ENCYKLOPEDJA POWSZECHNA

WYDAWNICTWA GUTENBERGA

WIELKA ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
POWSZECHNA
WYDAWNICTWA »GUTENBERGA«

WIELKA ILUSTROWANA
ENCYKLOPEDJA
POWSZECHNA

TOM
XI.

Moroksyt
do
Optyka

WYDAWNICTWO »GUTENBERGA«, KRAKÓW

BIBLIOTEKA N
MIEJSKA
W CHEŁMIE
Nr 28951
03

WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE

WYDAWNICTWO »GUTENBERGA«
FERGO i SP.
KRAKÓW

DRUKARNIA LUDOWA W KRAKOWIE
POD ZARZĄDEM IGNACEGO WINIARSKIEGO

Moroksyt, minerał, niebieska odmiana apatytu.

Moron, miasto okręg. w prow. Buenos Aires (Argentyna), 20 km na zach. od stolicy z 10.947 mieszk.

Moron de la Frontera (łac. Arumi), miasto okręg. w prow. Sewilla (Hiszpanja płd.) z 18.758 mieszk. i zabytkowemi budowlami.

Morone Giovanni, dyplomata papieski, (1509—1580), 1536 nuncjusz w Niemczech, 1542 kardynał, 1557 uwięziony przez Pawła IV. pod zarzutem kacerstwa, 1560 zrehabilitowany, 1562 nuncjusz w Wiedniu, 1563 przewodniczący soboru trydenckiego.

Moroni (M o r o n e) Giovanni Battista, malarz włoski, (ok. 1520—1578), uczeń Moretta, malował obrazy religijne, historyczne i pełne życia portrety w srebrzystym tonie, które znajdują się głównie we Włoszech (Medjolan), 3 w Berlinie oraz 11 w Londynie (wśród nich główne dzieło: „Krawiec") i 1 w Monachjum.

Moronobu Hishikawa, japoński malarz i rysownik, (1618—1694 lub 1695), założyciel szkoły Hishikawa. Był jednym z twórców sztuki drzeworytniczej szkoły Ukiyoe. Wykonał liczne drzeworyty jednobarwne (w barwie czarnej).

Mororan, port na wyspie Hokkaido (Japonja), nad zatoką Wulkan z 50.040 mieszk. i stacją węglową.

Moros, hiszpańska nazwa mahometańskich plemion Malajów z wysp Sulu, Palawan i zach. Mindanao; osławieni korsarze.

Morosz Juljan, pseudonim pisarki pol. C e c y l j i z W o ł o w s k i c h G ł a d k o w s k i e j, † 1894, autorki powieści „Na scenie i za kulisami" oraz szeregu obrazków i szkiców.

Morowe powietrze, mór, ob. Dżuma.

Morozewicz Józef, znakomity współczesny mineralog i petrograf polski, * 1865, studja uniwersyteckie odbywał w Warszawie (1884—1889), po ich ukończeniu był stypendystą ministerjalnym i kustoszem gabinetu geologicznego uniwersytetu w Warszawie (1889—1897). W tym czasie ogłosił duże studjum eksperymentalne nad powstawaniem minerałów w magmie. W 1895 odbył daleką podróż naukową na Nową Ziemię w towarzystwie T. Czernyszowa. Na propozycję Komitetu geologicznego w Petersburgu objął tam (1897—1904) stanowisko geologa państwowego. W tym charakterze przeprowadził szereg badań terenowych na Uralu, na płycie Nadazowskiej, wreszcie na wyspach Komandorskich. 1904 przeniósł się do Krakowa, gdzie został prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego i dyr. Zakładu Mineralogicznego. Tu oddawał się przedewszystkiem pracy pedagogicznej, stwarzając nowoczesny warsztat naukowy w którym wykształciło się całe pokolenie młodych badaczy i z którego wyszło kilkadziesiąt rozpraw naukowych. Jednocześnie, zapobiegając dotkliwemu brakowi w literaturze polskiej dzieł podręcznikowych z zakresu nauki o przyrodzie nieożywionej, przetłumaczył znany podręcznik mineralogji G. Tschermaka (1900) i wydał dwutomowe „Dzieje ziemi" (geologję) M. Neumayra (1906—1908). — Poza działalnością naukową i pedagogiczną zajął się także organizacją Akademji Górniczej w Krakowie, stając 1913 na czele komitetu organizacyjnego, którego prace zostały po wojnie światowej uwieńczone 1919 otwarciem tej uczelni. Na propozycję Ministerstwa Przemysłu i Handlu (1918) przystąpił do organizacji i stworzenia P a ń s t w o w e g o I n s t y t u t u G e o l o g i c z n e g o, którego zadaniem ma być jaknajdokładniejsze poznanie budowy geologicznej Polski i nagromadzonych na jej ziemiach skarbów kopalnych. Po dokonaniu tej pracy przeniósł się z końcem r. 1919 na stałe do Warszawy, gdzie został mianowany dyrektorem tego Instytutu. Jest czynnym członkiem Polskiej Akademji Umiejętności w Krakowie, wielu naukowych Towarzystw zagranicznych, m. in. członkiem honorowym Rumuńskiej Akademji Nauk.

Ogłosił drukiem około 70 rozpraw i dzieł naukowych w języku polskim, rosyjskim, niemieckim i francuskim, z których najważniejsze: „Opyty nad obrazowanjem minierałow w magmie" (1898): „Ueber Synthese der Minerale..." (1892), „Petrographisch-synthetische Mitteilungen" (1893), „Korund" (1894), „O wywietrywanji rudonosnych porod..." (1902), „O tak nazywajemoj awgito-granatowoj teorji proischożdenja żeleznych rud na Urale" (1903), „O metodzie oddzielania potasu i sodu w postaci chloroplatynianów" (1907), „Wyodrębnianie ziem rzadkich z marjupolitu" (1909), „Experimentelle Untersuchungen über die Bildung der Minerale im Magma" (1898), „Staszycyt..." (1918), „O lubeckicie..." (1919), „O miedziankicie" (1923), „O lublinicie" (1907), „O pokładach fosforonośnych Podola" (1922), „O grodnolicie" (1924), „Z mineralogji i petrografji Tatr" (1909), „O bardolicie" (1924), „O haczetynie" (1909), „Granit tatrzański"... (1914), „Über Tatragranite" (1914), wielkie studjum geograficzno przyrodnicze „Komandory" (1925) i wielką monografję „Marjupolity" (1930).

Morozowskaja, miasteczko w okręgu Szachty-Doniec w Płn. Kaukazji (Rosja), przy kolei: Kamieńsk—Stalingrad z 11.974 mieszk.

Morphallaxis (greck.), wyrównawcze przekształcenie się reszty okaleczonego narządu, mające na celu przywrócić mu zdolność działania, n. p. regeneracja kończyny.

Morris, 1. Sir (od 1896) Lewis, poeta ang., (1833—1907), w swoim czasie bardzo poczytny. „Complete Works" (15 wyd. 1905); wybór „Poems" (1904).

2. William, ang. poeta i artysta-przemysłowiec, (1834—1896), kolega szkolny Burne Jonesa, od teologji przeszedł do gotyckiej architektury i malarstwa, w r. 1858 wydał tom poezyj „The Defence of Guenevere and Other Poems", sławę jego jako poety utrwaliły: epos o złotem runie „The Life and Death of Jason" (1867, 8. wyd. 1882), „The Earthly Paradise" (1868—70, 4 t., nowe wyd. 1886, 5 t.; 1890, 1 t.), zbiór 24 opowieści antycznych i średniowiecznych, oraz najdojrzalszy jego utwór „The Story of Sigurd the Volsung and the Fall of the Niblungs" (1876, 4. wyd. 1887). Po dwóch podróżach islandzkich przełożył sagi staronordyjskie (przy pomocy Islandczyka Magnússona). Wraz z D. G. Rossettim, F. M. Brownem, Burne-Jonesem i i. założył w r. 1861 fabrykę posadzek, witrażów, tkanin, mebli, szkieł i tapet, w której był czynny, jako pełen smaku, pomysłowy rysownik, w r. 1890 drukarnię, dla której rysował czcionki i ozdoby drukarskie. Napisał: „The Decorative Arts" (1878) i i. Jego celem było, aby sztuka stała się znowu stałą towarzyszką codziennej pracy człowieka, także w klasie pracującej (podobne myśli wcześniej wyrażał w Polsce Norwid, nie znalazł jednak potrzebnego zrozumienia). Realizację swych poglądów widział M. tylko w państwie socjalistycznem, w tym duchu napisał utopję komunistyczną „News from Nowhere" (1891), „Signs of Change" (1888), „Architecture, Industry and Wealth" (1902) i wraz z E. B. Baxem „Socialism, its Growth and Outcome" (1893); „Collected Works" 1910—15, 24 t.

3. Edward Patrick, bar., polityk nowofunlandzki, * 1859, 1902 minister sprawiedliwości, 1909—18 premjer, 1916—17 członek brytyjskiego gabinetu wojennego.

Morris-dance (z hiszp. morisco, „maurytański", „taniec murzynów"), w Anglji niegdyś ulubiony wiosenny taniec z mieczami, obecnie wznowiony przez młodzież, wykonywany w maju przez młodych ludzi lub artystów wędrownych, przyczem jako stałe postacie występują: Robin Hood, Maid Marian (królowa lata), jeździec z koniem na kiju (Hobby-horse) z drewnianą maską, smok i zabójca smoka (Snap-Dragon) oraz wojownicy z uczernionemi twarzami.

Morrison Robert, ang. sinolog, (1782—1834), wyjechał 1807 do Chin, aby przełożyć biblję na język chiński, założył 1818 w Malacce angielsko-chińskie „college" (ob.) dla literatury angielskiej i chińskiej oraz dla szerzenia chrześcijaństwa, 1823 powrócił z 10.000 książek chińskich do Anglji, wreszcie został tłumaczem posła w Kantonie; napisał: „Horae sinicae" (1812), gramatykę chińską (1815), słownik chińsko-angielski (1815—19, 6 t.) i i.

Morristown, miasto w stanie New Jersey (Ameryka Płn.), na zach. od Newark, ulubione letnisko mieszkańców Nowego Jorku z 12.548 mieszk., przemysłem i handlem owocami.

Mors (łac.), śmierć. M. imperator (właściwiej: Imperatrix), wszechwładna śmierć.

Mors (*koń morski*; Rosmarus, Trichechus rosmarus L.), zwierzę, należące do rodziny Rosmaridae, podrzędu Pinnipedia. Jest to zwierzę, dochodzące 4—5 m długości, wagi do 1000 kg. Ma ogromne kły, zwrócone wdół, wąsy szczeciniaste, oczy małe nabiegłe krwią; jest to zwierzę łagodne, dzisiaj prawie wytępione, skutkiem częstych polowań w celu zdobycia skóry, tłuszczu i kłów, które są cenione na równi z kością słoniową. M. żyje w okolicach podbiegunowych płn., w epoce lodowej sięgał dalej na płd. (szczątki częste w Europie i Ameryce). Tubylcy ze skóry wyrabiają rzemienie, liny i sieci, ścięgna używają na nici, mięso i tłuszcz jadalne.

Mörs, miasto okręg. w Nadrenji (Niemcy), w regencji Düsseldorf z 26.510 mieszk. Kopalnie węgla kam., fabr. maszyn, odlewnie żelaza. Miasto było stolicą hrabstwa (od 1707 księstwa) M., rządzonego do 1493 przez osobnych hrabiów, a należącego od 1702 do Prus.

S. Morse.

Morse Samuel Finley Breese, wynalazca telegrafu, (1791—1872), malarz, wynalazł telegraf i obmyślił alfabet telegraficzny, składający się z kresek i punktów. Pierwszy telegram nadany został 27 maja 1844 pomiędzy Baltimore a Waszyngtonem. *Aparat* M. ulepszony jest jeszcze dotąd w użyciu na małych stacjach telegr.

Morska Akademja, wyższa szkoła wojenno-techniczna dla oficerów marynarki wojennej. Posiadają m. a. Anglja w Greenwich, Włochy w Livorno, St. Zj. Ameryki Płn. w Newport.

Morska bitwa, starcie się dwu wrogich flot, wzgl. eskadr bojowych, celem zniszczenia i przepędzenia floty przeciwnika. Bitwę poprzedzają potyczki zwiadowczych grup sił lekkich. Okręty linjowe, tworzące siłę główną, znajdując się we wzajemnem polu widzenia obserwatorów, rozpoczynają pojedynek artyleryjski ciężkiemi działami na największą odległość (20—30 km), celując pośrednio. W czasie strzelania wykonuje się szereg manewrów celem zbliżenia się, poczem nadchodzi rozstrzygający moment bitwy na skuteczne odległości bezpośredniego ognia; odzywa się wtedy artylerja średnia i wyrzuca dalekobieżne torpedy. Wówczas budowa i materjał okrętów wykazują swe zalety, zaś umiejętność kierowania zespołami flot, obok żelaznej dyscypliny i hartu załóg, umożliwiają utrzymanie szyków, łatwo ulegających rozluźnieniu, co może spowodować zderzenia i wypadnięcia. Służba obserwacyjna i sygnalizacyjna wyzyskują dogodne momenty manewru ruchem lub ogniem wobec szybko zmieniających się celów. Znajdujące się wtyle flotylle torpedowców mogą osłonić własną flotę w niekorzystnem położeniu, rzucając się do ataku torpedami i zaciągając zasłony dymowe. Bitwa kończy się przełamaniem szyku i zatopieniem części okrętów nieprzyjacielskich. Pobita flota w odwrocie ulega dalszemu niszczeniu przez ścigające ją siły lekkie i czyhające nurkowce (łodzie podw.). — *Bitwy nocne* są zwykle dziełem przypadku, rozgrywają się na bliższych odległościach, wymagają idealnego manewrowania i doskonałego oświetlania celów reflektorami. Duży wpływ na przebieg bitwy ma przejrzystość powietrza, stan morza, kierunek wiatru i słońca (pożądany w plecy). Szyki stosują się przeważnie torowe z okrętem admiralskim w środku. — Por. też: M. wojna.

Sławne w dziejach bitwy morskie:

480 prz. Chr. Pod Salaminą Temistokles zwycięża flotę perską.

31 prz. Chr. Pod Akcjum Agryppa niszczy flotę grecko-egipską Antonjusza.

7. X. 1571. Pod Lepanto flota chrześcijańska pod wodzą Don Juana d'Austria rozbija flotę turecką.

31. VII. 1588. Adm. Howard niszczy niezwyciężoną Armadę.

28. XI. 1627. Polska flota pobija pod Oliwą szwedzką.

11—14. VI. 1666. Czterodniowa zwycięska bitwa adm. holend. de Ruytera z ang. flotą u ujścia Tamizy, zakończona spaleniem floty ang.

12. IV. 1782. Ang. adm. Rodney pobija zach.-indyjską flotę francuską pod Dominiką.

1. VIII. 1798. Pierwsze zwycięstwo Nelsona pod Abukirem nad Francuzami.

21. X. 1805. Nelson pod Trafalgarem bije flotę francusko-hiszpańską.

20. VII. 1866. Pod Lissą austr. adm. Tegetthoff niszczy, stosując ataki ostrogą, przeważającą flotę włoską.

27. V. 1905. Pod Cuszimą młoda flota japońska adm. Togo przewagą ognia pobija rosyjską adm. Rożestwieńskiego.

31. V. 1916. Sporna dotąd w wyniku bitwa jutlandzka (pod Skagerrak) między flotą niem. i angielską.

Morska choroba, cierpienie, występujące na okręcie, a w mniejszym stopniu także na huśtawce, w balonie na uwięzi, karuzelach i podczas jazdy koleją. *Objawy:* wzrastające nudności, wymioty, ociężałość w kończynach. Przy ciągle wzrastającem uczuciu osłabienia, okryty zimnym potem staje się chory coraz bardziej apatycznym i zna tylko jedno życzenie: opuszczenia okrętu. Po krótkim lub dłuższym czasie (dniach) ustępują te objawy, następuje sen i wyzdrowienie. M. ch. ulega zawsze wyleczeniu, jednak dla ludzi chorych może się stać niebezpieczną. Przyczyną m. ch. są ruchy okrętu, które wywołują zaburzenia w zmyśle równowagi. Specyficznych środków dla zwalczania m. ch. niema, nie istnieją również przepisy co do zachowania się pod względem jedzenia i picia. Pewną ulgę przynoszą preparaty bromowe i środki nasenne.

Morska flora i fauna. *Świat roślinny* morza składa się głównie z glonów, przyczem reprezentowane są głównie brunatnice i krasnorosty, z zielenic Siphonaceae i Ulvaceae, które tworzą *bentos* razem z osiadłemi zwierzętami, w przeciwieństwie do pływającego *planktonu*. Glony czerpią materjały pokarmowe, zawarte w wodzie morskiej, wybierając niekiedy pewne składniki, (jak n. p. jod, który magazynują w znacznej ilości). Morza ciepłe obfitują w znaczną ilość gatunków, morza chłodne lub zimne są ubogie w gatunki, natomiast glony dochodzą tutaj nieraz znacznych rozmiarów.

Rozmieszczenie pionowe w morzach zależy przedewszystkiem od światła. Wyróżniamy 3 strefy: 1. strefa przybrzeżna między przypływem a odpływem morza; 2. dolna przybrzeżna odpływu, dochodząca do 20—30 m głębokości; 3. strefa głębinowa (*elitoralna*) od granicy poprzedniej do głębi 150 m, gdzie kończy się normalnie życie większych glonów. Plankton glonów autotroficznych, chlorofilowych dochodzi do absolutnej granicy światła (ok. 400 m), podczas gdy heterotroficznych do największych głębin. W najwyższych warstwach wody występują glony zielone, w niższych przybywa barwnik brunatny i czerwony. Do bronzowo zabarwionych brunatnic należą największe glony morskie: w wodach cieplejszych Cystosira, w zimniejszych Fucus, Laminaria. Sargasowe morze na oceanie Atlantyckim powstało przez nagromadzenie Sargassum z zatok Ameryki środk. W głębinach morskich występują glony skałotwórcze: Lithophyllum, Lithothamnion, które tworzą t. zw. wapienie nulliporowe. Poza tem morze obfituje zawsze w drobne organizmy, jak epifyty, pokrywające duże plechy glonów jakby kożuszkiem, okrzemki, tworzące na dnie m. pokłady krzemionkowe, liczne bakterje, grzyby, pasorzytujące na glonach lub zwierzętach wodnych. Rośliny wyższe, określane jako „*trawa morska*" dzięki trawiastym liściom, występują w niewielu gatunkach (Posidonia, Zostera), powlekają razem z glonami dno morskie, tworząc t. zw. *łąki podwodne*.

Plankton składa się z licznych drobnoustrojów, które wpływają na barwę wody morskiej. Im mniej planktonu, tem barwa wody morskiej jest bardziej niebieska. Znaczna jego ilość wywołuje barwę zieloną. W planktonie żyją przeważnie okrzemki, bróżdnice, sinice, bakterje o urządzeniach, pozwalających im płynąć na fali. Świecenie morza wywołują obok pierwotniaków także i bakterje. *Nannoplankton* tworzą organizmy tak małe, że przechodzą przez siatki planktonowe, otrzymuje się je przez centryfugowanie wody.

Świat zwierzęcy mórz jest bardzo bogaty w przedstawicieli prawie wszystkich grup systemu zwierzęcego. Morza zamieszkałe są we wszystkich swoich częściach, tak na powierzchni, jak i w głębinach. Jest to olbrzymi teren życia. Na rozmieszczenie zwierząt w morzu wpływają czynniki zewnętrzne, jak: *światło, temperatura, ruchy wody, stopień zasolenia* i ew. *zawartość węglanu wapnia* (szczególnie ważna dla zwierząt o wapiennych pancerzach).

Ze względu na stosunki świetlne, głębokościowe i właściwości dna dzielimy świat zwierzęcy

morza na strefy: 1. litoralną (przybrzeżną); 2. pelagiczną (śródoceaniczną); 3. abyssalną (głębinową). Strefa litoralna rozciąga się od brzegu do 400 m głęb., czyli do granicy przenikania promieni świetlnych. Strefa ta dzieli się w dalszym ciągu na część eufotyczną, dobrze naświetloną do 80 m głęb. i dysfotyczną o świetle rozprószonem. Życie w strefie litoralnej stanowi bentos, świat zwierząt dennych, plankton, istoty, unoszące się biernie w wodzie, nekton, świat ryb i pływaków czynnych. Zależnie od fizycznej struktury brzegu morskiego zwierzęta są w najrozmaitszy sposób przystosowane do życia w danem środowisku. W skalistej strefie przybrzeżnej żyją osiadłe pąkle (Balanus), mięczaki z rodzaju Patella i in. W pasie oprysku spotyka się ukwiały Actinia, Littorina, dalej kraby i najrozmaitsze skorupiaki. Łąki, ew. lasy podwodne, złożone z traw lub wielkich glonów, mają specjalny świat zwierząt, żerujących wśród roślin. Na dnie piaszczystem żyje raczek Talitrus, Balanoglossus, Mya arenaria i i. Teren przybrzeżny, swoiście wykształcony stanowi formacja mangrove. Składa ona się z roślinności drzewiastej, zarastającej brzeg i wciskającej się w morze. Pomiędzy korzeniami tych roślin w bagnistej wodzie roi się od zwierząt, głównie ryb, małżów i skorupiaków. Z ryb charakterystyczna jest ryba nadrzewna Periophthalmus koelreuteri. Odrębną wreszcie grupę tworzą rafy koralowe, pospolite w tropikalnym pasie wód, stanowiące najbogatsze i najbarwniejsze zbiorowisko.

Życie pelagiczne obejmuje wody powierzchowne do 350 m głęb. Zwierzęta, występujące w tej strefie, to czynni pływacy, ssaki, ryby, głowonogi lub też drobne planktonowe organizmy, biernie unoszące się w wodzie. Plankton stanowi pożywienie dla ryb (śledzie, szproty), które, mając dostateczną ilość pokarmu i olbrzymi teren do dyspozycji, rozmnażają się tak obficie, że tworzą olbrzymie ławice ciągnące do brzegów, gdzie jest miejsce ich tarlisk.

Strefa głębinowa dzięki specyficznym warunkom ma odrębny świat zwierząt. Obejmuje ona wody od 350 m w głąb. Są to przestrzenie ciemne i zimne, światło bowiem do nich nie dociera. Zwierzęta głębinowe, zwykle duże i drapieżne, cechuje zanik oczu lub ich nadmierny rozwój, barwy brunatne lub jaskrawe, organa świetlne albo elektryczne.

Rozmieszczenie geograficzne zwierząt morskich, rozpatrywane głównie ze względu na faunę litoralną, da się ująć w trzy grupy: 1. Strefa arktyczna z pododdziałami (zależnie od położenia geograficznego): obszar atlantycki borealny, cyrkumpolarny i i.; 2. Strefa tropikalna; 3. Strefa antarktyczna. Oczywiście nie sposób ustalić ścisłych granic dla zwierząt morskich. Na przeszkodzie stoją prądy morskie, liczne odgałęzienia oceanów w postaci mniejszych mórz, które mają odrębną faunę, wreszcie czynny udział samych zwierząt. Ciekawem jest zjawisko t. zw. bipolaryczności, to jest występowania tych samych gatunków w strefie podbiegunowej płn. i płd.

Morska kąpiel, kąpiel na otwartem morzu, której działanie polega na uderzaniu fal, zawartości soli w wodzie morskiej i działaniu klimatu morskiego. Ciepłota wody morza Bałtyckiego wynosi w sezonie (koniec maja do końca września) przeciętnie 15—18°. Kąpiele te należą do kąpieli chłodnych, a uczucie zimna łagodzone jest przez ruchy czynne i bierne, uderzanie fal i ciągłą zmianę temperatury wody i powietrza. Zawartość soli wywołuje silne podrażnienie skóry i uodpornia organizm na zimno. Klimat morski zawiera szereg czynników leczniczych: dużą wilgotność powietrza, większą szybkość wiatrów, jednostajną temperaturę i brak pyłu. Działanie polega głównie na pobudzeniu systemu nerwowego, przemiany materji i krążenia krwi.

Morska kipiel, uderzanie fal morskich o brzegi lądu.

Morska krowa (Rhytina Stelleri), ssak, należący do rzędu dwupletwowców (Sirenia); żyła jeszcze w XVIII. w. w wielkich stadach na morzu Beringa, obecnie wyginęła zupełnie wskutek nieracjonalnego polowania. K. m. miała skórę nagą, wielkie płetwy piersiowe i poziomą płetwę ogonową, zamiast zębów rogowe płyty; dochodziła do 7—10 m długości i 4.000 kg wagi. Polowano na nią dla skóry, tłuszczu i mięsa.

Morska mila, miara długości w żeglarstwie, $^1/_{60}$ część równika ziemskiego, ma 1.852—1.855 m (niemiecka = 1.852 m, angielska „nautical" lub „geographical mile" = 1.854.965 m). Pod wyrażeniem „okręt robi 10 m. m." rozumiemy, że w 1 godz. robi 10 × 1.852 m = 10 węzłów.

Morska pianka, ob. Sepjolit.

Morska piechota, wystawiana przez kadry marynarki wojennej, pełni służbę garnizonową w portach wojennych, zaś zaokrętowana wystawia desanty. Posiadają ją mocarstwa kolonjalne.

Morska polityka, całość zarządzeń, zmierzających do rozwoju, rozszerzenia i ochrony potęgi morskiej danego państwa (otwieranie nowych rynków, zakładanie kolonij etc.). Zadaniem m. p. jest zapewnienie w czasie pokoju swobodnej żeglugi okrętów, w czasie wojny opanowanie morza.

Morska potęga, w znaczeniu politycznem państwo, położone nad morzem i utrzymujące silną flotę wojenną. W przenośnem znaczeniu uzbrojenia, służące do zapewnienia stanowiska na morzu (porty, flota, obwarowania wybrzeży). Po w. wojnie istnieją 3 m. p.: W. Brytanja, Stany Zjednoczone A. P. i Japonja, nadto dwie drugorzędne: Francja i Włochy.

Morska wojna, spór orężny dwu lub więcej państw, wywołany zagrożeniem handlu morskiego lub potrzebą ekspansji kolonjalnej. Wymaga uprzednio starannie przygotowanego narzędzia wojny, w postaci odpowiednio silnej marynarki wojennej. Do złamania przeciwnika, wojskowo i gospodarczo, dąży zniszczeniem floty tegoż w bitwach lub ubezwładnieniem jej w portach, blokując równocześnie kraj gospodarczo (surowce!), co poza wygłodzeniem powoduje rozruchy socjalne i bez bitew może przesądzić o wyniku wojny.

Morski plankton roślinny.

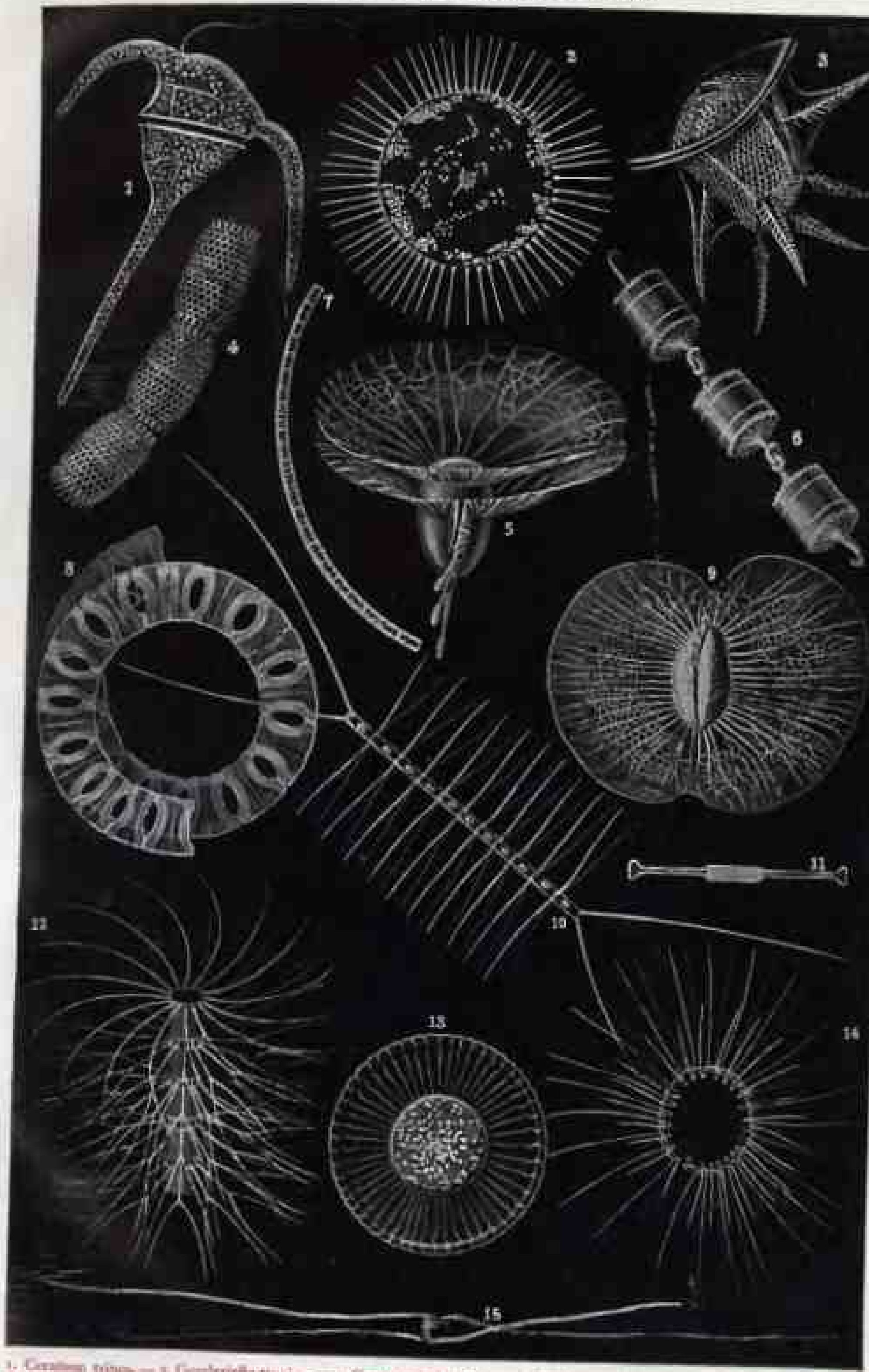

1. Ceratium tripos. — 2. Gossleriella tropica. — 3. Ceratocorys horrida. — 4. Stephanopyxis turris. — 5. Ornithocercus splendens. — 6. Syndinocystis harbalensis. — 7. Guinardia baltica. — 8. Eucampia zodiacus. — 9. Ornithocercus splendens. — 10. Chaetoceras bacteriastroides. — 11. Planktoniella sol. — 12. Bacteriastrum varians. — 13. Planktoniella sol. — 14. Chaetoceras secundum. — 15. Chaetoceras boreale (pojedyncza komórka).

Działania wojenne polegają: a) na walce o przewagę na morzu i swobodę ruchów w bitwie morskiej, celem zniszczenia i przepędzenia floty nieprzyjacielskiej, b) na przeniesieniu, pod osłoną własnej floty, wojny z morza na ląd wrogiego państwa kontynentalnego (wojny punickie, koalicja przeciw Francji w pocz. XIX. w., wojna światowa), c) na wojnie handlowej na szlakach morskich (krążowniki niemieckie w 1914 r.). Pobity lub słabszy na morzu prowadzi działania podobne do małej wojny zapomocą lekkich sił i nurkowców, co osłabia skuteczność blokady. Państwo, nie posiadające floty lub zbyt nieliczną, stosuje biernąobronę wybrzeży. Wynik wojny zależy nietylko od wyszkolenia i dzielności dowódców i załóg, lecz także od ilości i jakości posiadanych okrętów wojennych, których nie da się zaimprowizować, z wyjątkiem pomocniczych. Stosownie do potęgi morskiej państwa istnieją typy flot, przystosowanych do wymienionych powyżej działań. Małe marynarki wyrównują swe siły ilością nurkowców, torpedowców i minowców, nowe bowiem bronie, działając zaskoczeniem, dają niejednokrotnie przewagę słabszemu. Zagadnienia morskie nabrały po wojnie światowej znaczenia, zwłaszcza w geopolityce; rozpoczął się nowy wyścig zbrojeń, który usiłują powstrzymać częściowo w pewnych kategorjach okrętów konferencje potęg morskich (Waszyngton i Londyn). Por. też Morska bitwa.

Morski Tadeusz, dyplomata pol., (1752—1825), szambelan St. Augusta, 1790 poseł polski w Hiszpanji, ogłosił szereg prac historyczno-politycznych: „O bezkrólewiach w Polsce" (1790), „Myśli o sposobach i potrzebie przysposobienia młodzieży do szkoły dyplomatycznej w Polsce" (1792) i in. Nap. poza tem parafrazy poematów Gresseta „Vert-Vert" (1779, przedr. 1894) i „Pulpit żyjący" (1781).

Morski arsenał, przechowuje, naprawia i zaopatruje okręty wojenne, będące w stanie rezerwy lub w remoncie. Posiada doki i stocznie.

Morski attaché, morski oficer, przydzielony do poselstwa w danem państwie, dla studjowania urządzeń i postępów jego marynarki.

Morski jedwab, tyle co bisior (ob.), także sznury, któremi żarłacze przymocowują do przedmiotów podwodnych jaja.

Morski korpus oficerski, oficerowie marynarki wojennej, wyszkoleni w służbie ogólnej i w użyciu taktycznem okrętów wojennych. Celem obsługi urządzeń i uzbrojenia okrętów wyspecjalizowani w pewnych funkcjach, jako artylerzyści, torpedyści, nawigacyjni, obserwatorzy i i. Uzupełniają się z kadetów (podchorążych) szkół morskich. Dzielą się wedle rang na admirałów, oficerów sztabowych (komandorów) i młodszych (poruczników), w dowodzeniu na komendantów, pierwszych i drugich oficerów, flagowych, sztabu głównego, szefów służb i sztabów.

Morski korpus techniczny, oficerowie-inżynierowie, obznajomieni z silnikami i urządzeniami techn., uzupełniają się w Polsce z bosmanów-podchorążych, którzy ukończyli wyższą szkołę techniczną i 2-letnią szkołę oficerską. Umundurowani jak inni oficerowie marynarki wojennej, odznaczają się zielonemi wypustkami pod galonami.

Morski kruk, p. Kormorany.

Morski powiat, nazwa powiatu obejmującego najdalej ku płn. wysuniętą część woj. pomorskiego, nad polskiem morzem. M. powiat ma 1.320 km² (w tem 45,5% gruntów ornych i 29% lasów) oraz 69.316 mieszk., w tem 89% Polaków. Utworzony został z połączenia powiatów: Puck i Wejherowo. Stolicą jego jest Wejherowo, największem miastem — Gdynia (ob. Pomorze).

Morski prąd, ob. Morze.

Morski układ rozbrojeniowy. 1. M. u. waszyngtoński, najważniejsza część postanowień międzynarodowej konferencji w Waszyngtonie, zawartych w 1921/22 na przeciąg 10 lat. Układ ten określa dozwoloną wysokość tonażu wielkich okrętów wojennych 5 mocarstw, która dla Anglji i Stanów Zjedn. może wynosić 525.000 tonn, dla Japonji 315.000 t., dla Francji i Włoch po 175.000 t. Zbiorowy tonaż dla krążowników i torpedowców nieograniczony. Na skutek oporu Francji nie doszło do układu w sprawie wysokości tonażu łodzi podwodnych. Dozwolone wielkości okrętów wojennych: dla największych okrętów 35.000 t., uzbrojenie w działa 40,6 cm; dla krążowników 10.000 t., działa 20,3 cm. Okręty handlowe mogą być uzbrojone tylko w działa 15 cm. M. u. w. zawiera dalej ograniczenia, odnoszące się do używania łodzi podwodnych przeciw okrętom handlowym. Granica wieku: dla wielkich okrętów wojennych 20 lat, dla krążowników 15 lat. Do 1932 r. nie wolno budować nowych wielkich jednostek bojowych. M. zawiera także ograniczenia ilości baz morskich na Oceanie Spok. — Celem m. u. w. było zapobiegnięcie ciągłemu wyścigowi zbrojeń i zażegnanie grożącego konfliktu między Japonją a St. Zjedn. Am. Płn. — Rozszerzenie m. u. w. na krążowniki i torpedowce nie doszło do skutku w 1927 na konferencji w Genewie między Anglją, Stanami Zjedn. a Japonją.

2. W dniach 21 stycznia do 22 kwietnia 1930, odbyła się w Londynie konferencja w sprawie rozbrojenia na morzu. Wzięły udział: Anglja, Stany Zjedn. Am. Płn., Francja, Włochy i Japonja. Nastąpił silny rozdźwięk włosko-franc. a konferencja skończyła się paktem trzech (St. Zjedn. Am. Płn., Anglja i Japonja), redukującym programy flotowe.

Morski wiatr, wiejący na wybrzeżach wiatr od morza ku lądowi.

Morski zając (drab; Cyclopterus lumpus L.), ryba, należąca do rodziny Scorpaenidae, dochodzi zwykle 60 cm długości, wagi do 7 kg. Jest ciemno brunatny, z odcieniem niebieskawym, brzuch żółty. W okresie godowym samiec czerwony; młode ubarwione pstro. Pysk krótki, o obszernej paszczy, opatrzonej drobnemi ząbkami w kilku szeregach. Żywi się rakami. Prowadzi życie litoralne, żyjąc w zaroślach trawy morskiej. W maju lub czerwcu samica składa na wybrzeżu ikrę, zabarwioną czerwono, którą samiec przykrywa swem ciałem, pozostając

w tem położeniu aż do wylęgu potomstwa, poczem młode przyczepiają się do grzbietu i boków samca.

Morskich dróg prawo obejmuje normy zapobiegające zderzeniom statków na morzu. Należą tu przepisy sygnalizacji świetlnej, wymijania, sternictwa, zachowania się w czasie zderzeń. W cieśninach morskich obowiązują szczególne przepisy; obowiązuje zwłaszcza przymus retmańaki. M. d. p. uregulowane jest międzynarodowo i obowiązuje wszystkie państwa morskie (umowy brukselskie z r. 1910, zatwierdzone przez traktaty pokojowe); zawiera także przepisy, regulujące pomoc i ratowanie na morzu.

Morskie (Nadmorskie) **Alpy,** ob. Alpy.

Morskie bóstwa, w greck. mitologji, poza Posejdonem i jego małżonką Amfitryte: Okeanos z Tetydą i ich córkami (Okeanidy), Nereus i Doris z 50 córkami (Nereidy), Tryton, Trytonowie i poszczególne demony morskie. Posiadały dar proroczy. Sztuka przedstawia je po największej części z ogonami rybiemi. M. b. Rzymian: Neptun, Venilia, Salacia.

Morskie drogi, szlaki, po których żeglują okręty.

Morskie ekspedycje naukowe. Ścisłe morskie badania naukowe datują się od poł. XVIII. w., chociaż i poprzednio w czasie podróży odkrywczych przeprowadzano niejednokrotnie n. p. pomiary temperatury wód morskich i t. p. Badania te rozpoczynają wyprawy J. Cooka na okrętach „Resolution" i „Adventure" 1772—1775, Dumont d'Urville'a, na franc. okręcie „Astrolabe" 1826—1829 i 1837—1840, J. Rossa na angiel. okrętach „Erebus" i „Terror" 1839—1843 i 1845—1848 oraz austrjack. okrętu „Novara" 1857—1860.

Około 1850 rzucił podwaliny systematycznego badania hydrografji i meteorologji mórz, amerykański oficer marynarki, M. F. Maury; dla biologji zaś morskiej uczynił to W. Thomson. Odtąd do morskich ekspedycyj naukowych zalicza się te wyprawy, które były poświęcone wyłącznie badaniom fizycznych i chemicznych właściwości wód i dna mórz, biologji morskiej oraz meteorologji. Badania nad magnetyzmem ziemskim na oceanach rozpoczęły amerykańskie okręty „Galilei" 1905—1908 i „Carnegie" 1909—1918.

Oto lista najważniejszych wypraw, zawierająca nazwy i przynależność państwową okrętu, nazwiska kierowników wypraw oraz datę i obszar badany.

Cyclops, ang. 1857. Badania poprzedzające założenie kabla między Irlandją a N. Fundlandją.

Lightning, ang. 1868. W. Thomson. Atlantyk na płn. od Szkocji.

Challenger, ang. 1872—76. W. Thomson. Atlantyk i Pacyfik.

Bache i Blake, amer. 1872—82 i 1888. Prąd zatokowy, prądy antylski i karybski.

Tuscarora, amer. 1873—78. Pacyfik.

Gazelle, niem. 1874—76. Badania głębokości oceanów.

Vöringen, norw. 1876—78. Płn. morza europejskie.

Vega, szwed. 1878—9. A. Nordenskiöld. Opłynięcie Azji od płn.

Albatross, amer. 1883—1905. A. Agassiz. 4 podróże po wszystkich oceanach.

Witiaz, ros. 1886—89. S. Makarow. Głównie Pacyfik.

National, niem. 1889. V. Hensen. Atlantyk.

Fram, norw. 1893—96. F. Nansen. Płn. ocean Lodowaty.

Fram, norw. 1911—12. R. Amundsen. Płd. ocean Lodowaty.

Belgica, belg. 1897—99. Gerlache de Gomery. Płd. ocean Lodowaty.

Gauss, niem. 1901—03. Drygalski. Płd. ocean Lodowaty.

Discovery, ang. 1901—04. R. Scott. Płd. ocean Lodowaty.

Scotia, szk. 1903—04. W. Bruce. Płd. Atlantyk, od 1926, S. Kemp. Płd. Atlantyk.

Antarctic, szwed. 1902—03. O. Nordenskiöld. Płd. ocean Lodowaty.

Gjöa, norw. 1903—06. R. Amundsen. Opłynięcie Ameryki od płn.

Planet, niem. 1906—07. 1907—14. Atlantyk. Pacyfik i o. Indyjski.

Thor, duński, 1905, 1908—9. J. Schmidt. Płn. Atlantyk.

Michael Sars, norw. 1910. Płn. Atlantyk.

Deutschland, niem. 1911—13. W. Filchner. Atlantyk.

Möwe, niem. 1911—13. Atlantyk.

Dana, duński, 1921—22. J. Schmidt. Płn. Atlantyk.

Maud, norw. 1918—25. R. Amundsen. Płn. ocean Lodowaty.

Meteor, niem. 1925—27. A. Merz, później F. Spiess. Atlantyk.

Na morzach płn.-europejskich prowadzi się od 1902 regularne badania hydro-biologiczne z ramienia Międzynarodowej Komisji. Mają one na celu stworzenie podstaw dla racjonalnej gospodarki rybackiej.

Cercopithecus ruber.

Morskie koty (kotowce, Cercopithecidae), rodzina małp Starego Świata. Należą tu małpy zgrabne, o ciele wysmukłem, ogon bez kiści. Dzielimy je na 3 rodziny: Semnopithecinae (smukluchy), Colobinae (niedołęgi) i właściwe Cercopithecinae (kotowce). Najważniejszy rodzaj: kotowiec (Cercopithecus Erxl.) występuje w tropikalnej Afryce, żyje nadrzewnie w wilgotnych lasach, wpobliżu pól ryżowych i plantacyj, unika okolic górzystych. Żywi się pokarmem roślinnym, staje się plagą dla plantatorów, nie pogardza także jajami i małemi pisklętami. Trzymany w menażerjach rozmnaża się. Najbardziej znany i najczęściej hodowany jest kotowiec zielony, cz. koczkodan (C. sabaeus Cuv.), dochodzi 50 cm wysokości, długość ogona również 50 cm, sierść na grzbiecie barwy ciemno-zielonej i brunatnej o ciemno-żółtym połysku, na brzuchu białawo-żółty. Zarost na policzkach gęsty, barwy pomarańczowej. Żyje w Abisynji. Najpiękniejszy i najzgrabniejszy jest k. diana (C. diana L.), zamieszkujący Afrykę zach. barwy popielatej, przechodzącej na grzbiecie w odcień purpurowo-brunatny, brzuch biały, długi zarost na policzkach, bródka krótka. K. czerwony (C. ruber Cuv.) dochodzi 60—70 cm długości, grzbiet złocisto-czerwony, brzuch biały, bokobrody białe; twarz, uszy, ręce czarne, naokoło oczu czerwony krąg. Żyje w zach. Afryce, głównie w stepach.

Morskie Laboratorjum Rybackie istnieje na Helu a należy do Państw. Instytutu Naukowo-rolnego w Bydgoszczy. Służy dla badań biologji, hydrografji i hydrochemji polskiego morza. Posiada personel naukowy i rybacki, złożony z kilku osób oraz własne muzeum przyrodnicze.

Morskie manewry, pływanie jednostek floty wojennej celem odbycia ćwiczeń taktycznych przeciw pozorowanemu przeciwnikowi, połączone z ostrem strzelaniem. Wyrabia sprawność bojową załóg. Przy tej sposobności flota odwiedza porty sprzymierzonych państw celem ukazania bandery i przyjaznej manifestacji.

Morskie mapy (mapy żeglarskie), mapy, przedstawiające morza albo ich części z przyległemi wybrzeżami. Ze względu na wielkość podziałki rozróżniamy mapy morskie: przeglądowe (1 : 300.000 do 1 : 12.000.000), mapy wybrzeży (poniżej 1 : 300.000) oraz mapy szczegółowe dla cieśnin i portów (od 1 : 5.000). Mapy m. muszą zawierać wszystkie wiadomości, ważne dla żeglugi, a więc: dokładne oznaczenie położenia miejscowości, głębokości, zasięg przypływów, mielizny, rafy, latarnie morskie, ich znaki i zasięg światła, kierunku prądów i t. d. Dla map m. używa się rzutu Merkatora. Zazwyczaj są one jednobarwne (druk czarny). Wydawaniem m. morskich zajmują się państwowe urzędy hydrograficzne.

Pierwsze mapy m. pochodzą z początku XIV. w. W XVI. w. pojawiają się pierwsze atlasy morskie. Użyteczność ich dla żeglugi ogromnie wzrosła przez zastosowanie rzutu Merkatora. Pierwszym atlasem morskim, wykonanym w tym rzucie był „Neptune françois" N. Sansona z 1693. W produkcji map m. pierwsze miejsce zajmuje Anglja (ponad 3.500 t. zw. map admiralicji), drugie Stany Zjedn. a trzecie Francja.

Morskie muzea, zbiory zabytków i pamiątek, ilustrujących rozwój i czyny marynarki wojennej, znajdują się w Luwrze paryskim, Madrycie, Londynie, Hadze, Sztokholmie, Kopenhadze, Petersburgu i Rzymie.

Morskie Oko, najpiękniejsze, a drugie z rzędu co do wielkości jezioro tatrzańskie, w górnej części doliny Rybiego Potoku, u stóp Mięguszowieckich Szczytów. Leży na wys. 1.393 m i ma 33 ha pow. Największa jego głębokość wynosi 53,5 m. Od płn. zamyka je wał morenowy. Dawniej nazywano je także Rybiem Jeziorem, Morskiem Okiem zaś Czarny Staw nad M. O. Używano też niegdyś nazwy „Morskie Oczy" na oznaczenie wszystkich jezior w Tatrach.

Morskie prawo, normy prawne, tyczące żeglugi i spraw morskich: dzieli się ono na m. p. publiczne i prywatne, publiczne zaś — na: m. p. państwowe i na m. p. międzynarodowe, m. p. narodów. P. m. państwowe obejmuje: rejestrację okrętów, narodowość, prawo flagi (bandery), badanie wypadków na morzu, pilotaż i sygnalizację, przepisy o drogach morskich, przepisy o ładunku, urzędach żeglugi i t. M. p. narodów reguluje stosunki międzynarodowe, a więc układy handlowe i tyczące żeglugi, neutralność, blokadę, ceremonjał morski i t. M. p. narodów (łącznie z m. p. wojennem) opiera się na międzynarodowych zwyczajach i układach, tyczących żeglugi, a w szczególności na deklaracji paryskiej z r. 1856, konwencji genewskiej z r. 1864, konwencji o ochronie kabli z r. 1884, haskiej konferencji pokojowej z r. 1899 i 1907 i t.

Morskie prawo wojenne, ogół przepisów prawa narodów, tyczących wojny na morzu. W szczególności wchodzi tu w grę paryska deklaracja prawa morskiego z 16 kwietnia 1856 r., konwencje 6—13. z drugiej pokojowej konferencji haskiej z 18 paźdz. 1907, a mianowicie o traktowaniu nieprzyjacielskich okrętów marynarki handlowej z wybuchem stanu wojennego, o przemianie okrętów handlowych na okręty wojenne, o minach morskich kontaktowych, o ostrzeliwaniu morskich sił zbrojnych w czasie wojny, o zastosowaniu zasad konwencji genewskiej do wojny morskiej o ograniczeniu wykonywania prawa łupu w wojnie na morzu i t.; wreszcie należy tu wymienić oświadczenie londyńskie z 26 lutego 1909, o prawie wojny na morzu (nie ratyfikowane). Ob. Blokada, Kaperstwo, Kontrabanda.

Morskie siły zbrojne, ob. Marynarka (wojenna).

Morskie stacje telegraficzne, stacje telegrafu iskrowego, zbudowane na latarniach morskich, służące do porozumienia się z okrętami, pozostającemi na pełnem morzu. Stacje te mają bezpośrednie połączenie z państwową siecią telegraficzną.

Morskie statki polskie, są to statki uprawnione do podnoszenia polskiej bandery handlowej. Udzielenie tego prawa zależne jest od wciągnięcia do rejestru statków. Na dowód wciągnięcia wydaje się dokument rejestracyjny.

Morskie szkoły wojenne, dzielą się na oficerskie oraz specjalne, celem zapewnienia należytych dowódców i obsługi urządzeń broni. Polska posiada Oficerską Szkołę Marynarki Wojennej w Toruniu, utworzoną w 1921—1923 r. Kurs trwa 3 lata, co roku 4 miesiące praktycznych ćwiczeń na okrętach (pływanie). Wykłady obejmują przedmioty matematyczno-przyrodnicze, nautyczne, techniczne i ogólno-wojskowe. Specjalizacja oficerów odbywa się na własnych okrętach lub w sprzymierzonej marynarce na kursach artylerji, minowo-torpedowych łodzi podwodnych, maszynowych, elektrotechnicznych, hydrograficznych i t. p. Szeregowi szkolą się w rozmaitych działach techniki morskiej w dwu szkołach: Specjalistów Morskich, na

statku „Bałtyk" i w Brześciu n/B (sterowanie, sygnalizacja, celowanie, telemetrja, obsługa broni, broń podwodna, maszyny, instalacje, radjo). Francja posiada szkołę morską w Brest, Anglja w Dartmouth, St. Zj. Am. Pin. w Annapolis.

Morskie świnki, ob. Caviidae.

Morskie trzęsienia, zob. Trzęsienia ziemi.

Morskie władze w Polsce są następujące: pierwszą instancję tworzą kapitanowie portów, drugą Urząd morski w Gdyni, ten zaś podlega ministrowi przemysłu i handlu. W w. m. Gdańsku istnieje Urząd Marynarki Handlowej dla wykonywania wszelkich czynności w sprawach marynarki handlowej, przewidzianych konwencją polsko-gdańską z 9. XI. 1920 i umową polsko-gdańską z 24. XI. 1921. We wszystkich państwach, posiadających dostęp do morza, są te władze odpowiednio rozwinięte.

Morskie znaki, sygnały, umieszczone na wybrzeżach i przy wjazdach do portów, ostrzegające statki przed mieliznami, skałami podwodnemi i t. p. i wskazujące im właściwą drogę. Należą tutaj latarnie morskie (ob.) i boje czyli pławy, t. j. beczki pływające, w odpowiednich miejscach zakotwiczone. Pławy pomalowane są na umówione kolory, niektóre są w nocy oświetlane, a niektóre mają sygnały akustyczne, dzwony lub syreny, które puszcza się w ruch podczas mgły.

Morsö (Mors), wyspa w Limfjordzie na Jutlandji (Danja) z 367 km² i 26.284 mieszk., wcale żyzna. Główna osada: Nyköbing.

Morstin Ludwik Hieronim, pisarz polski, * 1886, czołowy przedstawiciel neoklasycyzmu polskiego, ulegający przytem wyraźnie wpływom Słowackiego i współczesnych sobie neoromantyków. Ogłosił szereg tłumaczeń z klasyków, poezyj i rozprawek w założonym wspólnie z Wł. Kościelskim miesięczniku „Museion" (1912). Osobno wydał: „Pieśni" (1907), „Chwasty kwitnące na rodzajnem polu" (1908), „Przed farą" (1909), „Lilje" (1912), „Szlakiem Legjonów" (1913), „Maryna" (1916), „Legenda o królu" (1917), „Raptus puellae" (1918), „Misterium Galilei" (1920), „Kłos panny" (powieść), „Radość i frasunek" (1930). Dramaty jego świadczą o dużem poczuciu sceny. Symbolika ich („Lilje", „Legenda o królu") wiążą się ściśle z życiem narodowem, oś dynamiczną akcji stanowią głębsze konflikty charakterów. Wydał M. również szkice włoskie „W kraju Latynów".

Morstin-Górska Marja, współczesna poetka pols., wydała zbiory poezyj: „Błyski latarni" (1922), „Krąg miłości" (1929).

Morszańsk, miasto okręg. w gub. Tambor (Rosja), nad rz. Cną (do Mokszy), przy kolei: Zyzrań—Wiaźma z 27.758 mieszk. Przemysł tytoniowy, maszynowy, chemiczny i handel.

Morszowiec, bezludna wyspa na morzu Białem, w zatoce Mezeńskiej z 97 km², pokryta tundrą.

Morsztyn, 1. Hieronim (Jarosz), poeta polski, (1581—1623), autor bardzo w swoim czasie popularnych powieści wierszem, pełnych przygód urozmaiconych i nieraz dziwacznych, zawierających jednak ustępy o pewnej świeżości i sile wyrazu. Najbardziej znaną z tych powieści jest „Historja ucieszna o zacnej królewnie Banialuce", wraz z dwiema innemi wydana p. t. „Antypasty małżeńskie" (1650, liczne wyd. późn.). Tegoż autora: „Zwierciadło statecznego i szalonego młodzieńca", „Światowa rozkosz..." (1606, V. wyd. 1630), „Philomachia abo afektów gorącej miłości wyrażenie" (1655, IV. wyd. 1705), nadto rękopiśmienny „Summarius wierszów".

A. Morsztyn.

2. Andrzej (Jan Andrzej), poeta polski, (1613—1693), po naukach i podróżach zagranicznych był dworzaninem Władysława IV., brał udział w poselstwie do Paryża po królową Marję Ludwikę, stał się jednym z głównych popleczników jej polityki francuskiej w Polsce za Władysława IV. i Jana Kazimierza, w r. 1668 mianowany podskarbim w. kor., podczas następnych bezkrólewi popierał kandydatów francuskich i intrygował przeciw królowi Michałowi i Janowi Sobieskiemu, jako pensjonarz i agent Ludwika XIV., w r. 1678 przyjął poddaństwo francuskie, w r. 1680 oskarżony o zdradę stanu i oddany pod sąd, zbiegł do Francji, gdzie osiadł w tamtejszych swych dobrach, od których przyjął nazwisko hr. de Chateauvillain. Jako poeta jest M. najwybitniejszym przedstawicielem baroku w literaturze polskiej. W swych utworach, przeważnie miłosnych, odznaczających się nieprzeciętnym talentem i dużym artyzmem, brał wzory z poetów łacińskich, francuskich i włoskich, których również naśladował i tłumaczył, ulubionym jego mistrzem był zwłaszcza włoski poeta barokowy Marini. Większość utworów M. wydano drukiem dopiero w XIX. w., znane jednak były współczesnym z odpisów. Liryki swoje zebrał sam w dwa zbiory: „Kanikuła albo psia gwiazda" (1647, druk. 1844 pod błędnem imieniem Zbigniewa M.) i „Lutnia" (1661, druk. 1875). Napisał nadto: poemat „Psyche" (naśladowany z Lucjana, Apulejusza i Marina, druk. ok. 1696—98), przekład „Cida albo Roderika" Corneille'a (wystawiony podczas sejmu 1661, pierwszy wogóle przekład tej tragedji), przekład komedji pasterskiej Tassa „Amyntas" (druk. 1840). Wyd. zbior. „Poezyj oryginalnych i tłumaczonych" (1883). Monografja Edw. Porębowicza (1893).

3. Zbigniew, poeta polski, (ok. 1624—ok. 1698), arjanin, autor cenionych pieśni obozowych i religijnych, m. i. „Pieśni w ucisku" (pis. 1661 z powodu dekretu królewskiego, wyganiającego arjan z Polski, druk. 1671), bezimiennie wydanego poematu „Sławna wiktorja nad Turkami pod Chocimem 1673 r.", „Trenów żałosnych Apollina z Muzami" (1682), rękopiśmiennego zbioru poezyj p. t. „Muza domowa" oraz drugiego zbioru poezyj wydanego w „Wirydarzu poetyckim" Trembeckiego (1910, I.). Utwory Zbigniewa M. mieszano w niektórych wydaniach z utworami Andrzeja M. i naodwrót.

4. Stanisław, poeta polski, † ok. 1725, bratanek poety Andrzeja M., z którym podróżował po Europie, kasztelan czerski (1687), później wojewoda mazowiecki (1696), wreszcie sandomierski (1704), oprócz drobnych poezyj, napisał przekłady „Hippolita" Seneki i „Andromachy" Racine'a (druk. razem z „Psyche" i „Cidem" A. Morsztyna ok. 1698).

Morszyn, wieś i zdrojowisko w pow. Stryj (woj. stanisławowskie), nad rz. Bereźnicą, 12 km na płd. od Stryja, przy kolei: Stanisławów—Stryj, 320 m nad poz. morza z 402 mieszk. Posiada zakład zdrojowo-kąpielowy, źródła solankowo-gorzkie, o znacznej zawartości siarczanu i chlorku sodowego, kąpiele mineralne i borowinowe, park zdrojowy, wodociągi. M. jest własnością Towarzystwa Lekarzy Polskich we Lwowie.

Mortadela (Mortadello), włoska (bolońska) kiełbasa.

Mortalium animos, pierwsze słowa encykliki papieża Piusa XI. z dn. 6 stycznia 1928, skierowanej przeciw panchrystjanizmowi, w której katolikom podaje myśli przewodnie do osądzenia współczesnych religijnych i kościelnych dążeń pojednawczych.

Mortara, miasto w prow. Pawia (Włochy), nad rz. Arbogna, przy kolei: Novara—Alessandria z 9.740 mieszk. M., główne miasto Lomelliny, posiada kilka starych kościołów (od XIV. w.), przemysł maszynowy i tekstylny oraz handel. W 1849 odnieśli tu Austrjacy pod arcyks. Albrechtem zwycięstwo nad Piemontczykami.

Mortensen Theodor, duński zoolog, * 1868, brał udział w wielu ekspedycjach naukowych, zajmował się głównie zwierzętami morskiemi. Napisał: „Handbook of the Echinoderms etc." (1927), „Monogr. of the Echinoidea. I. Cidarida" (1928) i t. d.

Mortensson Ivar, norw. poeta i polityk, * 1857, przedstawiciel radykalnej partji językowej „Landsmaalu", czynny jako publicysta o zabarwieniu radykal.-komunistycznem. Redagował „Fedraheimen" (1884—89) i „Fridom" (1897—98). Utwory jego w narzeczu Landsmaal składają się z liryków i opowiadań prozą. Należy nadto wymienić: „Bondeskipnad i Norig i eldre tid" (1904), „Ivar Aasen" (1903), „Edda" (1905—08, 2 t.).

Morter, wyspa na dalmatyńskiem wybrzeżu Jugosławji (okręg Split), oddzielona wąskim kanałem od lądu, ma 120 km² i 8.325 mieszk. Główna osada: Tijesno (włosk. Stretto).

Mortier Edouard Adolphe, ks. Treviso, marszałek Francji, (1768—1835), od 1791 w armji, 1799 generał, prowadził 1806—07 armję przeciw Szwecji, walczył pod Friedlandem i w Hiszpanji, 1812 dowodził gwardją, 1816—18 deputowany, 1834 prezydent ministrów, zginął wskutek zamachu.

Mortillet Gabriel de, franc. prehistoryk, (1821—1898), jeden z twórców tej nauki, w której wprowadza obmyśloną przez siebie klasyfikację; spis prac podany w „Bulletin de la Société d' Anthropologie de Paris" (1901).

Mortimer Roger, hr. March, (1287—1330), za Edwarda II., 1316—21, namiestnik Irlandji, po śmierci króla posiadł przy pomocy żony jego Izabelli władzę tyrańską, zginął powieszony na rozkaz Edwarda III.

Mortis causa (z łac.), z powodu śmierci.

Mortis donatio (łac., „darowizna na wypadek śmierci"), darowizna pod warunkiem, że obdarowany przeżyje obdarowującego (§ 956 austr. ust. cyw.; § 2301 niem. ust. cyw.).

Mortkowicz Jakób, księgarz polski, w swej prowadzonej od r. 1903 działalności wydawniczej w Warszawie położył wybitne zasługi w dziedzinie podniesienia artystycznego poziomu wydawnictw polskich oraz na polu organizacji księgarstwa polskiego. W założonem i prowadzonem przez siebie Towarzystwie Wydawniczem w Warszawie wydał m. i. pisma zbiorowe Norwida, Żeromskiego, Struga, Nietzschego, cykl „Pod znakiem poetów", szereg wybitnych dzieł współczesnych pisarzy i poetów polskich, wspaniałe serje reprodukcyj artystycznych, m. i. obrazów Zofji Stryjeńskiej i t. p. W l. 1915—18 wydawał i redagował czasopismo „Myśl polska", w l. 1928—29 „Świat książki".

Mortkowiczowa Janina, współczesna pols. pisarka dla dzieci, autorka opowiadań „Z naszej szkoły", tłumaczka Andersena, Lagerlöf i i.

Mortkowiczówna Hanna, współcz. pisarka polska, wydała zbiory poezyj: „Jarzębina" i „Niepotrzebne serce" (1930), powieść „Gorycz wiośniana" (1928), studjum porównawczo-literackie „Podanie o Wandzie" (1927).

Mortlock (Namoi), grupa wysp w Karolinach z ok. 3.000 mieszk.

Morton, nazwisko kilku polityków amerykańskich; 1. Oliver Perry, (1823—1877), przywódca partji republikańskiej.

2. Levi Parsons, (1824—1920), 1881 poseł w Paryżu, 1889—93 wiceprezydent St. Zjednoczonych.

3. Julius Sterling, (1837—1902), 1893—97 minister rolnictwa.

Mortuarium (łac.), grobowiec dla mnichów i świeckich duchownych; zapis na rzecz kościoła; spadek, spuścizna po zmarłym duchownym.

Morula, p. Rozwój w przyrodzie.

Morus Thomas, ob. More.

Morus L. (morwa), rośliny drzewiaste, zawierające sok mleczny, należące do rodziny Moraceae, liście duże, ząbkowane, kwiaty jedno- lub obupłciowe, zwykle kwiaty żeńskie w główkach, męskie w kotkach, owoc złożony z jednonasiennych niełupek, jadalny. Rosną w strefie umiarkowanej półkuli płn. oraz w górach krajów tropikalnych. M. biała (M. alba L.), o białawych owocach, pochodzi z Chin; od najdawniejszych czasów uprawiana w Azji, często zdziczała, obecnie sadzona masowo i w Polsce dla hodowli jedwabnika. Charakteryzuje się anizofilją. Lubi miejsca słoneczne i żyzną ziemię. Liście służą za pokarm gąsienicom jedwab-

BIBLIOTEKA MIEJSKA W CHEŁMIE

Morus alba (morwa).
a) gałązka z kwiatostanami męskiemi, b) kwiatostan żeński c) owoc.

nika. Drewno używane w tokarstwie, łyko do wyrobu papieru, owoce i kora mają zastosowanie w lecznictwie. M. czarna (M. nigra L.), ma owoce fioletowo-czarne, pochodzi z Persji, od czasów starożytnych uprawiana i w Europie płd. Liście mniej odpowiednie jako pokarm dla jedwabników, poza tem mniej odporna na wpływy klimatyczne, jak poprzednia. Owoce używane w medycynie. Amerykański gatunek m. czerwona (M. rubra L.), o smacznych owocach, w naszym klimacie łatwo zimuje.

Morvan, lesista płyta granitowa w płn. części franc. wyżyny Centralnej, wys. do 902 m.

Morwa, p. Morus.

Moryna, związek chem., znajdujący się w drewnie Maclura (ob.), tworzy bezbarwne kryształy, rozpuszczalne w alkaljach, przyczem roztwór barwi się na żółto.

Morza kult, cześć oddawana jako bóstwom, uosobieniom burzy, fal, wirów etc., a więc tym siłom przyrody, które sprzyjają żegludze albo też jej zagrażają. W starożytności uważano za władcę mórz Posejdona (Neptuna). Bóstwami opiekuńczemi byli głównie Dioskurowie (ogniki św. Elma); już wtedy umieszczano figurki bóstw, t. zw. kabiry na okrętach. W czasach chrześcijańskich ustępują bóstwa świętym, zwłaszcza Matce Boskiej, jako „Stella Maris", pod których opiekę uciekają się marynarze.

Morze. Wszystkie morza na ziemi łączą się razem w jeden ocean powszechny albo wszechmorze, którego powierzchnia obejmuje 361 miljonów km² (pow. całej ziemi 511 milj. km²). Granica między morzem a lądem nie jest stała, ale ulega wahaniom już na skutek przypływu i odpływu. Dna mórz płytkich, przeciętnie do 200 m głębokości zalicza się jeszcze do bloków kontynentalnych, nazywając je szelfami albo progami kontynentalnemi. Dopiero poza szelfami następuje strome przejście w obszary głębokomorskie. Szelfy zajmują około 26 milj. km². Ocean powszechny dzieli się na 3 oceany: Spokojny albo Pacyficzny (180 milj. km²), Atlantycki (106 milj. km²) i Indyjski (75 milj. km²). Płn. morze Lodowate zalicza się do oceanu Atlantyckiego, płd. zaś morze Lodowate przydziela się do trzech oceanów. Średnia głębokość oceanu powszechnego wynosi około 3.800 m, jego zaś objętość 1.370 milj. km sześciennych (średnia wysokość lądów 820 m, a objętość 123 milj. km sześciennych). Największa znana głębina oceaniczna (10.800 m) znajduje się na oceanie Spokojnym, w rowie Filipińskim, na wsch. od wyspy Mindanao. (W zach. części tego oceanu znajdują się głębie przeszło 9.000 m).

W świetle ostatnich badań okazało się, że dno morskie nie jest tak jednolite, jak to poprzednio przypuszczano. Osady, pokrywające dna mórz dzielimy na przybrzeżne (terrygeniczne) i głębinowe (pelagiczne, poniżej 4.000 m głębokości). Pierwsze składają się z okruchów skał wybrzeży, niszczonych przez morze i materjału przynoszonego przez rzeki; drugie, głębinowe, są utworzone ze skorupek drobnych istot morskich i pyłu pochodzenia wulkanicznego. Bardzo wielkie przestrzenie zalega muł globigerynowy, złożony z wapiennych skorupek otwornic (najczęstsza Globigerina). Największe obszary i najgłębiej położone pokrywa czerwony muł, przypuszczalnie najdawniejszy osad morski, zawierający drobne ziarna mineralne i resztki organizmów krzemionkowych. Więcej ograniczone jest występowanie mułu okrzemkowego, złożonego ze szkieletów okrzemek (w morzach chłodniejszych, n. p. w okolicach Antarktydy). Proces tworzenia się osadów głębinowych jest bardzo powolny. Na powstanie warstwy mułu globigerynowego o grubości 10—15 mm potrzeba według obliczeń około 3.000 lat.

Woda morska zawiera pewną ilość soli mineralnych, które nadają jej smak słonogorzki. Głównemi składnikami soli morskiej są:

chlorek sodu (sól kuchenna) $NaCl$ . .	77.8%
chlorek magnezu $MgCl_2$	10.9%
siarczan magnezu $MgSO_4$	4.7%
siarczan wapnia (gips) $CaSO_4$	3.6%
siarczan potasu K_2SO_4	2.5%
węglan wapnia $CaCO_3$	0.3%
bromek magnezu $MgBr_2$	0.2%

Ten udział procentowy poszczególnych soli nie zmienia się mimo zmian w ilości ogólnego zasolenia wody morskiej. Słoność wód morskich jest prawdopodobnie ich cechą pierwotną. Zwiększa się przez parowanie i tworzenie lodu, zmniejsza natomiast na skutek opadów i tajania lodów. Na pełnem morzu zawartość soli waha się między 3.2 a 3.8%. W morzu Czerwonem i zatoce Perskiej zasolenie dochodzi do 4.1%, podczas kiedy na Bałtyku u wód powierzchniowych wynosi zaledwie 1%.

Z gazów zawiera woda morska tlen, azot i bezwodnik węglowy.

W 1000 cm³ wody morskiej o zasoleniu 3.5% znajduje się przy temperaturze:

	0°	10°	20°
tlenu	8	6.4	5.3 cm³
azotu	14.4	12	10.4 cm³

Bezwodnika węglowego zawiera woda morska około 40 cm³ w 1.000 cm³, przy temper. 0°. — Życie organiczne w morzu jest najściślej związane z tą zawartością tlenu i bezwodnika węglowego.

Temperatura wód powierzchniowych na otwartym oceanie zawiera się w granicach 29°, jako średnia najcieplejszych miesięcy w okolicach równika (ocean Indyjski) a —1° do —2° na morzach polarnych. Więcej, niż połowa po-

wierzchni oceanów ma średnią temperaturę w roku powyżej 20°. Najwyższe temperatury spotykamy na morzu Czerwonem i w zatoce Perskiej (średnio 31°—32° w sierpniu).

W obszarach zwrotnikowych wahanie się temperatury powierzchniowych wód morskich wynosi w roku 2°—3°, w strefie umiarkowanej 5° i więcej, największe zaś wartości osiąga w odnogach oceanów (na Bałtyku 18°—19°). Temperatura wód oceanu obniża się z wzrostem głębokości. Najsilniej spada do głębokości 1.000 m, później słabiej, zbliżając się w największych głębinach do 0°. W Atlantyku zaznacza się między 1.000 a 1.500 m słaby wzrost temperatury, poniżej jednak następuje ponowny jej spadek.

Na punkt zamarzania i maximum gęstości wody morskiej rzuca światło następująca tabela:

Zasolenie w %	woda m. zamarza przy	osiąga maxim. gęstości przy
0	0°	+4°
1	—0,5	+1,8
2	—1,1	—0,3
3	—1,6	—2,5
4	—2,2	—4,5

Woda morska o zawartości soli powyżej 1,9% osiąga więc największą gęstość poniżej 0°. Temperatura zamarzania wody morskiej zależy od jej słoności.

Roczne parowanie oceanów szacuje się na 300.000 km sześciennych wody. Gęstość wody morskiej zależy od trzech czynników: temperatury, wielkości zasolenia i ściśliwości (w głębinach). Najmniejszą gęstość posiadają powierzchniowe wody oceanów w okolicach równika (mniej, jak 1,0225), największą wielkie głębie oceanu Spokojnego (ponad 1,07).

Ruchy wód morskich. Bezpośrednią albo pośrednią przyczyną powstawania powierzchniowych prądów morskich są wiatry. Prądy, wymuszone bezpośredniem działaniem wiatrów stałych nazywamy tryftami, albo prądami tryftowemi. Do nich należą tryfty pasatowe (Płn. i Płd. Prąd Równikowy na Atlantyku i Pacyfiku). Monsuny wywołują na oceanie Indyjskim powstawanie tryftów o zmiennym kierunku zależnie od pór roku. Pośrednim skutkiem działania wiatrów są prądy wyrównawcze lub kompensacyjne (Benguella na Atlantyku i Peruwiański na Pacyfiku), które doprowadzają nowe masy wód na miejsce usuniętych przez tryfty. Stałe spiętrzanie wód przez wiatry w zatokach może przy sprzyjających warunkach stanowić przyczynę tworzenia się prądów odprowadzających nadmiar wód (prąd Florydzki). Prądy powierzchniowe ulegają zmianom kierunku wskutek obrotu ziemi. Pod wpływem ruchu obrotowego ziemi prądy na półkuli płn. doznają odchylenia od swego kierunku na prawo, na półkuli zaś płd. na lewo.

Ruchy wód głębnych powodują różnice w ich gęstości. Niska temperatura wód dennych pod równikiem (0.7°—2.5°) wskazuje na posuwanie się ku równikowi wód polarnych. Stosunki te najlepiej są znane w Atlantyku. W głębokości 800—1.200 m istnieje tu prąd zimny, idący od Antarktydy, a sięgający na płn. od równika.

Powierzchnia oceanu nie jest prawie nigdy zupełnie spokojna, ale stale podlega falowaniu. Wyróżniamy dwa rodzaje fal. Pierwszy to fale wymuszone, pozostające pod bezpośrednim wpływem wiatrów, drugi zaś rodzaj stanowią fale przetrwałe albo swobodne, trwające po ustaniu działania wiatru i mogące się przenosić na coraz odleglejsze obszary. Przykładem dalekiego zasięgu tych fal może być gwałtowna kipiel morska u brzegów wyspy Św. Heleny, wywołana falami, powstałemi w czasie burz na płn. Atlantyku. Fale oceaniczne, tworzące się podczas burz osiągają normalnie wysokość do 8 m, a najwyższe nawet do 12—15 m. Szybkość rozchodzenia się fal wynosi w obszarach pasatowych 7—8 m/sek., przy wielkich burzach na morzach południowych do 21 m/sek. (p. Przypływ i odpływ).

Barwa m. jest uwarunkowana absorbcją i odbijaniem światła. Woda morska silniej pochłania promienie czerwone od niebieskich. Im więcej morze zawiera planktonu i cząsteczek zawieszonych, tem więcej odbija promieni żółtych i czerwonych obok niebieskich, posiada wtedy barwę zielono-niebieską. Czysto błękitną barwą odznaczają się wody oceanów w obszarach zwrotnikowych. W tych też szerokościach geograficznych spotyka się najczęściej zjawisko świecenia w nocy powierzchni morza, wywołane przez mikroskopowo małe zwierzątka (Flagellata).

O lodzie morskim, ob. Lód i Polarny lód.

Średnia wysokość powierzchni m. stanowi podstawę dla wszystkich pomiarów wysokości na lądzie. Na bliskich, wciśniętych między lądy może się ona różnić o 10—20 cm. Przyczyną tych różnic mogą być prądy, spiętrzenie wód przez wiatry lub różna gęstość wody. Pomiary siły ciężkości wykazały, że wpobliżu lądów, na skutek większej siły przyciągania ziemskiego, powierzchnia oceanów nieco się podnosi. Różnica ta wynosi od 10 do 50 m.

Morze wolne (mare liberum) jest to w pojęciu prawa międzynarodowego takie morze, które nie należy do żadnego państwa i do którego mają wolny dostęp okręty wszystkich państw. Morza Bałtyckie i Czarne są morzami wolnemi w znaczeniu prawnem. Przeciwieństwo stanowi m. zamknięte (m. clausum).

Morze Franciszek, prawnik pol., († 1852), ukończył studja prawnicze w Wilnie, od 1830 kontroler w Najwyższej Izbie Obrachunkowej. Poświęcał się również pracy teoretycznej, ogłosił drukiem: „O wpływie prawodawstwa rzymskiego na polskie i litewskie" („Dziennik warszawski" r. 1826, t. IV.).

Morze Bałtyckie, Czerwone, Śródziemne i t. d., ob. Bałtyckie morze, Czerwone morze i t. d.

Morzkowska Walerja, ob. Marrené W.

Morzycka Faustyna, pol. działaczka społeczna, † 1910, urodzona jako córka powstańca w katordze, spędziła życie w Nałęczowie, prowadząc pracę oświatową wśród ludu, zakładając szkółki i ochronki, brała również udział w ruchu socjalistycznym pod pseudonimem „Barbara".

Napisała szereg popularnych książeczek dla ludu, próbowała też swych sił w powieści i dramacie.

Mosasauridae, wymarła rodzina gadów, p. Pythomorpha.

Moscatello, ob. Muszkatowe wina.

Moscheles Ignacy, czeski pianista i kompozytor, (1794—1870), od r. 1846 nauczyciel Konserwatorjum w Lipsku, przedtem w Londynie (od r. 1821). Jego etudy i koncert fortepianowy zachowały dotąd swą wartość.

Moschonisia (Moskonizja, staroż. Hekatonnesoi), grupa 30 wysepek u zach. wybrzeży Małej Azji, w zatoce Edremid.

Möselie, zlodowacony szczyt w Alpach Zillertalskich, na granicy Włoch i Tyrolu, wysoki 3.486 m.

Moseleyum, nazwa proponowana dla nieodkrytego jeszcze pierwiastka chem. o liczbie porządkowej 43 (od nazwiska chemika angielskiego H. G. J. Moseley'a, 1887—1915).

Moselle, ob. Mozela.

Moselle, departament we wsch. Francji, utworzony w 1918 r. z części odzyskanej Lotaryngji, ze stolicą Metz. Ma 6.228 km² i 633.461 mieszk.

Mosen Julius, poeta niem., (1803—1867), autor „Gedichte" (1836), z których niektóre („Die letzten Zehn vom vierten Regiment", „Andreas Hofer", „Der Trompeter an der Katzbach"), zdobyły popularność pieśni ludowych. W jego poematach epicznych („Ritter Wahn" 1831, „Ahasver" 1838) i dramatach przeważa refleksja i retoryka. Szczęśliwszym był w prozie, zwłaszcza w zbiorze nowel „Bilder im Moose" (1846, 2 t.). Nowe wyd. zbior. 1880, 6 t.

Moser, 1. Johann Jakob, prawnik niemiecki, (1701—1785), autor kilkuset tomów rozpraw prawniczych, najważniejsze dzieło: „Deutsches Staatsrecht" (1737—54, 50 t.).

2. Friedrich Karl, syn poprz., polityk i prawnik, (1723—1798); 1772—80 kanclerz w Hessen-Darmstadt, autor dzieł prawniczych i publicysta.

3. Gustav von, komedjopisarz niem., (1825—1903), napisał około 100 bardzo scenicznych, ale powierzchownych komedyj, n. p.: „Das Stiftungs-fest" (1873), „Ultimo" (1874), „Der Veilchenfresser" i i.

4. Koloman, malarz i grafik austrjacki, (1868—1918), nauczyciel w wiedeńskiej Akademji przemysłu artystycznego, wywarł wielki wpływ na nowoczesny przemysł artystyczny austrjacki.

Möser Justus, historyk niem., (1720—1794), głęboki myśliciel w dziedzinie historji i ekonomji, wywarł silny wpływ na Herdera i Goethego („Sämmtl. Werke", 1842—43, 10 t.).

Mosiądz, stop miedzi i cynku, na zimno kowalny, ciągliwy, twardszy i sztywniejszy od miedzi, na powietrzu utlenia się wolniej oraz topi się w niższej temperaturze niż miedź. Przy wyższej zawartości procentowej miedzi posiada barwę żółtą do złotej, przy przewadze cynku — jasną, srebrzystą. Cięż. właśc. m. wynosi przeciętnie 8,5; własności m. zależą od stosunku obu składników. Zależnie od sposobu wytwarzania i od zastosowania rozróżnia się m. walcowany i lany (odlewniczy), zależnie zaś od składu: m. czysty walcowany (56—67% miedzi), m. czysty lany (60—68% miedzi) oraz m. specjalny, który obok cynku i miedzi zawiera domieszki ołowiu, cyny, manganu, żelaza, glinu, niklu. Do grupy m. walcow. należy z ważniejszych m. czerwony, zawierający 60—90% miedzi oraz domieszkę cyny i tombak (67—90% miedzi).

Czysty m. lany o zawartości 60—68% miedzi nosi nazwę m. żółtego, zawierający poniżej 50% miedzi nosi nazwę m. białego, (platina). Do stopów odpornych na działanie wody morskiej należy zaliczyć m. manganowy (56% miedzi, 41,3% cynku, 1,4% żelaza, 0,7% cyny, 0,5% glinu i 0,1% manganu), metal delta, durana, sterometal i i. — W celu otrzymania m. stapia się miedź z cynkiem w piecach tyglowych płomiennych lub elektrycznych, przelewa stop do wielkiego tygla, następnie ochładza przy równoczesnem mieszaniu zapomocą sztaby żelaznej, a wreszcie odlewa pomiędzy dwie płyty żelazne lub w formy z piasku. Do wyrobu blachy i drutu używa się m. o 70—73% miedzi. M. taki poddaje się wyżarzaniu, a następnie walcuje się go w zwykłej temperaturze. Wywalcowana blacha pokryła jest czarną warstwą tlenku, który usuwa się działaniem kwasu siarkowego. Blacha o grubości $\frac{1}{50}$ — $\frac{1}{65}$ mm nosi nazwę m. płatkowego (fałszywa pozłótka). Blachy mosiężne obrabia się w dalszym ciągu na tokarni lub wytłacza w odpowiednie formy. Po wyżarzeniu wrzuca się gorące jeszcze przedmioty z m. do kąpieli, zawierającej rozcieńczony kwas siarkowy, a następnie zanurza w rozc. kwasie azotowym, celem przywrócenia barwy żółtej. Drut mosiężny otrzymuje się z blach m., które kraje się na cienkie paski, następnie walcuje na okrągło i wyciąga aż do otrzymania odpowiedniej średnicy. Najczęściej stosuje się w tym celu blachy grubości 7 mm. — M. znany był i używany już w I. w. przed Chr. 1600 istniała w Reichraming (Austrja) huta m., 1781 zastosowano po raz pierwszy do wyrobu m. czysty cynk. Z biegiem czasu znalazł m. coraz to szersze zastosowanie, a obecnie wypiera nawet z użycia w wielu gałęziach przemysłu droższy bronz.

Mosiądzem zatrucie objawia się podobnie jak zatrucie miedzią (ob. Miedzią zatrucie).

Mosiężna autotypja, na mosiężnej blasze trawiona autotypja (ob.).

Mosiężny drut, ob. Drut, Mosiądz.

Mosina, miasto w pow. Śrem (woj. poznańskie), nieopodal ujścia kanału Obrzańskiego do Warty i kolei: Poznań—Kościan z 1.957 mieszk. Garbarnia, tartaki, młyny, sanatorjum i handel bydłem. Miastem jest M. od 1429 r.

Masiwatunya wodospady, ob. Zambezi.

Moskiewski Teatr Artystyczny, założony w r. 1898 przez K. S. Aleksiejewa (nazwanego Stanisławskim), kupca Sawę Morozowa i pisarza Niemirowicza-Danczenkę, pierwotnie z dyletantów i początkujących aktorów celem zwalczenia teatralności i wirtuozerji drogą prawdy życiowej i gry zespołowej (panpsychizm). Rozkwit tej sceny przetrwał do r. 1914; od 1917 zwalczali ją rewolucjoniści teatru (Tai-

Morsy

row i Meyerhold), od 1924 znowu powszechnie uznawana.

Moskiewskie księstwo, ob. Rosja, Dzieje.

Moskity (hiszp. mosquito, „komar", zdrobnienie od mosca, „mucha"), rozmaite gatunki komarów i muszyków.

Moskonizja, ob. Moschonisia.

Moskorzewski Jarosz (Hieronim), wybitny polski pisarz arjański, † 1625, polemizował ze Skargą („Zawstydzenie księcia Skargi" 1606 i t. d.) i z innymi przeciwnikami arjan; przypisują mu nadto autorstwo traktatu: „Philopolites, to jest Miłośnik Ojczyzny, albo o powinności dobrego obywatela, ojczyźnie dobrze chcącego i oną miłującego" (1588), wydanego przed przejściem M. na wyznanie arjańskie.

Moskwa, stolica Unji Sowieckiej (S. S. S. R.) i Rosji (R. S. F. S. R.), a zarazem największe miasto w Sowietach z 2.019.453 mieszk. Leży pod 55° 45' szer. płn. i 37° 37' dług. wsch., przy ujściu rz. Jauzy do rzeki M., w punkcie węzłowym komunikacji wsch.-europejskiej. Najstarszą częścią miasta jest zamek Kreml i dzielnica Kitaj Gorod, odgrywająca rolę moskiewskiej City. Wokół nich grupują się koncentrycznie, po lewym brzegu rzeki M. dzielnice: Biełyj Gorod i Ziemljanoj Gorod, poza któremi znajdują się przemysłowe przedmieścia. Płd. część miasta, za rzeką M., nazywa się Zamoskworieczje. Koncentryczne strefy miasta są przecięte siecią ulic, rozchodzących się promienisto od Kremlu. Miasto zajmuje obecnie 234.4 km² pow., a dzieli się na 6 rejonów: Chamowniki na płd.-zach., Krasnaja Presnja na płn.-zach., Sokolniki na płn.-wsch., Baumanskij na wsch., Rogoszko-Simonowskij na płd.-wsch. i Zamoskworieczje (z Kremlem i Kitaj Gorodem) na płd.

Pierwotne jądro miasta, Kreml, został otoczony w 1485—95 długim (2 km) i wysokim (15—20 m) murem z 19 basztami. Będąc do pocz. XVIII. w. siedzibą carów i patrjarchów, stanowi on skupienie pałaców, cerkwi, klasztorów, budynków rządowych i koszar. Z budowli świeckich wybija się na pierwszy plan wielki pałac Kreml (1838—49), stary carski zamek Tjerem (1508—1636) i dawny gmach Senatu, obecnie siedziba władz S. S. S. R., a z kościelnych: cerkiew Zbawiciela („Spas na boru", 1330) oraz katedry: Błagowieszczeńska (1480—92), Archangielska (1505—09) i Uspieńska (1467—79). Kitaj Gorod jest siedzibą komisarjatów ludowych, banków i związków. Na Czerwonym Placu (u stóp Kremlu) wznosi się wśród grobowców wybitnych komunistów, wspaniałe mauzoleum Lenina (z 1924 r.). Biełyj Gorod ma charakter miasta arystokratycznego, z licznemi empirowemi pałacami i cerkwiami (w M. było ich ogółem 400), a zarazem nowoczesnej metropolji z niebosiężnemi budowlami, m. i. wiele teatrów, bibljotek i muzeów. Na peryferjach miasta, gdzie spotyka się często jeszcze domy drewniane, zwracają uwagę warowne klasztory, które strzegły ongiś dróg, prowadzących do miasta.

Ludność miasta rosła szybko w następstwie rozwoju przemysłu; w 1871 miała M. 601.969 mieszk., w 1897: 1,038.591 mieszk., w 1915: 1,983.716 mieszk., w czasie rewolucji spadła liczba mieszk. na 1.027.336 (w 1920 r.), by potem się podwoić. 40% ludności M. stanowią robotnicy, 35% urzędnicy, a 24.4% handlowcy i rzemieślnicy niezależni. M. jest obok Leningradu największym ośrodkiem przemysłowym w Rosji, w 1926 r. istniały tu 794 zakłady przem. z 208.461 robotników. Głównie jest rozwinięty przemysł spożywczy, maszynowy, metalurgiczny, poligraficzny, odzieżowy, włókienniczy i chemiczny; tylko 25% fabryk znajduje się w rękach prywatnych. Jeszcze większą rolę odgrywa M. w handlu, skupiając ⅓ całego obrotu handlowego Rosji europejskiej i posiadając najważniejsze banki i instytucje przemysłowe państwa. Z M. rozchodzi się na wszystkie strony 11 kolei i 3 linje lotnicze.

Stawszy się w 1918 stolicą S. S. S. R., jest M. obecnie również głównym ośrodkiem życia umysłowego w Rosji. Posiada 1.061 zakładów naukowych z 322.871 uczniów, w tem 345 szkół zawodowych i 31 wyższych. Wśród tych ostatnich trzeba wymienić na pierwszem miejscu najstarszy uniwersytet (od 1755) w Rosji, dalej: drugi uniwersytet państwowy (1918 r.), komunistyczny uniwersytet Swierdłowa, komunistyczne uniwersytety ludów Wschodu i Zachodu, chiński uniwersytet Sun Jatsena, akademję przemysłu artystycznego, akademję pedagogiczną im. Krupskiej, politechnikę, akademję górniczą, instytut wschodni, akademję rolniczą Timirjazewa, konserwatorjum państwowe, instytut gospodarki ludowej Plechanowa, instytuty: technologji chemicznej, włókiennictwa, mechaniki i transportu; akademję wojskową, akademję sztuk pięknych, akademję komunistyczną i mnóstwo różnych instytutów specjalnych. Z bibljotek na plan pierwszy wysuwa się Bibl. Lenina (3 miljony tomów), Bibl. Muzeum Historycznego (1.200.000 tomów), Bibl. Akademji Komunist. (750.000 t.), Bibl. Muzeum Politechnicznego (700.000 t.) i szereg innych. Z pośród ok. 50 muzeów najważniejsze są: Muzeum Historyczne, Muzeum Sztuk Pięknych, Galerja Tretjakowa, Muzeum Rewolucji, Muzeum Politechniki i Centralne Muzeum Ludoznawstwa. Poza tem posiada M. szereg teatrów, placów sportowych (m. i. międzynarodowy Czerwony Stadjon). Z pośród 23 gazet najważniejsze są: „Izwiestja" (organ rządu) i „Prawda" (organ partji komun.).

Dzieje. O M. słyszymy po raz pierwszy w 1147 r. Pierwszym księciem M. był Włodzimierz Wsiewołodowicz (1213), a pierwszym wielkim księciem Iwan Daniłowicz Kalita, za którego przeniesiono do M. z Włodzimierza również siedzibę metropolji (1325). Mimo długiego panowania tatarskiego i ciągłych pożarów liczyła M. już w XVI. w. ok. 100.000 mieszk., na XVI. i XVII. w. przypada również powstanie Kitaj-, Biełyj- i Ziemljanoj Gorodu. W 1610—12 zajmowali miasto Polacy w związku z walkami o tron moskiewski o wymarciu Rurykowiczów. W 1712 przeniósł Piotr W-ki stolicę do Petersburga, M. jednak pozostała najważniejszem miastem handlowem Rosji. We wrześniu 1812 zajął M. Napoleon I., zaraz jednak wybuchł pożar, który obrócił w perzynę znaczną część miasta, a „boga wojny" pozbawił dachu nad głową. Po

tym pożarze odbudowała się M. porządnie, przeważnie z pomocą kamienia (stąd „białokamienna M."). W grudniu 1905 było miasto widownią zaciętych walk barykadowych. W czasie rewolucji październikowej 1917 musiano 7 dni zdobywać Kreml, broniony przez junkrów. Od marca 1918 jest M. stolicą R. S. F. S. R., a od końca 1922 stolicą S. S. S. R. W czasie walk rewolucyjnych szereg dzielnic zostało zniszczonych.

G u b e r n j a M. ma obecnie 44.751 km² i 4,529.908 mieszk. Obejmuje faliste równiny, wzniesione średnio 170 m nad poz. morza, tworzące ośrodek t. zw. moskiewskiego zagłębia węglowego, w dorzeczu górnej Wołgi i Oki. 40% obszaru pokrywają lasy. K l i m a t jest tu kontynentalny; stolica ma średnią temperaturę roku 3,9°, stycznia — 11°, lipca 18,9°, opadów rocznie 530 mm: Ludność trudni się głównie rolnictwem (7.030 km² gruntów ornych) i przemysłem (głównie chemiczny, tekstylny i maszynowy) oraz rękodziełami.

Moskwa, lewobrzeżny dopływ Oki, długi 508 km. Wypływa jako K o n o p l e w k a w gub. Smoleńsk, przepływa pod miastem M. (odląd żeglowna na 190 km), a uchodzi poniżej Kołomny.

Mosman, miasto w Nowej Płd. Walji (Australja), związane gospodarczo z Sydney, ma 20.056 mieszk.

Moso (Mosso), plemię indochińskie z nad górnego Mekongu i Jangtsekiangu. Zbliżeni kulturalnie do Chińczyków płd., różnią się od nich paleniem zmarłych; wierzą w czary, posiadają pismo hieroglificzne i zgłoskowe.

Moson, komitat w zach. Węgrzech, na prawym brzegu Dunaju z 902 km² i 48.405 mieszk. Stolicą jest R a a b (Györ). Większą część komitatu (1.087 km²) włączono w r. 1921 do Burgenlandu.

Mosquera Joaquin, polityk kolumbijski, (1787—1877), przeprowadził zniesienie niewolnictwa, 1830 przez krótki czas prezydent republiki.

Mosquito, terytorjum należące do republ. Nikaragwy, nad morzem Karaibskiem z 40.380 km² i 31.078 mieszk. Jako departament nazywa się M. od swej stolicy B l u e f i e l d s. W 1841—1860 uważali się Anglicy za protektorów państwa Mosquitów (Moskicja), pod naciskiem jednak Stanów Zjedn. Am. Płn. oddali terytorjum Nikaragwie.

Mossalsk, miasto okręg. w gub. Kaługa (Rosja) z 2.301 mieszk. M. należał w XIII. w. do księstwa czernihowskiego, a później był stolicą osobnego księstewka, które w 1500 r. zostało zajęte przez Moskali.

Mossamedes, miasto okręg. w Angoli (Afryka zach.), położone w suchej, piaszczystej okolicy, ma ok. 5.000 mieszk., port i kolej do Huilli. Klimat jest tu zdrowy.

Mosse Rudolf, niem. nakładca gazet i właściciel biura ogłoszeń, (1843—1920), otworzył 1867 w Berlinie biuro ogłoszeń, w krótkim czasie filje w kraju i zagranicą, założył 1872 „Berliner Tageblatt" i połączył z nakładem dzienników także wydawnictwo dzieł popularno-naukowych oraz oddział dla ksiąg adresowych (m. i. wyd. także „Księga adresowa Polski").

Mossi (Moszi), dawne państwo w zach. Sudanie (Afryka), wewnątrz łuku rz. Niger, ze stolicą W a g a d u g u. W XIV. i XV. w. odgrywało M. dużą rolę, od 1896 należy do franc. Sudanu.

Mossley, miasto w Lancashire (Anglja), nad rz. Tame, przy kolei: Manchester—Leeds z 12.703 mieszk. Przemysł bawełniany i odlewnie żelaza.

Mosso (włosk.), w muzyce: żywo, meno m., mniej żywo; più m., nieco żywiej.

Mossul, ob. Mosul.

Most, ob. Mosty.

Most (niem. Brüx), miasto okręg. w żupie Louny (zach. Czechy), nad rz. Bielą, przy kolei: Praga—M. z 27.239 mieszk. Posiada późnogotycki kościół, ruiny zamku, kopalnie węgla brun. i znaczny przemysł.

Most Honourable, tytuł angielskiego marquess (ob. Marquis; por. też Honourable).

Most Varola (pons Varoli), nazwana według włoskiego lekarza Varolio (1543—75) część mózgu (ob. Mózg).

Mostaert Jan, malarz niderlandzki, (1474—1555 lub 1556), malarz nadworny namiestniczki Niderlandów Małgorzaty, malował portrety i obrazy ołtarzowe (w muzeach w Brukseli, Berlinie, Amsterdamie i i.). Żywot jego opisał van Mander.

Mostaganem (Mostagenem), miasto okręg. w prow. Oran (Alger), nad zatoką Arzeu z 26.355 mieszk. Posiada port, połączenie z koleją Tunis—Casablanca, ruiny rzymskie i handel ziemiopłodami.

Mostar, stolica b. Hercegowiny i o k r ę g u M. (9.139 km² i 265.330 mieszk.), położona w dolinie rz. Narenty, na której znajduje się kamienny, stary most, (ok. 1500 zbudowany; stąd nazwa), przy kolei: Sarajewo—M.—Metković z 18.176 mieszk. Posiada kilka kościołów (katol. i prawosł.) i meczetów oraz uprawę owoców płd., wina i tytoniu.

Mostek (sternum), płaska kość w środku przedniej ściany klatki piersiowej składająca się z trzech części: 1. rękojeści (manubrium), z którą połączone są stawami obojczyki i pierwsze żebra; 2. trzonu (corpus), z którym łączy się zapomocą stawów po 6 żeber z każdej strony i 3. wyrostka mieczykowatego (processus xiphoides), który wolno wystercza do muskulatury brzucha. M. jest u zwierząt niższych najczęściej chrząstką, u ryb brakuje, natomiast u ptaków silnie rozwinięty i zaopatrzony dużym grzebieniem (crista sterni), do którego przyczepiają się mięśnie, służące do latania.

Mostek kapitański, nadbudówka poprzeczna na przednim pokładzie okrętu w kształcie mostku dla kapitana, pilota lub oficera wachtowego; na okrętach bojowych w połączeniu z wieżyczką dowódcy, zawierającą środki przekazywania rozkazów, kompas i ster główny.

Mostowi bracia (fratres pontifices), stowarzyszenie religijne, założone podobno przez Benezeta w 1171 r., mające na celu budowanie mostów, dróg i przytułków. Zniesione zostało przez Piusa II. w XV. w.

Mostowska Anna z Radziwiłłów, żona ministra Tadeusza M., (ok. 1762—przed 1833), autorka powieści o treści romantycznej: „Matylda i Danilo" (1806), „Strach w Zameczku" (1806),

„Zamek Koniecpolskich" (1806), „Nie zawsze tak się czyni, jak się mówi" (1806), „Posąg i salamandra" (1806), „Cudowny szafir" (1806), „Astolda" (1807), „Pokuta" (1809), „Historja filozoficzna Adyla" (1809), „Sen wróżbity" (1809), „Miłość i Psyche" (1809), „Lewita z Efraim" (1809). Wyd. zbior.: „Moje rozrywki" (1806, 3 t.) i „Zabawki w spoczynku" (1809). Utwory te, oparte na pomysłach obcych, przeważnie francuskich, pełne sztucznej grozy i tajemniczości, są pierwszemi i niemal jedynemi powieściami tego rodzaju w literaturze polskiej. Monografja Jana Gebethnera p. t. „Poprzedniczka romantyzmu" (1918).

Mostowski, 1. Paweł Michał, wojewoda mazowiecki, † 1781, w czasie bezkrólewia 1764 oddał ważne usługi Czartoryskim, potem, zadarłszy z nimi, działał w konfederacji barskiej, przybrał samozwańczy tytuł marszałka generalnego, prowadził rokowania z Francją o detronizację St. Augusta, a nawet planował zamordować go. 1781 otrzymał tytuł hrabiowski pruski.

2. Józef, syn poprz., publicysta, (1763—1817), został 1790 posłem inflanckim na Sejm Czteroletni, należał do grona patrjotów, którzy przygotowali Konstytucję 3 Maja, używany był do misyj dyplomatycznych. Po rozbiorach oddawał się w Wilnie pracy naukowej, wydawał „Dziennik Wileński", był członkiem Tow. Przyjaciół Nauk.

3. Tadeusz Antoni, mąż stanu, (1766—1842), wysoko wykształcony, w czasie Sejmu Czteroletniego wydawał przy pomocy Józ. Weyssenhoffa i J. U. Niemcewicza „Gazetę Narodową i Obcą", w której propagował ideę reformy państwa, brał udział w powstaniu kościuszkowskiem, uwięziony, wyjechał następnie do Francji, gdzie zajmował się gospodarstwem rolnem, oraz studjował ekonomję, administrację i przemysł, 1802 wrócił do Warszawy, oddawał się pracy naukowej i literackiej (m. i. zorganizował klub literacki t. zw. Two Iksów), i wydawał: „Wybór celniejszych pisarzów polskich" (1803—05, 27 t.). 1812 powołany został na stanowisko ministra spraw wewnętrznych, który to urząd zachował również w Królestwie Kongresowem. Doskonały organizator, pracownik niestrudzony, stworzył administrację, założył szereg miast, popierał rozwój przemysłu i handlu, sprowadzał na koszt rządu nowoczesne maszyny, tworzył fabryki, ściągał z zagranicy przemysłowców i rzemieślników. Również rolnictwo cieszyło się wydatną jego opieką: założył instytut gospodarstwa wiejskiego w Marymoncie, zaprowadził w dobrach rządowych wzorowe stadniny i hodowlę owiec. Warszawa zawdzięcza mu uporządkowanie, upiększenie i rozbudowę w niejednym kierunku. 1825 został M. senatorem-wojewodą. Po powstaniu listopadowem wyjechał do Francji, gdzie spędził resztę życia, oddając się gospodarce.

Mosty. Są to budowle, służące do przeprowadzenia dróg komunikacyjnych ponad naturalnemi przeszkodami, n. p. rzekami, kanałami, przepaściami. Ze względu na rodzaj drogi komunikacyjnej dzieli się m. na: k ł a d k i dla pieszych, m. d r o g o w e dla pojazdów, m. k o l e j o w e dla pociągów kolei żelaznej, m. k a n a ł o w e, po których prowadzi się nad przepaściami kanały spławne. Do tych ostatnich można też zaliczyć m. w o d o c i ą g o w e, t. zw. akwedukty (ob. Wodociągi). M. nad przeszkodami suchemi, jak przepaście, niżej położone, a krzyżujące się drogi, nazywają się też w i a d u k t a m i. — Ze względu na materjał, użyty do konstrukcji budowy górnej, dzieli się m. na d r e w n i a n e, ż e l a z n e, k a m i e n n e, b e t o n o w e i ż e l a z o b e t o n o w e. Najtańsze, ale najmniej trwałe, są drewniane; najdroższe, ale najtrwalsze, kamienne. — Ze względu na konstrukcję budowy górnej dzielimy mosty na: 1. B e l k o w e, czyli l e ż a j o w e. Urządzenie podporowe jest płaskie i wywiera na filary nacisk pionowy. 2. Ł u k o w e, czyli r o z p o r o w e. Urządzenie podporowe jest wygięte ku górze i wywiera na filary ciśnienie skośne. 3. W i s z ą c e. Urządzenie podporowe jest wygięte wdół i wywiera na filary ciągnienie, które, przerzucone ponad wysokie filary (pylony), przeniesione jest na przyczółki. 4. R u c h o m e, które mogą być częściowo przesuwane, celem przepuszczenia podpływających okrętów.

Głównemi częściami składowemi m. są: 1. F u n d a m e n t y (ob. Fundament). 2. F i l a r y. Budowane są przeważnie z kamienia lub betonu, względnie konstruowane z żelaza albo drzewa. Drewniana konstrukcja filara, wsparta na zabitych w dno pilotach, zwie się j a r z m e m. Filary przybrzeżne zwą się przyczółkami mostowemi. 3. B u d o w a g ó r n a, t. j. urządzenie podporowe, rozpięte między belkami, dźwigające na sobie pomost, zwany jezdnią. 4. Ł o ż y s k a. Przy konstrukcjach żelaznych są to wkładki, dane między filary a budowę górną, które mają za zadanie regulować kierunek ciśnienia budowy na podporę (filar) i przesunięcia, wywołane rozszerzeniem materjału pod wpływem ciepła. Wkładki te mogą być nieruchome lub mogą się przesuwać wraz z budową górną na krążkach. — O t w o r z y s t o ś c i ą, czyli r o z p i ę t o ś c i ą m. nazywa się przy mostach żelaznych odległość między środkami łożysk, przy innych konstrukcjach odległość między filarami, mierzoną w świetle.

Drewniany most kratowy, leżajowy.

I. M o s t y d r e w n i a n e.

Budowane są jako l e ż a j o w e, na jarzmach drewnianych lub murowanych filarach. Jako m. trwałe zanikają coraz bardziej, natomiast, ze

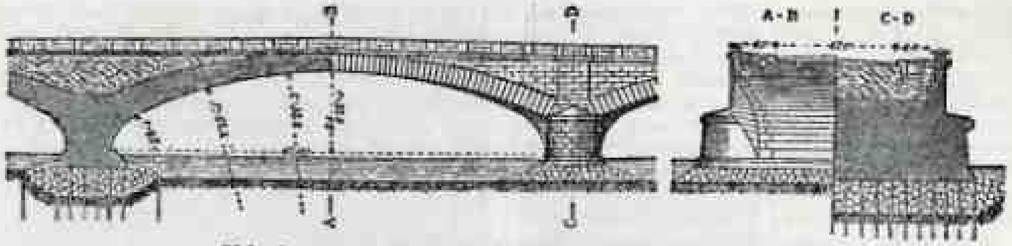

Sklepiony most drogowy (Alma), na Sekwanie w Paryżu.

Drewniany most wieszarowy.

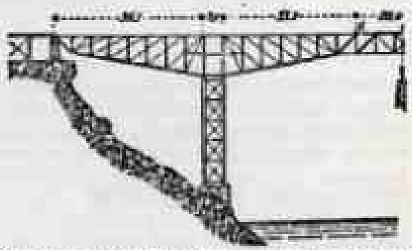

Żelazny most leżajowy, kolejowy nad Niagarą.

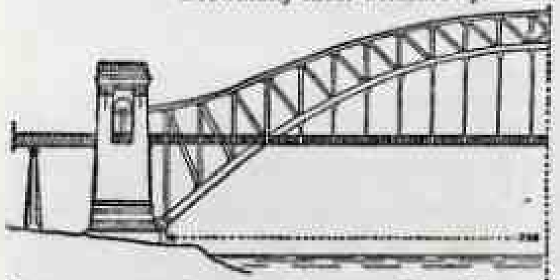

Żelazny most łukowy, kolejowy na East River w Nowym Jorku.

Most obrotowy na rzece Harlem w Nowym Jorku.

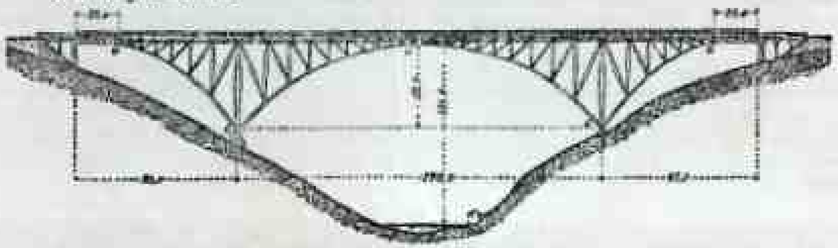

Żelazny most łukowy, kolejowy nad doliną Viaur w połudn. Francji.

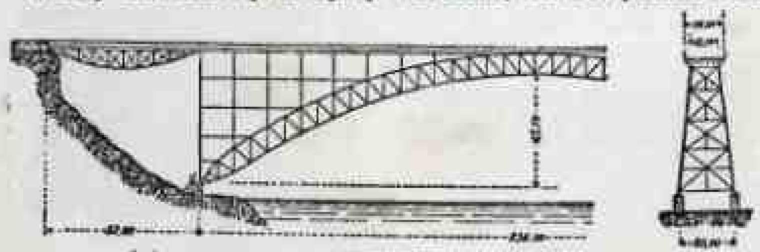

Żelazny most łukowy, drogowy nad Niagarą.

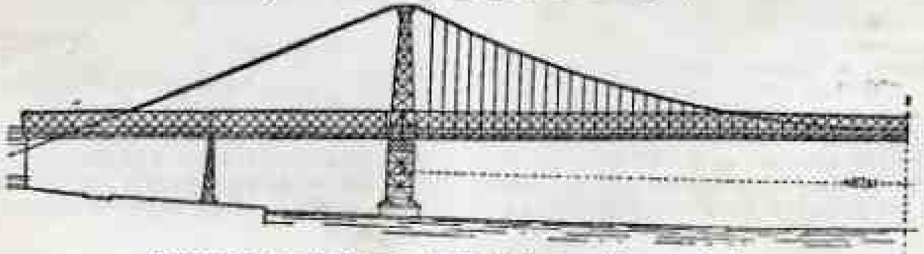

Wiszący most kablowy, na East River w Nowym Jorku.

Łódź motorowa otwarta. Szybkość 32 km/godz., silnik 12/45 KM.

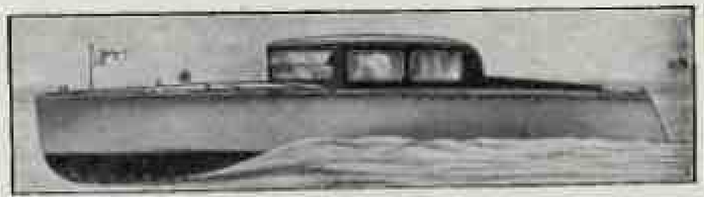

Limuzyna sportowa. Szybkość 44 km/godz., silnik 100 KM.

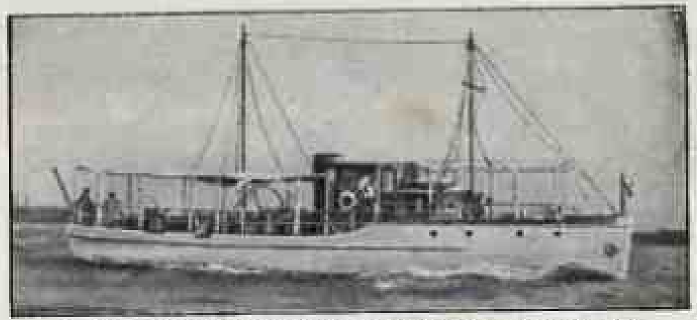

Jacht motorowy. Szybkość 20 km/godz., silnik 65 KM.

Motorowa łódź pożarnicza.

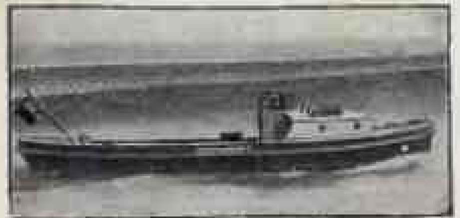

Motorowy barkas portowy.

Zwykła łódź motor. otwarta.

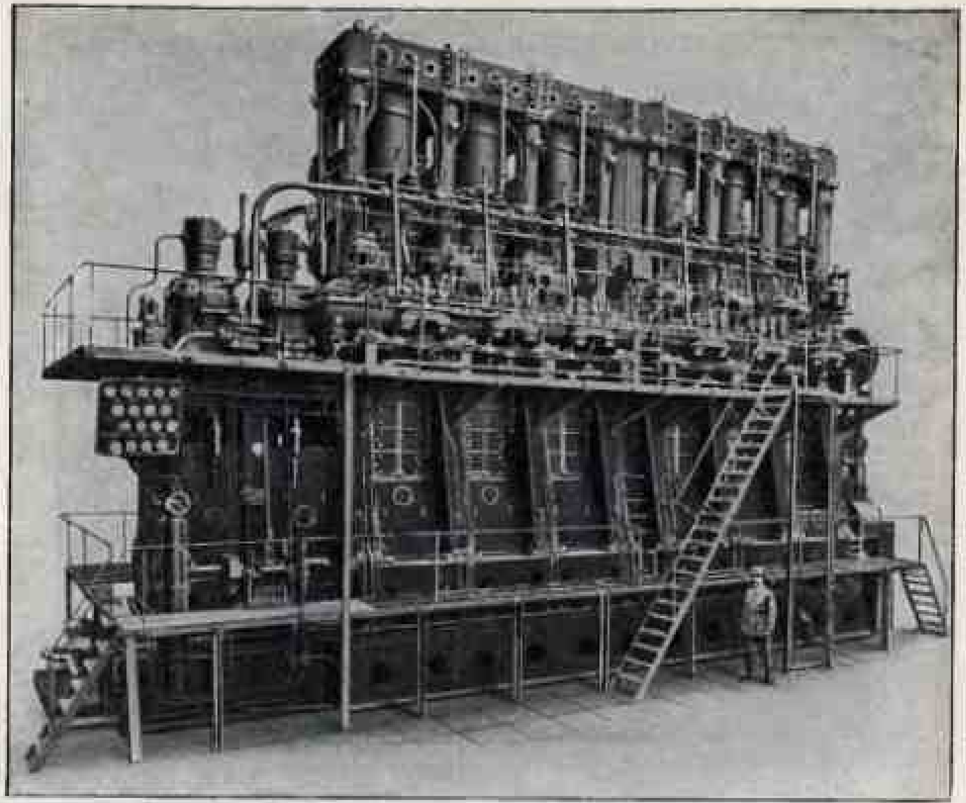

Silnik okrętowy Diesla o sile 4.000 KM.

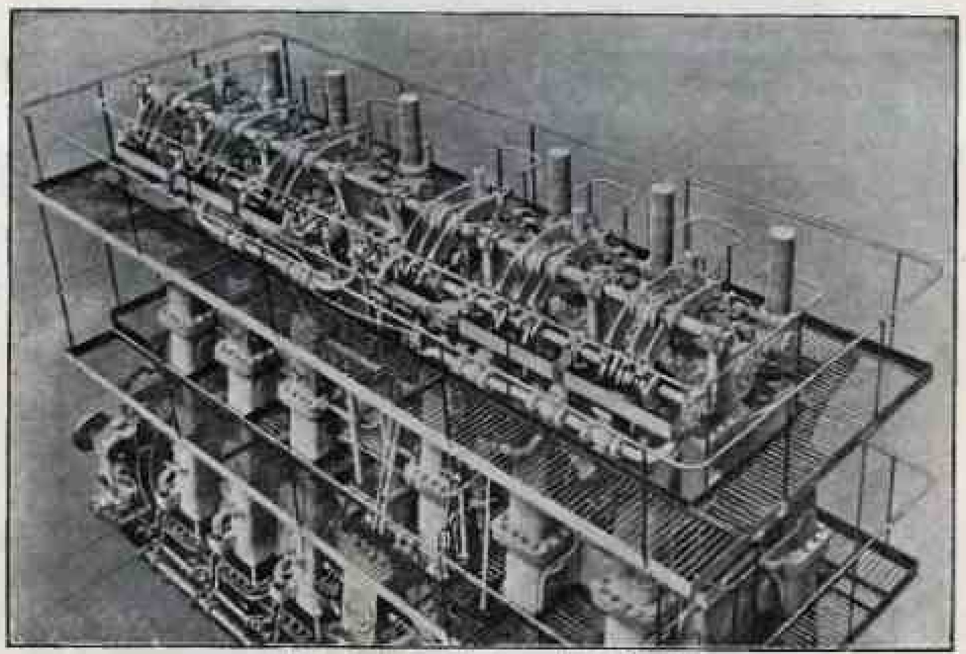

Silnik okrętowy Diesla o sile 1.000 KM.

Żelazny most wspornikowy, kolejowy na rzece Św. Wawrzyńca pod Quebec.

względu na łatwość, taniość i szybkość budowy, znajdują zastosowanie jako budowy prowizoryczne i wojskowe. O ile m. drewniany ma być trwały, doskonale chroni go nakrycie dachem.

II. Mosty żelazne.

Pierwszy żelazny m. **łukowy** zbudowano w r. 1779 w Anglji. Użyto do tego celu żelaza lanego. Obecnie używa się zasadniczo miękkiej stali zlewnej. Dla mniejszych rozpiętości używa się, jako belek podporowych, jednolitych dźwigarów walcowanych. Dla wielkich rozpiętości konstruuje się belki podporowe z blachy stalowej, łączonej na nity, w formy pełne lub kratowe.

1. **Żelazne mosty leżajowe.** Dźwigary główne, czyli belki podporowe, spoczywają na łożyskach, z których jedno jest nieruchome, a drugie przesuwalne. O ile belki podporowe wsparte są na dwóch słupach, są statycznie wyznaczalne. O ile wsparte są na większej liczbie słupów, tworząc t. zw. **dźwigary wieloprzęsłowe**, są jako belki ciągłe statycznie niewyznaczalne, gdyż mogą być narażone na ewentualne obniżenie jednej z podpór. W tym ostatnim wypadku można je uczynić statycznie wyznaczalnemi przez włączenie odpowiednich wsporników. Tak skonstruowane m. zowią się **wspornikowemi**. W ten sposób zbudowany jest m., o największej dotąd osiągniętej otworzystości 549 m na rzece Św. Wawrzyńca w Ameryce Płn.

2. **Żelazne mosty łukowe** A. Dźwigary główne spoczywają obustronnie na podporach nieruchomych. Warunki statyczne, jak przy łuku sklepionym. B. Dźwigary główne spoczywają na łożyskach obustronnie ruchomych, tworząc belkę statycznie jednostronnie wyznaczalną. Pomost może być bądź wsparty na łuku, bądź sztywno zawieszony pod łukiem. Dotychczasowy największy m. łukowy, na rzece East River w Nowym Yorku, ma otworzystość 298 m. W budowie jest m. łukowy w Sydney w Australji, który będzie miał otworzystość 503 m.

3. **Żelazne mosty wiszące.** Prototypem są m. **sznurowe**, sporządzane z lian przez ludy pierwotne, mieszkające w krajach tropikalnych. Jako zawieszek używa się do nich lin wzgl. kabli stalowych. Początkowo budowano m. wiszące, jako nieusztywnione. Dziś jest ta konstrukcja przestarzała. Obecnie **usztywnia się je dźwigarami poziomemi**, ułożonemi na wysokości jezdni albo konstruuje całkiem sztywne ściany dźwigające, z pasem górnym, t. zw. m. **kratowo-wiszące**. Przy konstrukcjach m. wiszących można osiągnąć największą otworzystość. M. kablowy w Nowym Yorku ma otworzystość 488 m. Obecnie projektowany jest m. kablowy na rzece Hudson w Am. Płn., który ma mieć otworzystość 1.036 m.

III. Mosty sklepione, kamienne i żelazobetonowe.

Kamienne m. sklepione budowali już Rzymianie, dochodząc, przy zastosowaniu sklepienia półkolistego, do 36 m rozpiętości. Przewyższono ten rekord dopiero w późnem średniowieczu, doprowadzając do 72 m rozpiętości łuku: Tę rozpiętość udało się przekroczyć dopiero w najnowszych czasach, przy zastosowaniu **żelazobetonu**. Sklepienia m. mają zwykle kształty łuku półkolistego, odcinkowego, eliptycznego lub kabłąkowatego. Grubość sklepienia musi przy większych budowlach wzmagać się od wierzchołka ku podporom, zgodnie z przebiegiem rozkładu sił. Aby zmniejszyć stopień statycznej niewyznaczalności sklepienia, stosuje się czasami włączanie spojów żelaznych lub żelbetonowych. Przez włączenie trzech spojów, a to jednego w punkcie szczytowym i dwóch u nasad łuku, otrzymuje się sklepienie statycznie wyznaczone. W tym wypadku musi największa grubość sklepienia wypaść na środek między dwoma spojami. Co do

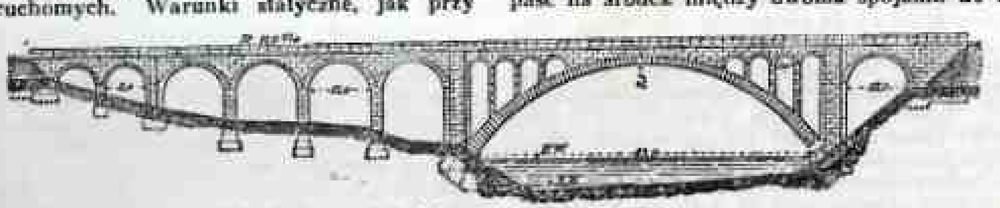

Sklepiony most kolejowy, na Prucie pod Jaremczem.

celowości tego systemu są jednak zdania podzielone. Pierwszy m. sklepiony żelbetonowy skonstruowano w r. 1888 w Niemczech. Odtąd powstało dużo konstrukcyj tego rodzaju. Przy użyciu żelbetonu można też zamiast sklepienia, skonstruować dwa łuki i umieścić między niemi pomost. Ten typ przypomina żelazne mosty łukowe. Przy wielkich mostach sklepionych nie wypełnia się nadmurówki ponad sklepieniem murem pełnym, tylko wykończa ją w formie małych łuków na filarach. Oszczędza się w ten sposób na materjale i unika niepotrzebnego obciążenia łuku. W ten sposób zbudowany jest m. sklepiony na Prucie pod Jaremczem, w Małopolsce wsch.

IV. Żelazobetonowe mosty leżajowe. Ze względu na wysoką wytrzymałość żelbetu na ciągnienie i zginanie, można z tego materjału konstruować także mosty leżajowe, o dość znacznej nawet otworzystości. Warunki konstrukcyjne są wtedy takie, jak przy mostach żelaznych.

V. Mosty ruchome.

1. M. ruchome o fundamencie stałym. Nadbudowa przesuwana mechanicznie. A. M. obrotowe. Nadbudowa składa się z dwóch ramion, równej lub nierównej długości, które obracają się na czopach o krążkach, w płaszczyźnie poziomej. — B. M. żórawiowe. Nadbudowa składa się z dwóch ramion, które, z pomocą przeciwwagi, podnoszą się w płaszczyźnie pionowej.

2. M. ruchome, o podbudowie pływającej. Są to m., których filary wspierają się na pontonach. Ponieważ poziom jezdni zmienia się w tym wypadku wraz z poziomem wody, wymagają ruchomych dojazdów do przyczółków. Dla przepuszczenia okrętów wyjeżdża się na pontonach z poszczególnemi przęsłami.

Mosty Wielkie, miasto w pow. Żółkiew (woj. lwowskie), nad rz. Ratą (do Bugu), 24 km na płn.-wsch. od Żółkwi, z 3.795 mieszk. Młyn i tartak par., cegielnie oraz handel bydłem i ziemiopłodami. Miastem są M. od 1549 r. i początkowo nazywały się Augustowem na cześć Zygmunta Augusta.

Mosul (Mossul), stolica wilajetu M. w Iraku (górna Mezopotamja), na prawym brzegu Tygrysu z ok. 60.000 mieszk., w tem ok. 7.000 chrześcijan (Jakobitów i Nestorjanów). Miasto jest ośrodkiem znacznego handlu (z Bagdadem, Syrją i Kurdystanem) oraz przemysłu (wełniany, bawełniany, garbarnie, farbiarnie i wyrób muślinu, który wziął nazwę od M.). Na przeciwnym brzegu Tygrysu znajdują się ruiny Niniwy.

Wilajet M. ma 91.056 km² i 703.378 mieszk. (Kurdów, Arabów, Turków), w tem 55.170 chrześcijan. Ludność trudni się rolnictwem, chowem bydła i rzemiosłami (wyr. dywanów, broni, tkanin etc.). Wilajet ma duże znaczenie dzięki bogactwom kopalnym (rtęć, miedź, srebro, asfalt, sól, węgiel, a zwłaszcza ropa naftowa), dzięki temu też toczył się po wojnie światowej o jego posiadanie zacięty spór między Turcją i Irakiem. Ostatecznie przyznała Liga Narodów 15 grudnia 1925 M. Irakowi, który musiał się zgodzić za to na przedłużenie Anglji mandatu na 25 lat, w którym to czasie 10% dochodów z eksploatacji nafty ma otrzymać Turcja.

Moszcz, sok, wyciśnięty z dojrzałych winogron. Pod wpływem drożdży, znajdujących się na łupinach winogron, m., w kilka godzin po wyciśnięciu, ulega fermentacji alkoholowej, przyczem początkowo mętnieje, później stopniowo się odmętnia i zamienia w wino. Na Bliskim Wschodzie wyciskają też m. z niedojrzałych winogron. Ten kwaśny sok, zwany szire, służy jako przyprawa przy wyrobie sorbetów.

Moszczeńska Iza, publicystka polska, * 1864, wybitna rzeczniczka emancypacji kobiet, w pismach swych, poświęconych sprawom pedagogicznym i społecznym, dawała wyraz poglądom postępowym, zczasem jednak przeszła do obozu narodowo-zachowawczego; oprócz licznych rozpraw i artykułów w czasopismach, wydała szereg książek popularnych oraz przekładów, m. i. „Stulecie dziecka" Ellen Key.

Moszczeński Adam, pamiętnikarz pol., (1742—1823), szambelan Stan. Augusta, powiernik Szczęsnego Potockiego, obrany posłem na Sejm Czteroletni, występował jako zwolennik Rosji, należał następnie do opozycji magnackiej i twórców konfederacji targowickiej. Jego „Pamiętnik do historji ostatnich lat Augusta III." (1858) zawiera barwny, aczkolwiek nie wolny od przesady obraz życia obyczajowego epoki.

Moszenki, ob. Colutea.

Moszi (Mossi), plemię Bantu z nad Nigru (Sudan zach.), zajmujące się rolnictwem i pasterstwem; M. spiłowują ostro zęby, w wargach noszą krążki, są totemistami. Państwo ich ze stolicą Wagadugu podlega od 1896 Francji.

Moszkowski, 1. Alexander, pisarz niemiecki, * 1851, od 1888 redaktor „Lustige Blätter", autor poezyj humorystycznych, zbiorów dowcipów, pism filozoficznych: „Der Sprung über den Schatten" (1917), „Sokrates der Idiot" (1917), „Das Geheimnis der Sprache" (1920), „Einstein, Einblicke in seine Gedankenwelt" (1921), „Das Panorama meines Lebens" (1924) i i.

2. Moritz, niem. pianista i kompozytor, (1854—1925), ogłosił liczne kompozycje fortepianowe (popularne tańce hiszpańskie) i muzykę dramatyczną (opera „Boabdil", 1892) i in.

Mosznowy worek (moszna), ob. Jądro.

Moszyński, 1. Jan Kanty, podskarbi w. kor., († 1737), powiernik obu Sasów, ożeniony z córką Augusta II. i hr. Cosel, nadał swemu rodowi znaczenie.

2. August Fryderyk, syn poprz., († 1786), wielki mistrz wolnomularstwa, znawca spraw menniczych, opiekun teatru polskiego.

3. Fryderyk Józef, brat poprz., († 1817), brał czynny udział w wielu dziedzinach spraw publicznych, jako wice-komendant korpusu kadetów, referendarz, następnie zaś sekretarz w. litewski, poseł na sejmy i członek Rady Nieustającej. Wytrawny znawca spraw ekonomicznych, rozwijał w tym kierunku pożyteczną działalność, zwłaszcza na Sejmie Czteroletnim, gdzie układał statystykę skarbową oraz projekty ekonomicznego dźwignięcia kraju. 1791 przystąpił do Targowicy, 1793 był marszałkiem sejmu grodzieńskiego, następnie wszedł do wskrzeszonej Rady Nieustającej; z widowni zmiotło go powstanie kościuszkowskie.

4. Antoni, pisarz i pedagog pol., pijar, (1800—1893), oprócz mów żałobnych i przekładów Mureta (1829) i Horacego („Wiersz o sztuce rymotwórczej" 1835), wydał m. i. „Kolędę dla dzieci", 4 t. 1836—41.

5. Kazimierz, współczesny etnograf polski, * 1887, początkowo zajmował się naukami przyrodniczemi, później oddał się całkowicie etnologji, gromadząc m. i. obfity materjał etnograficzny dzięki długoletniej pracy terenowej, prowadzonej głównie w Polsce oraz na Biało- i Małorusi. Od 1926 wykłada na uniwersytecie Jagiellońskim etnologję i etnografję narodów słowiańskich. Ogłosił drukiem: „Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą Słowian" (1925), „Polesie Wschodnie" (1928), „Ethnographische Studien in Ostpolen" (1929), „Kultura ludowa Słowian" (cz. I., 1929), oraz liczne pomniejsze rozprawy i przyczynki; od 1929 redaguje dział etnograficzny „Ludu Słowiańskiego".

Mościce, osada przemysłowa na zach. od Tarnowa (woj. krakowskie), w widłach Białej i Dunajca. Istnieje tu zbudowana w 1927—29 r. na wzór Chorzowa — „Państwowa Fabryka Związków Azotowych". Nazwa M. została nadana osadzie na cześć inicjatora budowy tej fabryki — Prezydenta Rzplitej, prof. Ign. Mościckiego.

I. Mościcki.

Mościcki, 1. Ignacy, znakomity chemik i technolog polski, trzeci prezydent Rzeczypospolitej Polskiej. Urodził się w r. 1867 w Mierzanowie koło Płocka. Po ukończeniu szkoły średniej w Warszawie udał się na studja z zakresu chemji na politechnikę w Rydze. W latach 1892—1897 przebywał w Londynie, następnie objął asystenturę przy katedrze fizyki na uniwersytecie we Fryburgu, a w r. 1901 kierownictwo pracowni elektrotechnicznej. W r. 1912 zostaje powołany na stanowisko profesora elektrochemji i chemji fizycznej na politechnice we Lwowie. W r. 1922 obejmuje kierownictwo państwowej fabryki związków azotowych w Chorzowie. 1 czerwca 1926 zostaje obrany prezydentem Rzeczypospolitej Polskiej. — Najważniejszą z pośród jego prac było opracowanie metody technicznej otrzymywania kwasu azotowego z powietrza, która okazała się znakomitą pod względem wydajności. P. Chemiczny przemysł, Wyzyskanie azotu z powietrza. Pierwsza fabryka kwasu azotowego, pracująca według systemu M. powstała w r. 1903 we Fryburgu. W r. 1908 zbudował M. fabrykę kwasu azotowego w Chippis, a w r. 1917 fabrykę azotanu amonowego w Jaworznie, 1927—29 fabr. związków azotow. w Mościcach. Jest autorem licznych prac i odkryć z innych dziedzin chemji i technologji chemicznej. W uznaniu jego ogólnych zasług politechniki w Warszawie i Lwowie nadały mu tytuł doktora honoris causa.

2. Henryk, historyk polski, * 1881, docent Uniwersytetu i prof. Wolnej Wszechnicy w Warszawie; ogłosił szereg studjów źródłowych nad dziejami Litwy i Rusi. Z dzieł należy wymienić: „Dzieje porozbiorowe Litwy i Rusi" (1910—11), „Pod znakiem Orła i Pogoni" (1915) i i., jakoteż wydane przezeń pamiętniki Al. Fredry, St. Morawskiego i i. — Jako uzdolniony prelegent i popularyzator przyczynia się wydatnie do pogłębienia znajomości wiedzy historycznej i spraw politycznych wśród społeczeństwa polskiego.

Mościska, miasto powiat. (woj. lwowskie), nad rz. Sieczą (lub Czarnym potokiem; dopływ Wiszni), przy kolei: Lwów—Przemyśl, 28 km na wsch. od ostatniego. M. mają 4.751 mieszk., przemysł ceramiczny, cegielnie, fabr. wyrobów cementowych, dachówek oraz handel bydłem i ziemiopłodami. Miastem są M. od 1404 r. — Powiat M. ma 755 km² (w tem 60,9% gruntów ornych i 15,8% lasów) oraz 84.076 mieszk. (48,5% Polaków).

Motala, odpływ jez. Wetter w Szwecji, długi 100 km, przepływa przez jez. Boren, Roxen i Glan, a uchodzi pod Norrköping do zatoki Bråvik na Bałtyku. Liczne wodospady zostały wyzyskane do elektryfikacji kraju.

Motet (łac. motetus, mutetus, motecta, włosk. motetto), wielogłosowa pieśń kościelna bez towarzyszenia instrumentów. W XII. w. nazywano m. kompozycję wielogłosową, polifoniczną, łączącą głosy o różnych tekstach, a nawet tekst świecki, n. p. pieśni miłosnej z motywem tenoru kościelnego w długich wartościach nut. W trzechgłosowych kompozycjach nazywano zwykle m. głos środkowy, alt. Później zaopatrzono wszystkie głosy jednakim tekstem. Do rozkwitu doszła forma m. w polifonicznych kompozycjach mistrzów niderlandzkich XV. i XVI. w. Liczba głosów wynosiła pierwotnie 4, w wieku XVII. i XVIII. dochodziła do 24. Zasadą był styl a cappella, t. j. bez tow. instrumentów.

Motherwell and Wishaw, miasto w Lanarkshire (Wka Brytanja) w Szkocji, nad rz. Clyde, przy kolei: Glasgow—Carlisle z 70.900 mieszk. Przemysł żelazny, stalowy, budowa mostów, gorzelnie i cegielnie.

Motika, węgierska miara powierzchni dla winnic = 719,33 m².

Motilitas (łac.), zdolność do ruchów, szczególnie mięśni. Zaburzenia w ruchach występują po porażeniach i w innych chorobach systemu nerwowego.

Motilonowie (Motilones), plemię Karaibów z Sierra di Perijá (Wenezuela); mieszkają w szałasach, jako broni używają łuków i strzał, zajmują się rolnictwem i tkactwem.

Motley John Lothrop, historyk i dyplomata amerykański, (1814—1877), 1861—67 poseł w Wiedniu, 1869—71 w Londynie, napisał: „History of the Rise of the Dutch Republic" (1856, 3 t.), „History of the United Netherlands from the Death of William the Silent to the Synod of Dordt" (1860—64, 4 t.) i in.

Motława (niem. Mottlau), lewoboczny dopływ Wisły, długi 50 km. Wypływa na płd.-zach. od Tczewa, przepływa przez gdańskie żuławy i uchodzi w Gdańsku do Leniwki i dzięki pogłębieniu tworzy M. w samem mieście przystań

dla mniejszych statków. Lewoboczne dopływy: Kłodawa i Radunia.

Motocykl, ob. Samochód.

Motonobu, malarz japoński, współzałożyciel szkoły Kano (ob. Japońska sztuka), (1476—1559), zięć Mitsunobu, jednego z ostatnich znakomitych mistrzów szkoły Tosa, pod wpływem którego pozostawał, chociaż przemawiał u niego element chiński, odziedziczony po ojcu. Połączenie japońskich pierwiastków z chińskiemi jest charakterystycznem dla szkoły Kano.

Motor, ob. Silnik.

Motorowe łodzie, łodzie, napędzane silnikiem spalinowym, za pośrednictwem dwuskrzydłowej śruby. Rozróżnia się łodzie typu s p o r t o w e g o i u ż y t k o w e g o. Łodzie sportowe, otwarte lub kryte na podobieństwo samochodu-limuzyny, mają wbudowany automobilowy silnik benzynowy; sterowanie kierownicą i regulowanie ruchu silnika, urządzone również na wzór samochodu. Rozwijają szybkość od 15 do 55 km/godz., zależnie od siły motoru i budowy kadłuba. Wyścigowe ł. m., o ślizgowej budowie kadłuba, są w stanie rozwinąć szybkość ponad 100 km/godz. Mniejsze ł. m. nadają się tylko do wycieczek na jeziorach słodkowodnych i wzdłuż brzegów morskich. Buduje się także i większe typy, zdolne do wyjazdu na pełne morze, t. zw. j a c h t y m o t o r o w e. Przy użytkowych ł. m. kładzie się mniejszy nacisk na szybkość; służą one jako łodzie okrętowe, portowe, kutry rybackie, holowniki, łodzie portowej straży pożarnej i t. d. Por. Motorowe statki.

Motorowe sanie, samochodowe sanie, osadzone na dwóch parach płozów, z których przednia jest sterowana kierownicą. Napęd od silnika otrzymują za pośrednictwem śmigła lotniczego lub koła, zaopatrzonego w łapki, które przy obrocie zaczepiają o powierzchnię śniegu. Zastosowanie przy wyprawach polarnych i do celów sportowych.

Motorowe statki (m o t o r o w c e), okręty, napędzane silnikami spalinowemi. Do mniejszych statków używane są motory b e n z y n o w e (ob. Motorowe łodzie), do wielkich okrętów oceanicznych motory D i e s l a. Budowę morskich s. m. zapoczątkowała D a n j a, spuszczając w r. 1912 na wody statek, zaopatrzony w motory Diesla, o sile 2.500 KM. Właściwy rozwój tego typu statków przypada jednak na lata powojenne, w których wykorzystano doświadczenie z motorami Diesla na łodziach podwodnych. Największy obecnie (1930) s. m. jest transoceanicznym okrętem pasażerskim, biorącym na pokład 2.200 i 300 ludzi załogi, mającym 32.650 tonn ładowności, zaopatrzony w cztery motory Diesla, o łącznej sile 25.000 KM. Okrętowe silniki Diesla różnią się od zwyczajnych tem, że mają zbudowane stawidło do zmiany kierunku ruchu. Wyglądem zewnętrznym nie różnią się s. m. od parowców, gdyż charakterystyczne kominy zachowano i na motorowcach do odprowadzania gazów spalenia. Niezaprzeczona p r z e w a g a m o t o r o w c ó w nad parowcami leży po pierwsze w mniejszem zużyciu paliwa, a więc w większym dosięgu jazdy przy tym samym zapasie paliwa na wagę, po drugie w zwiększeniu użytecznej ładowności statku, na którym odpada umieszczenie wielkich i ciężkich kotłów. To też budowa s. m. wykazuje stały wzrost i w ostatnich latach prześcignęła, licząc w tonnach zarejestrowanej ładowności, budowę parowców. Przyszłość floty motorowej zależy jednak od tego, czy światowa produkcja ropy naftowej zdąży pokryć wzrastające zapotrzebowanie. Osobna wzmianka należy się także statkom m o t o r o w o - e l e k t r y c z n y m, na których motor Diesla sprzężony jest z dynamomaszyną, dostarczającą prądu elektr. do napędu śruby. Gdy statek nie jest w ruchu, zasila prąd z dynamomaszyny elektromotory, służące do napędu wind, żórawi, pomp i t. p.

Motorowy licznik, ob. Elektryczne przyrządy miernicze.

Motory spalinowe, ob. Spalinowe silniki.

Motoryczny (z łac.), ruchowy, wywołujący ruch (n. p. motoryczne nerwy).

Motowąz (sznur), rodzaj samołówki rybackiej, bardzo rozpowszechnionej: jest to długi sznur z uczepionemi doń krótkiemi wędkami. M. zastawia się nieraz w bardzo znacznych ilościach wpoprzek rzek, jezior i t. p.; długość ich na morzu dochodzi do setek i tysięcy metrów.

Motowidło, przyrząd, służący do odmierzania i zwijania przędzy; znane są dwa typy m.: widełkowy i dwukorzyskowy.

Motowilicha, miasto w okręgu Perm na obszarze Uralskim (Rosja), przy ujściu r z e k i M. do Kamy, przy kolei: Perm—Swierdłowsk, 4 km od Permu z 34.959 mieszk. Port rzeczny, wielkie zakłady stalowe, odlewnie żelaza i fabr. nabojów.

Motramit, minerał, zasadowy wanadynian ołowiu i miedzi, występuje w czarnych kryształach w Motram (Cheshire w Anglji).

Motril, miasto okręg. w prow. Granada (Hiszpanja), wpobliżu morza Śródziemnego z 16.809 mieszk. i znacznym przemysłem.

Motta Giuseppe, polityk szwajcarski, *1871, adwokat, przywódca konserwatywnej katolickiej partji w kantonie Tessino, 1915, 1920 i 1927 prezydent republiki, 1920 prezydent honorowy, 1924 rzeczywisty Zgromadzenia Ligi Narodów.

Motte-Fouqué, de la, ob. Fouqué 1.

Mottl Felix, dyrygent i kompozytor austrjacki, (1856—1911), jeden z pierwszych dyrygował przedstawieniami w Bayreuth („Parsifal", „Trystan"), napisał operę „Agnes Bernauer" (1880), pantominę „Pan im Busch" (1900), kwartet smyczkowy i pieśni.

Mottled, nazwa angielska na określenie mieszanej przędzy, ukręconej z włókien wełny czesankowej, w pomieszaniu z inaczej zabarwionemi włóknami wełny sztucznej, bawełny lub jedwabiu sztucznego.

Motto (włosk.; l. mn. motti), przysłowie, zdanie lub wiersz, zawierające głęboką myśl, użyte jako nagłówek, dewiza.

Motty, 1. Marcelli, pedagog i literat polski, (1818—1898), nauczyciel łaciny w Poznaniu, tłumacz Wirgiljusza, Horacego i Arystofanesa, redaktor „Gazety polskiej codziennej". Dzieło jego „Przechadzki po mieście" zawiera mnóstwo interesujących wiadomości z dziejów Poznania.

2. Stanisław, polityk pol., (1827—1900), sędzia w Poznańskiem, publicysta, poseł do sejmu pru-

Motyle.

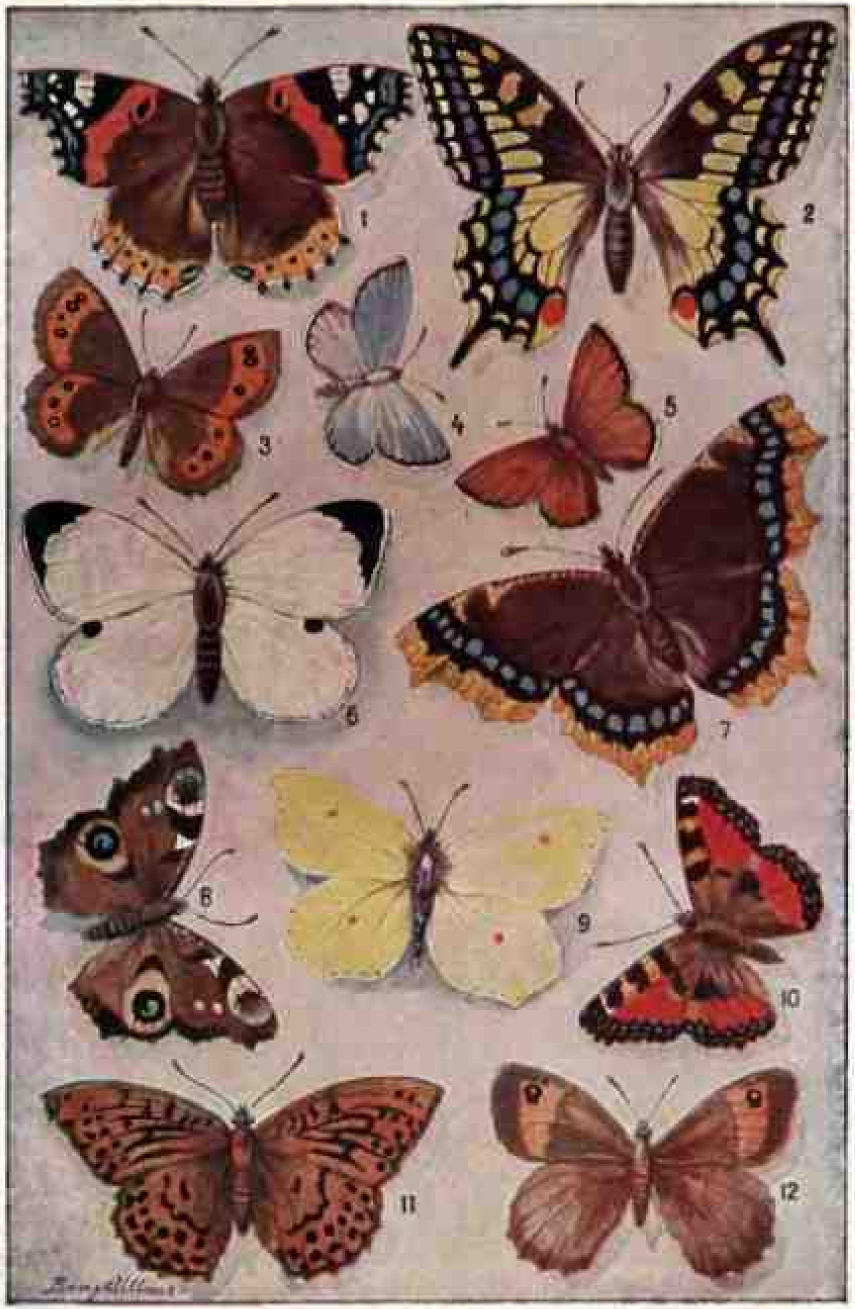

1. Rusałka admirał. 2. Paź królowej. 3. Kniejowiec. 4. Modraszek. 5. Złotawiec ogniczek. 6. Bielinek kapustnik, samiec. 7. Rusałka żałobnik. 8. Rusałka pawik. 9. Cytrynek. 10. Rusałka pokrzywnik. 11. Dostojka pawia. 12. Kniejowiec.

skiego, 1867 do parlamentu Związku Północno-Niemieckiego, w którym protestował bezskutecznie przeciw wcielaniu prowincyj polskich do Związku. Złożywszy mandat, oddawał się pracy na polu samopomocy gospodarczej. Od 1885 poseł do sejmu pruskiego, od 1890 prezes Koła Polskiego, bronił energicznie i z godnością interesów polskich wobec polityki eksterminacyjnej rządu.

Motu proprio (łac. „z własnego popędu"), formułka wstępna, używana od czasów papieża Innocentego VIII., wskazująca, że reskrypt opiera się na inicjatywie papieskiej, a trwałość prawna reskryptu jest uniezależniona od zgodności faktów, zawartych we wniesionej prośbie; m. p. zwie się także sam reskrypt.

Motye, miasto starożytne na Sycylji, ob. Stagnone.

Motyle (Lepidoptera), rząd owadów, posiadających skrzydła pokryte łuskami, ustawione prostopadle na przedtułowiu, który jest zrośnięty ze śródtułowiem. Oczy dobrze rozwinięte, wydatne, zwykle dwa przyoczka, rożki wieloczłonkowe, rozmaicie wykształcone. Narządy pyszczkowe tylko u nielicznych gryzące, u większości ssąco-liżące. Prawie u wszystkich na grzbietnej stronie przedtułowia para bocznych wyrostków skórnych, zw. tegulae, pokrytych łuskami lub włosami, tworzącemi t. zw. kołnierzyk. Na bokach śród- i zatułowia para przetchlinek. Skrzydła w liczbie dwu par, sczepione zapomocą jugum lub frenulum tak, że poruszają się jak jedna płaszczyzna. Nogi wszystkie dobrze wykształcone, stopy 5-członowe, zakończone dwoma pazurkami. Odwłok składa się z 10-ciu segmentów. Na 8-mym segmencie otwór płciowy żeński, na 9-tym męski, gąsienice robakowate, z trzema parami odnóży, rzadziej beznogie, narzędzia pyszczkowe gryzące, rożki krótkie lub zmarniałe, na bokach głowy liczne, pojedyncze oczka. Poczwarka pierwotnie wolna, następnie zamknięta. U niektórych m. na końcu odwłoku poczwarki występuje t. zw. cremastrer, służący do zaczepienia poczwarki o nitki przędzy, którą wydziela gąsienica przed przepoczwarczeniem. U niektórych m. tej grupy tworzy się kokon. Żywią się nektarem lub pyłkiem kwiatów, gąsienice żarłoczne, żywią się głównie pokarmem roślinnym, często szkodniki. Płcie rozdzielne, często różnią się wielkością, kształtem i barwą. Niektóre m. zależnie od pory roku zmieniają się znacznie. — Owad doskonały żyje krótko, zwykle po zapłodnieniu ginie. Na ubarwienie wpływają w znacznej mierze pory roku.

Podział m.: I. J u g a t a e. Hepialidae.

II. F r e n a t a e. A. Microfrenatae (Microlepidoptera): 1. Cossidae, 2. Aegeriidae, 3. Tineidae, 4. Psychidae, 5. Orneodidae, 6. Tortricidae, 7. Pyralidae, 8. Hesperiidae.

A. Macrofrenatae (Macrolepidoptera): 1. Arctiidae, 2. Zygaenidae, 3. Chalcosiidae, 4. Lasiocampidae, 5. Lymantriidae, 6. Noctuidae, 7. Notodontidae, 8. Thaumetopoeidae, 9. Pterophoridae, 10. Bombycidae, 11. Saturniidae, 12. Uraniidae, 13. Geometridae, 14. Sphingidae, 15. Nymphalidae, 16. Papilionidae.

Motylica (z g n i l e c; Distomagenesis hepatica), choroba owiec, wywołana przez robaka tej samej nazwy, którego zarodki wraz z paszą dostają się do przewodu pokarmowego owiec, przechodzą do wątroby i przewodów żółciowych, gdzie się przeobrażają. Od zakażenia do pierwszych objawów chorobowych upływa 6 miesięcy; tak zw. „zepsucie" ujawnia się na wiosnę, jako skutek spasania owiec zabłoconą paszą jesienną lub pojenia w mulistych kałużach.

Motylkowe, p. Papilionaceae.

Motyw (łac. movere, poruszać), o g ó l n i e bodziec, pobudka, uzasadnienie, racja dla której coś się czyni. M o t y w o w a ć, uzasadniać działanie czy twierdzenie. W p s y c h o l o g j i m., ogół faktów psychicznych, poprzedzających akt woli i wywołujących go. W e s t e t y c e przeżycie artysty, skłaniające go do twórczości artystycznej. — W m u z y c e najmniejszy składnik formy muzycznej, złożony conajmniej z dwóch nut, z których pierwsza zajmuje słabą część taktu, zwykle odbitkę, druga zaś stoi na mocnej części taktu: arsis i thesis — wdech i wydech. Z m., odpowiadających wyrazom w zdaniu, buduje się tematy muzyczne. M. p r z e w o d n i (niem. „Leitmotiv"), często wracający m. melodyjny lub rytmiczny, służący do charakterystyki osoby, sytuacji lub nastroju, czy to w muzyce symfonicznej, czy dramatycznej. Systematycznie przeprowadził technikę m. przewodnich Ryszard Wagner w swoich operach; przedtem posłużył się nim kompozytor francuski XVIII. w., Gretry, a następnie H. Berlioz, wprowadziwszy go jako „L'idée fixe" w „Symfonji fantastycznej". Do muzyki kameralnej zastosował go Cezar Franck, jako t. zw. motyw cykliczny („principe cyclique"). — Przy c z y n n o ś c i a c h p r a w n y c h m. (pobudka) ich zawarcia nie ma znaczenia prawnego. W szczególności błąd co do m. nie stanowi przyczyny zaczepienia czynności, o ile umownie nie zawarunkowano prawdziwości m. M. p r o j e k t u u s t a w o w e g o zwie się uzasadnienie dodane do projektu.

Motz Friedrich Christian, polityk pruski, (1775—1830), zawarł jako minister skarbu pierwsze układy, które stały się podstawą późniejszego związku celnego.

Motz Bolesław, lekarz polski, * 1865, asystent, potem prof. urologji w Paryżu, autor szeregu prac z zakresu urologji.

Mouche (franc., „muszka"), czarny plasterek, który nosiły panie w XVII. i XVIII. w. na twarzy i na piersi, pierwotnie w celu przysłonięcia drobnych usterek, później, aby bardziej podkreślić białość skóry.

Moucheron, 1. Frederik de, malarz niderlandzki, (1633—1686), malował głównie krajobrazy włoskie. Dzieła w Petersburgu, Paryżu, Amsterdamie, Hadze, Dreźnie, Wiedniu i i.

2. Izak de, syn i uczeń poprzedniego, malarz i rytownik niderlandzki, (1670—1744), malował krajobrazy niderlandzkie i włoskie.

Mouches volantes (franc.), mroczki, muszki przed oczyma, ob. Wzrok, Szklistego ciałka schorzenia.

Mouchez Ernest Amédée Barthélemy, francuski admirał i astronom, (1821—1892), od 1873 członek Biura Długości, od 1878 dyrektor obser-

walorjum paryskiego, zapoczątkował (1884) „Bulletin Astronomique". Ogłosił: „La photographie astronomique à l'observatoire de Paris et la carte du ciel" (1887).

Moulage (franc.), odlew; sporządzanie woskowych modeli nienormalnych lub chorych części ciała w celach pedagogicznych.

Moule, Le, miasto portowe na wsch. wybrzeżu Gwadelupy (franc. Indje Zach.) z 15.279 mieszk. i fabr. cukru.

Moulin rouge („czerwony młyn"), słynny kabaret paryski.

Mouliné (franc.), tkanina na ubrania męskie i suknie kobiece, o powierzchni lekko groszkowanej. Nitki osnowy tej tkaniny skręcone są z przędzy wełny czesankowej i bawełny.

Moulinet (franc.), figura taneczna w kształcie krzyża lub młynka.

Moulins, stolica depart. Allier (Francja), nad rz. Allier, przy kolei: Paryż—Lyon z 23.306 mieszk. Posiada katedrę z XIII.—XVI. w., ruiny zamku, 2 muzea oraz przemysł włókienniczy, żelazny, szklany, spożywczy i handel.

Moulmein (Mulmen), stolica dywizji Tenasserim (Indje ang.), w prow. Birma, na lewym brzegu rz. Salwen z 61.301 mieszk. Posiada dobry port i połączenia kolejowe z Mandalai i Rangunem.

Moundsville, miasto w płn. części Zach. Wirginji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Ohio z 10.669 mieszk. Przemysł tekstylny i drzewny.

Mounier Jean Joseph, polityk franc., (1758—1806), członek Zgromadzenia Narodowego, umiarkowany monarchista, 1790 uciekł do Genewy, za Napoleona radca stanu.

Mount (po ang.), góra; mountain (mountains) = góry.

Mount Carmel, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 17.469 mieszk. i kopalniami węgla.

Mount Clemens, miasto w stanie Michigan (Stany Zjedn. Am. Płn.), na płn. od Detroit z 9.488 mieszk. Przemysł drzewny.

Mount Desert Island, górzysta i jeziorami usiana wyspa na płd.-wsch. wybrzeżu Maine z 260 km². Letnisko.

Mount Elgon, wulkan na stepowej wyżynie, na zach. od rowu wsch.-afrykańskiego, w kraju Kenia, wys. 4.486 m.

Mount Everest, ob. Everest, Mount.

Mount Monadnock, góra w płd. New Hampshire (Nowa Anglja), wys. 971 m. Od niej wzięły nazwę monadnoki (twardziele), ob. Monadnok.

Mount Pulaski („Góra Pulaskiego"), osada w stanie Illinois (Ameryka płn.) z 2.500 mieszk.

Mount Vernon, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i.: 1. płn. przedmieście Nowego Jorku z 42.726 mieszk.; 2. osada w Wirginji nad rz. Potomac, poniżej Waszyngtonu, należała ongiś do Jerzego Waszyngtona, który jest tu pochowany.

Mountain Ash, miasto w Glamorganshire, w Walji (Wka Brytanja), nad rz. Cynon z 43.287 mieszk. Kopalnie węgla i żelaza.

Mouseron, gmina w Zach. Flandrji (Belgja), wpobliżu granicy francuskiej, przy kolei: Gandawa—Lille z 27.001 mieszk. Przemysł tekstylny, meblowy i tytoniowy.

Mousket Philippe, starofrancuski kronikarz XIII. w., napisał kronikę w rymach, do której zużytkował również epopeje ludowe.

Mousqueton (franc.), krótki muszkiet, używany w jeździe XVII. w., później krótki karabinek kawaleryjski; do dzisiaj we Francji nazwa najbardziej skróconego karabinka jazdy.

Mousquets (franc.), puszyste kobierce wełniane z Małej Azji, o barwnych, żywych wzorach.

Moustier, Le, ob. Le Moustier.

Movimento (włoski), poruszenie; miara czasu, takt.

Mowa. W najogólniejszem znaczeniu rozumiemy przez m. wszelkie wyrażenie treści psychicznej, służące do porozumiewania się, a zatem także m. rysunkową, m. gestów („na migi"), kwiatów i t. p.; w ściślejszem znaczeniu m. jest wyrażeniem treści psychicznej zapomocą artykułowanych dźwięków.

Ze stanowiska *fizjologicznego* m. (*mówienie*) jest kombinacją głosek (ob.), dobywanych przy pomocy powietrza wydychanego.— Najogólniej dzielimy głoski na *samogłoski* (vocales) i *spółgłoski* (consonantes). *Samogłoski* są to dźwięki, przy których wymawianiu oddalenie narządów mowy jest tak duże, iż prąd powietrza przepływa pomiędzy niemi swobodnie, bez przeszkód. Swoją barwę dźwiękową zawdzięczają samogł. kształtowi jamy ustnej, uzależnionemu od położenia języka i warg. Jeżeli język leży płasko na spodzie jamy ustnej, powstaje **a**. Jeżeli z tego położenia podnosi się nieco ku przodowi i górze, otrzymujemy **e**; jeżeli podnosi się jeszcze bardziej ku górze, dostajemy **i** (**y**). Jeżeli zaś język cofa się ku tyłowi, równocześnie podnosząc się nieznacznie ku górze, powstaje **o**, gdy podnosi się bardziej otrzymujemy **u**. Uzmysławia to t. zw. trójkąt samogłosek:

i (y)   u
e o
a

Samogłoski nosowe ę i ą (nosowe e, o), powstają wtedy, gdy prąd powietrza wydostaje się nietylko przez jamę ustną, ale i przez nos.

Istotą *spółgłoski* jest szum, który powstaje wtedy, gdy prąd powietrza przedostaje się przez wąską szparę pomiędzy dwoma narządami m. (spółgł. *szczelinowe*) lub przerywa zwarcie dwóch narządów (sp. *zwarte* lub *wybuchowe*), bądź też najpierw mamy zwarcie, a potem szczelinę (sp. *zwarto-szczelinowe*). Miejsce pośrednie między samogł. a sp. zwartemi i szczelinowemi zajmują sp. *półotwarte*, przy których wymawianiu bądź to szczelina jest większa niż przy sp. szczelinowych, ale mniejsza niż przy samogł. (l, ł, r, j), bądź też w jamie ustnej mamy zwarcie narządów m., ale prąd powietrza przedostaje się przez nos (n, m — t. zw. sp. *nosowe*). Sp. mogą być *dźwięczne*, jeśli przy ich wymawianiu drgają w krtani struny głosowe (n. p. b, d, r, n), lub *bezdźwięczne*, t. j. wymawiane bez udziału tych drgań (n. p. p, t). Wszystkie sp. półotwarte, jak i samogłoski są dźwięczne. Pod względem *miejsca* artykulacji (t. j. miejsca zwarcia lub szczeliny) dzielą się sp. na *dwuwargowe* (n. p. p, b), *wargowo-zębowe* (n. p. f, w), *przedniojęzykowo-zębowe* (n. p. t, d), *przedniojęzykowo-dziąsłowe* (n. p. ż, sz), średniojęzykowo-podniebienne (t. zw. miękkie, ś, ź, ń) i tylnojęzykowo-podniebienne (n. p. k, g). Spółgłoski krtaniowe, ważne w językach semickich, w językach indoeuropejskich odgrywają bardzo małą rolę.

Podział ze względu na sposób artykulacji	Podział ze względu na miejsce artykulacji			
	wargowe	przedniojęz.	środkowojęz.	tylnojęz.
zwarte	b, p	d, t		g, k
szczelinowe	w, f	z, s, ż, sz	ź, ś	ch (h)
zwarto-szczelinowe		dz, c, dż, cz	dź, ć	
półotwarte	m	n, l, ł, r	ń	

Uwaga: w szeregu spółgłoska dźwięczna wymieniona na pierwszem miejscu, bezdźwięczna na drugiem.

Ludzie o trwałej niezdolności dostatecznego zamknięcia jamy nosowej mówią „przez nos" (t. zw. rhinolalia). Ten częsty błąd wymowy może być wynikiem osłabienia (paraliżu) tylnego podniebienia, lub istnienia szczeliny podniebieniowej. Niezupełne opanowanie mięśni, współdziałających przy artykulacji, głównie mięśni języka, prowadzi do *bełkotania*, obserwowanego u dzieci, umysłowo chorych, pijaków, we śnie i narkozie, a mogącego również polegać na paraliżu pewnych określonych nerwów.

Mowa (łac. oratio), słowny wykład myśli; w ściślejszem znaczeniu logicznie uporządkowany, artystycznie opracowany wykład myśli z celem przekonania i wzruszenia słuchacza. O zasadach i prawidłach *wymowy* uczy *retoryka* (krasomówstwo).

Mowa wiązana, mowa w formie poetyckiej, t. j. wierszem, związana określonemi prawidłami rytmu, niekiedy także rymu, w przeciwieństwie do *mowy prozą*, podlegającej tylko prawidłom logicznym i gramatycznym.

Mowy części, klasy, na które dzieli się wyrazy. Zwyczajnie rozróżnia się 10 części mowy: rzeczownik, przymiotnik, zaimek, rodzajnik, liczebnik, słowo, przysłówek, prepozycja, konjunkcja, interjekcja. Nowsze językoznawstwo wyróżnia klasy na podstawie psychologicznej. Istnieją systemy językowe nie rozróżniające rzeczownika od słowa.

Mowy ośrodek, ob. Mózg.

Mowy zaburzenia powstają przez wady rozwojowe lub schorzenia narządów mowy (usta, gardziel, krtań), wzgl. nerwów, narządy te zaopatrujących (ob. Krtań, Mowa). Objawiają się one nieprawidłowem tworzeniem wyrazów lub niemożnością wyrażenia myśli słowami. Ponieważ mięśnie mowy zaopatrzone są nerwami, mającemi swój początek na podstawie mózgu i w jądrach nerwowych w innych miejscach mózgu, mięśnie te wypowiadają służbę, skoro ich ośrodki nerwowe zostaną zniszczone n. p. przez krwotok, lub ognisko rozmiękczynowe w mózgu. Z. m. mogą ulec poprawie przez metodyczne ćwiczenia, których nigdy nie należy zaniedbywać.

Moza (hiszp.), ob. Przypieczka.

Moza (franc. Meuse, niem. Maas), rzeka 925 km długa (w Francji 492, w Belgji 194, w Holandji 239 km) z dorzeczem 33.000 km². Od wzgórz Faucilles (410 m) płynie przez Lotaryngję w kierunku płn. zach., koło Givet opuszcza granice Francji, przepływa Belgję i na płn. od Liége wpada na terytorjum Holandji. Uchodzi deltą do morza Północnego, łącząc się odnogami (Krammer) z Skaldą. Do 1903 łączyła się przed ujściem z Waalem. Główne jej dopływy: Sambra, Rur i Niers. M. jest żeglowną od Troussy, skąd zaczyna się franc. kanał wschodni. Liczne kanały (ardeński, płd. kanał Wilhelma, Campine i i.) łączą M. z Sekwaną, Skaldą i Renem. M. stanowiła w czasie wojny światowej nadzwyczaj ważną linję strategiczną, ufortyfikowaną na przestrzeni od St. Mihiel do Liége (Verdun, Dinant, Namur, Liége). Od sierpnia 1914 do paźdz. 1918 był to obszar nieprzerwanych, gigantycznych zmagań wojsk niemieckich i koalicyjnych.

Mozaika (z arabsk. muzauik, „ozdobiony", łac. opus musivum, włosk. mosaico, franc. mosaïque), technika częściowo dekoracyjna, częściowo znajdująca zastosowanie w przemyśle artystycznym, polegająca na zestawieniu w jednej płaszczyźnie różnobarwnych kamieni lub kawałków szkła i na ułożeniu ich w różnorodne ornamenty i figury. Z podłożem wiąże się przy pomocy zaprawy lub kitu. Po ułożeniu (gdy składała się z kawałków kamieni) szlifowano ją i oliwiono. M. znana już była przypuszczalnie Egipcjanom i Persom. O greckich m. z czasów Aleksandra W. dają pojęcie kopje, zachowane w budynkach rzymskich, jak n. p. z m., znajdującej się w Pompei, przedstawiającej bitwę Aleksandra, z innej w Praeneste, z m. pochodzących z t. zw. domu Fauna w Pompei i t. d. Od Greków przeszedł zwyczaj stosowania m. do Rzymian prawdop. w czasach Sulli, stając się do tego stopnia powszechnym, że na ziemiach, będących swego czasu kolonjami rzymskiemi, znachodzi się piękne tego rodzaju zabytki. M. w Rzymie zrazu wykładano posadzki, później zdobiono nią ściany i sufity, rozwijając wysoko jej technikę. Zestawiano ją z wielką starannością (czasem na 1 cm² składało się około 50 kawałeczków kamiennych), posługując się przytem również kamieniami półszlachetnemi. W w. V—X. po Chr. używano m. do ozdoby poszczególnych części kościołów, chórów, absyd, kopuł, ścian bocznych, a nawet fasad, co znalazło zastosowanie naprzód w Bizancjum. Najsłynniejsze m. z tego okresu w Rawennie (baptysterja, S. Vitale, kaplica grobowa Galli Placidii) oraz w Rzymie, w kościołach Santa Sabina, Santa Maria Maggiore, św. Pawła. Podczas gdy w m. wymienionych widoczne są wpływy antyku, to w późniejszych, np. w baptysterjum lateraneńskiem, kościele św. Piotra w okowach w Rzymie, w kościele św. Zofji w Konstantynopolu przejawia się styl bizantyński (VII. w.). Następny etap rozwoju tej sztuki przypada we Włoszech

na epokę romańską i gotycką. Należą tu częściowo słynne m. kościoła S. Marka w Wenecji (o wyraźnych jeszcze wpływach bizantyńskich), kościołów na Sycylji, w Monreale i Palermo, dalej m. w kopule baptysterjum florenckiego (XIII. w.), w katedrach florenckiej i pizańskiej z XIII. i XIV. w. i t. d. M. wykonywano w wiekach średnich sporadycznie i w innych krajach, np. w Niemczech, Anglji i w Czechach. W budownictwie arabskiem i maurytańskiem rozgałęził się zwyczaj pokrywania poszczególnych części budowli m., złożoną z barwnych płytek fajansowych (flizów). Liczne tego przykłady zachowały się w Persji (moszea grobowa Chana Chodabende w Sultanieh, 1304—1306) i w Samarkandzie na budynkach XV. i XVI. w. Zwyczaj ten, odziedziczony po Maurach, przez długi czas stosowano również w Hiszpanji, wykładając płytami fajansowemi (azulejos) ściany domów. W XVII. i XVIII. w. popularne były m. florenckie (Pietra dura), polegające na wstawianiu różnobarwnych płytek kamiennych [czasem nawet kamieni półszlachetnych] w podłoże marmurowe lub łupkowe. Używano ich głównie do zdobienia stołów, szkatuł, ołtarzy i t. d. W poł. XIX. w. założył Salviati w Murano koło Wenecji znaną fabrykę m. ze szkła. Techniką zbliżoną do m., używającej kamienia i szkła, cechuje się m. w drzewie, zwaną i n t a r s j ą (ob.), polegająca na zestawieniu różnokolorowych kawałków drzewa w różne desenie.

Mozaikowa emalja, naśladowanie wyrobów emaljowych przez oprawianie w metal kawałków różnobarwnego szkła.

Mozaikowe szyby w oknach, używane były przed powstaniem właściwych witrażów (ob.) w kościołach. Są one układane z tabliczek różnobarwnego szkła.

Mozaikowy bruk, ob. Ulic budowa.

Mozaizm, religja mojżeszowa; tak nazywano dawniej system służby bożej, zawarty w późniejszem prawodawstwie kapłańskiem, opierając się na tem, że kodeks kapłański (ob.) jest najstarszą częścią Pięcioksięgu Mojżesza.

Mozambik (Moçambique, Portugalska Afryka Wschodnia), portugalska kolonja w Afryce wschod. nad oceanem Indyjskim z 1,108.800 km² pow. i 3.120.000 mieszk. Wybrzeże płaskie i bagniste przechodzi ku wnętrzu lądu w płytę wyżynną, na której na płn. wznoszą się góry Numuli (2.280 m), a koło jeziora Njassy góry Msenga (3.000 m). Najważniejsze r z e k i: Rowuma, Zambezi, Sabi i Limpopo. K l i m a t jest gorący (średnia temp. roku 26°, opadów w roku 500—1000 mm), na wybrzeżu niezdrowy, w górach znośny. Wybrzeże i równiny nadbrzeżne pokrywają podzwrotnikowe puszcze, wyżynę zajmują stepy (n. p. kraina Gaza nad Limpopo) i lasy krzaczaste. Charakterystyczne z w i e r z ę t a: lew, lampart, hiena, szakal, słoń, nosorożec, hipopotam, antylopa, zebra, krokodyl i żółw.

L u d n o ś ć składa się z murzyńskich szczepów Bantu i Zulu. Białych mieszka tu 10.500. M. wywozi: cukier, bawełnę, kawę, kość słoniową i złoto (1924: 347 kg.). Gospodarka plantacyjna jest słabo rozwinięta. Koło Tete nad Zambezi odkryto kopalnie węgla. Główne porty: L o u r e n ç o M a r q u e z, stolica prowincji M., Sofala, Beira, Chinde, Mozambik. Krótkie linje kolejowe łączą: Lourenço Marquez z Pretorją w Transvaalu i Beirę z Salisbury w Rodezji. M. dzieli się na prowincję M., 5 okręgów oraz 2 obszary koncesyjne Kompanij M. i Njassa.

Portugalczycy opanowali M. w 1507. Obecne granice ustaliły układy z Wielką Brytanją (1891, 1893) i Niemcami (1833, 1894). Traktat Wersalski przyznał Portugalji obszar Kionga.

Mozambik, dawniej stolica portug. kolonji M. (Afryka wsch.), leży na wąskiej, 7 km długiej wyspie M., a ma ok. 7.000 mieszk. i handel.

Mozarabowie, chrześcijańscy mieszkańcy Hiszpanji, którzy i za panowania arabskiego mogli odprawiać swe nabożeństwa, a zachowali do dziś swą starą liturgję, wykazującą wpływy gotycko-wschodnie.

Mozart.

Mozart Johannes Chrysostomus Wolfgang Gottlieb, zwykle W o l f g a n g A m a d e u s zwany, genjalny kompozytor austrjacki, * 1756 w Salzburgu, † 1791 w Wiedniu. Ojciec Leopold M., (1719—1787), nadworny kompozytor arcybiskupa salzburskiego, skrzypek, autor znakomitej szkoły gry skrzypcowej (1756), kierował wykształceniem muzycznem genjalnego dziecka i odbył z nim i jego siostrą Marją Anną, zw. „Nannerl", pierwszą podróż artystyczną do Monachjum, Wiednia i Paryża, gdzie ośmioletni M. wydał drukiem pierwsze swoje kompozycje, 4 sonaty skrzypcowe. W czasie pobytu w Anglji skomponował M. 6 dalszych sonat skrzypcowych, poświęconych królowej angielskiej. W podróży do Wiednia napisał na zlecenie Józefa II. swoją pierwszą operę komiczną: „La finta semplice" (1768); w następnym roku został koncertmistrzem dworu salzburskiego. W r. 1770 wyjechał z ojcem do Włoch, gdzie go papież mianował rycerzem złotej ostrogi, a filharmoniczna akademja w Bolonji przyjęła w poczet członków. W Medjolanie skomponował operę „Mitridate", wykonaną 20 razy, potem również dla sceny medjolańskiej napisał „Ascanio in Alba" (1771). Po powrocie do Salzburga skomponował operę „Il sogno di Scipione" (1772), poczem udał się ponownie do Medjolanu, gdzie wystawiono jego operę „Lucio Silla". Dla sceny w Monachjum powstała opera komiczna „La finta

Wiolonczela. Wiola czyli altówka. Kontrabas czyli kwartwiola. Skrzypce. Gitara.

Mandolina. Tamburino. Triangle. Czinele, tace lub żele. Lutnia.

Wielki bęben. Mały bęben, bębenek.

Cytra.

Kotły. Celesta (czyt.: czelesta). Harfa pedałowa.

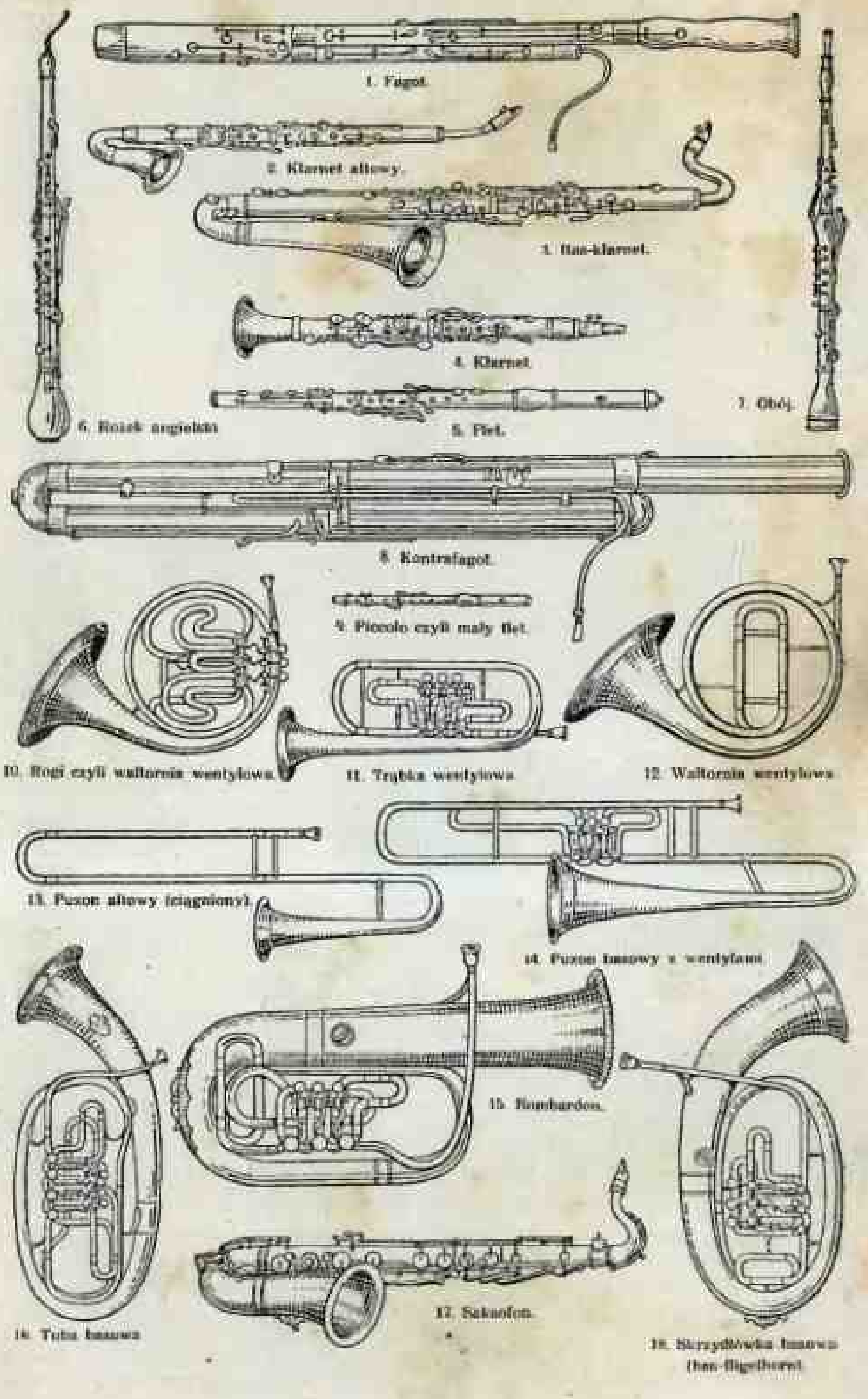

giardiniera" (1775), dla Salzburga zaś uroczysta opera „Il re pastore". W 1779 został zamianowany nadwornym organistą. Wskutek konfliktu z arcybiskupem salzburskim Coloredo, człowiekiem brutalnym, przeniósł się M. do Wiednia, gdzie pojął za żonę Konstancję Weber. Dla Monachjum przeznaczona była wielka opera „Idomeneo re di Creta" (1781), dla Wiednia zaś napisana na życzenie Józefa II. opera, a raczej t. zw. „Singspiel" p. t. „Uprowadzenie z Seraju" (1782). W Wiedniu walczyć musiał z rywalizującym kompozytorem włoskim, A. Salierim, który przeciw niemu intrygował i buntował włoskich śpiewaków. Pierwsze przedstawienie opery „Wesele Figara" (1785) nie powiodło się, ponieważ Włosi umyślnie źle śpiewali. Pełnym triumfem była natomiast opera „Don Juan", której premjera odbyła się w Pradze w r. 1787.

W następnym roku powstały, prócz kilku kompozycyj instrumentalnych, trzy arcydzieła M.: symfonje w Es-dur, G-moll i C-dur, zw. „Jowiszową symfonją" („Jupiter"). Od r. 1789 był nadwornym kompozytorem w Wiedniu z roczną płacą 800 guldenów i z przywiązania do Wiednia nie porzucił tego stanowiska, gdy mu król pruski Fryderyk Wilhelm II. ofiarował posadę kapelmistrza z 3.000 talarów rocznego dochodu. W r. 1791 napisał operę „Flet zaczarowany", a na uroczystości koronacyjne cesarza Leopolda II. operę „La clemenza di Tito". Ostatnią jego pracą było „Requiem" (dokończone przez jego ucznia F. X. Süssmayera). M. umarł w nędzy, zwłoki jego rzucono do wspólnego grobu dla najbiedniejszych, a później nie umiano wskazać miejsca jego wiecznego spoczynku.

Liczba jego dzieł (według tematycznego katalogu L. Köchla) wynosi 626 kompozycyj: z tego 20 mszy, hymny i pieśni religijne, 17 sonat organowych, 10 kantat, 23 oper, przeszło 100 aryj i pieśni, 22 sonaty fortep., 50 różnych kompozycyj fortepianowych, 45 sonat skrzypcowych, tria, kwintety, kwartety, 49 symfonij, 55 koncertów i przeszło 100 mniejszych kompozycyj orkiestralnych. — Wielkość M. polega na genjalnem zespoleniu pierwiastków muzyki włoskiej i niemieckiej. Niezrównany jako mistrz śpiewnej melodji, ma M. dla opery komicznej takie znaczenie, jakie ma Gluck dla opery poważnej. Zrazu uległy wpływom włoskim, stworzył własny styl w arcydziełach od „Figara" począwszy i ugruntował niemi hegemonję muzyki niemieckiej. Jako mistrz symfonji i sonaty jest M. jednym z trzech klasyków. Sam świetny pianista rozwinął formę koncertu fortepianowego. Zdobyczą jego jest przepojenie muzyki instrumentalnej pierwiastkiem śpiewności, czem wywarł wpływ na starszego od siebie Haydna. — Wyczerpującą niem. biografję M. napisał Otto Jahn (1856, nowe wyd.: H. Abert); okresem młodzieńczym jego życia i twórczości zajmuje się obszerna monografja francuska: Wyzewa et St. Foix (1911).

Mozarteum, zakład stworzony 1842 w Salzburgu, jako miejscu urodzenia Mozarta, złożony ze szkoły i instytutu koncertowego dla pielęgnowania muzyki mozartowskiej, obejmuje nadto muzeum pamiątek i dokumentów po Mozarcie.

Mozdok, miasto w okręgu Terek w Płn. Kaukazji (Rosja), nad rz. Terek, przy kolei: Rostow—Derbent z 14.008 mieszk. i handlem ziemiopłodami.

Mozela (franc. Moselle, niem. Mosel), lewoboczny dopływ Renu, 545 km długi. Wypływa na zach. stokach Wogezów (735 m n. p. morza), płynie przez Lotaryngję popod Toul i Metz, stanowi granicę Luksemburga i Niemiec, następnie przełamuje się przez Nadreńskie Góry Łupkowe i uchodzi do Renu pod Koblencją. Najważniejsze dopływy M.: Meurthe i Saar. Zapomocą kanału Marno-reńskiego połączona jest M. z Sekwaną i Renem. Dolina M. między Trewirem a Koblencją słynie z uprawy wina.

Mozelski kanał, biegnie od Novéant aż poniżej Metzu, długi 16 km, głęboki 2 m.

Mozetta (włosk. mozzo, odcięty, skrócony), pelerynka z małym kapturkiem noszona do stroju chórowego przez biskupa (wówczas fioletowa), a także w niektórych krajach przez członków kapituł katedralnych.

Mozyr, miasto okręg. na Białorusi, nad rz. Prypecią, przy kolei: Szepietówka—Kalinkowicze z 9.535 mieszk. Przemysł drzewny, handel drzewem, bydłem i zbożem. Stary ten gród ruski należał do XIII. w. do Kijowa, później do Litwy i 1569—1793 był miastem powiat. w wojew. mińskiem (później gub. mińskiej). Liczne najazdy tatarskie (XIII—XVI. w.) i kozackie (XVII. w.) nie pozwoliły się miastu należycie rozwijać.

Mozyrz, ob. Mozyr.

Moździerz, naczynie, w którem przy pomocy tłuczka proszkuje się materjały twarde. W gospodarstwie domowem używa się m. mosiężnych i porcelanowych, w pracowniach chemicznych także agatowych. — M. artyleryjski, ob. Działo.

Możajsk, miasto okręg. w gub. Moskwa (Rosja), nad rz. Moskwą z 3.000 mieszk. Bitwa pod M. bywa nazywana także bitwą pod Borodinem (ob.).

Możnowładztwo, warstwa społeczna, górująca znaczeniem politycznem i położeniem gospodarczem, ob. Magnaci.

Mówiące maszyny, ob. Fonograf i Gramofon. Do utrwalania artystycznych produkcyj muzykalnych i wokalnych używany jest dzisiaj wyłącznie gramofon. Natomiast fonograf znajduje zastosowanie przy dyktowaniu listów, notowaniu rozmów urzędowych i t. p. Ten typ fonografu, t. zw. parlograf, notuje na jednym wałcu woskowym ok. 1800 słów, co odpowiada 7—8 stronom pisma maszynowego. Wałec nadaje się do wielokrotnego użycia, po każdorazowem oszlifowaniu powierzchni. Odmianą parlografu jest t. zw. telegrafon, odbierający głos mówiony do telefonu podczas nieobecności wzywanego do rozmowy.

Mówiący film, dźwiękowy film, ob. Kinematografja.

Mór (morowe powietrze), ob. Dżuma.

Mórg, miara powierzchni; pierwotnie m. odpowiadał powierzchni, którą można w ciągu przedpołudnia zaorać (z niem. Morgen). Później w różnych państwach ustalono ten obszar rozmaicie, tak, że mówimy o m. polskim, pruskim, austrjac-

kim i t. d. W miarach metrycznych (1 ar = 100 m²) wyrażają się te jednostki jak następuje:

1 mórg polski — 55,987 ar
1 mórg austr. — 57,546 ar
1 mórg pruski — 25,532 ar
1 dziesięcina rosyjska — 109,25 ar.

Mózg (łac. cerebrum, greck. encephalon), część systemu nerwowego, leżąca w czaszce. U zwierząt kręgowych powstaje m. wskutek rozrostu górnej części rdzenia pacierzowego, rozwijającego się w zarodku z fałdu ektodermy, mającego kształt cewki. Cewka ta grubieje w swej górnej i przedniej części, wytwarzając pięć pęcherzyków mózgowych, które są zaczątkami: 1) przodo-, 2) między-, 3) śród-, 4) tyło- i 5) rdzeniomózgowia. Jamki tych pęcherzyków utrzymują się przez cały czas kształtowania się m., tworząc w wykształconym już mózgu t. zw. komory m., które wypełnione są surowiczym płynem (płyn mózgowo-rdzeniowy). Z bocznych pęcherzykowatych wypukleń m. pierwotnego wytwarzają się oczy; zprzodu tworzy się płat węchowy. Im wyżej na filogenetycznej drabinie stoją zwierzęta kręgowe, tem większy jest rozwój przodomózgowia, które wkońcu tworzy właściwy mózg (cerebrum), składający się z dwóch półkul (prawej i lewej), przykrywających u człowieka całą resztę mózgu. Półkule te są pofałdowane, wskutek czego powierzchnia ich jest stosunkowo bardzo duża. Wyróżniamy na nich bróździ (sulci, fissurae) i zakręty (gyri). Półkule m. rozwijają się kosztem między- i śródmózgowia; z tyłomózgowia powstaje móżdżek (cerebellum), a rdzeniomózgowie zamienia się w rdzeń przedłużony. Waga m. ludzkiego wynosi u mężczyzny ok. 1.400 gr, u kobiety 1.300 gr (w późniejszym wieku mniej). Obydwie półkule rozdzielone są głęboką brózdą podłużną, a tylko w dolnej części złączone są wielkiem spoidłem m. (corpus callosum), z śródmózgowiem natomiast łączą się zapomocą szypułek m. (pedunculi cerebri). Głęboka brózda, t. zw. brózda Sylwjusza (fossa Sylvii), przecina pod spodem półkule m., tak, że po każdej stronie przychodzi do wytworzenia się 3 płatów: 1) czołowego, 2) ciemieniowego i 3) skroniowego.

Płat ciemieniowy przechodzi bez ostrej granicy w płat potyliczny. Wąska jama, zawarta w półkulach m. podzielona jest przez ścianę podłużną na dwie równe części — w ten sposób powstają komory boczne m. (ventriculi cerebri). Tylna część tej ściany t. zw. sklepienie m. (fornix) wychodzi z ciał sutkowych (corpora mammillaria v. candicantia), znajdujących się na podstawie m. Komory boczne i komora trzecia (w międzymózgowiu) komunikują się przez ciasny otwór Monro'ego (foramen Monroi). Przedłużenia bocznych komór noszą nazwę rogów Ammona (cornu ammonis). Półkule m. składają się ze substancji szarej, około 5 mm grubej, zwanej korą m., obfitującej w komórki zwojowe, i z białej substancji rdzennej, złożonej z włókien nerwowych. Dno komory trzeciej, mieszczącej się w międzymózgowiu przedłuża się ku dołowi w t. zw. lejek (infundibulum), na którym „siedzi" przysadka m. (hypophysis cerebri, glandula pituitaria), bardzo ważny gruczoł o wewnętrznem wydzielaniu. Z międzymózgowia wychodzi również, jednak ku górze, szyszynka (epiphysis cerebri); w niej leżą małe ciałka wapienne, t. zw. piasek m. Główną część międzymózgowia tworzą wzgórki wzrokowe (thalami optici), z których wychodzą bardzo liczne włókna do nerwów wzrokowych. Bardzo wąska cewkowata jamka śródmózgowia, t. zw. wodociąg Sylwjusza (aqueductus Sylvii) łączy komorę trzecią z jamami móżdżku i rdzenia przedłużonego; wzgórki czworacze (corpora quadrigemina) są położone na śródmózgowiu. Móżdżek (cerebellum) składa się z dwu półkul, które łączy t. zw. robak (vermis). Kora móżdżku o grub. 3 mm jest głęboko pofałdowana, wskutek czego na przekroju tworzy obraz, przypominający drzewko, stąd nazwa: drzewo życia (arbor vitae). Rdzeniomózgowie czyli rdzeń przedłużony (medulla oblongata) przechodzi w rdzeń pacierzowy (ob.), przyczem t. zw. most Varola (pons Varoli), złożony z włókien nerwowych (poprzecznie przebiegających), tworzy najważniejsze połączenie między rdzeniem a mózgiem.

M. (i rdzeń pacierzowy) otoczony jest błonami, t. zw. oponami m. (meninges). Najbardziej na zewnątrz leży opona twarda (dura mater), która rozszczepia się na dwa listki ze zawartą między niemi zatoką żylną (sinus durae matris), i wysyła wypustki pomiędzy poszczególne części m., z których największemi są t. zw. namiot móżdżku (tentorium cerebelli), wielki i mały sierp mozgu i móżdżku (falx cerebri i f. cerebelli). Bezpośrednio otoczony jest m. oponą miękką (naczyniową, pia mater), która jest cienka i obfita w naczynia dążące do mózgu. Pomiędzy nią a twardą oponą, znajduje się nadzwyczaj cienka opona pajęczynowata (arachnoidea). M. zaopatrują w krew cztery tętnice: dwie tętnice mózgowe i dwie tętnice kręgowe (arteriae carotides internae i arteriae vertebrales). Krew zużyta zbiera się w zatokach żylnych, poprzecznych (sinus transversus) i stamtąd poprzez żyły szyjne wewnętrzne (venae jugulares internae) odpływa do serca.

Z dolnej powierzchni m. wychodzi u człowieka 12 par nerwów mózgowych: 1. n. węchowe (nervi olfactorii), wychodzą z płatu węchowego i prowadzą do nosa; 2. n. wzrokowe (n. optici) z wzgórków wzrokowych i czworaczych prowadzą do oczu, ulegają jednak przedtem w t. zw. skrzyżowaniu n. wzrokowych (chiasma n. opt.) częściowemu skrzyżowaniu; 3. n. okoruchowe (n. oculomotorii) zaopatrują 4 mięśnie oczu i biorą udział w procesie zwężania źrenicy; 4. cienkie n. bloczkowe (n. trochleares) wychodzą ze wzgórków czworaczych i unerwiają górny, skośny mięsień oczny; 5. n. trójdzielne (n. trigemini) posiadają dwa korzonki, z których przedni wychodzi z mostu Varola, tylny z rdzenia przedłużonego. Tuż po opuszczeniu m. przybierają postać dużego zwoju, t. zw. zwoju Gassera (ganglion semilunare, g. Gasseri); górna gałązka tego nerwu biegnie do czoła i oczodołu, środkowa do szczęki górnej, dolna do żwaczy, szczęki

dolnej i języka; 6. nerwy odwodzące (n. abducentes) wychodzą z rdzenia przedłużonego i prowadzą do mięśni prostych, zewnętrznych oka; 7. nerwy twarzowe (n. faciales), wychodzą z rdzenia przedłużonego tuż poza poprzedniemi i zaopatrują mięśnie twarzy (mimiczne); 8. n. słuchowe (n. acustici) wychodzą z dna komory czwartej i prowadzą do ucha środkowego; 9. n. językowo-gardzielowe (n. glossopharyngei) prowadzą z rdzenia przedłużonego do gardzieli i języka, jako nerwy smakowe; 10. n. błędne (n. vagi) mają po kilka korzonków i zaopatrują przełyk, krtań, żołądek, jelita, płuca i serce; 11. n. dodatkowe (n. accessorii Willisii) opuszczają rdzeń przedłużony w sąsiedztwie n. błędnego i unerwiają pewne mięśnie karku, gardzieli i in.; 12. n. podjęzykowe (n. hypoglossi) odchodzą z szyjnej części rdzenia pacierzowego do muskulatury języka i kości gnykowej, są to n. ruchowe.

Mikroskopowa budowa m. jest bardzo zawiła. Poza gęstemi „gniazdami" komórek zwojowych, z których złożone są jądra nerwowe składają się na całość m. bardzo liczne włókna nerwowe i substancja glejowa (neuroglja).

Fizjologja m. Im wyżej stoi zwierzę w szeregu zwierząt kręgowych, im większe są jego zdolności umysłowe, tem większy jest jego m., odwrotnie znowu, im na niższym szczeblu drabiny filogenetycznej się ono znajduje, tem mniejsze zaburzenia wywołuje pozbawienie go m. Podczas gdy n. p. ryba pozbawiona m. nie wykazuje żadnych zboczeń, to pies wymóżdżony wykazuje je już w dużym stopniu. M. jest narządem myślenia, czucia, woli, świadomości, jaźni i tym narządem, w którym odbywa się przeróbka wrażeń zmysłowych.

Bodźce do wykonywania dowolnych ruchów wychodzą z t. zw. sfery ruchowej w tylnej części płatu czołowego. Wskutek obrażenia tej części m. powstają porażenia mięśni po przeciwległej stronie ciała. Przeciwnie podrażnienia tych okolic m. wywołują skurcze mięśni (drgawki).

Nerwy czuciowe mają swe zakończenia w korze m. w sferach zmysłowych. Utrata tych okolic m. zmniejsza, wzgl. znosi zupełnie wrażenia zmysłowe. Sfera wzrokowa leży w płacie potylicznym, sfera słuchowa w płacie skroniowym, sfera zmysłu czucia (dotyku) w przedniej części płatu ciemieniowego; zawiera ona zakończenia wszystkich dróg nerwowych, które przewodzą wrażenia dotykowe, jak również poczucie położenia ciała i ruchów członków. Obrażenia tej sfery wywołują zaburzenia w czuciu po przeciwległej stronie ciała. Schorzenia płatu potylicznego prowadzą do ślepoty, wzgl. ślepoty psychicznej. Dotknięty nią osobnik, widzi wprawdzie przedmioty, ale ich nie rozpoznaje. Obrażenia sfery słuchowej wywołują głuchotę wyrazową; chory słyszy, ale nie ma zrozumienia dla odebranego wrażenia słuchowego. Zdolność do wykonywania ruchów potrzebnych dla mowy artykułowanej, wychodzi z tylnej części zakrętu czołowego (ruchowy ośrodek mowy). Obrażenie tego miejsca w m. wywołuje niemotę (aphasia).

W częściach kory mózgowej wolnych od ośrodków ruchowych i czuciowych znajdują się t. zw. ośrodki kojarzeniowe. Są to narządy, które stoją na straży zborności pracy narządów zmysłowych, służące zatem do kojarzenia wrażeń zmysłowych rozmaitej jakości („narządy myślenia").

Zwoje mózgowe zapewniają przez ich najrozmaitsze połączenia z m., móżdżkiem i rdzeniem przedłużonym, jak również z nerwami zmysłowemi koordynację ruchów. Zranienie ich wywołuje często t. zw. ruchy przymusowe.

Antropologja m. Zakręty m. ludzi rozmaitych ras i o różnym stopniu rozwoju kultury, nie wykazują różnic. Między m. ludzkim, a m. małp, niema również wybitnych różnic. Nowoczesne jednak badania nad architektoniką m. (strukturą komórek) rozświetlą bezwątpienia niejedną zagadkę z antropologicznego punktu widzenia. Przeciętna waga m. wynosi u Chińczyka 1428 gr, u Europejczyka 1381 gr, u murzyna 1316 gr, natomiast u pierwotnych ludów Australji nie przekracza 900—1200 gr. M. kobiecy jest u wszystkich ras lżejszy niż m. mężczyzn. M. starców są również do 10% lżejsze. W rasach kulturalnych, warstwy o większem wykształceniu posiadają m. cięższy, jednak większe uzdolnienia duchowe (talenty), nie zależą tyle od wagi m., ile od większego rozwoju pewnych sfer kory m. Wogólności m. mieszkańców miast jest cięższy niż ludności wiejskiej, a wzrost kultury wpływa na powiększenie przeciętnej wagi m.

Mózgowych opon zapalenie (meningitis), zapalenie twardej lub miękkiej opony m.

Pachymeningitis interna haemorrhagica zapalenie opony twardej zdarza się szczególnie u mężczyzn po 50 r. życia, najczęściej na tle przewlekłego alkoholizmu. Mózg powlekają błony zapalne warstwami, między któremi znajdują się resztki wynaczynionej z pękniętych naczyń krwionośnych krwi. Przebieg jest prawie zawsze niepomyślny.

Leptomeningitis, zapalenie miękkiej opony mózgu może być ropne, surowicze, gruźlicze, nagminne i na tle kiły; proces zapalny może się umiejscowić na powierzchni półkul m., na podstawie m. i w komorach m. Wszystkie te postacie mają podobne objawy: bóle i zawroty głowy, drgawki, sztywność kończyn i karku, porażenie nerwów mózgowych, zamroczenie aż do zupełnej utraty przytomności, bredzenie.

1) Przyczyny, wywołujące ropne zapalenie opon m.: zranienia, zapalenia ucha środkowego, ropienia w jamie nosowej, róża głowy i rozmaite choroby zakaźne. Leczenie: chirurgiczne usunięcie wrót zakażenia, nakłucie lędźwiowe, upust krwi i t. d.

2) Gruźlicze zapal. opon m. (meningitis basillaris) zdarza się najczęściej u dzieci gruźliczych. Opona miękka na podstawie m. pokryta jest włóknikiem i małemi guzkami. Przebieg prawie zawsze niepomyślny.

3) Nagminne zapalenie opon m. występuje nagminnie, czasem także sporadycznie. Drobnoustrojem, wywołującym to cierpienie jest Meningo(diplo)coccus intracellularis odkryty przez Weichsel-

bauma. Zarazki dostają się prawdopodobnie z jamy nosowo-gardzielowej przez kość sitkową do jamy czaszkowej. Choroba nie przenosi się zazwyczaj z człowieka na człowieka, związana jest raczej z pewną miejscowością i występuje rzadko po 30 r. życia. — Zazwyczaj znajduje się ropną wypocinę płynną na oponach miękkich m. i rdzenia. Widoki na wyleczenie są lepsze niż pod 1) i 2), jakkolwiek blisko 50% przypadków kończy się śmiercią. Wyleczenie bywa często niezupełne. Jako następstwa pozostają często: wodogłowie (ob.), bóle głowy, zez, szum w uszach, ślepota lub utrata słuchu i czasem także porażenie kończyn. Leczenie: Wstrzykiwanie surowicy przeciwmeningokokowej do krwi, rdzenia pacierzowego, do komór m., częste nakłucia lędźwiowe z upustem płynu mózgowo-rdzeniowego, z następowem wstrzykiwaniem rozmaitych leków do kanału lędźwiowego.

Celem zapobiegania szerzeniu się choroby, powinno się chorych izolować, a u osób stykających z nimi, przeprowadzić należy badanie wydzieliny nosa na obecność meningokoków. Mieszkania, w których zdarzył się wypadek nagminnego zapalenia opon m. należy poddać dezynfekcji.

Mózgu chirurgja. Jednem z najczęstszych wskazań do zabiegów operacyjnych na m., jest ucisk m. (compressio cerebri). Przyczyną może być zranienie czaszki (wgniecenie kości), krwotok, zapalny obrzęk m. i jego opon, szybkie nagromadzenie się ropy lub płynu mózgowo-rdzeniowego w komorach m. Objawia się bólami głowy, wymiotami, powolnem tętnem, poczem następuje utrata przytomności, a tętno staje się szybkie i małe. Wskutek dłużej trwającego ucisku mózgu, powstaje t. zw. tarcza zastoinowa na dnie oka. Przebieg zależy od rodzaju wywołującej przyczyny i od długości czasu trwania ucisku. Leczenie operacyjne. Choroby m., które wymagają leczenia chirurgicznego:

a) wrodzone choroby m.: 1. przepuklina m. (encephalocele), guz czaszki, powstający wskutek zaburzeń rozwojowych, który komunikuje z komorami m. poprzez otwór w czaszce i wypełniony jest płynem mózgowo-rdzeniowym. Guz powleczony jest skórą; w pomyślnych przypadkach można uzyskać wyleczenie przez zabieg chirurgiczny. 2. wodogłowie wrodzone (hydrocephalus congenitus), ob. Wodogłowie. Płyn mózgowo-rdzeniowy wydzielany w nadmiernej ilości można przez nakłucia komorowe odciągać wzgl. przez odpowiedni zabieg chirurgiczny można stworzyć sztuczny odpływ dla płynu do tkanek, w których następuje szybkie jego wchłanianie.

b) mózgu zranienia: 1. wstrząs m. (commotio cerebri) występuje po ciężkich obrażeniach czaszki i pociąga za sobą nagle, w mniejszym lub większym stopniu objawiające się upośledzenie czynności m. z mniejszą lub większą utratą przytomności, aż do głębokiej śpiączki (coma). Znamiennem jest dla wstrząsu m., że nie pociąga za sobą dostrzegalnych anatomicznych zmian w m. Leczenie polega na ułożeniu chorego głową w dół, ogrzaniu i ożywieniu akcji serca. — 2. Zranienia naczyń krwionośnych wewnątrz czaszki. Leczenie polega na możliwie wczesnym zabiegu, polegającym na podwiązaniu krwawiącego naczynia i usunięciu nagromadzonej krwi. 3. Zmiażdżenia m. mogą powstawać tak bez, jak i ze zranieniami powłok zewnętrznych. Odgrywa to dużą rolę przy gojeniu się. Rany m. komunikujące ze światem zewnętrznym są zazwyczaj zakażone, wskutek czego powstać mogą powikłania. 4. Zapalenie opon m., spowodowane obrażeniami, kończy się zwykle śmiertelnie. Odsłonięcie szerokie i tamponada zapalnie zmienionych ich części rzadko daje pomyślne rezultaty. 5. Wypadnięcie m. (prolapsus cerebri) powstaje przez zranienia czaszki z dużym ubytkiem kostnym. Przez lukę w czaszce wystąpuje m. w postaci tętniącego guza rozmaitej wielkości. Guz ten może obumrzeć, poczem następuje zbliznowacenie i czasem wyleczenie.

c) Leczenie chirurg. ropnia mózgu, polega na otwarciu czaszki i usunięciu ropy z ogniska zapalnego (ob. Mózgu ropień).

d) Zakrzepy zatok żylnych m. powstają przez zawleczenie materjału zakaźnego z prądem krwi z odległych nawet okolic ciała, do zatok żylnych. Choroba ta jest bardzo niebezpieczna i o ile ognisko ropne w zatoce nie zostanie wcześnie otwarte, prowadzi do śmierci.

e) Padaczka (ob. Epilepsja). W leczeniu chirurg. p. wchodzą tylko te wypadki w rachubę, które wywołane są przez zmiany anatomiczne (zranienia, nowotwory, wodogłowie, blizny, zmiany kostne i t. d.), których chirurgiczne usunięcie prowadzić może do wyleczenia.

f) Tylko małą część guzów m. można operacyjnie usuwać. Operacja jest tylko wtedy możliwa, jeśli umiejscowienie i jakość guza zabieg wogóle dopuszczają. Zabieg polega przedewszystkiem na trepanacji czaszki, którą wykonuje się zapomocą pierścieniowych piłek (trepanów); ten rodzaj trepanacji pozostawia w kości czaszki trwały ubytek, który potem trzeba pokryć plastycznie, wzgl. przez przeszczepienie kawałka kości. Do pokrywania ubytków kostnych w czaszce używa się także płytek celuloidowych lub z metali szlachetnych (złoto). Dopiero skoro czaszka została otwarta, można przystąpić do usunięcia guza.

Mózgu choroby. Zaburzenia czynności m. dzielą się na 2 grupy objawów: na objawy ogólne, które wskazują na chorobę m. i objawy ogniskowe, które wywoływane są ogniskiem chorobowem w m. Z pierwszych najważniejszemi są zaburzenia w życiu duchowem, jak osłabienie pamięci, inteligencji, zamroczenie, obojętność, utrata przytomności, z drugiej zaś strony podrażnienia, które mogą potęgować się do szału, omamy, następnie bóle i zawroty głowy, nudności, gorączka, zmiany tętna, drgawki, tarcza zastoinowa. Objawy ogniskowe polegają na przedrażnieniu, względnie porażeniu pewnych narządów (n. p. kończyn, języka, mowy i t. d.). Objawy te pozwalają często z dużem prawdopodobieństwem, a nawet pewnością, na ustalenie umiejscowienia ogniska chorobowego w m. Są one wspólne dla rozmaitych chorób m. i dopiero w zespole

innych objawów chorobowych zezwalają na ustalenie przyczyny ich powstania. — (Ob. art.: M. zapalenie, M. ropień, M. rozmiękczenie, M. guzy, M. kiła, Wodogłowie).

Także u zwierząt domowych zdarzają się ostre choroby m. i opon m., najczęściej u koni, wskutek zbyt wielkich wysiłków, gorąca, długotrwałych transportów kolejowych; pasorzyty (tasiemce) i pewne zatrucia (p. Lathyrismus) wywołują zapalenie m. Poza tem zdarzają się w m. zwierząt domowych guzy i pasorzyty.

Mózgu guzy (tumores cerebri), nowotwory w m. Najbardziej charakterystycznym nowotworem dla centralnego systemu nerwowego jest glejak (glioma), poza tem zdarzają się mięsaki wrzecionowato-komórkowe, raki, piaszczaki (psammoma), perlaki, kilaki, guzy gruźlicze i pasorzytnicze (echinococcus, cysticercus). Objawy zależą od usadowienia się, rodzaju i wielkości guza; najważniejszemi objawami są bóle głowy, wymioty, drgawki, porażenia, nerwobóle, utrata słuchu i wzroku. Leczenie chirurgiczne (ob. Mózgu chirurgja), lub naświetlaniami zapom. promieni Röntgena, poza tem objawowe, mające na celu koić bóle (morfina, piramidon).

Mózgu kiła występuje zazwyczaj w pierwszych dwóch latach po zakażeniu i rokowanie w jej leczeniu jest niezłe. Rozróżnia się 2 postacie k. m.: guzy kiłowe, czyli kilaki, i kiłowe zapalenie naczyń krwionośnych (arteriitis, endarteriitis). Sprzyjająco działają w występowaniu tego cierpienia zranienia czaszki i alkoholizm. Objawy: bóle głowy, wymioty, zamroczenia, stany podniecenia, drgawki lub porażenia w zakresie różnych nerwów m. Cechujące jest dla k. m. szybkie występowanie i cofanie się objawów chorobowych. Kiła m. odziedziczona nie różni się zbytnio od k. m. nabytej. Leczenie przeciwkiłowe winno być bardzo energiczne.

Od powyżej opisanej formy k. m. odróżnić należy t. zw. „metasyfilityczne" schorzenie m., jakiem jest porażenie postępowe (paralysis progressiva), które występuje szereg lat po zakażeniu i daje o wiele gorsze rokowanie.

Mózgu porażenie (udar) powstaje wskutek zranienia, krwotoku, zaczopowania naczynia, zapalenia i t. d.; powoduje ustanie czynności serca i oddychania, tak, że natychmiast następuje śmierć.

Mózgu ropień, ropne ognisko zapalne w m. powstaje wskutek obrażeń czaszki lub z powodu procesów zapalnych w sąsiedztwie m. (zapalenia ucha środkowego, róża głowy), wzgl. z powodu zawleczenia zarazków drogą krwi z innych okolic ciała (ropnie przerzutowe). Objawy ogólne: bóle i zawroty głowy, wymioty, często gorączka; objawy miejscowe zależą od umiejscowienia ropnia: zaburzenia mowy lub ruchów kończyn, zaburzenia wzroku. Przebieg może być ostry i prowadzi do śmierci, albo przewlekły. Leczenie chirurgiczne.

Mózgu rozmiękczenie (encephalomalacia); najczęstszym powodem jest zatkanie naczynia krwionośnego, wskutek czego krew nie dopływa do danej okolicy m. (ob. Mózgu zator), a także obrażenia czaszki. Tkanka m. nie odżywiana krwią, rozmięka. Ognisko rozmiękczynowe może przez wessanie się ulec zabliźnieniu, lub w miejscu tem powstaje torbiel. Jak we wszystkich chorobach m., przychodzi do objawów miejscowych (drgawki, porażenia połowicze: t. zn. całej połowy ciała), i ogólnych (z początku utrata przytomności i gorączka potem bóle, zawroty głowy, wymioty, osłabienie pamięci, obojętność, niezdolność skupienia myśli). Niektóre objawy mogą się cofać, jednak z reguły pozostają porażenia. Ścianny tejże tętnicy. Tło: miażdżyca tętnic, kiła (rzadziej). Powstawaniu skrzepów chory nie powinien palić tytoniu, pić alkoholu, powinien unikać wysiłków fizycznych i umysłowych. Z leków pożyteczne są preparaty jodowe.

Mózgu wstrząs, ob. Mózgu chirurgja.

Mózgu zakrzep, zatkanie jednej z tętnic m. skrzepami krwi, które powstają wskutek schorzenia ścianny tejże tętnicy. Tło: miażdżyca tętnic, kiła (rzadziej). Powstawaniu skrzepów sprzyja zwolnienie prądu krwi przy osłabieniu akcji serca. Następstwa z. m. występują najczęściej pod postacią udaru lub rozmiękczenia mózgu.

Mózgu zanik jest wrodzony lub nabyty. Nabyty z. m. występuje normalnie w małym stopniu w późnym wieku, w większym stopniu jako wynik przewlekłych procesów zapalnych w m. u umysłowo chorych. Z. m. objawia się stanami porażennemi, jest nieuleczalny.

Mózgu zapalenie (encephalitis), zapalenie tkanki mózgowej. Szczególnie ważne są następujące postaci tego cierpienia: ostre, krwotoczne zapalenie m., na tle zakaźnem (po grypie) występuje często u osobników młodych. Choroba rozwija się szybko; po 1—2 dniach ból i zawroty głowy, zamroczenie, utrata przytomności, przytem gorączka, sztywność karku, drgawki. Wypadki śmiertelne po 1—2 dniach trwania choroby nie są rzadkie. Po wyzdrowieniu często pozostają porażenia. Ważną odmianą tego cierpienia jest śpiączkowe zapalenie m. (encephalitis lethargica), pozostające również w niewyjaśnionym jeszcze związku z grypą. Chorzy są zazwyczaj apatyczni i śpiący. Uderzający jest u nich maskowaty wygląd twarzy (brak gry mimicznej mięśni), z innych objawów wymienić należy ślinotok, porażenia mięśni oczu, brak reakcji źrenic na światło. Choroba zazwyczaj nie jest śmiertelną, następstwa jednak długotrwałe i często nieuleczalne. — Obydwa cierpienia wymagają troskliwej opieki, odżywiania i pielęgnacji.

Encephalitis albo poliencephalitis infantium prowadzi do porażenia dziecięcego. Rozwija się często już w łonie matki lub w pierwszych latach życia; przyczyną tej choroby jest nierzadko, jak się zdaje, wrodzona kiła, połączona często z niedorozwojem władz umysłowych i padaczką.

Mózgu zator (embolia cerebri), zamknięcie tętnicy m. przez skrzep krwi, który zostaje zawleczony tam prądem krwi ze serca (wady serca), rzadziej z innych części systemu krwionośnego. Następstwa: porażenia, procesy rozmiękczynowe w m. Wyleczenie może nastąpić przez wessanie się skrzepu.

Móżdżek, ob. Mózg.

mp. = mezzopiano (ob. Mezzo).

m. p. lub **m. pr.** = mensis praeteriti (łac.), poprzedniego miesiąca. Także manu propria („własnoręcznie").

M P, w telegramach oznacza: do rąk własnych oddać (franc. [à] mains propres).

M. P., w Anglji = Member of Parliament, członek angielskiego parlamentu, a mianowicie Izby Gmin (House of Commons)

Mpangwe, ob. Fang.

Mpondo (Ama-Mpondo), plemię Ama-Kosów (płd. wsch. Kafrowie) z nad rz. Umtata; około 60.000 głów.

m. pp. lub **m. pr.** = manu propria („własnoręcznie").

Mr., skrót dla Mister, rzadziej (zam. M) Monsieur.

Mrazec Louis, rumuński mineralog, petrograf i geolog, * 1867, od 1894 prof. w Bukareszcie, napisał: „Roches de Carpates" (1896), „Formations salifères et gisements de sel en Roumanie" (1902) i in.

Mrażnica, wieś w pow. Drohobycz (woj. lwowskie), 5 km od Borysławia nad rz. Tyśmienicą w bezpośredniem sąsiedztwie Tustanowic i Schodnicy z 4.000 mieszk. Jeden z najwybitniejszych ośrodków przemysłu naftowego, kopalnie nafty (84 otwory wiertnicze) i gazu ziemnego, fabr. gazoliny, budowa zbiorników naftowych i tartaki.

Mriechakatika („gliniany wózeczek"), indyjski dramat z V. lub VI. (?) w., którego rzekomym autorem jest król Shūdraka, wywodzący się prawdopodobnie od starszego dramatu „Daridrācarudatta" Bhāsy.

Mrocza, miasto w pow. Wyrzysk (woj. poznańskie), przy kolei: Nakło—Więcbork, nad rz. Rokitką z 2.436 mieszk. Młyny, tartaki, handel ziemiopłodami. Miastem jest M. od 1393 r.

Mroczki migocące, napadowe występowanie migania, które z reguły ogranicza się do połowy pola widzenia w obu oczach, po tej samej stronie i połączone jest z bólami połowicznemi głowy. Polega prawdopodobnie na zaburzeniach w ukrwieniu w tylnym płacie mózgu z powodu skurczu naczyń; rzadko jest objawem jakiegoś poważnego, organicznego schorzenia mózgu.

Mroga, prawoboczny dopływ Bzury, długi 57 km. Wypływa w pow. Brzeziny, płynie pod Koluszkami i Głownem.

Mrongowjusz Krzysztof Celestyn, zasłużony działacz polski wśród Kaszubów i Mazurów na Pomorzu pruskiem, (1764—1855), kaznodzieja ewangelicki i nauczyciel gimnazjalny literatury polskiej w Gdańsku, wydał m. i.: „Pieśnioksiąg czyli kancjonał gdański" (1803), „Polnische Grammatik" (1794, II. wyd. 1805), „Słownik niemiecko-polski" (1823), „Słownik polsko-niemiecki" (1835), przekład nieznanych w wydaniu oryginalnem wykładów Kanta p. t. „Rozprawa filozoficzna o religji i moralności" (1854).

Mrowiński Jan Płoczywłos, burmistrz miasta Kazimierza pod Krakowem, (1514—1580), autor książeczki p. t. „Stadło małżeńskie..." (1561, przedruk 1890).

Mroziński Józef, najwybitniejszy językoznawca pol. pierwszej poł. XIX. w., (1784—1839), pierwotnie poświęcił się wojskowości, walczył pod Napoleonem, brał udział w oblężeniu Saragosy (o czem wspomnienia swoje drukował w „Pamiętniku Warszaw." 1819, przedruk 1858), za Królestwa Kongresowego generał brygady, 1830—31 szef sztabu głównego; wydał: „Pierwsze zasady gramatyki języka polskiego" (1822, przedruk 1850) i obszerne dzieło polemiczne p. t. „Odpowiedź na recenzję" (1824), nadto „Rozprawy i wnioski o ortografji polskiej" (1830); w swych pracach językoznawczych uwzględniał już psychofonetykę.

Mrozowicka Zofja, współcz. polska pisarka dla dzieci i młodzieży, wraz z siostrą Ireną M. wydawała w l. 1893—1904 pismo dla dzieci p. t. „Wiek Młody", odznaczające się obok zalet wychowawczych wysokim poziomem literackim i artystycznym, autorka opowiadania „Jaś w Brazylji", jednoaktówek: „Pod obce niebo" i „Biedne dzieci" i t. p.

Mrozowska Bloom Marja, malarka polska, * 1883, maluje głównie portrety i martwą naturę.

Mrozy, wieś w pow. Kuflew, pow. Mińsk Maz. (woj. warszawskie), położona pięknie wśród lasów i wzgórz, przy kolei: Warszawa—Siedlce z 580 mieszk. Letnisko.

Mrówcze jaja, poczwarki mrówek (ob.), używane za pokarm dla ptaków pokojowych i ryb.

Mrówki (Formicidae), rodzina drobnych błonkówek, żyjących gromadnie. W związku z życiem gromadnem występuje wielopostaciowość: wykształcają się samce i samice oraz nieuskrzydlone robotnice, które są niedorozwiniętemi płciowo samicami. Wśród tych ostatnich rozróżnia się osobniki z silnie rozwiniętą głową i szczękami (żołnierze), lub też z silnie rozwiniętym odwłokiem, służącym do gromadzenia miodu, n. p. u rodzaju flaszecznika meksykańskiego (Myrmecocystus mexicanus Wasm.). Różki dobrze rozwinięte, szczęki górne rozwinięte silnie, dolne słabo, warga dolna przekształcona przez zrośnięcie żuwek, służy do lizania. Wszystkie samice posiadają w odwłoku gruczoł, którego gryzącą wydzielinę (kwas mrówkowy) wstrzykują w ranę, zadaną szczękami. M. są roślinożerne i wszystkożerne. Gniazda (mrowiska) budują w ziemi, w spróchniałych drzewach lub wznoszą kopce z nagromadzonych szpilek. Larwy zjawiają się z wiosną, pielęgnowane troskliwie przez robotnice, przepoczwarczają się w oprzędach (t. zw. fałszywie mrówcze jaja). Z oprzędów wykluwają się po 2—4 tyg. robotnice wzgl. osobniki płciowe, które się w locie zapładniają. Natychmiast po zapłodnieniu samce giną; ilość samic (królowych) nie jest ograniczona, to też państwa m. mogą się b. znacznie powiększyć. Dla człowieka pożyteczne i szkodliwe: pożyteczne ze względu na to, że uprzątają resztki organiczne, tępią szkodniki, rozsiewają nasiona, szkodliwe, ponieważ przegryzają kwiaty w poszukiwaniu za miodem, zjadają miękkie i soczyste owoce, te zaś gatunki, które hodują w mrowisku grzyby, niszczą rośliny, znosząc do gniazd kawałki ściętych żywych roślin, hodują mszyce, pasorzytujące na korzeniach. Krajowe m. nie gromadzą zapasów na zimę, gdyż zimujące u nas samice i robotnice zapadają w sen zimowy. U niektórych gatunków, np. Oecophylla smaragdina F. larwy mają tak silnie rozwinięte aparaty do przędzenia, że używane są przez robotnice do budowy gniazd, sporządzanych z liści, zeszpilanych przędzą. W krajach tropikalnych odbywają m. wędrówki w licznych gromadach, np. afrykańska m. wędrowna (Anomma arcens Westw.), która niszczy siedziby ludzkie, przenosząc się z miejsca na miejsce i staje się plagą. W krajach podzwrotnikowych wyrządza szkody żniwiarka (Atta cephalotes Fabr.), ogałacając z roślin miejsca, na których buduje gniazda.

M. współżyją często z roślinami (ob. Mrówkolubne rośliny). Na złotych liściach hoduje żniwiarka grzyby, któremi się żywi („ogrody grzybie"). Pogonomyrmex barbatus Sm. otacza pewne miejsca wałem i hoduje na nich trawę Aristida stricta, której nasionami się żywi, tępiąc wszystkie inne rośliny w obrębie swego „ogrodu". W mrówczych gniazdach żyją trojakiego rodzaju zwierzęta: 1. wrogowie, żywiący się m., którzy są do m. uderzająco podobni, np. Myrmedonia, 2. owady, chronione silnym pancerzem, n. p. chrząszcz Dinadra, 3. „zwierzęta domowe" m., np. rozrożek (Claviger), oraz mszyce, (krowy m.), które są przez m. żywione, a wzamian za to dostarczają im jadalnych wydzielin. M. urządzają wyprawy rozbójnicze na inne kolonje m., często rabują przytem poczwarki, które wychowują potem w swych gniazdach na „niewolników", zmuszonych do pracy dla swych gospodarzy. T. n. p. niewolnicy karmią m. Polyergos rufescens Latr., charakteryzujące się potężnie rozwiniętemi narządami pyszczkowemi, które są jednak niezdolne do samodzielnego pobierania pokarmu. Z polskich m. najbardziej znane są następujące gatunki: gmachówka (Camponotus herculaneus L.), szkodliwa, gdyż niszczy zdrowe drzewa, hurtnica (Lasius Fabr.), F. rufa L., która buduje w lasach iglastych kopce ze szpilek, larwy sprzedawane pod nazwą mrówczych jaj, z niej też przyrządza się spirytus mrówkowy.

Mrówki białe, tyle co termity.

Mrówkojady (Myrmecophagidae), rodzina szczerbaków, zamieszkująca wyłącznie Amerykę płd. Charakteryzują się wydłużonem ciałem, pokrytem szczeciniastą szerścią; pysk bezzębny, rurkowato wydłużony, język wysuwalny, robakowaty, małe oczy i uszy, ogon długi. Najważniejszy gatunek: mrówkojad cz. mrówczaj grzywiasty (Myrmecophaga tridactyla L.), dochodzi 1,25 cm długości, ogon 95 cm, bogato owłosiony, żywi się mrówkami i termitami, które wydostaje z mrowiska, wsuwając swój lepki język. Na wiosnę samica rodzi tylko jedno młode. M. tamandua (Tamandua tetradactyla L.) i m. karlik (Cyclopes didactylus L.) żerują w nocy.

Mrówkolubne rośliny (myrmekofilne), rośliny, które zamieszkiwane są stale przez pewne gatunki mrówek i które budową swą do tego celu specjalnie są przystosowane. Mówimy o myrmekofiji lub myrmekobiozie. Puste międzywęźla Cecropia adenopus (drzewa, rosnącego w tropikalnej Ameryce) zamieszkuje mrówka. U podstawy liścia roślina produkuje ciałka bogate w tłuszcz i białko, t. zw. ciałka Müllera, które są kofiji lub myrmekobiozie. Puste międzywęźla Ceskiem spotykamy się u Acacia sphaerocephala, u której mrówki zamieszkują puste kolce, powstałe przez zamianę przylistków, żywią się zaś słodką wydzieliną miodników nalistnych. Epifityczne Rubiaceae z archipelagu Malajskiego posiadają duże bulwy, wewnątrz których są komory zamieszkiwane przez mrówki. W Brazylji niektóre gatunki mrówek znoszą na drzewa nasiona, które tam kiełkują i w ten sposób tworzą nadrzewne ogrody, osłaniające im gniazdo.

Mrówkolwy (Myrmeleontidae), rodzina siatkoskrzydłych (ob.); gąsienice przebywają na piaskach; mają wielką głowę, szczęki górne przekształcone w potężne, ząbkowane, ssące obcęgi. Prowadzą drapieżny tryb życia, polując na zdobycz ukryte w lejkach piasku. Larwa m. (Myrmeleon formicarius L.), przepoczwarcza się w lipcu lub sierpniu, owad doskonały barwy czarniawej, przypomina ważkę.

Mrówkołowy (Formicariidae Gray), rodzina ptaków, należąca do Clamatores, zamieszkują tropikalną Amerykę, latają źle, przebywają prawie stale na ziemi, żywią się głównie mrówkami i termitami. M. ognistooki (Pyriglena leucoptera Vieill.), dochodzi 18 cm długości, czarny, pokrywy skrzydłowe na przegubach białe, tęczówki ognisto-czerwone.

Mrówkowy kwas (metanowy) H.CO.OH, występuje w stanie wolnym w ciele mrówek, pszczół, w pokrzywie i t. d. Sztucznie można go otrzymać zapomocą utleniania alkoholu metylowego lub formaldehydu, z kwasu szczawiowego przez ogrzewanie do 100° z gliceryną, z dwutlenku węgla działaniem potasu w obecności śladów wilgoci, przyczem powstaje sól potasowa. Technicznie otrzymuje się go z kwasu szczawiowego oraz z sody żrącej i tlenku węgla. W ostatnim wypadku powstaje sól sodowa k. m., z której działaniem kwasu siarkowego, można otrzymać wolny k. m. Tworzy on ciecz bezbarwną o silnej, ostrej woni, wrze w 100,6°. Na skórę działa żrąco, wywołując jątrzące się rany. Z roztworów soli srebra, złota i rtęci wydziela odpowiednie metale (redukcja). K. m. należy do najsilniejszych kwasów organicznych. Jego sole, mrówczany, są przeważnie rozpuszczalne. K. m. znalazł zastosowanie w wielu gałęziach przemysłu, często zamiast kwasu mlekowego i octowego. Niektóre estry, jak etylowy, butylowy i amylowy odznaczają się miłą wonią owocową, stąd ich zastosowanie przy fabrykacji esencyj owocowych.

Mróz, stan atmosfery, cechujący się temperaturą poniżej 0° C. Wiosną i jesienią występuje w naszym klimacie po nocy oziębienie powietrza, które nosi nazwę przymrozków. Silniejsze m. towarzyszą zwykle zwyżkom barometrycznym w zimie. Bezchmurne niebo sprzyja wypromieniowaniu ciepła, na skutek czego następuje znaczne oziębienie tak powietrza jak i ziemi.

Mrs., skrót dla Mistress.

Mrštík, 1. Wilhelm, pisarz i malarz czeski, † 1912, autor opowiadań, dramatów „Pani Urbanowa" i „Marysia" (ten ostatni wspólnie z bratem Alojzym M., podobnie jak i powieść „Rok

na wsi"), polemicznej broszury „Bestia triumphans" (1897, w obronie dawnej Pragi).

2. Alojzy, powieściopisarz czeski, † 1925, autor „Obrazków z Tatr", „Górnym Wagiem", powieści „Rok na wsi", dramatu „Marysia".

MS. lub **Ms.** = Manuskrypt.

m. s. lub **m. sin.** = mano sinistra (włosk.), „lewa ręka".

Msgr., skrót dla Monsignore lub Monseigneur.

Msiri, przywódca murzynów, założyciel państewka w Afryce równikowej, zamordowany 1891 przez Belgijczyka Bodsona, ponieważ nie chciał uznać zwierzchności Belgji.

M-ski Adam, pseudonim Zofji z Mańkowskich Trzeszczkowskiej, ob.

Msta, rzeka w Rosji, długa 436 km. Wypływa w gub. Twer z jez. Mścino (12 km²), a uchodzi do jez. Ilmeń; Kanał Wyszniewołocki łączy ją z rz. Twercą (do Wołgi).

Msza św. jest to prawdziwa i nieustająca ofiara Nowego Zakonu, w której Chrystus ofiaruje się w sposób niekrwawy, pod postaciami chleba i wina, swemu Ojcu niebieskiemu, przez ręce kapłana. Od czasów apostolskich odprawiają ją zawsze biskupi i kapłani, a ma ona uprzytomnić wiernym po wszystkie czasy krwawą ofiarę na krzyżu i uczynić ich uczestnikami owoców ofiary krzyżowej. — Łacińska nazwa mszy świętej „missa" (od słowa, missio, posłanie) wzięła swój początek od słów „Ite, missa est", „Idźcie, zwolnienie jest", wypowiadanych przez jednego z kleru asystującego kapłanowi przy odprawianiu mszy św., t. j. przez diakona. Słowa wypowiadano początkowo przed ofiarowaniem do katechumenów, t. j. tych, którzy jeszcze byli nieochrzczeni, ale mogli już w tej części mszy św. uczestniczyć. Zczasem, gdy zniesiono katechumenat i tylko ochrzczeni brali udział w ofierze m., wypowiadano je przy końcu m., tak jak to ma miejsce dzisiaj, i mają one znaczenie: „Idźcie, ofiara została spełniona". — N a j w a ż n i e j s z e m i c z ę ś c i a m i m. są: ewangelja, ofiarowanie, przeistoczenie i komunja. Sześć modlitw przed, w czasie i po przeistoczeniu i podniesieniu stanowi t. zw. kanon mszy św. Na zakończenie odmawia kapłan modlitwę dziękczynną (postcommunio), następują słowa: „Ite, missa est", błogosławieństwo i ostatnia ewangelja.

Odróżnia się msze: 1. prywatne, albo ciche, czytane zazwyczaj w asystencji jednego ministranta; 2. śpiewane, pośrednie między uroczystą a ściśle prywatną, gdy kapłan śpiewa pewne części m. św., odprawia ją jednak bez asysty; 3. uroczyste, gdy odprawia się ją z asystą i śpiewem, wedle przepisanych ceremonij. Msze odprawia się za żywych i umarłych; te ostatnie odprawia kapłan w kolorze czarnym na znak żałoby, przyczem w tekście modlitw mszalnych następują pewne zmiany, a także pewne zmiany w ceremonjach (nie mówi się Gloria, nie udziela na końcu błogosławieństwa). W jednym dniu może kapłan odprawić jedną tylko m., a jedynie w razie rzeczywistej potrzeby n. p. aby umożliwić wszystkim wiernym wysłuchanie mszy św., może kapłan „binować", t. j. odprawić w niedzielę i święta drugą m. Wyjątek stanowi tylko dzień zaduszny (2 listopada) i Boże Narodzenie, w których to dniach może kapłan odprawić 3 msze św.

M s z a, jako f o r m a m u z y c z n a obejmuje części Ordinarium missae, t. j. „Kyrie" (błagalna prośba o łaskę), „Gloria" (chwała na wysokościach), „Credo" (wyznanie wiary), „Sanctus" (Święty), „Benedictus" (błogosławieństwo) i „Agnus Dei" (błagalna prośba). Śpiewy, wstawione między te części, t. j. Graduale, Offertorium i Communio, zmieniają się, zależnie od okresu kościelnego (de tempore). Celebrant śpiewa te części m. jako monodje liturgiczne; opracowane wielogłosowo przeznaczone są na chór a cappella lub z towarzyszeniem organów i orkiestry. Najwięksi mistrze polifonji w XV. i XVI. wieku opracowali m. wielogłosowe, zwykle na jednym temacie liturgicznym czyli na cantus firmus oparte: Dufay, Okeghem, Josquin de Prés, Orlando Lasso, a przedewszystkiem G. P. Palestrina; w Polsce: Tom. Szadek, Marcin Leopolita i in. W XVII. w. wprowadzono do chóru akompanjament organów czyli basso continuo, a potem orkiestrę: J. S. Bach: „Msza H-moll", Mozart, Beethoven: „Missa solemnis", Cherubini, Liszt, A. Bruckner. M. ż a ł o b n a nosi nazwę R e q u i e m.

Mszaki (Bryophyta), typ wyższych kryptogamów o wyraźnej zmianie generacyj, charakteryzujący się brakiem prawdziwego korzenia i wiązki łykodrzewnej. Z jednokomórkowej spory przez stadjum nitkowatego splątka (p r o t o n e m a) kiełkuje pokolenie haploidalne, płciowe, które u wątrobowców tworzy płożącą się plechę, u mchów ulistnioną łodyżkę, przytwierdzoną do podłoża zapomocą chwytników (rhizoidów). Męskie organa płciowe (plemnie, a n t h e r i d i a), wykształcają się jako wydłużone woreczki osadzone na krótkim trzonku, w których tworzą się plemniki w kształcie laseczek mniej lub więcej wyraźnie skręconych, na jednym końcu występują zwykle dwie witki. Żeńskie organa rozrodcze (rodnie, a r c h e g o n i a) mają postać tworów flaszkowatych, zawierają wewn. komórkę jajową. Przez szyjkę, w której znajdują się komórki kanałowe, w obecności wody, przywabione chemotaktycznie, plemniki dostają się do wnętrza rodni. Po zapłodnieniu jaje rozwija się w wielokomórkowy zarodek (embryo), wyrastający w bezpłciową roślinę (sporogonium), składającą się z bezlistnej łodyżki, która jednym końcem wrasta do pokolenia haploidalnego, na drugim tworzy zarodnię z zarodnikami. Wewn. zarodni tworzą się z każdej komórki macierzystej po 4 zarodniki. Prócz rozrodu płciowego znany jeszcze rozród bezpłciowy przez rozmnóżki, oddzielające się kawałki pędu i t. d.

Mszaki dzielimy na dwie gromady: 1. w ą t r o b o w c e (Hepaticae) i 2. m c h y (Musci). U w ą t r o b o w c ó w brak protonemy prawie zupełnie, pęd jest spłaszczony grzbietobrzusznie, u większości nie zróżnicowany na łodygę i liście, ma postać dichotomicznie rozgałęziających się płaskich wstęg. Antheridia i archegonia stoją pojedyncze lub też grupami. Puszka zarodni ma ściankę jednowarstwową, pęka podłużnie na łupiny. Między zarodnikami występują elatery (ob.). M c h y mają zwykle dobrze rozwinięty splątek (protonema), z którego wyrasta pokolenie płciowe. Pęd wykształcony zwykle jako cylindryczna łodyżka, na której spiralnie ustawione liście, często zróżnicowane anatomicznie. Narządy rozrodcze występują na wierzchołku gałązek, przyczem archegonia zwykle szczytowo, antheridia pozornie bocznie. Między organami rozrodczemi występują zwykle wstawki (paraphysae), otaczają je zaś specyficznie wykształcone listki okrywy t. zw. (perichaetium). Sporogonium (theca) składa się zwykle z trzonka (seta) i puszki, przykrytej resztką rodni t. zw. czepkiem (calyptra). Puszka składa się ze ściany płonej, występującej wewn. kolumelli i tkanki macierzystej spor. U niektórych mchów tuż pod puszką trzonek grubieje w t. zw. apofyzę, przybierającą niekiedy charakterystyczną postać i posiadającą szparki. Zarodnia otwiera się na szczycie przy pomocy wieczka, rzadziej pęka podłużnemi szparami na cztery łupiny. Tuż pod wieczkiem występuje u niektórych mchów warstwa komórek, ułożona w wieniec ząbków t. zw. peristomium.

M. występują w około 14.000 gatunkach na całej ziemi, głównie w klimacie zimnym i umiarkowanym oraz na wysokich górach. Żyją w wodzie, na torfowiskach, mokrym piasku, na glebie leśnej, na korowinie drzew, skałach i t. d. Na tundrach stanowią szatę roślinną następujące rodzaje: Sphagnum, Hypnum, Polytrichum. M. osiedlając się na pustej ziemi lub skale, przygotowują podłoże na skiełkowanie wyższych roślin. Gatunki z rodzajów Sphagnum, Hypnum, Polytrichum i in. tworzą potężne torfowiska.

P o d z i a ł. M c h y rozpadają się na następujące rzędy: 1. B r y a l e s: warstwa zarodnikonośna otacza kolumellę tylko z boków, zarodnia otwiera się zapomocą wieczka, pod którem tworzą się ząbki peristomium, 2. S p h a g n a l e s: sporogonia bez stylika i czepka, warstwa zarodnikonośna w formie klosza obejmuje kolumellę z boków i góry, peristomium brak, 3. A n d r e a l e s: zarodnia pęka po bokach 4 szparami, warstwa zarodnikowa w formie klosza.

W ą t r o b o w c e: 1. A n t h o c e r o t a l e s: pędy grzbietobrzuszne, plechowate, o budowie anatomicznej prostej, zarodnia z kolumellą w środku, w skórce szparki oddechowe. 2. J u n g e r m a n n i a l e s, plecha lub łodyżka ulistniona, sporogon otwiera się regularnie 4 szparami. 3. M a r c h a n t i a l e s: plecha o złożonej budowie anatomicznej, sporogon bez kolumelli, otwiera się zapomocą zniszczenia tkanek ścianki.

Mszał (łac. missale), w kościele rzymsko-kat. księga liturgiczna zawierająca modlitwy i wyjątki Pisma św., używany w czasie odprawiania mszy św. Składa się z 2 części: pierwsza zawiera modlitwy odmawiane przy każdej mszy św. (Ordo Missae), druga obszerniejsza obejmuje formularze mszy na poszczególne dni i święta roku kościelnego, jakoteż na uroczystości świętych. M. powstały już bardzo wcześnie; rozszczepione z biegiem czasu w różnych odmianach ujednostajnił Pius V., 1570 na podstawie postanowień soboru trydenckiego i wprowadził nowy m., jako obowiązujący cały Kościół z wyjątkiem diecezyj i zakonów, które posiadały od przynajmniej 200 lat własną liturgję i własne m. Dalsze uzupełnienia i zmiany poczyniono za Klemensa VIII. (1604), Urbana VIII. (1634), Leona XIII. (1882) i Piusa X. (1914). Obecnie obowiązujący m. został wydany za Benedykta XV. (1920). Poszczególne diecezje i zakony posiadają ponadto specjalne dodatki (Propria) na uroczystości świętych obchodzonych jedynie w danej diecezji czy zgromadzeniu zakonnem. Dawne rękopisy m. średniowiecznych są często ozdobione wspaniałemi inicjałami i malowidłami minjaturowemi i pisane dużemi literami.

Mszana Dolna, miasteczko w pow. Limanowa (woj. krakowskie), przy kolei: Nowy Sącz—Chabówka, położone pięknie wśród Gorców nad rz. Rabą, 511 m nad poz. morza. Ma 3.016 mieszk., kamieniołomy, cegielnie, młyny, tartaki, fabr. mebli, wódek i likierów oraz handel drzewem, bydłem i ziemiopłodami. Licznie uczęszczane letnisko.

Mszański dział górski, a raczej grupa stanowiąca część działu J a j c e w pow. Dolina, między rz. Mszaną i Mszanką. Szczyt M s z a n a ma 1.724 m wysokości.

Mszatta (Kasr-el-M., „obóz zimowy"), ruiny pałacu w Syrji. Mur strony płd., będący wspaniale dekorowaną fasadą, znajduje się od r. 1904 w muzeum w Berlinie. Powstanie tej fasady przypada według wielu badaczy na VII.—VIII. w. według Strzygowskiego na IV.—V. w. po Chr.

Mszczonów, miasto w pow. Błonie (woj. warszawskie), nad rz. Okrzeszą, 10 km na płd.-wsch. od stacji kolej. Żyrardów (kolej: Skierniewice—Warszawa) z 5.014 mieszk. Fabr. zapałek, wyrób wozów, elektrownia, handel zbożem i bydłem. Miastem jest od 1377 (1437) r.

Mszyca, ob. Mszycowate.

Mszycowate (Aphidae), drobne pluskwiaki opatrzone dwoma parami błoniastych skrzydeł lub bezskrzydłe, szeroko osadzona głowa wyraźnie odgraniczona od tułowia. Uskrzydlone posiadają rozwinięte oczy siatkowe i trzy przyoczka, bezskrzydłe są ślepe. Skrzydlate mają tułów wyraźny, bezskrzydłe mało zróżnicowany. Skrzydła lepiej wykształcone u samców niż u samic. Z odbytu wydzielają rosę miodową (ob.), skóra obfituje w gruczoły, niektóre gatunki wydzielają nitkowaty wosk. Rozwój skomplikowany: po jednem pokoleniu rozdzielnopłciowem następuje jedno lub kilka pokoleń partenogenetycznych, które żyją bądź to na jednej roślinie, bądź też na różnych roślinach. Nie wszystkie pokolenia są skrzydlate, przynajmniej jedno jest bezskrzydłe. Pod koniec lata lęgnie się pokolenie rozdzielnopłciowe, które po zapłodnieniu składa jaja zimujące. Znanych około 1500 gatunków, żyjących przeważnie w strefie umiarkowanej i ciepłej. Żywią się roślinami, wysysając się w komórki głównie części roślinnych miękkich, przez co powstają często zniekształcenia. M. tępią biedronki, niektóre muchówki, owadziarki, rozliczne ptaki. Walka polega na stosowaniu płynnych lub gazowych trucizn, lub też protegowaniu owadożernych zwierząt. Najważniejsze rodzaje: Chermes (świerkuń), Phylloxera (filoksera), Aphis (mszyca), z najważniejszemi gatunkami: A. cerealis Kalt

(m. zbożowa), opadająca żyto, jęczmień, owies oraz trawy łąkowe, A. brassicae L. (m. kapuściana), opadająca dzikie i uprawne rośliny krzyżowe, Siphonophora (m. różana), Schizoneura lanigera H. zwana też mszycą wełnistą, przywleczona z Ameryki w XVIII. w., wyrządza znaczne szkody na jabłoniach, gruszach, pigwie, głogu. Przy masowem pojawieniu się cierpią a nawet usychają drzewa, obecność m. poznać można po obfitym woskowym nalocie, wśród którego siedzą owady. W Polsce występuje epidemicznie na Podkarpaciu, w okolicach Krakowa i na Pomorzu.

Mszywioły, ob. Bryozoa.

Mścisław (ros. Mstisławl), miasto w okręgu Kalinin (Białoruś), nad rz. Wiechrą z 8.085 mieszk. (przeważnie Żydów). Stary ten gród ruski (od XII. w.) należał początkowo do księstwa smoleńskiego, a po zajęciu przez Litwinów (1359 r.) stał się ośrodkiem osobnego księstwa (od 1377), które wróciło w 1526 na własność w-kich książąt litewskich po ucieczce ks. Fiedora Michajłowicza do Moskwy. W 1566—1772 był M. stolicą osobnego województwa, które w 1772 zostało zagrabione Polsce przez Rosjan. Niegdyś znaczne, handlowe miasto, podupadł M. wskutek wojen w XVI. i XVII w., a wskutek pożarów w XIX. w.

Mścisław I. Wielki, w. ks. kijowski, (1075—1132), najstarszy syn Włodzimierza Monomacha, 1125 zasiadł na stolicy kijowskiej, utrzymywał w posłuszeństwie książąt dzielnicowych, 1131 walczył z Litwinami.

2. M. II., w. ks. kijowski i ks. wołyński, † 1170, walczył z książętami dzielnicowymi i z Połowcami.

3. M., ks. nowogrodzki, † 1228, 1219 na wezwanie Leszka Białego przybył do Halicza, wypędził stamtąd Węgrów i sam objął rządy, 1224 walczył przeciw Tatarom nad rz. Kalką.

Mtesa, sułtan Ugandy, († 1884), znany z gościnności okazanej podróżnym europejskim.

Muanza (Moanza), miasto okręg. w ang. Tanganice (Afryka wsch.), nad z a t o k ą M. na jez. Wiktorji, połączone koleją z Taborą. Ma ok. 12.000 mieszk.

Muaty Jamvo państwo (Lunda), ongiś państwo we wnętrzu płd. Afryki, między 7° i 11° szer. płd., obejmowało obszary między dopływami Konga i Kuango, aż po Lubilasz, a na płd. po jez. Dilolo i górny Kassaj, ogółem ok. 350.000 km² i ok. 2 milj. mieszk., a poza tem kraje dannicze (np. Kasczmbe). Ludność składa się głównie z ludów Kalunda i Kioko. Władca, M u a t a J a m v o, miał władzę absolutną nad podwładnymi książętami; współrządczynią państwa była L u k o k e s z a („matka ludu"), usuwana ze śmiercią każdego władcy. W 1890 uznał M. J. zwierzchność Belgji, a w 1894 zostało jego państwo podzielone między Kongo belg. i Angolę, a tem samem przestało istnieć.

Mubarras, miasto w Nedżed, w kraju El-Hasa z ok. 20.000 mieszk.

Muca (z niem. (Mütze), czapka, wyłożona futrem baranicm i opatrzona takiemiż nausznicami, używana głównie na Kaszubach.

Mucha, 1. owad, ob. Muchy. 2. Mały gwiazdozbiór południowy (Musca).

Mucha heska (p r y s z c z a r k a z b o ż o w a) (Cecidomyia destructor), szkodnik w uprawie zbóż. Muszka 2,5—4 mm długa, barwy czarnej, spód i obrączki odwłoku czerwone, skrzydła szare. Larwa 3,5 mm długa, żółtawa. Poczwarka beczułkowata, ciemno-brunatna. M. pojawia się zkońcem kwietnia i składa jajka (1 do 2) u nasady dolnych liści zbóż. Po 8 dniach wylęgłe larwy zachodzą pod pochwy liściowe i nadgryzają źdźbło, które powoli więdnie i powoduje obłamanie kłosa. W ciągu sierpnia larwy przepoczwarczają się, z początkiem września wylatują dojrzałe muchy i składają jajka na ozimінach, rośliny jeszcze w jesieni ulegają zniszczeniu przez drugie pokolenie larw, które w październiku zagrzebują się w ziemię i dopiero na wiosnę przekształcają się w poczwarki i doskonałe owady. Zakażona słoma i mierzwa, rzadziej ziarno są główną przyczyną rozprzestrzeniania się tego szkodnika.

Mucha hiszpańska, p. Kanterydy.

Muchanow Paweł, kurator okręgu szkolnego warszaw., (1798—1871), służył w armji rosyjskiej, odznaczył się w wojnie tureckiej 1828—29, walczył przeciw powstaniu listopadowemu, następnie poświęcił się historji i archeologji rosyjskiej, wydał w tej dziedzinie szereg prac. 1851 został kuratorem warszawskim, 1856 dyrektorem komisji spraw wewnętrznych i duchownych. Na stanowiskach tych okazał się zdecydowanym wrogiem polskości, gnębicielem oświaty, wprowadzał do szkolnictwa rusyfikację i demoralizację. 1861 otrzymał dymisję i został członkiem rosyj. Rady Państwa.

Mucharski Jan, nadworny lekarz Jana Kazimierza, (1624—1690); napisał rozprawę o kołtunie: „De plica polona".

Muchawiec, prawoboczny dopływ Bugu, długi 122 km; wypływa z błot wpobliżu Prużan, 80 km od ujścia przyjmuje wody k a n a ł u K r ó l e w s k i e g o (ob.), przepływa koło Kobrynia i uchodzi pod Brześciem n. B.

Muchliński Antoni, orjentalista pol., (1808—1877), w l. 1832—35 odbył podróż naukową do Grecji, Turcji i Egiptu, w l. 1835—66 wykładał literaturę i języki wsch. w uniw. petersburskim, pisał po polsku i rosyjsku, m. i. wydał „Źródłosłownik wyrazów, które przeszły do naszej mowy z języków wschodnich" (1858).

Muchołapka, papier na muchy. ob. Lep na muchy.

Muchołówka, roślina, ob. Dionaea.

Muchołówki (Muscicapidae), rodzina drobnych ptaków wróblowatych, o ciele smukłem, krótkiej szyi i szerokiej głowie, upierzenie miękkie, szare lub jaskrawe. Dziób krótki, silny, ze szczerbą na końcu i silnym haczykiem przypomina dziób jaskółki. Nogi słabe, skrzydła długie, ogon rozwidlony. Zamieszkują półkulę wsch., głównie strefę gorącą. Żywią się owadami, które chwytają w locie. Najważniejsi przedstawiciele: m. s z a r a (M u s c i c a p a grisola L.) zamieszkuje prawie całą Europę z wyjątkiem części płn., na zimę odlatuje do Afryki. Gnieździ się w dziuplach drzew. M. ż a ł o b n i c a (M. atricapilla L.) różnorodnie upierzona, w związku z płcią i wiekiem. Występuje w Europie środk. i płn., na zimę odlatuje. Najmniejsza jest m.

r d z a w a (Siphia parva Bechst.), u nas należy do ptaków rzadkich, gnieździ się w lasach bukowych.

Muchomor, ob. Agaricus.

Muchowate, rodzina owadów, z rzędu dwuskrzydłych; należą tu owady dość duże, zwykle owłosione, głowa i oczy duże, zbliżone ku sobie. Rożki krótkie z nagą, owłosioną lub pierzastą szczecinką. Ssawka krótka, osadzona na stożkowatej wyniosłości. Skrzydła dobrze wykształcone. Nogi krótkie, przylgi stopowe silne. Odwłok skrócony, w nasadzie przewężony. Walkowate larwy żyją na butwiejących lub zdrowych roślinach, na rozkładających się zwłokach zwierzęcych, często pasorzytnie na kręgowcach lub członkonogach. Rodzina ta jest kosmopolityczna, reprezentowana w wielu gatunkach. Najważniejsze podrodziny: 1. Cordyluridae 2. Anthomyidae (śmietki), 3. Muscidae (muchy), 4. Tachinidae (rączyce), 5. Dexidae, 6. Sarcophagidae (ścierwice), 7. Phasiidae, 8. Oestridae (gzy), 9. Gastrophilidae (gziki).

Muchówkowe kwiaty; kwiaty zapylane przez muchówki charakteryzują się albo barwami brudnemi lub też bardzo żywemi, barwą i zapachem przypominają gnijące mięso (padlinę). Niektóre z nich wykształciły się jako kwiaty pułapkowe, zapewniające pewniej zapłodnienie, n. p. u Aristolochia sipho Lherit. kwiaty podobne są do dzbanków o cienkiej szyjce. wewnątrz występują włoski zwrócone ku dołowi. Gdy owad dostanie się do środka, nie może się wydostać, dopiero w jakiś czas po zapyleniu włoski więdną, otwierając gościowi dotąd zamkniętą drogę.

Muchtār (arab. „wybrany"), naczelnik miejscowości; por. Mudir.

Muchtar Pasza, 1. Ahmed, wódz turecki, (1832—1918), w wojnie z Rosjanami zadał im 1877 szereg klęsk w M. Azji, otrzymał tytuł Ghasi (Zwycięski), zajmował później wysokie stanowiska, 1912 w. wezyr, zawarł z Włochami pokój.

2. Mahmud, syn poprz., * 1867, 1910 i 1912 minister marynarki, 1913—15 ambasador w Berlinie.

Muchy (Muscidae), podrodzina m u c h o w a t y c h (ob.), należą tu duże m., o głowie nieco spłaszczonej, czole wąskiem, oczach stykających się. Ssawka dobrze wykształcona, ponadto epi- i hypopharynx zmienione w szczeliniaste klujki. Są jajo- lub żyworodne. larwy żyją w nawozie, glebie, rzadko jako pasorzyty. Najważniejsze rodzaje: Musca (m u c h a), w licznych gatunkach: M. domestica L. (m. d o m o w a), pospolita na całej niemal kuli ziemskiej, niezmiernie płodna, składa wałeczkowate jaja w liczbie 60—70 na śmieciach, zepsutym chlebie, mięsie, padlinie, po 12 godz. wylęga się larwa. M. domowa jest często przenosicielem zarazków chorobowych. Dokuczliwą dla bydła jest M. vitripennis Meig. Rodzaj Mesembrina Meig. muchy czarne, błyszczące, duże, larwy żyją w nawozie. M. k l e p a r s k a, cz. b o l i m u s z k a (Stomoxys calcitrans L.), nieco mniejsza i jaśniejsza od m. domowej, może zakazić jadem trupim, często siada bowiem na zwłokach zwierzęcych. Calliphora vomitoria L. (p l u j k a) składa jajka, wylęgające się po 24 godzinach, w rany zwierząt i ludzi. Podobnie Lucilia caesar L. i L. regina Meig. Cyrtoneura stabulans Fall., larwy pasorzytują na gąsienicach mniszki, barczatki, sosnówki, także na korzeniach buraka, przez co wywołują gnicie, tak, że są równocześnie i pożyteczne i szkodliwe. W krajach tropikalnych żyje m. tsetse, przenosząca śpiączkę.

Mucilago (łac.), śluz. M. gummi arabici, guma arabska rozpuszcz. w wodzie.

Mucius, rzymski ród plebejski, wsławiony podaniem o G a j u s i e M., który celem ratowania Rzymu, chciał zgładzić etruskiego króla Porsennę; gdy go schwytano i zagrożono męczarniami, sam włożył rękę prawą do ognia i wytrzymał aż do spalenia. Porsenna podziwiając to bohaterstwo, obdarzył go wolnością i zawarł pokój z Rzymem. Gajus M. otrzymał przydomek „Scaevola", t. zn. mańkut. W historji ród ten występuje w III. w. przed Chr. i odznaczył się w nauce prawa:

1. P u b l i u s M. S c a e v o l a, konsul 133 r., zwolennik Tyberjusza Grakcha, pontifex maximus, wydał: „Annales Maximi".

2. Q u i n t u s M. S c a e v o l a, konsul 117 r., nauczyciel prawa Cycerona.

3. Q u i n t u s M. S c a e v o l a, † 82 przed Chr., konsul 95 r., napisał dzieło prawnicze w 18 księgach.

Mucor Mich. (p l e ś n i a k), grzyb, należący do Zygomycetes, ma kuliste sporangium, wiele spor. Zygospory tworzą się na drodze płciowej przez izogamję. Najważniejszy gatunek: M. mucedo L., częsty na nawozie końskim i odpadkach jedzenia. M. racemosus Fresen. w fermentujących płynach pączkuje podobnie, jak drożdże, przy braku tlenu zachowuje się również podobnie do drożdży, rozkładając cukier na alkohol i dwutlenek węgla.

Mucosa (łac.), błona śluzowa.

Mucuna urens.

Mucuna Adans. (p r y s k i r n i k), roślina motylkowa, pochodzi z Indyj i Ameryki, charakteryzuje się strąkami, pokrytemi parzącemi włoskami. M. pruriens Dec., o kwiatach fioletowo-czerwonych; strąki zwane „hirsutae" używane jako środek przeciw robakom.

Mucury, rzeka w Brazylji, długa 450 km. Wypływa w Serra dos Aimorés w stanie Minas Geraës, przepływa przez Espirito Santo i uchodzi pod São José do Porto Alegre do Atlantyku.

Mucus (łac.), śluz.

Mucyny, złożone ciała białkowe z grupy glikoproteidów, ob. Śluz.

Muczkowski, 1. Józef, filolog i bibljograf pol., (1795—1858), bibljotekarz (od r. 1837) i profesor bibljografji i paleografji (1835—58) Uniwers. Jagiellońskiego w Krakowie, oprócz szeregu rozpraw z historji Akademji Krakowskiej, wy-

dał m. i.: poezje Szarzyńskiego (1827), poezje Mickiewicza (5 t. 1828), „Gramatykę języka polskiego" (1825, III. wyd. 1860), „Małą gramatykę języka polskiego" (1849), „Rozmaitości historyczne i bibljograficzne" (1845).

2. Józef, polski prawnik i historyk sztuki, * 1860, poświęciwszy się zawodowi prawniczemu pełni urząd sędziego w krakowskim Sądzie Okręgowym. Poza działalnością zawodową oddawał się studjom z zakresu historji sztuki, położywszy w tej dziedzinie wybitne zasługi. Z prac M., ukazujących się głównie w „Roczniku Krakowskim", wymienić należy: „Dawne warownie Krakowa", „Rzeźba krakowska", „Dawny Ratusz krakowski", „Pomnik Kazimierza Wielkiego w katedrze na Wawelu", „Kościół Św. Trójcy w Krakowie", „Taniec Śmierci w kościele OO. Bernardynów w Krakowie" i „Hans Sues z Kulmbachu" (tą ostatnią wspólnie z ks. Zdanowskim). M. pracował wydatnie również na polu konserwacji zabytków, będąc przez wiele lat konserwatorem na okręg krakowski. Jako prezes Towarzystwa Miłośników historji i zabytków miasta Krakowa prowadzi od szeregu lat redakcję znanych wydawnictw tego towarzystwa.

Mudde (ang.), osady z obumarłych cząstek organicznych przy ujściach rzek. **M u d l u m p s**, wysepki utworzone z drzewa, pędzonego przy ujściu Missisipi.

Mudejar, określenie stylu budowli hiszpańskich, powstałych przeważnie w l. 1450—1600, w których motywy gotyckie i renesansowe pomieszane są z maurytańskiemi, stwarzając charakterystyczną całość.

Muderris (arabsk.), „nauczyciel", w szczególności nauczyciel szkoły wyższej, profesor.

Mudir (arabsk. „zawiadowca, dyrektor"), w Turcji naczelnik sądu, któremu podlegają muchtarowie (ob.), a który sam podlega kaimakamowi. W Egipcie nazywa się M. gubernatora prowincji (**m u d i r i j e**).

Mudżtehid (arabsk., „gorliwy"), w Persji określenie dla ulemów (ob.), zajmujących najwyższy stopień hierarchji kościelnej. Mieli oni wielki wpyw przez to, że wydawali orzeczenia niezależnie od sądów świeckich, a także poddawali sądom rozstrzygnięcia.

Mueller Stanisław Antoni, pisarz pol., * 1877, oprócz nowel, poezyj i artykułów krytycznych w czasopismach, wydał oddzielnie powieść „Henryk Flis" (1908).

Muezzin (mu'essin, arabsk.), urzędnik, wzywający do modłów w większych meczetach, podczas gdy w mniejszych czyni to imâm (ob.). Wezwanie (Esân) brzmi: „Bóg jest wielki (4 razy). Świadczę, że niema Boga prócz Allacha (2 razy). Świadczę, że Mahomet jest prorokiem Allacha (2 razy). Chodźcie na modlitwę, chodźcie na błogosławieństwo. Bóg jest wielki (2 razy). Niema Boga prócz Allacha (raz)". Przy modlitwie porannej dodaje się: „Modlitwa jest lepsza od snu".

Mufettisz (arabsk. „inspektor"), turecki i egipski funkcjonarjusz rządowy.

Müffling Karl, bar. pruski, generał-feldmarszałek, (1775—1851), 1813 generalny kwatermistrz armji, 1815 gubernator Paryża, 1820 szef sztabu generalnego, 1829 zapośredniczył pokój pomiędzy Rosją a Turcją, 1841 prezydent Rady Stanu.

Mufla, naczynie z ogniotrwałego materjału, mające zwykle kształt rury z jednej strony zamkniętej lub obustronnie otwartej. Służy jako puszka na materjały, które w t. zw. piecach muflowych ogrzewa się gazami spalenia, w metalurgji, ceramice i t. p.

Muflon (ovis musimon), owca, od której wywodzą się liczne rasy owiec krótkoogonowych Europy pln. (t. zw. wnosówki). M. zamieszkiwał niegdyś całą Europę środk., obecnie w stanie pierwotnym tylko na Korsyce i Sardynji.

Mufti (arabs., „biegły w prawie"), islamicki biegły w prawie, który wydawał bezpłatnie opinje prawne (fetwa). M. był niezależny od kadiego, którego jednak nie obowiązywała opinja m.

Mugan, piaszczysty i bagnisty step w płd. Azerbejdżanie, między rz. Aras i Kurą z 4.480 km², prawie niezamieszkały. Ongiś był M. dzięki sztucznemu nawodnieniu i kanałom silnie zaludniony.

Muggia, miasto w prow. Triest (pln. Włochy), nad zatoką Triesteńską z 11.484 mieszk. Posiada romański kościół z XI. w., kąpiele morskie i port handlowy.

Mugilidae (**h a r d e r y**), rodzina ryb kostnoszkieletowych, o ciele wydłużonem, okrągławem, pokrytem wielkiemi łuskami. Żyją w wodach słodkich i płytkich zatokach morskich. Przełyk mają wąski, dlatego mogą się żywić tylko drobnym pokarmem. Mięso bardzo smaczne. Najważniejszy gatunek Mugil cephalus L. (h. **ł e p a k**) żyje w morzu Śródziemnem, dochodzi 45 cm dług., zwierzchu popielato-brunatny z ciemnemi podłużnemi pręgami, spodem srebrzysty. M. capito Cuv. (h. **z w y c z a j n a**), również poławiany, żyje w morzu Śródziemnem, Północnem, spotykany też w Bałtyku.

Muhâdżir (arabsk. „emigrant"), w Turcji od r. 1923 mahometańscy emigranci z Rosji, Bułgarji, Bośni i t. d., którzy otrzymują od rządu tureckiego bezpłatnie ziemię. **M u h â d ż i r i n** (l. mnoga) nazywają się też pierwsi wyznawcy islamu, t. j. towarzysze Mahometa w czasie hedżry.

Mühlbacher Engelbert, historyk austr., (1843—1903), cysters, 1881 profesor uniw. wiedeńskiego, 1896 kierownik austr. Instytutu dla badań historycznych, historyk Karolingów i wydawca dokumentów z tej epoki.

Mühler Heinrich, pruski minister, (1813—1874), piastował 1862—72 tekę oświecenia, oskarżany o zbytnią ustępliwość wobec kościoła katolickiego i Polaków.

Mühlfeld Eugen Megerle, polityk austr., (1810—1868), od 1861 wybitny przywódca liberałów w Radzie Państwa, występował za swobodą wyznań i zniesieniem konkordatu.

Mühlhausen, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), nad rz. Unstrutą, przy kolei: Gotha—Leinefelde z 36.755 mieszk. Posiada kilka zabytkowych budowli (od XIII w.), muzeum oraz przemysł włókienniczy, skórny, tytoniowy, meblowy, maszynowy etc.

Muhmand, plemię Patanów z nad granicy afgańsko-indyjskiej (od 1893 głównie na teryto-

Mozaika.

1. Ornament mozaikowy z absydy kośc. św. Marka w Wenecji. 2. Fragment posadzki mozaikowej „Bitwa pod Issos" z Pompei. 3. 4. Mozaiki z kośc. św. Franciszka w Asyżu. 5. Mozaika rzymska. 6. Mozaika marmurowa z kośc. P. Marji w Medjolanie, XVI. w. 7. Fragment posadzki mozaik. z świątyni Zeusa w Olimpji. 8. Współczesna mozaika szklana na złotem tle.

rjum ang.), które wielokrotnie buntowało się przeciw Anglikom.

Mühsam Erich, poeta niem., * 1878, w r. 1919 członek komunistycznego rządu bawarskiego, po upadku skazany na pięć lat twierdzy, autor poezyj skrajnie anarchistycznych („Die Wüste" 1904, „Der Krater" 1909, „Brennende Erde" 1920) i dramatów („Die Freivermählten" 1914, „Judas" 1921). W l. 1911—14 i 1918—19 wydawał: „Kain, Zeitschrift für Menschlichkeit".

Mubu, ob. Moon.

Muir, 1. John, brytyjski indolog, (1810—1882), profesor sanskrytu w Edynburgu, 1829—53 w służbie indyjskiej, wkońcu jako sędzia; jego „Original Sanskrit Texts on the Origin and History of the People of India, their Religion and Institutions" (1858—72, 5 t., częśc. w 3 wyd.) są zbiorem tekstów w angielskim przekładzie.

2. Sir (od 1867) William, brat poprzedniego, arabista, (1819—1905), od 1837 w służbie indyjskiej, 1868 gubernator Prowincyj płn.-zach., 1877 członek India Council w Londynie, 1885—1903 prezydent uniw. w Edynburgu, napisał: „The Life of Mahomet and Hist. of Islam" (1858—61, 4 t., nowe wyd. 1923), „Mahomet and Islam" (1884, 3 wyd. 1895), „The Caliphate etc." (1892, 3 wyd. 1899), „The Mohammedan Controversy" (1897) i i.

3. Ramsay, historyk ang., * 1872, prof. w Liverpool i Manchester, 1923—24 liberalny członek Izby Gmin, nap.: „History of Liverpool" (1907), „Making of British India" (1915), „History of the British Commonwealth" (1920—22, 2 t.) i in.

Muiska (Muisca), plemię Indjan, zwane też Czibcza (ob.).

Mujua (Murua), wyspa u wsch. krańca Nowej Gwinei, zamieszkała przez Melanezyjczyków. Ma 1.087 km², złoto i bujną roślinność. Należy do Anglji.

Muka Karol Ernest, językoznawca i etnograf słowiański, * 1854, jeden z najczynniejszych działaczy łużyckich; w 1873 redaktor „Łużycy", w 1876—78 „Serbskiej Lipy", wychodzącej w Lipsku, a później „Časopisu Mačicy Serbskie"; ogłosił drukiem szereg prac, z których ważniejsze: „Historische u. vergleichende Laut- u. Formenlehre d. nieder-serbischen Sprache", „Szczątki języka połabskiego Wendów Lüneburskich" (1904), „Wörterbuch d. niedersorbischen Sprache" (1915), „Wendisch-deutsches Wörterbuch" (1922).

Mukačevo, ob. Munkacz.

Mukâri (arabsk.), wynajmujący konie, muły, wielbłądy i t. p.

Mukden (chińskie, dawniej Fengtien, dziś Szenjang), stolica mandżurskiej prow. Fengtien z ok. 180.000 mieszk. Miasto składa się z trzech części: starego, obwarowanego miasta z pałacem cesarskim, dzielnicy cudzoziemskiej i Nowego miasta (garnizon japoński). M. stanowi główny ośrodek handlu i przemysłu w Mandżurji. Krzyżują się tu 3 linje kolejowe: Peking—M., południowo-mandżurska oraz Antung—M. W czasie wojny japońsko-rosyjskiej stoczono tu walną bitwę 1—9 marca 1905, zakończoną klęską wojsk rosyjskich, któremi dowodził Kuropatkin.

Mukoidy (łac.), substancje pokrewne mucynom, występują w jajach ptaków, w kościach, chrząstkach i ciałkach szklistych.

Mula, miasto okręg. w prow. Murcia (Hiszpanja) z 12.319 mieszk.; źródła żelazisto-siarczane.

Mulahacen, Cumbre de (C. de Mulhacén), szczyt w górach Sierra Nevada (Hiszpanja) wys. 3.481 m.

Mulasim (tureck., arabsk.), w Turcji najniższy stopień uczonego prawnika, referendarz. W armji tyle co podporucznik.

Mulat, ob. Mieszańcy.

Mulda (niem. Mulde), lewoboczny dopływ Łaby powstaje z połączenia Z w i c k a u s k i e j M. (128 km), która powstaje w Vogtlandzie (Saksonja) z F r e i b e r s k ą M. (102 km), która wypływa z Rudaw Czeskich. Po połączeniu ma M. 124 km długi bieg, płynie przez Prow. Saską i Anhalt, i uchodzi pod Dessau.

Mulder, 1. Gerard Johannes, chemik holend., (1802—1880), zajmował się badaniem ciał białkowych (protein).

2. Lodewijk, pisarz holend., (1822—1907), autor powieści „Jan Faessen" (1856) i komedji „De Kiesvereeniging van Stellendyk" (1876).

Mulgedium Cass. (m o d r z y k), zioła, należące do Compositae, kwiaty niebieskie, rosną jako rośliny górskie w strefie umiarkowanej płn. W całym łuku karpackim od regli do krainy kosodrzewu występuje M. alpinum Cass. (m. g ó r s k i).

Mulhacen, ob. Mulahacen, Cumbre de.

Mülhausen, ob. Milhuza.

Mülheim, miasto w nadreńskiej regencji Düsseldorf (Niemcy), nad rz. Ruhr, przy kolei Duisburg—Essen (7 dworców) ze 127.400 mieszk. M. styka się bezpośrednio z Duisburgiem, Oberhausen i z Essen. Ze starszych budowli posiada tylko 1 kościół z XVI. w. Miasto tworzy główny ośrodek górnictwa węglowego i przemysłu żelaznego w zagłębiu reńsko-westfalskiem. Posiada zakłady żelazne i stalowe, fabr. rur, odlewnie żelaza, fabr. maszyn i kotłów oraz szereg innych gałęzi przemysłu (m. i. skórny), w którym pracuje ogółem (1925 r.) 27.990 robotników w 83 wielkich przedsiębiorstwach.

Mulhouse, ob. Milhuza.

Muller Pieter, malarz niderlandzki, (1637—1701), tworzył w Rzymie, Genui i Medjolanie. Przeważnie malował krajobrazy w czasie burzy lub ulewy, z powodu czego nazwany był przez Włochów C a v a l i e r e T e m p e s t a.

Mulier taceat in ecclesia (łac.), „niewiasta niech milczy w kościele" (1. Kor. 14, 34), t. zn. że kobiety mają być wykluczone od kościelnej władzy pasterzowania, nauczania i rządzenia.

Mull, górzysta, granitowa wyspa w Hebrydach (W-ka Brytanja), oddzielona od Szkocji c i e ś n i n ą M. i Firth of Lorne. Wyspa ma 910 km² i 3.389 mieszk. Główna osada: T o b e r m o r y.

Muller, 1. Pieter Lodewijk, historyk holend., (1842—1904), prof. w Groningen i Lejdzie, nap.: „De staat der vereenigde Nederlanden 1572—94" (1872), „Wilhelm III. von Oranien und Georg Friedrich von Waldeck" (1873—80, 2 t.), „Regesta Hannonensia" (1882), „Documents concernant les relations entre le duc d' Anjou et les Pays-Bas" (1889—99, 5 t.) i in.

2. Samuel, historyk holend., * 1848, nap.: „Mare Clausum" (1872), „Geschiedenis der Noordsche Compagnie" (1874), „Middeleeuwsche rechtsbronnen der Stad Utrecht" (1883—86, 4 t.), „Registers en rekeningen van het bisdom Utrecht" (1889—91, 2 t.) i in.

Müller, 1. Otto Frederik, duński przyrodnik, (1730—1784), zajmował się niższemi zwierzętami wodnemi, napisał: „Zoologia danica" (1770—1780).

2. Friedrich, poeta, malarz i miedziorytnik niem., (1749—1825), jego poezje odznaczają się siłą wyrazu i śmiałym realizmem, z dramatów należy wymienić: „Fausts Leben, dramatisiert" (cz. I. 1778, nowe wyd. 1881) i „Golo und Genoveva" (ok. 1776, udatne naśladowanie „Goetza" Goethego), najlepsze są jego idylle („Die Schafschur" 1775 i „Das Nusskernen" 1776, wyd. zbior. 1914, 3 t.). „Werke" 1811—25, 3 t. Wybór 1918.

3. Wenzel, komp. austr., (1767—1835), twórca 225 operetek i wodewilów w Wiedniu („Zauberzither", „Alpenkönig und Menschenfeind", „Sonntagskind", „Schwestern von Prag", „Teufelsmühle"), także i w Polsce swego czasu popularnych.

4. Peter Erasmus, duński teolog i uczony, (1776—1834), 1801 prof. teologji, 1830 biskup Zelandji. Prace: „Kritisk Undersögelse af Saxo's Historiers syv sidste Böger" (1830), „Saga-bibliothek" (1816—19, 3 t.), „Kritisk Undersögelse af Danmarks og Norges Sagn historie" (1823—30, 2 t.) i w. in. Jego prace mitologiczne oparte są na podstawach romantycznych.

5. Adam Heinrich, publicysta niem., (1779—1829), od 1805 katolik, przyjaciel Gentza, 1815—27 austr. konsul generalny w Lipsku, autor szeregu prac z dziedziny polityki i ekonomji, w których rozwijał naukę o państwie w duchu reakcyjno-teologicznym.

6. Wilhelm, poeta niem., (1794—1827, autor „Gedichte eines reisenden Waldhornisten" (1821—24, 2 t.), „Lieder der Griechen" (1821—24, 5 zesz., wyraz sympatyj niemieckich dla walk wolnościowych Greków) i i. Wyd. zbior. „Gedichte" 1906.

7. Karl Otfried, niem. filolog klas., (1797—1840), badał pochodzenie mitów. Napisał: „Geschichten hellenischer Stämme und Städte" (1820—24), „Prolegomena zu einer wissenschaftlichen Mythologie" (1825), „Die Etrusker" (1828, 2 t.) i i.

8. Johannes Peter, fizjolog niem., (1801—1858), prof. fizjologji w Bonn i Berlinie, wybitny uczony. Jego pierwsze prace zawierają spostrzeżenia, które po części zachowały jeszcze dzisiaj swoje znaczenie („Zur vergleichenden Physiologie des Gesichtssinnes", 1826). Ważne są jego badania nad systemem nerwowym. Jego (nieskończone) dzieło: „Über den feinern Bau der krankhaften Geschwülste" (1838) było przełomowem dla badań histo-patologicznych.

9. Johannes, fizyk niem., (1809—1875), od roku 1844 profesor fizyki we Fryburgu, autor rozpraw naukowych z zakresu optyki, ciepła i elektromagnetyzmu.

10. Max, językoznawca i religjonista niem., (1823—1900), 1850—75 prof. w Oksfordzie, 1872 w Strassburgu; 1845 udał się do Paryża, 1847 do Anglji, ogłosił m. i. Rig-Vedę w komentarzach Sayany (1849—74, 6 t.), przekład 16 hymnów („Sacred Hymns of the Brahmais 1869); od 1876 wydawał „Sacred Books of the East" (49 t. i 1 t. ind.). Późniejsze prace: „History of Ancient Sanskrit Literature" (1859), angielska gramatyka sanskrytu (1866), „India, what can it teach us" (1883), „Lectures on the Science of Language" (1861, nowe oprac. 1891).

11. Iwan, filolog klas., (1830—1917), profesor w Erlangen, Monachjum, wydawał: „Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft" (1885—1928, 9 t.; od 1922 wyd. W. Otto, p. t. „Hb. der Altertumswissenschaft"), w którem opracował: „Griechische Altertümer" (1887), a 1883—1896 „Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft".

12. Friedrich, językoznawca austr., (1834—1898), 1866 profesor językoznawstwa porównawczego i sanskrytu w Wiedniu. Główny przedstawiciel etnografji lingwistycznej Najważn.: „Linguistischer Teil" i „Ethnographischer Teil" (w „Reise der österreichischen Fregatte Novara", 1867 i 1868), „Allgemeine Ethnographie" (1873, 2. wyd. 1879) i „Grundriss der Sprachwissenschaft" (1876—87, tom 1—4).

13. Sophus, duński prehistoryk, (* 1846), 1892—1921 dyrektor zbiorów prehistorycznych, etnologicznych i antycznych muzeum narodowego w Kopenhadze; ogłosił: „Dyreornamentikken i Norden" (1880), „Ordning af Danmarks Oldsager" (1888—95, 2 t.), „Vor Oldtid" (1897), „Oldtidens Kunst i Danmark" (t. 1: 1918, t. 2: 1921) i in.

14. Eduard, polityk szwajcarski, (1848—1919), adwokat, zajmował szereg stanowisk państwowych w Bernie oraz w rządzie szwajcarskim, 1899, 1907 i 1913 prezydent republiki.

15. Georg Elias, filozof i psycholog eksperymentalny, * 1850; dzieła: „Zur Grundlegung der Psychophysik" (1879), „Experimentelle Beiträge zur Lehre vom Gedächtnis" (1900), „Abriss der Psychologie" (1924) i i.

16. Karl Hermann Gustav, astronom niem., * 1851, asystent a od 1917—21 dyrektor astrofizycznego obserwatorjum w Poczdamie, napisał: „Helligkeitsbestimmungen der grossen Planeten u. einiger Asteroiden" (1893), „Die Photometrie der Gestirne" (1897), „Geschichte u. Literatur der veränderlichen Sterne" (z Hartwigiem) (1918—22) i in.

17. Lauro, polityk brazylijski, (1863—1926), 1902 minister przemysłu i komunikacji, przeprowadził szereg inwestycyj, 1912—17 minister spraw zagranicznych.

18. (od 1912: Muller) Jörgen Peter, duński nauczyciel gimnastyki, * 1866, od 1912 kierownik instytutu gimnastycznego w Londynie, wprowadził przez swą książkę „Mój system" codzienną gimnastykę piętnastominutową (z następującym po niej tuszem i wycieraniem ciała szorstkim ręcznikiem), stając się jednym z najważniejszych pionierów kultury fizycznej. M. napisał oprócz tego: „5 minut dziennie" (1925), „Mój system dla kobiet" (1926), „Ćwiczenia na wolnem powietrzu" (1927) i i.

19. Otto, niem. malarz i grafik, * 1874, studja w Akademji drezdeńskiej, od 1919 prof. Akad.

wrocławskiej; był członkiem ekspresjonistycznej „Brücke". Obrazy M. wyróżniają się smukłemi postaciami ludzkiemi, będącemi w ścisłym rytmicznym związku z dekoracyjnym krajobrazem. Tworzy także litografje.

20. Hermann (zw. M. Franken), socjalista niem., * 1876, od 1899 redaktor „Görlitzer Volkszeitung", od 1916 członek Reichstagu, 1919 przewodniczący partji, 1919—20 minister spraw zagranicznych, podpisał w imieniu Niemiec traktat wersalski, 1920 i 1928—29 kanclerz Rzeszy.

21. Richard, niem działacz społeczny, * 1880, wypłynął na widownię jako radykalny przywódca robotników 1918, zwalczał na zgromadzeniach rad robotniczych i żołnierskich w Berlinie zwołanie Zgromadzenia Narodowego, poniósł jednak klęskę na kongresie związków zawodowych w Norymberdze 1919, na którym opowiedział się za bolszewizmem gospodarczym.

Müller-Freienfels, Richard, filozof niem., * 1882, reprezentuje w filozofji irracjonalny dynamizm, a w psychologji własny swój kierunek, t. zw. „psychologję życia". Dzieła: „Psychologie der Kunst" (1911, 3. wyd. 1923), „Poetik" (1914, 2. wyd. 1920), „Psychologie der Religion" (1920), „Philosophie der Individualität" (1921, 2 wyd. 1922), „Irrationalismus" (1923), „Lebenspsychologie" (1923, 2 wyd. 1925), „Geheimnisse der Seele" (1927) i i.

Müller-Lyer Franz, niem. socjolog i filozof, (1857—1916), dał początek „metodzie fazeologicznej", dzięki której, wychodząc z faktów doświadczalnych, ustala fazy rozwoju kulturalnego dla pojedynczych dziedzin kulturalnych. Dzieła: „Phasen der Kultur" (1908), „Formen der Ehe" (1912), „Phasen der Liebe" (1913) i in.

Müllera ciałka, p. Mrówkolubne rośliny.

Müllera góry, na holend. Borneo, w środku wyspy, wys. do 1.960 m, pokryte puszczami. Z gór biorą początek rzeki: Mohakam, Barito i Kapuawas.

Müllera przewody, u kręgowców para kanalików, przebiegających obok przewodów Wolffa, z których powstają przez odszczepienie; założone pierwotnie u obu płci, przekształcają się następnie u samic w jajowody, u samców redukują się do przyczepek Morgagniego (Utriculus prostaticus).

Mullidae (b a r w e n y), rodzina ryb kostnoszkieletowych. Należą tu ryby morskie o ciele wydłużonem, nieznacznie spłaszczonem, ubarwienie karminowo-różowe. Przy otworze ustnym dwa wisiory. Żywią się rakami i mięczakami, żyją towarzysko. Łowione dla wybornego mięsa. Najważniejsze gatunki: Mullus barbatus L. (barwena żółtopłetwa) żyje na dnie gliniastem i mulistem w morzu Śródziemnem i w oceanie Atlantyckim, poławiana głównie na wybrzeżach francuskich i angielskich. Podobne rozmieszczenie ma M. surmuletus L. (b. czerwonopłetwa).

Mullit, sztuczny sylimanit (krzemian glinu).

Mulmen, ob. Moulmein.

Mulock Dinah Maria, powieściopisarka ang., (1826—1887), słynna jako autorka „John Halifax, Gentleman" (1856), napisała nadto m. i.: „A Woman's Thoughts about Women" (1858) i „Concerning Men, and Other Papers" (1888).

Multan (Mooltan), miasto okręg. w Pendżabie (Indje ang.), nad rz. Czinab z 84.806 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli, ruin oraz przemysł jedwabniczy, wełniany, wyrób dywanów i emalji, a wreszcie handel ziemiopłodami.

Multangula (o s s a), kości wielokątne (ob. Ręka).

Multany (rum. Muntenia; Montanja), dawna nazwa Wołoszczyzny (ob.).

Multatuli, pseudonim, ob. Dekker 1.

Multichromodruk, wielobarwny druk.

Multicolor, rodzaj wielobarwnego druku.

Multigraf (łac.-greck.), to samo co hektograf, ob.

Multiplex (łac.), wielokrotny.

Multituberculata, p. Ssaki.

Multon, kosmata tkanina wełniana, używana na ciepłą bieliznę i suknie.

Multscher Hans, rzeźbiarz i malarz niem., (ok. 1400—ok. 1467). Główne dzieła: 2 skrzydła ołtarzowe ze scenami z życia Matki Boskiej i Chrystusa (z r. 1437, Berlin) i rzeźbiony w drzewie ołtarz z malowanemi skrzydłami z kościoła w Sterzing (1456—59), którego malowidła przedstawiają scenę z życia N. M. P. i Chrystusa, rzeźby zaś Madonnę, Chrystusa i Apostołów.

Multum non multa (łac.), „dużo co do treści, nie co do ilości", cytat z „Listów" (VII. 9, 15) Plinjusza młodszego.

Multyplikator, rodzaj maszyny elektrostatycznej, także podane przez W. Thomsona urządzenie (r e p l e n i s h e r), służące do utrzymywania listka elektrometru kwadrantowego na stałym potencjale. M. nazywa się także obwód drgający elektryczny, w którym przez resonancję wzbudza się elektryczne drgania.

Muluja, rzeka we wsch. Marokku, długa 520 km; wypływa z gór Dżebel Ajaszi w Wysokim Atlasie, a uchodzi naprzeciw wysp Chafarinas do morza Śródziemnego. Do 1830 tworzyła granicę z Algerem.

Muł, mieszaniec między koniem a osłem, wykazuje przeważnie podobieństwo do matki. O s ł o m u ł, czyli mulik (Equus hinnus), mieszaniec między ogierem a oślicą nic posiada zalet większych niż osioł, to też nie jest planowo hodowany. Wielkie gospodarcze znaczenie posiada natomiast mieszaniec między osłem a klaczą, m. (Equus mulus), łączący w sobie zalety obojga rodziców. Jest silny, rączy i wytrwały. Objuczony 150 kg może przebyć 20—25 km dziennie. M. hodowane są głównie w krajach o klimacie ciepłym i suchym. M. są tylko w bardzo rzadkich wypadkach płodne; stąd zawsze musi się w celu otrzymywania dobrych m. hodować wyborowe rasy osłów.

Muł, osad powstały z zawiesiny wód współczesnych. M. zawierający znaczną ilość cząstek organicznych nazywa się m a d ą (ob. Mady).

Mułła (Mullah, Molla, pers.-tur. Mewlâ, arab. maulâ, „pan"), tytuł duchownych i uczonych u perskich i tureckich mahometan. Szalony Mullah, ob. Mahomet ben Abdullah, Hadżi.

Mułowe kąpiele, ob. Kąpiel.

Mumifikacja (łac. mumificatio), zeschnięcie, zgorzel sucha.

Mumin (arab. l. mn. muminin), wierny mahometanin (ob. Islam). Emir ul-Muminin („przy-

wódca wiernych"), tytuł kalifa Abu Bekra. M. nazywa się też duchowny, dokonywujący ślubów mahometańskich.

Mumja, zwłoki zabezpieczone specjalnem postępowaniem przed rozkładem. Zwyczaj mumifikacji spotyka się u rozmaitych ludów; najlepiej znane są m. e g i p s k i e. Zwyczaj ten sięga czasów zamierzchłych, a utrzymał się do VI. w. po Chr.: stoi on w ścisłym związku z wiarą w życie pozagrobowe. O sposobie balsamowania zwłok wspominają już pokrótce Herodot i Diodor. W czasach najstarszych umiano zachowywać tylko zewnętrzne kształty ciała, później wynaleziono środki, zapobiegające kurczeniu się skóry. Łatwo zapadające się części ciała wypychano gliną, wapnem, piaskiem i trocinami z dodatkiem substancyj aromatycznych, szczególnie uzyskiwanych z cebul. Później zarzucono ten sposób i starano się zachowywać kształty ciała zapomocą bandaży. Mózg usuwano otworem, wykonanym w sklepieniu jamy nosowej. Balsamowanie polegało na usunięciu wnętrzności z wyjątkiem serca, potem zanurzano ciało na 30—40 dni w roztworach soli, następnie wnętrzności poświęcone w świątyni układano w jamię ciała, poczem całe zwłoki zawijano w opaski nasycone żywicą. Barwa m. jest ciemnobrunatna, lub czarna (m. z Memfis), albo żółtawa z matowym połyskiem (m. z Teb). Obok m. składano w grobach zwoje papirusowe o treści religijnej, kosztowności, skarabeusze, posążki bóstw i amulety. Twarz nakrywano często maskami złoconemi, w późniejszych czasach malowanemi portretami, mającemi dużą wartość artystyczną. W r. 1881 znaleziono liczne m. królewskie (Tutmosis III., Setis I., Ramzes I., II., III.). Egipcjanie balsamowali również zwłoki zwierząt świętych: byków, kotów, krokodyli, ryb i t.

Oprócz Egipcjan balsamowały zwłoki i inne narody: Meksykanie, Peruwjanie, Inkowie, ludy Australji, Indjanie i Eskimosi. U różnych ludów rozmaite były sposoby sporządzania m.

Mummius Lucius, Rzymianin pochodzenia plebejskiego, pobił jako konsul w r. 146 przez Chr. Achajów pod Leukopetrą, zniszczył Korynt. Otrzymał przydomek Achaicus.

Mums (ś w i n k a), ob. Ślinianki przyusznej zapalenie.

Mun Albert, hr., polityk franc., (1841—1914), organizator katolickich związków robotniczych, jako deputowany (1876—1910) zasiadał na skrajnej prawicy monarchistycznej, 1897 członek Akademji; nap.: „La Loi des Suspects" (1901), „Contre la séparation" (1905), „La guerre de 1914" (1915), „Discours" (1888—1904, 7 t.) i in.

Munch, 1. Peter Andreas, historyk norweski, (1810—1863), profesor w Oslo, wydał doskonale stare teksty nordyjskie. Główne dzieło: „Det norske Folks Historie" (1852—63, 8 t.).

2. Andreas, poeta norw., (1811—1884), autor dramatów romantycznych („Młodość króla Sverra" 1837, „Wieczór w Giske" 1855, „Książę Skule" 1864 i i.), liryków i zwłaszcza powieści („Donna Clara" 1837, „Podróż poślubna córki królewskiej" 1850, „Obraz Jezusa" 1864); do dziś poczytnych nowelistycznych opisów podróży: „Obrazy z Północy i Południa" (1849). Ok. r. 1850 uważany za jednego z przywódców literatury norw., został zapomniany po wystąpieniu Ibsena i Björnsona. Wyd. zbior. 1887—90, 5 t.

3. Edvard, malarz i grafik norweski, * 1863, jeden z przywódców nowoczesnego malarstwa europejskiego; studja odbył w Oslo, gdzie duży wpływ nań wywarł impresjonizm, podczas zaś pobytu w Paryżu (1889—1902) — Pissarro, Seurat i Gauguin. Dzieła M. z tego okresu: „Wiosna", „Godzina wieczorna" (Kopenhaga), „Muzyka uliczna" i in. M. jest twórcą licznych portretów, ciekawych przez swe odrębne ujęcie i formę, jak: „W. Rathenau", „Francuz" i w. in.; na polu malarstwa monumentalnego stworzył jedno z najpotężniejszych dzieł: malowidło ścienne w auli uniwersytetu w Oslo (1910—15), malował wreszcie obrazy z życia wsi norweskiej (m. i. „Drwale"). Dzieła M. cechują specyficzny sposób wypowiadania się zapomocą plamy barwnej i kapryśnej linji, dążność do spotęgowania wyrazu. Główną rolę grają u niego początkowo tematy o podłożu literackiem (Ibsen, Strindberg, Nietzsche, n. p. fryz „Życie", 22 obr.), zczasem jednak ustępują (ok. 1907) miejsca tematom bardziej malarskim. Na polu grafiki używał M. najrozmaitszych technik i wywarł silny wpływ na rozwój nowoczesnej grafiki, zwłaszcza w Niemczech. Siłą wyrazu przewyższają jego sztychy własne obrazy.

München, ob. Monachjum.

München-Gladbach, miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Düsseldorf-Akwizgran, zrośnięte z sąsiedniem miastem Rheydt, ze 115.302 mieszk. M. jest ośrodkiem nadreńskiego przemysłu bawełnianego, a poza tem posiada odlewnie żelaza, fabr. maszyn, zakłady litograficzne, garbarnie, browary, fabr. papieru i cygar. Osada powstała przy starem opactwie benedyktyńskiem (972—1802), miasto od XIV. w., stało się w końcu XVIII. w. centrum przemysłu włókienniczego.

Münchengrätz, ob. Mnichovo Hradiště.

Münchhausen, 1. Gerlach Adolf, bar., polityk hanowerski, (1688—1770), współzałożyciel uniwersytetu w Getyndze, 1765 prezydent ministrów.

2. Karl Friedrich Hieronymus, bar., (1720—1797), w l. 1740—41 walczył w służbie rosyjskiej, znany ze związanych z nim fanfaronad („münchhauzenjady"), opracowanych najpierw po ang. przez Raspe'a (1785, przekład niem. Bürgera 1786). Postać blagiera M. była wielokrotnie przedmiotem utworów literackich.

3. Börries, baron, poeta niem., * 1874, główny przedstawiciel poezji balladowej, autor „Balladen" (1900), „Juda" (1900), „Ritterliches Liederbuch" (1904, wraz z „Balladen" wydana jako „Die Balladen und Ritterlichen Lieder" 1909, 77 tys. 1923), „Das Herz im Harnisch" (1911) i in., oraz autobiograficznych „Fröhliche Woche mit Freunden" (1922).

Münchheimer, 1. Jan, medaljer i rytownik polski, (1808—1879), w pracowni jego wykonano w latach 1852—1879 cały szereg medali polskich.

2. (M i n c h e j m e r) Adam, kompozytor polski, (1830—1904), uczeń A. Freyera, Alojzego Tausiga i A. B. Marxa, kierownik baletu w Wielkim Teatrze w Warszawie, od r. 1861 nauczyciel Instytutu Muzycznego (dziś Konserwatorjum), tamże jeden z założycieli Towarzystwa Muzycznego i bibljotekarz teatr. warsz. Napisał opery: „Otto Łucznik" (1864), „Stradiota", „Mazepa" (1890), „Mściciel"; z Stan. Moniuszką balet: „Figle Szatana", nadto mszę, 4 uwertury, polonez na wielką orkiestrę.

Muncie, miasto we wsch. Indianie (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad White River z 36.524 mieszk. Kopalnie gazu ziemnego, przemysł szklany.

Munda, rzymska kolonja w Hispania Baetica, prawdopodobnie dzisiejsze Campo de Munda koło Teby, sławna zwycięstwem Cn. Scypjona nad Kartagińczykami w r. 216 i zwycięstwem Cezara nad synami Pompejusza w r. 45 przed Chr.

Munda (Mundari), grupa ludności z płd.-zach. Bengalji i Assamu; około 4 milj. głów. M., do których zaliczają Kolów (ob.) i Mon-Khmerów, są zbieraczami i myśliwymi, trudnią się niece uprawą roślin, wyznają totemizm, oddając również cześć przodkom i demonom. Język M. spokrewniony z Khasi, Khmer i językami tubylców archipelagu Malajskiego, wykazuje często w swych dialektach przymieszkę drawidyjską.

Mundari, jedno z ważniejszych narzeczy Munda (ob.), którem porozumiewa się blisko ½ milj. ludności z Ranchi, Palamau i Hazaribagh (Bengalja).

Münden, miasto okręg. w Hanowerze (Niemcy), w regencji Hildesheim, przy ujściu rz. Werry i Fuldy do Wezery, przy kolei Kassel—Getynga z 11.991 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (od XIII. w.), wyższą szkołę leśniczą (od 1868), kilka muzeów oraz przemysł drzewny, gumowy, skórny, młynarski i i.

Mundt Theodor, pisarz „Młodych Niemiec", (1808—1861), autor nowel, powieści i zwłaszcza studjów krytycznych: „Kritische Wälder" (1833), „Die Kunst der deutschen Prosa" (1837), „Geschichte der Literatur der Gegenwart" (1842), „Ästhetik" (1845), „Dramaturgie" (1847, 2 t.), „Spaziergänge und Weltfahrten" (1838—39, 3 t.), „Paris und Louis Napoleon" (1859, 2 t.), „Italienische Zustände" (1859—60, 4 t.) i i.

Mundum (łac.), czystopis.

Mundur (u n i f o r m, z niem. M o n t i e r u n g, stąd także po polsku w XVIII w. m o n d e r u n e k, albo m o d e r u n e k), jednostajny, przepisowy ubiór oddziału wojskowego czy innej zamkniętej grupy osobowej (urząd, służba); były także m. o b y w a t e l s k i e (w Polsce województwami i ziemiami). W Polsce nazywał się od XVI. w. b a r w ą i poszczególne oddziały wojskowe już wtedy ubrane były jednostajnie, gdy na Zachodzie dopiero Ludwik XIV. wprowadził jednostajny u n i f o r m. Stopniowo ustaliły się barwy dominujące: w wojsku francuskiem, pruskiem i polskiem: niebieska i granatowa, w austrjackiem biała, w rosyjskiem ciemno-zielona, w angielskiem czerwona; Austrjacy w drugiej połowie XIX. w. przeszli na granatową i błękitną. Krój długo był podobny do ubioru cywilnego, choć obciślejszy (jeszcze w pierwszej połowie XIX. w. fraki rozmaitego typu, z barwnemi wyłogami i napinanemi rabatami). Podobnie nakryciem głowy, wypierającem hełmy, stał się w XVIII. w. kapelusz. Stopniowo nastąpiło przejście do kurtek (polska kurtka ułańska należała do najwcześniejszych) albo kapot (francuskie); na głowach, obok wskrzeszonych w kawalerji hełmów kirasjerskich i dragońskich, pojawiły się stożkowate czapki grenadjerskie, czaka okrągłe (pochodzenia węgierskiego), czapki polskie (rogate) i futrzane bermyce; później w XIX. w. u Niemców upowszechnia się hełm skórzany, t. zw. „pikelhauba". Nadto, jako nakrycie głowy do pracy i ćwiczeń (furażerka), zjawiły się małe czapeczki różnego typu. W ubiorze wojskowym występuje niejednokrotnie i utrzymuje się odwieczny strój l u d o w y (górskie pułki szkockie z fartuszkiem kraciastym zamiast spodni, strój kozacki, czerkieski, po części huzarski strój węgierski, upowszechniony w jeździe wszystkich prawie narodów, podobnie jak polski strój ułański z narodowym kształtem czapki). Szczyt świetności osiągnęły m. za czasów napoleońskich; w drugiej połowie XIX. w. występuje tendencja do ubiorów w y g o d n y c h, mniej obcisłych; wobec masowego charakteru wojsk zależy coraz więcej na taniości i prostocie ubioru. Wynalazek prochu bezdymnego i zwiększona szybkostrzelność broni ręcznej (karabiny powtarzalne i samoczynne), zmuszają stopniowo do zupełnej zmiany ubioru wojskowego; odpaść musi wszystko co błyszczy i co jaskrawe. Zaczyna się poszukiwanie barw o c h r o n n y c h, jużto u p o d a b n i a j ą c y c h do p o d ł o ż a (wypróbowany przez Anglików w kolonjach zgniło-zielony m. khaki), jużto t. zw. „a t m o s f e r y c z n y c h", rozpływających się w oddali (francuski „błękit horyzontu", austrjacki „hechtgrau"); przed wojną światową wszystkie wojska mają już przygotowany m. p o l o w y „o c h r o n n y". W wojnie światowej potęga ognia zmusiła do wskrzeszenia i upowszechnienia w piechocie i innych rodzajach broni zdawna zarzuconego h e ł m u stalowego. Po wojnie dążność do pewnej elegancji i ozdobności ubioru wywołuje pewne modyfikacje w ubiorze polowym, niezupełnie z charakterem jego zgodne i podnoszą się głosy za przywróceniem m. barwnych, paradnych, czyli odświętnych. (Por. Polska, wojskowość).

Muñeira, taniec hiszpański w takcie na dwa z ćwierciową odbitką o umiarkowanem tempie, markujący mocną część taktu uderzeniem kastanjetów.

Mungir, ob. Monghyr.

Mungo, ssak drapieżny, p. Mangusty.

Mungo, handlowa nazwa wełny, wydobytej zpowrotem ze starych szmat.

Mungos ichneumon, ob. Ichneumon.

Muni (sanskr.), jasnowidz i mędrzec w Indjach, także tytuł honorowy.

Münich Burckhardt, ob. Münnich.

Municipal borough, w Anglji gmina o ustroju miejskim (ob. City i County Borough).

Municipal Corporation (miejska korporacja), oznaczenie większych miast Anglji w charakterze osób prawnych. Zarządzane są przez Town Council albo Borough Council, „radę miejską", złożoną z aldermanów (ob. Alderman) i councillers'ów, z mayorem (ob.) na czele.

Municipium, u staroż. Rzymian miasto prowincjonalne, którego stanowisko z biegiem czasu ulegało zmianom. Powstałe w latach 384—338 przed Chr. były miastami z rzymskiem prawem obywatelstwa, posiadały częściową autonomję, jednak nie miały prawa głosowania. W r. 90 prz. Chr. lex Julia przyznała m. pełne prawa obywatelstwa w Italji, aż wreszcie 212 wszyscy wolni poddani z wyjątkiem dedititii (ob. Dedycja) zostali obywatelami rzymskimi. Odtąd każda gmina w przeciwstawieniu do Rzymu zwała się m.; naśladując Rzym w każdem m. wybiera zgromadzenie ludowe urzędników. Na czele m. stali duoviri, przewodniczący rady gminnej (ordo decurionum). Od końca II. w. po Chr. następuje cofnięcie się życia w m. wskutek kryzysu gospodarczego i politycznego; zczasem dekurjonowie stają się urzędnikami cesarskimi pod ścisłym nadzorem. Zasadnicze rysy rzym. ustroju miejskiego, utrzymały się jednak aż do średniowiecza.

Municypalny (łac.), miejski; municypalność (franc.: municipalité), urząd miejski, w szczególności we Francji (por. Magistrat), gdzie municypalność składa się z mera, urzędników przybocznych (adjoints), z jednego, a w większych miastach z kilku komisarzy policji; obok nich istnieje rada municypalna (conseil municipal), miejskie kolegjum dla zabezpieczenia interesu gminnego.

Munificencja (z łac.), hojność, szczodrobliwość.

Muninto, japońska nazwa wysp Bonin.

Munk Salomon, orjentalista franc., (1805—1867), od 1842—52 kustosz rękopisów orjentalnych przy bibljotece królewskiej w Paryżu, 1865 został prof. w Collège de France, chociaż już w 1852 stracił wzrok. Główne dzieło: wyd. i przekład Majmonidesa „Le Guide des égarés" (1856—66); dalej „La Palestine" (1845) i „La Philosophie chez les Juifs" (1848).

M. Munkácsy.

Munkácsy, 1. Michał, właśc. Lieb, malarz węgierski, (1846—1900), początkowo samouk, później studja w Wiedniu, Monachjum, Düsseldorfie, gdzie wsławił go obraz „Ostatni dzień skazańca" (Filadelfja), wreszcie w Paryżu, gdzie też się osiedlił. Z wczesnych dzieł M. należy wymienić: „W lombardzie" (1874, Nowy Jork), „Pożegnanie rekruta" i in. Malował także sceny historyczno-rodzajowe, jak: „Milton dyktujący swym córkom", „Raj utracony" (Nowy Jork), dalej sceny z życia paryskiego: „Odwiedziny u położnicy" (Monachjum), „Dwie rodziny" i in., obrazy religijne: znany powszechnie „Chrystus przed Piłatem", „Ukrzyżowanie" (Filadelfja), wreszcie liczne portrety (kardynał Haynald, Liszt), martwe natury i kwiaty. Dzieła M. znamionuje silna charakterystyka, szerokość malarskiego traktowania i skłonność do ciemnego ogólnego tonu, zwłaszcza w pierwszych jego pracach.

2. Bernhard, węg. lingwista i etnograf, (* 1860), badacz języków pokrewnych węgierskiemu. Prace: „Sammlung wotjakischer Volksdichtungen" (1887), „A vogul nyelvjárasok szorsgozusa" (1888), „Sammlung wogulischer Volksdichtungen" (1892—1910), „Die arischen und die kaukasischen Elemente in den finnisch-ugrischen Sprachen" (1901) i in.

Munkacz (Mukačevo), miasto na Rusi Podkarpackiej (Czechosłowacja), nad rz. Latorczą, przy kolei: Cop—Stryj z 20.865 mieszk.; posiada przemysł tytoniowy, odlewnie żelaza, rafinerje nafty, fabr. spirytusu, likierów, świec i wyrobów z drzewa oraz znaczny handel. Pod miastem znajduje się na trachitowej skale zamek M., o który toczono wielokrotnie zacięte walki, zwłaszcza między Em. Tekelym i Franc. Rakoczym II. a Austrją.

Münnich (Münich) Burckhardt, hr. ros., feldmarszałek, (1683—1767), wszedł 1721 do służby rosyjskiej jako szef inżynierji, przeprowadził szereg robót wojskowych, 1732 prezydent kolegjum wojennego, 1734 wkroczył do Polski, rozgromił stronników Leszczyńskiego i zdobył Gdańsk. 1736 inicjator wojny z Turkami, którym zadał szereg klęsk, 1740 obalił regenta Birena, został premjerem, 1741 zesłany przez Elżbietę na Sybir; Piotr III. przywrócił go do dawnych godności, Katarzyna II. zrobiła generalnym dyrektorem portów bałtyckich.

Munro Hector Hugh, ang. dziennikarz i powieściopisarz (1870—1916, [poległ na wojnie]), pod pseud. Saki wydał zbiór dowcipnych szkiców humorystycznych „Reginald" (1904) oraz nowele („Toyo of Peace" 1919 i i.).

Munster (irl. Cuige Mumhan), prowincja w Wolnem Państwie Irlandzkiem z 24.133 km² i 971.033 mieszk. Obejmuje hrabstwa: Clare, Cork, Kerry, Limerick, Tipperary i Waterford.

Münster (Monastyr), dawniej biskupstwo i opactwo w Westfalji, powstało 791 jako jedno z największych księstw duchownych w Niemczech. W XVI. w. wybuchły na terytorjum M. ruchy socjalno-religijne anabaptystów, stłumione przez biskupa Franc. v. Waldeck, który nie potrafił jednak opanować wdzierającej się reformacji. Od 1719 arcybiskup koloński był zarazem biskupem M. i rządził przez swych generalnych wikarjuszów. Biskupstwo zostało zniesione przy sekularyzacji w 1803, utworzone na nowo 1821; terytorjum M. przyłączono 1815 do Prus.

Münster (M. in Westfalen), stolica Westfalji (Niemcy), nad rz. Münsterską Aa i kanałem Dortmund—Ems, ma 106.418 mieszk. Miasto posiada wiele starych i zabytkowych budowli z XII—XVIII. w., zwłaszcza kościołów (17 katol., i 2 ewang.), z których wymienić trzeba katedrę Św. Pawła (XIII—XIV. w.), a z budowli świeckich ratusz z XIV. w. i zamek (XVIII. w.). Z zakładów naukowych posiada M. uniwersytet (od 1773), z dużą bibljoteką, szereg instytutów specjalnych, muzeów i t. p., a z zakładów przemysłowych: drukarnie, tkalnie, fabr. wagonów, mebli, fortepianów, maszyn, wyrobów cementowych, wyrobów tytoniowych, browarów, gorzelni etc. Poza tem jest M. również ośrodkiem znacznego handlu oraz komunikacji kolejowej, wodnej i lotniczej.

Münster Sebastian, kosmograf i orjentalista, (1489—1552), franciszkanin, uczył 1524—27 w Heidelbergu teologji, 1529 przeszedł na łono kościoła reformowanego, 1536 został profesorem hebrajskiego w Bazylei. Ogłosił po raz pierwszy hebrajski tekst biblji (1534—35) i napisał „Cosmographia" (1543), opis świata w 6 księgach z 471 drzeworytami i 26 mapami (łac. wyd. 1550, 46 wydań).

Münsterberg, ob. Ziembice.

Münsterberg Hugo, filozof niem., (1863—1916); filozofja jego była połączeniem idealizmu Fichtego z nowoczesną psychologją. Wykładał we Freiburgu i B. i na zagranicznych uniwersytetach, zorganizował 1904 kongres uczonych w St.-Louis. Dzieła: „Ursprung der Sittlichkeit" (1881), „Die Amerikaner" (1904), „Philosophie der Werte" (1908), „Eternal Life" (1906), „Grundzüge der Psychologie" (1900, 2 wyd. 1918), „Grundzüge der Psychotechnik" (w oparciu o Wundta, 1914, 2 wyd. 1920) i in.

Münsterland, kraina w Westfalji (Niemcy), wokół miasta Münster, obejmuje nizinne obszary między Lasem Teutoburskim, Egge i Nadreńskiemi górami Łupkowemi, nad rz. Ems, Lippe i Emscher.

Münstermann Ludwig, rzeźbiarz niemiecki, (ok. 1575—1637 lub 1638), pracował głównie w Hamburgu. Główne dzieła: ołtarze, organy, kazalnice i t. d. w miejscowościach Varel, Rotenburg i Rastede.

Muntaner Ramón, kronikarz kataloński, (1255—ok. 1340), awanturnik wojenny, od 1325 pisał historję książąt domu aragońskiego (1558 i później, 1844 i później), przenikniętą duchem epicznym.

Muntenia (Multany), rumuńska nazwa Wołoszczyzny.

Müntz Eugène, francuski historyk sztuki, (1845—1902), bibljotekarz Ecole des Beaux-Arts w Paryżu, napisał: „Les arts à la cour des Papes pendant le XV. et le XVI. siècle" (1878—98), „Raphaël, sa vie, son oeuvre et son temps" (1881), „Histoire de l'art pendant la Renaissance" (1888—1895), „Florence et la Toscane" (1897), „Léonard de Vinci" (1898) i w. i.

Munus (łac., l. mn. munera, „podarek"), w star. Rzymie zwł. dar urzędników dla ludu w formie igrzysk.

Munychia, wzgórze wznoszące się nad 3 portami półwyspu Pirenejskiego, z zamkiem, ważny punkt strategiczny.

Münzer, 1. Thomas, anabaptysta niem., (1488—1525), duchowny katolicki, 1520 przeszedł na protestantyzm, poślubił zbiegłą z klasztoru mniszkę, 1525 proboszcz anabaptystów w Mühlhausen, żądał radykalnych reform kościelnych i politycznych, propagował wspólność dóbr, wzywał chłopów i górników do powstania. Pobity przez sąsiednich książąt, został ujęty, po torturach ścięty.

2. Kurt, pisarz niem., * 1879, autor powieści: „Der Weg nach Zion" (1907), „Kinder der Stadt" (1911), „Der Ladenprinz" (1917), „Phantom" (1919), „Esther Berg" (1923) i i., nowel, poezyj, szkiców podróżniczych i krytycznych.

Muonio, lewoboczny dopływ rz. Torne-Elf, długi 330 km, tworzy na pewnym odcinku granicę Szwecji i Finlandji.

Mur, lewoboczny dopływ rz. Drawy, długi 483 km. Wypływa w Radstadzkich Taurach w Salzburgu, przepływa przez Styrję (Austrja) i tworzy w dolnym biegu granicę Jugosławji od Austrji i Węgier.

Mur, układ budowlany, sporządzony z kamieni, cegieł lub betonu. M. wznosi się albo jako części składowe budynków albo jako t. zw. oporowe, t. j. wzmacniające roboty ziemne i nadbrzeżne. Grubość m. zależy od przeznaczenia i obciążenia; przy m. ceglanych wynosi conajmniej: szerokość cegły dla m., tworzących ściany działowe w budynkach, długość cegły dla murów wolnostojących, nieobciążonych oraz półtorej długości cegły dla m. obciążonych. Grubość m. kamiennych jest zawsze większa. Kamienie spaja się zwykle cementem, przyczem, zależnie od tego czy są obrabiane w kostki, czy łamane nieforemnie, powstaje m. o więźbie regularnej lub t. zw. dzikiej. Kamienie układane bez zaprawy wiążącej tworzą t. zw. m. cyklopi. — Ob. też Murarskie zaprawy.

Murachwa (Morachwa, Murafa), lewoboczny dopływ Dniestru długi 145 km, przepływa pod miasteczkiem M. i uchodzi 4 km powyżej Jampola (Ukraina). Do 1793 r. tworzyła M. granicę wojew. podolskiego (na zach.) od wojew. bracławskiego (na wsch.).

Murad (również Amurad), sułtanowie tureccy: 1. M. I. Chudawendigiâr („Władca"), (1319—1389), panował M. od 1359, zdobył 1360 Adrjanopol, dokąd przeniósł 1365 stolicę, zdobył Serbję, Wołoszczyznę, Bułgarję, znaczną część M. Azji, zginął na Kosowem Polu (ob.).

2. M. II., (1401—1451), panował od 1421, zdobył 1430 Saloniki, pokonał 1444 chrześcijan pod Warną, zdobył 1446 Peloponez.

3. M. III., (1546—1595), na tronie od 1574, rządził nieudolnie, w wojnie z Persami 1576—90 uzyskał mierne sukcesy.

4. M. IV., (1609—1640), rządził od 1623, poczynił szereg zdobyczy na Persach, upokorzył Wenecję.

5. M. V., (1840—1904), wstąpił na tron 1876, po kilku miesiącach zdetronizowany z powodu choroby.

Murad-Su, źródłowa rzeka Eufratu (ob.).

Muradabad, ob. Moradabad.

Murano, przedmieście Wenecji, w średniowieczu ośrodek wyrobu naczyń szklanych i zwierciadeł.

Murań, wapienny szczyt w Tatrach Bielskich (1.829 m) na płd.-wsch. od wsi Jaworzyny. W płn. ścianie M. znajduje się grota.

Murań, wioska i ruiny zamku w środkowej Słowaczczyźnie, u płd. krawędzi wapiennej płyty Murańskiej (1.000—1.200 m). Zamek M. odegrał w XVII. w. znaczną rolę w dziejach protestantyzmu węgierskiego.

Murarka (Osmia Panz), błonkówka z rodziny Megachilinae, występuje w licznych gatunkach. Gniazda buduje z ziarn piasku i grudek ziemi. O. papaveris Latr. wykłada gniazdo płatkami maku.

Murarskie zaprawy, materjały, które, zarobione z wodą na ciastowatą masę, z biegiem czasu twardnieją. Służą do wiązania ze sobą cegieł i kamieni budowlanych i do wyprawy ścian. Rozróżnia się zaprawy twardniejące na powietrzu i t. zw. zaprawy hydrauliczne, t. j. takie, które tężeją i pod wodą. Do zapraw, twardniejących na powietrzu, należy: 1. zaprawa wapienna, t. j. mieszanina wapna gaszonego z czystym piaskiem rzecznym i 2. zaprawa gipsowa, t. j. gips palony. Do hydraulicznych zalicza się: 1. wapno hydrauliczne, wypalone z marglowego kamienia wapiennego i zgaszone „na sucho", t. j. małą ilością wody, aż do rozsypania się na proszek; 2. cementy sztuczne: romański, portlandzki i żużlowy (ob. Cement); 3. cementy naturalne: tras, ziemia puculanowa i ziemia santorynowa. Są to tufy wulkaniczne, zawierające w swym składzie krzemionkę, glinę i wapno. Cementy naturalne nie potrzebują wypalania; zmieszane z wapnem i cementem portlandzkim dają tanią, ale powoli tężejącą zaprawę hydrauliczną.

Murarz, rzemieślnik przemysłu budowlanego, sporządzający mury budynków, ich wyprawę i t. d. Murarstwo było dawniej rzemiosłem cechowem. Polskie prawo przemysłowe wymaga dowodu uzdolnienia w postaci złożonego egzaminu.

Murasaki-Shikibu, pisarka japońska, (ok. 1000 po Chr.), autorka powieści obyczajowej „Genji-Monogatari" (przekład ang. 1925—26, 2 t.).

J. Murat.

Murat Joachim, król Neapolu, (1767—1815), zaciągnął się 1789 do armji francuskiej, 1795 zaprzyjaźnił się z Bonapartem, towarzyszył mu do Włoch, Egiptu i Syrji, gdzie został generałem dywizji, 1800 poślubił siostrę jego Karolinę, 1804 został marszałkiem, 1805/6 dowodził kawalerją, zwł. pod Austerlitz, 1806 został w. księciem Bergu, 1808 królem Neapolu, 1812 brał udział w wyprawie moskiewskiej, po odjeździe Napoleona objął naczelne dowództwo nad armją. 1813 przyczynił się do zwycięstwa pod Dreznem, po bitwie pod Lipskiem porzucił Napoleona, by ratować swe panowanie w Neapolu. Gdy kongres wiedeński nie zapewnił mu go, wszedł w porozumienie z Napoleonem, po jego powrocie z Elby wystąpił przeciw Austrji, usiłując rozniecić wśród ludności patrjotyzm włoski, pobity i ujęty został rozstrzelony. — Syn jego Lucien (1803—1878), żył do 1848 w Ameryce, 1849 został posłem francuskim w Turynie, 1853 zamianował go Napoleon III. senatorem i uznał za członka domu cesarskiego.

Muratori Lodovico Antonio, uczony włoski, (1672—1750), bibljotekarz księcia Modeny (od 1700), 1695 konserwator w medjolańskiej Ambrasiana, znany przez swe „Anecdota ex Ambrosianae bibliothecae codicibus" (t. I. i II.: 1697—98, t. III. i IV.: 1713). Z jego pism filozoficznych, teologicznych, prawniczych, antykwarycznych, historycznych i poetyckich należy wymienić: „Della perfetta poesia italiana" (1706), „Rerum italicarum scriptores" (1723—51, 25 t., ciąg dalszy przez Tartiniego 1748—70 i Mittarelliego 1771, nowe wyd. 1900 n., do 1928: 216 zeszytów), „Antiquitates italicae medii aevi" (1738—42, 6 t.; 1770—80, 17 t.).

Muratoriego fragment (kanon M.), spis pism Nowego Testamentu z ok. r. 200, opublikowany przez L. A. Muratori'ego w jego „Antiquitates italicae" (1740).

Muratowicz Sefer, Ormianin, mieszczanin warszawski, wysłany 1602 przez Zygmunta III. do Persji dla zakupu koni i towarów, nawiązał z nią imieniem Polski stosunki dyplomatyczne i handlowe. Pozostawił relację swej podróży, wyd. przez J. E. Minasowicza (1777).

Murawjew, stara bojarska rodzina rosyjska. Wybitniejsi członkowie: 1. Aleksander Mikołajewicz, dekabrysta, (1792—1863), uczestnik spisków wojskowych za Mikołaja I., 1826 zesłany na Syberję, 1828 ułaskawiony, 1837 gubernator Niżnego Nowogrodu, 1861 senator.

2. Mikołaj Mikołajewicz, brat poprz., generał, (1794—1866), odznaczył się w wojnie perskiej 1826—28, odegrał wybitną rolę przy zwalczaniu powstania 1831 r., 1832 odbył misję do Egiptu, następnie dowodził wojskami rosyjskiemi, wysłanemi na pomoc sułtanowi, 1855 naczelny wódz armji kaukaskiej, zdobył Kars, wkrótce potem został generalnym adjutantem cesarza i członkiem Rady Państwa.

3. Sergjusz Iwanowicz M.-Apostoł, dekabrysta, (1796—1826), pułkownik, założyciel „Związku Zbawienia", członek „Związku Południowego", po wstąpieniu na tron Mikołaja usiłował wzniecić bunt wojskowy, ujęty i powieszony.

4. Michał Mikołajewicz, brat M. 1. i 2., jeden z najsroższych tępicieli polskości, (1796—1866), brał udział w wojnach z Napoleonem, należał do związków tajnych za Aleksandra, po ich wykryciu potrafił oczyścić się z winy i przeszedł odtąd na stronę rządu. 1827 został wicegubernatorem witebskim, 1828 gubernatorem mohilewskim, 1831—35 grodzieńskim. Na stanowiskach tych dał się poznać jako zapamiętały rusyfikator i dręczyciel więźniów politycznych, wtedy też zdobył już przydomek „Wieszatiela"; 1850 został członkiem Rady Państwa, 1857 ministrem

dóbr państwowych, występował jako przeciwnik uwłaszczenia włościan, splamił się obydnem zdzierstwem. 1861 wziął dymisję, wypłynął na widownię 1863, kiedy rząd pragnąc stłumić do reszty powstanie, zamianował go wielkorządcą 6 gubernij litewskich z nadzwyczajnemi pełnomocnictwami. M. poddał Litwę rządom militarnym i terorystycznym, palił całe wsie, podejrzane o sprzyjanie powstaniu, konfiskował i sekwestrował tysiące majątków, zamykał kościoły i klasztory katolickie, najlepszych patrjotów skazywał na śmierć lub zesłanie, usuwał język polski nietylko ze szkoły, sądu, administracji, ale zakazywał posługiwać się nim w miejscach publicznych, zabronił Polakom kupować ziemi. 1865 został odwołany i nagrodzony tytułem hrabiowskim, 1866 mianowany prezesem komisji śledczej, zastosował wypróbowany system prześladowań wobec liberalnych żywiołów rosyjskich.

5. Mikołaj Mikołajewicz M. Amurskij, hr., mąż stanu, (1809—1881), 1846 gubernator Tuły, 1847 generał-gubernator Syberji Wschodniej, założył szereg kolonij, 1858 zmusił Chiny do odstąpienia całego Amuru, 1859 uzyskał od Japonji Sachalin, 1861 ustąpił i został członkiem Rady Państwa.

6. Michał Mikołajewicz, wnuk poprz., dyplomata ros., (1845—1900), 1893—96 poseł rosyjski w Kopenhadze, 1897 minister spraw zagranicznych, prowadził ekspansywną politykę na Dalekim Wschodzie, 1898 skłonił Chiny do odstąpienia Rosji w dzierżawę Portu Artura, wystąpił z inicjatywą odbycia europejskiej konferencji pokojowej, która doszła do skutku 1899 w Hadze.

Murchison Roderich Impey, angielski geolog, (1792—1871), od r. 1855 generalny dyrektor zdjęć geologicznych, zajmował się szczególnie utworami paleozoicznemi. Napisał m. i.: „The Silurian System" (1839), „Geology of Russia" (1846) i wydał „Geological Atlas of Europe" (1856).

Murcia, stolica prowincji M. (Hiszpanja), nad rz. Segurą ze 151.205 mieszk. Posiada starą katedrę (1388—1467), uniwersytet (od 1915), muzeum archeologiczne oraz znaczny przemysł. Starożytne to miasto było w czasach arabskich stolicą Taherydów, zostało w 1266 zdobyte ostatecznie przez Alfonsa X. kastylijskiego i było do 1833 stolicą nominalnego królestwa (26.179 km², obecnie prow. Albacete i M.). Prowincja M. ma 11.317 km² i 663.000 mieszk.

Murcja, ob. Murcia.

Murcki, wieś w pow. Pszczyna (woj. śląskie), przy kolei: Katowice—Dziedzice z 3.092 mieszk. Kopalnia węgla i tartak.

Murdock William, inżynier angielski, (1754—1839), założył pierwsze oświetlenie gazowe w Soho i Manchester w Anglji.

Mureksyd, kwaśna sól amonowa nieznanego w stanie wolnym kwasu purpurowego, która powstaje po zadaniu kwasu moczowego kwasem azotowym, zobojętnieniu płynu amonjakiem i następnem odparowaniu w temperaturze 80°. Jest to ciało krystaliczne, rozpuszczające się w gorącej wodzie z zabarwieniem purpurowem. Z solami metali daje purpurowe nierozpuszczalne osady.

Murena, przydomek rodziny z rodu Licynjuszów. L. Licinius M. został w r. 62 oskarżony o przekupstwo, po mowie Cycerona (zachowanej) uwolniony.

Mureny (Muraenidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych, spokrewniona z węgorzami. Charakteryzują się brakiem płetw piersiowych, natomiast wykształcają się u m. płetwy: grzbietowa, podogonowa i ogonowa. Skóra naga bez łusek. Węgornica (Muraena helena L.) dochodzi 1,5 m długości, 6 kg wagi, barwy brunatnej, przerwanej dwoma szeregami żółtawych plam. Łowione dla wybornego mięsa. Ukąszenie, podobnie jak i krew, trujące. Żyje w morzu Śródziemnem, płd. części oceanu Atlantyckiego i Indyjskiego.

Murer (Maurer), 1. Josia, malarz, snycerz i witrażysta szwajcarski, (ok. 1530—1580), znany szczególnie z witraży.

2. Christoph, syn poprzed., malarz i rytownik, (1558—1614), również zajmował się witrażownictwem, prócz tego zachowały się jego akwaforty i drzeworyty, a także olejne portrety i liczne dekoracje freskowe frasd domów.

Muret, miasto w depart. Haute-Garonne (Francja), nadrz. Garonną z 3.218 mieszk. W 1213 zwyciężył tu Szymon de Montfort Rajmunda hr. Tuluzy i Piotra II. aragońskiego, który poległ.

Muret Marc Antoine (łac. Muretus), humanista franc., (1526—1585), nauczał od 1544 we Francji, 1554—84 we Włoszech, 1576 został księdzem. Wydawał klasyków starożytnych i pisał wykwintnym stylem „Orationes", „Epistolae" i „Variae lectiones" (wyd. 1727—30, 5 t.). Zbior. wyd. dzieł Frotschera i Kocha, 1834—41, 3 t., „Scripta selecta" (Frey; 1871—73, 2 t.).

Murex, ob. Rozkolec.

Murgab, rzeka w Azji środk., długa 800 km. Wypływa na płn. stokach gór Kuh i Hissar (zach. Hindukusz) w Afganistanie, przepływa przez oazę Pendżdeh, a ginie w piaskach koło oazy Merw (Turkiestan).

Murger Henri, pisarz franc., (1822—1861), opisał dolę paryskiej cyganerji artystycznej w „Scènes de la vie de Bohème" (1851, przekład pol. Boya-Żeleńskiego 1919).

Murjatyczne wody, źródła mineralne, zawierające w znacznych ilościach chlorek sodowy.

Murid (arabsk. „chcący", „szukający"), uczeń, zwolennik (nowicjusz, adept), który pod kierownictwem pira lub murżida stara się wniknąć w nauki tajemne islamu, rozwinięte w sufizmie, a uprawiane w szczególności przez derwiszów.

Muridae (łac.), Myszy (ob.).

Murillo Bartolomé Estéban, malarz hiszpański, * 1617 w Sewilli, † 1682 tamże. Po studjach w Madrycie (1642—1645), osiadł w rodzinnej Sewilli. Pierwszem wielkiem dziełem cykl obrazów do klasztoru św. Franciszka, przedstawiający żywoty zasłużonych ojców zakonu. Następnemi wybitniejszemi dziełami były: „Narodzenie N. P. Marji" (1655, Luwr) i „Wizja św. Antoniego" (1656 Sewilla, katedra). Około 1665 pracował nad 4 obrazami do kościoła Santa Maria la Blanca (m. i. „Triumf kościoła", ob. w ang. zbior.

B. E. Murillo.

prywat.). 1674 powstał cykl obrazów (8) o tematach poświęconych cnocie miłosierdzia, dla kościoła szpitala Caridad w Sewilli, do 1676 kilkanaście obrazów dla klasztoru kapucynów tamże. 1678 słynne „Niepokalane Poczęcie" (obecnie w Luwrze, ob. Tablica (2) Hiszpańskie malarstwo). M. pozostawił około 250 obrazów. Treścią jego dzieł są przeważnie tematy religijne, opiewające N. P. Marję („Niepokalane Poczęcie", dalej „Wniebowstąpienie", „Zwiastowanie"), Dzieciątko Jezus, świętych (zwłaszcza św. Antoniego i Franciszka), następnie przedstawienia cudów, snów proroczych i t. p. M. łączy niezwykle udatnie w swoich dziełach element nadziemski z ziemskim. W tym ostatnim podkreśla charakter ludowy, lokalno-hiszpański, przejawiający się przedewszystkiem w typie fizycznym postaci, ich ubraniu, w sztafażu oraz kolorycie. M. malował również obrazy o tematach ściśle ludowych, n. p. „Chłopcy z winogronami" lub „Dziewczęta liczące pieniądze". Sztuka M. nie odznacza się wprawdzie silnym wyrazem, cechują ją jednak wdzięk, wielkie walory kolorystyczne, wysoka technika i zdolność przemawiania do szerokich mas; był on jednym z największych malarzy religijnych świata.

Müritz, największe jezioro w Meklemburgji (Niemcy), połączone przez Eldę i jez. Plauer See z Łabą. Ma 115 km².

Murko Matija, językoznawca i etnograf czeski, (* 1861), prof. uniwersytetu praskiego. Prace: „Geschichte d. Sieben Weisen bei d. Slaven" (1890), „Zur Geschichte d. volkstümlichen Hauses bei d. Südslaven" (1906), „Geschichte d. älteren slavischen Literaturen" (1908), „Das serbische Geistesleben" (1916) i i.; redaguje „Slavię".

Murmań, ob. Murmańsk.

Murmańsk (Murmań), miasto okręg. w płn. Rosji (Obwód Leningradzki), końcowa stacja kolei: Leningrad—M., na wsch. wybrzeżu zatoki Kola (morze Lodowate Płn.) z 8.777 mieszk. Port M. powstał tu jako jedyny niezamarzający port oceaniczny Rosji europejskiej i posiada znaczny handel (w 1925/26 r. ruch portowy: 137.000 tonn reg.). W 1918—19 formowały się w M. oddziały polskie, w tym bowiem czasie M. był obsadzony przez wojska franc.-ang.-amerykańskie. Oddziały zebrane z różnych formacyj polskich na Wschodzie, zostały w 1919 przewiezione do Francji.

Murmańska kolej, prowadzi z Leningradu do Murmańska (1.450 km). Kolej wybudowana w 1915—16 posiada duże znaczenie strategiczne i gospodarcze dla Rosji Sowieckiej (ob. Murmańsk), a jest zarazem najdalej ku płn. wysuniętą koleją na świecie.

Murmańskie wybrzeże (zam. „Normańskie"), płn. wybrzeże półwyspu Kola (Rosja płn.), od granicy Norwegji aż po Święty Nos (420 km), przeważnie strome (do 200 m) i obfitujące w przystanie. Dzięki prądowi Zatokowemu wybrzeże jest wolne od lodów. W lecie kwitnie tu rybołówstwo. Jedynym portem jest M u r m a ń s k.

Murmi, tybeto-birmańskie plemię z Nepalu P. Tamang.

Murner Thomas, poeta niem., (1475—1537), franciszkanin, studja odbył w Akademji krakowskiej, gdzie został profesorem logiki, potem w Niemczech, w r. 1505 jako poeta uwieńczony przez Maksymiljana I., w swych wydanych w r. 1512 głównych dziełach satyrycznych: „Die Narrenbeschwörung" i „Schelmenzunft" chłostał występki i głupotę swego czasu; w skonfiskowanej przez magistrat strassburski „Nova Germania" (1502) dowodził praw Francji do Alzacji (przeciw „Germania" Wimpfelinga); w satyrach: „Die Mühle von Schwindelsheim" (1515, nowe wyd. 1910 i 1923) i „Gäuchmatt" („Narrenwiese" 1519, nowe wyd. 1896) wyśmiewał oszukanych małżonków; w sporze Reuchlina z dominikanami stanął po stronie humanistów, ale zwrócił się przeciw Lutrowi; jego „Von dem grossen lutherischen Narren..." (1522, nowe wyd. 1848 i 1918) jest najdowcipniejszą i najbezwzględniejszą satyrą na reformację. Wyd. zbior. 1918—27, 4 t., wybór 1891.

Muro Kyuso, japoński filozof, (1658—1734), zwolennik neokonfucjanizmu, walczył z buddyzmem.

Murom, miasto okręg. w gub. Włodzimierz (Rosja), nad rz. Oką, przy kolei: Moskwa—Kazań z 22.621 mieszk. Posiada starą katedrę, muzeum oraz znaczny przemysł i handel. M. jest jednem z najstarszych miast Rusi, od XI. w. było ośrodkiem osobnego księstwa, przyłączonego w 1353 do ks. włodzimierskiego.

Muromcew Sergjusz, ros. prawnik i mąż stanu, (1850—1910), prof. prawa rzymskiego na uniwersytecie moskiewskim, pozbawiony przez rząd katedry za przekonania liberalne, został jednym z najwybitniejszych adwokatów rosyjskich. 1906 został obrany posłem, następnie prezesem pierwszej Dumy, na stanowisku tem okazał niezwykły talent parlamentarny, godność w obronie praw przedstawicielstwa narodowego, szerokość poglądów, która pozwoliła mu popierać sprawę autonomji Królestwa Polskiego. Wybitny prawnik, licznemi pracami z tej dziedziny wysunął się na czoło cywilistyki rosyjskiej.

Muros, miasto okręg. w prow. La Coruña (Hiszpanja) nad zatoką Ria M. z 10.026 mieszk.

Murowa pleśń czyli wykwit saletrzany, powstaje na murach z kamienia wapiennego, w zetknięciu z odchodami zwierzęcemi, które zawierają związki azotowe. Powstaje w tych warunkach saletra wapniowa, która na suszy krystalizuje w formie wykwitu, a na wilgoci rozpuszcza się, powodując zawilgocenie i kruszenie się murów. Środkiem ochronnym jest wyprawa cementowa lub asfaltowa.

Murowana Goślina, miasto w pow. Oborniki (woj. poznańskie), 4 km od prawego brzegu Warty, przy kolei: Poznań—Wągrowiec z 1.596 mieszk. Młyny, tartaki, fabr. mebli. Miasto (od końca XIV. w.) nazywało się do XVII. w. K o ś c i e l n ą G o ś l i n ą.

Murowe koło, stare astronomiczne narzędzie: luneta obracalna dokoła krótkiej, poziomej osi, poruszająca się tuż przy kole podzielonem na stopnie, a umieszczonem na murze, zbudowanym w płaszczyźnie południka. Pierwsze m. k. umieścił Troughton w 1812 w Greenwich; służyło ono do wyznaczania wysokości gwiazd w południku. Już w pierwszej połowie XIX. stulecia zastąpiono m. k. przez koło południkowe (p. Astronomja).

Murowy kwadrant, narzędzie astronomiczne, ćwiartka koła, podzielona na stopnie i zaopatrzona w celownice. Narzędzia tego używano do wyznaczania pozycyj ciał niebieskich (w południku) przed wynalezieniem lunety.

Murphysboro, miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.), na wsch. od Missisipi z 10.703 mieszk.

Murray, główna rzeka Australji, długa 1.632 km, z dorzeczem 910.000 km². Wypływa na zach. zboczach Alp Australijskich, płynie ku płn. i płn.-zach., a potem, zepchnięta przez góry Flindersa, ku płd. i uchodzi koło Wellington do jez. nadbrzeżnego Alexandrina z jez. Alberta, które mają nieżeglowny odpływ do zatoki Encounter, a stąd do oceanu Indyjskiego. Żeglowna jest M. przez większą część roku od portu Goolwa do Albury. Główne dopływy: Murrumbidgee i Darling (z prawego) oraz Goulburn i Loddon (z lewego brzegu).

Murray James Stuart, hr., naturalny syn Jakóba V. szkockiego, (1531—1570), przywódca stronnictwa protestanckiego w Szkocji, po usunięciu z tronu swej siostry przyrodniej Marji Stuart, został regentem.

Sir J. Murray.

Murray, 1. (właśc. M a c M.) John, ang. księgarz-nakładca, (1778—1843), podniósł przedsiębiorstwo ojca, tak że stało się jednem z najpoważniejszych w Anglji, założył 1809 czasopismo torystyczne „The Quarterly Review", a swą „Family Library" (1830—41) stworzył pierwszą tanią bibljotekę ludową. — Syn jego, J o h n M. M ł o d s z y, (1808—1892) powiększył przedsiębiorstwo przez wydanie „Handbooks for Travellers", a także w kierunku naukowym. Firma M. istnieje jeszcze dzisiaj.

2. Eustace Clare, ang. dyplomata i literat, (1824—1881), 1855—68 konsul generalny w Odessie, potem poświęcił się dziennikarstwu, omawiał w „Queen's Messenger" stosunki panujące w wytwornem towarzystwie angielskiem.

3. Sir (od 1898) John, angielski przyrodnik, (1841—1914), brał udział w naukowych ekspedycjach, autor wielu cennych przyczynków do oceanografji, geologji, meteorologji i biologji.

Murri Romolo, włosk. duchowny i polityk, * 1870, przywódca modernizmu (ob.), założył 1905 Lega democratica nazionale, 1909 ekskomunikowany, wszedł do parlamentu, gdzie występował przeciw polityce klerykalnej.

Murrumbidgee (Murrumbidżi), prawoboczny dopływ rz. Murray w Nowej Płd. Walji, o długości 2.070 km, dorzecze o 135.000 km². Wypływa z Alp Australijskich.

Mursa, kolonja rzymska w star. Pannonji nad rzeką Dravus (Drawa), dzisiejsze O s i e k.

Murszidabad (Maksudabad), stolica okręgu M. w Bengalji (Indje ang.), nad rz. Bagirati z 10.669 mieszk. Pałac bengalskiego nawaba i wyroby z kości słoniowej.

Murten (franc. Morat), miasto okręg. w kantonie Freiburg (Szwajcarja), nad jez. M. (22,8 km²) z 2.178 mieszk. Posiada stare mury miejskie i zamek z XIII. w. 22 czerwca 1476 pobili tu Szwajcarzy Karola Śmiałego, ks. Burgundji.

Murydyzm, persko-mahomet. nauka o charakterze religijnym i politycznym, założona 1828 przez mullę Mohameta w Dagestanie, fanatycznie wroga niewiernym. Jej zwolennicy zwali się M u r y d a m i.

Murzasichle, wieś w pow. Nowy Targ (woj. krakowskie), położona pięknie wśród szczytów tatrzańskich: Cerchla, Mur i Kopa, w dolinach kilku potoków górskich, wpadających z lewego brzegu do Porońca (dopływ Białego Dunajca), 927 m nad poz. morza, 6 km od stacji kolej. w Poroninie. Ma 501 mieszk., fabr. mebli, tartak i młyn. Uczęszczane letnisko wysokogórskie. Do M. należy J a s z c z u r ó w k a (ob.) z kąpielami.

Murzuk (Mursuk), stolica Fezzanu w Trypolisie (Afryka płn.), położona w niezdrowej, bagnistej okolicy z ok. 7.000 mieszk. Węzeł komunikacji karawanowej i handel wyrobami sudańskiemi i fabrykatami europejskiemi.

Murzyni, ciemnoskóra rasa Afryki, antropologicznie, językowo i kulturalnie rozpadająca się na dwie wielkie grupy: B a n t u i S u d a ń c z y k ó w (M. Sudańskich). Wysocy (średnio 168 cm), o usposobieniu wesołem, próżni, kłamliwi i zmysłowi, przytem zręczni w naśladowaniu obcych wyrobów, są M. rasą ludzką najlepiej dostosowaną do życia w krajach tropikalnych. Okazali się niezbędnymi jako robotnicy w przeprowadzaniu planów i prac w okolicach podzwrotni-

kowych, co przyczyniło się do rozwoju handlu niewolnikami i długotrwałej niedoli murzynów, traktowanych jak robocze zwierzęta. W Stanach Zjednocz. Am. Płn., gdzie w 1920 było 10,46 milj. murzynów i mulatów, zagadnienie niewolnictwa doprowadziło do wybuchu wojny domowej (1861—65); i ona jednak, choć przyczyniła się do wyzwolenia m. z niewoli, nie rozwiązała kwestji m., będącej po dziś dzień najtrudniejszem zagadnieniem rasowem tego państwa (p. Kuklux-Clan, Lynch), zwłaszcza wobec obecnego znacznego rozwoju kulturalnego i umysłowego m. (P. Murzyński ruch). M. posiadają naogół mało zdolności państwowo-twórczych, jak świadczą o tem państwa założone przez wyzwoleńców: Liberja i San Domingo; właściwe państwa m. istnieją jedynie w płd. i wsch. Afryce. Por. też Afryka i Rasy ludzkie.

Murzynka (cz. ruda czarna), nazwa górnicza na oznaczenie produktów wietrzenia limonitu.

Murzynowski, 1. Stanisław, pisarz pol., (ok. 1528—1553), różnowierca, autor królewieckiego przekładu „Nowego Testamentu" (1551, znanego pod nazwiskiem jego wydawcy Seklucjana), „Ortografji polskiej" (1551, mylnie nazywanej ortografją Seklucjana), „Historji żałosnej i straszliwej o Franciszku Spierze, który się dla bojaźni ludzkiej prawdy Pańskiej zaparł..." (1551) i paru łacińskich pism polemiczno-religijnych.

2. Antoni, malarz polski, (1818—1896), uczeń Aleksandra Kokulara. Malował głównie portrety, obrazy kościelne i rodzajowe. Najważn.: „Kobieta uciekająca przed pożarem". Kilka obrazów M. w zbiorach Zachęty w Warszawie.

Murzyński ruch (panafrykanizm), organizacja murzynów, powstała po w. wojnie, wzbudziła zainteresowanie szeregiem kongresów, na których występowano w radykalny sposób, oraz osobą „Tymczasowego Prezydenta Afryki" Marcusa Garvey'a. W przeciwieństwie do tego dążą murzyni amerykańscy do ogólnego podniesienia kulturalnego ich rasy, samodzielności gospodarczej oraz lepszego traktowania ze strony białych.

Mus (łac.), mysz, ob. Myszy.

Musa, p. Banan.

Musa ibn Nossair, wódz arabski, (640—716), zdobywca Afryki płn. i państwa wizygockiego.

Musaceae (bananowate), rodzina roślin jednoliściennych, z rzędu Scitamineae, należą tu rośliny zielne lub drzewa o dużych liściach, pochwy duże. Kwiatostany pokaźne, kwiaty grzbieciste, obu- lub jednopłciowe, liście okwiatu wykształcone zwykle jako płatki, pręcików 6, z tych 5 z pylnikami, jeden wykształcony jako prątniczek. Słupek 3-komorowy, owocem puszka lub jagoda. Nasiona bez arillusa. Najważniejsze rodzaje: Musa, Ravenala i Strelitzia.

Musaf (hebr. „dodatek"), modlitwa odmawiana w świątyni w miejsce ofiary „dodatkowej".

Musagetes (greck.), przydomek Apollina jako „przewodnika muz".

Musajos, 1. legendarny śpiewak attycki, któremu przypisywano „Teogonję", „Hymny" i „Przepowiednie".

2. M. Gramatyk, grecki poeta ok. V. w. przed Chr., napisał małą epopeę „Hero i Leander". Wyd. Ludwich (1912).

Musanga R. Br., monogatunkowy rodzaj, należący do Moraceae. M. smithi R. Br. z Kongo, posiada pień bogaty w soki, które po nacięciu wypływają.

Musäus Johann Karl August, pisarz niem. (1735—1787), autor „Volksmärchen der Deutschen" (1782—86, 5 t. i liczne wyd. późn.), satyrycznej powieści „Grandison der Zweite" (1760—62, 2 t.), zbioru opowiadań „Straussfedern" (1787).

Musca (łac.), mucha, ob. Muchy. — Mały gwiazdozbiór płd.

Muscardinus Wagn. (myszopilch), najmniejszy z gryzoniów, należący do rodziny Myoxidae (pilchowate). W Polsce występuje M. avellanarius Wagn. (orzesznica), mniejsza od naszej myszy, o sierści żółtawo-czerwonej, spodem nieco jaśniejszej, piersi i gardło białe. Żyje w gajach i zaroślach leszczyny. Za dnia przebywa w dziuplach drzew, zwykle śpiąc, żeruje w nocy. Żywi się orzechami laskowemi, żołędziami, bukwą, owocami soczystemi oraz pączkami drzew. Zapada w sen zimowy.

Muscari Tourn. (szafirek), rodzaj roślin cebulkowych z rodziny Liliaceae, rosną głównie w strefie śródziemnomorskiej. W Polsce 4 gatunki na kresach płd.- wsch. M. botryoides (L.) Mill. (sz. drobnokwiatowy), pochodzi z płn.-wsch., w ogrodach niekiedy zdziczały.

Muscatine, miasto w płd.-wsch. części stanu Iowa (Ameryka płn.), nad rz. Missisipi z 16.068 mieszk. Przemysł mięsny i młynarski.

Musci, p. Mszaki.

Muscicapidae, ob. Muchołówki.

Muscidae, ob. Muchy.

Musculus (łac.), mięsień (ob. Mięśnie).

Muse verte (franc.), nazwa absyntu (ob.).

Muselon, miesięcznik, poświęcony literaturze i sztuce, wydawany i redagowany w l. 1911—13 w Krakowie przez Władysława Kościelskiego i Lud. Hier. Morstina.

Musenalmanach, poetyckie roczniki niem. zaczęły wychodzić od r. 1770, jako organy czołowych przedstawicieli literatury; wielkie znaczenie miał zwłaszcza M., wydany w l. 1796—1801 przez Schillera, pojawiły się w nim utwory Goethego, Schillera i innych wybitnych poetów tej epoki. H. wychodziły w małym formacie w starannej szacie graficznej, ozdobione miedziorytami.

Musette (franc.), kobza; taniec wiejski w takcie trójdzielnym, wprowadzony na dwór francuski za czasów Ludwika XIV., gdy kobza była rozpowszechnionym instrumentem. Również inne tańce, podobne charakterem, oznacza się nazwą „à la m." (n. p. Gawot).

Musgrave, bogaty w złoto łańcuch górski we wnętrzu Australji, na płd. od jez. Amadeusza, zbudowany z granitów, gnejsów i diorytu, wysoki w Mount Woodroffe do 1.594 m.

Musgu, plemię Sudańczyków z płd. Bornu i Kamerunu; mężczyźni, rośli, ubierają się w skóry, kobiety, małe, prócz skórzanych przepasek, noszą wielkie krążki w wardze górnej i dolnej. M. zajmują się rolnictwem i rybactwem, panuje u nich wielożeństwo; z broni zasługują na uwagę plecione pancerze.

Musi Agostino de, rytownik włoski, (ok. 1490—1540), od miejsca urodzenia zwany też Agostino Veneziano, wykonywał miedzioryty według Dürera (1514, 1515), G. Campagnoli, Bandinellego, Andrea del Sarto (1515, 1516), Michała Anioła, Rafaela i i., 1535 i 1536 głównie portrety. Od r. 1516 najlepszy uczeń Markantonia, nie osiągnął znakomitej techniki swego mistrza. Popisywał się A V.

Musil Alojzy, czeski orjentalista i podróżnik, (* 1868), od 1919 profesor czeskiego uniwersytetu w Pradze; wyprawiał się 11 razy do Arabji i Mezopotamji. Główne dzieła: „Kusejr Amra" (1907), „Arabia Petraea" (1907—08) i „Topographical Itineraries of Exploration in Arabia and Mesopotamia" (1927).

Muskaryna, alkaloid zawarty w muchomorach (Agaricus muscarius) i innych grzybach trujących, tworzy bezbarwne, bezwonne kryształki, wywołuje u człowieka ślinotok, uderzenia krwi do głowy, wymioty, biegunkę, zwężenie źrenic i śmierć przez porażenie czynności serca. Odtrutka: atropina.

Muskata Jan, biskup krakowski, († 1320), odegrał wybitną rolę polityczną jako przeciwnik Łokietka a zwolennik Czechów i Niemców. Dzięki poparciu Wacława dostał się 1294 na stolicę krakowską, pracował na Węgrzech nad zapewnieniem jego synowi korony, intrygował przeciw Łokietkowi, który go 1307 uwięził i zajął jego zamki. Wydostawszy się na wolność podjął M. swe knowania, przyczynił się do buntu wójta Alberta, dopiero 1317 ukorzył się definitywnie przed Łokietkiem.

Muskegon, miasto w zach. Michigan (Stany Zjedn. Am. Płn.) nad Muskegon River, przed ujściem tej rzeki do jez. Michigan z 43.088 mieszk., w tem 2.000 Polaków. Przemysł drzewny, handel drzewem i zbożem.

Muskingum, prawoboczny dopływ rz. Ohio, długi 250 km uchodzi pod Mariettą. Jest wyzyskany do elektryfikacji kraju.

Muskogee, miasto w zach. Oklahomie (Stany Zjedn. Am. Płn.), wpobliżu rz. Arkansas z 30.277 mieszk. Posiada szereg szkół i instytucyj indjańskich. Kopalnie węgla i handel.

Muskogi (Muskoki, Maskoki), wymarłe plemię Indjan Am. Płn., które w XVI. w. zajmowało obszary od wybrzeży po rz. Ohio, tworząc wraz z Czoktami grupę językową Czokta-Muskogi.

Muskowit, minerał, p. Łyszczyki.

Muskowitowe łupki, p. Łupki łyszczykowe.

Muskulatura (łac.), ogół mięśni w organiźmie.

Muskuły, ob. Mięśnie.

Muslim ibn el-Haddżadż, arabsk. uczony, (817 lub 821—875), zasłynął ze swego zbioru tradycyj (ok. 12.000) religijno-prawnych, nazwanego „ed Dżami' es-sahih" („Prawdziwy zbiór"), który zyskał znaczenie kanoniczne (druk. 1873, 2 t., litogr. 1868, 2 t., z komentarzem Nawawiego († 1277), druk. 1866, 5 t.).

Musony, ob. Monsuny.

Musophagidae (bananojady, cz. turaki), afrykańska rodzina łażących. Należą tu ptaki o ciele wydłużonem, krótkiej szyi, głowa o krótkim, grubym, przy nasadzie rozszerzonym dziobie, nogi silne, wysokie, parzystopalcowe, z tych trzy zwrócone naprzód, jeden wtył, upierzenie barwne, miękkie. Żyją gromadnie w lasach, żywią się roślinami. Łatwo się oswajają. Bananojad szyszak (Musophaga violacea Is.), purpurowo-czarny z popielatym połyskiem.

Mussa, prawoboczny dopływ Wilji, długi 62 km. Wypływa z jez. Szarwinia, a uchodzi pod Czabiszkami.

Musselburgh, miasto w szkockiem hrabstwie Midlothian (W-ka Brytanja), przy ujściu rz. Esk na wsch. od Edynburga z 17.110 mieszk. i drobnym przemysłem.

A. de Musset.

Musset Alfred de, poeta franc., (1810—1857), wszedł w bliską styczność z V. Hugo i Nodierem i już w r. 1829 został popularny przez miłosne „Contes d'Espagne et d'Italie". W r. 1833 poznał i zakochał się w George Sand, wyjechał z nią do Włoch, zerwał jednak ostatecznie w marcu 1835. Echem tych lat są „Poésies complètes" (1840), zawierające: „Un Spectacle dans un fauteuil" (1832), „Poésies diverses" i „Poésies nouvelles"; najsilniejszym ich oddźwiękiem cztery „Nuits" („N. de mai" 1835, „N. de décembre" 1835, „N. d'août" 1836, „N. d'octobre" 1837). Do najoryginalniejszych utworów M. należą dramaty: 1832: „La Coupe et les Lèvres", „A quoi rêvent les jeunes Filles", „Namouna"; 1834: „Lorenzaccio", „Les Caprices de Marianne", „André del Sarto", „Fantasio", „On ne badine pas avec l'amour", „La Nuit vénitienne"; 1840: „Comédies et proverbes"; 1853: „Il ne faut jurer de rien" i „Il faut qu'une porte soit ouverte ou fermée" (wyd. zbior. 1889—91, 4 t., przekład pol. Boya-Żeleńskiego: „Komedje" 1920—21, 2 t.). W nowelach prozą nawiązał M. do najlepszych tradycyj XVIII. w., z jego „Contes et Nouvelles" (1837—54) najpopularniejsze: „Mimi Pinson", „Le Fils du Titien" i „Histoire d'un merle blanc". Wybitne znaczenie posiada jego autobiografja z r. 1834: „Confession d'un enfant du siècle" (1836, przekład Boya-Żeleńskiego 1920). Od r. 1852 był M. członkiem Akademji. — Żywiołowością życia uczuciowego należał do romantyków, kulturą, postawą osobistą i dążnością myśli był arystokratą XVIII. w. — Jego brat, Paul de M., (1804—1880), autor dobrze napisanych powieści: „La table de nuit" (1832), „Samuel" (1833), „Lauzun" (1835, IV. wyd. 1873), „Femmes de la Régence" (1841, 2 t., 1858) i i., „Lui et Elle" (1860, odpowiedź na „Elle et Lui" G. Sand), „Voyage en Italie" (1851) i i., oraz biografji swego brata („A. de M., sa vie et ses oeuvres", 1877).

B. Mussolini.

Mussolini Benito, twórca państwa faszystowskiego we Włoszech, * 1883, nauczyciel ludowy, dziennikarz, 1912 naczelny redaktor socjalistycznego „Avanti", 1914 w przeciwieństwie do swej partji wystąpił za udziałem Włoch w wojnie, w której brał udział jako kapral, 1917 ciężko ranny, po wyzdrowieniu prowadził skuteczną propagandę za dalszą walką aż do zwycięstwa. Po wojnie założył związki faszystowskie, prowadził terorystycznemi środkami walkę przeciw socjalistom i komunistom, 1922 na czele swych zwolenników zajął Rzym i od tej chwili sprawuje faktyczną dyktaturę, skupiając w swym ręku większość tek ministerjalnych. Tłumiąc bezwzględnie wszelką opozycję, przeprowadził szereg doniosłych reform w dziedzinie społecznej, gospodarczej i kulturalnej, ukształtował nowy ustrój, będący zaprzeczeniem demokracji, liberalizmu i parlamentaryzmu, wypowiedział wojnę socjalizmowi i wolnomularstwu. Wobec mniejszości słowiańskiej i niemieckiej stosuje politykę bezwzględnego wynaradawiania, na zewnątrz usiłuje wynieść Włochy na wyżyny potęgi śródziemnomorskiej, popadając przez to w antagonizm z Francją.

Mussorgskij Modest Pietrowicz, genjalny kompozytor rosyjski, (1839—1881), naczelny przedstawiciel narodowej szkoły „Młodej Rosji", czyli t. zw. „piątki" nowatorów, zrazu oficer, po wystąpieniu ze służby wyłącznie oddany kompozycji, umarł w nędzy w Petersburgu, jako ofiara alkoholu. Opery: „Chowańszczyzna", „Jarmark w Soroczyńsku", „Borys Godunow" (1875, opracowanie Rimskij-Korsakowa zniekształciło oryginał); kompozycje fortepianowe: „Obrazy z wystawy"; cykle pieśni: „Bez słońca", „Tańce śmierci" i „Izba dziecięca", poemat symfoniczny „Noc na Łysej Górze"; popularność zdobyła pieśń-groteska: „Pchła" (do słów Goethego). M. jest odkrywcą nowej techniki kompozytorskiej, wzbogacił ją nowemi środkami harmonicznemi; w dążeniu do realizmu i „prawdy wyrazu" lekceważył „formę". Zrazu uważany za dyletanta, dzięki bezpośredniości swej muzyki wywarł doniosły wpływ na ostatnie pokolenie kompozytorów.

Mustafa, imię kilku sułtanów tureckich:

1. M. I., (1591—1639), słaby na umyśle, panował 1617—18 i 1622—23.

2. M. II., 1695—1703, * 1664, zawarł pokój karłowicki, zdetronizowany przez janczarów, zmarł wskutek trucizny.

3. M. III., 1757—73, * 1717, rozpoczął 1768 wojnę z Rosją w obronie wolności Polski.

4. M. IV., 1807—08, strącony z tronu przez paszę Ruszczuku, za jego sprawą zamordowany.

Mustafa Kara, ob. Kara Mustafa.

Mustafa Kemâl Pasza, turecki mąż stanu, * 1880, od 1901 w armji, w wojnie bałkańskiej kapitan sztabu generalnego, w wojnie światowej generał, stał się duszą ruchu narodowego, który wszczął się po katastrofie Turcji 1919 w M. Azji, wypędził 1921—22 Greków, 1923 został prezydentem nowej republiki tureckiej, 1927 obrany ponownie. Por. Turcja, dzieje.

Mustaghata, obok Kungaru najwyższy masyw górski we wsch. Pamirze (7.415 m), silnie zlodowacony.

Mustangi, półdzikie konie z preryj płn.-amerykańskich.

Musta'sim, ostatni kalif Bagdadu.

Mustela (łac.), kuna (ob.)

Mustelidae (łac.), łasicowate (ob.).

Musterjeński okres, ob. Kamienna epoka.

Musteszar (tureck., „radca, radca stanu") w Turcji tytuł podsekretarzy stanu.

Mustoxydis Andreas, grecki historyk i archeolog, (1785—1860), kilkakrotny minister oświecenia na wyspach jońskich, napisał.: „Notizie per servire alla storia Corcirese" (1804), „Illustrazioni Corciresi" (1811—14), „Delle cose Corciresi" (1848) i in.

Mustykowate (Simuliidae), rodzina owadów, należąca do Nematocera. Obie płcie pokryte gęstym włosem, samice zwykle szare, samce o barwie aksamitno-czarnej. Larwy żyją na dnie potoków, przyczepione do stałych przedmiotów. Przepoczwarzenie odbywa się pod wodą w jedwabistych, rurkowatych oprzędach. M. pojawiają się często w znacznych ilościach. Samce żywią się sokami roślin, samice krwią zwierząt ciepłokrwistych, przyczem stają się plagą dla bydła. Ukłucie wywołuje u bydła chorobowe objawy i przy silnem zatruciu zwierzę ginie wskutek porażeń układu nerwowego, krwawych wybroczyn jelit, osłabienia serca i rozedmy płuc. Chroni się bydło, nacierając skórę zwierząt kreoliną, naftą, lub wypędzając na paszę dopiero po zachodzie słońca, skuteczne środki zwalczania m. nie są znane. Częste na Węgrzech, w płd. Rosji, w Polsce na Pomorzu, w Poznańskiem, Prusach wsch., na Górnym Śląsku. Ważniejsze gatunki: Simulium columbaczense Schönh., S. argyreatum Meigen.

Musujące wina, czyli t. zw. s z a m p a ń s k i e w i n a, są to białe wina stołowe, wysycone bezwodnikiem węglowym, dzięki czemu pienią się obficie w szklankach. Przechowywane są w grubościennych flaszkach, wytrzymujących ciśnienie 4—5 atm., zamkniętych mocnym korkiem, obwiązanym drutem. Pije się je po uprzedniem oziębieniu lodem. Używane w umiarkowanej ilości działają zarazem orzeźwiająco i podniecająco. Zaczęto je wyrabiać z końcem XVII. w. we Francji, a mianowicie w Szampanji, skąd nazwa. Obecnie produkują je także w innych krajach. Wyrób polega na tem, że młode wino, doborowego gatunku, wlewa się przed ostatecznem ukończeniem fermentacji drożdżowej do grubościennych flaszek, zadaje roztworem cukru, korkuje, obwiązuje korki drutem i ustawia flaszki w specjalnych stojakach korkiem na dół. Znajdujące się w winie drożdże przerabiają dodany cukier na alkohol i bezwodnik węglowy, a po ukończonym procesie fermentacyjnym osiadają na korku. Wtedy przystępuje się do t. zw. wytryskiwania drożdży, które polega na tem, że gdy przetnie się drut gazy wypychają z flaszki korek wraz z drożdżami i częścią płynu. Ubytek płynu na flaszce uzupełnia się osłodzonym konjakiem lub spirytusem winnym, co nazywa się d o z o w a n i e m szampana i flaszkę ponownie korkuje się oraz wiąże drutem. Wytryskiwanie drożdży, dozowanie i korkowanie musi się odbywać bardzo szybko, aby ponieść możliwie najmniejsze straty w bezwodniku węglowym.

Rozróżnia się szampan silnie, średnio i słabo dozowany. Ten ostatni nosi nazwę „dry" (suchy). Sporządzanie w. m. zapoczątkował Dom Pérignon (1670—1715). — Znacznie tańsze są t. zw. s z t u c z n e w. m. Są to wina gronowe lub owocowe, wysycane bezwodnikiem węglowym, otrzymanym sposobem chemicznym i wtłoczonym do flaszek pod ciśnieniem.

Musuna (franc. mouzouna), moneta bronzowa w Marokku = 1 centime = ok. 1,7 gr.

Musuros, 1. Markos, grecki humanista, (1470—1517), współwydawca Platona, Atenajosa, Hesychjosa, Pauzanjasza.

2. Konstanty, dyplomata tureck., (1807—1891), 1840 ks. Samos, 1847 poseł w Wiedniu, 1856—1885 w Londynie, reprezentował Turcję na konferencji w Konstantynopolu 1878.

Musy Jean, polityk szwajcarski, * 1876, adwokat, 1925 prezydent republiki.

Musz, miasto w płd. Armenji, w wilajecie Bitlis (Turcja) z ok. 10.000 miesz. i znacznym handlem.

Musza (franc. Iles Moucha), 3 wyspy w zatoce Adeńskiej, nad zatoką Tadjura ze 165 km², należą od 1887 do francuskiego Somali.

Muszelkowe srebro, proszek srebrny, używany jako farba malarska.

Muszelkowe złoto, doskonale rozdrobnione złoto, używane jako farba malarska oraz do pozłacania. Otrzymuje się go zapomocą rozcierania listków złota.

Muszikongo, plemię Bantu w Angoli (Afryka zach.), zajmujące się uprawą roślin. M. mieszkają w chatach prostokątnych, noszą przepaski z łyka, są totemistami.

Muszir (arabsk. „doradca"), w Turcji marszałek polny, dowodzący korpusem armji (Ordu).

Muszkatowe wino (M u s z k a t e l), słodkie, mocne, czerwone albo białe wino z gron muszkatowych, o wyraźnym smaku korzennym. Z francuskich w. m. najlepsze są: białe wino z Rivesaltes, czerwony Bagnol z Roussillon i Muskat-Lunel z Lunel. Wśród w. m. Prowancji najlepsze: Saint-Laurent, Cante Perdrix i Ciotat. Z włoskich słynne szczególnie wino syrakuzańskie. Moscato lub Mascatello z Cagliari oraz różne gatunki z Sardynji, Toskanji i Kampanji. Szczególnie pięknych w. m. dostarczają: wyspa Lipari, dalej Korfu, Cypr Kreta, Hiszpanja (Lagrima Málaga), Portugalja (Carcavellos) i in.

Muszkatowiec, p. Myristica.

Muszkiet (z franc.), broń palna ręczna, upowszechniająca się u schyłku XVI. w., o zamku lontowym, od którego krzywego zamka (łac. muscetus) pochodzi nazwa; ciężar znaczny, ze względu na poważną długość lufy, potrzebną celem zwiększenia donośności; ze względu na wagę, potrzebne opieranie o widełki, cz. w i d e l c e (z franc. f o r k i e t). Gustaw Adolf dał swej piechocie m. nieco lżejsze, umożliwiające strzał z wolnej ręki; ciężkie utrzymały się jednak do końca XVIII. w., stopniowo wypierane przez broń s k a ł k o w ą. — Ob. Muszkieterowie.

Muszkieterowie (franc. mousquetaires), od XVI. w. żołnierze, uzbrojeni w muszkiety (w odróżnieniu od pikinierów czyli spiśników); po zastąpieniu muszkietu bronią skałkową, m. zwano nadal (u Niemców po dzień dzisiejszy) żołnierzy pieszych, uzbrojonych w zwyczajną broń palną, w odróżnieniu dawniej od grenadjerów i strzelców, później od uzbrojonych w broń samoczynną i t. p. We Francji XVII. w. były gwardyjskie, konne kompanje m., w składzie t. zw. „maison du roi" (ob.); stąd sławna powieść A. Dumasa „Trzej muszkieterowie". W Polsce w XVIII. w. August II. stworzył korpus „wielkich m.", jako rodzaj szkoły wojskowej. — Ob. Muszkiet.

Muszkowski Jan, polski krytyk literacki i bibljograf, * 1882, od r. 1920 dyrektor Bibljoteki Ordynacji Krasińskich w Warszawie, założyciel i kierownik kursów księgarskich, redaktor „Przeglądu księgarskiego", oprócz rozpraw i artykułów w czasopismach z dziedziny krytyki, bibljografji i księgarstwa, wydał oddzielnie: „Sumienie ruchu" (1912, zbiór studjów krytycznych), „Przegląd bibljografji polskiej 1900—1918" (1919), „O wrogach i miłośnikach książki" (1923), „Sprawa książki w nowej ustawie prasowej" (1927) i i.

Muszla, skorupa małży, ob. Małże.

Muszlowy wapień, środkowy oddział formacji triasowej (ob.).

Musztarda, ostra przyprawa, sporządzana z nasion gorczycy (ob.), które w tym celu prasuje się, proszkuje, zadaje moszczem i korzeniami.

Musztra (z łac.), w XVI—XVIII. w. zwana m u n s t r ą (od monstrowania, czyli okazowania), oznacza pierwotnie przeglądy wojska w szyku; później, w XVIII. w., nazwę tą obejmuje się e g z e r c y c j a (od łac. exercitium), czyli właściwe ćwiczenia we władaniu bronią, użyciu jej, obrotach pieszych i konnych i t. d. Coraz silniej występuje przytem tendencja do zmechanizowania tych czynności przez tresurę (niem. Drill). Wzorem pod tym względem była od Fryderyka W. do XX. w. piechota pruska. Zczasem obok m. wystąpiło osobno wyszkolenie bojowe, opierające się nietyle na tresurze, ile na inteligencji żołnierza i jego zaprawieniu do wojny. M. odbywa się na dziedzińcach koszarowych i specjalnych placach ćwiczeń. Sposób wykonywania i uczenia żołnierzy i oddziałów ustalają r e g u l a m i n y m.

Muszyna, miasto w pow. Nowy Sącz (woj. krakowskie), położone pięknie wśród gór (do 1.082 m) i lasów przy ujściu rz. Szczawinki i Muszynki do Popradu, 458 m nad poz. morza, przy kolei: Nowy Sącz—Krynica, z 2.516 mieszk. Tartaki, kamieniołomy, uczęszczane letnisko. Miasto (od XIV. w.) posiada malownicze ruiny starego zameczyska.

Muszyński Jan, chemik polski, *1884, prof. farmakologji i hodowli roślin na uniwersytecie w Wilnie. Napisał: „Zioła lecznicze i kuracje ziołowe" oraz „Podręcznik do mikroskopowego rozpoznania środków lekarskich".

Muślimowie czyli t. zw. Tatarzy litewscy, grupa ludności, mieszkająca głównie na Litwie (pow. wileński, trocki, oszmiański i i.), wyznająca islam (stąd nazwa M.). Są oni potomkami Tatarów sprowadzonych na Litwę głównie przez Witolda i jego następców, jużto jako dobrowolnych osadników, już też jeńców. Antropologicznie wykazują dziś typ bardzo mieszany, wskutek zawierania małżeństw z kobietami miejscowemi; są oni przeważnie krótkogłowcami, typu ciemnego o miernym wzroście. W czasach przedrozbiorowych zaliczani do szlachty (zwłaszcza ich dowódcy, t. zw. bojowie), obowiązani byli do służby wojskowej, tworząc specjalne chorągwie tatarskie. Por. Lipkowie.

Muślin, wiotka tkanina bawełniana, niekiedy ozdobiona haftem. Nazwa pochodzi od miasta Mosul nad Tygrysem, które słynęło w średniowieczu z wyrobu chustek.

Muślinowe szkła, tafle szklane, używane na szyby drzwi wchodowych, zdobione matowemi wzorami na przeźroczystej powierzchni lub odwrotnie. Matowanie odbywa się przy pomocy dmuchawek, strumieniem ostrego piasku.

Muśnicki Nikodem, poeta polski, jezuita, (1765—1805), autor poematu epicznego „Połtawa" (1803), którym wywołał polemikę, uważaną za najbardziej charakterystyczną próbę pseudoklasycyzmu polskiego.

Muśnicki-Dowbór Józef, generał pol., *1867, ukończywszy korpus kadetów i akademję sztabu generał. w Petersburgu, walczył w armji rosyjskiej w wojnie japońskiej i światowej, po rewolucji 1917 został dowódcą I. korpusu polskiego, stoczył zwycięskie walki z bolszewikami, 1918 otoczony przez Niemców pod Bobrójskiem, złożył broń. 1919 został dowódcą armji wielkopolskiej, 1920 wystąpił z wojska w randze generała broni.

Mut, bogini egipska, czczona głównie w Tebach, małżonka Amona, bogini płodności (Mut uert, „wielka matka"), przedstawiana z głową sępa.

Muta (łac. „zmień"), nazwa na zmianę stroju w kotłach lub instrumentach dętych mosiężnych (trąbki, waltornie) i drewnianych (klarnety) n. p. „m. in A".

Mutacja (łac. mutatio), 1. okres, w którym u młodzieży zmienia się i dojrzewa głos, u dziewcząt w 12—16, u chłopców 14—18. r. życia. U osobników kastrowanych (rzezańców) m. się nie odbywa.

2. W biologji dziedziczna skokowa zmienność gatunków zwierząt i roślin. Po raz pierwszy zbadana przez de Vriesa na Oenothera lamarckiana; według niego mutacje, występujące perjodycznie przerywają ciągłość rozwoju i prowadzą do powstania nowych gatunków. W najnowszych czasach otrzymano szereg m. na drodze eksperymentalnej, działając na rozwijające się komórki rozrodcze różnemi czynnikami, jak temperatura, prąd elektr., pole magnetyczne, narkotyki i in.

Mutacyzm (mutismus, łac.), uporne milczenie (milkliwość).

Mutanabbi (Motenebbi, Abu't Taijib), poeta arabski, (915—965), (zamordowany), podawał się za proroka (stąd „el Mutanabbi"), od 948 przebywał w Aleppo, od 957 w Egipcie, Bagdadzie i w Persji. Główne dzieło: „Dywan", 289 utworów poetyckich (komentowane wyd. Wâhidi'ego [† 1075], wyd. Dieterici'ego: „Mutanabbii carmina" 1861, i częściej na Wschodzie).

Mutarotacja (multirotacja), zjawisko występujące w roztworach monosacharydów, polegające na tem, iż w świeżo sporządzonym roztworze kąt skręcenia płaszczyzny światła spolaryzowanego zwolna się zmienia, a ostatecznie ustala się dopiero po pewnym czasie. Zjawisko to można wytłumaczyć, przyjmując istnienie dwóch odmian monosacharydu, różniących się skręcalnością i przechodzących zależnie od warunków wzajemnie w siebie. Tak n. p. d-glikoza występuje w dwóch odmianach; pierwsza z nich α) wykazuje skręcalność właściwą + 110°; która opada i przyjmuje po pewnym czasie wartość stałą: + 52,5°. Skręcalność właściwa β-glikozy, o wartości początkowej + 20°, rośnie i ustala się również przy 52,5°. Kąt skręcenia płaszczyzny polaryzacji ustala się zatem w momencie osiągnięcia równowagi pomiędzy obu odmianami optycznie czynnemi.

Mutatio libelli (łac.), dawniej tyle co zmiana skargi.

Mutatis mutandis (łac., skróc. mut. mut. lub m. m.), po zmianie tego, co ma być zmienione t. j. z koniecznemi zmianami.

Mutazylici (od arab. mu'tazil, „odłączyć się"), zwolennicy kierunku racjonalistycznego w religji mahometańskiej, stworzonego przez Wasil ibn Ata († 747). Odrzucali naukę o przeznaczeniu, m. in. głosili, że człowiek posiada wolną wolę, że Bóg jest źródłem wszelkiego dobra, nie zaś zła i t. d.

Mutermilch, 1. Juljusz, okulista polski, (1861—1921), zajmował się istotą i leczeniem jaglicy, napisał kilka prac z tej dziedziny.

2. Michał, pisarz i krytyk polski, † 1874 oprócz studjów i artykułów w czasopismach polskich i francuskich (sprawozdanie o współczesnej literaturze polskiej), wydał oddzielnie zbiory nowel: „Ironja" (1901), „Smutne dusze" (1902), „Kędy wiatr zaniesie" (1907); powieści: „Żydzi" (1904), „Wiosenne dni" (1914), dramaty: „Igraszka fal" (1908), „Listopad" (1909); studja: „Piewca niedoli: Wacław Sieroszewski" (1903), „Zasady estetyki", „Idea w sztuce", „Zarys dziejów sztuki" (1908—12, 3 t.) i in.

Mutermilchowa Melanja, malarka polska, *1876; studja u Kotarbińskiego w Warszawie i w Akademji Colarosi w Paryżu, gdzie prze-

Mózg i nerwy.

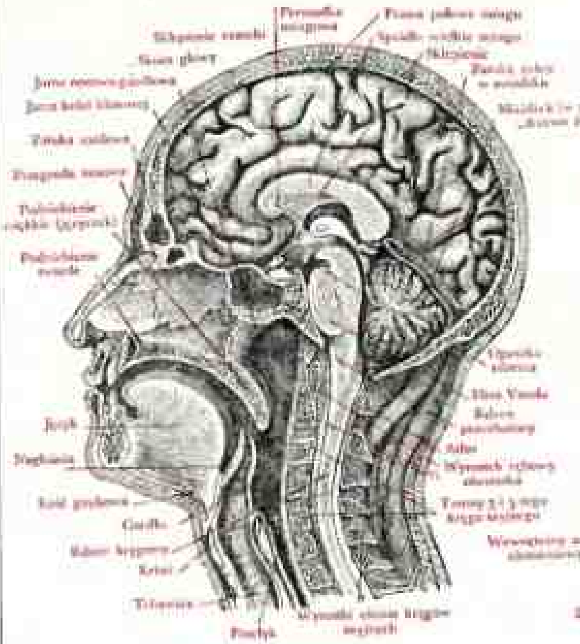

1. Głowa i szyja w przekroju podłużnym

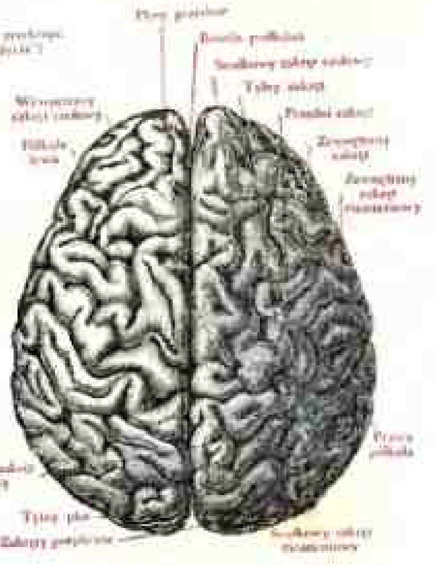

2. Mózg widziany z góry

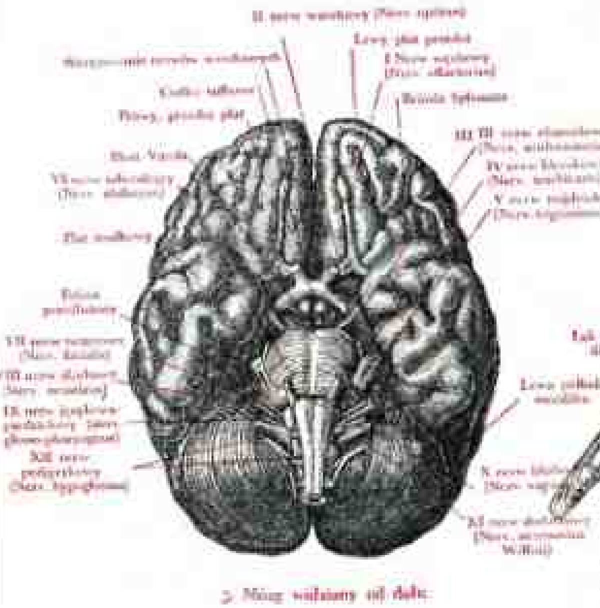

3. Mózg widziany od dołu

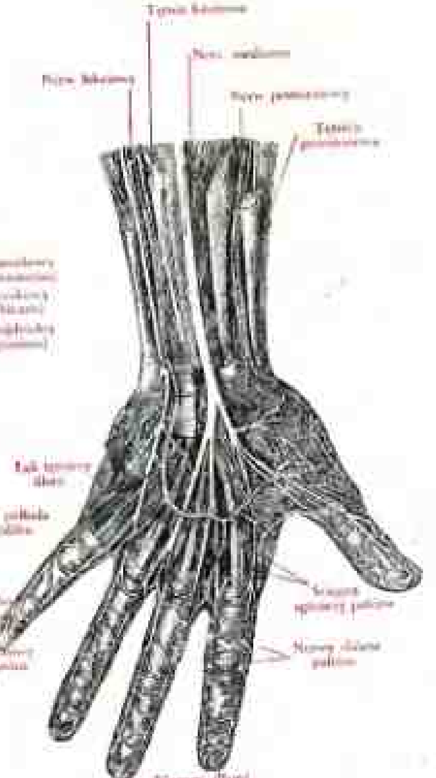

4. Nerwy dłoni.

bywa i tworzy, pod pseudonimem Mela Muter.

Mutesarrif (arab.), w Turcji do 1924 gubernator Sandżaku lub Liwy (mutesarriflik, „obwód rządowy"), podlegał wali'emu, był zwierzchnikiem Kaimakamu (ob.).

Muther Richard, niem. historyk sztuki, (1860—1909), od r. 1894 profesor we Wrocławiu. Główne dzieła: „Geschichte der Malerei" (1899—1902, tłumacz. na język polski), „Geschichte der Malerei im XIX. Jh." (1893—94), „Ein Jahrhundert franz. Malerei" (1901), „Geschichte der engl. Malerei" (1903), „Die belg. Malerei im XIX. Jh." (1904) i in.

Muthesius Hermann, niem. architekt i historyk sztuki, (1861—1927), od 1891 architekt rządu japońskiego w Tokjo, od 1895 w poselstwie niemieckiem w Londynie, 1902—1926 referent w „Urzędzie Przemysłu Krajowego" w Berlinie, budował liczne domy i willę w okolicach Berlina. Napis.: „Die englische Baukunst der Gegenwart" (1900—1904), „Stilarchitektur und Baukunst" (1902), „Kultur und Kunst" (1904), „Kunstgewerbe und Architektur" (1907) i in.

Mutianus Konrad (Mutian, właśc. Muth, z przydomkiem Rufus), humanista niem., (1471—1526), 1495—1502 we Włoszech, otoczył się młodymi uczonymi, z grona których wyszły „Epistolae obscurorum virorum" (ob.). Listy jego i wiersze opublikował Tentzel „Historia Gothana", I t. supl. (1701).

Mutilla L. (żronka), błonkówka z rodziny Mutillidae (żronkowate). Liczne gatunki podobne do wielkich mrówek. Larwy pasorzytują w gniazdach rozmaitych gromadnie żyjących błonkówek. Do najpospolitszych należy M. europaea L., w pagórkowatych, słonecznych okolicach.

Mutina, miasto, ob. Modena.

Mutius Gerhard, dyplomata niem., * 1872, od 1903 w służbie zagranicznej, 1916—18 kierownik oddziału politycznego przy centralnym zarządzie w Warszawie.

Mutkurow Sawa, generał bułgarski, (1852—1891), organizował 1876 powstanie w Bułgarji, następnie walczył przeciw Turkom w armji rosyjskiej, przygotowywał przyłączenie Rumunji wschodniej do Bułgarji, 1885 członek rządu tymczasowego, po ustąpieniu Aleksandra Battenberga członek regencji, za Ferdynanda Koburga minister wojny, wprowadził do armji bułgarskiej karabiny systemu Manlichera.

Mutmanit, minerał, tellurek złota i srebra o składzie Au, Ag, Te.

Muton, wypukłość skalna, zaokrąglona przez wygładzanie lodowcowe. Większe, odosobnione wzniesienie tego rodzaju nosi nazwę buli.

Mutoskop, ob. Kinematografja.

Mutra, ob. Śruba.

Mutsuhito, cesarz Japonji (ob. Japonja, Historja).

Muttra, ob. Mattra.

Mutulus, dekoracja dolnej płaszczyzny gzymsu zapomocą płytek, ozdobionych t. zw. kroplami. Występuje najczęściej w porządku doryckim.

Mutuum (łac.), pożyczka.

Mutuus consensus (łac.), wzajemna zgoda jako wymóg zawarcia umowy.

Mutuus dissensus (łac.), układ dwu kontrahentów dla rozwiązania umowy.

Mutwâli (z arab. l. mn. Metâwile), członek znanej ze swego fanatyzmu sekty szyickiej z Libanonu.

Mutyńska wojna, ob. Modena.

Muwissi, góry w płd.-zach. Ruandzie (Afryka wsch.), w Tanganice. Najwyższy szczyt Gabaro ma 2.800 m.

Muzaffarnagar, miasto okręg. w Zjedn. Prowincjach (Indje ang.), przy kolei: Mirut—Saharanpur z 23.937 mieszk.

Muzaffer ed-din, szach perski, (1853—1907), wstąpił na tron 1896, opierał się na Rosji, która udzieliła mu pożyczki, 1906 nadał konstytucję.

Muzaia (Dżebel M.), przełęcz górska w Atlasie Telliskim (Alger), wys. 1.604 m. Prowadzi przez nią kolej: Alger—Laghuât.

Mužáková Johanna, pisarka czeska, ob. Světlá.

Muzerib, el (Mzerib), wieś w sandżaku Hauran (Syrja franc.) z ok. 500 mieszk. Punkt węzłowy kolei do Haify, Damaszku i Deratu.

Muzeum (z greck. musa), miejsce, poświęcone muzom, przenoś. sztuce i nauce; budynek, zawierający zbiory z zakresu sztuki lub nauki. Już w starożytności założył Ptolemeusz Soter (323—285) lub Ptolemeusz Philadelphos (285—47) m. pałacu w Aleksandrji, połączone z bibljoteką (za czasów Cezara spalone). Także i inne miasta (Pergamon, Antiochja i Konstantynopol) posiadały sławne m. Znakomici Rzymianie mieli prywatne m. (np. wykopaliska z 1752 w Herkulanum). Wiele najbardziej znanych m. wywodzi się ze zbiorów książąt w okresie Renesansu: Luwr w Paryżu, Prado w Madrycie, Uffizie we Florencji, M. Historji Sztuki w Wiedniu; inne są pierwotnemi książęcemi zbiorami prywatnemi z XVIII. w. (Drezno, Ermitaż w Petersburgu). Dopiero z początkiem XIX. w. zaczęły się rozwijać m. miejskie i państwowe, dziś prawie każde większe miasto Europy i St. Zjedn. Ameryki Płn. posiada m. M. powinny posiadać tylko wartościowe zabytki kultury i sztuki, i działać na widza przystępnie i zrozumiale przez stosowną wystawę, naukowy podział, objaśnienia i t. d. — Najważniejsze m.: we Włoszech: Rzym, Florencja, Neapol, Medjolan, Wenecja, Turyn; w Francji: Paryż; w Hiszpanji: Madryt; w W. Brytanji: Londyn, Cambridge, Glasgow, Edynburg, Dublin; w Holandji i Belgji: Amsterdam, Haga, Bruksela i Antwerpja; w Niemczech: Berlin, Monachjum, Drezno, Lipsk, dalej wymienić należy m. w Leningradzie, Moskwie, Sztokholmie, Kopenhadze, Budapeszcie, Pradze, Wiedniu, Atenach, Kairze i t. d., w Ameryce: w N. Jorku, Bostonie, Chicago, Waszyngtonie, Detroit. — W Polsce najważniejsze m.: w Krakowie (ob. Kraków), Warszawie (ob. Warszawa), Lwowie (ob. Lwów), Wilnie (ob. Wilno), Poznaniu (ob. Poznań), dalej w Katowicach (Muzeum Śląskie), Tarnowie (Muzeum Diecezjalne) i in.

Muzeum, czasopismo teoretyczno-pedagogiczne, wydawane od r. 1885 przez Towarzystwo nauczycieli szkół wyższych we Lwowie.

Muzeum brytyjskie, ob. British Museum.

Muzeum handlowe, instytucja dla popierania handlu zagranicznego, poucza kupca przez zbiory wzorów i t. d.: o możliwościach wywozowych i wymaganiach ludności obcych krajów; daje wyjaśnienia o rozpiętości cen, warunkach zbytu, przepisach celnych i t. d.

Mužík August Eugenjusz, poeta i dziennikarz czeski, † 1925, polonofil, autor liryków („Wiosenna burza", „Kwiaty polne", „Głosy do człowieka"), sonetów („Czarne perły", „Pieśni żywota", „Krople rosy"), epickich „Ballad i legend"; redaktor „Besed lidu" i „Světozora"; rzecznik postępu społecznego.

Muzonjusz (C. Musonius Rufus), popularny filozof stoicki, w r. 65 po Chr. wygnany przez Nerona z Rzymu, później powołany zpowrotem, działał jako kaznodzieja-moralista. Fragmenty jego mów wydał Hense: „C. Mus. Ruf. reliquiae" (1905).

Muzułmanie, nazwa wyznawców islamu, zwłaszcza Turków.

Muzułmańska sztuka, ob. Mahometańska sztuka.

Muzy (t. zw. sarkofag muz, Paryż, Luwr).
Klio, Talja, Erato, Euterpe, Polihymnja, Kaljope, Terpsychore, Uranja, Melpomene.

Muzy, w greckiej mitologji nimfy źródeł, następnie boginie śpiewu, później sztuki i nauki, córki Zeusa i Mnemosyne. Za założycieli ich kultu uchodzili Trakowie w Pierji (stąd Pierydy) i na Helikonie (stąd Helikonidy). Według Hezjoda było 9 muz: Klio (m. dziejów; z pergaminem lub tablicą), Euterpe (m. poezji lirycznej; z fletem), Talja (m. komedji; z maską), Melpomena (m. tragedji; z maską tragiczną), Terpsychora (m. tańców; z lutnią), Erato (m. pieśni miłosnych; z lirą), Polihymnja (m. śpiewów poważnych; z welonem), Uranja (m. astronomji; z globem i cyrklem), wreszcie Kaljope (m. poezji opisowej; z tablicą). Miejscem ich pobytu był Helikon i Parnas. W sztuce przedstawiano m. często w rzeźbie, płaskorzeźbie i malarstwie (sarkofag w Luwrze, tzw. Apoteoza Homera w British Museum; liczne posągi w muz. w Watykanie, w Madrycie i Berlinie).

Muzy, serja wybitnych polskich i obcych dzieł literackich, wyd. w l. 1913—17 w Warszawie pod redakcją Jana Lorentowicza, 34 t.

Muzyczne cechy, w średniowieczu związki muzykantów, grajków, piszczków, trębaczy w miastach, gdzie tworzyli bractwa, oparte na przywilejach książęcych lub królewskich, przyznających im swobodne wykonywanie zawodu w pewnej okolicy. Najstarszym cechem muzycznym jest bractwo pod wezwaniem św. Mikołaja w Wiedniu, założone w r. 1288. Z bardziej znanych: „Confrérie de Saint-Julien des menestriers" w Paryżu (1330—1773, por. Ménétriers) z „królem" na czele; w Londynie „Musicians' Company of the City of London" (1472). — W Polsce otrzymali muzykanci miejscy przywileje już za Kazimierza Wielkiego, potwierdzone przez Zygmunta Augusta (1549), a następnie przez Michała Korybuta Wiśniowieckiego (1669). Muzykanci cechowi zazdrośnie strzegli swoich praw (przygrywanie na weselach, pogrzebach i t. p.) w walce z konkurencją muzykantów wędrownych i kapeli żydowskich.

Muzyczne instrumenty (por. 2 Tabl.), dzielą się zazwyczaj na: smyczkowe, dęte i perkusyjne. Systematyka dzieli je na: 1. idjofony: dzwony, kastanjety, żele, triangle, ksylofon, harmonika szklana etc.; 2. membranofony: kotły, bębny; 3. chordofony, t. j. opatrzone strunami; 4. aerofony, t. j. dęte drewniane i mosiężne oraz organowe.

Instrumenty smyczkowe: starożytna chrotta, lira, wiole różnej wielkości, skrzypce, altówka, wiolonczela, kontrabas; głos wydobywa się ze strun zapomocą smyczka. Por. Vidal „Les instruments à archet" (1878). — Strunowe: gitara, lutnia, mandolina, harfa i fortepian; głos wydobywa się przez uderzanie wzgl. szarpanie strun.

Instrumenty dęte: źródłem głosu jest drgający słup powietrza. W organach zestawione są różnorodne piszczałki: językowe czyli stroikowe i wargowe albo fletowe. Inne i. d. zaopatrzone są ustnikiem: kobza, czyli musette lub cornamusa, klarnet, obój, fagot, saksofon; trąbki, rogi, puzon, tuba.

Wyrób instrumentów orkiestralnych rozwinął się w Francji, Anglji, Niemczech i Ameryce. Muzea gromadzą zbiory instrumentów ludów pierwotnych. W czasach przedhistorycznych były znane instrumenty: piszczałki z kości, rogi z żelaza i spiżu, nadto kołatki i bębny.

Muzyka (z greck. musike [techne], łac. [ars] musica), w Grecji starożytnej w ogólności sztuka, pozostająca pod opieką muz; później nazwa tej dziedziny sztuki, która operuje dźwiękiem, jako środkiem do wyrażania uczuć. Zasadniczemi trzema składnikami m. są: rytm, prawdopodobnie czynnik, z którego powstała m., melodja, możliwe, że czynnik pochodny i nakoniec harmonja, czyli wielogłosowość. Zależnie od stanowiska, z jakiego rozpatruje się m., powstają odrębne pola pracy. Przedewszystkiem twórczość muzyczna, oparta na wrodzonym talencie kompozytora i na zawodowych studjach techniki muzycznej i jej opanowaniu. Obok twórczości wymienić należy reprodukcję, a więc wykonanie kompozycji. Umiejętne wniknięcie w intencje kompozytora, w styl i ducha jego kompozycji, dobrze rozwinięty zmysł muzyczny (słuch muzyczny), nadto czysto techniczne opanowanie biegłości wykonawczej, są zasadniczym warunkiem artystycznej reprodukcji. Dopełnieniem wrodzonych zdolności muzycznych jest nauka m. i jej zasad. Jeśli ta nauka ogranicza się tylko do wykształcenia strony technicznej (a więc gra na instrumencie, technika wokalna), nie stoi ona wówczas wyżej od nauki rzemiosła lub akrobatyki. Nauka m. musi objąć nietylko stronę praktyczną (grę), ale także teoretyczną, t. j. zasady m. Teorję m. możnaby nazwać gramatyką muzyczną. Studja wykształcenia teoretycznego, jak i metodę nauczania określają następujące nazwy: nauka harmonji (dawniej polegająca na realizacji basu cyfrowanego, czyli generalbasu, później zaś nauka o funkcjach harmonicznych, czyli budowie kadencji), kontrapunkt (ścisły, czyli wokalny, swobodny, czyli instrumentalny, kanon i fuga), nauka form muzycznych i ich budowa (pieśń, rondo, warjacje, sonata, symfonja). — Zawodowy muzyk musi przejść dokładnie tę całą „szkołę" kompozycji. Musi on nadto zaznajomić się z historją m., z uzasadnieniem praw m. i wynikami filozofji sztuki. Te trzy działy obejmuje t. zw. muzykologja, czyli umiejętność muzyczna. Historja m. obejmuje rozwój praktyki muzycznej, form kompozycji, instrumentów, pisma nutowego i systemu muzycznego. Badania ścisłej wiedzy nad istotą m. obejmują głównie formy drgań (struny, piszczałki), wysokość dźwięku, obliczenia interwali, pojęcie konsonansu i dysonansu, tonacji, zasady łączenia akordów. Jako zjawiska fizyczne należą te zagadnienia do akustyki, natomiast jako procesy słuchowe, jako badania nad budową ucha i funkcjami nerwów słuchowych, należą do fizjologji, nakoniec jako fenomeny dźwiękowe, które odbieramy jako wrażenia słuchowe, do psychologji. Częścią filozofji sztuki jest estetyka muzyczna, którą możnaby określić jako spekulatywną teorję m. Przedmiotem jest ustalenie pojęcia piękna w m. i analiza elementów muzycznych (melodyka, rytmika, harmonja, agogika) pod względem psychicznym.

M. służyła zawsze u wszystkich ludów jako środek kultu religijnego. Odkąd kościół chrześcijański nadał jej charakter liturgiczny, rozwinęła się samodzielna m. kościelna, czyto jako śpiew gregorjański, czy wokalna m. a cappella, czy wkońcu m. organowa. — Charakter, styl i technika m. zależy od tego, czy przeznaczona jest do śpiewu (muzyka wokalna), a więc związana najściślej z wymaganiami głosu ludzkiego, czy też na instrumenty. W m. instrumentalnej styl zależy od tego, czy instrument pewien rozporządza krótkim, prędko przebrzmiewającym tonem, czy też tonem długobrzmiącym i przeciągłym. Dlatego można mówić o odrębnym stylu fortepianowym, w przeciwieństwie do stylu instrumentów smyczkowych lub dętych. M. kameralna, przeznaczona na kilka solowych instrumentów, nie ma takiego bogactwa dynamiki i barw dźwiękowych, czyli kolorystyki, jak muzyka orkiestralna, czyli symfoniczna, operuje jednakowoż subtelną techniką drobnych szczegółów motywicznych i tematycznych. Zależnie od zestawienia instrumentów rozróżnia się m. na instrumenty smyczkowe i m. na instrumenty dęte.

Historja.

Starożytność. O najdawniejszych czasach w rozwoju m. informują tylko wizerunki ścienne na świątyniach, grobowcach, pałacach i t. p., np. w Egipcie. Z m. ludów starożytnego Wschodu nie przechowały się żadne zabytki piśmienne. Jedynie Grecy pozostawili kilka fragmentów melodji, nadto bogato rozwiniętą teorję m., opartej na systemie, zbliżonym do systemu m. zach. europejskiej (ob. Grecka muzyka). Na podstawie pewnych tradycyj, przekazanych w greckiej teorji m., stwierdzono w m. pierwotnej stałe typy melodji, pozbawionej półtonu: skala całotonowa, anhemitoniczna. Podstawą tego systemu archaicznego jest kwarta lub kwinta, a nie, jak obecnie, oktawa.

Wczesne Średniowiecze wykształciło śpiew gregorjański, t. j. liturgiczny śpiew kościoła chrześcijańskiego (ob. Gregorjański śpiew i Kościelna muzyka). Brak mu jeszcze pojęcia wielogłosowości, czyli harmonji, nadto ogranicza się niemal wyłącznie do diatoniki i opiera na swobodnym rytmie, wynikłym z akcentu słowa. Średniowieczny system tonacyj (zw. kościelnemi, ob. Kościelne tonacje) rozwinął się na tle systemu starogreckiego. W IX. w. powstały sekwencje, prozy, które pod dawną melodję podkładały nowe teksty i ujmowały je sylabicznie tak, że wykształcił się swobodny rytm muzyczny, oparty na takcie. Równocześnie pojawiły się pierwsze próby wielogłosowości pod nazwą organum, a nadto wprowadza się zamiast dotychczasowych znaków nutowych, czyli neum, pismo muzyczne, oznaczające dokładnie wysokość dźwięku (Hucbald, Hermann von Vehringen). Pismo to udoskonalił Guido z Arezzo, wprowadziwszy system linij i kluczów, a zarazem ustalił zasady systemu muzycznego zapomocą t. zw. solmizacji, której podstawą jest postęp sześciu tonów, czyli heksakord (ob.). Metoda solmizacyjna utrzymała się w nauce m. aż do XVIII. wieku.

Muzyka mensuralna i kontrapunkt. Wiek XII. przyniósł jako dalszą zdobycz pismo, oznaczające nietylko wysokość dźwięku ale i rytmiczną wartość nut. Póki m. była jednogłosowa, ustalenie rytmiczne poszczególnych nut było zbyteczne; dopiero połączenie dwóch lub więcej głosów w t. zw. discantus wymagało ścisłego określenia, jak długo każdą nutę należy wytrzymać. Tak powstało pismo, oznaczające miarę czyli „mensurę" każdego głosu, stąd zwane pismem mensuralnem. Formy nowej wielogłosowości były różnorodne: discantus, którym oznaczano górny głos, towarzyszący melodji chorału gregorjańskiego;

(stąd nasza nazwa „dyszkant", jako określenie wysokiego głosu, czyli sopranu w śpiewie). Trzygłosowe kompozycje o stałym rytmie nazywano motetus; z przerwami w poszczególnych głosach, jakby łkaniem — hoquetus; akordowo prowadzoną 2—4 głosową kompozycję — conductus, a imitacyjnie zbudowaną, na wzór kanonu — rondellus. Wszystkie te formy opierają się na zasadach samodzielnego prowadzenia każdego głosu, czyli polifonji. — W Anglji natomiast rozwinęła się m., zbliżona do stylu harmonicznego; już w XI. w. pojawia się tam gymel t. j. śpiew dwugłosowy w równoległych sekstach i faux-bourdon 3-głosowy w tercjach i sekstach, czyli akordach sekstowych, przyczem początek i koniec zbudowany był na oktawie i kwincie. Dopiero po r. 1300 występuje prawidłowa polifonja, czyli kontrapunkt (ob.), którego zasady sformułowali: Jean de Muris, rektor Sorbony i Marchettus z Padwy. W XIV. wieku dochodzi do rozkwitu nowego stylu polifonicznego we Francji i we Włoszech; jest to okres zw. „ars nova", pielęgnujący śpiew z tow. instrumentów w trzech głównych formach: tanecznej ballata, sielankowych madrygałów i sceny myśliwskiej zw. caccia. Przedstawicielem we Włoszech jest organista Francesco Landino, we Francji zaś Guillaume Machault. Nowy styl przejęli Niderlandczycy i Anglicy i rozwinęli go jako kunsztowną polifonję: John Dunstaple w Anglji, Binchois w płn. Francji, Dufay w Niderlandach. Pojawiają się nadto nowe formy m. świeckiej i kościelnej: chanson (cantilena), programowa pieśń świecka, a w kościelnej m. motet i msza, oparte na imitacyjnej technice kanonu, zwanego w XV. i XVI. w. fugą.

Niezależnie od muzyki artystycznej rozwija się m. ludowa, głównie taneczna, przeznaczona do śpiewu i gry na instrumentach. Uprawiają ją wędrowni muzykanci, dudziarze, piszczkowie, trębacze, rybałci. W w. XII. tworzy rycerstwo również odrębny styl m.; jest to epoka prowansalskich i normandzkich trubadurów i truwerów (Chatelain de Coucy, Adam de la Halle) i niemieckich minnesingerów (Walther von der Vogelweide). — Do najwyższego wydoskonalenia doprowadzili styl polifoniczny kompozytorzy niderlandzcy i włoscy w epoce między r. 1450 a 1600: Okeghem, Josquin des Prés, Obrecht, Isaak, Willaert, Orlando Lasso, Palestrina, Giov. Gabrieli, L. Senfl; w Polsce Wacław Szamotulski, Marcin Leopolita. Formy ich m. niemal wyłącznie wokalne, przeznaczone na chór a cappella. Szkoły niderlandzkie traktują wirtuozowsko technikę imitacyjną, kanon; szkoła rzymska z Palestriną na czele toruje drogę prostocie, wprowadza akordową technikę w motetach i mszach, a szkoła wenecka uprawia madrygał, wprowadza chromatykę i samodzielną m. instrumentalną: lutnię, organu, clavicembalo; instrumenty smyczkowe i orkiestrę.

Monodja, opera, oratorjum, kantata. Przełom w stylu m. nastąpił koło r. 1600 pod wpływem Odrodzenia. Zamierzano wskrzesić starogrecką tragedję i stworzono we Florencji w domu hr. Bardiego formę, zbliżoną do tragedji, t. j. dramat wyposażony w m., czyli operę, stile recitativo (Emilio Cavalieri, Jacopo Peri i Giulio Caccini). Nowość polegała na śpiewie solowym, monodji, opartej o akompanjament orkiestry i clavicembala czyli basso continuo, bas generalny. Na tej samej zasadzie zbudowane było oratorjum i kantata. Do rozwoju nowego stylu przyczynił się rozkwit m. instrumentalnej i jej form: sonaty, koncerty, suity. Siedzibą opery stała się prócz Florencji — Wenecja (Claudio Monteverdi, Cesti, Cavalli), a potem Neapol (Al. Scarlatti). Z Włoch dostała się opera do Francji, która rozwinęła własny styl (Lully). W związku z operą powstaje rozkwit śpiewu, bel canto.

Samodzielnie rozwija się m. skrzypcowa, głównie we Włoszech (Corelli), clavecinowa we Francji i organowa (Frescobaldi, Froberger, Sweelinck). Muzyka protestancka w Niemczech pielęgnuje formy, oparte na chorale (H. Schütz). Do najwyższego wydoskonalenia doprowadza je J. S. Bach, mistrz fugi instrumentalnej i pasji oraz G. F. Händel, mistrz oratorjów i fugi wokalnej.

Styl homofoniczny. Klasycy. W połowie XVIII. w. zapanował na miejscu dawnego stylu kontrapunktycznego styl harmoniczny, oparty na akordach: melodja z akompanjamentem, czyli t. zw. homofonja. Ta zasadnicza zmiana stylu znalazła swój wyraz w teorji (J. Ph. Rameau), która ustaliła naukę o akordach czyli harmonję i oparła jej konstrukcję na budowie kadencji, t. j. trzech zasadniczych funkcjach harmonicznych. Nowy styl reprezentują kompozytorzy neapolitańscy, niemieccy skupieni na dworze w Mannheimie i Wiedniu, a wkońcu klasycy: J. Haydn i W. A. Mozart. Główną formą staje się sonata fortepianowa i skrzypcowa i, na tej samej zasadzie konstrukcyjnej oparta, symfonja na orkiestrę. Haydn przeszczepia nadto formę sonatową na pole kwartetu smyczkowego. Te same formy kultywuje Mozart, niedościgniony mistrz opery; wzorem jego był Ch. W. Gluck i kompozytorzy włoscy z G. B. Pergolesem, twórcą opery komicznej, opera buffo, na czele. Jak w muzyce J. S. Bacha streszcza się ideał m. polifonicznej, tak twórczość Beethovena jest syntezą dwóch epok: klasycyzmu i romantyzmu. Jego sonaty i symfonje wprowadzają pierwiastek subjektywizmu i nieznaną przedtem retorykę wyrazu. Formalnie wraz z kwartetami smyczkowemi stanowią one niedościgły wzór. Dziewiąta symfonja z chórem finału utorowała drogę swobodnemu traktowaniu formy symfonicznej.

Romantyzm rozwija formy liryczne: pieśń z tow. fortepianu, której mistrzem staje się Fr. Schubert, minjaturę fortepianową F. Mendelssohn („Pieśni bez słów") R. Schumann, a przedewszystkiem Fryd. Chopin, odkrywca nowych skojarzeń harmonicznych w subtelnych poematach fortepianowych i nowej techniki pianistycznej. Operę romantyczną reprezentuje K. M. Weber, obok wielkiej opery francuskiej (Cherubini, Spontini, Halévy, Meyerbeer, Auber) i opery komicznej (Auber, Boieldieu, Hérold, Adam). Nowy typ opery, jednoczącej muzykę i poezję, stwarza R. Wagner, nawiązując do tradycji Glucka: jego dramat muzyczny, oparty o symfoniczne traktowanie orkiestry i śpiew deklamacyjny oraz technikę motywów przewodnich znajduje swój najgłębszy wyraz w muzyce do „Trystana i Izoldy". — Wagner zużytkował zdobycze instrumentacji, którą wzbogacił nowemi środkami wirtuoz orkiestry H. Berlioz, przedstawiciel muzyki programowej. Zasadę jego przejął i rozwinął Fr. Liszt, jako twórca poematu symfonicznego, który doprowadził do rozbicia formy klasycznej symfonji. Obok wirtuozostwa śpiewu w operze (Rossini) panuje w poł. XIX. w. wirtuozostwo instrumentalne: Paganini i Henryk Wieniawski jako skrzypkowie, F. Liszt i Z. Thalberg jako pianiści. Za wzorem Beethovena i Wagnera idą w Niemczech i Austrji: A. Bruckner i G. Mahler w symfonjach, wierny klasykom zostaje Joh. Brahms; dominujące stanowisko uzyskują R. Strauss i M. Reger. Zwolna dochodzą do głosu inne narody: Słowianie (Smetana, Dwořak w Czechach, Czajkowski i nowatorzy z Mussorgskim i Rimskim-Korsakowem w Rosji), Skandynawja z Griegiem i Francja z C. Franckiem, a przedewszystkiem Debussym i Ravelem na czele. Z rosyjskich kompozytorów A. Skrjabin wywarł silny wpływ na m. europejską w przededniu Wielkiej Wojny. W Polsce powstała narodowa szkoła „Młoda Polska w muzyce". (Ob. Polska, Muzyka). Równolegle z prądami poezji i plastyki zmieniają się kierunki w m.: na przełomie XIX. i XX. w. pojawia się impresjonizm, potem ekspresjonizm, doprowadzający do atonalności, nakoniec nowa m., konstruktywizm, nowa rzeczowość. Ważną rolę odgrywa m. mechaniczna (gramofon, radjo, muzyka fal eteru). Praktyce towarzyszy ruch na polu teorji i historji muzyki, muzykologja. Wyczerpujące informacje dotyczące wszystkich zagadnień historyczno-muzycznych zawiera znakomity leksykon muzyczny H. Riemanna.

Mużyk (ros.), chłop; także dureń.

mw = miliwolt, $^1/_{1000}$ wolta.

My house is my castle („mój dom jest moją twierdzą"), angielskie przysłowie prawne, wskazujące na to, że zakazane jest władzom samowolne najście mieszkania prywatnego. Prawo to zaliczane jest do zasadniczych.

Myalgia (łac.), ból mięśniowy.

Myasthenia (greck.), niedomoga mięśniowa.

Mycelium, Myceles (greck.-łac.), p. Grzyby.

Mycetomy (greck.), u zwierząt organy gruczołowe, w których komórkach żyją symbiotycznie grzyby, bakterje. M. są częste u owadów, gryzących drewno i ssących. Fermenty produkowane przez symbionta są pożyteczne lub nawet konieczne dla przemiany materji gospodarza. Często wykształcają się nawet specjalne narządy, umożliwiające przeniesienie symbionta na potomstwo.

Mycetophagidae, rodzina Diversicornia, należą tu drobne zwierzęta, dochodzące niewielu milimetrów długości, żywią się grzybami.

Mycetozoa, p. Myxomycetes.

Mycielski, 1. Teodor, działacz narodowy w w. ks. Poznańskiem, (1804—1874), walczył w powstaniu listopadowem, zasiadał w sejmie pruskim, później został członkiem Izby Panów.

2. Ludwik, syn poprz., († 1863), uczestnik powstania styczniowego, kilkakrotnie ranny, zginął pod Bojanówką.

3. Józef, badacz dziejów śląskich, (1855—1918), właściciel dóbr w Poznańskiem, w czasie zaboru poseł do parlamentu niemieckiego. Prace: „Grobowe Piastów pomniki na Śląsku" (1897), „Pierwotne słowiańskie nazwiska miejscowości na Śląsku pruskim" (1900).

4. Jerzy, hr., polski historyk sztuki, (1856—1928), od 1882 profesor historji sztuki na Uniwersytecie Jagiellońskim, początkowo poświęcił się studjom historycznym („Kandydatura Hozjusza na biskupstwo warmińskie", „Hołd z r. 1525 i sekularyzacja Prus") i historyczno-obyczajowym („Porwana z klasztoru", „Matka Księcia Panie Kochanku" i t. d.), wreszcie po podróżach zagranicznych, historji sztuki polskiej i obcej. Z bardzo licznych prac i rozpraw M., które ukazywały się osobno lub w wydawnictwach zbiorowych Polskiej Akademji Umiejętności, wymienić należy: „Antoni van Dyck", „Aleksander Kucharski, malarz polski w Paryżu 1786—1820", „Sto lat dziejów malarstwa polskiego" (praca najważniejsza), „Jan Polak, malarz polski w Bawarji" (1927) i w. in.

Mycocecidia, p. Galasówki.

Mycoderma Pers. (pleśniwo), grzyb o komórkach pączkujących jak u drożdży, tworzy na powierzchni sfermentowanych cieczy powłokę. M. vini Desm. i M. cerevisiae Desm. na winie i piwie.

Mycorrhiza, symbioza rośliny wyższej z grzybem, przyczem grzyb znajduje się w komórkach korzenia. M. częsta u roślin wyższych, rosnących na glebach próchniczych kwaśnych (torfowiska, wrzosowiska, dno leśne). Grzyb dostarcza prawdopodobnie roślinie wyższej materjałów, których sama nie może pobrać z gleby próchniczej, przedewszystkiem związków azotowych. M. może być ektotroficzna, gdy mycelium grzyba tworzy tylko zewn. płaszcz dokoła korzenia lub też endotroficzna, gdy mycelium żyje w komórkach korzenia.

Mydło, w chemicznem znaczeniu każda sól wyższych kwasów tłuszczowych, w potocznem znaczeniu sól sodowa, względnie potasowa kwasów stearynowego, palmitynowego i olejowego. M. sodowe jest naogół twarde, ziarniste; potasowe jest miękkie, maziste (w potocznej mowie szare m.). Twardość m. zależy zresztą także od rodzaju użytego tłuszczu. Im większa zawartość kwasu stearynowego i palmitynowego, tem twardsze m. Do wyrobu m. twardych używa się łoju bydlęcego, tłuszczu kokosowego i palmowego; do miękkich tranu, olejów roślinnych i kwasu olejowego, pozostałego po wyrobie stearyny. Do celów technicznych wyrabia się też t. zw. m. żywiczne, przez zmydlenie żywicy drzew szpilkowych z dodatkiem tłuszczów. Czyste m. żywiczne są zbyt lepkie i nie nadawałyby się do użycia. Zmydlenie tłuszczów wprost następuje przez gotowanie z alkaljami (wodorotlenkami sodu wzgl. potasu). Przy fa-

bryczným wyrobie m. sposób ten nie jest już dzisiaj stosowany, ze względu na wysoką cenę alkaljów. Używa się w jego miejsce metod pośrednich: t. zw. systemu Krebitza, albo t. zw. sposobu autoklawowego. Przy systemie Krebitza zmydla się tłuszcze wapnem gaszonem i otrzymane mydło wapniowe przemienia na alkaliczne przez gotowanie z węglanami alkaljów, t. j. sodą, wzgl. potażem. Przy sposobie autoklawowym rozszczepia się tłuszcze na glicerynę i kwasy tłuszczowe przez gotowanie pod zwiększonem ciśnieniem i zmydla wolne kwasy tłuszczowe wprost węglanami alkaljów. M. twarde wysala się z roztworów dodatkiem soli kuchennej, doprowadza do stężenia we formach, tnie drutem na kawałki i osusza ciepłem powietrzem. M. maziste pakuje się wprost do beczek.

M. specjalne: m. toaletowe wymagają doboru lepszych gatunków tłuszczu i dodatkowej przeróbki, usuwającej gruzełkowatą strukturę. Przeróbka polega na roztarciu m. na proszek i ponownem sprasowaniu. Przy tej okazji dodaje się środków zapachowych. M. do golenia, dające dużo piany, sporządzane są przez zmydlenie twardego łoju ługiem potasowym. Proszki mydlane do prania zawierają czasami dodatek środków bielących, n. p. nadboranu sodowego. M. przetłuszczone zawierają dodatek lanoliny (ob.), t. zw. m. lecznicze zawierają pewne ilości środków dezynfekcyjnych, jak n. p. sublimat, karbol, krezole i t. p. Do specjalnych celów kosmetyczno-leczniczych używane są także mydła, sporządzone przez zmydlenie oliwy z oliwek.

Mydłodrzew, p. Sapindus.

Mydriatica (uzupełn.: remedia), środki rozszerzające źrenice, jak np. atropina; przeciwieństwo: Miotica.

Myelitis (greck.), zapalenie rdzenia pacierzowego; m. disseminata, ob. Rdzenia pacierzowego choroby.

Myeloma (greck.), mięsak szpiku (nowotwór w szpiku kostnym).

Myelomalacia (greck.), rozmiękczenie rdzenia.

Myelomeningitis (greck.), zapalenie rdzenia i jego opon.

Myeloplaxe (greck.-franc.), komórka olbrzymia szpiku.

Myelos (greck., łac. medulla), szpik, rdzeń pacierzowy.

Mygdonia, kraina w staroż. Macedonji w okolicy dzisiej. Salonik.

Mykale, przylądek i góry w Małej Azji (1265 m), miejsce zwycięstwa Hellenów nad Persami w r. 479 przed Chr.; obecnie Samsun-Dagh. Pobojowisko leżało koło dzis. Domatia.

Mykeny, miasto na równinie argolidzkiej na Peloponezie, rzekomo zbudowane przez Perseusza, rezydencja Agamemnona. Wykopaliska Schliemanna w latach 1876—1877 i późniejsze Towarzystwa archeologicznego w Atenach zaznajomiły świat z akropolą mykeńską, obwarowaną wielkiemi „cyklopiemi" murami, z lwią bramą; najważniejsze są tu ruiny pałacu królewskiego z megaronem, oraz groby szybowe ze stelami w kolistem obmurowaniu (t. zw. skarbiec Atreusza). Stele i przedmioty złote, n. p. maski, blaszki i t. d. pochodzące z tych grobów znajdują się obecnie w Muzeum Narodowem w Atenach. Wśród pagórków poniżej akropoli znajduje się grupa grobów kopułowo-ulowych z długiemi korytarzami i komorami. Zabytki te należą do t. zw. kultury mykeńskiej, pochodzą z drugiego tysiąclecia przed Chr.

Mykerinos (egip. Menkewre), król egipski 4-tej dynastji (2700 przed Chr.), zbudował trzecią piramidę w Gizeh; trumnę i części mumji znaleziono w r. 1837.

Mykologja (mycetologja, greck.), nauka o grzybach, grzyboznawstwo.

Mykonos, wyspa we wsch. Cykladach (Grecja) z 90 km² i ok. 5.000 mieszk., nieurodzajna. Stolica M. ma 3.200 mieszk. i muzeum starożytności.

Mykoza (trehaloza), cukier, występujący w niektórych grzybach, n. p. Boletus edulis, pod działaniem rozcieńczonych kwasów przechodzi w cukier gronowy.

Mykozy, (choroby grzybie, z greck. mykes, „grzyb"), choroby, występujące u zwierząt ssących, wywoływane przez niższe grzyby. U ptaków zapalenie płuc wywołuje pleśniak.

My lady (ang. „moja lady"), forma tytułowania Angielek, uprawnionych do używania tytułu „lady" (ob. Lady).

My lord (ang. „mój lordzie"), forma tytułowania lorda, biskupa lub prezesa sądu.

Mylae, ob. Milazzo.

Mylasa, do czasów Mauzolosa rezydencja dynastów karyjskich, dzisiaj tureck. Milâs, greck. Melisos.

Myll, w Turcji kilometr.

Mylitta (babil. mulittu, „rodzicielka"), babilońska Afrodyta, czczona rzekomo przez prostytucję religijną.

Mylius J. F., rytownik warszawski pierwszej połowy XVIII. w., rytował liczne portrety znanych rodzin polskich, jak: 1729 portret bpa L. B. Załuskiego, 1720 Kazimierza Sapiehy, 1741 J. F. Sapiehy, 1746 J. A. Załuskiego, dalej portrety: kardynała J. A. Lipskiego, bpa S. Dąbrowskiego, Kaz. Poniatowskiego, Michała ks. Czartoryskiego i t. d., prócz tego rytował wizerunki świętych. Najpóźniejsza datowana rycina M. pochodzi z r. 1750.

Mylius-Erichsen Ludvig, duński badacz Grenlandji, (1872—1907), kierował w 1902—04 t. zw. „literacką" wyprawą do Grenlandji celem badania języka, obyczajów i podań eskimoskich, a w 1906—07 wyprawą do płn.-wsch. Grenlandji, która ustaliła wyspiarski charakter tego kraju. W czasie powrotu jedna część wyprawy razem z M. zginęła, druga została ocalona przez ratunkową wyprawę E. Mikkelsena w 1912 r.

Mylonit (z greck. mylos, „młyn"), brekcjowata skała o wyraźnej strukturze druzgotowej, powstała wskutek ciśnienia górotwórczego.

Mymer Franciszek, Ślązak, humanista, profesor akademji krakowskiej, przedsiębiorczy wierszopis, tłumacz i wydawca podręczników z pierwszej pol. XVI. w., wydał m. i.: „Dictionarius trium linguarum, Latine, Teutonice et Polonice" (1528, III. wyd. 1592), „Dobrego zdrowia rządzenie..." (1532, wierszem, w 3-ch językach, łac., niem. i pol.; przedruk 1899), „Katonowe wiersze obyczajne" (1535, VII. wyd. 1582; j. w. w 3-ch językach, przedruk. 1894).

Mynheer (holend.), mój panie, przestarzała tytulacja (teraz meneer); także żartobliwe określenie Holendra.

Mynster Jakob Peter, teolog duński, (1775—1854), 1830 biskup zelandzki; napisał: „Betragtninger over de kristelige Troesberlomme" (1833) i in.

Myoblasty (greck.), komórki, z których powstają włókna mięśniowe.

Myocardium (greck.-łac.), mięsień sercowy; myocarditis, zapalenie mięśnia sercowego.

Myofibroma, ob. Mięśniak.

Myolemma (greck., myo-, sarcolemma), owłóknia mięśniowa.

Myologia (greck.), nauka o mięśniach.

Myoma, ob. Mięśniak.

Myomerja (greck.), u kręgowców podział systemu mięśniowego na segmenty mięśniowe (myomery).

Myometritis, zapalenie mięśnia macicy, przechodzące zazwyczaj na błonę śluzową (Endometritis).

Myometrium (greck.-łac.), warstwa mięsna macicy.

Myong, nazwa plemion górskich Annamu; ob. Kha.

Myonnesos, przylądek i miasto na wybrzeżu Jonji między Teos a Lebedos. Zwycięstwo Rzymian pod wodzą L.Aemiliusa nad Antjochem W. w r. 190 przed Chr.

Myopathia (greck.), schorzenie mięśni; m. lumbalis, ból lędźwiowy, postrzał; m. rheumatica, gościec mięśniowy.

Myopia (miopja, greck.), Krótki wzrok (ob.).

Myositis (greck.), zapalenie mięśni; m. ossificans, schorzenie, które prowadzi do rozlanego tworzenia się tkanki kostnej w mięśniach.

Myosotis palustris. a) przekrój podłużny kwiatu.

Myosotis L. (niezapominajka), zioła, należące do rodziny Borraginaceae, kwiaty niebieskie, różowe lub białe, liście pokryte kutnerem. Występuje w 40 gatunkach w strefie umiarkowanej, z wyjątkiem Ameryki. W Polsce 10 gatunków, z tych częste: M. palustris (L.) Lam. (n. błotna), na wilgotnych łąkach oraz na brzegach wód, M. silvatica Hoffm. (n. leśna), M. versicolor Sm. (n. różnobarwna), o koronie początkowo żółtawej, później różowej, wkońcu błękitnej. M. stricta Sk. (n. piaskowa), na suchych wzgórzach, polach i piaskach. M. hispida Sch. (n. kosmata), na łąkach i łanach.

Myosurus L. (ukwap), drobne zioła z rodziny Ranunculaceae. W Polsce M. minimus L. (u. drobny), od 5—10 cm wysokości, nagi odziomkowe liście lancetowate; kwiat żółtozielony, 5—10 pręcików, słupki liczne na długiej osadce, która po dojrzeniu wydłuża się w walcowaty kłos.

Myotomy (greck.), części, tworzące mięśnie w prasegmentach embrjonów kręgowych.

Myoxus (greck.-łac.), popielica (ob.).

Myozyna (miozyna), albumina mięsna.

Myra, miasto w Licji, od czasów Teodozjusza stolica, 3 km od morza. Tu wylądował apostoł Paweł. Ruiny i grobowce skalne koło dzis. Dembre.

Myriapoda, p. Wije.

Myrica L. (woskownica), jedyny przedstawiciel rodziny Myricaceae, krzewinki, krzewy lub drzewa o liściach prostych, kwiaty w kwiatostanach, owocem pestkowiec, pokryty woskiem. Nad Bałtykiem na torfowiskach występuje M. gale L. (w. europejska), ma liście pokryte spodem cienką warstwą filcu, kwiaty żeńskie i męskie, siedzące w kotkach. Liście (t. zw. mirtowe liście brabanckie), zawierające trujący olejek eteryczny, miały zastosowanie w chorobach skóry. Owoce m. cerifera L. z płn. Ameryki dostarczają wosku, używanego do wyrobu świec.

Myricaceae (woskownicowate), jedyna rodzina rzędu Myricales. Należą tu rośliny drzewiaste, o kwiatach jednopłciowych, wiatropylnych, liście pojedyncze, naprzemianległe, kwiaty zebrane w kłosy, owocem orzeszek. Jedyny rodzaj: Myrica.

Myricales (łac.), rząd roślin dwuliściennych, należący do Choripetalae; jedyna rodzina: Myricaceae (ob.).

Myricaria, krzew, p. Tamarix.

Myrina, greckie miasto nadbrzeżne w Eolji (Mała Azja), którego nekropole, odkopywane od 1881 przez francuskie ekspedycje, dostarczyły terakot w stylu hellenistycznym.

Myrinx, tyle co błona bębenkowa.

Myriophyllum Vaill. (wywłócznik), roślina wodna z rodziny Halorrhagidaceae, o liściach pierzastych, okółkowych, zanurzonych w wodzie, kwiatostan wznosi się ponad wodą. W Polsce M. verticillatum L. (w. okręgowy), M. spicatum L. (w. kłosowy), w stojących wodach w całej Polsce i M. alternifolium DC (w. skrętoległy) w stojących wodach na Pomorzu i w okolicach Lwowa (stanowisko niepewne).

Myristica L. (muszkatowiec), wiecznie zielone krzewy lub drzewa z rodziny Myristicaceae, kwiaty obupłciowe, owoc mięsisty, nasiona wielkie, okryte popękaną błoną. Rosną w Azji i płd. Ameryce. M. fragrans Houtt. (m. korzenny), z wysp Moluckich dostarcza nasion, zwanych gałkami muszkatołowemi, używanych jako przyprawa. Przez wyciśnięcie

otrzymuje się gęsty olej, t. zw. masło lub balsam muszkatołowy, zawierający mirystynę. Osnówki gałek muszkat. (Arillus Miristicae), zw. w handlu kwiatem muszkat., barwy pomarańczowej, wydają woń silnie aromatyczną; olejek z nich otrzymany ma zastosowanie w perfumerji i jako przyprawa. Arabowie sprowadzili M. z Indyj, od 1200 znana w płn. Europie. Ośrodkiem uprawy M. są wyspy Banda (⁷/₈ ogóln. produkcji). Z nasion M. otoba H. B., z gór Kolumbji, otrzymuje się tłuszcz otoba.

Myristicaceae (muszkatołowe), rodzina roślin, należąca do Polycarpicae, reprezentowana w krajach tropikalnych. Najważniejszy rodzaj: Myristica.

Myrjada (greck.), liczba 10.000, potem bardzo wielka ilość; u Greków tyle co „niezliczony".

Myrmecochoria, rozsiewanie nasion przez mrówki. Nasiona, przystosowane do rozsiewania się za pośrednictwem mrówek, posiadają t. zw. elajosomy, ciałka, zawierające tłuszcz i cukier. Mrówki polując na elajosomy rozwlóczą przy tej sposobności nasiona. Typowy przykład daje glistewnik i perłówka (ob. Melica).

Myrmecodia Jack. (mrówczelina), epifityczne krzewinki, należące do Rubiaceae, posiadają skórzaste lub mięsiste liście, drobne kwiaty, owoce żółte lub białe. Rosną w Azji wsch. i na archipelagu Malajskim. Najbardziej znany gatunek: M. echinata Jack.

Myrmecophagidae (greck.), p. Mrówkojady.

Myrmecophyla (greck.), ob. Mrówkolubne rośliny.

Myrmekit, zrost kwarcu ze skaleniem alkalicznym, występujący, jako obwódka plagjoklazów w tych miejscach, gdzie stykają się ze skaleniem alkalicznym. Obwódki te są kształtu sierpowatego i wypukłością są zwrócone ku skaleniowi alkalicznemu. M. jest utworem wtórnym, a mianowicie produktem procesów dynamicznych. Występuje w skałach magmowych.

Myrmekologja (greck.), nauka o mrówkach.

Myrmeleonidae, p. Mrówkolwy.

Myrmica (łac.), mrówka.

Myrmidonowie, lud achajski w Tesalji; walczyli według podania z Achillesem pod Troją.

Myrodochion (greck.), naczynie, używane w kościele wschodnim do przechowywania myronu.

Myron (greck.), ob. Krzyżmo.

Myron, rzeźbiarz grecki, działający ok. 450 prz. Chr. w Atenach, jest twórcą bronzowych figur bogów, herosów i atletów. Sławne były figury Ladas i t. zw. Dyskobol, ob. tabl. Grecka sztuka (2), z których zachowały się liczne kopje rzymskie, dalej z części zestawiona grupa „Atena i Marsjasz", wreszcie przedstawienia zwierząt. M. charakteryzuje zwięzłość formy i uchwycenie ruchu postaci, głowom jednak zarzuca się brak uduchowienia.

Myronowy kwas, znajduje się w postaci soli potasowej w nasionach czarnej gorczycy; tworzy ciecz syrupowatą, bezwonną, smaku gorzkawo-kwaśnego. Sól potasowa działaniem enzymu myrozyny rozpada się na cukier gronowy, olejek gorczyczny i kwaśny siarczan potasu. Proces ten zachodzi również w nasionach gorczycy pod wpływem wody.

Myroxylon balsamum.

Myroxylon L. (Toluifera L., balsamowe drzewo), wysokie drzewa, należące do Papilionaceae, rosną w tropikalnej Ameryce. M. balsamum Harms znana w dwu odmianach: M. balsamum genuinum dostarcza balsamu tolużańskiego, M. balsamum pereirae balsamu peruwiańskiego.

Myrrha, ob. Mirra.

Myrrha, matka Adonisa (ob.).

Myrsinaceae (borownicowate), rodzina roślin, należąca do Primulales. Należą tu rośliny przeważnie drzewiaste, o liściach prostych, pięciodzielnych kwiatach, owocem pestczak lub jagoda. Najważniejszy rodzaj: Ardisia. Rosną w krajach tropikalnych.

Myrtaceae. Kwiat jednokomorowy z gat. Melaleuca.

Myrtaceae (mirtowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales. Drzewa o liściach naprzeciwległych, bez przylistków, kielich i korona 4—5-dzielne, pręcików wiele, często zebrane w wiązki, słupek dolny zrośnięty z pustem dnem kwiatowem, jedno- lub wielokomorowy, owocem puszka, jagoda, pestczak. Najważniejsze rodzaje: Eugenia, Pimenta, Eucalyptus, Melaleuca, Myrtus, Psidium, Metrosideros.

Myrtales, rząd roślin o rozmaitym pokroju, przeważają jednak rośliny drzewiaste, liście bez przylistków, kwiaty obupłciowe, okwiat podwójny, często trójdzielny. Pręcików tyle co płatków korony, 2 razy tyle, lub więcej. Słupki zrośnięte, prawie zawsze o jednem znamieniu, placenta brzeżna. Najważniejsze rodziny: Thymelaeaceae, Elaeagnaceae, Lythraceae, Donneratiaceae, Rhizophoraceae, Combretaceae, Myrtaceae, Punicaceae, Lecythidaceae, Melastomataceae, Oenotheraceae, Halorrhagidaceae, Gunneraceae.

Myrtilos, w mitologji greck. kierownik wozu Ojnomaosa, został wrzucony w morze Myrtojskie przez Pelopsa. Z woli Hermesa został woźnicą na firmamencie.

Myrtus communis.

Myrtus L. (mirt), wiecznie zielone drzewa lub krzewy, należące do Myrtaceae: liście pojedyncze, naprzeciwległe, kwiaty białe lub czerwone, owocem kulista jagoda. M. communis L., ojczyzną macchia śródziemnomorska, dochodzi 2—1,3 m wysokości, owoce używane dawniej jako przyprawa, obecnie mają zastosowanie w medycynie. Z liści i owoców otrzymuje się przez destylację wodę kosmetyczną. W Grecji m. był poświęcony Afrodycie, noszenie wieńców m. podczas ślubów jest starym zwyczajem. M. luma Mol. z Chile i Peru dostarcza jadalnych owoców.

Mysia wieża. Z wielu wieżami, zwłaszcza stojącemi nad wodą, związane są podania miejscowe o nielitościwych królach (Popiel w Polsce, Snio w Danji), biskupach (Hatto) i i., zjedzonych w czasie głodu przez myszy (dusze zmarłych z głodu lub też wyraz kary Bożej), mimo schronienia się do takiej wieży. M. w. w Kruszwicy, zwana też wieżą Popiela, zbudowana z cegły, służyła jak się zdaje jako wieża i latarnia orjentacyjna dla żeglugi.

Mysikrólik (Regulus cristatus Aldr.), ptak wróblowaty, z rodziny złotogłówek (Regulidae), najmniejszy z ptaków krajowych, dochodzi 10 cm długości, siąg skrzydeł 15,5 cm, zwierzchu oliwkowo-zielony, środkiem głowy smuga pomarańczowo-ognista, czarno obwiedziona. Zamieszkuje Europę, Azję płn. i środkową. W Polsce pospolity w lasach szpilkowych. Gniazdo trudno dostrzegalne, zawieszone na samym końcu gałęzi jodły lub świerka. W maju samiczka znosi 8—10 jaj wielkości ziarna grochu. Młode żywią rodzice jajkami owadziemi. Pokarmem dorosłych stają się owady i ich gąsienice w lecie, w zimie jajka, skutkiem czego są to ptaki pożyteczne. Śpiewają donośnie nawet i w zimie. Pokrewny gatunek, u nas rzadszy: zniczek (M. ignicapillus Naum.), ma wierzch szaro-zielonawy, środkiem głowy smuga żółta lub pomarańczowa, czarno obwiedziona.

Mysiogony (Thysanura), ob. Apterygota.

Mysis, stadjum larwalne wyższych raków.

Mysis (łasonóg), rak, należący do Schizopoda (szczepkonogi), drobny, szczepkonóżna ma jednakowej budowy z nogami pływnemi. Charakteryzuje się brakiem skrzel. Żyje gromadnie na pełnem morzu, pospolity w morzach zimnych.

Myslbek, 1. Josef, rzeźbiarz czeski, (1848—1922), studja na Akademji w Pradze, dyrektor Szkoły przemysłu artystycznego tamże, twórca monumentalnych i dekoracyjnych prac (grupy na moście Palacky'ego i nagrobek Sladkowsky'ego, Praga), dalej posągu konnego św. Wacława w Pradze (główne dzieło), oraz posągu nagrobnego kardynała Fryderyka ks. Schwarzenberga (katedra św. Wita).

2. Karol, wybitny malarz czeski, (1874—1915), maluje głównie portrety.

Mysłowice, miasto w pow. Katowice (woj. śląskie), na prawym brzegu Przemszy, przy ujściu do niej rz. Brynicy i przy kolei: Katowice—Oświęcim, M.—Szczakowa, połączone tramwajem z Królewską Hutą 8 km na wsch. od Katowic, ma razem z przedmieściami: Cmok, Miejski Janów, Izabelnia, Miejskie Szopienice i Huta Rozalja — 21.684 mieszk. Siedziba wielu urzędów, instytucyj publ. i szkół, a z zabytków przeszłości — 2 stare kościoły i piękny zamek za miastem. M. są ośrodkiem przemysłu metalurgicznego (walcownia cynku, fabr. wyrobów aluminjowych, kotłów, maszyn, motorów elektr.), a poza tem posiadają przemysł budowlany, chemiczny, włókienniczy, fabr. octu, wódek i likierów, kopalnię węgla oraz znaczny handel bydłem. Miasto (od 1360) stanowiło w 1679—1839 ordynację, należącą do hr. Mieroszewskich, a rozwój jego datuje się od 1825, kiedy otwarto w M. hutę cynkową.

Mysore, ob. Maisur.

Mysłkowski Ignacy, podpułkownik wojsk powstańczych 1863 i naczelnik powiatów pułtuskiego, ostrołęckiego i ostrowskiego, (1823—63), pracował przed wybuchem powstania jako inżynier przy kolei warszawsko-petersburskiej. W styczniu 1863 zaczął działanie powstańcze rozbiciem placówki moskiewskiej pod Łochowem; następnie przyłączył się do partji Padlewskiego, a po jego schwytaniu objął dowództwo partji, na czele której pobił Rosjan pod Stokiem, lecz wkrótce zginął w nieszczęśliwej potyczce pod Kietlanką.

Mysz, ob. Myszy.

Myszanka, prawoboczny dopływ Szczary (do Niemna), długi 79 km. Przepływa przez powiat: Baranowicze i Słonim pod Nową Myszą i Ostrowem.

Myszkowscy, polska rodzina magnacka, wywodząca się z XV. w., wygasła 1727, będąca w jej posiadaniu ordynacja pinczowska przeszła wraz z nazwiskiem i tytułem na ród Wielopolskich. Wybitniejsi członkowie:

1. Jerzy, duchowny, († 1543), kanonik gnieźnieński i krakowski, 1535 administrator diecezji krakowskiej, współpracownik Jana Łaskiego i Piotra Tomickiego, bojownik katolicyzmu przeciw innowierstwu, wybitny prawnik, brał udział w układaniu korektury praw Taszyckiego oraz statutów kościelnych.

2. Piotr, biskup krakowski, (1505—1591), sekretarz Zygmunta Augusta, który wyniósł go na sekretarstwo w. k. i obsypał mnóstwem prebend; wstąpiwszy na stolicę krakowską (1577) stworzył w swym domu ognisko życia umysłowego, przyjmował najwybitniejszych ludzi nauki, w szczególnie bliskich stosunkach pozostawał z Kochanowskim, Nideckim, J. Górskim. W czasie trzech pierwszych bezkrólewi, odgrywał wybitną rolę w senacie i wpływał na tok elekcyj. Tolerancyjny wobec dyssydentów, podpisał 1586 konfederację warszawską. Zapobiegliwy gospodarz, gromadził skrzętnie gotowiznę i majątki ziem-

skie, kładąc podwaliny pod przyszłą ordynację Myszkowskich, w której skład weszły zamek Mirów z miastem, Wielki Książ, Pinczów, Chrobeń etc.; zatwierdził ją ostatecznie sejm 1601 r.

3. Zygmunt, marszałek w. kor., (1564—1616), wierny sługa i zausznik Zygmunta III., z przekonań gorący regalista, w czasie studjów zagranicznych przesiąknął cudzoziemczyzną, 1596 uzyskał od papieża Klemensa VIII. tytuł margrabiowski, przez książąt zaś mantuańskich przypuszczony do herbu, przybrał do nazwiska rodowego przydomek Gonzaga. Szlachta nienawidziła go za pychę arystokratyczną i niechęć do równości panującej w Rzpltej, uważała go za głównego inspiratora niepopularnej polityki Zygmunta III. Istotnie M. przyczynił się wybitnie do skojarzenia powtórnego małżeństwa austrjackiego króla, walczył po jego stronie przeciw rokoszanom, następnie wyjechał na dwór francuski i angielski, by bronić tam słuszności sprawy królewskiej przeciw machinacjom zwolenników Zebrzydowskiego.

Myszków Nowy i Stary, wsie w pow. Zawiercie (woj. kieleckie), nad rz. Wartą, przy kolei: Częstochowa—Zawiercie. M. Nowy ma 1.774, a Stary 874 mieszk. Obydwie wsie są ośrodkami przemysłowemi (fabr. wyrobów metalowych, ćwieków, szpulek, odlewnia żelaza, fabr. jedwabiu sztucznego, octu, tkalnia, przędzalnia, tartaki i młyny).

Myszopłoch, p. Ruscus.

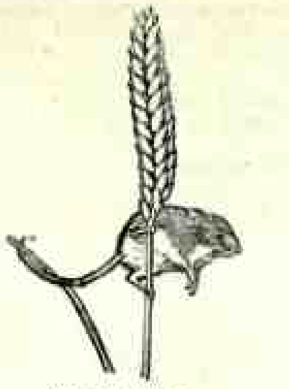

Mysz badylarka.

Myszy (Muridae), rodzina gryzoniów o uzębieniu $\frac{1003\text{-}2}{1003\text{-}2}$. Odznaczają się smukłą budową ciała, ogon długi, obrączkowany, łuskowaty lub też zupełnie nagi. Dzielimy je na 12 podrodzin, z tych najważniejsze: norniki (Microtinae), chomiki (Cricetinae) i myszy właściwe (Murinae). M. właściwe towarzyszą wszędzie człowiekowi, któremu zawdzięczają swe rozprzestrzenienie. Dzielimy je na dwa rodzaje: szczur (ob., Epimys) i mysz (Mus). W Polsce m. p o s p o l i t a (Mus musculus L.), wierzch ciała brunatno-popielaty, dochodzi długości 9.5 cm, spotykana wszędzie, 5—6 razy do roku rodzi po 8 ślepych młodych, które po upływie 3 tygodni zaczynają prowadzić samodzielne życie. Albinotyczna odmiana, jako t. zw. b i a ł a m., często hodowana. M. l e ś n a (M. sylvaticus L.) ma wierzch ciała żółtawo-popielaty, dochodzi długości 12 cm, żywi się owocami, zbożem, robakami i owadami, zimy nie przesypia. M. polna (M. agrarius Pall) wierzch czerwono-brunatny, czarna pręga biegnie wzdłuż grzbietu, dochodzi długości 16,5 cm, żywi się podobnie jak poprzednia, na zimę robi zapasy, wyrządza znaczne spustoszenia w plonach. Najmniejsza z m. krajowych to m. b a d y l a r k a (żniwiarka, M. minutus Pall) długości 6.5 cm, wierzch ciała żółtawy, spód i nogi białe. Dużo rzadsza od poprzednich, buduje kuliste gniazda na źdźbłach traw.

Myszyniec, osada miejska w pow. Ostrołęka (woj. białostockie), nad rz. Rozogą, przy linjach wąskotorowych: M.—Kolno, M.—Łomża i M.—Grabowo, ma 1.872 mieszk. i handel bydłem. Miasteczko (od 1791), powstałe w XVII. w. stanowi ośrodek potężnej ongiś, dziś już znacznie przetrzebionej p u s z c z y M y s z y n i e c k i e j, która rozciągała się między Narwią, Skwą i Omulewem oraz granicą Prus Wsch. Puszcza M. była dawniej i jest jeszcze zamieszkała przez K u r p i ó w, którzy trudnią się gospodarką bartną, myślistwem i rybołówstwem.

„Myśl polska", czasopismo, poświęcone sprawom politycznym, społecznym i literacko-artystycznym, wydawane i redagowane w l. 1915—18 w Warszawie przez Jakóba Mortkowicza.

Myślachowicki zlepieniec, zlepieniec wieku triasowego, występujący pod Krakowem w okolicach Myślachowic (koło Trzebini), składający się przedewszystkiem z okruchów skał dewońskich i węglowych.

Myślenia prawa, oznaczają przedewszystkiem cztery od Arystotelesa w l o g i c e ustalone zasady naukowego myślenia, mianowicie: 1. t o ż s a m o ś c i, 2. s p r z e c z n o ś c i, 3. w y ł ą c z o n e g o ś r o d k a, 4. d o s t a t e c z n e j r a c j i. Nowsze badania wykazały, że obok naukowej logiki, istnieją jeszcze inne rodzaje rozumowego myślenia, oparte na swoich własnych prawach. Tak wyjaśnia Cassirer logikę mitycznego myślenia i mówienia: „Philosophie der symbolischen Formen" (1923—25, 2 t.), Leisegang: „Der Apostel Paulus als Denker" (1923) przeciwstawia usystematyzowane przez siebie p. m. mistyczne prawom logiki racjonalnej. W p s y c h o l o g j i p. m.: prawa, według których myślenie, jako funkcja psychologiczna istotnie się odbywa.

Myślenice, miasto powiat. w woj. krakowskiem, nad rz. Rabą, 32 km na płd. od Krakowa, a 18 km od stacji Kalwarja Zebrzydowska, z 5.491 mieszk. Posiada fabr. kapeluszy, tartak parowy, browar, garbarnie, młyny, cementownie i kamieniołomy oraz handel bydłem. Z zabytków przeszłości posiada miasto (od 1342 r.) 2 stare kościoły (w jednym cudowny obraz Matki Boskiej) i ruiny średniowiecznego zameczyska. Dzięki pięknemu położeniu w górzystej (Stróża, 685 m) okolicy są M. uczęszczanem letniskiem. W czasach piastowskich M. odgrywały dużą rolę w systemie obronnym płd. granic ziemi krakowskiej, t. zw. „brona myślenicka", broniła drogi doliną Raby. P o w i a t M. ma 383 km² i 39.762 mieszk.

Myślenie, według starszej l o g i k i tworzenie pojęć, sądów i wniosków. Należytem, prawdziwem m. jest to, które jest zgodne z zasadami logiki (prawami m., ob.). Według Kanta m. jest funkcją rozsądku — w przeciwieństwie do o g l ą d u, który jest funkcją zmysłowości. „Bez zmysłowości nie może nam być dany żaden przedmiot, bez rozsądku żaden nie może być pomyślany. Myśli bez treści (pochodzącej z oglądu) są puste, oglądy bez pojęć, są ślepe (niezrozumiałe). Rozsądek nie może mieć oglądu, zmysły nie mogą myśleć. Poznanie może wyniknąć tylko z ich połączenia". — W n o w s z e j t e o r j i p o z n a n i a określa się m. jako czynność psychiczną, dzięki której treści świadomości łączy się, rozdziela, ujmuje w pojęcia, łączy w sądach i porządkuje we wnioskach. — P s y c h o l o g j a m. zajmuje się określeniem procesów psychicznych, dzięki którym m. dochodzi do skutku. Stworzono również metody doświadczalnego wywoływania procesów m. u osób poddanych eksperymentowi. Np. osobie badanej pokazuje się obraz i poleca się jej wypowiedzieć myśl, jaka się wtedy w jej świadomości zjawiła; albo wypowiada się w obecności osoby badanej jakieś słowo, oznaczające pojęcie, i każe się jej utworzyć pojęcie nadrzędne, podrzędne lub współrzędne, lub wreszcie wypowiedzieć sąd o prawdziwości lub fałszywości wypowiedzianego wobec niej sądu. Przedmiotem badania może być też kwestja, czy wszelkiemu m. towarzyszą obrazy zmysłowe (wzrokowe, słuchowe), uczucia i t. d., oraz czy każdemu m. towarzyszy głośne lub ciche mówienie. Jednem słowem bada się, czy w każdem m. obok elementów nieoglądowych (pojęciowych) znajdują się również elementy oglądowe. Przy rozwiązywaniu złożonych zadań myślowych można rozróżnić następujące główne wypadki: 1. sposób osiągnięcia danego celu jest znany i zjawia się w pamięci, 2. sposób jest nieznany, trzeba go dopiero szukać; czasami dopiero po żmudnem poszukiwaniu, czasami zaś niespodzianie, bez trudu, „w p a d a m y" na właściwe, trafne rozwiązanie. Rozwój m. odbywa się stopniowo u dziecka; ważnym tutaj jest okres dojrzewania.

Myśli gonitwa, chorobliwe przyspieszenie toku myślenia. Już człowiek zdrowy pod wpływem rozdrażnienia lub n. p. alkoholu myśli szybciej. Jako objaw chorobowy występuje m. g. w chorobach umysłowych (manja). G. m. powstaje przez odpadnięcie hamulców, które przy normalnem myśleniu umożliwiają trzymanie się pewnego tematu myślowego.

Myśli odgadywanie. Należy odróżnić o. m. zapomocą sztuczek, łudzących audytorjum, od prawdziwego metafizycznego o. m. Rzekomo odgadujący uzyskuje właściwą odpowiedź przez specjalny sposób zadawania pytań lub też znaki optyczne czy akustyczne. Anglik Stuart Cumberland, wprowadził rodzaj o. m., obecnie należący do rozrywek towarzyskich. Pod nieobecność pseudo-odgadującego chowa się np. jakiś przedmiot. Odgadujący, trzymając za rękę jednego z wtajemniczonych, koncentrującego intensywnie swe myśli na zadaniu, które ma być wykonane, usiłuje je odgadnąć; odgadywanie polega w tym wypadku na wrażliwości ręki, która odczuwa najmniejsze poświadome reakcje cielesne na właściwy lub fałszywy kierunek. Carpenter dopatrywał się tu związku z zaobserwowanemi przez niego (od r. 1832) „ruchami ideomotorycznemi". — W przeciwieństwie do rzekomego o. m. polega p r a w d z i w e, m e t a f i z y c z n e zjawisko odgadywania m. na zdolności wnikania w treść wyobrażeń, zawartych w podświadomości lub nadświadomości drugiego człowieka, bez pośrednictwa pięciu zmysłów lub stosowania sztuczek. Możliwości o. m. dowiodły liczne badania, najważn. w londyńskiem „Society for Psychical Research" (na Mrs. Piper). Właściwa istota tego procesu nie jest jednak dotychczas dostatecznie wyjaśniona.

Myśli przenoszenie, zjawisko metafizyczne, polegające na komunikowaniu sobie myśli na odległość bez działania zmysłowego (słowa mówionego czy pisanego). Zjawisko to, rzadko występujące, nie zostało dotąd krytycznie zbadane, tem mniej wytłumaczone.

Myślistwo, t. j. zabijanie dziko żyjącej zwierzyny, jest u ludów żyjących na najpierwotniejszym stopniu kultury zasadniczem, u pierwotnych ludów, pasterskich i rolniczych, ważnem ubocznem źródłem utrzymania. Prymitywna broń człowieka pierwotnego nie pozwala na spotkanie wręcz z grubszą zwierzyną, dlatego łowi ją głównie w potrzaski lub wilcze doły, t. j. wybrane w ziemi jamy, najeżone na dnie ostremi palami i przykryte zwierzchu gałęziami i cienką warstwą ziemi. Słabszą zwierzynę zabija człowiek pierwotny z łuku lub oszczepem. W krajach o wyższej kulturze przestaje być m. nieodzownem źródłem utrzymania, w średniowieczu staje się rozrywką, którą monopolizują dla siebie panujący i feudalne rycerstwo. — M. ś r e d n i o w i e c z n e w P o l s c e. Średniowieczne polowania odbywały się w Polsce, jak w całej zresztą Europie, głównie z udziałem konia. G r u b e g o z w i e r z a, t. j. żubra, tura, dzika, jelenia, ścigano konno, przy udziale sfory psów, rażono po drodze z łuków i kusz, i ostatecznie zmęczonego i osaczonego przez psy dobijano oszczepami. Wilki, lisy i zające szczuto chartami. Na p t a c t w o polowano ze sokołem. Łowy takie odbywano gromadnie i konno, (najchętniej na ptactwo wodne i błotne), wśród którego najcenniejszą zwierzyną była czapla siwa. Psy wypłaszały ptaka z sitowia; gdy wzbił się w powietrze puszczano na niego sokoła i towarzyszono pościgowi konno. Ulubioną, a niebezpieczną zabawą myśliwską było wypłaszanie n i e d ź w i e d z i a z zimowego barłogu i walka z nim przy pomocy oszczepu. Przed wyprawami wojennemi, celem zaopatrzenia się w mięso, urządzano masowe obławy. W tym celu obstawiano większy obręb lasu sieciami, przy udziale nagonki wpędzano w nie zwierzynę i wybijano.

M. d z i s i e j s z e. W nowszych czasach musiano w znacznej mierze zrezygnować z udziału konia w polowaniu; masowe galopady konne wyrządzałyby zbyt wielkie szkody w rozwiniętej kulturze rolnej. Reminiscencją dawnych łowów z konia jest t. zw. p o ś c i g z a l i s e m, czyli p o l o w a n i e p a r f o r c e, urządzane niekiedy, w sprzyjających warunkach terenowych, przez kluby jazdy konnej. Pościg odbywa się przy udziale licznej sfory specjalnych psów,

kierowanych przez dojeżdżających, za którymi pędzą konno myśliwi. Polowanie to ma największej zwolenników w Anglji. W myśl zwyczaju obowiązuje na niem specjalny strój: białe rajtuzy i czerwony frak. Na płd.-wsch. kresach Polski szczują jeszcze niekiedy zające chartami. Polowanie z sokołem poszło w Europie zupełnie w zapomnienie. Myśliwy dzisiejszy poluje zasadniczo pieszo, z bronią palną. Gromadne polowania towarzyskie odbywają się, w trudno dostępnych terenach górskich, z ogarami, t. j. psami, które gonią zwierzynę po tropie z głosem (szczekając), podczas gdy myśliwi zajmują stanowiska na przesmykach — na równinach zaś z nagonką. Nagonkę, złożoną z nieuzbrojonych ludzi, prowadzi się w lasach t. zw. obławą, w polach zwykle w t. zw. kocioł. Przestrzeń lasu, która ma być jednorazowo objęta obławą, t. zw. miot, powinna być, o ile możności, zbliżona kształtem do prostokąta. Na jednym boku, t. zw. linji, stają strzelcy, na drugim, przeciwległym rozstawia się nagonka i zbliża ku strzelcom, płosząc zwierzynę. Przy polowaniu na grubego zwierza rozciąga się wzdłuż dwóch pozostałych boków, na wysokości około 1 m nad ziemią sznur, z zawieszonemi na nim barwnemi szmatkami lub piórami. Dzik, wilk, jeleń, sarna, lis boją się tej urojonej przeszkody i prawie nigdy jej nie przeskoczą; zając, najgłupsza pod innym względem zwierzyna, nic sobie z niej nie robi. Polowanie w kocioł polega na tem, że nagonka i rozstawieni pomiędzy nią strzelcy obstępują kołem wielką przestrzeń i zbliżają się koncentrycznie do środka. Polują tak głównie na zające. Polowanie w mniej licznem gronie myśliwych odbywa się: 1. na zasiadkę, t. j. czatowanie na zwierzynę, wychodzącą na żer, 2. na pochodne, 3. na wabia. Przy dwóch ostatnich sposobach wykorzystuje myśliwy przytępienie instynktu samozachowawczego, jakie wykazuje zwierzyna w okresie godów weselnych. Tak n. p. można podejść na odległość strzału jelenia na rykowisku, głuszca na tokowisku; zwabić, naśladując głos samicy, rogacza, dzikiego kaczora, jarząbka; naśladując wyzywający ryk rywala można zwabić jelenia i t. p. Na ptactwo, głównie na kuropatwy, poluje się też z psem legawym, czyli wyżłem, który kierując się węchem podchodzi do przyczajonych na ziemi ptaków, staje nad niemi, a na rozkaz myśliwego płoszy skokiem. — P. też Myśliwska broń.

Myślistwo konne, bieg przez szereg przeszkód naturalnych i sztucznych, za psami goniącemi naprzełaj tropem zwierzyny naturalnym i sztucznie pociągniętym aż do uszczucia (hallali), potem odbywa się zwykle wyścig. Niekiedy zwierzynę (lisa) zastępuje jeździec w biegu bez psów, znaczący swój ślad skrawkami papieru. Pole jeźdźców prowadzi „master", najlepszy i doświadczony jeździec, nad sforą czuwa w biegu hundman (psiarczyk), mający do pomocy konnych whipów (bat).

1. Dubeltówka. 2. Trzylufka. 3. Karabinek 5-strzałowy.

Myśliwska broń. Główną bronią myśliwego jest dubeltówka (ob.) do strzału śrutem i dwulufowy sztuciec do strzału kulą. Sztuciec przechodził te same fazy konstrukcyjne co dubeltówka, różni się od niej tylko tem, że ma grubościenne, gwintowane lufy i oprócz muszki celownik szczerbinowy. Naboje nowoczesnych sztućców podobne są do karabinowych. Jednostrzałowe strzelby śrutowe i sztućce, t. zw. pojedynki, mało są używane. Na polowaniach, gdzie można się spotkać z różnorodną zwierzyną, praktyczna jest broń kombinowana, kulowo-śrutowa. Do tej należą dwulufki (lufa kulowa umieszczona jest obok lub poniżej śrutowej) i trzylufki, t. zw. drillingi (lufa kulowa umieszczona pod parą śrutowych). Czterolufki, jako zbyt ciężkie, nie przyjęły się. W ostatnich czasach wprowadzono także wielostrzałową b. m. Karabinek 5-strzałowy, z zamkiem blokowym, do repetowania, t. j. wprowadzania naboju z magazynka do lufy, podobny jest do broni wojskowej. Broń ta zaopatrzona w czułek cynglowy, umożliwiający wystrzał za najlżejszem dotknięciem cyngla, i w lunetkę celowniczą, daje precyzyjnie dokładny strzał na odległość kilkuset metrów. Automatyczna strzelba śrutowa pozwala oddać 5 strzałów bezpośrednio po sobie, bez odejmowania broni od ramienia, gdyż repetowanie spełniają ściśnione gazy spalenia. Z broni siecznej pozostał jedynie w użyciu krótki mieczyk, t. zw. kordelas.

Myśliwska gwara, gwara używana przez myśliwych, posiadająca sobie jedynie właściwe określenia na rozmaite rodzaje zwierzyny, broń, sposób łowów etc.

Myśliwski koń (hunter), zwykle półkrwi angielskiej, rosły, szybki i wytrzymały, może galopować dwie godziny naprzełaj za sforą, przytem pewny skoczek na wszelkie przeszkody terenowe, nawet pod ciężką wagą. Najlepsze m. k. irlandzkie lub miejscowe półkrwi.

Myśliwski nóż, ob. Kordelas.

Myśliwski (łowiecki) obwód. Prawo polowania związane jest z własnością gruntu; należy do właściciela gruntu. Najmniejszy obszar wymagany przez ustawę wynosi w Polsce 100 hektarów ciągłej powierzchni. Obszar łowiecki własny tworzą grunta jednego właściciela, wspólny — kilku właścicieli, wypuszczany w dzierżawę; dochody przypadają właścicielom w stosunku do udziału w powierzchni.

Myśliwskie (łowieckie) prawo, ogół norm prawnych, odnoszących się do polowania. W znaczeniu podmiotowem: uprawnienie do przeprowadzania polowania w pewnym obwodzie. Wykonywanie prawa polowania uregulowane jest przepisami o wielkości obwodu myśliwskiego (ob.), czasie ochrony, kartach łowieckich, straży łowieckiej, kłusownictwie i t. d. Prawo łowieckie unormowane jest w Polsce rozp. Prez. Rzplitej z r. 1927.

Myśliwskie (łowieckie) przestępstwa (kłusownictwo, kradzież kłusownicza). Kradzież zwierzyny, jeżeli ją zabrano z ogrodzonych lasów, bądź też w sposób, nacechowany szczególną śmiałością lub jeżeli takiej kradzieży dopuściła się osoba, która nią trudni się zawodowo, jest zbrodnią z § 174 austr. ust. karnej. Niem. ust. karna określa przestępstwa łowieckie w § 292, 293 i 368. — Szereg przekroczeń prawa łowieckiego (polowanie bez karty łowieckiej, niedozwolone sposoby łowienia, nieprzestrzeganie ograniczeń polowania i czasu ochrony i t. p.) zawiera Rozp. Prez. Rzplitej z r. 1927. Ob. też Kłusownictwo.

Myśliwskie tematy w obrazach występują najczęściej w malarstwie niderlandzkiem XVII. w. Przedstawiają one albo samo polowanie, albo zwierzęta, będące przedmiotem polowania, żywe lub ubite. Wybitnymi malarzami scen myśliwskich byli: Rubens, Snyders, Fyt, Wouwerman i in.

Myślnik (pauza), znak pisarski (—), służący do oddzielania szeregów zdań, do odgraniczenia zdania wtrąconego lub zaznaczenia następującej części mowy.

Mytho, miasto okręg. w Kochinchinie (Indochiny franc.) nad deltą rz. Mekong z ok. 10.000 mieszk. Wywóz ryżu.

Mytilini (Kastron, starogrec. Mytilene), stolica wyspy Lesbos na morzu Egejskiem z 39.733 mieszk. Posiada wielki zamek z 1373 r., szereg kościołów, meczetów, muzeum archeolog. i ożywiony handel. M. było w starożytności najważniejszem miastem mało-azjatyckich Eolów i wyspy Lesbos; znane z kwitnących tam sztuk i nauk.

Mytilus L. (omułek), małż z rodziny Mytilidae (omułkowate). Najbardziej znany gatunek M. edulis L. (o. jadalny), dochodzący 8 cm długości, o skorupkach prawie trójkątnych, z brzegiem przednim prostym, tylnym zakrzywionym. U zawiasy 4 ząbki. Barwa skorupki niebieskawo-fioletowa, niekiedy paskowana. Żyje we wszystkich morzach europejskich, przyczepiony bisiorem. Jadalny, ponadto używany jako przynęta dla ryb. Kamienieda (Lithodomus lithophagus L.) żyje w morzu Śródziemnem, wydrążając w skałach podmorskich dziury. Skorupkę ma grubą, wąską, prawie wałkowatą, na końcu zaokrągloną. Jadalny. Niekiedy m. są trujące wskutek zawartości mytilotoksyny.

Mytiszczi, miasto w gub. Moskwa (Rosja), przy kolei: Moskwa— Jarosław z 10.417 mieszk. Fabr. wagonów i tartaki.

Myto (niem. Maut), w średniowieczu opłata skarbowa za pewne usługi (n. p. przewóz przez rogatki, przez rzeki i t. d.). Jako opłata na rogatce utrzymała się nazwa m. do nowszych czasów.

Myvatn, jezioro w płn. Islandji, na wsch. od Akureyri, wśród skał bazaltowych i licznych kraterów z 27 km².

Myxobacteriaceae, ob. Polyangidae.

Myxoedema (greck.), ob. Śluzakowaty obrzęk.

Myxogasteres, tyle co Myxomycetes (ob.).

Myxoma (greck.), ob. Śluzak.

Myxomycetes (Mycetozoa, śluzowce), organizmy bezzieleniowe, jednokomórkowe, należące do typu Myxophyta, stoją na pograniczu między światem roślinnym i zwierzęcym. Cykl życiowy następujący: z zarodnika wychodzi naga komórka, opatrzona wicią, która rozmnaża się przez podział, często zmieniając swój kształt na ameboidalny. Ameby rozmnażają się znowu

Plasmodium Didymium.

przez podział, by po pewnym czasie zlać się ze sobą po dwie. Takie diploidalne ameby (myxameby) łączą się ze sobą w śluźnie, czyli plazmodja, przyczem u Acrasiae zostają zachowane różnice między poszczególnemi amebami, gdy u Myxogasteres tylko jądra zachowują swą odrębność. Śluźnia ma wymiary bądź mikroskopowe, bądź też jest duża, dochodząc nieraz do 1 m szerokości. Śluźnia pełza po podłożu, zdążając do miejsc wilgotnych. W okresach suszy tak ameby, jak i śluźnie tworzą cysty, otoczone grubą błoną. M. są roztoczami. Śluźnia, dobiegająca stadjum dojrzałości kieruje się do stano-

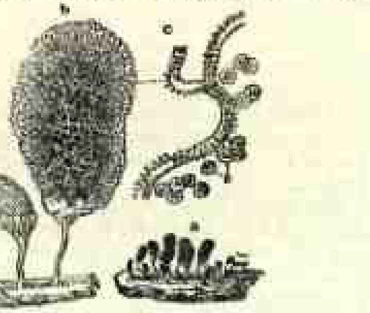

Arcyria punicea.
a sporangia (wielk. nat.), *b* powiększ., *c* capillitium, *s* spory.

wisk suchych i oświetlonych; wytwarza zarodnie z zarodnikami, przyczem tworzenie się zarodników poprzedza podział redukcyjny, tak, że zarodniki są haploidalne. Zwykle zarodnię okrywa powłoka, t. zw. peridium, często prócz niej występuje włośnia (capillitium), złożone z nitkowatych utworów, która po pęknięciu zarodnika rozpręża się i ułatwia wysypywanie się zarodników. U m. następuje zmiana pokoleń: pokolenie haploidalne pod postacią zarodników i ameb, diploidalne jako zespolone ameby, następnie śluźnie. Kopalne M. nieznane. M. dzielimy na: Acrasiae i Myxogasteres. Najważniejsze rodzaje: Fuligo, Plasmodiophora, Arcyria.

Myzja (Mysia), lesista prowincja star. Małej Azji, z górami: Ida, Olimp i Temnos, rzekami: Granikos, Skamandros, miastami: Lampsakos, Ilion i Pergamon. Dzieliła się na Małą Frygję, właściwą M. i Teutranję. Ludność była mieszana, składała się z Eolów i ludu pasterskiego Myzów.

Mzabici (Mosabici, Beni Mzab), szczep mahometańskich Berberów z płd. Algeru, zamieszkujący 4 oazy (Ghardaja i in.). M. zajmują się rolnictwem, wyrobem prochu, burnusów i dywanów; mężczyźni częściowo idą jako handlarze do miast nadbrzeżnych.

Mzchet, osada w Gruzji (okręg Duszet), przy kolei: Batum—Tyflis i wojennej drodze gruzińskiej z 1.490 mieszk. Posiada katedrę z IV. w. z grobami królewskiemi i średniowieczną katedrę Samtawr. W okolicy wykopaliska przedhistoryczne. M. było do 500 r. siedzibą królów Gruzji.

Mža (Berounka), lewoboczny dopływ Weltawy w Czechach, długi 213 km. Wypływa z Lasu Czeskiego, uchodzi powyżej Pragi.

N.

N, n, 18. litera alfabetu pols., (14. łac.), nosowa spółgłoska przedniojęzykowozębowa; przed k, g, tylno-językowa. W łacinie jako cyfra N = 900 (czasem 90), N̄ = 90.000. — N = Numerus, Neutrum, Nominativus i t. d. — W handlu N = netto. — W chemji jest N znakiem chem. pierwiastka azotu (Nitrogenium). — W meteorologji N = międzynar. określenie północy. — Często też n. lub NN. oznacza nazwisko nieznane lub umyślnie nie podane; wywodzi się to ze skrótu łac. nomen nescio („imienia nie znam") lub nomen nominandum („imię, które należy wymienić") lub Numantius Numelius (fikcyjne nazwisko). ń, nosowa spółgłoska średniojęzykowo-podniebienna, oznaczana także przez ni (n. p. — niema) lub n (n. p. — nic).

Na, symbol chemiczny 1 atomu sodu.

Nab (Naab), lewoboczny dopływ Dunaju w Bawarji, długi 165 km. Powstaje z połączenia rz. Waldnab, Fichtelnab i Heidenab, przepływa przez Palatynat Górny i uchodzi powyżej Ratyzbony.

Naba, ob. Nawa.

Nabatejczycy, prawdopodobnie szczep arabski, osiadły w pustyni Syryjskiej lub w płn. Arabji, a od 300 przed Chr. w Arabji Petrejskiej; N. walczyli często z Żydami i Rzymem, zniknęli ok. 106 r. po Chr.

Nâbel (Nabeul), miasto w płn. Tunisie (Afryka płn.), nad zatoką Hammamet z ok. 12.000 mieszk. Przemysł garncarski, wyrób olejków. Wpobliżu ruiny staroż. Neapolis.

Nabiałnica, p. Tabernaemontana.

Nabielak Ludwik, pisarz i patrjota polski, (1804—1883), w powstaniu listopadowem przywódca belwederczyków, następnie adjutant Skrzyneckiego, po upadku powstania na emigracji we Francji, od r. 1842 towiańczyk, w r. 1848 przebywał w b. Galicji, skąd go wydalono, powrócił do Francji, zajmował naczelne stanowiska w zakładach przemysłowych we Francji, Algerze i Hiszpanji, przejściowo w r. 1863 pracował we Lwowie w Ossolineum, po powrocie do Paryża zajmował posadę bankową i brał czynny udział w pracy różnych tamtejszych stowarzyszeń polskich. Pierwsze prace literackie drukował w „Haliczaninie" (1830), na emigracji wydał m. i. pismo polemiczne przeciw M. Mochnackiemu (1834), „Konfederacja Barska" (1835), przekłady niemieckie „Farysa", „Konrada Wallenroda" i „Grażyny" Mickiewicza (1834), w „Bibljotece Ossolińskich" (1863—68) rozprawy historyczno-literackie i wydania pisarzy pol. XVII. i XVIII. w. Monografja Wł. Zawadzkiego (1886).

Nabis, tyran Sparty, objął władzę w r. 207 przed Chr. i utrzymał ją przy pomocy swych najemników do roku 192. Ze związkiem achajskim prowadził prawie stałe wojny od r. 204; zginął zamordowany przez dowódcę posiłków etolskich, Alexamenesa.

Nablum, u dawnych Żydów instrument muzyczny, opatrzony strunami, według tradycji podobny do trójkątnej harfy, prawdopodobnie jednak rodzaj lutni.

Nabłonek, ob. Epithelium.

Nabob (nabab), z arab. nuwwâb (l. mn. od nâib), tytuł honorowy dla gubernatorów prowincyj mahometańskich w Indjach; od 1767 w Anglji i Holandji określenie dla tych, którzy się w Indjach wzbogacili.

Nabokow Włodzimir, polityk ros., (1870—1922), poseł do pierwszej Dumy i jeden z przywódców kadetów, 1919 minister sprawiedliwości w antybolszewickim rządzie krymskim, zamordowany w Berlinie.

Nabonassar, król babiloński, 747—734 przed Chr., jako władca bez znaczenia, znany jest dzięki temu, że z początkiem jego rządów (747) zaczyna się lista władców zachowana w dziele astron. Ptolemeusza, w t. zw. kanonie królewskim („era N.").

Nabonid (Nabu-na'id, greck. Nabonetos), ostatni król państwa nowobabilońskiego, 556—539 przed Chr., został władcą dzięki morderstwu i sprzysiężeniu, rozkazał odnowić wiele dawnych świątyń, pozostawił wiele napisów; 539 wtargnęli Persowie do Babilonu i wzięli N. do niewoli.

Nabopolassar, król babiloński, 626—605, założyciel państwa nowobabilońskiego (chaldejskiego), zniszczył stolicę Asyryjczyków, Niniwę; walczył z faraonem egipskim Nechonem.

Naborowski Daniel, poeta pol., (1573—1640), dworzanin radziwiłłowski, kalwin, za życia wysoko ceniony, choć nic nie drukował, lecz utwory jego były rozpowszechnione przez odpisy rękopiśmienne; najwięcej ich dochowało się w „Wirydarzu poetyckim" Trembeckiego (wyd. Brückner), na tej podstawie uznany dziś za jednego z ciekawszych poetów swego czasu.

Nabożeństwo, w szerszem znaczeniu ogół czynności dokonywanych przez gminę i kapłana według pewnych norm. Przyczyną każdego n. jest poczucie zależności od istoty wyższej, a celem przejednanie jej przez uwielbianie. Główną czynnością w n. jest ofiara, którą też znają i poganie. W kościele kat. najgłówniejszem n. jest ofiara mszy św., ustanowiona przez Chrystusa; wierni uczestniczą, kapłan ją sprawuje. Przedmiotem n. jest tu sam Bóg. Oprócz tego oddaje się cześć świętym z Matką Boską na czele, jako przyjaciołom Boga. N. publiczne tem się różni od prywatnego, że odbywa się przy udziale wiernych i według pewnych form liturgicznych.

Nabój, pocisk armatni lub karabinowy, osadzony w łusce mosiężnej, uszczelniającej zamek, zawierającej ładunek materjału miotającego i spłonkę (ob. Pocisk). Połączenie pocisku z ładunkiem ułatwia szybkie ładowanie i rozładowanie oraz uzupełnianie amunicji. Rozróżniamy n. ostre, ślepe z papierowym pociskiem oraz ćwiczebne do nauki ładowania.

Nabój elektryczny, ob. Elektryczny ładunek.

Nabu (hebr. Nebo), babilońsko-asyr. bóg sztuki pisarskiej i handlu, czczony w Borsipie, Babilonie, Kalach i Assur; uważano go za syna Marduka; małżonką jego była Taszmetum, także zwana Naną.

Nabuchodonozor, ob. Nebukadnezar.

Nabulus (Nablus, Sichem), miasto w płn. Palestynie z 15.947 mieszk. (w tem 200 Żydów) i znacznym handlem.

Nabycie, w języku prawniczym: uzyskanie prawa. Odróżnia się n. pierwotne i pochodne. Pierwsze jest niezależne od prawa dotychczas uprawnionego; tu należy n. p. zawłaszczenie rzeczy niczyjej. Przy n. pochodnem nazywa się dotychczas uprawniony poprzednikiem prawnym, a jego następca następcą prawnym. Następstwo prawne (sukcesja) może być ogólnem lub szczegółowem, zależnie od tego, czy pewna osoba nabywa wszystkie prawa i obowiązki razem, czy też pojedyncze prawa i obowiązki.

Nabyte cechy, ob. Dziedziczność.

Nabyte prawa, według nauki prawa natury (oh.) przeciwieństwo praw przyrodzonych; także prawa podmiotowe, powstałe na podstawie poprzedniego, zniesionego prawa, nabyte ze szczególnej podstawy prawnej przez oznaczony podmiot prawny, zwłaszcza prawa uzasadnione przywilejem; zniesienie ich następuje zasadniczo tylko za odszkodowaniem.

Nachiczewań, miasto w okr. Dońskim w Płn. Kaukazji (Rosja), nad Donem, przy kolei: Woroneż—Rostow, połączone koleją elektr. z Rostowem, ma 71.321 mieszk., przemysł maszynowy, skórny i cegielnie. Miasto zostało założone w 1779 przez Ormian krymskich.

Nachiczewań, autonomiczna republika sowiecka w Azerbejdżanie, między Armenją i Persją, utworzona w 1922 z części b. gubernji Erywań. Ma 6.524 km² i 125.159 mieszk. Kraj leży po lewym brzegu rz. Aras, jest górzysty i ma naogół zdrowy klimat. Ludność składa się w 90% z azerbejdżańskich Turkotatarów, a trudni się rolnictwem, ogrodnictwem, chowem bydła i hodowlą jedwabników. Kraj posiada obfite złoża soli kamiennej.

Stolica N., leżąca u podnóży gór Karabag, nad rz. Aras i przy kolei: Tyflis—Dżulfa, ma 8.946 mieszk. oraz przemysł jedwabniczy, bawełniany i skórny. Do Rosji należy N. od 1828.

Nachimow Paweł Stefanowicz, admirał rosyjski, (1800—1855), zniszczył 1853 pod Sinope flotę turecką, bronił energicznie Sebastopola.

Nachmanides (właściwie Mose ben Nachman, skróc. „Ramban", według jego miasta rodzinnego Gerony zwany Gerundi), uczony żydowski i lekarz, (1195—1270), napisał objaśnienia do talmudu, pentateuchu i ks. Hioba.

Náchod, miasto okręg. w żupie Hradec Králové (płn. Czechy), nad rz. Metują, wpobliżu granicy Śląska pruskiego z 10.825 mieszk. Posiada zamek, kościół z XIV. w., muzeum oraz prze-

myśl włókienniczy i maszynowy. W 1866 pobili tu Prusacy (Steinmetz) Austrjaków (Ramming).

Nachtigal Gustav, niemiecki podróżnik po Afryce, (1834—1885), początkowo lekarz w Kolonji. W 1863 udał się do Algeru i Tunisu, a w 1869 wybrał się celem doręczenia podarunków króla pruskiego sułtanowi Bornu z Trypolisu przez Fezzan, Tisbesti do Kuka i przez oazę Borku do kraju Bagirmi i powrócił przez Wadaj, Dar-Fur i Kordofan do Europy (w 1875). N. był pierwszym Europejczykiem, który dotarł do oazy Borku i Bagirmi. W 1884 udał się N. do Togo, Kamerunu i b. niemieckiej Afryki Płd.-zach. celem objęcia ich pod panowanie niemieckie. Wyniki swych badań zebrał w dziele: „Sahara und Sudan" (1879—89, 3 cz.).

Nachum (hebr. „pocieszyciel"), jeden z proroków mniejszych Star. Test. Około 650 r. przepowiedział upadek Asyrji i jej stolicy Niniwy.

Nachylenie ekliptyki, ob. Ekliptyka.

Nachylenie względem poziomu, kąt utworzony z płaszczyzną poziomą. N. *prostej* względem płaszczyzny równa się kątowi, jaki z prostą tworzy jej rzut prostopadły na płaszczyznę. N. *płaszczyzny* względem drugiej płaszczyzny mierzy się kątem, jaki tworzą dwie proste w obu płaszczyznach leżące i prostopadłe do prostej, wzdłuż której płaszczyzny się przecinają.

Naciek, ob. Infiltracja.

Nacieki, kuliste utwory mineralne o budowie promienistej, będące osadami, powstałemi przez ściekanie kroplami roztworów ze ścian pieczar, jaskiń, grot i t. d. Składają się one głównie z węglanu wapnia (kalcytu lub aragonitu), limonitu, malachitu i t. d. Zwisające soplowate utwory noszą nazwę *stalaktytów*, wznoszące się z dna pieczar ku górze, *stalagmitów* (por. Tabl. Jaskinie).

Nacion, La, 1. wychodzący w Madrycie organ wojskowej dyktatury, zał. w 1925;

2. naczelny liberalny dziennik poranny Argentyny, zał. 1869 przez generała Mitre.

Nacjonalizm, światopogląd, uważający naród za najwyższy cel dążeń jednostkowych i zbiorowych. N. różni się tem od patrjotyzmu, że z pośród szeregu elementów, składających się na pojęcie ojczyzny, wysuwa na pierwszy plan jeden, opiera go na podstawie czystej rasowości, zajmuje wobec innych narodowości stanowisko zazwyczaj agresywne. N. przeciwstawia się w pewnej mierze katolicyzmowi, stawiając jako najwyższe dobro i absolutne prawo naród — doczesny wytwór stosunków historycznych, w pewnych wypadkach pojęcie państwa, uważając wolę narodu za czynnik decydujący. Ujawnia się to zwłaszcza w państwach o ludności mieszanej, gdzie grupa panująca powinna, zdaniem wyznawców n., nadać swój charakter całości stosunków państwowych, skazując mniejszości narodowe na stopniowe wchłonięcie. N. stał się w dziejach XIX. i XX. w. potężnym czynnikiem rozwoju, wpływając niejednokrotnie na rozbudzenie odporności i energji ujarzmionych ludów, z drugiej jednak strony przyczynił się w wysokim stopniu do katastrofy państw różnojęzycznych, w których naród panujący nie chciał uznać praw odrębnych grup etnicznych (Rosja, Niemcy, Węgry). N. jest z reguły przeciwnikiem organizacyj międzynarodowych (socjalizm, komunizm, masonerja), z reguły też zwraca swe ostrze zwłaszcza przeciw Żydom. Pod względem politycznym ściera się zwłaszcza w dobie najnowszej z demokracją i liberalizmem, które uważa za formy przestarzałe, hamujące pełny rozwój narodu. Pod względem społecznym nosi różnorodne zabarwienie: najczęściej jest konserwatywny (faszyzm włoski, „blok narodowy" we Francji, narodowa demokracja w Polsce), niekiedy jednak przybiera kierunek radykalny, jak niemieccy narodowi socjaliści (hitlerowcy), których program społeczny graniczy z komunizmem; naodwrót też mówi się o nacjonalistycznych nastrojach i kierunkach w bolszewiźmie rosyjskim. W polityce zagranicznej występuje zazwyczaj n. jako prąd imperjalistyczny, dążący w drodze wojny lub ekspansji gospodarczej, kulturalnej etc. do zapewnienia swemu narodowi najszerszej sfery panowania.

Naczelna Rada Ludowa, prowizoryczna najwyższa władza w Poznańskiem, ustanowiona przez Sejm Dzielnicowy w grudniu 1918, rządziła przez swój organ wykonawczy, *Komisarjat Ludowy*. Sejm Ustawodawczy zlikwidował w sierp. 1919 Komisarjat i ustanowił w jego miejsce *ministerstwo b. dzielnicy pruskiej*.

Naczelne (Primates), u Lineusza pierwszy rząd ssaków, obejmował człowieka, małpy, małpiatki, leniwce i nietoperze. Obecnie obejmuje tylko trzy pierwsze grupy.

Naczelne dowództwo, władza, kierująca całością działań wojennych; zazwyczaj stanowi ją wódz naczelny, wspierany przez swój sztab, oraz przez kierowników (szefów) poszczególnych służb. Zespół organów pomocniczych wodza nazywa się *kwaterą główną*. W dawnych monarchjach wodzem, najczęściej nominalnym, bywał panujący (w Niemczech w czasie wojny 1870—1 Wilhelm I., w wojnie światowej Wilhelm II., w Rosji od 1915 r. Mikołaj II. i t. p.), albo ktoś z domu panującego (w Austrji 1914—6 arcyksiążę Fryderyk). Przy tym wodzu właściwe kierownictwo wojskowe sprawował szef sztabu głównego (w Niemczech 1870—1 Moltke, 1914 Moltke młodszy, 1914—6 Falkenhayn, 1916—8 Hindenburg; w Austrji 1914—6 Conrad v. Hötzendorf). W państwach republikańskich wodzem naczelnym zostaje w chwili mobilizacji dotychczasowy szef sztabu generalnego lub inspektor generalny siły zbrojnej (we Francji 1914—6 Joffre, 1917—8 Pétain). W wojnie światowej powstało 1916 wspólne d. n. czwórprzymierza (Wilhelm II.), a 1918 wspólne d. n. koalicji (Foch).

Naczelnik państwa, tytuł, którego używał w Polsce Józef Piłsudski od chwili objęcia władzy naczelnej (listopad 1918) do wyboru pierwszego Prezydenta Rzpltej (grudzień 1922).

Naczelny Komitet Narodowy (N. K. N.), organizacja, utworzona przez stronnictwa polskie w Galicji w sierpniu 1914. Zadaniem jej miało być zorganizowanie Legjonów, walczących przeciw Rosji, oraz rozwijanie akcji politycznej w kierunku rozwiązania sprawy polskiej na gruncie porozumienia z Austrją. Początkowo należały do N. K. N. wszystkie stronnictwa galicyjskie, w listopadzie 1914 wystąpili narodowi demokraci oraz konserwatyści wschodnio-galicyjscy, w 1915 wstąpili natomiast przedstawiciele organizacyj antyrosyjskich z Królestwa. Prezesem N. K. N. był prezes Koła Polskiego Juljusz Leo, następnie Wł. L. Jaworski, od 1917 L. Biliński. Znaczenie N. K. N. osłabło z chwilą utworzenia w Warszawie prowizorycznych władz proklamowanego przez mocarstwa centralne państwa polskiego.

Naczynia, 1. (łac. Vasa), rurki, służące do obiegu soków (krwi, limfy) w ustroju zwierzęcym. Biorą one początek w szczelinach tkanek, poczem otrzymują własne ścianki i tworzą *system krwionośny*. W świecie zwierzęcym występują już u robaków. Większe n. składają się z trzech warstw: 1. z błony zewnętrznej (adventitia), mięsnej (muscularis) i z śródbłonka (endothelium), wyścielającego wnętrze n. (ob. Krwionośne n., Limfatyczne n.). — 2. w *anatomji roślin* n. zwie się rurki, składające się z szeregu warstw złożonych z dużych komórek; służą one do rozprowadzania wody. Odpowiednio do kształtu ścian rozróżnia się n. *pierścieniowate*, *spiralne* i t. d.

Naczynia chłodzące, są to porowate naczynia gliniane, używane w krajach śródziemnomorskich do przechowywania wody do picia. Woda przenika przez pory naczynia nazewnątrz, paruje na jego powierzchni i obniża przez to temperaturę zawartości naczynia o 5—10° poniżej temperatury otoczenia.

Naczynia połączone, ob. Połączone naczynia.

Naczynia przedhistoryczne, (por. też art. Kamienna epoka, Metalowa epoka, Palowe budowle). Najstarsze, pewne zabytki ceramiki spotyka się w t. zw. kjökkenmöddinger'ach, z okresu przejściowego między paleolitem i neolitem; rozwój garncarstwa następuje jednak dopiero w młodszej epoce kamiennej. Do gliny, z której lepiono naczynia, dodawano chętnie tłuczonych kamieni (n. p. grafitu dla połysku). Początkowo lepiono n. w ręku, szpary zamazywano gliną, a wreszcie całe naczynie polewano gęstą, dobrze rozrobioną gliną. W okresie lateńskim przedostaje się na płn. od Alp znane już od dawna na obszarze śródziemnomorskim koło garncarskie. Słowianie zaczynają używać ok. 1000 po Chr. w miejsce powoli obracanego, szybko kręcącego się koła garncarskiego. Przez długi czas nie znano polewy. Do wypalania używano już w neolicie pewnego rodzaju pieców garncarskich. Ozdoby są, po większej części, wgłębione, rzadziej plastyczne lub malowane. Często, dla lepszego uwidocznienia ornamentu, wypełniano zagłębienia białą, rzadziej czerwoną lub czarną masą. Ornament plastyczny albo nakładano, lub też wyciskano od wewnątrz, a malowanie naczyń, w okresie kamiennym występujące nad dolnym Dunajem, w Małopolsce i Rosji płd., staje się częstszem w ceramice halsztackiej i lateńskiej. Rzadziej występują ozdoby z wkładanych płytek rogowych (w epoce kamiennej) lub też sztyftów bronzowych i cynowych. Nieprzebranem jest bogactwo kształtów n., przystosowanych do przeznaczonego użytku i panującej formy. — P. n. prócz użytku codziennego znajdowały wielkie zastosowanie w *kulcie zmarłych*. Stawiano je, zwykle napełnione jadłem lub napojem obok zwłok, w grobach, celem zaspokojenia potrzeb ducha zmarłego w życiu pozagrobowem. Z rozprzestrzenieniem się całopalenia służą p. n. (urny, popielnice) do przechowywania pozostałych po spaleniu popiołów i kości. W Hiszpanji, w okresie bronzowym chowano nawet całe, niespalone zwłoki w specjalnych n. Urny przybierają najrozmaitsze kształty; ciekawszemi z nich są t. zw. *urny twarzowe* (późny okres żelazny w Poznańskiem, na Śląsku, Pomorzu, w Prusach zach.), domkowe i popielnice z drzwiami, (późna epoka bronzowa i wczesna żelazna Szwecji, Danji, okolic Harcu, Włoch środkowych). Znacznie starsze, trojańskie t. zw. *sowie urny*, należą również do urn twarzowych, a przedstawiają nie sowy, lecz ludzi; nie były one bynajmniej popielnicami. Niektóre urny germańskie z okresu rzymskiego cesarstwa, t. zw. urny z szybkami, posiadają wkłady z kawałków szkła. — Używano również i n. z drzewa (zachowały się jedynie szczątki), n. do picia z rogu, pucharów, wiader etc. z bronzu, złota, srebra, wylewanych lub kutych, często przepięknie zdobionych. N. szklane (flaszki) dostają się w obręb kultury halsztackiej z południa; talerzy żelaznych używali jedynie Słowianie.

Naczynia włoskowate, ob. Włoskowate naczynia.

Naczyniak (angioma), dobrotliwy nowotwór z nowoutworzonych naczyń krwionośnych (haemangioma) lub limfatycznych (lymphangioma), często wrodzony na skórze, występuje także w narządach wewn. (w wątrobie).

Naczynio-ruchowe nerwice, nie wyświetlone jeszcze choroby, polegające na trwałym skurczu lub porażeniu najmniejszych naczyń końcowych, wskutek czego odżywienie części ciała dotkniętych tem cierpieniem, jest upośledzone (acroparaesthesia, erythromelalgia, obrzęk Quinckego).

Naczynio-ruchowe nerwy, nerwy, zaopatrujące gładkie mięśnie w ściance naczyń krwionośnych, szczególnie tętnic. Rozróżniamy nerwy *zwężające* (vasoconstrictores) i n. *rozszerzające* (vasodilatores) naczynia. Odchodzą one od n. *współczulnego*. Nerwy czuciowe, których podrażnienie odruchowo wywołuje rozszerzenie naczynia, nazywają się n. *hamującemi* (n. depressores). Zaczerwienienie lub blednięcie w gniewie albo z innych przyczyn polega na działaniu tych n., podobnie wzwód prącia. Ośrodek naczynio-ruchowy dla tych podniet leży w rdzeniu pacierzowym i rdzeniu przedłużonym (ob. Mózg).

Naczyniowy szew, zabieg chirurgiczny, polegający na zeszyciu zranionego naczynia; wykonywany bywa tylko na wielkich naczyniach, których podwiązanie groziłoby zgorzelą (n. p. kończyny, odżywianej przez dane naczynie).

Naczyniowy szmer, szmery, które powstają w naczyniach krwionośnych, n. p. w żyłach szyjnych u osobników dotkniętych błednicą lub niedokrwistością.

Naczyniówka (chorioidea), środkowa z trzech warstw, z których zbudowana jest gałka oczna

kręgowców. P. Oko ludzkie. N. mózgu, opona naczyniowa, ob. Mózg.

Naczyń choroby, ob. Arterje, Naczynioruchowe nerwice, Żył choroby.

Nad..., w zestawieniach służy w c h e m j i do tworzenia nazw związków o najwyższym stopniu utlenienia (n. p. kwas nadmanganowy, nadchlorowy i t. p.).

Nadarzyn, osada miejska w pow. Błonie (woj. warszawskie), nad rz. Utratą, 7 km od stacji kolej. w Pruszkowie z 1.282 mieszk. i handlem.

Nádasdy, węgierski ród szlachecki, od 1625 używał tytułu hrabiowskiego; godni uwagi:

1. Tamás, palatyn, (1498—1562), 1529 stronnik Jana Zapolyi, 1536 przeszedł na stronę Ferdynanda, 1537 ban Chorwacji, 1559 palatyn, popierał protestantyzm.

2. Ferencz III., (1625—1671), najbogatszy magnat swojej epoki, mecenas nauki i sztuki, ścięty przez Habsburgów jako spiskowiec.

3. Ferencz (V.), feldmarszałek austr., (1708—1783), odznaczył się w wojnach za M. Teresy, 1756 ban Chorwacji.

Nadaud Gustave, franc. poeta ludowy i kompozytor, (1820—1893), autor „Recueil de Chansons" (1849, 1 t.; 1876, 6 t.).

Nadbałtyckie kraje, państwa leżące nad brzegami morza Bałtyckiego, a więc Szwecja, Danja, Niemcy, Polska, Litwa, Łotwa, Estonja, Rosja i Finlandja. Do państw nadbałtyckich w ściślejszem tego słowa znaczeniu zaliczyć wypadnie te, które nie mają dostępu do innego morza, tylko do Bałtyku. Do takich zaś należą: Polska, Litwa, Łotwa, Estonja, a z pewnemi zastrzeżeniami także Finlandja i Szwecja.

Nadbrzeżne góry, ob. Coast Ranges.

Nadbudowa, w budownictwie podwyższenie już istniejącego budynku.

Nadbudówki, na pokładzie okrętu wszystkie budowle, występujące ponad poziom pokładu.

Nadchlorowy kwas, ob. Chlorowe kwasy.

Nadczłowiek, termin wprowadzony przez Nietzschego na oznaczenie wyższego typu człowieka. N. Nietzschego to władczy człowiek-arystokrata, który gardzi słabością i wyznaje etykę mocy, a w konsekwencji odrzuca wszelką pomoc i pociechę religji, rezygnując ze szczęścia w innym świecie. Jednoczy on w sobie wszystkie cnoty męskie, które życie ziemskie czynią pełniejszem. P. też Nietzsche.

Naddunajska monarchja, Austrja przed 1918.

Naddunajskie państwa, państwa leżące w dorzeczu Dunaju, a więc Austrja, Czechosłowacja, Węgry, Jugosławja, Rumunja i Bułgarja. Nie zalicza się do nich płd. Niemiec (Bawarja, Wirtembergja). N. k s i ę s t w a, ogólna nazwa Mołdawji i Wołoszczyzny, używana przed ich połączeniem się w królestwo Rumunji.

Nadel Arno, poeta żyd., * 1879, autor poezyj i dramatów przeważnie na tle starego testamentu lub z życia współcz. Żydów, wydał nadto zbiory pieśni żyd.

Nadieżdinsk, miasto na Uralu (Rosja), w okręgu Tagil nad rz. Soswą, przy kolei: Swierdłowsk—N. z 33.360 mieszk. Przemysł żelazny; w sąsiedztwie kopalnie żelaza.

Nadir, punkt przecięcia pionu z sklepieniem niebieskiem pod poziomem, przeciwległy z e n i t o w i (ob.), położony na osi prostej, łączącej go z zenitem.

Nadir, szach perski, (1688—1747), niskiego pochodzenia, opiekun małoletniego szacha Abbasa III., 1736 sam został władcą; wielki wojownik, walczył skutecznie przeciw Rosjanom, Turkom i Wielkiemu Mogołowi, znienawidzony za tyraństwo i innowacje religijne, zginął zamordowany.

Nadjajnik (parovarium, epoophoron), gruczoł (u osobników żeńskich), 2 cm długi i szeroki, odpowiada męskiemu przyjądrzu i jest pozostałością po pranerczu.

Nadjodowy kwas, ob. Jodu związki.

Nadlac (węg. Nagylak), gmina w Siedmiogrodzie (Rumunja), w okręgu Arad, nad rz. Marasz z 13.988 (po większej części serbskich) mieszk.

Nadliczbowe godziny, ob. Pracy nadliczbowej godziny.

Nadliczbowość kończyn, ob. Polymelia.

Nadliczbowość palców, ob. Polydaktylia.

Nadłabskie góry (Saska Szwajcarja, Elbsandsteingebirge), góry na granicy Czech i Saksonji, zbudowane ze skał górnokredowych, przecięte głęboką, przełomową doliną Łaby. Ob. Saska Szwajcarja.

Nadmanganiany, sole kwasu nadmanganowego, ob. Manganu tlenki.

Nadmanganowy kwas, ob. Manganu tlenki.

Nadmierne napięcie, zjawisko, występujące przy e l e k t r o l i z i e, polegające na tem, że wodór i tlen wywiązują się na elektrodach przy wyższem napięciu, niżby to wynikało z wartości potencjałów rozkładowych tych pierwiastków. W urządzeniach dla prądu o wysokiem napięciu, obserwuje się nieraz zjawisko pojawiania się wyższego niż normalne napięcia, powodującego przebicie izolacji maszyny, transformatora i t. p., tem samem i uszkodzenie instalacji. Zjawisko to tłumaczy się t. zw. f a l a m i w ę d r u j ą c e m i, które powstają przy włączaniu i wyłączaniu prądu, przy krótkich spięciach i t. p. Fala ta, przechodząc przez zwoje transformatora, daje prąd o kilkakrotnie silniejszem napięciu niż normalne.

Nadmorski, właściwie *J ó z e f Ł ę g o w s k i*, badacz Pomorza polskiego, w „Rocznikach Tow. Nauk. w Toruniu" opracował bibljografję zach.-pruską z l. 1895—98, wydał: „Ludność polska w Prusiech zachodnich, jej rozwój i rozsiedlenie w bieżącem stuleciu" (1889), „Kaszuby i Kociewie, język, zwyczaje, przesądy, podania, zagadki i pieśni ludowe w północnej części Prus zachodnich" (1892).

Nadnerczak (hypernephroma), ob. Nadnercze.

Nadnercze (glandulae suprarenales), gruczoły dokrewne, składają się ze substancji rdzennej i korowej. U niższych zwierząt kręgowych występują one jako szereg tworów, leżących pod kręgosłupem; u zwierząt wyższych są to narządy bardziej jednolite, zazwyczaj barwy żółtawej, leżące w loży nerkowej; u człowieka są to twory płaskie, trójkątne, gąbczaste, brunatne. Ich fizjologiczne znaczenie polega na wydzielaniu a d r e n a l i n y, którą wytwarza substancja rdzenna. Działanie adrenaliny reguluje ciśnie-

nie krwi i wpływa na roślinny system nerwowy (nerw współczulny). Choroby n. polegają na zbyt intensywnem, względnie niedostatecznem ich działaniu. Do pierwszej grupy należą guzy n., z których n a d n e r c z a k (hypernephroma) (ob. Nerek choroby) powoduje przyspieszony rozwój ciała, szczególnie w sferze płciowej; do drugiej należy c h o r o b a A d d i s o n a (zwykle na tle gruźlicy n.), wywołująca ogólne osłabienie, spadek ciśnienia krwi, obojętność, zaburzenia żołądkowo-jelitowe. Cechą choroby jest brunatne zabarwienie skóry i błon śluzowych. Prowadzi ona prawie zawsze po szeregu lat do śmierci.

Nadnotecki okręg (niem. Netzedistrikt), część Wielkopolski, po obu brzegach Noteci i jez. Gopła, którą Prusy zagrabiły Polsce w I. rozbiorze (1772 r.), stanowiąca osobny okręg administracyjny Prus Zach., a później (po 1815) podzielony między Prusy Zach. i Poznańskie (rejencja bydgoska). W 1807—1815 należał N. do Księstwa Warszawskiego. Za czasów pruskich został ten obszar silnie zgermanizowany (por. Bydgoszcz).

Nadnotecki powiat, ob. Netzekreis.

Nadoczodołowe łuki (arcus supra- lub superciliares), podłużne wyniosłości na kości czołowej nad górnym brzegiem oczodołów.

Nadoczodołowy wał, tyle co Torus supraorbitalis, ob. Tori supraorbitales.

Nadprzyrodzone (nadnaturalne), nazywa się to, co wychodzi poza potrzeby i siły natury lub co wydaje się sprzeczne z prawami przyrody i dlatego uznane zostało za cud; także coś, co naturę przewyższa i leży poza nią, t. j. bóstwo; ob. Supranaturalizm.

Nadrabianie, grupa ludności, zamieszkująca okolice Gdowa i Bochni.

Nadrachowe (Otiorrhynchinae), podrodzina ryjkowców. Najważniejszy rodzaj n a d r a c h (Otiorrhynchus Schönh.), pojawiający się na wiosnę i w lecie, objada nocą pączki i liście drzew. Jaja składa na zimę, larwy żywią się korzeniami, które obgryzają. W Polsce n. c z a r n y (O. niger Fabr.), dochodzący 11 mm, nogi brunatno-czerwone. Występuje w górskich lasach szpilkowych, wyrządzając znaczne szkody. Na nizinach w szkółkach świerka występuje O. ovatus L.; na drzewach liściastych i owocowych częsty O. singularis L.

Nadrawja (niem. Nadrauen), kraina w Prusach Wsch., sięgająca od płd.-wsch. krańca zalewu Wiślanego aż w okolice miasta Gołdap. Stolicą jest W y s t r u ć. N. była częścią kraju dawnych Prusów.

Nadrenja (niem. Rheinprovinz, Rheinland), pruska prowincja w zach. Niemczech po obu brzegach dolnego Renu, między Westfalją, Hesją, Palatynatem Reńskim, Francją, Luksemburgiem, Belgją i Holandją, z 24.547 km² i 7.342.382 mieszk.

Mniejsza płn. część kraju należy do obszaru niziny dolnoniemieckiej, która wciska się nad Renem między obszary górzyste aż po Kolonję. Po lewym brzegu Renu wznoszą się góry Eifel i Hunsrück, po prawym — góry Sieben (481 m), zach. część Westerwaldu i gór Sieger. Nadreńskie góry Łupkowe (ob.) są zbudowane przeważnie z skał dewońskich, w okolicach Akwizgranu i na obszarze Ruhry znajduje się karbon produktywny, nad rz. Saner i średnią Mozelą — trias. Góry Sieben i Eifel są zbudowane po części ze skał młodowulkanicznych; nizina nadreńska jest wypełniona osadami trzecio- i czwartorzędu. N. jest wyposażona bogato w k o p a l i n y, przedewszystkiem węgiel (okolice Akwizgranu i zagłębie Ruhry), żelazo, rudy cynku i ołowiu oraz źródła mineralne. Ren i jego dopływy oraz liczne kanały dostarczają wygodnych dróg wodnych. K l i m a t na nizinach i w dolinach łagodny, staje się w wyższych partjach gór Eifel i Hunsrück ostrzejszy i bogaty w opady.

L u d n o ś ć kraju (niemiecka) wyznaje w 66,8% katolicyzm, a w 30,1% luteranizm. Trudni się ona głównie przemysłem i rękodziełami (50%), rolnictwem i gospodarką leśną (19,3%) oraz handlem i komunikacją (18,6% czynnych zawodowo). Role i ogrody zajmują 45%, łąki i pastwiska 14,2%, a lasy 30,8% obszaru. Rolnictwo i chów bydła stoją na wysokim poziomie; dużą również rolę odgrywa hodowla winnej latorośli, głównie w dolinie Renu, Mozeli, Saary, Ahr i Ruwer (14.100 ha). N. jest najbardziej uprzemysłowionym krajem pruskim. Do niej należy zach. część zagłębia Ruhry w okolicy Essen i Duisburga, zach. część zagłębia Siegerlandzkiego, obszar przemysłowy (żelazny i bawełniany) wokoło Elberfeldu, Barmen, Remscheid i Solingen, obszar przemysłu jedwabniczego i bawełnianego w okolicy Krefeldu i M. Gladbach, zagłębie akwizgrańskie, przemysłowe miasta: Kolonja, Düsseldorf i Bonn, nie mówiąc o tem, że również pozostałe części kraju są silnie uprzemysłowione. W 1927 r. pracowało w przemyśle 1,643.123 ludzi, w handlu i komunikacji 672.924 mieszk. Kraj posiada 2 uniwersytety (Bonn, Kolonja), politechnikę (Akwizgran), akademję medyczną i sztuk pięknych (Düsseldorf). Prowincja N. dzieli się na regencje: Koblencja, Düsseldorf, Kolonja, Trewir i Akwizgran. Okręg Wetzlar, nad rz. Lahn tworzy eksklawę, otoczoną zewsząd posiadłościami oldenburskiemi (Birkenfeld). Przed 1918 r. należały do N. jeszcze okręgi: Eupen i Malmedy (ob.) z 1.031 km² oraz okręg Saary (1.480 km²). Prowincja dostała się Prusom w całości w 1815 r., zorganizowana została w 1823.

Nadreńska nizina, (górnoreńska), rozciąga się po obydwu brzegach górnego Renu od Bazylei po Moguncję i ma 300 km długości i 30—40 km szerokości. Od zach. obramiają ją Wogezy i góry Hardt, od wsch. Schwarzwald i Odenwald, a od płn. Taunus i góry Nadreńskie. N. jest zapadliskiem, powstałem w oligocenie, to też pod osadami z młodszego trzeciorzędu, dyluwjum i aluwjami, które wypełniają dno niziny, znajdują się skały tych samych formacyj, co góry, wznoszące się na jej krawędziach. Nizina jest najcieplejszą częścią środk. Europy, posiada też naogół dobre gleby (m. i. less), to też kwitnie tu uprawa owoców i winnej latorośli. Politycznie należy częścią do Niemiec (Badenji, Hesji i Palatynatu), a częścią do Francji (Alzacji).

Nadreńskie góry Łupkowe (Rheinisches Schiefergebirge), góry nad środk. Renem, sięgające na płd. aż po rz. Nahe i dolny Men, w Nadrenji,

Hessen-Nassau, płd. Westfalji, płn. Luksemburgu i płd. Belgji. Od płn. wciska się między góry wzdłuż Renu aż po Bonn nizina Niemiecka t. zw. zatoką Kolońską. N. składają się z gór: Hunsrück, Eifel, Ardennów, Hohes Venn i Ville (po lewym), oraz Taunus, Westerwald, Sieben, Rothaar, Sauerland i Kellerwald (po prawym brzegu Renu). Góry N. są zbudowane z sylurskich i dewońskich łupków, szarowaków i wapieni, które uległy sfałdowaniu w karbonie, a później zostały silnie zniszczone i zamienione w powierzchnię zrównania, wysoką średnio 500 m. Wyższe części, jak Taunus (Grosser Feldberg, 880 m), Hunsrück i i. są zbudowane z twardych kwarcytów. Na krawędziach gór występują formacje węglonośne (zagłębie Ruhry, Saary i i.), a w górach Eifel, Westerwaldzie i Sieben występują młodsze skały wulkaniczne.

Nadrzeczanie, grupa Kurpiów, osiadła nad rz. Pisną.

Nadsiarkowy kwas, ob. Siarki kwasy.

Nadson Siemion Jakowlewicz, poeta rosyjski, (1862—1887), swemi „Poezjami" (1885, przekład pol. Marjusza Zaruskiego 1897), o odpowiadającej duchowi czasu czułostkowo-humanitarnej tendencji, zdobył duże powodzenie.

Nadstępka, wzmocnione stępki okrętu. Na okrętach drewnianych w formie belki, na żelaznych w formie dźwigara.

Nadszaniec, wysunięty szaniec, górujący nad przedpiersieniami i umożliwiający obserwację tychże, oraz fos i krytej drogi.

Nadtlenki, ob. Tlenki.

Nadużycie (łac. abusus), niewłaściwe użycie jakiejś rzeczy, prawa lub osoby. — N. prawa istnieje n. p. wtedy, gdy małżonek wymaga od swej żony stworzenia wspólności domowej, nie dając jej ślubnego mieszkania. — N. władzy urzędowej popełnia urzędnik państwowy lub gminny, który w zakresie swojego urzędu nadużywa w jakikolwiek sposób powierzonej mu władzy.

Nadwiślańska legja. 1. Nazwę tę otrzymała 1807 r. dotychczasowa legja polsko-włoska, przechodząc na służbę cesarza Napoleona. Składała się z 3, później (od 1809) z 4 pułków piechoty i 1-go, a później (1811) 2 pułków ułanów, przemianowanych następnie (1811) na pułki 7-y i 8-y lekkokonnych lansjerów francuskich. L. n. okryła się sławą w Hiszpanji 1808—12; w kampanji moskiewskiej (1812) należała do „młodej gwardji". Szczątki jej utworzyły (1813) jeden pułk piechoty nadwiślańskiej; w r. 1814 tak nazywał się jedyny pułk piechoty polskiej. — 2. Nazwę tę nosiła w r. 1831 ochotnicza formacja powstańcza, złożona z Galicjan.

Nadwórna, miasto powiatowe w woj. stanisławowskiem, nad rz. Bystrzycą, przy kolei: Stanisławów—Woronienka, 438 m nad poz. morza. Ma 6.062 mieszk., przemysł drzewny i naftowy (ob. Bitków, leżący 10 km od N.) oraz handel drzewem i bydłem. Powiat N. ma 1.939 km² (w tem 7,5% ziemi ornej i 57,6% lasów) oraz 80.957, w tem 19% Polaków.

Nadziak, ob. Czekan (2).

Nadzieja matematyczna, ob. Matematyczna nadzieja.

Nadzmysłowy, nie dający się poznać zmysłami, niezbadany, boski.

Nadzór policyjny, ob. Policyjny nadzór.

Nadzór sądowy, ob. Sądowy nadzór.

Naemi (Noemi), postać z podania izrael., teściowa Rut (ob.).

Naevius Gnaeus, rzymski poeta z Kampanji, † ok. 200 r. prz. Chr., brał udział w pierwszej wojnie punickiej: jako przeciwnik stronnictwa szlacheckiego wygnany. Pisał przeważnie komedje, opracowywane na wzór greckich. W tragedjach jego przebija pierwiastek narodowy (wyjątki u Ribbeka „Scaenicae Romanorum poesis fragmenta" 3 wyd. 1897); jego „Bellum punicum" (w wierszach saturnijskich) jest pierwszą rzymską epopeją narodową (wyjątki u Morela „Poetarum lat. fragmenta" 1927).

Naevus (łac.), ob. Znamię.

Nafta, ob. Olej skalny.

Naftalan, mieszanina wysokowrzących składników ropy kaukaskiej z 2,5—4% mydła. Tworzy gęstą, ciemno-zielono-brunatną masę, o woni zbliżonej do zapachu oleju skalnego, w wodzie nierozpuszczalną. N. bywa używany jak maść, łagodząca ból lub świerzbienie przy oparzeniach, pokrzywce i t. p.

Naftali, pokolenie izraelskie, które mieszkało na zach. od jeziora Genezaret i nad górnym Jordanem; według St. Test. syn Jakóba i Bilhy.

Naftalin (naftalina) $C_{10}H_8$, związek organ., węglowodór, powstaje z wielu związków organicznych przy ogrzewaniu do wysokiej temperatury. Stąd też wchodzi w skład mazi pogazowej, z której otrzymuje się zapomocą destylacji lub sublimacji. Tworzy bezbarwne blaszki, nierozpuszczalne w wodzie, łatwo rozpuszczalne w gorącym alkoholu, eterze, benzolu i t. p. N. posiada woń przenikliwą, topnieje w 79°, wrze w 218°, łatwo sublimuje. Budowę n. określił w r. 1866 Erlenmayer wzorem:

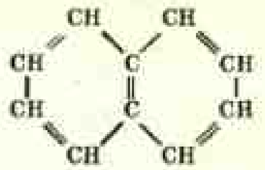

w którym występują dwa rdzenie benzolowe o wspólnych węglach w położeniu orto (ob.). N. służy do otrzymywania barwników smołowych, kwasu ftalowego, do karburyzacji gazu świetlnego, do wyrobu dekalinu i tetralinu, poza tem używa się go zamiast kamfory przy fabrykacji celuloidu. Na niższe organizmy działa n. w pewnym stopniu trująco; dlatego też używa się go jako środka dezynfekcyjnego oraz zabezpieczającego (n. zabija n. p. mole, grzybki, pleśnie i t. d.). Dla człowieka n. nie jest szkodliwy. W lecznictwie znalazł n. zastosowanie jako środek przeciw świerzbowi.

Naftalinosulfonowe kwasy powstają przy działaniu stężonego kwasu siarkowego na naftalin.

Naftenowe kwasy, otrzymuje się jako produkt uboczny przy rafinacji niektórych gatunków ropy naftowej, z której usuwa się je zapomocą ługu sodowego, a następnie przez wyługowanie wodą soli sodowych. Używa się ich do wyrobu olejów

do podłóg, jako domieszki do szarego mydła; poza tem znalazły one zastosowanie przy regeneracji kauczuku, a w postaci soli cynkowych lub miedziowych, jako środki przeciwgnilne (napajanie progów kolejowych).

Nafteny (sześciohydrobenzole), węglowodory cykloheksanowe, główne składniki ropy kaukaskiej, znajdują się one również w smole z węgla brunatnego. Sztucznie otrzymano je przez redukcję węglowodorów aromatycznych zapomocą jodowodoru w wysokiej temperaturze. Cykloheksan (sześciometylen, naften) C_6H_{12}, otrzymuje się z ropy kaukaskiej, jak również i syntetycznie: tworzy ciecz bezbarwną o woni benzyny, wrzącą w 81°, o c. wł. 0,776. Utleniany kwasem azotowym przechodzi w kwas adypinowy.

Naftionowy kwas, powstaje przy ogrzewaniu α-naftylaminy ze stężonym kwasem siarkowym do 130°, służy do otrzymywania barwników azowych (czerwieni Kongo).

Naftochinony, chinony naftalinu (ob. Chinony), α-naftochinon powstaje przy utlenianiu naftalinu, tworzy żółte igły, topniejące w 125°; jest łatwo lotny, rozpuszcza się w alkoholu i eterze z zabarwieniem brunatno-czerwonem. β-naftochinon otrzymać można przez utlenienie β-amido-α-naftolu. Jest to ciało krystaliczne, barwy czerwonej, trudno lotne.

Naftole $C_{10}H_7 . OH$, wodorotlenowe pochodne naftalinu, występujące w smole z węgla kamiennego. Syntetycznie można je otrzymać, stapiając kwasy naftalino-sulfonowe z alkaljami. α-naftol krystalizuje w igłach, topniejących w 94°, rozpuszczalnych w alkoholu, eterze i alkaljach, trudno rozpuszczalnych w wodzie, woni zbliżonej do zapachu fenolu. Ze stężonym kwasem siarkowym daje α-naftolosulfokwas, używany do wyrobu barwników azowych. Sole nitrowej pochodnej α-naftolu zaliczają się do cennych barwników, stosowanych do farbowania wełny i jedwabiu. Sól wapniowa dwunitro-α-naftolu znajduje się w handlu, jako t. zw. żółcień Martiusa (ob.). Izomeryczny z α-naftolem, β-naftol tworzy blaszki, topniejące w 122°, prawie bezwonne, smaku piekącego, łatwo rozpuszczalne w alkoholu, eterze i w gorącej wodzie. β-naftol służy do otrzymywania barwników azowych oraz, ze względu na działanie antyseptyczne, do sporządzania preparatów anatomicznych. Od fenoli i krezoli jest -naftol mniej trujący W lecznictwie używany przy chorobach skóry oraz przy świerzbie (zewnętrznie). Do leczniczych środków pochodnych β-naftolu zaliczają się: azaprol (sól wapniowa kwasu naftolosulfonowego), stosowany przy gorączce i reumatyzmie; benzonaftol (ester α-naftolowy kwasu benzoesowego), betol, orfol i i.

Naftowa ropa, ob. Olej skalny.

Naftowy motor, ob. Spalinowe silniki.

Naftylaminy $C_{10}H_7NH_2$, α-n. powstaje przy redukcji α-nitronaftalinu. Tworzy bezbarwne igły o niemiłym smaku i zapachu, rozpuszczalne w alkoholu i eterze, trudno w wodzie; topi się w 50°, wrze w 300°. Z kwasami daje rozpuszczalne sole, wytwarzające z chlorkiem żelazowym niebieski osad. Ma zastosowanie do otrzymywania barwników azowych, żółcieni Martiusa i t. d. β-naftylamina powstaje przy ogrzewaniu β-naftolu z amonjakiem i chlorkiem cynkowym. Tworzy białe płatki, rozpuszczalne w wodzie, alkoholu i eterze, topiące się w 112°. Służy do otrzymywania barwników azowych.

Naga, grupa ludności indochińskiej osiadła między Bramaputrą a górnym biegiem rz. Czindwin (Indje Zagangesowe): Aowie, Angamowie, Lhotowie, Kabuiowie, Kachowie, Maowie, Semaowie i i. Plemiona te nie są kulturalnie jednolite; wyróżnia się wśród nich zwłaszcza plemię Konyak (ob.). N. zajmują się pierwotnem rolnictwem i hodowlą mniejszych zwierząt domowych, noszą co najwyżej krótkie przepaski, pas z rotangu, na łydkach plecione z trzciny kamasze, w uszach różne wisiorki; często czernią sobie zęby, malują się i tatuują. N. polują namiętnie na głowy ludzkie, znają garncarstwo i tkactwo, żyją w monogamji, oddają cześć przodkom, zmarłych grzebią (Kabui), lub też chowają na platformach (Lhota, Ao). Języki N. należą do grupy tybeto-birmańskiej języków indochińskich.

Naga (hind. „wąż"), odgrywają pewną rolę w mitologji i kulcie Hindusów; niekiedy personifikowane jako demony, mają posiadać organizację podobną do społeczeństw ludzkich.

Nagana, afrykańska choroba zakaźna, występująca nagminnie u bydła. Wywołują ją świdrowce (trypanosoma brucei), przenoszone przez muchę tse-tse. Choroba ta prowadzi do ogólnego wyniszczenia i kończy się śmiercią.

Nagano, stolica prowincji N. (Japonja), w płn.-wsch. części Hondo z 66.555 mieszk. Ośrodek hodowli jedwabników.

Naganowski Edmund, publicysta pol., (1853—1915), od r. 1886 przebywał w Londynie, jako urzędnik British Museum, od 1903 we Lwowie, drukował w czasopismach, m. i. w „Bibljotece Warszawskiej" i „Ateneum", studja i korespondencje z Anglji, oddzielnie: „Hessy O'Grady" (1889, z życia spiskowców irlandzkich), „Wszechmocna Anglja" (1890), „Z dziejów Irlandji" (1898).

Nagant („nagan"), karabin piechoty oraz rewolwer bębenkowy, używane w wojsku rosyjskiem.

Nagaoka, miasto w prow. Niigata (Japonja), w płn.-wsch. części Hondo z 53.156 mieszk.

Nagar, plemię mahometańskich górali z gór N. w zach. Karakorum, pochodzenia aryjskiego, lecz wykazujące wpływy mongolskie, spokrewnione z Hunzami (ob. Kandżut); rolnicy i pasterze.

Nāgari, alfabet, dziś używany w sanskrycie i w niektórych językach nowoindyjskich.

Nagarjuna, filozof indyjski z II. w. po Chr. (ob. Madhyamaka).

Nagasaki, stolica prowincji w Japonji, na półwyspie Hizen wyspy Kiusziu ze 189.071 mieszk. Położone pięknie miasto posiada doskonały port, osłonięty wyspą Takaboko, wyższą szkołę handlową i lekarską, znaczny handel oraz przemysł koronkarski i lakowy.

Nagczu, źródłowa rzeka rz. Salwen, od której wzięła nazwę kraina N., należąca do chińskiego obszaru Czuanpien.

Nägeli, 1. Hans Georg, kompozytor szwajcarski, (1773—1836), szczególnie zasłużony jako organizator chórów, zwłaszcza męskich, dla których komponował pieśni, oparte na motywach ludowych (ob. Męski chór).

2. Wilhelm, botanik szwajcarski, (1817—1891), prof. w Zurychu, Fryburgu, Monachjum, pracował we wszystkich dziedzinach botaniki. Najważniejsze prace: „Pflanzenphysiologische Untersuchungen" (z Cramerem, 1855—58, 4 zeszyty), „Das Mikroskop" (1865—67, 2 t., razem ze Schwendenerem), „Theorie der Gärung" (1879), „Die Hieracien Mitteleuropas" (z Peterem, 1885—1889) i i.

Nagiel Henryk, pisarz i publicysta polski, * 1859, redaktor pism warszawskich, od r. 1889 polskich pism płn.-amerykańskich, m. i. „Dziennika Chicagoskiego" (od 1892), wydał oddzielnie: „Dziennikarstwo polskie w Ameryce" (1894), powieści: „Tajemnice Nalewek" (1889) i i.

Nagler, 1. Karl Ferdinand, minister pruski, (1770—1846), twórca nowoczesnych urządzeń pocztowych.

2. Georg Kaspar, niemiecki historyk sztuki, (1801—1866), z zawodu księgarz, autor cenionych: „Neues allgemeines Künstlerlexikon" (1835—52), „Die Monogrammisten" (1858—63).

Naglerowa Herminja (pseud. J. S t y c z), współczesna powieściopisarka polska, wydała poezje: „Otwarte oczy", powieści i nowele: „Czarny pies" (1924), „Motyw księżyca", „Matowa kresa", „Zawalidroga" (1930).

Nagłos, pierwsza głoska zgłoski lub słowa.

Nagłośnia, ob. artyk. Epiglottis, Krtań.

Nagłowice, wieś i gmina w pow. Jędrzejów (woj. kieleckie), nad rz. Nidą, 14 km na płn.-zach. od Jędrzejowa z 754 mieszk. W XV. i XVI. w. należały N. do Rejów, m. i. do słynnego pisarza Mikołaja, który pisał się z N.

Nagminne zapalenie opon mózgowych, ob. Mózgowych opon zapalenie.

Nagniotek (łac. clavus), rogowate zgrubienie naskórka, najczęściej na górnej powierzchni palców odnóży dolnych ze środkowym bardzo twardym stożkiem, zwróconym szczytem ku dołowi, który ugniata warstwę brodawkowatą skóry, wywołując w ten sposób gwałtowne bóle. Przyczyną n. jest ucisk, wywołany ciasnem obuwiem. Usunięcie ucisku leczy n. najpewniej, podczas gdy rozmaite plastry i maście, bez usunięcia przyczyny, mały odnoszą skutek.

Nagminna choroba, tyle co epidemja (ob.).

Nagolennik, ob. Zbroja.

Nagonka, ob. Myślistwo.

Nagoszczękie, ob. Gymnodontes.

Nagozalążkowe rośliny, p. Gymnospermae.

Nagórnik (Monticola Boié), ptak śpiewający, o dziobie prawie tak długim jak głowa, na końcu zagiętym. W Polsce n. s k a l n y, (d r o z d s k a l n y, M. saxatilis Cab), zwierzchu modry, ze spodu jaskrawo-rudy, na grzbiecie biała plama, na skrzydłach brunatna. Ptak ten dochodzi 21 cm długości. W okolicach górzystych całej Europy, w Polsce w łuku Karpackim i w Ojcowie. Głos ma piękny, poza tem umie naśladować głosy innych ptaków. Żywi się owadami, owocami i jagodami. N. m o d r y (M. cyanus L.), większy od poprzedniego, żyje w płd. Europie i płn. Azji, samiec ma pióra błękitne, skrzydła i sterówki matowo-czarne, o niebieskich obwódkach; samica jednostajnie szara. Żyje w okolicach górzystych. Ze względu na piękny śpiew ceniony jako ptak pokojowy.

Nagpur, dywizja w Prow. Centralnych Indyj ang., nad rz. Waingangą z 62.261 km² i 3,146.228 mieszk.

S t o l i c a N., stolica Prow. Centralnych leży przy odnodze kolei: Bombaj—Allahabad, ma 145.193 mieszk., uniwersytet (od 1923), przemysł bawełniany i znaczny handel. 14 km na płn.-wsch. od N. znajduje się stacja wojskowa K a m p t i. Do Angiji należy N. od 1853.

Nagrobek, znak pamiątkowy na miejscu pochowania zmarłego, stanowiący często dzieło sztuki. Początkowo stawiano n. tylko wybitnym wodzom, bohaterom i królom. W Egipcie dochowały się n. w formie piramid i grobów królewskich. Piękny typ n. wytworzyli Grecy i Etruskowie. Przy greckich i rzymskich miastach powstawały ulice grobowcowe (zachowały się w Atenach, Pompei, koło Rzymu na Via Appia) o n. w formie płyt kamiennych (stela), urn, budyneczków, świątyniek i t. d. W starożytności powstał również typ mauzoleów (n. p. w Halikarnasos w Małej Azji i Hadrjana w Rzymie). Od Rzymian zwyczaj stawiania n. przeszedł do świata chrześcijańskiego. W pierwszych wiekach chrześcijaństwa były w użyciu kamienie grobowe i sarkofagi, w średnich wiekach płyty grobowe z wyrytemi lub wyrzeźbionemi postaciami zmarłych i sarkofagi o bogatych baldachimach. W okresie Renesansu wzrasta przepych n. Obok sarkofagów (których kształt znacznie się zmienia) występują teraz n. przyścienne, o rozczłonkowanej nakształt fasad formie, ozdobione łukami, nyżami, statuami i płaskorzeźbami. Barok rozwija dalej te typy. W końcu XVIII. i pocz. XIX. w. n. przybierają znowu skromniejsze i prostsze formy wraz z nawrotem do stylu klasycznego. Od drugiej poł. XIX. w. rozwija się grobowcowa rzeźba, zwłaszcza u Francuzów, Włochów i Niemców, znajdując teraz nowe możliwości rozwoju na cmentarzach w otoczeniu ogrodowem. W Indjach wytwarza się w biegu wieków odrębny styl grobowców, a m. pagórków w formie dzwonowej, otoczonych kolumnami, ogrodzeniami z kamienia i t. p. (słupy, ang. topes), — u ludów mahometańskich typ meczetów grobowych.

Nagrody literackie, ob. Literackie nagrody.

Nagurczewski Ignacy, poeta i tłumacz polski, (1725—1811), jezuita, nauczyciel ks. Józefa Poniatowskiego, wydał przekłady: „Ksiąg dziesięć Pasterek Wirgiljusza" (1754, 1770, 1778), „Mów Cycerona przeciwko Katylinie i za M. Marcellem" (1763, 1771), „Filipik Demostenesa" (1774); współpracował w „Zabawach przyjemnych i pożytecznych" Naruszewicza; był członkiem warsz. Tow. Przyjaciół Nauk; w rękopisie pozostawił przekład Iljady i dzieło o literaturze polskiej.

Nagy, po węgiersku — wielki.

Nagy, 1. Imre, historyk węg., (1822—1894), wyd. „Codex diplomaticus Patrius" (1865—91, 8 t.).

2. Iván, historyk węg., (1824—1898), główne dzieło (po węg.): „Rodziny Węgier" (1857—68, 13 t.).

3. Pali, generał austr.-węg., (1864—1927), bronił 1916—17 płn.-wsch. Karpat, odzyskał 1917 Bukowinę, 1921 przeszkodził wkroczeniu króla Karola do Budapesztu.

Nagy Becskerek, ob. Bečkerek Veliki.

Nagy-Banya (rum. Baia Mare), miasto w Siedmiogrodzie (od 1921 rum.), okr. Satu-Mare, (1921) 12.780 mieszk., w otoczeniu gór trachitowych, bogatych w kruszce, posiada silnie rozwinięte górnictwo (m. i. stare kop. złota i srebra).

Nagy Sándor Joseph, generał węgier., (1804—1849), do 1844 oficer austrjacki, brał wybitny udział w wojnie 1849, powieszony przez Austrjaków w Arad.

Nagyagit, minerał, tellurek złota i ołowiu, występujący w rombowych kryształach.

Nagykata, gmina w komitacie Peszt (Węgry), przy kolei: Budapeszt-Szolnok z 9.975 mieszk.

Nagykikinda, ob. Kikinda.

Nagykörös, miasto w komitacie Peszt (Węgry), przy kolei: Czegled-Szegedyn z 28.701 mieszk. i przemysłem młynarskim.

Nahajka (rosyjs.), pierwotnie wsch.-azjatycki bicz z kulą na końcu (IX.—X. w.), często zaopatrzoną w kolce; dzisiaj tyle co kańczug.

Naharro Bartolomé de Torres, jeden z najdawniejszych hiszp. pisarzy dramatycznych * ok. 1531, data śmierci nieznana, po awanturniczej młodości osiadł w Neapolu pod opieką Colonnów. Pomysłowe swe komedje (n. p. „Soldatesca", „Tinelaria", „Himenea") wraz z utworami lirycznemi i satyrycznemi wydał p. t. „Propaladia" (1517).

Naharwalowie (Naharvali), jedno z plemion Swewów czy też Lygów z nad Wisły. N. mieli czcić bóstwo zwane Alces, a porównywane przez Tacyta do Kastora i Polluksa; kapłani tego bóstwa mieli ubierać się jak niewiasty.

Nahe, lewoboczny dopływ Renu, długi 130 km. Wypływa w okręgu Birkenfeld, uchodzi pod Bingen.

Nâhije (Nahie), w administracji tureckiej — okręg, na którego czele stoi mudir.

Nahl, 1. Johann August starszy, rzeźbiarz niemiecki, (1710—1781), wykonał m. i. szereg rzeźb monumentalnych i dekoracyjnych, zdobiących rezydencje w Charlottenburgu i Poczdamie.

2. Johann August młodszy, syn poprzedn. malarz, (1752—1825), tworzył dzieła w stylu klasycznym.

Nahr, po arabsku — rzeka.

Nahr-el-Asi, ob. Orontes.

Nahr-el-Kelb (grec. Lykos), przybrzeżna rzeka w Syrji, długa 30 km. Wypływa z Libanonu, uchodzi na płn. od Bejrut do morza Śródziemnego. Słynne są rzeźby i inskrypcje (3 egipskie, 6 asyryjskich, 2 babilońskie Nebukadnezara II., 2 łacińskie Caracalli, 1 grecka, 1 arabska i i.) na zboczach skalnych wpobliżu ujścia rzeki.

Nahua (Naua), staro-meksykańska nazwa plemion mówiących po meksykańsku; dziś nazwa grupy językowej, do której zalicza się Azteków, Nicarnosów, Pipilesów, Teacucosów, Cziczimeków i in. Podobieństwo języka i kultury z Szoszonami względnie z Indjanami Pueblo i kalifornijskimi wskazuje na to, że N. przywędrowali z północy. Wpływom N. ulegly ludy Maya.

Nahuatl, język Nahua (ob.).

Nahuel Huapi, jezioro w Argentynie, u wsch. podnóży Andów, mające 535 km², głęb. 200 m.

Nahuizalco, miasto w San Salvador (Ameryka środk.), 8 km na płn.-zach. od Sonsonate z 17.350 mieszk. i przemysłem.

Nahuquá (Nahuquá), plemię Karaibów (ob.) z nad źródłowisk rz. Xingu.

Nahur (Pseudois nahoor Hodgs), przedstawiciel rodziny Bovidae, żyje w środk. Azji, sierść na grzbiecie szaro-niebieska, na brzuchu biała, rogi czarne, skręcone.

Nâib (arab.), tyle co zastępca; także namiestnik księcia. Por. Nabob.

Nail (ang., „gwóźdź"), ang. miara długości dla wyrobów włókienniczych = 2¼ inches = 5,71 cm.

Nain, miejscowość w Galilei, leży nad rzeką Hermon. Łuk. 7, 11.

Naing Sing, zasłużony dla zbadania środk. Azji podróżnik hinduski, (* 1882), zwiedził od 1856 Kaszmir i Ladak, w 1865—66 był w Lhassie, a w 1873—78 w środk. Tybecie.

Naini-Tal, zdrowotna i wojskowa stacja w okręgu Naini (Zjedn. Prowincje Indyj ang.), na przedgórzu Himalajów (1.945 m nad poz. morza) z 11.230 mieszk.

Nainsook, wschodnio-indyjski muślin, używany do aplikacji i koronek.

Nair, plemię Drawidów z wybrzeży malabarskich półwyspu Indyjskiego; zachowali wielomęstwo, należą do kasty Shudra, sami jednak zaliczają się do kasty wojowników (Kshatriya).

Nairnshire, hrabstwo w Szkocji (Wka Brytanja), nad Moray Firth z 423 km² i 8.400 mieszk. Stolicą jest N a i r n, nad rz. N a i r n, miejscowość kąpielowa z 4.474 mieszk.

Nairobi, stolica kraju Kenia (Afryka Wsch.), przy kolei: Uganda z 25.901 mieszk. i muzeum przyrodniczem.

Naissus, od 170 r. po Chr. miasto w Moesia superior, węzłowy punkt dróg, miejsce urodzenia Konstantyna W. Tu pokonał Klaudjusz II. w r. 269 Gotów. W 447 r. zburzone przez Attylę, odbudowane przez Justynjana pod nazwą N a i s s o p o l i s. N. leżało na miejscu warowni Niš, (ob.).

Naiwasza, bezodpływowe, słodkowodne jezioro w rowie wsch.-afrykańskim, na płd. od równika, 19 km długie, 14 km szerokie.

Naiwność (z łac. nativus, „wrodzony"), oznacza naturalność i bezpośredniość odczuwania w przeciwieństwie do świadomie pogłębionego, żywszego i serdeczniejszego uczucia, które znów może wyrodzić się w przesadne lubowanie się i rozkoszowanie uczuciowością, lub wręcz w pozerstwo w tym kierunku (s e n t y m e n t a l n o ś ć).

Naiwny, ob. Naiwność. — N a i w n a, rola sceniczna, ob. Ingénue.

Naja, ob. Okularnik.

Najac Emile, hr., franc. pisarz dramat., (1828—1889), pisał komedje, farsy i operetki razem ze Scribe'em, About, Meilhac i Sardou, z jego samodzielnych utworów najpopularniejsze: „La poule et ses poussins" (1861), „Les oiseaux en cage" (1863), „La dernière poupée" (1875),

„Théâtre des gens du monde" (1872), „Madame est servie" (1874).

Najadaceae (jezierzowate), rodzina roślin jednoliściennych, należąca do Helobiae. Należą tu rośliny podwodne, jednoroczne, kwiaty stojące pojedynczo, męskie o jednym pręciku i dwu dzbankowatych osłonkach, żeńskie o jednym słupku i jednej dzbankowatej osłonce. Najważniejszy rodzaj: Najas.

Najady, ob. Nimfy.

Najas, roślina wodna, p. Najadaceae.

Najderfer Jan, malarz polski drugiej połowy XVIII. w., pracujący w Krakowie. Malował dekoracje kolegjaty w Wojniczu, oraz wraz z M. Janowskim dekoracje kościoła i domu kolegjackiego św. Anny na uroczystość kanonizacji św. Jana Kantego.

Najdłuższy dzień, dzień, w którym słońce w strefach umiarkowanych osiąga w południe swoją największą wysokość; na półkuli płn. 22 (w r. przestępnym 21) czerwca, na półkuli płd. 22 grudnia.

Najem (kontrakt najmu, dzierżawy, w prawie rzymskiem locatio conductio rei), kontrakt, przez który zobowiązuje się jedna strona (locator) oddać drugiej (conductor) na pewien czas do użytku jakiś przedmiot majątkowy, druga zaś strona zobowiązuje się po upływie owego czasu tenże przedmiot zwrócić, a nadto płacić cenę oznaczoną za użytek. Przedmiotem oddanym do użytku mogą być rzeczy zmysłowe (n. p. mieszkanie, grunt, fortepian, koń) lub prawa (n. p. użytkowanie, prawo naftowe, górnicze). Jeżeli przedmiotem są czynności ludzkie, jest to kontrakt o usługi (locatio conductio operarum). Ekwiwalentem użytku, służącego najemcy (najmobiorcy) lub dzierżawcy, jest zapłata pieniężna, jaka, stosownie do umowy, należy się dającemu (wypuszczającemu) w n. lub dzierżawę (wynajmującemu, wydzierżawiającemu). Najczęściej uiszcza się ją perjodycznie (czynsz, komorne, dzierżawne), a oznaczenie jej podlega tym samym przepisom, co oznaczenie ceny przy kontrakcie kupna-sprzedaży. Różnica między n. a dzierżawą polega nietylko na właściwościach przedmiotu, oddanego najemcy lub dzierżawcy, ale i na treści umowy. Jeżeli mianowicie jedna strona dozwala drugiej tylko używać przedmiotu, a nie pobierać pożytków, wówczas mówi się o n., jeżeli zaś treścią umowy jest też prawo pobierania płodów i pożytków z przedmiotu, wówczas umowa nazywa się dzierżawą. Najmuje się więc mieszkanie, konia, fortepian i t. d.; dzierżawi się aptekę i inne przedsiębiorstwa, prawa górnicze, autorskie (w tych przypadkach dzierżawa nosi także szczegółowe nazwy, n. p. licencje patentowe, prawo wystawiania sztuki i t. d.). Grunt można nająć lub dzierżawić: najmuje się go n. p. na skład drzewa, dzierżawi pod uprawę. — Władza najemcy i dzierżawcy nad przedmiotem n. i d. jest prawnie tylko władzą pośrednią, faktyczną, refleksem pretensji, jaką ma najemca i dzierżawca do wypuszczającego w n. i d. Konsekwencje powyższej zasady prawnej są dla najemcy lub dzierżawcy niebezpieczne, zwłaszcza wtedy, gdy wypuszczający w n. lub d. przeniesie własność wynajętego lub wydzierżawionego przedmiotu na trzecią osobę, gdyż ów trzeci, jeżeli nie zwiąże się wyraźną umową, nie jest związany kontraktem n. lub d., zawartym przez swego poprzednika. Natomiast wpis prawa n. i dzierżawy do ksiąg gruntowych ma ten skutek, że obowiązki wypuszczającego w n. lub d., wynikające z kontraktu, objąć musi każdy następny właściciel przedmiotu n. lub d. W państwie polskiem dawne przepisy normujące stosunki prawne między stronami na podstawie n. i d. zostały w wielu doniosłych punktach na razie zawieszone w swej mocy obowiązującej, przedewszystkiem przez ustawę o ochronie lokatorów w 1920, ograniczającą swobodę stron co do ustalania wysokości czynszu n. i postanawiającą, że wypowiedzenie umowy n. nastąpić może jedynie z ważnych powodów (jak zaleganie z zapłatą czynszu, obrzydzanie współmieszkańcom pobytu i t. p.). Ob. Lokatorów ochrona.

Najeżka, ryba, ob. Diodon.

Najkrótszy dzień, dzień, w którym słońce w umiarkowanych strefach osiąga w południe swą najmniejszą wysokość; na półkuli płn. 22 grudnia, na półkuli płd. 22 (w r. przestępnym 21) czerwca.

Najmniejszych kwadratów metoda, ob. Prawdopodobieństwo.

Największego uprzywilejowania klauzula, ob. Klauzula.

Najwyższa Izba Kontroli Państwa, instytucja stworzona na wzór innych państw konstyt., a mająca w myśl konstytucji za zadanie kontrolę finansową administracji państwowej i zamknięć rachunkowych oraz stawianie corocznie ciału ustawodawczemu wniosku o udzielenie wzgl. odmówienie rządowi absolutorjum. Jej organizację i zakres działania określa ustawa z 3 czerwca 1921. N. I. K. P. podlegają Okręgowe I. K., badające działalność miejscowych urzędów i instytucyj podległych ministerstwom. Kontrola, wykonywana przez N. I. K., polega na przeprowadzaniu rewizyj kas, ksiąg rach., magazynów, zasobów i t. p., na badaniu umów i zobowiązań, kontrolowaniu racjonalności robót, dostaw i t. d. — Prezes N. I. K. jest urzędnikiem w randze ministra i odpowiada za swoją działalność przed sejmem.

Nakâda (Negâde), miasto w Egipcie (Mudirîje Keneh), ok. 9.000 mieszk., stacja parowców na Nilu. Wpobliżu N. znajduje się cmentarzysko z wczesnoegipskiemi grobami.

Nakadzanie, jeden z powszechnie przez lud używanych sposobów leczniczych; do nakadzania używa się specjalnych ziół.

Nakarunsi, plemię Sudańczyków, spokrewnione z Gurunga, osiadłe w środkowem Gurunsi (ob.).

Nakib ul-eszrâf (arab.), „dowódca, naczelnik szeryfów", t. j. potomków proroka. N., w Konstantynopolu też szerif ul-eszrâf (naczelny szeryf) zwany, był rangą pierwszy po szeiku (szeich ul-Islam), w rodzaju marszałka szlachty, zadaniem jego był nadzór nad relikwjami i świętym sztandarem (sandżak-i-szerif) proroka.

Nakielski Samuel, kapłan z zgromadzenia Miechowitów, (1584—1651), wydał szereg prac do dziejów swego zakonu.

Nakład, ogólna ilość odbitek drukarskich, które sporządza wydawca w myśl umowy wydawniczej.

Nakło, miasto w pow. Wyrzysk (woj. poznańskie), nad rz. Notecią, przy ujściu kanału Bydgoskiego oraz kolei: Gniezno—Więcbork i Bydgoszcz-Miasteczko, 64 m nad poz. morza z 7.427 mieszk. Posiada cukrownię, browar, młyny, tartaki, garbarnie, gorzelnie, fabr. narzędzi rolniczych i stolarskich, pilników, wyrobów drzewnych i cementowych, papy, słodu i wódek oraz handel bydłem. Stary ten gród pomorski, broniący nadnoteckiej granicy z ziemią Polan, odegrał w XI. i XII. w. dużą rolę w czasie walk Władysława Hermana i Bolesława Krzywoustego z Pomorzanami. W 1156 Bolesław Krzywousty przyłączył księstewko nakielskie do Wielkopolski, jednak w połowie XIII. w. należał gród przejściowo do książąt pomorskich. Miastem jest N. od 1299. Po zniszczeniach krzyżackich odbudował i umocnił zamek Kazimierz Wielki, jednak w czasie wojen szwedzkich miasto znowu podupadło.

Nakryt, minerał, p. Kaolin.

Nakshatra, określenie ind. gwiazdozbiorów zodjaku.

Nakskov, miasto na zach. wybrzeżu wyspy Laaland (Danja), nad fiordem Albue z 13.817 mieszk. Posiada port oraz przemysł tekstylny i spożywczy.

Naksos, ob. Naxos.

Naksz-i-Rustam (persk.), nazwa rzeźb reliefowych na skałach Husain-Kuh w Persji, 10 km na płn. od Persepolis. Do królewskiej rodziny Achemenidów należą cztery groby (z rzeźbą przedstawiającą króla z gwardją i przedstawicieli 30 podbitych ludów), na jednym z grobów widnieją napisy klinowe z czasów Darjusza I. Naprzeciw ściany skalnej jest staroperski grób w kształcie wieży.

Nakwaska, 1. Anna z Krajewskich, powieściopisarka pols., (1781—1851), za Księstwa Warszawskiego wizytatorka szkół żeńskich, za Królestwa Kongresowego prowadziła w Warszawie salon literacki; najpierw pisała po francusku, wydała m. i. francuski przekład „Malwiny" ks. Wirtemberskiej (1817, 1822); po polsku, oprócz pism pedagogicznych, napisała powieści: „Aniela czyli ślubna obrączka" (1831, na tle powstania listopadowego), „Powstaniec litewski" (1845), „Czarna mara" (1841, z życia ostatnich książąt mazowieckich), „Chrzestna matka w koronie czyli pierwsze róże" (1844, na tle życia Elżbiety Granowskiej), „Otton i Berta" (1844, na tle pocz. XVIII. w.), „Obraz warszawskiego społeczeństwa w dwu powieściach" (1842, na tle czasów pruskich i Księstwa Warsz.), powieści dla dzieci: „Odwiedziny babuni" (1833), powieści dla ludu: „Niedzielne wieczory starego stolarza" (1843) i i., nadto częściowo drukowane „Wspomnienia", na których tle napisał Skarbek „Pamiętniki Seglasa".

2. Karolina z Potockich, pisarka pols., (ok. 1798—1875), w r. 1832 w Szwajcarji poznała Mickiewicza, wydała: „Dwór wiejski" (1843—44, 3 t., II. wyd. 1857—58, 2 t., rodzaj encyklopedji dla gospodyń wiejskich), „Powieści dla dzieci" (1846), „Pamiętnik o Adamie Potockim, pułk. 11 p. jazdy Ks. Warsz." (jej ojcu, 1862).

Nakwaski, 1. Franciszek, szambelan Stan. Augusta, (1771—1848), od 1794 w służbie wojsk. (wkońcu stopnia majora), za Księstwa Warsz. w służbie cywilnej, 1816 kasztelan; nap. rozprawy: „O miastach..." i „Myśli nad organizacją władzy departamentalnej" (ob. w „Pam. Warsz." 1815).

2. Mirosław Henryk, publicysta polski, (1800—1876), 1831 poseł do Sejmu rewolucyjnego, udał się następnie na emigrację, gdzie należał do stronnictwa demokratycznego i zwalczał Adama Czartoryskiego. Zwolennik uwłaszczenia włościan, poświęcił temu przedmiotowi parę rozpraw, zabierał również głos w sprawach gospodarczych i wychowawczych, wydał „Carte de l'Europe selon les nationalités" (1859), „Notice sur la carte de l'Europe" (t. I.), pomagał Trentowskiemu w wydawaniu czasopisma „Teraźniejszość i przeszłość".

Nala i Damayanti, główne osoby powieści miłosnej z 3-ciej księgi Mahâbhâraty. N. przegrywa w kości swe królestwo, opętany przez demona opuszcza swą żonę D., po rozlicznych przygodach zakochani łączą się znowu. Pierwsze wyd. Boppa (1819), przekład pol. Ant. Langego (1913).

Nalanda, słynne buddyjskie miasto uniwersyteckie w Magadha (Bihar), które kwitło w VII. w., a upadło z końcem XII. w. Do dziś ocalały tylko ruiny klasztorów.

Nalczik, ob. Nalczyk.

Nałęcz

Nalepiński Tadeusz, poeta polski, (1885—1918), napisał: poezje „Gaśnienie" (1905), prozą „On idzie. Rzecz o Królu Duchu Rosji" (1907), poemat „Chrzest" (1910), dramat „Książę Niewolny" (1914), nowele: „Śpiewnik rozdarty" (1911) i „Kazia" (1919). Pisarz oryginalny, o szerokim rozmachu twórczym i o dużej skali duchowej. Pozostawił nadto szereg utworów w rękopisie, z których tylko część ogłoszono w czasopismach.

Nalewajko Semen, ataman kozacki, († 1597), pozostawał w służbie Konstantego Ostrogskiego, następnie zbiegł do Kozaków, wśród których wybił się na jednego z najpopularniejszych i najdzielniejszych przywódców. Na czele band awanturników wyprawiał się przeciw Turkom i Tatarom, pustoszył Mołdawę i Węgry, wchodził w porozumienie z Habsburgami, którzy podjudzali go przeciw Turcji i Polsce. 1595 wtargnął zbrojno w granice Rzpltej, zdobył Słuck i Mohylew. Pobity przez Żółkiewskiego i wzięty 1596 do niewoli, został ścięty. Wśród ludu ukraińskiego utrzymała się legenda, że Polacy upiekli go we wnętrzu miedzianego wołu.

Nalewka (napar, łac. infusum), wyciąg z części roślinnych, które rozdrobnione zalewa się wrzącą wodą lub spirytusem.

Naliboki, miasteczko w pow. Wołożyn (woj. nowogrodzkie), nad rz. Łebiedzią z 515 mieszk. N. należały ongiś do ordynacji nieświeskiej Radziwiłłów i posiadały słynną hutę żelazną. Miasteczko stanowi ośrodek wielkiej puszczy Nalibockiej w bagnistych widłach Niemna i Suły.

Nalon, przybrzeżna rzeka w prow. Oviedo (Hiszpanja), długa 135 km. Wypływa z gór Kantabryjskich, uchodzi na zach. od Gijon.

Nalot na cel, skierowanie linji lotu płatowca przez określony punkt na ziemi. Przy bombardowaniu i przy wykonywaniu zdjęć lotniczych za nakierowanie pilota odpowiedzialny jest obserwator.

Nałczyk (Nalczik), stolica autonom. obszaru Kabardyńsko-Bałkaryjskiego, nad rzeką N., przy kolei: Kotlarewskaja—N., z 12.868 mieszk. i muzeum. Uzdrowisko.

Nałęcz Włodzimierz, malarz polski, * 1865; tematem jego dzieł głównie morze polskie. Obrazy N., niezależnie od ich artystycznych walorów, uzmysławiają znaczenie morza dla społeczeństwa, przypominając momenty historyczne z niem związane (n. p. obrazy p. t. „Wąsowicz czatuje na okręty nieprzyjacielskie", „Lanckoroński zdobywa okręt szwedzki" i t. d.). Wiele prac wystawiał N. w Zachęcie warsz.

Nałęcz-Dobrowolski Marceli, polski malarz i historyk sztuki, * 1876, studja odbył na Uniw. Jagiell. w Krakowie. Z prac należy wymienić: „Kościół i klasztor Św. Agnieszki w Krakowie", „Ceramika i szkło" (1913), „Madonny polskie", „Style Ludwików" (1924). Wystawiał szereg obrazów w Towarzystwie Sztuk Pięknych w Krakowie.

Nałęczów, wieś i uzdrowisko w pow. Puławy (woj. lubelskie), 3 km od stacji Sadurki (linja: Kielce—Lublin) i przy linji wąskotor.: N.—Opole, 217 m nad poz. morza z 1.654 mieszk. Stacja klimatyczna i znany zakład zdrojowo-kąpielowy, źródła szczawy żelazistej radjoaktywnej, kąpiele mineralne i borowinowe, zakłady hydro- i elektroterapji, dom i park zdrojowy ze wszystkiemi nowoczesnemi urządzeniami. Frekwencja roczna ok. 2.500 osób.

W N. istnieje Bibljoteka i Muzeum Ziemi Lubelskiej (głównie zbiory etnograficzne i przyrodnicze).

Nałkowska, 1. Zofja, powieściopisarka polska, * 1885, córka geografa Wacława N., zamężna 1° Rygierowa, 2° Gorzechowska, najwybitniejsza przedstawicielka polskiej powieści kobiecej, z głęboką wnikliwością odtwarzająca skomplikowane stany psychiczne, z niezwykłą śmiałością i szczerością demaskująca zakłamaną obyczajowość współczesną, umysłowość wybitnie intelektualna, pierwszorzędna mistrzyni stylu pisarskiego, wydała powieści i nowele: „Kobiety" (1906), „Książę" (1907), „Koteczka, czyli białe tulipany" (1909), „Rówieśnice" (1909), „Narcyza" (1911), „Lustra" (1914), „Węże i róże" (1914), „Moje zwierzęta" (1915), „Tajemnica krwi" (1917), „Hrabia Emil" (1920), „Charaktery" (1922), „Romans Teresy Hennert" (1924), „Dom nad łąkami" (1925), „Księga o przyjaciołach" (1927), „Choucas" (1927), „Niedobra miłość" (1928), dramat „Dom kobiet" (1930), nadto nieliczne utwory poetyckie w czasopismach (od r. 1901). W r. 1929 odznaczona nagrodą literacką m. Łodzi.

2. Hanna, rzeźbiarka polska, * 1892, wystawiała szereg rzeźb w warszawskiej Zachęcie.

Nałkowski Wacław, zasłużony geograf polski, 1856—1911), pionier geografji w b. Kongresówce. Główne jego prace: „Geograficzny rzut oka na dawną Polskę" (1887), „Ziemia i człowiek" (1901) i „Geografja fizyczna" (1904) i i.

Nałokietnik, ob. Zbroja.

Nałożnica, kochanka, konkubina.

Nama (Namaqua), najczystsze rasowe plemię Hotentotów (ob.), które z nad dolnej Oranje dotarło najdalej na północ i osiedliło się w głębi wybrzeży zatoki Wielorybiej. (Afr. Płd.).

Namagnesowanie, moment magnetyczny jednostki objętości ciała namagnesowanego, wielkość, która w myśl molekularnych teoryj magnetyzmu, a zgodnie z doświadczeniem, osiąga maximum w stanie nasycenia magnetycznego.

Namangan, miasto w okręgu Andiżan w Uzbekistanie, nad rz. Syr Darją, przy kolei: Kokand—N. z 72.469 mieszk. Przemysł bawełniany i domowy.

Namaqua, tyleż co Nama (ob.).

Namâs (pers.-tureck.), określenie kanonicznej modlitwy mahometan.

Namaszczanie. Wiele ludów namaszcza ciało olejami (zwłaszcza z drzewa oliwn. i palm), aby je oczyścić (także rytualnie). Izraelici poświęcali swego arcykapłana i kapłanów przez n. olejem. Kościół katolicki używa olejów święconych przy udzielaniu różnych sakramentów: przy chrzcie św., bierzmowaniu, ostatniem namaszczeniu i przy sakr. kapłaństwa. N. olejem św. oznacza uświęcenie i udzielenie łaski Bożej, przy święceniach kapłańskich udzielenie władzy poświęcania i błogosławienia.

Namatianus Rutilius Claudius, rzymski poeta z Galji, opisał swą podróż z Rzymu do Galji (w 416 r. po Chr.) w dystychach. („De reditu suo", wyd. Baehrensa „Poetae latini minores" 5 t. 1883).

Nâmdev, poeta indyjski, * rzekomo 1270 istotnie z XIV. w., w swych poezjach w języku hindi opiewał miłość do Wisznu.

Namiar, w hutnictwie stosunek topnika do rudy.

Namib, pustynia przybrzeżna w ang. Afryce Płd.-Zach., ok. 100 km szeroka, jeden z najubiższych w opady obszarów na świecie (14 mm rocznie), ważny z powodu znalezisk diamentów.

Namiestnik, zastępca panującego w pewnej części państwa (n. p. w poszczególnych krajach dawnej Austrji). W dziejach Polski porozbiorowej występowali namiestnicy w wszystkich trzech dzielnicach. 1. Królestwo Kongresowe: ponieważ władcą był car rosyjski, będący równocześnie królem polskim, przeto na czas jego nieobecności zastępował go najwyższy urzędnik z tytułem n. W myśl konstytucji 1815 r. n. zasiadał w Radzie Administracyjnej, która miała w stosunku do niego głos doradczy, każde zaś jego zarządzenie musiało być zaświadczone podpisem odpowiedniego ministra. Kompetencja jego obejmowała przedstawianie królowi po dwóch kandydatów na najwyższe urzędy (biskupów, senatorów, ministrów, radców stanu etc.), oraz cały zakres władzy wykonawczej, z wyjątkiem spraw, które monarcha zastrzegł wyłącznie dla siebie (polityka zewnętrzna, zwoływanie sejmów, sejmików i zgromadzeń gminnych, zatwierdzanie budżetu, prawo łaski i in.). Jedynym namiestnikiem-Polakiem był generał Zajączek. Po jego śmierci († 1826) władza jego została przelana na Radę Administracyjną. Po powstaniu listopadowem, urząd ten obsadzano wyłącznie Rosjanami, z których niektórzy zapisali się w dziejach kraju, jako najgorsi prześladowcy polskości (Paskiewicz, Berg). W 1874 urząd n. przekształcono na generał-gubernatora warszawskiego. — 2. W. Księstwo Poznańskie. W r. 1815 ustanowiono urząd n., jako symbol odrębności W. Księstwa w stosunku do innych prowincyj państwa pruskiego. Zadanie jego było raczej polityczne, aniżeli administracyjne: reprezentował on osobę króla, pośredniczył pomiędzy nim a ludnością W. Księstwa, rozpisywał sejm prowincjonalny i sejmiki państwowe, przyjmował zażalenia i prośby, poza tem nie brał bezpośredniego udziału w zarządzie krajem. N. został 1815 mianowany ks. Antoni Radziwiłł; 1830 zrezygnował z tej godności, której nadal nie obsadzono. — 3. Galicja. Po rozbiorach najwyższy urzędnik administracyjny nosił tytuł gubernatora, nazwa n. pojawiła się od 1849. Od 1866 urząd ten zajmowali wyłącznie Polacy, wśród nich wybitni mężowie stanu (Agenor Gołuchowski, Michał Bobrzyński), dopiero w czasie wojny światowej zaczęto go obsadzać generałami-Niemcami (Collard, Diller, Huyn).

Namiestnik Chrystusowy, ob. Papież.

Namiętność (łac. passio, od pati = cierpieć, znosić), w etymologicznem znaczeniu początkowo stan duszy, opanowanej zupełnie przez jakiś przemożny popęd. Obecnie jako n. określa się silne uczucia, afekty, a człowieka skłonnego do silnych, gwałtownych uczuć nazywamy namiętnym. — W węższem znaczeniu n. jest pejoratywnem (ujemnem) określeniem. W tem znaczeniu mówimy o n. u pijaka, skąpca, zbieracza i t. d.

Namiot, przenośne pomieszczenie i osłona z impregnowanych płócien, rozpinanych na rusztowaniu drewnianem, utwierdzonych linkami i kołkami. Dotąd w użyciu u ludów koczowniczych (jurty mongolskie, n. beduinów) oraz w wyprawach myśliwskich i naukowych, w cyrkach i t. p. W wojsku płótno namiotowe ustalonego wzoru nosi każdy żołnierz; może ono służyć jako płaszcz ochronny lub płachta maskująca. Zestawia się płótno w małe n., wsparte na karabinach na sekcji lub większe na drążkach składanych. — W Polsce zachowały się wśród zbiorów muzealnych (na Wawelu, w Muzeum narodowem, Muz. Czartoryskich), zdobyte na Turkach n. z cennych materyj wschodnich.

Namiotka, ob. Namitka.

Namitka (namiotka), kobiece przykrycie głowy: chustka płócienna, biała, o końcach wyszywanych czerwoną włóczką w rozmaite wzory, okrywa czoło i całą głowę; noszą na Podlasiu i Podolu.

Namitkiewicz Jan, prawnik polski, * 1880, prof. uniw. warszawskiego, napisał szereg prac z dziedziny prawa handlowego.

Namlagira, czynny wulkan w górach Virunga.

Namneci (Namnetae, Namnetes), plemię Celtów z nad ujścia Loary: prowadziło ożywiony handel z Brytanją. Stolicą N. było Condivincum (obecne Nantes).

Namollos (Chuklu'kmut), plemię Eskimosów z półwyspu Czukczów.

Namonuito (Onon, Olol), wielki atol w Karolinach, mający ok. 70 km średnicy, składa się z wyspy Onon i szeregu małych wysepek.

Namorik, atol w wyspach Marshalla z ok. 550 mieszk.

Namuliska, ob. Napływy rzeczne, Muł.

Namulnice, niskie wały, sypane przed groblami, służące do ułatwienia w namuleniu terenu przed groblą i chroniące groblę przed bezpośredniem uderzeniem fal.

Namur (flam. Namen), stolica prowincji N. w Belgji zach., przy spływie rz. Sambry i Mozy i kolei: Liège—Charleroi z 31.164 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (od XI. w.), muzeum oraz znaczny przemysł (maszynowy, stalowy, żelazny, szklany, skórny i spożywczy) i handel, a w okolicy kopalnie węgla i żelaza. Po prawym brzegu Mozy leży miasto Jambes z 7.380 mieszk. Miasto było w średniowieczu stolicą osobnego hrabstwa, później silną twierdzą. Ucierpiało mocno od Niemców, którzy zdobyli N. 21—25 sierpnia 1914 i w bitwie pod N. (lub Charleroi) odrzucili ku zach. armję francusko-belgijską 23—24 sierpnia 1914.

Namysłowski Bolesław, botanik polski, * 1882, studja uniw. w Krakowie, 1919 prof. na Uniw. poznańskim; nap. szereg prac, zwłaszcza z dziedziny mykologji.

Namysłów (niem. Namslau), miasto powiatowe na Dolnym Śląsku (Niemcy), nad rz. Widawą, przy kolei: Oleśnica—Kluczbork z 6.484 mieszk., fabr. maszyn i mydła oraz browarami i cegielniami. Mała część powiatu N., zamieszkała przez Polaków, została w 1919 przyłączona do Polski (pow. Kępno). Cały przyłączony do Polski z Dolnego Śląska obszar, t. j. część powiatu N. i Syców ma 511 km² i 26.248 mieszk. Stary ten gród śląski należał w XIII. w. do księstwa wrocławskiego, później głogowskiego (1294—1323) i lignickiego.

Nan, w chińskich nazwach osad: płd.

Nana Sahib, właśc. Dundhu Path, przywódca powstania indyjskiego z 1857 r., (* 1825, data śmierci nieznana), syn jednego z władców indyjskich, pozbawiony przez Anglików dziedzictwa, stanął na czele zbuntowanych sipayów i srożył się przeciw wszystkim Europejczykom; pokonany, musiał pójść na wygnanie.

Nanaimo, miasto portowe we wsch. części wyspy Vancouver (Kolumbja bryt.), nad cieśn. Georgia z 9.088 mieszk. Kopalnie węgla, tartaki i przemysł rybny.

Nanak, twórca religji „Sikh", (1469—1538), starał się zjednoczyć islam i wierzenia hinduskie w nowej, mistycznej wierze. Nap.: „Âdi Granth", („Pierwsza t. j. główna księga") czyli „Granth Sâhib" („Księga godna uwielbienia").

Nanao, miasto w prow. Iszikawa (Japonja), na zach. wybrzeżu wyspy Hondo z 11.382 mieszk., dobrym portem i znacznym handlem.

Nancy, stolica depart. Meurthe-et-Moselle (Francja), nad rz. Meurthe i kanałem Marno-Reńskim, przy kolei wschodniej, ze 114.491 mieszk. Posiada wspaniałe place (m. i. plac Stan,

Leszczyńskiego) i budowle z zamkiem książęcym (XIV. i XVI. w.) na czele. Z zakładów naukowych posiada miasto uniwersytet (od 1572), akademję leśniczą (od 1824) i handlową, kilka bibljotek, muzeów (5), towarzystw naukowych i t. d. Mamy tu również znaczny przemysł, zwłaszcza szklany, poza tem fabr. mebli, fortepianów, wyrobów metalowych, maszyn, konfekcji i t. p., a w okolicy kopalnie żelaza i ciężki przemysł żelazny oraz handel.

Miasto będące w 1153—1766 stolicą Lotaryngji, rozbudowało się znakomicie w końcu XV. i XVI. w. Od 1735 mieszkał tu król Stanisław Leszczyński, któremu miasto zawdzięcza bardzo wiele. Założył on tu m. i. istniejącą do dzisiaj szkołę dla młodzieży polskiej.

Nanczang, stolica prow. Kiangsi (Chiny), w delcie rz. Kankiang z ok. 300.000 mieszk., połączona koleją z Kiukiang. Posiada żywy ruch okrętów i handel.

Nanda, dynastja indyjska, panująca w IV. w. prz. Chr. w Magadha (Bihar).

Nanda Dewi, szczyt w Himalajach, ob. Kumaon.

Nandgaon, małe państewko lenne w Centralnych Prowincjach Indyj ang.

Nandi, lud murzyński z gór Elgon na płn. od jez. Wiktorji, (Afryka wsch.), zajmujący się rolnictwem. N. noszą płaszcze ze skór, wyznają totemizm.

Nandin (ind.), biały byk, na którym jeździ bóg Sziwa.

Nandowate (r e o w a t e, Rheae), rząd ptaków. Jedyna rodzina: s t r u s i e a m e r y k a ń s k i e (Rheidae). Jedyny rodzaj: s t r u ś p a m p a s o w y, czyli r e a (Rhea Moehr), ptak wielkości strusia, nogi wysokie, silne, o trzech palcach, uzbrojonych grubemi, prostemi pazurami. 3 gatunki żyją w stepach płd. Ameryki: s t r u ś n a n d u (R. americana L.) dochodzi 1,25—1,5 m długości, górna część głowy i szyi oraz część piersi czarne, reszta szyi żółta, skrzydła czarne, reszta ciała brudno-biaława. Doskonały biegun, samiec w porze godowej wydaje głos podobny do brzmienia „nandu". Żywi się pokarmem roślinnym oraz owadami. Samiec wysiaduje jaja złożone w gnieździe, przez niego usłanem. Łowią n. dla piór, mięsa, smacznych jaj. Obecnie zaprowadzono hodowle, w których n. czuje się doskonale. W europejskich zwierzyńcach hodowany powszechnie.

Nandu, ob. Nandowate.

Nane, „Szary Niedźwiedź", tajny związek w Ameryce płn.

Nanerczowate, ob. Anacardiaceae.

Nanga Parbat, stromy szczyt w zach. Himalajach, na granicy Kaszmiru, wys. 8.120 m, pokryty wielkiemi lodowcami. U płn. podnóży N. przepływa Indus.

Nani, drzewo, p. Metrosideros.

Nanino Giovanni Maria, włoski kompozytor, (1545—1607), uczeń Palestriny, kapelmistrz kaplicy Sykstyńskiej, jeden z naczelnych przedstawicieli szkoły rzymskiej, czyli stylu a capella; komponował motety, madrygały, kanconety i in. Z licznych uczniów najwybitniejszym był jego bratanek, Giovanni Bernardo N. (1550—1623), kultywujący te same formy muzyczne.

Nanizm (od łac. nanus, karzeł), karłowatość.

Nanjang, miasto okręg. w prow. Honan (Chiny), nad rz. Paiho (do Hankiangu) i przy starej drodze z Pekinu do Hankou, ma ok. 40.000 mieszk.

Nanker, biskup krakowski, † 1341, archidiakon sandomierski, kanonik, a od 1319 dziekan krakowski, wybrany na biskupa krakowskiego w Łęczycy 1320. Zwołał synod diecez., zaczął budować katedrę na Wawelu, na miejsce zniszczonej pożarem 1305. Ochrzcił Aldonę, córkę Gedymina, a żonę Kazimierza Wielkiego. Popadłszy w spory z Władysławem Łokietkiem, przeniósł się do Wrocławia 1326. Gdy Jan Luksemburski zagrabił jego włości, wyklął go i zaniósł skargę do papieża, a sam uszedł z diecezji i osiadł w Nissie.

Nankin (Nanking, urzęd. K i a n g n i n g), stolica prow. Kiangsu (Chiny), na płd. brzegu Jangtsekiangu z 395.000 mieszk. Posiada stary pałac i grobowce dynastji Ming, uniwersytety: chiński (od 1921) i misyjny (od 1910), znaczny przemysł (bawełniany, jedwabniczy, papierowy i porcelanowy) oraz ożywiony handel, dzięki portowi rzecznemu (w 1925 r. wynosił ruch portowy 7,800.000 tonn reg.) oraz połączeniom kolejowym z Szanghajem i Tiensinem.

Do końca XIV. w. był N. stolicą Chin, a zarazem największem miastem świata (zgórą 800.000 mieszk.), znaczenie jego podupadło jednak znacznie, gdy stolicą państwa został Pekin. Większe znaczenie uzyskało miasto w czasie rewolucji Tajpingów, kiedy (od 1853) było ośrodkiem nowego państwa, lecz w 1864 zostało zdobyte i zburzone, przyczem runęła również słynna 9-ciopiętrowa wieża porcelanowa. Od 1927 jest N. siedzibą chińskiego rządu narodowego, t. zw. Kuomintangu.

Nankin, gładka tkanina z żółtej bawełny nankińskiej. Cieńszy, podobny wyrób nosi nazwę n a n k i n e t.

Nankou, najważniejsza przełęcz w górach Płn.-Chińskich, wys. 629 m., przez którą prowadzi droga karawanowa Pekin—Kałgan—Urga. Pod przełęczą prowadzi tunelem kolej z Pekinu do Kałganu. Przełęcz odgrywała dużą rolę w walkach o Pekin w 1926—27 r.

Nankouszan, pasmo górskie w górach Płn. Chińskich.

Nannarelli Fabio, poeta włoski, (1825—1894), napisał „Poesie" (1853), „Giovanni Torlonia" (1859), „Studio comparativo sui canti popolari di Ariena" (1871), „Nuove liriche" (1881), „Estetica del diavolo" (1884) i i.

Nanni (Nani) Giovanni (Giovanni d a U d i n e), malarz włoski, (1487—1564), uczeń Rafaela, pod kierunkiem którego ozdabiał loggie watykańskie i malował festony do fresków mistrza w Farnezinie, wspólnie zaś z Perino del Vaga, Torre di Borgia. N. jest jednym z najwybitniejszych malarzy dekoracyjnych rozkwitłego renesansu.

Nanni d' Antonio di Banco, rzeźbiarz włoski, (ok. 1370—1422), tworzący we Florencji, należy do najstarszych rzeźbiarzy renesansu włoskiego. Z dzieł jego najważn.: w katedrze florenckiej figura św. Łukasza i reljef do portalu płn., w Or San Michele figury śś. Eligjusza i Filipa, grupa 4 świętych i posąg marmurowy Dawida.

Nanning (Jungning), stolica prow. Kuangsi (Chiny), nad rz. Jükiang (do Sikiangu) z 52.000 mieszk. i znacznym handlem.

Nanosomja (greck. n a n i z m), karłowatość.

Nansen, 1. Peter, pisarz duń., (1861—1918), w l. 1896—1916 prowadził największy duński zakład wydawniczy Gyldendal, w utworach swych (opowiadania: „Młodzież" 1883, „Dziennik Julji" 1893 i i.; komedje: „Małżeństwo Judyty" 1898 i „Próba ognia" 1899) opisywał współczesne obyczaje kopenhaskie. Wyd. zbiorowe 1908—09, nadto „Bracia Munthe" (1916). Niektóre jego utwory tłum. na język polski.

F. Nansen.

2. Fridtjof, (1861—1930), norweski badacz okolic podbiegunowych. Z początku był N. konserwatorem w przyrodniczem muzeum w Bergen. W 1888 przedostał się jako pierwszy przez lądolód grenlandzki do fiordu Umivik aż do Godthaab. W 1893 podjął słynną wyprawę do bieguna płn. na statku „Fram". 22 lipca wyjechał z Vardö na morze Lodowate Płn., pozwolił statkowi zamarznąć na płn.-zach. od wysp Nowosyberyjskich, skąd prąd unosił go ku płn.-zach. 14 marca 1895 wybrał się N. wraz z Johansenem ku płn. na sankach, ciągnionych przez psy i dotarł 7 kwietnia do 86° 13' szer. geogr., której przed nim nikt nie osiągnął. 18 czerwca 1896 natknął się N. na ziemi Franciszka Józefa (obecnie Łomonosowa) na Jacksona, którego okręt „Windward" zawiózł N. 13 sierpnia 1896 do Vardö. W 1897 został N. profesorem w Oslo i (od 1901) kierownikiem międzynar. laboratorjum morskiego. W 1900 kierował wyprawą hydrograficzną (na okręcie „Mich. Sars"), mającą na celu zbadanie mórz między Norwegją a Grenlandją, a w 1910—14 brał udział w wyprawach, przedsiębranych dla badań oceanograficznych. W 1906—08 był posłem norweskim w Londynie, po wojnie kierował z ramienia Ligi Narodów akcją, zmierzającą do ułatwienia powrotu z niewoli rosyjskiej jeńcom wojennym, a w 1921—22 ekspedycją ratunkową do dotkniętych głodem obszarów Rosji, za co otrzymał w 1922 nagrodę pokojową Nobla. Później pracował w Lidze Narodów nad zrealizowaniem idei powszechnego rozbrojenia i załatwiania sporów między państwami na drodze pokojowej. Opublikował cały szereg prac opisujących przebieg i rezultaty naukowe swoich podróży podbiegunowych i morskich oraz swych badań, jak n. p. „The Norwegian North Polar Expedition 1893—96. Scientific Results" (1900—05, 6 t.), „Northern Waters" (1906), „Nord i taakeheimen" (1910—11, 2 t.), „Gjennem Sibirien" (1914).

Nansena morze, nazwa wprowadzona w ostatnich czasach na oznaczenie środk. części morza Lodowatego Płn.

Nanszan, grupa górska we wsch. Kuenlun, składająca się z silnie zlodowaconych gór Richthofena (5.530 m), gór Aleksandra III. (5.540 m), łańcucha Suessa, gór Humboldta i Rittera, oddzielonych od siebie głębokiemi dolinami (Suloho, Etsingol).

Nant (cymryjsk.), dolina, strumyk.

Nantaisan, wulkan na wyspie Hondo, na płn. od Tokio, wys. 2.483 m.

Nantejski edykt, ob. Edykt nantejski.

Nanterre (gallo-rzym. Nemetodurum), miasto w depart. Seine (środk. Francja), tuż na zach. od Paryża, u płn. podnóży Mont Valérien z 35.843 mieszk. Posiada port na Sekwanie i znaczny przemysł.

Nantes, stolica depart. Loire-Inférieure, 52 km od ujścia Loary do Atlantyku, rozłożone na wyspach podzielonej tu na 6 ramion Loary. Ma 184.509 mieszk., szereg pięknych placów, zabytkowych budowli (katedra z XV—XIX. w., kościół św. Jakóba z XII. w., zamek dawnych książąt Bretanji z 1466 i i.), szereg instytucyj naukowych, szkół, bibljotek, muzeów (4), towarzystw naukowych i t. p. Handel i żegluga rozwijają się pomyślnie, zwłaszcza odkąd N. zostało połączone (1893) kanałem, umożliwiającym jazdę statkom morskim, z portem nadmorskim Saint Nazaire. Rozwija się również przemysł, głównie budowa okrętów, parowozów i maszyn, oraz przemysł spożywczy i chemiczny.

Starożytne to miasto było w średniowieczu stolicą Bretanji. 13 kwietnia 1598 wydał tu król Henryk IV. słynny e d y k t n a n t e j s k i (ob.), zniesiony w 1685 przez Ludwika XIV. Straszne czasy przechodziło miasto w czasach Wielkiej Rewolucji.

Nanteuil, 1. Robert, francuski miedziorytnik i rysownik, (1623—1678), nadworny sztycharz Ludwika XIV.; rytował według Lebruna, Du Chastela i i. oraz własnych rysunków przeszło 200 portretów.

2. Célestin François Leboeuf, francuski malarz i grafik, (1813—1873), uczeń Ingresa i Langlois. Ilustrował m. i. Taylora „Voyages pittoresques" (1833—37), Ariosta „Orlanda szalonego" (1844).

Nanticoke, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad Nanticokegap rz. Susquehanny z 22.614 mieszk., w tem 11.730 Polaków. Kopalnie antracytu.

Nantikokowie (Nantikoke), plemię Algonkinów (ob.) z nad Chesapeakebai w Marylandzie.

Nantokit, minerał, chlorek miedziawy Cu_2Cl_2 występujący w Chile.

Nantucket, piaszczysta, bezleśna wyspa u wybrzeża stanu Massachusetts (Ameryka płn.), na płd. od półwyspu Cape Cod, z pięknem miasteczkiem N. Wyspa ma 130 km^2 i jest ulubionem letniskiem

Nantyglo and Blaina, miasto w Monmouthshire (Anglja), przy kolei: Brynmawr—Newport z 16.448 mieszk. i przemysłem żelaznym.

Naogeorgius (właśc. Kirchmayr) Thomas, niem. poeta łaciński, (1511—1563), oprócz sztuk biblijnych (np. „Judas Iscariotes"), pisał dramaty w duchu luterańskim, pełne nienawiści do papiestwa, językiem i miarą wierszową Plauta: „Pammachius" (1538, nowe wyd. 1891), „Incendia seu Pyrgopolinices" (1541), „Mercator seu Iudicium" (1540, naśladował go Rej w „Kupcu"), nadto utwór satyryczny „Regnum papisticum" (1553).

Naon Romulo, polityk argentyński, * 1875, przywódca radykałów przy przewrocie 1893, 1902 deputowany, 1908 minister oświecenia, 1910 poseł w Waszyngtonie, przedstawiciel Argentyny na konferencjach międzynarodowych.

Naos, część wnętrza świątyni greckiej.

Napad (franc. surprise, niem. Überfall), natarcie nagłe, z zaskoczeniem przeciwnika. N. stosuje się w partyzantce celem zniesienia pomniejszych oddziałów przeciwnika, załóg w punktach etapowych, zniszczenia mostów, urządzeń kolejowych i t. p. W wielkich działaniach wojennych n. podejmuje się celem wzięcia jeńców, rozpoznania, odwrócenia uwagi przeciwnika od głównych działań. N. ogniowy polega na nagłem zasypaniu pewnego przedmiotu czy przestrzeni pociskami. Celem łatwiejszego zaskoczenia podejmuje się n. najczęściej w nocy.

Napar, ob. Nalewka.

Naparstnica, ob. Digitalis

Napata, w staroż. miasto nad górnym Nilem, po zdobyciu Nubji (ok. 1500 przed Chr.) na płd. od granicy państwa egipskiego, później stolica niezależnego państwa kapłańskiego N. Ruiny N. znajdują się wpobliżu Merawi (Merowe), nowej stolicy Dongoli.

Napier, stolica prow. Hawkesbai na płn. wyspie Nowej Zelandji, na płd. wybrzeżu zatoki Hawkes, połączona koleją z Wellington, ma 17.933 mieszk. i znaczny handel. W r. 1931 nawiedzone katastrofalnem trzęsieniem ziemi.

Napier, 1. John (Neper, Nepair), Laird of Merchiston, matematyk szkocki, (1550—1617), wynalazca logarytmów. Neperowskiemi analogjami nazywają się pewne wzory trygonometrji sferycznej.

2. Sir Charles James, generał bryt., (1782—1853), walczył na półwyspie Pirenejskim przeciw Napoleonowi, 1812—14 przeciw Stanom Zjednoczonym, 1844 zniszczył potęgę emirów Sindu. Napisał szereg dzieł treści wojskowej.

3. Sir Charles, admirał bryt., (1786—1860), walczył 1840—41 przeciw Mehmedowi Ali, w wojnie krymskiej dowodził bez powodzenia flotą na m. Bałtyckiem.

4. Robert Cornelis, feldmarszałek bryt., (1810—1890), działał w Indjach jako inżynier wojskowy, 1860 dowodził w Chinach, 1865 sprawował naczelne dowództwo w Bombaju, 1867 w Abisynji.

5. Francis, dyplomata bryt., (1819—1898), 1857 poseł w Waszyngtonie, 1858 w Hadze, 1860 w Petersburgu, 1864 w Berlinie, 1866—72 gubernator Madras.

Napieralski Adam, publicysta pols., (* 1870) przed wojną wydawał na G. Śląsku najpoczytniejszy wówczas w Polsce dziennik „Katolik", przez który oddziaływał na społeczeństwo w duchu lojalności wobec państwa pruskiego.

Napierski, 1. pseud. Ant. Langego (ob.).

2. (właśc. Aleksander Kostka), rzekomy syn Władysława IV., wywołał 1650 bunt górali na Podhalu w związku z przygotowywaną przez Chmielnickiego ogólną żakerją chłopską na ziemiach Rzpltej. Opanowawszy Czorsztyn, został następnie przez swych towarzyszy wydany w ręce biskupa krakowskiego i wbity na pal. Bohater dramatu Kasprowicza.

3. (właściwie Eiger) Stefan, współczesny poeta polski, wydał: „Poemat" (1924), „Odjazd" (1927), „List do przyjaciela" (1928), „Cienie na wietrze" (1928), „Drabina" (1930), „Ziemia wolna" (1930), nadto artykuły krytyczne o poetach w „Wiadomościach Literackich".

Napierski Karol Edward, historyk ryski pochodzenia pols., (1793—1862), dyrektor gimnazjum ryskiego i cenzor pism łotewskich, ogłosił szereg popularnych książeczek po łotewsku oraz poważne wydawnictwa do dziejów Inflant: „Monumenta Livoniae antiquae" (1835—47, 5 t.), „Scriptores rerum Livonicarum" (1848—53), „Allgemeines Schriftsteller u. Gelehrten-Lexicon der Provinzen Liw-Est-u. Kurland" (1827—60) i in.

Napierśnik, 1. Część zbroi, ob. Zbroja. 2. Część uprzęży; szerokie rzemienie, idące przez pierś konia od jednej strony siodła do drugiej, powstrzymujące je od zsuwania się ku tyłowi; często są one bogato zdobione. 3. Blachy, osłaniające pierś końską, stanowiące część zbroi konia.

Napięcia regulator, urządzenie, służące do utrzymywania stałej różnicy potencjałów (napięcia) pomiędzy biegunami prądnic, ulegających zmiennemu obciążeniu. Działanie r. n. polega na włączaniu lub wyłączaniu pewnych oporów równolegle do uzwojeń, wytwarzających pole magnetyczne prądnicy. Włączanie i wyłączanie odbywa się zapomocą elektromagnesu, którego cewka łączy bieguny prądnicy. Stosuje się także r. n. glinowe, elektrolityczne, które dla prądów poniżej 400 woltów przedstawiają duży opór; przy napięciach wyższych opór ten gwałtownie maleje skutkiem zniszczenia warstwy tlenku glinowego. Dla prądów zmiennych używa się jako r. n. układów kondensatorów i dławików.

Napięcie, oddziaływanie siły, ciśnienia, występujące pomiędzy cząstkami lub częściami ciała, poddanego działaniu sił lub ciśnień zewnętrznych. Ob. też Elektryczne napięcie.

Napięstek (łac. greck. carpus), ob. Ręka.

Napiętek (łac. talus), kość skokowa, ob. Stopa.

Napiórkowski Aleksander, socjalista pols., (1880—1920), poseł miasta Łodzi na Sejm Ustawodawczy, zginął w wojnie bolszewickiej.

Napis (łac. inscriptio) na kamieniu albo metalu służył w starożytności nietylko, jak obecnie, dla oznaczania grobów i budynków, ale także dla ogłaszania wiadomości urzędowych czy też dla przechowywania autentycznego tekstu ustaw. Stąd duże znaczenie n. dla historji oraz dziejów języków. — Nauka, zajmująca się zbieraniem i opracowywaniem n. nazywa się epigrafiką. Szczególnie rozwinęły się ep. grecka i rzymska; początki pierwszej przypadają już na czasy aleksandryjskie, prawdziwy jej rozwój datuje się jednak od czasów renesansu (ob. Epigrafika). — N. z czasów nowszych na broni, sprzętach i t. p., zawierające przeważnie jakieś sentencje ogólne, są ważnem źródłem do poznania historji obyczajowej.

Napletek (łac. praeputium), ob. Prącie.

Napływy rzeczne (odsypiska), nagromadzenie osadów rzecznych. Zależnie od materjału są to albo kamieńce (złożone z grubych otoczaków), żwirowiska, piaszczyska albo namuliska.

Napo, lewoboczny dopływ Amazonki, długi 900 km. Wypływa w Ekwadorze na Cotopaxi, po górnym, górskim biegu płynie przez puszcze dziewicze ku płd.-wsch. i uchodzi do Amazonki w Peru.

Napoje wyskokowe, w ogólnem pojęciu wszystkie płyny spożywcze, zawierające w swym składzie alkohol etylowy, wyprodukowany drogą fermentacji drożdżowej cukrów, względnie scukrzonej skrobi, a więc wino, piwo, miód pitny i różne rodzaje wódek. Zasadniczą substancją czynną jest w tych napojach alkohol, jednak niektóre zawierają obok niego także drobne ilości estrów i olejków eterycznych, będących składnikiem naturalnym lub umyślnie dodanych, które również działają odurzająco. Używanie n. w., nawet w umiarkowanej ilości, jest dla organizmu szkodliwe, ale jest zwyczajem prawie wszystkich ludów, a początki jego sięgają najdawniejszych czasów. Trzeba jednak przyznać, że wiele ludów pierwotnych zapoznało się z używaniem wysokoprocentowych napojów alkoholowych dopiero za pośrednictwem Europejczyków.

Napoleon I.

Napoleon, 1. N. I. Bonaparte, cesarz Francuzów, (* 15 sierpnia 1769 w Ajaccio [Korsyka], † 5 maja 1821 na wyspie Św. Heleny), z szlacheckiej rodziny korsykańskiej, był początkowo zwolennikiem Paolego, bojownika o wolność Korsyki przeciw Francji, dopiero za Rewolucji związał z nią trwale swe losy. 1793 odznaczył się jako kapitan artylerji przy oblężeniu Tulonu, zmuszając swym manewrem Anglików do opróżnienia portu, zaco został generałem. Przy upadku Robespierre'a został N. na krótki czas uwięziony jako jego zwolennik, następnie wypuszczony, ale wykreślony z listy oficerów. Wypłynąwszy znów na widownię jako pogromca rojalistycznego powstania przeciw Konwencji (5 paźdz. 1795) został generałem dywizji i otrzymał 1796 naczelne dowództwo nad armją włoską. Kampanja włoska otworzyła szereg jego zwycięskich wojen, które zrobiły zeń władcę Francji i Europy. Pobiwszy Austrjaków pod Lodi, obległ Mantuę, pobił armje idące na odsiecz pod Castiglione, Bassano, Arcole i Rivoli, zdobył twierdzę, zmusił papieża do pokoju w Tolentino, Austrję zaś do traktatu w Campo-Formio (1797), który ustalił sferę wpływów austrjackich i francuskich we Włoszech. Chcąc zadać cios śmiertelny głównej przeciwniczce Francji, Anglji, przedsięwziął w 1798 wyprawę do Egiptu, rozgromiwszy Mameluków pod Piramidami zajął Kairo, wkroczył do Syrji, napotkał na niezłomny opór pod twierdzą Akkonem, wrócił do Egiptu, pokonał Turków pod Abukir, poczem porzuciwszy chyłkiem armję powrócił do Francji, przeciw której uformowała się tymczasem druga koalicja. Zamach stanu 18 Brumaire (9 list.) 1799 znosząc znienawidzony dyrektorjat, oddał najwyższą, dyktatorską niemal władzę w ręce N., który przybrał tytuł pierwszego konsula. Konstytucja VIII. roku (1799) rozpoczęła dzieło przebudowy Francji. N. wykończył i scentralizował administrację, pozwolił na powrót emigrantom, zawarł pokój z Kościołem (konkordat 1802), wprowadził równość prawa (Kodeks Napoleoński 1807). Na zewnątrz złamał opór Austrji (bitwa pod Marengo 1800, pokój w Lunéville 1801), zawarł honorowy pokój z Anglją (w Amiens 1802). 1804 senat obrał Napoleona dziedzicznym cesarzem Francuzów, co zatwierdził plebiscyt 3½ miljonami głosów. Również przybrał N. tytuł króla Włoch.

Pomiędzy cesarstwem francuskiem a Europą panowały stosunki naprężone, zwłaszcza przodująca potęga morska, handlowa i kolonjalna, jaką była Anglja, nie mogła znieść hegemonji N. na kontynencie. Pitt doprowadził do skutku 1805 trzecią koalicję, ale N. pobił Austrjaków pod Ulm, następnie w bitwie trzech cesarzy pod Austerlitz zniszczył armję austrjacką i rosyjską i zawarł w Preszburgu pokój z Austrją, uzyskując panowanie nad Włochami i Niemcami. 1806 stworzył Związek Reński, do którego przystąpili książęta niemieccy. Następnie pokonał Prusy pod Jeną i Auerstedtem, zajął Berlin i wkroczył do Polski. Po nierozstrzygniętej bitwie pod Pruską Iławą rozgromił Rosjan pod Friedlandem, na zjeździe w Tylży pojednał się z cesarzem Aleksandrem i zawarł z nim przymierze. Prusy musiały wyrzec się połowy terytorjum. W celu zgniecenia głównego wroga, Anglji, ogłosił N. blokadę kontynentalną, spodziewając się pozbawić ją stosunków handlowych z Europą. Potęga N. osiągnęła swój punkt szczytowy, równocześnie jednak począł się budzić opór ujarzmionych i drażnionych narodów. Gdy N. zmusił 1807 króla hiszpańskiego do abdykacji i osadził na tronie brata swego Józefa, wybuchło powstanie ludowe, które, poparte

przez Anglję, stawiało panowaniu francuskiemu skuteczny opór. Zachęcona tem Austrja rozpoczęła 1809 nową wojnę, która ściągnęła na nią nowe klęski (pod Ratyzboną, Wagram) i najcięższemi ofiarami okupiony pokój wiedeński. W dodatku musiał ces. Franciszek wydać swą córkę Marję Luizę za Napoleona, który rozwiódł się z swą bezdzietną żoną, Józefiną. Chcąc tem skuteczniej przeprowadzić izolację Anglji, zaanektował N. 1810 Holandję i Niemcy płn. Tymczasem sojusz z Aleksandrem uległ rozkładowi, 1812 nastąpiło zerwanie. N. wyprawił się z „wielką armją" na Moskwę i po zwycięstwach pod Smoleńskiem i Borodinem zajął ją; jednakowoż wzniecony przez Rosjan pożar zmusił go do odwrotu, w trakcie którego wojsko jego wyginęło wskutek głodu, zimna i rosyjskiej pogoni. Klęska N. stała się hasłem utworzenia nowej koalicji i powstania niezadowolonych ludów: w pierwszym rzędzie Niemcy pod przewodnictwem Prus zerwały się do tak zw. „wojny o wyzwolenie". Mimo zwycięstw pod Lützen, Budziszynem i Dreznem, uległ N. przemocy złączonych przeciwników „w bitwie narodów" pod Lipskiem 1813. Zepchnięty na terytorjum Francji po kilku klęskach abdykował w Fontainebleau, zachowując tytuł cesarski i panowanie nad wyspą Elbą. Na tron francuski wstąpił Ludwik XVIII., którego rządy wywołały powszechne niezadowolenie, równocześnie zaś wśród mocarstw obradujących na kongresie wiedeńskim wybuchły nieznaski. Powiadomiony o tem N., potajemnie przybył do Francji i przeciągnąwszy na swoją stronę wojsko, zpowrotem objął panowanie („Sto dni"). Natychmiast utworzyła się przeciw niemu koalicja czterech wielkich mocarstw; zwycięski pod Ligny, poniósł druzgocącą klęskę w spotkaniu z Wellingtonem i Blücherem pod Waterloo, abdykował powtórnie i oddał się w ręce Anglików, którzy zawieźli go jako jeńca na wyspę Św. Heleny. Poddany pod ścisły, małostkowy nadzór, spędzał czas na dyktowaniu swych pamiętników, zmarł na raka żołądka. Zwłoki złożone zostały 1840 w Paryżu w katedrze Inwalidów.

N., największy człowiek czynu, jakiego znają dzieje, dzięki niezrównanej sile woli i genjuszowi militarnemu z skromnych początków wzniósł się na stanowisko twórcy najpotężniejszego mocarstwa w epoce nowożytnej i pana Europy. Wielki jako wódz, okazał również pierwszorzędne zdolności jako administrator i prawodawca; pracownik wszechstronny a niestrudzony, poświęcał na sen ledwie 4—5 godzin na dobę. Pogromca Wielkiej Rewolucji, jeżeli chodzi o wolność polityczną stał się równocześnie wykonawcą jej społecznych dążeń, niszcząc feudalizm, przywileje, odrębności średniowieczne, wprowadzając wszędzie ustrój oparty na równości oraz nowoczesne urządzenia administracyjne. Używając ludów dla celów swojej egoistycznej polityki, rozbudził w nich poczucie narodowe, pęd do wolności, zjednoczenia oraz urządzeń liberalnych. Rozciągnąwszy swoje panowanie daleko poza granice Francji, rzucał wszędzie zarodki nowych idei oraz wprowadzał nowe urządzenia. Włochy zawdzięczają mu pierwsze, częściowe zjednoczenie oraz rozwój sił narodowych. Hiszpanie i Niemcy w zmaganiach z N. odnaleźli istotę swej odrębności narodowej i wkroczyli na drogę dalszego w tym kierunku rozwoju. Nawet w masach ludu rosyjskiego rozbudził się nacjonalizm w walce z najeźdźcą. Dla Francji wreszcie stał się N. uosobieniem najwyższej chwały i potęgi ojczyzny, tym, który zrobił z Francuzów „wielki naród" („une grande nation"). Niezmiernie doniosłą rolę odegrał N. w dziejach Polski. Po trzecim rozbiorze wydawało się, że nietylko państwo polskie zniknęło z karty Europy, ale również naród skazanym jest na zagładę. Żywioły patrjotyczne nie chcące pogodzić się z podobnym stanem rzeczy, podjęły akcję w kierunku wywalczenia niepodległości w oparciu o Francję. Pod patronatem N. powstały na ziemi włoskiej legjony polskie (ob.), których bohaterskie walki przypomniały światu o istnieniu Polski i stały się dla Polaków szkołą odrodzenia patrjotyzmu i cnót żołnierskich. Po pokoju paryskim z Rosją (1801) N. skazał legjony na zagładę, wysyłając przeważną część na San-Domingo, gdzie wyginęły niemal doszczętnie, resztę na służbę we Włoszech. W r. 1806, rozgromiwszy Prusy, wkroczył na ziemię dawnej Rzeczypospolitej i z konieczności poruszył sprawę Polski, dając Polakom możność stworzenia wojska i organizowania władz cywilnych. Wynikiem tej „pierwszej wojny polskiej" było powstanie Księstwa Warszawskiego, które mimo szczupłych rozmiarów terytorjalnych i krótkiego czasu istnienia, stało się ważnym etapem w dziejach narodu polskiego. N. wprowadził do nowego państewka szereg urządzeń i pojęć, które przyczyniły się wydatnie do pchnięcia Polski na drogę nowożytnego rozwoju społeczno-państwowego: zniesienie poddaństwa, równość wobec prawa, silny, centralistyczny rząd, zawodowy stan urzędniczy, sejm, w którym zasiadali przedstawiciele wszystkich warstw społecznych. Zmartwychwstała armja polska położyła dowody swej bitności, zarówno w walce za obcą sprawę w Hiszpanji, jak powiększając granice księstwa w wojnie z Austrją (1809), następnie zaś kryjąc odwrót „wielkiej armji" z pod Moskwy (1812). N., kierując się nakazem francuskiej racji stanu, nie zrobił dla Polaków wszystkiego, czego od niego wyczekiwali, niejednokrotnie naraził ich na bolesny zawód; niemniej, stał się dla nich wielkim budzicielem energji, twórcą nowych form życia, wydobył sprawę polską z nicości na szeroką widownię europejską, w następstwie zmusił pośrednio zgromadzone na kongresie wiedeńskim rządy mocarstw rozbiorowych do rewizji dotychczasowego do niej stosunku. Cały rozwój sprawy polskiej w epoce porozbiorowej, łańcuch walk o niepodległość, tkwi korzeniami w dobie napoleońskiej. Dlatego stanowi ona ulubiony przedmiot badań całej plejady nowszych historyków polskich (Askenazy, Tokarz, Handelsman, Skałkowski, Kukiel, Kipa, Loret i in.), imię zaś N. uwiecznione w hymnie narodowym otacza w Polsce po dziś dzień legenda. Do poznania N. nader cenną jest jego korespondencja, wydana na rozkaz Napoleona III. (1858—70, 32 t., liczne uzupełnienia późniejsze), oraz „Le mémorial de Sainte-Hélène" (1821—23, 8 t.).

Z ogromnej literatury wymienić należy: Masson, N. et sa famille (1895—1919, 13 t.); Vandal, L'avènement de Bonaparte (1902—07, 2 t.); Sorel, L'Europe et la Révolution française (8 t. wiele wydań); Kircheisen, N., sein Leben u. seine Zeit" (do 1928, 6 t.); „Askenazy. N., a Polska (1918—19, 3 t.).

2. N. II., syn poprz., ob. Reichstadzki książę.

Napoleon III.

3. N. III., cesarz Francuzów, (zwykle zw. Ludwik N., * 20. IV. 1808, † 9. I. 1873), syn Ludwika Bonaparte, króla Holandji i Hortenzji Beauharnais, przez śmierć ks. Reichstadtu (1832) stał się uznaną głową rodziny Bonaparte i spadkobiercą ich pretensyj do tronu Francji. Po dwukrotnych nieudałych zamachach na rządy Ludwika Filipa (1836 w Strassburgu, 1840 w Boulogne) wypłynął na widownię 1848 jako członek Zgromadzenia Narodowego, następnie prezydent republiki. Zyskawszy sobie poparcie duchowieństwa i szerokich mas ludu dokonał 2 grudnia 1851 zamachu stanu, na skutek którego objął władzę na 10 lat jako prezydent, po przeprowadzeniu zaś plebiscytu ogłosił się 1852 cesarzem, 1853 poślubił Eugenję di Montijo (ob.). Polityka N. pełna była sprzeczności, w które zczasem wikłał się coraz bardziej: rządząc we Francji autokratycznie, prześladując niemiłosiernie opozycję liberalną, tłumiąc swobodę prasy i życia politycznego, równocześnie chciał uchodzić w Europie za protektora wybijających się na wolność ludów i utrzymywać stosunki z liberałami wszystkich krajów; ciesząc się poparciem sfer klerykalnych, dzięki pomocy użyczonej w r. 1849 Piusowi IX. przeciw republikanom rzymskim, podsycał nadzieje patrjotów włoskich w kierunku zjednoczenia ich ojczyzny; występując na zewnątrz jako bezinteresowny poplecznik dążeń narodowych Włochów, Niemców, Polaków, Rumunów, Węgrów, naprawdę dążył przy każdem przesileniu międzynarodowem do uzyskania dla Francji jej „granic naturalnych". Wobec słabych podstaw swej władzy, musiał N. zaspakajać opinję publiczną przez ciągłe sukcesy w polityce zagranicznej. Wbrew wygłoszonej przed wstąpieniem na tron dewizie „Cesarstwo to pokój" prowadził szereg wojen. Jedynie w pierwszej krymskiej (1853—55) osiągnął całkowite powodzenie, upokarzając Rosję i zdobywając na kongresie paryskim stanowisko arbitra Europy. Już wojna włoska, mimo świetnych zwycięstw orężnych i uzyskania Sabaudji i Nizzy nie doprowadziła do zamierzonych celów: miast federacji czterech państw włoskich, pod honorową prezydencją papieża, a faktycznem zwierzchnictwem N., powstało zjednoczone królestwo Włoch, co odczuło we Francji jako błąd polityczny, wyłoniła się nadto drażliwa kwestja rzymska. Odtąd następuje szereg jawnych niepowodzeń: ekspedycja meksykańska, zakończona rozstrzelaniem cesarza Maksymiljana (ob.), nieudała interwencja w obronie Polski 1863, wreszcie wojna austro-pruska 1866, wobec której N. zachował się neutralnie, spodziewając się odegrać rolę arbitra, a w rezultacie ujrzał się w obliczu zjednoczonych Niemiec płn. pod egidą Prus. Odtąd polityka N. staje się coraz bardziej nerwową, dążącą naoślep do upragnionych rekompensat terytorjalnych. Potrafił to w mistrzowski sposób wyzyskać Bismarck dla odosobnienia Francji i doprowadzenia do wojny w najniekorzystniejszych dla niej warunkach. N. wzięty do niewoli z główną armją pod Sedanem (2 wrześ. 1870), zdetronizowany, spędził resztę życia w Anglji. Był on człowiekiem uzdolnionym, ale ambicja jego i wyobrażenia sięgały dalej aniżeli zdolność urzeczywistnienia ich. Przyniósłszy na tron dwie wielkie idee — reform społecznych i samostanowienia narodów — potrafił skompromitować pierwszą represyjnym systemem rządzenia, drugą — rosnącą coraz bardziej chciwością na nowe zdobycze terytorjalne. Na ujemne wyniki drugiej połowy panowania N. wpłynęła niemało pogłębiająca się choroba kamieni żółciowych. „Oeuvres de N. III." (1854—69, 5 t.). Główne dzieło: „Histoire de Jules César" (1865—66, 2 t.). Najgruntowniejsze dzieła o N. III. ogłosili La Gorce i Ollivier.

4. N. Eugène Louis Jean Joseph, ks., syn poprz., (1856—1879), 1874 uznany przez bonapartystów za N. IV., zginął jako ochotnik w wojnie z Zulusami.

Napoleon, brunatna odmiana marmuru. Por. Marmury.

Napoléon, wychodzące w Paryżu czasopismo, poświęcone wyłącznie epoce Napoleona I., zał. 1912.

Napoleondor (Napoléon), dawna złota moneta 20-frankowa = ok. 34,40 zł.

Napoleonidzi, krewni Napoleona I. i ich potomkowie, ob. Bonaparte.

Napoleoński kodeks, ob. Code.

Napoli, włoska nazwa Neapolu.

Naprawnik Edward, kompozytor czeski, działający w Rosji, (1839—1916), dyrygent nadwornej orkiestry w Petersburgu; napisał opery: „Mieszkańcy Nowogrodu", „Dubrowski", nadto symfonje, poematy symfoniczne: „Demon", „Wschód", kompozycje kameralne, fortepianowe, pieśni i uwertury.

Naprężenie (czucie n.), według jednych psychologów jest to osobna klasa czuć zmysłowych, której organem są nerwy, przebiegające w mięśniach i dające nam znać o stopniu naprężenia mięśni. Czucia n. łączą się ze stanami uczuciowemi przyjemnemi lub przykremi. Według innych czucia n. nie są odrębną klasą czuć, ale występują jako pochodne przy czuciach mięśniowych, zwłaszcza kiedy te dochodzą do wysokiego stopnia intensywności. Czucia n. razem z czuciami mięśniowemi występują często

przy wyższych aktach psychicznych, n. p. uwagi, oczekiwania i t. d.

Naprzemienne obłąkanie (psychosis maniacalis depressiva), choroba psychiczna, nazwana tak przez Kraepelina, w której stany manjakalne występują naprzemian ze stanami przygnębienia (psychosis circularis).

Naprzód, dziennik krakowski, organ socjalistyczny, wydawany od r. 1892, początkowo jako dwutygodnik, później tygodnik, od r. 1900 jako dziennik, redagowany kolejno przez Jana Englischa, Ign. Daszyńskiego, obecnie przez Emila Haeckera.

Nara, lewoboczny dopływ Oki w gub. Moskwa i Kaługa (Rosja), długi 184 km. Wypływa na płd.-zach. od Moskwy, uchodzi pod Sierpuchowem.

Nara, stolica prowincji N. (Japonja), w płd.-zach. części Hondo z 48.879 mieszk. Posiada słynną świątynię Buddy, muzeum starożytności i grobowce mikadów, a poza tem przemysł bawełniany i wełniany. W 709—784 była N. siedzibą cesarzy.

Narajówka, lewoboczny dopływ Gniłej Lipy, długi 50 km. Płynie pod miasteczkiem Narajowem. Od 31 sierpnia do 22 paźdz. 1916 stoczyli tu Rosjanie kilka pozycyjnych bitw z armją niemiecką, wzmocnioną Turkami.

Naramiennik, ob. Zbroja.

Nārāyana, pierwotnie określenie kosmicznej postaci, która istniała już przed stworzeniem świata, czczonej jako istota najwyższa. W późniejszych tekstach Wedy, zwłaszcza w epopei, opiewano ją, jako równą Wasudewa-Wisznu.

Narbada (Nerbudda), rzeka w Indjach Przedgangesowych, na granicy Hindostanu i Dekanu, długa 1.280 km (dorzecze 95.000 km²). Wypływa z gór Amarkantak, płynie ku zach. i uchodzi poniżej Barocz do zatoki Kambaj. N. jest jedną ze świętych rzek hinduskich.

Narbonne, miasto okręg. w depart. Aude (Francja), na płn. od jez. Sigean, połączone kanałem d e l a R o b i n e z morzem Śródziemnem, rz. Aude i kanałem d u M i d i, przy kolei: Cette—Perpignan. Posiada 29.841 mieszk., szereg zabytkowych budowli (m. i. 2 gotyckie kościoły z XIII. w.), muzeum oraz znaczny handel. N. była pierwszą kolonją rzymską w Galji (Narbo Martii, Narbona), założoną w 118 przed Chr. i stolicą prowincji Gallia Narbonensis. Po zamuleniu portu N. straciła pierwotne znaczenie.

Narbonne-Lara Louis, hr., francuski generał, (1755—1813), został 1731 marszałkiem polnym, potem ministrem wojny, 1810—12 adjutant Napoleona, ostatnio poseł w Wiedniu.

Narbutt, 1. Kazimierz, filozof polski, (1738—1807), wykształcenie odebrał w szkołach pijarskich, do którego to zakonu potem wstąpił. Studja wyższe ukończył w Rzymie (do r. 1761). Po powrocie do kraju był profesorem w kolegjach pijarskich, wreszcie profesorem filozofji w Collegium nobilium w Wilnie. Po utworzeniu Komisji Edukacji Narodowej został jej członkiem. Nap.: „Logika czyli rozważania i rozsądzania rzeczy nauką, według której każdy ma we wszystkiem prawdy dochodzić i strzedz się fałszu" (Wilno, 1769). Treść tego dziełka ogromnie bogata dowodzi, że N. stał pod wpływem niemieckiej filozofji Wolffa.

2. Justyn, historyk pols., (1776—1845), pułkownik wojsk polskich, ogłosił: „Rys pierwiastków narodu litewskiego" (1818), „Dzieje wewnętrzne narodu litewskiego z czasów Jana Sobieskiego i Augusta II." (1842, 2 t.).

3. Teodor, historyk pol., (1784—1864), służył w armji rosyjskiej, potem gospodarował w pow. lidzkim na wsi i badał starożytności litewskie. Obok drobiazgów, ogłaszanych po czasopismach, napisał wielkie dzieło: „Dzieje narodu litewskiego" (1835—41, 9 t.), zawierające wiele cennego materjału etnograficzno-historycznego, „Pomniki do dziejów Litwy" (1844), „Pisma pomniejsze historyczne do dziejów Litwy" (1856), zgromadził bogate zbiory numizmatyczno-archeologiczne, które 1864, po spaleniu jego dworku, przewiezione zostały na rozkaz Murawiewa do Petersburga.

4. Ludwik, syn poprz., powstaniec, (1830—1863), 1849 uwięziony przez władze ros. pod zarzutem działalności spiskowej, skazany na 300 rózg i 12 lat sołdactwa, walczył na Kaukazie przeciw Kaczachom (rozbójnikom górskim), następnie w wojnie krymskiej, 1859 awansował na oficera i wrócił do kraju. Po wybuchu powstania zorganizował na Litwie oddział partyzancki, stoczył z Moskalami szereg potyczek (pod Rudnikami, Podubiczami, Łakształcianami), okazując bohaterską odwagę i zadając nieprzyjacielowi dotkliwe straty, tak, że generał-gubernator wileński Nazimow naznaczył cenę na jego głowę. Poległ pod Dubiczami.

Narceina $C_{23}H_{27}NO_{8}$, alkaloid, występujący w przyrodzie, jako składnik opjum. Tworzy bezbarwne, bezwonne kryształy. Jest silnym narkotykiem, łagodzi ból, w małych dawkach działa usypiająco. A n t y s p a z m i n a, polecana jako środek usypiający (dla dzieci), zawiera sól sodową n. i salicylan sodu.

Narciarski łuk, szybki skręt ciała, dla zmiany kierunku, hamowania, lub zatrzymania się. T e l e m a r k, skręt, wytworzony przez wysunięcie narty zewnętrznej (t. j. dalszej od środka łuku) wprzód do pozycji wypadowej i wyparcie jej tyłu na zewnątrz; ciężar ciała przenosi się na tęże nartę. K r y s t j a n j a, płynny, śrubowaty skręt ciała, około jego pionowej osi, przyczem ułożenie nart jest prawie że równoległe.

Narciarski skok na skoczni narc., to skok w głąb-wdal na nartach. N. s. składa się z rozpędu, odskoku, lotu, zeskoku i zatrzymania się. Podczas lotu ciało jest wyprężone, tułów silnie podany ku przodowi, ramiona w bok. Wynik przeciętny: 35—40 m, wynik najlepszy: około 70 m. W skład s k o c z n i n. wchodzi tor rozpędowy, odskocznia, tor zeskokowy, pole zatrzymania. Tor na odskoczni może być albo w spadku, albo w poziomie, bardzo rzadko na odskoczni jest wzniesienie (looping). Pochyłość toru zeskokowego wynosi 30°—40°. Do n. s. zalicza się też skok w terenie (przez przeszkodę), skok poprzeczny (dla nagłego zatrzymania), obskok (dla szybkiej zmiany kierunku). Przy trzech ostatnio wspomnianych n. s. używa się kijków n.

Narciarstwo, ob. Narty i narciarstwo.

Narcissus L. (n a r c y z), rodzaj, należący do Amaryllidaceae, ma liście szablaste, łodygę bezlistną, zakończoną kwiatostanem. Kwiaty zwisające z wykształconym przykoronkiem, owocem puszka. N. ż ó ł t y (N. pseudonarcissus L.), ma cały kwiat żółty, z dużym dzbankowatym przykoronkiem. N. b i a ł y (N. poeticus L.), o kwiatach białych, przykoronek żółty ze szkarłatnym karbowanym brzegiem, o silnej woni, pochodzi z płd. Europy, hodowany po ogrodach. Starożytni używali cebuli jako środka na wymioty. Ż o n k i l a (N. jonquilla L.), o kwiatach żółtych, dzbankowatych, przykoronek bardzo mały i krótki. T a c e t a (N. tazetta L.) ma kwiaty żółtawo-białe lub białe. Na połoninach Świdowca rośnie n. d z i k i (N. radiiflorus Salisb.), o kwiatach białych, z żółtawym przykoronkiem o czerwonym brzegu. Starożytni uważali n. za godło śmierci. Hodowanie n. datuje się od połowy XVI. w.

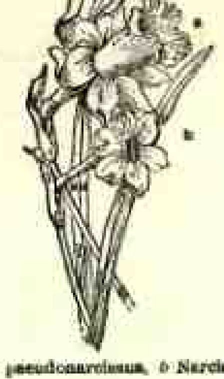

a Narcissus pseudonarcissus, b Narcissus poeticus

Narcolepsia (greck.), napadowa senność, występująca w rozmaitych chorobach nerwowych wśród objawów zamroczenia.

Narcotica (remedia, medicamenta, łac.), środki (leki) odurzające, usypiające; działają porażająco na centralny system nerwowy. Mają zastosowanie w wypadkach, gdzie chodzi o uśpienie, względnie złagodzenie bólu przy bolesnych zabiegach lekarskich. Należą tu: eter, chloroform, morfina, opjum, gaz rozweselający i t. d.

Narcyz, kwiat, p. Narcissus.

Narcyz (malowidło ścienne w Neapolu).

Narcyz (Narkissos), w greck. mitologji piękny syn boga rzeki Kephisos; zakochał się w swem obliczu, które zobaczył w źródle i umarł z tęsknoty za niem; zamieniony został w kwiat narcyza.

Narcyz, święty, męczennik za Diokleciana, biskup Gerony (Hiszpanja), apostoł Augsburga.

Narcyzm, płciowe upodobanie we własnej osobie.

Narda, u starożytnych nazwa różnych, silnie wonnych roślin, z których otrzymywano olejek nardowy (Valeriana celtica, V. saliunca, V. italica, V. tuberosa). N. a r a b s k a pochodzi najprawdopodobniej z Andropogon nardus, włoska z lawendy, indyjska z rosnących w górach Indyj wsch. prawdziwej n. (Nardostachys jatamansi). Dzika n., p. Asarum.

Nardini Pietro, włoski kompozytor, koryfeusz gry skrzypcowej, (1722—1793), uczeń Tartiniego, nadworny kapelmistrz we Florencji, jeden z ostatnich przedstawicieli klasycznej szkoły włoskiej; napisał wirtuozowskie capriccia i głębokie sonaty skrzypcowe; niektóre nowo wydane (Alard, David i in.).

Nardo (staroż. Neritum), miasto w prow. Lecce (Włochy) z 14.810 mieszk. Posiada katedrę z XIII. w. i pałac Osanna z 1603.

Nardus L. (b l i ź n i c z k a), trawa monogatunkowa. N. stricta L. (p s i a t r a w k a), rośnie w kępach, ma liście szydełkowate, kłoski jednostronne, kwiatostan kłosem. Rośnie w całej Europie i płn. Azji na piaskach i w górach. W Polsce pospolita, stanowi złą paszę.

Narenta, ob. Neretva.

Nares George Strong, Sir, angielski marynarz i podróżnik, (1831—1915), w 1866—69 kierował pracami pomiarowemi na wodach australijskich i w zatoce Sueskiej i dowodził aż do Hongkong wyprawą statku Challenger. W 1875 przedsięwziął z ramienia rządu wyprawę do bieguna płn. na 2 parowcach i dotarł przez cieśn. Smitha aż do 82° 24' szer. płn., a w 1878 kierował pomiarami wybrzeży zach. Patagonji. Napisał parę prac, podających wyniki swoich badań.

Nares (externae) (łac.), otwory nosowe, nozdrza (ob. Nos).

Narew, prawoboczny dopływ Bugu, długi 434 km. Wypływa we wsch. części puszczy Białowieskiej, płynie najpierw granicą puszczy Białowieskiej i Świsłockiej ku płn.-zach., przepływa później koło m. Narwi, Suraża, Tykocina, Wizny, Łomży, Nowogrodu, Ostrołęki, Różanu, Pułtuska i Serocka, by pod Zegrzem połączyć się z Bugiem. Żeglowny jest N. od ujścia Biebrzy, która razem z kanałem Augustowskim łączy N. (i dorzecze Wisły) z dorzeczem Niemna. 36 km długi odcinek od ujścia N. do Bugu po ujściu tegoż do Wisły pod Modlinem nazywają niekiedy B u g o - N a r w i ą, bądź też uważają Bug (ob.) za dopływ N. Główne dopływy N.: Supraśl, Biebrza, Pissa, Skwa, Rożoga, Omulew i Orzyc (z prawej) oraz Narewka (z lewej strony). Ważna strategicznie (już w walkach z 1831 r.) linja N. została przez Rosjan wzmocniona fortecami w Łomży, Ostrołęce, Różanie i Pułtusku, które były uzupełnione twierdzami w Modlinie (na płd.) i w Osowcu (na płn.). Niemcy sforsowali tę linję w lipcu i w sierpniu 1915 r.

Narew, miasto w pow. Bielsk (woj. białostockie), nad rz. Narwią, 18 km od stacji kolej.

Narewka Mała (linja: Hajnowka—Wołkowysk) z 963 mieszk. i młynami. Miastem jest N. od 1529.

Narewka, lewoboczny dopływ górnej Narwi, długi 58 km. Przepływa przez sam środek puszczy Białowieskiej, uchodzi pod Gródkiem.

Nargil, fajka wodna, ob. Fajka.

Nargö (Nargen, est. Naissaar), estońska wyspa w zatoce fińskiej, na płn.-zach. od Tallinu z 18 km² i 350 mieszk.

Nariño, departament w Kolumbji z 31.235 km² i 340.765 mieszk., obejmujący obszary górskie w Andach. Stolicą jest P a s t o.

Naristowie, ob. Waristowie.

Narkotyki, ob. Narcotica.

Narkotyna $C_{22}H_{23}NO_7$, alkaloid, występujący w przyrodzie jako składnik opjum. Tworzy bezbarwne, bezwonne kryształki, trudno rozpuszczalne w wodzie, łatwiej w alkoholu i eterze. Działa narkotycznie słabiej, niż morfina, ale jest o wiele mniej trująca.

Narkotyzować (greck.-franc.), wprawiać w stan narkotyczny, oszałamiać.

Narni (rzym. Narnia), miasto w prow. Terni (Włochy), przy kolei: Rzym—Perugia z 14.014 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (od XII. w) i źródła mineralne.

Naro, miasto na Sycylji, w prow. Girgenti (Włochy), nad przybrzeżną rzeką N. z 18.765 mieszk. Posiada średniow. zamek, muzeum i kopalnie siarki.

Naro-Fominskoje (Nara), miasteczko w gub. Moskwa (Rosja), przy kolei: Moskwa—Brjańsk, nad rz. Narą z 15.853 mieszk. i przemysłem tekstylnym.

Narocz, największe jezioro w Polsce, w pow. Postawy (woj. wileńskie) z 82,4 km², długie 13, szerokie do 10 km, a głębokie do 18,5 m. R z e k a N., długa 67 km, odwadnia jezioro do Wilji. W dniach 18—30 kwietnia 1916 toczyli Rosjanie nad N. zacięte walki ofensywne z Niemcami, celem odciążenia Francuzów pod Verdun.

Narodna Odbrana (serb. „Obrona Narodowa"), organizacja serbska, założona 1908, pracowała nad stworzeniem państwa wielko-serbskiego.

Narodna Skupszczyna (serb. „Zgromadzenie Narodowe"), parlament jugosłowiański.

Narodnaja Wolja, ros. partja rewolucyjna, ob. Socjal-rewolucjoniści.

Národní Listy (czesk., „Narodowe karty"), wychodzący od r. 1861 w Pradze dziennik, organ partji narodowo-demokratycznej.

Narodniczestwo, ruch rewolucyjny w Rosji w 1870—80-tych latach, którego hasłem było: „Wszystko dla ludu i przez lud".

Narodniki, kierunek społeczno-polityczny w Rosji w okresie 1850—1917, którego przedstawiciele (Ławrow, Michajłowskij i in.) utrzymywali w przeciwieństwie do marksistów, że lud rosyjski przejść może od prymitywnego komunizmu agrarnego („mir") do ustroju socjalistycznego z pominięciem okresu kapitalizmu.

Narodowa Demokracja, ob. Demokracja Narodowa. Pod tem samem mianem istnieje stronnictwo w Czechach, o programie nacjonalistycznym, którego głową jest Kramarz.

Narodowa flaga, ob. Flaga.

Narodowa gwardja, ob. Gwardja narodowa.

Narodowa Konwencja (Convention Nationale), zgromadzenie, obrane we Francji 1792 w celu ustalenia nowej formy rządu, ogłosiła 21. IX ustrój republikański, kierowała losami państwa do 26 paźdz. 1795.

Narodowa Liga Irlandzka, partja założona 1883 przez Parnella, której głównym celem było osiągnięcie autonomji dla Irlandji.

Narodowa Organizacja Kobiet powstała 1918 jako ekspozytura stronnictwa demokratyczno-narodowego, działa wśród kobiet w myśl programu tego obozu, akcentując potrzebę uświadomienia politycznego i wciągnięcia do życia publicznego szerokich mas kobiecych i oparcia polityki polskiej na zasadach narodowych i katolickich.

Narodowa Partja Robotnicza (N. P. R.), stronnictwo powstałe w 1920 r. z fuzji dwóch grup: Narodowego Związku Robotniczego, który powstał 1905 na terenie Królestwa Kongresowego, początkowo w kontakcie, następnie w opozycji do Narodowej Demokracji, oraz Narodowego Stronnictwa Robotników z b. zaboru pruskiego. Pod względem programu politycznego zajmuje N. P. R. stanowisko pośrednie pomiędzy socjalistami a chrześcijańską demokracją: uznaje zasadę walki klas, odrzuca natomiast międzynarodową solidarność proletarjatu i podkreśla swój katolicki charakter. Na gruncie ruchu zawodowego ekspozyturą N. P. R. jest Zjednoczenie Zawodowe Polskie. Po przewrocie majowym 1926 rozbiła się N. P. R. na dwie grupy: opozycyjną prawicę, rozporządzającą silnemi wpływami w Poznańskiem i na Pomorzu, oraz idącą z rządem lewicę z głównym ośrodkiem w Łodzi.

Narodowa Rada, w S z w a j c a r j i część Zgromadzenia Związkowego, odpowiadająca drugiej izbie. W A u s t r j i r. n. (Nationalrat) wykonuje władzę prawodawczą wraz z radą związkową (Bundesrat). Wychodzi ona z powszechnych wyborów, w których uczestniczą wszyscy mężczyźni i kobiety, którzy ukończyli 20 rok życia. Kadencja n. r. trwa 4 lata. Uchwała r. n. może być wstrzymana przez radę związkową, po ponowtórnem uchwaleniu wchodzi w życie.

Narodowe barwy, kombinacja dwóch lub więcej kolorów w ściśle określonym porządku, symbolizująca państwo, występuje na sztandarach, kokardach i t. p., zwłaszcza przy oficjalnych uroczystościach, oraz w miejscach urzędowych, jak budynki państwowe, poselstwa i konsulaty. Zerwanie lub znieważenie n. b. stanowi ciężkie wykroczenie przeciw państwu. Pierwsza wprowadziła n. b. Rewolucja Francuska, której trójkolorowy sztandar stał się godłem dzisiejszej republiki francuskiej.

Narodowe hymny, pieśni, będące muzykalnym wyrazem poczucia narodowego lub państwowego, śpiewane podczas uroczystości narodowych. O p o l s k i m h. n., ob. „Jeszcze Polska nie zginęła" (1797). Najdawniejszy h. niderlandzki „Wilhelmus van Nassouwe" (wkrótce po r. 1568). Angielskie hymny „Rule Britannia" i „God Save the King" powstały w l. 1740 i 1743. Melodję ostatniego z tych h. przyjęły Danja (1750), Prusy (1793), Saksonja, Szwajcarja (1830). Francuski h. „La Marseillaise" (przez Rouget de Lisle, 1792). Austrjacki: „Gott erhalte Franz den Kaiser". Niemiecki: „Deutschland, Deutschland über alles" (1841). Belgijski: „Brabançonne" („O Belgique, ô mère chérie", przez Dechet, 1830). Rosyjski (do 1917): „Boże caria chrani" (1833, przez Żukowskiego i Lwowa), obecnie „międzynarodówka". Płn.-amerykański: „Yankee Doodle" (znany od 1755) i „Star-Spangled Banner" (1814). Duński: „Kong Christian stod ved höjen mast" (1780, przez J. Ewalda). Szwedzki: „Du gamla, du fria, du fjällhöga Nord". Norweski: „Ja, vi elsker dette landet" (1865). Fiński: „Oi, maamme Suomi synnyinmaa" (1843). Estoński: „Mu Isamaa, mu õnn ja rõõm". Łotewski: „Dievs svēti Latviju" (1889). Litewski: „Lietuva, tévyne musu, tu didvyriu żeme". Węgierski: „Isten, áldd meg a magyart jó kedvvel, bőséggel". Czechosłowacki: „Kde domov můj?" (1834), „Nad Tatrou sa blýská" (1844). Rumuński: „Trăiască Regele in pace şi onor" (1862). Jugosłowiański: „Boje pravde ti chto spase" (1872). Bułgarski: „Šumi Marica okrvavena" (1883). Grecki: „Se gnorizo apò tin kópsi" (1828). Szwajcarski: „Rufst du, mein Vaterland" (1811). Portugalski: „A Portugueza" (1910). Luksemburski: „Ons Hemecht". Włoski: „Marcia reale" (1834) i faszystowski: „Giovinezza" (1928). Hiszpański „Marcha real" (1700). Turecki: marsz niepodległościowy.

Narodowe mniejszości, większe grupy ludności przynależne do państwa o pewnej dominującej narodowości, ale przyznające się do narodowości innej, zazwyczaj dominującej w jednem z państw sąsiednich. Mniejszości n. istnieją od dawna we wszystkich prawie państwach Europy w liczbie około 24,2 miljonów, nie licząc Rosji, gdzie jest trudno ustalić cyfrę n. m. K o n s t y t u c j a p o l s k a przyznaje każdemu obywatelowi prawo zachowania swej narodowości i pielęgnowania swojej mowy i właściwości narodowych. W r. 1919 zawarła Polska z Głównemi Mocarstwami w Wersalu t r a k t a t o o c h r o n i e m n i e j s z o ś c i. Ochronę n. m. gwarantuje Liga Narodów, której każdy członek może zwrócić uwagę na przekroczenie lub niebezpieczeństwo przekroczenia przepisów tego traktatu, a Rada Ligi Narodów może zarządzić, co uważa za stosowne. Podobne zobowiązania, jak Polska w sprawie ochrony n. m. zaciągnęły w traktatach pokojowych Austrja, Węgry, Bułgarja i Turcja, a Czechosłowacja, Rumunja, Jugosławja i Grecja w osobnych zobowiązaniach.

Narodowe Muzeum, zawierające zbiory, należące do narodu i reprezentujące tegoż kulturę. W zasadzie m. n. podlegają zarządowi i opiece państwa, jak np. wielka grupa m. n. francuskich (Louvre, Cluny, Luxembourg, Guimet, Maison Laffitte, w Fontainebleau, Compiègne, Pau), niemieckie, włoskie, angielskie i t. d. — W P o l s c e pierwsze M. N. powstało w Krakowie z końcem w. XIX. drogą darów całego narodu. Następnie nazwę m. n. otrzymały m. lwowskie im. króla Jana III. i m. miasta starej Warszawy. Utrzymywane one są przez miasta. Nazwy M. N. używa również muzeum Ziemi Przemyskiej, założone przez zasłużone tamtejsze Towarzystwo Naukowe. Ponadto we Lwowie istnieje Muzeum Ukraińskie Narodowe.

Narodowe państwo, 1. państwo, którego obszar zamieszkały jest przez jeden naród; 2. w dalszem znaczeniu państwo różnojęzyczne, w którem jednak naród panujący odgrywa rolę decydującą w życiu politycznem i kulturalnem, inne zaś narodowości zepchnięte są do roli podrzędnej. Przeciwieństwem n. p. jest p a ń s t w o n a r o d o w o ś c i o w e, oparte na równorzędnem stanowisku zamieszkujących je różnych narodowości.

Narodowe przedstawicielstwo, w współczesnych państwach organ woli zbiorowej w zakresie prawodawstwa, układania budżetu i kontroli rządu. N. p. może być jedno- lub dwuizbowe, wychodzić z wyborów powszechnych lub ograniczonych (kurjalnych), w każdym razie jednak obieralni jego członkowie są reprezentantami nie poszczególnych części społeczeństwa czy państwa, jak w ustroju średniowiecznym, ale całego narodu.

Narodowe stroje, stroje charakterystyczne dla danego narodu, noszone niezależnie od mody (ob.). Por. Ludowe stroje, Polska, stroje.

Narodowe święta, ob. Święta narodowe.

Narodowe warsztaty, (a t e l i e r s n a t i o n a u x), urządzone 1789 w Paryżu, potem w innych miastach franc., warsztaty, do których przyjmowano każdego poszukującego pracy. Wynik był niezadowalający, podobnie jak w podobnych warsztatach z 1848.

Narodowe Zgromadzenie, ciało ustawodawcze, którego zadaniem jest ułożenie nowej konstytucji dla państwa. N. Z. obradowały we Francji 1789—91, 1792—95, 1848—51 i 1871—76, w Niemczech 1848—49 (parlament frankfurcki) i 1919—1920 (zgromadzenie weimarskie), w P o l s c e 1919—22. W Francji i Polsce nazwę Z. N. noszą połączone izby poselska i senatorska w celu obioru prezydenta.

Narodowi liberali, stronnictwo niemieckie, założone 1866 przez polityków mieszczańsko-liberalnych (Lasker, Twesten), którzy wobec sukcesów Bismarcka przeszli z opozycji do popierania jego rządów. N. l. stanowili do 1918 jedno z najznaczniejszych stronnictw niemieckich, skupiając w swych szeregach zamożne mieszczaństwo, łączyli teoretyczny liberalizm z silnym nacjonalizmem i wrogiem stanowiskiem wobec kościoła katolickiego. Ich głównie dziełem była „walka kulturna" (Kulturkampf) przeciw katolikom, oraz akcja eksterminacyjna przeciw Polakom. Po 1918 przeważna część n. l. przeszła do niemieckiej partji ludowej.

Narodowi socjaliści, stronnictwo niemieckie, powstałe po przewrocie 1918 r., którego przywódcą i mężem sztandarowym jest Hitler (ob.). W programie swym łączą n. s. skrajny nacjonalizm, w którego imię domagają się zupełnego zniesienia traktatu wersalskiego, przyłączenia Austrji, odebrania Polsce jej kresów zachodnich z tendencjami komunizującemi, godzącemi przedewszystkiem w żydowskie bankierstwo i kapitalizm. Do zrealizowania tych celów dążą n. s. środkami niezwykle gwałtownemi, nie cofając się przed najbardziej demagogiczną agitacją i wywoływaniem walk ulicznych. Do 1929 nie

odgrywali oni w życiu Niemiec donioślejszej roli, dopiero wybory 1930 uczyniły z nich drugie co do liczebności stronnictwo w parlamencie, a przez to ważny czynnik polityki państwowej.

Narodowo-Chrześcijański Klub Robotniczy, ekspozytura parlamentarna partji chrześcijańsko-demokratycznej w Polsce (ob. Chrześcijańska demokracja).

Narodowość, przynależność do narodu.

Narodowy, należący do narodu, reprezentujący jego interesy. W nowszych czasach pojęcie to bardzo rozmaicie jest interpretowane.

Narodowy Komitet, organizacja utworzona przez polityków narodowo-demokratycznych 1917 w Paryżu, w celu popierania sprawy polskiej u rządów państw sprzymierzonych. Głównymi działaczami N. K. byli R. Dmowski, E. Piltz, M. Zamoyski, M. Seyda i in. N. K. rozwijał żywą akcję dyplomatyczną i propagandową na Zachodzie i zorganizował armję polską we Francji. Przedstawiciel jego R. Dmowski reprezentował interesy polskie na konferencji wersalskiej i jako pierwszy delegat Rzpltej podpisał traktat pokoju.

Narodowy teatr, nazwa, wprowadzona w w. XVIII. na określenie scen, pielęgnujących sztukę narodową. Należą tu: T. N. w Warszawie, Théâtre-Français w Paryżu, Narodni divadlo w Pradze i t. d.

Narodowy Związek Niemiecki (Nationalverein), założony 1859, dążył do skupienia wszystkich żywiołów liberalnych i narodowych celem stworzenia państwa związkowego pod przewodnictwem Prus; rozwiązał się 1867.

Narodowy Związek Robotniczy, ob. Narodowa Partja Robotnicza.

Naroński Józef, kartograf polski († 1678), pracował początkowo u Janusza Radziwiłła, a potem przeszedł do służby elektora brandenburskiego, w której pracował (1660—1678) nad zdjęciem Prus Wsch., wykonując mapy szeregu powiatów (1 : 100.000 i 1 : 50.000). Poza tem jest N. autorem dzieła p. t. „Geometria" (rps z 1650 r.). Ob. także — Suchodolec.

Narosty (narośla), ob. Epifyty.

Narośl, anormalna wyniosłość na roślinie, np. galasówki (ob.), czarcie miotły (ob.) i t. d.

Narowa, odpływ jez. Pejpus w Estonji, długi 72 km. Wpobliżu ujścia do zatoki Fińskiej, pod miastem Narwą znajdują się wodospady (wys. 8—10 m), wyzyskane do celów elektryfikacyjnych.

Naroże, figura geometryczna przestrzenna, utworzona przez schodzące się w jednym punkcie ściany i krawędzie bryły.

Narożne okucia, żelazo kątowe, wmurowane w naroża murów, celem ochrony przed wykruszeniem.

Naród, grupa ludzi, zamieszkująca wspólne terytorjum, złączona wspólnemi kolejami dziejowemi, wspólną kulturą, zazwyczaj wspólnym językiem. Najsilniejszym łącznikiem, wiążącym jednostki w n. jest świadomość zbiorowa przynależności do tej samej grupy, a odrębności w stosunku do innych. Naturalnem dążeniem n. jest pragnienie skupienia wszystkich przynależnych doń elementów w wspólnem państwie. N., będący wynikiem długiej i skomplikowanej ewolucji dziejowej, nie odrazu wystąpił na widownię jako zorganizowana i świadoma siebie jednostka. Poczucie narodowe przejawiało się już w starożytności, n. p. odrębność kulturalna Greków w stosunku do świata starożytnego, ich wspólne instytucje, uroczystości, kulty etc. Średniowiecze, z swoją koncepcją uniwersalistyczną i kosmopolityczną łaciny przyczyniło się w wysokiej mierze do zatarcia tego poczucia, aczkolwiek i tu występują silnie zarysowane różnice: rozwijają się literatury w językach narodowych, Włosi odczuwają wstręt do „barbarzyńskich" najeźdźców z Północy, wśród Słowian budzi się reakcja przeciw ekspansji germańskiej (proces spolszczenia miast w Polsce XIV. i XV. w., husytyzm w Czechach). Silnemi bodźcami rozwoju n. stały się wielkie sobory XV. w., humanizm, zwł. zaś reformacja (przekłady Pisma Św. na języki narodowe). Po erze prawa natury (XVIII. w.) przyszedł okres rozkwitu poczucia narodowego dzięki Rewolucji francuskiej i Napoleonowi. W w. XIX. i XX. sprawa wyzwalania i jednoczenia się n. wysunęła się na czoło zagadnień politycznych (zjednoczenie Niemiec i Włoch, powstanie niepodległej Polski i Czech, usamodzielnienie się narodów bałkańskich). Dziś zasada samostanowienia n. uznaną jest powszechnie za podstawę struktury politycznej Europy.

Naróg, tyleż co lemiesz (ob. Socha i Lemiesz).

Narragansettbay, zatoka na atlantyckiem wybrzeżu stanu Rhode Island (Ameryka płn.) przypominająca fiord i wypełniona wyspami, długa 44 km, szeroka 5—19 km, głęb. 7,5 m. Powstała przez zatopienie ujść kilku rzek.

Narraggara, główne miasto Numidji obok Zamy, znane z rozmowy jaką tam mieli Hannibal i Scipio przed bitwą pod Zamą. Według niektórych bitwa ta została stoczona pod N.

Narses, wódz Justynjana I., Armeńczyk (478—573), eunuch, małego wzrostu i słabego zdrowia ale mądry i energiczny, walczył z powodzeniem w Italji, odniósł zwycięstwo nad Ostrogotami, Alemanami i Frankami, podbił cały półwysep i został 555 pierwszym jego namiestnikiem (egzarchą).

Narthecium Möhr (*ł o m k a*), rośliny błotne o liściach szablastych, kwiatach żółtych, należą do Colchicaceae. N. ossifragum Huds. (ł. zachodnia), rośnie w płn. i zach. Europie, dla bydła trująca, dawniej używana jako lek na rany.

Narthex (greck.), nazwa nadawana Ferula communis (ob. Ferula), w łodydze jej miał według mitu Prometeusz przechowywać skradziony z Olimpu ogień.

Nartowie, wymarłe plemię górali kaukaskich, spokrewnione z Kabardyńcami; lud tamtejszy w swych opowieściach otacza N. nimbem bohaterstwa, a nazwy „nart" używa jako synonimu na określenie dzielnego i prawego młodzieńca.

Narty i narciarstwo. *N a r t y* jest to sprzęt umożliwiający posuwanie się po powierzchni wysokiego śniegu. Pewnym rodzajem n. to t. zw. rakiety, t. j. obręcze z drzewa, wyplatane sznurami, używane w Alpach, podobne do nich norweskie „truger", wyplatane drutem i kanadyjskie, których używają Indjanie (ramki drewniane długości 1 m. dość szerokie, wzmocnione

dwiema poprzecznemi listewkami, kunsztownie wyplatane paskami ze skór zwierzęcych). Ważniejsze są n. norweskie w postaci długich elastycznych desek, zwanych *p ł o z a m i*. Najbardziej znane typy n. to: lapońskie, fińskie, turystyczne, skokowe i biegowe. Najlepszem drzewem jest jesion, szwedzka brzoza, hickory. N. winne być gładkie, lekkie, trwałe i elastyczne. Długość płozy dochodzi (zależnie od wagi i wzrostu narciarza) do 2,5 m. Ważną część składową n. stanowi *w i ę ź b a*, przymocowana do płozy. Właściwości dobrej wiązby: ścisłe połączenie buta z płozą, tak aby n. poddawała się każdemu ruchowi nogi, możność uniesienia obcasa nad płozą (co jest koniecznem przy jeździe), samoczynne rozluźnienie się wiązby w razie ciężkiego wypadku. But spoczywa na podkładce metalowej, gumowej lub z linoleum, przyśrubowanej do płozy; rzemień wiązby obejmujący jego obcas (rzemień ten podtrzymany przez drugi, przechodzący ponad podbiciem) przytwierdza go do dwóch szczęk metalowych, unieruchomiając jego przednią część podczas podnoszenia pięty. Najważniejsze wiązania to: lapońskie, Huitfelda, Lilienfelda, Hangi, z polskich: Wujka i Zubka. Na rakietach chodzi się zwyczajnie; na nartach sunie się, ustawiając je równolegle do siebie. Przy jeździe po równinie i przy podchodzeniu, podpiera się na kijkach (najczęściej dwóch). Kierowanie i zatrzymanie się następuje wyłącznie przez przemieszczenie środka ciężkości ciała i zmianę w ustawieniu nóg, zupełnie bez pomocy kijków. — Ludy pierwotne znają *n a r c i a r s t w o* we formie prymitywnej już od najdawniejszych czasów; zdaje się ono być wynalazkiem Mongołów w Azji centralnej. Norwegowie pierwsi w latach 1880-tych wprowadzili n., a zwłaszcza skoki narciarskie jako sport, stało się też n. sportem narodowym najpierw u Norwegów, potem rozpowszechniło się w Europie środkowej. Pierwsza samodzielna alpejska szkoła narciarska, to szkoła Lilienfelda. Szkołę alpejską i staronorweską jednoczy szkoła sportowego narciarstwa w Arlberg. — Obok n. *t u r y s t y c z n e g o* istnieją *z a w o d y n a r c i a r s k i e* corocznie urządzane przez kluby sportowe. N. wchodzi też w zakres wyszkolenia nauczycieli wychowania fizycznego, oraz ma zastosowanie w armji.

Początki n. w *P o l s c e* sięgają czasów stosunkowo odległych. Istnieją zapiski kronikarskie, sięgające połowy XVI. w., które zawierają wzmianki o n. na ziemiach polskich (Guaynin, Dyamentowski i inni). Po tych początkach istnieje luka i właściwe n. o kierunku turystycznym powstaje właściwie wkońcu ubiegłego wieku. Pod tym względem narciarstwo polskie wyprzedziło wiele innych krajów. W Polsce też powstała druga na świecie książka specjalnie poświęcona technice jazdy na nartach (Schneider — 1895 r.).

Pierwsze organizacje o charakterze klubów i towarzystw, uprawiające turystykę i sport narciarski powstały w okresie 1904—1909. Najstarszemi polskiemi organizacjami były: Karpackie Towarzystwo Narciarzy we Lwowie, Sekcja Narciarska Towarzystwa Tatrzańskiego w Zakopanem, Sekcja Narciarska Akademickiego Związku Sportowego w Krakowie, Wintersportclub des Beskidenvereines w Bielsku, Sekcja Narciarska I. Lwowskiego Klubu Sportowego Czarni oraz Tatrzańskie Tow. Narciarzy w Krakowie. W roku 1907 odbyły się pierwsze zawody sportowe i od tego czasu rozpoczął się żywiołowy rozwój kierunku sportowego, przyczem już w roku 1910 wybudowano pierwszą w Polsce *s k o c z n i ę n a r c i a r s k ą*. — Po w. wojnie w r. 1919, towarzystwa założyły *P o l s k i Z w i ą z e k N a r c i a r s k i*, (P. Z. N.), którego zadaniem miało być jednoczenie wysiłków poszczególnych organizacyj i reprezentacja polskiego n. Od tej chwili n. polskie rozpoczęło żywy rozwój i związek, kierowany prawie bez przerwy przez inż. *A. B o b k o w s k i e g o* mógł poszczycić się doskonałemi rezultatami pracy organizacyjnej. W r. 1930 liczył Związek około 70 towarzystw zrzeszonych i 8.000 członków. Ilość czynnych narciarzy była wielokrotnie wyższa. Od r. 1920 rozpoczęły się regularne *z a w o d y o m i s t r z o s t w o k r a j u*, rozgrywane w konkurencji międzynarodowej w biegu złożonym (t. z. kombinacji, składającej się z biegu 18 km i konkursu skoków). Kolejno mistrzami Polski byli 1920 i 21: F. Bujak, S. N. T. T. Zakopane, 1922 i 1923: Krzeptowski, A. I. O. N. Sokół Zakopane, 1924 i 25: H. Mückenbrunn, S. N. P. T. T. Zakopane, 1926: F. Wende, Czechosłowacja H. D. W., 1927: O. Nemecky, Czechosłowacja C. S. L., 1928: Br. Czech, S. N. P. T. T. Zakopane, 1929: H. Vinjarengen, Norwegja, 1930 Karol Szostak S. N. P. T. T. Zakopane, 1931 A. Barton, Czechosłowacja C. S. L.

Związek prowadzi ożywioną *p r o p a g a n d ę* wydając co roku „Informacyjny Kalendarz Narciarski", co dwa lata „pamiętnik" p. t. „Narciarstwo Polskie" (t. I., II. i III. w l. 1925, 1927 i 1929), a od r. 1930 rozpoczął wydawanie specjalnego pisma p. t. „Zima". Wszystkie wydawnictwa związkowe redaguje i wydaje St. Fischer. Od r. 1925 ustanowił P. Z. N. instytucję t. z. *o d z n a k i z a s p r a w n o ś ć n a r c i a r s k ą*, która rozwinęła się znakomicie, przyczyniając się w wysokim stopniu do popularyzacji narciarstwa.

Naruby, drewniane domki nagrobne, stawiane przez lud na mogiłach; zwyczaj stawiania n. spotyka się na obszarze białoruskim, rosyjskim i fińskim.

Naruszenie spokoju, naruszenie publicznego spokoju i publicznego porządku przez hałasowanie, karane jest grzywną i aresztem.

Naruszewicz Adam, poeta, historyk i biskup polski, (1733—1796), jeden z głównych poetów doby Stanisława Augusta, pierwotnie jezuita. 1782—86 sekretarz Rady Nieustającej, 1787 towarzyszył królowi na zjazd do Kaniowa, jako biskup smoleński (od 1788) brał udział w Sejmie Wielkim, od 1790 biskup łucki; 1770—77 wraz z Albertrandim redagował „Zabawy przyjemne i pożyteczne", pierwsze pol. czasopismo literackie, gdzie drukował swe ody, sielanki, satyry, bajki i epigramaty. Oddzielnie wydał: nieznane poezje łac. Sarbiewskiego (1757), przekłady „Dzieł wszystkich" Tacyta (4 t. 1772—1783), pieśni Horacego (1773) i Anakreona (1774); „Memorjał względem pisania historji na-

A. Naruszewicz.

rodowej" (1775), „Na ruinę Jezuitów", „Historja narodu polskiego" (tomy II—VII, 1780—86, tom I., 1824; II. wyd. 1803—04, III. wyd. 1836—1837; IV. wyd. 1859—60; dzieło opracowane z polec. Stanisława Augusta, doprowadzone do ślubu Jadwigi z Jagiełłą, oparte na poszukiwaniach źródłowych, pisane metodą pragmatyczną, w stylu wzorowane na Tacycie, jeden z najcelniejszych pomników dziejopisarstwa polskiego), „Historja Jana Karola Chodkiewicza" (1781, 2 t., monografja historyczna), „Tauryka" (1787), „Djarjusz podróży Najjaśn. Stanisława Augusta na Ukrainę" (1788), „Głos przy założeniu pierwszego kamienia na kościół Opatrzności Boskiej r. 1792 d. 3 maja.....". — N. położył największe zasługi jako historyk, ale i jako poeta odznaczał się w stosunku do poprzedzających go czasów saskich czystością stylu, wzorowanego na pisarzach francuskich, oraz gorącym patrjotyzmem. Wyd. zbior. poezyj: 1778, 4 t., 1804—05, 2 t., 1826, 2 t., 1835, 3 t., 1882 (ze wstępem Chmielowskiego). Monografji brak.

G. Narutowicz.

Narutowicz Gabrjel, pierwszy Prezydent Rzplitej Polskiej, (1865—1922), rodem z Żmudzi, odbył studja w Petersburgu i Zurychu, tam uzyskał 1891 dyplom inżyniera. Mając zamknięty powrót do kraju przez władze rosyjskie za styczność z kołami emigrancko-rewolucyjnemi, pozostał w Szwajcarji, gdzie pracował przy budowie kolei, wodociągów oraz regulacji Renu. Dzięki wybitnym zdolnościom i wiedzy stał się jednym z pionierów elektryfikacji Szwajcarji przez wykorzystanie siły wodnej, 1907 został profesorem politechniki w Zurychu i zasłynął niebawem jako światowego znaczenia pracownik w dziedzinie hydrotechniki i elektryfikacji, dokonał szeregu wielkich robót w Włoszech, Hiszpanji, Szwajcarji (elektrownia Mühlenberg na rzece Aarze koło Berna), 1915 został przewodniczącym międzynarodowej komisji regulacji Renu. Utrzymując ciągły kontakt z Polską w czasie wojny rozwijał żywą działalność społeczno-filantropijną i publicystyczną na rzecz sprawy polskiej. Po powstaniu państwa polskiego wrócił do kraju. 1920 został ministrem robót publicznych, 1922 był delegatem Polski na konferencji w Genui, w czerwcu t. r. objął tekę ministra spraw zagranicznych, 9 grudnia obrany został Prezydentem Rzplitej głosami ludowców, socjalistów i mniejszości narodowych. Przeciw wyborowi wystąpiła gwałtownie prawica, zarzucając, iż decydującą rolę odegrały tu stronnictwa niepolskie. 11 grudnia w drodze do Zgromadzenia Narodowego został N. zaatakowany przez tłum na Placu Trzech Krzyży, 16 grudnia w czasie zwiedzania wystawy zginął z ręki malarza E. Niewiadomskiego.

Narvaez Ramón Maria, ks., polityk hiszpański, (1800—1868), kilkakrotny prezydent ministrów, brał wybitny udział w walkach wewnętrznych i intrygach dworskich.

Narvik, miasto i ważny port w Nordlandji (Norwegja) nad fiordem Ofot z 7.571 mieszk. Wywóz rudy żelaza.

Narwa, miasto w Wirlandji (Estonja), nad rz. Narową, przy kolei: Tallin—Leningrad z 27.000 mieszk. Posiada muzeum oraz przemysł tekstylny, maszynowy, drzewny i port. 30 listop. 1700 pobił tu Karol XII. Rosjan.

Narwal (Monodon), zwierzę, należące do rodziny Delphinapteridae (bieługi), charakteryzuje się jednym, zwykle z lewej strony wystającym siekaczem, skręconym śrubowato, wewn. pustym, dochodzącym 2 m długości. Inne zęby drobne, wypadają wcześnie; samice są bezzębne. N. zęborożec (Monodon monoceros L.) dochodzi 6 m długości, ciało krępe, pysk tępy, mała pryskawka na ciemieniu. Płetwy grzbietowej brak, zamiast niej niski, długi fałd skórny. Płetwy piersiowe o kształcie jajowatym, krótkie. Skóra miękka, aksamitna, zmienia barwę z wiekiem zwierzęcia (u młodych barwy szarej z centkami, u dorosłych jaśniejsza). Zamieszkuje morza płn. m. 70°—80° szerokości płn. Żyje gromadnie, żywi się rybami. Zębom przypisywano dawniej cudowną moc, obecnie mają zastosowanie podobne jak kość słoniowa. Mięso jadane przez ludy północy, ponadto n. dostarczają tranu, ze ścięgien i kiszek sporządza się nici i struny. Blisko spokrewniona z n. jest białucha (Delphinapterus leucas Pall.), żyje w morzach północy. Odznacza się brakiem płetwy grzbietowej, 4—6 m długości, barwa za młodu szara, następnie żółtawo-biała. Żywi się mięczakami, rybami i t. d. Eskimosom dostarcza tranu, mięsa, skóry.

Narybek, młode ryby. N. można hodować sztucznie; stosuje się to np. u pstrąga, karpia i t.

Narymski kraj, bagnista i lesista kraina nad dolnym Obem (Syberja) z ok. 200.000 km², której ośrodek stanowi stacja parowców Narym z ok. 1.000 mieszk. Główne miejsce zsyłania przestępców politycznych.

Narymunt Gedyminowicz, ks. litewski, (1277—1348), otrzymał od ojca Pińsk, przeszedł na wiarę grecką, wezwany przez Nowogrodzian objął nad nimi panowanie, zginął prawdopodobnie w wojnie z Krzyżakami.

Naryn, rzeka w Kirgizistanie (Syberja), długa 750 km. Wypływa na płn. stokach Tienszanu i razem z Kara Darją tworzy Syr Darję.

Narys (franc. tracé, stąd pol. trasa), linja przebiegu wałów, wzgl. rowów i t. p., składających się na dzieło fortyfikacyjne lub na pozycję ufortyfikowaną. N. liczyć się musi z warunkami ostrzału, przeszkodami naturalnemi, potrzebą flankowania dostępów i t. p. Dawne n. geometryczne, stosowane w fortyfikacji stałej i polowej, ustąpiły miejsca formom nieregularnym, dostosowanym do terenu i jak najmniej rzucającym się w oczy.

Narząd, organ, ograniczona część zwierzęcia lub rośliny, służąca do określonego celu, wykonująca pewną funkcję. U zwierząt wyróżniamy n. wegetatywne (służące do pobierania pokarmu i rozmnażania) i animalne (zmysły, n. ruchu). Połączenie wszystkich n. w całość zdolną do życia, nazywa się organizmem.

Narząd Cortiego, ob. Ucho.

Narzecze, najczęściej oznacza to samo, co djalekt, gwara, a więc zespół cech gramatycznych i słownikowych, wyróżniających w obrębie języka ludzi, mieszkających na pewnem terytorjum, bądź też stanowiących pewną klasę społeczną. Rzadziej n. jest używane w tem znaczeniu co język, n. p. gdy mówimy o n. słowiańskich.

Narzeczona, narzeczony, ob. Zaręczyny.

Narzędnik (łac. instrumentalis), 6. przypadek, odpowiadający na pytanie: kim, czem?

Narzutniaki (głazy narzutowe, g. erratyczne), odłamy skalne, przywleczone zdala przez lodowiec. N. pochodzenia skandynawskiego jest usiany cały niż Polski.

Narzymski *Józef*, pisarz polski, (1839—1872), uczestnik powstania styczniowego, zrazu romantyk, wielbiciel Słowackiego w tendencyjno-politycznym dramacie „Niekomiczna komedja" (1861), zczasem pierwszy w Polsce krzewiciel francuskiej sztuki z tezą i pozytywizmu w dramacie. Pierwsza komedja społeczna N. „Epidemja" (1871), (pod wpływem Augiera i Ponsarda) wprowadza po raz pierwszy na scenę polską środowisko giełdziarzy. W „Pozytywnych" (1872), porusza sprawę polowań na posag (lekki ponowny zwrot ku romantykom). Z innych utworów scen.: obrazek „Prezydent m. Krakowa w kłopotach" (1871), próba „Wielki człowiek powiatowy" (1859) oraz wespół z Wołodym Skibą napisany „Emigrant z Galicji" i „Poświęcenie". Jego przekład „Skąpca" Moljera utrzymał się długo na scenie polskiej. Ogłaszał wiersze w „Gazecie Codziennej" i w „Pszczole", pisywał obrazki i powiastki („Jajko wielkanocne", „Dwie pary", „Pozory mylą") oraz powieści: „Ojczym" (1873) i „Trzy miesiące" (1872), zamieszczał korespondencje i krytyki w „Tygodniku Wielkopolskim", „Dzienniku Poznańskim" „Sobótce" i „Wieńcu", ogłaszał nawet rozprawy polityczne. Monografja: Z. Nowakowski, „Narzymski i komedja społeczna" (1922).

Nasad, część składowa sochy.

Nasciturus (łac.), żywy płód w łonie matki. N. pro iam nato habetur, zasada prawna, że płód w łonie matki ma w pewnych wypadkach być na swoją korzyść traktowany jako już urodzony.

Naše Řeč („Nasz Język"), wychodzące w Pradze czasopismo, poświęcone czeskiej literaturze i językoznawstwu, zał. 1916.

Naseby, wieś w hrabstwie Northampton (Anglja), znana ze zwycięstwa wojsk Parlamentu pod wodzą Fairfaxa nad wojskami Karola I. w dniu 14 czerwca 1645 r.

Nasenne środki, służą do zwalczania bezsenności (ob. Insomnia). Zażywanie tych środków powinno być zawsze uzależnione od wskazówek lekarza. Stałe zażywanie pewnych środków n. powoduje przyzwyczajenie się do danego leku i wymaga coraz większych dawek, które mogą wywołać nietylko ostre i groźne zatrucie, ale nawet śmierć. Ilość ś. n. jest olbrzymia, jakościowo jednak mało różnią się od siebie, są bowiem pochodnemi kilku leków jak: morfina, kwas barbiturowy (weronal, luminal i t. d.), paraldehyd, pochodne mocznika i t. d., i t. d.

Nasercowe środki (cardiaca), mają na celu wzmocnić osłabioną czynność serca. Tu należą: naparstnica (digitalis), kamfora, eter, kofeina i w. in.

Nash Thomas, poeta ang., (1567—1601), autor złośliwej satyry „The Anatomy of Absurdities" (1589), brał udział w walce przeciw purytanom, napisał romans przygód „The Unfortunate Traveller, or the Life of Jack Wilton" (1594, nowe wyd. 1892, główne jego dzieło), komedję satyryczną „Summers Last Will and Testament" (pis. 1593, druk. 1600). Wyd. zbior. 1883—85, 6 t. i 1903, 4 t.

Nashiji (naszidżi), nazwa japońskich wyrobów lakowych, których tło, sporządzone ze sproszkowanego metalu (złota) pokryte jest przeźroczystą laką.

Nashua, miasto w stanie New Hampshire (Ameryka płn.), u spływu rzek N. River i Merrimac z 28.379 mieszk. (750 Polaków), fabr. obuwia i wyrobów bawełnianych.

Nashville, stolica stanu Tennessee (Ameryka płn.), nad rz. Cumberland ze 137.800 mieszk., ważny węzeł komunikacyjny. Posiada uniwersytet Vanderbilta (od 1875), 3 uniwersytety dla murzynów oraz przemysł młynarski, drzewny i znaczny handel. Miasto założone w 1775 jest od 1843 stolicą stanu. 16 i 17 grudnia 1864 pobił tu Thomas wojska Konfederacji pod Hoodem.

Nasi Nunzio, polityk włoski, *1850, adwokat, prof. ekonomji, 1898—99 i 1901—03 minister, należał do sycylijskiej partji opozycyjnej.

Nasiadowa kąpiel (ciepła lub zimna), nasiadówka, kąpiel w krótkiej wannie w pozycji siedzącej.

Nasiek, narzędzie do nadawania kamieniom szorstkiej powierzchni.

Nasieki (n a s i e k a ń c e), kije lub maczugi, posiadające karby i guzy, niekiedy nabijane krzemieniami.

Nasielsk, miasto w pow. Pułtusk (woj. warszawskie), nad rzeką Nasielną, przy kolei: Warszawa—Działdowo i N.—Sierpc z 5.470 mieszk., młynami i fabr. guzików oraz kościołem, wybudowanym w 1421, a odnowionym w 1759—1761 r. 23 grudnia 1806 stoczyli tu Francuzi pod Lestocqu'iem zwycięską bitwę z Rosjanami pod Kamińskim, a w sierpniu 1920 toczyły się w okolicy N. zacięte walki między armją gen. Sikorskiego i bolszewikami.

Nasienia wytrysk, ob. Eiaculatio.

Nasienie (łac. semen, greck. sperma), u c z ł o w i e k a i u z w i e r z ą t materjał rozrodczy osobników męskich, składający się z plemników (ob.) i z p ł y n u n a s i e n n e g o. N. powstaje w jądrach i wydostaje się na zewnątrz, wzgl. podczas aktu spółkowania do narządów płciowych żeńskich poprzez nasieniowody i części płciowe. U człowieka i zwierząt kręgowych składają się na n., oprócz powyższych składników, wydzieliny gruczołów Cowpera, grucz. krokowego i pęcherzyków nasiennych. Wydzielone na zewnątrz n. (t. zw. ejakulat) przedstawia się u człowieka jako ciecz biaława, ciągliwa, zawierająca dużo białka. Przy wysuszeniu n. tworzą się kryształy sperminy. N. ryb nazywa się m l e c z k i e m.

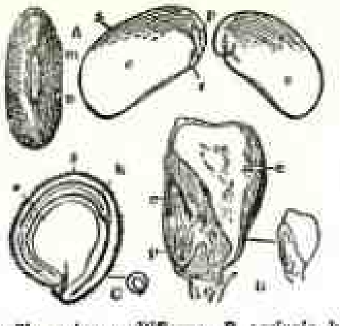

A Nasienie Phaseolus multiflorus, B nasienie kukurydzy C nasienie Agrostemma githago.

Nasienie r o ś l i n (semen), stadjum dojrzałe zapłodnionego zalążka roślin kwiatowych, z którego po wykiełkowaniu rozwija się nowa roślina. Najważniejszą częścią n. jest z a r o d e k (embryo, na rys. C, k), na którym można już wyróżnić zasadnicze części rośliny: k o r z e ń (radicula na rys. A, r), p ę d (cauliculus), który na swem najniższem międzywęźlu ma zwykle dwa, rzadziej więcej liścieni (cotyledones, A, c, C. k). Część pędu, leżąca pod liścieniami nosi nazwę h y p o k o t y l u, część wierzchołkowa — p ą c z k a (plumula A, p). Prócz zarodka u wielu roślin występuje w n. tkanka odżywcza (endosperma, bielmo, albumen, B, e, C, e), w innych wypadkach materjały zapasowe, potrzebne do wyżywienia zarodka w pierwszych stadjach kiełkowania, są zlokalizowane w liścieniach. Rzadziej (n. p. u Elettaris cardamomum) nucellus worka zalążkowego przekształca się w tkankę odżywczą zwaną p e r i s p e r m a. Na zewnątrz otacza n. ł u p i n k a n a s i e n n a (testa, A i C, s) powstała z integumentów (osłonek) oraz nucellusa. Blizna powstała w miejscu, w którem zalążek pozostawał w związku z placentą, nosi nazwę z n a c z k a (hilum A, n). Mikropyle da się wyśledzić jako delikatny punkcik (okienko A, m). Kształt i powierzchnia n. mogą być rozmaite: gładka, punktowana, bróżdowana, kolczasta, siatkowana itd. czasem otoczona rodzajem płaszcza (arillus). P. też Nasion hodowla, Nasionami handel.

Nasieniotok (greck. spermatorrhoea), chorobliwe wypływanie nasienia, bardzo częste, nawet w dzień występujące zmazy, wzgl. wypływanie nasienia przy oddawaniu moczu lub kału; może być spowodowany przez choroby cewki moczowej i t. d. lub przez płciową niemoc nerwową (neurasthenia sexualis). Leczenie powinno uwzględnić przedewszystkiem cierpienie podstawowe.

Nasieniowód (ductus [vas] deferens), parzysty przeważnie kanalik, którym nasienie (ob.) zostaje wyprowadzone na zewn. U ssaków tworzy się z kanału Wolffa, u żarłaczy i płazów służy równocześnie jako przewód moczowy. U niższych zwierząt kręgowych uchodzi do steku (kloaki), gdzie często występuje prącie, do którego rynienki spływa nasienie (krokodyle, żółwie, strusie i in.). U wyższych ssaków n. uchodzi na szyjce pęcherza i wnika do gruczołu krokowego, otaczającego szyjkę pęcherza, tam też następuje połączenie przewodu nasiennego z przewodem pęcherzyków nasiennych i tworzy się wspólny przewód wytryskowy, który przebija ścianę cewki moczowej, łącząc obie drogi we wspólną moczo-płciową. U c z ł o w i e k a n. jest przedłużeniem najądrza (epididymis). Parę cm przed gruczołem krokowym przechodzi w bańkę nasieniowodu (ampulla ductus deferentis), łącząc się ponad gruczołem krokowym z pęcherzykiem nasiennym (vesicula seminalis) i od tego miejsca nosi nazwę przewodu wytryskowego (ductus ejaculatorius).

Nasienne, p. Phanerogamae.

Nasienniki, egzemplarze roślin dwu- lub wieloletnich, które, po sprzęcie reszty uprawy, pozostawia się w ziemi celem doprowadzenia ich do zakwitnięcia i owocowania (buraki, marchew, kapustne i t. p.). Czasem, w warunkach wyjątkowo sprzyjających (wczesny siew, długi okres wegetacji), już w pierwszym roku roślina zawiązuje owoce i nasiona, np. sałata, „idąca w słup".

Nasięźrzał, p. Ophioglossum.

Nasik, miasto okręg. w prezydenturze Bombaj (Indje ang.), nad rz. Godavari i przy kolei: Bombaj—Allahabad z 42.756 mieszk. Jedno z najbardziej uczęszczanych w Indjach miejsc pielgrzymek religijnych, posiada szereg starożytnych budowli (klasztory i świątynie od I. w. przed Chr.) oraz wyrób towarów z metali i galanterji.

Nasiojowie (Nasioi), plemię niskorosłych Papuasów z płd.-wsch. Bougainville (Wyspy Salomona); chaty budują na palach, posiadają łodzie z pływakami, znają garncarstwo, wysoko rozwinęli ornamentykę (branzolety, wisała, etc.). Zmarłych palą.

Nasion hodowla, hodowla roślin uprawnych w celu otrzymywania nasion. Do tego celu używa się tylko takich roślin, które wykazują pożądane cechy silnie rozwinięte. Przed dojrzeniem nasienia kwiatostany zostają starannie zebrane, nasiona dojrzewają następnie w miejscu suchem, ciepłem i przewiewnem. Zimno nie szkodzi dojrzałym nasionom, natomiast zbytnie gorąco hamuje kiełkowanie. Nasiona przechowuje się najlepiej w ich łupinach nasiennych.

Nasionami handel obejmuje kupno i sprzedaż nasion rolniczych, leśnych i ogrodowych przeznaczonych do siewu, z wyłączeniem nasion spożywczych. W h. n. siewnemi pośredniczą najczęściej instytucje, rozciągające kontrolę nad jakością towaru (związki hodowców, towarzystwa i izby rolnicze lub władze rolniczo-państwowe). Kwalifikują one nasiona na podstawie kontroli uprawy, sprzętu oraz czyszczenia (t. zw. „u z n a w a n i e", głównie zbóż siewnych, ziemniaków, kłębków buraczanych i t. p.). W P o l s c e „uznawaniem" zajmują się Towarzystwa Rolnicze, a w byłym zaborze niemieckim Izby Rolnicze. Prócz tego hurtowny handel nasion znajduje się w rękach prywatnych firm i przedsiębiorstw, przeprowadzających masowe transakcje na światowych rynkach nasiennych. W Polsce przedmiotem poważnego wywozu są kłębki buraków cukrowych i pastewnych, głównie na wschód a przedewszystkiem nasiona koniczyny czerwonej, znajdującej ze względów klimatycznych chętny zbyt w Europie środk. i płn. i w Stanach Zj. Am. płn.

J a k o ś ć n a s i o n s i e w n y c h określają t. zw. n o r m y n a s i e n n e, wewnętrzne lub międzynarodowe. Nasiona te muszą wykazywać pewną minimalną czystość oraz siłę kiełkowania, określony ciężar bezwzględny i objętościowy, nie mogą przekraczać pewnego maksimum zawartości wody. W a r t o ś ć u ż y t k o w a obliczona według wzoru:

$$\frac{\%\ \text{czystości} \times \%\ \text{siły kiełkowania}}{100}$$

jest dla nabywcy decydującym wskaźnikiem stopniowania odpowiedniej gęstości siewu. Często też podlegają nasiona szkodliwym zafałszowaniom: domieszanie lub zastąpienie przez nasiona niskowartościowe (stare), dostawa nasion nie odpowiadających podanej odmianie lub innego pochodzenia (w Polsce n. p. sprzedawana bywa jako krajowa, koniczyna, pochodząca z płd. Europy, a więc nieprzystosowana do naszych warunków klimatycznych). Określenie tych wszystkich danych jakości nasienia, czyli t. zw. o c e n a n a s i o n, należy do zakresu działania s t a c y j o c e n y n a s i o n, wszystkie zaś poważniejsze st. oceny należą do Międzynarodowego Związku St. o. n. z siedzibą w Kopenhadze. Co 3 lata schodzą się kongresy tego Związku (Rzym 1928, Wageningen 1931). W P o l s c e istnieje 8 st. oceny nas.: w Warszawie, Lwowie, Poznaniu, Krakowie, Toruniu, Wilnie, Łucku i Cieszynie.

Naskapi (sami swą się N e n e n o t), najbardziej na płn. wysunięte, myśliwskie plemię Algonkinów (ob.) z Labradoru (Am. Płn.); N. posiadają bardzo sprawne łodzie z kory brzozowej; w zimie używają nart i karpli.

Naskórek (epidermis), ob. Skóra.

Naso, ob. Ovidius.

Nasoturbinale (łac.), przednia część muszli nosowej ssaków, często szczątkowa.

Naspy, ob. Mady.

Nasreddin, ob. Nassir ed-din.

Nasr ed-din Hodża, sowizdrzał turecki, z którego nazwiskiem łączą zbiór żartów i fars z XIV. w. Autorem tej książki ludowej miał być Hodża (duchowny i nauczyciel) z Małej Azji.

Nasridowie, Benu Nasr, ród hiszpańsko-arabski. Mohomet ibn el-Ahmar opanował 1238 Granadę i część Andaluzji, gdzie potomkowie jego utrzymali się po 1492.

Nassau, księstewko niemieckie z 4.700 km², którego władcy z domu N.-Oranien byli w XVIII. w. namiestnikami, w XIX. w. królami Holandji; 1866 wcielone do Prus, jako część składowa prowincji Hessen-Nassau.

Nassau, 1. miasto i letnisko w Hessen-Nassau (Niemcy), nad rz. Lahn z 2.398 mieszk. Miasto było od XII. w. stolicą hrabiów (później książąt) N. 2. stolica wysp Bahama (ang. Indje Zach.) na płn. wybrzeżu wyspy New Providence z 12.975 mieszk., dobrym portem i znacznym handlem.

Nassau-Siegen Karl Heinrich, ks., admirał rosyj., (1745—1808), służył w armji francuskiej i hiszpańskiej, bił się o niepodległość Stanów Zjednoczonych, od 1788 dowodził flotą rosyjską przeciw Turcji i Szwecji, pokonany 1790 w decydującem spotkaniu pod Svenskasund, otrzymał dymisję.

Nâssir (arab. „dozorca"), w cesarskiej Turcji tytuł ministrów stanu i dyrektorów pewnych działów administr. Od 1920 zwie się minister W e k i l.

Nassir ed-din, szach perski, (1829—1896), wstąpił na tron 1848, odbył szereg podróży po Europie, których opis ogłosił, nie potrafił zaradzić nieporządkom w zarządzie państwem, zginął zamordowany.

Nassrânî (arab., l. mn. nassârâ), określenie dla chrześcijan w krajach arabskich.

Nastawienie, termin, oznaczający wewnętrzne skierowanie się do jakiegoś celu. N. powoduje często omyłki w ocenie przedmiotów czy zdarzeń. Jeżeli n. p. podnosimy dwa przedmioty o równym ciężarze ale różnej objętości, bezpośrednio po sobie, to większy z nich wydaje nam się lżejszy, bo powstaje w sprzeczności z naszem mniemaniem (n.), jakoby większej objętości odpowiadał większy ciężar.

Nastawka, przyrząd rybacki, służący do połowu ryb na upatrzonego. N. plecie się gęsto z wici, albo wyrabia z przeplecionych draniczek, lub też z prętów-żeberek, krytych siatką.

Następca tronu, członek dynastji panującej, przeznaczony na przyszłego władcę. N. t. nosi w Belgji tytuł „ks. Brabantu", w W. Brytanji „ks. Walji", we Włoszech „ks. Neapolu", w Holandji „ks. Orańsko-Nassauski", w Hiszpanji „ks. Asturji", w Portugalji „ks. Braganza"; w dawnej monarchji franc. nazywano n. t. „Delfinem". — P. też Następstwo tronu.

Następcze wrażenia. Narządy zmysłowe zachowują przez jakiś czas stan podrażnienia, mimo, że bodziec przestał działać. Do tej kategorji wrażeń należą t. zw. powidoki świetlne i t. zw. posmak, podobnie istnieją n. w. słuchowe.

Następstwo, w znaczeniu logicznem zależność sądu od innych, poprzedzających go; w realnem znaczeniu skutek, jako następstwo przyczyny. Prawidłowe n. nazywa się także konsekwencją, nieprawidłowe niekonsekwencją. — N. czasów (consecutio temporum), następstwo czasów czasowników w zdaniu złożonem, przyczem czas słowa w zdaniu pobocznem musi odpowiadać czasowi słowa w zdaniu głównem.

Następstwo tronu, wejście nowego władcy na miejsce dotychczasowego. Kwestja n. t. unormowana jest zazwyczaj konstytucją, niekiedy specjalną ordynacją domową. N. t. opiera się zazwyczaj na zasadzie primogenitury, t. j. prawie najstarszego potomka panującego, przyczem niekiedy ogranicza się wyłącznie do mężczyzn, niekiedy zaś uwzględnia kobiety.

Nastrój, stan psychiczny, który poszczególnym przeżyciom nadaje wspólne zabarwienie uczuciowe. Zależy on głównie od czynników, składających się na nasze ogólne samopoczucie, dlatego też oddziaływują nań czynniki natury fizycznej (zdrowie, wiek i t. p.); n. sygnalizuje często zmiany chorobowe, które zachodzą w naszym organizmie. Prawie wszystkie głębsze wzruszenia przechodzą w odpowiedni n. (wesoły, smutny i i.). — W estetyce rozumiemy przez n. kompleks uczuć, które nie mając konkretnej treści wyobrażeniowej, nie odnoszą się do czegoś objektywnego, ale wynikają same z siebie, z wewnętrznych pobudek, i niejednokrotnie same dla siebie stanowią przedmiot sztuki; odnosi się to w szczególności do muzyki i poezji lirycznej. Z n. wypływają też bezprzedmiotowe, nieokreślone tęsknoty i pragnienia, np. na widok pięknych krajobrazów i t. d.

Nasturcja, ob. Tropaeolum.

Nasturtium R. Br. (rukiew), roślina krzyżowa o liściach pierzastych, kwiaty drobne, białe lub żółte, owocem podługowata łuszczyna. W Polsce 8 gatunków, z tych na pln. zachodzie i w Karpatach N. officinale R. Br. (r. wodna), na miejscach wilgotnych, hodowana na sałatę zimową. W całej Polsce niemal występuje N. silvestre R. Br. (r. leśna), N. amphibium R. Br. (r. ziemnowodna), N. terrestre Tausch. (r. pospolita).

Næstved, miasto na Zelandji (Danja), nad rz. Susą z 11.077 mieszk. Posiada port oraz przemysł papierowy, metalowy i handel.

Nasunięcie, w geologji utwór charakterystyczny dla skał pofałdowanych. Powstaje wtedy, gdy część siodła (ob.) pęknie, a górna jego część zostanie przesunięta nad dolną, pozostałą w spoczynku. Największe n. występują w młodszych obszarach fałdowych, n. p. w Alpach i Karpatach.

Nasus (łac.), nos.

Nasycona para, ob. Para.

Nasycone związki, ob. Wartościowość.

Nasycony roztwór, ob. Roztwór.

Nasyp, ob. Kolej żelazna (budowa).

Nasypowe stożki, osady, powstające u ujścia rzek i rozprzestrzeniające się wachlarzowato; miąższość ich zmniejsza się z oddaleniem od brzegu. Podobne utwory powstają w górach, u zboczy ścian skalnych, zwłaszcza jeżeli materjał skalny jest mało zwięzły.

Nasypowe terasy, p. Terasy (geolog.).

Naszelnik, część uprzęży; gruby pas z kilku rzemieni lub łańcuch żelazny, łączący dyszel z chomątem lub szlejami.

Naszyjnik, ozdoba, znana wszystkim ludom świata, począwszy już od paleolitu. Prymitywne n. składają się z owoców, muszli, kawałków drzewa lub korzeni, zębów, kości etc., nawleczonych na sznur; nosi się je albo owinięte około szyi, lub też zwisają one na piersi. Rzadsze są n. sztywne, (rodzaj kołnierza) z drutu lub pierścieni miedzianych, wzgl. bronzowych, nieraz bardzo wysokie, sięgające po uszy (Benin, plemiona dorzecza Kongo, niektóre plemiona z płd.-wsch. Birmy). Wśród współczesnych ludów pierwotnych spotyka się metalowe n. prawie wyłącznie u mieszkańców Starego Świata. W Afryce przeważają n. z drutu lub też łańcuszków, paciorków żelaznych albo miedzianych. Bardzo pospolite są n. z paciorków szklanych, znane już w starożytności; są one bardzo cenione, a u niektórych ludów, odgrywają rolę środka płatniczego.

N. w różnej ich formie (łańcuchy, kolje, noszenia), nosili w starożytności tak kobiety, jak i mężczyźni. Wyrabiano je z szlachetnych metali, kamieni lub pereł. U Rzymian wyróżniano m. i.: obejmujące szyję monilia, lekkie, zwisające na piersi, noszone przez kobiety catellae i ciężkie, złote łańcuchy mężczyzn, torques. Te ostatnie noszono od czasów wojen gallickich również i na zbrojach, wodzowie dawali je jako odznaczenia. W średniowieczu stają się one prawie nieodzowną ozdobą rycerza. Bardzo cenione były w Rzymie n. z pereł, znane już od czasów Aleksandra W. Niekiedy noszono przy nich w specjalnych wisiorkach amulety. Od czasów Renesansu n. stają się ulubionym wyrobem sztuki złotniczej, silącej się na jak najbardziej efektowny i artystyczny ich wyrób z kamieni szlachetnych i półszlachetnych, gemm, kamei, jak również szlachetnych metali.

z naszyjnikiem, Sprawa, słynny skandal na dworze Ludwika XVI. Rozwięzły kardynał Rohan, arcyb. Strassburga, popadł w niełaskę; t. zw. hr. Lamotte-Valois przyrzekła mu przywrócenie względów królowej, pożyczyła w jej imieniu pieniądze i nakazała, rzekomo dla królowej, poręczyć spłatę zbyt drogiego dla niej naszyjnika, zachowała wszelako klejnot i pieniądze dla siebie. Po wykryciu oszustwa została hrabina zasądzona, Rohan uniewinniony. Na Marję Antoninę spadło posądzenie, iż przez miłostki z Rohanem chciała wejść w posiadanie naszyjnika.

Naszywanki, ozdoby, wycinane w skórze lub tkaninie, naszywane na serdaki i kaftany, używane przez lud zwłaszcza w nowosądeckiem i łowickiem.

Naśladowanie Chrystusa, (Imitatio Christi), według Mat. 16, 24, oznacza pobożne, czynne życie chrześcijańskie, które szczególnie rozwija

i pielęgnuje mistyka w późniejszem średniowieczu. Ob. Tomasz à Kempis.

Naśladownictwo, ob. Prawo autorskie; por. też Fałszerstwo.

Naśladownictwo (mimicry), wyłitne podobieństwo między niespokrewnionemi z sobą zwierzętami, lub podobieństwo zwierząt (owadów) do różnych części roślin. Niektóre gąsienice n. p. naśladują suche gałązki, niektóre motyle przypominają ubarwieniem i rysunkiem skrzydeł korę drzew, na których żyją, inne znów, siedząc na gałązkach, podobne są do liści drzewa, któremi się żywią. Muchówki podobne są niejednokrotnie do os i mimo, że nie mają żądeł, wrogowie unikają ich, jakgdyby były owadami jadowitemi. N. tego rodzaju ma wielkie znaczenie w walce o byt i przynosi korzyść naśladującym. Jako n. określamy też zjawisko, polegające na reprodukowaniu wrażeń optycznych i akustycznych. U zwierząt jest ono rzadkie, a występuje dopiero wyraźnie u człowieka (dzieci, ludy pierwotne).

Nat, nazwa nadawana w Birmie dobrym i złym duchom; posiadają one osobne kapłanki.

Nātaka, nazwa indyjskiego dramatu bohaterskiego, czerpiącego swą treść z podań.

Natal, prowincja Unji płd.-afrykańskiej, na wsch. wybrzeżu płd. Afryki z 91.382 km² i 1,429.398 mieszk. (w tem 137.458 białych). Kraj wznosi się 3 terasami (200, 800 i 1.100 m) od pasa przybrzeżnego do gór Smoczych i obfituje w kopaliny (węgiel, złoto i i.). Klimat jest cieplejszy niż w Kraju Przylądkowym, na wybrzeżu podzwrotnikowy, oceaniczny, we wnętrzu kontynentalny z opadami (900—1.000 mm) w lecie. W pasie przybrzeżnym udają się rośliny tropikalne (trzcina cukrowa), na pierwszej terasie zboża, a poza tem duże obszary zajmują lasy i znakomite pastwiska.

Ongiś zamieszkiwały kraj rozliczne plemiona hotentockie, obecnie zaś mieszkają tu Zulusi i biali (wielu Żydów). Biali posiadali tu (w 1924 r.) 199 szkół ludowych i średnich z 25.266 uczn., kolorowi zaś 566 szkół z 40.112 uczn. W życiu gospodarczem kraju główną rolę odgrywa górnictwo i chów bydła. Ważny jest również handel i przemysł. Krajem zarządza administrator, mianowany przez gener. gubernatora Unji płd.-afr. Stolicą jest Pieter-Maritzburg, głównym portem Durban.

Dzieje. Wybrzeża N. odkryte w 1497 przez Vasco da Gama długo nie były skolonizowane mimo prób holenderskich (1719) i angielskich (1824). W 1835 założył tu kpt. Gardiner port Durban i zorganizował kolonję pod nazwą republ. Wiktorji, która jednak upadła wkrótce, gdy Anglja nie wzięła jej pod swój protektorat. W międzyczasie chronili się do N. Burowie z Kraju Przylądkowego (od 1837), którzy podbili pod wodzą Piotra Retiefa, Gerta Maritza i Andrzeja Pretoriusa — Zulusów i założyli miasto Pieter Maritzburg, wkrótce zaś (1839 r.) została zorganizowana niezależna republ. Port Natal. W 1845 musieli Burowie z N. uznać zwierzchność Anglji, w następstwie czego większość ich wywędrowała do Oranje i Transwaalu. Zorganizowana ostatecznie w 1856 kolonja N., powiększana później stale różnemi nabytkami, należy od 1910 do Unji płd.-afrykańskiej.

Natal, stolica stanu Rio Grande do Norte (Brazylja), przy ujściu Rio Grande do Norte do Atlantyku z 30.696 mieszk. i handlem.

Natalis (uzupeł. dies, łac., także natalitium, urodziny), dzień śmierci męczenników (natalitia martyrum), jako dzień narodzenia do życia wiecznego.

Natalja, święta, małżonka męczennika Hadrjana nikomedyjskiego, zmarła w Konstantynopolu.

Natalja, królowa serbska, * 1859, córka pułkownika rosyjskiego Keszko, 1875 poślubiła ks. Milana, 1888 wzięła rozwód, 1891 wygnana z Serbji.

Natan, prorok za czasów Dawida i Salomona. Sprzeciwiał się budowie świątyni przez Dawida. Groźnemi słowami skłonił Dawida do pokuty; po jego śmierci stał po stronie Salomona, któremu dopomógł do objęcia tronu.

Natanael (hebr. „dar Boga"), wedł. św. Jana (1, 45—52; 21, 2) ideał ucznia Chrystusowego.

Natangja, lesista i żyzna kraina dawnych Prusów, na płd. i płd.-wsch. od Królewca, między dolną Pregołą i Łyną. Główną osadą jest Iława Pruska (Preussisch Eylau).

Nataniel, ob. Natanael.

Natanson, 1. Ludwik, lekarz pol. (1822—1896), studja w Wilnie i Dorpacie, od 1843 w Warszawie, gdzie wydawał (od 1847) „Tygodnik lekarski", w którym zamieszczał swe prace. Oddzielnie wydał: „Fizjologiczne zasady estetyki" (1862), „Mechanika snu" (1883), „La circulation des forces dans les êtres animés" (1886) i i.

2. Jakób, chemik polski, (1832—1884), jeden z założycieli Kasy im. J. Mianowskiego (ob.), w l. 1862—66 prof. chemji w Szkole Głównej w Warszawie.

3. Władysław, fizyk polski, * 1864, studjował w Warszawie, Petersburgu, Dorpacie i w Cambridge, prof. fizyki matematycznej na Uniwersytecie Jagiellońskim, 1893 członek korespondent, 1900 członek zwyczajny Polskiej Akademji Umiejętności, członek wielu zagranicznych Towarzystw Naukowych. W fachowych pismach zagran. oraz w sprawozdaniach Polskiej Akademji Umiejętności ogłosił N. szereg prac z optyki i innych działów fizyki teoretycznej. Wydał: „Wstęp do fizyki teoretycznej" (1890), „Promieniowanie" (1913), „Pierwsze zasady mechaniki undulacyjnej" (1930). Głębokie myśli fizyki współczesnej udostępnił szerszym kołom czytelników w „Odczytach i Szkicach" (1908), w „Życiorysie Newtona" (1927) oraz w dziełach p. t.: „Oblicze natury" i „Porządek Natury".

Natarcie (inaczej atak, franc. attaque, niem. Angriff), zaczepne działanie bojowe, z dążeniem do zniesienia przeciwnika lub wyrzucenia go z jego stanowisk siłą oręża. Zależnie od kierunku bywa n. czołowem, albo bocznem (flankowem); n. boczne uważane było zawsze za najskuteczniejsze. Jeśli n. czołowe dąży do przebicia wydłużonego frontu przeciwnika, staje się przełamującem. N. boczne by-

wają *jednostronne* i *dwustronne* lub *wielostronne*. Siła n. w ogólności polega na przewadze moralnej, jaką ma nacierający nad obrońcą, któremu swą inicjatywą narzuca czas i miejsce rozstrzygającej walki. Obrona wywalcza zwycięstwo, przechodząc sama do n. Przeprowadzenie n. wymaga zazwyczaj stwierdzenia i związania przeciwnika przez działania wstępne, podsunięcia się do przeciwnika, przygotowania ogniem *artylerji* i posuwania naprzód *piechoty*, przy ciągłem jej wsparciu bezpośredniem artylerją, pełnem wyzyskaniu broni towarzyszącej piechocie (działka, miotacze min, karabiny maszynowe) oraz broni ręcznej; nowoczesne n. to „ogień, posuwający się naprzód". Na najbliższą odległość n. przechodzi w *szturm* (użycie granatów karabinowych, granatów ręcznych, bagnetów; specjalne oddziały szturmowe). Przełamanie linij ufortyfikowanych ułatwiają piechocie *czołgi*, torując jej drogę. *Jazda* nacierała dawniej w szyku zwartym, cwałem; dzisiaj naciera przeważnie spieszona, podobnie jak piechota, dążąc jednakże do wyzyskania każdej okazji, by zaskoczyć przeciwnika *szarżą* w rozproszonym szyku konnym. Zarówno w walce pieszej, jak konnej, wspierają jazdę karabiny maszynowe, artylerja konna i samochody pancerne. *Lotnictwo* współdziała, rozpoznając, kontrolując ogień artylerji i posuwanie się n., a także uczestnicząc w walce na ziemi zapomocą bomb i karabinów maszynowych. Rozwinięte środki *łączności* i sprawna jej organizacja umożliwiają skoordynowanie pracy różnych rodzajów broni w n. i kierowanie jego przebiegiem. Zwycięskie n. przechodzi w *pościg*, zmierzający do zdezorganizowania przeciwnika.

Natchez (Neczisowie), grupa Indjan Ameryki płn., osiadła do XVIII. w. nad dolną Missisipi; dziś resztki ich zamieszkują terytorjum indyjskie. N. uwiecznieni przez Chateaubrianda (ob.) podlegali królom, będącym równocześnie kapłanami, czcili słońce, podtrzymywali wieczny ogień (znicz), świątynie i domy budowali na sztucznych wzgórzach, byli zręcznymi tkaczami i garncarzami.

Natchnienie, ob. Inspiracja.

Natężenie, ogólny termin, używany w fizyce, a oznaczający ilościową miarę różnych zjawisk, n. p. natężenie prądu elektrycznego, pola elektrycznego, natężenie fali głosowej i t. p.

Nathorst Alfred Gabriel, szwedzki geolog, (1850—1921), kierownik geologicznych badań na Szpicbergu, brał udział również w ekspedycji Nordenskjölda do Grenlandji.

Natick, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płd.), 20 km na zach. od Bostonu, nad jez. Cochitua z 10.907 mieszk. i fabr. obuwia.

Nation Belge, dziennik nacjonalistyczny, wychodzący w Brukseli, zał. 1921.

National Lutheran Council, unja kościołów protestanckich w Stan. Zjedn. Ameryki Płn., zał. w r. 1818 w Chicago.

Nationalokonomisk Tidsskrift, miesięcznik, poświęcony sprawom gospodarki społecznej, zał. 1803, wychodzi w Kopenhadze.

Nationaltidende („Gazeta narodowa"), gazeta, wychodząca dwa razy dziennie w Kopenhadze, główny organ partji konserwatywno-ludowej, zał. 1876.

Natoire Charles Josephe, malarz francuski, (1700—1777), uczeń Lemoine'a, 1751—74 dyrektor Akademji francuskiej w Rzymie, gdzie stworzył główne swe dzieło: dekorację sklepienia kościoła Saint-Louis-des-Français. Pełne gracji i wdzięku są jego obrazy o tematach mitologicznych i biblijnych, znane z galeryj w Petersburgu i Stockholmie.

Natolin, pałac i park wpobliżu (10 km) Warszawy przy Wilanowie, na wyniosłym, lewym brzegu doliny Wisły, założony w 1780 przez ks. Aug. Czartoryskiego, a nazwany tak w 1830 na pamiątkę zmarłej córki Stan. Potockiego. Okupanci niemieccy ograbili pałac z porcelany, sztychów i innych cenniejszych zabytków. Od Potockich przeszedł N. do hr. Branickich. Miejsce wycieczkowe.

Natorp Paul, niem. filozof i pedagog, (1854—1924), znakomity przedstawiciel nowego krytycznego idealizmu i t. zw. szkoły marburskiej. Główne dzieła: „Descartes' Erkenntnistheorie" (1883), „Sozialpädagogik" (1899, 5 wyd. 1922), „Platos Ideenlehre" (1903, 2. wyd. 1921), „Pestalozzi" (1905, 2. wyd. 1910), „Philosophie und Pädagogik" (1909, 2. wyd. 1923), „Die logischen Grundlagen der exakten Wissenschaften" (1910, 3. wyd. 1923), „Hoffnungen und Gefahren unserer Jugendbewegung" (1914, 3. wyd. 1920), „Sozialidealismus" (1920, 2. wyd. 1922).

Natręctwo myślowe, stany umysłowe na pograniczu między zdrowiem a chorobą umysłową, charakteryzujące się pojawieniem się w świadomości w sposób natrętny i wbrew woli pewnych myśli, wyobrażeń lub obaw. Np. n. m. zmusza osobnika do liczenia taflі chodnika (arithmomania) i t. d. Tu należą t. zw. fobje (ob. Fobja), agorafobja (ob.) i i.

Natrolit (*mezotyp*), minerał, należący do grupy zeolitów, wodny glinokrzemian sodowy, występuje w cienkich rombowych słupkach i promienistych agregatach bezbarwnych lub żółtawych, rzadziej różowawych. Tw. 5—5,5; c. wł. 2,2—2,4. Wypełnia próżnie i szczeliny skał bazaltowych i fonolitowych, piękne kryształy znane są także z sienitu augitowego z Brevik.

Natron (Wadi Natrun), depresyjna dolina na pustyni Libijskiej, na płn.-zach. od Kairo, na płd. od Marmaryki, długa 33 km, szeroka 3—8 km, głęboka do 23 m niżej poz. morza. Nazwę wzięła dolina od złóż soli i sody, osadzających się w następstwie parowania jezior, znajdujących się w dolinie.

Natter, 1. Johann Lorenz, niem. rytownik w kamieniu, (1705—1763), napisał dzieło „Traité de la méthode antique de graver en pierres fines, comparée avec la méthode moderne" (1754).

2. Heinrich, rzeźbiarz austrjacki, (1846—1892), twórca szeregu pomników (Zwingliego, Haydna i Hofera).

Nattier Jean Marc, *młodszy*, malarz francuski, (1685—1766), uczeń swego ojca, Jean Marc N., *starszego*, (1642—1705), i Akademji paryskiej, 1752 jej profesor, był sławnym portrecistą dworu francuskiego (portrety w Wersalu) i arystokracji. Szczególnie pełne wdzięku są jego portrety kobiece.

Nattir (nattr), abis. jedn. wagi = 12 okieł = 336 gr.

Natuna, grupa wysp w Indjach holend., na płn.-zach. od Borneo, należąca do rezydentury Riau. Ma 2.113 km² i ok. 8.000 malajskich mieszk. Składa się z granitowej wyspy *Bunguran* (Wka N.), mającej 1.688 km² i szeregu małych wysepek.

Natura (łac., od nasci, „powstawać"), w ściślem znaczeniu wewnętrzna *istota* czegoś (n. p. n. człowieka), która określa sposób reagowania na wpływy zewnętrzne. W szerszem znaczeniu, *przyroda*, świat rzeczywisty, otaczający człowieka, rozwijający się sam z siebie, w przeciwieństwie do kultury, sztuki i t. p., tworów ludzkiego ducha.

Natura naturans (łac.), u Spinozy i jego poprzedników natura tworząca (Bóg), w odróżnieniu od natury stworzonej (natura naturata).

Natura non facit saltum (łac.), „natura nie robi skoków", t. zn., że w naturze wszystko tworzy się stopniowo. Wyrażenie to wprowadził Fournier w „Variétés histor. et littér." (1613).

Naturalia non sunt turpia (łac.), „to co naturalne, nie jest szpetne", hasło cyników.

Naturalizacja, uzyskanie praw obywatelstwa przez cudzoziemca. Ob. Obywatelstwo.

Naturalizm (łac.), w *filozofji* pogląd, według którego natura powstała sama z siebie, bez jakichkolwiek innych przyczyn i działań twórczych (Bóg). Przez *etykę* naturalistyczną rozumiemy etykę, która uczy, że rozwój naturalnych popędów jest moralny. Estetyka naturalistyczna każe szukać istoty sztuki w zharmonizowaniu dzieła z naturą. Kierunek naturalistyczny w sztuce, szczególnie w *malarstwie* widzi najszczytniejsze zadanie sztuki w naśladowaniu przyrody; ob. też Realizm. — W podobnem znaczeniu wystąpił n. w *literaturze* drugiej połowy XIX. w. u wszystkich narodów Europy i we wszystkich rodzajach twórczości literackiej. Najważniejszym przedstawicielem kierunku był Zola.

Naturalna religja, religja rozumowa w przeciwieństwie do opartej na wierze w objawienie (religji objawionej); należy odróżnić n. r. od religji natury (ob.).

Naturalne dziecko, dziecko nieślubne, ob. Dziecko.

Naturalne tony wydobywa się z instrumentów dętych przez odpowiednie zadęcie (układ warg, siła zadęcia) bez użycia mechanizmu wentyli; są to *alikwoty*, czyli tony harmoniczne; w krytych piszczałkach organowych i klarnetach n. t. są tylko alikwoty nieparzyste.

Naturalny dobór, ob. Darwinizm.

Naturalny pęd, pojęcie, obejmujące całokształt popędów i czynów instynktownych (ob. Instynkt).

Naturam expellas furca, tamen usque recurret (łac.), „wypędź naturę pałką i tak wciąż wróci" (Horacego „Epistulae" I., 10, 24).

Nature morte (franc.), martwa natura (ob.).

Natury filozofja, filozoficzne opracowanie dorobku wiedzy przyrodniczej w odróżnieniu od filozofji nauk humanistycznych lub filozofji historji. W starożytności i średniowieczu nie odróżniano f. n. od nauk przyrodniczych; nazywano ją fizyką, która w połączeniu z logiką, etyką i metafizyką tworzyły system filozoficzny. U Newtona, a nawet dziś jeszcze w języku angielskim oznacza ten termin teoretyczną, dedukcyjno-matematyczną naukę o zjawiskach przyrodniczych. Od Wolffa i Kanta rozumiano przez f. n. uzasadnienie nauki o przyrodzie przy pomocy filozoficznych objaśnień zasadniczych pojęć przyrodniczych (przestrzeń, czas, materja i t. d.). Filozofowie idealistyczni, a w szczególności Schelling i Hegel usiłowali wydedukować całą naturę z tych podstawowych pojęć filozoficznych oraz usystematyzować wyniki badań swej epoki, tłumacząc je zgodnie z logicznemi i metafizycznemi założeniami swego światopoglądu. Ponieważ wiedza przyrodnicza wkrótce wyszła poza ramy tego systemu, a naukami przyrodniczemi zajmowali się przeważnie uczeni nie zaznajomieni z filozofją, zaczęto *spekulatywną* f. n. traktować pogardliwie. Wiedzę przyrodniczą, zajmującą się wyłącznie stwierdzaniem faktów, odgraniczono od f. n., która dąży do ich wyjaśnienia i stworzenia z nich światopoglądu. Z przyrodoznawstwa powstała jednak *nowa* f. n., stworzona przeważnie przez przyrodników z nieznacznym tylko dodatkiem wiedzy filozoficznej. Pierwotnie występuje ona jako czysty *materjalizm* (Moleschott, Vogt, Büchner); Haeckel przekształca ją w *monizm* (ob.), Ostwald w *energetykę* (ob.), podczas gdy Driesch i in., opierając się na eksperymentach biologicznych, stworzyli *witalizm*. Obok nich zużytkowali nowe wyniki badań nauk przyrodniczych do stworzenia filozoficznych systemów filozofowie, jak: Lotze, E. v. Hartman i W. Wundt.

Natury prawo (łac. Ius naturale), ob. Prawo natury.

Natury religja, w odróżnieniu od religji naturalnej (ob.) religja ludów pierwotnych; w przeciwieństwie do religji etycznej n. r. obejmuje pojęcie wszystkich, w szczególności mitologicznych wierzeń. Siła r. n. tkwi w micie, t. zn. w poetyckiej personifikacji sił przyrody i udramatyzowaniu jej zjawisk. Kult r. n. posługuje się środkami materjalnemi, którym etyka nadaje znaczenie symboli. R. n. wplata się do pewnego stopnia w każdą religję etyczną.

Natyashâstra, podręcznik dramaturgji indyjskiej; najpopularniejszy miał napisać Bharata.

Natywizm (łac. nativus, wrodzony), nauka, według której człowiek posiada zdolności lub poznanie wrodzone. N. w *psychologji* uczy, że porządek wrażeń wzrokowych i dotykowych jest każdemu człowiekowi dany z natury. N. w *etyce* uważa skłonności religijno-moralne za odziedziczone i wrodzone. W *polityce* twierdzą *natywiści*, że tubylcy powinni być uprzywilejowani przed przybyszami. W Ameryce Płn. powstała partja Natives, która żąda przedłużenia czasu, potrzebnego do zupełnej naturalizacji (zamiast 7—21 lat); z nich 1854 utworzył się odłam Knownothings (ob.).

Nauarch[os] (greck.), kapitan okrętu, admirał.

Nauclea L. (*kolcoskręt*), rośliny drzewiaste z rodziny Rubiaceae, liście skórzaste, rosną w tropikalnej Azji. N. excelsa Bl. z Jawy, dostarcza herbaty, która ma wywoływać wstręt do opjum. N. gambir, p. Uncaria.

Nauclerus Johannes, (właśc. Vergenhans), historyk niem., † 1510, prof. prawa kanonicznego w Tybindze, na życzenie Maksymiljana I. napisał kronikę, sięgającą po 1500 r.

Nauczanie, czynność, której zadaniem jest kształcenie, albo (w ogólniejszem znaczeniu) siebie samego, t. zw. *autodydaktyka*, albo, w ściślejszem znaczeniu, czynność wykonywana przez nauczyciela, zwłaszcza w szkołach. Należy rozróżnić n. *prywatne* (u nauczycieli domowych, lekcje i szkoły prywatne) i n. w państwowych i gminnych szkołach *publicznych*. Szkoły podzielone są na oddziały wedle roczników („system klasowy"). Przedmioty naucz. dzielą się na *główne i poboczne*, a także na *obowiązkowe i nadobowiązkowe*. *Podział godzin* określa rozłożenie przedmiotów n. na przeciąg całego tygodnia; godzina n. (godz. *szkolna*) jest skrócona przez przerwę i trwa normalnie 50 min. albo też (tylko w razie konieczności) 40 do 45 minut. — *Metodą* n. nazywamy rozłożenie planu i czynności n. oparte na prawach psychologicznych. Materjał n. zostaje podzielony między poszczególne roczniki i na przeciąg całego roku szkolnego. Można połączyć n. różnych przedmiotów podczas jednej godziny szkolnej.

Istnieją dwie zasadnicze formy n.: 1. przez *wykładanie* (*akroamatyczne*) i przez *pytanie* (*erotematyczne*, *katechetyczne*, *dialogiczne*); dopełnieniem obydwu jest forma *przykładowa* (*deiktyczne*). Metodę, w której pytaniem pobudza się ucznia do samodzielnego szukania i znajdowania, nazywamy *heurystyczną*, jeżeli zaś z części stwarza się w ten sposób całość, *genetyczną*. Ostatnio kładzie się wielki nacisk na rozwijanie sprawności rąk, a także samodzielnego myślenia, przyczem ważne ćwiczenia dla uzyskania zręczności lub też (w działach naukowych) kształcenia pamięci i zdolności myślenia.

Środkami, któremi się n. posługuje, są książki, obrazy ścienne, modele, mapy, narzędzia; także przeźrocza, fotografje, film i gramofon. W niektórych krajach wprowadzono częściowo bezpłatne dostarczanie uczniom (przedewszystkiem uboższym) książek i innych środków n. Oprócz nauki w klasie szkolnej, kładzie się obecnie nacisk na n. *poglądowe* przez odbywanie wycieczek i podróży. Także modelowanie jest jedną z poglądowych metod n. — Celem utrwalenia zdobytych wiadomości i zręczności otrzymują uczniowie do wykonania zadania domowe (i szkolne), ograniczane jednak ze względu na zdrowie uczniów do minimum. Poza właściwem n. istnieją jeszcze międzynarodowe środki wychowawcze, zwłaszcza dla nauki języków obcych i t. p. (n. p. wymiana listów między uczniami). *Nauka o n.* ob. Metoda, Metodyka, Pedagogika, Wychowanie.

Nauczyciel. Aż po koniec XVIII. w. nauczanie było przeważnie czynnością uboczną. Pierwszymi w *Polsce* nauczycielami byli sprowadzani z zagranicy zakonnicy. W szkołach klasztornych wychowywano przedewszystkiem księży, którzy również zaspokajali potrzeby kancelaryj książęcych. Pierwszych n. świeckich spotyka się w XIV. w., były to jednak wyjątki. Dopiero założenie uniwersytetu krakowskiego (1364) wpłynęło na ogólny rozwój szkolnictwa, na podniesienie poziomu świeckich szkół parafjalnych i na takie powiększenie krajowych sił nauczycielskich, że mogły one zaspokoić potrzeby szlachty i mieszczaństwa. Pod koniec w. XV. każde miasto i miasteczko w Polsce miało już swoją szkołę i swego nauczyciela (*bakałarza*). W dobie Odrodzenia rozwija się szkolnictwo różnowiercze, protestanckie i arjańskie; reakcja katolicka sprzyja powodzeniu szkół jezuickich, wprowadzonych do Polski od r. 1564. W połowie XVIII. w. ster nauczania w Polsce przechodzi w ręce pijarów, w których przygotowaniu nauczycielskiem wybitną nowością był nacisk na wykształcenie pedagogiczne. Działalność Komisji Edukacji Narodowej w Polsce (1773—1794), pierwszej w Europie centralnej władzy szkolnej, zakłada podstawy pod rozwój nowoczesnego szkolnictwa. — Rozróżnia się n., uczących w zakładach publicznych (rządowych i miejskich), od n. domowych lub prywatnych; zależnie od rodzajów n. szkół wyższych (średnich), n. szkół powszechnych (ludowych) i n. szkół zawodowych. N. domowy jest następcą spotykanego u wyższych stanów aż do pocz. XIX. w. guwernera. Zawód ten dłużej przetrwał w wychowaniu dziewcząt (guwernantki). Pełne równouprawnienie kobiet w nauczaniu publicznem jest dziełem dopiero XX. w. O współcz. nauczycielstwie *polskiem* ob. Szkolnictwo oraz Polska, Szkolnictwo. Por. też Nauczanie, Pedagogika, Wychowanie.

Naudeau Ludovic, pisarz franc., * 1872, dziennikarz, 1905 dostał się do niewoli japońskiej pod Mukdenem, 1918 więziony przez bolszewików w Moskwie; napisał: „Le Japon moderne" (1909), „En prison sous la terreur russe" (1920), „La guerre et la paix" (1926), „L'Italie fasciste ou l'autre danger" (1927) i i.

Naudet, 1. Joseph, uczony franc., (1786—1878), autor: „Histoire de la monarchie des Goths en Italie" (1811), „Histoire des changements opérés dans l'administration de l'Empire Romain depuis Dioclétien jusqu'à Julien" (1817, 2 t.) i i.

2. Paul Antoine, Abbé, pisarz franc. * 1859, w r. 1893 założył czasopismo „La justice sociale", napisał: „Propriété, capital et travail" (1897), „Premiers principes de sociologie catholique" (1898), „Le libéralisme religieux" (1915), „La valeur humaine des saints; Saint François d'Assise" (1921) i i.

Nauen Heinrich, współczesny malarz niem., * 1880, przywódca grupy ekspresjonistów nadreńskich, pozostaje pod wpływem Cézanne'a. Najważn.: „Miłosierny samarytanin" (1919) i martwe natury.

Naugatuck, miasto w stanie Connecticut (Ameryka płn.) z 15.051 mieszk. Przemysł kauczukowy i tkacki.

Nauka, we właściwem znaczeniu pojęcie, obejmujące uporządkowane systematycznie, według pewnych zagadnień (myśli przewodniej), wiadomości. Te wiadomości ujęte w pewną logiczną konstrukcję naukową tworzą system (ob.). Rozróżnia się n. teoretyczną (czystą) lub n. praktyczną (stosowaną), dalej n. indukcyjną i dedukcyjną, realną, formalną, doświadczalną lub filozoficzną. Według przedmiotów, o których traktuje pewna n., mówi się o n. humanistycznych i przyrodniczych. Usiłowano już często, lecz zawsze niedostatecznie, przeprowadzić klasyfikację n. Próba przedstawienia całej wiedzy ludzkiej jako uporządkowanej całości prowadzi do pojęcia systematycznej encyklopedji.

Nauka Polska, rocznik poświęcony badaniom i organizacji twórczości naukowej, wydawany od r. 1918 (13 tomów do r. 1930) przez Kasę im. Mianowskiego w Warszawie, z inicjatywy i pod redakcją Stanisława Michalskiego.

Naukrarje, najstarszy, do czasów Kleistenesa, podział lokalny Attyki na 48 okręgów, mający na celu dostarczenie okrętów i opodatkowanie.

Naukratis, grecki ośrodek handlowy w zach. delcie Nilu, stworzony przez króla Amazisa, który protegował handel grecki i gromadził tutaj przybyszów greckich. Miasto otrzymało samorząd; słynne były jego wyroby ceramiczne. Ruiny odkrył w 1884 Flinders-Petrie obok wioski *Nebireh*.

Naukydes, grecki rzeźbiarz IV. w. przed Chr., nauczyciel Polykleta młodszego, jest twórcą figury Heby z chryzelefantyny, dalej posągów bogów, zwycięzców i i.

Naulin Stanislas, generał franc., * 1870, dowodził 1921 wojskami koalicyjnemi na G. Śląsku, 1923—24 w Syrji, 1926 naczelny wódz w Marokku, wypędził Abd el-Krima z terytorjum francuskiego.

Naumachje (greck. „bitwa morska"), w 46 r. prz. Chr. wprowadzone zostały przez Cezara do Rzymu jako widowiska. W tym celu napełniano wodą areny amfiteatru lub wielkie baseny, a flota wojenna staczała w nich bitwy. Ob. Ludi.

Naumann Jan Krzysztof, niem. budowniczy, pracujący w Polsce, (1664—1742), w l. 1714—17 brał udział w odnowieniu zamku królewskiego w Warszawie, robił plany przebudowy pałacu w Wilanowie, ma być autorem projektu pałacu Saskiego, znajdującego się w Dreźnie.

Naumann, 1. Johann Gottlieb, kompozytor niemiecki, (1741—1801), reprezentował szkołę italską, kapelmistrz w Dreźnie, pisał opery, muzykę kościelną, symfonje i utwory kameralne.

2. Karl Friedrich, niem. mineralog i geolog, (1797—1873), prof. we Fryburgu i Lipsku, autor podręczników mineralogji i geologji.

3. Friedrich, polityk niem., (1860—1919), 1886—94 duchowny protestancki, przystąpił 1903 do partji demokratyczno-postępowej, był posłem do parlamentu, następnie zaś Zgromadzenia weimarskiego, 1919 podsekretarzem stanu spraw zagranicznych. Wybitny pisarz, mówca, działacz na polu religijnem i społecznem, przyczynił się do skonkretyzowania i rozpowszechnienia pojęcia „Europy środkowej" (Mitteleuropa). Wybór jego pism ukazał się 1903 p. t. „Naumannbuch".

4. Eugenjusz, polityk niem. w Polsce, * 1874, właściciel ziemski w Poznańskiem, przed wojną landrat w Żninie, od 1922 poseł na Sejm i prezes Klubu parlamentarnego.

Naumburg, biskupstwo i opactwo w Saksonji, zał. 1029, zależne politycznie od elektorów saskich, w XVI. w. luterańskie, 1815 przypadło Prusom.

Naumburg (N. an der Saale), miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), wpobliżu ujścia rz. Unstruty do Sali, przy kolei: Lipsk—Erfurt z 29.337 mieszk. Posiada piękną gotycką katedrę (XIII.—XIV. w.) oraz znaczny przemysł (fabr. grzebieni, pończoch, zabawek, mydła, świec, czekolady, maszyn i i.) i handel. W czasie od 1400 do 1600 posiadało miasto znane targi, w tym też czasie odbył się w N. szereg zjazdów książąt niemieckich.

Naupaktos (nowogreck. Epaktos; włosk. *Lepanto*), miasteczko w greck. nomos Akarnanji i Etolji, nad t. zw. Małemi Dardanelami, u wejścia do zatoki Korynckiej. Port zamulony. — N. („dok"), w starożytności najważniejszy port Lokrydy (ob. Lokris), w 445 prz. Chr. odebrany jej przez Ateńczyków, którzy osadzili tam zbiegłych Meseńczyków; w wojnie peloponeskiej punkt oparcia floty ateńskiej. W 405 straciły Ateny N., w 338 opanowali je Etolowie, którzy w 191 długo się tam bronili przeciw Rzymianom. Podczas zwierzchnictwa Bizancjum, oddane przez cesarza Emanuela Paleologa Wenecji (odtąd zwie się Lepanto), wytrzymało długie walki z Turkami, dopiero Bajazet II. zmusił je do kapitulacji w 1499. Sławną jest bitwa morska pod Lepanto (ob.) 7 paźdz. 1571 r.

Nauplia (Nauplion), stolica nomarchji Argolidy i Koryntu (Grecja), położona na skalistym języku nad zatoką Argolidzką, ma 7.300 mieszk. i doskonały port. N. należała od 1383 i w 1687—1715 do Wenecji, w 1539—1687 i 1715—1822 do Turcji. 30 kwietnia 1823 obradował w N. pierwszy kongres ludu greckiego, a w 1829—34 była N. stolicą kraju.

Nauplios, ojciec Palamedesa (ob.).

Nauplius, larwa wielu niższych raków, ma sześć nóg i nieparzyste oko o prostej budowie. U wyższych raków rzadka, zaznacza się w stadjum embrjonalnem (stadjum nauplius).

Nauru (Pleasant Island), samotna wyspa daleko na zach. od wysp Gilberta, na oceanie Spokojnym, pod $0^\circ 27'$ szer. płd. i $166^\circ 6'$ dług. wsch. Ma 21 km^2 i 2.163 mieszk. (Mikronezyjczycy, Chińczycy i biali). Wywozi się z wysp fosfat i koprę. Wyspa odkryta w 1798 przez Fearna, należała w 1888—1914 do Niemiec, obecnie zaś stanowi mandat Anglji, Australji i Nowej Zelandji.

Nausea (greck.: „choroba okrętowa"), morska choroba, nudności, mdłości (ob.).

Nausikaa, u Homera w „Odyssei", córka króla Feaków Alkinoosa, która po przybiciu Odyseusza do brzegu, prowadzi go do domu jej ojca.

Nautical Almanac, ob. Efemerydy.

Nautilidae, rodzina głowonogów (ob.).

Nautilus, p. Łodzik.

Nautilus, nazwa puharu z muszli n., odpowiednio oprawnej. N. wyrabiano głównie w XVI. i XVII. w., zdobiąc je artystycznie.

Nautyczne cyfry, tabele, ułatwiające obliczenie położenia geograficznego i t. p. w żegludze.

Nautyka (greck., z łac. n a w i g a c j a), nazwa żeglarstwa.

Navarino, ob. Pylos.

Navarra, dawniej niezawisłe królestwo po obu stronach Pirenejów, obecnie częściowo prowincja hiszpańska (10.506 km² i 332.213 mieszk.). Mieszkańcy, mieszanina Basków i Gotów, odznaczają się siłą, pracowitością, bystrością, usposobieniem gwałtownem i nieposkromionem. Państwo N. powstało ok. 900 po Chr. i zdobyło niebawem szerokie granice (za Sanchy III. Wielkiego 1001—35 obejmowało Aragonję i Kastylję), uległo jednak podziałom. Ferdynand Katolicki przyłączył 1512 N. górną do Kastylji, mniejsza zaś część po drugiej stronie Pirenejów utrzymała swą niezawisłość do czasów Henryka IV., który wcielił ją do Francji, zachowując jej przywileje i odrębny zarząd. Królowie francuscy aż do 1830 używali tytułu „władców Francji i N.".

Navarrete, 1. Juan Fernández, hiszpański malarz, zwany „el Mudo" (głuchoniemy), (1526—1579), malarz nadworny Filipa II., pozostawał pod silnym wpływem malarstwa włoskiego, zwłaszcza szkół rzymskiej i weneckiej.

2. Martin Fernández de, hiszpański uczony, (1765—1844), 1780 wstąpił do marynarki, 1825 członek dyrektorjatu floty, 1836 senator i dyrektor Akademji historji; nap.: „Colección de los viajes y descubrimientos, que hicieron los Españoles desde el fin del siglo XV." (1825—37, 5 t.), i założył „Colección de documentos inéditos para la historia de España" (od 1842). W wydaniach pośmiertnych ukazały się: „Disertación sobre la historia de la náutica" (1846) i „Biblioteca maritima española" (1851, 2 t.).

Navas de Tolosa, Las, wieś w prow. Jaén (Hiszpanja), na płd. stokach Sierry Moreny z 1.342 mieszk. Tu odniósł Alfons VIII. decydujące zwycięstwo nad Maurami 16 lipca 1212. W 1812 stoczyli tu Francuzi bitwę z Hiszpanami.

Navassa, mała wysepka na zach. od Haiti z bogatemi pokładami guana, obsadzona w 1857 przez Stany Zjedn.

Návay Lajos, polityk węgier., (1870—1919), członek narod.-partji robotniczej, 1911—12 przewodniczący izby poselskiej, zastrzelony przez komunistów, autor prac z dziedziny prawa państwowego i polityki społecznej.

Navez François, malarz belg., (1787—1869), studja w Akademji w Brukseli, od 1813 uczeń Davida w Paryżu, 1817—22 we Włoszech, 1825—59 dyrektor Akademji w Brukseli. Malował obrazy religijne w stylu klasycznym („Hagar i Izmael", „Spotkanie Izaaka z Rebeką", Bruksela), sceny rodzajowe z życia ludu włoskiego („Chore dziecko" 1844) oraz znakomite portrety.

Navicula, małe naczynie na kadzidło w kształcie łódeczki.

Naviculare (os), kość łódkowata (ob. Ręka).

Navier Louis, francuski inżynier-mechanik, (1785—1836), stworzył podwaliny nowoczesnej wiedzy mechanicznej.

Navigare necesse est, vivere non est necesse (łac.), „koniecznem jest uprawianie żeglarstwa, żyć nie jest koniecznem", cytat z Plutarcha („Pompejus", c. 50).

Navigazione Generale Italiana, największe włoskie towarzystwo okrętowe z siedzibą w Genui, popierane przez rząd; utrzymuje stałą komunikację pocztową i pasażerską między Włochami a Ameryką płd.; w roku 1926 dysponowało 32 okrętami morskiemi o 250.000 t. btto.

Naviglio Grande, kanał w prow. Medjolan (Włochy), długi 50 km, szer. 12 m, łączy Medjolan z Lago Maggiore. Ma połączenie z Naviglio di Bereguardo, Nav. della Martesana i Nav. di Pavia.

Navratil Karol, kompozytor czeski. * 1867, nap.: poematy symfoniczne, opery, utwory kameralne, koncert fortepianowy, chóry i pieśni.

Navy Bay, zatoka na wsch. krańcu jez. Ontario, nieopodal kanadyjskiego portu woj. Kingston.

Nawa (Naha), stolica prow. Okinawa (Japonja), na wyspie Okinawaszima (wyspy Riukiu) z 51.613 mieszk. i portem handlowym.

Nawa, w b u d o w n i c t w i e przednie części kościoła między fasadą główną a chórem. Rozróżniamy n. g ł ó w n ą, n. b o c z n e i p o p r z e c z n e.

Nawab (N.-Wezyr, arab. „wicekról"), od r. 1858 tytuł generalnego gubernatora Indyj. P. „Nabob".

Nawadnianie, doprowadzanie wody sztucznemi środkami do uprawy ornej, łąk, pastwisk i ogrodów. Może mieć na celu usunięcie szkodliwej suszy gruntu, uruchomienie składników pokarmowych gleby lub działanie nawozowe. Wartość wody do n. zależy od jej składu chemicznego i temperatury, woda źródlana bywa za zimna i za jałowa, szkodliwie działa woda sprowadzona z torfowisk i moczarów, dalej z odpływów fabrycznych, pralni i t. p.

S y s t e m y n a w a d n i a n i a. A. P o d p o w i e r z c h n i o w e d o p r o w a d z e n i e w o d y czyli p o d t a p i a n i e, bądź 1. przez czasowe zamknięcie ścieków odwadniających, bądź też 2. przez rozprowadzenie wody systemem bróżd wyciągniętych pługiem (jak w krajach połudn. do n. pól i Ameryce płn. do n. pastwisk). W obydwóch tych systemach doprowadza się do głębszych warstw gruntu wodę, która podsiąka stopniowo ku górze i zwilża warstwę rodzajną. — B. N a p o w i e r z c h n i o w e d o p r o w a d z e n i e w o d y p r z e z: 1. zalew, podczas którego (maks. 3 dni) woda zamknięta systemem rowów i grobli pokrywa warstwą 20—30 cm całą powierzchnię gruntu. System ten, nadający się na ziemie niezbyt zwięzłe i niezbyt pochyłe, wymaga spiesznego odprowadzenia zalewu, sprawia równomierny rozkład składników nawozowych i zniwelowanie mniejszych nierówności gruntu. 2. Zraszanie lub skrapianie, podczas którego woda cienką warstwą spływa powoli po naturalnej lub sztucznej (terasowej) pochyłości gruntu. Wodę rozprowadza się bądź systemem rowów, bądź też specjalnym układem rynien, drenów lub rur metalowych, pozwalających na rozpylanie wody pod postacią sztucznych opadów.

Jesienne n. posiada znaczenie nawozowe, w tym bowiem okresie woda zawiera i osadza znaczne ilości szlamu. Wiosenne n. rozprowadza i rozpuszcza składniki nawozowe osadzone przy n. jesiennem oraz wyrównuje gwałtowne zniżki temper. w czasie przymrozków.

N a j s t a r s z e układy nawadniające istniały w C h i n a c h, I n d j a c h, S y r j i, n a d E u f r a t e m i w E g i p c i e. Egipcjanie korzystali z nawozowych własności mułu zawartego w wodzie nilowej, którą gromadzili podczas wylewu w zbiornikach, poczem rozprowadzali ją zapomocą kół wodnych na wyżej położone pola orne. Od Egipcjan przejęli systemy n. Grecy i Rzymianie. Na wysokim poziomie postawili technikę n. M a u r o w i e, których potężne tamy zaporowe zachowały się, niektóre w stanie czynnym, do dziś dnia w Hiszpanji. W średniowieczu Langobardowie rozpowszechnili systemy n. w płn. Włoszech. H o l a n d j a udoskonaliła systemy podtapiania i zalewu na t. zw. „polder", w ostatnich latach gospodarstwa w Kalifornji, w Egipcie i Australji stosują dość powszechnie technikę zraszania.

Nawajowie, plemię Atabasków z północy Nowego Meksyku i Arizony (ok. 22.000 głów), spokrewnione z Apaczami; stają się od niedawna osiadłymi rolnikami. Słynne są ich tkaniny i wyroby ze srebra.

Nawałnik (Thalassidroma Vig.), ptak, należący do Longipennes, ma dziób krótki, na końcu hakowato zakrzywiony. Nogi słabe, skrzydła długie, ostre, upierzenie czarne. Żyje na wybrzeżach oceanów, dzień przepędza ukryty wśród skał, żeruje o zmroku, żywi się drobnemi zwierzętami. Gniazda zakłada na bezludnych wyspach w szczelinach skalnych, samica znosi tylko jedno jaje. N. b u r z o w y (Th. pelagica Naum.), zwany j a s k ó ł k ą m o r s k ą, ma wielkość skowronka, na wybrzeża Bałtyku przylatuje tylko przypadkowo.

Nawanagar, państwo lenne w prezydenturze Bombaj (Indje ang.), nad zatoką Kacz z 9.819 km² i 345.353 mieszk. S t o l i c a N. (Dżamnagar) ma 42.495 mieszk. i pałac maharadży.

Nawary, osady substancyj mineralnych ze źródeł i roztworów wodnych, tworzące częściowo naloty, częściowo utwory naciekowe. Najczęstszym materjałem n. jest węglan wapniowy (zarówno pod postacią kalcytu jak i aragonitu), rzadszą jest krzemionka pod postacią opalu. Osadzanie się tych materjałów odbywa się przeważnie przy pomocy wodorostów, które mogą utrzymywać się przy życiu nawet w wodach o temperaturze zaledwie o kilka stopni niższej od temperatury wrzenia wody. Potężne terasy wapienne tego pochodzenia znane są z Yellowstone-Parku (Mammothhot-springs), ze źródeł Hammam Meskutin w Konstantynie, Pambeck Kalessi pod Smyrną (Hierapolis) i in. miejsc. Osadzanie się krzemionki odbywa się znacznie wolniej od osadzania się materjałów wapiennych i nie przekracza rocznie grubości kilku milimetrów. N. krzemionkowe znane są z Islandji, Yellowstone-Parku i Nowej Zelandji.

Nawasyt, minerał, odmiana fosforytu.

Nawężacz, tyleż co czarownik.

Nawia, nazwa świata pozagrobowego Słowian.

Nawiana glina, ob. Less.

Nawias, znak matematyczny, używany przy skupieniu kilku wielkości w jedną. Używa się małych, okrągłych n. (...), kanciastych [...] (klamry) i wielkich {...}.

Nawiedzenie N. M. P., ob. Marjańskie Święta.

Nawigacja (z łac.), żegluga.

Nawigacyjne akty (ang. Navigation Act), ustawy angielskie, mające na celu ochronę żeglugi i rozwój budowy okrętów. Sięgają one XV. w., najbardziej znany jest a. n. C r o m w e l l a (Magna Charta Maritima) z 1651, skierowany przeciw przewadze morskiej Holandji, który stał się też przyczyną wojny pomiędzy obu państwami, gdyż zakazywał przywozu towarów do Anglji na cudzoziemskich okrętach. 1787 zastosowała Ameryka a. n. jako represje przeciw Anglji.

Nawigacyjny oficer, w marynarce wojennej oficer wyszkolony specjalnie w sztuce ż e g l a r s k i e j i odpowiedzialny za utrzymanie okrętu na kursie.

Nawit, skała, porfiryt labradorowy, zawierający wśród prakryształów oliwin obok skaleni alkaliczno-wapiennych.

Nawki, starosłowiańska nazwa duchów, zstępujących do nawi (ob.).

Nawłoć, p. Solidago.

Nawodne osady, ob. Palowe budowle.

Nawojki modlitewnik, ob. Modlitewnik Nawojki.

Nawojowa, wieś w pow. Nowy Sącz (woj. krakowskie), nad rz. Kamienicą, 7 km od N. Sącza z 864 mieszk., odlewnią żelaza i tartakiem parowym. Poza tem istnieje tu piękny pałac, ozdobiony wysoką wieżą, wzniesiony w XVIII. w. Ludność N. odznaczyła się w walkach ze Szwedami w 1656 r.

Nawozowe doświadczenia mają na celu ustalić potrzeby nawozowe danej gleby lub rośliny (ob. Nawozy i nawożenie). Przeprowadza się je bądź w polu (d o ś w. p o l o w e), bądź też dla stwierdzenia potrzeb pokarmowych rośliny we wazonach (d o ś w. w a z o n o w e lub w e g e t a t y w n e). Na d o ś w. p o l o w e wybiera się pole równe i możliwie jednostajne, dzieląc je na szereg jednakowych parcel, z których każdą zasila się inną kombinacją nawozów specjalnych. Dla uniknięcia grubego błędu, kombinacje te powtarza się kilkakrotnie (2—3 powtórzeń), tak jednak, aby podobnie nawożone parcele ze sobą nie sąsiadowały. N. p.: jedna parcela — nawóz fosforowo-potasowy, 2. parc. = azotowo-potasowy, 3. parc = azotowo-fosforowy, 4. parc. = pełny nawóz (fosfor, potas, azot). Dawki nawozowe na wszystkich parcelach jednej wysokości. Parcel skrajnych zwykle pod uwagę się nie bierze (możliwość mechanicznego zniszczenia plonu).

Jeśli wszystkie parcele zostały obsiane jednostajnie jednym gatunkiem rośliny i jednakowo były przez cały okres wegetacji obrabiane, wówczas różnica plonu wskaże wyraźnie braki nawozowe gleby wzgl. specjalne potrzeby nawozowe danej rośliny.

Nawozy i nawożenie. Nawozami nazywamy wszystkie produkty sztuczne lub naturalne, które zawierają składniki pokarmowe roślin lub wpływają dodatnio na fizykalne własności gleby. W odróżnieniu od meljoracyj roln. (ob.), wpływ nawozów ogranicza się tylko do jednego lub kilku okresów wegetacji. Składniki pokarmowe, których pozbawiamy ziemię przez zbieranie plonów roślinnych, musimy, celem uniknięcia t. zw. „wyjałowienia gleby", wprowadzić do niej zpowrotem. Czynność tę nazywamy *nawożeniem*. — Rośliny zielone spotrzebowują dla swego wzrostu i rozwoju szereg pierwiastków i związków mineralnych (przedewszystkiem: *azot, kwas fosforowy, potas i wapń*), zawartych w glebie w stanie roztworów wodnych. Uzupełnienie tych związków w glebie jest głównem zadaniem n. *sztucznych* (mineralnych), podczas gdy n. *naturalne* (obornik, gnojówka i t. d.) wzbogacają glebę nietylko w związki mineralne, lecz przedewszystkiem w substancje organiczne (ob. Humus), jak również działają pośrednio na poprawę fizycznych własności gleby, t. j. zwiększają jej pulchność, przewiewność, siłę zatrzymywania wody i t. p.

Przeciętny skład chemiczny nawozów:

I. Nawozy naturalne.

	azotu	kwasu fosfor.	potasu	wapna
1. Świeży obornik				
koński	5.8‰	2.8‰	6.3‰	2.1‰
bydlęcy	3.4‰	1.6‰	4.0‰	3.1‰
owczy	8.3‰	2.3‰	6.7‰	3.3‰
świński	4.5‰	1.9‰	6.0‰	0.8‰
2. Odchody ludzkie	3.7‰	1.8‰	1.5‰	1.0‰
3. Nawozy poch. organiczn.				
krew mielona	11.1%	1.2%	0.8%	0.8%
mączka mięsna	8.0%	13.0%	0.2%	16.8%
„ rogowa	10.0%	5.5%	—	6.0%
„ ze skór	8.0%	0.7%	—	—
pudretta (przetwory kloaczne)	1.7%	2—4.5%	1—4.0%	—
guano peruwiańskie	7.3%	10.5%	2.1%	12.0%

II. Nawozy sztuczne (specjalne).

	azotu	kwasu fosfor.	potasu	wapna
1. Azotowe				
saletra chilijska (azotan sodu)	15.5%	—	—	29%
saletra norweska (azotan wapnia)	13.0%	—	—	—
siarczan amonu	25.5%	—	—	—
chlorek amonu (salmjak)	24.7%	—	—	—
azotniak wapn.	15—20%	—	—	60%
2. Fosforowe				
fosforyty mielone	—	4—40%	—	30—50%
superfosfat mineralny	—	8—20%	—	16—25%
„ kostny	2%	17%	0.1%	24.4%
„ skoncentr.	—	30—4 %	—	—
mączka kostna bębn.	3.8%	23%	0.2%	31%
„ „ odklejona	1.1%	22—30%	—	—
żużle Thomasa (tomasyna-tomasówka)	—	12—22%	—	45—55%
3. Potasowe				
kainit	—	—	11—16%	—
sole potasowe fabr.	—	—	20—40%	—
4. Wapniowe				
wapno palone	—	—	—	60—97%
margiel	—	—	—	20—45%
gips (siarczan wap.)	—	—	—	29—34%
5. Popiół				
drzewny	—	2—3.5%	6—10%	30—35%
z węgla kamiennego	—	0.2%	0—2%	3.5%
z torfu	—	1.5%	0.5—1.7%	12—30%

Z powyższej tabeli wynika, że jedynie n. naturalne działają *wszechstronnie*, wszystkie zaś n. sztuczne wzbogacają glebę *jednostronnie*; stosować je przeto należy wobec niedoboru danego składnika, o czem przekonywuje wegetacja i doświadczenia nawozowe (ob. Nawozowe doświadczenia). *Skuteczność* n. sztucznych zależna jest nietylko od % zawartości danego składnika w nawozie, lecz także od stopnia jego przyswajalności. N. p. z n. azotowych bezpośrednio przyswajalnemi są te, które zawierają azot w postaci azotanu, wszystkie inne, zawierające azot w postaci organicznej (obornik, mączki i t. p.) lub amonowej, muszą przed przyswojeniem ich przez rośliny ulec przemianie. Z nawozów fosforowych bezpośrednio dostępne dla roślin są te, które zawierają sole kwasu fosforowego rozpuszczalne w wodzie (fosforany jednozasadowe w superfosfatach), słabiej działają sole rozpuszczalne w 2% kwasie cytrynowym (fosforany krzemo-wapniowe w żużlach Thomasa), natomiast kwas fosforowy, zawarty w mączkach i fosforytach wymaga przed przyswojeniem daleko idącej przemiany chemicznej. N. potasowe są naogół bezpośrednio przyswajalne. — Wszystkie n. trudno przyswajalne wymagają wcześniejszego ich dawkowania w glebę (n. p. w jesieni), łatwo przyswajalne natomiast mogą być wysiewane bezpośrednio przed rozpoczęciem wegetacji lub nawet w jej początkach, jako t. zw. *nawożenie pogłówne*, działające również przy użyciu niektórych nawozów (sole potasowe, azotniak) niszcząco na chwasty szerokolistne, n. p. w uprawie wąskolistnych zbóż. W razie braku kilku składników pokarmowych w glebie możliwe jest stosowanie kilku nawozów specjalnych, lecz tylko w kombinacjach uwidocznionych na załączonym wieloboku:

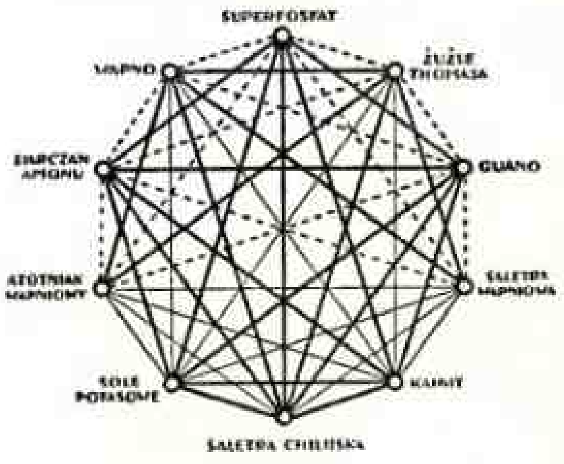

Nawozy połączone linjami grubemi mogą być ze sobą zawsze mieszane, linjami cienkiemi jedynie bezpośrednio przed użyciem, połączonych zaś linjami kreskowanemi nigdy mieszać ze sobą nie można.

Według *prawa minimum* wysokość plonu jest zawsze proporcjonalna do ilości składnika zawartego w glebie w najmniejszej ilości; stosowanie przeto chociażby najwyższych dawek innych składników nawozowych, bez zaspokojenia składnika brakującego (będącego w minimum), nie wpłynie zupełnie na zwyżkę plonu.

Wapnowanie gleby, oprócz bezpośredniego działania nawozowego, t. j. doprowadzenie potrzebnej dawki wapna dla roślin (głównie dla koniczyn, roślin strączkowych, okopowych, tytoniu i drzew owocowych) wywiera również znamienny wpływ pośredni na inne składniki pokarmowe, zwłaszcza sole potasowe, które dzięki wymianie zasadowej grupy wodorotlenowej (OH) stają się dla roślin przystępniejsze. Zawartość wapna neutralizuje szkodliwe działanie kwasów i reguluje odczyn gleby, który winien być słabo alkaliczny lub obojętny, nigdy zaś kwaśny. Stosowanie n. sztucznych wymaga znajomości indywidualnych potrzeb nawozowych danej uprawy, a w kombinowanych dawkach nawozowych zachowania odpowiedniego stosunku n. o reakcji fizjol. przeciwnej. Kontrolą dotrzymywania procentowej gwarancji n., oraz stwierdzaniem jego prawdziwości zajmują się „Stacje badania nawozów sztucznych", których orzeczenia posiadają moc dokumentów prawnych. Zakładów tego rodzaju jest w Polsce kilkanaście. Polska produkcja n. sztucznych zaspokaja prawie zupełnie potrzeby krajowego rolnictwa, jedynie żużle Thomasa jako produkt uboczny przy wytapianiu żelaza systemem bessemerowskim, są częściowo przedmiotem importu z Francji i Niemiec. Wytwórczość n. azotowych koncentruje się głównie w państwowej fabryce związków azotowych w Chorzowie (Górny Śląsk) oraz w Mościcach (pod Tarnowem); liczne pokłady zw. potasowych i fabryki skoncentrowanych soli potasowych (w Kałuszu i in.), złoża fosforytowe na Kresach płd.-wschodnich i szereg firm prywatnych, produkujących n. fosforowe, zapewniają niemal zupełną samowystarczalność tej ważnej gałęzi przemysłowej.

Nawozy naturalne.

Obornik składa się ze stałych i płynnych odchodów zwierząt domowych oraz ściółki, podścielanej na stanowiskach zwierząt. Mieszanina ta, leżąc przez pewien czas podlega fermentacji i przemianom chemicznym, podnoszącym jej wartość nawozową. Jakość o. zależy od: 1) gatunku i sposobu żywienia inwentarza, 2) od jakości i rodzaju ściółki (słoma, trzcina stawowa, sucha trawa, igliwie, ściółka torfowa i t. d.), 3) od stopnia przegnicia i sposobu przechowywania gnoju. Odchody zwierząt gosp. składają się z części stałych (kał) i płynnych (mocz); składniki te oddzielnie nie posiadają własności n. zupełnego: kał zawiera przedewszystkiem znaczną ilość zw. fosforowych, lecz nieznaczne ilości azotu i potasu, mocz natomiast nie zawiera prawie zupełnie zw. fosforowych, obfituje jednak w azot i potas. Ściółka pozwala w oborniku zachować całą zawartość odchodów płynnych.

Procesy fermentacyjne i rozkładowe w *oborniku*, będące dziełem drobnoustrojów (pierwotniaki, bakterje, pleśnie, drożdże i śluzowce) zależnie od sposobu przechowywania mogą być *pożyteczne* lub *szkodliwe*. Prawidłowe przegnicie ma na celu: 1) rozłożyć substancje organiczne, szkodliwe tak dla roślin uprawnych, jak i bakteryj nitryfikujących (ob. Nitryfikacja). 2) Azotowe związki organiczne tak dalece rozłożyć, aby po przyoraniu obornika mógł natychmiast rozpocząć się proces nitryfikacji, t. zn. tworzenie nieorganicznych, bezpośrednio przyswajalnych zw. azotowych głównie pod postacią azotanów (saletry). — Złe przechowywanie obornika (susza, nadmiar wilgoci, wysoka temperatura, nadmierny dostęp powietrza i t. p.) staje się przyczyną procesów szkodliwych, wywołujących bezpowrotne straty wartości nawozowej. Straty te dotyczą przedewszystkiem zawartości azotu (głównie z moczu), który zostaje wydzielony i ulatnia się w powietrze. Ułatwienie przeto procesów korzystnych, a zredukowanie procesów szkodliwych jest zadaniem prawidłowego przechowywania obornika. 1) *Przechowywanie na gnojowni* winno utrzymywać nawóz w stanie miernie wilgotnym, silnie ubitym, niedopuszczającym nadmiaru powietrza i ciepła. Gnojownie buduje się blisko obory lub stajni w postaci dołu 20—25 cm głębokości o nieprzepuszczalnem dnie i ścianach (cegła, cement, szlam i t. p.). Gnojownia winna wydzielać woń substancyj gnijących, wydzielanie natomiast woni amonjaku świadczy o złem przechowywaniu i znacznych stratach azotowych. — 2) *Przechowywanie obornika pod bydłem* jest korzystniejsze, wymaga jednak odpowiedniej budowy stajni. Z tego względu system ten jest mniej rozpowszechniony. — Obornik, przeznaczony do nawożenia, kraje się w pionowe pasy i wywozi na pole, gdzie albo bywa składany w dużych stertach na kraju pola, bądź też rozłożony na drobne kupki na całej przestrzeni. Kupki nawozowe, będące źródłem dużych strat, winny być odrazu równomiernie roztrzęsione i natychmiast przyorane. Pozostawianie warstwy obornika na powierzchni bywa stosowane na wiosnę (t. zw. potrząs), na słabo przezimowanych oziminach lub w jesieni na koniczynach, lucernie i mieszankach pastewnych. *Hurtowanie lub koszarowanie* polega na pozostawianiu zwierząt (owiec, koni) przez pewien czas na polu w ogrodzeniu, które przenosi się z miejsca w miejsce. *Dawki nawozowe obornika* zależą: 1) od gatunku i głębokości gleby, 2) od gatunku rośliny uprawnej i 3) od jakości nawozu. Nawożenie stosuje się raz lub dwa razy w ciągu płodozmianu, a więc co 3—4 lat, licząc 100—120 q obornika na 1 rok i 1 hektar (300—360 q na 1 ha co trzy, lub 400—500 q na 1 ha co cztery lata).

Gnojówka, płyn odpływający z obornika i gromadzący się w zbiorniku, zawiera przedewszystkiem związki azotowe i potasowe. Składników fosforowych nie zawiera, gdyż te jako trudniej rozpuszczalne pozostają w stałych odchodach zwierzęcych. Wartość nawozowa gnojówki jest ściśle zależna od jej konserwowania: gnojówka chroniona przed dopływem deszczu i zagęszczeniem zawiera w przybliżeniu w 1 hl 260—360 gr azotu i 250—400 gr tlenku potasu. Gnojówka nie chroniona natomiast zawiera

w 1 hl 40—100 gr azotu i 70—450 gr tlenku potasu. Jako nawóz niezupełny gnojówka może być stosowana: 1) do nawożenia warzyw, drzew i krzewów owocowych na wiosnę, 2) do zasilania na wiosnę przerzedzonych ozimin, 3) do zasilania łąk i upraw roślin pastewnych.

Odchody ludzkie posiadają b. wysoką wartość nawozową, lecz przy systemach kanalizacyjnych tracą na wartości pod wpływem rozcieńczenia. Japonja i część Chin samowystarczalność płodów roślinnych zawdzięczają, pomimo przeludnienia, powszechnemu użyciu tego nawozu. U nas po wsiach miesza się go z nawozem bydlęcym lub przesypuje torfem i ziemią celem kompostowania ogrodów. Odchody ludzkie w stanie suchym i sproszkowanym stanowią produkt nawozowy zwany „pudretta".

Wody kanałowe niektórych miast (Paryż, Berlin, Poznań i t. d.) przy użyciu pewnych urządzeń technicznych mogą dawać obfite źródło azotu nawozowego dla podmiejskiej intensywnej uprawy warzyw i kwiatów.

Kompost, stanowiący mieszaninę odpadków gospodarskich składaną w stosy, przesypywaną ziemią i polewaną gnojówką lub wodą, posiada oprócz dobrych własności nawozowych wartość przyspieszania procesów fermentacyjnych w glebie, dzięki znacznej zawartości bakteryj. Używa się go przedewszystkiem w gospodarstwach ogrodowych, jak również w uprawie łąk i pastwisk.

Nawozy zielone. Przez przyoranie roślin zielonych wzbogaca się glebę w próchnicę i azot. Szereg roślin, należących do rodziny motylkowych (Papilionaceae) wytwarza t. zw. brodawki korzeniowe, będące siedliskiem bakteryj (bact. radicicola), wiążących wolny azot z powietrza pod postacią soli azotowych. Do roślin tych należą: łubin, bobik, wyki, groch polny, seradela, a także koniczyna.

Nawój, część krosien (ob.); wałek, na który nawija się osnowę (n. tylny) i gotowe płótno (n. przedni).

Nawóz, ob. Nawozy i nawożenie.

Nawra, obszar dworski w pow. Toruń (woj. pomorskie), przy kolei: Unisław—Chełmża z 535 mieszk. Istnieje tu piękny pałac z końca XVIII. w. po Kruszyńskich, zawierający bogatą bibljotekę i cenne archiwum Szczanieckich.

Nawrocki, 1. Feliks, fizjolog pols., (1838—1902), studja w Berlinie i Wrocławiu, 1866 został prof. fizjologji w Szkole Głównej w Warszawie. Prace przeważnie z zakresu fizjologji nerwów, zajmował się również badaniami sądowo-lekarskiemi.

2. Józef, poeta pols., * 1868, wydał „Strofy" (1902) i „Światło i cień" (1906).

3. Władysław, poeta pol., (1873—1931), w r. 1900 odznaczony na konkursie „Prawdy" za poemat „Maj — księga miłości", liczne utwory poetyckie, m. i. „Sonety królewskie", w różnych czasopismach, nadto przekłady poetów niem., franc., angiel., włosk., i hiszpańskich oraz studja i artykuły krytyczne z historji sztuki i literatury powszechnej.

4. Bolesław, malarz polski, * 1876, studja w Paryżu i Monachjum. Wystawia liczne prace w Zachęcie warszawskiej. Maluje portrety, krajobrazy, widoki miast polskich, studja wnętrz i t. d.

Nawroczyński Bogdan, współcz. pols. pisarz i pedagog, wizytator szkolny, wydał m. i.: „Mikołaj Kopernik" (szkic popularny), „Piękno i ból w „Ojcu zadżumionych" i w innych poematach bólu rodzicielskiego" (1916, studjum krytyczno-literackie), „Zasady nauczania" (1930, podręcznik metodyczny).

Nawrot, ob. Lithospermum.

Nawrócenie (greck. metanoia, zmiana poglądu, sposobu myślenia, łac. conversio); dogmatyczno-ascetyczne określenie etycznej zmiany na tle religijnem, która jest przedewszystkiem celem chrześcijaństwa.

Nawrót (recydywa), powtórne wystąpienie przebytej choroby. N. spostrzega się szczególnie w chorobach zakaźnych (jak kiła, malarja, reumatyzm stawowy), jak również przy operatywnie usuniętych nowotworach złośliwych.

Nax Ferdynand, architekt polski, (1736—1810), budowniczy królewski w Kielcach, budował 1751—1773 pałac w Nałęczowie.

Naxia, ob. Naxos.

Naxos (Naxia), grecka wyspa na morzu Egejskiem, najpiękniejsza, największa i najwyższa w Cykladach z 423 km² i ok. 17.000 mieszk. Zbudowana z granitu, gnejsu i łupków łyszczykowych wyspa jest wysoka do 1.003 m (Ozia), przyczem najwyższe wzniesienia są zbudowane z marmurów. Ludność trudni się głównie rolnictwem i hodowlą owoców płd. Stolicą jest miasto N. z ok. 1.900 mieszk., położone malowniczo w płn.-zach. części wyspy, posiada stary zamek wenecki.

Wyspa zamieszkała w starożytności przez Jonów, przeżyła okres największej świetności pod władzą tyrana Lygdamisa (536—525 przed Chr.), później należała do ateńskiego związku morskiego, do Macedonji, do Egiptu (w czasach Diadochów), do Rodos, a wreszcie do Rzymian. W średniowieczu (Naxia) była N. ośrodkiem księstwa (1210—1579), w 1579—1830 należała do Turcji.

Naxos, najstarsza kolonja Greków na Sycylji, założona w r. 735 prz. Chr. przez Chalcydyjczyków. W r. 500 opanowana przez Gelę i Syrakuzy, wywalcza sobie N. wolność w 461, walczy w 415 z Atenami przeciw Syrakuzom i rozwija się do 403, kiedy to zostaje zburzona przez Dionyzjosa I. (ob. Taormina)

Nazarejczycy, 1. Nazarejczyk, przydomek Chrystusa, który część życia swojego spędził w Nazarecie; nazwa uczniów Chrystusa, których uważano za sektę żydowską; według Dziej. Ap. 24, 5 nazwa dla wszystkich chrześcijan, później nadana pewnej grupie żydów-chrześcijan.

2. Sekta protestancka, której twórcą był Jan Jakób Wirz (1778—1858), tkacz z zawodu. W r. 1826 miał otrzymać powołanie na proroka, zwolennicy jego czczą go jako inkarnację bóstwa. Sekta ta dziwne ma poglądy (spekulatywno-racjonalistyczne) na postać Chrystusa, zwłaszcza na Jego narodzenie i zmartwychwstanie; w nabożeństwach jest dużo elementów katolicyzujących, n. p. wezwanie Marji jako królowej nieba i matki wszystkich wiernych. Zwolennicy sekty rozproszeni są, bardzo nieliczni zresztą, po Wirtembergji, w Wuppertal i w Besarabji. Sekta powoli się rozpada.

Nazarejczycy (nazareniści, nazareńska szkoła), grupa malarzy (zawiązana 1810—1820), tworząca t. zw. szkołę n. w Rzymie, propagującą powrót do natury i szczerości, jako przeciwwagę pseudoklasycyzmu, dalej naśladownictwo malarstwa włoskiego wczesnego Odrodzenia oraz kult średniowiecza. N. wiedli życie wspólne, prawie zakonne, opracowując głównie tematy religijne i nadając im cechy mistyczne. Założycielami szkoły byli głównie Niemcy: Overbeck, Pforr, Cornelius, Schadow, Schnorr, Führich. Nazwa n. rozszerzyła się później i na innych malarzy, zwolenników tego kierunku. N. wywarli również wpływ na malarzy polskich tego okresu, w szczególności na Wojciecha Stattlera, Leopolda Nowotnego i Maksymiljana Piotrowskiego.

Nazaret, 1. osada w staroż. Galilei, znana jako miejsce zamieszkania Matki Boskiej i św. Józefa. Nowoczesne miasto N. (arab. en-Nâsira) ma 7.424 mieszk. i szereg pamiątek związanych z życiem Jezusa Chrystusa i Jego Rodziców.

2. miasto w stanie Bahia (Brazylja), nad rz. Jaguaripe, na płd.-zach. od Bahii z 20.000 mieszk. i handlem.

Nazaretanki (Siostry Najśw. Rodziny z Nazaretu), zgromadzenie zakonne, założone w Rzymie 1875 przez Franciszkę Siedliską; działalność kontemplacyjno-czynna, wychowują młodzież, opiekują się sierotami i ubogimi, prowadzą szkoły; reguła oparta na regule św. Augustyna; zatwierdzone przez papieża 31 lipca 1909. N. posiadają swoje domy głównie w Polsce (n. p. Krakowie, Warszawie, Lwowie i t. d.) i w Ameryce.

Nazareth, ławica podmorska między Sejszelami i Maskarenami, na wsch. od Madagaskaru.

Nazarjusz i Celsus, święci, umęczeni w Medjolanie koło 68 r.

Nazwiska zmiana następuje: przez zamążpójście, przy którem kobieta otrzymuje nazwisko męża, przy unieważnieniu małżeństwa, przy którem przyjmuje zpowrotem swoje panieńskie nazwisko, przy rozwodzie, przy którym ma ona wybór między swem nazwiskiem panieńskiem, a nazwiskiem męża, o ile nie ponosi wyłącznej winy rozwodu, (natenczas bowiem może nadal używać nazwiska męża tylko za jego zgodą); przez adopcję, przy której dziecko otrzymuje nazwisko adoptującego, przez legitymację, przy której otrzymuje ono nazwisko ojca i przy uznaniu dziecka dotąd ślubnego za nieślubne, przy którem otrzymuje ono nazwisko matki. Każda inna z. n. wymaga zezwolenia ministra spraw wewnętrznych, a zezwoleń udziela się tylko w przypadkach, zasługujących na szczególne uwzględnienie, przyczem (w Polsce) niepolskie brzmienie nazwiska nie jest dostatecznym powodem do zmiany (Ustawa z 24. X. 1919). Ustawa w r. 1920 pozwala osobom wojskowym, które podczas służby w formacjach wojskowych polskich lub w wojsku polskiem przybrały inne nazwisko, na uzyskanie zatwierdzenia przybranego, wzgl. zmiany poprzedniego nazwiska.

Nazwisko, stałe oznaczenie osobowe, właściwe wszystkim członkom jednej rodziny, dziedziczne. Pierwotnie odnosiło się tylko do pewnej jednostki, po jej śmierci nie przechodziło na inne, niejednokrotnie w ciągu jej życia ulegało zmianom. Proces ustalania się n. przypada w Europie zach. na XI—XIV. w., w Polsce na w. XV—XVI., przyczem najpierw ustalają się nazwiska szlacheckie, potem mieszczańskie, z pocz. w. XIX. dopiero chłopskie i żydowskie. Dzielimy n. na: 1. pospolite, 2. odmienne i 3. odmiejscowe. Pierwsze, pierwotnie o charakterze przezwiskowym, pozostały jako odznaczenie jednej ze znamiennych cech człowieka, z biegiem czasu, przechodząc na jego potomstwo, zatraciły swoje pierwotne znaczenie (np. Nowak, Bielak, Bystroń); grupa ta zczasem dzięki częstej ujemnej wartości uczuciowej n. wydatnie się zmniejszyła. Drugie są to t. zw. patronimika (utworzone od nazwiska ojca), rzadziej matki (matronimika) n. p. Stachura, Wawrzyniak; zwłaszcza częste na icz: Piotrowicz. W językach germańskich należą tu liczne n. zakończone na sohn, sen: (Mendelsohn, Andersen). Patronimika są głównie żywe w Rosji, gdzie imienia ojca z sufiksem owicz, ewicz, używa się także obok nazwiska, jako drugiego oznaczenia osoby (np. Mikołaj Wasiljewicz Gogol). Trzecią grupę, t. zw., niezupełnie słusznie, szlacheckie, tworzono pierwotnie w Polsce z nazw miejscowych z przyimkiem z (np. Jan z Tęczyna, z Woli), a więc tak jak francuskie z przyimkiem de, niemieckie z von — później przez dodanie sufiksu ski: (Tęczyński, Wolski). Nieco inny system tworzenia n. istniał w starożytnym Rzymie, gdzie obok imienia, praenomen (np. Publius) istniało n. rodowe, nomen gentile (np. Vergilius), i n. rodzinne, cognomen (np. Maro). — Ob. też Nazwiska zmiana. — Podstawowa praca w języku polskim: J. St. Bystroń „Nazwiska polskie".

Nazwy geograficzne, nazwy gór, rzek, jezior, mórz, lasów, bagien, osad, krajów i t. p. W ciągu wieków ulegają n. niekiedy licznym i znacznym zmianom, zwłaszcza w miarę zmian narodowościowych i politycznych, zachodzących na danym obszarze. Stąd też zarówno dla językoznawców, jak historyków i geografów stanowią n. bezcenny materjał, pozwalają bowiem odtworzyć w braku innych źródeł charakter etniczny, a w wielu wypadkach i fizjograficzny danego obszaru w dawniejszych czasach.

Nazyrejczyk (hebr. nasir, poświęcony), u dawniejszych Izraelitów człowiek, który ślubował wstrzymanie się od spożywania wina i od strzyżenia włosów. Ślub był czasowy (najmniej na 30 dni) albo też dozgonny, a datował się od czasów patrjarchów. N. poświęcał się na szczególną służbę Boga.

Nb, symbol chemiczny pierwiastka niobu.

NB. (N. B.) = Nota bene.

Nd, symbol chemiczny pierwiastka neodymu.

N. E., międzynarodowy znak dla płn. wschodu (ang. North East, franc. Nord-Est).

Ne, symbol chemiczny pierwiastka neonu.

Ne quid nimis (łac.), odpowiadające greckiemu „Meden agan", znaczy: we wszystkiem zachowaj miarę.

Nea, ob. Nidelv.

Nea Kaimeni, ob. Santoryn.

Neagh (Lough N.), największe jezioro słodkowodne na wyspach Brytyjskich w płn. Irlandji, na zach. od Belfast z 396 km², głębokie do 31 m.

Neander Joachim, niem. poeta religijny, (1650—1680), autor pieśni kościelnych: „Glaub- und Liebesübung" (1679).

Neandertalska rasa (Homo Neanderthalensis, dawniej zwana również H. primigenius), która zamieszkiwała Europę w późnym okresie dyluwjalnym, otrzymała swą nazwę od znaleziska z 1856 w Neanderthal, k. Düsseldorfu, składającego się ze sklepienia czaszki, kilku kości długich i ułamków szkieletu. Niedokładne oznaczenie warstwy geologicznej, z której to znalezisko pochodziło, spowodowało spór, czy należy uważać je za szczątki człowieka kopalnego, czy też charakterystyczne dla nich cechy (niskie, w tył uciekające czoło, silnie rozwinięte łuki nadoczodołowe etc.) przypisać czynnikom patologicznym. Dopiero dalsze znaleziska z okresu dyluwjalnego: Gibraltar, Spy (Belgja), Krapina (Chorwacja), La Chapelle-aux-Saints, Le Moustier (Francja), Brokenhill (Afryka płd.), Tabgha (Galilea) i i., pozwoliły na pewne stwierdzenie istnienia w tym czasie r. n. Budową swą zbliża się znacznie więcej do małp człekopodobnych, niż człowiek współczesny; charakterystycznem dla niej jest występowanie całego szeregu cech pitekoidnych (por. Człowiek), obok których wymienić należy niski wzrost, silną budowę czaszki, długogłowość. Ob. też Rasy ludzkie.

Neanderthal, ob. Mettmann.

Neapol (włosk. Napoli), stolica prowincji N. w Kampanji (Włochy), a zarazem najludniejsze miasto włoskie z 920.648 mieszk. Miasto jest rozłożone wspaniale u stóp i na stokach wzgórz obramiających zatokę Neapolitańską, na zach. od Wezuwjusza.

Wsch., niższa i starsza część miasta wokół portu jest gęsto zabudowana i posiada ciasne ulice, natomiast nowsza, zach. część jest rozłożona pięknie na licznych wulkanicznych wzgórzach (Castel Sant' Elmo, 249 m), pod któremi biegnie szereg tuneli. Z budowli starożytnych zachowały się tylko drobne szczątki (n. p. t. zw. grobowiec Wergilego na wzgórzu Posilipo), posiada natomiast N. mnóstwo kościołów (482 katol. i 11 innych), z których zasługują na wzmiankę: katedra San Gennaro (1294—1324), kościół Santa Maria del Carmine (1269), gotycki San Domenico Maggiore (1289), Santa Chiara (1310) z grobowcami królów andegaweńskich, San Lorenzo (1324), San Giovanni a Carbonara (1343), Santa Maria l'Incoronata (1352) z freskami sieneńskiemi, Sant' Angelo a Nilo (1385) i i. Z budowli świeckich należy wymienić bramę Porta Capuana (1484—95) z rzeźbami Jana da Nola, ongiś królewski pałac Castel Nuovo (od XIII. w.), Castel dell' Ovo, położony na wysepce (od 1154), Castel Capuano (1231), Palazzo reale (zbudowany w 1600 przez Fontanę) i wiele innych.

Przemysł (spożywczy, kamieniarski, cisatkarski, tkacki, meblowy i i.) nie odgrywa większej roli w życiu gospodarczem miasta, ważną natomiast rolę odgrywa handel i turystyka. Ruch portowy wyrażał się w 1924 r. cyfrą 17.302 statków z 15.900.000 tonn reg. netto. N. posiada połączenia z ważniejszemi portami zach. i płd. Europy, płn. Afryki, Azji wsch. i płd. Ameryki.

Z zakładów naukowych posiada miasto uniwersytet (od 1225), politechnikę, akademję weterynarji, wyższą szkołę handlową, akademję sztuk pięknych, konserwatorjum muzyczne, instytut orjentalny i marynarki handlowej oraz cały szereg różnych specjalnych instytutów, bibljotek (m. i. Bibl. Narodową założ. w 1731 r. i mającą ok. 1 miljon tomów, 11.868 rękopisów, 4.625 starych druków i 1.814 papirusów z Herculaneum), olbrzymie archiwum miejskie (40.000 dokumentów pergamin.), wiele muzeów (m. i. Muzeum Narodowe założ. w 1738 r., jedno z najbogatszych w Europie, z wykopaliskami z Pompei, Herculaneum i i., zbiór starożytności Farnese, zbiory egipskie, galerję obrazów, muzeum Capo di Monte, Museo Civico Filangieri i towarzystw naukowych (akademja Società Reale, Accademia Leonardo da Vinci, Accademia Pontaniana i i.).

N. jest starą grecką kolonją (Neapolis — nowe miasto), która zachowała nawet w czasach rzymskich swój grecki charakter i urosła wnet do rangi wielkiego miasta. We wczesnem średniowieczu należało miasto do Ostrogotów, później (od 536) do Bizancjum, a od 1140 do Normanów, a wreszcie stało się stolicą królestwa Obojga Sycylji.

Neapolis (greck., „Nowe miasto"), nazwa wielu miast w starożytności.

Neapolitańska seksta, charakterystyczny interwał w akordzie subdominanty w Moll, powstały przez obniżenie seksty, np. w A-moll subdominanta d-f-h obniża h na b. Nazwa pochodzi stąd, że interwałem tym posługują się często kompozytorzy operowi szkoły neapolitańskiej w drugiej połowie XVII. w. S. n. występuje również często u Chopina.

Neapolitańska zatoka (Golfo di Napoli), na zach. wybrzeżu płd. Włoch, słynna ze wspaniałej panoramy swych wybrzeży i pięknej barwy wód. U wejścia, między przylądkiem Misene i Campanella ma zatoka 30 km szerokości, w ląd zaś wciska się na 22 km.

Neapolitańskie sumy, spadek po Bonie, obejmujący księstwa Bari i Rosano, oraz 430.000 dukatów, który, wskutek sfałszowania testamentu królowej przez jej doradcę Pappacadę, dostał się w znacznej części królowi hiszpańskiemu Filipowi II. Podjęte przez dwór polski zabiegi trwały przez półtrzecia wieku i pozostały w ogromnej mierze bezskuteczne.

Nearchos, admirał i przyjaciel Aleksandra Wielkiego, w 325 r. przeprowadził flotę od ujścia Indusu do ujścia Eufratu. Opłynięcia Arabji nie mógł uskutecznić z powodu wczesnej śmierci Aleksandra W. Fragmenty jego opisu

podróży (Periplus) znajdują się u Arrjana (ob. Arrianos).

Nearktyczna dzielnica, w geografji zwierząt dzielnica h o l a r c t i s (ob.), obejmująca Amerykę płn. od granicy lasu aż po Meksyk. Na wsch. górzysta, pokryta lasem i roślinami uprawnemi, na zach. wyżynna, pokryta roślinnością stepową. Na płn. klimat zimny, na płd. subtropikalny. Niektóre ssaki ma wspólne z krainą cyrkumpolarną (np. łoś), wiele natomiast z palearktyczną, stąd też łączy się je razem z holarktyczną. Ze zwierząt występują: łoś amerykański, kozioł śnieżny, bizon, kanadyjska wiewiórka, amerykańska polatucha, bóbr amerykański, skoczek amerykański, igłozwierz drzewny kanadyjski, ryś kanadyjski, soból amerykański, pracz, niedźwiedź szary i t. d. Z ptaków charakterystyczny gołąb wędrowny, z gadów żółwie, aksolotle, z ryb słodkowodnych Amia, Lepidosteus, ślepe ryby jaskiniowe (Amblyopsis).

Nearthrosis (greck.), nowowytworzenie się stawu w miejscu fałszywem; zdarza się przy źle „nastawionych" zwichnięciach i niezrastających się złamaniach kości wzgl. po operatywnem usunięciu stawu.

Neath, miasto i port morski w Glamorganshire w Walji (W-ka Brytanja), przy ujściu rzeki N. do kanału Brystolskiego z 18.928 mieszk. Przemysł metalurgiczny, chemiczny i kopalnie węgla.

Néau, ob. Eupen.

Nebeský Václav Bolemír, poeta czeski, (1818—1882), najpierw bajroniczny romantyk (poemat „Antypody" 1844), później badacz literatury, autor studjów o Szekspirze, Calderonie, Kalewali i i., znakomity tłumacz Ajschylosa, Arystofanesa, Plauta i Terencjusza.

Nebireh, ob. Naukratis.

Nebo, góra w kraju Moabitów, ob. Abarim.

Nebo (hebr.), babil.-asyr. bóstwo, ob. Nabu.

Nebraska, stan Unji Płn.-Amer. z 200.768 km² i 1,396.000 mieszk. (1927). Zachodnią część stanu zalega słabo zaludniona prerja z obszarami lotnych piasków (b a d l a n d s), wsch. część, posiadająca glebę lessową stanowi obszar rolny i hodowlany. Główne r z e k i: Missouri z dopływami Niobrara i Platte. K l i m a t, dość suchy odznacza się wielkiemi wahaniami temperatury (Omaha: śred. temp. roku 10,1°, stycznia —6,4°, lipca 24,7°, opadów w roku 750 mm). Częstem zjawiskiem są gwałtowne burze śnieżne (blizzards) i tornado. L u d n o ś ć prawie wyłącznie biała (Indjan ok. 2.500) trudni się przeważnie rolnictwem i hodowlą bydła. Rolnictwo dostarcza kukurydzy, owsa, pszenicy oraz buraków cukrowych. W związku z rolnictwem i hodowlą rozwinął się w N. przemysł mięsny i młynarski. N. posiada 10.366 km kolei żel., m. i. linję Union—Pacific. N. dzieli się na 93 counties; do Kongresu wybiera 2 senatorów i 6 deputow. Stolicą stanu jest L i n c o l n, siedziba uniwersytetu, największem miastem Omaha.

N., część obszaru Luizjany, kupionej od Francji w 1803, jest stanem od 1867.

Nebraska City, miasto w stanie Nebraska, nad rz. Missouri, poniżej Omaha, z 6.279 mieszk. Przemysł mięsny i handel.

Nebraska River, ob. Platte River.

Nebrodyckie góry (Monti Nebrodici), ob. Sycylja.

Nebukadnezar, (hebr.; greck. N a b u c h o d o n o z o r, babil. Nabukudurriussur), imię dwóch królów babilońskich. 1. N. I., ok. 1146—23 prz. Chr., walczył pomyślnie przeciw Asyrji i Elamitom. 2. N. II. W i e l k i, pobił jako następca tronu 605 faraona Nechona, pod Karkemisz, podbił jako król (605—562) Syrję i wybrzeża Palestyny, sholdował króla judejskiego Jojakima, który następnie zbuntował się, co doprowadziło do zburzenia Jerozolimy 586 i uprowadzenie ludności (niewola babilońska). N. zbudował, wzgl. odnowił wiele gmachów, zwł. w stolicy, otoczył ją nowym murem i obwarował całą północną granicę Babilonji. Z jego epoki dochowało się wiele napisów.

Nebularna hipoteza, ob. Świat.

Nebulium, ob. Asterium.

Necho, król egipski, 609—595 prz. Chr., odebrał Asyryjczykom Syrję, utracił ją następnie wskutek klęski pod Karkemisz na rzecz Nebukadnezara II. (605), powziął plan połączenia Nilu z m. Czerwonem.

Nécessaire (franc.), ob. Neseser.

Neckar, prawoboczny dopływ Renu w płd.-zach. Niemczech, długi 367 km. Wypływa w Wirtembergji, płynie wzdłuż płn. krawędzi Jury Szwabskiej, przez kotlinę Szwabską, Odenwald i wypływa pod Heidelbergiem na nizinę Nadreńską, a uchodzi pod Mannheim. W dolnym biegu jest żeglowny i skanalizowany.

Necker, 1. Olivier, zw. „Czartem", ulubieniec Ludwika XI. francuskiego, (ok. 1440/50—1484), początkowo pokojowiec, 1474 uszlachcony, namiestnik St. Quentin, po śmierci króla powieszony przez szlachtę.

J. Necker.

2. Jacques, finansista franc., (1732—1804), początkowo bankier w Genewie, 1768 jej przedstawiciel w Paryżu, 1777 powołany przez Ludwika XVI. na generalnego inspektora skarbu, zręcznością swą i bezinteresownością podniósł finanse państwa i usiłował przeprowadzić reformy; 1781 ogłosił sprawozdanie z dochodów i rozchodów skarbu, przez co zdobył wielką popularność, ale musiał ustąpić z swego stanowiska. 1788 powołany zpowrotem, nie okazał potrzebnych w przełomowym okresie rewolucji zdolności politycznych, stracił mir u ludu, 1790

schronił się do Szwajcarji. — Córką jego była słynna literatka p. de Staël-Holstein.

Nectandra Roland. (pachurzec), rodzaj, należący do Lauraceae, rośliny drzewiaste o skórzastych liściach, rosną w tropikalnej Ameryce. N. puchury Nees. dostarcza t. zw. bobu pichuri, używanego w medycynie. N. rodioei R. Schomb. dostarcza bebeeru cz. biburu, zawierającego bebeerynę, używaną zamiast chininy.

Nectaria (miodniki, nektarja), miejsca na wyższych roślinach kwiatowych, wydzielające słodki płyn (nektar), występują zwykle w obrębie kwiatu lub w jego sąsiedztwie, stojąc na usługach zapylania. W najprostszym wypadku są to koliste dołki u podstawy listków okwiatu lub też rynienki gruczołowe, poduszeczki i t. d. W wypadkach bardziej skomplikowanych wykształcają się niejednokrotnie specjalne kieszonki, wypełnione nektarem, które często przybierają kształt ostróg (np. u storczyków). U brazylijskiej rośliny Marcgravia n. rozwijają się poza obrębem kwiatu (n. pozakwietne), mianowicie podkwiatki przybierają funkcję n. W wielu wypadkach drogę do n. wskazują t. zw. wskaźniki, wyróżniające się na płatku inną barwą. Pozakwietne n. (n. extranuptiala), np. na przylistkach gatunków Vicia, blaszce liściowej Ailanthus glandulosa, i u wielu roślin t. zw. mrówkolubnych, służą prawdopodobnie do regulowania przemiany materji, poza tem grają one może rolę ochronną przed gąsienicami i innemi owadami, gdyż wydzielany miód zwabia osy i mrówki, polujące na nieprzyjaciół rośliny.

Necrophorus Fabr., ob. Silphidae.

Nectria Fr., rodzaj grzybów z grupy Pyrenomycetes (jądrzaki). Poszczególne gatunki żyją na gnijącem drzewie w korze lub pod korą, powodując niekiedy choroby, objawiające się złuszczaniem kory. Zjawisko szczególnie częste u lip, buków (rak bukowy) i drzew owocowych.

Nedbal Oskar, kompozytor czeski, (1874—1930, [samobójczo]), uczeń Dvořaka, wiolista Kwartetu czeskiego (Hofmann, Suk, Vihan), dyrygent filharmonji praskiej, następnie „Tonkünstler-Orchester" w Wiedniu, wreszcie dyrygent opery w Bratislavie, napisał suitę, pieśni, balety, m. i. „Der faule Hans", operetki, m. i. „Polenblut" (1913) i operę „Chłop Jakób".

Nederland, Stoomvart Maatschappij, największe holenderskie towarzystwo okrętowe z siedzibą w Amsterdamie, utrzymuje stałą komunikację z holend. Indjami; w r. 1926 posiadało towarzystwo 49 parowców i okrętów z 367.000 t. rej. btto.

Neddżd, kraina w Arabji środk., od 1921 niezależny sułtanat Wahabitów z 1,072.000 km² i ok. 585.000 mieszk. Do N. należy także dawniej turecki obszar El-Hasa nad zatoką Perską, Szammar i Dżuba oraz duża część zdobytego w 1924—25 Hedżasu. Stolicą jest E' Riad. Sułtanem N. jest Abd el-Aziz ibn Saud (* 1882).

Neddżef (Meszhed-Ali), miasto w Iraku (wilajet Bagdad), 40 km na zach. od kolei bagdadzkiej z ok. 25.000 mieszk. i grobowcem Alego, do którego ściągają liczne pielgrzymki szyitów.

Neefe Christian Gottlob, kompozytor niemiecki, (1748—1798), nadworny organista w Bonn, gdzie Beethoven był jego uczniem w kompozycji; pisał sonaty fortepianowe, ody czyli pieśni solowe do słów Klopstocka, opery komiczne.

Neeffa koło, koło zębate, po którem ślizga się sprężyna metalowa, przerywając obwód prądu elektr. na każdej przerwie między zębami.

Neeffa młotek, p. Magnetyczny przerywacz.

Neefs (Nefs) Pieter starszy, malarz niderlandzki, (ok. 1578—1650 lub 1656), przypuszczalnie uczeń. H. van Steenwyka starszego, malował wnętrza kościołów (we wszystkich prawie większych muzeach). Figury w jego obrazach malowali: Fr. Francken, Teniers, Brueghel i Th. van Thulden. — Syn jego, Pieter młodszy, († 1675), był również malarzem architektury.

Neer, 1. Aart (Arnout) van der, malarz niderlandzki, (ok. 1603—1677), malował widoki kanałów holend. w świetle księżyca, ślizgawki i t. d., które znajdują się w wielu galerjach.

2. Eglon Hendrick van der, syn i uczeń powyższego, malarz niderlandzki, (ok. 1635—1703), pracował we Francji, Holandji i Belgji, wkońcu jako malarz nadworny w Düsseldorfie. Malował sceny rodzajowe i krajobrazy ze stafażem mitologicznym.

Neera, pseud. pisarki włoskiej Anna Radius Zuccari, (1846—1916), autorki powieści o etycznej tendencji, ale bez większej wartości artystycznej: „Il marito dell' amica" (1885), „Il libro di mio figlio" (1891), „Una passione" (1903), „La sottana del diavolo" (1912), „Rogo d'amore" (1914).

Neergaard Niels Thomasius, duński polityk, historyk i ekonomista, * 1854, poseł lewicowy, 1908 premjer i minister obrony kraju, 1909—13 zasiadał w rządach, 1920—24 premjer i minister skarbu, autor dzieł historycznych.

Nefasti, Dies, ob. Fasti.

Nefele („chmura"), pierwsza żona Atamasa (ob.).

Nefelin, minerał, glinokrzemian sodowy o składzie $NaAlSiO_4$, występuje w drobnych kryształach układu heksagonalnego, tw. 5,5—6, c. wł. 2,6. Wyróżnia się dwie odmiany: n. szklisty czyli wulkaniczny lub krótko nefelin i eleolit. N. tworzy kryształy bezbarwne lub białe o szklistym połysku, będące produktem zestalenia się stopu ognisto-płynnego pod małem ciśnieniem. Kryształy takie znane są n. p. z Wezuwjusza, gór Albańskich, Odenwaldu i t. d. Minerał ten jest istotną częścią składową niektórych fonolitów i bazaltów. Odmiany barwy zwykle czerwonawej lub zielonawej i o połysku tłustawym, wchodzące w skład skał powstałych w głębi ziemi pod ciśnieniem znane są pod nazwą eleolitu. Odmiana ta występuje w sienitach w Norwegji, na Uralu, w Arkansas i t. d.

Nefoskop, instrument, służący do mierzenia kierunku i szybkości chmur.

Nefretete, ob. Nofretete.

Nefroza (nephrosis, ob. Nerek choroby).

Nefryt, skała, należąca do grupy łupków krystalicznych, składa się ze skupień aktynolitu i tremolitu, ponadto zawiera amfibol, diopsyd,

diallag, chloryt oraz drobne ilości jadeitu, granatu, spinelu chromowego, magnetytu, apatytu, grafitu, zoizytu i epidotu. Jest to skała małego znaczenia, lecz znana z badań etnograficznych i archeologicznych, ponieważ była, a częściowo i jest materjałem używanym na broń i narzędzia. N. znany jest z osad palowych Szwajcarji, Włoch, Francji, Syberji, wreszcie z Nowej Zelandji, gdzie i obecnie używany jest do wyrobu broni i przedmiotów codziennego użytku. Na miejscu pierwotnem występuje n. w Turkiestanie, na płd. od Irkucka, na Alasce, w płd. części Nowej Zelandji, w Harcu, w Kamieniu na Śląsku.

Neftgil, odmiana ozokerytu, występująca na wyspie Czeleken na morzu Kaspijskiem.

Neftys (egipsk. Nebthat), egipska bogini, siostra Ozyrysa, razem z Izydą opłakuje jego śmierć. Kapłani z Heliopolis uważali ją za żonę Seta. Przedstawiano ją trzymającą w rękach berło z kwiatów i hieroglif oznaczający „życie"; na głowie nosi hieroglify, wyrażające jej imię.

Nefud, wielka pustynia piaszczysta w środk. części Arabji płn., między Syrją a Neddżdem; ob. Dehna.

Negacja (łac.), „zaprzeczenie"; negatywny, przeczący, w przeciwieństwie do „afirmatywny", twierdzący, czyli pozytywny. W logice n. oznacza sąd, który powstaje w ten sposób, że zaprzeczamy orzeczenie zdania twierdzącego (n. p. koń jest siwy, koń nie jest siwy). Pojęcie negatywne powstaje przez zaprzeczenie innego pojęcia (n. p. ciemność, brak światła, niezadowolenie, brak zadowolenia, nieszczęście, brak szczęścia). Odnośnie do negatywnych wielkości w matem. ob. Ujemne liczby.

Negapatam, miasto portowe w okręgu Tandżor, prezydenturze Madras (Indje ang.), przy ujściu rz. Kaweri z 54.016 mieszk. Przemysł jedwabniczy i bawełniany oraz ożywiony handel. N. jest jedną z najstarszych kolonij portugalskich na wybrzeżu Koromandel, od 1660 należało do Holandji, a od 1781 do Anglji.

Negatywny (łac.), przeczący, ujemny (ob. Negacja); negatyw, ob. Fotografja.

Negatywny druk, sposób drukowania, polegający na pokrywaniu farbą tła, a pozostawianiu liter, względnie rysunku w naturalnej barwie papieru.

Negda (ros. Negdalincy, Nigidalcy, Nejdalcy), plemię wschodnio-syberyjskie z nad rz. Amguny i jej dopływów, budową zbliżone do Tungusów.

Negker (Necker) Jobst de, drzeworytnik XVI. w. z Antwerpji, † zapewne przed 1561, wykonywał w Augsburgu (od 1510) drzeworyty według rysunków Burgkmaira, Schäuffeleina i Holbeina. Najbardziej znane są wykonane do „Thewrdannckh".

Negocjować (łac.-franc.), prowadzić układy, pertraktacje (handl., dyplomat.).

Negotin, miasto w serbskim okręgu Timok (Jugosławja), 8 km na płd. od Dunaju, przy kolei: Nisz—Prahovo z 6.236 mieszk. Uprawa słynnego wina.

Negotium (łac.), interes. Negotiorum gestio, kierownictwo interesu (zarząd); negotiorum gestor, kierownik interesu, zarządca.

Negotium claudicans (łac., „interes kulejący"), interes prawny ważny dla jednej, nieważny dla drugiej strony, np. interes zawarty przez niepełnoletniego, aż do zatwierdzenia przez opiekuna.

Negrelli Alois Maria Vincenz, austrjacki inżynier komunikacji, (1799—1858), rzucił pierwszy myśl budowy Kanału Sueskiego.

Negri, 1. Cristoforo, polityk włoski, (1809—1896), brał udział w rewolucji 1848 r., został dyrektorem służby konsularnej, 1867 założył w Florencji włoskie Towarzystwo Geograficzne, pisał na temat dawnej i nowszej historji Włoch.

2. Gaetano, włoski pisarz, (1838—1902), autor: „Bismarck, saggio storico" (1884), „George Eliot, la sua vita e i suoi romanzi" (1891, 2 t.), „Segni dei tempi" (1893, III. wyd. 1902), „Giuliano l'Apostata" (1901). Wyd. zbior. od r. 1904.

A. Negri.

3. Ada, poetka włoska, * 1870, nauczycielka ludowa, w głęboko odczutych poezjach opisuje nędzę niższych warstw społecznych: „Fatalità" (1892), „Tempeste" (1895), „Maternità" (1904), „Dal profondo" (1910), „Esilio" (1914), „Orazioni" (1918) i i. Niektóre jej utwory tłum. Marja Konopnicka.

Negri Sembilan, jedno z państewek należących do Związku Państw Malajskich, na półwyspie Malakka z 6.664 km² i 178.762 mieszk. Stolicą jest Seremban.

Négrier François Oscar, generał franc., (1839—1913), od 1884 w Tonkinie, zdobył Langson, ale nie potrafił go 1885 utrzymać; zwolniony z służby za wystąpienie przeciw rządowi w sprawie Dreyfusa.

Negro, Rio, ob. Rio Negro.

Negrografja, ob. Świetlne odbitki.

Negroponte, włoska nazwa Eubei.

Negros, wyspa w Filipinach, na płn. od Mindanao z 12.098 km² i ok. 400.000 mieszk., silnie zalesiona i górzysta (nieczynny wulkan Malaspina, 2.497 m).

Negruzzi Constantin, pisarz rumuń., (1808—1868), autor poematu historycznego „Aprodul Purice" (1837), utworów teatralnych, przekładów V. Hugo, Puszkina i i., zwłaszcza zaś „Nowel" (1857). Jego „Listy" (1857) są wzorem prozy rumuńskiej. „Opere" 1872, 3 t.

Negryci, tyleż co murzyni, dawne określenie (u Strabona) ludności berberyjskiej z zachodniej Sahary.

Negrytosi, resztki praludności Filipin, wysp Sundajskich, Malakki i Andamanów, wypieranej przez Malajów. Niscy (140—150 cm), o skórze czarno-brunatnej, włosach czarnych, kędzierzawych, krótkogłowi, o twarzy silnie prognatycznej, stoją na najniższych szczeblach kultury; zbieracze i myśliwi, mieszkają w szałasach, jako broni używają łuków i strzał, żyją w monogamji, zmarłych grzebią. Przedstawicielami ich są: Aëtowie z Płn. Luzonu, Kalangowie z Jawy, Semangowie z Malakki, Minkopiesi na Andamanach.

Negundo, p. Aceraceae.

Negus Nagast lub **Negesti** (abis. „król królów"), tytuł panującego w Abisynji.

Neheim, miasto w Westfalji (Niemcy), przy ujściu rz. Möhne do Ruhr z 12.309 mieszk. oraz fabr. wyrobów metalowych, aluminjowych, lamp i gwoździ.

Nehemjasz, wybitna postać w dziejach narodu żydowskiego, podczaszy króla perskiego Artakserksesa I., mianowany 445 r. przed Chr. namiestnikiem Judy, wrócił z niewoli babilońskiej do ojczyzny, by odbudować Jerozolimę. Mimo licznych przeszkód odnowił w przeciągu 52 dni mury miasta, poczem podjął reformę obyczajów i oczyszczenia ich z naleciałości pogańskich. Umarł w późnym wieku. Działalność jego szczegółowo opisuje księga N.

Neher Bernhard von, malarz niem., (1806—1886), 1854—79 dyrektor Akademji Sztuk Pięknych w Stuttgarcie. Malował głównie obrazy o treści historycznej i religijnej.

W. Nehring.

Nehring Władysław, polski historyk literatury, (1830—1909), w l. 1868—1907 prof. języków i literatur słowiańskich w uniwersytecie wrocławskim, członek Akademji Umiejętności w Krakowie i innych towarzystw uczonych, jeden z twórców metod naukowych w badaniach dziejów literatury polskiej. Ważniejsze prace: „O życiu i pismach R. Heidensteina" (1860), „O życiu i pismach Joachima Bielskiego" (1860), „O życiu i pismach J. D. Solikowskiego" (1860), „Kurs literatury polskiej" (1866), „Iter florianense" (1871), „Altpolnische Sprachdenkmäler" (1888), „Studja literackie" (1884), „Jan Kochanowski, życie i dzieła" (1900), wzorowe wydania krytyczne Psałterza Florjańskiego i Kazań Gnieźnieńskich.

Neidenburg, ob. Nibork.

Neilgherry Hills, ob. Nilgiri.

Neipperg, 1. Wilhelm Reinhard, hr., generał austr., (1684—1774), odznaczył się w wojnie tureckiej 1716—17, zawarł 1739 bez upoważnienia niekorzystny pokój belgradzki. 1741 przegrał bitwę z Fryderykiem II. pod Molwicami.

2. Adam Albert, hr., feldmarszałek austr., (1775—1829), brał udział w wojnach napoleońskich, następnie został wielkim ochmistrzem i ministrem spraw zagranicznych Marji Luizy (ob.) w Parmie, 1821 poślubił ją morganatycznie.

Neisse, ob. Nissa.

Neisser Albert, lekarz niem., (1855—1916), od 1882 prof. dermatologji w Wrocławiu, 1879 odkrył bakterje rzeżączki (Gonococcus), 1905 robił na wyspach Sundajskich doświadczenia z przeszczepianiem kiły małpom.

Neit, bogini wojny z Sais, początkowo czczona w zachodniej delcie Nilu, potem w całym Egipcie. Czczono ją także jako boginię drzew, a swoją siedzibę miała w sykomorze. W Sais obchodzono na jej cześć „święto lamp". Według Plutarcha i Proklosa miał znajdować się na jej świątyni w Sais napis: „Jestem wszechświatem, przeszłością, teraźniejszością i przyszłością; żaden śmiertelny mnie jeszcze nie poznał".

Neiva, stolica depart. Huila w Kolumbji, nad rz. Magdaleną z 25.185 mieszk. i przemysłem.

Nejwa (Newja), rzeka na Uralu (Rosja), długa 202 km. Wypływa na wsch. stokach gór Ural i razem z Rjeszą tworzy N i z ę (dopływ Tury). W jej dorzeczu znajdują się złoża żelaza i złota oraz zakłady żelazne.

Nekar, ob. Neckar.

Nekrobioza (greck.), nekroza (ob.), następująca s t o p n i o w o wskutek degeneracji.

Nekrofilja (greck.), zboczenie płciowe: płciowy pociąg do trupów.

Nekrolatrja (greck.), kult zmarłych.

Nekrolog (greck.), lista zmarłych, także krótki życiorys niedawno zmarłego.

Nekrologi, średniowieczne kalendarze klasztorne, w które wpisywano imiona zmarłych opatów, dobrodziejów klasztornych i t. d. N. stanowią ważne źródło do historji średniowiecznej.

Nekromancja (greck.), wywoływanie zmarłych, zwłaszcza w celu wróżenia. Wierzono, że dzięki różnym sposobom (ob. Magja) można przywołać duchy; przez ofiarę (nekyia), zwłaszcza ciepłą krew ludzką lub zwierzęcą, miały się duchy wzmacniać; później stosowano kadzidła, formuły. Ob. Spirytyzm.

Nekropolis (z grec. „miasto zmarłych"), wielkie cmentarzyska z czasów starożytnych, znajdowane wpobliżu wielkich osiedli, często zakładane z dużym nakładem pracy i techniki, jak n. p. n. wykute w skałach, wpobliżu Memfisu i Teb, koło Sardes lub Cervetri (Włochy) i i.

Nekropsja (greck.), oględziny zwłok.

Nekroskopja (greck.), oględziny zwłok.

Nekroza (nekrosis, greck.), lokalne obumarcie tkanki w żyjącem ciele. Główne formy: 1. n. k o a g u l a c y j n a, przez ścinanie się białka w komórce, 2. n. kolikwacyjna, 3. zgorzel.

Nektanebos, imię dwóch władców egipskich w IV. w. prz. Chr., którzy oswobodzili Egipt na pewien czas z pod panowania perskiego.

Zatoka Neapolitańska.

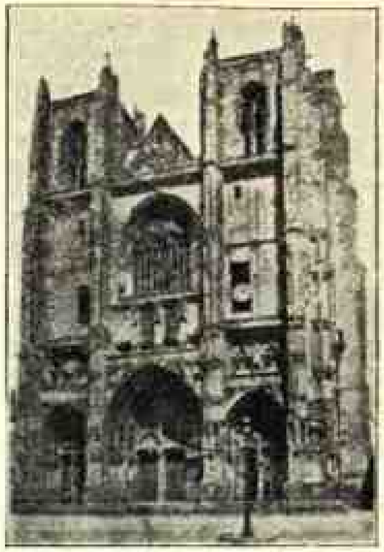

Nantes. Kościół św. Piotra.

Lód na wybrzeżach Nowej Fundlandji.

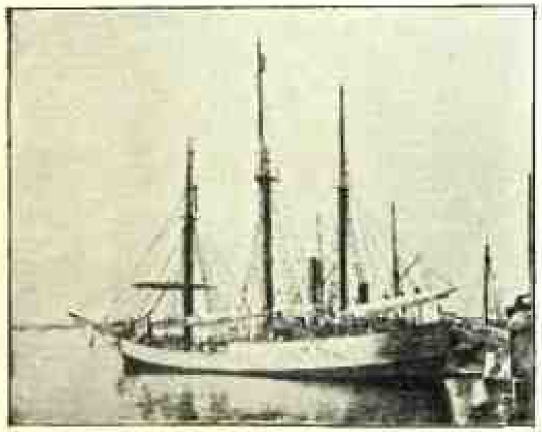

Statek „Fram", na którym F. Nansen odbył wyprawę do bieguna płn.

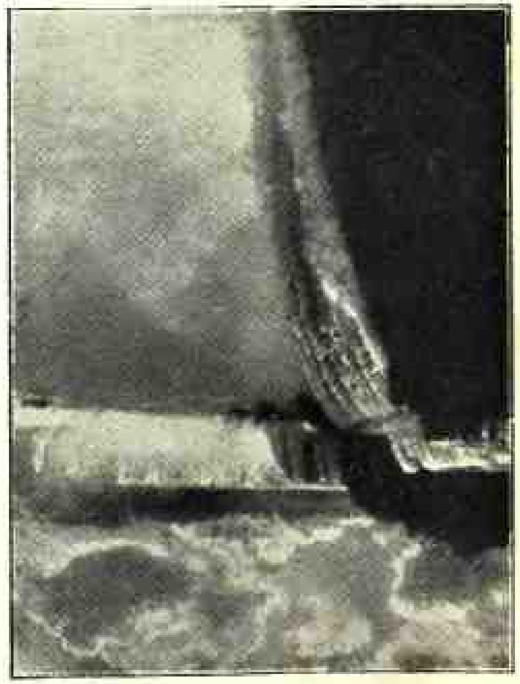

Wodospad Niagary.

Idealny przekrój przez jelito cienkie.

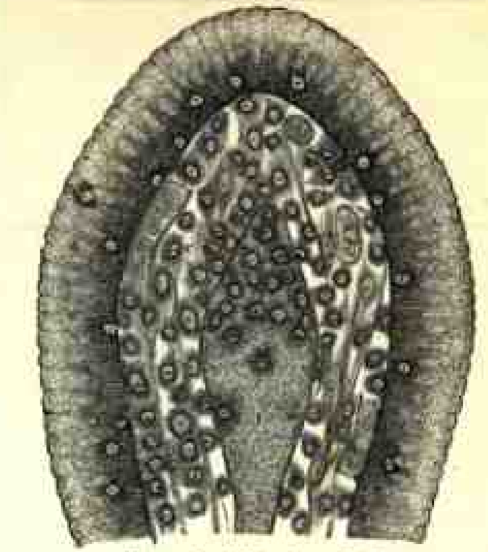

Kosmek jelita (przekrój).

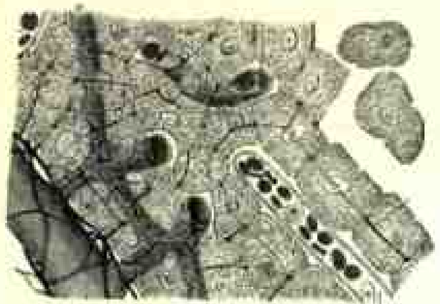

Komórki wątrobowe, naczynia włosowate krwionośne i przewodziki międzykomórkowe żółciowe (przekrój, półschemat.).

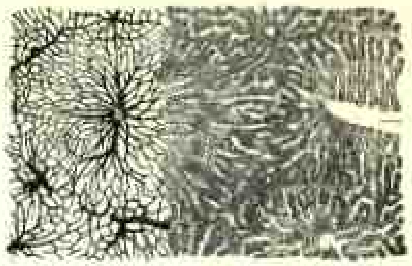

Na lewo siatka naczyniowa, na prawo charakterystyczna budowa zrazików wątrobowych (przekrój).

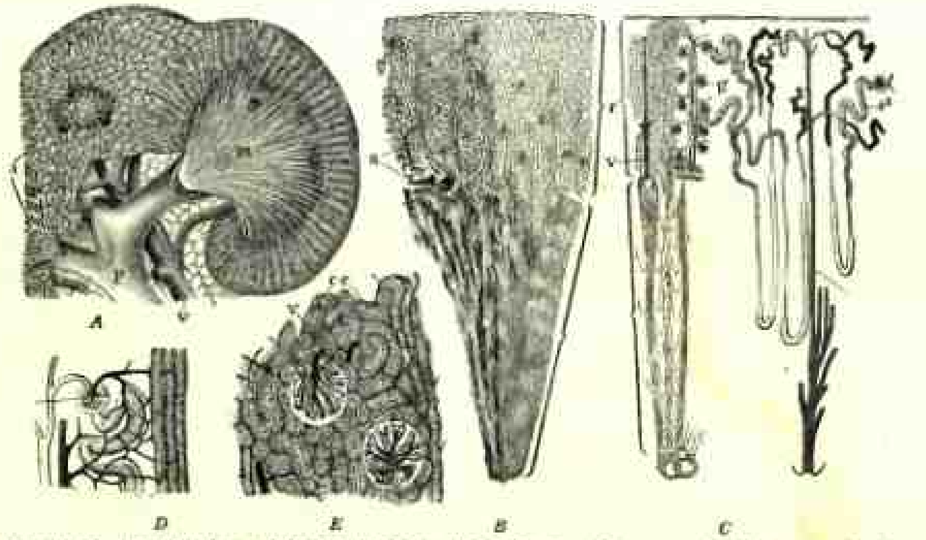

Nerka, przekrój. A naturalna wielkość; B słabo, E silnie powiększona; C i D naczynia krwionośne nerki z kanalikami moczowemi.

Nektar, 1. u dawnych Greków boski napój, darzący nieśmiertelnością; częstokroć opiewano cudowną woń n. i ambrozji. Ogólnie: doskonały trunek. — 2. słodki sok, który wydzielają miodniki roślin.

Nektarjusz, patrjarcha konstantynopol., od 381—397, rodem z Tarsu. Synod konstantynop. 381 przyznał biskupstwu konstantynop. pierwsze miejsce po Rzymie i tytuł patrjarchalny; papież tego nie zatwierdził, wielu jednak uważa N. za pierwszego patrjarchę. Nieznane są szczegóły z jego życia; zniósł spowiedź publiczną.

Nektarniki (Nectariniidae), rodzina drobnych ptaszków, podobnych do kolibrów, żyją parami, występują w Afryce, Azji i Australji, odznaczają się pięknem ubarwieniem. Najpiękniejszy z nich n. a f r y k a ń s k i (Nectarinia metallica Cuv.), długości 15 cm, łowi owady w koronach kwiatów.

Nekton (greck.), zwierzęta, pływające w wodzie; p. Morska flora i fauna, Plankton.

Neleus, w mitologji greck. syn Posejdona, wraz ze swym bratem Peliasem podrzucony, wychowany został przez pasterza; matka jego, Tyro, poślubiona przez króla Jolkosu, przyjęła go do swego domu. Wypędzony z Jolkos przez Peliasa, osiedlił się N. w Pylos w Mesenji, gdzie został ojcem Nestora.

Nelida, potomek Neleusa.

Nelidow Aleksander, dyplomata rosyj. XIX. w., jako poseł w Konstantynopolu 1883—1897 potrafił umocnić wpływy Rosji i przeciwdziałał skutecznie polityce angielskiej.

Nellemann Johannes, duński prawnik i mąż stanu, (1831—1906), 1859 prof. w Kopenhadze, od 1870 wpływowy członek Landstingu, 1875—96 min. sprawiedl. i dla Islandji oraz doradca Estrupa w konflikcie konstytucyjnym. Nap. szereg dzieł z dziedziny prawa cyw. i historji prawa.

Nelson, odpływ jez. Winnipeg w Kanadzie, dolny bieg rz. Saskaczewan i Red River, długi 650 km. Tworzy wiele wodospadów i uchodzi do zatoki Hudsońskiej pod faktorją Port Nelson.

Nelson, 1. miasto w płn.-wsch. Lancashire (Anglja), przy kolei: Colne—Manchester z 39.841 mieszk. i przemysłem bawełnianym.

2. port na płn. wybrzeżu płd. wyspy Nowej Zelandji z 11.762 mieszk.

Nelson Horatio, słynny admirał angiel., (1758—1805), walczył na morzu w wojnie amerykańskiej, Indjach Zachodnich, następnie przeciw Francji. 1798 jako dowódca eskadry zniszczył flotę francuską pod Abukir, zapewniając przez to Anglji panowanie nad M. Śródziemnem. Dostawszy się pod wpływ Lady Hamilton (ob. Hamilton 4.), przywrócił w Neapolu wygnanego stamtąd przez Francuzów króla. 1801 dowodził przeciw Duńczykom i doprowadził nierozstrzygniętą bitwą pod Kopenhagą do rozbicia koalicji północnej. 1805 odniósł świetne zwycięstwo nad flotą francuską pod Trafalgar i przypłacił je życiem, jednakowoż czynem tym odwrócił od Anglji niebezpieczeństwo wylądowania Francuzów i zdobył dla niej niezaprzeczone panowanie nad morzami. Lit.: Sir N. H. Nicolas „Dispatches and Letters of Viceadmiral Lord N."

H. Nelson.

(1844, 7 t.). Biografja pióra Mahana (1897, 2 t.), Kircheisena (1926).

Nelson Leonard, filozof niem., (1882—1927), interpretował psychologicznie teorję poznania Kanta, podobnie jak Fries; ogłosił: „J. F. Fries u. sein Jüngster Kritiker" (1904) i i.

Nelumbo nucifera (Nelumbium speciosum).

Nelumbo Adans (Nelumbium Juss.), roślina wodna z rodziny Nymphaeaceae, kwiaty duże, różowe, białe lub żółte. N. nucifera Gärtn. (k w i a t l o t o s u), o kwiatach białych, rośnie w wodach cieplejszej części Azji do płn.-wsch. części Australji, na zach. dochodzi do morza Kaspijskiego, także w Wołdze koło Astrachanu, dawniej i w Nilu. W starożytnym Egipcie miała duże znaczenie, ob. Lotos. Korzenie bogate w skrobię oraz nasiona (b ó b e g i p s k i) jadano surowe i pieczone.

Nem, Pirquetowska jednostka wartości odżywczej, ob. Żywności środki.

Nemachilus barbatulus L. (ś l i z), ryba, należąca do Acanthopsidae (p i s k o r z o w a t e), dochodzi 10—15 cm długości, wierzch śniady z połyskiem złocistym, podobnie jak i boki marmurkowane, brzuch i boki żółtawe. Żyje w bieżących wodach o dnie piaszczystem. Mięso jadalne; hodowany w Czechach.

Nemalit, minerał, włóknista odmiana brucytu.

Nemanidzi, dynastja serbska, założona przez Stefana I., (1114—1200); główna linja męska wygasła 1367.

Nematophora (Cnidaria), parzydełkowce, p. Coelenterata.

Nematodes (*nicienie*), rząd robaków o ciele długiem, nitkowatem, niepodzielonem, brak systemu oddechowego i krwionośnego. Wór skórno-mięsny dzielą linje: grzbietowa, brzuszna i dwie boczne. N. żyją wolno lub pasorzytnie, są zwykle rozdzielnopłciowe. Młode przechodzą metamorfozę. Czasem metamorfoza odbywa się w paru żywicielach po kolei lub też częściowo w środowisku wolnem, częściowo w żywicielu. Należą tu najważniejsze pasorzyty człowieka: glista (ob.), filarja (ob. Filariidae), włosień.

Nematomorpha, rząd robaków z rodziny nitnikowatych, najważn.: Gordius L. (*nitnik*), żyjący w licznych gatunkach na całej ziemi. Młode żyją w larwach owadzich, następnie w owadach drapieżnych, gdzie cykl rozwojowy posuwa się dalej, wkońcu wywędrowują do wody i dojrzewają tam dostatecznie. N. *wodny* (G. aquaticus L.) występuje w całej Europie w rzekach, strumieniach i źródłach.

Nemausus (greck. Nemausos), w starożytności nazwa Nîmes.

Nemazi, turecka nazwa kobierca do modlitwy.

Němcová Božena, z domu *Barbara Pankl*, pisarka czeska, (1820—1862), autorka świetnych opowiadań ludowych: „Babunia" (1855), „Karola" (1855), „Pan nauczyciel" (1860) i i. Cenne są też jej zbiory baśni i podań czeskich (1845—47) i słowackich (1857—58). Wyd. zbior. 1862—63, 3 t., nowe wyd. 1904—20, 14 t. Niektóre jej utwory tłum. na język polski.

Nemea, dolina w Argolidzie; od VI. w. prz. Chr. odbywały się przy świątyni *Zeusa nemejskiego* co drugi i czwarty rok olimpjady, *igrzyska nemejskie*, na które składały się wyścigi konne oraz zapasy gimniczne. O *lwie nemejskim* ob. Herakles.

Němec Bohumil, czeski botanik * 1873, prof. anatomji i fizjologji roślin w Pradze, zajmuje się cytologją, fizjologją wzrostu, regeneracją, mykologją, bada zapłodnienie u roślin.

Nemere, długotrwałe, groźne wichry w Siedmiogrodzie.

Nemertini, ob. Wstężniaki.

Nemesianus Marcus Aurelius Olympius, rzymski poeta z Kartaginy, napisał ok. 280 r. po Chr. w części zachowany poemat myśliwski „Cynegetica" i cztery sielanki. Wydane u Baehrens'a „Poetae latini minores" t. 3. (1881) i u Schenkla (1885).

Nemetowie (Nemetes), plemię germańskie, osiadłe pierwotnie w płd. Niemczech; wraz z Ariowistem przeprawili się przez Ren, a po jego upadku, osiedleni przez Cezara w okolicach Spiry, ulegli wpływom celtyckim.

Nemezis, grecka bogini karzącej sprawiedliwości. Najsławniejszem miejscem jej kultu było Rhamnus w Attyce (posąg Agorakritosa). Znakami jej były miara i uzda.

Nemezjusz, biskup w Emezie w Fenicji, neoplat. filozof chrześcijański około r. 400. Zachowało się jego dzieło „De natura hominis".

Nemi, miejscowość w rzymskiej prowincji we Włoszech (1921), z 1.114 mieszk., położona w górach Albańskich, 521 nad poz. m. Prócz zabytków architektury rzymskiej (świątynia Diany Nemorensis, akwedukt), duże znaczenie posiada *jezioro Nemi* (Lacus Nemorensis, 318 m. nad poz. m., wielkości 1,7 km², głębokie 34 m, które rząd włoski częściowo wypompował dla wydobycia zatopionych tam luksusowych statków Kaliguli; znalezione części przeniesiono do Museo delle Terme w Rzymie.

Neminem captivabimus nisi iure victum, (nikogo nie uwięzimy bez wyroku sądowego), zasada średniowiecznego prawa polskiego, w myśl której Wład. Jagiełło poręczył szlachcie w przywilejach z lat 1425, 1430 i 1433 bezpieczeństwo osobiste, wyjąwszy pewne ściśle określone wypadki. Podobne przywileje były w wiekach średnich udziałem społeczeństwa w innych również krajach (angielska „Magna Charta" 1215, węgierska Złota Bulla 1222, aragoński „iustitia"). Konstytucja 3 Maja rozciągnęła zasadę n. c. również na mieszczan. W konstytucji Królestwa Kongresowego 1815 zmodyfikowano ten przepis na „neminem captivari permittemus" (nikogo nie pozwolimy uwięzić). Prawo wydania nakazu aresztu nie przysługuje urzędnikom, przysługuje natomiast królowi i namiestnikowi.

Nemo ante mortem beatus (łac.), „nikt nie jest szczęśliwy przed śmiercią", zdanie, które według Herodota (I., 32) wypowiedział Solon przed Krezusem.

Nemophila Benth. (*porcelanka*), delikatne zioła o pierzastych liściach z rodziny Hydrophyllaceae, rosną w Ameryce płn., wiele gatunków hodowanych, jako ozdobne, np. N. maculata Benth.

Nemours, miasto w depart. Seine-et-Marne (Francja), nad rz. Loing i kanałem Loing z 5.074 mieszk. Posiada stary zamek (XII. w.), szlifiernie diamentów, fabr. szkła i narzędzi rolniczych oraz port rzeczny. Od 1404 było N. ośrodkiem księstwa, należącego w 1528—1659 do rodziny sabaudzkiej — N. a później orleańskiej. W 1585 uchwalono tu edykt między Henrykiem III. i Ligą.

Nemours Louis Charles, ks., (1814—1896), drugi syn króla Ludwika Filipa, 1831 obrany królem Belgji, ale ojciec jego zgłosił rezygnację, 1837 generał, 1848—71 żył w Anglji, potem w Paryżu, 1886 w Belgji.

Nemrod, ob. Nimrod.

Nemrûd-Dag, góra we wsch. Azji Mniejszej, 120 km na zach. od Diarbekr, wysoka 2.260 m. Na jej szczycie znajduje się grobowiec Antjocha I. króla Kommagene (69—38 przed Chr.).

Nemunas, ob. Niemen.

Nemzeti Ujság (węgierska „Gazeta Narodowa"), wychodzący w Budapeszcie dziennik prawicowy.

Nen (Nene), rzeka we wsch. Anglji, długa 145 km, połączona kanałami z systemem dróg wodnych środk. Anglji.

Nena Sahib, ob. Nana Sahib.

Nenadović, 1. Pawle, metropolita serbski, (1699—1768), pracował nad podniesieniem kultury wśród Serbów w prowincjach habsburskich, szczególnie przez utworzenie funduszu kleryka!nego i szkolnego; N. był zaciętym przeciwnikiem unji z kościołem katolickim.

2. Jakov, przywódca rewolucjonistów serbskich, † 1831, wywołał 1804 powstanie przeciw Turkom, 1811—13 minister spraw wewnętrznych.

3. Matija, bratanek poprzed., (1777—1854), kierownik polityki zagranicznej rewolucji serbskiej, potem głowa opozycji przeciw Obrenowićom.

M. Nencki.

Nencki, 1. Marceli, pols. chemik i fizjolog, (1847—1901), studjował w Krakowie, Jenie i Berlinie, 1872 asystent, następnie prof. chemji fizjol. w Bernie, 1891 został kierownikiem instytutu bakterjologicznego w Petersburgu. Liczne artykuły, dotyczące głównie przemiany materji, zamieszczał w czasop. niemieckich.

2. Leon, brat poprzedn., lekarz (1848—1904), studja w Warszawie, Wiedniu, Paryżu i in., 1881 został kierownikiem pracowni chem.-bakterjolog. szpitali warszawskich. Ogłosił wiele prac z dziedziny higjeny oraz medycyny teoret. i praktycznej.

Nengowe, jedna z wysp Loyalty.

Nenje (łac. naenia), pieśni żałobne, zawodzone przez płaczki na pogrzebach starożytnych Rzymian.

Nennius, mnich walijski, ok. 800, autor jednego z najstarszych źródeł do historji Anglji „Historia Brittonum".

Nenufar (grzybienie), ob. Nymphaea.

Neo... (greck.), nowy...

Neoborealny (greck.-łac.), w geografji zwierząt: płn.-amerykański.

Neocaesarea (Neocezarea), miasto, ob. Kabira.

Neodamodzi, wyzwoleni heloci, ob.

Neodarwinizm, teorja, powstała przez przekształcenie darwinizmu. *Teorja plazmy zarodkowej*, postawiona przez Weismanna, opiera cały rozwój organiczny na ciągłości i zmienności plazmy rozrodczej. Weismann przeczy tezie dziedziczenia cech nabytych. Ciągłość w organizmach wielokomórkowych jest możliwa dzięki b. wczesnemu oddzielaniu się komórek rozrodczych (plazmy zarodkowej) od komórek ciała (somy). W ten sposób tworzy się ciągłość, podobnie jak u organizmów jednokomórkowych, rozmnażających się przez podział. Zmiany w cechach powstają tylko dzięki zmianom w plaźmie zarodkowej, a to głównie przy zapłodnieniu dwu różnych indywiduów (*pamiksja*, *amfimiksja*). Dalszy rozwój organizmu we wszystkich jego częściach jest według Weismanna uwarunkowany poszczególnemi częściami plazmy rozrodczej (teorja *neopreformizmu*). N. zajmują się uczeni Gulick i Romanes (teorja izolacji) i de Vries (teorja mutacji, ob. Mutacja).

Neodym Nd, pierwiastek chemiczny o cięż. atom. 144,3, należy do grupy metali ziem rzadkich. W stanie wolnym otrzymano go zapomocą elektrolizy chlorku.

Neofici, nowonawróceni do kościoła katol. z religji niechrześcijańskiej.

Neofobja (greck.), lęk przed nowatorstwem.

Neogen, p. Trzeciorzędowa formacja.

Neoheglizm, kierunek filozoficzny, zmierzający do odrodzenia panlogizmu Hegla. Rozwija się szczególnie silnie we Włoszech, gdzie głównym jego przedstawicielem jest Benedetto Croce (ob.), jeden z najwybitniejszych współczesnych filozofów włoskich. Należą tu też Vera, Spaventa, C. S. Everett, J. Royce, B. Cziczerin i in.

Neoimpresjonizm, kierunek malarstwa (od r. 1886), polegający na malowaniu drobnemi kropkami barw czystych (stąd również nazwa „pointillisme" = kropkowatość), zlewających się w pewnej odległości od obrazu w jednolite plamy, co wzmacnia siłę światła w obrazie i potęguje życie, w nim zawarte. N. dążył również do zmian w rysunku przez odpowiednie syntetyczne ujęcie go i uproszczenie. Główni przedstawiciele G. Seurat (ujmujący zasady kierunku w ścisłe formy) i grupa francuskich i belgijskich malarzy, m. i.: Max. Luce, Edmond Cross, Paul Signac i T. van Rysselberghe. N. długo się nie utrzymał, gdyż zwolennicy jego zbytnio podporządkowali nużącej dosyć nowej technice artystyczny wyraz swych dzieł.

Neokantyzm, system filozoficzny, który powstał ok. 1865, a zdąża do wyparcia materjalizmu, wysuwając na pierwszy plan problem kantowskiej „teorji poznania". Twórcami tego systemu byli O. Liebmann, J. A. Lange, H. Cohen i P. Natorp.

Neokastro, ob. Pylos.

Neokom, najdolniejsze 3 piętra kredowej formacji (ob.).

Neolamarckizm, lamarckizm, przekształcony głównie w kierunku nauki o bezpośredniem oddziaływaniu przyzwyczajeń życia na budowę ciała osobników i zachowaniu uzyskanych w ten sposób cech (*somacja*). Celowość reakcji na bodźce, celowe działanie potrzeb traktuje się przytem jako cechę materji. Pauly przyjmuje dla całej materji zdolność celowego reagowania na zmiany warunków zewnętrznych. Przypadek nie odgrywa żadnej roli przy powstawaniu celowych przystosowań; selekcja zaś działa tylko w ten sposób, że niszczy niecelowe zmiany.

Neolit, minerał, krzemian magnezu, występujący w nieregularnych skupieniach barwy ciemno-zielonej aż do czarnej.

Neolityczna epoka, młodsza epoka kamienna (ob. Kamienna epoka).

Neologizm, nowotwór, nowy wyraz, powstały bądź to wskutek dodania do istniejącego już wyrazu nowego sufiksu, bądź wskutek złożenia dwóch wyrazów w jeden, bądź przez zapożyczenie z innego języka. Powstanie n. jest naturalnym wynikiem tworzenia się w rozwoju kulturalnym nowych pojęć i przedmiotów; tak

z pocz. w. XIX. powstało polskie słownictwo filozoficzne, a w w. XX. w czasach powojennych słownictwo radjowe. Istnieje jednak tendencja do tępienia nowotworów zbytecznych, t. j. takich, które służą do określenia przedmiotów, mających już swoje dawniejsze, utarte nazwy.

Neologja (greck.), nowatorstwo na polu językowem i religijnem; wprowadzanie nowych wyrazów (neologizmów).

Neomaltuzjanie, ob. Ludność.

Neomys, ob. Ryjówki.

Neon Ne, pierwiastek chemiczny, należący do grupy gazów szlachetnych. Znajduje się w powietrzu (0.00086%). Od innych gazów szlachetnych można go oddzielić zapomocą destylacji cząstkowej. Jego ciężar atomowy wynosi 20.2, ciężar 1 l = 0.9 g, temperatura wrzenia = —230°.

Neonatus (łac.), noworodek, nowonarodzony.

Neonowa lampa. Neon, wypełniający pod niskiem ciśnieniem bańkę lub rurę szklaną, z elektrodami lub nawet bez elektrod, wysyła czerwone światło w elektromagnetycznem polu prądów zmiennych lub drgań elektrycznych.

Neopitagoreizm, powstały w I. w. przed Chr. kierunek filozof., który jest odnowieniem nauki pitagorejczyków, zawiera myśli z filozofji Platona, Arystotelesa oraz stoików; charakteryzuje go wiara w objawienie, mistyka, symbolika liczb. Główni przedstawiciele: Nigidius Figulus († 45 prz. Chr.), Apollonios z Tiany (I. w. po Chr.), Numenios z Apamei (2 w. po Chr.).

Neoplasla (neoplasma, greck.), ob. Nowotwory.

Neoplatonizm, system stworzony przez Plotyna (203—269 po Chr.); miał on być odnowieniem filozofji Platona, ale właściwie jest jego modyfikacją. Cechą charakterystyczną n. jest połączenie idei platońskich ze stoicyzmem i z arystotelesowskim światopoglądem, oraz z pewnemi ideami religijno-mistycznemi. Według n. wszechświat jest pewną całością, składającą się z wielu stopni bytu, uszeregowanych hierarchicznie. Poprzez materję nieożywioną, świat roślinny i zwierzęcy, dochodzimy do człowieka, który stoi na granicy świata materjalnego i duchowego. Ponad człowiekiem znajdują się stopnie bytu duchowego (mundus intelligibilis), na którego najwyższym szczeblu znajduje się tajemnicza, niepoznawalna istota, której cechą charakterystyczną jest jedność. Jest ona identyczna z Bogiem. Jedność = doskonałości, wielość = niedoskonałości. Poprzez ducha i duszę świata (anima mundi) dochodzimy z jedności do coraz różnorodniejszej wielości, która jest też coraz bardziej niedoskonała; od doskonałego ducha, poprzez duchy mniej doskonałe do duszy ludzkiej i wreszcie do materji. Etycznym celem człowieka jest połączenie się z Bogiem. Osiąga się je przez odwrócenie się od wielości, a zwrot do Boga, przez co przezwyciężamy w swej duszy wielość, poznając Boga, ale nie zapomocą poznania pojęciowego, lecz intuicyjno-mistycznego. — Najwybitniejszymi filozofami neoplatońskimi byli: Porphyrios (233—305), Jamblichos († 330), założyciel szkoły syryjskiej, do której należał i cesarz Juljan (332—363), oraz Proklos (412—485), założyciel szkoły ateńskiej, zamkniętej przez cesarza Justynjana w r. 529. Przedstawicielami n. w Aleksandrji byli Hypatja, Synesios, Hierokles i i. Na Zachodzie do neoplatoników należeli Chalcidius, Macrobius i Boetius. N. bardzo silnie oddziałał na filozofję chrześcijańską, na Wschodzie przez Orygenesa, na Zachodzie przez św. Augustyna. Na filozofję scholastyczną oddziałał n. przez pisma Dionisiusa Areopagity, pod których wpływem Johannes Scotus Erigena stworzył swój system filozoficzny, zawarty w dziele „De divisione naturae".

Neoptolemos, także Pyrros („Blondyn") zwany, syn Achillesa i Dejdamei, wychowywał się u swego dziadka Lykomedesa na Skyros, dopóki go Odyseusz nie zabrał pod Troję. Przy zdobywaniu Troi zabił on Priama i syna Hektora Astjanaksa oraz ofiarował Polyksenę na grobie Achillesa. Z Andromachą udał się do Epiru, którego królowie od niego się wywodzili, potem do Tesalji, gdzie poślubił córkę Menelaosa Hermjonę; z rąk jej pierwszego narzeczonego Orestesa zginął w Delfach.

Neorealizm, nowa forma realizmu (ob.), która powstała w ostatnich kilkudziesięciu latach w Ameryce. E. E. Thomas tak określa n.: „Realizm to termin, który zawiera wiele różnych punktów widzenia, ale wszystkie różne jego formy można sprowadzić do jednej zasadniczej postawy wobec rzeczywistości. Wszystkie one z naciskiem podnoszą, że rzeczy są dane i niezależne od umysłów, które mogą dojść, ale mogą i nie dojść do wiedzy o nich" („The ethical basis of reality" 1927). Do kierunku tego należy też R. B. Perry („Present philosophical tendencies" 1925), W. Rauschenberger („Der krit. Idealismus u. seine Widerlegung" 1918), A. Messer „Der kritische Realismus" 1923).

Neosalwarsan ob. Salwarsan.

Neoscholastyka, ob. Scholastyka.

Neosławizm, kierunek polityczny, zainicjowany ok. 1908 przez Rosję, która, pokonana na Dalekim Wschodzie, skierowała znów swą ekspansję do Europy. N. wymierzony był przeciw Austrji i Turcji, pośrednio godził w Niemcy, nawołując do zjednoczenia wszystkich ludów słowiańskich przeciwko wojującemu germanizmowi. Akcja rosyjska znalazła oddźwięk wśród Słowian południowych, rozgoryczonych aneksją Bośni i Hercegowiny, Czechów, oraz części społeczeństwa polskiego. 1908 odbył się w Pradze kongres neosłowiański, który uchwalił oprzeć współpracę słowiańszczyzny na uznaniu równouprawnienia i swobodnego rozwoju każdego z poszczególnych jej narodów. Ten charakter wolnościowy i odrodzeńczy, który usiłowali nadać ruchowi liberałowie rosyjscy oraz Polacy, został niebawem zaprzepaszczony przez oficjalne czynniki rosyjskie. Na drugim zjeździe w Petersburgu (1909) nieliczni przedstawiciele Polski stwierdzili pogorszenie się stosunków polsko-rosyjskich (projekt wyodrębnienia Chełmszczyzny), w trzecim, w Sofji (1910) żaden Polak nie wziął udziału.

Neotenja (greck.), zatrzymanie się rozwoju na stadjum larwalnem (ob. Metamorfoza), przyczem jednak zwierzę jest dojrzałe do rozrodu

płciowego, występuje normalnie u axolotla, niektórych owadów, robaków, osłonic, czasami u traszki.

Neotokit, minerał, bezpostaciowy wodny krzemian manganu barwy brunatnej aż do czarnej, występujący w związku z rodonitem.

Neotomizm, określenie wznowionego systemu filozoficznego Tomasza z Akwinu, według encykliki papieża Leona XIII. Aeterni Patris (z d. 4. VIII. 1879) oraz okólnika Piusa X. Motu proprio (z 1. IX. 1910) przepisanego w wykładach seminaryjnych i uniwersyteckich.

Neotropikalna kraina, w geografji zwierząt obszar, obejmujący Amerykę środk. i płd. oraz wyspy zach. indyjskie. Świat zwierzęcy k. n. ma bardzo jednolity charakter. Wśród małp endemiczne są szerokonose, brak wąskonosych i lemurów. Z owadożernych endemiczna rodzina Solenodontidae, liczne rodziny endemiczne gryzoniów, kopytne reprezentowane ubogo, tylko w trzech rodzinach: Cervidae, Camelidae, Tapiridae. Z drapieżnych brak zupełnie hien i wiwer. Wśród szczerbaków mrówkojady i leniwce są endemiczne. Ponadto charakterystyczna rodzina pancerników. Torbacze reprezentowane przez dydelfy. Z ptaków: kusaki, tukany, kolibry, pingwiny. Z gadów: kajmany, krokodyle, iguany, anakondy, żmije koralowe, wśród płazów liczne rodziny endemiczne, ryby reprezentowane bogato; do najbardziej charakterystycznych należy prapłaziec. Krainę n. dzielimy na 4 dzielnice: 1. antylską, 2. środkowo-amerykańską, 3. gujanobrazylijską, 4. chilijsko-patagońską.

Neottia L. (gnieźnik), storczyk, rosnący na glebie humusowej, korzenie poplątane na kształt gniazda ptasiego. W całej Polsce występuje N. nidus avis (g. gniazdosz).

Neotyp, minerał, kalcyt, zawierający domieszkę węglanu baru.

Neowitalizm, podjęła nanowo myśl dawnych witalistów (ob. Witalizm), że różnica między przyrodą martwą a żywą polega na działaniu w tej ostatniej szczególnych sił. Motorem działającym u istot żywych jest wedle jednych siła życiowa, wywołująca objawy życia i rozwój, wedle innych transcendentalna fizyczna właściwość całej żywej protoplazmy, jeszcze dotąd bliżej nie zbadana, u innych wreszcie jako nieświadoma, metafizyczna zasada, nie związana zupełnie z materją.

Neowulkaniczne skały, wulkaniczne skały, powstałe w młodszych systemach geologicznych.

Nep (skrót dla Nowaja ekonomiczeskaja politika), nowa polityka ekonomiczna, krótki okres liberalizmu gospodarczego w Rosji bolszewickiej 1921—22; stąd nepman, człowiek, który wyzyskał ten okres dla wzbogacenia się.

Nepa, płoszczyca, p. Pluskwiaki.

Nepal (Nipal, Nijampal, „święty kraj"), niezależne państwo w środkowej części Himalajów z 140.000 km² pow. i około 5,64 milj. mieszk. Himalaje osiągają tu największe wysokości (Kangczendsonga 8.586 m, Dawalagiri 8.180 m). Rzeki (Kosi, Gandak, Kauriala) uchodzą do Gangesu. Klimat zmienia się z wysokością od tropikalnego do wysokogórskiego. Z kopalin znajdują się w N.: siarka, saletra, miedź i żelazo. Płd. obszary N. pokrywają olbrzymie lasy. — Ludność jest bardzo mieszana. Najdawniejszymi mieszkańcami N. byli Tybetańczycy, później przybyli tu Hindusi z płd., a różne szczepy, jak Magar i Gurung z płn. Od 1768 panującą warstwę stanowią Gurkowie. Panującem wyznaniem jest bramanizm. Ludność zajmuje się uprawą ziemi, chowem bydła a częściowo przemysłem (tkactwo). Gospodarczo jest N. silnie związany z Indjami. Do Tybetu wiodą 2 drogi: Katmandu—Szigatse i z doliny Gandaku do Tradum. Z Indjami łączy N. Kolej Katmandu—Raxaul.

Na czele państwa stoi maharadża (z szczepu Gurków). Kraj dzieli się na 7 okręgów. N. posiada armję, nowocześnie uzbrojoną w sile 45.000. Stolicą jest Katmandu.

Dzieje. Pierwsze wiadomości o N. pochodzą z indyjskich napisów z 230 r. W VII. w. odegrał N. znaczną rolę w rozwoju wczesnego buddyzmu. W 1768 zdobyli N. Gurkowie. Napady ich na Tybet doprowadziły do wojny z Chinami, zakończonej klęską N. 1791. 1814—1815 wybuchł zbrojny spór między N. a Wschodnio-Indyjską Kompanją, w wyniku którego N. poniósł straty terytorjalne na rzecz Anglji. Przyjazne stosunki N. z Anglją datują się od 1857, kiedy N. przyczynił się do zgniecenia powstania w Indjach.

Nepentes (greck. „beztroski"), w „Odyssei" (4,221) cudowny napój, pozbawiający trosk.

Nepenthaceae (dzbanecznikowate), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Policarpiceae. Krzewinki pnące się zapomocą wąsów, pochodzenia liściowego. Liście naprzemianległe, przechodzące w wąsy lub części rurkowate (ascidium), kwiaty jednopłciowe, dwudomowe, okwiat 4-dzielny, pręcików 4—16, nitkami zrośniętych w rurkę. Pyłek w tetradach. Słupek złożony z 4-ch owocolistków, owocem puszka. Najważniejszy rodzaj: Nepenthes (ob.).

Nepenthes L. (dzbanecznik), krzewinki lub krzewy z rodziny Nepenthaceae, pędy płożące się lub pnące, liście proste, naprzemianległe, nerw środkowy przedłużony w organ zwisający, zakończony dzbankowatym utworem, który służy do łapania owadów. Kwiaty małe, zielone, obupłciowe, zebrane w grona, owocem skórzasta puszka. Rosną w krajach tropikalnych Starego Świata. N. należy do roślin owadożernych. W europejskich szklarniach hoduje się wiele gatunków, m. i. N. villosa Hook.

Neper, ob. Napier 1.

Nepeta L. (kocimiętka), roślina wargowa, w Polsce w 3 gatunkach: N. cataria L. (n. właściwa) dochodzi 6—12 dm wysokości, gałęzista, liście karbowano-piłkowane, zwierzchu zielone, spodem rdzawe, kwiaty białe lub różowe. Rośnie na całym niżu. Silnie wonna, miała dawniej zastosowanie w lecznictwie. W płd. części niżu rośnie N. nuda L. (k. naga). Poza tem hodowana jest rzadko dziczejąca kaukaska. N. grandiflora M. B. (k. wielkokwiatowa).

Nephelium L. (jagodzian), drzewa, należące do Sapindaceae, liście pierzaste, owoce okrągłe, skórzaste lub rogowate, rosną w Indjach i na archipelagu Indo-Malajskim. N. lon-

ganum Camb. (longan) z Cejlonu, dostarcza smacznych owoców. N. litchi Camb. (orzech chiński lub japoński) dostarcza czerwonych owoców, najbardziej lubianych w Chinach.

Nephrektomja (greck.), operacyjne usunięcie nerki, ob. Nerek choroby.

Nephritis (greck.), ob. Nerek choroby.

Nephrolithiasis (greck.), kamica nerkowa, ob. Moczowe kamienie i Nerek choroby.

Nephropexia (greck.), przyszycie nerki (zabieg stosowany czasem przy nerce wędrującej).

Nephrotomja, nacięcie nerki (celem wydobycia kamienia i t. d., ob. Nerek choroby).

Nepi (etrus. Nepete), miasto w prow. Viterbo (Włochy) z 2.968 mieszk. Posiada ruiny etruskich i średniow. murów, katedrę z XI. w., kościół San Biagio z X. w., zamek Borgiów i stary ratusz.

Nepoko, dopływ rz. Aruwimi w środk. Afryce.

Nepomucen Jan, św., patron Czech, (1300—1393), 1380 proboszcz w Pradze, został z rozkazu króla Wacława IV. wrzucony do Mołdawy, ponieważ bronił nietykalności kościelnej i nie chciał zdradzić tajemnicy spowiedzi.

Nepomuky, miasto w płd. Czechach (żupa Pilzno) z 1.928 mieszk. miejsce urodzenia Św. Jana Nepomucena.

Nepos Cornelius, historyk rzymski, pochodził z płn. Włoch, żył około 100—25 prz. Chr. Przeważnie przebywał w Rzymie, przyjaciółmi jego byli Cicero, Atticus i Catullus. Z dzieł jego — przeważnie historycznych — zachowane: z „Życiorysów sławnych ludzi" („De viris illustribus") księga „De excellentibus ducibus exterarum gentium", (23 życiorysy), z „De latinis historicis" księga opisująca życie Catona st. i Atticusa. Życiorysy te („Vitae") zawierają wiele materjału anegdotycznego, nie są przeto pod względem rzeczowym całkiem pewne.

Nepos Julius, zach.-rzymski cesarz, 474—475, Dalmatyńczyk, 480 zamordowany.

Nepotyzm (od włosk. nepote, siostrzeniec, bratanek), faworyzowanie krewnych z strony panujących, papieży, mężów stanu. Nepoci — naturalni synowie i krewni papieży.

Neptun, do r. 1930 ostatnia ze znanych planet, odszukana teoretycznie na podstawie perturbacyj Urana. Podejrzewał istnienie N. już Bessel w 1823. Zadanie rozwiązali ostatecznie, zupełnie niezależnie, dwaj astronomowie: Anglik Adams i Francuz Leverrier. Na podstawie obliczeń tego ostatniego odszukał N. Galle, naówczas obserwator w Berlinie, dnia 23 września 1846, bardzo blisko miejsca wskazanego przez Leverriera. Okazało się, że N. obserwował już Lalande w 1795 jako gwiazdę stałą, dopomogło to w wyznaczeniu elementów jego orbity (ekscentryczność 0.00853, nachylenie do ekliptyki 1,8°, średnia odległość od słońca 4.496 miljonów km, okres obiegu dokoła słońca 164 lat 287 dni). Średnica N. wynosi 43.600 km. Świeci jako gwiazdka 7—8 wielkości, jest zatem niedostępny dla oka nieuzbrojonego. Masa N. wynosi 1/[illegible] masy słońca, gęstość 0.20 gęstości ziemi. Małe rozmiary średnicy N. czynią obserwację szczegółów na tarczy wprost niemożliwą. W 1847 odkrył Lassell księżyc N., odległy od tegoż o 321.000 km, posiadający okres obiegu 5 dni 21 godz.; ruch jego na orbicie jest wsteczny.

Neptun, italski bóg wody, od V. w. prz. Chr. utożsamiany z greckim Posejdonem, miał w Rzymie starą świątynię, odbudowaną 32 prz. Chr. z dziełami Skopasa; inną wystawił mu Agryppa 25 prz. Chr. Na jego cześć święcono neptunalja 23 lipca.

Neptunit, minerał, krzemotytanian sodu, potasu, żelaza i manganu, występujący w jednoskośnych kryształach w sienicie eleolitowym w Grenlandji oraz w natrolicie w Kalifornji (jako t. zw. karlozyt).

Neptunizm, pogląd geologiczny, p. Geologja; neptuniści, wyznawcy tej teorji.

Ner, prawoboczny dopływ Warty, długi 115 km, wypływa na płaskowzgórzu Łódzkiem, nieopodal źródeł Bzury, tuż na płd.-wsch. od Łodzi, płynie ku płn.-zach., a uchodzi poniżej Dąbia.

Nera, 1. (staroż. Nar), lewoboczny dopływ Tybru, długi 135 km. Wypływa z gór Sybillińskich, uchodzi pod Orte. — 2. lewoboczny dopływ Dunaju w Rumunji, długi 126 km. Wypływa z gór Banackich, tworzy w dolnym biegu granicę między Rumunją i Jugosławją.

Nerczyńsk, miasto w okręgu Dalekiego Wschodu (Rosja azjat.), nad rz. Nerczą, wpobliżu jej ujścia do rz. Szyłki, przy kolei: Priiskowskaja—N. z 6.545 mieszk. Przemysł skórny, drzewny, szklany, młynarski i fabr. świec.

Nerczyńskij Zawod, osada w okręgu Dalekiego Wschodu (Rosja azjat.), nad rz. Altaczą (do Arguni) z 3.153 mieszk., przemysłem skórnym i handlem futrami. Osada powstała przy istniejącej tu dawniej hucie srebra. W okolicznych kopalniach złota pracowali przeważnie skazańcy polityczni.

Nereidy, córki Nereusa, ob.

Nereitowe warstwy, łupki z nereitami (t. j. prawdopodobnie śladami pełzania robaków, odciski fukoidów), występujące w systemach paleozoicznych.

Nerek choroby, nerki (ob.) jako narząd wydzielniczy, stojący w ścisłym związku z krążeniem krwi, ulegają wielu wpływom szkodliwym, a tem samem schorzeniom. Wszystkie ch. n. powodując w większym lub mniejszym stopniu zaburzenia w wydzielaniu wody i składników moczu, wywołują tem samem poważne częstokroć zmiany w ustroju. Zaburzenia w czynności nerek stwierdzić można objektywnie nietylko zapomocą badania chemicznego i mikroskopowego moczu, względnie jego osadu (ob. Mocz), lecz także przy pomocy prób czynnościowych, które rzucają światło na sprawność nerek.

Jedną z najczęstszych chorób n. jest zapalenie kłębuszkowe nerek (glomerulonephritis), występujące często jako powikłanie w chorobach zakaźnych (płonica, zapalenie pryszczykowe gardła, tyfus brzuszny i t. d.). Zaczyna się zazwyczaj podniesieniem temperatury ciała, czasem wymiotami, bólami w okolicy lędźwiowej i przebiega wśród objawów podniesionego parcia krwi, przerostu (a potem rozszerzenia i niedomogi) serca. Skąpy mocz zawiera dużo krwi i wałeczki. W dużej ilości przypadków występują obrzęki, szczególnie na

twarzy. W wielu przypadkach następuje wyleczenie wśród powolnego ustępowania wszystkich objawów; ciężkie postacie kończą się śmiertelnie, niektóre natomiast przechodzą w przewlekłe zapalenie nerek, dając wkońcu obraz t. zw. nerki marskiej (ob. niżej). Leczenie: łóżko, dieta: ograniczenie pokarmów, w przypadkach ciężkich głodówka, przy wysokiem parciu krwi — upust krwi. Zakaz solenia pokarmów jest słuszny tylko w przypadkach, przebiegających z obrzękami. Dobre wyniki daje leczenie klimatyczne w krajach ciepłych (Egipcie, Sycylji). W następstwie przewlekłego zapalenia nerek, powstać może marskość nerek (nephrocirrhosis). Wśród postępującego zaniku kłębuszków i kanalików nerkowych, w miejsce których buja tkanka łączna, następuje stopniowe zmniejszanie się nerki. Cierpienie to może występować także pierwotnie, o nieznanej bliżej etjologji, dając obraz samoistnej marskości nerek (nephrocirrhosis genuina). Wśród postępujących objawów niewydolności narządu, wysokiego parcia krwi (w następstwie zatrzymania w organizmie ciał azotowych), męczących, bardzo dokuczliwych bólów głowy, zaburzeń psychicznych i wyczerpania serca, przyjść może do mocznicy (ob.). Leczenie higjeniczno-dietetyczne, upusty krwi. — Rokowanie złe. Podobny obraz kliniczny jak nerka marska, daje miażdżyca nerek (nephrosclerosis).

Ogniskowe zapalenie nerek, powstaje wtedy, jeśli n. p. skrzepik, zakażony drobnoustrojami (w przebiegu n. p. zapalenia wsierdzia lub posocznicy) zatka jakąś tętniczkę w nerce. — W tem miejscu wytwarza się ognisko zapalne i powstaje ropień. — Mocz zawiera dużo krwinek i białka.

Podczas gdy procesy zapalne nerek dotykają przeważnie kłębuszków, ulegają kanaliki nerkowe procesom zwyrodnieniowym, dając obraz t. zw. nefroz (nephrosis). Jako czynnik etjologiczny działają tu przewlekłe zatrucia (sublimat, salwarsan) i procesy zakaźne, toczące się w ustroju (gruźlica, długotrwałe ropienia, kiła). Mocz zawiera bardzo dużo białka, osad skąpy. Z innych objawów charakterystyczne są obrzęki całego ciała; płyn w jamach ciała. Leczenie: łóżko, dieta bezsolna z ograniczeniem płynów. Przebieg przewlekły.

Gruźlica nerek powstaje zazwyczaj, gdy do nerek zawleczone zostają z prądem krwi bakterje gruźlicze. Maleńkie z początku ognisko rośnie i ulega wkońcu zserowaceniu, przebijając do miedniczki nerkowej. Stamtąd rozszerza się proces na nerkę, a zakażony bakterjami gruźliczemi mocz, dostając się do pęcherza, wywołuje także gruźlicę tegoż (ob. Moczowy pęcherz). Sprawa przebiega początkowo bez objawów, mocz zawiera trochę białka, niekiedy domieszkę krwi, bakterjologiczne badanie moczu wykazuje prątki gruźlicze. Cystoskopja ułatwia rozpoznanie tego skrytego cierpienia, którego przebieg jest bardzo przewlekły. Jeśli proces jest jednostronny, powinno się nerkę chorą chirurgicznie usunąć (nephrektomia), przy obustronnej gruźlicy nerek, pozostaje leczenie takie, jak przy gruźlicy wogóle.

Nerka zastoinowa powstaje z powodu niedomogi serca (niewyrównane wady serca, zwyrodnienie mięśnia sercowego). Nerki stają się niewydolne. Mocz wysycony, o dużym ciężarze właściwym, zawiera trochę białka, krwinki czerwone i leukocyty, czasem wałeczki. Leczenie nasercowe.

Nerkowe kamienie (kamica n., kolka n.), ob. Moczowe kamienie.

Wodonercze (nerka torbiasta, hydropyonephrosis), powstaje wskutek przeszkód w odpływaniu moczu, który, gromadząc się w miedniczce n., rozdyma ją. Powiększająca się miedniczka może wskutek ucisku powodować duże dolegliwości. Przyczyny: przerost gruczołu krokowego (obustronne w.), kamień, zatykający moczowód i t. d. W razie zakażenia drobnoustrojami powstaje roponercze, cierpienie bardzo niebezpieczne. Leczenie winno usunąć przeszkody w odpływaniu moczu (ob. niżej Chirurgiczne zabiegi na nerkach).

Guzy nerek. Najczęściej spotykanym g. n. jest nadnerczak (hypernephroma), wychodzący prawdopodobnie z nadnercza. Guz ten powodować może ciężkie powikłania. Wcześnie rozpoznany, może być usunięty chirurgicznie bez niebezpieczeństwa. Z innych nowotworów n. zdarzają się, jakkolwiek znacznie rzadziej, raki i mięsaki.

Nerka wędrująca (szczególnie prawa), częściej spotykana u kobiet, powstaje wskutek zwiotczenia powłok brzusznych (po wielu porodach) i z powodu znacznego wychudnięcia. Leczenie tuczące, opaski brzuszne (ob. też niżej Chirurgiczne zabiegi na nerkach).

Zapalenie miedniczek nerkowych (nephropyelitis, pyelitis) powstaje przez zakażenie drogą krwi, względnie jako zakażenie, wstępujące z zakażonego pęcherza moczowego. Objawy: gorączka, bóle w okolicy nerek. Przebieg jest rozmaity, może jednak być bardzo ciężki, jeśli przyłączą się powikłania (ropnie w nerkach). W moczu znajduje się białko, obfity osad z ciałek ropnych, komórki z miedniczek nerk. i dużo drobnoustrojów.

Leczenie: jak przy chorobach zakaźnych wogóle, w ciężkich przypadkach przepłókiwania płynami odkażającemi, wody mineralne.

Chirurgiczne zabiegi na nerkach wykonuje się z powodu zranień nerek, poza tem szereg chorób wymaga zabiegów, jak: 1. nephrotomia, nacięcie nerki (celem usunięcia kamieni, które nie odchodzą z moczem, lub zatykając moczowód, wywołują bezmocz (anuria), ropnie nerek, 2. nephrektomia, wycięcie nerki (czasem kamienie n., nowotwory n., jednostronna gruźlica n., roponercze). Wycięcie n. może być tylko wtedy przedsięwzięte, jeśli druga n. jest zupełnie zdrowa, 3. nephropexia, przyszycie nerki wędrującej do tylnej ściany brzucha, jeśli inne metody okazały się bezskuteczne.

Nerek zapalenie, ob. Nerek choroby.

Neresowicz (Nersesowicz) Deodat, ksiądz, ormianin, † 1709, kształcił się u Teatynów we Lwowie, został biskupem tytularnym trajanopolitańskim, 1681 zarządzał archidiecezją lwowską orm., 1687 został dziekanem łukow-

skim, 1698 kondjutorem arcyb. lwowskiego, a 1699 objął zarząd archidiecezji. Wydał kilka dzieł, m. in.: „Pierwsze miejsce zwycięstwa pod Wiedniem 1863" (1684), „Lexicon Latino-armenum" (1695).

Neretwa (Narenta), rzeka w Hercegowinie (Jugosławja), długa 230 km, uchodzi w Dalmacji do Adrjatyku bagnistą deltą.

Nereus, w greck. mitologji syn Pontosa i Gai, małżonek Dorydy, ojciec (50) Nereid, bogiń morza, m. in. Amfitryty, Tetydy i Galatei. Przedstawiano go jako starca z berłem lub trójzębem, Nereidy zaś jadące na delfinach i Trytonach (ob.).

Nergal, babilońsko-asyryjski bóg podziemi, do których wejściem miała być świątynia Emeszlam w Kutha, jemu poświęcona. Małżonką jego była Ereszkigal lub Lâs.

Neri Filippo, św., (1515—1595), kanonizowany 1622, założył 1558 kongregację oratorjanów w Rzymie, doradca papieży i kardynałów.

Neriglissar (babil. Nergal-szar-ussur), król Babilonji (560—556), zamordował swego poprzednika i szwagra Evil-Merodacha. Syn i następca jego Labaszi-Marduk, jako mały chłopiec, padł ofiarą spisku Nabunaid'a.

Nerium L. (o l e a n d e r), z rodziny Apocynaceae, wiecznie zielone rośliny drzewiaste, liście skórzaste, po 3 stojące w okółkach, kwiaty piękne. N. oleander L. (o l e a n d e r), dochodzi 8 m wysokości, kwiaty białe lub czerwone, liście narkotyczne, miały dawniej zastosowanie w lecznictwie. Pochodzi z Europy płd. i płn. Afryki.

Nerium promonturium, tyle co Finisterre.

Nerke (Nerike), kraina w grow. Örebro (Szwecja), między jez. Wener i Hjelmar z 4.446 km² i 141.276 mieszk. Główne miasta: Örebro i Askersund.

Nerki (łac. renes, greck. nephros), narządy wydzielnicze, produkujące mocz (ob.). U zwierząt kręgowych rozróżnia się mesonephros (pranerczee) i metanephros jako szczebel rozwoju n. Spotykane już u robaków jako sieć kanalików; budowa ich ulega u zwierząt wyższych coraz większemu zróżnicowaniu i wykształceniu. Człowiek posiada dwie n. kształtu fasoli, każda ok. 10 cm długa, 5—7 cm szeroka, 4 cm gruba, wagi ok. 150 gr. Leżą one w okolicy lędźwiowej, prawa nieco niżej niż lewa, po obu bokach kręgosłupa, mniej więcej między 12 kręgiem piersiowym a 3 lędźwiowym, poza otrzewną brzuszną, otoczone dokoła tkanką tłuszczową (t. zw. torebką tłuszczową), która utrzymuje je w ich położeniu. To też nie posiadając innych wiązadeł, mogą n. przy silnem schudnięciu zmieniać swe położenie (t. zw. n. w ę d r u j ą c a). N. pokryte są cienką ale silną t o r e b k ą n e r k o w ą. Na przekroju podłużnym n. spostrzegamy zewnętrzną 1 cm grubą, ciemniejszą warstwę korową i w kształcie piramid (Malpighiego) zbudowaną substancję rdzenną. Zakończenia tych piramid, t. zw. b r o d a w k i n., otoczone torebkami, t. zw. kielichami n., sterczą do miedniczki nerkowej, w którą zlewają się razem kielichy. Na brodawkach n. uchodzą kanaliki moczowe. Wydzielanie i wydalanie moczu odbywa się następująco: przez znajdującą się na wewn. stronie n. wnękę wnika do n. tętnica n., dzieli się zaraz na wiele gałęzi, zdążających wzdłuż piramid do substancji korowej, gdzie rozpadają się one w naczynia włosowate. Te wytwarzają k ł ę b k i M a l p i g h i e g o, z których każdy wpukla się do t o r e b k i B o w m a n a, będącej rozszerzonem zakończeniem kanalików krętych. Tu odbywa się przez cienkie ściany naczyń włosowatych i kanalików wydzielanie wody, soli i produktów przemiany materji, tworzących razem mocz. Kanaliki kręte przechodzą dalej w sieć kanal. prostych, uchodzących na brodawkach n. do miedniczki. Z miedniczki uchodzi mocz moczowodem około 33 cm długim, 5 mm szer. do pęcherza moczowego, skąd cewką moczową zostaje wydalony na zewnątrz. Czasem spotykamy jedną n. mniejszą albo brak jej; wtedy druga jest odpowiednio większa. Jeżeli wskutek choroby jedna n. stanie się nieczynną lub zostanie usunięta operacyjnie, wtedy druga zdrowa może w zupełności jej czynność spełniać, przyczem ulega „przerostowi zastępczemu". Usunięcie natomiast obu nerek lub zniszczenie ich procesem chorobowym prowadzi do śmierci organizmu. P. też Nerek choroby.

Nerki marskość, ob. Nerek choroby.

Nerkowa miedniczka, ob. Nerki.

Nerkowe kamienie, ob. Moczowe kamienie.

Nerkowe kielichy, ob. Nerki.

Nernst Walter, niem. fizyk i chemik, * 1864, od 1905 prof. i kierownik zakładu chemji fizycznej w Berlinie, od 1922 prezydent państwowego instytutu fizycznego, opracował teorję ogniw galwanicznych, teorję roztworów i elektrolizy oraz teorję równowag chemicznych, odkrył t. zw. trzecią zasadę termodynamiki. 1920 otrzymał nagrodę Nobla. Napisał: „Theoretische Chemie" (1893), „Die theoretischen u. experimentellen Grundlagen des neuen Wärmesatzes" (1918) i i.

Nero Lucius Domitius, jako rzymski cesarz N. Claudius Caesar Augustus Germanicus, (37—68), syn C. Domitiusa († 40) i Agrypiny, córki Germanika. Za sprawą Agrypiny, która poślubiła cesarza Klaudjusza, został przez niego adoptowany, jakkolwiek ów miał własnego syna Brytanika, (50) i poślubił córkę jego Oktawję (52). Po otruciu Klaudjusza nakazała Agrypina pretorjanom obwołać N. cesarzem (54); uznany przez senat (55), usunął Brytanika. Opierając się na radach dowódcy pretorjanów Burrusa, oraz filozofa Seneki, zyskał powszechne uznanie. 59 zamordował chciwą władzy matkę, 62 Burrusa i swą żonę, by poślubić Poppeę Sabinę. Gdy olbrzymi pożar zniszczył dużą część Rzymu, chcąc usunąć podejrzenie rzucane na niego, oskarżył o podpalenie miejscowych chrześcijan (pierwsze ich prześladowania w 64 r.). Po odkryciu spisku pizońskiego (65 r.) usunął Senekę i Lukana. W spalonym Rzymie zbudował nowe szerokie ulice i dla siebie słynny „złoty dom". Jako mistrz muzyki odbył podróż do Grecji, którą obdarzył wolnością (66 r.). Pierwsza zbuntowała się przeciw niemu Galja. Gdy senat pozbawił go wszelkich praw, N. kazał się zabić. Za jego rządów wodzowie jego Corbulo i Paulinus odnosili sukcesy w Armenji i Brytanji; stłumienie wielkiego powstania ży-

1. Niedźwiedź białobręcz (Ursus tibetanus).

2. Niedźwiedź wargacz (Melursus ursinus).

3. Niedźwiedź siwy (grizzly) (Ursus horribilis).

4. Ostronos (Nasua rufa).

5. Niedźwiedź biały (Thalarctos maritimus).

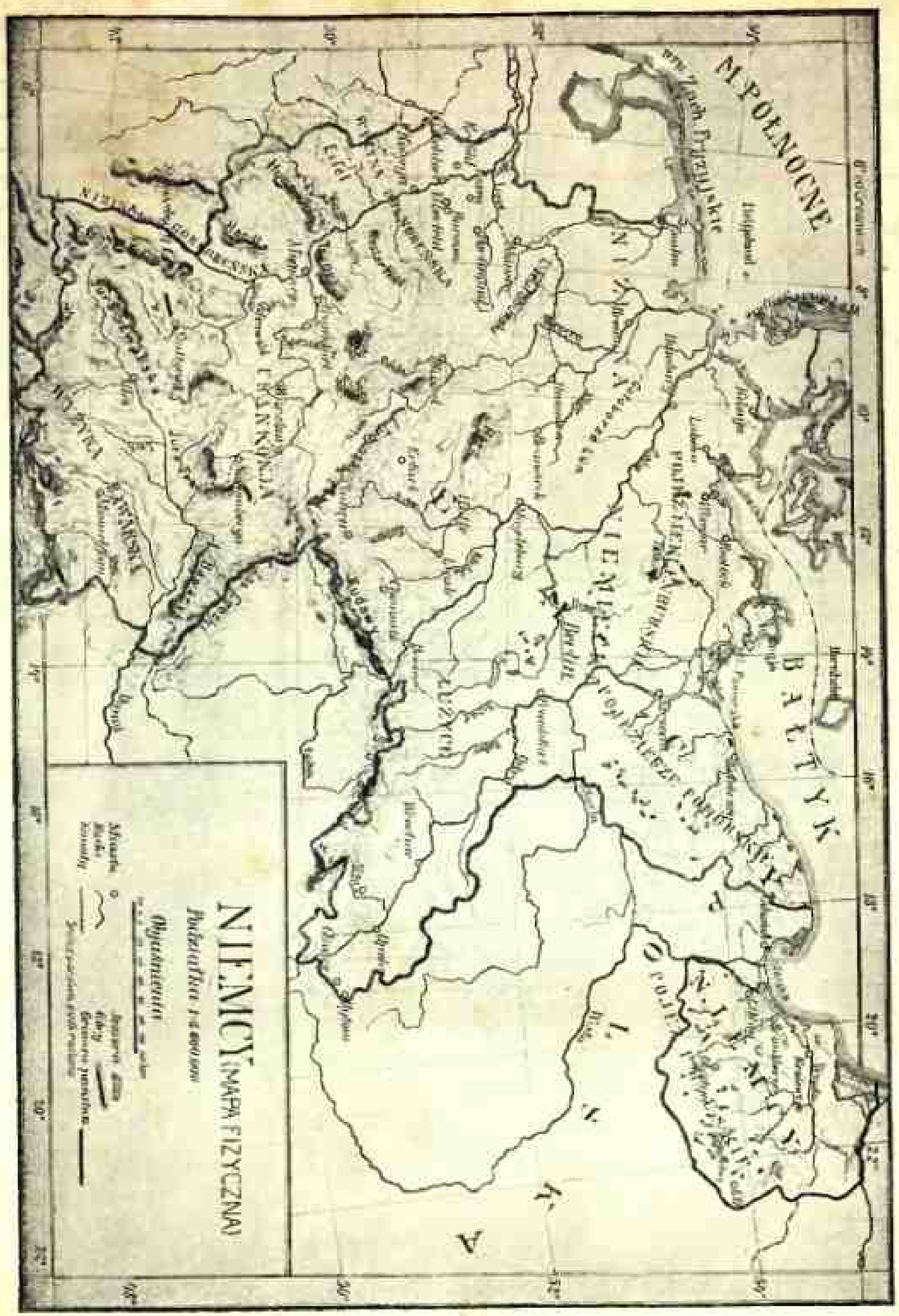

dowskiego zlecił N. w 66 r. Wespazjanowi. Dzieje N. opisali Tacyt w „Annales" i Swetonjusz. N. i stosunki panujące na jego dworze i w państwie opisał świetnie H. Sienkiewicz w „Quo Vadis".

Nero antico, czarny marmur, ob. Marmur.

Neroccio di Bartolommeo, włoski rzeźbiarz i malarz, (1447—1500), w Sienie. Dzieła: predella św. Benedykta w Uffiziach florenckich (ok. 1472), 2 obrazy „Madonny ze świętymi" w Akademji w Sienie (1476 i 1492), grobowiec Piccolominich w katedrze sieneńskiej (1485).

Nerpy (foki, Phocidae), rodzina płetwonogich, przystosowana do życia w wodzie, zamieszkuje brzegi mórz. N. pływają doskonale, natomiast ruchy na lądzie są niezgrabne. W niewoli oswajają się łatwo, można je tresować. Żyją towarzysko, samce w wielożeństwie. Samica rodzi na lądzie tylko jedno młode, wyjątkowo dwa; młode są już dosyć rozwinięte. Przebywają na lądzie 4—8 tygodni, karmiąc swe młode, opiekują się zaś niemi aż do następnej rui. Żywią się rybami. Ludy północy chętnie na nie polują, zużywając mięso, tran, futro, jelita. Ob. Foka. K a p t u r z a k p ę c h e r z a s t y, cz. foka kapturkowata (Cystophora cristata Erxl) dochodzi 2 m dług., ciało matowoszare, z wielkiemi ciemnemi plamami. T r ą b i k, cz. s ł o ń m o r s k i (Macrorhinus leoninus L.) dochodzi 6—7 m dług., wagi 3000 kg. Barwa sierści zmienna, zależnie od pór roku, wieku zwierzęcia i płci. Żyje na półkuli płd. od 50° szer. płd. poza koło podbiegunowe. Lampart morski (Ogmorhinus leptonyx Blainv.) dochodzi 3,2 m dług., żyje w wodach oceanu Lodowatego płn. W morzu Śródziemnem żyje M. albiventer Bodd.

Neresowicz Deodat, ob. Neresowicz.

Nerthus (dawniej zw. H e r t h a), germańska bogini, czczona przez ludy północne; miała przynosić ziemi urodzajność; według Tacyta nazywała się „Matką Ziemią".

Neruda Jan, poeta czeski, (1834—1891), dziennikarz („Zbiór feljetonów" 1876—77, 4 t.), znakomity liryk („Kwiaty cmentarne" 1857, „Księga wierszy" 1867, „Pieśni kosmiczne" 1878 i i., niektóre tłum. na jęz. polski) i nowelista („Różni ludzie" 1871, „Opowiadania z zaułka" 1878 i i.), mniej szczęśliwy jako pisarz dramatyczny (tragedja „Francesca da Rimini" 1860, komedja „Narzeczony z głodu" 1859 i i.). Wyd. zbior. 1892—1905, 13 t., nowe wyd. kryt. 1906—15, 41 t.

Nerva, miasto w prow. Huelva (Hiszpanja) z 14.972 mieszk. i kopalniami miedzi.

Nerva, 1. Marcus Cocceius, jako rzymski cesarz: Imperator N. Caesar Augustus, (34 [?]—98), w l. 71 i 90 był konsulem, po zamordowaniu Domicjana 96 wybrany przez senat cesarzem. Stworzył fundusz zasiłkowy dla ubogich. Adoptował 97 Trajana i uczynił go swym współregentem.

2. Często powtarzający się przydomek w rodzie Licinjuszów.

Nerval Gérard de (właśc. G. L a b r u n i e), pisarz franc., (1808—1855, [samobójczo]), zdobył imię już w l. 1826—27 przez „Elégies nationales", „Poésies diverses" i „Satires politiques", pisał sztuki teatralne, nowele („Les Filles du Feu" 1854, „Le Rêve et la Vie" 1855, „La Bohême galante" 1855, wybór przeł. Leon Choromański: „Aurelja i inne opowiadania" 1929), portrety poetów („Les Illuminés" 1852), opisy podróży („Scènes de la vie orientale" 2 t. 1848—50, „Lorely Souvenirs d'Allemagne" 1852). Wyd. zbior. 1868, 5 t., nowe wyd. od r. 1927.

Nervi, znane uzdrowisko klimatyczne (zimowe) na włoskiej Riwierze (7.994 mieszk.), połączone w 1926 r. z Genuą.

Nervina (remedia), lekarstwa, działające głównie na system nerwowy podniecająco lub porażająco. Należą do nich leki orzeźwiające (analeptica) i pobudzające (excitantia, ob.): eter, kamfora, olejki eteryczne; uśmierzające bóle (antineuralgica), jak chinina, antypiryna, salicyl, fenacetyna; uspokajające, jak krople walerjanowe i brom; odurzające (narcotica): opjum, morfina, oraz nasenne, np.: weronal; pobrane w nadmiernej ilości działają trująco. — T r u c i z n a m i n e r w o w e m i nazywamy alkohol metylowy (nerw wzrokowy), nikotynę, kurarę i i. substancje, niszczące nerwy lub oddziaływujące na nie szkodliwie już w niewielkich ilościach.

Nerwa, ob. Nerva.

Nerwica, ob. Nerwów choroby.

Nerwjowie (Nervii), plemię celtycko-germ., odłam Belgów, osiadłe między Ardenami i ujściem Skaldy. Około 57 prz. Chr. zniszczył ich prawie zupełnie Cezar.

Nerwoból (z greck. neuralgja), określenie na przypadki chorobowe, w których poza gwałtownemi i napadowo występującemi bólami nie stwierdza się innych objawów. Najczęściej spotykany jest n. n e r w u t r ó j d z i e l n e g o (neuralgia n. trigemini); częsty jest także n. m i ę d z y ż e b r o w y (n. intercostalis). P r z y c z y n y: przeziębienia, przewlekłe zatrucia nikotyną, ołowiem, wyskokiem, dna i choroby zakaźne (malarja). N. są czasem cierpieniem bardzo przewlekłem, jednak uleczalnem. L e c z e n i e: środki znieczulające, galwanizacja, w bardzo uporczywych przypadkach zabiegi chirurgiczne.

Nerwowe komórki, ob. Ganglion, Nerwy.

Nerwowe stany lękowe. U osób umysłowo chorych powstają one na skutek fałszywych wyobrażeń, u nerwowych (ob. Nerwów choroby) mogą powstać na skutek wrażeń i wyobrażeń prawdziwych, jeśli drażliwość i podniecenie danego osobnika są nadmierne. Wadliwość niektórych organów (serce, naczynia krwionośne) może sprzyjać powstaniu n. s. l., w innych zaś wypadkach, jak np. przy neurastenji działają przyczyny psychiczne. L e c z e n i e musi wykryć przyczyny cielesne i duchowe, te ostatnie przez psychoanalizę; przez odpowiednie wpływanie na psychikę chorego należy wzmocnić jego samopoczucie i siłę woli.

Nerwowe włókna, ob. Nerwy.

Nerwowe wzgórki, są to kępki komórek czuciowych u niższych zwierząt kręgowych.

Nerwowo-mięśniowy aparat, ob. art. Mięśnie, Nerwy.

Nerwowość, ob. Neurastenja.

Nerwowy system, całość układu nerwowego centralnego (mózg, rdzeń) oraz nerwów obwodowych. U istot wielokomórkowych wytwarza

się s. n. z blaszki zarodkowej zewnętrznej (ektoderma). U zwierząt, stojących całkiem nisko znajduje się tylko szereg *komórek nerwowych*; u zwierząt wysoko stojących spotyka się s. n. *centralny i obwodowy*. System centralny składa się przeważnie z komórek nerwowych, system obwodowy z włókien nerwowych, które łączą system centralny z narządami zmysłowemi i z mięśniami. Podniety, wychodzące u człowieka z mózgu, zależne są od naszej woli. Układ nerwowy *wegetatywny*, czyli *sympatyczny* jest układem mimowolnym, t. zn., że kieruje czynnościami niezależnemi od naszej woli, jak np. akcja serca, trawienie, wydzielanie gruczołów.

Nerwów chirurgja. Operacje na nerwach obwodowych wykonuje się z różnych powodów, np. przy neuralgjach, porażeniach i nowotworach. Przy ciężkich neuralgjach zastrzykuje się do nerwu środek znieczulający (nowokainę), lub niszczący nerw (alkohol). W wypadkach uporczywych konieczną się staje neurotomia (przecięcie nerwu), neurectomia (wycięcie kawałka nerwu), albo wykręcenie nerwu (neurexesis). Czasem, jak n. p. przy neuralgji nerwu trójdzielnego konieczne jest wycięcie zwoju Gassera, znajdującego się w czaszce. Gdy nerw uciska blizna, musimy ją od nerwu oddzielić (neurolysis). Przecięte nerwy można zeszywać. Gdy brakuje większego kawałka nerwu, można nerw nawet ze zwierzęcia przeszczepić. Przy rwie kulszowej (ischias) naciąga się czasem nerw.

Nerwów choroby, wszystkie choroby mózgu (oprócz umysłowych), rdzenia, układu nerwowego sympatycznego i nerwów obwodowych. *Nerwice (neurozy)* są to choroby, które nie wykazują anatomicznych zmian w systemie nerwowym, lecz polegają na zaburzeniach czynnościowych; tu należą *niemoc nerwowa* (neurastenja) i *histerja* (ob.). Jako przejście do chorób umysłowych należy uważać *psychoneurozy*. Jakkolwiek przy nerwicach spotyka się szereg zaburzeń psychicznych, np. zmiany nastroju, natręctwa myślowe, to jednak łatwo je odróżnić od chorób umysłowych, gdyż chory nerwowo zdaje sobie sprawę z swej choroby lub też łatwo można mu udowodnić jej istnienie, w odróżnieniu od chorego umysłowo. Przy ch. n. stwierdza się *zaburzenia czucia*, *nerwobóle* (neuralgje) oraz *porażenia*. Porażenie może być *wiotkie*, jeśli badający porażoną kończynę łatwo zgina lub *spastyczne*, jeżeli przy ruchach kończyną natrafia na opór. Objawami ch. n. są też *kurcze*, *niezborność ruchów* lub *zaburzenia w odruchach*. Istnieją też nerwice naczynioruchowe oraz nerwowe zaburzenia w odżywianiu.

Nerwów elektryczność, zjawiska elektryczne, dające się stwierdzić na nerwie żyjącym.

Nerwów guzy, jeśli składają się z tkanki nerwowej nazywają się nerwiakami; mogą powodować bóle, zaburzenia czucia, oraz porażenia. Najczęściej spotyka się je w kikutach po amputacji. Leczenie: na drodze operatywnej, naświetlania.

Nerwów porażenie, ob. Nerwów choroby.

Nerwów zapalenie (neuritis), dotyczy albo pochewki nerwu (perineuritis) albo samych włókien nerwowych. Choroba dotyka jednego nerwu (mononeuritis) lub wielu (polyneuritis). Przyczyny z. n. są różne, n. p. ucisk, przemęczenie, przeziębienie, zatrucie, choroby zakaźne, jak dyfterja, influenza, tyfus i t. d., zatrucie ołowiem, arszenikiem, alkoholem, choroby przemiany materji, jak dna i cukrzyca. Przebieg z. n. może być ostry lub przewlekły. Przy ostrem zap. może przyjść do gorączki. Objawy z. n. to przedewszystkiem bolesność wzdłuż przebiegu pni nerwowych oraz zaburzenia ruchowe i czuciowe np. w kończynach. Wynikiem z. n. może być zupełne porażenie mięśni i ich zanik. *Leczenie* stara się przedewszystkiem usunąć przyczynę choroby. W ostrem stadjum pomocne są preparaty salicylowe, w przewlekłem elektryzacja, masaż, kąpiele.

Nerwów zwyrodnienie (*obumieranie*), następuje z powodu uszkodzeń. Włókno nerwowe oderwane od komórki nerwowej traci zdolność przewodzenia. Zwyrodnienie staje się widoczne w kilka dni po uszkodzeniu i postępuje w kierunku obwodowym. Mniejsze zwyrodnienie daje się wykazać w centralnym odcinku nerwu i w należącej doń komórce nerwowej. Przecięcie nerwu, zaopatrującego mięsień, sprowadza zwyrodnienie (zanik) mięśnia. Zeszywając nerw, ułatwia się jego regenerację.

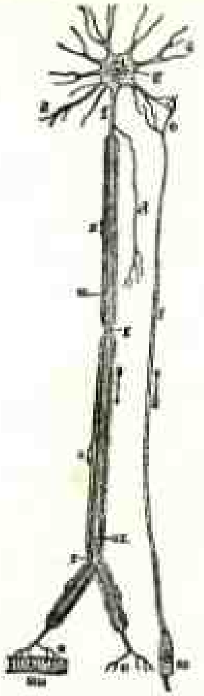

Różne typy neuronów.

Nerwy (łac. nervi), są to elementy, przewodzące pewne pobudki w organiźmie zwierzęcym i łączące organ centralny, t. j. mózg, z organami zmysłowemi, mięśniami, gruczołami i t. d. Każdy n. składa się z włókien nerwowych, które

rozpadają się na mniejsze włókienka. Każde włókienko pokryte jest otoczką (o), niejako rurą, składającą się ze substancyj tłuszczowych i białkowych (myelina). Są też i włókienka bez otoczki, które spotykamy przedewszystkiem u zwierząt bezkręgowych oraz w nerwie sympatycznym zwierząt kręgowych. Za życia myelina jest w stanie półpłynnym, po śmierci krzepnie i staje się masą, składającą się z pojedynczych kuleczek. Otoczka, która wykazuje przewężenia Ranvierowskie (r) pokryta jest otoczką Schwanna (s). N., który składa się z wielu włókien nerwowych, otoczony jest pochewką zw. *perineurium* od strony zewnętrznej, a od strony wewnętrznej przez *endoneurium*, w którem przebiegają też naczynia krwionośne dla n. Każde włókienko nerwowe jest wypustką komórki nerwowej, czyli *ganglionowej* (*neurocyt*, g), która to komórka posiada często krótsze wypustki, zwane *dendrytami* (d). Komórka nerwowa i włókienko nerwowe tworzą całość, zw. *neuronem*. Włókienko (*neuryt*, ax) daje wypustki (e) do komórek zmysłowych (sz) wzgl. włókien mięsnych (mu). Często z włókienka odchodzą boczne odgałęzienia (cl). System nerwowy składa się z wielkiej ilości neuronów. Pobudki prowadzone są albo centrypetalnie, t. j. ze skóry i z narządów zmysłowych do mózgu, albo centryfugalnie, t. j. z mózgu do mięśni, gruczołów i t. d. W pierwszym wypadku mówimy o n. centrypetalnych, albo czuciowych, w drugim, o n. centryfugalnych lub motorycznych, sekretorycznych i t. d. Mózg obok komórek nerwowych zbudowany jest też z komórek glejowych, które razem tworzą t. zw. *glej*.

Do badania procesów, zachodzących w n., używa się sztucznych pobudek. Doświadczenia takie wykonuje się najczęściej na n. żaby, gdyż n. żaby, jako zwierzęcia zimnokrwistego daje się przy odpowiedniem postępowaniu nawet przez dłuższy czas utrzymać poza ustrojem w stanie czynnym. Jako bodźce sztuczne mogą służyć pobudki cieplne, chemiczne i elektryczne. Na skutek pobudzenia n. zaopatrzony przez niego mięsień kurczy się dopiero po pewnym czasie, który nazywamy czasem utajonym. Szybkość przenoszenia się pobudki w nerwie wynosi około 26 m/sek. Miejsce nerwu pobudzonego zachowuje się elektronegatywnie w stosunku do miejsca niepobudzonego.

Nes, po norwesku — przylądek.

Neseser (z franc. nécessaire, „konieczny"), puzdro, walizka z przyborami niezbędnemi w podróży.

Ness (Loch N.), największe jezioro w Szkocji (W-ka Brytanja), w hrabstwie Inverness, mające 56 km², długie 36 km, głębokie do 230 m. *Rzeka* N. odwadnia je do Morny Firth. Jezioro jest włączone do kanału Kaledońskiego.

Nesselrode Karl Robert, hr., ros. dyplomata, (1780—1862), kierował 1816—56 polityką zagraniczną Rosji, był wicekanclerzem, następnie kanclerzem, reprezentował swe państwo na kongresie wiedeńskim, akwizgrańskim, opawskim, lublańskim i weroneńskim. Za Mikołaja I. stał się głównym wykonawcą jego reakcyjnej polityki w Europie, zwalczał ruch narodowy w Niemczech oraz polskie dążenia do niepodległości. „Lettres et papiers" (1904—12, 11 t.).

Nessler Viktor, kompozytor niem., (1841—1890), dyrygent chóru w Lipsku, zdobył rozgłos operą „Der Trompeter von Säckingen" (1884).

Nesslera odczynnik, roztwór jodortęcianu potasowego w ługu potasowym, używany do wykrywania minimalnych ilości amonjaku, np. w wodzie do picia lub w wodach mineralnych. Najmniejsze już ślady amonjaku wywołują zabarwienie się cieczy na żółto.

Nessos, jeden z centaurów ob. Herakles.

Nestor, mityczny król Pylos. On jeden ocalał z synów Neleusa, zamordowanych przez Heraklesa. Już za młodu bohater, jako starzec poszedł przeciw Troi, gdzie wsławił się jako dobry doradca; po zdobyciu grodu wrócił szczęśliwie do ojczyzny. N. nazywa się obecnie doświadczonego starca lub najstarszego członka jakiegoś towarzystwa.

Nestor, kronikarz ruski, (1056—1114), mnich w Ławrze Pieczarskiej w Kijowie, autor żywotów św. Borysa i Gleba, książąt, oraz Teodozego, hegumena klasztoru. Przypisuje mu się też autorstwo latopisu dziejów ruskich, sięgającego 1113.

Nestor, papuga (ob. Papugi).

Nestora kronika, ob. Nestor (kronikarz ruski).

Nestorjanie, zwolennicy Nestorjusza (ob.). Po potępieniu jego nauki wypędzeni z państwa rzymskiego, schronili się do Persji, gdzie rozwinęli bardzo żywą działalność, zakładając własną szkołę w Nisibis i własną organizację kośc. z patrjarchą w Ktezyfonie na czele. Rozszerzali swą działalność misyjną na Indje, Chiny, Afrykę, prześladowanie jednak w XIV. w. osłabiło znacznie ich żywotność i zmniejszyło liczbę. Część powróciła do kośc. katolickiego (chrześcijanie chaldejscy), część przyłączyła się do kośc. rosyjskiego. Dziś resztki ich mieszkają wśród Kurdów, ok. 200.000 z osobną hierarchją, z patrjarchatem w Kodżanes. — Liturgja ich jest stosunkowo prosta. Obrazów świętych nie używają; nie uznają spowiedzi usznej ni czyśćca, celibat odrzucają.

Nestorjańska tablica, pomnik wybudowany w r. 781 w Singan-fu (Chiny) z napisem syryjskim i chińskim, zawierającym historję nestorjanizmu, a wykonanym przez pierwszych Nestorjan przybyłych 645 do Chin.

Nestorjusz, patrjarcha konstantynopolitański, † ok. 451, rozróżniał w Chrystusie dwie natury doskonałe i odpowiadające im dwie osoby, boską i ludzką; tem samem Marja porodziła tylko człowieka, z którym natura boska była tylko w łączności moralnej. Nauka N. potępiona została na soborze w Efezie 431, a N. zesłany do Egiptu, gdzie umarł.

Nestos, ob. Mesta.

Nestroy Johann Nepomuk, aktor i komedjopisarz austrj., (1801—1862), autor farsy „Der böse Geist Lumpacivagabundus" (1833, polsk. „Trójka hultajska"), z innych jego utworów scenicznych należy wymienić: „Zu ebener Erde und im ersten Stock" (1835), „Einen Jux will er sich machen" (1842), „Freiheit in Krähwinkel" (1848), „Judith und Holofernes" (1849). Wyd. zbior. 1890—91, 12 t. i 1903, 2 t.

Nešvera Józef, kompozytor czeski, (1842—1914), kapelmistrz katedry w Ołomuńcu, napisał: msze, oratorjum „Job", „De profundis" na chór, sola i ork., nadto drobne utwory fortepianowe i skrzypcowe, symfoniczne i pięć oper.

Néthou, Pic de (Pico de Areto), najwyższy szczyt Pirenejów, w grupie Maladetta, wys. 3.404 m. Płn. jego stoki są pokryte lodowcami.

Netscher, 1. Caspar, malarz niderl., (1639—1684), syn rzeźbiarza Jana, uczeń H. Costera i Terborcha, malował sceny rodzajowe z życia wyższych sfer: grających mężczyzn i wytworne damy, portrety, sceny pasterskie, także wnętrza kuchni i i. Liczne obrazy N. posiada galerja drezdeńska, kilka znajduje się w Pinakotece w Monachjum, jeden w Krakowie i t. d. Synowie jego, T h e o d o r N., (1661—1732), i C o n s t a n t y n N., (1668—1723), byli również malarzami; ostatni głównie portrecistą.

2. Frans, pisarz holend., (1864—1923), napisał nowele: „Studies naar het naakt model" (1886), „Menschen om ons" (1888), „Karakters" (1900), powieść „Egoïsme" (1892) i i.

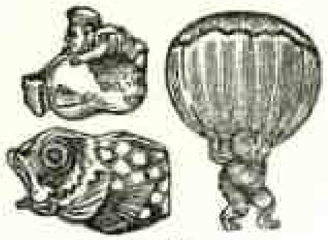

Netsuke.

Netsuke (japoń.), ozdobnie rzeźbione guzy z drzewa lub kości słoniowej, przedstawiające najczęściej postacie ludzi lub zwierząt, jako zakończenie jedwabnego sznura; zawieszano na nich pudełeczka zw. inro (ob.), przeznaczone na pachnidła, lekarstwa i t. p. Inro i n. były do niedawna częścią stroju Japończyka (noszone u pasa); wykonywali je niejednokrotnie pierwszorzędni artyści. Bogaty zbiór n. znajduje się w Muzeum Narodowem w Krakowie (oddział im. Feliksa Jasieńskiego).

Netta, prawoboczny dopływ Biebrzy, długi 36 km. Wypływa z jez. Necko, na płn. od Augustowa i tworzy w dolnym biegu część kanału Augustowskiego (ob.).

Netto (włosk. „czysty"), to co pozostaje po odciągnięciu kosztów produkcji, wydatków, wagi opakowania i t. d. Przeciwieństwo: b r u t t o. — Z y s k n., zysk, płynący z pewnego źródła dochodów po odciągnięciu kosztów od wpływu brutto (t. j. od tego, co wogóle wpłynęło); d o c h ó d n., dochód po strąceniu kosztów propagandy i t. d. C e n a n., cena od której strącono rabat lub nie uwzględnia się wogóle rabatu. W a g a n., waga towaru bez opakowania i t. d.

Nettuno, miasto nadmorskie w prow. Rzym (Włochy) z 7.255 mieszk., średniow. murami i zamkiem (1496). 1 lipca 1925 zawarły tu Włochy z Jugosławją układ, dotyczący podziału Rjeki (Fiume), ruchu tranzytowego i t. p.

Netze, ob. Noteć.

Netzedistrikt, ob. Nadnotecki okręg.

Netzekreis, powiat w Grenzmark Posen-Westpreussen (Niemcy), utworzony w 1922 z pozostałych przy Prusach części powiatów: Wieleń, Czarnków i Chodzież, ze stolicą T r z c i a n k a (Schönlanke).

Neu-Isenburg, miasto w prow. Starkenburg (Hesja), w Niemczech, przy kolei: Frankfurt n. M.—Darmstadt z 12.432 mieszk. Przemysł maszynowy, meblowy, spożywczy i i.

Neu-Ostpreussen, ob. Nowe Wschodnie Prusy.

Neu-Titschein, ob. Jičín Novy.

Neu-Ulm, miasto w Szwabji (Bawarja), nad Dunajem, naprzeciw Ulmu z 11.919 mieszk. i przemysłem. Powstało w 1811 r.

Neubauera metoda oznaczenia ilości fosforu i potasu w glebie opiera się na fakcie, iż rośliny kiełkujące asymilują całkowicie łatwo przyswajalne składniki odżywcze, zawarte w niewielkiej próbce danej gleby. Oznaczenie przeprowadza się w sposób następujący: do odpowiedniego naczynia wkłada się 100 gr badanej gleby i pokrywa warstwą 300 gr piasku, nie zawierającego substancyj odżywczych. Następnie zasadza się 100 ziarn żyta. Równocześnie w drugiem naczyniu umieszcza się taką samą ilość żyta na podłożu czystego piasku (400 gr). Po 14—18 dniach przeprowadza się badanie chemiczne wykiełkowanych roślin. Różnica pomiędzy obu próbami podaje ilość składników odżywczych, zabranych przez rośliny badanej próbce, na podstawie czego można określić zawartość łatwo przyswajalnych substancyj odżywczych gleby.

Neuberg Carl, biochemik niemiecki, * 1877; napisał: „Physiologie und Pathologie des Mineralstoffwechsels" i w. i. Od r. 1906 wydaje „Biochemische Zeitschrift".

Neubrandenburg, miasto w Meklemburg-Strelitz (Niemcy), nad rz. Tollense, przy kolei: Neustrelitz—Stralsund z 13.748 mieszk. Miasto posiada szereg zabytkowych budowli (od XIV. w.), kilka muzeów oraz przemysł żelazny, maszynowy, drzewny i chemiczny.

Neuburg (N. an der Donau), miasto w Szwabji (Bawarja), nad Dunajem, przy kolei: Donauwörth—Ingolstadt z 7.564 mieszk. Posiada archiwum państwowe, zbiory Tow. Historycznego i nieco przemysłu. Miasto należało od 1180 do Wittelsbachów, których jedna linja (1569—1742) nazywała się Pfalz-Neuburg. N. był ośrodkiem księstwa (2.750 km²) i w 1522—1685 rezydencją książęcą.

Neuchâtel (Neuenburg), kanton w zach. Szwajcarji, w górach Jura, między jeziorem N. a granicą francuską z 800 km² i 125.750 mieszk. (84,7% mówiących językiem franc.). Góry Jura wznoszą się tu do 1.467 m (Creux du Van). Główne zajęcie ludności stanowią: hodowla, rybołówstwo, uprawa wina oraz przemysł (wyrób zegarków i czekolady). Władzę ustawodawczą piastuje Wielka Rada, wybierana na 3 lata, wykonawczą Rada Stanu, złożona z 5 członków, wybieranych na 3 lata.

N. s t o l i c a kantonu N. z 22.100 mieszk., leży nad j e z i o r e m N. Posiada uniwersytet, zabytki średniowiecznej architektury (zamek, kolegjata) oraz przemysł zegarmistrzowski.

D z i e j e m i a s t a i k a n t o n u N e u c h â t e l. N. występuje pierwszy raz 1011 jako siedziba królów burgundzkich, następnie przechodzi na własność hr. N., po ich wygaśnięciu (1395) zmienia panów. Od 1504 pod władzą ks. Longueville. Od 1406 wchodził N. w skład konfederacji szwajcarskiej, 1530 przyjął reformację. W traktacie westfalskim uznany za suwerenne księstwo pod protektoratem szwajcarskim. W pocz. XVIII. w. dostał się N. królom pruskim, 1806—14 pod rządami francuskiemi, 1814 wraca do Prus, równocześnie uznany za 21. kanton republiki szwajcarskiej. 1831, 1848 miały miejsce rewolucje republikańskie, które doprowadziły do usunięcia panowania pruskiego. 1857 zrezygnował Fryderyk Wilhelm IV. z swych praw do N. 1858 wprowadzono konstytucję republikańską, która doznała później kilkakrotnych zmian. 1906 ustanowiono wybór rządu przez lud.

Neuchâtel (Lac de N., Neuenburger See), największe z 3 jezior szwajcarskich, położonych u krawędzi gór Jura, 432 m nad poz. m., długie 38 km, do 154 m głębokie, o pow. 216 km². Uchodzą do niego rzeki: Thièle, Areuse i Broye. Jezioro jest b. rybne. Na brzegach jego odkryto liczne budowle palowe z epok przedhistorycznych.

Neue Freie Presse, organ demokratyczny, ukazujący się dwa razy dziennie w Wiedniu, zał. 1864.

Neuenahr (Bad N.), wieś i zdrojowisko w Nadrenji (Niemcy), w okręgu Ahrweiler, przy kolei: Sinzig—Trewir z 5.287 mieszk. i cieplicami alkalicznemi (34°—35°).

Neuenburg, ob. Neuchâtel.

Neufahrwasser, ob. Nowy Port.

Neufchâtel, ob. Neuchâtel.

Neufchâtel Nicolaus van, zw. L u c i d e l, malarz niderlandzki, (ok. 1527—po 1590), uczeń P. Coecka van Aelst w Antwerpji, pracował w Mons, od r. 1561 w Norymberdze. Malował portrety o silnej charakterystyce. Znajdują się one w większych muzeach europejskich.

Neufeldówna Bronisława, pisarka i publicystka polska, (1857—1931), współpracowniczka czasopism warszawskich, tłumaczka powieści pisarzy franc., ang. i niem.

Neugebauer Ludwik Adolf, lekarz polski, (1821—1890), 1857 prof. anatomji, później położnictwa w Akademji medyko-chirurgicznej w Warszawie, lekarz ordynujący w szpit. św. Ducha. Napisał liczne prace z zakresu ginekologji i położnictwa. Wynalazł i ulepszył szereg narzędzi chirurgiczno- położniczych i operacyj ginekologicznych.

Neuhaldensleben, miasto okręg. w Prow. Saskiej (Niemcy), w regencji Magdeburg, nad rz. Ohre z 10.882 mieszk. oraz przemysłem ceramicznym, cukrowniczym, spożywczym, maszynowym, fabr. rękawiczek, worów i i.

Neuhaus, ob. Jindřichuv Hradec.

Neuhof Theodor, bar., król Korsyki, (1694—1756), syn szlachcica westfalskiego w służbie francuskiej, podróżował po Europie, szukając przygód, 1732 został posłem ces. Karola VI. w Florencji. 1736 obwołany przy poparciu Turków królem Korsyki, 1738 wypędzony przez Francuzów i Genueńczyków, usiłował napróżno odzyskać tron 1743 i 1749.

Neuhuys Albert, malarz holend., (1844—1914), malował przeważnie sceny z życia wsi holenderskiej i nastrojowe wnętrza.

Neuilly-Plaisance, wsch. przedmieście Paryża, między Plateau d'Avron na płn. i prawym brzegiem Marny na płd. z 9.094 mieszk. i znacznym przemysłem.

Neuilly-sur-Marne, wieś w depart. Seine-et-Oise (Francja), nad rz. Marną, połączona tramwajem z Paryżem; ma 6.271 mieszk., stary kościół (XII.—XIII. w.) i państwowy zakład dla umysłowo chorych.

Neuilly-sur-Seine, miasto w depart. Seine (Francja), na płn.-zach. od Paryża, na prawym brzegu Sekwany z 51.590 mieszk. Posiada stary most (1772) do Courbevoie, port rzeczny, liczne szpitale i sanatorja oraz wyrób dywanów. Zamek N. zbudowany w 1751, letnia rezydencja Ludwika Filipa, został zburzony w 1848. W N. zawarła Entenla 27 listop. 1919 pokój z Bułgarją.

Neukölln, do 1920 osobne miasto, potem włączone do Berlina, tworzy płd.-wsch. część stolicy i jest zamieszkałe w 51% przez robotników. Posiada znaczny i różnorodny przemysł.

Neulauenburg, wyspy (obecnie: wyspy księcia Jorku), lesista grupa wysp w archipelagu Nowej Brytanji, składająca się z 8 małych wysp, mających razem 58 km². Należą obecnie do Anglji.

Neumann, 1. Balthasar, architekt niemiecki, (1687—1753), od 1711 oficer artylerji w Würzburgu, studja odbył we Francji, Niderlandach i Austrji. Jeden z głównych architektów barokowych w Niemczech. Dzieła: zamki w Würzburgu, Bruchsal i Werneck oraz liczne opactwa.

2. Franz, niem. fizyk, (1798—1895), profesor fizyki w Królewcu, zajmował się zagadnieniami optyki, m. i. także polaryzacją światła w kryształach.

3. Karl, historyk i geograf niem., (1823—1880), napisał: „Die Hellenen im Skythenlande" (t. I, 1855), „Physikalische Geographie von Griechenland mit besonderer Rücksicht auf das Altertum" (1885) i in.

4. Karl Gottfried, matematyk niem., (1832—1925), prof. uniwers. w Bazylei, Tybindze i Lipsku, pracował głównie nad teorją potencjału. Współzałożyciel i redaktor „Mathematische Annalen".

5. Karl Johannes, historyk niem., (1857—1917), nap.: „Der römische Staat und die allgemeine Kirche bis auf Diokletian" (1890), „Die Grundherrschaft der röm. Republik, die Bauernbefreiung und die Entstehung der servianischen Verfassung" (1900) i in.

6. Karl, niemiecki historyk kultury i sztuki, * 1860, profesor w Getyndze, Kilonji i od 1911 w Heidelbergu, nap.: „Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jh." (1888), „Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen" (1894), dzieła o Rembrandzie (1902, 1906 i 1918), „Jac. Burckhardt. Deutschland und die Schweiz" (1919), „Hans Thoma" (1925).

7. Karl Eugen, pisarz austrjacki, (1865—1915), tłumacz dzieł buddystycznych, wydał „Die Reden Gotamo Buddhos aus der mittlern Sammlung Majjhimanikāyo des Pālikanons" (1896—1902, 3 t.), „Die Lieder der Mönche und Nonnen Gotamo Buddhos" (1899) i w. i.

8. Stanisław, pisarz czeski, * 1875, w pierwszych swych poezjach („Jestem apostołem nowych czasów" 1896, „Chwała szatanu między nami" 1897 i i.) wyznawał anarchistyczny indywidualizm, pozostając pod silnym wpływem Nietzschego i Przybyszewskiego, później zwrócił się raczej do panteizmu i kultu przyrody Whitmana („Księga lasu, wód i ziemi" 1914, „Nowe pieśni" 1918 i i.). Wydał nadto szereg szkiców politycznych.

9. Alfred, pisarz niem., * 1895, autor powieści z czasów Ludwika XI. „Der Teufel" (1926, przekład pol. 1929), dramatu „Der Patriot" (1926), poezyj („Die Lieder vom Lächeln und der Not" 1917), opowiadania „Lehrer Tausig" (1923), powieści: „Die Brüder" (1924), „Rebellen" (1927) i i.

10. Teresa (z Konnersreuth), * 1898, córka krawca, od czasu pożaru 1910 sparaliżowana, w ciągu wielu lat ociemniała, cierpiała według orzeczenia lekarskiego na traumatyczną histerję. W czasie postu 1926 została stygmatyzowana i odtąd w każdy piątek w ekstazach przeżywa cierpienia Chrystusa.

Neumanowa Anna, współcz. pisarka polska, wydała „Poezje" (1901), nadto opowiadania i opisy podróży: „Zza Dunaju nad Nil, wspomnienia z podróży po Egipcie" (1886), „Legendy i baśnie Wschodu" (1899), „Obrazy z życia na Wschodzie" (1899, 2 t.), „Ze świata" (1900).

Neumark, ob. Nowa Marchja.

Neumarkt (N. in Schlesien), ob. Środa.

Neumayer Georg von, niemiecki geofizyk, hydrograf i meteorolog, (1826—1909), 1852—64 podróżował w celach naukowych po Australji, poza tem brał żywy udział w badaniach antarktycznych, w 1876—1903 był dyrektorem niemieckiej stacji morskiej w Hamburgu. Napisał szereg dzieł z zakresu wymienionych gałęzi nauki.

Neumayr Melchior, niem. paleontolog i geolog, (1845—1890), prof. uniwersytetu wiedeńskiego i współpracownik Instytutu Geologicznego. Wydał podręcznik: „Dzieje ziemi" („Erdgeschichte"), tłumacz. na wiele języków.

Neumecklenburg, ob. Nowa Irlandja.

Neumeister (Numeister) Johann, drukarz wędrowny z XV. w., data urodzenia i śmierci nieznana, przypuszczalnie pracował jeszcze pod kierunkiem Gutenberga; w 1470—74 w Foligno wyszedł szereg druków pod jego nazwiskiem (m. i. 1. wydanie Dantego „Commedia"); 1479 przebywał w Moguncji, 1480—81 w Albi w Langwedocji, 1483 w Lyonie, gdzie wydał książki liturgiczne.

Neumünster, miasto w okręgu Kilonja (Szlezwik—Holsztyn) w Niemczech, przy kolei: Hamburg—Kilonja z 39.895 mieszk. Posiada znaczny przemysł tekstylny, skórny, drzewny, żelazny, maszynowy, meblowy i i. Miasto powstało przy klasztorze (od 1136) Wipenthorp.

Neumy, 1. melizmatyczne ozdoby śpiewu gregorjańskiego. 2. w średniowieczu używane pismo muzyczne dla notowania śpiewów liturgicznych: nie umieszczane na linjach n. chejronomiczne były jakby obrazem ruchów ręki dyrygenta i oznaczały ogólnie wznoszenie i opadanie melodji lub przynależność kilku nut do jednej zgłoski tekstu. Były one jakby stenografją muzyczną; pozostałością ich są nasze znaki: tryler, mordent, obiegnik czyli gruppetto. Potem umieszczano n. na linjach tak, że oznaczały już odległość interwali (stąd zw. n. diastematyczne), nie oznaczały natomiast rytmicznej wartości nut. Z nich rozwinęły się potem formy nutacji choralnej, nota quadrata.

Neunkirchen, miasto w okręgu Saary, nad rz. Blies przy kolei: Saarbrücken—Sankt Wendel z 40.822 mieszk. Posiada kopalnie węgla, koksownie, przemysł żelazny, maszynowy, meblowy, fabr. obuwia, wyrobów cementowych i mydła. Miastem jest N. od 1921, przed 1918 należało do Prus.

Neunkirchen am Steinfelde, miasto w Austrji Dolnej, nad rz. Schwarza, przy kolei: Wiedeń—Grac z 11.547 mieszk. oraz przemysłem chemicznym, tekstylnym, metalowym, drzewnym, papierowym i młynarskim.

Neupommern, ob. Nowa Brytanja.

Neuquen, rzeka w Argentynie, długa 500 km. Wypływa na wsch. od wulkanu Chillan i łączy się z rz. Limay w Rio Negro.

Neuquén, terytorjum w Argentynie, na granicy Chile, nad rzeką N. ze 104.970 km² i 38.085 mieszk. Stolica N. ma 2.342 mieszk. i jest połączona koleją z Bahia Blanca.

Neuralgja (newralgja), ob. Nerwoból.

Neurapophysis (greck.), górne łuki kręgowe, tworzące kanał dla rdzenia pacierzowego.

Neurastenja, niemoc nerwowa, popularnie nazywana „nerwowością", polega na zwiększonej pobudliwości systemu nerwowego, który zbyt żywo reaguje na bodźce. N. objawia się szybkiem męczeniem się, uczuciem wyczerpania, zawrotami, bólami i uciskiem w głowie, bólami w plecach, dolegliwościami sercowemi, zaburzeniami żołądkowo-jelitowemi i bezsennością. Złe samopoczucie psychiczne prowadzić może w pewnych okolicznościach do samobójstwa, przyczem neurastenicy odznaczają się zazwyczaj hipochondrją i skłonni są do nerwowych stanów lękowych. Za przyczynę n. uważano modny tryb i zwiększone tempo życia, które przyniosły ze sobą zdobycze cywilizacji, jednak już przedtem spostrzegano u całych nawet narodów pewne wybitnie zaznaczone rysy nerwowe, które dziś nazwanoby n. (psychozy ludowe: żądza sensacji u Rzymian, wyprawy krzyżowe dzieci, biczownicy średniowiecza i t. d.). W powstawaniu n. dużą rolę odgrywa usposobienie dziedziczne, jednak przemęczenie psychiczne i fizyczne wywołać może objawy osłabienia nerwowego nawet u najzdrowszych osobników. Leczenie polega na psychicznem wpływaniu na chorego (psychoanaliza), jako czynniki pomocnicze wskazane są: leczenie klimatyczne, kąpielowe, elektroterapja i t. d. Pożywienie powinno być możliwie niedrażniące (zakaz alkoholu).

Neureuther Eugen Napoleon, niem. rytownik, malarz i rysownik, (1806—1882), 1848—58 kierownik manufaktury porcelany w Nymphenburgu, twórca licznych ilustracyj do dzieł literackich.

Neurilemma (greck.), otoczka (pochwa) nerwu (otoczka Schwanna); ob. Nerwy.

Neuring Gustav, socjalista niem., (1879—1919), 1919 minister spraw wojskowych w Saksonji, zamordowany przez spartakowców.

Neuritis (greck.), ob. Nerwów zapalenie.

Neuroblasty (greck.), macierzyste komórki nerwowe.

Neurocyty, komórki nerwowe bez wypustek, ob. Nerwy.

Neurofibroma (greck.-łac.), guz, wychodzący najczęściej z pochwy (otoczki) nerwowej, złożony z tkanki łącznej, z komórek nerwowych i zwojowych. Występuje pojedynczo lub mnogo na dużej przestrzeni ciała. Leczenie objawowe.

Neuroglia, substancja glejowa, (ob. Mózg, Nerwy).

Neurolemma, ob. Neurilemma.

Neurologja, nauka o systemie nerwowym, obecnie określenie używane w sensie neuropatologji: nauka o chorobach nerwowych; neurolog, specjalista chorób nerwowych.

Neuroma (greck.), nerwiak, ob. Nerwów guzy.

Neuron (greck.), określenie jednostki systemu nerwowego; każdy n. składa się z komórki zwojowej, dendrytów, neurytów i ich rozgałęzień (ob. Nerwy).

Neuroparalysis (greck.), porażenie nerwu, ob. Nerwów choroby.

Neuropatja (greck.), choroba nerwowa; neuropatyczny, nerwowo chory, wzgl. uwarunkowany podłożem nerwowem.

Neuropatologja (greck.), nauka o chorobach nerwowych.

Neuropteroidea, p. Sieciarki.

Neurorecydywa (reakcja Herxheimera), choroba nerwowa w przebiegu kiły, prowadzi do porażenia nerwów mózgowych, drgawek i t. d.; czasem może być reakcją na leczenie przeciwkiłowe (szczeg. salwarsanem); wystąpienie jej wymaga dalszego energicznego leczenia przeciwkiłowego, nigdy zaś jego zaprzestania.

Neuroretinitis (greck.), zapalenie nerwu wzrokowego i siatkówki; ob. Siatkówki choroby.

Neurotomia (greck.), przecięcie nerwu (w celach leczniczych).

Neurozy, ob. Nerwów choroby.

Neuruppin, miasto okręg. w Brandenburgji (Niemcy), nad jez. Ruppińskiem (Rhinsee), przy kolei: Berlin—Wittstock z 18.187 mieszk. i znacznym przemysłem.

Neuryna, związek chem., powstaje m. i. przy procesie gnicia mięsa, znajduje się w żółci, można ją też otrzymać sztucznie; jest silną trucizną.

Neuryt, wypustka osiowa komórki nerwowej (ob. Nerwy).

Neusalz, ob. Nowasól.

Neuse, rzeka w Pln. Karolinie (Stany Zjedn. Am. Pln.), długa 500 km, uchodzi do Pamplicosundu na Atlantyku.

Neusiedlerskie jezioro, słone jezioro bezodpływowe na pograniczu Austrji (Burgenland) i Węgier (komitat Sopron), w dorzeczu Raaby, połączone kanałem z Hansagiem. Jezioro miało w 1924 r. 200 km² (w 1884 r. 337 km²) i jest głębokie 1—4 m. W 1866—69 było całkiem wysuszone.

Neuss, miasto w Nadrenji (Niemcy), nieopodal Renu, nad kanałem Erft, przy kolei: Kolonja—Krefeld z 44.890 mieszk. Posiada stary kościół (XIII. w.), muzeum oraz fabr. maszyn, śrub, stearyny, oleju, asfaltu, chemikaljów, wyrobów tytoniowych, a poza tem przemysł tekstylny, drzewny, młynarski i znaczny handel.

Neustadt, 1. (N. an der Haardt), miasto w Palatynacie Reńskim (Niemcy), nad rz. Speyerbach, przy kolei: Ludwigshafen—Kaiserlautern z 20.726 mieszk. Przemysł maszynowy, papierowy, sukienniczy i spożywczy; — 2. (N. in Oberschlesien) ob. Prądnik; poza tem nazwę tę nosi kilkanaście innych mniejszych miast na obszarze etnograficznym niemieckim.

Neustettin, ob. Szczecinek.

Neuston (greck.), określenie organizmów, żyjących w wierzchnich warstwach wody (bakterje, wiciowce, wymoczki, zielenice i t. d.).

Neustrelitz (Nowe Strzelce), stolica Meklemburg—Strelitz (Niemcy), między jez. Zierker- i Glambecker See, przy kolei: Berlin—Rostock z 12.273 mieszk. Posiada wiele budowli rządowych, instytucyj naukowych oraz fabr. maszyn, konserw, pieców, pianin, młyny, tartaki i browary. Miasto powstało w 1733 r.

Neustrja (Neustrazja), zach. część dawnego państwa frankońskiego, obejmująca pln. część dzisiejszej Francji po rz. Loarę na płd. N. tworzyła za Merowingów parokrotnie osobne państwo, obok Austrazji (ob.).

Neuteich, ob. Nytych.

Neutralizować, ob. Zobojętniać.

Neutralna strefa, obszar pomiędzy dwoma państwami, utworzony dla zapobieżenia sporom granicznym.

Neutralne punkty, trzy punkty na bezchmurnem niebie, w których polaryzacja światła wykazuje minimum.

Neutralność, wstrzymywanie się od udziału w czemś; w prawie narodów wstrzymanie się od udziału w wojnie między innemi państwami i wynikające stąd dla neutralnego państwa następstwa prawne. N. może być dobrowolną i wtedy ogłasza się ją z wybuchem wojny (deklaracja n.) lub zagwarantowaną układami międzynarodowemi. Niektóre państwa zneutralizowane są na stałe ze względu na interes powszechny: tak uznały mocarstwa europejskie neutralność Szwajcarji (1815), Belgji (1831, złamana przez Niemców 1914), wysp jońskich (1863), Luksemburgu (1867). N. zbrojna zachodzi wówczas, gdy państwo neutralne wystawia wojsko dla obrony swych interesów. Prawa i obowiązki państw neutralnych ustaliły konwencje haskie 1907. Podług ich postanowień obszar państwa neutralnego jest nienaruszalny, nie wolno mu przepuszczać transportów wojsk ani amunicji, dostarczać państwom wojującym okrętów wojennych etc.

Neutralny (łac.), bezstronny, nienależący do żadnej ze spierających się stron, zwłaszcza

z punktu widzenia przynależności państwowej: nie przynależny do żadnego z dwu państw (ob. Neutralna strefa, Neutralność).

Neutrodon, mały kondensator w odbiorniku radjowym typu neutrodyny. P. Radjotelefonja.

Neutrodyna, p. Radjotelefonja.

Neutrum (łac. „żaden z obydwóch"), rodzaj nijaki (ani masculinum ani femininum, t. j. ani męski, ani żeński); słowo rodzaju nijakiego.

Neuve-Chapelle, wieś w depart. Pas-de-Calais (Francja), na zach. od Lille, gdzie Francuzi stoczyli zaciętą bitwę z Niemcami 10—14 marca 1915.

Neuwerk, wyspa przy ujściu Łaby do morza Północnego, mająca 1 km^2, należy do Hamburga. Posiada 2 latarnie morskie, stację ratunkową i jest miejscowością kąpielową. Wyspa jest terenem ochronnym ptaków.

Neuwert-Nowaczyński, ob. Nowaczyński.

Neuwied, miasto okręg. w Nadrenji (Niemcy), przy ujściu rz. Wied do Renu i kolei: Kolonja—Oberlahnstein z 20.322 mieszk. i znacznym przemysłem.

Neuzen (Terneuzen), miasto portowe w Zelandji (Holandja), nad Skaldą, połączone kanałem i koleją z Gandawą, ma 10.119 mieszk. i znaczny handel.

Nevada, najsłabiej zaludniony stan Unji Płn.-ameryk. z 286.675 km^2 pow. i 77.407 mieszk. (w czem 6.130 Indjan). N. zajmuje Wielką Kotlinę między zach. a wsch. łańcuchami Kordyljerów. Na wsch. występują skały archaiczne i paleozoiczne, na zach. mezozoiczne. Olbrzymie masy szutrów zaścielają doliny, których rzeki nie dochodzą do morza, lecz giną w słonych jeziorach i bagnach (n. p. rzeka Humboldta). Pustynny k l i m a t N. cechują wielkie wahnienia temperatury (Winnemucca od 40° do —34°, opadów w roku 210 mm). Roślinność jest pustynna, a góry bezleśne. Liczba l u d n o ś c i waha się zależnie od rozwoju produkcji górnictwa, które stanowi najważniejsze i prawie wyłączne zatrudnienie mieszkańców. Góry (Washoe Mountains) obfitują w bogate żyły złota i srebra. Stolicą N. jest C a r s o n C i t y. N. składa się z 17 counties, do Kongresu wybiera 2 senatorów i 1 deputowanego.

Do Stan. Zjednoczonych należy N. od 1848, poprzednio własność Meksyku, od 1864 jest stanem Unji.

Nevada, Sierra, ob. Sierra Nevada.

Nevado de Toluca, ob. Toluca.

Nevers, stolica depart. Nièvre (Francja), przy ujściu rz. Nièvre do Loary i kolei: Lyon—Orlean z 29.754 mieszk. Posiada starą katedrę (XII.—XVI. w.), romański kościół Saint-Etienne (XI. w.), zamek książęcy (XV.—XVII. w.), muzeum oraz przemysł ceramiczny, chemiczny i metalurgiczny i znaczny handel. Miasto (staroż. Noviodunum, Nevirnum) jest od 506 siedzibą biskupa, a w średniowieczu było stolicą osobnego hrabstwa (Nivernais), później (od 1538) księstwa, które w 1659—1789 należało do Mazarinich.

Nevers Louis Jules Barbon, ks., dyplomata franc., (1716—1798), był w 1748—52 posłem w Rzymie, negocjował 1763 pokój z Anglją, 1787—89 minister.

Neville, ang. ród szlachecki, odgrywał wybitną rolę w średniowieczu: najznaczniejszym członkiem był R i c h a r d N. (ob. Warwick). C e c i l y N. była żoną Ryszarda Plantageneta i matką Edwarda IV. i Ryszarda III.

Nevis, wulkaniczna wyspa w ang. Indjach Zach., na płd.-wsch. od Saint Christopher ze 129 km^2 i 11.569 mieszk. Główną osadą jest Charlestown z 1.158 mieszk. Wyspa odkryta w 1498 przez Kolumba, została w 1628 skolonizowana przez Anglików.

New (ang.), „nowy".

New Albany, miasto w stanie Indiana (Ameryka płn.) nad rz. Ohio, naprzeciw Louisville z 22.992 mieszk. Przemysł maszynowy, drzewny i skórny.

New Amsterdam, 1. pierwotna nazwa Nowego Jorku.

2. stolica hrabstwa Berbice w ang. Gujanie, 3 km powyżej ujścia rz. Berbice z 8.789 mieszk.

New Bedford, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), nad zatoką Buzzard (Atlantyk) ze 119.539 mieszk., w tem 4.000 Polaków, dobrym portem oraz znacznym przemysłem (bawełniany, kauczukowy, maszynowy), a zarazem jeden z głównych portów rybackich w St. Zjedn.

New Berne (Newbern), miasto w Płn. Karolinie (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad Neuse River z 12.198 mieszk. (65% kolorowych). Rybołówstwo i handel. N. zostało założone w 1710 r. przez Szwajcarów.

New Brighton, 1. willowe przedmieście Nowego Jorku, na płn. brzegu Staten Island, połączone w 1898 z metropolją. 2. miasto przemysłowe w Pensylwanji (Stany Zjedn.), nad Beaver River na płn.-zach. od Pittsburga z 9.361 mieszk.

New Britain, miasto w środk. Connecticut (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 63.281 mieszk. (w tem 11.000 Polaków), przemysłem i kopalniami rtęci.

New Brunswick, prowincja w Kanadzie, ob. Nowy Brunświk.

New Brunswick, miasto w stanie New Jersey (Ameryka płn.), nad rz. Raritan z 32.779 mieszk. (w tem 800 Polaków). Posiada Rutger University (od 1766), który jest akademją rolniczo-politechniczną, oraz przemysł gumowy i skórny.

New Caledonia, ob. Nowa Kaledonja.

New England, ob. Nowa Anglja.

New Forest, lesisty obszar w płd.-zach. Hampshire (Anglja), wpobliżu Southampton z 374 km^2, z czego 65 km^2 stanowi do dziś teren polowań królewskich, zwłaszcza na dziki. Główną osadą N. F. jest Lyndhurst.

New Hampshire, jeden z 13 najdawniejszych stanów Unji Płn.-amer., położony na płn. i płd. od gór White Mountains, a na płd.-wsch. krańcu dotykający oceanu Atlantyckiego, z 24.192 km^2 pow. i 455.000 mieszk. (11,6% Kanadyjczyków). N. H. posiada częścią krajobraz pagórkowaty, częścią górzysty (Mt. Washington 1917 m), bogaty w jeziora (pozostałość epoki lodowej). Żyzne gleby znajdują się tylko w obszarach dolinnych, głównie wzdłuż rzeki Connecticut. K l i m a t jest ostry (Concord: średn. temp. roku 7,7°, lipca 21°, stycznia —6,1°, opadów w roku 1,170 mm). Lasy (szpilkowe) zajmują 58% pow.

Uprawa ziemi nie odgrywa poważniejszej roli w gospodarce, której główne podstawy obok hodowli i leśnictwa stanowi przemysł skórzany, tkacki i drzewny. W 1925 posiadał stan 2.409 km kolei żel. Stolicą stanu jest C o n c o r d, a największem miastem M a n c h e s t e r. Do Kongresu wysyła stan 2 senatorów i 2 deputow. Osadnictwo europejskie w N. H. datuje się od 1623. Początkowo należał stan do Massachusetts, usamodzielnił się w 1741.

New Ireland, ob. Nowa Irlandja.

New Jersey, stan Unji Płn.-amer., położony na półwyspie między rzekami Hudsonem i Delaware oraz oceanem Atlantyckim, o pow. 21.299 km^2 i 3,749.000 mieszk.

Wybrzeże oceanu, obfite w laguny, posiada liczne kąpieliska (Atlantic City). Niziny nadbrzeżne, wilgotne i lesiste przechodzą ku wnętrzu lądu w żyzną krainę pagórkowatą (100—300 m). Płn.-zach. część stanu, wznosząca się do 550 m pokrywają lasy (dęby, hickory, buki i jodły). N. J. odznacza się k l i m a t e m wilgotnym, gorącym w lecie, a stosunkowo chłodnym w zimie (Atlantic City: średn. temp. roku 11.1°, lipca 22,2°, stycznia 0°, opadów w roku 1.071 mm).

L u d n o ś ć w większości należy do wyznania rzym.-kat. (52%).

Głównemi produktami uprawy ziemi są: kukurydza, ziemniaki, siano, owoce i jarzyny. Górnictwo dostarcza: rud żelaza, cementu, magnetytu i cynku. Nad morzem kwitnie rybołówstwo. Przedewszystkiem jednak N. J. jest obszarem wybitnie p r z e m y s ł o w y m (rafinerje ropy, huty miedzi, budownictwo okrętowe, tkactwo jedwabne, wełniane i bawełniane, huty szklane, przetwórnie kauczuku oraz różne gałęzie przemysłu metalurgicznego). W 1923: 8767 zakładów przemysłowych zatrudniało 418.060 robotników. Głównemi ośrodkami przemysłu są: Newark, Paterson, Jersey City, Trenton, Camden i Elizabeth. W 1925 miał stan 6.022 km kolei żel. Dzieli się na 21 counties, a do Kongresu wysyła 2 senatorów i 12 deputowanych. Stolicą stanu jest T r e n t o n.

N. J., zasiedlony od 1620 przez Holendrów, zdobyty w 1664 przez Anglików, od 1702 samodzielna prowincja, należy do 13 pierwszych stanów Unji. W 1776 odniósł tu zwycięstwo Washington pod Princeton, a w 1778 pod Monmouth.

New Kensington, miasto w Pensylwanji (Ameryka płn.) z 11.987 mieszk. (w tem 2.800 Polaków). Przemysł żelazny i stalowy.

New Leader, tygodnik, oficjalny organ partji robotniczej, wychodzący w Londynie, zał. 1889.

New London, miasto portowe w stanie Connecticut (Ameryka płn.), wpobliżu cieśn. Long Island z 25.688 mieszk. (w tem 1.500 Polaków). Posiada doskonały, ufortyfikowany port, nieco przemysłu i rybołówstwo.

New Mexico, ob. Nowy Meksyk.

New Orleans, ob. Nowy Orlean.

New Philadelphia, miasto w stanie Ohio (Ameryka płn.), nad wsch. ramieniem rz. Muskingum z 10.718 mieszk. Kopalnie żelaza i węgla oraz przemysł żelazny, stalowy i maszynowy.

New Plymouth, miasto okręg. i port na zach. wybrzeżu płn. wyspy Nowej Zelandji z 15.938 mieszk.

New Providence, jedna z wysp Bahama z 218,5 km^2 i 12.975 mieszk. Na niej leży stolica wysp Bahama — N a s s a u.

New Rochelle, wiejskie przedmieście Nowego Jorku, nad cieśn. Long Island z 44.222 mieszk., założone w 1686 przez hugonotów.

New South Wales, ob. Nowa Południowa Walja.

New Westminster, miasto w bryt. Kolumbji (Kanada), 24 km powyżej ujścia rz. Fraser River, przy kolei pacyficznej z 14.495 mieszk., znacznym handlem ziemiopłodami, przemysłem drzewnym i rybołówstwem.

New York, ob. Nowy Jork.

New York American, wielki, demokratyczny dziennik, wychodzący w Nowym Jorku, zał. 1882, należy do prasy Hearsta.

New York Herald, jeden z najpoważniejszych dzienników Stanów Zjedn. Ameryki; założony 1836 przez I. Gordona Benneta (ob.), pismo wyłącznie informacyjne, podające wiadomości bieżące. Z gazetą tą związane jest wydanie wieczorne: „Evening Telegram", dalej tygodnik, a od 1875 także wydanie paryskie, przeznaczone dla Europy.

New York State, ob. Nowy Jork, stan.

New York Times, The, dziennik demokratyczny, wychodzący w Nowym Jorku, zał. 1851.

New York Tribune, The, republikański dziennik ameryk., założ. r. 1841, jako tygodnik rozpowszech. we wszystkich krajach St. Zj. Am.

New Zealand, ob. Nowa Zelandja.

Newa, żeglowny odpływ jez. Ładoga (względnie nawet jez. Onegi, Ilmeń i i.) w płn. Rosji, długa 74 km. Uchodzi pod Leningradem 5-ramienną (Wielka i Mała N. oraz Wielka, Średnia i Mała Newka) do zatoki Fińskiej. System kanałów łączy N. z Wołgą i Dźwiną płn. Zamarza N. średnio na 133 dni rocznie. Od ujścia rzeki prowadzi do Kronsztadtu kanał „morski", długi 30 km, szeroki 107 m, a głęboki 8 m, który ułatwia statkom morskim dojście do Leningradu. Dopływy N.: Czernaja, Dubrowka i Ochta (z prawego) oraz Mojka (ramię delty), Mga, Tośna, Iszora i Sławjanka (z lewego brzegu).

Newadyt, skała, należąca do grupy liparytów. P. Trachity.

Newark, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn. m. i. 1. w stanie New Jersey, 6 km powyżej ujścia rz. Passaic do zatoki Newark, 14 km na zach. od Nowego Jorku, z którym tworzy całość pod względem gospodarczym. Miasto ma 466.700 mieszk. (w tem 10.000 Polaków), wiele pięknych budowli publ., bibljotek i szkół wyższych, a wreszcie znaczny przemysł (garbarnie, browary, zakłady jubilerskie, fabr. maszyn, chemikaljów, nawozów sztucznych, odzieży, odlewnie żelaza, zakłady stalowe i rzeźnie) oraz handel. Na przedmieściu West Orange ma swoje zakłady Edison.

2. w stanie Ohio, na wsch. od Columbus, nad kanałem Ohio-Erie z 32.181 mieszk. Posiada przemysł szklany i maszynowy, a w okolicy bogate złoża węgla i gazu ziemnego.

Newark upon Trent, miasto w Nottinghamshire (Anglja), nad rz. Trent z 16.958 mieszk. licznemi zabytkowemi budowlami i przemysłem.

Newarowie (Nevara), lud z Nepalu, należący do ludów Himalajów; wykazuje wpływy mongolskie, mówi językiem Newāri, należącym do grupy indochińskiej.

Newbolt Henry John, poeta ang., * 1862, autor tęgich pieśni patrjotycznych: „Admirals All" (1897), „Island Race" (1898), „Songs of the Sea" (1904), „Collected Poems" (1910), oraz powieści („The Old Country" 1906 i i.) i studjów krytycznych: „A New Study of English Poetry" (1917).

Newburg, miasto w stanie New York (Ameryka płn.), na zach. brzegu Hudsonu z 30.419 mieszk. oraz przemysłem odzieżowym i maszynowym. 23 czerwca 1783 rozpuszczono tu wojsko amerykańskie po ukończeniu wojny rewolucyjnej.

Newburn, miasto w Northumberlandji (Anglja), nad rz. Tyne, przy kolei: Newcastle—North Wylam z 13.830 mieszk. Posiada kopalnie węgla i żelaza oraz znaczny przemysł.

Newbury, miasto w Berkshire (Anglja), nad rz. Kennet i kanałem Kennet—Avon, przy kolei: Londyn—Taunton z 12.295 mieszk. Posiada duży port, budowę okrętów, przemysł bawełniany i fabr. obuwia.

Newburyport, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.), przy ujściu rz. Merrimac do Atlantyku z 15.656 mieszk. Posiada duży port, budowę okrętów, przemysł bawełniany i fabr. obuwia.

Newcastle, 1. miasto w płn.-zach. Pensylwanji (Ameryka płn.), nad Beaver River, na płn. od Pittsburga z 44.938 mieszk. (w tem 2.000 Polaków). Kopalnie węgla i gazu ziemnego oraz przemysł żelazny, stalowy, maszynowy i szklany; 2. miasto w stanie Indiana, na wsch. od Indianopolis z 14.458 mieszk. i znacznym przemysłem; 3. miasto w Nowej Płd. Walji (Australja) z 11.566 (z przedmieściami 98.050) mieszk., przy ujściu rz. Hunter; bardzo ważny port (w 1924/5 r. — 5,100.000 tonn reg. netto) i stacja węglowa, posiada poza tem wywóz wełny i mrożonego mięsa.

Newcastle, 1. William Cavendish, ks., (1592—1676), brał energiczny udział w wojnie domowej po stronie króla, wydał 1658 luksusowe dzieło, dotyczące sztuki jazdy konnej.

2. Thomas Pelham, ks., ang. polityk, (1694—1768), zwolennik domu hanowerskiego, piastował 1754—56 i 1757—61 urząd kanclerza skarbu, 1765 został strażnikiem wielkiej pieczęci.

3. Henry Pelham, ks., ang. polityk, (1811—1864), 1853 i 1859—64 minister kolonij, 1854—55 minister wojny, obwiniony o złą administrację.

Newcastle under Lyme, miasto w Staffordshire (Anglja) nad rz. Lyme Brook i odnogą kanału Grand Trunk z 20.410 mieszk. Posiada stary gotycki kościół i znaczny przemysł. W okolicy kopalnie węgla.

Newcastle upon Tyne, miasto w Northumberlandji (Anglja), nad rz. Tyne z 285.400 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (katedra z 1359, kościół Saint Andrews z XI. w., zamek Jesmond Church od 1080, Black Gate z 1248 i i.), oraz znaczny przemysł żelazny, stalowy, chemiczny, szklany, maszynowy, amunicyjny, ceramiczny i handel. Jest tu również wielki port handlowy (w 1924 r. — 21,900.000 tonn reg. netto) oraz szereg instytucyj naukowych (m. i. medyczne i fizyczne kolegjum uniwersytetu Durham, Armstrong College, Technical College, akademja sztuki, wielka bibljoteka, 2 muzea, 7 towarzystw naukowych i i.). Razem z przeciwległem Gateshead, z którem łączą je 4 mosty, tworzy N. osadę o 413.000 mieszk. Nazwę swoją zawdzięcza miasto zamkowi z czasów normańskich (przedtem Monkchester).

S. Newcomb.

Newcomb Simon, astronom ameryk., (1835—1909), od 1877 dyr. „American Ephemeris and Nautical Almanac Office", równocześnie 1884—1893 prof. matematyki i astronomji w Baltimore. Prace jego o ruchach księżyca i wielkich planet zawarte są w „Astronomical Papers Prepared for the Use of the American Ephemeris" (1882—99, 8 t.), „Researches of the Motion of the Moon" (1878), „The Elements of the Four Inner Planets and the Fundamental Constants of Astronomy" (1895), „Compendium of Spherical Astronomy" (1906) i in. Wielką popularnością cieszyły się jego pisma: „Popular Astronomy", „The Stars", „Elements of Astronomy", „Astronomy for Everybody" (1903).

Newcomena maszyna, ob. Parowa maszyna.

Newel, miasto okręg. w gub. Psków (Rosja), przy ujściu rz. Jemenki do jeziora N. (odwadniane do Łowaci) i kolei: Leningrad—Witebsk z 12. 290 mieszk. i handlem. Do 1772 należał N. do Polski.

Newfoundland, ob. Nowa Fundlandja.

Newhaven, największe miasto w stanie Connecticut (Ameryka płn.), nad cieśniną Long Island, przy kolei: Nowy Jork—Boston ze 184.900 mieszk. (w tem 5.000 Polaków), słynie z pięknych, obsadzonych wiązami ulic oraz ze swych zakładów naukowych, przedewszystkiem Yale University (założ. w 1701 przez Elihu Yale), Sheffield Scientific School, wielkiego muzeum przyrodniczego Peabody i i. Poza tem posiada N. znaczny handel i przemysł. (fabr. broni i amunicji Winchester, fabr. wyrobów metalowych i gumowych, maszyn, wozów i rzeźnie). Założone w 1683.

Newington, płd. dzielnica Londynu, w okręgu Southwark, ma 114.987 mieszk.

Newka, ob. Newa.

J. H. Newman.

Newman, 1. John Henry, najwybitniejszy przywódca anglokatolicyzmu, a po przejściu na katolicyzm głowa duchowa tegoż w Anglji, (1801—1890), 1822 fellow Oriel College w Oxford, 1828 proboszcz Saint Mary, 1845 przeszedł na katolicyzm, 1847 duchowny, 1851—58 rektor uniwersytetu katol. w Dublinie. Z jego licznych pism najważniejsze: „The Arians of the 4-th Century" (1833), „Apologia pro vita sua, being a History of his religious Opinions" (1865), „Essays, Critical and Historical" i powieść „Callista, a Sketch of the 3-th Century" (1876); z poezyj jego najbardziej znane „The Dream of Gerontius" (1865); „Collected Works" (1868—96, 37 t.).

2. Francis William, pisarz ang., (1805—1897), w „The Soul, Her Sorrows and Her Aspirations" (1849, IX. wyd. 1882) i „Phases of Faith" (1849, nowe wyd. 1881) przedstawił swój rozwój religijny od ścisłego kalwinisty do liberalnego wyznawcy deizmu. Zbiór drobnych pism: „Miscellanies" (1869—89, 3 t.).

3. Ernest, angielski muzykolog, * 1868, napisał studja i monografje o Glucku, Wagnerze, Elgarze, H. Wolfie; kierownik wydawnictwa „The New Library of Music".

Newmarket, miasto w hrabstwie Suffolk (Anglja), przy kolei: Londyn—Cambridge z 9.767 mieszk., główna kwatera Jockey-klubu ze słynnym torem wyścigowym.

Newport, 1. miasto w Monmouthshire (Anglja), przy ujściu rz. Usk z 96.620 mieszk. Posiada stary kościół i zamek (z XI. w.), 2 muzea, 3 wielkie doki, warsztaty okrętowe, przemysł żelazny, szklany, maszynowy, fabr. wagonów, gwoździ i drutu. Ruch portowy wynosił w 1924 r. — 7,200.000 tonn reg. netto.

2. stolica ang. wyspy Wight, nad rz. Medina z 11.031 mieszk. Posiada gotycki kościół, muzeum, znaczny handel i fabr. sucharów.

Newport, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i.: 1. w stanie Rhode Island na zach. wybrzeżu wyspy, luksusowa miejscowość kąpielowa z 27.757 mieszk.; 2. w stanie Kentucky, na płd. brzegu rz. Ohio z 29.317 mieszk. Jest to fabryczne przedmieście leżącego na przeciwległym brzegu rzeki — Cincinnati.

Newport News, miasto portowe w Wirginji (Stany Zjedn. Am. Płn.), na płn. od ujścia James River z 35.596 mieszk., znacznym przemysłem i handlem.

Newry, miasto w hrabstwie Down (Płn. Irlandja), nad rzeką i kanałem N. z 11.963 mieszk., portem i znacznym handlem.

News (ang.), „nowości", częste w nazwach gazet angielskich i amerykańskich.

Newstead Abbey, dawne probostwo augustjanów w Nottinghamshire (Anglja), koło Newstead; założ. 1170 r., zniesione w 1540, potem przeszło w posiadanie rodziny Byrona (do 1818). Zawiera pamiątki po Byronie i Dawidzie Livingstonie.

Newszehir, miasto w wilajecie Konia (Turcja azjat.), 10 km na płd. od Kizil-Irmaku z ok. 15.000 mieszk.

Newton, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i.: 1. we wsch. Massachusetts, nad Charles River, tuż na zach. od Bostonu, z 53.003 mieszk.; 2. w stanie Kansas, na płn. od Wichity z 9.781 mieszk. i młynarstwem.

I. Newton.

Newton, 1. Sir, Izaak, fizyk ang., twórca nowoczesnej matem. fizyki i astronomji fiz., ur. 4 stycznia 1643 w Woolsthorpe, um. 31 marca 1727 w Kensington. W r. 1669 został prof. w Cambridge, 1672 członkiem Royal Society, 1703 prezydentem tegoż towarzystwa. W l. 1665—1666 odkrył N. metodę fluksji czyli z a s a d ę r a c h u n k u r ó ż n i c z k o w e g o i c a ł k o w e g o. W filozofji, jak wówczas nazywano fizykę, zajmował się zagadnieniami z optyki, stworzył teorję emisyjną zjawisk świetlnych oraz teorję dyspersji, rozłożył światło białe na części składowe, posługując się w tym celu pryzmatem. — Ulepszeniu teleskopu Gregoriego zawdzięcza N. to, że zaproszono go do Royal Society. Najważniejszem dziełem N. i wiekopomnym owocem jego pracy jest wydane w r. 1687 dzieło p. t. „Philosophiae naturalis principia mathematica", zawierające zasady dynamiki, które przez dwa przeszło wieki było niewzruszoną podstawą fizyki teoretycznej. W r. 1695 został N. strażnikiem mennicy; obowiązki te, jak również kierownictwo Royal Society nie sprzyjały dalszej jego pracy naukowej. Grób N. znajduje się w opactwie westminsterskiem. (P. Władysław Natanson: Newton. Przegląd powszechny Nr. 62, czerwiec 1927.

2. Charles Thomas, archeolog ang., (1816—1894), w l. 1840—52 urzędnik w Muzeum Brytyjskiem, później wicekonsul w Mitylenie. Odkrył mauzoleum w Halikarnasie, 1856—59, prowadził wykopaliska na Knidos i w Małej Azji, 1861 dyrektor działu greckiego i rzymskiego w Muzeum Brytyjskiem.

3. Arthur Percival, historyk ang., *1873, 1914—18 profesor w Londynie, nap.: „The Colonising Activities of the English Puritans" (1913), „The Old Empire and the New" (1917), „An Introduction to the Study of Colonial History" (1919), „Federal and unified Constitutions" (1923).

Newton Abbot, miasto w Devonshire (Anglja), przy kolei: Taunton—Plymouth z 13.857 mieszk., przemysłem i kopalniami kaolinu.

Newton in Makerfield, miasto fabryczne w Lancashire (Anglja) z 18.772 mieszk. oraz przemysłem żelaznym, papierowym, szklanym, graficznym i cukrowniczym.

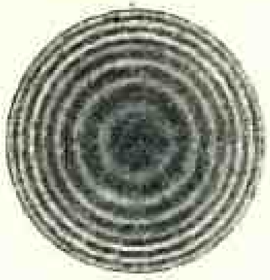

Pierścienie Newtona.

Newtona pierścienie, szczególny przypadek interferencji światła, występujący w cienkich warstwach powietrza zawartych pomiędzy płaskiem szkłem a bardzo wypukłą soczewką. Promienie po przejściu przez soczewkę odbijają się częściowo od płaskiego szkła i zależnie od grubości warstwy powietrza oraz długości fali, ulegają albo wygaszeniu, albo też wzmocnieniu. W ten sposób tworzą się barwne koła, odpowiadające warstwom jednakowej grubości. W świetle jednorodnem otrzymujemy naprzemian jasne i ciemne kręgi.

Newtown, miasto w Nowej Płd. Walji (Australja), płd. przedmieście Sydney z 28.168 mieszk.

Newtownards, miasto fabryczne w hrabstwie Down (Płn. Irlandja), nad Strangford Lough, przy kolei: Belfast—Donaghadee z 9.587 mieszk. i przemysłem włókienniczym.

Nexö, pisarz duński, ob. Andersen-Nexö Marcin.

Nexum (łac.), w dawnem prawie rzymskiem formalny interes pożyczkowy, przy którym pożyczający odważał dłużnikowi kruszec (stąd „per aes et libram", przez kruszec i wagę), dłużnik zaś, w razie niezapłacenia, odpowiadał jako niewolnik (nexus).

Nexus (łac.), więzy, związek; zobowiązanie prawne; ob. też Nexum.

Ney Michel, ks. Elchingen, (1808), ks. Moskwy (1812), marszałek franc., (1769—1815), syn bednarza, rozpoczął służbę wojskową 1788 jako

M. Ney.

prosty żołnierz, 1796 został generałem brygady, 1801 inspektorem kawalerji, 1804 marszałkiem. W szeregu bitew (pod Elchingen, Jeną, Frydlandem, następnie w Hiszpanji) zdobył przydomek „najwaleczniejszego z walecznych", w kampanji 1812 wziął Smoleńsk i zwyciężył pod Borodino, następnie dowodził tylną strażą i uratował resztki „Wielkiej Armji" w czasie przeprawy przez Berezynę. Za pierwszej restauracji mianowany przez Ludwika XVIII. parem, połączył się z powracającym Napoleonem i rozstrzygnął przez to o upadku Bourbonów. Pod Waterloo dowodził centrem armji, ujęty w czasie ucieczki został skazany na śmierć i rozstrzelany w Ogrodzie Luksemburskim.

Ngamdo, dziki, przez słynących z rozbojów Tangutów zamieszkały kraj górski nad górnym biegiem rz. Hangho, na płd. od jez. Kuku Nor.

Ngami, obszary bagniste na płn. granicy Kalahari, w głębokiem obniżeniu kotliny płd.-afrykańskiej. W chwili odkrycia N. przez Livingstone'a w 1849 r. było N. jeziorem o powierzchni 770 km², od tego jednak czasu małało ustawicznie. W porze deszczowej odprowadza wody N. rz. Botletle do jez. Makarikari.

Nganhuei (Nganhwei, Anhui), prowincja w Chinach, nad dolnym biegiem Jangtsekiangu i rz. Huaiho ze 143.900 km² i 19,832.665 mieszk. Płd. część kraju jest wyższa (Huangszan 1.400 m) i lesista, zresztą kraj jest bardzo żyzny. Przemysł dostarcza tuszu, wyrobów z laki, jedwabiu i bawełny. Stolicą jest N g a n k i n g, portami: Wuhu i Pengpu.

Ngankiug (Anking), stolica prow. Nganhuei, nad rz. Jangtsekiang z ok. 500.000 mieszk., znacznym handlem i przemysłem.

Ngari-korsum, najdalej ku zach. wysunięty okręg w Tybecie nad rz. Satledż i Gartok.

Ngaundere, miasto Fulbów w środk. Kamerunie (Afryka) z ok. 15.000 mieszk. i znacznym handlem.

Ngo, plemię Semangów w Trang-Patalung (półwysep Malakka).

Ngoko, nazwa dolnego biegu rz. Dża, prawego dopływu rz. Sanga w Kamerunie (Afryka).

Ngoruu (Angornu), miasto w Bornu (Nigerja ang.), na zach. brzegu jez. Czad z ok. 20.000 mieszk.

Ngowowie (Ngove, Kamba), plemię Bantu z okolic Kenii, (pasterze i rolnicy) posiadają „starszych wioski" (bynajmniej nie wodzowie).

Wyparci przez Masajów na płd., zmieszali się z Kikulami, tworząc lud o jednolitym języku.

Nguru, górzysta kraina (do 2.500 m) w kolonji Tanganika (Afryka wsch.), w dorzeczu rz. Wami, zamieszkała przez szczep W a n g u r u.

Ni, symbol chemiczny 1 atomu niklu.

Niadi (Niari), górny bieg rz. Kuilu.

Niagara, słynna z wodospadów rzeka w Ameryce płn., 58 km długa, łącząca jeziora Erie i Ontario a oddzielająca Kanadę od stanu New York. N. opuszcza jezioro Erie, jako rzeka 1200 m szeroka, która okrążywszy wyspę Grand Island płynie w bystrych szypotach, a rozdzielona ponownie wyspą Goat Island na dwa ramiona, tworzy olbrzymie, 49 m wysokie wodospady N.: amerykański (322 m szeroki) i kanadyjski (wygięty w kształt podkowy, 915 m szer.). Z potężnej masy wód (425.000 m³ na minutę) prawie 90% przepływa przez wodospad kanadyjski. U stóp wodospadów głęboka (57 m) nyża, wydrążona przez wodę, umożliwia przejście między ścianą spadających wód a progiem skalnym. Próg wodospadów, zbudowany z wapieni i łupków marglistych ulega gwałtownemu niszczeniu, tak że wodospady cofają się rocznie 0,82—1,37 m. ku jezioru Erie. Poniżej wodospadów płynie N., zwężona do 90 m ciasną gardzielą pomiędzy 100-metrowemi ścianami skalnemi a 11 km poniżej Lewiston wpada do jeziora Ontario. Ponad N. rozpięte są 3 mosty (2 kolejowe). Żegluga omija N. kanałem, biegnącym po kanadyjskim brzegu. Część siły wodnej N., szacowanej ogółem na 6 milj. koni mechan. wyzyskują zakłady turbinowe miast Niagara Falls ([ob.] zapomocą kanału podziemnego, do którego wpada część wody 2 km powyżej wodospadów).

Niagara Falls, 2 miasta po obu stronach wodosp. Niagary, z których 1. leży w stanie New York i ma 57.033 mieszk. (w tem 8.500 Polaków) oraz znaczny przemysł, dzięki wyzyskaniu siły wodnej wodospadu, a 2) w Kanadzie (prow. Ontario) i ma 14.764 mieszk. oraz przemysł.

Niam-Niam (A-Sandeh, Mundo, Manganja, O-Madżuka, Makraka, Babungera), wielka grupa ludności Afryki centr. (ok. 2,5 milj. głów), z nad rz. Gazelli, sięgająca z nad dolnej Uelle w okolice górnego Nilu. N. pokrewni Nubom, Dorom i Kredżom, są miernego wzrostu, brunatnoskórzy, noszą skórzane przepaski, czworokątne czapki ze słomy, tatuują się i spiłowują zęby; ozdób noszą niewiele. Mężczyźni zajmują się polowaniem, kobiety i niewolnicy uprawą roli. Z broni, prócz rzadko spotykanych łuków i strzał, używają dzid, sztyletów, noży do rzucania, owalnych tarcz. N. są zręcznymi snycerzami, garncarzami i kowalami, hołdują ludożerstwu, żyją patrjarchalnie, są totemistami. Zmarłych grzebią w pozycji siedzącej lub też w wydrążonych pniach. Wielką powagą cieszą się u N. czarownicy.

Nianza (Niansa), w środk. Afryce nazwa używana na oznaczenie jeziora, n. p. Victoria N. (Ukerewe) i i.

Niap, plemię Jakunów z płd. półwyspu Malakki.

Nias, górzysta i lesista wyspa w Indjach holend., na zach. od Sumatry z 4.772 km² i ok. 400.000 mieszk.

Niassa, ang. posiadłość w Afryce, między portug. Afryką Wsch., Płn. Rodezją i kolonją Tanganika ze 103.482 km² i 1,205.801 mieszk., obejmuje żyzne wyżyny (do 1.000 m) nad jeziorem N. i rz. Szire, zbudowane z granitów i łupków krystalicznych, pokrytych glinką laterytową. Kraj zamieszkują murzyni Bantu, trudniący się rolnictwem (kawa, tytoń, herbata, ryż i bawełna) i chowem bydła. Komunikacji służy kolej (280 km), łącząca ważniejsze miejscowości (stolica Somba, Fort Johnston, Blantyre, Port Herald) z portami portug. Afryki Wsch. i droga Stevensona od Karonga (na płn.-zach. krańcu jeziora N.) do jez. Tanganika.

N. znajduje się pod protektoratem Anglji od 1889, do 1891 nazywał się kraj — Makololo, potem (do 1907) British Central Africa Protectorate. W 1907 otrzymał kraj nowy ustrój, własnego gubernatora i nazwę British Nyassaland Protectorat.

Niassa (Njassa Nyassa, Bantu), słodkowodne j e z i o r o w płd.-wsch. Afryce, na płd. końcu rowu wsch.-afrykańskiego, oddzielone od rowów Rikwa i Ruaha górami Konde. Jezioro ma 550 km dług., 22—55 km szer., 26.500 km² powierzchni i jest do 786 m głębokie (w płn. części). Rzeka Szire odwadnia je do Zambezi torując sobie drogę przez wyżynę Unjika—Malila. Żegluga na N. jest utrudniona z powodu częstych burz (zwłaszcza t. zw. mwera) i silnego falowania. Dobrych przystani jest niewiele (Mpondo, Karonga i zatoka Amelji). Płd. część wybrzeży wsch. należy do portug. Afryki Wsch., zresztą otaczają jezioro ang. kolonje Niassa i Tanganika. Jezioro odkrył w 1859 Livingstone.

Niaziepietrowskij Zawod, osada górnicza w okręgu Swierdłowsk na Uralu, nad rz. Niazą z 9.865 mieszk. Przemysł żelazny i hutniczy.

Nibelungowie, w mitologji niemieckiej ród królewski, nazwany od ojca rodu Nibelunga („Syna mgły"). Zygfryd zabija synów Nibelunga, Szylbunga i Nibelunga, jako też ich bohaterskich junaków, zwycięża potężnego karła Albericha, zdobywa czarodziejski miecz Balmung, czapkę niewidkę i nieprzebrane skarby N., a nazwa N. przechodzi na niego i jego hufce. Po zamordowaniu Zygfryda przez królów burgundzkich, przechodzi skarb N. w ich ręce i odtąd też oni zwą się N. (Ob. Nibelungów pieśń).

Nibelungów pieśń, średniogórnoniem. epos rycerskie na tle narodowem. Król burgundzki Gunther zdobywa rękę królowej Brunhildy, zniewalając ją do tego zapomocą Zygfryda, któremu oddaje za żonę siostrę swą Krymhildę. W następstwie obrazy Brunhildy przez Krymhildę, morduje Zygfryda na polowaniu Hagen z Tronje. Krymhilda, poślubiwszy króla Hunnów Etzela (Attylę), mści śmierć pierwszego męża, mordując zaproszonych krewnych (Nibelungów). Ją samą wreszcie zabija Hildebrand. Na N. p. złożyły się wspólne podania ludowe niemieckie, w których dochowały się wspomnienia wędrówki ludów. Za czasów wikingów przeniesiono je do Skandynawji, gdzie uległy dalszym

zmianom (p. Edda). N. spisał w drugiej połowie XII. w. prawdopodobnie rycerz austrjacki w t. zw. strofie Nibel. (cztery wiersze parzystorymowane, przedzielone średniówką). Istnieją liczne odpisy rękopiśmienne, z których najważniejsze trzy z XIII. w. (A, B i C). Pierwsze pełne wyd. druk. 1782. Główne wyd. kryt. K. Lachmanna (1826), F. Zarnckego (1856) i K. Bartscha (1870—80, 3 t.). Przekłady niem. K. Simrocka (1827, ost. wyd. 1909 i 1918) i i. Przekład pol. Ludomira Germana (1894). — Z opracowań literackich należy wymienić „Die Nibelungen" Hebbla (1862) i „Der Ring des Nibelungen" Wagnera (1863).

Nibelungów wierność, określenie, użyte przez Bülowa w mowie w parlamencie niemieckim 29 marca 1909 dla scharakteryzowania stosunku sojuszniczego Niemiec do Austro-Węgier, często używane później w czasie wojny światowej.

Nibork (niem. Neidenburg), miasto okręg. w Prusach Wsch. na Mazowszu pruskiem, nad rz. Nidą (Neide), przy kolei: Olsztyn—Działdowo z 6.502 mieszk. Posiada zamek krzyżacki z XIV. w. oraz nieco przemysłu i handlu. W 1910 r. było w powiecie N. 62,4% Polaków.

Ni-bu („dwa bu"), japońs. moneta przed r. 1871, z małą zawartością złota, ostatnio = ok. 1,92 zł.

Nic (łac. nihil.), nicość, niebyt, w znaczeniu filozoficznem jest albo przeciwieństwem jakiejś pewnej, pojedynczej rzeczy (względna nicość) albo zaprzeczeniem wszystkich istniejących rzeczy wogóle (absolutna nicość). Niektórzy grecy i indyjscy metafizycy przyjmowali zasadę: z niczego nic nie może powstać, i uważali dlatego istotę świata za wieczną. Według metafizyki żydowsko-chrześcijańskiej świat powstał z nicości, według indyjsko-buddyjskich ma zapaść się w nicość. — Zaprzeczenie bytu wogóle nazywamy nihilizmem relatywnym (względnym). Nihilizm praktyczny lub moralny to zaprzeczenie, odrzucenie wszelkich norm moralnych, czy prawnych.

Nicaea, staroż. nazwa Nizzy.

Nicaenum, nicejskie wyznanie wiary (ob.).

Nicandra Adans (nikandra) roślina z rodziny Solanaceae. Jedyny gatunek N. physaloides Gärt. (n. miechunkowa) z Peru, o kwiatach jasno-niebieskich, hodowana w Europie jako roślina ozdobna.

Nicaragua, stan, kanał, ob. Nikaragwa.

Nicaragua, największe jezioro środk. Ameryki, 163 km długie, do 72 km szer., 80 m głęb. z 7.705 km² powierzchni, usiane wysepkami (Ometepe 277 km², Zapatera, wyspy Solentiname i Corrales). Od Pacyfiku dzieli N. 20 km szeroki i 46 m wysoki przesmyk Rivas. Odwadnia jezioro ku płd.-wsch. rzeka San Juan. Żeglugę na jeziorze utrudniają częste burze. Główne porty: Granada, San Carlos i San Ubaldo. Ob. Nikaragwa.

Nicastro, miasto w prow. Catanzaro (Włochy) z 19.339 mieszk. Posiada cieplice, fabr. mydła i gorzelnie.

Niccolini Giovan Battista, poeta włoski, (1782—1861), za pierwszą swą tragedję „Polissena" (1810) nagrodzony przez Accademia della Crusca, w „Nabucco" (1816, druk. bezim. 1819) chłostał despotyzm kościelny i świecki, w „Matilde" (1815) zbliżył się do szkoły romantycznej, najsilniejszy wyraz narodowy osiągnął w dramacie „Antonio Foscarini" (1827), w „Giovanni da Procida" (pis. 1817, wystaw. 1830) występował przeciw obcemu panowaniu, sławę zdobył poematem dramat. „Arnaldo da Brescia" (1843). Wyd. zbior. 1863—80, 10 t., wybór tragedyj 1892, 2 t.

Niccolò de' Niccoli, humanista, przyjaciel Cosima de' Medici, (1363—1437), zajmował się zbieraniem i kopjowaniem rękopisów starych klasyków (Laurentiana).

Niccolò di Liberatore, malarz włoski (mylnie zwany Alunno), (ok. 1430—1502), pozostawał pod wpływem Ben. Gozzolego. Dzieła najważn.: freski w Santa Maria in Campo pod Foligno, obrazy: „Zwiastowanie" (1466, w Perugji), ołtarz z „Ukrzyżowaniem" i „Zmartwychwstaniem" (Watykan), „Narodzenie Chrystusa" (1492, S. Niccolò w Foligno).

Nice, francuska nazwa Nizzy.

Nicea, ob. Nizza.

Nicea (Nikaea), miasto w staroż. Bitynji, nad jez. Askania, dzisiejsze Isnik. N. zbudowana została w 316 przed Chr. przez Antigonosa i była drugą stolicą Bitynji, a w 1204—1261 stolicą cesarstwa Nicejskiego. Turcy zdobyli miasto w 1326. Sławę swą zawdzięcza miasto 2 soborom, t. j. pierwszemu i siódmemu soborowi powszechnemu.

Nicefor, imię ces. bizan., ob. Nikephoros.

Nicefor, bizantyński uczony, (ok. 758—829), 806—815 patrjarcha Konstantynopola, przeciwnik obrazoburczej polityki Leona V., wygnany, napisał prócz dzieł teologicznych, historję lat 602—769 („Historia syntomos" wyd. de Boor, 1880), oraz spis świeckich i duchownych władców do roku 829 („Chronographia).

Nicejskie wyznanie wiary (Symbolum Nicenum), wyznanie wiary, sformułowane dla jasnego przeciwstawienia się szerzącemu się arjanizmowi na pierwszym powszechnym soborze nicejskim 325 r., nauczające o istotnej jedności Ojca i Syna.

Nicejsko-konstantynopolitańskie wyznanie wiary (Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum), wyznanie lub symbol, ułożony na drugim soborze nicejskim, a rozszerzony na soborze konstantynopolitańskim, odmawiany lub śpiewany w czasie mszy św. (Credo), a zawierający dokładne określenie prawd katolickich.

Nichiren (1222—82), wpływowy kapłan japoński, założyciel sekty buddyjskiej, nazwanej według jego imienia (ob. Nichirenizm).

Nichirenizm, założona przez Nichirena w XIII. w. sekta japońskiego buddyzmu, widzi swe zbawienie w czczeniu Saddharma-pundarska-sutry, stawianego narówni z Buddą, odrzuca natomiast świątobliwość czynu. Sekta ta jest dzisiaj bardzo rozpowszechnioną, jej kapłani, których nie obowiązuje celibat, kształcą się w Tokjo.

Nici do szycia, haftu i wyrobu pończoch sporządza się przez złożenie i skręcenie we dwoje lub w kilkoro przędzy tkackiej, bawełnianej,

lnianej lub jedwabnej. Numer n. oznacza się liczbą, która wypada z podzielenia numeru przędzy przez ilość pasm przędzy, skręconych w n. Ob. Przędza.

Nicielnice, część składowa krosien. Wiszą one na wieszadłach warsztatu parami tak, że gdy jedna, pociągająca n. p. parzyste nici osnowy idzie do góry, to druga się obniża; wytwarza się ziew, przez który przerzuca się czółenko z wątkiem.

Nicienie, ob. Nematodes.

Nick Carter, bohater (detektyw) awanturniczych powieści płn.-amerykańskich, wychodzących w ostatniej połowie XIX. w.

Nicodé Jean Louis, kompozytor niem., (1853—1919), przedstawiciel kierunku Berlioz-Liszt. Wybitne chóry męskie: „Morze" (1888) i „Requiem" (1919).

Nicol William, ang. fizyk, (1768—1851), prof. fizyki w Edynburgu, zajmował się optyką kryształów, wynalazł nazwany od niego pryzmat, wytwarzający światło spolaryzowane linjowo.

Nicol, pryzmat Nicola, p. Polaryzacja światła.

Nicolaes Gerhard van Leiden (Leyen), zwany dawniej niesłusznie Nicolaus Lerch, rzeźbiarz niem., jeden z najwybitniejszych w XV. w., † 1487. Dzieła (grobowce, nagrobki, figury) w Trewirze, Strassburgu, Wiedniu, Berlinie i i.).

Nicolai, 1. Philipp, niem. poeta religijny, (1556—1608), oprócz popularnych pieśni religijnych pisał polemiki przeciw kalwinistom.

2. Christoph Friedrich, niem. pisarz i księgarz, (1733—1811), przyjaciel Lessinga i M. Mendelssohna, z którym wydawał „Bibliothek der schönen Wissenschaften und freien Künste" (1757—58, 4 t.), wreszcie sam od r. 1765 „Allgemeine deutsche Bibliothek" (107 t.), później w l. 1800—05 „Neue allg. deutsche Bibl.". W pismach swych, hołdując oświeceniu, występował przeciw wszelkim nowszym kierunkom literackim, m. i. wydał mało dowcipne satyry na Goethego („Die Freuden des jungen Werther" 1775 i „Geschichte eines dicken Mannes" 1794); w powieści „Leben und Meinungen des Magisters Sebaldus Nothanker" (1773—76, 3 t.) wzorem Sterne'a dał realistyczno-satyryczny obraz życia.

O. Nicolai.

3. Otto, kompozytor niemiecki, (1810—1849), uczeń Zeltera w Berlinie, następnie w Rzymie Bainiego, kapelmistrz opery w Wiedniu, inicjator koncertów filharmonicznych, od 1847 kapelmistrz nadworny w Berlinie, najwybitniejszy przedstawiciel niemieckiej opery komicznej: „Wesołe kumoszki z Windsoru" (1849).

Nicolson Sir Arthur, dyplomata ang., * 1849, zajmował szereg placówek zagranicznych, 1910—1916, podsekretarz stanu spr. zagr., wpływowy doradca Edw. Greya.

Nicosia, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Castrogiovanni, nad rz. Salso z 13.353 mieszk. Posiada katedrę z XIII. w. i 9 starych kościołów, kopalnie soli i źródła siarczane.

Nicot Jean, franc. poseł na dworze portugalskim, (1530—1600), autor jednego z pierwszych słowników francuskich (1606), wprowadził podobno 1560 uprawę tytoniu do Francji (stąd „Nicotiana").

Nicotera Giovanni, bar., polityk włoski, (1828—1894), członek „Młodych Włoch", uczestnik rewolucji 1848, potem kilkakrotny minister spraw wewnętrznych.

Nicotiana L. (tytoń), rośliny jednoroczne, należące do Solanaceae, liście całobrzegie, kwiaty żółte, czerwone lub białe, owocem sucha puszka, nasiona bardzo drobne. Około 40 gatunków występuje w pozatropikalnej Ameryce płd. i części zach. Ameryki płn. N. rustica L. (t. bakuń) do 60—120 cm wysoki, liście jajowate, kwiaty o koronie zielonawo-żółtej, pochodzi z Meksyku, uprawiany obecnie coraz rzadziej. N. tabacum L. (t. szlachetny) do 1,5 m wysokości, gruczołowato uwłosiony, liście podłużne lancetowate, kwiaty duże, różowe, silnie wonne. Pochodzi z płd. Ameryki. Oba gatunki uprawiane w Polsce na Podolu. Z ozdobnych hodowane: N. tabacum purpurea latissima Mill., N. glauca Grah., N. affinis Moore.

Nicoya, półwysep na zach. wybrzeżu Costarica, w prow. Guanacaste, zamykający zatokę N. (66—185 km szer.) z portem Punta Arenas.

Nictatio (łac.), mruganie, przymrużanie oka, szybkie zamykanie i otwieranie powiek ocznych, odbywa się dowolnie lub odruchowo, np. przy dotykaniu gałki ocznej lub rzęs, albo przy zadziałaniu silnego światła. Służy w drugim przypadku do ochrony oka. Krótkowzroczni przymrużają powieki, aby lepiej widzieć.

Nictheroy (Nyteroi), stolica stanu Rio de Janeiro (Brazylja), na wsch. wybrzeżu zatoki Rio de Janeiro z 86.238 mieszk. Posiada rafinerje cukru, gorzelnie, fabr. wyrobów tytoniowych, środków spożywczych, sztucznych kwiatów, kapeluszy i towarów tkackich.

Nicz Jan, ob. Lenpolita Jan.

Nicz Edward, drzeworytnik pol., (1853—1916), ilustrator „Kłosów" i Wielkiej Encyklopedji Ilustr., wydawca „Ziarna".

Nicz-Borowiakowa Marja, malarka polska, * 1898, studja w Warszawie, maluje kubistyczne martwe natury, krajobrazy oraz portrety. Dzieła na wystawach w Warszawie, Paryżu, Berlinie i New Yorku (od 1922).

Niczerwy (Myxinidae), rodzina smoczkoustych z najważniejszym rodzajem Myxine L. (ośluza); zwierzęta podobne do węgorza, pozbawione płetw, o 8-miu wąsikach naokoło okrągłych ust, na języku płytka, służąca do tarcia, oczy uwsteczniione. Otwory skrzelowe kończą się pod skórą we wspólnym otworze. M. glutinosa L.

dochodzi 30 cm długości, barwy niebieskawej, żyje w głębiach tak na płd., jak i na dalekiej płn., przysysa się do małży i ryb, powoli je zjadając. Uchodzi za obupłciową. Blisko spokrewniony rodzaj Bdellostoma Müll. (nieczerwa), żyje w oceanie Spokojnym.

Niczko z Opawy (Tropper, Troppauer), architekt, † 1384, pracował przy budowie kościoła Panny Marji we Lwowie.

Nida, lewoboczny dopływ Wisły, długi 142 km. Wypływa w pow. włoszczowskim, płynie bagnistą doliną ku wsch., a później skręca ku płd.-wsch., płynie pod Pińczowem, Wiślicą i Nowem Miastem Korczynem, a uchodzi deltą 3 km poniżej ostatnio wymienionego miasta. Ważniejsze dopływy: Lipnica, Lasocina, Czarna Nida i Mierzawa. Nad N. trzymał się długo (1915 r.) front wojenny, broniony przez I. brygadę Legjonów.

T. zw. niecka (kotlina) Nidy jest to obniżenie niziny Małopolskiej, oddzielające płytę Krakowsko-Śląską od Średniogórza Polskiego, wzniesione średnio ok. 300 m nad poz. morza. Wapienie, tak charakterystyczne dla Jury Krakowskiej chowają się tu głęboko pod powierzchnią, która pokryta jest nad górnym biegiem N. nieurodzajnemi piaskami, a na płd. lessem (gleba: popielatka). Krajobrazowo przedstawia się niecka N. jako łagodnie falista okolica o małej ilości lasów, a doskonałej kulturze rolnej i gęstem osadnictwie. W okolicach Buska, Pińczowa i Wiślicy występuje gips, w którym występują gdzie niegdzie (koło Buska) zjawiska krasowe. Oprócz gipsu występuje na terenie kotliny N. siarka (w Czarkowach koło ujścia N.) oraz źródła siarczano-słone (Busk, Solec). Obszar ten należy do powiatów: Miechów, Pińczów, Stopnica i Jędrzejów.

Nida Czarna, lewoboczny dopływ Nidy, długi 61 km. Wypływa z płd. stoku Łysicy. Dopływem jest Bobrzyca.

Nidda, prawoboczny dopływ Menu, długi 100 km. Wypływa w Górnej Hesji (Niemcy), a uchodzi pod Höchst.

Nidecki, 1. Andrzej Patrycy, znakomity humanista pol., filolog i szermierz katolicyzmu, (1522—1587), kolega padewski i przyjaciel Jana Kochanowskiego; główne jego dzieło: „Fragmentorum M. T. Ciceronis tomi IV. cum Patricii adnotationibus" (1561, II. wyd. 1565) jest najznakomitszym pomnikiem dawnej filologji pol.; wydał nadto: „Notae in IV. M. T. Ciceronis orationes" (1583), „Commentarii de tumultu Gedanensi" (1577) oraz kilka pism polemiczno-religijnych. Monografja Kaz. Morawskiego (1892).

2. Tomasz, kompozytor polski, (1805—1852), uczeń J. Elsnera w konserwatorjum warszawskiem, kolega Fr. Chopina, przeniósł się do Wiednia, gdzie pisał muzykę do dramatów. W r. 1841 wrócił do kraju i został dyrektorem opery warszawskiej. Popularność mają: chór męski „Salve Regina" i „Marsz pogrzebowy" na ork. dętą.

Nidelv, 2 rzeki w Norwegji, obfitujące w wodospady. 1. długa 187 km wypływa na granicy szwedzkiej, a uchodzi pod Trondjemem do Atlantyku. 2. długa 130 km, odpływ jez. Nisservand (80 km²) w płd.-zach. Telemark. Uchodzi do Skagerraku.

Niderlandy, ob. Holandja.

Niderlandzka filozofja, ob. Niderlandzka literatura (literatura naukowa).

Niderlandzka literatura, lit. ludów niderlandzkich, zarówno więc holenderska (płn.-niderl.), jak flamandzka (płd.-niderl. w dzisiejszej Belgji), powstała i rozwinęła się na obszarze flamandzkim, dopiero w XVII. w. przodujące stanowisko zajęły Niderlandy północne. Początkiem sięga końca XII. w. Pierwszym znanym pisarzem Henryk von Veldeke, którego utwory dochowały się tylko w języku górnoniemieckim. Pierwszemi pomnikami właściwej l. n. są romanse rycerskie, przeważnie naśladownictwa wzorów francuskich. Dopiero powstanie „gmin" flamandzkich wytworzyło literaturę krajową. Najwybitniejszym utworem okresu jest romans zwierzęcy „Van den Vos Reinaerde", napisany ok. 1250 przez niejakiego Willema, rozpowszechniony w całej Europie. — „Poezji gmin" (mieszczańskiej) najwybitniejszym przedstawicielem poeta liryczny i dydaktyczny Jacob van Maerlant, „ojciec poetów niderl.", założyciel szkoły dydaktycznej, której głównym poetą w XIV. w. Jan van Boendale. Wybitniejsi następcy: Jan van Heelu (opis bitwy pod Woeringen 1288, wyd. 1836), Jan de Weert („Nieuwe Doctrinael" 1351, wyd. 1851) i Holender Melis Stoke („Rijmkroniek van Holland", wyd. 1885). Obok mieszczańskiej kwitnie poezja religijna: „Sproke van Beatrijs" z pierwszej poł. XIV. w. oraz pieśni mistyczne siostry Hadewych († 1336). Świeckie „Sproken" uprawiali poeci wędrowni, najwybitniejszy Willem van Hildegaersberch. Poezję średniowieczną zamyka Dirk Potter. Proza wykształciła się w XIV. w., twórcą jej mistyk flamandzki Jan van Ruusbroec (1294—1381).

Dramat rozwinął się z widowisk kościelnych, najdawniejszy z dochowanych „Maastrichtsche Paaschspel" (ok. 1350). Dramat świecki rozpowszechniły powstałe na pocz. XV. w. Rederijkerskamers, których członkowie łączyli się celem wystawiania poważnych Spelen van Sinnen i farsowych Sotterniën, Kluchten. W XVI. w. wyróżnili się Matthys de Castelein, J. B. Houwaert i Karel van Mander.

Reformacja i walki religijne w drugiej poł. XVI. w. wpłynęły na literaturę hamująco. Przeciw broniącej zapalczywie kościoła Annie Bijns („Refereinen") występuje Philip van Marnix. Tymczasem na północy rozwijają się dążenia do odrodzenia narodowego języka nid. Zasługują się w tym kierunku D. V. Coornhert, H. L. Spieghel (1549—1612) i Roemer Visscher (1545—1620), poprzednicy okresu klasycznego. Zjednoczone po walkach z Hiszpanami prowincje płn. wysuwają się w XVII. w. na stanowisko przodujące. Szczyt odrodzonej literatury nid. stanowią: Hooft (pastorale „Granida", tragedje, „Warenar", pisma historyczne), poeta liryczny i dramatyczny Vondel („Lucifer", „Adam in ballingschap", „Gijsbrecht van Aemstel"), poeta dydaktyczno-liryczny Huygens („Korenbloemen"), poeta narodowy Cats („Sinne en minnebeelden"), twórca komedji narodowej Bredero

(„De Spaansche Brabander"). Należy nadto wymienić: Camphuyzena, Costera, Jana Luykena (1649—1712), Asselijna, Johana van Heemskerck. — Z pisarzy flamandzkich z tego czasu wyróżnili się jedynie: Pater Poirters (1605—1674, „Het masker van de wereldt afgerukt") i Willem Ogier († 1689; „De zeven Hoofdzonden").

W XVIII. w. lit. nid. upada, ulega wpływom francuskim, staje się sztuczną i powierzchowną. Wyróżniają się nieliczni: liryk Huibert Poot, komedjopisarz Pieter Langendijk, wydawca pierwszych tygodników nid. Justus van Effen, bracia Willem i Onno Zwier van Haren; Elisabeth Wolff, z domu Bekker, i Agatha Deken wprowadzają powieść mieszczańską. — Od końca XVIII. w. do r. 1830 okres przejściowy do romantyzmu, najwybitniejszą jego postacią poeta i uczony Willem Bilderdijk. Poprzednikami romantyzmu są Hendrik Tollens („Overwintering op Nova-Zembla") i subtelny nowelista C. W. Staring. Założony na północy przez E. G. Potgietera i Bakhuizena van den Brink „De Gids" staje się organem ruchu romantycznego. Wyróżniają się poeci Isaak da Costa i Bernhard ter Haar, uczniowie Bilderdijka, prozaicy Nikolaas Beets (pseud. Hildebrand) i Hasebroek (pseud. Jonathan), twórca powieści historycznej Jacob van Lennep, humorysta Justus van Maurik i i. Odrębne stanowisko zajmuje E. Douwes Dekker (pseud. Multatuli), którego „Max Havelaar" jest najwybitniejszą książką niderl. tego stulecia. Na południu budzi się tymczasem „ruch flamandzki". Hendrik Conscience pisze narodową powieść flamandzką „De leeuw van Vlaanderen". Wyróżniają się nadto Prudens van Duyse, Ledeganck, Jan van Beers, Dautzenberg, Emanuel Hiel, Eugeen van Oye (* 1840), później Guido Gezelle (najwybitniejszy liryk flam.), Albrecht Rodenbach, Pol de Mont († 1857), Virginie Loveling i i.

W latach 1880-tych rozpoczyna się ruch holend. „moderny". Przeciw „Gids" romantyków powstaje (1885) „Nieuwe Gids", organ bojowy indywidualistów. Ruch ten przygotowują Marcellus Emants, J. Perk (1859—1881, jego sonety należą do najpiękniejszych w lit. hol.), Helene Lapidoth-Swaarth. Przywódcami stają się Willem Kloos, Herman Gorter, Albert Verwey, Frederik van Eeden, K. J. L. Alberdingk-Thijm. W latach 1890—tych modernizm wkracza także do Flandrji, gdzie wyróżniają się August Vermeylen (* 1872), Cyriel Buysse, Alfred Hegenscheidt, Prosper van Langendonck i i.

W XX-tym w., oprócz wymienionych poprzednio, występują, nie stanowiąc wszakże jakiegoś jednolitego kierunku: Louis Couperus (powieści z życia holenderskiego i ze świata antycznego), Hermann Heijermans (zwłaszcza szkice i opowiadania, „Falklandjes"), Isidoor Querido (* 1873, powieść społeczna „De Jordaan", 1912—22), Stijn Streuvels (obrazy z życia chłopów flam., „Zonnetij", „Stille Avonden"), Herman Teirlinck i Felix Timmermans („Pallieter" 1916 i „Kindeke Jezus in Vlaanderen" 1917) w prozie; w poezji: Adama van Scheltema, Edward Koster, Johannes Reddingius (* 1873), „Johanneskind"), P. C. Boutens (* 1870, „Beatrijs"), Henriette Roland Holst (* 1869, „Opwaartsche wegen", poezje społeczne), Karel van de Woesteyne (* 1878, dekadent-indywidualista), Rene de Clercq (poeta flamandzkiego ruchu wolnościowego), Karel van den Oever („De zilveren flambouw" 1918). Z najmłodszego pokolenia najwybitniejsi: ekspresjonista Paul van Ostayen („Music-Hall" 1917, „Het Sienjaal" 1918) i Wies Moens („De Boodschap" 1921, „Landing" 1922). W dramacie na północy wybił się realistycznemi dramatami Herm. Heijermans; odrębne stanowisko zajmuje J. Fabricius (sztuki na tle indyjskiem); na południu obok dramatów społecznych C. Buysse'a wysuwają się na pierwsze miejsce Rafaela Verhulst (* 1866, „Jezus de Nazarener" 1904, „Seminis Kinderen" 1907) i Cyriela Verschaeve (* 1874, „De van Arteveldes" 1913, „Judas" 1917). Dramat ekspresjonistyczny uprawia H. Teirlinck („De vertraagde Film" 1922; „Ik dien" 1923).

Podręczniki hist. lit. nid.: Jonckbloet (V. wyd. 1881—86), G. Kalff (1906—12, 7 t.), W. Kloos (1916—22), J. Prinsen (1920).

Literatura naukowa. Filozofja. Znaczenie Niderlandów dla filozofji polega przedewszystkiem na panującej w nich wolności myśli, dzięki czemu znajdowali tu schronienie tacy myśliciele, jak Descartes, Locke, Bayle, również i arjanie polscy (wpływ ich na Spinozę). Najwybitniejsi przedstawiciele filozofji niderl.: twórca prawa narodów Grotius (1583—1645), karterjanin Geulincx (1624—69), Spinoza (1632—77), Hemsterhuis (1871—90), pozytywista Opzoomer (1821—92), heglista Bolland (1854—1922), psycholog Heymans (* 1857). — Teologja naukowa rozwija się dopiero od końca XVIII. w. Od połowy XIX. w. rozpada się na trzy grupy: nowokalwińską (Abr. Kuyper, * 1920, H. Badinck, † 1921), etyczną (P. D. Chantepie de la Saussaye, † 1874, J. H. Gunning, † 1905) i nowoczesną (C. W. Opzoomer, † 1892, J. H. Scholten, † 1885, Abr. Kuenen, † 1891), z odgałęzieniem jej prawicowem (K. H. Roessingh, † 1925). W naukach historycznych wyróżnili się Jan Wagenaar, Bilderdijk, Fruin, S. i P. L. Muller, Blok.

Niderlandzka sztuka, określenie sztuki dzisiejszej Belgji, Holandji i płn. pogranicza francusko-belgijskiego.

Najważniejszym działem sztuki n. jest malarstwo, które osiągnęło swój najwyższy stopień w XV. i XVII. w. Po podziale politycznym Niderlandów w XVII. w. wystąpiła silniej odrębność sztuki holenderskiej w stosunku do flamandzkiej. Polega ona na bardziej drobiazgowem ujęciu oraz wczuwaniu się w charakter wnętrz, martwej natury i t. d. u Holendrów, podczas gdy flamandzcy artyści, silniej wchłaniający pierwiastki romańskie, nabrali zamiłowania do kompozycyj dekoracyjnych, utrzymywanych w wielkich linjach.

Architektura. Z epoki przedromańskiej zachowana jest kaplica w Nimwegen; romańska arch. niderl. zależna jest stylowo od Niemiec i Francji (katedra w Tournai, kościół N. M. P. w Roermonde), gotycka przedewszystkiem od Francji. Budowle gotyckie płd. części Niderlan-

dów (Saint-Sauveur i Notre-Dame w Brugji, Sainte-Gudule w Brukseli, katedry w Antwerpji, Lowanjum i Malines) są budowane z kamienia, w Holandji z cegły. Budowle świeckie okazują duży przepych i formy pełne siły; wśród nich wymienić należy baszty miejskie, hale towarowe (Brugja i in.), ratusze (Bruksela, Brugja, Oudenaarde, Lowanjum). W XVI. w. wkraczają włoskie wpływy renesansowe, w drugiej już jednak jego połowie zaczyna się rozwijać właściwa n. architektura, która w Holandji stwarza charakterystyczne połączenie ceglanych fasad z kamiennemi ozdobami szczytów (np. rzeźnia w Haarlemie). W XVII. w. zaczyna się już klasycyzm w architekturze holenderskiej (Mauritshuis w Hadze, ratusz w Amsterdamie), małe jednak domy zatrzymują swój charakter poprzedni. Renesansowa architektura holenderska wywarła silny wpływ na wytworzenie się t. zw. renesansu pln. (Gdańsk). Licznych architektów niderlandzkich powoływano do sąsiednich krajów. Wśród nich jednym z najwybitniejszych był Adriaen de Vries. — Nowoczesna architektura holenderska, eksperymentująca na wielką skalę w budowaniu nowych dzielnic, jako zgóry obmyślanych całości (Amsterdam), opartych na zasadach celowości, prostoty form i nowoczesnych wymagań higjeny, przoduje obecnie w Europie.

Rzeźba n. ma wybitniejszych przedstawicieli dopiero w XIV. w., pojawia się wtedy sławny Claus Sluter, pracujący w Dijon. W XV. w. na wymienienie zasługują: Pieter de Beckere i Jongelincx. Z XVI. w. zachowały się w N. rzeźbione dekoracje architektoniczne i zabytki sztuki odlewniczej obok snycerstwa. W XVII. w. wybijają się bracia François i Jérôme Duquesnoy, dalej A. Quellinus, R. Verhulft, H. de Keyser i inni. W XVIII. w. powstają w Belgji bardzo liczne barokowe grobowce, ołtarze, kazalnice i t. p., podczas gdy w Holandji formy są spokojniejsze, zbliżone bardziej do klasycyzmu. W XIX. w. najważniejsze z dzieł rzeźbiarskich w N. to pomniki i grobowce, których twórcami: W. Geefs, Fraikin, Simonis, Jehotte i in.; dzieła zaś rodzajowe stwarzali Jos. Geefs i Bouré. Na przełomie XX. w. plastyka niderl. ulegała wybitnie wpływom francuskim.

Malarstwo n. już w XIV. w. posiada swoiste charakterystyczne cechy, szkoła jednak t. zw. flamandzka rozwija się w XV. w. w Brugji dopiero po pojawieniu się braci Jana i Huberta van Eycków, z których Jan doprowadził do znacznego wydoskonalenia technikę malarstwa olejnego. Liczni byli ich uczniowie i naśladowcy, najważniejsi: we Flandrji Gerard David, Justus van Gent, Petrus Cristus, Hugo van der Goes, Roger van der Weyden i Hans Memling; w Holandji: Dirick Bouts, Albert van Ouwater, Gerrit van Haarlem i Hieronymus Bosch. W XVI. w. pojawiają się w N. wpływy włoskie; ulegają im Quentin Massys, portrecista i malarz rodzajowy, w wyższym zaś jeszcze stopniu Lucas van Leyden, Mabuse, van Orley, Jan van Scorel, Antonis Mor. Należą tu dalej artyści z drugiej połowy tego wieku, jak Lambert Lombard, Frans Floris, Martin de Vos i in. Osobne stanowisko zajmują w XVI. w. sławni Pieter Brueghel starszy i Joachim Patinir. W XVII. w. silniej występują różnice między malarstwem flamandzkiem a holenderskiem. We Flandrji kierownicze stanowisko zajmuje wielki artysta Rubens (ob.), którego talent wywarł olbrzymi wpływ na sztukę jego następców. Wśród nich wymienić należy A. van Dyck'a (ob.), Jordaensa, Snydersa, A. Brouwera i Teniersa, dalej portrecistę Cornelisa de Vos i twórcę scen z życia wytwornego towarzystwa, Gonz. Coques'a. W protestanckiej Holandji wytworzyły się w XVII. w. rodzaje malarstwa mniej rozwinięte w sąsiedniej Belgji. Są to prócz portretów sceny z życia ludu i widoki wnętrz, martwe natury, widoki ulic i kanałów i t. d. Na początku XVII. w. pracują tam artyści: Michel van Miereveit, Thomas de Keyser, Jan van Ravesteyn, B. van der Helst, Frans Hals, ponad wszystkich jednak wyrasta talentem Rembrandt, największy artysta holenderski. Gdy Rubens kładł główny nacisk na koloryt, Rembrandta interesuje światło i jego stosunek do ciemności; Rembrandt był bardzo wszechstronnym, uczniowie zaś jego opanowali tylko poszczególne działy jego twórczości, jak portret, obrazy religijne, krajobraz i t. d. Najważniejsi wśród nich: Ferd. Bol, van Eeckhout, Aert de Gelder, Fabritius, Nic. Maes. W XVII. w. większe znaczenie ma twórczość Jana Steena, A. van Ostade'a, P. de Hoocha, Vermeera van Delft, Metsu, Terborcha i t. d. Malarstwo krajobrazowe miało również licznych przedstawicieli, jak van de Velde, Avercamp, Vroom, Jan van Goyen, Salomon i Jacob van Ruisdael, Hobbema, Potter, Cuyp, Berchem, A. van der Neer (krajobrazy przy księżycu), Simon de Vlieger (mariny), E. de Witte, van der Heyden (architektury) i in. Nowsze malarstwo belgijskie nawróciło do tradycji rubensowskiej, gdy w Holandji po niedługo trwającym klasycyzmie rozpoczęły się wpływy francuskie, a później nawrót do malarstwa rodzimego XVII. w. W XIX. w. wybijają się malarze wnętrz: Bosboom i Bisschop, pejzażyści: Mauve, Mesdag, bracia Maris i przedewszystkiem Josef Israels i in.

Niderlandzki kościół reformowany, jedyna w latach 1648—1796 prawnie uznana holenderska organizacja kościelna, otrzymała 1816 nowy, 1852 przejrzany ponownie ustrój kościelny, istniejący do dziś dnia. Na czele stoi synod. — 1834 odłączył się t. zw. kościół chrześc., który, uzyskawszy 1870 prawo korpor. zwie się k. chrześc.-reformowanym. Podobnie 1886 utworzył się odłam pln.-niem. protestantów, połączony 1892 w k. chrześc.-reform.

Niderlandzkie malarstwo, ob. Niderlandzka sztuka.

Nidzica, lewoboczny dopływ Wisły, długi 60 km. Wypływa w pow. Miechów, na zach. od Książa W-kiego i płynie ku płd.-wsch. pod Działoszycami i Szkalmierzem.

Nieaktywny (łac.), nieczynny, nie spełniający czynności (zwłaszcza zawodowej).

Nieartykułowany, niewyraźnie wymawiany, ob. Artykułować.

Niebiańskie państwo, mylna, nigdy przez Chińczyków nieużywana nazwa państwa chińskiego.

Niebielistka, ob. Sweertia.

Niebieski Nil, ob. Nil.

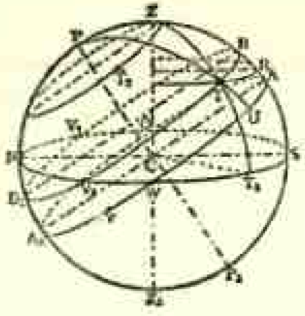

Pozorne sklepienie niebieskie.

Niebo (sklepienie niebieskie, kula niebieska, firmament), wynik optycznego złudzenia obserwatora, któremu się wydaje, iż stoi w środku olbrzymiej kuli, na której umieszczone są gwiazdy. — Płaszczyzna pozioma ONWS dzieli je na dwie połowy: górną widzialną i dolną niewidzialną. Na rysunku Z oznacza zenit, Z_1 nadir. Jeśli T oznacza gwiazdę, ZT jest zenitalną odległością, TT_1 wysokością. Obie wielkości mierzy się na kole wysokościowem. ST_1 jest azymutem gwiazdy T. Równoległe do horyzontu koło RT, przechodzące przez gwiazdę, nazywa się almukantarem.

Oś świata albo oś niebieska łączy biegun północny P z biegunem południowym P_1. Z prostopadłych do niej równoleżników niebieskich najważniejszym jest równik niebieski AA_1. Przecina on horyzont w punkcie wschodnim i zachodnim (O i W). Koło wysokościowe $PZASP_1Z_1A_1N$ nosi nazwę południka miejsca obserwacji (południk miejscowy). Przecina on horyzont w punktach: południowym S i północnym N. Położenie osi świata względem horyzontu określa kąt NCP lub łuk NP (wysokość bieguna) między punktem północnym a biegunem.

Dla gwiazdy T, poruszającej się w dziennym ruchu obrotowym sfery n. po równoleżniku BB_1 punkt B jest punktem górnej, B_1 dolnej kulminacji, V_1 jest jej punktem wschodu V_2 zachodu. Gwiazdy, których cały równoleżnik leży ponad horyzontem noszą nazwę gwiazd okołobiegunowych. Kąt SCA, który tworzy płaszczyzna równika z południową częścią horyzontu (albo łuk AS) nazywa się wysokością równika; dopełnia on wysokość bieguna do 90°.

Łuk UT jest deklinacją (ob.), TP odległością biegunową gwiazdy T. Kąt ACU mierzony łukiem AU nosi nazwę kąta godzinowego. Łuk U♈ mierzy rektascenzję gwiazdy T, gdzie ♈ oznacza punkt wiosenny. W punkcie wiosennym przecina ekliptyka równik niebieski. Stanowi ona ważną płaszczyznę odniesienia przy wyznaczaniu orbit ciał niebieskich. To, co nazywamy sklepieniem niebieskiem jest tylko sklepieniem pozornem. W rzeczywistości patrzymy w nieskończoną przestrzeń. Uważając punkt obserwacyjny C za środek nieba, nazywamy pozycję gwiazdy T topocentryczną, jeśli natomiast C wyobraża środek ziemi nazywamy ją geocentryczną, o ile zaś C oznacza środek słońca, pozycja gwiazdy jest heljocentryczną. Tylko dla ciał bliskich ziemi współrzędne topocentryczne różnią się od geocentrycznych. Również i obrót sklepienia niebieskiego jest tylko pozorny, wywołany obrotem ziemi dokoła jej osi; sama oś świata jest przedłużeniem (pomyślanem) osi ziemskiej — płaszczyzna równika niebieskiego koincyduje z płaszczyzną równika ziemskiego. Wreszcie i roczny ruch słońca na niebie jest tylko pozorny i jest odbiciem ruchu ziemi dokoła słońca, odbywającego się w płaszczyźnie ekliptyki. W czasie tego ruchu oś ziemi zajmuje niezmienne położenie w przestrzeni (abstrahując od precesji [ob.] i nutacji [ob.]), skutkiem jednak olbrzymich odległości gwiazd stałych wydaje się, jak gdyby skierowaną stale ku tym samym punktom na niebie. O niebieskiej barwie nieba p. Atmosfera.

Z punktu widzenia pojęć religijnych stanowi n. siedzibę bogów i dusz zbawionych.

Nieborów, wieś i gmina w pow. Łowicz (woj. warszawskie), nad rz. Skierniewką, przy kolei: Skierniewice—Łowicz, ze 117 mieszk., młynami, tartakami i hutą szklaną. Istnieje tu pałac ks. Radziwiłłów z końca XVIII. w. ze zbiorami sztuki i bibljoteką, które jednak ucierpiały mocno w czasie walk 1914 r., a w czasie okupacji Niemcy zrabowali i zniszczyli wiele przedmiotów. Ob. Arkadja.

Niebuhr, 1. Karsten, niemiecki podróżnik, (1733—1815), objeżdżał w 1761—67 Arabję, Syrję i Persję w towarzystwie kilku uczonych duńskich, którzy w czasie wyprawy pomarli. Pozostawił po sobie 2 opisy swych podróży i wydał spuściznę botanika Forskåla, swego towarzysza podróży.

2. Barthold Georg, syn poprz., niem. historyk i dyplomata, (1776—1831), wykładał 1810—12 historję rzymską na uniwersytecie berlińskim, 1816 został posłem pruskim w Rzymie, gdzie doprowadził do skutku przywrócenie arcybiskupstwa kolońskiego, od 1823 przeważnie w Bonn, gdzie wykładał historję starożytną. Głównem jego dziełem jest epokowa pod względem metodycznym „Römische Geschichte" (1811—32, 3 t.). Był również N. zasłużonym pionierem ruchu naukowego w kierunku zbadania starożytności klasycznej, przyczynił się do założenia Muzeum Reńskiego, wydania pisarzy bizantyńskich i t. d.

Nieciągłość w matematyce, własność funkcyj, por. Funkcja.

Niecierpek, ob. Impatiens.

Niecka, łagodne, podłużne zaklęśnięcie powierzchni, odpowiadające zazwyczaj łękowej (synklinalnej) budowie podłoża.

Niecks Fryderyk, angielski muzykolog, (1845—1924), napisał cenną biografję Chopina „Frederick Chopin as a Man and Musician" (2 t. 1889; tłum. pol. Aliny Świderskiej).

Niedbalstwo (łac. c u l p a), brak wymaganej przezorności; w znaczeniu prawnem zachowanie, którem sprowadza się nierozmyślne naruszenie prawa, które jednak dałoby się było uniknąć przy zachowaniu wymaganej przezorności. C u l p a l a t a, grube, ciężkie, oczywiste n.; c. l e v i s, proste n.; c. i n c o n t r a h e n d o, n. przy zawieraniu umowy. Przeciwieństwo: z ł y z a m i a r (d o l u s). Gdy szkoda powstała ze złego zamiaru albo przez grube n., należy się poszkodowanemu usunięcie rzeczywistej szkody i wynagrodzenie utraconych zysków; gdy szkoda pochodzi z prostego n., poszkodowany żądać może jedynie usunięcia rzeczywistej szkody (o ile nie mają zastosowania pewne szczegółowe przepisy wzgl. warunki umowy). W p r a w i e k a r n e m odróżnia się winę u m y ś l n ą (dolus), do istoty której należy zły zamiar, i winę n i e u m y ś l n ą (culpa), gdy sprawca wprawdzie nie chciał sprowadzić zapomocą swojego czynu żadnego skutku przestępczego, ale przewidział, wzgl. mógł był przewidzieć możliwość jego nastąpienia.

Nieder-Hermsdorf, wieś na Dolnym Śląsku (Niemcy) w okręgu Waldenburg z 11.706 mieszk., znacznym przemysłem i kopalniami węgla.

Nieder-Selters, wieś w prow. Hessen-Nassau (Niemcy), przy kolei: Limburg—Frankfurt n. M. z 1.525 mieszk. Posiada źródła mineralne, dostarczające słynnej wody selterskiej.

Niederalteich, wieś w Dolnej Bawarji (Niemcy), obok Hengersbergu, z 839 mieszk. W 731—1803 istniało tu sławne opactwo benedyktyńskie, założone przez księcia Odilona, odnowione w 990 i niedawno w 1918 r. W klasztorze tym powstały znane roczniki („Annales Altahenses" do 1073 r.).

Niederdeutsch, dolno-niemiecki dialekt, język dawnego szczepu saksońskiego. Rozróżnia się s t a r y d.-n. język (zabytek literacki z IX. w. „Heliand", epopeja o Chrystusie), ś r e d n i d.-n. (w tym języku pisane liczne kroniki, księga praw saksońskich t. zw. „Sachsenspiegel"), także bajki, satyry, pieśni ludowe, urywek epopei bohaterskiej „Van koning Ermenrikes dôt", przełożona w r. 1498 z niderlandzkiego języka epopeja zwierzęca „Reynke de Vos" i w i., a wreszcie n o w y jęz. d.-n. z XIX. i XX. wieku, t. zw. „Plattdeutsch". Z poetów, piszących w tym języku najwybitniejszymi są: Klaus Groth (ob.), Fritz Reuter i John Brinckman.

Niederle Lubor, czeski slawista i historyk, (* 1865), od 1904 prof. uniwersytetu praskiego; ogłosił szereg prac ze slawistyki i prehistorji Słowian, zwłaszcza Czech: „Starożytności słowiańskie" (1902), „Das Leben d. alten Slawen" (1911, 4 t.) i in.

Niedermayer Oskar, von, niemiecki geograf, (* 1885), objechał w 1912—15 Persję, Indje i Afganistan (jako oficer w misji dyplomatycznej) i napisał kilka prac o Iranie.

Niederösterreich, ob. Austrja Dolna.

Niederschlesien, niemiecka nazwa Dolnego Śląska.

Niederwald, płd.-zach. kończyny gór Taunus w Hessen-Nassau (Niemcy), nad Renem, wys. do 349 m. Na N. stoi pomnik narodowy (zbudowany 1877—83 według projektu Jana Schillinga). Na wysokim 25 m cokole stoi statua Germanji, wys. 10,5 m.

Niedobczyce, wieś w pow. Rybnik (woj. Śląskie), przy kolei: Wodzisław—Rybnik i N.—Sumina z 5.780 mieszk. Kopalnia węgla, młyny, cegielnia par. i tartak parowy.

Niedodma płuc (atelektasis), stan tkanki płucnej, w którym pęcherzyki płucne są bez powietrza i zapadają się; normalnie spotykany u płodu. Zdarza się u dzieci i chorych, którzy źle oddychają, wzgl. jeśli w klatce piersiowej znajdują się guzy lub płyn, które uciskają płuca. L e c z e n i e zależne od wywołującej przyczyny.

Niedokrewność (niedokrwistość), ob. Anemja.

Niedorozwój, ob. Hypoplazja. N. u m y s ł o w y, ob. Idjotyzm.

Niedowidzenie (a m b l y o p i a), może być wrodzone lub jako następstwo chorób oczu; tylko używanie szkieł powiększających poprawia ten błąd optyki oka.

Niedowład (greck. paresis), niezupełne porażenie, ruchowe osłabienie kończyny (ob. Porażenie).

Niedozwolone czyny, w znaczeniu prawa prywatnego zawinione, pozaumowne naruszenie obcych praw, z którem porządek prawny łączy z reguły obowiązek o d s z k o d o w a n i a.

Niedrowo, jezioro w pow. Brasław (woj. wileńskiej), długie 7 km, szerokie do 2 km. Jez. Wojsa i Strusty łączy N. z jez. Snudy, a rz. Drujka odwadnia je do Dźwiny.

Niedrożność jelit (i l e u s), schorzenie bardzo ciężkie i zagrażające życiu, objawia się zupełnem zaparciem stolca i wiatrów, silnym bólem i wzdęciem brzucha, wymiotami o treści żółciowej, a nawet kałowej (miserere), kurczeniem jelit i t. d. N. j. może wystąpić na skutek porażenia jelit po operacjach, przy zapaleniu otrzewnej lub na skutek mechanicznej przeszkody, zamykającej kanał jelita, n. p. uwięźnięcie pętli jelita we wrotach przepuklinowych, w zrostach otrzewnowych (strangulatio), skręt jelita (volvulus), wgłobienie odcinka tegoż w niżej położony (invaginatio), zamknięcie światła przez nowotwory, kamienie, masy kałowe i t. d. (obturatio). N. j. pochodzenia mechanicznego wymaga natychmiastowej operacji, grożąc zgorzelą jelita i zapaleniem otrzewnej, co prowadzi do zejścia śmiertelnego.

Niedyskretny (łac.), nie dochowujący tajemnicy.

Niedziałkowski, 1. Karol, pisarz polski, (1846—1911), prof. i rektor petersburskiej Akademji Duchownej, od 1901 biskup łucko-żytomierski, napisał studja religijne, społeczne i literackie: „Asceci w rzeczywistości i w wyobraźni współczesnych literatów i artystów" (1890), „O chrześcijańską zasadę" (1895, 2 t., zbiór studjów, m. i. „Nagość w sztuce", „Moralność i przyzwoitość w sztuce"), „Nie tędy droga, szanowne panie" (1897, o emancypacji kobiet), „Miraże mądrości" (1897, zbiór studjów), „Wrażenia z pielgrzymki do Ziemi Św." (1897), „Czemu dziś w poezji nie mamy słowików" (1901), „Studja estetyczne" (1901), „Snopek kąkolu" (1904, studja społeczne).

2. Mieczysław, socjalista polski, * 1893, publicysta, od 1919 w Sejmie, 1929 prezes klubu parlamentarnego, redaktor naczelny „Robotnika", najwybitniejszy dziś teoretyk partji.

Niedzica, wieś w pow. Nowy Targ (woj. krakowskie), na Spiszu, na prawym brzegu Dunajca, naprzeciw Czorsztyna, 31 km. od N. Targu z 991 mieszk.; wyrób płócien i sukna, tartaki i gorzelnia. Istnieje tu przepiękny zamek z początku XIV. w., który odegrał dużą rolę w czasie walk Jana Zapolyi o koronę węgierską w pocz. XVI. w., a należał podówczas do Hieron. Łaskiego.

Niedziela (łac. Dies domenica), w świecie chrześcijańskim pierwszy dzień tygodnia, jako dzień Zmartwychwstania Chrystusa uznany za dzień spoczynku świątecznego; szczególnie surowo jest dziś obchodzona w krajach anglosaskich, gdzie w n. zamknięte są także lokale rozrywkowe. W Polsce reguluje tę kwestję ustawa o spoczynku niedzielnym. Nazwa pochodzi z VIII. w. od zakazu pracy n e - d ě l j a, pierwotnie używano jej także w znaczeniu tygodnia, co zostało w językach ruskich.

Niedzielski Juljan, architekt polski, (1843—1901), studja odbył w Krakowie i Wiedniu, gdzie po śmierci Ferstla prowadził wspólnie z Köchlinem budowę tamtejszego uniwersytetu. Prace główne N. znajdują się w Reichenbergu, Wiedniu (rest. Schottenkirche oraz wnętrza gmachu ministerstwa spraw wewn.), Meranie, Marjenbadzie, Usti (kasyno, domy, wille, zamek), Reichenbach. — W Polsce wybudował wspólnie z Zawiejskim dom zdrojowy w Krynicy, samodzielnie zaś: ratusz i domy w Nowym Sączu, oraz restaurował zamek ks. Lubomirskich w Charzewicach.

Niedźwiadek (łac. Scorpius), gwiazdozbiór zwierzyńcowy nieba płd. z jasną gwiazdą α („Antares").

Niedźwiadki, ob. Scorpionida.

Niedźwiecki, 1. Leonard, pol. publicysta emigracyjny, (1811—1892), sekretarz jen. Wład. Zamoyskiego, przyjaciel Hoene-Wrońskiego, Mickiewicza i Słowackiego, krzewiciel kultu Hoene-Wrońskiego, wydawca dzieł tegoż oraz Bukatego, autor artykułów w czasopismach emigracyjnych, ciekawych listów z Anglji, biografji Bukatego (1878).

2. Zygmunt, powieściopisarz pol. o kierunku naturalistycznym, * 1865, wydał m. i. powieści i nowele: „Słońce" (1892), „Jedyne dzieło" (1893), „U ogniska" (1894), „Grzech" (1895), „Topielec" (1897), „Sposób na djabła" (1899), „Liść figowy" (1900).

Niedźwiednik, wędrowny poskramiacz niedźwiedzi.

Niedźwiedzia rzeka (Bear River), rzeka w St.-nach Zjedn. Am. Pln. Wypływa z gór Uinta, przebija się przez góry Wahsatch i uchodzi do Wielkiego Słonego Jeziora. Długa 600 km.

Niedźwiedzia wyspa, odkryta w 1596 przez Barentsa w płd. Spitzbergenie, pod 74° 30' szer. pln. i 19° dług. wsch. Wyspa ma 670 km², jest wysoka do 536 m, a obfituje w pokłady węgla i fosfatu. Klimat ma stosunkowo łagodny (średnia roczna —5°).

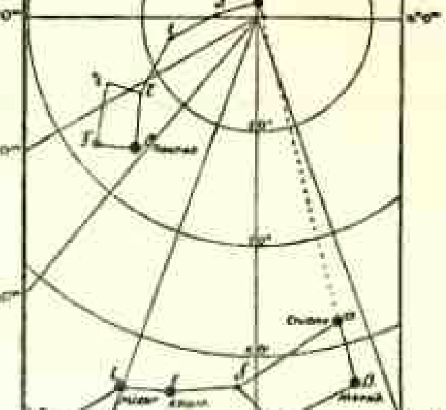

Wielka i Mała Niedźwiedzica.

Niedźwiedzica, dwa gwiazdozbiory nieba pln. W i e l k a N. (Ursa major), albo W i e l k i W ó z zawiera 7 jasnych gwiazd (sześć 2, jedną 3 wielkości), z których 4 (α, β, γ, δ) tworzą część tułowia N. (koła Wozu), trzy (ε, ζ, η) jej ogon (dyszel Wozu). Środkowa gwiazda dyszla Wozu (ζ) jest gwiazdą podwójną oraz posiada słabego (6 wielkości) towarzysza, zwanego Alkor (Jeździec). W starożytności zwano 7 gwiazd W. Wozu Septentriones i Boves Icarii. — M a ł a N. (Ursa minor) (albo Mały Wóz) zawiera 7 gwiazd podobnie ułożonych, jak W. W., lecz znacznie słabszych; ostatnia gwiazda w ogonie M. N. (α) (Polaris), jest tylko o 1°1' odległa od bieguna pln. (1925), leży ona w przybliżeniu w pięciokrotnej odległości gwiazd α i β Wielkiego Wozu, co ułatwia bardzo jej odszukanie.

Niedźwiedzie (Ursidae), rodzina ssaków drapieżnych. Należą tu zwierzęta duże, o ciele niezgrabnem, ciężkiem, szyja krótka, gruba, głowa owalna, pysk kończysty. Zęby przystosowane do rozgryzania i rozcierania pożywienia tak roślinnego, jak i mięsnego. Nogi 5-palcowe, nastopne, podeszwy gołe lub owłosione, pazury niewysuwalne. Żyją głównie na półkuli pln., tylko w Ameryce przewędrowały na półkulę płd. Dzielą się na 3 rodzaje: 1) U r s u s, z gatunkami: n. b r u n a t n y (U. arcticos L.), zw. t e ż m i s i e m, dochodzi 2 m dług., 1,25 m wysok., do 250 kg wagi, ma sierść kudłatą, barwy rudej, brunatnej, czarnej lub srebrzystej. Zamieszkiwał pierwotnie całą Europę, obecnie wytępiony w płd.-zach. Europie prawie zupełnie, występuje w niedostępnych lasach górskich, podobnie w pln. Azji, prawdopodobnie także w pln. Afryce oraz na Alasce. Żywi się nasionami, owocami, grzybami, dżdżownicami, ślimakami, jajami ptaków, chętnie zjada

miód, w braku tego pożywienia wyrządza znaczne szkody wśród bydła i zwierzyny. Na człowieka napada tylko drażniony. Na zimę ściele sobie legowisko i zapada w sen zimowy, z którego często budzi się w dni cieplejsze. Żyje samotnie, tylko w okresie godowym z samicą. Samica rodzi zwykle 2—3 młodych, zw. piastunami, któremi opiekuje się aż do następnego pomiotu. N. oswaja się łatwo, można go wyuczyć różnych sztuk. W Polsce w XVI. i XVII. w. mieszczanie Smorgonia zajmowali się tresurą n., stąd „akademja smorgońska". Polowanie na niedźwiedzie niebezpieczne, ranny rzuca się na człowieka. Mięso młodego n. smaczne; szynka, łapy i głowizna uważane za przysmak, futro cenione, sadło miało znaczenie w lecznictwie ludowem. Amerykę płn. zamieszkuje n. siwy (U. horribilis Ord), większy i cięższy od europejskiego, rzuca się na człowieka nie zaczepiony. Sierść barwy siwej do czerwono-brunatnej z połyskiem srebrzystym lub złocistym. Całą Amerykę płn. zamieszkuje n. czarny cz. barybal (U. americanus Pall), lśniąco-czarny, głowa po bokach żółta. Futro bardzo cenione. W płd. i środk. Azji żyje n. białobręcz (U. tibetanus F. Cuv.), na półwyspie Malajskim n. malajski (U. malayanus Raffl.), w okolicach podbiegunowych płn. n. biały (Thalarctos maritimus Phipps.), zamłodu zupełnie biały, później z odcieniem żółtawym. Płd. granicę jego zasięgu stanowi 55° płn. szerok. geograf., na płn. sięga aż do bieguna. Żywi się głównie rybami i nerpami, nie gardząc w czasie głodu i padliną. Poluje się na niego dla mięsa, tłuszczu i skóry. 2) N. wargacz zw. aswalem (Melursus ursinus Shaw) żyje w Indjach Przedgangesowych i na Cejlonie, różni się od n. wydłużonym ryjkowato pyskiem o bardzo ruchliwych wargach, dających się składać w rurkę ssącą. Żeruje w nocy lub o zmierzchu, żywi się przeważnie pokarmem roślinnym, także termitami, łatwo się oswaja. 3) Przejście od n. do szopów stanowią n. kotowate (Ailurinae), dla których charakterystyczne są kocie nogi, opatrzone w ruchome pazury, podeszwy owłosione, żyją w Azji wschodniej. Najważniejszy przedstawiciel Ailuropus melanoleucus A. M.-E. wielkości brunatnego n., ma sierść białą, tylko odnóża i koniec ogona czarne. Z kopalnych znany w miocenie Europy n. kopalny (U. spelaeus Blumenb).

Niedźwiedzie (Wielkie N.) **jezioro**, w płn.-zach. Kanadzie, wśród puszcz, ma 29.000 km². Prawie do końca lipca jest pokryte lodem. Rzeka Niedźwiedzia odwadnia je ku płd.-zach. do rz. Mackenzie.

Niedźwiedzie wyspy, 6 niezamieszkałych wysp u płn. wybrzeży Syberji wsch., przy ujściu rz. Kołymy, zbadane w 1763—71.

Niedźwiedziówki (Arctidae), rodzina średnio-dużych motyli nocnych o żywem ubarwieniu, postać bardzo różnorodna. Różki pojedyncze, u samców orzęsione, ssawka krótka, zmarniała. Liczna ta rodzina obejmuje około 4.000 gatunków. Żyje przeważnie w okolicach tropikalnych. Najważniejsi przedstawiciele: niedźwiedziówka (Arctia caja L.), ćma o przednich skrzydłach bronzowych, tylnych cynobrowych z czarnemi plamami, odwłok czerwony; krasa (Callimorpha dominula L.), skrzydła przednie stalowo-niebieskie, biało nakrapiane, tylne karminowo-czerwone z czarnemi plamami.

Niedźwiedzki, 1. (Ursinus), Jan, filolog pol., (1563—1613), prof. akad. krakowskiej i zamojskiej, wydał m. i.: „Grammaticae methodicae libri quattuor" (1592, II. wyd. 1619, III. wyd. 1640, IV. wyd. 1698), gdzie po raz pierwszy wydrukował „Ortografję polską" Jana Kochanowskiego.

2. Józef, architekt polski, (1842—1898), wybudował gmach Dyrekcji Kolei Państwowej w Krakowie, kościół drewniany w Chrzecinie i i.

3. Juljan, geolog i mineralog polski, (1845—1918), prof. na politechnice i uniwers. we Lwowie; napisał: „Stosunki geologiczne formacji solonośnej Wieliczki i Bochni" (1886), „Petrografja, opisowa nauka o skałach" (1898), „Geologja" (1906) i i.

4. Władysław Marcin, językoznawca i etnograf pol., (1849—1930), studja odbył na uniwersytecie warszawskim; ogłosił szereg prac, jak: „Ślady i znaczenie mitu o szklanej górze w podaniach Słowian, a szczególniej Polaków" (1877), „Słowacy" (1877), „Czesi i Polacy na Śląsku pruskim" (1878), „Wianki", „Polacy na pograniczu Węgier" i i.; był współpracownikiem „Wisły", a od 1891 współredaktorem „Słownika języka polskiego".

Niedźwiedź, ob. Niedźwiedzie.

Niedźwiedź, szczyt w Gorcach, ob. Turbacz.

Niegolewski, 1. Andrzej, wojownik i polityk pol., (1786—1857), w 1806 wstąpił do tworzącej się armji polskiej, bił się pod Pruską Iławą, Frydlandem i pod Gdańskiem, 1808 jako porucznik lekkokonnego pułku gwardji cesarskiej uczestniczył w słynnej szarży pod Somo-Sierrą, ciężko ranny, został własnoręcznie udekorowany przez Napoleona, następnie brał udział w kampanjach 1812 i 1813 r. Opuściwszy wojsko w stopniu pułkownika osiadł na roli i odgrywał wybitną rolę w życiu publicznem W. Ks. Poznańskiego, jako poseł do Sejmu, gorący obrońca języka i praw narodowych Polaków. Napisał: „Les Polonais à Somo-Sierra en Espagne 1808" (1854); biografja pióra A. Skałkowskiego (1924).

2. Władysław, syn poprz., polityk, (1819—1885), należał do najwybitniejszych działaczy publicznych w W. Ks. Poznańskiem, zarówno w akcji spiskowej, jak parlamentarnej; z wykształcenia prawnik, 1846 należał do grona rewolucjonistów, którzy kusili się o panowanie fortu winiarskiego, zaco wtrącony został do więzienia; 1848 bronił sprawy polskiej przed Zgromadzeniem Frankfurckiem, 1849—52 w sejmie berlińskim, następnie jako adwokat rozwijał żywą działalność społeczną w Poznaniu, należał do założycieli Tow. Przyjaciół Nauk. 1866 zdemaskował w sejmie prowokatorską działalność dyrektora policji poznańskiej, Baerensprunga. 1863 brał udział w powstaniu styczniowem, ranny, skazany został przez sąd pruski na 2 lata twierdzy. Od 1867 w parlamencie niemieckim, prezes Koła Polskiego, walczył niezłomnie przeciw antypolskiej polityce Bismarcka, 1878 przedłożył

kongresowi berlińskiemu memorjał o sprawie polskiej, po 1881 poświęcił się głównie działalności publicystycznej.

Niegoszewski Stanisław, poeta i improwizator polsko-łaciński, (1565—1599), uwieńczony przez Rzeczpospolitą Wenecką, słynnym był zwłaszcza jego popis improwizatorski w Wenecji w r. 1584.

Niegowiecki Jakób Franciszek, matematyk i astronom polski, † 1784, w r. 1745 ukończył studja filozoficzne, od 1752 nauczyciel matematyki, 1754 profesor Un. Jag. w Krakowie. W 1761 obserwował przejście Wenus przed tarczą słońca. N. propagował ideę założenia obserwatorjum astronomicznego w Krakowie.

Niehistoryczny sposób traktowania dziejów, określenie rodzaju historjografji, która przedstawia pewną epokę z punktu widzenia czasów późniejszych, lub przenosi w nią pojęcia i instytucje, które wytworzyły się w następnych wiekach.

Niekrasow Nikołaj Aleksiejewicz, poeta rosyj., (1821—1888), od 1847 redagował „Sowremiennika", od 1868 wraz z Sałtykowem „Otieczestwiennyja zapiski". W poezjach swych (pierwszy zbiór 1856) bronił biednych i uciśnionych, stając się głównym przedstawicielem rosyjskiej liryki społeczno-politycznej. Jego epos satyryczne „Kto jest szczęśliwy w Rosji?" (zaczęte 1866) pozostało nieskończone. Kryt. wyd. zbior. Czukowskiego 1920—21.

Niekrasowcy, odłam Kozaków dońskich, którzy z pocz. XVIII. w. po zniesieniu przez Piotra W. dawnych wolności kozackich, pod wodzą Niekrasowa przenieśli się do Turcji i zasilani nowemi falami emigrantów, służyli wiernie sułtanowi w walce z Rosją i jej klientami, Serbami, Grekami etc. Zczasem duch nienawiści do Rosji zamarł w nich; gdy w czasie wojny krymskiej Michał Czajkowski zamierzał zorganizować wśród nich pułki do walki z caratem, próba ta zawiodła.

Niel, gmina w prow. Antwerpja (Belgja), nad rz. Rupel z 9.925 mieszk.

A. Niel

Niel Adolphe, marszałek Francji, (1802—1869), jako generał brygady kierował 1849 oblężeniem Rzymu, następnie dowodził artylerją pod Sebastopolem, 1857 senator, 1859 marszałek, rozpoczął 1867 jako minister wojny reorganizację armji.

Nieletni, ob. Opieka nad młodzieżą, Sądy dla nieletnich. Por. też Dziecko.

Niello (włosk., z łac. nigellus), sposób ozdabiania metali (złota, srebra, miedzi, bronzu, cyny) przez wypełnianie wyrytych w nich ornamentów czarną masą, utworzoną z miedzi, ołowiu i siarki lub laku; znany już w starożytności. Złotnicy dla kontroli przy procesie niellowania wykonywali odciski z przedmiotów niellowanych na papierze i to miało dać początki rytownictwa (ob.). W XV. w. najwyżej stały n. we Włoszech, gdzie głównie wybijał się Finiguerra (ob.); od XVI. w. znika sztuka n. ze złotnictwa zach.-europejskiego, utrzymując się na Kaukazie, w Rosji (tulskie wyroby), Indjach i Syjamie. Od połowy XIX. w. typ rosyjski przyjęto w Wiedniu, gdzie wynaleziono też połączenie n. z różnobarwnem złotem, t. zw. mozaikę złotą.

Nielotowate (Apteryges), rząd ptaków o ciele ścieśnionem i głowie niewielkiej. Szyja krótka a gruba, dziób długi, smukły, przedłużony stożkowato, zgięty łukowato, u nasady posiada woskówkę okrytą szczecinami. Nozdrza u końca dzioba zamykane klapą. Nogi grube, silne, 4-palcowe, skrzydła zmarniałe, ogona brak. Pióra długie, lancetowate. Jedyna rodzina z najważniejszymi przedstawicielami: nielot (Apteryx Shaw) żyje na wyspach Nowozelandzkich. N. kiwi (A. mantelli Bartl.) wydaje gwiżdżący głos: kiwi-kiwi, żyje parami, prowadzi nocny tryb życia, w dzień przebywa pod korzeniami drzew. Żywi się owadami, gąsienicami i robakami. Samica znosi tylko jedno jaje, które wysiaduje razem z samcem. Dzisiaj bardzo rzadki dzięki częstym polowaniom krajowców, niewolę znosi doskonale.

Nielsen, 1. Rasmus, duński filozof, (1809—1884), pierwotnie zwolennik Hegla, przeszedł do obozu Kierkegaarda. Dzieła: „Grundideernes Logik" (1864—66, 2 t.), „Religionsphilosophie" (1869), „Natur og Aand" (1873).

2. Yngvar, szwedzki historyk, geograf i polityk, (1843—1916), prof. etnografji w Oslo, działacz partji konserwatywnej; nap.: „Norges Historie efter 1814" (1882—92, 3 t.), „Kielerfreden" (1886), „Fra Kiel til Moss" (1894), „Aktstykker vedkommende Konventionen i Moss" (1894), „Lensgreve Herm. Wedel Jarlsberg 1779—1840" (1901—02, 3 t.) i in.

3. Frederik Christian, teolog duński, (1846—1907), 1877 profesor w Kopenhadze, 1900—05 biskup w Aalburgu; nap.: „Romerkirken i det nittende Hundredaar. I. Pavedömmet" (1876), „II. Det indre Liv" (1881), „Haandbog i Kirkens Historie" (1885—92) i in.

4. Asta, duńska aktorka, * 1881, do 1910 w teatrze kopenhaskim, przez indywidualne i pełne ekspresji dramatycznej ujęcie swej roli w filmie Urbana Gada „Przepaść" wykazała po raz pierwszy możliwość odrębnego rozwoju sztuki filmowej.

Niełupka, ob. Owoc.

Niemann, 1. George, budowniczy austrjacki, (1841—1912), 1872 profesor Akademji Sztuk Pięknych w Wiedniu; brał udział w austrjackiej ekspedycji naukowej na wyspę Samothrake. Poza sprawozdaniami z szeregu wypraw naukowych (głównie na wybrzeże Małej Azji), napisał: „Palastbauten des Barockstils in Wien"

(1883) oraz „Theophilos Hansen und seine Werke" (1893).

2. Walter, niem. kompozytor i muzykolog, * 1876, napisał: „Die Musik Skandinaviens" (1906), „Das Klavierbuch" (1907; 5 wyd. 1920), „Die Musik der Gegenwart" (1913; 12 wyd. 1920), „Jean Sibelius" i in. Liczne kompozycje fortepianowe rozpowszechnione.

Niembsch von Strehlenau, ob. Lenau.

Niemce, wieś w pow. Będzin (woj. kieleckie), nieopodal Maczków z 2.251 mieszk. Kopalnie węgla i fabr. papy dachowej.

J. U. Niemcewicz.

Niemcewicz, 1. Julian Ursyn, poeta, pisarz i patrjota polski, * 1757 w Skokach pod Brześciem Litew., † 1841 w Paryżu, adjutant ks. Adama Czartoryskiego, gen. ziem podolskich, w l. 1783—1788 zwiedził Europę zach., jako poseł inflancki jeden z najgorliwszych członków stronnictwa reformy na Sejmie Czteroletnim, w l. 1791—92 wraz z Tad. Mostowskim i Józefem Weyssenhoffem wydawał „Gazetę narodową i obcą", w r. 1794 walczył jako adjutant Kościuszki, pod Maciejowicami ranny i wzięty do niewoli, półtora roku więziony w cytadeli Petropawłowskiej, w l. 1796—1802 przebywał w Stanach Zjedn. Ameryki Pn., za Księstwa Warsz. sekretarz senatu i członek Izby Edukacyjnej, za Królestwa Kongresowego mieszkał w Ursynowie pod Warszawą, otoczony powszechną czcią, od 1802 członek, od 1826 prezes Warsz. Tow. Przyjaciół Nauk, podczas powstania listopadowego wysłany przez Rząd Narodowy w misji do Anglji, od r. 1833 osiadł w Paryżu. Obdarzony dużym talentem literackim, używał go jednak głównie jako środka do przeprowadzenia tendencji patrjotycznej, mając ją zawsze na pierwszym planie, zajął wszakże w literaturze polskiej stanowisko wybitne, oddziaływując na szereg pokoleń od doby Stanisława Augusta aż po rozkwit romantyzmu, stając się nadto łącznikiem obu epok; wydatnie wpłynął na romantyzm polski zwłaszcza przez przekłady i parafrazy pisarzy angielskich, jako autor ballad oraz powieści historycznych, wzorowanych na Walter-Scotcie. Z licznych jeg. utworów ważniejsze: tragedja „Władysław pod Warną" (1787), mowy na Sejmie Czteroletnim (1788—92), komedja „Powrót posła" (1790, w duchu ideałów stronnictwa patrjotycznego, chłoszcząca przeciwników reformy), satyryczne „Bajki" z czasów Sejmu Czteroletniego (wybór bajek wraz z „Powrotem posła" wydał ostatnio Stan. Kot w „Bibl. Narod."), dramat „Kazimierz Wielki" (1792), „Fragment Biblji Targowickiej. „Księgi Szczęsnowe" i inne pisma satyryczno-polemiczne, poemat „Puławy" (1802—04, wyd. kryt. Kallenbacha, 1907), komedja „Samolub" (1811), dramat „Jadwiga, królowa polska" (1814, z muzyką Kurpińskiego), komedja „Pan Nowina czyli Dom pocztowy" (1815), tragedja „Zbigniew" (1819), powieść „Dwaj panowie Sieciechowie" (1815), „Śpiewy historyczne" (1816, liczne wydania, do dziś popularne), „Bajki i powieści" (1817, 2 t.), powieść „Lejbe i Siora czyli listy dwojga kochanków" (1821, pierwsza polska powieść „żydowska", z szlachetną tendencją asymilacyjną), powieść historyczna „Jan z Tęczyna" (1825, 3 t.), poemat „Prometeusz" (1826); komedje „Dyliżans" (1830) i „Podejrzliwy" (1831), „Treny wygnańca" (1833), przekłady Horacjusza (1867), „Dzieje panowania Zygmunta III." (1819, 3 t.), „Podróże historyczne po ziemiach polskich" (1858, II. wyd. 1859), „Pamiętniki czasów moich" (1848, II. wyd. 1868); z obszernych bardzo cennych pamiętników N. wydano lata 1804—1807 (1873), 1807—1809 (1902), 1811—1820 (1871, 2 t.), 1831—1834 (1876—77, 2 t.), 1830—1831 (1845 i 1909). N. wydał „Zbiór pamiętników historycznych o dawnej Polsce" (1822—33, 6 t.). Częściowe wydania zbiorowe: „Pisma różne wierszem i prozą" (2 t. 1803—05), „Dzieła poetyczne wierszem i prozą" (1838—40, 12 t.), „Dzieła" (1884—86, 5 t.). Monografji brak.

2. Stanisław Ursyn, marszałek szlachty gubernji grodzieńskiej, potem jej gubernator cywilny, ogłosił 1805 „Zbiór praw i ukazów o prerogatywach szlachty". 1806—7 współdziałał z Adamem Czartoryskim w akcji, mającej na celu ogłoszenie Aleksandra I. w. ks. litewskim.

Niemcy (Deutsches Reich), republika związkowa z 470.551 km² pow. i 62,471.872 mieszk. (w 1925 bez okręgu Saary, obejmującego 1.486 km² z 750.000 mieszk.), pod względem wielkości obszaru czwarte, a co do zaludnienia drugie państwo w Europie.

Położenie, granice i skład republiki.

Niemcy leżą w środkowej części Europy, między Alpami i górami Czeskiemi na płd. a morzami Północnem i Bałtyckiem na płn., granicząc z 9 państwami: Litwą, Polską, Czecho-Słowacją, Austrją, Szwajcarją, Francją, Luksemburgiem, Belgją i Holandją. Prócz północnej granicy morskiej posiadają N. granice naturalne na płd.-wsch. w górach Czeskich, na płd. w Alpach oraz na płn.-zach. od strony Holandji (rozległe torfowiska). Od zach. i wsch. mają przeważnie granice otwarte, co umożliwiło im odwieczną ekspansję w tych kierunkach.

Długość granic N. wynosi 6070 km, z czego na granice morskie przypada 1800. Wybrzeża obu mórz, Północnego i Bałtyku są prawie wszędzie płaskie i piaszczyste, ale dość rozczłonkowane przez zatoki i lejkowate ujścia rzek, nierówne jednak co do wartości dla żeglugi. Morze Północne jest ważniejsze od Bałtyku. Przy ujściu Łaby, Wezery i Ems do morza Pln. rozwinęły się największe porty N.: Hamburg, Brema i Emden. Największe wyspy niemieckie leżą koło ujścia Odry do Bałtyku (Rugja, Usedom i Wolin).

N. składają się z 18 państw (republik). Są to: Anhalt, Baden, Bawarja, Brunświk, Brema, Hamburg, Hesja, Lippe, Lubeka, Mecklenburg-Schwerin, Meckl.-Strelitz, Oldenburg, Prusy, Saksonja, Schaumburg-Lippe, Turyngja, Waldeck i Wirtembergja. Największe z nich są: Prusy (293.077 km² t. j. 62% pow. N. z 38,144.570 mieszk.), Bawarja (76.420 km², 7,398.991 mieszk.), Wirtembergja (19.507 km², 2,591.340 mieszk.), Baden (15.071 km², 2,319.581 mieszk.) i Saksonja (14.993 km², 4,970.301 mieszk.).

Ukształtowanie pionowe.

Pod względem ukształtowania pionowego dzielą się N. na 3 wybitne części: 1. wyżynę Południowo-niemiecką, 2. pas gór Średnich Niemieckich i 3. nizinę Północno-niemiecką. Ten podział N. odzwierciedla się nietylko w całej fizjografji, ale i w stosunkach etnograficznych, kulturalnych oraz politycznych. Wyżyna Płd.-niemiecka wznosi się średnio do 500 m a od płd. przytyka do Alp, które w granicach N. osiągają w Zugspitze 2.963 m. W pasie gór Średnich tylko pojedyncze pasma wznoszą się do 1000 albo i więcej m (Śnieżka w Sudetach 1.603 m, Feldberg w Schwarzwaldzie 1.493, Brocken w Harzu 1.142, Beerberg w Lesie Turyńskim 982), wielkie obszary leżą poniżej 500 m a doliny schodzą nawet poniżej 100 m. Średnia wysokość niziny Niemieckiej wynosi zaledwie 50 m. Wyniosłości 200—300 m znachodzą się tylko na Pomorzu i w Prusach Wsch.

Wyżyna Płd.-niemiecka obejmuje dwie różne krainy, oddzielone Dunajem. Między Północnemi Alpami Wapiennemi a Dunajem jest to kraina, pokryta morenami i żwirami alpejskiemi, po lewym zaś brzegu Dunaju wapienna lub piaskowcowa płyta (Jura Szwabska i Frankońska). Góry Średnie Niemieckie stanowią środkową część wielkiego pasa gór środkowo europejskich, rozpostartego od Francji po Wisłę. Krajobrazowo najbardziej to urozmaicony obszar N., składający się naprzemian z odosobnionych pasm górskich, nizin i pagórkowatych kotlin. Na płd.-zach. wzdłuż brzegu zapadliskowej doliny górnego Renu ciągną się góry: Odenwald, Schwarzwald i Hardt. Przez Środkowe N. biegnie szereg systemów górskich w krzyżujących się kierunkach z płd.-zach. na płn.-wsch. (rudawski) i z płn.-zach. na płd.-wsch. (sudecki). Są to góry: Nadreńskie Łupkowe (Eifel, Hunsrück, Taunus), Heskie, Turyńskie, Las Teutoburski, Rhön i Harz. Na pograniczu Saksonji i Czech wznoszą się Rudawy, między Śląskiem a Czechami Sudety.

W obszar gór Średnich wciska się nizina Niemiecka zatokami: kolońską, münsterską, saską i śląską. Charakterystycznym rysem rzeźby wsch. połaci tej niziny są wielkie obniżenia dolinne, powstałe w dyluwjum, pradoliny: Wrocławsko-Magdeburska, Warszawsko-Berlińska i Toruńsko-Eberswaldska. Niż Niemiecki przecinają dwa pasy wzniesień, południowy, złożony z poprzerywanych wyniosłości (Kocie Góry na Śląsku, pogórze Łużyckie, Goloborze Lüneburskie) oraz północny, wybitniejszy od pierwszego, utworzony przez wały moren ostatniego zlodowacenia i usiany tysiącami jezior (Pojezierza Meklemburskie, Pomorskie i Mazurskie).

Budowa geologiczna.

W budowie geologicznej N. biorą udział wszystkie formacje. Alpy niem. zbudowane są z skał triasu, jury, kredy i trzeciorzędu. Wyżynę Płd.-niemiecką zalega trzeciorzęd, pokryty na płd. utworami dyluwjalnemi. Góry środkowych N., należące do typu gór skibowych cechują bardzo zawiłe stosunki geologiczne. W masywach górskich występują stare skały krystaliczne obok paleozoicznych, osadowych i wulkanicznych. Otoczenie masywów tworzą skały triasowe, jurajskie (Jura Niemiecka) oraz kredowe. W trzeciorzędzie wydobyły się tu na wierzch skały wulkaniczne, bazalty i trachity (koło jeziora Bodeńskiego, Eifel, Westerwald, góry Heskie i Rhön). Wulkany gór Eifel były jeszcze czynne w epoce lodowej. Dno doliny górnego Renu wypełnia trzeciorzęd, przykryty pokładem osadów rzecznych. Trzeciorzęd stanowi też podłoże rozległej pokrywy dyluwjalnej na całej nizinie Niemieckiej, chociaż niekiedy znajdują się i tu utwory starsze (jura na Pomorzu, kreda na Rugji). Dla górnictwa najważniejsze są formacje paleozoiczne. Skały starszego paleozoikum zawierają różne rudy, karbon węgiel, a perm sole kamienną i potasowe. Formacje mezozoiczne posiadają złoża soli i rud żelaza, trzeciorzędowe zaś węgla brunatnego.

Rzeki i jeziora.

Rzeki N. przynależą do 2 zlewisk: 1) morza Północnego i Bałtyckiego oraz 2) Czarnego. Pierwsze obejmuje dorzecza: Renu, Ems, Wezery, Łaby, Odry, Pregoły i Niemna, drugie jedynie dorzecze Dunaju. Z pośród tych rzek tylko Wezera należy w całości do N. Najwyższe wodostany wykazują rzeki N. na wiosnę, w okresie tajania śniegów. Odmiennie zachowują się Ren i Dunaj, które zasilane przez wody z lodowców alpejskich osiągają najwyższe wodostany w lecie. Wszystkie większe rzeki N. są na całej przestrzeni uregulowane, a znaczenie ich dla żeglugi wzrasta jeszcze przez gęstą sieć kanałów, z których najważniejsze łączą rzeki, płynące z płd. na płn. w kierunku z zach. na wsch. Obecnie budują N. ważny kanał śródlądowy, który ma połączyć Ren z Wezerą, Łabą i Odrą. Rzeki południowych i środkowych N. przedstawiają znaczne źródło energji, wyzyskane dla elektryfikacji już w 10% możliwości.

Liczne jeziora niemieckie, powstałe w okresie dyluwjalnym grupują się głównie w 2 pasach: północnym (pojezierza nadbałtyckie) i południowym na przedgórzu Alp.

Klimat.

N. stanowią obszar przejściowy między klimatem atlantyckim na zach. a kontynentalnym na wsch. Charakter klimatyczny poszczególnych pór roku zależy w wysokim stopniu od układu stosunków barometrycznych nad Atlantykiem i kontynentem Eurazji. Wpływy atlantyckie są jednak silniejsze, a panującemi kierunkami wiatrów są zach. i płn.-zach. (lato) i płd.-zach. (zima). Najcieplejszym obszarem N. jest dolina górnego Renu (śred. temp. roku powyżej 10°);

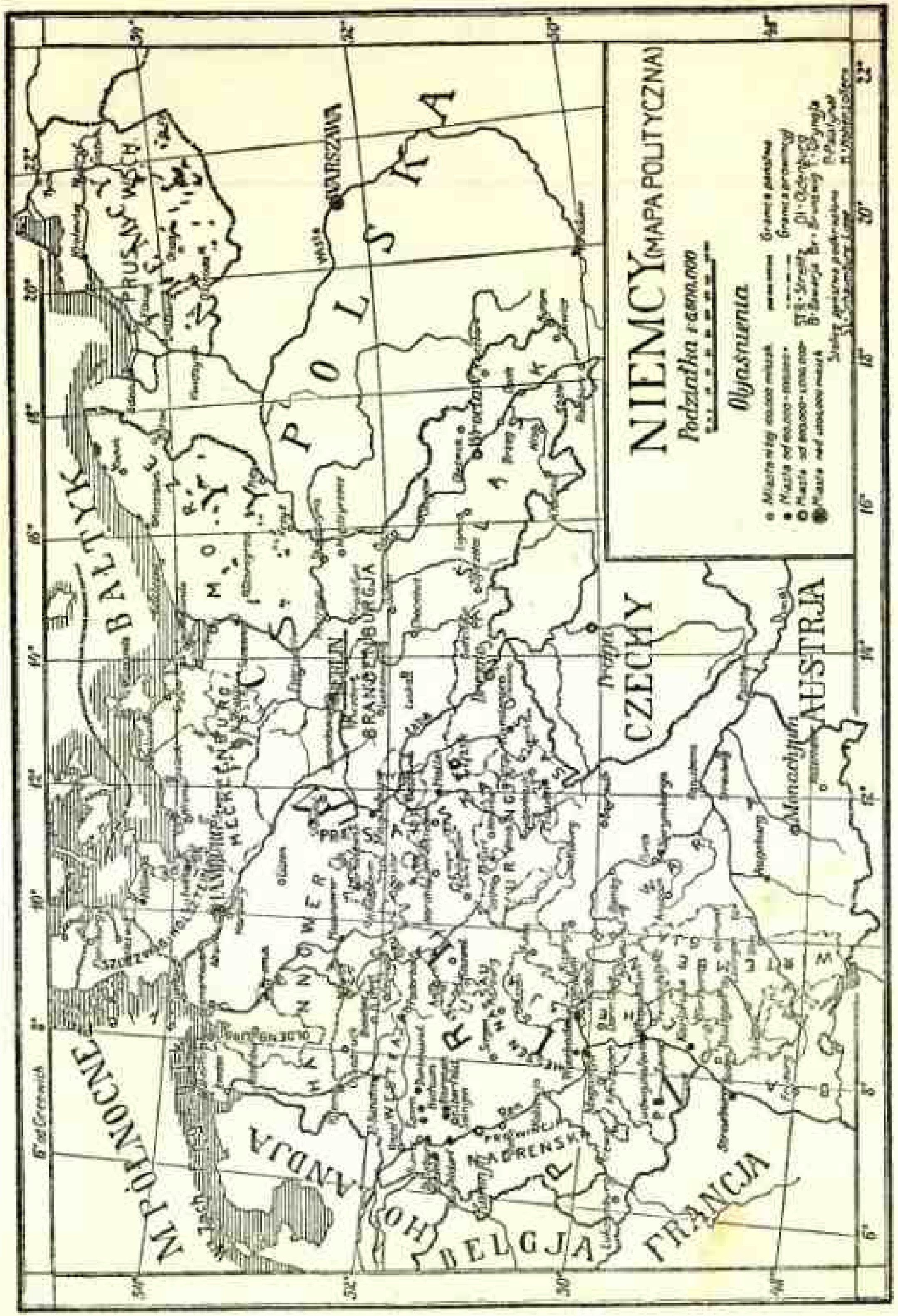

najchłodniejszym Prusy Wschodnie (śred. temp. roku 6°). Nad Renem kwitną drzewa o miesiąc wcześniej, niż w Prusach Wsch. Różnice temperatury w N. między zach. a wsch., przewyższają różnice między płd. a płn. Suma opadów rocznych waha się w N. od 600 do 700 mm. Ilość ta maleje w kierunku od zach. na wsch.

	Średnia temp.			Opad
	lipca	stycznia	roku	w mm
Brema	17,3°	0,6°	8,8°	660
Tylża	17,4°	—3,8°	6,5°	680
Berlin	18,0°	—0,7°	8,6°	570
Heidelberg	19,0°	0,8°	10,0°	680

Świat roślinny N. jest pochodzenia polodowcowego. Na początku aluwjum prawie całe N. były pokryte dziewiczym lasem, z którego dzisiaj pozostały tylko resztki. Flora N. należy do prowincji środk.-europejskiej, charakteryzującej się świerkiem, jodłą, sosną, brzozą, dębem, bukiem. Rozróżniamy 5 obszarów: 1. na płn.-zach. płn.-atlantycki, o panującym lesie liściastym; 2. na wsch. od poprzedniego płd.-bałtycki, z panującemi lasami szpilkowemi (sosna) na glebach piaszczystych i liściastemi (buk) na glebach gliniastych; 3. środkowo- i płd.-niemiecki, z panującym bukiem, jodłą i świerkiem; 4. atlantycki; 5. wysokogórski, z limbami, modrzewiami, kruszyną, oraz roślinnością hal i turni. Granica lasów waha się od 1000 m (góry Harcu) do 1900 (płn. Alpy wapienne).

Świat zwierzęcy, podobnie jak roślinny, jest pochodzenia polodowcowego. Po faunie polarnej, która przetrwała do dzisiaj jako reliktowa w górach, przyszła fauna stepowa, wyparta wkrótce przez leśną. Człowiek w jeszcze większym stopniu wpłynął na zmiany w świecie zwierzęcym, aniżeli roślinnym. Wyniszczył niedźwiedzia, żubra, tura, koziorożca, na wymarciu są: orłosęp, orzeł; inne zwierzęta nie wyginęły tylko dzięki ochronie, np. jeleń, sarna, dzik, łoś, giemza, bóbr. Rzeki zubożały w ryby skutkiem zanieczyszczeń, płynących z ośrodków przemysłowych, dużych miast i t. d.

Ludność.

W 1925 mieszkało w N. na obszarze 470.551 km² (bez okręgu Saary) 62.474.872 mieszk. (w 1914 na obszarze 540.858 km² 67.790.000 mieszk.). Gęstość zaludnienia jest wysoka, 133 ludzi na km². Liczba ludności na dzisiejszem terytorjum N. wzrosła w porównaniu z r. 1914 tak, że olbrzymie straty wojenne (2,036.000 zabitych) zostały już powetowane. Wpływ wojny uwidacznia się natomiast w przewyżce liczby kobiet nad mężczyznami, przekraczający 2 miljony. Przyrost naturalny wynosi w N. 6,6‰.

N. mają 45 miast, liczących ponad 100.000 mieszk., skupiających 26,2% ludności całego państwa. Największem miastem jest stolica N., Berlin z 3,968.000 mieszk. (1925).

Nazwa „Niemiec" pochodzi prawdopodobnie od przymiotnika „niemy", (nie umiejący się porozumieć w języku miejscowym); nazwą tą obejmowały plemiona słowiańskie głównie ludność germańską, z którą zetknęły się na zachodnich swych rubieżach, nad Saalą i Łabą, do których dochodziły w czasach wędrówek ludów. Obecny obszar N. zamieszkiwały bowiem w dawnych wiekach obok szczepów germańskich, plemiona celtyckie (N. zach. i płd.-zach.), oraz słowiańskie (N. wsch.). Najbardziej na zachód wysunięte plemiona tych ostatnich uległy zczasem mimo długiej walki germanizacji, rozpoczętej już w XII. w.; z plemion germańskich wymienić można Fryzów, Saksonów, Franków, Alemanów, Szwabów, Bawarów i i. Zlały się one ze sobą i z miejscową ludnością, wytwarzając obecny typ Niemca, odmienny dla N. północnych (wysoki blondyn, średnio- lub długogłowy) i południowych (miernie wysoki, krótkogłowy brunet).

Stosunki narodowościowe i wyznaniowe.

N. są państwem narodowościowo jednolitem, w którem ponad 96% ludności należy do narodowości niemieckiej. Z innych narodowości mieszkają w granicach N.: Polacy w liczbie około miljona na Śląsku, w Prusach Wschodnich, Westfalji i na Pomorzu, Serbowie łużyccy w Saksonji oraz nieco Litwinów w Prusach Wsch. i Duńczyków w Szlezwiku i Holsztynie.

Pod względem wyznaniowym rozpada się ludność N. na dwie główne grupy: protestancką 65,2% i rzym.-katolicką 33,1%. Katolicy mieszkają głównie w zach., płd. i wsch. N., płn. i środkowe N. są prawie wyłącznie protestanckie. Z republik związkowych tylko Bawarja i Baden mają większość katolicką, w Prusach, Wirtembergji i Hesji katolicy osiągają prawie 1/3.

Żydzi (około 1%) skupiają się przeważnie po wielkich miastach (Berlin, Hamburg i inne).

Oświata.

Oświata w N. stoi bardzo wysoko, analfabetyzmu prawie niema. W 1922 r. było w N. 53.438 szkół ludowych (8,930.070 dzieci) oraz 1.743 tak zwanych Mittelschule (329.344 uczniów). Szkoły średnie (Höhere Schulen) rozpadają się na kilka typów (Gymnasium, Realgymnasium, Realschule i i.). W 1922 było w N. wszystkich szkół średnich 2.167 (751.442 uczniów), a szkół zawodowych 26.653 (2,120.944 uczniów).

Uniwersytetów posiadają N. 23: w Berlinie, Bonn, Erlangen, Frankfurcie n. M., Freiburgu i. Br., Giessen, Getyndze, Greifswald, Halle, Hamburgu, Heidelbergu, Jenie, Kiel, Kolonji, Królewcu, Lipsku, Marburgu, Monachjum, Münster, Rostock, Tübingen, Wrocławiu i Würzburgu. Ponadto istnieje akademja medyczna w Düsseldorfie, 8 katolickich wyższych uczelni teologicznych (Bamberg, Braunsberg, Dillingen, Eichstätt, Freising, Paderborn, Passau i Regensburg), 10 wyższych uczelni technicznych (Akwizgran, Berlin, Brunświk, Darmstadt, Drezno, Hanower, Karlsruhe, Monachjum, Stuttgart i Wrocław), 2 akademje górnicze (Freiberg i Klausthal), 5 wyższych szkół handlowych (Berlin, Królewiec, Lipsk, Mannheim, Norymberga) oraz szereg wyższych szkół leśniczych, rolniczych, weterynaryjnych i t. d. We wielu miastach są konserwatorja muzyczne i akademje sztuk pięknych (najsławniejsze w Dreźnie i Monachjum). W r. 1924/25 studjowało w N. na uniwersytetach 56.770 studentów (w tem 4.654 cudzoziemców).

na politechnikach 22.016 studentów (w tem 3.019 cudzoziemców).

Nad rozwojem nauki pracują ponadto liczne instytuty, akademje nauk (w Berlinie, Monachjum, Lipsku, Heidelbergu i i.) i szereg różnych towarzystw naukowych. Liczne są wreszcie muzea i bibljoteki.

Stosunki gospodarcze.

Uprawa ziemi, hodowla, leśnictwo i rybołówstwo.

W parze z szybkim wzrostem zaludnienia N. w XIX. w. postępowała zmiana struktury gospodarczej kraju z rolniczej na przemysłową. Dziś N. są krajem przeważnie przemysłowym, nie mogącym się wyżywić z własnej produkcji rolnej. Rolnictwo osiągnęło w N. wysoki stopień rozwoju, liczba jednak ludności zatrudnionej w rolnictwie stale maleje. Najważniejszemi ziemiopłodami N. są: zboża, ziemniaki, rośliny strączkowe oraz buraki cukrowe. Czołowe miejsce wśród zbóż zajmuje żyto, którem obsiewa się (4,260.000 ha, głównie na nizinie Niemieckiej) prawie połowę powierzchni, wziętej pod uprawę zboża. Na drugiem miejscu idzie owies (3,525.000 ha), później pszenica (1,466.000 ha) i jęczmień (1,446.000 ha). W całych N., a szczególnie we wsch. ich części uprawia się ziemniaki, których N. produkują najwięcej na świecie (1929 — 40,080.000 t.). Wielkie znaczenie posiada uprawa buraków cukrowych (w okolicach Harzu, w Meklemburgji, Saksonji i na Śląsku, 351.682 ha), tworząca podstawę rozwoju cukrownictwa buraczanego (największe na świecie). W Bawarji wysoko stoi kultura chmielu (11,630 ha). W hodowli winnej latorośli, ograniczonej do okolic jeziora Bodeńskiego oraz dolin Renu i jego dopływów zaznacza się stały spadek i silne wahania w produkcji wina (przeciętnie ponad 1½ milj. hl rocznie).

Kultura owoców i jarzyn, jakkolwiek dobrze rozwinięta nie pokrywa jednak zapotrzebowania N.

Głównemi obszarami hodowlanemi N. są wyżyna Płd.-niemiecka i nizina Płn.-niemiecka. Chów bydła rogatego (18,4 milj.) kwitnie najsilniej w płn. i płd. N., koni w płn. N. (3,7 milj.), hodowla zaś świń (20 milj.), owiec (3,6 milj.), kóz i drobiu rozpowszechniona jest w całych N.

Lasy zajmują w N. 27,2% pow. (w Polsce tylko 21,7%), z czego ²/₃ przypada na drzewostany szpilkowe. Najmniej lasów posiadają obszary przybrzeżne morza Północnego, do najbardziej zaś zalesionych należą góry Średnie i Alpy. Lasy są świetnie zagospodarowane, ale nie produkują tyle drewna, ile kraj potrzebuje. Niedobór pokrywają N. przywozem z zagranicy.

Pod względem znaczenia gospodarczego rybołówstwo słodkowodne ustępuje morskiemu. Morze Północne góruje znowu (przeszło 4 razy obfitsze połowy) nad Bałtykiem. Jako główne porty rybackie służą: Wesermünde, Brema i Hamburg na morzu Północnem, a Travemünde i Kołobrzeg na Bałtyku.

Płody kopalniane.

Z pomiędzy płodów kopalnianych N. najważniejszym jest węgiel kamienny, znajdujący się głównie w 5 zagłębiach: akwizgrańskiem, nadreńsko-westfalskiem, saskiem koło Zwickau, dolno- i górno-śląskiem, a dobywany w około 400 kopalniach (w zagłębiu Saary aż do plebiscytu sprawują zarząd Francuzi). W 1929 wydobyto w N. 163,4 milj. t. węgla kamiennego. Potężny jednak przemysł niemiecki wymaga jeszcze importu węgla z zagranicy. W płd. N., nad dolnym Renem, w Hesji, Saksonji i Prusach występuje węgiel brunatny (1929, 175,2 milj. tonn czyli przeszło ³/₄ produkcji światowej), w płn. N. torf a w Bawarji koło Passau grafit. Rudy żelaznej dobywa się w N. około 6 milj. t. rocznie, co pokrywa tylko małą część zapotrzebowania. Surowego żelaza wyprodukowały N. w 1929 13,4 milj. t., stali zaś 16,2 milj. t., wysuwając się wśród producentów stali na drugie miejsce po St. Zjedn. Amer. Płn. Własną rudę uzupełniają N. importem z Hiszpanji i Szwecji.

Posiadają także N. rudy cynku, miedzi, ołowiu oraz srebra. W 1929 produkcja cynku wyniosła 105.300 t., ołowiu 110.000 t., a miedzi 94.400 tonn. Nadzwyczaj bogate są złoża soli potasowych i kamiennej w wielu miejscach płn. N. a przedewszystkiem pod Stassfurtem. W górach swoich mają N. poddostatkiem różnorodnego kamienia budowlanego (granity, diabazy, melafiry, porfiry, bazalty, trachity, łupki, wapienie i piaskowce), okolice zaś Miśni i Halli dostarczają kaolinu. Gospodarczo ważne są również liczne źródła mineralne i cieplice.

Przemysł.

Główne ośrodki przemysłowe powstały w N. w zagłębiach węglowych, w sąsiedztwie ważnych punktów komunikacyjnych lub w obszarach wielkich skupień ludności. Najsłabiej uprzemysłowioną jest nizina Płn.-niemiecka, do pierwszorzędnych zaś rejonów przemysłowych należą zagłębia: nadreńsko-westfalskie, saskie, dolno- i górnośląskie. W 1925 zatrudniał przemysł w N. około 8 milj. robotników. Obejmuje on prawie wszystkie gałęzie. Przemysł metalurgiczny (1925: 1,630.000 robotn.), b. różnorodny (odlewnie żelaza i stali, fabrykacja blachy, szyn, drutów, maszyn, narzędzi i t. p.) ogniskuje się głównie w Nadrenji i Westfalji (Essen, Solingen, Bochum), na Górnym Śląsku (Bytom, Gliwice), w Saksonji (Chemnitz, Drezno) i po wielkich miastach. W portach (Hamburg, Emden, Brema, Szczecin) rozwija się przemysł okrętowy. Jena i Göttingen słyną z wyrobu instrumentów naukowych. Wysoko rozwinięty jest przemysł tkacki (1925: 918.000 robotn.): bawełniany, wełniany, lniany, jedwabny, półjedwabny i jutowy, mający największe ośrodki w Nadrenji, Westfalji, Saksonji i na Śląsku. Kwitnie również przemysł skórniczy, drzewny, meblarski i celulozowy. Potężnie rozrosły się: przemysł papierniczy (1925: 221.000 robotn.) oraz drukarski (Lipsk, Berlin, Stuttgart).

Młynarstwo, cukrownictwo, browarnictwo (największe na świecie, głównie w Bawarji), gorzelnictwo i inne odłamy przemysłu żywnościowego posiadają liczne zakłady a zatrudniały razem w 1925 około 700.000 robotn.

Przodujące stanowisko w świecie zdobył sobie niemiecki przemysł chemiczny (1925: 245.000 robotn.), *zwłaszcza na polu fabrykacji barwników* (największe zakłady w Ludwigshafen, Elberfeld, Düsseldorf, Dessau, Stassfurt, Berlin, Lipsk, Kolonja, Merseburg i i.).

W środkowych N. znajdują się liczne huty szklane (szlifiernie szkieł optycznych w Jenie) i zakłady kamieniarskie, w płn. N. cegielnie i cementownie, a w Saksonji fabryki porcelany.

Handel i komunikacja.

Rozwój handlu niemieckiego pozostaje w ścisłym związku z uprzemysłowieniem kraju i jego centralnem położeniem w Europie. Jako kraj przemysłowy sprowadzają N. głównie surowce (wełnę, bawełnę, węgiel, rudy, kauczuk, drzewo), środki żywnościowe i artykuły przemysłowe; wywożą zaś fabrykaty i półfabrykaty a z środków żywnościowych cukier. Handel N., przeobrażony pod wielu względami w następstwie wojny światowej, nie osiągnął jeszcze przedwojennych rozmiarów.

Największy udział w handlu światowym N. mają St. Zjedn. W-ka Brytanja. W 1929 przywóz N. przedstawiał wartość 3.199 miljon. dolarów, wywóz zaś 3.020 miljon. Od 1924 mają N. bilans handlowy bierny a więc podobnie, jak przed wojną światową. Stosunki handlowe *N. z Polską wzmagają się stale mimo wielkich przeszkód, wywołanych brakiem traktatu handlowego między obu państwami.* W 1926 wywiozły N. do Polski towarów za 363,359.000 zł., sprowadziły z Polski za 568,481.000 zł. W 1929 wartość wywozu z N. do Polski wyniosła 850,408.000 zł., przywozu z Polski 877,122.000 zł. Główne artykuły wywozu do Polski stanowią: materjały budowlane, chemiczne, rudy (zwłaszcza cynku do polskich hut cynkowych), maszyny, wyroby metalowe, papier i t. d. Sprowadzają zaś N. z Polski: produkty żywnościowe, węgiel, drzewo, cynk i zboże.

Najważniejszemi portami N. są: Hamburg-Altona, Brema, Wesermünde, Emden nad morzem Północnem i Szczecin nad Bałtykiem. Flota handlowa N., stojąca na szóstem miejscu w świecie składała się w 1927 z ponad 2.000 okrętów o 3,5 milj. tonażu (netto). Do największych towarzystw okrętowych niem. należą: Hamburg-Amerika-Linie i Norddeutscher Lloyd. W 1924 zawinęło do portów w N. 44.989 okrętów z 30,61 milj. t. rej. netto, a odpłynęło 46.901 okrętów z 30,63 milj. t. rej. netto. Żegluga śródlądowa posiada znaczenie głównie dla płn. N., gdzie płaskie i niskie wododziały ułatwiają budowę kanałów. W 1928 miały N. 12.216 km dróg wodnych, śródlądowych (największe porty wewnętrzne: Duisburg, Mannheim, Kolonja i Berlin). Wielkie drogi wodne N. z wyjątkiem Wezery są umiędzynarodowione traktatem wersalskim. Świetnie rozbudowana jest sieć dróg żelaznych, najgęstsza po Anglji i Belgji. W 1924 długość normalnotorowych linij kolej. wynosiła 57.372 km, t. j. 118 km na 1000 km² (prawie wyłącznie państwowych) a wąskotorowych 1.894 km. W ostatnich latach czyni znaczne postępy elektryfikacja kolei (środkowe N., Śląsk, Bawarja). Sieć kolejową uzupełniają coraz liczniejsze linje autobusowe. W ruchu osobowym oraz pocztowym wzrasta znaczenie lotnictwa, nadzwyczaj intensywnie i pieczołowicie rozwijanego przez N.

System miar obowiązuje w N. metryczny, a wag dekadyczny, gramowy (od 1870). Jednostką monetarną jest marka (Reichsmark), dzieląca się na 100 fenigów (Reichspfennig).

Ustrój i administracja.

Wedle konstytucji z 16 kwietnia 1871 państwo niemieckie tworzyło związek, złożony z 22 książąt, jako zastępców swych państw, oraz 3 wolnych miast pod przewodnictwem króla pruskiego, noszącego tytuł „*cesarza niemieckiego*".

Rewolucja z 9 listopada 1918 obaliła konstytucję z 1871 r. W dniu 30 listopada 1918 zebrało się Zgromadzenie Narodowe, które uchwaliło nową konstytucję dla Niemiec, t. zw. *konstytucję weimarską* z 11 sierpnia 1919 r., wedle której N. są *republiką*; władza pochodzi od narodu. Na *obszar* Rzeszy niemieckiej składają się obszary krajów niemieckich z wyjątkiem wyłączonych przez traktat wersalski. Każdy z tych krajów musi mieć parlament, złożony z członków, wybranych w drodze pięcioprzymiotnikowego głosowania. W sprawach Rzeszy władzę państwową wykonują organy Rzeszy, t. zw. *parlament Rzeszy* (Reichstag), *prezydent Rzeszy*, *rząd jej* i *rada* (Reichsrat).

Parlament Rzeszy składa się z posłów, wybranych przez naród niemiecki; uchwala ustawy bez współdziałania jakiegokolwiek innego ciała ustawodawczego (którem w dawnem państwie niem. była Rada Związkowa). — *Prezydent Rzeszy*, wybierany przez cały naród na 7 lat, ma funkcje nietylko reprezentacyjne (jak n. p. prezydent Francji), nie posiada jednak tak szerokich atrybucyj, jak n. p. prezydent St. Zj. Am. Płn. Wybranym może być każdy Niemiec, który ukończył 35 lat; może on być złożony z urzędu na zatwierdzony przez głosowanie ludowe wniosek parlamentu; może być też oskarżony przez parlament o naruszenie konstytucji lub ustawy; reprezentuje on państwo nazewnątrz, zawiera w imieniu Rzeszy traktaty i przymierza z obcemi państwami, przyjmuje posłów, natomiast wypowiedzenie wojny i zawarcie pokoju musi być dokonane ustawą. Mianuje kanclerza i ministrów oraz posiada władzę nad całą siłą zbrojną. Może w pewnych wypadkach występować zbrojnie przeciw niespełniającym swych obowiązków krajom Rzeszy, jako też zawieszać prawa zasadnicze. Podpisuje i ogłasza ustawy, ma prawo łaski, wszystkie jednakowoż jego rozporządzenia wymagają kontrasygnaty kanclerza i ministra resortu, którzy odpowiadają za nie. — *Rząd Rzeszy* składa się z kanclerza i ministrów, którzy muszą posiadać zaufanie parlamentu. Każdy członek rządu może być oskarżony przez parlament, podobnie jak prezydent. Wytyczne polityki rządu określa *kanclerz*, który za nią ponosi odpowiedzialność.

Rada Rzeszy służy do reprezentacji krajów w ustawodawstwie i administracji. Kraje Rzeszy reprezentowane są w Radzie przez członków swoich rządów; połowa głosów pruskich obsyłana jest przez pruskie zarządy prowin-

cjonalne. Każdy kraj ma najmniej jeden głos, a przy większych krajach wypada jeden głos na 1 miljon mieszkańców. Rada nie posiada praw ustawodawczych; ma tylko prawo wniosku i opinji o wnioskach rządu. Wyłącznie Rzeszy przysługuje ustawodawstwo tyczące spraw zagranicznych, kolonij, przynależności państwowej, wolności przesiedlania, imigracji i emigracji, sił zbrojnych, spraw monetarnych, celnych i pocztowych. W wielu innych sprawach ustawodawstwo Rzeszy ma pewne przywileje obok ustaw krajowych. — Inicjatywa ustawodawcza przysługuje parlamentowi i rządowi, który jednak musi wnieść pewne wnioski na życzenie Rady Rzeszy, narodu lub na wniosek Rady Gospodarczej. W razie sprzeciwu Rady Rzeszy przeciw ustawie uchwalonej przez parlament, wymagana jest kwalifikowana większość przy powtórnej uchwale parlamentu lub też prezydent zarządza głosowanie ludowe. — Sądownictwo jednolicie unormowały ustawy z 1877 i 1878. Konstytucja weimarska przyjęła zasady tych ustaw, zmieniając je tylko w niektórych punktach i dostosowując do dzisiejszych pojęć w tej dziedzinie.

Siła zbrojna

(Reichswehr) składa się z armji (Reichsheer) i floty (Reichsmarine). Traktat wersalski ograniczył liczebność armji do 96.000 szeregowych i 4.500 oficerów, określając ilość i skład wyższych jednostek i oddziałów. (7 dywizyj piechoty po 3 pułki, pułk artylerji polowej, bataljony techniczne i przewozowe oraz 3 dywizje jazdy po 6 pułków i dywizjon artylerji konnej: podległe dwom dowództwom korpusu). Zabroniono posiadania broni pancernych, artylerji ciężkiej i lotnictwa oraz fortyfikacyj na zachodzie. Jedynie wschodnie twierdze mogą zachować 600 dział fortecznych. — Armję uzupełnia się z werbunku ochotników do 12-letniej służby, oficerowie zobowiązują się do 25-letniej. Zniesiony wielki sztab generalny, zamaskowano w archiwum centralnem ministerstwa; opracowuje on regulaminy i nowe metody walki, eksperymentując nowe jednostki lekkie uderzeniowe zmotoryzowane, przeznaczone do osłony mobilizacji kraju. Celem przysposobienia rezerw, wyzyskuje się nastroje polityczne i socjalne ludności, skupiającej się w organizacjach bądź o zabarwieniu politycznem (Stahlhelm, Wehrwolf, rozmaite inne dzielnicowe lub czerwone) bądź społecznych (Technische Nothhilfe, Königin Louise Verband) lub sportowych (Reiter- und Schützen-Vereine). Zastosowano tu ideę Scharnhorsta z 1807 r., zmienioną o tyle, że szkoli się rezerwy poza koszarami, wszystkich zaś szeregowych armji stałej sposobi się na d-ców (do komp. włącznie); zabronione rodzaje broni pozoruje się na ćwiczeniach, odtworzenie zaś broni może prędko nastąpić przy wysoko rozwiniętym przemyśle ciężkim i chemicznym. Byli żołnierze tworzą związki b. pułków lub uczestników wojny (Kyffhäuser-Bund, Frontkämpfer-Bund). Ogółem wszystkie organizacje wojskowe na terenie b. Rzeszy liczą 6—8.000.000 członków. Lotnictwo niemieckie znakomicie rozwinięte (Luft-Hansa i Luft-Reedereien) zdobywa szereg rynków zbytu i koncesyj komunikacyjnych i stać się może potężnem narzędziem wojny, szkoląc stale sportowo dawnych lotników wojskowych i uczestnicząc w manewrach. Tajny traktat w Rapallo zawarty z Rosją sowiecką może przynieść szereg niespodzianek w wyniku współpracy technicznej na terenie Republiki Rad. Armja niemiecka liczyła przed wojną 8 armij, 25 korpusów, 52 dywizyj; obecnie pielęgnuje się troskliwie tradycję dawnej armji cesarskiej, co przejęły pododdziały, zachowujące odznaki i nazwy dawnych pułków (Traditionseinheiten). — Marynarka woj., duma przedwojennych Niemiec, po buncie i kapitulacji, częścią zatopiona przez załogi własne, częścią zniszczona lub rozdzielona między sprzymierzonych, podlega również postanowieniom traktatu wersalskiego. Zezwala on na posiadanie 6 pancerników po 10.000 tonn, 6 krążowników i 6.000 t., 12 k.-torp. i 800 t., 12 torp. i 200 t., ponadto 6 bataljonów obrony brzegowej, (stan floty 1500 ofic. i 15.000 maryn.), zabrania zaś budowy nurkowców i posiadania lotnictwa oraz umocnień wpobliżu cieśnin duńskich i na morzu Północnem. Marynarka rychło otrząsnęła się po ciężkich ciosach i dezorganizacji rewolucyjnej, rozpoczęła remont pozostawionej floty (8 starych pancerników i 8 krążowników małych oraz 32 nowszych k.-torp.), manewry wspólne z flotą sowiecką (Rapallo), przedewszystkiem jednak odbudowę floty (w przeciągu 8 lat zbudowano 3 krążowników i 12 k.-torp.; w budowie pancernik „A"), stwarzając wzorowe typy okrętów. Obecnie przesuwa się siły na Bałtyk i podstawy do Świnioujścia i Piławy.

Panujący:

Karolingowie:

- 800— 814 Karol Wielki
- 814— 840 Ludwik Pobożny
- 843— 876 Ludwik Niemiec
- 876— 882 Ludwik III. Młodszy
- 876— 887 Karol III. Gruby
- 887— 899 Arnulf z Karyntji
- 900— 911 Ludwik Dziecię
- 911— 918 Konrad I.

Dom Saski:

- 919— 936 Henryk I.
- 936— 973 Otto I. Wielki
- 973— 983 Otto II.
- 983—1002 Otto III.
- 1002—1024 Henryk II.

Dom frankońsko-salicki:

- 1024—1039 Konrad II.
- 1039—1056 Henryk III.
- 1056—1106 Henryk IV.
- 1077—1080 Rudolf Szwabski
- 1081—1088 Herman
- 1106—1125 Henryk V.

- 1125—1137 Lothar III. Saski

Hohenstaufowie:

- 1138—1152 Konrad III.
- 1152—1190 Fryderyk I. Barbarossa
- 1190—1197 Henryk VI.
- 1198—1208 Filip Szwabski
- 1208—1215 Otto IV. (Welf)
- 1212—1250 Fryderyk II.
- 1250—1254 Konrad IV.

- 1247—1256 Wilhelm Holenderski

- 1254—1273 Bezkrólewie
- 1257—1282 Alfons X. Kastylski
- 1257—1272 Ryszard z Kornwalji.

Królowie różnych dynastyj:

- 1273—1291 Rudolf Habsburg
- 1292—1298 Adolf Nassauski
- 1298—1308 Albrecht I. Austrjacki
- 1308—1313 Henryk VII. Luksemburski
- 1314—1346 Ludwik IV. Bawarski
- 1314—1330 Fryderyk III. Piękny
- 1349 Günter z Schwarzburga
- 1346—1378 Karol IV. Luksemburski
- 1378—1400 Wacław
- 1400—1410 Ruprecht z Palatynatu
- 1410—1437 Zygmunt Luksemburski.

Habsburgowie:

- 1438—1439 Albrecht II.
- 1440—1493 Fryderyk III.
- 1493—1519 Maksymiljan I.
- 1519—1556 Karol V.
- 1556—1564 Ferdynand I.
- 1564—1576 Maksymiljan II.
- 1576—1612 Rudolf II.
- 1612—1619 Maciej
- 1619—1637 Ferdynand II.
- 1637—1657 Ferdynand III.
- 1658—1705 Leopold I.
- 1705—1711 Józef I.
- 1711—1740 Karol VI.
- 1742—1745 Karol VII. Albert Bawarski.

Habsburgowie (Linja lotaryńsko-toskańska):

- 1745—1765 Franciszek I. Stefan
- 1765—1790 Józef II.
- 1790—1792 Leopold II.
- 1792—1806 Franciszek II.
- 1806—1813 Związek Reński
- 1815—1866 Związek Niemiecki
- 1866—1871 Związek Północnych Niemiec.

Hohenzollernowie:

- 1871—1888 Wilhelm I.
- 1888 Fryderyk III.
- 1888—1918 Wilhelm II.

Dzieje. Historja narodu niemieckiego nie pokrywa się z historją państwa. Ludy germańskie wystąpiły na widownię dziejową na długo przed powstaniem odrębnej państwowości n., znaczne zaś odłamy narodu n. pozostawały i do dziś dnia pozostają poza jej granicami. Jako datę narodzin państwa niemieckiego przyjmuje się podział monarchji Karola W. w traktacie w Verdun (843) na trzy części, z których wschodnia (zwana początkowo państwem wschodnio-frankońskiem) obejmowała obszar zamieszkały przez Sasów, Franków, Bawarów i Alemanów (Szwabów). W traktacie w Mersen (870) została do niej przyłączona przeważna część Lotaryngji. Granica wschodnia uległa zmianom, w miarę rozwoju ekspansji N. w głąb Słowiańszczyzny. Po wygaśnięciu wschodnio-frankońskiej linji Karolingów (911) otrzymały N. pierwszą, rodzimą dynastję saską, której dziełem stała się 1. konsolidacja jedności państwowej przez ograniczenie samodzielności książąt plemiennych i przeciwstawianie im kreowanych przez władcę książąt duchownych, 2. podbój i zhołdowanie pogranicznych ludów słowiańskich, połączone z pracą misyjną i założeniem szeregu biskupstw, 3. wreszcie, co najważniejsze: stworzenie św. Cesarstwa rzymskiego narodu niemieckiego przez koronację Ottona W. w Rzymie 962. Fakt ten zaciążył w decydujący sposób nad całą historją średniowiecznych N. Ambicją każdego wybitniejszego władcy stało się uzyskanie w Rzymie korony cesarskiej, a wraz z nią — nominalnego zwierzchnictwa nad całym światem chrześcijańskim, które usiłowali oni zmienić w realne w stosunku do słabszych ludów pogranicznych (Danja, Polska, Czechy, Słowianie połabscy etc.), narzucając im obowiązek składania hołdu i płacenia daniny. Stworzenie cesarstwa opromieniło naród n. blaskiem spadkobierców Rzymu i Karola W., wprowadziło go w zetknięcie z wyższą kulturą włoską, zarazem jednak stało się źródłem rujnujących przedsięwzięć jego władców, którzy dla zdobycia fikcyjnego nieraz tytułu i ugruntowania swych wpływów w Italji, zaniedbywali najważniejsze sprawy domowe i wchodzili w konflikt z drugą najwyższą władzą na Zachodzie, z papiestwem. Za dynastji frankońskiej wzniosło się cesarstwo n. na szczyt potęgi pod rządami Henryka III., ale już za następcy jego, Henryka IV., rozgorzał wielki spór o inwestyturę (ob.), który naraził cesarza na dotkliwe upokorzenie (pokuta w Canossie 1077), sprowadził odżycie samodzielności i buty książąt plemiennych i znalazł wreszcie rozwiązanie kompromisowe w konkordacie wormackim (1122).

Za dynastji Hohenstaufów prowadziło państwo n. politykę w pełnem tego słowa znaczeniu europejską. Główni jej przedstawiciele, Fryderyk Rudobrody, Henryk VI., Fryderyk II., ludzie o szerokich horyzontach, wybitnych zdolnościach, wygórowanej ambicji, w poczynaniach swych wykraczali daleko poza szranki właściwych N. Fryderyk Rudobrody walczył o panowanie nad Włochami z miastami lombardzkiemi i papieżem, mimo doznanych niepowodzeń, ugruntował tam swoje wpływy przez małżeństwo syna, Henryka, z dziedziczką Sycylji i Neapolu, zginął jako wódz wyprawy krzyżowej w M. Azji. Fryderyk II., twórca pierwszej w Europie nowożytnej państwowości na południu Włoch, dążył świadomie do urzeczywistnienia panowania nad światem, uległ jednak w walce z papiestwem, miastami włoskiemi i książętami niemieckimi. Tragiczny upadek Hohenstaufów stał się w dziejach N. punktem zwrotnym. Datująca się od zarania państwowości n. walka pomiędzy dośrodkową władzą cesarską a odśrodkowemi wpływami książąt, przechyla się obecnie na korzyść tych ostatnich. Cesarzom nie udaje się odtąd rozciągnąć faktycznie swej władzy nad całym obszarem państwa. Punkt ciężkości przenosi się do poszczególnych terytorjów, które zdobywają w stosunku do całości daleko sięgające prawa. Dążeniem książąt jest zdobycie sobie w swym kraju władztwa terytorjalnego, polegającego na stopniowem wyzwoleniu się z pod zależności od cesarza, oraz uzyskaniu w stosunku do podległej im ludności pełni praw suwerennych. Najpotężniejsi z nich utworzyli kolegjum elektorów, któremu Karol IV. przyznał w Złotej Bulli (1356) prawo wyboru cesarzy, oraz szereg przywilejów. N. przekształcają się stopniowo w oligarchję władców duchownych i świeckich (książąt, mar-

grabiów, hrabiów, etc.). Odpowiednio do tego uległa zmianie pozycja cesarzy. *Polityka* ich staje się wybitnie *dynastyczna*. Zamiast, dawniejszym wzorem, zwalczać samodzielność książąt, starają się skupić w swem ręku możliwie największą ilość ziem i ugruntować przez wojny, traktaty, związki rodzinne, swą potęgę domową. Również dążenia światoburcze w stosunku do papiestwa i Włoch uległy likwidacji. Przykład takiej zmienionej polityki dają *Luksemburgowie*, *Wittelsbachowie*, zwłaszcza zaś *Habsburgowie*, którzy od 1438 zajęli na stałe tron niemiecki. Polityka ich, dynastyczno-rodzinna, doprowadziła do stworzenia światowego mocarstwa, złożonego z ziem hiszpańskich, niderlandzkich, włoskich, czeskich, węgierskich; interesy N. stały na ostatnim planie i częstokroć były naginane do tamtych, odległych i obcych spraw. Jeszcze Maksymiljan I. usiłował przeprowadzić reformę ustroju Rzeszy, wnuk jego, Karol V. był już kosmopolitą na tronie N.

Wiek XVI. stał się dla N. epoką głęboko sięgających przeobrażeń wewnętrznych. Po *humanizmie*, który sprowadził wspaniały rozkwit kulturalny, nietylko na dworach książęcych i wśród szlachty, ale również po miastach, zwłaszcza południowych, przyszła *reformacja*. Rozdarła ona jedność religijną i moralną narodu, wzniosła tchnienie nowych idei, w życiu społecznem i politycznem wywołała poważne zaburzenia na podłożu gospodarczem (wojna chłopska), zmaganie się obozu różnowierczego (luteran i kalwinów) z prowadzoną przez Habsburgów i Wittelsbachów reakcją katolicką, wreszcie szereg krwawych i niszczących wojen, w które niebawem poczęły się mieszać czynniki obce. Agresywne stanowisko zajęła zwłaszcza Francja, która zajęciem trzech biskupstw lotaryńskich (Metz, Toul i Verdun 1552) otworzyła wiekowe zmagania obu narodów o granicę Renu. Wzrastające zarówno wśród katolików jak protestantów wzajemne rozdrażnienie, które napróżno usiłowali załagodzić cesarze w drodze kompromisów (pokój augsburski 1555) doprowadziło 1618 do wybuchu *wojny trzydziestoletniej* (ob.). N. stały się widownią zmagań dwóch imperjalizmów europejskich: habsbursko-hiszpańskiego, oraz francuskiego, który wprzągnął w swą służbę państwa protestanckie (Danja, Szwecja, Siedmiogród). Skazane na ponoszenie olbrzymich ciężarów przewlekłej wojny, tratowane dziesiątkami armij różnych narodowości, wyszły N. zrujnowane gospodarczo, cofnięte o całe stulecia w rozwoju kulturalnym, upośledzone politycznie. Francja usadowiła się w Alzacji, Szwecja zajęła ujście wielkich rzek: Odry, Łaby i Wezery. Zawarty z obu państwami pokój westfalski dopełnił ruiny władzy cesarskiej i przekształcenia N. w federację trzystu kilkudziesięciu państewek duchownych i świeckich z dodaniem 1400 podlegających bezpośrednio państwu „Rycerzy Rzeszy". Rozbite i wycieńczone, nie były N. zdolne stawić silniejszego oporu potężnemu ciśnieniu Francji, zarówno pod względem kulturalnym, jak politycznym. Język i cywilizacja francuska wdzierały się na dwory książąt, z których każdy uważał za punkt ambicji naśladowanie Ludwika XIV. Wpływy polityczne Francji doprowadziły 1638 do utworzenia *Związku Reńskiego* pod jej protektoratem. Ludwik XIV. zagarnął 1681 Strassburg. Następca jego, Ludwik XV., uzyskał w wojnie sukcesyjnej polskiej Lotaryngję (1736), następnie wyniósł na tron cesarski poplecznika swego Karola Alberta Bawarskiego (1742—45). Jeszcze w czasie wojny siedmioletniej wojska francuskie zapuszczały się w głąb N.

W XVIII. w. wystąpił na widownię N. nowy czynnik pierwszorzędnego znaczenia. Była nim *monarchja prusko-brandenburska*, która budowana wysiłkiem szeregu władców i ministrów, za Fryderyka II. ujawniła swe oblicze jako potęga militarna, zdolna do najwyższych wysiłków, o nienasyconej zaborczości, wygórowanych ambicjach, przewrotnych metodach dyplomacji. Zajmując nieoczekiwanym zamachem Śląsk i utrzymując go w trzech wojnach, wyniósł Fryderyk II. swoje państwa do rzędu potęgi europejskiej, zarazem dał przez to początek *antagonizmowi z Austrją*, który stał się osią dziejów politycznych N. Prusy, dążąc zawsze do zaspokojenia swych egoistycznych celów, potrafiły zdobyć w znacznej części narodu opinję państwa, przenikniętego misją zjednoczenia rozbitych i bezsilnych N. Świetne sukcesy Fryderyka w *wojnie siedmioletniej* stanowiły dla dumy narodowej pewne zadośćuczynienie za tyle klęsk i upokorzeń. Druga połowa XVIII. w. sprowadziła w N. odnowę życia kulturalnego. Po spowodowanem wojną trzydziestoletnią zalewie barbarzyństwa i zdziczenia przyszedł świetny *rozkwit* literatury, nauki, filozofji. N., kształcone na ideałach pełnego człowieczeństwa (Humanität), wolności politycznej i tolerancji religijnej, przemawiających z pism Lessinga, Herdera, Schillera, Kanta, z entuzjazmem powitały wybuch *Rewolucji Francuskiej*. Wojna, podjęta przeciw niej przez Austrję i Prusy, dyktowana była względami polityki i dyplomacji gabinetowej, dopiero w miarę postępów ekspansji francuskiej przedzierzgnęła się w zmaganie dwóch narodów. Świetne postępy oręża Rewolucji, później Napoleona, doprowadziły do stopniowego poddania całych N. wpływom Francji. W traktacie bazylejskim (1795) otrzymała ona lewy brzeg Renu. Po rozgromieniu Austrji utworzyła zależny od niej *Związek Reński*, kładąc przez to *kres* istnieniu *cesarstwa rzymskiego* (1806). Na gruzach rozbitych pod Jeną i Auerstädt Prus, powstało zawisłe od Napoleona Królestwo westfalskie, wreszcie 1911 zaanektował on prowincje nadbałtyckie. *Panowanie francuskie w N.*, mimo wielu rysów ujemnych, było dla nich okresem owocnych w dodatnie następstwa przeobrażeń. Napoleon burząc drobnoustroje państwowe i porządki feudalne, zmuszając swym przykładem również przeciwników do przeprowadzenia gruntownych reform (Stein, Hardenberg i Scharnhorst w Prusiech), pchał N. na drogę nowożytnego rozwoju społeczno-państwowego. Nawet ucisk i brutalność rządów francuskich przyczyniły się do rozbudzenia

w Niemczech świadomości narodowej i pragnień wolności i zjednoczenia (Fichte, Arndt). Po klęsce Napoleona w Rosji cały naród zjednoczył się pod egidą Prus w t. zw. „*wojnie o wyzwolenie*".

Nowy ustrój nadał N. *kongres wiedeński*. W miejsce dawnego cesarstwa stworzył on *Związek Niemiecki* (Deutscher Bund), złożony z federacji 39 państw pod przewodnictwem Austrji. W stosunku do dawnego rozdrobnienia była to poprawa na lepsze. Niemniej, patrjoci n. czuli się zawiedzeni: zamiast oczekiwanego państwa narodowego otrzymali luźny związek poszczególnych organizmów, bez wspólnych urządzeń i bez egzekutywy. Co więcej, u większości tych państw utrzymał się dawny ustrój, oparty na despotyźmie władcy, nierówności stanów i rządach policyjnych. Nic dziwnego, iż N. pokongresowe stały się widownią walki dwóch kierunków. Żywioły patrjotyczne i liberalne (przedewszystkiem młodzież, skupiona w związkach studenckich [burszenszaftach]) podjęły akcję w kierunku zdobycia konstytucji, wolności prasy i zgromadzeń, w dalszej zaś perspektywie zjednoczenia narodowego. Na straży reakcji i partykularyzmu politycznego stała przedewszystkiem metternichowska Austrja, która do walki z liberalizmem potrafiła wciągnąć również Prusy (postanowienia Karlsbadzkie 1820 i następujące po niej słynne „prześladowanie demagogów"). Mimo pozornej solidarności istniał między obu przodującemi państwami N. stan utajonej rywalizacji. Prusy, zepchnięte na drugi plan pod względem politycznym, powetowały to skupieniem pod swym przewodem większości państw n. w „*Związku Celnym*", któremu zawdzięczają one w dużej mierze swój świetny rozwój gospodarczy. W całej pełni ujawniło się przeciwieństwo interesów austrjackich i pruskich w dobie *przesilenia rewolucyjnego* 1848. Na wieść o przewrocie lutowym w Paryżu wybuchnęły we wszystkich znaczniejszych państwach niemieckich rewolucje dynastyczne, pod których wpływem panujący zmuszeni byli nadać ustrój konstytucyjny i swobody obywatelskie. W Frankfurcie n. M. zebrał się *pierwszy* w dziejach *parlament powszechnoniemiecki*, wybrany w powszechnem głosowaniu, a skupiający elitę liberalnego mieszczaństwa i inteligencji. Po całorocznych obradach ułożył on konstytucję dla nowych N., zjednoczonych pod egidą Prus, z wykluczeniem Austrji jako państwa o ludności mieszanej, madziarsko-słowiańskiej. Król pruski, Fryderyk Wilhelm IV. odrzucił wprawdzie ofiarowaną mu przez przedstawicielstwo frankfurckie koronę cesarską, stworzył jednak o własnych siłach ściślejszy zespół państw, przeważnie północno-niemieckich, t. zw. *Unję*. Temu dążeniu do zjednoczenia przeciwstawiła się Austrja, poparta przez Rosję. Pod ich naciskiem musiały Prusy rozwiązać Unję i zgodzić się na przywrócenie dawnego Związku. W N. zapanowała na nowo reakcja, aczkolwiek w większości państw utrzymał się zdobyty w 1848 ustrój konstytucyjny z przedstawicielstwami ludowemi. W wyższym, aniżeli uprzednio stopniu, występowało pragnienie przekształcenia federacji związkowej w zjednoczone państwo parlamentarne pod przewodnictwem Prus. Szermierzem tego programu stał się założony 1859 *Związek Narodowy*, realizatora znalazł on w kierującym od 1862 polityką Prus *Bismarcku*. Wciągnąwszy 1863 Austrję do wspólnej wojny przeciw Danji, doprowadził ją do zwycięskiego wyniku, ukoronowanego zdobyciem Szlezwigu, Holsztynu i Lauenburga. O podział zdobyczy wybuchnęła następnie pomiędzy sprzymierzeńcami wojna, która stała się faktycznie rozprawą o panowanie nad Niemcami. Dzięki przeprowadzonej przez Roona i Moltkego reorganizacji armji pruskiej odniosła ona świetne zwycięstwo nad Austrją (bitwa pod Sadową) oraz sprzymierzonemi z nią państwami n. *Pokój praski* 1866 zamykał trwającą od Fryderyka W. rywalizację obu państw. Prusy powiększone wcieleniem Szlezwigu, Holsztynu, Hanoweru, Hesji Elektorskiej, Nassau i Frankfurtu, objęły przewodnictwo utworzonego *Związku Północno-niemieckiego*, sięgającego po Men. Pozostające poza jego obrębem państwa południowe zachowały swą niezależność, ale pozawierały z Prusami w sekrecie przymierza zaczepno-odporne. Ostateczne zjednoczenie N. sprowadziła *wojna z Francją* 1870. Wbrew oczekiwaniom Napoleona III. państwa południowe stanęły po stronie Prus, wspólne zaś zwycięstwa nad „dziedzicznym wrogiem" przyczyniły się w dalszym stopniu do zatarcia silnego na Południu partykularyzmu. 18 stycznia 1871 nastąpiło w Wersalu *ogłoszenie cesarstwa* n. z królem pruskim Wilhelmem jako dziedzicznym jego władcą. Zwycięski wynik wojny z Francją przyniósł N. przyrost terytorjalny (Alzacja i Lotaryngja), oraz olbrzymią kontrybucję 5 miljardów franków.

Nowe cesarstwo było w pierwszym rzędzie dziełem Bismarcka, który jako kanclerz przez 19 lat kierował jego losami i wycisnął piętno swojej indywidualności zarówno w dziedzinie stosunków wewnętrznych, jak polityki zagranicznej. Pragnąc pozyskać szerokie warstwy ludu, wprowadził, mimo swych konserwatywnych przekonań, powszechne prawo wyborcze do parlamentu (*Reichstagu*), obok którego istniała Rada Związkowa (*Bundesrat*), złożona z przedstawicieli poszczególnych państw n. Monarchją parlamentarną w właściwem tego słowa znaczeniu N. nie stały się, gdyż reprezentacja ludowa nie mogła obalić rządu, zawisłego od woli cesarza. Wchodzące w skład cesarstwa poszczególne państwa zachowały odrębność i samodzielność w szerokim zakresie swych stosunków wewnętrznych, w polityce natomiast ogólnopaństwowej decydowały Prusy, które nadały całemu ustrojowi i życiu publicznemu Rzeszy właściwy im charakter kastowo-militarny. Znakomicie zorganizowana i stale powiększana siła zbrojna, którą ustawa o septennacie uczyniła niemal niezależną od parlamentu, zapewniła N. stanowisko przodującego mocarstwa na kontynencie. W życiu parlamentarnem opierał się Bismarck początkowo na stronnictwie narodowo-liberalnem. 1879 odnowił sojusz z konserwatystami, co pozostawało w związku z za-

inaugurowanym przezeń zwrotem w polityce gospodarczej (wprowadzenie ceł ochronnych). Zwalczał natomiast najbardziej bezwzględnemi środkami stronnictwa, które uważał za niebezpieczne dla państwa: centrum katolickie (w t. zw. „*walce kulturnej*"), socjalistów (ustawy wyjątkowe), oraz Polaków (komisja Osadnicza 1886). W polityce zagranicznej rozbudował szeroko rozgałęziony system sojuszów, który zagwarantować miał N. zdobytą w 1871 hegemonję nad Europą i osłonić je przed możliwym odwetem Francji. 1872 nawiązał Bismarck bliższe stosunki z Austrją i Rosją (*Związek Trzech Cesarzy*). Po *kongresie berlińskim* zawarł 1879 sojusz z Austrją, do którego przystąpiły 1882 Włochy (*Trójprzymierze*). Mimo to w dalszym ciągu dbał o utrzymanie przyjaznego stosunku do Rosji (*traktat reasekuracyjny* 1887), zarazem potrafił wciągnąć w sferę swych interesów Anglję i Hiszpanję (*związek śródziemnomorski* 1887) i zdobyć dla N. wpływy na Bałkanach i w Turcji.

1888 zmarł Wilhelm I. Po studniowych rządach syna jego, Fryderyka III., wstąpił na tron Wilhelm II., który 1890 udzielił dymisji Bismarckowi z powodu różnic przejawiających się w szeregu kwestyj polityki wewnętrznej i zagranicznej oraz zbyt ciążącego nad osobą młodego władcy autorytetu założyciela Cesarstwa. Zainaugurowany przez Wilhelma II. nowy kurs polityki odpowiadał w dużej mierze potrzebom N., jednakowoż wprowadzony był w życie w sposób niezręczny, brutalny, drażniący inne państwa, w ostatecznych zaś celach zmierzał do ugruntowania takiej samej hegemonji niemieckiej w stosunkach światowych jaką stworzył Bismarck na kontynencie. Od chwili założenia cesarstwa życie gospodarcze N. rozwijało się w zdumiewająco szybkiem tempie. W okresie 1890—1914 wzrosła produkcja żelaza z 4 na 17,8 miljonów, węgla z 76,2 na 255,8 milj. tonn. Na podłożu tych dwóch zasadniczych produktów powstał ogromny przemysł fabryczny, wywołujące zmianę w ugrupowaniu ludności; przewagę uzyskuje miasto, w niem zaś — klasa robotnicza, grupująca się, mimo prześladowań rządu, w partji socjalistycznej, która stała się najsilniejszem liczebnie stronnictwem w parlamencie (w 1912 uzyskała 110 mandatów do Reichstagu na 397). Flota handlowa N. wzrosła w l. 1890—1913 z 1,970 000 na 5,000.000 tonn, handel zagraniczny konkurował skutecznie z angielskim i amerykańskim. W życiu N. decydującą rolę poczynają odgrywać wielcy przemysłowcy, wynalazcy, kupcy, dyrektorzy kompanij okrętowych (Siemensowie, Krupp, Zeppelin, Ballin). Roczny przyrost ludności wynosił 900.000 głów; mnożył się zastęp wykwalifikowanych fachowców (inżynierów, techników, rzemieślników, agronomów, handlowców etc.). Olbrzymi przyrost zaludnienia i bogactw oraz rozwój techniki, skierował N. na tory ekspansji pozaeuropejskiej. Już w erze Bismarcka poczynały one uzyskiwać kolonje, właściwymi jednak twórcami ich potęgi światowej stali się Wilhelm II., oraz zajmujący od 1897 kierownicze stanowiska w rządzie najbliżsi jego współpracownicy: Bülow i Tirpitz. Za ich sprawą N. rozszerzyły swe panowanie kolonjalne w Afryce, Azji (Kiauczou), na O. Spokojnym (Karoliny i Marjany). W 1914 państwo kolonjalne N. wynosiło 2,952.000 km², z ok. 15 milj. ludności. Przedewszystkiem jednak ugruntowały N. swój wpływ w Turcji. Wilhelm II., występując w roli protektora świata muzułmańskiego, uzyskał od Abdul-Hamida (1899) koncesję na budowę kolei berlińsko-bagdadzkiej, otwierającej ekspansji gospodarczej N. Azję Zachodnią, zwłaszcza Mezopotamję. Dla umocnienia swego panowania poza Europą i ochrony handlu rozpoczęły N. budowę wielkiej floty wojennej (ustawy z 1898, 1900, 1906, 1912), która dorównać miała angielskiej. Równolegle z tem szły w coraz bardziej zawrotnem tempie zbrojenia lądowe, oraz wzmagały się w społeczeństwie nastroje imperjalistyczno-nacjonalistyczne. Utworzony w 1891 *Związek Wszechniemiecki* rozwijał intensywną propagandę za panowaniem światowem N. oraz wpływami swemi przyczynił się do coraz brutalniejszego traktowania mniejszości narodowych w Alzacji-Lotaryngji i na ziemiach polskich (ustawy wyjątkowe 1904—1907). Coraz bardziej torowała sobie drogę koncepcja „Europy Środkowej", t. j. zupełnego podporządkowania sobie Austro-Węgier pod względem politycznym, wojskowym i gospodarczym, następnie zaś zrobienia z cesarstwa tureckiego sfery panowania N. Ten rozwój polityki N. wywołał naturalny antagonizm Anglji i Rosji, którego następstwem było powstanie *trójporozumienia*. Wilhelm II., upojony poczuciem bezgranicznej siły, popełnił w polityce zagranicznej szereg ciężkich błędów. Podrażniwszy Anglję wysłaniem prowokacyjnego telegramu do prezydenta Transwalu, Krügera (1896), odrzucił następnie jej oferty sojusznicze (1898—1901) i nie dopuścił do porozumienia w sprawie ograniczenia zbrojeń na morzu (misja lorda Haldane'a w Berlinie 1912). Francję usiłował początkowo skokietować i wciągnąć ją do współpracy politycznej (*trójprzymierze wschodnio-azjatyckie*), później zaognił stosunki, dodając do wiecznie jątrzącej rany alzacko-lotaryńskiej — dwukrotną *interwencję w Marokku* (przybycie do Tangeru 1905, wysłanie statku „Panther" do Agadiru 1911). Stosunek przyjacielski z Rosją rozluźnił dobrowolnie, nie pozwoliwszy 1890 na odnowienie traktatu reasekuracyjnego, pchnął ją tem samem w ramiona Francji, później zaś nadaremnie starał się w osobistych spotkaniach z carem Mikołajem II. (1905 w Björkoe, 1910 w Poczdamie) odzyskać poparcie caratu. Rezultaty tej polityki wyszły już na jaw na *konferencji w Algeciras* (1906), kiedy Niemcy ujrzały się całkowicie odosobnione, skazane tylko na Austro-Węgry, w 1914 zaś, po wybuchu *wojny światowej*, znalazły się okrążone przemożną koalicją przeciwników.

O przebiegu działań wojennych ob. Światowa wojna. N. ujawniły w niej niezwykłą potęgę militarną, zdolności organizatorskie, patrjotyzm szerokich warstw ludności, zarazem jednak splamiły się wobec świata dziełami gwałtu

i barbarzyństwa wojennego, a również popełniły szereg ciężkich błędów politycznych (złamanie neutralności Belgji, okropne spustoszenia zajętego kraju, nielepsza gospodarka na terenach, okupowanych na Wschodzie, traktaty pokojowe w Brześciu i Bukareszcie, przedewszystkiem zaś — wprowadzenie nieograniczonej wojny łodziami podwodnemi). Faktyczni władcy wojennych N., zwycięzcy generałowie Hindenburg i Ludendorff planowali na wypadek „niemieckiego pokoju" szeroką rozbudowę hegemonji N. (na Wschodzie braną była pod rozwagę aneksja zagłębia przemysłowego Kongresówki oraz nadbałtyckich prowincyj w Rosji, stworzenie „wasalnych państw" Ukrainy i Litwy etc.). *Klęska militarna* w jesieni 1918 doprowadziła do *upadku monarchji*. Wilhelm II. uciekł do Holandji, socjaliści ogłosili w Berlinie 9 listopada *republikę*. Rządy objęła „Rada pełnomocników ludowych", która ogłosiła wybory do *Zgromadzenia Narodowego*. To, zebrawszy się 6 lutego 1919 w Weimarze, obrało prezydentem Rzeszy socjalistę Fryd. Eberta i wyłoniło rząd, złożony z trzech stronnictw, stojących na gruncie republikańskim, t. j. socjalistów, demokratów i centrowców (koalicja weimarska). Głównemi czynnościami Zgromadzenia Narodowego było: ratyfikowanie traktatu wersalskiego (ob.), ułożenie nowej konstytucji, uchwalenie podatków i otwarcie nowych źródeł dochodu.

Powojenne N. pozbawione kolonij i szeregu terytorjów pogranicznych oraz możności zbrojeń, przestały być mocarstwem światowem, zdolnem pokusić się o narzucenie innym swej hegemonji, pozostały wszelako poważnym czynnikiem polityki europejskiej. Od zawarcia traktatu wersalskiego, ich *położenie międzynarodowe* poprawiło się wydatnie. Sprawa odszkodowań, która stanowiła najważniejszy przedmiot rokowań i tarć z koalicją i doprowadziła do okupacji zagłębia Ruhry (1923—25), została unormowaną planem Dawesa (1924), następnie Younga (1929) nierównie korzystniej, aniżeli w traktacie wersalskim. Zniesienie kontroli finansowej oraz ewakuacja Nadrenji (1930) przywróciły N. pełną suwerenność na ich terytorjum państwowem. Dzięki zręcznej polityce Stresemanna, N. zostały przyjęte zpowrotem do zespołu mocarstw europejskich, czego widomym znakiem ich wejście do Ligi Narodów i stałe miejsce w Radzie (1925).

Ostatnio ujawnia się we Francji silny prąd za nawiązaniem z N. bliższych stosunków politycznych i gospodarczych, występujący przedewszystkiem w paneuropejskim projekcie Brianda. Natomiast *stosunki wewnętrzne* N. znajdują się w stanie niepewności. Pierwsze lata po wojnie były okresem mniej lub więcej gwałtownych wstrząsów, wychodzących zarówno z obozu skrajnej lewicy, wpatrzonej w sowiecką Rosję, jak prawicy, zmierzającej do odrestaurowania monarchji. Po krwawo stłumionem powstaniu komunistów (spartakowców) 1919 przyszedł nieudały zamach Kappa i Lüttwitza w Berlinie (1920), później Hitlera i Ludendorffa w Monachjum (1923).

Charakterystyczną cechą tego okresu są liczne zamachy, wykonywane przez bojówki skrajnej prawicy na wybitnych przedstawicieli obozu pacyfistyczno-republikańskiego (Haasego, Erzbergera, Rathenau'a, Hardena). W latach następnych stosunki uległy pewnej normalizacji, niemniej przejawia się na każdym kroku silne naprężenie pomiędzy prawicą, proklamującą jawnie unieważnienie traktatu wersalskiego i walkę z demokracją i parlamentaryzmem, a stronnictwami, stojącemi na gruncie przewrotu 1918. Oba obozy rozporządzają siłami zbrojnemi w postaci organizacyj wyposażonych w broń i dowódców: po stronie prawicy cały szereg bojówek, skupiających się około najważniejszej: Stahlhelmu, po stronie republikańskiej „Reichsbanner Schwarz-Gold-Rot", liczący przeszło 3 milj. członków. Próbą sił był pierwszy wybór prezydenta Rzeszy (1925), w którym mąż sztandarowy prawicy, Hindenburg, pokonał kandydata „koalicji wersalskiej", Marxa. W ostatnich latach coraz silniej wzbiera prąd za *rewizją traktatów*, zwłaszcza odebraniem Polsce „zrabowanych" obszarów. Celowi temu służą organizowane potajemnie, wbrew traktatowi wersalskiemu, wielkie *zbrojenia*. Budżet wojskowy N. wynosi olbrzymią kwotę 700 miljonów Rm, który służy na zasilenie organizacyj przysposobienia wojskowego i rozbudowę przemysłu wojennego, podczas gdy 100-tysięczna Reichswehra stanowi doskonałą kadrę oficerów i podoficerów przyszłej, wielkiej armji niemieckiej. Przejawem skierowanych przeciw Polsce tendencyj odwetowych jest również stała *kooperacja militarna* z Rosją sowiecką, z którą N. wkrótce po zawarciu pokoju pospieszyły nawiązać bliższe stosunki (traktat w Rapallo 1922, w Berlinie 1926). Wybory do parlamentu w 1930, przynosząc ogromne wzmocnienie żywiołów skrajnych, zarówno na prawem, jak lewem skrzydle (107 narodowych socjalistów z pod znaku Hitlera, 76 komunistów), postawiły przyszłość republiki i demokracji w N. pod groźnym znakiem zapytania. Również w *życiu gospodarczem* ujawniają się ciągłe fluktuacje. Po zawarciu pokoju wystąpiła silna depresja, która osiągnęła szczytowy punkt w katastrofalnej dewaluacji marki (1923), połączonej z innemi przejawami kryzysu (bezrobocie, spadek liczby urodzin). Po ustabilizowaniu waluty przez wprowadzenie marki rentowej udało się N.,dzięki obficie napływającym kapitałom amerykańskim, przeprowadzić pozorną odbudowę życia gospodarczego i dźwignąć rolnictwo i wytwórczość na przedwojenną stopę. Nadmierne obciążenie podatkowe, przerost wydatków na personel administracyjny, armję, ubezpieczenia społeczne, jak również liczne i kosztowne inwestycje i nieproporcjonalnie wysoka stopa życiowa zachwiały równowagą gospodarczą i sprawiły, że ogólnoświatowy kryzys gospodarczy 1930 przybrał w N. szczególnie ostrą formę, wyrażającą się w cyfrze ok. 4 miljonów bezrobotnych.

Niemczenie, ob. Germanizacja.

Niemczewski Zacharjasz, matematyk polski, (1766—1820), studjował we Wilnie i zagranicą, profesor uniwersytetu wileńskiego, tłumaczył

dzieła z analizy, geometrji analitycznej i mechaniki.

Niemen (lit. Nemunas, niem. Memel, łac. Chronos), rzeka wypływająca 4 km na płn.-wsch. od m. Uzdy, nieopodal Mińska (Białoruś), 177 m nad poz. morza, płynie od Stołpców popod Grodnem aż za Druskienniki przez terytorjum wojew. nowogrodzkiego i białostockiego, później popod Kownem przez Litwę, tworzy w dolnym biegu granicę Litwy i Prus Wsch. i uchodzi 8-ramienną (najważniejsze Rus i Gilja) deltą do zalewu Kurońskiego po 878 km długim biegu. Dorzecze rzeki ma 97.500 km², z czego więcej niż połowa, bo 57.167 km² przypada na Polskę. Średni bieg rzeki (od Grodna po Kowno) jest doskonale rozwinięty. N. płynie tu wężownicami, tworząc gdzie niegdzie wielkie pętle, z których największa birsztańska ma 50 km obwodu, 6 km cięciwę i trzebaby tylko przekopać wąską szyjkę, aby powstał wielki ostrów. Okres zlodzenia rzeki trwa od końca listopada do początku kwietnia (138 dni). Po uregulowaniu koryta może N. odegrać dużą rolę jako arterja komunikacyjna, zwłaszcza, że jest połączony przez kanał Ogińskiego z Prypecią (a więc i Dnieprem), przez kanał Augustowski z dorzeczem Wisły, a przez Gilję z Pregołą. Obecnie rzeka jest spławna od Stołpców, żeglowna od Grodna (526 km), a od Kowna (208 km) dostępna dla parowców. Polsce zagwarantowały traktaty możność używania rzeki do ujścia, niestety obecne stosunki z Litwą uniemożliwiają korzystanie z rzeki, z wielką szkodą dla obszarów w dorzeczu N. położonych. Ważniejsze dopływy rzeki: Usa, Suła, Berezyna, Gawja, Dzitwa, Lebioda, Kotra, Mereczanka, Wilja, Niewiaża, Dubissa, Jura i Minja (z prawego), oraz Turja, Usza, Serwecz, Mołczadź, Szczara, Zelwa, Roś, Świsłocz, Łosośna, Czarna Hańcza, Igorka, Biała Hańcza i Szeszupa (z lewego brzegu).

Niementowski, 1. Stefan, chemik pol. (1866—1925), od r. 1890 profesor chemji ogólnej we Lwowie, od r. 1920 zwyczajny członek Akad. Um. w Krakowie, prezes Tow. Przyrodników im. Kopernika. Autor licznych prac z zakresu chemji organicznej.

2. Jerzy, pol. poeta i malarz, (1889—1918 [zamordowany przez Rusinów]), autor pięknych poezyj lirycznych z cyklu „Mieszkańcy błękitu", druk. w „Krytyce" Feldmana.

Niemeyer Theodor, prawnik niem., * 1857, prof. w Kilonji. Nap. m. i.: „Vorschläge und Materialien zur Kodifikation des intern. Privatrechts" (1895), „Hb. des Seekriegsrechtes" (1913), „Belgien und seine Neutralisierung", „Völkerrecht" (1922). Wydaje „Zeitschrift für intern. Recht" (od 1896) i „Jb. des Völkerrechts" (od 1913).

Niemianowana liczba (liczba oderwana), ob. Liczba.

Niemiecka literatura. Już w IV. w. Ulfilas (Wulfila) tłumaczy „Pismo święte" na język gocki, później jednak następuje kilkowiekowa przerwa i nawet język Gotów wymiera. Właściwa l. n. rozwija się dopiero od przyjęcia na trwałe chrześcijaństwa około poł. VIII. w. Przez całe średniowiecze w literaturze religijnej i świeckiej panuje łacina. Z najdawniejszych pomników l. w języku niem. najważniejsze: „Heliand" (Żywot Chrystusa) i „Harmonja ewangelji" Tatian'a z czasów Ludwika Pobożnego. Otfried von Weissenburg pisze ok. 868 „Księgę ewangelji", inny mnich „Pieśń o Ludwiku" (pochwała zwycięstwa nad Normanami w r. 881). Mnich Ekkehard I. z klasztoru Sankt Gallen pisze łacińskim heksametrem pierwszy poemat bohaterski z podań niemieckich „Waltharius" (ok. 930), pewien mnich lotaryński w łac. „Ecbasis captivi" (ok. 940) daje pierwsze epos zwierzęce, w klasztorze Tegernsee powstaje łac. „Ruodlieb" (ok. 1030), pierwszy romans rycerski. Mniszka Hrotsvith (Hroswita) z Gandersheimu (ok. 975) pisze łac. dramaty prozą. W niem. języku z tych czasów przechowały się tylko utwory prozą (przekłady Notkera d. Deutsche, † 1022) dla szkoły klasztornej w Sankt Gallen. Z pomników literatury w jęz. niem. z XI—XII. w. najważn.: satyry Heinricha von Melk († 1163), naśladowane z wzorów franc. ok. 1130 „Alexanderlied" i „Rolandslied" oraz wierszowana „Kaiserchronik" (ok. 1150).

Za cesarza Fryderyka I. ster l. n. przechodzi z rąk duchowieństwa do stanu rycerskiego, do czego przyczynia się zetknięcie z kulturami romańską i wschodnią podczas wypraw krzyżowych. Na rozwój poezji rycerskiej wpływa życie dworskie, udział w niem kobiet i rosnące potrzeby kulturalne. Wzorem dla następców staje się twórczość rycerza Heinricha von Veldeke. Ok. 1200 powstaje w Austrji najdawniejsza redakcja „Nibelungów" (ob.). Pierwsze liryki piszą Dietmar von Aist, Friedrich von Hausen i Reinmar. Szczytem dworskiej poezji epicznej jest twórczość Hartmana von Aue (ok. 1290), Wolframa von Eschenbach (ok. 1215), i Gottfrieda von Strassburg. Wśród Minnesingerów (ob.), t. j. w liryce rycerskiej, najcelniejsi: Heinrich von Morungen i Walther von der Vogelweide († ok. 1230). — Za cesarza Fryderyka II. rozpoczyna się upadek poezji rycerskiej. Powstaje wtedy m. i. poemat „Kudrun". Równocześnie zaczyna się rozwijać twórczość poetycka w miastach. Jeszcze pod wpływem Hartmana von Aue pisze legendy i nowele Konrad von Würzburg († 1287), rozpowszechnia się poezja dydaktyczna. Dramat religijny od drugiej poł. XIII. w. występuje także w jęz. niem. Proza niem. kształci się w kazaniach, pismach religijnych, historycznych i prawniczych. Od poł. XIV. w. na zmianę charakteru l. n. wpływa powstanie inteligencji świeckiej, postęp nauk i wielki ruch religijny. Tworzą się uniwersytety, z których pierwszy w Pradze (1348). Poezję artystyczną uprawiają poeci mieszczańscy, „Meistersinger" (od 1450, ob.), nie osiągając wszakże polotu twórczego rycerskich „Minnesingerów". Wynalazek druku wpływa na rozpowszechnienie kultury umysłowej. Z Włoch przychodzą idee humanizmu, najpierw do księstw płd. Reformacja Luthra bezpośrednio nie wpłynęła na pogłębienie twórczości literackiej, ale poruszyła umysły. Pośród polemistów reformacyjnych wysunął się na czoło Ulrich von Hutten, z katolików Thomas Murner („Lutherische Narren" 1522). Najpłodniejszym świeckim poetą niem. XVI. w. jest szewc norymberski Hans Sachs († 1576), który również przyczynia się do rozwoju dramatu ludowego (widowiska zapustne). Do ważniejszych twórców widowisk biblijnych i świeckich należą nadto Paul Rebbun († 1546) i Nikodemus Frischlin († 1590). Pod koniec XVI. w. na rozwój techniki dramatycznej wpływają wędrowne trupy komedjantów angielskich. Z powieści ludowych prozą powstają m. i. „Till Eulenspiegel" i „Doktor Faust" (1587). Pierwsze opowiadania mieszczańskie pisze Jörg Wickrams († 1562). Znakomite satyry na jezuitów napisał Johann Fischart († 1590).

Nie sprzyjały literaturze walka sekt religijnych, wojna trzydziestoletnia i przeciwreformacja. Na pocz. XVII. w. o rozwój l. starają się towarzystwa językowe, zasłużył się zwłaszcza Martin Opitz (1597—1639), prawodawca niem. poezji „uczonej" (akademickiej). Z uczniów jego wyróżnili się: lirycy Paul Fleming († 1640) i Simon Dach († 1659), krytyczny Fr. v. Logau († 1655) i poeta satyr. i dramat. Andreas Gryphius († 1664). Poezja uczona przedostaje się także do duchowieństwa; rozwija się ewangelicka pieśń kościelna (Paul Gerhardt, † 1676 i i.), wśród katolików wysuwają się na czoło jezuita Friedrich v. Spee († 1639) i mistyk Angelus Silesius (Johann Scheffler, † 1677). Najlepiej sprzyjają te czasy poezji satyrycznej: Logau, Gryphius, J. M. Moscherosch († 1669), J. B. Schupp († 1661), Joh. Lauremberg († 1659), Abraham a Santa Clara (Ulrich Megerle, † 1709). — Pod koniec XVII. w. literatura staje się coraz bardziej napuszoną i przesadną (barok). Przedstawicielami jej są liryk Chr. Hofmann von Hofmannswaldau († 1679) i Daniel Casper von Lohenstein († 1683), autor dramatów retorycznych i olbrzymiego romansu „Arminius". Najpoczytniejszą książką tych czasów była „Asiatische Banise" Hansa Anselma v. Ziegler und Kliphausen († 1697). Pod wpływem hiszpańskim powstaje realistyczny romans łotrowski („Simplicissimus" Christoffels v. Grimmelshausen, ok. 1610—76). Ruchliwością odznaczył się Christian Weise († 1708), autor komedyj szkolnych. — Pod wpływem francuskim (Boileau) wprowadzają umiar i smak do poezji Canitz († 1699), Besser († 1729), König († 1744), Chr. Wernigke († 1725) i wspomniany już Chr. Weise, wkrótce jednak staje się ona powierzchowną. Istotne zmiany na lepsze następują dopiero z pocz. XVIII. w. Wyróżniają się Christian Günther (1695—1723, najwybitniejszy liryk niem. przed Goethem), B. H. Brockes (1680—1747), Albrecht v. Haller (1708—77), J. G. Schnabel („Insel Felsenburg" 1731—43), Friedrich v. Hagedorn (1708—54). Naogół przeważa wpływ francuski, ale zaczyna też już przenikać wpływ angielski (przekłady i naśladownictwa ang. czasopism moralnych). Właściwą głową szkoły franc. był Johann Christoph Gottsched (1700—66), który torował drogi niem. klasycyzmowi.

Stanowisko Gottscheda zachwiała ostra polemika z uczonymi zurychskimi Joh. Jak. Bodmerem (1698—1783) i J. J. Breitingerem (1701—76). Z pośród młodego pokolenia poetów trwałą wartość zachowała twórczość Chr. F. Gellerta (1715—69). Drugą grupą opozycyjną w stosunku do Gottscheda byli poeci hallijscy, uprawiający anakreontyk, których głównym przedstawicielem Ludwig Gleim (1719—1803). W sielance i poezji opisowej wyróżnili się Ewald v. Kleist († 1758) i Salomon Gessner (1730—88). Największym poetą tego okresu, który wpłynął na odrodzenie l. n., był Friedrich Gottlieb Klopstock (1724—1803), poeta o mocnych barwach uczuciowych i o doskonałym języku. Przeciwstawieniem jego był Christoph Martin Wieland (1733—1813), odznaczający się swobodą i polotem wyobraźni, hołdujący francuskiemu Oświeceniu. Wybitnym umysłem krytycznym zasłużył Gotthold Ephraim Lessing (1729—81), który również swą oryginalną twórczością dramatyczną wyzwolił l. n. z pod wpływów francuskich, szkoły bezpośredniej jednak nie stworzył. W tym czasie wyróżniają się t. zw. filozofowie-popularyzatorzy: Moses Mendelssohn (1729—86) i i., głębokością i śmiałością umysłu przewyższył ich Georg Lichtenberg (1742—99). Odosobnionym był największy ze współczesnych Lessinga Johann Joachim Winckelmann (1717—68), który wywołał przewrót w poglądach na naukę klasyczną, wysuwając ideał, który miał urzeczywistnić Goethe.

Okres „burzy i naporu" („Sturm und Drang") jest zamknięciem doby Oświecenia i protestem przeciw tegoż jednostronności i przesadzie, zwłaszcza w przecenianiu rozumu kosztem uczucia. Najwybitniejsi przedstawiciele: J. G. Hamann (1730—88, „mag północy") i jego uczeń J. G. Herder (1744—1803, zbiory pieśni ludowych, nowe poglądy na Szekspira i Homera), który wpłynął na literaturę europejską swego czasu, poeci Ludwig Hölty (1748—76), J. H. Voss (1751—1826), Chr. hr. zu Stolberg (1748—1821), Max. Klinger (1752—1831), J. M. R. Lenz (1750—91), Fr. Müller (1750—1825), W. Heinse (1749—1803), G. A. Bürger (1748—94, poeta ballad), Ant. Leisewitz (1752—1806), Chr. D. Schubart (1743—91) i i. — Z tego okresu wyrośli dwaj najwięksi poeci niem., osiągając w swej twórczości najwyższą doskonałość, stając się klasykami l. n.: Johann Wolfgang Goethe (1749—1832) i Friedrich Schiller (1759—1805). — Z ich otoczenia wyróżniają się tylko nieliczni: Jean Paul Friedrich Richter (Jean Paul, 1763—1825), Friedrich Hölderlin (1770—1843, poprzednik romantyzmu), Matthias Claudius (1740—1815) i J. P. Hebel (1760—1826). Z pośród samodzielnych myślicieli, bliskich Goethemu i Schillerowi, należy wymienić Wilhelma v. Humboldta (1767—1835).

Zwrot Goethego i Schillera do sztuki klasycznej uznano w młodem pokoleniu za odstępstwo od ich twórczości z doby „burzy i naporu". Romantyzm nawiązuje zpowrotem do Herdera, silniej wszakże podkreślając rolę podświadomości i kult indywidualizmu. Główni przedstawiciele: poeta Novalis (właśc. Friedrich Hardenberg, 1772—1801), krytycy i teoretycy bracia Schlegel, (Friedrich [1772—1829, właściwy twórca teorji romantycznej]

i August Wilhelm [1767—1845, tłumacz Szekspira]), nowelista Ludwig Tieck (1773—1853), poeta dramatyczny Heinrich v. Kleist (1777—1811), powieściopisarz fantastyczny E. T. A. Hoffmann (1776—1822). Z *młodszego pokolenia romantyków* wyróżnili się poeci: Achim v. Arnim (1781—1831), Clemens Brentano (1778—1842), Joseph v. Eichendorff (1788—1857), Ludwig Uhland (1787—1862), Eduard Mörike (1804—75). Pod wpływem romantyzmu pozostawali „*poeci wolnościowi*": E. M. Arndt (1769—1860), Theodor Körner (1791—1813) i M. v. Schenkendorf (1783—1817), oraz bliscy im: Friedrich Rückert (1789—1866), Adalbert v. Chamisso (1781—1838) i Friedrich de la Motte-Fouqué (1777—1843). Z romantyzmu wyrósł t. zw. „*dramat losu*" (Zacharias Werner, 1768—1823). Samodzielnie rozwinął się talent Franza Grillparzera (1791—1872), obok Kleista najwybitniejszego poety *dramat. czasów poklasycznych.* W *dramacie* wyróżnili się nadto: Georg Büchner (1813—37) i Christian Dietrich Grabbe (1801—36). — Z romantyzmu wyszli jeszcze: poeta *bólu życiowego* Nikolaus Lenau (właśc. Niembsch von Strehlenau, 1802—50), świadomie przeciwstawiający się romantykom August v. Platen (1796—1835), powieściopisarz Wilhelm Hauff (1802—27) i Karl Immermann (1796—1840). Największy wpływ w tym okresie wywiera Heinrich Heine (1797—1856), znakomity liryk i satyryk, przywódca t. zw. „Młodych Niemiec", z których nadto najwybitniejsi: Ludwig Börne (1786—1837), Heinrich Laube (1806—84), Karl Gutzkow (1811—78), którego powieści stały się pierwszą przyczyną prześladowania „Młodych Niemiec" przez cenzurę i policję. Dążenie zbliżenia sztuki do życia wpływa na wydatny rozwój powieści, która staje się teraz panującym rodzajem literackim.

Zawód, jaki przyniósł rok 1848, odezwał się w literaturze *zwrotem do realizmu.* Najpopularniejszym poetą tego czasu staje się Emanuel Geibel (1815—84), przywódca t. zw. „szkoły monachijskiej". Do nielicznych wybitnie zarysowanych indywidualności należą: Paul Heyse (1830—1914), dwaj najwybitniejsi poeci dramatyczni XIX. w.: Friedrich Hebbel (1813—63) i Otto Ludwig (1813—65), obok których wymienić należy Richarda Wagnera (1813—83), którego genjusz najpełniej wypowiedział się w muzyce. Najpopularniejszym powieściopisarzem tego czasu był Friedr. Spielhagen (1829—1911), epigon „Młodych Niemiec", ale trwalszą wartość zachowali: Gustav Freytag (1816—95), Fritz Reuter (1810—74), Wilhelm Raabe (1831—1910), Theodor Storm (1817—88), Gottfried Keller (1819—90), Konrad Ferdinand Meyer (1825—1898), Theodor Fontane (1819—1898). Po r. 1870 wyróżniają się *poeci pesymizmu:* Robert Hamerling (1830—89), Eduard Grisebach (1845—1906), książę Emil v. Schönaich-Carolath (1852—1908).

W ostatniej ćwierci XIX. w. przeciwko dotychczasowej literaturze występuje nowe pokolenie pod hasłem *naturalizmu*, zdążające śladami Zoli, Tołstoja, Ibsena. Tworzą się grupy i szkoły: w Monachjum Michael Georg Conrad wydaje czasopismo „Die Gesellschaft" (1885), w Berlinie bracia Heinrich i Julius Hart „Kritische Waffengänge" (1882), Arno Holz (* 1863) i Johannes Schlaf (* 1862) głoszą konsekwentny „naturalizm", powstaje „*wolna scena*", która wywołuje skandal wystawieniem dramatu Gerharta Hauptmanna (* 1862), Otto Brahm (1856—1912) wydaje czasopismo „Freie Bühne", (później p. t. „Neue Rundschau"). Oprócz wymienionych wyróżniają się: w *powieści:* Hermann Conradi (1862—90), Karl Bleibtreu (* 1859), Max Kreutzer (* 1854), Hermann Bahr (* 1863), Arthur Schnitzler (* 1862), O. E. Hartleben (1864—1905), Thomas Mann (* 1875), Else Jerusalem (* 1877), Georg Hermann (* 1871), Clara Viebig (* 1860), H. K. Strobl (* 1877), Gustav Frenssen (* 1863), Paul Keller (* 1873), Paul Ernst (* 1866), Hermann Hesse (* 1877), Felix Holländer (* 1867), Ricarda Huch (* 1864), Jakob Wassermann (* 1873), Albrecht Schaeffer (* 1885) i i., w *dramacie:* Gerhart Hauptmann (* 1862), H. Sudermann (* 1857), L. Fulda (* 1862), Frank Wedekind (1864—1918), neoromantycy: Hugo v. Hofmannsthal (* 1874), Ernst Hardt (* 1876), Stefan Zweig (* 1881), neoklasyk: Wilhelm v. Scholz (* 1874) i i.; w *poezji:* Detlev v. Liliencron (1844—1909), O. J. Bierbaum (1865—1910), Gustav Falke (1853—1916), Richard Dehmel (1863—1920, symbolista), *symboliści:* Stefan George (* 1868), Rainer Maria Rilke (* 1875), Alfred Mombert (* 1872), poeci *groteskowi:* Paul Scheerbart (1863—1915) i Christian Morgenstern (1871—1914), odosobnieni: Karl Spitteler (1845—1924) i Peter Hille (1854—1904) i i. Duży wpływ wywiera w tym czasie indywidualistyczna filozofja Friedricha Nietzschego (1844—1900).

Jeszcze przed wielką wojną naturalizm był mocno wypierany przez *symbolizm i neoromantyzm.* Częściowo przeszedł on w *impresjonizm:* Peter Altenberg (1859—1919), Max Dauthendey (1867—1918), Ernst Lissauer (* 1882) i i., ale już przed wojną u Theodora Däublera (* 1876), Heinricha Manna (* 1871) i i. zaczął się przejawiać nowy kierunek. *Wojna* pobudziła twórczość na jej tle (głośny ostatnio E. M. Remarque). *Pacyfizm* wyznają nowelista Leonhard Frank (* 1882), pisarz dramatyczny Ernst Toller (* 1894) i zwłaszcza Fritz v. Unruh (* 1885), liryk Walter Hasenclever (* 1890) i i. Komedjopisarz Karl Sternheim (* 1881) oświetla satyrycznie upadek społeczeństwa kapitalistycznego. W *powieści* wyróżniają się: B. Kellermann (* 1879), Arnold Ulitz (* 1888), H. H. Ewers (* 1871), Gustav Meyrink (* 1868), Arnold Zweig (* 1887) i i. Z nowemi hasłami występuje *ekspresjonizm:* w *poezji:* Franz Werfel (* 1890), Paul Zech (* 1881), Ernst Stadler (1883—1914), August Stramm (1874—1915), Else Lasker-Schüler (* 1876) i i.; w *dramacie:* Oskar Kokoschka (* 1886), Ernst Barlach (* 1870), Alfred Brust (* 1891), Arnolt Bronnen (* 1895), Bertolt Brecht (* 1898), Georg Kaiser (* 1878); w *powieści:* Kasimir Edschmid (* 1890), René Schickele (* 1883), Klabund (* 1891), Hermann Kesser (* 1880), Waldemar Bonsels (* 1881) i i. Ekspresjonizm wyrodził się wkońcu w *dadaizm.*

Ostatnie lata wskazują *powrót do realizmu*, np. *w dramacie:* Hans Franck (* 1879), Hans Johst (* 1890), Joachim von der Goltz (* 1892), Dietzenschmidt (* 1893), Eduard Reinacher (* 1892) i i.; w *powieści:* Alfred Döblin (* 1878), Walter v. Molo (* 1880), E. G. Kolbenheyer (* 1878) i i., przyczem chętnie uprawianą jest *powieść historyczna*, zwłaszcza *biograficzna.*

Podręczniki hist. lit. niem.: Gervinus (1835—42, 5 t.), Vilmar (1847 i później), Goedeke (II. wyd. 1884—1913 10 t.), Scherer, Vogt i Koch, Bartels, Nadler, Wiegand, Köster i Petersen, Walzel, H. Naumann i i.

Literatura naukowa.

Filozofja. Już w *średniowieczu* międzynarodowe znaczenie mają niem. *mistycy:* Mistrz Eckhart († 1327) i i., za *Odrodzenia:* Nikolaus von Kues († 1464), Agrippa von Nettesheim († 1525), Parazelsus von Hohenheim († 1541). W dobie *baroku:* Jakob Böhme (1575—1624) i i. W początku doby *francusko-angielskiego Oświecenia* tworzy Leibniz (1646—1716) niemiecki *idealizm:* Przedstawicielem *niemieckiego Oświecenia* jest Ch. Wolff (1679—1754); następny etap charakteryzuje się szeregiem t. zw. filozofów-popularyzatorów (m. i. Mendelssohn), którzy rozpowszechniają idee Oświecenia. Nowoczesną filozofją *rozumu* i „*kategorycznego imperatywu*" wpływa Kant (1724—1804) na całą myśl europejską. Przeciwnikiem Kanta jest Herder (1744—1803). Krytycyzm Kanta przekształca w *idealizm* Fichte (1762—1814). Filizofem *romantyzmu* jest Schelling (1775—1854), także Schleiermacher (1768—1834), twórca nowoczesnej teologji ewangelickiej. Pierwszą wielką próbę *irracjonalnego poglądu na świat* daje Schopenhauer (1788—1860). Do *mistyków i neoplatonizmu* nawiązuje Hegel (1770—1831), którego szkoła jest bardzo liczna i rozpada się na różne kierunki, aż po D. F. Straussa (1808—74), Ludwiga Feuerbacha (1804—72), Maxa Stirnera (1806—56) i *materjalistów dziejowych:* Marxa (1818—83) i Lassalle'a (1825—64). Dla *pedagogiki i psychologji* ważną jest nawiązująca do Kanta szkoła Herbarta (1776—1841). Odrębne stanowiska zajmują *filozof katolicki* Bolzano (1781—1848) i *empiryk* Beneke (1798—1854); *przyrodniczy materjalizm* wyznają: Vogt (1817—95), Moleschott (1822—93) i Büchner (1824—99). Przeciwstawiają się im *panteista* Fechner (1801—87), w *mechanistyczno-idealistycznym* poglądzie na świat Lotze (1817—81) oraz łączący filozofję nieświadomego z metodą przyrodniczą E. V. Hartmann (1842—1906). Materjalizm przekształca Haeckel (1834—1919) w *monizm*, Ostwald (* 1853) w *energetykę. Psychologję doświadczalną* tworzy Wilhelm Wundt (1832—1920). Nowoczesny *pozytywizm* wyznają teoretyk poznania Laas i ekonomista Eugen Dühring, *empirjokrytycyzm* — Avenarius, Mach i Ziehen, filozofję *immanentną* — Schuppe, *pozytywizm idealistyczny* — Vaihinger. Przejściem do nowej *metafizyki przyrody* jest nowoczesny *witalizm* Drieschа (* 1867) i Reinkego (* 1849). Przeciw *materjalizmowi* wysuwają Friedrich Albert Lange (1828—75) i Otto Liebmann (1840—1912) powrót do Kanta, powodując stworzenie *szkoły marburskiej* przez Hermanna Cohena (1842—1918) i Paula Natorpa (1854—1924). *Kantystami* są realista Riehl (1844—1924) i psycholog Nelson (* 1882). *Filozofję nauk humanistycznych* głoszą: Windelband (1848—1915), Münsterberg (1863—1916), Rickert (* 1863), *psychologję* nauk human. zaś Dilthey (1833—1912), Spranger (* 1882), Litt (* 1880). Przeciw psychologizmowi występuje fenomenolog Husserl (* 1859) i Scheler. W *filozofji katolickiej* wyróżniają się neotomiści hr. v. Hertling (1843—1919) i Clemens Baeumker (1853—1924). Rudolf Eucken (* 1846) głosi idealistyczną metafizykę w duchu protestanckim, religijną metafizykę — Ernst Troeltsch (1865—1923). Szeroki wpływ wywiera „*filozofja życiowa*" Friedricha Nietzschego (1844—1900). Wyróżniają się nadto: H. St. Chamberlain (* 1855), hr. H. Keyserling, Georg Simmel († 1918), Karl Joël, Müller-Freienfels, Oswald Spengler (* 1880) i i.

Teologja. Po *mistykach średniowiecznych i teologach humanistycznych* powstaje w Niemczech *twórca reformacji* Martin Luther. Teozofja odradza się w mistyce J. Boehmego († 1624). Wśród *pietystów* wyróżniają się G. Arnold († 1714) i K. Dippel († 1734). Nową treść wprowadza do teologji Schleiermacher (1768—1834), po nim próbę systemu na wielką miarę daje Rothe (1799—1867), nowy kierunek dogmatyczny stawia Ritschl (1822—89). Z jego uczniów wyróżnia się Herrmann (1846—1922). Z badaczy biblji zdobywają imię międzynarodowe: D. F. Strauss (1808—74) oraz Baur (1792—1860). Badaniami religji zajmują się Neander (1789—1850), Hase (1800—90), Harnack (* 1851) i i. Postępy tych badań wpływają na teologję systematyczną, jak np. na Troeltscha (1865—1923). Z *katolickich* teologów XIX. w. należy wymienić: Hermesa, Möhlera, Döllingera, Krausa, Hergenröthera, Hefele, Denifle i i.

Nauki historyczne. Po licznych kronikarzach średniowiecza i Odrodzenia Pufendorf († 1694) pierwszy wprowadza do historji statystykę, Leibniz (1646—1716) krytycyzm do historji niemieckiej. Lessing i Herder wskazują nowe drogi pod kątem filozoficznym. W krytyce źródeł przełom stanowi Niebuhr (1776—1831). Na podstawie badań źródłowych próby objektywnej syntezy daje Leopold v. Ranke (1795—1886). W nowszych czasach wyróżniają się: J. G. Droysen (1808—84), Sybel (1817—95), Dümmler (1830—1902), Treitschke (1834—96), G. Droysen (1838—1908), Maurenbrecher (1838—92), M. Ritter (1840—1923), Heigel (1842—1915), Th. Lindner (1843—1919), M. Lehmann (* 1845), D. Schäfer (* 1845), Friedjung (1851—1920), Koser (1852—1914), E. Marcks (* 1861), Meinecke (* 1862), Rachfahl (1867—1925), E. Brandenburg (* 1868) i w. in. Własnemi drogami

idzie K. Lamprecht (1856—1915), poglądami swemi owocnie zapładniając naukę.

Niemiecka sztuka. Na obszarze dzisiejszego państwa niemieckiego zachowała się znaczna liczba zabytków rzymskich: architektonicznych (Porta Nigra w Trewirze i t. d.), plastycznych (nagrobki wojskowych) i mozaiki, oraz przemysłu artystycznego (lampki, bronzy i t. d.). Z wczesnego średniowiecza, z okresu merowińskiego znamy nieliczne reszty architektury i znaczną ilość wytworów przemysłu artystycznego; należą one częściowo do zakresu wpływów ornamentyki nordyjskiej. W okresie karolińskim widać w sztuce wpływy bizantyjskie i sztuki starożytnej (kaplica w Akwizgranie, mozaiki, rękopisy iluminowane i t. d.). Właściwy rozwój sz. n. rozpoczyna się od epoki romańskiej. Powstają wtedy budowle kościelne, początkowo pułapowe, później zasklepiane, często opatrzone wieżami lub dwuchórowe (ob. Romańska sztuka). Frankonja, Saksonja, Nadrenja i częściowo płd. Niemcy (Ratyzbona) są terenem, gdzie powstają wspaniałe kamienne katedry i opactwa, gdy na płn. rozwija się architektura ceglana. Z budowli świeckich najważniejsze są pałace w Goslarze, Wartburg i Gelnhausen. Zabytki malarstwa ściennego zachowały się w okolicy jeziora Bodeńskiego, Ratyzbony i Kolonji; znane są z roku ok. 1000 rękopisy iluminowane dla dworu cesarskiego. Rzeźba n., której utwory zachowały się w bronzach hildesheimskich z XI. w., rozwija się pod wpływami francuskiemi w XIII. w. i stwarza rzeczy takiej wartości, jak „Ukrzyżowanie" w Wechselburgu, „Złotą bramę" w katedrze freiburskiej, rzeźby w katedrach w Bamberdze, Strassburgu i Naumburgu. — Gotyk dostał się do Niemiec z Francji, gdzie powstał blisko wiek wcześniej. Zupełnie pod wpływem francuskim są katedry nadreńskie (Strassburg i Kolonja), bardziej samodzielny jest w nich system wieżowy (Freiburg). Z wieku XIV. wymienić należy katedry w Ulm, kościół św. Krzyża w Gmünd, kościół św. Szczepana w Wiedniu i t. d. Obok typu francuskiego (bazylikowy) powstają w Saksonji, Westfalji i na płn. Niemiec kościoły hallowe. Na płn. rozwijało się budownictwo ceglane kościelne (Lubeka, Wismar, Stralsund i t. d.) i świeckie, czego przejawem obok domów prywatnych są wspaniałe ratusze w Lubece, Hanowerze, Tangermünde i t. d., podczas gdy w innych krajach niem. powstawały ratusze kamienne (Brema, Brunświk, Ratyzbona, Ulm, Wrocław). Z epoki gotyckiej zachowane są też liczne fortyfikacje, zamki i t. d. — W malarstwie niemieckiem widzimy w pierwszej ćwierci XV. w. nowe ożywienie pod wpływem pierwiastków czesko-włoskich, burgundzkich i t. p. Na płn. tworzy t. zw. Meister Francke, na płd. Lukas Moser, w okol. jez. Bodeńskiego Conrad Witz, w Ulm Hans Multscher; w Kolonji powstają pełne wdzięku dzieła Stephana Lochnera. W drugiej połowie XV. w. przez wpływy sztuki niderlandzkiej wzrastają w mal. niem. pierwiastki realistyczne. Główni mistrze: Friedrich Herlin w Rothenburgu, w Kolmarze Martin Schongauer, w Norymberdze Wolgemuth i in. Wpływy renesansowe włoskie przedostały się już w XV. w. do Niemiec (M. Pacher), zetknięcie z renesansem włoskim nastąpiło dopiero jednak w początkach XVI. w.; pojawia się wtedy Albrecht Dürer (ob.), największy artysta niemiecki. Niewielu artystów przejęło się duchem renesansu (Hans Holbein młodszy), większość tworzyła dalej w duchu późnogotyckim (Holbein starszy, Grünewald, Cranach, Burgkmair, Altdorfer). W XV. i XVI. w. stała na wysokim poziomie grafika, wywierająca wpływ i na inne kraje ościenne. Tworzą ją Meister E. S., Schongauer, Dürer, Cranach, Burgkmair, Grien, Schäufelein, Beham i in. — W XVI. w. pracują w Norymberdze rzeźbiarze, snycerz Wit Stwosz (ob., ob. też Kraków), rzeźbiarz Adam Kraft i spiżownik P. Vischer, których w XV. w. poprzedzili pracujący w Ulm Jörg Syrlin i w płd. Niemczech Tilman Riemenschneider. Renesans włoski spotkał się na terenie niemieckim z t. zw. renesansem płn. i przyjął się raczej w dekoracji, niż konstrukcji budowlanej (n. p. wysokie strome dachy gotyckie zachowały się bardzo długo). Najsilniej przejawiły się wpływy włoskiego renesansu w płd. i płd.-wsch. Niemczech. Po wojnie 30-letniej nastąpił upadek sztuki w wszystkich dziedzinach, nieliczni (Elsheimer) wybitni artyści ówcześni podlegają wpływom obcym (jak Rottenhammer, zależny od sztuki weneckiej). Z rzeźbiarzy wybija się około 1700 Andreas Schlüter, który był również architektem, w Berlinie pracują J. A. Nering (Holender), Eosander von Goethe i Jean de Bodt, w Dreźnie wybija się Pöppelmann (Zwinger); w Wiedniu pracował Fischer von Erlach, Hildebrandt, w Austrji Prandauer. B. Neumann tworzył rokokowe rezydencje na płd. Niemiec, gdy na płn. najlepsze zabytki z tego okresu pochodzą z okręgu Fryderyka W. (budowle Knobelsdorffa). Przy końcu XVIII. w. pod wpływem teoryj Winckelmanna następuje w sz. n. ścisły klasycyzm. W architekturze wybijają się: w Berlinie Schinkel, w Monachjum Klenze w Karlsruhe Weinbrenner. Plastykę klasycyzmu reprezentują G. Schadow, Chr. D. Rauch, Rietschel, Drake, Bläser, Schwanthaler, Hähnel i in. Z malarzy na pierwszym miejscu stoją: Mengs, Carstens, J. Koch. Nazareńczycy niemieccy, jak Overbeck, Veit, Führich, Steinle, malarz scen legendarnych i historycznych Schnorr von Carolsfeld i znany twórca fresków P. von Cornelius wywierali znaczny wpływ na malarstwo tego okresu. Obok szkoły romantycznej (Rethel, Schwind, Richter, Friedrich) istniała grupa artystów o bardziej realistycznym charakterze w swych portretach, krajobrazach, czy scenach rodzajowych. Są to: Waldmüller, Kobell, Bürkel, Spitzweg, Krüger, Menzel w młodości i in. Realizm ten, występujący silnie w drugiej połowie XIX. w., reprezentują: Menzel, w malarstwie historycznem Piloty i Makart, w krajobrazowem bracia Achenbach, portretowem Lenbach. W ostatniej ćwierci XIX. w. pojawiają się w malarstwie niem. wyraźne wpływy kierunków francuskich, a to pleneryzmu i impresjonizmu. (Courbetowi odpowiada w Niemczech Leibl, dalej do kierunków tych należą Uhde,

1. Mroczek wczesnik (Pterygistes noctula). $^{2}/_{4}$. — 2. Głowa mroczka. $^{1}/_{1}$

3. Podkowiec większy (Rhinolophus ferrum-equinum). $^{1}/_{1}$

4. Głowa liścionosa wampira (Vampirus spectrum). $^{2}/_{3}$

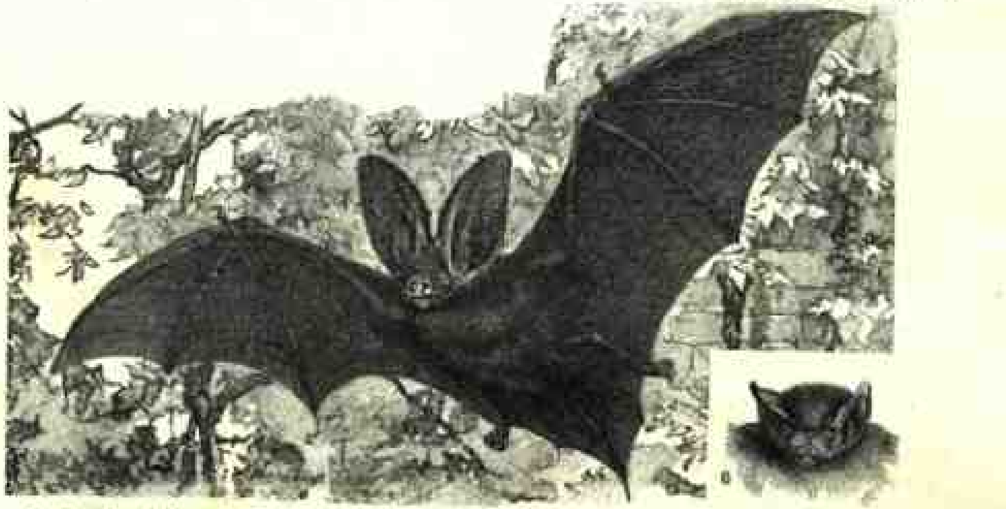

5. Gacek wielkouch (Plecotus auritus). $^{1}/_{1}$. — 6. Malousrek cz. karlik mniejszy (Pipistrellus pipistrellus). $^{1}/_{1}$.

Wyspa File z ruinami i pylonami świątyni Izydy (Wide World Photos)

Krajobraz z okolic Gizeh w czasie wylewu Nilu.

Liebermann, Kalckreuth, Zügel, Trübner, Slevogt, Corinth i in.); na uboczu stoją dwaj artyści o silnej indywidualności: Thoma i Klinger. Niezależnie od tych kierunków w malarstwie, tworzą trzej artyści w duchu klasycyzmu, każdy jednak o innem zabarwieniu: Feuerbach, Böcklin i Hans v. Marées. — W XX. w. pojawiający się ekspresjonizm ma w Niemczech tak poważnych przedstawicieli, jak Kokoschka, Nolde, Pechstein, Schmidt-Rottluff, Kirchner i in. Budownictwo i rzeźba niem. XIX. w. nie mają tak wybitnych artystów, jak malarstwo. Po klasycyzmie panuje w budownictwie neogotyk, później t. zw. styl historyczny, który pozostawił liczne gmachy. Schmidt, Wallot, L. Hoffmann, Thiersch, G. v. Seidl, H. Licht, Hasenauer są głównymi architektami tej epoki. Nawrót do architektury wolnej od ozdobności stylów historycznych, pełnej celowości rozpoczął Alfred Messel w Berlinie i w tym kierunku rozwija się ona dalej. Rzeźba ma w drugiej połowie XIX. w. wybitnego przedstawiciela R. Begasa. Około r. 1900 i w rzeźbie pojawia się odwrót od naturalizmu, znajdujący wyraz w dziełach W. Lehmbrucka, E. Barlacha i t. d. Z współczesnych rzeźbiarzy wybijają się: H. Lederer, B. Hoetger, H. Haller, E. Scharff i G. Kolbe.

Niemieckie narzecza sięgają w znacznej części średniowiecza. Dadzą się podzielić na dwie główne grupy: dolnoniem. (niederdeutsch) i górnoniem. (hochdeutsch), z tej ostatniej wyodrębnia się nadto średnioniem. (mitteldeutsch). Główną cechą górnoniem. jest zachowanie dawnych samogłosek podwójnych ie, uo, üe, co niema miejsca w średnio- i dolnoniem. (np. Huet, grüessen). Granicą między średnioniem. a dolnoniem. jest Habichtswald pod Kasel. W Saksonji i Brandenburgji średnioniem. wyparł dolnoniem. Wyspą górnoniem. na obszarze dolnoniem. jest Harz. Narzecza górnoniemieckie dzielą się na alemańskie, bawarsko-austrjackie i górnofrankońskie. Do narzeczy alemańskich należą n. nadreńskie, do wysokoalemańskich n. szwajcarskie. Narzecza średnioniem. dzielą się na reńsko- i średniofrankońskie i wsch.-średnioniem (turyńskie, górnosaskie albo miśnieńskie i śląskie). Wyspa językowa średnioniem. znajduje się w Prusach wsch. N. dolnoniem. (Plattdeutsch), pochodzące od języka starosaskiego, panują na pln. Podczas gdy górno-niem. język literacki uznany jest w całych Niemczech, dolno-niem. istnieje niemal wyłącznie jako język ludowy.

Niemieckie prawo, jest prawem powstałem w Niemczech w przeciwieństwie do prawa rzymskiego i kanonicznego, które do Niemiec wprowadzono; w ściślejszem znaczeniu jest to prawo zachodnio-niemieckie, z którego rodzi się prawo anglo-saskie, lombardzko-włoskie i t. d. W najdawniejszych czasach było ono niepisanem prawem zwyczajowem. Później, rozwijając się między V. a IX. w., wytworzyło prawa szczepowe (Leges barbarorum w przeciwieństwie do Leges Romanae, obowiązujących rzymską ludność) Franków salickich, Bawarów, Fryzów, Sasów i i. Oprócz nich źródłem prawa dla szczepów połączonych pod berłem królów frankońskich były rozporządzenia tych królów, zwane od czasów Karolingów Kapitularzami. W średniowieczu rozwijało się prawo w sposób autonomiczny w obrębie miast, stanów i t. d. Ustawodawstwo państwowe regulowało tylko stosunki prawno-publiczne, prawa wojny, sądownictwo i t. p. Z końcem XV. w. przyszła w Niemczech t. zw. recepcja prawa rzymskiego, t. j. przyjęcie justynjańskiego Corpus iuris civilis jako prawa obowiązującego w Niemczech. Recepcja ta nastąpiła nie w drodze ustawodawczej, ale drogą praktyki sądowej. Do ważnych ustaw państwowych z okresu między średniowieczem, a czasami nowożytnemi należy Złota Bulla, rozporządzenia o ustroju sądów, ustawodawstwo karne i t. d. Obok tego prawo niemieckie utrzymało swoje znaczenie w różnych dziedzinach, jak np. w małżeńskiem prawie majątkowem, prawie familijnem wysokich rodów, prawie rzeczowem.

W nowożytnych czasach poszczególne prawa skodyfikowały prawo prywatne w osobnych kodeksach. Kodeks handlowy z lat 1848—68 i prawo wekslowe ujednostajniły te dziedziny w całych Niemczech. Wejście w życie księgi ustaw cywilnych z dniem 1 stycznia 1900 r. ujednostajniło i uregulowało stosunki i sprzeczność w różnych dziedzinach prawa w całych Niemczech.

Niemierowski Andrzej Kazimierz (pseud. Ramestan, Janusz, Pełka, Niemir), pisarz i dziennikarz pol., * 1840, współpracował w pracy Minkowieckiego o pseudonimach i kryptonimach (1878) i w „Bibljografji" Estreichera, oddzielnie wydał powieści: „Straszna noc" (1894), „Palec Boży" (1897), „Przypadek czy zbrodnia" (1897) i i.

Niemira Teodor, malarz polski, * 1869, wystawia obrazy w Zachęcie warszawskiej, głównie krajobrazy z Podhala i Podkarpacia.

Niemirowicz-Danczenko, 1. Wasilij Iwanowicz, pisarz rosyj., * 1849, obecnie na emigracji w Paryżu, autor zajmujących powieści, n. p. „Cari birži" (1886), nowel, oraz zwłaszcza opisów podróży z pln. Rosji, Kaukazu i Hiszpanji, i sprawozdań z wojen 1877—78, 1904—05 i 1914—18.

2. Włodimir Iwanowicz, brat poprzedniego, rosyj. pisarz i kierownik teatru, * 1858, w r. 1898 wraz z K. S. Stanisławskim założył Moskiewski Teatr Artystyczny, w r. 1919 Muzyczne Studio tegoż teatru, które w r. 1925 miało powodzenie na gościnnych występach w Europie i Ameryce Pln., autor dramatów („Ostatnia wola" 1888, „Wartość życia" 1896, „Jubileusz" 1903 i i.), powieści i nowel.

Niemirów, 1, miasto w pow. Rawa Ruska (woj. lwowskie), 14 km od stacji Horyńce (kolej: Jarosław—Rawa Ruska), 220 m nad poz. morza z 2.463 mieszk. N. jest znanem zdrojowiskiem i stacją klimatyczną wśród rozległych lasów szpilkowych, czynną przez cały rok. Posiada zakład zdrojowo-kąpielowy, źródła siarczano-słone, łazienki siarczane i borowinowe, hydro- i elektroterapję i park zdrojowy. Rocznie odwiedza N. ok. 1.200 gości. Pod miastem

(od 1570 r.) odniósł Sobieski 7 paźdz. 1672 zwycięstwo nad Tatarami pod Dziambet Gierejem.

2. (ukr. Niemyriw), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Winnica, nad rz. Zamczykiem (do Bohu) z 6.941 mieszk. i przemysłem tytoniowym. Miasto było w 1648 świadkiem strasznej rzezi, wyprawionej przez Kozaków Chmielnickiego, a i później, aż do początku XVIII. w. było kilkakrotnie niszczone przez Tatarów i Kozaków. W 1685—86 był N. siedzibą Jurka Chmielnickiego, który tytułował się „Księciem Sarmacji". W końcu XVIII. w. N. podniósł się z upadku dzięki staraniom Winc. Potockiego, który założył tu m. i. szkołę kadecką i szereg fabryk.

Niemirycz Krzysztof, poeta pol. XVII. w., przełożył La Fontaine'a „Bajki Aesopowe..." (1699), w których po raz pierwszy w poezji polskiej użył wiersza wolnego.

Niemiryczowa Antonina z Jelowickich, poetka pol., (ok. 1702—ok. 1760), oprócz wydanych drukiem przekładów i naśladownictw z francuskiego, pozostawiła rękopiśmienne „Zebranie wierszów polskich" (1753).

Niemoc płciowa, ob. Impotencja.

Niemodźwiękła, ob. Gloxinia.

Niemojewski, 1. Jakób, polski publicysta reformacyjny, † 1584, chorąży inowrocławski, kalwin wielkopolski, ostro ucierał się z arjanami i jezuitami, wydał m. i.: „O jedności Bożej nierozdzielnej przeciw... błędom i bluźnierstwom Arjańskim..." (1566), „Odpowiedź na książki księdza Benedykta Herbesta..." (1569, pierwsza protestancka książka polska, którą przełożono na niemiecki, także na czeski), „Diatribe... z X. Jezuitami... o przedniejsze różnice wiary..." (1579). Polemizował z nim Wujek (ob.).

2. Jan, polski publicysta reformacyjny, brat poprzedniego, † 1598, sędzia ziemski inowrocławski, za Zygmunta III. poseł sejmowy, zwany Demostenesem izby poselskiej, arjanin, teolog poważny i wymowny, ale powierzchowny, wydał m. i.: polskie pisma polemiczne przeciwko ks. Powodowskiemu, łacińskie przeciwko Socynowi, „Okazanie, iż Kościół Rzymski Papieski nie jest Apostolski ani Święty, ani jeden, ani powszechny" (1583, dochowały się tylko 2 egz.).

3. Stanisław, pamiętnikarz pol., (ok. 1560—1620), w l. 1606—1608 przebywał w Moskwie, gdzie po upadku Dymitra Samozwańca był więziony, pozostawił spis swych przygód moskiewskich (wyd. 1899), jeden z najciekawszych pamiętników tych czasów. Postać N. przedstawił St. Wyrzykowski w powieści „Moskiewskie Gody" (1930).

4. Andrzej (pseud. L a m b r o), poeta i publicysta pol., (1864—1921), poeta o żywym temperamencie społecznym, wydał: „Poezje" (1891, serja II. 1893), „Poezje prozą" (1891), „Majówka" (1895), „Polonia irredenta" (1895—96), „Listopad" (1896), „Familja" (1898, dramat), „Wybór poezyj" (1899), „Bajka" (1900), „Listy człowieka szalonego" (1900), „Prometeusz" (1900), „Szopka" (1901), „Rokita" (1901), „Dzień on, dzień gniewu pańskiego" (1902), „Legendy" (1902, po konfiskacie przez cenzurę austrjacką p. t. „Tytuł skonfiskowany"), „Stanisław Wyspiański" (1903, studjum literackie), „Z pod pyłu wieków" (1906), „Ludzie rewolucji" (1906), „Pokrzywy" (1907), „Dawność a Mickiewicz" (1921), „Biblja a gwiazdy" (1924), przekłady „Żywota Jezusa" Renana i „Dziejów wojny żydowskiej" Józefa Flawjusza i t. d., nadto liczne studja i artykuły w czasopismach, zwłaszcza w redagowanej przezeń „Myśli Niepodległej".

Niemojowski, 1. Wincenty, polityk pol., (1784—1834), urzędnik za Ks. Warszawskiego, następnie ziemianin, 1818 poseł do Sejmu i przywódca t. zw. „partji kaliskiej", która, opierając się na współczesnych teorjach konstytucjonalizmu francuskiego, pozostawała w opozycji do rządów w. ks. Konstantego i Nowosilcowa. Swą ostrą krytyką wykroczeń przeciw konstytucji naraził się N. sferom rządzącym i w 1825 nie został dopuszczony do zasiadania w sejmie. W czasie powstania listopadowego minister rządu narodowego, po jego upadku ujęty przez Rosjan i wysłany na Sybir, zmarł w drodze w Moskwie.

2. Bonawentura, brat poprz., (1787—1835), wraz z nim rozwijał za Królestwa Kongresowego działalność polityczną, występując w sejmie i w publicystyce w obronie konstytucji, prześladowany przez Konstantego. W czasie powstania listopadowego minister, następnie wiceprezes i prezes Rządu Narodowego, po upadku powstania wyemigrował do Francji. Ogłosił: „L'autocratie et la constitution du royaume de Pologne" (1832), „O ostatnich wypadkach rewolucji polskiej" (1833) i in.

3. Ludwik, pisarz polski, (1823—1893), autor „Powieści i szkiców obyczajowych" (1881, 3 t.), „Gawęd" (wierszem, 1883), nadto powieści i komedyjek dla młodzieży i t. d.

4. Wacław, pol. działacz polityczny, * 1865, ziemianin w Kaliskiem, 1917 marszałek tymczasowej Rady Stanu, 1925—27 prezes Rady Naczelnej Zjednoczenia Monarchistów Polskich.

Niemota, normalna jest u każdego dziecka do 7—8 miesiąca życia; chorobliwa przy upośledzeniu słuchu, wadach narządów mowy i zaburzeniach w rozwoju umysłowym.

Nienasycone związki, ob. Wartościowość.

Nienawiść, jako przeciwieństwo miłości (ob.), występuje jako afekt lub namiętność, która niejednokrotnie objawia się już w wyrazie twarzy i zachowaniu. Darwin porównuje człowieka opanowanego uczuciem n. do dzikiego zwierzęcia, gotowego do ataku. Uczucie n. może dojść do fizycznego w s t r ę t u. N. powstaje często we współzawodnictwie: stopniowo zanika świadomość przyczyny, pozostawiając sam afekt; czasem pochodzi z niewytłumaczonej antypatji. Ten rodzaj n. spotyka się często w świecie zwierzęcym (pies i kot), a u ludzi jako n. r a s o w a. Uczucie n., odnoszące się do całej l u d z k o ś c i (m i z a n t r o p j a) jest, jeżeli istotnie się zdarza, zjawiskiem psychopatycznem.

Nienburg (N. an der Weser), miasto okręg w Hanowerze (Niemcy), przy kolei: Hanower—Brema, nad Wezerą, z 10.406 mieszk. Przemysł chemiczny, szklany, fabr. nawozów sztucznych, koksów, tartaki i handel bydłem i zbożem.

Nienczentangla, jeden z najwyższych (7.300 m) łańcuchów górskich w Transhimalajach.

Nienhao, nazwa okresów panowań władców wschodnioazjatyckich, używana w Chinach od 163 prz. Chr., służy do oznaczania dat historycznych, zastąpiona 1912 kalendarzem republikańskim.

Nieniewski Apolonjusz Paweł, architekt pol., (1856—1922), studja odbył w Krakowie, Rydze, Wiedniu i Paryżu, wykładał budownictwo na Politechnice warszawskiej. Prace N. są bardzo liczne i różnorodne: kościół w Dalikowie, dwory (Sobianowice, Skotniki, Ostrówek, Żdżary, Śmiechów, Pobórz, Kamieniec, Łęka, Biskupice i w. in.), pałace (Wola Boglewska, Zawiszcze, Mszana Dolna, Kijany, Pobikry), szkoły rolnicze, szpitale, oraz liczne domy i wille w Warszawie.

Nieodwracalność zjawisk w przyrodzie. Cechą zjawisk, odbywających się rzeczywiście w przyrodzie jest to, że doprowadzają one układ, w którym się odbywają, do pewnego określonego stanu końcowego, z którego powrót sam przez się do stanu początkowego lub któregokolwiek ze stanów poprzednich jest niemożliwy. Ruch wahadła wyczerpuje się zczasem, energja kinetyczna wahadła zamienia się ostatecznie na ciepło; energja chemiczna ogniwa galwanicznego poprzez różne formy zamienia się znowu na energję cieplną i t. p. — W tem samem znaczeniu można mówić o n. zjawisk biologicznych.

Nieomylność (infallibilitas łac.), przez sobór watykański zdefinjowany i przez Piusa IX. ogłoszony dogmat, że papież, jeśli naucza „ex cathedra" jako namiestnik Chrystusa w sprawach wiary i obyczajów, mylić się nie może.

Nieorganiczne kwasy, ob. Kwasy.

Nieorganiczny, określenie ciał, które nie należą do przyrody ożywionej, lecz podlegają jedynie prawom fizyko-chemicznym przyrody martwej. N i e o r g a n i c z n a c h e m j a, n i e o r g a n. związki chem., ob. Chemja.

Nieosobowy czasownik (łac. „impersonale"), n. p. „grzmi".

Nieparka (Lymantria dispar), motyl z rodziny Lymantriidae (ob.), charakteryzuje się dymorfizmem płciowym: samica barwy brudno-biało-żółtej mierzy 5,5—7 cm rozpiętości skrzydeł, rożki czarne, samiec mniejszy (3,4—4 cm rozpiętości skrzydeł) barwy brunatnej lub szaro-brunatnej, rożki brunatne. Samica składa jaja na pniach drzew w końcu sierpnia lub na początku września, gąsienice wylęgają się w kwietniu następnego roku, początkowo nic przyjmują pokarmu, siedząc zbite tuż przy miejscu wylęgu, następnie wędrują na koronę drzewa, objadając tak pączki, jak i liście. Są polifagiczne, najchętniej jednak żerują na drzewach owocowych, lipie, dębie, buku, rzucają się nawet na drzewa szpilkowe. Ogałacając z liści, powodują zahamowanie wzrostu drzewa oraz zniekształcenie korony. Tępi się je, hodując sztucznie ich pasorzyty.

Nieparzysta liczba, liczba cała, niepodzielna przez 2, n. p. 1, 3, 5 i t. d.

Nieparzystokopytne (Perissodactyla, Mesaxonia, Imparidigitata), podrząd kopytnych o silnie rozwiniętym trzecim palcu, na którym spoczywa cały ciężar ciała. Nogi tylne u gatunków kopalnych przeważnie, u obecnych zawsze 3- lub 1-palczaste (o nieparzystej liczbie palców), przednie także 4-palczaste. Czaszka charakteryzuje się wydłużeniem kości twarzowych. Rogi tylko na kości nosowej. Uzębienie złożone z 44 zębów. Są to zwierzęta roślinożerne. Żyją z wyjątkiem konia w okolicach zwrotnikowych i podzwrotnikowych. Występowanie k o n i a ogranicza się do Starego Świata. Tapiry i nosorożce żyją w płd. Afryce, płd.-wsch. Azji, tapiry też w tropik. Ameryce. W Europie w stanie kopalnym spotykamy n. w pokładach trzeciorzędowych, n. p. Hipparion z licznemi gatunkami oraz Tapirus. Najpierw z końcem trzeciorzędu wymarły w Europie tapiry, nosorożce żyły jeszcze w okresie lodowym, dziki koń do czasów historycznych. N. dzielą się na rodziny: Tapiridae, Rhinocerotidae, Equidae.

Niepce, 1. Joseph Nicéphore, wynalazca fotografji, (1765—1833). Pierwsze obrazy fotograficzne otrzymał 1825 na asfalcie, od 1829 prowadził prace nad udoskonaleniem fotografji wspólnie z Daguerrem.

2. Claude Marie François, chemik francuski, (1805—1870), wytworzył pierwszy obrazy fotograficzne na szkle.

Niepłodność (sterilitas) k o b i e t y powodować mogą: niedorozwój lub sprawy chorobowe (zapalne, nowotwory) jajników, ciężkie schorzenia ogólne (np. gruźlica); z przyczyn fizjolog. jest kobieta do pewnego czasu niepłodna w okresie karmienia. Wady rozwojowe, zmiany w położeniu macicy lub jej niedorozwój, brak obu jajników lub macicy powodują również n. Przed l e c z e n i e m n. kobiety stwierdzić należy, czy nie zachodzi przypadek n. męża. Niezdolność do spółkowania (impotentia), zbyt mała ilość plemników lub brak ich zupełny w nasieniu są przyczynami n. u m ę ż c z y z n. N. mężczyzn wywołuje b. często rzeżączka. Sztuczną n. u kobiet wywołuje się częstokroć dla celów leczniczych naświetlaniem jajników promieniami Roentgena. — N. obserwowana jest również u z w i e r z ą t d o m o w y c h.

Niepoczytalność, ob. Poczytalność.

Niepodległości Partja, stronnictwo węgierskie, które dążyło do zupełnej niezawisłości swego kraju, przez zmianę unji z Austrją na czysto osobistą. Początki p. n. datują się niedługo po zawarciu kompromisu (1867), od 1896 pozostawała pod wodzą Franc. Kossutha, 1906 uzyskała większość w parlamencie. 1906—10 brała udział w rządzie, następnie uległa rozłamom i straciła znaczenie.

„Niepodległość", kwartalnik, poświęcony dziejom polskich walk wyzwoleńczych w dobie popowstaniowej, wydawany od r. 1929 przez Instytut badania najnowszej historji Polski w Warszawie pod redakcją Leona Wasilewskiego.

Niepokalane Poczęcie, dogmat ogłoszony 8 grudnia 1854 przez papieża Piusa IX. bullą: „Ineffabilis Deus". Kościół uczy, że Najśw. Marja Panna od pierwszej chwili Swego poczęcia zachowaną została od wszelkiej zmazy grzechu pierworodnego.

Niepokalanki, Zgromadzenie Sióstr Niep. Poczęcia N. M. P., założone w Rzymie 1854 przez Marcelinę Darowską, pierwszy dom założyły w Jazłowcu, 1872 Darowska ułożyła regułę, papież zatwierdził zgromadzenie 1899. N. mają kilka domów w Polsce, jak: w Jarosławiu, Nowym Sączu, Szymanowie, zajmują się wychowaniem młodzieży żeńskiej. Założycielka M. Darowska † w Jarosławiu 1911.

Niepokryte banknoty, banknoty, dla których wymiany niema gotówkowego pokrycia.

Niepołomice, miasto w pow. Bochnia (woj. krakowskie), niecały km od Wisły, na skraju rozległej puszczy Niepołomickiej, 1,5 km od kolei: Kraków—N. z 4.071 mieszk., fabr. dachówek i młynem parowym. Posiada piękny kościół gotycki (z XIV. w) z 2 późniejszemi (z 1560 i 1640 r.) kaplicami oraz zamek z XVI. w., stojący na miejscu starszego, drewnianego zamku myśliwskiego królów polskich, którzy zjeżdżali tu często na polowania, zwłaszcza dopóki stolicą państwa był Kraków. Puszcza Niepołomicka, zajmująca obszar niziny nadwiślańskiej, tworzy trójkąt, zwrócony wierzchołkiem ku zach., a jest 19 km długa, 2—11 km szeroka. Dawniej puszcza była nieco większa. Drzewostan składa się ze świerków, buków, sosen i rzadziej dębów oraz brzóz. Dawniej obfitowała puszcza w grubą zwierzynę (m. i. łosie), dziś już silnie przetrzebioną (są jeszcze sarny, lisy i dziki).

Niepołomicka puszcza, ob. Niepołomice.

Nieporęt, wieś i gmina w pow. Warszawa, 4 km od stacji kolej. Zegrze nad rz. Długą, nieopodal jej ujścia do Bugu z 1071 mieszk. i młynami. N. położony wśród wielkich lasów, zajmujących widły Wisły i Bugu oraz obszary nad Narwią zajął po przeniesieniu stolicy do Warszawy miejsce Niepołomic, jako miejsce łowów i letnia siedziba królów, już też Zygmunt III. wystawił tu wygodny pałac i założył ogród. W 1658 przeszedł N. na własność Jezuitów.

Nieprzeliczalny zbiór, zbiór nieskończony, którego elementy nie mogą być ustawione w ciąg (por. Mnogości teorja).

Nieprzenikliwość, ogólna własność ciał materjalnych zgodna z pojęciem ciągłości materji. Pojęcie n. przestaje obowiązywać w świecie zjawisk molekularnych, atomowych, o czem świadczą zjawiska dyfuzji, przenikanie cząsteczek β przez luki pomiędzy cząsteczkami, lub też cząstek α poprzez same atomy.

Nieprzewodnik, ciało, nieprzewodzące elektryczności lub ciepła, p. Izolator.

Nieprzeźroczystość, własność ciał, polegająca na pochłanianiu całkowitem promieniowania świetlnego.

Nieprzeżuwające (Nonruminantia), ob. Parzystokopytne.

Nieprzytomność, stan zniesionej świadomości; przenośnie także zmniejszonej świadomości; N. wywołują niektóre trucizny, jak alkohol, opjum, eter, chloroform lub choroby, jak wysoka gorączka, epilepsja, wstrząs mózgu, cukrzyca (koma, cz. śpiączka cukrz.) i t. d. Leczenie uwzględnia cierpienie, wywołujące n.

Nieregularny, nieprawidłowy, stanowiący wyjątek z pod jakiejś reguły, lub nie podlegający żadnej regule czy prawidłu.

Nierogacizna, ob. Świnie.

Nierówność, w matematyce związek między wielkościami nierównemi, n. p. $a \neq b$ (czyt. a różne od b), $a < b$ (czyt. a mniejsze od b), $a > b$ (czyt. a większe od b), $a \geq b$ ew. $a \leq b$ (czyt. a większe lub równe, ew. mniejsze lub równe b).

Niers, prawy dopływ Mozy w prow. reńskiej, długi 120 km.

Nierstein, wieś w Hesji, n. Renem (Niemcy) z 4.591 mieszk., źródła siarczane, przemysł drzewny, fabryki farb, uprawa wina, handel. Wpobliżu odkryto groby z epoki kamiennej. N. znajduje się w miejscu dawnej osady rzymskiej, przez pewien czas siedziba dworu Karolingów.

Nieruchomości (łac. immobiles res, majątek nieruchomy), nieruchome rzeczy (w przeciwieństwie do ruchomych), grunt z tem wszystkiem, co z nim jest trwale połączone.

Nieruchowate (Limnaeidae), rodzina słodkowodnych, płucodysznych ślimaków, opatrzonych cienką, rozmaicie skręconą skorupką. Najważniejszy przedstawiciel: nieruch (Limnaea Lam.) żyje w wodach bogatych w wapno, na dnie mulistem, zawisa na wodzie nogą, skorupką zwrócony wdół. N. stawowy cz. błotniarka stawowa (L. stagnalis L.) żyje w wodach stojących; n. uszaty (L. auricularia L.). Do n. należą również talerzyki (Ancylus), opatrzone czarkowatą skorupką o niewyraźnych skrętach. W Polsce t. rzeczny (Ancylus fluviatilis Muell.) i t. bagienny (Ancylus lacustris). Pokrewny rodzaj n. stanowi zatoczek (Planorbis Guett.), który ma postać zagłębionego w środku krążka. Wydziela ciecz ciemnoczerwoną, samo zwierzę szare lub czarne. Najpospolitszy w naszych wodach stojących, rzadziej płynących z. rogowy (Pl. corneus L.).

Niese Benediktus, historyk niem., (1849—1910), prof. w Marburgu, Wrocławiu i Halle. Główne dzieła: „Geschichte der griechischen und makedonischen Staaten seit der Schlacht bei Chäronea" (1893—1903, 3 t.), „Grundriss der römischen Geschichte nebst Quellenkunde" (5 wyd. 1923).

Niesiecki Kasper, heraldyk pols., (1682—1744), jezuita, autor ogromnego herbarza, zawierającego moc cennego materjału dla badaczy rodów polskich. Pierwsze wydanie („Korona Polska") wyszło we Lwowie 1728—43 w 4 t., drugie w Lipsku 1839—46 w 10 t.

Niesiołowski Tymon, współczesny malarz i poeta polski, * 1882, studja w Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie. Wystawia prace w Towarzystwie Sztuk Pięknych w Krakowie i Zachęcie warszawskiej. Należy do grupy „Rytmu". Jego prace (głównie portrety, krajobrazy i martwa natura) odznaczają się harmonją kolorystyczną. Wydał nowele: „Sny i widzenia" (1907), tragedję „Kniaź Popiel" (w „Museionie") i i.

Nieskończonościowy rachunek, nazwa rachunku różniczkowego i całkowego (ob.).

Nieskończony zbiór, zbiór, w którym ilość elementów jest skończona. Funkcja lub ciąg

rośnie nieskończenie, jeśli może przybierać wartości większe od dowolnej liczby. Funkcję nazywamy nieskończenie małą, gdy ma granicę zero. Znak nieskończoności w matematyce ∞

Niesporczaki (Tardigrada), rząd pajęczaków. Należą tu drobne, wolno się poruszające zwierzęta o ciele robakowatem, żyją wśród mchu i glonów, także w wodzie, żywią się drobnemi zwierzętami. Bez wody ulegają wysuszeniu, żyjąc w anabiozie, po zamoczeniu zaczynają żyć tak jak poprzednio. Bardziej znany rodzaj nastołatek (Macrobiotus schultzei Graff.).

Niestrawność, ob. Dyspepsja.

Niesubordynacja, niestosowanie się do rozkazów i przepisów wojskowych. Prawo wojenne karze n. ciężkiemi karami więzienia w czasie pokoju, zaś karą śmierci w specjalnych okolicznościach.

Nieszawa, miasto powiat. na Kujawach (woj. warszawskie), na lewym brzegu Wisły, przy kolei: Kutno—Toruń z 2.381 mieszk. Przystań na Wiśle, młyny, browary i handel. Już w XV. w. słynęło miasto z handlu zbożem i rywalizowało skutecznie z Toruniem. Z zabytków posiada N. kościół gotycki z XV. w.

Powiat N. (z siedzibą w Aleksandrowie) ma 1.296 km² (w tem 81,3% ról i 3,5% lasów) oraz 101.987 mieszk.

Nieszawskie przywileje. Gdy 1454 Kazimierz Jagiellończyk zwołał szlachtę wielkopolską na wyprawę przeciw Krzyżakom, ta rozpoczęła się burzyć w obozie pod Cerekwicą i zmusiła króla do nadania jej przywileju, który został następnie rozszerzony w Nieszawie na inne części Rzplitej w formie szeregu przywilejów dla poszczególnych ziem. P. n. oznaczały zwycięstwo szlachty nad innemi stanami i ważny krok w rozwoju parlamentaryzmu polskiego. Szlachta otrzymała szereg ustępstw w dziedzinie sądownictwa, dających jej rękojmię przeciw nadużyciom możnowładztwa, umocniła swe stanowisko wobec duchowieństwa, zapewniła sobie korzyści gospodarcze, wreszcie król zobowiązał się nie wydawać nowych ustaw i nie zwoływać pospolitego ruszenia bez zgody sejmików ziemskich.

Nieszpory, 1. w kościele kat. część przedostatnia modlitw brewjarzowych, odmawianych przez kapłanów; 2. te same modlitwy odprawiane przez kapłana z wiernymi w niedzielę i święta uroczyste oraz w wigilje tych świąt (zazwyczaj wieczorem), a składające się częścią z psalmów śpiewanych przez wiernych (w Polsce po polsku lub gdzie niegdzie po łacinie) przy wtórze organów, częścią z modlitw śpiewanych przez kapłana.

Nieszpory sycylijskie, ob. Sycylijskie nieszpory.

Nieszpułka, ob. Mespilus.

Nieślubne dzieci, ob. Dziecko (stanowisko prawne).

Nieśmiertelni (franc. les quarante immortels), 40-tu członków Akademji francuskiej, zwanych n., ponieważ w razie śmierci jednego z nich uzupełnia się ich liczbę przez wybór nowego.

Nieśmiertelniki, kwiaty o suchej koronie, zachowujące długo wygląd świeżych, dlatego używane głównie do ozdoby grobów. Należą przeważnie do złożonych, głównie rodzaju Helichrysum. Z innych należy wymienić: płd.-europejskie kwiaty Xeranthemum annuum, australijskie Ammobium alatum i Rhodanthe manglesii oraz indyjskie Gomphrena globosa.

Nieśmiertelność duszy (greck. atanazja, łac. immortalitas), przedłużenie istnienia osobowości człowieka po śmierci. Wiara w n. d. występuje już w religjach starożytnych, gdzie łączyła się z wiarą w wędrówkę dusz, która zakłada zarówno preegzystencję duszy, jak i jej trwanie po śmierci. Wierzenia te spotykamy u Indów, orfików, także u zwolenników Pitagorasa i Platona. W judaizmie zaś, chrystjanizmie i islamie, n. duszy łączy się z nauką o zmartwychwstaniu, tj. ponownem połączeniu się duszy, przebywającej w zaświatach z ciałem materjalnem lub też uduchowionem. Ten drugi świat, na którym mieli przebywać umarli, miał się znajdować albo za wodą (wyspa błogosławionych) albo w podziemiu, albo wreszcie w niebie. Pierwszych dowodów filozoficznych na n. d. dostarczył Platon, późniejszych patrystyka i scholastyka. Kant twierdził, że n. d. nie można dowieść, można w nią jedynie wierzyć, co propagował ze względów etycznych.

Nieświadomość, oznacza procesy i stany psychiczne, które według naszego przekonania istotnie zachodzą, choć leżą poza naszą świadomością. Jeżeli komuś, kto napróżno stara się rozwiązać jakieś zagadnienie, w jakiś czas potem sposób rozwiązania nagle się nasunie, to przyjmujemy, że umysł pracował w n. nad rozwiązaniem tego zagadnienia. Nowoczesna psychoanaliza pragnie dowieść, że większa część czynności psychicznych odbywa się w n. (ob. Psychoterapja).

Nieśwież, miasto powiat. w woj. nowogródzkiem, nad rz. Uszą, 14 km od stacji kolej. Horodziej (linja: Baranowicze—Stołpce) i tyleż od granicy Białorusi z 7.033 mieszk. (w tem połowa Żydów). Miasto jest siedzibą wielu władz i instytucyj państwowych; kilka szkół średnich, 2 kościoły katol., 2 cerkwie prawosł. i klasztor benedyktynek oraz młyny, cementownie i handel ziemiopłodami i bydłem. Główną pamiątką po świetnej przeszłości stanowi zamek nieświeski z licznemi zbiorami sztuki, bibljoteką i częścią archiwum rodzinnego. Zamek wybudowany w XVI. w. i będący rezydencją ordynatów nieświeskich, należał do najwspanialszych w Polsce. Od 1551 przechowywano tu archiwum W-kiego Ks. Litewskiego. Niestety po spustoszeniach i grabieżach rosyjskich w 1772, 1812 i 1916—20 znaczna część zbiorów przepadła bezpowrotnie, a część uratowanych rzeczy umieszczono w Warszawie. N. jest bardzo starem miastem, w XIII. i XIV. w. był nawet ośrodkiem osobnego księstewka. W pocz. XVI. w. przeszedł N. od Kiszków do Radziwiłłów, którzy wiele zrobili dla podniesienia miasta i uczynili je ośrodkiem wielkiej ordynacji nieświeskiej (od 1586). Za czasów Mikołaja Czarnego Radziwiłła (w drugiej połowie XVI. w.) był N. ośrodkiem kalwinów a potem socynjanów litewskich, którzy posiadali tu drukarnię, z której wyszło wiele pism różnowierczych. Od 1584 stał się N. znowu punktem wyjścia dla jezuickiej kontrreformacji. W następstwie na-

jazdów moskiewskich i szwedzkich oraz pożarów w drugiej połowie XVII., w XVIII. i z pocz. XIX. w. zeszedł N. do roli podupadłej mieściny.

Powiat N. ma 1.984 km² i 101.361 mieszk. (36% Polaków).

Nietknięty (łac. intactus), czysty, niewinny.

Nietoperze (Chiroptera), rząd drobnych ssaków opatrzonych błoną lotną, która jest miękkim fałdem skóry, rozpiętym między długiemi palcami przednich odnóży, między odnóżami przedniemi a tylnemi i ogonem. Uzębienie całkowite. Ciało krępe, szyja krótka i gruba, głowa podłużna, otwór pyszczkowy szeroki. Na wszystkich palcach tylnych odnóży oraz na kciuku przednich występują pazury, które służą do czepiania się. Ze zmysłów najsilniej rozwinięty zmysł dotyku, który ma siedlisko w obficie unerwionej błonie lotnej i naroślach na uszach i nozdrzach. Szkielet przypomina szkielet ptaków lekkością, rozwojem mostka opatrzonego wystającym grzebieniem, oraz silnie rozwiniętym obojczykiem. N. żywią się owadami i owocami, na zimę zapadają w okolicach chłodnych w sen zimowy. Dzielimy je na podrzędy: I. Megachiroptera: owocożerne o pysku kończystym, prócz kciuka drugi palec opatrzony pazurem. Jedyna rodzina rudawki (Pteropodidae). II. Microchiroptera: owadożerne, rzadziej owocożerne o pyszczku krótkim, tępym. Należy tu 16 rodzin, z których najważniejsze: liścionosy (Phyllostomidae) z przedstawicielami: liścionos wampir (Vampyrus spectrum L.), dochodzący 16 cm długości, żyje w Brazylji i Gujanie, żywi się owocami i owadami, w czasach głodu nacina skórę ssaków i wysysa krew. Nocki (Vespertilionidae) z przedstawicielami: zrosłuszek mopsik (Barbastella barbastellus Schreb.), który występuje w Europie, należy do najlepiej latających gacków. Zamieszkuje lasy i ogrody, lata wysoko i szybko, gacek wielkouch (Plecotus auritus L.) zamieszkuje całą Europę do 60° szer. płn., charakteryzuje się silnie rozwiniętemi uszami, które zwierzę podkłada zwykle pod ramiona wisząc na tylnych nóżkach. Ciało barwy brunatnej, pod spodem jaśniejsze. Jest to najpospolitszy z naszych gacków, zamieszkuje dziuple drzew, stare opuszczone budowle i t. d. Karlik malouszek (Pipistrellus pipistrellus Schreb.) najmniejszy z nietoperzy. Z rodziny podkowców (Rhinolophidae) należy wymienić: podkowiec większy (Rhinolophus ferrum-equinum Schreb.), dochodzący 9 cm długości, na nosie narośl, której część przednia ma kształt podkowy, tylna włóczni. P. mały (R. hipposideros Bechst.), ma 6 cm dług., barwy szarej, posuwa się najdalej z n. ku północy, najchętniej przebywa w górach powyżej granicy lasów; w Polsce w Tatrach, łuku Karpackim, Ojcowie i t. d.

Nietykalność poselska, ob. Poselska nietykalność.

Nietzki Rudolf, chemik niemiecki, (1847—1917), od r. 1905 dyrektor muzeum technologicznego we Wiedniu; zajmował się badaniami z chemji organicznej.

Nietzsche Friedrich, *filozof* niem., * 1844, w Röcken (pod Lützen), † 1900 w Weimarze. Naj-

F. Nietzsche.

silniejszy wpływ na jego umysłowość wywarła (podczas studjów w Bonn i Lipsku, 1864—7) kultura starożytnej Grecji, filozofja Schopenhauera i muzyka. W r. 1869 został profesorem filologji klasycznej w Bazylei. W tym czasie zawarł przyjaźń z Wagnerem. Owocem wspólnych rozważań nad dorobkiem artystycznym Greków było wydane przez N. dzieło: „Die Geburt der Tragödie aus dem Geiste der Musik" (1870—71), w którem udowadnia, że tragedja grecka powstała skutkiem opanowania mistyczno-irracjonalnego pierwiastka w duszy greckiej przez formę klasyczną (Dionizosa przez Apollina). W okresie przyjaźni z Wagnerem pisze N. również „Unzeitgemässe Betrachtungen" (1873—76), w których potępia brak kultury u Niemców, a apoteozuje Wagnera; wkrótce potem powstają jednak w umyśle N. wątpliwości, co do kulturalnej wartości dzieł Wagnera. W zbiorach aforyzmów p. t. „Menschliches-Allzumenschliches. Ein Buch für freie Geister" (1878—1880), „Morgenröte" (1881), „Die fröhliche Wissenschaft" (1883) walczy przeciwko romantyzmowi i przedstawia sztukę, religję, filozofję jako iluzje, które człowiek w walce z życiem sam dla własnych potrzeb stworzył. Cierpienie oczu i choroba nerwowa zmusiły N. 1879 do opuszczenia zajmowanego przezeń stanowiska. Odtąd prowadzi życie wędrowne, przebywając przeważnie we Włoszech i Szwajcarji, 1889 odwieziono go chorego umysłowo do matki. Od 1879 pisał aforyzmy i poezje, w których streszczał się jego nowy światopogląd: „Also sprach Zarathustra" (cz. 1—3: 1883, cz. 4: 1891), „Jenseits von Gut und Böse" (1886), „Zur Genealogie der Moral" (1887), „Der Fall Wagner" (1888), „Götzendämmerung" (1889), jako część niedokończonego dzieła: „Der Wille zur Macht" (1884—88) i „Ecce Homo" (1888, autobiografja). — Głównem zagadnieniem filozofji N. jest pojęcie życia i jego znaczenia dla człowieka. O życiu i losie każdego stanowią warunki kulturalne, w których na świat przychodzi. Każda kultura ma swoją odrębną „tabelę wartości", t. j. szereg ogólnie uznanych ocen wartościujących, które określają stosunek jednostki do społeczeństwa. Filozoficzne rozważania N. rozpoczynają się badaniem tabeli wartości, odpowiadającej naszej kulturze. Jej najwyższe wartości, to pojęcie prawdy i dobra, co N. uważa za sprzeczne

z rzeczywistością i objawami życia. Nasze myśli i czyny płyną z tajemniczego świata popędów i instynktów, niema jednak popędu do prawdy i dobra. Wszystkie nasze popędy dadzą się sprowadzić do jednego pradążenia, tj. dążenia do władzy i pełniejszego istnienia. Ono, a nie rozum, rozstrzyga o tem co złe a co dobre. Złe skłonności i wypływające z nich złe uczynki mogą być uznane za dobre, o ile one sprzyjają rozwojowi życia. Z tego punktu widzenia rozważa N. powstanie zasadniczych pojęć moralnych i dochodzi do wniosku, że istnieją dwa typy moralności, a mianowicie: moralność panów i moralność niewolników, czyli zwycięzców i zwyciężonych. Podział taki wytworzył się wskutek ujarzmienia plemion pokojowych przez plemiona wojownicze (kultury: grecka, rzymska i germańska). Zwycięzcy ustanawiają prawa i zasady moralne; dobremi nazywają swoje własne cechy, a więc siłę, odwagę, chytrość, okrucieństwo, złemi bojaźń, pochlebstwo, kłamstwo. Bogiem ich jest nieograniczona władza. U zwyciężonych powstaje przeciwne pojęcie dobra i zła. Złem jest dla nich wszystko, co wzbudza w nich uczucie lęku, a więc władztwo zwycięzców, ich przemoc i okrucieństwo; do ich cnót należą cierpliwość, pokora, obrotność, życzliwość. U Żydów, typowego narodu niewolników, powstały: religja i moralność, która wyprodukowała naszą kulturę. Żydzi byli jednocześnie narodem kapłanów; jako tacy mieli za zadanie tłumić dążenie do władzy, budzące się także w niewolnikach, a wyrażające się w nienawiści do silniejszych i szczęśliwszych. Pozbawiając wartości życie doczesne, przenieśli punkt ciężkości na życie pozagrobowe, jako nowy cel i wybawienie z wszystkich udręczeń. Chrześcijaństwo przejęło te zasady i wprowadziło naukę o grzechu. — Idee demokratyzmu i socjalizmu są tylko modnemi odmianami chrześcijańsko-judejskiej moralności. Chrześcijaństwo żąda równouprawnienia wszystkich ludzi wobec Boga, a demokracja równouprawnienia wobec prawa. Jest to jednak sprzeczne z naturą, od której pochodzi wszelka nierówność. Zgodnie ze swemi poglądami występuje N. przy omawianiu stosunku dwu płci przeciwko zacieraniu różnic naturalnych (emancypacja kobiet) między mężczyzną i kobietą. Zadanie nowej moralności i kultury streszcza się w dewizie: „Wyciśnijmy na naszem życiu piętno nieskończoności". Jedynie racjonalnem jest stworzenie takich warunków życia, w których chcielibyśmy żyć wiecznie. Tego dokonać może tylko człowiek wysokowartościowy, „nadczłowiek", a wytworzenie takiego typu i to trwałego, jest zadaniem ludzkości. Filozofja N. znalazła wielu entuzjastów, ale i surowych krytyków. — Wyd. zbior. dzieł: „F. Nietzsches Werke" (1895—1911, 16 t., nowe wyd. 1905—1913, 19 t.), „Gesammelte Werke" (1920—1928: 20 t.); „Gesammelte Briefe" (1900—05, 5 t.). Na język polski N. „Dzieła" przełożyli Berent, Drzewiecki, Staff, Wyrzykowski (Warszawa-Kraków, III. wyd. 1913).

Nieuczciwa (nielojalna) konkurencja, staranie się o klientelę przy użyciu nieuczciwych środków celem usunięcia współzawodniczących. Z rozwojem stosunków gospodarczych okazała się konieczność przeciwstawienia się niektórym wybujałościom wolnej konkurencji, które łamały zasadę uczciwego współzawodnictwa.

W Polsce obowiązuje ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 r. o zwalczaniu n. k. Dz. U. R. P. Nr. 96, poz. 559 ze zmianami, wprowadzonemi rozporządzeniem Prezydenta R. P. z dnia 17 września 1927 r. (Dz. U. R. P. Nr. 84, poz. 749).

Ważniejsze artykuły: Art. 1. Przedsiębiorca ma prawo żądania, żeby jego konkurent nie wdzierał się w jego klientelę przez czynności, które zdolne są wywołać u osób, którym ofiarowuje swe wytwory, towary lub świadczenia mylne mniemanie, że pochodzą one od przedsiębiorcy pierwszego (prawo żądania od konkurenta zaniechania czynów, usunięcia przyczyn, które mogą wywołać pomyłki u odbiorców, dalej obowiązek wynagrodzenia szkody i zadośćuczynienie za krzywdy osobiste). — Art. 2. ma na celu ochronę publiczności, by przez oznaczenie przedsiębiorstwa nie wprowadzano w błąd odbiorców co do tożsamości z innem przedsiębiorstwem konkurencyjnem. — Art. 3. stanowi odpowiedzialność cywilno-prawną za czyny sprzeczne z obowiązującemi przepisami albo dobremi obyczajami, a w szczególności podawanie nieprawdziwych wiadomości o przedsiębiorstwie, wyjawianie tajemnic przedsiębiorstwa i podmawianie personelu. — Art. 4. zastrzega ochronę dla wytworów, których siła przyciągająca polega na tem, że pochodzą z pewnego okręgu geograficznego. — Naruszenia, przewidziane artykułami pod 1. i 4. uzasadniają skargę przed sądy okręgowe jako handlowe. — Art. 6., należący do grupy przepisów zaszeregowanych pod nagłówkiem „Ochrona karno-prawna", ma na celu przedewszystkiem ochronę przed tak zwaną oszukańczą reklamą. Przestępstwa tego dopuszcza się ten, kto do wiadomości powszechnej lub większego koła osób podaje fakty, dotyczące stosunków handlowych, niezgodne z prawdą, zdolne do wprowadzenia w błąd publiczności lub w zamiarze wprowadzenia w błąd publiczności. Kara za to przestępstwo, grzywna do 6.000 zł. lub areszt do 3 tygodni, ewentualnie obie kary łącznie, w razie obciążających okoliczności grzywna do 12.000 zł. lub areszt do 6 tygodni. — Art. 9. karze podawanie świadomie nieprawdziwych wiadomości, które mogą oddziałać odstraszająco na odbiorców, albo podkopać kredyt. — Art. 10. przewiduje kary dla tych, którzy dowiedziawszy się w sposób niezgodny z prawem lub dobremi obyczajami o tajemnicach przedsiębiorstwa technicznych lub handlowych, korzystają z tych tajemnic lub ich innym udzielają. Pracownicy obowiązani są do dochowania tajemnicy w czasie trwania stosunku służbowego i do dwóch lat po rozwiązaniu. — Przepisy ustawy nie stosują się do zwalczania n. k. wśród wolnych zawodów, które mają ustawowo uregulowane władze dyscyplinarne, karzące n. k.

Nieuport (Nieuwport), miasto w zach. Flandrji (Belgja), nad rz. Yserą z 4.676 mieszk., gotycką katedrą (XII. w.), sukiennicami (XIV. w.), latarnią morską (XIII. w.), małym portem i kąpielami morskiemi. 2 lipca 1600 zwyciężyli tu Niderlandczycy pod Maurycym Orańskim Hiszpanów pod wodzą arcyks. Albrechta. W czasie wojny światowej Belgowie chcąc powstrzymać najazd Niemców, otwarli tu śluzy kanałowe 25 paźdz. 1914, przez co zalane zostały obszary między rz. Yserą i koleją: Dixmuiden—N.

Nieuwe Rotterdamsche Courant, najbardziej rozpowszechniony w Holandji umiarkowanie-liberalny dziennik, ukazuje się dwa razy dziennie w Rotterdamie; zał. 1843.

Nieuwe Waterweg („nowa droga wodna"), wybudowany 1866—90 kanał między Rotterdamem a Hoek van Holland, sztuczne ujście Renu—Leku—Nowej Mozy (Nieuwe Maas), głęb. 12 m, bez śluz.

Nieuwenhuis Anton Willem, uczony holenderski, * 1864, od 1904 prof. etnologji w Lejdzie; w 1890 latach przeprowadzał badania na Borneo. Ogłosił: „In Centraal Borneo. Reis van Pontianak naar Samarinda" (1900, 2 cz.) i w. in.; od 1910 wydaje „Internationales Archiv für Ethnographie".

Nieużytki, tereny, które z punktu widzenia rolniczego nie nadają się pod uprawę: strome stoki, brzegi rzek i stawów, usypiska piaszczyste lub kamieniste, rumowiska i t. p. Wyzyskanie jednak tych gruntów jest w wielu wypadkach możliwe: tereny nadwodne nadają się pod uprawę wikliny, cz. wierzbiny koszykarskiej („witwa"), która w pierwszych latach dostarcza niezłej paszy, a po 6—8 lat. daje materjał koszykarski, przyczem umacnia i reguluje brzegi rzek. Na n. piaszczystych lub stromych udaje się akacja (Robinia pseudoacacia), dająca drzewo opałowe i materjał dla stelmachów. N. podmokłe obsadzać można olchą czarną (Alnus glutinosa), a nawet bezużyteczne rumowiska obsadzone pokrzywą, dostarczają dobrej paszy dla krów mlecznych, nierogacizny i drobiu.

Nievo Ippolito, pisarz włosk., (1831—1861), autor poezyj, nowel i powieści (np. „Angelo di bontà", 1856), najważniejsze są jego „Confessioni di un ottuagenario" (1867, nowe wyd. 1899), powieściowy obraz dziejów Włoch w l. 1775—1858.

Nièvre, departament w środk. Francji, utworzony z prow. Nivernais i części Orléanais, a biorący nazwę od rzeki N. (48 km długi dopływ Loary), ma 6.888 km² i 260.502 mieszk. Stolicą jest N e v e r s.

Nieważniki, ob. Imponderabilja.

Niewcyrka, piękna dolina wisząca w Tatrach Wysokich, między szczytami Hrubym, Furkotem, Królką i Krywaniem, opadająca stromym progiem do doliny Koprowej. Posiada 2 stawy Terjańskie, Niżni (1.947 m) i Wyżni (2.124 m).

Niewęgłowski Henryk, matematyk i fizyk polski, (1807—1881), wydał „Kurs mechaniki rozumowej" (1873, 2 t.).

Niewiadoma, nazwa liczby funkcji, która ma być wyznaczona z danego równania.

Niewiadomska Cecylja, pisarka pol., † 1925, autorka wielu opowiadań dla dzieci, np. „O czem Zosia nie wiedziała" (1897), „Odrodzona" (1898), „Stracona" (1897), oraz podręczników szkolnych.

Niewiadomski, 1. Stanisław, kompozytor pols. * 1859, uczeń Karola Mikulego we Lwowie, potem F. Krenna w Wiedniu i G. Jadassohna w Lipsku, długoletni nauczyciel harmonji w konserwatorjum lwowskiem, sprawozdawca muzyczny, redaktor „Gazety muzycznej" 1918—1921, obecnie w Warszawie, zasłynął z cyklu wykwintnych pieśni do słów M. Konopnickiej, A. Asnyka, M. Gawalewicza i in. Przetłumaczył E. Hanslicka „O pięknie w muzyce" i napisał monografję o Moniuszce.

2. Eligjusz, malarz polski, (1869—1923), studja malarskie w Warszawie i Petersburgu. Poza obrazami kompozycyjnemi: „Polonja", „Człowiek leśny", „Lech", „Władca", „Anioł Śmierci" i in. malował głównie portrety i pejzaże; również oddawał się malarstwu dekoracyjnemu (polichromja kościoła w Koninie). Napisał „Wiedza o sztuce" i „Malarstwo współczesne". Za zabójstwo prezydenta Rzpltej Narutowicza (1922) rozstrzelany w styczniu 1923.

Niewiarowski Aleksander (pseud. A l. P ó ł k o z i c), pisarz i publicysta pol., (1824—1892), należał do t. zw. „cyganerji warszawskiej", pierwsze utwory drukował w czasopismach warsz. od r. 1843, w l. 1847—51 przebywał w Paryżu, gdzie poznał Słowackiego, od r. 1852 bardzo czynny w dziennikarstwie warsz., w l. 1854—1857 jeden z głównych współpracowników „Gazety Warszawskiej", w l. 1857—59 redaktor „Gazety Codziennej" i t. d.; z artykułów jego w czasopismach najważn. wspomnienia (m. i. o Słowackim), w l. 1853—57 wydał oddzielnie szereg powieści, m. i. „Rękopism mego kuzyna warjata", „Życie na żart", „Galerja konkurentów i konkurentek".

Niewiaża (lit. Nevezis), prawoboczny dopływ Niemna na Litwie, długi 177 km. Wypływa na płd. od miasteczka Traszkun, pod Poniewieżem zmienia kierunek z zach. na płd., przepływa pod Kiejdanami, a uchodzi na zach. od Kowna. Dopływy: Joda, Dajnówka, Abela i Szuszwa.

Niewidomy, osobnik dotknięty ślepotą (utrata wzroku), ob. Ślepota.

Niewidomych psychologja zajmuje się badaniem świata wrażeń ludzi niewidomych i przejawów ich życia wewnętrznego. Obok wyjątkowo rozwiniętego zmysłu c z u c i a, rozporządza niewidomy doskonałym s ł u c h e m, który ułatwia mu orjentowanie się w przestrzeni. Funkcje obu tych zmysłów (t. j. czucia i słuchu) zespalają się, tworząc jak gdyby nowy zmysł, tj. z d o l n o ś ć w y c z u w a n i a n a o d l e g ł o ś ć. Tym sposobem może niewidomy wyczuć na dystans różne przeszkody tamujące ruch, np. ścianę, ogrodzenie i t. p. U o ś l e p ł y c h występują wrażenia wzrokowe jeszcze przez dłuższy czas. Jak wygląda znajomość przestrzeni u ślepych od urodzenia tego nie wiemy. W każdym razie jest to tylko przestrzeń t. zw. d o t y k o w a.

Niewieski Stanisław, wierszopis i publicysta pol., † 1699, astrolog, prof. akad. krakowskiej i zamojskiej, wydawał w Zamościu (1672—1700) popularne w swoim czasie „kalendarze".

Wyspa File w czasie wylewu. Na lewo kiosk z czasów rzymskich, na prawo ruiny świątyni Izydy.

Łodzie transportowe na Nilu pod Kairem. (Fot. Sennecke).

Tama na Nilu pod Nag-Hammadi (Atlantic Photo).

Odnoga Nilu pod Assuanem (Syene).

Nosorożec ze Staruni.
(W zbiorach Akademji Umiejętności w Krakowie).

Aj. fotogr. „Światowida", na pl. kraj. „Alfa".

wydał nadto zbiór epigramatów: „Gotowość rymów" (1695 i później).

Niewinne dzieciątka (Niewiniątka), (łac. Festum Innocentium), święto 28 grudnia na pamiątkę rzezi betlejemskiej.

Niewjańsk (Niewjańskij Zawod), miasto na Uralu (Rosja), w okręgu Swerdłowsk nad rz. Niejwą z 13.275 mieszk. Posiada przemysł żelazny, a wpobliżu Kałatyńskie kopalnie miedzi.

Niewocińskie jezioro, ob. Löwentinsee.

Niewola, niewolnictwo, stan człowieka, polegający na tem, że jako niewolny (i najczęściej wyjęty z pod prawa) jest własnością innego. W starożytności było n. szeroko rozpowszechnione; niewolnicy, przeważnie jeńcy wojenni (w starszem prawodawstwie rzymskim też dłużnicy, którzy nie mogli spłacić swych długów), wykonywali pracę domową i przemysłową. Także przestępców przenoszono do stanu niewolników. Niewolnik (homo servus) nie posiadał według prawa rzymskiego zdolności prawnej, był jako rzecz przedmiotem handlu, pan miał nad nim prawo życia i śmierci; pozostawiał jednak często niewolnikowi zarząd części swego majątku (t. zw. peculium). Wyzwoleńcy (libertini) zostawali w stosunku zależności od patrona, który ich wyzwolił. Okrutne obchodzenie się z niewolnikami było przyczyną wojen z nimi (138—132 przeciw Eunusowi, 103—99 przeciw Tryphonowi, 73—71 przeciw Spartakusowi), zwłaszcza kiedy przy końcu okresu republiki używano niewolników bez wyroku sądowego do walki ze zwierzętami i do krwawych zapasów (ob. Gladjatorzy). Pierwszą ochronę prawną dała lex Petronia w 61 r. po Chr. Trajan i Hadrjan usunęli wyjęcie z pod prawa niewolników. N. trwało jednak jeszcze i w czasach chrześcijańskich. Przez Kościół traktowani byli niewolnicy naogół na równi z wolnymi; papież Kalikst (w III. w.) był wyzwoleńcem. — O niewolnych w średniowieczu, ob. Chłopi, Pańszczyzna, Poddaństwo. — Na wschodzie (Egipt, Arabja, Marokko, Persja, Turcja), utrzymało się n. do czasów najnowszych w złagodzonej przez religję formie. U Żydów starożytnych uwalniano niewolników po sześciu latach. W Afryce płn. utrzymało się n. do r. 1846. — Handel murzynami wprowadzony w r. 1434 także w Hiszpanji i Portugalji, rozwinął się od czasu odkrycia Ameryki, za sprawą Las Casas'a (ob.), który chciał w ten sposób powstrzymać tępienie słabowitych tubylców. Także Karol V. (1517) popierał ten handel (t. zw. Asiento, ob.). Pierwsi wystąpili przeciw handlowi murzynami Kwakrowie (w r. 1751); Danja i Norwegja zakazały go 1792 a Anglja 1808 („Abolitions-act of Slavery"). 1814 zniosła go Francja, 1817 Hiszpanja, 1823 Portugalja, 1830 Brazylja. Mimoto uprawiano handel murzynami potajemnie w dalszym ciągu. 1838 zniosła Anglja n. w swych kolonjach, 1848 także Francja. Za ich przykładem postępowały północne Stany Unji płn. am. (ob. Liberja), podczas gdy w Stanach płd. n. wzmagało się jeszcze. Za sprawą partji republikańskiej (której zwycięstwo oznaczał wybór Lincolna 1860) i wojny domowej (z 11-tu południowemi stanami, które nie zniosły n.) przyszło wreszcie 1864 do proklamowania emancypacji niewolników, przeprowadzonej po pokonaniu Stanów płd. (1865). W Brazylji zniesiono faktycznie i ostatecznie n. dopiero 1888, na Kubie po uporczywych walkach 1881. Podczas gdy Portugalczycy, Hiszpanie, a zwłaszcza Francuzi obchodzili się z murzynami ameryk. łagodnie, traktowali ich Anglicy, Amerykanie St. Zjedn. i Holendrzy (w Surinam) tak źle, że w wielu miejscowościach wybuchały bunty. Tępiono często brutalnie niewolników niezdolnych do pracy, za małe przestępstwa „skazywano na śmierć". Przy polowaniach na murzynów, przewożonych potem do Ameryki i porwaniach (uprawianych zwłaszcza przez Arabów i Portugalczyków), a także przy transportach ginęły wielkie ilości niewolników; w niektórych stanach Am. Płn. „hodowano" murzynów dla eksportu.

Obecnie istnieje jeszcze n. w Azji (zwłaszcza Arabji) i Afryce środk.; w Afryce płd. i zach. jest zniesione lub istnieje w formie znacznie łagodniejszej. Egipt zniósł n. 1895, Madagaskar 1877, Zanzibar 1909, terytorjum Kongo 1885. — W r. 1841 podpisała W. Brytanja, Austrja, Prusy i Rosja wzajemną ugodę, dopuszczającą do przeszukiwania i konfiskowania okrętów niewoln., żeglujących pod flagami tych państw na morzach wpobliżu wybrzeży afrykańskich. Na mocy uchwał konferencji brukselskiej (1889/90), podpisanych przez W-ką Brytanję, Francję, Włochy, Niemcy, Hiszpanję, Austro-Węgry, Belgję, państwo Kongo, Danję, Holandję, Luksemburg, Portugalję, Rosję, Szwecję i Norwegję, St. Zjedn. A. P., Persję, Turcję, Zanzibar, Liberję i wolne Państwo Orańskie, zostały okręty wojenne powyższych państw uprawnione i zobowiązane do przeszukiwania statków o pojemności mniejszej niż 500 tonn reg. — W. Brytanja zwalczała po 1850 także skutecznie handel chińskimi i indyjskimi kulisami i polinezyjskimi kanakami, zbliżony bardzo do handlu niewoln. — Traktaty międzynarodowe zawarte w r. 1926 pod egidą Ligi Narodów zakazują ostatecznie handlu niewolnikami.

Niewola babilońska, ob. Babilońska niewola.

Niewolnictwo, ob. Niewola, niewolnictwo.

Niewolnicza rzeka, ob. Mackenzie i Niewolnicze jezioro.

Niewolnicze jezioro, 1. (Wielkie N. j.; ang. Great Slave Lake), usiane wyspami jezioro w kanad. Płn.-Zach. Terytorjum, długie 450 km, szer. do 110 km, głębokie zgórą 140 m, o powierzchni 27.440 km². Uchodzi doń m. i. Wielka Rzeka Niewolnicza, wypływająca z jez. Atabaska. Jezioro jest połączone również rzekami z Wielkiem Jeziorem Niedźwiedziem, a rz. Mackenzie odwadnia je do morza Lodowatego Płn. Nad brzegami jez. N. leżą drobne osady Hudsonbai Company i stacje misyjne, m. i. Fort Resolution i Fort Rae. Jezioro jest przez 6 miesięcy zamarznięte.

2. (Małe N. j.; Lesser Slave Lake), jezioro w prow. Alberta (Kanada) z 1.250 km², głębokie do 3 m. Mała Rzeka Niewolnicza odwadnia je do jez. Atabaska.

Niewolnicze wybrzeże (Benin), pas nadbrzeżny nad zatoką Benin w zach. Afryce, mię-

dzy ujściem Volty i rz. Benin, nazwane tak od kwitnącego tu ongiś handlu niewolnikami. Obejmuje część ang. Złotego Wybrzeża i Nigerji oraz wybrzeża franc. Dahome i Togo.

Niewolników jezioro i wybrzeże, ob. Niewolnicze jez. i wybrzeże.

Niewód, sieć rybacka, mająca kształt wydłużonego prostokąta, przechodzącego w punkcie środkowym w workowaty lej, t. zw. m a t n i ę. N., obciążony u dołu ołowiankami i zaopatrzony u góry w drewniane pływaki, zarzuca się do wody, rozciąga na całą szerokość i ciągnie na pewnej przestrzeni. Przed wyciągnięciem zbliża się końce n. do siebie, przez co zagarnięte ryby dostają się do matni.

Niewska Olga, współczesna rzeźbiarka polska, * 1898, studja w Krakowie, wystawia swe prace w Towarzystwie Sztuk Pięknych w Krakowie i w Zachęcie warszawskiej. Krakowskie Muzeum Narodowe posiada rzeźbę N., przedstawiającą Feliksa Jasieńskiego.

Niewymierna liczba jest to ułamek dziesiętny nieskończony i nieokreślony. L. n. może być określona albo jako granica pewnych ciągów liczb wymiernych, albo przez wskazanie, od których liczb wymiernych jest większa, a od których mniejsza, albo jako miara odcinka niewspółmiernego z jednostką miary. L. n. dzieli się na algebraiczne, np. $\sqrt{2} = 1,4142...$ i przestępne, np. $\pi = 3,14159...$

Niewypłacalność zachodzi wówczas, gdy dłużnik nie jest w stanie wypełniać swoich zobowiązań, w całości lub częściowo; w szczególności przyjmuje się jej zaistnienie w wypadku z a w i e s z e n i a w y p ł a t. — Por. Konkurs, Upadłość.

Niezabitowski Wacław, pisarz pol., † 1928, wydał powieści „Huragan od Wschodu" (1928), „Ostatni na ziemi" (1928, najlepszy jego utwór), „Skarb Aarona" (1929), dramat wierszem „Jeremjasz" (1928), pozostawił w rękopisie powieść: „Golfsztrom" i dramat „Maćko Borkowic". Obdarzony bogatą wyobraźnią i żywiołową pomysłowością, odznaczał się dużemi zaletami techniki konstrukcyjnej. Pracował nadto w dziennikarstwie, redagując m. i. w r. 1917 niepodległościowy „Lud Miechowski".

Niezabytowski Karol, pols. działacz społecz., * 1865, studja fizyczno-matematyczne w Petersburgu, 1911—13 poseł ziemi mińskiej do Dumy, 1919 główny pełnomocnik Pol. Czerwonego Krzyża na froncie białoruskim, 1926—29 minister rolnictwa, 1928 senator; założyciel szeregu przedsiębiorstw gospodarczych.

Niezależności ruchów zasada, prawo, według którego przemieszczenie ciała, poddanego jednocześnie działaniu dwóch sił jest takie samo, jakie wywołałyby obie te siły, działając na ciało jedna po drugiej.

Niezapominajka, ob. Myosotis.

Niezmiennik, ob. Niezmienników teorja.

Niezmienników teorja, dział algebry wyższej. Formą n — tego stopnia kilku zmiennych nazywamy wielomian jednorodny tych zmiennych (p. Wielomian). N i e z m i e n n i k i e m f o r m y nazywamy funkcję współczynników formy, o tej własności, że przy przekształceniu linjowem zmiennych (p. Przekształcenie) funkcja ulega pomnożeniu przez potęgę wyznacznika przekształcenia. N. p. dla formy kwadratowej dwójkowej (czyli o dwu zmiennych) $ax^2+2bxy+cy^2$ niezmiennikiem jest $ac-b^2$, gdyż wyrażenie to przy przekształceniu linjowem mnoży się przez kwadrat wyznacznika. Wyrażenie, zależące nietylko od współczynników, ale i od zmiennych, nazywa się w s p ó ł z m i e n n i k i e m. N. p. dla dwójkowej formy trzeciego stopnia

$$ax^3 + 3bx^2y + 3cxy^2 + dy^3$$

współzmiennikiem jest $(ax + by)(cx + dy) - (bx + cy)^2$. T. n. ma zastosowanie w geometrji przy badaniu własności krzywych i powierzchni. Pojęcie niezmiennika może być uogólnione, tak, że oddaje usługi także w geometrji różniczkowej.

Nieznany żołnierz (franc. soldat inconnu, ang unknown warrior), poległy uczestnik wojny światowej lub którejś z wojen narodowych, jakie się po niej wywiązały, wyznaczony przez los, jako symboliczny przedstawiciel masy poległych rodaków i przedmiot kultu, poświęconego bezimiennemu bohaterstwu i ofierze krwi. Ob. Grób Nieznanego żołnierza.

Nieżyn, ob. Niżyn.

Nieżyt, ob. Katar.

Nife (z Ni = nikiel i Fe = żelazo), geofizykalna nazwa jądra ziemi.

Nigde, stolica wilajetu N. (173.467 mieszk.) w środk. Azji Mniejszej z ok. 6.000 mieszk. handlem i wyrobem dywanów.

Nigella damascena.

Nigella Tourn. (c z a r n u s z k a), jednoroczna roślina z rodziny Ranunculaceae, liście pierzasto-sieczne, kwiaty ujęte zwykle w podsadkowe liście. N. damascena L. (cz. d a m a s c e ń s k a) ma listki okwiatu jasno-niebieskie, zielone zakończenia nerwów. Hodowana po ogrodach, pochodzi z nad morza Śródziemnego. N. sativa L. (cz. s i e w n a) z Małej Azji, o kwiatach białych, niebiesko unerwionych, często wśród zbóż, czasem uprawiana, nasiona dawniej używane w lecznictwie, obecnie jako przyprawa. N. arvensis L. (cz. p o l n a) występuje w Polsce w zasiewach na niżu.

Niger (Nigir), wielka rzeka w płn.-zach. Afryce, długa 3.940 km, z dorzeczem 2,092.000 km².

Wypływa jako D ż o l i b a 1.300 m nad poz. morza na granicy Sierra Leone, Liberji i franc. Gwinei, płynie aż do Timbuktu przez zach. Sudan ku płn.-wsch., tworzy między 15° i 9° szer. płn. wielkie progi i katarakty B u s s a (200 km), płynie później ku płd.-wsch., tworząc w średnim biegu liczne rozwidlenia, laguny i jeziora (np. Fagibine). W porze deszczów zimowych występuje N. daleko poza brzegi i od jez. Debo płynie do tyłu. Od Timbuktu aż po Gagho (16° szer. płn.) płynie przez pustynię, tracąc tu wiele wody. Od Lokodji, gdzie N. łączy się z Binue nazywa się K w o r r a (Kuara). Pod 5° 30' szer. płn. zaczyna się wielka delta N. (24.000 km²). Z 22 jej ramion najważniejsze są: Benin, Bras, Bonny, Forcados i Rio Nun. W bagnistej i lesistej delcie N. kwitnie uprawa palm oleistych, to też ramiona delty nazywane bywają „rzekami oliwnemi" (O i l R i v e r s). Naogół jest N. z powodu licznych mielizn, katarakt i niejednostajnego wodostanu mało żeglowny. Jedynie w górnym biegu, między Kulikoro i Kabarą istnieje regularna komunikacja parowcowa. N. prowadzi 30.000 m³ wody w sek. (więcej od Nilu). Odległość źródeł od ujścia wynosi w linji powietrznej tylko 1.810 km.

Plinjusz i Ptolemeusz uważali za N. rz. Ued Gir w oazie Tuat, średniowieczni zaś geografowie arabscy sądzili, że N. łączy się przez jez. Czad z Nilem. Z Europejczyków widział N. pierwszy Mungo Park, źródła rzeki odkryto dopiero w 1879 (Moustier i Zweifel).

Niger (Colonie du Niger), kolonja franc. we Franc. Afryce Zach. między 13° i 22° szer. płn. oraz 0° i 12° dług. wsch. z 980.000 km² i 1,218.717 mieszk., w północnej części pustynna, w środk. zaś i płd. lesista i stepowa. Płn. N. zamieszkują Maurowie, Tuaregowie i Berberowie, z płd. — ludy Haussa. Stolicą jest N i a m e y z 3.142 mieszk. Do 1922 stanowił N. terytorjum z zarządem wojskowym.

Niger Company (Royal N. C.), ang. towarzystwo handlowe, założ. w 1879 jako United African Company (od 1882 — National Afr. Comp.), otrzymało w 1886 prawo rozciągania, zapomocą układów z tubylczymi kacykami, zwierzchności, pobierania ceł i uprawiania handlu na obszarach nad dolnym Nigrem i nad Binue, ażeby nie pozwolić na usadowienie się tamże Niemcom. W 1900 przekształcono posiadłości towarzystwa na protektoraty Płn. i Płd. Nigerji.

Niger Wybrzeże (ang. Niger Coast Protectorate), obszar zajęty przez towarzystwo, założone w Liverpoolu w 1885 z prawem eksploatowania wybrzeża Nigerji od Lagos do Kamerunu (z wyjątkiem części należącej do Royal Niger Company). Obszar ten dostał się w 1891 pod zwierzchnictwo Anglji jako „Protectorate of the Oil Rivers". Od 1900 tworzył N. W. część Płd. Nigerji.

Nigerja (ang. Colony and Protectorate of Nigeria), ang. kolonja i protektorat w ang. Afryce Zach., nad rz. Nigrem, między 14° 30' i 4° szer. płn. a 3°—14° dług. wsch., obejmuje Lagos, Płd. (Lower) i Płn. (Upper) Nigerję, razem 869.400 km² i 18,403.807 mieszk. N. obejmuje obszary nad dolnym Nigrem i Binue, a na płn. również część Sahary. Wybrzeża zajmują obszary napływowe, wnętrze zaś kraju wyżyna, zbudowana ze skał starokrystalicznych; w okolicy jez. Czad spotykamy podłoże laterytowe. K l i m a t na wybrzeżach gorący i wilgotny, zmienia się we wnętrzu kraju na suchy, stepowy, a nawet pustynny. W puszczach nadbrzeżnych mieszkają kanibalskie plemiona, niepewnej przynależności rasowej, we wnętrzu murzyni sudańscy, trudniący się rolnictwem oraz panujące ludy Haussa i Fulbe, które trudnią się handlem i wyznają islam. Z bogactw mineralnych posiada N. srebro, ołów, mangan, monazyt i węgiel. Wywozi się głównie: olej palmowy, cynę, kauczuk, orzechy ziemne i kola, kakao, kawę, tytoń, zioła lecznicze, drzewo, kość słoniową, skóry. W komunikacji odgrywa główną rolę kolej: Lagos—Kano i rz. Niger. Stolicą jest L a g o s. Na czele zarządu N. stoi gener. gubernator, któremu podlega również ang. część K a m e r u n u (razem z nim ma N. 957.000 km²). Obok gubernatora stoi na czele zarządu kraju (od 1922) rada wykonawcza i rada ustawodawcza. — Po walkach z tubylczemi państwami (Benin i i.) Anglja zajęła kraj w 1900 (ob. Niger Company) i podzieliła go na Płn. i Płd. Nigerję (od 1906 z Lagos), które w 1914 złączono w jedną kolonję, a w 1918 powiększono o część Kamerunu (mandat).

Nightingale miss Florence, (1820—1910), angielska pionierka pielęgnowania chorych przez kobiety w Anglji, otoczona wielkiem poważaniem jako kierowniczka angielskich lazaretów w czasie wojny krymskiej.

Nigidius Figulus Publius, rzymski uczony (ok 98—45 prz. Chr.), przyjaciel Cicerona, pitagorejczyk. Urywki jego pism wyd. Swoboda (1889).

Nigra Constantino, hr., polityk włoski, (1828—1907), sekretarz Cavoura, towarzyszył mu w jego misjach dyplomatycznych, jako przedstawiciel Sardynji w Paryżu, należał do zaufanych Napoleona III. 1876 ambasador w Petersburgu, 1882 w Londynie, 1885 w Wiedniu.

Nigritella Rich. (c i e m n o g ł ó w), storczyk N. angustifolia Rich. (c. w ą s k o l i s t n y) o kwiatach czarno-purpurowych, pachnących, w Karpatach na halach i połoninach.

Nigrycja (franc. Nigritie), nazwa używana w nowszych czasach na oznaczenie części Afryki (na płd. od Sahary), zamieszkałej przez murzynów.

Nigryn, minerał, odmiana rutylu bogata w żelazo, występuje w czarnych kryształach lub ziarnach.

Nigryzm, tyle co Melanizm (ob.).

Nihil (nil. łac.), nic. N. probat, qui nimium probat, niczego nie dowodzi, kto zbyt wiele udowadnia (ob. Homo sum etc.).

Nihil novi, nazwa słynnej konstytucji, uchwalonej w 1505 przez sejm radomski. Głosiła ona, że w przyszłości królowie polscy nie będą mogli stanowić nic nowego bez udziału senatorów i posłów ziemskich, coby mogło wyjść 1. na ścieśnienie i obciążenie Rzpltej, 2. na krzywdę i niewygodę jednostki, 3. na zmianę prawa ogólnego i wolności publicznej. Ustawa ta, stanowiąca zwycięstwo króla i szlachty nad możnowładztwem, stanowi decydujący etap w dziejach

polskiego parlamentaryzmu, wysuwając jako czynnik decydujący w państwie izbę poselską. Władza króla została ograniczoną w zakresie prawodawstwa oraz nakładania nowych ciężarów, niemniej zachował on w dalszym ciągu prawo wydawania rozporządzeń w sprawach, nie objętych konstytucją n. n.

Nihiliści (od łac. nihil, „nic"), radykalne koła młodzieży rosyjskiej w latach 60-tych XIX. w. N. nie uznawali istniejącego porządku rzeczy, krytyką swą podważali obowiązującą moralność, religję, małżeństwo etc. Pojęcie n. rozpowszechniło się dzięki słynnej powieści Turgeniewa „Ojcowie i synowie" i przez pewien czas stosowane było mylnie na Zachodzie Europy do wszystkich rewolucjonistów rosyjskich.

Nihilizm, kierunek filozoficzny i polityczny w Rosji 1860—70, negowanie przyjętych powszechnie form życia zbiorowego i indywidualnego. — W t e o l o g j i pogląd, datujący się jeszcze od Abelarda, jakoby Chrystus, skoro jego ludzka natura nie istnieje sama przez się, nie tworzył osobnej jednostki, był „niczem".

Niigata, stolica prow. N. (Japonja), na zach. wybrzeżu Hondo, przy ujściu rz. Szinanogawy do morza Japońskiego ze 108.941 mieszk. Posiada port, szkołę medyczną, znaczny przemysł bawełniany i jedwabniczy oraz handel.

Niihau (Nihoa), jedna z wysp Hawajskich z 246 km², słabo zaludniona.

Niitakajama (Mount Morrison), góry na wyspie Taiwan, wys. do 4.115 m. Na ich obszarze występują gęsto cieplice i trzęsienia ziemi.

Nijar, miasto w prow. Almeria (Hiszpanja) z 10.800 mieszk. Kopalnie ołowiu, żelaza, manganu i kaolinu oraz przemysł tkacki i porcelanowy.

Nijkerk, miasto w prow. Gelderland (Holandja), połączone kanałem z Zuidersee z 9.576 mieszk. Przemysł tkacki i handel.

Nijmegen (Nimwegen), miasto w prow. Gelderland (Holandja), nad rz. Waal z 76.069 mieszk. Posiada gotycki kościół (XIII—XV. w.), ratusz (z 1554) z wielu dziełami sztuki, muzeum, ruiny zamku i katolicki uniwersytet (od 1923), a wreszcie znaczny przemysł i handel. W N. zawarła Francja 12 sierpnia i 13 grudnia 1679 pokój z Niderlandami i Hiszpanją, a 5 lutego 1679 zawarły tu pokój: Austrja, Francja i Szwecja.

Nika, rewolucja partyj cyrkowych w Konstantynopolu przeciw Justynjanowi 13—19 stycz. 532. Partje, rozdrażnione surowością cesarza, zbuntowały się i pod hasłem „Nika" („zwycięż!") obwołały cesarzem krewnego ces. Anastasiusa, Hypatiusa, ale zostały pokonane przez Belizarjusza.

Nikandros, grecki poeta dydaktyczny, lekarz z Kolofonu, napisał ok. 150 prz. Chr. trudne do zrozumienia dzieło: „Theriaka" (środki przeciw ukąszeniom jadowitych zwierząt) i „Alexipharmaka" (Odtrutki).

Nikaragwa (Nicaragua), największa republika środk.-amerykańska, pomiędzy Hondurasem, Costaricą, oceanem Spokojnym i morzem Karaibskiem, mająca 118.453 km² i 638.119 mieszk. Wsch. część kraju zajmuje terytorjum Mosquito, posiadające płaskie i ubogie w porty wybrzeże, podczas gdy wybrzeża Pacyfiku obfitują w doskonałe porty. Większą część kraju zajmują góry (wys. do 1.800 m), nachylone ku morzu Karaibskiemu, a zbudowane ze skał krystalicznych, paleozoicznych i młodowulkanicznych. Na wsch. od nich ciągnie się wąska (25—75 km) nizina przybrzeżna, wypełniona osadami trzeciorzędowemi i aluwjami. Na płd.-zach. od gór biegnie od zatoki Fonseca aż po ujście Rio San Juan rów zapadliskowy, w którym znajdują się jeziora Nicaragua i Managua, a w zach. jego części wznosi się kilka, po części jeszcze czynnych wulkanów (Coseguina, Viejo, Ometepe). Omawiany rów jest najżyźniejszą i najsilniej zaludnioną częścią kraju, podobnie jak leżąca na płd.-zach. od niego Sierra de Managua. Z rzek wymienić trzeba Coco (Wanks River), Rio Grande, Bluefields River i San Juan. Wybrzeża Mosquito są oddzielone od reszty kraju potężnym pasem niedostępnych puszcz dziewiczych.

Ludność składa się w 60% z Trigueños (mieszańcy białych i Indjan), poza tem jest tu 16.8% białych, 9.5% murzynów i zambos i ok. 20.000 dzikich Indjan (Sumo, Misquito i i.). Szkolnictwo powszechne jest zaniedbane. W kraju istnieją 3 uniwersytety (facultades) w Managuie, Leonie i Granadzie. Panującą religją jest rzymsko-katolicka. Ludność trudni się głównie rolnictwem (banany, cukier, kukurydza, bób i kawa) i chowem bydła. Kopalnie należące przeważnie do obywateli Stanów Zjedn. dostarczają złota i srebra. Wywozi się głównie kawę, banany, cukier, drzewo i złoto. Głównemi portami są: Corinto i San Juan del Sur (nad Pacyfikiem) oraz San Juan del Norte (Greytown). Stosunki handlowe utrzymuje N. głównie ze Stanami Zjedn. Am. Płn. W 1926 wywieziono towarów za 13 milj. cordoba, przywieziono za 10,3 milj. Kolei posiada kraj 340 km. Jednostką monetarną jest cordoba = 100 centavos = 1 dolar. Położenie gospodarcze kraju jest złe, jest on też zależny finansowo i co za tem idzie, politycznie od Stanów Zjedn.

Według konstytucji z 5 kwietnia 1913 stoi na czele kraju prezydent, wybierany na 4 lata. Kongres składa się z izby deputowanych (40 członków wybieranych co 4 lata) i senatu (13 członków na 6 lat). Republika dzieli się na 13 departamentów i 2 okręgi. Stolicą jest M a n a g u a (dawniej Leon). Istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej (18—45 lat); armja na stopie pokojowej liczy ok. 1.000, na stopie wojennej ok. 75.000 ludzi. Marynarki N. nie posiada. Barwy państwa: niebiesko-biało-niebieska (ob. tabl. Flagi).

D z i e j e. N., będąca pierwotnie częścią Guatemali, oderwała się wraz z nią 1821 od Hiszpanji, 1823 stała się jednym z pięciu Zjednoczonych Stanów Ameryki Środkowej, 1848 otrzymała konstytucję; przez długi czas wyróżniała się swoją polityką pokojową: wojnę z Hondurasu 1893 zakończył prezydent Santos Zelaya, który nadał krajowi 1894 nowy ustrój. Prezydent Diaz 1911—17 prowadził politykę całkowitej uległości wobec Stanów Zjednoczonych Am. Płn., pozwolił im 1916 na budowę kanału (ob. kanał N.), 1917 zerwał stosunki dyplomatyczne z Niemcami, następca zaś jego Chamorro wypowiedział im 1918 wojnę. Po wojnie wpływ Stanów Zjednoczonych stał się dominujący i tylko uznani przez nie prezydenci mogli faktycznie sprawować władzę. 1927 stanął układ, w którym N. zrezygnowała z prawa prowadzenia wojen, zobowiązała się dostarczać Stanom Zjedn. pomocy i pozwalać im każdej chwili na zbrojną interwencję.

Nikaragwa kanał, mający łączyć Atlantyk z Pacyfikiem za pośrednictwem rz. San Juan i jez. Nicaragua, był już projektowany w XVI. w., a w 1889 r. powstało w Nowym Jorku towarzystwo Nicaragua Canal Construction Company, które jednak musiało w 1891 zaprzestać robót z chwilą przejęcia przez rząd Stanów Zjedn. kanału Panamskiego. Obecnie znowu zamierza się z powodu przeciążenia tego kanału rozpocząć budowę kanału N., mimo, iż jego długość wynosiłaby 300 km, a koszta budowy ok. ³/₄ miljarda dolarów.

Nikaria (staroż. Ikaria), wyspa w Sporadach (Grecja), należąca do nomarchji Samos, z 267 km² i ok. 15.000 mieszk. Główną osadą jest A g i o s K i r i k o s (ok. 5.000 mieszk.).

Nike.

Nike, grecka bogini zwycięstwa. W walce z Tytanami pomocną była Zeusowi. Jako bogini zwycięstwa występowała najczęściej z bóstwami, pomagającemi w zwycięstwie, n. p. Zeus Olimpijski i Atena Partenos, (dłuta Fidjasza) trzymają N. na ręku. Przedstawiano ją ze skrzydłami, z palmą i wieńcem, zawsze gotową do lotu (na kuli ziemskiej). Wspaniałem dziełem jest wykopany w Olimpji w 1877 posąg N. Pajoniosa i N. z Samotraki (ostatni w Luwrze); dziełem z rzymskich czasów jest N. z Brescji.

Nikeforos Gregoras, bizant. polihistor, ob. Gregoras.

Nikephoros (greck. „przynoszący zwycięstwo"), cesarze bizantyńscy:

1. N. I., panował 802—811, wzburzył przeciw sobie lud uciskiem podatkowym, duchowieństwo opodatkowaniem dóbr, podbił plemiona słowiańskie na Peloponezie i rozpoczął ich chrystjanizację, zginął w wojnie z Bułgarami.

2. N. II., (913—969), jeden z najdzielniejszych generałów Konstantyna VII. i Romanosa II. w wojnach z Arabami, 963 koronował się cesarzem, zdobył na Saracenach M. Azję i Syrję, walczył pomyślnie z Bułgarami, uciskał lud i wywołał opór duchowieństwa, wobec którego bronił prerogatyw państwa.

3. N. III. Botaniates, wódz armji wschodniej, 1078 wstąpił na tron, 1081 strącony przez Alexiosa I. Komnena, zmarł w klasztorze.

Niketas, pisarz kościelno-historyczny, około 400 r., był biskupem Akwilei, według innych Romantium nad Adrjatykiem, napisał podręcznik dla przystępujących do chrztu św.

Niketas, 1. Akominatos N. Choniates, bizantyński historyk, ob. Akominatos 2.

2. Eugenianos N., grecki poeta XII. w., napisał w jambach romans o miłości Chariklesa i Drozilli (u Herchera „Scriptores erotici graeci", t. 2, 1859).

Niketerje (greck.), uroczyste obchody zwycięstw, nagrody zwycięstw.

Nikiel Ni, pierwiastek metaliczny, występujący w stanie rodzimym w meteorytach. Do najważniejszych kruszców niklowych należą: m i l l e r y t NiS, n i k i e l i n $NiAs$, b ł y s z c z n i k l o w y $NiAsS$, c h l o a n t y t $NiAs_2$ oraz g a r n i e r y t $(NiMg)SiO_3 \cdot nH_2O$. Technicznie otrzymuje się go głównie z garnierytu, znajdującego się w nowej Kaledonji i z pentlandytu $(NiFe)S$, występującego w Ontario (Kanada). Garnieryt miesza się po zmieleniu z gipsem i węglem, odpowiednio formuje i wreszcie stapia w specjalnie zbudowanych piecach z 30—35% niklu i 45—50% żelaza. Następnie masę rozdrabnia się, miele, a po dodaniu 6% siarki stapia się z piaskiem, niklem (65%), żelazem (15%). Otrzymany tlenek n. redukuje się zapomocą pyłu węgla drzewnego do n. metalicznego (98—99%). Tlenek redukuje się niekiedy zapomocą bogatego w wodór gazu wodnego w 300°, a następnie poddaje działaniu tlenku węgla w temp. 50°. Powstający karbonylek n. $Ni(CO)_4$ (gaz) przeprowadza się w 200° ponad kawałkami n. metalicznego, na których następuje rozkład karbonylku na składniki. W ten sposób otrzymuje się nikiel 99,8—99.98%-wy.

W ł a s n o ś c i, z a s t o s o w a n i e. N. jest metalem srebrzysto-białym, o silnym połysku, twardym, doskonale ciągliwym, topi się w 1452°, c. wł. 8.8, cięż. at. 58.68. Podobnie jak żelazo i kobalt posiada n. własności magnetyczne. Doskonale opiera się działaniu powietrza i wody, z kwasów ulega łatwo tylko rozcieńcz. kwasowi azotowemu. Łatwo daje się obrabiać, spajać z żelazem i stalą. Czysty metal służy do wyrobu monet, naczyń kuchennych, stopów i t. d., oprócz tego do powlekania, czyli t. zw. n i k l o w a n i a metali mniej odpornych na działanie wody i powietrza, który to proces odbywa się zupełnie tak samo jak i srebrzenie. Sproszkowany n. znalazł zastosowanie jako katalizator przy procesach redukcji związków organicznych, n. p. przy t. zw. hartowaniu tłuszczów, przeważnie jednak używa się n. w stopach z innemi metalami.

Jako pierwiastek metaliczny został n. odkryty dopiero w r. 1751 (Cronstedt). Zastosowanie n.

początkowo niewielkie, zaczęło wzrastać po odkryciu w l. 1876—1883 wielkich złóż kruszców niklowych w Nowej Kaledonji, Newadzie, a zwłaszcza w Ontario, obecnie jest n. jednym z najbardziej pożytecznych metali.

Niklelin, stop niklu. P. Nikiel i Niklu stopy.

Nikielin, minerał, arsenek niklu $NiAs$, występujący w skupieniach nieregularnych lub rzadziej w heksagonalnych kryształach barwy miedziano-czerwonawej z częstemi czarniawemi nalotami. Tw. 5,5 c. wł. 7,4—7,7. W pięknych kryształach występuje w Sangerhausen, we Freibergu, Joachimowie, Rioja w Argentynie i in. Jest to najważniejszy i najbardziej rozpowszechniony kruszec niklu. Wietrzejąc przeobraża się w kwiat niklowy.

A. Nikisch.

Nikisch Artur, muzyk, (1855—1922), kompozytor i dyrygent orkiestry symfonicznej w Lipsku w „Gewandhaus" i w Berlinie, święcił triumfy w licznych podróżach jako dyrygent-wirtuoz, napisał sekstet smyczkowy, pieśni i kantatę „Die Christnacht".

Nikita, król Czarnogóry, ob. Mikołaj 1.

Nikitin Iwan Sawicz, rosyj. poeta ludowy, (1824—1861), samouk, szynkarz, później księgarz, w „Poezjach" (1856) i opowiadaniu wierszem „Kułak" (1858) dał głęboko odczute, o mocnej nucie społecznej, obrazy życia ludowego.

Nikjasz, ateński mąż stanu (konserwatysta) i wódz, (prz. 470—413 przed Chr.), najbogatszy człowiek w Atenach, po śmierci Peryklesa 429 prz. Chr. był 6 lat strategiem, w 421 zawarł pokój ze Spartą, nazwany jego imieniem; w 415 poprowadził na Sycylję wyprawę (por. Alcybjades i Lamachos), mimo, że sam był jej przeciwny, zwyciężył pod murami Syrakuz i byłby zdobył miasto, gdyby nie przyszła odsiecz z Koryntu i Sparty pod wodzą Gylippa. Nad Asinarosem zmusili Syrakuzanie Ateńczyków do złożenia broni we wrześniu 413, a N. stracono.

Nikko, miasto w prow. Tochigi (Japonja), na środk.-Hondo z ok. 4.000 mieszk. Posiada wspaniałe świątynie i pagody, które ściągają tłumy pielgrzymów.

Niklowa blacha, blacha z czystego niklu lub żelazna, platerowana niklową, także mosiężna, względnie cynkowa, galwanicznie niklowana.

Niklowe monety, monety z czystego niklu (n. p. w Austrji, Szwajcarji, Francji, Włoszech) lub ze stopów (n. p. Niemcy do r. 1914: 75% miedzi, 25% niklu, podobnie w Belgji, Stanach Zjedn.), mało się zużywają, są łatwe do odróżnienia od monet miedzianych i trudne do sfałszowania.

Niklu stopy. Stop niklu z chromem (5—20%), t. zw. chronin, odznacza się dużym oporem elektr., stąd też bywa używany do wyrobu ogrzewaczy elektrycznych. Dodatek wolframu, miedzi i t. d. zwiększa odporność stopu na działanie kwasu azotowego. Do wyrobu naczyń ogniotrwałych używany jest kalit, s. n. z glinem obok większej ilości żelaza i domieszek in. metali. S. n. z żelazem tworzą rozmaite gatunki stali niklowej (ob. Żelaza stopy), s. n. z miedzią, wytrzymalsze od czystego niklu na działania mechaniczne, bywają używane do wyrobu rozmaitych przyrządów, części maszyn i t. d. Barwa ich od jasno-żółtej (10% niklu), przechodzi w białą, począwszy od 25% niklu. Miedź zawierają stopy znane pod nazwą: niku, manganin, konstantan (ob.). Jeszcze przed odkryciem niklu znano i używano (Chiny) s. n. z miedzią i cynkiem (mosiądz niklowy). Nowe srebro (argentan) otrzymane po raz pierwszy 1823, zawiera 46—66% miedzi, 19—31% cynku, oraz 13—36% niklu. Jest to metal barwy żółtawej do srebrzysto-białej (zależnie do zawartości niklu), o c. wł. 8,4—8,7, twardszy, jednak równie dobrze ciągliwy jak mosiądz, odporny na działanie powietrza; działaniu kwasów ulega trudniej niż miedź lub mosiądz, odznacza się dużym oporem elektrycznym; znalazł szerokie zastosowanie przy wyrobie instrumentów chirurgicznych, części maszyn, noży, widelców, łyżek i t. d. Posrebrzony nosi rozmaite nazwy (argiroid, alpaka, chińskie srebro i t. d.). Nikielin używany do wyrobu drutów oporowych, zawiera 68% miedzi i 32% niklu. Bronz niklowy oprócz miedzi (58%) zawiera 27% cynku, 12% niklu, 2% cyny, 0,5% glinu oraz 0,5% bizmutu.

Niklu związki, wywodzące się od niklu dwuwartościowego, noszą nazwę związków niklawych, od niklu trójwartościowego, związków niklowych. Najczęściej spotykane i najtrwalsze związki niklawe występują w przyrodzie jako składniki niektórych minerałów (ob. Nikiel). Sztucznie można je otrzymać przez rozpuszczenie niklu, tlenku lub węglanu niklu w odpowiednich kwasach, połączenia nierozpuszczalne na drodze wymiany podwójnej. Tlenek niklawy NiO występuje w przyrodzie jako minerał bunsenit; działaniem wodoru lub węgla łatwo ulega redukcji. Ogrzewany ostrożnie na powietrzu utlenia się na czarny tlenek niklowy Ni_2O_3. Siarczek niklawy NiS strąca się w postaci czarnego osadu po dodaniu siarczku amonu do roztworu soli niklawej. Cyjanek potasu strąca z roztworów soli n. zielonkawy cyjanek niklawy $Ni(CN)_2$, rozpuszczający się w nadmiarze odczynnika, przyczem tworzy się sól zespolona $K_2[Ni(CN)_4]$.

Związków n. używa się przy galwanicznem niklowaniu metali, do barwienia szkła, do wyrobu płyt akumulatorów, jako katalizatorów i t. d.

Nikobary, grupa wysp na oceanie Indyjskim, na wsch. od Cejlonu z 1.645 km² i 9.272 mieszk. Mamy tu 3 grupy, złożone z 10 większych i 9 małych wysp, stanowiących podobnie jak Andamany przedłużenie gór zach. Birmy (trias, trzeciorzęd) i otoczonych przez rafy koralowe. Największa wyspa: W-ki Nikobar (874 km²) na płd. jest wysoka i lesista, podobnie jak sąsiedni Mały Nikobar, natomiast wyspy płn. są płaskie i nieurodzajne. Ludność, powstała ze zmieszania elementów weddoidzkich ze staromalajskiemi i zamieszkująca osady palowe, trudni się rybołówstwem i handlem. Klimat jest niezdrowy dla Europejczyków.

Od 1756 należały wyspy (Fryderyka) do Danji, od 1778 do Austrji, później (1846—56) zpowrotem do Danji, a od 1869 należą do Anglji i tworzą z Andamanami jeden okręg ze stolicą w Port Blair.

Nikodem, członek sanhedrynu w Jerozolimie, uczeń Chrystusa. Ewangelja N. jest apokryfem z średniowiecza (XIII. w.).

Nikołaici, wspomniana w Objawieniu św. Jana (2, 6. 15) sekta libertyńska w Pergamonie w Małej Azji.

Nikolaos, 1. z Damaszku, grecki historyk, ob. Mikołaj z Damaszku.

2. grecki retor z Miry w Licji, napisał ok. 480 r. po Chr. „Progymnasmata", (wyd. u Walza „Rhetores graeci", t. 1, 1883).

Nikolaos Kabasilas, teolog bizantyjski, † 1371, arcybiskup tesalonicki, jest głównym przedstawicielem teologji mistagogicznej.

Nikolsk-Ussuryjski, miasto na obszarze Dalekiego Wschodu (Rosja azjatycka), w okręgu Władywostok, nad rz. Sujfun, przy kolei Syberyjskiej z 32.121 mieszk. Przemysł młynarski, drzewny, żelazny, skórny i i.

Nikołaj, ob. Mikołaj.

Nikołajew, ob. Mikołajów.

Nikołajewsk, 1. miasto okręg. w gub. Stalingrad (Rosja), nieopodal lewego brzegu Wołgi, naprzeciw Kamyszyna z 19.201 mieszk. i handlem. — 2. (N. nad Amurem), miasto okręgowe w okręgu Dalekiego Wschodu, nad rz. Amur, 27 km od morza. Ma 7.452 mieszk., port oraz przemysł skórny i drzewny. Miasto założono w 1851 r. — 3. ob. Pugaczewsk.

Nikomachos z Gerasy (w Arabji), neo-pitagorejczyk i matematyk w I. w. po Chr., napisał: „Podręcznik harmonji" (wyd. u v. Jana „Musici scriptores graeci", 1895) i „Wstęp do arytmetyki" (wyd. Hoche'go, 1866), w którym zajmuje się głównie liczbami figuralnemi.

Nikomedes, bityńscy królowie: N. I., † 246 prz. Chr., utrwalił niezależność Bitynji i sprowadził do Małej Azji Celtów. Założył nową stolicę państwa, Nikomedję. — N. II., Epifanes, syn Pruzjasza II., usunął go z tronu w 149 prz. Chr., † ok. 94. — N. IV. (Filopator), w 89 r. na rozkaz Rzymian wszczął wojnę z Mitrydatesem, † 74. W testamencie zapisał swe królestwo Rzymowi, co pchnęło jeszcze raz Mitrydatesa do wojny.

Nikomedes, św., kapłan i męczennik w Rzymie ok. r. 95.

Nikomedja (łac. Nicomedia, greck. Nikomedeia, dzisiejsze Ismid [ob.]), stolica Bitynji, nad Propontydą, zbudowana w 264 r. prz. Chr. przez Nikomedesa I., za panowania Djoklecjana i Konstantyna W. była rezydencją cesarską.

Nikon, patrjarcha ros., (1605—1691), 1652 patrjarcha moskiewski, popadł w niełaskę u cara, 1658 wstąpił do klasztoru, 1667 został pozbawiony godności patrjarchy. Reforma kośc. N. (poprawienie ksiąg liturgicznych, zmiana rytuału i t. d.), dała początek t. zw. raskolnikom.

Nikopol, miasto w okręgu Plewna (Bułgarja), nad Dunajem z 4.638 mieszk. Pod N. pobił 28 września 1396 sułtan Bajazet króla węgierskiego Zygmunta Luksemburczyka.

Nikopol (ukr. Nikopil), miasto na Ukrainie, w okręgu Krzywy Róg, nad Dnieprem, przy ujściu Czertomeliku, z 14.209 mieszk. Wpobliżu znajdują się bogate kopalnie manganu.

Nikorowicz Ignacy, pisarz polski, * 1874, napisał prócz powieści „Jan Kiszecki" (1912) i „Krwią i łzami" (1922), oraz zbioru nowel „Zimny wiatr" (1915), szereg utworów scenicznych, jak jednoaktówki: „Cenzor moralności" (1907), „Człowiek z innej planety" i „Uświadomienie seksualne", dramat „Orchidee", a wespół z W. Gąsiorowskim sztukę „Pani Walewska". Najlepsza jest komedja „W gołębniku" (1912), tradycyjny słoneczny obrazek z polskiego dworku.

Nikosia, ob. Levkosia.

Nikotyna, alkaloid zawarty w liściach i nasionach tytoniu; przedstawia się jako bezbarwny olej, który można uzyskać z wyciągów wodnych tytoniu lub syntetycznie, ma zapach nieprzyjemny, oszałamiający, rozpuszcza się w wodzie, alkoholu i eterze, ma odczyn zasadowy, z kwasami wytwarza łatwo rozpuszczalne sole o ostrym smaku. N. jest gwałtowną trucizną systemu nerwowego, działa żrąco na błony śluzowe, przy zatruciach wywołuje silne poty i ślinienie, nudności, wymioty, biegunki, zawroty głowy, wkońcu omamy i drgawki. Dawka 0,06 gr działa śmiertelnie. Jako odtrutki przy lżejszych otruciach dobrze działają: kawa, tanina, świeże powietrze, w cięższych przypadkach przepłokanie żołądka, sztuczne oddychanie, konjak, ciepło, ewent. środki wymiotowe. Przez używanie tytoniu (palenie, żucie), łatwo następuje przyzwyczajenie się. N. jest szczególnie szkodliwa dla dzieci.

Nikt („Święty Nikt", łac. „Historia Neminis", ang. „John Nobody"), satyryczna legenda, występująca u ludów europejskich od XII. w.: „Święty Nikt", będąc „bez grzechu", dokonuje tych wszystkich czynów wielkich i dobrych, jakim według biblji „nikt" nie podoła.

Nikutowski Artur, malarz polski, przebywający głównie w Niemczech, (1830—1888), studjował w Królewcu i Düsseldorfie, malował głównie sceny wojenne, z tych wiele zaczerpniętych z dziejów Polski. W galerji w Karlsruhe znajduje się jego: „Przejście przez Berezynę", „Pogrzeb powstańca polskiego"; w muzeum w Bremie: „Koniec bitwy pod Lipskiem".

Nil, druga co do wielkości rzeka świata, a największa w Afryce z 6.397 (od jez. Wiktorji 5.589) km długości i 2,868,000 km² dorzecza, która odegrała ogromne znaczenie w dziejach ludzkości. N. wypływa jako Kagera (N.

Aleksandry) na płn. od jez. Tanganika, przepływa przez jez. Wiktorji, odkąd nazywa się Kiwira (N. Wiktorji lub N. Somerset). Tworzy on tu wodospady Ripon (wys. 5 m), potem Murchisona (41 m) i wpada do jez. Alberta (680 m), do którego uchodzi również N. Semliki, odpływ jez. Edwarda, jedna ze źródłowych rzek N. Z jez. Alberta wypływa N. (Górny) jako Bahr el-Dżebel („rzeka górska"), szer. ½—2 km, dostępny dla większych statków aż do katarakt pod Dufile i Redjaf. Wpływając pod Lado na równinę Sudanu tworzy wielkie bagna Sedd, gdzie z N. Górnym łączy się Bahr el-Ghazal (rz. Gazel). Tu również odgałęzia się od N. ramię Bahr el-Seraf (rz. Żyraf), płynący ku płn.-wsch., który powyżej ujścia Sobatu łączy się zpowrotem z N., który opuszcza bagna Sedd jako Bahr el-Abiad („biała rzeka", Nil Biały). Ujście Sobatu powoduje znów rozlewiska. Od jez. Alberta aż po Chartum wynosi spadek N. 312 m. Pod Chartumem uchodzi do N. 1.350 km długi Bahr el-Azrak (Nil niebieski), mający 331.500 km² dorzecza, o wiele węższa, ale też bardziej obfita w wodę rzeka źródłowa N. N. Niebieski wypływa na wys. 2.800 m w Abisynji, przepływa przez jez. Tana, opuszcza je jako 200 m szeroki Abai, wypływa z gór tworząc liczne wodospady i progi i wpływa poniżej Fazogl na stepy Sennaru. Jego spadek od jez. Tana do Chartumu wynosi 1.370 m. Pod Berber wpada do N. ostatni dopływ Atbar, następnie zaś (na 3.000 km) przebija się rzeka przez płytę pustynną, przyczem obszary uprawne ścieśniają się do wąskiego (3 km) terenu zalewowego rzeki. Napotkawszy pasma górskie na stepie Bajuda tworzy N. kolano w kształcie litery S, a zarazem 6 katarakt, z których najdłuższa (74 km) jest czwarta (powyżej Merawi), a największa druga (powyżej Wadi Halfa). Katarakty są do przebycia dla większych statków przy wysokich wodostanach, obchodzi je poza tem kolej nadnilska. Przy pierwszej katarakcie (24° szer. płn.) znajduje się wielka tama pod Assuan (ob.). Między tem miastem a Kairem (900 km) wynosi spadek N. tylko 92 m, poniżej zaś Kaira jeszcze 10 m. Powyżej Beni Suef prowadzi od N. kanał Józefa (Bahr Jussuf) do Fajum (ob.). 22 km poniżej Kaira dzieli się N. (szeroki 1 km) na 2 główne ramiona (Damiette i Rosette) wielkiej (22.000 km²) delty, przeciętej licznemi kanałami (Mahmudije, Menufije i i.) i odnogami, z których żeglowne jest tylko ramię Damiette. Na miejscu obecnej doliny dolnego N. znajdowała się w okresie poplioceńskim wąska zatoka morska, której ślady spotykamy do dziś w postaci muszel na ścianach doliny.

Poziom wód N. nie zależy tyle od Białego, ile od Niebieskiego N., który dostarcza rzece pod Chartumem ⁵/₆ wody (62.2 km³ w roku, zaś Biały N. 22,5 km³, a Atbara 10,5 km³). Ogólny roczny odpływ wynosi pod Halfą 90,2 a pod Assuanem jeszcze 72,3 km³. Również wylewy rzeki (od końca czerwca do paźdz.) są zależne od Niebieskiego N., podczas gdy Biały N. powoduje tylko dodatkowe wylewy, trwające od grudnia do stycznia. W czasie wylewów nie tworzy już Egipt, jak ongi, wielkiego jeziora, są one bowiem regulowane przez wielkie tamy pod Assuanem, Esneh, Siutem i Kaliubem. Do obserwacyj stanu wody służy wodowskaz (nilometer) na wyspie Roda. Dla komunikacji posiada N. mniejsze znaczenie, jest bowiem żeglowny tylko na pewnych odcinkach. Parowce kursują regularnie po N. aż po Redjaf.

Starożytni Egipcjanie zwali N. — Jeter'o („wielka rzeka", stąd hebrajskie Je'or), a Grecy — Neilos. U Egipcjan, Greków i Rzymian zażywał N. czci boskiej, do dziś zresztą jego przybieranie, początek staroegipskiego roku, (ob. Egipt, Chronologja) jest obchodzone w Egipcie uroczyście. Bóstwo N. miało swą świątynię w Nilopolis. Zagadką położenia źródeł N. (caput Nili) zajmowali się już Grecy i Rzymianie. Dane Ptolemeusza miarodajne były w tym względzie do r. 1863, kiedy to Anglicy: Speke i Grant odkryli jeziora nilowe, uważane aż do odkryć Stanleya (1876) za źródła N. Bieg rz. Kagery (ob. wyżej) zbadali ostatecznie: Baumann, Ramsay i Kandt. Źródła Niebieskiego N. znano dzięki Kosmasowi już w pierwszych wiekach naszej ery, odświeżyli tę znajomość misjonarze portugalscy w XVII. w., a po powtórnem zapomnieniu odkrył je w końcu XVIII. w. Szkot Bruce.

Nil admirari (łac., niczemu się nie dziwić, greck. „meden thaumazein"), rzekome słowa Pitagorasa, jako odpowiedź na pytanie, co osiąga przez ciągłe rozmyślania. Horacy opracował ten temat w jednym ze swych listów (I., 6), zaczynającym się: N. a.

Nil Biały, Niebieski i i., ob. Nil.

Niles, miasto we wsch. Ohio (Stany Zjedn. Am. Płn.), na płn. od Youngstown z 13.080 mieszk. Kopalnie żelaza i węgla oraz walcownie. — 2. miasto w stanie Michigan, nad Saint Joseph River z 7.311 mieszk. Przemysł drzewny i papierowy.

Nilgiri (Neilgherry Hills), stary masyw górski w płd. Indjach Przedgang., zamykający (od płd.) razem z Zach. i Wsch. Ghats wyżynę Maisur. Najwyższym szczytem jest Dodabetta (2.670 m). Dzięki łagodnemu klimatowi i pięknemu zalesieniu powstało w górach wiele uzdrowisk. Razem z Waiwad tworzą góry okręg. N. prezydentury Madras, ze stolicą Utakamand.

Niloci, w jęz. pols. rzadziej używana nazwa wspólna ludów murzyńskich z nad górnego Białego Nilu, jez. Alberta i Wiktorji, zmieszanych z Chamitami (Szylucy, Dinkowie i i.); smukli, wysokorośli, zamiłowani pasterze, chodzą prawie nago, wybijają sobie dolne siekacze, wierzą w czary. — Języki N. dzielą się na grupę sudańską i chamicką.

Nilowe jeziora, źródłowe jeziora Nilu pod równikiem, t. j. jez. Wiktorji, Kioga, Edwarda i Alberta. Ob. Nil.

Nilus, rzymska kopja znanej grupy marmurowej aleksandryjskiej, przedstawiającej boga Nilu, odnaleziona za papieża Leona X. przy kościele Santa Maria sopra Minerva w Rzymie na miejscu dawnej świątyni Izydy (obec. w muzeum watykańskiem).

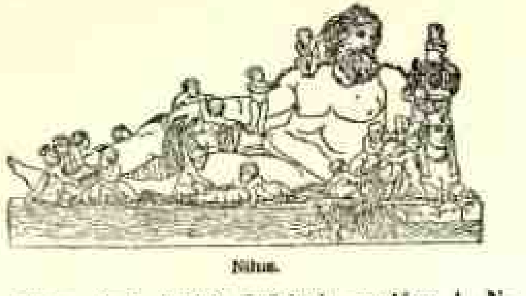

Nilus.

Nilus, imię dwóch świętych ascetów: 1. N. starszy, pisarz ascetyczny, † ok. 430, opat w Ancyrze w Galacji. Pisma w „Patrologia graeca", t. 79.

2. N. młodszy, (910—1005), zakonnik, przez pewien czas pustelnik. Zakładał klasztory bazyljańskie, m. i. słynne opactwo Grottaferrata.

Nimâvat, sekta monistyczno-wisznuistyczna w Bengalu. Założycielem jej był Nimbarka, który w XII. w. ogłosił w poemacie p. t. Dashashloki („dziesięć strof") naukę opartą na Vedancie.

Nimb, ob. Glorja.

Nimcowicz Aron, mistrz szachów, (* 1885), pochodzi z Rygi, żyje w Kopenhadze, uchodzi za ojca najnowszej szkoły, zdobył pierwsze nagrody w Kopenhadze (1923 i 24), Dreźnie (1926), Hanowerze (1926), Londynie (1927), Berlinie (1928), wydał podręcznik „Mój system" (1925).

Nimes, stolica depart. Gard (Francja), przy kolei: Tarascon—Montpellier z 84.657 mieszk. Posiada katedrę, amfiteatr rzymski dla 24.000 widzów, koryncką świątynię („Maison carrée", obecnie muzeum archeologiczne), świątynię Diany, wodociągi i 2 bramy z czasów rzymskich i t. p. oraz dużą bibljotekę miejską, 5 muzeów i 3 towarzystwa naukowe, a wreszcie przemysł tkacki, fabr. dywanów, odzieży, konserw oliwnych i wina.

Miasto było w starożytności (Nemausus) stolicą szczepu Volcae Arecomici; od 1295 należy do Francji i w XVI. w. stanowiło ośrodek hugonotów.

Nimfea (greck.), budowle starożytne w formie grot, ścian półokrągłych lub kopułowe, zakończenie studzien lub źródeł. Nazywane tak od nimf, opiekujących się źródłami.

Nimfomanja (andromanja), obłęd lubieżny, chorobowo wzmożony popęd płciowy u kobiet. Odpowiedni stan u mężczyzn nazywa się satyriasis. Obydwa odróżniają się tem od erotomanji, że przy tej ostatniej pobudzony jest popęd w sferze psychicznej w formie marzycielstwa i fantazji, bez pobudzenia cielesnego popędu płciowego.

Nimfy (greck. „Panny"), greckie boginki, uosabiały życie przyrody: Najady (wodne n.), Oready (górskie n.) i Dryjady albo Hamadryjady (n. drzew i lasów). Jedni uważali je za śmiertelne, inni za nieśmiertelne. Według wierzeń były ludziom pomocne i życzliwie usposobione, zawierały też małżeństwa z nimi. Rzymianie uważali je za opiekunki studzien. Na rzeźbach przedstawiane są jako niewiasty pełne wdzięku z dzbanami wody i urnami.

Nimrod, według legendy hebrajskiej (I. Mojżesz 10, 8—10), syn Kusza, potężny myśliwy, (stąd N. tyle co myśliwy), władca babilońskich a założyciel asyryjskich miast, m. i. i miasta Kalach; (dziś jeszcze wiele ruin nosi nazwę „Nimrûd"). Nazwa N. przypomina swem brzmieniem Nimurtę (Namurtu), wojowniczego boga babilońskiego i asyryjskiego.

Nimwegen, ob. Nijmegen.

Nina Lorenzo, kardynał, (1812—1885), 1878—1880 wybitny sekretarz stanu za Leona XIII., później prefekt pałaców papieskich, znany z prowadzenia układów między Kościołem a władzą świecką w czasach walki kulturnej w Niemczech.

Nina, rzekomo najdawniejsza poetka włoska, żyjąca w drugiej poł. XIII. w. na Sycylji. Jedyny pod jej nazwiskiem dochowany sonet nie mógł jednak być przez nią napisany; poetki występują dopiero za czasów Odrodzenia.

Ninčić Momčilo, polityk jugosłowiański, * 1876, 1815—19 serbski minister skarbu, potem jugosłowiański minister sprawiedliwości, 1920 minister handlu, 1921—26 minister spraw zagranicznych, zawarł ważne traktaty.

Ninfa, miasto ruin („średniow. Pompei") w prow. Rzym (Włochy), na płn.-wsch. krawędzi bagien Pontyjskich, przy kolei: Rzym—Terracina. N. opustoszała w XV. w. z powodu malarji, posiada zamek, kościoły, pałace i domy mieszkalne (XII. i XIII. w.).

Ninghia (Ningfia), miasto okręg. w prow. Kansu (Chiny), na wsch. od Alaszanu z ok. 20.000 mieszk., fabr. dywanów, filcu, papieru oraz handlem. N. było w 1001—1226 stolicą państwa Tangut (Si Hia).

Ningjian, stolica krainy Kienczang (ob.).

Ningpo, port w prow. Czekiang (Chiny), nad rz. Jungkiang, 19 km powyżej jej ujścia do zatoki Hangczou, połączony koleją z m. Hangczou, z 284.300 mieszk. Posiada wysokie mury miejskie, wiele świątyń i klasztorów buddyjskich, dzielnicę europejską oraz znaczny przemysł (włókienniczy, lakowy i artystyczny) i handel rybami i solą. Ruch portowy wynosił w 1925 r. — 2.154.033 tonn rej. (głównie import).

Ninguta (Ningan), miasto w prow. Kirin w Mandżurji (Chiny), 30 km od stacji kolei wsch.-chińskiej: Mudanjan, z ok. 30.000 mieszk. i znacznym handlem.

Niniacy, grupa ludności kaszubskiej z pow. słupskiego i lęborskiego; nazwa ich ma pochodzić od częstego używania słowa ninia (więc, nuże, teraz).

Ninian, święty, brytyjski misjonarz, † ok. 432, pracował jako misjonarz z wielkim skutkiem wśród Piktów i Szkotów.

Ninigo (Echiquier), grupa (ok. 50) wysepek koralowych, tworzących eliptyczną rafę, między 1° 5' i 1° 40' szer. płn. a 144°— 141° 30' dług. wsch., na zach. od wysp Admiralicji, mających ogółem 50 km² i ok. 400 mieszk. Należą jako mandat do Australji.

Niniwa (hebr. Nineweh, asyr. Ninua, greck. Ninos), jedno z głównych miast Asyrji, na wsch. brz. Tygrysu, którego dopływ Chusur (dziś Khosr) przepływał N. Jako ośrodek kultu bogini Isztar wspomina N. już Hammurabi.

w XV. w. należała N. do państwa Mitanni, a po jego upadku znowu do Asyrji. Rozkwit N. przypadł na czasy Sanheriba (705—681); także Asarhaddon (680—669) i Assurbanipal (669—639) upiększali miasto wspaniałemi budowlami. W 612 zdobyli i zniszczyli miasto Medowie i Babilończycy. Ruiny leżą naprzeciw dzisiejszego Mosulu, w pewnej odległości od Tygrysu. — Wykopaliska prowadzili tam E. Botta, A. H. Layard, H. Rassam i in. W ruinach pałacu Assurbanipala znaleziono jego cenną bibljotekę składającą się z tabliczek glinianych, zapisanych pismem klinowem.

Ninon de Lenclos, ob. Lanclos.

Ninos, bajeczny król asyryjski; według podania małżonek Semiramidy, twórca królestwa asyryjskiego, założyciel miasta N. (ob. Niniwa). Podanie oparte jest głównie na Ktezjaszu.

Ninove, miasto w prow. Wsch. Flandrji (Belgja), nad rz. Dender z 10.156 mieszk., przemysłem tekstylnym, skórnym i fabr. mydła.

Ninsei, z rodziny Nonomura, sławny garncarz japoński z Kioto w XVII. w., twórca swobodnej dekoracji malarskiej naczyń, charakterystycznej dla Kioto.

Niob Nb, rzadki pierwiastek metaliczny, występujący w przyrodzie najczęściej obok tantalu. Jest to metal biały, błyszczący, o c. wł. 12,7, cięż. at. 93,5; bardzo twardy i trudno topliwy (p. t. 1950°); w kwasach nie rozpuszcza się; ogrzewany na powietrzu utlenia się do bezbarwnego pięciotlenku Nb_2O_5. Uwodniony tlenek, zw. kwasem niobowym, tworzy z zasadami sole, niobany. Nioban żelaza i manganu, występuje w przyrodzie jako minerał niobit. N. odkrył r. 1801 Hatschett.

Niobe (część środk. wielkiej grupy znajdującej się w Florencji, ok. 350 prz. Chr.).

Niobe, w greck. mitologji córka Tantala, żona króla tebańskiego Amfjona. Dumna ze swego licznego potomstwa (Niobidzi, według Homera 6 synów i 6 córek), uważała się za równą Latonie, która urodziła tylko Apollina i Artemidę. Za karę ci zabili jej dzieci w jednym dniu, a N. zamienili bogowie w kamień (skały N. nad Sipylos, t. zw. Tasz Suret). Grupa N. (znaleziona w Rzymie 1583), znajdująca się w pałacu Uffizich we Florencji, jest rzymską kopją starego oryginału.

Niobit, minerał, kolumbit (ob.); także Niob.

Niobida, umierająca córka Niobe. Sławna N. rzymska, odkopana w r. 1908 w Rzymie, jest rzeźbą attycką z V. w. przed Chr.

Niort, stolica depart. Deux-Sèvres (Francja), nad rz. Sèvre-Niortaise, przy kolei: Poitiers—Rochefort z 25.721 mieszk. Posiada kościół gotycki (XV. i XVI. w.), ratusz z XVI. w. (obecnie muzeum), stare domy (XV. i XVI. w.), dużą bibljotekę, 2 muzea oraz przemysł konfekcyjny, skórny, tekstylny, metalowy i handel.

Nios, ob. Ios.

Nipa Thunb. (tęporośna), palma monogatunkowa. N. fruticans Wurmb. z Filipin, archipelagu Malajskiego, bez pnia, liście pierzaste, do 6 m długości, wyrabia się z nich kapelusze, maty, dachy i t. d.; z jej popiołu sporządza się sól; owoc jadalny.

Nipal, ob. Nepal.

Nipigon (Nepigon), jezioro w prow. Ontario (Kanada) z 3.750 km², głębokie zgórą 150 m. Rzeka N. odwadnia je do jez. Górnego.

Nipissing, jezioro w prow. Ontario (Kanada) z 1.200 km², odwadniane do Georgian Bay jez. Hurońskiego.

Nippon (Nihon), japońska nazwa Japonji.

Nippon Yusen Kaisha, największe japońskie towarzystwo okrętowe (94 statki z 628.000 tonn rej. brutto), z siedzibą w Tokio, utrzymujące regularną komunikację ze wsch. Azją, Ameryką i Europą.

Nipponium, rzadki pierwiastek, występujący w torjanicie i błyszczu molibdenowym.

Nippur, prastare miasto babilońskie, dzisiejsze ruiny Niffer; N. było miastem handlowem i jako siedziba boga Enlila, „pana krajów", ośrodkiem życia religijnego Babilonji. W 3 tysiącleciu prz. Chr. rządzili N. książęta duchowni (patesi). — Prowadzone tam wykopaliska wydobyły na jaw świątynię Enlila, część wieży, cenne napisy i t. p.

Niptus Boield, chrząszcz z rodziny Ptinidae. N. hololeucus Fald. pochodzi z Małej Azji, obecnie kosmopolityczny, larwa żywi się materjałami roślinnemi i zwierzęcemi, oraz toczy drzewo, biały metal i t. d., zjada różnorodne tkanki, występuje często w ogromnej ilości.

Nireus, syn Aglai, po Achillesie najpiękniejszy Grek pod Troją.

Niris, podłużne, bezodpływowe jezioro słone w prow. Fars (Persja), 75 km na wsch. od Sziras z ok. 3.000 km².

Nirwana (pāli: nibbana, „wygaśnie", unicestwianie się), w buddyzmie ostateczny cel mędrca i mnicha, oswobodzenie się z omamień bytu i połączonych z nim uczuć i dążeń; sam Budda nie podaje jednolitego znaczenia terminu n., a odnośne wyjaśnienia w buddyjskich pismach są różne.

Niš, ob. Nisz.

Nisâmije (arab., tur.), w Turcji do 1924 r. świeckie sądy, w odróżnieniu od t. zw. trybunałów Szer'i albo sądów duchownych.

Nisard Désiré, franc. historyk literatury, (1806—1888), od 1850 członek Akademji, napisał: „Etudes sur les poètes latins de la décadence" (1834, 2 t., V. wyd. 1888), „Histoire de la littérature française" (1844—61, 4 t., XII. wyd. 1894), „Les quatre grands historiens latins" (1872), „Portraits et études d'histoire littéraire" (1874), „Souvenirs et notes biographiques" (1888, 2 t.), „Essais sur l'école romantique" (1891).

Nišava, prawoboczny dopływ Morawy w Serbji, długi 140 km. Wypływa z gór Bałkanu, uchodzi poniżej Niszu.

Niscemi, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Caltanisetta z 16.329 mieszk.

Nisea, 1., ob. Megara; 2. słynne z hodowli rumaków nisejskie pola, znajdowały się w Medji, między dzisiejszym Teheranem a Hamadanem.

Nisebin (Nesibin, staroż. Nisibis), miasto w górnej Mezopotamji, we franc. obszarze mandatowym Aleppo, przy kolei bagdadzkiej z ok. 6.000 mieszk. i handlem.

Nisib, osada w wilajecie Aintab (płd. Azja Mniejsza) w Turcji z ok. 3.000 mieszk. oraz uprawą wina i oliwek. 24 czerwca 1839 pobili tu Egipcjanie pod Ibrahimem Paszą wojsko tureckie Hafiza Paszy.

Nisibis, główne miasto starej krainy Mygdonji w Mezopotamji, zrazu podbite przez rzymskiego wodza Lukullusa, było potem naprzemian pod panowaniem Rzymian i Persów. W 196 r. obwarowane przez Sewerusa, pozostawało do r. 363 w rękach rzymskich. Ruiny obok dzisiejszego Nisebin (ob.).

Nisida, ob. Pozzuoli.

Nisko, miasto powiat. w woj. lwowskiem, leżące nad Sanem, wśród rozległych lasów, 233 m nad poz. morza, przy kolei: Przeworsk—Rozwadów z 5.163 mieszk. Posiada elektrownię, browar, destylarnię drzewa, młyn i tartak. W 1656 pobił tu Czarniecki Szwedów.

Powiat N. ma 973 km² (34% ról i 41,4% lasów) oraz 60.925 mieszk. (96% Polaków).

Niskoprężna maszyna, ob. Parowa maszyna.

Niskoprężny cylinder, ob. Parowa maszyna.

Nissa (Łużycka lub Zgorzelicka, niem. Lausitzer lub Görlitzer Neisse), lewoboczny dopływ Odry, długi 225 km. Wypływa na płn. od Jabloneca w górach Izerskich (Czechy), przepływa przez Saksonję, Dolny Śląsk (Łużyce) i uchodzi pod Szydłowem w Brandenburgji; 2. N. Kładzka (Glatzer lub Schlesische Neisse), lewoboczny dopływ Odry, długi 195 km. Wypływa w górach Kładzkich i płynie na pograniczu Górnego i Dolnego Śląska, pod Kładzkiem i miastem Nissą; 3. N. Szalona lub Jaworska (Wütende Neisse), prawoboczny dopływ Kachachy na Dolnym Śląsku, długi 40 km, uchodzi powyżej Legnicy.

Nissa (niem. Neisse), miasto na pruskim Górnym Śląsku (Niemcy), nad rz. Kładzką Nissą, przy kolei: Swidnica—Kędzierzyn, z 32.604 mieszk. Posiada kilka starych budowli (kościół św. Jakóba z XV. w., ratusz z XVI. w. i i.) i handel ziemiopłodami. Stary ten gród, założony przez Bolesława Krzywoustego, był ośrodkiem posiadłości biskupstwa wrocławskiego (od 1199 r.), z tytułem księstwa N. (2.120 km²), które zostało w 1810 sekularyzowane.

Nissan (hebr. nisân), babil. nazwa miesiąca, przejęta przez Żydów, odpowiada mniej więcej kwietniowi; w kalendarzu babilońskim był to początek roku, w żydowskim zaś początek roku cywilnego.

Nissen Heinrich, historyk niem., (1839—1912), prof. w Marburgu, Getyndze, Strassburgu i Bonn, nap.: „Kritische Untersuchungen über die Quellen der 4. und 5. Dekade des Livius" (1863), „Italische Landeskunde" (1883—1902, 2 t.) i in.

Nissla ciałka, ziarenka, które się stwierdza w komórkach ganglionowych, skoro się je barwi barwnikami zasadowemi. Są to prawdopodobnie produkty przemiany materji w obrębie samej komórki nerwowej.

Nisus (łac.), popęd. N. sexualis, popęd płciowy (libido), N. formativus, pęd twórczy.

Nisyros (włosk. Nisiro), wulkaniczna wyspa w płd. Sporadach z 39 km² i 3.158 mieszk. Główną osadą jest Mandraki, portem — Therma. Od 1911 należy do Włoch.

Nisz (Niš), stolica okręgu N. (Jugosławja), nad rz. Nišavą z 27.975 mieszk. Posiada katedrę, pałac królewski oraz znaczny handel i przemysł (tkacki, filigranowy), a poza tem jest N. ważną twierdzą. Wpobliżu znajdują się ruiny staroż. Naissus, w którem urodził się Konstantyn W-ki, a ces. Klaudjusz II. pobił tu w 268 r. Gotów. Ważne ongiś centrum handlowe, podupadł N. dopiero za czasów tureckich. Do Serbji należy od 1878. W początkach wojny światowej (1914—15) był N. siedzibą rządu serbskiego.

Nisza, ob. Wnęka.

Niszapur, miasto w prow. Chorasan (Persja), 75 km na zach. od Meszhedu z ok. 12.000 mieszk. i handlem. W IX—XII. w. był N. jednem z najbogatszych miast Persji i chwilowo stolicą państwa Seldżuków.

Niszczuka, ob. Lepidosteus.

Niszinomija, miasto w prow. Hiogo (Japonja), na płd. Hondo z 34.427 mieszk. i najstarszym browarem Japonji.

Ni-szu („dwa szu"), japońska moneta srebrna prz. r. 1871 = ½ bu = ok. 1.50 zł.

Nit (albo zakówka), rodzaj gwoździa, służący do łączenia grubej blachy. Nity wyrabia się z drutu, w prasach. Składają się z główki i trzonka, drugą główkę zaklepuje się, po założeniu n. w blachy, przy pomocy t. zw. dobijaka (ob. Nitowanie).

Nithard, 1. dziejopis frankoński, (790—843), nap.: „De dissensionibus filiorum Ludovici Pii ad annum usque 843" (Mon. Germ. Hist. Ss. t. 2).

2. Johannes Eberhard, jezuita niem., (1607—1681), wychowawca ces. Leopolda I., 1672 kardynał, do 1675 wszechwładny faworyt Marji Anny Hiszpańskiej.

Niti (sanskr. „prowadzenie" życia, mądrość życia, zwłaszcza mądrość polityczna), indyjski rodzaj literacki, do którego należy także bajka „zwierzęca". Najbardziej znana Nitisâra Kâmandakiego.

Nitidulidae, ob. Łyszczynkowate.

Nitkowce, pols. nazwa Filariidae (ob.).

Nitokris, 1. bajeczna królowa Egiptu, według Manetona i Eratostenesa z końca 6 dynastji,

wspomniana także w papirusie turyńskim (Neitaqert).

2. Według Herodota królowa Babilonji.

Niton, dawniejsza nazwa emanacji radowej. Ob. Promieniotwórczość.

Nitowanie, trwałe łączenie dwóch części metalowych przy pomocy nitów (ob.). Najczęściej łączy się na nity blachę. Nity rozżarza się do czerwoności, zakłada w przewiercone otwory w blachach i zaklepuje. Zaklepywanie odbywać się może ręcznie albo przy pomocy maszyn, zwanych n i c i a r k a m i, które, popędzane ściśnionem powietrzem lub motorkami elektrycznemi, działają na nit udarowo albo prasująco. Nitowane blachy mogą albo zachodzić jedna na drugą, co się nazywa n. na z a k ł a d k ę, albo stykać się z sobą i zostać złączone za pośrednictwem nałożonej lubki, co się nazywa n. z n a k ł a d k ą.

Nitowski Jan, pisarz i pedagog pols., * 1859, wydał m. i.: „Poezje" (1899), „Odrodzenie Czech" (1888), „Odrodzenie Chorwacji" (1892), „Eliza Orzeszkowa" (1903), „Zarys historji literatury polskiej" (1906), wraz z Kaz. Królem „Podręcznik do nauki historji literatury polskiej", nadto przekłady poetów i pisarzy czeskich i płd.-słowiańskich.

Nitra, rzeka na Słowaczczyźnie, długa 190 km. Wypływa z Małej Fatry, a uchodzi powyżej Komorna do Wagu.

Nitra, miasto w płd. Słowaczczyźnie, nad rz. N. u stóp góry Zobor (587 m) z 19.118 mieszk. Posiada wiele kościołów i klasztorów oraz przemysł rolniczy, maszynowy i handel. Już w IX. w. była N. stolicą osobnego księstwa w państwie wielkomorawskiem i siedzibą biskupa.

Nitragina, szczepionka sztuczna, wprowadzająca do gleby kulturę bakteryj, asymilujących wolny azot z powietrza (ob. Nitryfikacja).

Nitraria schoberi.

Nitraria L. (s a l e t r o w n i k), pustynne krzewy o ciernistych pędach, należą do Zygophyllaceae. N. schoberi L. (c h a r m y k), rośnie na słonych stepach płd. i środk. Rosji, owoce podobne do czarnych porzeczek, jadane przez Mongołów. Z popiołu młodych gałązek otrzymuje się sodę. N. retusa Aschers. ze stepów Arabji i płn. Afryki, dostarcza smacznych owoców, działających narkotycznie.

Nitrobakterje (n i t r y f i k a c y j n e b a k t e r j e), ob. Nitryfikacja.

Nitrobenzol $C_6H_5 . NO_2$, powstaje przy działaniu mieszaniny kwasu siarkowego i azotowego na benzol. Tworzy ciecz żółtawą o c. wł. 1,208, o woni gorzkich migdałów, wrzącą w 208°. Łatwo rozpuszcza się w alkoholu, eterze, nie rozpuszcza się natomiast w wodzie. Redukowany przechodzi w a n i l i n ę $C_6H_5 . NH_2$. Używa się go jako pachnidła przy wyrobie mydeł migdałowych. D w u- i t r ó j n i t r o b e n z o l e powstają przy nitrowaniu benzolu w wyższej temperaturze. Są to ciała stałe, przerabiane na aminy, ważne materjały wyjściowe przy fabrykacji barwników.

Nitrocelulozy powstają przy działaniu mieszaniny kwasu siarkowego i azotowego na celulozę, używaną najczęściej pod formą bawełny. Zależnie od stężenia kwasów, temperatury i czasu działania, ulega podstawieniu mniej lub więcej grup wodorotlenowych celulozy, skutkiem czego powstają różne n. Zawierające mniej azotu objęto nazwą k o l o k s y l i n y. Wyższe n., zawierające przeważnie sześcionitrocelulozę, noszą nazwę b a w e ł n y s t r z e l n i c z e j (p i r o k s y l i n a). Pod względem budowy chemicznej zalicza się n. do estrów kwasu azotowego; służą do wyrobu materjałów wybuchowych, kolodjum, celuloidu, sztucznego jedwabiu i t. d.

Nitrofenole $C_6H_4(OH) . NO_2$, otrzymuje się z fenoli działaniem kwasu azotowego. Są to ciała stałe, bezbarwne (w stanie czystym). Z zasadami tworzą sole barwy żółtej lub pomarańczowej.

Nitrogenium (łac.), azot (ob.).

Nitroglauberyt, minerał, wodny azotan i siarczan sodowy.

Nitrogliceryna $C_3H_5(O . NO_2)_3$ powstaje przy działaniu mieszaniny stęż. kwasu azotowego i siarkowego na glicerynę poniżej 30° C. W stanie czystym tworzy ciecz bezbarwną, bezwonną, smaku słodkiego; c. wł. 1,6; oziębiona zestala się, tworząc ciało krystaliczne. W wodzie rozpuszcza się trudno, łatwo w alkoholu i eterze. Działaniem ługu potasowego ulega n. rozkładowi na glicerynę i azotan potasowy. Ogrzewana zwolna spala się spokojnie, silnie wstrząśnięta lub ogrzana nagle wybucha bardzo gwałtownie, zanieczyszczona wybucha często bez widocznej przyczyny. Gwałtowność wybuchu n. tłumaczy się tem, iż wybuch obejmuje odrazu całą jej masę. Niezwykle silne działanie wybuchu jest wynikiem wywiązania się wielkich ilości gazów, przyczem temperatura ich jest wysoka. Sama n. nie posiada zastosowania, ponieważ często wybucha niespodzianie i zbyt gwałtownie; zmieszana z rozmaitemi ciałami, n. p. z ziemią okrzemkową, tworzy masę, która doskonale może służyć jako środek wybuchowy, nie mający wad czystej n. Mieszanin takich, znanych pod nazwą d y n a m i t u (ob.), używa się często do celów technicznych. D y n a m i t odkrył w r. 1867 chemik szwedzki Nobel. N. należy do substancyj silnie trujących. Z a t r u c i e n. objawia się rozszerzeniem naczyń krwionośnych, uderzeniami krwi do głowy, utratą przytomności, paraliżem mięśni i t. p. Silne zatrucie kończy się zwykle śmiercią. N. używa się jako środka leczniczego przy astmie, epilepsji, migrenie i t. d.

Nitroksylin, substancja wybuchowa, uodporniona na działanie wody przez dodatek kolodjum.

Nitroligneza, nitroceluloza, otrzymywana ze starannie rozdrobnionych włókien drzewnych, zmieszana w odpowiednim stosunku z azotanami. Używa się jej do napełniania tutek strzałowych (patronów).

Nitrolit, materjał wybuchowy, zawierający nitroglicerynę, nitrocelulozę, nitrobenzol i saletrę.

Nitrometr, aparat do oznaczania azotu w solach i środkach wybuchowych, zapomocą którego mierzy się objętość wywiązywanego przy rozkładzie badanej substancji tlenku azotu.

Nitronaftalin-α, powstaje z naftalinu działaniem stężonego kwasu azotowego w zwykłej temperaturze. Tworzy żółte igły, topniejące w 61°. β-nitronaftalin otrzymuje się z β-naftyloaminy przez dwuazowanie w roztworze kwasu azotowego i działanie tlenkiem miedziawym. Jest to ciało krystaliczne, barwy żółtej topniejące w 79°.

Nitroprusydowodorowy kwas $H_2Fe(CN)_5NO$, powstaje z żelazocyjanku potasowego działaniem kwasu azotowego. Z roztworu zobojętnionego sodą wykrystalizowuje sól sodowa $Na_2Fe(CN)_5(NO) + 2H_2O$, w postaci czerwonych kryształów, rozpuszczalnych w wodzie. Roztwór nitroprusydku sodowego barwi się w obecności siarkowodoru lub siarczków na fiołkowo (b. czuła reakcja).

Nitrowanie, wprowadzanie do cząsteczki związku chemicznego jednej lub więcej g r u p n i t r o w y c h NO_2, co uskutecznia się działaniem mieszaniny stęż. kwasu siarkowego i dymiącego kwasu azotowego.

Nitrowe związki, organiczne związki chem., zawierające w cząsteczce jedną lub więcej grup nitrowych NO_2, których azot jest bezpośrednio połączony z węglem rodnika alkylowego lub aromatycznego. Można je otrzymać zapomocą bezpośredniego działania kwasu azotowego stęż. (w obecności kwasu siarkowego) na odpowiednie węglowodory alifatyczne, węgl. aromatyczne. W temperaturze podwyższonej tworzą się dwu- lub trójnitrozwiązki, z których ostatnie używane są często jako środki wybuchowe. Z. n. przechodzą pod wpływem ciał redukujących w odpowiednie aminy. Niektóre z nich, jak np. nitrobenzol, nitronaftalin i t. p. znalazły szerokie zastosowanie w przemyśle barwników.

Nitroza, ob. Siarkowy kwas.

Nitrozodwumetyloanilina $NO . C_6H_4 . N(CH_3)_2$, powstaje z dwumetyloaniliny działaniem kwasu azotawego; tworzy zielone płatki, topiące się w 85°; używana do wyrobu wielu barwników, jak błękitu metylenowego i t. d.

Nitrozozwiązki, połączenia chemiczne, zawierające w cząsteczce grupę nitrozową NO (np. nitrozobenzol C_6H_5NO).

Nitrożelatyna, mieszanina nitrogliceryny, nitrocelulozy, saletry i t. p., posiadająca większą siłę wybuchową, niż dynamit. N. otrzymał po raz pierwszy w r. 1889 Nobel. N. nosi również nazwę ż e l a t y n y d y n a m i t o w e j.

Nitryfikacja. Grzybki rozszczepkowe, znajdujące się w glebie, utleniają amonjak i jego pochodne na azotany. Proces ten (n i t r y f i k a c j a) przebiega w dwóch fazach: naprzód wytwarzają się azotyny, przy współdziałaniu bakteryj Nitrosomonas europaea, Pseudomonas europaea, następnie z nich dopiero azotany, pod wpływem bakteryj gatunku Nitrobacter, Bacillus nitrobacter. Dzięki działaniu powyższych bakteryj, wyższe rośliny z łatwością przyswajają azot niezbędnie potrzebny roślinie przy budowie białka.

Nitryjska pustynia (dziś Wadi Natrun), na płd. od Aleksandrji, na zach. od delty Nilu.

Nitryle (cyjanki), związki chemiczne, zawierające charakterystyczną grupę CN. Najprostszym n. jest cyjanowodór HCN (ob. Cyjanowodorowy kwas). Zwykle jednak nazwą n. określa się związki organiczne o wzorze ogólnym RCN, gdzie R jest rodnikiem alkylowym, związanym z grupą CN za pośrednictwem atomu węgla. Powstają one m. i. z soli cyjanowodoru działaniem jodków lub siarczanów alkylowych.

Nitrzańskie góry, łańcuch górski na Słowaczczyźnie, wys. do 1.346 m (Plaćnik); teren uprawy winnej latorośli.

Nitsch, 1. Roman, lekarz polski, * 1873, studja odbył w Krakowie, w r. 1919 został profesorem bakterjologji na Uniwersytecie w Warszawie. Napisał wiele prac z zakresu serologji oraz bakterjologji (m. i. „Surowice i szczepionki").

2. Kazimierz, znakomity językoznawca polski, * 1874, profesor języka polskiego w Uniwersytecie Jagiellońskim. Główną zasługą naukową N. jest tworzenie na podstawie własnych badań źródłowych d i a l e k t o l o g j i polskiej przez danie pierwszego systematycznego i pełnego opisu gwar polskich. Obok rozpraw specjalnych, główne znaczenie mają jego „Dialekty języka polskiego" (w akademickiej „Gramatyce" 1923), popularna „Mowa ludu polskiego" (1911), oraz obszerny „Wybór polskich tekstów gwarowych" (1929). Obecnie opracowuje pod jego kierownictwem Akademja Umiej. atlas językowy polski. Poza tem zajmował się także zagadnieniem powstania polskiego języka literackiego i rymami: „Z historji polskich rymów" (1912). Jest redaktorem popularno-naukowego „Języka polskiego", współredaktorem „Rocznika slawistycznego" i „Ludu słowiańskiego".

Nitschmann Henryk, współcz. polonista niem., wydał m. i. „Geschichte der polnischen Litteratur" (1882, II. wyd. 1889).

Nitschowa Aniela z Gruszeckich, ob. Gruszecka Aniela.

Nitti Francesco, włoski ekonomista i polityk, * 1868, od 1898 prof. skarbowości w Neapolu, 1904 deputowany, 1911—14 minister rolnictwa, 1917—19 skarbu, 1919—20 dwukrotny premjer i minister spraw wewnętrznych, opuścił 1924 Włochy jako przeciwnik faszyzmu. Napisał podręcznik skarbowości oraz szereg pism politycznych, w których domagał się rewizji traktatów pokojowych na korzyść Niemiec („Europa bez pokoju" (przekł. pol. 1923) i in.).

Nittis Giuseppe de, włoski malarz, (1846—1884), uczeń Gérôme'a i Meissoniera; znane szczególnie jego studja z ulic Paryża w różnem

oświetleniu: „Place de la Concorde" (1875) i i. Od 1879 malował z zamiłowaniem pastele.

Niuczuang (Jingkou), port w prow. Föngtien w Mandżurji (Chiny), przy ujściu rz. Liauho, połączony koleją z Mukdenem, Dairen i Pekinem, ma 65.600 mieszk. i przemysł olejarski. Ruch portowy wynosił w 1925 r. 1,300.000 tonn rej. (przeważnie import). N. odegrał dużą rolę w wojnie rosyjsko-japońskiej jako punkt koncentracyjny Japończyków.

Nivelle Georges Robert, wódz franc., (1856—1924), służył 1901—14 w Afryce płn., odznaczył się 1914 przy obronie Paryża, 1916 bronił po bohatersku Verdun, z końcem t. r. objął naczelne dowództwo na froncie zachodnim, które złożył 1917 po nieudałej ofensywie na St. Quentin i objął komendę nad wojskami francuskiemi w Afryce, 1920—21 członek najwyższej rady wojennej.

Nivelles, miasto okręg. w Brabancji (Belgja) z 12.674 mieszk. Posiada romański kościół Św. Gertrudy z VII. w., oraz przemysł papierowy, metalurgiczny i meblowy. W średniowieczu było tu opactwo żeńskie dla szlachcianek, którego przełożona miała tytuł księżnej.

Nivernais, dawne hrabstwo i prowincja w środk. Francji, podzielona obecnie między departamenty: Nièvre, Loiret i Cher. Stolicą było N e v e r s. K a n a ł N. łączy Loarę z Sekwaną przez Yonnę.

Nivôse, miesiąc śniegu, czwarty miesiąc w franc. kalendarzu rewolucyjnym (ob. Kalendarz).

„Niwa", dwutygodnik, poświęcony sprawom społecznym, naukowym i literackim, wydawany w Warszawie w l. 1872—1894 pod redakcją Mścisława Godlewskiego, przy współpracy Jul. Ochorowicza, T. T. Jeża, E. Orzeszkowej („Listy o literaturze" 1873), H. Sienkiewicza, J. Kotarbińskiego, L. Méyeta, H. Elzenberga i w. i., jeden z głównych organów ruchu pozytywistycznego.

Niweczniki, substancje ochronne surowicy normalnej, a w szczególności surowicy uodpornionej; powstają przez zaszczepianie antygenów do ustroju.

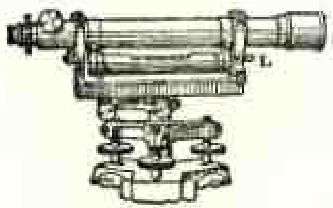

Niwelacyjny instrument.

Niwelacyjna łata.

Niwelacja, w miernictwie wyznaczenie różnic wzniesienia w terenie. Przyrządami pomocniczemi mogą być: r ó w n i a, p o z i o m n i k w o d n y i i n s t r u m e n t n i w e l a c y j n y. Dwa pierwsze przyrządy służą do pomiarów na m a ł e j p r z e s t r z e n i, np. przy wytyczaniu fundamentów pod budowę i t. p. R ó w n i a jest to prosta listwa, która, ustawiona przy pomocy wagi wodnej poziomo, wykazuje stopień nachylenia terenu. P o z i o m n i k w o d n y składa się z dwóch rur szklanych, połączonych wężem gumowym i wypełnionych wodą. Wykazuje różnice wysokości dwóch punktów terenu na zasadzie naczyń połączonych. I n s t r u m e n t n i w e l a c y j n y służy do właściwych pomiarów geodezyjnych. Składa się z lunetki, do której przymocowana jest waga wodna, libela, służąca jako przyrząd pomocniczy do ustawienia lunetki dokładnie do poziomu. Lunetkę, ustawioną na stoliku w jednym punkcie terenu, skierowuje się na łatę mierniczą, trzymaną pionowo w drugim punkcie terenu i odczytuje na łacie różnicę wysokości. Łata ma czarno-białą skalę centymetrową, dobrze widzialną przez lunetkę z odległości do 50 m. O ile zachodzi potrzeba odczytywania na dalsze odległości, używa się tarczy celowniczej, nasadzonej na łatę, którą pomocnik przesuwa według optycznych wskazówek celującego, odczytując następnie jej położenie na łacie. N. pewnego terenu przeprowadza się dwoma sposobami: 1. wprzód, 2. ze środka. Przy pierwszym sposobie ustawia się lunetkę w punkcie wyjściowym, tykę w punkcie końcowym i przez kolejne przesuwanie łaty między temi punktami odczytuje panujące między niemi różnice poziomów. Przy drugim sposobie ustawia się lunetkę w środku między dwoma zatyczonemi punktami i kolejno odczytuje w dwóch kierunkach. Różnica między poszczeg. odczytami równa się panującej różnicy poziomów. W każdym wypadku odejmuje się przy rachunku wzniesienie stolika lunetki ponad teren. Różnica poziomu pomiędzy poszczególnemi punktami niwelacyjnemi, uwidoczniona rysunkowo w przekroju, przedstawia t. zw. p r o f i l n i w e l a c y j n y. Przy pomiarach kraju wyznacza się pewną ilość punktów ściśle ponad poziom morza. Są one stale oznaczone na mapach i w terenie i służą za punkty wyjściowe przy niwelacjach technicznych.

Niwka, osada fabryczna w prow. Będzin (woj. kieleckie), przy ujściu Białej Przemszy do Czarnej, tuż na płd. od Sosnowca z 5.038 mieszk. Kopalnie węgla, odlewnia żelaza, młyny. W końcu XVIII. w. była N. miasteczkiem.

Nixy, w mitologji germańskiej męskie i kobiece duchy wodne, lubiące zabawy, śpiewy i tańce.

Niza, rzeka na Uralu, prawoboczny dopływ Tury, długi 288 km, jest na 133 km żeglowna.

Nizam (N. ul-Mulk), od 1717 tytuł turkmeńskich władców Haidarabadu (Indje ang.).

Nizâmi (właśc. Abu Mahomet Iljâs ben Jûzuf), jeden z siedmiu największych poetów perskich, (ok. 1140—1202), twórca perskiej epiki romantycznej, oprócz Dywanu napisał pięć większych poematów („Pendż Gendż", „pięć skarbów"): „Machsen ul esrâr" („Magazyn tajemnic", poemat religijno-etyczny), „Chosrau i Szîrîn" (epos romantyczne), „Laila u Medżnûn" (poemat miłosny), „Heft peiker" („Siedem piękności", siedem nowel wierszem, m. i. Turandot, skąd później opracowana przez Gozziego), „Iskender nâme" (poemat o Aleksandrze W.).

Nizina, obszar leżący poniżej 300 m nad poz. morza (granica umówiona). Większe obszary nizinne, nazywamy n i ż e m, tak np. niż polski, na obszarze którego wyróżniamy jeszcze nizinę wielkopolską, kujawską, mazowiecką, podlaską i kotlinę poleską. Niż polski tworzy tylko część niżu środk.-europejskiego, który dzieli się znów na niż francuski, niemiecki i polski, a od wsch. łączy się z wielkim niżem wsch.-europejskim (rosyjskim). Między pojęciem niziny i niżu nie da się przeprowadzić wyraźnej granicy, jedynie n i z i n y t e k t o n i c z n e (np. węgierska, lombardzka, wołoska, a u nas sandomierska) i inne mniejsze niziny śródgórskie i nadmorskie odcinają się wyraźnie od niżu.

Nizolius (Nizzoli) Marius, włoski filozof, (1488 lub 1498—1566 lub 1576), zwolennik nominalizmu, a przeciwnik filozofji Arystotelesa i scholastyków. Dzieła: „Defensiones locorum aliquot Ciceronis contra disquisitiones Coelli Calcagnini" (1557), „De veris principiis et vera ratione philosophandi contra Pseudophilosophos libris IV" (1553), „Antibarbarus philosophicus" (1671 i 1674).

Nizza (Nicea, franc. Nice), twierdza i stolica depart. Alpes-Maritimes (Francja), nad Baie des Anges, odnogą zatoki Genueńskiej i rz. Paillon, przy kolei: Marsylja—Genua ze 184.441 mieszk. Miasto rozłożone malowniczo na dosłonecznych stokach odnóży Alp Nadmorskich posiada bardzo łagodny k l i m a t (średnia temperatura roku 15°, stycznia 8°, lipca 23,2°, opadów rocznie 857 mm [przeważnie w październiku i listopadzie] przy 107 dniach z deszczem i 6 ze śniegiem), dzięki któremu jest N. klimatycznem uzdrowiskiem zimowem o światowej sławie (rocznie ok. 160.000 gości), zaopatrzonem w najwykwintniejsze urządzenia, czyniące z N. stolicę Riviery francuskiej. Życie gospodarcze miasta jest nastawione przedewszystkiem na ruch obcych, poza tem posiada N. nieco przemysłu (fabr. mydła, perfum, esencyj, mebli, silników i środków spożywczych) i handel. Port N. utrzymuje połączenie z Korsyką. Z instytucyj naukowych mamy tu 2 licea, dużą bibljotekę miejską, 3 muzea, obserwatorjum astronom., ogród botaniczny, towarzystwa naukowe i i.

W starożytności była N. (Nicaea) kolonją Marsylji, założoną w 300 r. przed Chr. W średniowieczu należała do Prowansji, a od 1388 do Sabaudji, od której w 1860 przeszło miasto do Francji. Okolice N. są zamieszkałe przez Włochów, dlatego też ostatnio Włochy faszystowskie pragnęłyby odebrać miasto Francuzom.

Niż, ob. Nizina.

Niż (N. d n i e p r o w y), nazwa nadawana w dawnej Polsce obszarom nad dolnym Dnieprem, czyli części stepów czarnomorskich. Stąd też Kozaków nazywano często N i ż o w c a m i.

Niżankowice, miasto w pow. Przemyśl (woj. lwowskie), nad rz. Wiarem (do Sanu), 2 km od kolei: Chyrów—Przemyśl z 1.865 mieszk. Młyny, tartaki, cementownie i handel bydłem. Miasto (od 1408) posiadało w XV. w. produkcję piwa i miodu, a w XVI. w. płótna.

Niżnie-Czirskaja, stolica okręgu Dońskiego w gub. Stalingrad (Rosja), przy ujściu rz. Czir do Donu z 7.335 mieszk. Przemysł skórny i handel produktami rolniczemi.

Niżnie-Dnieprowsk, miasto przemysłowe na Ukrainie, w okręgu Dniepropetrowsk z 42.541 mieszk. oraz fabr. gwoździ, drutu i superfosfatu.

Niżnie-Sałdinskij Zawod (Niżnaja Salda), osada na Uralu (Rosja), w okręgu Tagil z 15.166 mieszk. i przemysłem hutniczym.

Niżnie-Sergińskij Zawod, osada na Uralu, w okręgu Swierdłowsk, nad rz. Sergą z 11.161 mieszk. i przemysłem żelaznym.

Niżnie-Udińsk, miasto w okręgu Tulun na Syberji, nad rz. Udą, przy kolei Syberyjskiej z 10.357 mieszk. i handlem.

Niżnij Łomow, miasto okręg. w gub. Penza (Rosja), nad rz. Łomow z 9.815 mieszk. i drobnym przemysłem.

Niżnij Nowgorod (N i ż e g o r o d, N i ż n y N o w o g r ó d), stolica gubernji N. w Rosji, położona malowniczo przy ujściu Oki do Wołgi, ze 116.312 (z przedmieściem Kanawino — 181.189) mieszk. Miasto posiada katedrę z 1227, Kreml oraz znaczny przemysł (młyny parowe, fabr. maszyn i kotłów, zakłady elektrotechniczne, odlewnie żelaza i miedzi, fabr. wyrobów włókienniczych i browary). Dzięki dogodnym komunikacjom wodnym i kolejowym oraz położeniu na pograniczu środk. i wsch. Rosji wyrosło miasto do roli wielkiego centrum handlu, który rozwija się głównie dzięki w i e l k i m t a r g o m (15 sierpnia — 15 września) dorocznym, istniejącym tu od 1817 r. (przedtem w Makarjewie). Z zakładów naukowych posiada N. uniwersytet państwowy (od 1918), instytut pedagogiczny, 2 muzea, operę i t. p. — N. założony w 1221 przez wkiego księcia Włodzimierza Jerzego Wsiewołodowicza, należał od 1390 do Moskwy i już w XIV. w. posiadał duże znaczenie w handlu wsch. Europy.

G u b e r n j a N. obejmuje obszary nad średnią Wołgą (83.476 km² z 2.736.606 mieszk.). Obszar na płn. od Wołgi jest bagnistą i lesistą (75,5% lasów) niziną, natomiast płd. część jest wyżyną. Ludność składa się w 92% z Rosjan, 4% Mordwinów i 3% Tatarów. Trudni się ona rolnictwem (1,362.000 ha roli), chowem bydła, przemysłem domowym i gospodarką leśną.

Niżnij Tagil (Niżnie-Tagilskij Zawod), miasto okręg. na Uralu, nad rz. Tagil (dopływ Obu), przy kolei: Perm—Swierdłowsk z 38.828 mieszk. Huty i odlewnie żelaza.

Niżniów, miasteczko w pow. Tłumacz (woj. stanisławowskie), przy kolei Czortków—Stanisławów, na prawym brzegu Dniestru z 4.742 mieszk. Posiada wapiennik, kamieniołomy, gorzelnię i handel bydłem.

Niżowcy, nazwa Kozaków, zamieszkujących nad dolnym biegiem Dniepru.

Niżyn (Nieżyn), miasto okręg. na Ukrainie, nad rz. Oster, przy kolei: Kijów—Brjańsk z 37.345 mieszk. i handlem.

Niżyński Marjan, współcz. poeta i malarz pol., wydał tom poezyj: „Opowieść o drzwonniku z portu Jaffa" (1930), wystawił dramat „Salmon" (1930).

Njassa, ob. Niassa.

Njegus, znany ród czarnogórski, którego głowa, Danilo Petrović został 1696 hospodarem i otrzymał 1711 dziedziczne prawo mianowania najwyższych duchownych (władyków).

Njong, żeglowna rzeka w płd. Kamerunie (Afryka), uchodzi pod Małą Batangą.

Njörd, bóg północny, podobnie jak bogini Nerius, bóstwo płodności. Kult jego z Danji dotarł do płd. Norwegji i Islandji. Podania zaliczają go do Wanów, za jego siedzibę uważają Noatun, jako małżonka Skadi uważają go za ojca Freyra i Freyji.

N. K. N., ob. Naczelny Komitet Narodowy.

NN., skrót, ob. N.

No (japoń.), w Japonji krótkie dramaty o charakterze poważnym, poczęści buddystycznym, uprawiane na dworach książęcych od XV. w., często o wysokiej wartości literackiej. Aktorzy używali masek, wykonywanych przez wybitnych artystów, oraz wspaniałych kostjumów. Istnieją liczne zbiory masek i kostjumów „No".

No. = Numero (włosk., „numer"); czasem = netto.

No (jez. No), bagna nilowe na obszarze Sedd, do których dotarła wyprawa, wysłana przez ces. Nerona. Ob. Nil.

Noailles, franc. ród szlachecki: 1. Antoine, (1504—1562), 1553—56 poseł w Anglji, admirał i namiestnik w Bordeaux.

2. Louis Antoine, (1561—1729), kardynał, 1695 arcybiskup Paryża, zwalczany przez jezuitów jako jansenista.

3. Adrien Maurice, ks., (1678—1766), był 1715—18 prezesem rady finansowej, 1733 w polskiej wojnie sukcesyjnej został marszałkiem Francji, 1743—46 minister spraw zagranicznych, potem poseł w Hiszpanji.

4. Louis, ks., (1756—1804), gorący zwolennik Rewolucji franc., wystąpił 1 sierp. 1789 w Zgromadzeniu Narodowem z wnioskiem o zniesienie ciężarów feudalnych. 1792 opuścił Francję, zginął jako brygadjer na Haiti.

5. Mathieu de, poetka franc., * 1876, z domu księżniczka Anne Elisabeth d e B r a n c o v a n, poetka bezspornie wielkiej miary: „Le Coeur innombrable" (1901), „L'ombre des Jours" (1902) i „Les Eblouissements" (1907). W powieściach: „La nouvelle espérance" (1903), „Le Visage émerveillé" (1904) i nowelach: „Les Innocentes" (1923) odtwarza duszę kobiecą z dokładnością niemal okrutną.

Noakowski Stanisław, polski architekt, malarz i historyk sztuki, (1867—1928), studja odbył w Petersburgu, poczem przebywał we Francji, Anglji, Niemczech i Włoszech. W r. 1899 został kustoszem i nauczycielem historji sztuki i kompozycji w szkole sztuki stosowanej Stroganowa w Moskwie, 1906 profesorem architektury w tamtejszej szkole sztuk pięknych, 1915 członkiem rzeczywistym Akademji petersburskiej, 1918 rozpoczął prace w Polsce w ministerstwie kultury i sztuki, wykładał również historję sztuki na Politechnice w Warszawie. Prac architektonicznych wykonał N. niewiele (kaplica rodziny Koczubejów na cmentarzu w Petersburgu, kapliczka dla serca Kościuszki w Rapperswylu, w Katedrze włocławskiej nagrobki biskupów: A. K. Bereśniewicza i H. P. Syreńskiego), do sławy jego przyczyniły się przedewszystkiem jego rysunki, studja i projekty architektoniczne. Część z nich wydana została w albumach: „Szkice architektoniczne polskie w stylach XIII—XVIII. w..." (1916), „Architektura polska, szkice kompozycyjne" (1920), „Zamki i pałace polskie" (1928). Wystawy prac N. odbyły się w latach 1922—25 w Paryżu, 1924—28 w Pradze, Wiedniu, Budapeszcie, Amsterdamie i Londynie.

Nobel (ang. noble), ang. moneta złota od Edwarda III. do Elżbiety, z królem w okręcie; n. z r ó ż ą mają obok okrętu różę; na odwrocie krzyż w lilij. N. naśladowano w Szkocji i Niderlandach.

Nobel, 1. Robert, przemysłowiec szwedzki, (1829—1896), rozpoczął w r. 1874 eksploatację ropy naftowej w Baku. Jego wynalazek frakcjonowanej destylacji ropy stał się podstawą rosyjskiego przemysłu naftowego.

2. Ludwig, brat powyższego, (1831—1888), brał udział w sprawach starszego brata w Baku i udoskonalił środki transportowe ropy, cysterny okrętowe i wagonowe.

3. Alfred, chemik szwedzki, brat poprz., (1833—1896), twórca nowoczesnego przemysłu materjałów wybuchowych. 1864 otrzymał nitroglicerynę w większej ilości, 1867 wynalazł dynamit (ob.), 1875 żelatynę dynamitową. Założyciel słynnej fundacji N.; ob. Nobla nagroda.

Nobile officium (łac.), obowiązek, wypływający z wysokiego urzędu lub stanu.

Nobilego wyprawa do bieguna, podjęta w 1928 r. przez ówczesnego szefa lotnictwa włoskiego, gen. Nobile na sterowcu „Italja". W towarzystwie 22 ludzi, m. i. fizyka czeskiego, prof. Behounka i meteorologa szwedzkiego, docenta w Upsali, Malmgreena wystartował N. 17 kwietnia 1928 z Medjolanu, celem dotarcia do bieguna płn. i badań okolic podbiegunowych. 5 maja dotarła „Italja" do Spitzbergenu, skąd 11 maja wyruszył N. w dalszą drogę i 24 maja dotarł do bieguna, na który zrzucono flagi: włoską i papieską. W drodze powrotnej sterowiec rozbił się w ten sposób, że część załogi razem z Nobilem opadła na kry lodowe, pędzone ku płd.-wsch., a część, w liczbie 7 osób (z Allessandrim na czele), wraz z uszkodzoną powłoką balonu, uniesiona została dalej. Ekspedycja znalazła się w rozpaczliwem położeniu z braku zaopatrzenia, jedyną jej nadzieją była stacja radjotelegraficzna, z pomocą której utrzymywano aż do 8 czerwca kontakt z włoskim statkiem „Città di Milano", stojącym na kotwicy w Kingsbay. Katastrofa miała miejsce między 80° 30' szer. płn. i 28° dług. wsch., na płn.-wsch. od Spitzbergenu (Cap Smith), dnia 25 maja. Dnia 30 maja Malmgreen wraz z Marianno i Zappim wyruszył w kierunku Spitzbergenu, zginął jednak w czasie drogi z wycieńczenia, opuszczony przez towarzyszy. Nobile, który w czasie katastrofy uległ złamaniu nogi, pozostał wraz z por. Viglierim, Behounkiem i 3 innymi na krze.

Na ratunek ekspedycji N. pospieszyły ekspedycje ratunkowe z Włoch, Norwegji, Szwecji, Rosji i Francji. Pełne poświęcenia wysiłki lotników tych krajów i rosyjskich łamaczy lodów „Krassin" (pod wodzą kpt. Samojłowicza) i „Małygin" zostały uwieńczone częściowem powodzeniem. 25 czerwca lotnik Lundborg natrafił na grupę Nobilego i przewiózł samego N. samolotem na Città di Milano", 12 lipca lotnik Czuchnowski z „Krassina" uratował Mariano i Zappiego, a następnego dnia „Krassin" uratował również grupę Viglieriego. Niemniej cała impreza okupiona została śmiercią Malmgreena i 16 innych ludzi, między którymi znalazł się słynny odkrywca obu biegunów Amundsen, który w towarzystwie lotnika Guilbauda wyruszył w czerwcu na samolocie „Latham" na ratunek N. i znalazł grób w lodach podbiegunowych. Wyprawa „Italji" zapisała się w dziejach lotnictwa czarnemi zgłoskami i skompromitowała raz na zawsze N.

Nobiles, ob. Nobilitas.

Nobili (włosk.), szlachetni, znakomici; nazwa arystokratycznego stronnictwa w republice weneckiej XII. w., któremu przeciwstawiał się obóz mieszczański ludowy, p o p o l a r i.

Nobiling Karl Eduard, * 1848, dokonał 1878 zamachu rewolwerowego na cesarza Wilhelma I., następnie strzelił do siebie i zmarł wskutek ran.

Nobilissimus (łac.), tytuł współregentów i następców tronu za panowania rzymskich cesarzy.

Nobilitacja, nadanie szlachectwa osobie nie należącej do szlachty. W P o l s c e odbywała się ona w dwojakiej formie: przez adopcję, t. j. przyjęcie do rodu szlacheckiego, oraz n. w ścisłem tego słowa znaczeniu, t. j. nadanie szlachectwa przez króla, który początkowo nadawał nobilitowanemu swój herb bez jakiejś części (t. zw. herb upośledzony), później dowolny. Zczasem szlachta, dążąc do ścisłego odgraniczenia się od innych stanów, poczęła krępować króla w n. Konstytucja 1578 r. ograniczyła jego prawo w tym kierunku do czasu trwania sejmu lub wojny, w r. 1601 uzależniono n. od uchwały sejmowej. 1669 uchwalono, że nobilitowani otrzymują szlachectwo niepełne (t. zw. skartabellat, bez możności sprawowania urzędów i legacyj), a dopiero potomkowie ich w trzeciem pokoleniu zyskują pełne prawa. 1775 przepisano nobilitowanemu obowiązek nabycia dóbr ziemskich znacznej wartości. Konstytucja 3 Maja otwierała szeroką możność n. dla mieszczaństwa, postanawiając, że zostaną uszlachceni wszyscy, którzy zasiadali przez dwa lata w komisjach wielkich lub asesorji, kupili dobra ziemskie, opłacali 200 zł. podatku rocznego, doszli do stopnia kapitana, rotmistrza lub regenta kancelarji, wreszcie zasłużyli się działalnością publiczną.

Nobilitas (łac.), szlachta; w starożytnym Rzymie szlachta urzędnicza, t. zn. koło ludzi, którzy od ok. 200 r. przed Chr. mieli zastrzeżone dla siebie wyłączne prawo piastowania wyższych urzędów, dopóki nie wystąpiła przeciwko nim partja ludowa pod wodzą ambitnych przywódców. Próby podjęte przez Grakchów i Marjusza nie powiodły się, a n. uległa dopiero Cezarowi. Członkowie n. zwali się n o b i l e s lub o p t i m a t e s; ci, którzy wyjątkowo zostali dopuszczeni do wyższych godności, zwali się h o m i n e s n o v i.

Nobility, wysoka szlachta angielska i szkocka w przeciwstawieniu do średniego ziemiaństwa (Gentry).

Nobla nagroda (p. też niżej Laureaci Nobla od 1901—1930), fundacja, ustanowiona testamentem przez szwedzkiego chemika Alfreda Nobla (ob.) w r. 1895. Doroczny zysk z procentów jego majątku (przeszło 70 miljonów zł.), podzielony na 5 równych części zostaje przyznany 5-ciu najbardziej zasłużonym ludziom na polu: fizyki, chemji, medycyny (wzgl. fizjologji), zbratania narodów, oraz autorom wybitnych dzieł idealistycznych. Nagrody w dziedzinie fizyki i chemji rozdziela Akademja Umiejętności w Sztokholmie; w dziedzinie medyczno-fizjologicznej Karoliński Instytut medyko-chirurgiczny w Sztokholmie; literatury — szwedzka Akademja sztokholmska; nagrodę za działalność pacyfistyczną — wydział norweskiego stortingu. Każda nagroda N. (przeszło 300.000 zł.) może być podzielona najwyżej na 3 części i musi być przyznana conajmniej raz na 5 lat. Każdy laureat otrzymuje oprócz nagrody pieniężnej dyplom i złoty medal; powinien on, o ile to możliwe, najpóźniej w 6 miesięcy po przyznaniu nagrody wygłosić publiczny wykład w Sztokholmie, wzgl. w Oslo, w związku z działalnością, za którą otrzymał nagr. Celem ułatwienia komitetowi N. badania zasług proponowanych kandydatów etc. utworzono specjalne zakłady naukowe, jak: Instytut Nobla przy szwedzkiej Akademji (1901), Instytut N. dla chemji fizycznej (1905) w Sztokholmie, oraz norweski Instytut Nobla w Oslo.

L a u r e a c i N o b l a (1901—1930).

(Fi — fizyka, Che — chemja, Me — medycyna, Li — literatura, Po — Nagroda Pokojowa).

1901: Fi — W. K. Röntgen (Monachjum), Che — J. H. van't Hoff (Berlin), Me — E. A. v. Behring (Marburg), Li — R. F. A. Sully-Prudhomme (Paryż), Po — H. Dunant (Genewa) i Fr. Passy (Paryż); 1902: Fi — H. A. Lorentz (Lejda) i P. Zeemann (Amsterdam), Che — E. Fischer (Berlin), Me — Ronald Ross (Liverpool), Li — Th. Mommsen (Berlin), Po — E. Ducommun (Bern) i A. Gobat (Bern); 1903: Fi — H. A. Becquerel (Paryż) i P. i M. Curie (Paryż), Che — S. A. Arrhenius (Sztokholm), Me — N. R. Finsen (Kopenhaga), Li — B. Björnson (Norwegja), Po — W. R. Cremer (Londyn); 1904: Fi — lord J. W. S. Rayleigh (Londyn), Che — sir William Ramsay (Londyn), Me — J. P. Pawlow (Petersburg), Li — Fr. Mistral (Płd. Francja i J. Echegaray (Hiszpanja), Po — Institut de droit international (Genewa); 1905: Fi — Ph. Lenard (Kilonja), Che — A. v. Baeyer (Monachjum), Me — Rob. Koch (Berlin), Li — H. S i e n k i e w i c z (P o l s k a), Po — Berta v. Suttner (Wiedeń); 1906: Fi — J. J. Thomson (Cambridge), Che — H. Moissan (Paryż), Me — Cam. Golgi (Pawja) i Ramon y Cajal (Madryt), Li — G. Carducci (Bolonja), Po — Theod. Roosevelt (Waszyngton); 1907: Fi — A. A. Michelson (Chicago), Che — Ed. Buchner (Berlin), Me — Ch. L. A. Laveran (Paryż), Li — R. Kipling (Anglja), Po — E. T. Moneta (Włochy) i L. Renault (Paryż); 1908: Fi — G. Lippmann (Paryż), Che — E. Rutherford (Manchester), Me — J. Miecznikow (Paryż) i P. Ehrlich (Frankfurt n/M.), Li — Rud. Eucken (Jena), Po — F. Bajer

(Kopenhaga) i K. P. Arnoldson (Helsingborg); 1909: Fi — G. Marconi (Włochy) i F. Braun (Strassburg), Che — Wilh. Ostwald (Lipsk), Me — Th. Kocher (Bern), Li — Selma Lagerlöf (Szwecja), Po — A. Beernaert (Belgja) i P. B. d'Estournelles de Constant (Paryż); 1910: Fi — J. D. van der Waals (Amsterdam), Che — O. Wallach (Getynga), Me — A. Kossel (Heidelberg), Li — Paul Heyse (Monachjum), Po — Międzynarodowe Biuro Pokoju w Bernie; 1911: Fi — W. Wien (Würzburg), Che — Marja Curie-Skłodowska (Paryż), Me — A. Gullstrand (Upsala), Li — M. Maeterlinck (Belgja), Po — J. M. C. Asser (Haga) i A. Fried (Wiedeń); 1912: Fi — G. Dalén (Sztokholm), Che — V. Grignard (Nancy) i P. Sabatier (Tuluza), Me — A. Carrel (Nowy Jork), Li — Gerhart Hauptmann (Agnetendorf), Po — Elihu Root (Zjedn. St. Am. Pln.); 1913: Fi — H. Kamerlingh-Onnes (Lejda), Che — Alfr. Werner (Zurych), Me — Ch. Richet (Paryż), Li — Rabindranath Tagore (Kalkuta), Po — Henri La Fontaine (Belgja); 1914: Fi — M. von Laue (Frankfurt n/M.), Che — Th. W. Richards (Cambridge, Mass.), Me — R. Bárány (Wiedeń); 1915: Fi — W. H. Bragg (Londyn) i W. L. Bragg (Manchester), Che — R. Willstätter (Monachjum), Li — R. Rolland (Francja); 1916: Li — V. v. Heidenstam (Szwecja); 1917: Fi — Ch. G. Barkla (Edinburg), Li — K. Gjellerup (Danja) i H. Pontoppidan (Danja), Po — Międzynarodowy Komitet Czerwonego Krzyża w Genewie; 1918: Fi — M. Planck (Berlin), Che — F. Haber (Berlin); 1919: Fi — J. Stark (Greifswald), Me — J. Bordet (Bruksela), Li — E. Spitteler (Szwajcarja), Po — W. Wilson (Zjedn. St. Am. Pln.); 1920: Fi — Ch. F. Guillaume (Sèvres), Che — W. Nernst (Berlin), Me — A. Krogh (Kopenhaga), Li — K. Hamsun (Norwegja), Po — L. Bourgeois (Paryż); 1921: Fi — A. Einstein (Berlin), Che — F. Soddy (Oxford), Li — Anatole France (Paryż), Po — K. H. Branting (Sztokholm) i Ch. L. Lange (Norwegja); 1922: Fi — Niels Bohr (Kopenhaga), Che — F. W. Aston (Cambridge), Me — A. V. Hill (Londyn) i Otto Meyerhof (Kilonja), Li — J. Benavente (Madryt), Po — F. Nansen (Oslo); 1923: Fi — R. A. Millikan (Zjedn. St. Am. Pln.), Che — F. Pregl (Graz), Me — F. G. Banting (Toronto, Kanada) i J. J. R. Macleod (Toronto), Li — W. B. Yeats (Anglja); 1924: Fi — K. M. G. Siegbahn (Upsala), Me — W. Einthoven (Lejda), Li — W. S. Reymont (Polska); 1925: Fi — J. Franck (Getynga) i G. Hertz (Halle), Che — R. Zsigmondy (Getynga), Li — G. B. Shaw (Londyn), Po — sir Austen Chamberlain (Londyn) i Ch. G. Dawes (Zjedn. St. Am. Pln.); 1926: Fi — J. Perrin (Paryż), Che — T. Svedberg (Upsala), Me — J. Fibiger (Kopenhaga) i J. Wagner-Jauregg (Wiedeń), Li — Grazia Deledda (Rzym), Po — A. Briand (Paryż) i G. Stresemann (Berlin); 1927: Fi — A. H. Compton (Chicago) i Ch. Th. R. Wilson (Cambridge), Me — J. Wagner-Jauregg (Wiedeń), Po — F. Buisson (Paryż) i L. Quidde (Berlin); 1928: Fi — Owen Willans Richardson (Anglja), Che — Adolf Windaus (Niemcy), Me — Charles Nicolle (Francja), Li — Sigrid Undset (Norwegja); 1929: Fi — Louis Victor de Broglie (Francja), Che — Arthur Harden (Anglja) i Hans von Euler-Chelpin (Szwecja), Me — Christian Eijkman (Holandja) i Frederick Gowland Hopkins (Anglja), Li — Thomas Mann (Niemcy), Po — F. Billig Kellogg (St. Zjed. Am. Pln.); 1930: Fi — E. Venkata Raman (Indje), Che — Hans Fischer (Niemcy), Me — Landsteiner (St. Zjed. Am. Pln., z poch. Austrjak), Li — Sinclair Lewis (St. Zjed. Am. Pln.), Po — Natan Söderblom (Upsala).

Nobla zakłady, założone przez wielkiego wynalazcę w Bofors (Szwecja), prowadzone są obecnie jako samodzielne spółki akcyjne: Bofors A. B., wytwórnie sprzętu wojennego i Nobelkrud A. B., wytwórnie dynamitu.

Noblemaire Georges, polityk franc., * 1876, 1919 radykalny deputowany, przedstawiciel Francji przy Lidze Narodów, napisał: „Concordat ou séparation" (1904), „La république libérale" (1906), „La France rayonnante" (1922).

Noblemen (ang.), „arystokraci", t. j. członkowie nobility.

Noblesse (franc., „arystokracja"), szlachectwo, szlachetność. N. oblige, „szlachectwo obowiązuje", szlachetne urodzenie (wysoki ród) zobowiązuje do odpowiedniego zachowania się, do szlachetnych postępków; nakaz franc. dydaktyka G. P. M. ks. de Lévis (1764—1830) w „Maximes et réflexions etc." (1808).

Nobre António, poeta portug., (1867—1900), autor zbioru poezyj „Só" (1894), który wywarł duży wpływ na współcz. poetów portug. Napisał nadto „Despedidas" (wyd. 1902).

Nobunaga, japoński wódz i mąż stanu, (1534—1582), odnowił jedność państwa japońskiego, był przyjaźnie usposobiony wobec cudzoziemców, nadał jezuitom klasztor w Kioto.

Noc, przeciąg czasu, gdy słońce znajduje się pod horyzontem. Długość n. zależy od pory roku i położenia miejscowości na kuli ziemskiej. Na równiku długość n. stale (w przybliżeniu) równa się długości dnia, powyżej obu kół podbiegunowych noc trwa ½ roku.

Noc św. Bartłomieja, ob. Bartłomieja św. noc.

Nocera (N. Inferiore), miasto w prow. Salerno (Włochy) przy kolei: Neapol—Salerno z 22.504 mieszk. Posiada ruiny średniowiecznego zamku oraz przemysł bawełniany i fabr. konserw. Na wsch. od N. leży N. Superiore z 7.260 mieszk. i starochrześcijańskim kościołem Santa Maria Maggiore z IV. w.

Noci, miasto w prow. Bari (Włochy) z 13.693 mieszk.

Nocne poty, występują szczególnie u chorych na gruźlicę płuc, mogą być objawem poważnego schorzenia.

Nocne walki stosowano w przeszłości celem zaskoczenia znienacka nieprzygotowanego przeciwnika; stąd największą rolę miały w małej wojnie czyli partyzantce. Nabrały znaczenia wskutek rosnącej potęgi ognia; stąd często i na wielką skalę stosowane w wojnach płd.-afrykańskiej i rosyjsko-japońskiej. W wojnie światowej rozwinęły się jeszcze, jako środek uniknięcia obserwacji powietrznej. Przeprowadzenie wymaga troskliwego rozpoznania i przygotowania. Kierownictwo utrudnione; role zatem muszą być wyuczone najdokładniej. Przy większych przedsięwzięciach noc służy do zebrania sił i podejścia; samo natarcie następuje o brzasku, co umożliwia wyzyskanie powodzenia przy świetle dziennem. Nagłość i stanowczość w działaniu rozstrzygają. Obrona przeciw nocnemu zaskoczeniu polega na czatach, podsłuchach, pogotowiach i na rozświetlaniu przedpola pozycyj reflektorami i rakietami; broń samoczynna za dnia wycelowana na możliwe drogi napastnika.

Noctambulus (nowołac.), lunatyk; noctambulismus, lunatyzm.

Noctiluca (łac.), przydomek Luny.

Noctuidae, rodzina motyli, p. Sówki.

Nocturne (franc.), ob. Notturno.

Noeud, dawniejsza francuska miara morska = $^1/_{120}$ mille marin = 15 m.

Noczeryn (noczeryt), minerał, fluorek wapnia i magnezu, zawierający ponadto w swym składzie glin, sód i potas, występuje w białych heksagonalnych kryształach i skupieniach włóknistych razem z fluorytem w bombach wulkanicznych w Nocera pod Neapolem.

Nodier Charles, pisarz franc., (1780—1844), od 1833 członek Akademji, wszedł do literatury przez „Les Pensées de Shakespeare extraites de ses oeuvres" (1801). Założył jeden z pierwszych cénacles (ob. Cénacle) romantycznych. Napisał romans werterowski „Le Peintre de Salzbourg" (1803), powieść tajemniczo-fantastyczną o szlachetnym rozbójniku „Jean Sbogar" (1818), romantyczne nowele: „Thérèse Aubert" (1819), „Les Vampires" (1820), „Smarra" (1821), „Trilby ou le Lutin d'Argail" (1822). Dojrzalsze są jego opowiadania: „La Fée aux Miettes" (1832), „La Neuvaine de la Chandeleur" (1839), „Le Chien de Brisquet" (1844). Znaczenie N. polega głównie na ruchliwości umysłu, z jaką obejmował i rozpowszechniał zagadnienia literackie swego czasu, wskazując drogę młodym.

Nodus cerebri (łac.), most Varola, ob. Mózg.

Noe (hebr. Noach), jeden z patrjarchów biblijnych, wedł. najstarszego źródła (1. Mojż. 6, 9) pierwszy rolnik i hodowca winnej latorośli, protoplasta pierwotnych ludów Kanaanu i Syrji. Późniejsza tradycja łączy go z babilońskim pierwotnie mitem o potopie i uważa za praojca nowej ludzkości; synowie jego nazywają się Sem, Ham i Jafet.

Noego stos, p. Termoelektryczność.

Noel (Aleksander Natalis), dominikanin, franc. pochodzenia, (1639—1724), wstąpił do domin. 1655, został doktorem teologji, zajmował się pracą kaznodziejską. Z dzieł jego najważniejsze są: O Symonji, Historja Kościoła, (sięgająca do Soboru Tryd.) i Hist. St. Testamentu. W sporze gallikańskim stanął przeciw papieżowi i ściągnął na swoje książki cenzurę Innocentego XI.; Benedykt XIII. uwolnił go od indeksu.

Noeud vital (franc.), węzeł życia, miejsce na dnie czwartej komory mózgu, po zniszczeniu którego następuje natychmiastowa śmierć wskutek porażenia oddychania.

Noeux-les-Mines, miasto w depart. Pas-de-Calais (Francja płn.-wsch.), nad rz. Oisne z 12.233 mieszk. i kopalniami węgla.

Nofretete (Nefretete), królowa egipska, żona Amenhotepa IV. (ob.). Sławne jej popiersie znajduje się w Muzeum berlińskiem.

Noga człowieka składa się z uda, podudzia i stopy. Kość udowa przez swą główkę tworzy staw biodrowy, a stykając się z piszczelą tworzy staw kolanowy. Podudzie składa się z dwóch kości: piszczeli i strzałki. Obie te kości z kośćmi stopy tworzą staw skokowy. Mięśnie uda poruszają podudziem, zaś mięśnie podudzia stopą. Mięśnie podudzia tworzą łydkę i łączą się ścięgnem Achillesa (ob.). Głębsze mięśnie podudzia poruszają palce stopy. Tętnice n. odchodzą z tętnicy udowej (arteria femoralis). Nerwy odchodzą od nerwu kulszowego. Deformacje n. występują po urazach, chorobach kości, obciążeniach i i. Ob. też Stopa.

Nogajcy, lud turecko-tatarski, zamieszkujący stepy płd.-wsch. Rosji; dzieli się na N. Wielkich, będących potomkami Złotej Ordy i N. Małych, z okolic leżących na zach. od Wołgi, którzy podzieleni na liczne ordy podlegali niegdyś chanom krymskim i sułtanom tureckim. N. miernego wzrostu, zręczni, nieufni, mieszkają w namiotach, zajmując się pasterstwem, tkactwem i wyrobem filcu; osiedli N., zajmują się rolnictwem, wioski ich, zwą aułami. N. są mahometanami; powszechnie panuje u nich zwyczaj kupowania żon. — Nazwa N. pochodzi prawdopodobnie od chana Nogaja, który około 1261 oddzielił się od Złotej Ordy. Około XV. w. zajmowali N. obszary na płn. od morza Kaspijskiego, skąd wyparci przez Kałmuków (ob.), udali się na zach., docierając do Besarabji. W drugiej poł. XVIII. w. przeszli pod panowanie rosyjskie i zostali przesiedleni bardziej na wschód, na tereny obecnie zajmowane.

Nogale (Megapodiidae), rodzina kuraków, zamieszkująca Australję, Oceanję, wyspy Sundajskie. Należą tu ptaki średniej wielkości, o silnych nogach, opatrzonych długiemi palcami z silnemi pazurami. Złożone jaja przykrywają gnijącem listowiem, które dostarcza ciepła potrzebnego do wyklucia, lub zagrzebują w ciepłym piasku. Należy tu n. wielki (Megapodius duperreyi Less. et Garn.), dochodzi wielkości bażanta, zamieszkuje zarośla Filipin. Kopce, w których gnieździ się kilka generacyj, buduje z piasku, mułu, muszli, zwykle na brzegu wód; dochodzą one niekiedy 5 m wys., zwykle 2 m pod powierzchnią leży jaje. Modrzyk szkarłatnoszyjny (Catheturus lathami Lath.), ptak duży, o grzbiecie czekoladowo-brunatnym, spodzie jasnym, popielato smugowanym, szyja i naga głowa szkarłatne. Żyje w lasach wsch. Australji.

Nogaret Guillaume de, franc. mąż stanu, † 1318, sędzia, od 1296 członek rady królewskiej, 1303—04 i 1307—13 kanclerz, szermierz absolutnej władzy królewskiej zarówno wewnątrz państwa, jak w stosunku do papiestwa. 1303 wziął w niewolę papieża Bonifacego VIII. w Anagni.

Nogaro Pierre Bertrand, polityk i ekonomista franc., * 1880, od 1908 prof. w Montpellier, 1912—21 w Caen, potem w Paryżu, od 1919 radykalny deputowany, 1926 minister oświecenia, napisał: „Traité élémentaire d'économie politique" (1921), „Les réparations, dettes interalliées et réparations monétaires" (1922), „La

monnaie et les phénomènes monétaires" (1923), „Finances et politique" (1927).

Nogat, wschodnia odnoga Wisły, odłączająca się od niej przy t. zw. cyplu Mątawskim, uchodzi kilku ramionami do zalewu Wiślanego. N. jest długi 57 km, a szeroki 55—264 m (ob. Wisła).

Nogent, 1. (N. le Rotrou), miasto w depart. Eure-et-Loir (Francja), nad rz. Huisne, przy kolei: Chartres—Le Mans z 7.475 mieszk., kilkoma staremi kościołami (XIII—XVI. w.) i zamkiem z XI. w. — 2. (N. sur Marne), wsch. przedmieście Paryża (depart. Seine), na wsch. krańcu lasku Vincennes z 17.464 mieszk. Posiada port rzeczny na Marnie, instytut kolonjalno-rolniczy, kamieniołomy i przemysł chemiczny.

Nogi Maresuke, hr., wódz japoński, (1849—1912), w wojnie rosyjsko-japońskiej dowodził armją, obiegającą Port-Arthur. Taktyka jego, polegająca na uporczywem szturmowaniu trudnych do zdobycia fortyfikacyj, przyniosła Japończykom ogromne straty w ludziach. Aczkolwiek opromieniony sławą po zdobyciu portu, dręczony był później wyrzutami sumienia, którym zdaje się należy w części przypisać jego śmierć samobójczą (harakiri), popełnioną po zgonie cesarza Mutsukito. N. przeszedł do historji jako uosobienie japońskiego patrjotyzmu, nie cofającego się przed niczem, gdy chodzi o wielki cel publiczny.

Nogleć (migotka, błona mrużna, membrana nictitans), trzecia, wychodząca ze spojówki powieka licznych zwierząt kręgowych, rozciąga się od wewnętrznego kącika oka poprzecznie ponad całem okiem. Służy do częstego czyszczenia oka. U małp i człowieka przedstawia się szczątkowo, jako fałdzik półksiężycowaty (plica semilunaris).

Nogietek, ob. Calendula.

Nogoprzędki, ob. Embidaria.

Nograd (Neograd), komitat w płn. Węgrzech, na lewym brzegu Dunaju, nad granicą Czechosłowacji z 4.134 km² i 177.063 mieszk. Stolicą jest Balassagyarmat.

Noicattaro, miasto w prow. Bari (Włochy) z 10.034 mieszk. Posiada romański kościół z XIII. w.

Noirmoutier, wyspa u wybrzeży Wandei (Francja zach.) z 56,8 km² i 4.840 mieszk., połączona w czasie odpływu drogą z lądem.

Noisy-le-Sec, płn.-wsch. przedmieście Paryża (depart. Seine) na stokach wzgórz Romainville (126 m) z 16.306 mieszk. i przemysłem.

Noiszewski Kazimierz, lekarz polski, * 1859, profesor uniwersytetu w Warszawie, napisał szereg prac z zakresu oftalmologji.

Nokki (Noki, Lukango), port nad dolnym Kongo w Angoli (Afryka zach.).

Nokturn (officium nocturnum, łac. nocna modlitwa), część brewjarza (p. też Horae canonicae). Ob. też Notturno.

Nokturnal, pochodzący z XV. w. astronomiczny instrument do wyznaczania czasu.

Nola, miasto w prow. Neapol (Włochy) z 15.762 mieszk. Posiada katedrę, klasztor franciszkański (XV. w.), pałac Orsinich (XVI. w.) oraz przemysł.

Nolascus, święty, ob. Piotr Nolascus.

Nolde Emil, malarz i grafik niem., * 1867, studja w Niemczech, Paryżu i Kopenhadze, 1905—07 należał do ekspresjonistycznej „Brücke", pod wpływem Muncha rozwinął się jego kierunek artystyczny, przejawiający się szczególnie w obrazach na tematy religijne („Wieczerza pańska" 1909, „Chrystus i dzieci", „Wkroczenie do Jerozolimy" 1915). Znany jest jego obraz „Ciemne noce". 1913 udał się do Nowej Gwinei, gdzie wykonał liczne akwarele. Jest również N. twórcą wielu drzeworytów i litografij.

Nöldeke Theodor, niem. orjentalista, * 1836, 1864 prof. teologji w Kilonji, 1872—1906 prof. orjentalistyki w Strassburgu. Wydał gramatyki syryjskiego (1880), nowosyryjskiego (1868) i mandejskiego języka (1874), poza tem „Orientalische Skizzen" (1892), „Das iranische Nationalepos" (1896); tłum. również z arabskiego.

Nolens volens (łac.), „chcąc nie chcąc".

Nolet de Brauwere van Steeland Johannes Karel Hubert, poeta holend., (1815—1888), autor: „Noami" (1840), „Het groote Dietsche vaderland" (1857) i i. Wyd. zbior. 1859—81, 7 t.

Nolhac Pierre de, historyk franc., * 1859, dyrektor muzeum Jacquemart-André w Paryżu, 1922 członek Akademji, napisał: „Erasme en Italie" (1888), „La reine Marie Antoinette" (1890), „Pétrarque et l'humanisme" (1892), „Marie Antoinette dauphine" (1898), „Louis XV. et Marie Leszczyńska" (1900), „La création de Versailles" (1901), „Louis XV. et Mad. de Pompadour" (1902), „Histoire du château de Versailles" (1911—17, 2 t.), „Ronsard et l'humanisme" (1921) i in.

Noli me tangere (łac., „nie dotykaj mnie"), słowa zmartwychwstałego Chrystusa, skierowane do Marji Magdaleny, według Ewangelji św. Jana; scena często przedstawiana w sztuce (m. i. Tycjan, Correggio i Rembrandt). — Także nazwa rośliny, ob. Impatiens. — Ogólnie, zwłaszcza w polityce, przedmiot lub stan, w którym nic nie może ulec zmianie.

Noll Fritz, botanik niemiecki, (1858—1908), wybitny fizjolog, znany ze swych badań nad wzrostem błony komórkowej, działaniem siły ciężkości i światła na kształt roślin, geotropizmem oraz determinacją płci u roślin dwudomowych.

Nollet Charles, franc. generał, * 1865, prof. akademji wojskowej w Paryżu, 1914 gen. brygady, 1916 dywizji, 1919 przewodniczący międzysojuszniczej komisji kontroli w Niemczech, 1924—25 minister wojny.

Nölting Domingo Emilio, chemik niemiecki, (1851—1922), autor licznych prac o barwnikach organicznych.

Noma (zgorzel policzków), występuje przeważnie u dzieci źle odżywionych i kończy się zwykle śmiertelnie.

Nomadzi, nazwa nadawana ludom pasterskim, zmieniającym ustawicznie wraz ze swemi stadami miejsce pobytu. N. dzięki swemu trybowi życia silni i wojowniczy, nieraz groźni są dla sąsiednich krajów kulturalnych (Mandżurowie, Tatarzy, Hyksosi).

Nomarch, Nomarchja, ob. Nomos.

Nomarthra, p. Szczerbaki.

Nom de guerre (franc., „imię wojenne"), pierwotnie imię, które przyjmowano przy wstąpieniu do wojska, obecnie imię przybrane przez aktorów (u pisarzy „nom de plume"); także pseudonim lub przezwisko.

Nome City, miasto na płn.-zach. wybrzeżu Alaski na półwyspie Seward, wpobliżu przylądka Cape Nome, liczyło w 1903 ok. 25.000 mieszk., później opustoszało po wyczerpaniu żył złota, zostało w 1913 zniszczone przez burzę, tak że obecnie liczy ok. 850 mieszk.

Nomen (łac., l. mn. nomina), imię (ob. Imię własne); mianownik. N. substantivum, rzeczownik. N. adjectivum, przymiotnik.

Nomen et omen (łac.), „imię i (równocześnie) wróżba", cytat z Plautusa „Persa", IV, 4, 73.

Nomenclator (łac.), u Rzymian staroż. niewolnik, który podawał swemu panu nazwiska jego niewolników, osób odwiedzających go, spotkanych na ulicy i t. d.

Nomenklatura (łac.), mianownictwo przedmiotów bez bliższych określeń, ułożone według pewnych zasad dla celów nauki lub sztuki. N. przyrodnicza: w botanice i zoologji naukowe nazwy roślin i zwierząt, począwszy od Linneusza (ob. Linné) składają się z dwu nazw łacińskich (podwójna n.), z których jedna oznacza rodzaj (genus), druga gatunek (species). Do dwu tych nazw dołącza się w skróceniu nazwisko autora, który po raz pierwszy opisał dany organizm. Dla oznaczenia odmian, ras lokalnych, podgatunków i t. d. wprowadza się trzecią nazwę (potrójna n.), poprzedzoną zwykle przez var. np. brukselka: Brassica oleracea var. gemmifera DC. Ponieważ często się zdarza, że ten sam gatunek opisują różni autorzy pod różnemi nazwami, przyjęto jako obowiązujące nazwy najstarsze, jakie uważa się w zoologji podane w 10. wyd. „Systema naturae" Linneusza (1758), w botanice podane w „Species naturae" (1753). Obok właściwej nazwy podaje się zwykle synonimy. — Wyższe jednostki systematyczne mają specjalne końcówki; w zoologji podrzęd ma końcówkę: oidea, rodzina: idae. W botanice używa się końcówek, dla rzędu: ales, rodziny: aceae, podrodziny oideae.

Nomentum, miasto w Lacjum, obecnie Mentana (ob.).

Nomina sunt odiosa (łac.), „nazwiska budzą nienawiść", t. zn. należy się wystrzegać wymieniania nazwisk (podług Cycerona mowy w obronie Rosciusa, 16, 47).

Nominacja (łac.), mianowanie, wymienienie; także nadanie jakiegoś urzędu.

Nominalizm (nowołac.), kierunek filozofji scholastycznej, zwracający się przeciw platonizmowi i nauce o rzeczywistem (realnem) istnieniu idei. Nominaliści uważali idee i pojęcia tylko za nazwy (nomina) rzeczy bez istnienia metafizycznego. Ob. Scholastyka.

Nominalna wartość, kwota, na którą opiewa skrypt dłużny lub moneta.

Nominalny (łac.), odnoszący się do imienia (nazwy), tylko pozorny (przeciwieństwo do realny).

Nomine (łac.), w imieniu lub w charakterze (kogoś innego); n. proprio, w imieniu własnem.

Nominować (łac.), mianować, wymienić, nadać urząd.

Nomografja (z greck. nomos „prawo"), nauka o sporządzaniu wykresów zależności funkcyjnych między wielkościami zmiennemi, w szczególności o graficznem rozwiązywaniu równań. Najwybitniejszym przedstawicielem n. jest francuski matematyk Maurice d' Ocagne.

Nomokanon, zbiór przepisów kościelnych, połączonych z rozporządzeniami władzy świeckiej w kośc. wschodnim. Za najważniejszy N. uchodzi N. z 883 r. mylnie przypisywany Focjuszowi.

Nomokracja (greck.), panowanie prawa; przeciwieństwo: autokracja.

Nomophylakes (greck., „strażnicy praw"), urzędy w staroż. greckich miastach, które miały za zadanie czuwanie nad prawami; w Atenach po upadku areopagu (prawdopodobnie od 460 prz. Chr.) utworzono w tym celu kolegjum z 7 mężów.

Nomos, grecka nazwa na oznaczenie porządku, ładu. — W starogreckiej muzyce religijna pieśń przy wtórze lutni czyli kitary, kitarodja, lub przy wtórze fletni, aulodja. Jako mistrz kitarodji zasłynął Terpander w Sparcie około 675 r. i położył podwaliny pod dorycką lirykę. Od V. w. przybrał n. cechy pieśni świeckiej (n. pityjski Sakadasa).

Nomos, w zhellenizowanym Egipcie i w nowej Grecji jest n. (nomarchja) okręgiem administracyjnym z nomarchą na czele.

Nomoteci (greck. nomothetai, „Prawodawcy"), w Atenach od czasów Efjaltesa (460 prz. Chr.), wyłoniona z heljastów komisja, złożona z 501, 1001 lub 1501 mężów, dla rozpatrywania projektów nowych ustaw.

Nomoteletyka, nauka o utrzymaniu praw i przepisów, zwłaszcza w odniesieniu do karności kościelnej.

Non-cooperation (ang. „nie-współpraca"), hasło, które rzucił Gândhî dla zdobycia autonomji (swaradżu): Hindusi nie powinni pracować w instytucjach brytyjskich.

Non expedit (łac. „nie jest pożytecznem"), w r. 1868 przez Piusa IX. wydany nakaz do katolików włoskich, by się usunęli od życia politycznego na znak protestu przeciw antykatolickiej polityce rządu piemonckiego. W r. 1904 złagodzony, a po wojnie 1919 r. odwołany.

Non fit poeta, nascitur, łac. przysłowie: poetą nie można się stać — trzeba się nim urodzić.

Non-jurors (ang., „nie-przysięgający"), nazwa jakobitów angielskich, którzy po wypędzeniu Jakóba II. nie chcieli następcom jego składać przysięgi wiernopoddańczej.

Non multa, sed multum, ob. Multum, non multa.

Non olet (łac.), „Nie śmierdzi (pieniądz)", domniemana odpowiedź Wespazjana (69—79) na zarzuty jego syna Tytusa z powodu opodatkowania ustępów.

Non omnia possumus omnes, „nie wszystko wszyscy potrafimy", t. zn. jeden zdziała to,

drugi owo; cytat z Macrobiusa „Saturnalia", VI., 1, 35.

Non omnis moriar (łac.), „Nie wszystko jest we mnie śmiertelnem"; cytat z Horacego „Ody", III., 30, 6.

Non plus ultra (łac.), „nic ponad to", jako rzeczownik (nonplusultra): najdoskonalsze w swym rodzaju, nie mające sobie równego.

Non possumus (łac., „nie możemy"), odpowiedź odmowna papieża Klemensa VII. dana Henrykowi VIII. królowi angielskiemu, żądającemu rozwodu małżeńskiego.

Non scholae, sed vitae discimus (łac.), „Nie dla szkoły, lecz dla życia uczymy się", przysłowie, pochodzące z 106 listu Seneki młodszego.

Nona (sc. hora), ob. Horae canonicae.

Nona, w muzyce dziewiąty interwał zasadniczego tonu lub sekunda oktawy n. p. c—d_1.

Nonae, ob. Kalendarz.

Nonagesimus, najwyższy, t. j. o 90° oddalony od punktu wschodu lub zachodu punkt ekliptyki.

Nonidi (franc.-łac.), dziewiąty dzień dekady w francuskim kalendarzu rewolucyjnym.

Nonius Marcellus, rzymski gramatyk z Numidji sporządził na początku IV. w. po Chr. spis rzadko używanych wyrazów („De compendiosa doctrina per litteras") z pism dzisiaj po części zaginionych. Wyd. Lindsay (1903, 3 t.).

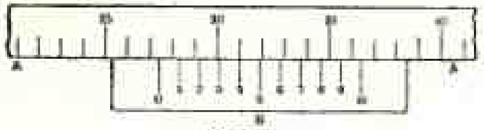

Nonjusz.

Nonjusz, przyrząd, służący do dokładnych pomiarów długości. Dziewięć jednostek podziałki A dzieli się na dziesięć części i części te oznacza się na podziałce B. Przy pomiarze przesuwa się skalę B tak, aby jej punkt zerowy przypadał na koniec odcinka mierzonego. Obserwujemy, która kreska podziałki B schodzi się z kreską podziałki A, na rycinie podanej czwarta, oznacza to, że odległość punktu zerowego skali B od kreski 27 skali A wynosi $^4/_{10}$ jednostki skali A.

Nonkonformiści (ang. dissenters), w Anglji osoby, nienależące do kościoła państwowego.

Nonni, dopływ rz. Sungari (ob.).

Nonnos, grecki poeta z Panopolis (Egipt), żył w V. w. po Chr., przedstawił w epopei „Dionysiaka" pochód Dionyzosa do Indyj (wyd. Ludwich 1909—11).

Nonnosus, święty, † 570 jako opat na Monte Soracte, obok Rzymu.

Nonowy akord, zasadniczo zbudowany na dominancie, np. w C-dur: g-h-d_1-f_1-a_1; w A-moll: e-gis-h-d_1-f_1, akord dysonansowy, odgrywający ważną rolę harmoniczną w nowszej muzyce: Cezar Frank, Al. Skrjabin, Claude Debussy. Jako dysonans rozwiązuje się w konsonans (tonika).

Nonozy, monosacharydy, których łańcuch węglowy składa się z 9 atomów węgla. Podobnie jak heptozy i oktozy posiadają one znaczenie tylko naukowe. W przyrodzie n. nie występują; otrzymano je syntetycznie z heksoz.

Nonpareille (franc.), druk wielkości sześciu punktów typograficznych.

Nonruminantia, p. Parzystokopytne.

Nonszalancja (franc., nonchalance), niedbałe zachowanie, lekkie zaniedbanie, w formach towarzyskich lub innych; n o n s z a l a n c k i, niedbały.

Nontronit, minerał, wodny krzemian żelaza, występujący w nerkowatych skupieniach barwy żółtawej lub zielonawej w Nontron (dep. Dordogne) i in.

Nontsistalal, tajny związek Indjan Ameryki płn.

Noologja (greck.), nauka o duchu ludzkim, w szczególności zaś nauka o czystych pojęciach rozumowych.

Noorden, 1. Karl v., historyk niem., (1833—1883), prof. w Lipsku, napisał: „Hinkmar, Erzbischof von Reims" (1863), „Europäische Geschichte im XVIII. Jh." (cz. 1, „Der Spanische Erbfolgekrieg" 1870—82, 3 t.), „Historische Vorträge" (1884).

2. Karl v., lekarz niem., * 1858, od 1893 prof. w Berlinie, Wiedniu i Frankfurcie. Pracuje szczególnie nad chorobami przemiany materji (cukrzycą) i chorobami jelit.

Noort Adam van, malarz flamandzki, (1557—1641), nauczyciel Rubensa, Jordaensa i wielu innych wybitnych malarzy. Liczne dzieła N. w kościołach i muzeach Antwerpji, Brukseli i Gandawy.

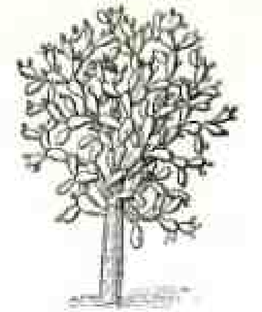

Nopalea coccinellifera.

Nopalea S-Dyck. (m i ę k o l c z a), drzewiasty kaktus, rośnie w 3 gatunkach w Ameryce środk. N. coccinellifera S-Dyck., uprawiany na wyspach Kanaryjskich dla hodowli koszenili.

No popery! „Precz z papizmem!", hasło wrogów katolicyzmu w Anglji.

Norbert, święty, (1085—1134), założył klasztor premonstrantów (norbertanów) (1121), 1126 arcybiskup Magdeburga.

Norbertanie, ob. Premonstranci.

Norblin, 1. Jean Pierre de la Gourdaine, malarz i rytownik francuski, pracujący w Polsce, (1745—1830), po studjach u Casanowy w Dreźnie udał się do Polski, jako nauczyciel rysunków dzieci A. ks. Czartoryskiego. Prace jego cieszyły się wielkiem uznaniem króla Stanisława Augusta. 1804 opuścił Polskę, gdzie otrzymał szlachectwo, i osiedlił się w Paryżu. N. malował sceny rodzajowe, portrety, polskie sceny historyczne (bitwy), głównie jednak cenne są dla nas jego szkice rodzajowe (serja kostjumów pol-

J. P. Norblin.

M. Nordau.

skich, sejmiki i t. d.), przedstawiające życie wsi i miasteczek polskich przy końcu XVIII. w. Z prac N. wymienić należy obrazy olejne: „Jasełka polskie", „Kabalarka", sceny w rodzaju Watteau (były w Galerji Stanisława Augusta), krajobrazy (widoki Arkadji, Łazienek) i t. d., dalej z dekoracji w Powązkach zachowane 3 wielkie krajobrazy parkowe z festynami. W Arkadji pod Nieborowem zachowała się freskowa dekoracja plafonu („Jutrzenka"). — N. był również r y t o w n i k i e m. Znanych 94 płyt, przeważnie akwafort; przebija się w nich silnie wpływ Rembrandta. Przeważają sceny historyczne („Powołanie Przemysława na króla", „Ofiarowanie korony Piastowi"), portrety, typy polskie, studja głów i popiersi, krajobrazy wiejskie i kompozycje („Wynalezienie rysunku"). — N. posiadał w Polsce szkołę malarską, z której wyszli Płoński, M. Orłowski, Rustem i in.

2. Sébastien Louis Guillaume, syn N. 1, również malarz, (1796—1884), studja odbył pod kierunkiem ojca, później w Paryżu u Regnault'a. Malował sceny mitologiczne („Antygona", „Cyparissus", „Śmierć Phalarisa" i t. d.) i religijne („Wizja św. Łukasza", „Chrystus wręcza klucze św. Piotrowi", „Śmierć św. Wawrzyńca" i t. d.). N. wykonał też szereg dekoracyj kościelnych, m. in. kaplicy w kościele św. Rocha w Paryżu, kaplicy w kościele Saint Louis en l'Ile tamże i t. d.

3. Stefan, współczesny ilustrator i rysownik polski, studja w Belgji. Znane ilustracje N. do „Żywotu Kolombiny" Kleszczyńskiego, „Złotego pierścienia" Urbanowskiej i wielu książek dla dzieci. Współpracuje w szeregu pism ilustrowanych, jaknp. w piśmie „Naokoło świata". Maluje również portrety.

Norcia (staroż. Nursia), miasto w prow. Perugia (Włochy) z 7.360 mieszk. Posiada średniow. mury, kościół urodzonego tu św. Benedykta (z VI. w.), katedrę z XIV. w., ratusz z XIII. w. i t. p.

Nord (Depart. du N.), departament w płn. Francji z 5.774 km² i 1,969.159 mieszk. w tem dużo Polaków. Stolicą jest L i l l e.

Nord-Tröndelag, okręg w Norwegji z 22.417 mieszk. i 91.635 mieszk. Stolicą jest S t e i n k j e r.

Nordau (właśc. S ü d f e l d) Max, pisarz niem., (1849—1923), znany ze swoich wystąpień przeciw „modernie": „Die konventionellen Lügen der Kulturmenschheit" (1883), „Paradoxe" (1885), „Entartung" (1892, 2 t.), oraz w podobnym duchu pisanych powieści, dramatów i t. d. N. popierał gorliwie ruch syjonistyczny.

Norden, miasto okręg. w Hanowerze (Niemcy), we Wsch. Fryzji z 11.025 mieszk. Przemysł żelazny, tytoniowy i spożywczy oraz handel zbożem i bydłem.

Nordenberg Bengt, malarz szwedzki, (1822—1902), studja w Düsseldorfie i Sztokholmie. Malował głównie obrazy o tematach rodzajowych z życia szwedzkiego.

Nordenflycht Hedvig Charlotta, poetka szwedzka, „pasterka północy", (1718—1763, samobójczo), uzdolniona liryczka w duchu melancholijnie-sentymentalnym. Napisała m. i. „Żałobną turkawkę" (1743). „Samlade Skrifter" 1852, nowe wyd. kryt. od r. 1924.

Nordenskiöld, 1. Adolf Erik, szwedzki badacz okolic podbiegunowych, (1832—1901), towarzyszył w 1858 i 1861 Torellowi jako mineralog do Spitzbergenu, gdzie udał się w 1864, 1868, i 1872, zwiedził w 1870 zach. wybrzeża Grenlandji, a w 1875 i 1876 udał się po dwakroć przez morze Karyjskie do ujścia Jenisseju. Po tych próbach wyruszył 4 lipca 1878 z 2 statkami („Vega" i „Lena") na wyprawę przez morze Syberyjskie do cieśn. Beringa. 27 sierpnia dotarł do ujścia Leny i wtedy puścił „Lenę" rzeką do Jakucka, a z samą „Vegą" wybrał się w dalszą drogę na wsch. i niedaleko od cieśn. Beringa zamarzł w zatoce Koljuczina i ukończył swą podróż dopiero w 1879, rozwiązując stary problem „płn.-wsch. przejazdu". W r. 1883 zwiedził część Grenlandji. Poza tem zajmował się również N. historją kartografji i oprócz drobnych przyczynków wydał z tego zakresu 2 pomnikowe dzieła: „Facsimile Atlas till kartografiens äldsta historia" (1889) i „Periplus. Utkast till sjökortens och sjöböckernas äldsta historia" (1897). Poza tem napisał szereg rozpraw o swoich podróżach i ich rezultatach naukowych.

2. Gustav Erik Adolf, syn poprzedniego (1868—1895), podróżnik. Zwiedził w 1890 Spitzbergen i badał w 1891 jaskiniowe mieszkania nad Rio Mancos w Colorado. Jest autorem kilku prac geograficznych.

3. Erland, brat poprzedn., etnolog szwedz., * 1877, zwiedzał wielokrotnie Amerykę płd.; od 1914 profesor w Gotenburgu. Prace: „Indianlif i El Gran Chaco" (1910), „Indianer och hvita

i nordöstra Bolivia" (1911), „De sydamerikanska indianernas kulturhistoria" (1912), „Comparative Ethnographical Studies" (1919—1926) i i.

Nordenskiölda morze, część morza Lodowatego Płn. u płn. wybrzeży Syberji, między półwyspem Tajmir i wyspami Nowosyberyjskiemi.

Nordenskjöld Otto, bratanek A. E. Nordenskiölda, (* 1869), szwedzki badacz Antarktydy. Towarzyszył w 1895—97 botanikowi Dusenowi do cieśn. Magellana i Ziemi Ognistej, zwiedził w 1898 Alaskę i kierował w 1901—04 szwedzką wyprawą do Antarktydy, w czasie której dotarł do ziemi Ludwika Filipa, na morze Weddella, a później lądem do 66° szer. płd. Od 1905 jest N. profesorem geografji w Göteborgu. Jest autorem szeregu prac geograficznych.

Nordenszeldyn (nordenskiöldyn), minerał, boran wapnia i cyny o składzie $CaSnB_2O_6$, występuje na wyspie Arö (Norwegja).

Nordensvan Karl Otto, szwedzki historyk wojskowy, * 1851, 1892—1903 był dyrektorem akademji wojskowej w Sztokholmie. Liczne dzieła historyczne, m. in. o wojnie finlandzkiej 1808—9 (1898).

Norder, nazwa burz połączonych z ulewą na wybrzeżach Ameryki środk.

Norderney, jedna z wysp Wsch.-Fryzyjskich (Niemcy), ma 24 km², jest wąska i wydłużona z zach. na wsch. Na wyspie znajduje się wieś i uczęszczana miejscowość kąpielowa N. z 5.564 mieszk. (w 1926 r. — 40.000 gości).

Nordfjord, fiord w Norwegji, długi 85 km, szeroki 1—4 km, głęboki do 564 m. Nad fiordem rozciąga się o k r ę g N. w prow. Sogn og Fjordane.

Nordhausen, miasto w Prow. Saskiej (Niemcy), w regencji Erfurt, u płd. podnóży Harzu, nad rz. Zorge z 35.056 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (XII—XVIII. w.), 2 muzea oraz znaczny i różnorodny przemysł.

Nordkap (przylądek Północny), najdalej ku płn. wysunięty przylądek Europy, pod 71° 10′ 21″ szer. płn., na norweskiej wyspie Magerö. Jest to stroma skała, wys. 307 m. Ląd europejski kończy się jednak na wsch. od N. na przyl. N o r d k y n, pod 71° 8′ szer. płn.

Nordkyn, ob. Nordkap.

Nordland, prowincja (Fylke) w Norwegji z 38.082 km² i 187.946 mieszk. Stolicą jest B o d ö.

Nördlingen, miasto w Szwabji (Bawarja), nad rz. Eger, przy kolei: Augsburg—Stuttgart z 8.589 mieszk. Posiada stare (z końca XVI. w.) mury miejskie i szereg zabytkowych budowli (od XV. w.), 2 muzea, oraz drobny przemysł i handel. N. było w 1215—1802 wolnem miastem Rzeszy. Bitwa pod N. (6 września 1634), w której wojska cesarskie pod Gallasem pobiły Szwedów i protestantów niemieckich, stanowiła punkt zwrotny w dziejach wojny 30-letniej.

Nördlinger Hermann, leśnik niemiecki, (1818—1897), prof. w Hohenheim i Tybindze; napisał: „Die technischen Eigenschaften der Hölzer" (1860), „Die gewerblichen Eigenschaften der Hölzer" (1890) i i.

Nordmarkit, skała, należąca do grupy alkalicznych sienitów. (Ob. Sienit).

Nordostland, ob. Spitzbergen.

Nordostseekanal, urzędowa nazwa kanału Kilońskiego.

Nordraak Rikard, kompozytor norweski, (1842—1866), uczeń Kiela i Kullaka w Berlinie, pierwszy przedstawiciel narodowej muzyki skandynawskiej, wywarł silny wpływ na Griega. Kompozycje: muzyka dramatyczna, pieśni, wśród nich hymn narodowy: „Ja, vi elsker dette landet" i utwory fortepianowe.

Nordsee, ob. Północne morze.

Nordstrand, jedna z wysp Płn. Fryzyjskich, u wybrzeży Szlezwiku (Niemcy), naprzeciw Husum, z 48 km² i 2.361 mieszk.

Nordyjska literatura, której ojczyzną jest Islandja, w dobie rozkwitu zaznaczyła się głównie w dziedzinie pieśni epiczno-dydaktycznych oraz opowiadań prozą artystyczną. P o e z j a dzieli się zasadniczo na p. eddycką i p. skaldów. „E d d a" (ob.) jest zbiorem utworów częściowo mityczno-dydaktycznych, częściowo epiczno-bohaterskich. Wśród mitycznych znajdują się utwory czysto-epiczne, jak „Thrymskvidha" (o utracie i odzyskaniu młota Thora), lub kosmologiczne, jak „Voluspâ" (wizyjny obraz stworzenia i końca świata). „Hávamál" jest zbiorem nauk moralnych i życiowych. Do poezji bohaterskiej należy przedewszystkiem wątek Nibelungów, płd. germańskie Wieland Kowal i Śmierć Ermanaryka, duński Helgi i i. Z utworów tych dawne wątki dochowały się w późniejszej prozie. — Główną treścią p o e z j i s k a l d ó w były pochwały książąt i wodzów. Najdawniejsi skaldowie: Bragi Boddason, Thjódolf z Hvin, Thorbjorn Hornklosi i i. należą jeszcze do pogańskich wieków IX—X. Największy z nich: Egill Skallagrimsson był również poganinem. Poezja skaldów, głównie na dworach królewskich islandzkim i norweskim, rozwijała się nadal za chrześcijaństwa, przetwarzając także dawne wątki pogańskie. Wielka księga Snorri Sturlusona znana jest p. n. „Snorra-Edda".

Liczne s a g i p r o z ą rozwinęły się z podań rodowych islandzkich. „Íslendingasögur" („Historje islandzkie") odznaczają się dużym realizmem i zarazem artyzmem stylizacji. Sagi, jak Egilla Skallagrimssona lub mądrego Njálla, należą do najwybitniejszych utworów literatury powszechnej. Obszerniejszy opis historyczny dał najpierw Ari († 1148) w „Íslendingabók" („Księga Islandczyków"), z późniejszych należy wymienić „Landnámabok" („Księga osiedlenia") i zwłaszcza Snorriego „Heimskringla" („Dzieje świata"). Również dawne pieśni bohaterskie i baśnie fantastyczne przerabiano w pseudohistoryczne sagi („Fornaldarsögur", historje z przeszłości). Wkońcu sagi przejęły kontynentalną poezję rycerską pochodzenia niemieckiego lub francuskiego („Riddarasaga"), zwłaszcza na dworze Haakona Dobrego w drugiej poł. XIII. w. rozwinęły się takie opowiadania rycerskie („Tristramssaga", „Percevalssaga", „Karlamagnussarsaga" i i.). — B a l l a d y l u d o w e (zwane też „Kaempeviser" = ballady bohaterskie), powstały również w XIII. w., pierwotnie jako dodatek przy rycersko-dworskim tańcu; później przeszły do ludu, skąd wydobyte zostały jako ballady ludowe przez romantyzm (przekłady polskie Edw. Porębowicza: „Pieśni ludowe germańskie, celtyckie, romańskie" 1909). — Wytworzyła się również literatura n a u k o w a; także prawa islandzkie oraz poszczególnych okwodów Norwegji zebrano w XIII. w.

Nordyjska mitologja, nauka o kulcie, wierzeniach i legendarnej poezji Germanów północnych.

Najbardziej rozpowszechnionym był prawdopodobnie kult T o r a, boga burzy i urodzaju, opiekuna wieśniaków; poza tem czczono cały szereg bogów płodności t. zw. W a n ó w: w Szwecji boga F r e y r a i jego siostrę F r e y j ę, w Danji i Norwegji płd. N j ö r d a. W czasach późniejszych przyłączą się jeszcze B a l d r o cechach bardziej wsch. i chrześc. Dawny bóg niebios, małżonek ziemi, T y r, utrzymał się dłużej w Danji i Norwegji płd.; w poezji stał się zczasem tylko bogiem wojny. Odin wódz A z ó w, z początku czczony był jako bóg zmarłych, potem także jako potężny władca W a l h a l l i, t. j. świata umarłych, bóg wojowników, przebiegłości i mądrości, poezji i magji. Czczono go głównie w Danji i Szwecji.

Oprócz tych bogów głównych zawiera n. m. wiele pomniejszych postaci mitolog., zgrupowanych dokoła kultu zmarłych i wiary w duchy. W czasach późniejszych powstały (pod wpływem pojęć chrześcijańskich) mitolog. wyobrażenia o początku, dziejach i końcu świata (Ragnarök), w których rolę boga zła odgrywa L o k i. Odbicia tych wierzeń późniejszych znajdujemy w poezji północnej (ob. Edda i Nordyjska literatura); wiele motywów nowych wprowadza jednak poezja niezależnie od wierzeń ludowych.

Nordyjska rasa, zwana też p ó ł n o c n ą (także nordyską), jest jedną z ras Europy. Ob. Rasy ludzkie.

Nordyjska sztuka, ob. Północna sztuka ludowa i Skandynawska sztuka.

Nordyjskie języki, gałąź języków germańskich, bliska językom ludów gockich. Najdawniejsze ich stadjum rozwojowe, „p r a n o r d y j s k i" język znany z napisów runicznych (IV.—V. w.). W l. 600—800 wykształcił się język „s t a r o n o r d y j s k i". Od IX. w. występuje podział na jęz. w s c h. - n o r d. (duński i szwedzki) i z a c h. - n o r d. (norweski i pochodne w kolonjach: Islandji, Grenlandji, Faröer, wyspach Szetlandzkich, Hebrydach, przejściowo części Szkocji, Anglji i Irlandji). Resztki języka „N o r" dochowały się na wyspach Szetlandzkich aż do XIX. w., — na Faröer rozwinęły się w odrębny język, dotychczas używany. Od X. w. „s t a r o i s l a n d z k i" był językiem wielkiej literatury staronordyjskiej, od reformacji „n o w o i s l a n d z k i" stał się językiem Islandji. Staronorweski język pod panowaniem Danji był tylko gwarą ludową, obecnie jednak wywiera poważny wpływ na unarodowienie języka norweskiego (ob. Norweski język ludowy).

Noreen Adolf, językoznawca szwedzki, (1854—1925), prof. w Backen (1887—1919), w r. 1919 został członkiem Akademji; najwybitniejszy przedstawiciel w dziedzinie badań nowej gramatyki w Szwecji, wydał szereg podstawowych dzieł dla studjów porównawczo-językowych. Wpłynął też znacznie na naukę o szwedz. djalektach. Jego „Vårt språk" (Nasz język) miało obejmować 9 t., wydał jednakże tylko 5 (1903 i n.).

Noreja, główne miasto Noryków, głośne z klęski Rzymian w wojnie z Cymbrami w 113 r. przed Chr., oraz z kopalni żelaza. Leżała koło dzisiejszego Neumarkt w Styrji.

Norfolk, 3 bazaltowe wyspy na oceanie Spokojnym, między Nową Kaledonją i Nową Zelandją, należące do Australji. Mają razem 34 km² i 747 mieszk. Ważna stacja kablowa.

Norfolk, hrabstwo we wsch. Anglji z 5.322 km² i 503.570 mieszk. Stolicą jest N o r w i c h.

Norfolk, 1) ważne miasto portowe w Wirginji (Stany Zjedn. Am. Płn.), przy ujściu Elizabeth River do James River, wpobliżu wejścia do zatoki Chesapeake, naprzeciw Newport News, ze 170.200 mieszk. (w tem ⅓ kolorowych). Posiada znaczny eksport tytoniu, bawełny i węgla, handel nowaljami oraz kąpiele morskie. W przyległem P o r t s m o u t h znajduje się port wojenny. Miasto zostało założone w 1682 r. 2. miasto we wsch. Nebrasce, u spływu Elkhart River i North Fork z 8.634 mieszk.

Norfolk, tytuł książęcy ang. rodziny Howard. Ważniejsi przedstawiciele:

1. John Howard, pierwszy ks. N., zwolennik Ryszarda III., uksiążęcony przezeń, padł 1485 pod Bosworth. Parlament, złożony z stronników Tudorów zasądził go po śmierci jako zdrajcę stanu i odebrał tytuł.

2. Thomas Howard, drugi ks. N., syn poprz., † 1524, otrzymał od Henryka VIII. po zwycięstwie pod Flodden 1513 tytuł książęcy zpowrotem.

3. Thomas Howard, trzeci ks. N., syn poprz., (1473—1554), strażnik wielkiej pieczęci, jako wuj Anny Boleyn popierał jej małżeństwo z Henrykiem VIII.; jako gorliwy katolik zwalczał nową religję i podpisał wyrok śmierci na swą siostrzenicę.

4. Thomas Howard, czwarty ks. N., (1536—1572), usiłował strącić Elżbietę na rzecz Marji Stuart, został stracony, a rodzina jego znów utraciła tytuł, który odzyskała dopiero 1661.

Norge, ob. Norwegja.

„Norge" aeroplan Amundsena, w którym odbył lot do bieguna.

Noricum, rzymska prowincja między Recją i Pannonją. Królowie przybyłych celtyckich Noryków (Taurysków) rezydowali w Noreja. Rzymianie sprowadzali z N. szczególnie złoto i żelazo. Od 16 r. przed Chr. podbite bez trudu, przez Rzym, pozostawało N. pod administracją prokuratorów. Najważniejszemi miastami były: Laurincum, Iuvavum, Virunum i Celeja.

Norikuratake, po Ontake najwyższy szczyt w Alpach Japońskich na środk. Hondo, wys. 3.166 m.

Norito, japońskie szyntoistyczne modlitwy liturgiczne.

Norka, ob. Łasica.

Norma (łac. norma), nakaz, przepis, wzór, prawidło, stąd n o r m a l n e to, co jest zgodne z podanym wzorem lub też odpowiada przepisom lub ogólnie uznanemu pojęciu doskona-

tości. W terminologji filozoficznej oznacza n. każdą ogólną regułę, określającą co ma być, albo powinno się stać, w przeciwieństwie do prawa (n. p. prawo natury albo prawo psychologiczne), które stwierdza co jest, albo co się dzieje. N. w logice nazywamy prawidła myślenia, a w etyce zasady działania. — P. też Normalizacja.

Norma, gwiazdozbiór południowy.

Normalizacja (franc.), zrównanie, wyrównanie.

Normalizacja (albo typizacja), w przemyśle ujednostajnienie wymiarów i kształtów wyrobów tylko do najniezbędniejszych form, celem ułatwienia, przyspieszenia i potanienia produkcji.

Normalna, w geometrji prosta prostopadła do stycznej do krzywej, leżąca w płaszczyźnie ściśle stycznej. Normalna płaszczyzna jest to płaszczyzna prostopadła do stycznej do krzywej.

Normalna postać (kanoniczna p.) wyrażenia algebraicznego, postać, najlepiej nadająca się do teoretycznych rozważań.

Normalna szerokość toru, w Europie przyjęta jest szerokość toru kolejowego 1.435 mm.

Normalna świeca, wzorzec źródła światła, określony przez Hefnera-Altenecka w postaci płomienia o wysokości 40 mm, wytworzonego przez spalanie octanu izoamylowego zapomocą knota o średnicy 8 mm. Ob. Fotometrja.

Normalna temperatura wrzenia, temperatura, w której ciecz wrze pod ciśnieniem normalnem, t. j. 1 atmosfery.

Normalne ciśnienie, ciśnienie atmosfer. na powierzchni morza.

Normalne miary, miary wzorcowe, odpowiadające istniejącym umowom międzynarodowym. N. m. powinny posiadać świadectwo, wydane przez odpowiedni urząd. N. p. nor. świeca, nor. metr, nor. ohm, nor. widełki strojowe (jako wzorzec częstości drgań), nor. element i t. p.

Normalne ogniwo, ogniwo, którego siła elektromotoryczna jest w przybliżeniu niezależna od temperatury i innych czynników. Zwykle jako n. o. służą ogniwa Clarka lub Westona. P. Galwaniczne ogniwa.

Normalne roztwory, ob. Roztwór.

Normalne widełki strojowe, według umowy międzynarodowej w 1885 w Wiedniu jako n. w. s. przyjęto widełki, wydające ton **a,** odpowiadający 435 drganiom pełnym na sekundę.

Normalne widmo, widmo, wytworzone przez siatkę dyfrakcyjną.

Normalne zero niwelacyjne, punkt wyjściowy do wytyczania wzniesień przy pomiarach geodezyjnych. Jest nim dla każdego działu poziom najbliższego morza, a więc dla Polski morza Bałtyckiego, obliczony jako średnia, z wieloletnich odczytań na wodowskazie.

Normalny barometr, zwykle barometr naczyniowy, którego rura szklana jest tak szeroka, że nie potrzeba uwzględniać poprawki na depresję kapilarną rtęci.

Normalny czas, czas, obowiązujący urzędowo w danem państwie. W Polsce czasem n. jest czas środkowo-europejski.

Normalny punkt zerowy, punkt wyjściowy do wytyczania wzniesień przy pomiarach geodezyjnych, którego wzniesienie ponad normalne zero niwelacyjne (ob.) jest dokładnie znane.

Normalny strój, t. j. strój instrumentów muzycznych według kamertonu a_1 (ob. Kamerton).

Normalny termometr, termometr ze szkła normalnego o określonym składzie chemicznym $Na_2O\,CaO\,6SiO_2$ lub $K_2O\,CaO\,6SiO_2$, oraz ze sprawdzoną skalą temperatur.

Normalny zegar, główny zegar obserwatorjum lub zwykły zegar według niego regulowany.

Norman, rzeka w płn. Queensland (Kraj Królowej) w Australji, długa ok. 400 km. Wypływa na płd.-zach. stokach Gregory Range, płynie pod Normanton (ważny węzeł komunikacyjny i port) i uchodzi 48 km poniżej tego miasta do zatoki Carpentaria.

Normandja, dawna prowincja w płn.-zach. Francji, nad kanałem La Manche (obecne depart.: Seine-Inférieure, Eure, Calvados, Orne i Manche) z 30.628 km² i 2.293.240 mieszk. Górna N. dzieliła się na krainy: Caux, Bray, Vexin Normand, Campagne du Neubourg, Roumois, Ouche, Lieuvin i Auge, a Dolna N. na: Caen, Argentan, Hiémois, Merlerault, Alençon, Bessin, Bocage, Houlme, Cotentin i Avranchin. — Kraj otrzymał nazwę od Normanów, których książę Rollo (Robert I.) otrzymał ją od króla francuskiego w lenno, w 911 r., celem powstrzymania ich od najazdów na Francję. Następcy Roberta I. byli faktycznie niezależnymi książętami, jeden z nich Wilhelm II. Zdobywca wywalczył sobie koronę angielską. Filip II. August zdobył w 1204 N. na Anglikach, a Henryk III. angielski ustąpił ją w 1259 formalnie Francji. Do pocz. XV. w. następcy tronu francuskiego (późniejsi delfini) tytułowali się książętami N.

Normandzkie wyspy, ob. Kanałowe wyspy.

Normann Eilert Adelsten, malarz norweski, (1848—1918), tematem jego obrazów były głównie krajobrazy Norwegji („Port w Bodö", „Fiord Narö" i i.).

Normanowie, nazwa mieszkańców Skandynawji w wczesnem średniowieczu, zajmujących się w pierwszym rzędzie żeglugą i korsarstwem. Od 800 podejmują wyprawy zdobywcze do różnych krajów europejskich, z rozbójników morskich stają się założycielami państw. Francja cierpiała od ich najazdów już za czasów Karola W. Trzykrotnie zdobywali oni Paryż (845, 857, 861), łupili Akwizgran, Kolonję, Metz, Moguncję, Tuluzę, wkońcu osiedlili się pod księciem Rollonem nad dolną Sekwaną (ob. Normandja) i przyjęli szybko chrześcijaństwo i kulturę romańską. Anglja stanowiła cel najazdów normandzkich od pocz. IX. w. 1066 następca Rollona, Wilhelm Zdobywca pokonał króla anglosaskiego Haralda pod Hastings i zasiadł na jego tronie. N. ulegli jednak w Anglji szybkiej asymilacji. W latach 820—1170 istniało państwo N. w Irlandji, od 874 osiadają oni na Islandji, od 983 w Grenlandji, stamtąd wyprawiają się na wybrzeża płn. Ameryki, gdzie próby osiedlenia nie powiodły się. Od 859 pojawili się N. na M. Śródziemnem i nawiedzali jego wybrzeża aż po M. Azję, w XI. w. pomagali książętom Neapolu, Benewentu i Salerna w walce z Saracenami i Grekami. Przywódca ich, Robert Guiscard (1056—85) zdobył jako sojusznik papieża całe Włochy płd., brat jego Roger I. wydarł Saracenom Sycylję, następcy jego rządzili jako królowie sycylijscy i neapolitańscy do 1189. N. wyprawiali się również do Wschodniej Europy, gdzie nazywano ich Waregami, zmuszali Finów i Słowian do płacenia trybutu, na łódkach swych docierali aż do Konstantynopola, gdzie cesarze bizantyńscy zaciągali ich jako najemników. Zdaniem wielu historyków podbojom N. zawdzięcza swe powstanie państwo ruskie (ob. Rosja, Dzieje). W ogólności odegrali N. w dziejach Europy rolę ważną jako czynnik przyspieszający kształtowanie się procesów państwowotwórczych oraz ustroju feudalnego.

Normanton, 1. miasto w Yorkshire (Anglja) z 15.858 mieszk. Posiada normański kościół i kopalnie węgla. — 2. ob. Norman.

Normański styl w budownictwie, odmiana stylu romańskiego, charakterystyczna dla budowli Normanów na Sycylji, w Dolnych Włoszech, płn. Francji i Anglji.

Normoblasty, krwinki czerwone, jądrzaste, wielkości prawidłowej.

Normosal, steryllizowana mieszanina soli, której roztwór (1 : 100), posiada ciśnienie osmotyczne równe ciśnieniu osmotycznemu surowicy krwi.

Nornica (Evotomys Coues), gryzoń z rodziny Muridae, postacią i wielkością podobny do myszy. Ma budowę krępą, głowę grubą, pyszczek tępy, uszy ukryte w sierści, oczy małe. Zębów 16-ście, z tych trzonowe bez korzeni. Przednie odnóża 4-ro, tylne 5-cio palcowe. Żyje w podziemnych norach i jamach, na zimę gromadzi zapasy, w sen zimowy nie zapada. W Polsce n. ruda (E. glareolus Schreb), wierzch ciała rudo-brunatny, spód biały, boki popielate. Żyje głównie w lasach, żywi się owadami, robakami oraz drobnem ptactwem.

Norny, w mitologji nordyjskiej boginie losu: Urd, Verdandi i Skuld (przeszłość, teraźniejszość i przyszłość).

Norrbotten, prowincja (Län) w płn. Szwecji ze 105.520 km² i 192.442 mieszk. Stolicą jest Luleå.

Norris Frank, pisarz płn.-ameryk., (1870—1902), autor opowiadań kalifornijskich: „The Octopus" (1901), „The Pit" (1903) i i. Wyd. zbior. 1903, 7 t.

Norristown, miasto w płd.-wsch. Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad rz. Schuylkill, powyżej Filadelfji z 32.319 mieszk. Kopalnie i huty żelaza, walcownie i fabr. pończoch.

Norrköping, miasto w prow. Östergötland (Szwecja), przy wodospadach rz. Motala, wpobliżu jej ujścia do Bałtyku, przy kolei: Stockholm—Malmö z 60.400 mieszk. Posiada szereg szkół, wielką bibljotekę, muzeum oraz przemysł tekstylny, graficzny, spożywczy i metalurgiczny. Poza tem ma N. ruchliwy (w 1925 r. — 1.600.000 tonn rej. netto) port. Miasto zaczęło urastać do roli wielkiego ośrodka przemysłu od 1600 r.

Norrland, płn. część Szwecji, największa z 3 głównych części (Götaland, Swealand i N.). Ma 260.494 km² i 1.078.162 mieszk. Dzieli się na 8 krain (Gestrikland, Helsingland, Medelpad, Jämtland, Härjedalen, Ångermanland, Västerrbotten, Lappland).

Norsjö, jezioro w płd. Norwegji, połączone kanałami ze Skien i jeziorami Telemarku. Ma 59,7 km² i jest głębokie 176 m.

North Frederick, polityk ang., (1733—1792), 1770—81 na czele rządu, doprowadził do wojny z kolonjami amerykańskiemi, 1783 minister spraw wewnętrznych.

North Adams, miasto w płn.-zach. Massachusetts (Stany Zjedn. Am. Płn.), w dolinie Hoosac i w Berkshire Hills z 22.717 mieszk. Przemysł bawełniany, wyrób szalów i obuwia.

North Attleboro, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.) z 9.238 mieszk. i złotnictwem.

North Bay, miasto w prow. Ontario (Kanada), nad jez. Nipissing i przy kolei pacyficznej z 10.629 mieszk.

North Carolina (Płn. Karolina), jeden z 13 pierwotnych stanów Unji Płn.-amer., między Appalachami a Atlantykiem, z 135.778 km² pow. i 2.897.000 mieszk.

Wybrzeże atlantyckie jest płaskie i bagniste, do niego przylega piaszczysta nizina, oddzielona od żyznego, pagórkowatego (do 360 m wys.) podnóża Appalachów t.zw. linją wodospadów. Na zach. wznoszą się łańcuchy Płn. Appalachów (góry Alleganskie: Black Mountains 2.048 m, Balsam Mts., Smoky Mts.), pokryte na wielkich przestrzeniach pierwotnemi borami, które dostarczają wiele drzewa, terpentyny i smoły. Liczne rzeki (Roanoke, Neuse, Cape Fear River, Catawba i inne) tworzą na przejściu z krainy podgórskiej w nizinę potężne wodospady (linja wodospadów). Żeglownemi są tylko na nizinie, ale ujścia do oceanu mają pozamykane piaszczystemi ławicami. Klimat N. C. ciepły, wykazuje jednak cechy kontynentalne (Raleigh: średn. temp. roku 15,1°, lipca 25,8°, stycznia 4,7°, minimum — 19°).

Ludność w 29,8% składa się z murzynów. Indjan (Dakota, Irokezi) mieszka tu 11.969. Główną gałąź gospodarki stanowi uprawa ziemi (kukurydza, pszenica a przedewszystkiem bawełna i tytoń, owoce). Obszary górskie nadają się świetnie dla chowu bydła rogatego i owiec. Obok hodowli kwitnie pszczelnictwo i rybołówstwo. Górnictwo nie posiada znaczenia. Przemysł zaś znajdujący dobrą podstawę w sile wodnej rzek oraz produkcji surowców, rozwija się pomyślnie (tkactwo bawełniane, młynarstwo, przemysł tytoniowy i drzewny). W 1923 wartość jego produkcji wyniosła 952 milj. dolar. Kolei żel. miał stan w 1925: 8.392 km. Największym portem jest Wilmington. N. C., podzielona na 100 counties wysyła do Kongresu 2 senator. 10 deputow. Stolicą stanu jest Raleigh, ob. Karolina.

North Dakota (Płn. Dakota), jeden z płn. stanów Unji Płn.-amer., graniczący z Kanadą z 183.460 km² i 641.192 mieszk.

Wsch. część N. D. w dorzeczu Red River stanowi żyzną prerję, jedyny obszar stanu, wyzyskany gospodarczo. Zach. część, stromo opadające „Coteau du Missouri" wznosi się do 825 m

i przedstawia krajobraz typowych „Bad Lands". Podłoże budują piaskowce kredowe i skały trzeciorzędowe, przysypane utworami dyluwjalnemi. N. D. przepływają rzeki: Missouri z dopływem Yellowstone i Red River. Największem jeziorem jest Devil's Lake (1200 km²). N. D. posiada suchy i ostry klimat kontynentalny (Bismarck: średn. temp. roku 4,4°, stycznia — 14,1°, lipca 21,2°, opadów roczn. 440 mm). Żyje tu 9.818 Indjan w rezerwatach. W życiu gospodarczem pierwsze miejsce zajmuje rolnictwo (75.970 ferm przeciętnie po 190 ha) z produkcją pszenicy, jęczmienia, owsa, kukurydzy i ziemniaków. Wysoko stoi również hodowla (bydło rogate, konie). Górnictwo (węgiel brunatny) oraz przemysł (młynarstwo i mleczarstwo) słabo rozwinięte. W 1925 było tu 8.534 km kolei żel. N. D. wybiera do Kongresu 2 senat. i 3 deputow. Stolicą jest Bismarck.

N. D., 1861—89 terytorjum, stan od 1889 stanowił teren najkrwawszych walk z Indjanami (Sioux) w latach 1862, 1876, 1890.

North Devon, bezludna wyspa w płn.-amer. archipelagu arktycznym, pod 75° szer. płn., tworzy prostokąt długi 350 km.

North Channel, ob. Północny kanał.

North Chicago, miasto w stanie Illinois (Ameryka płn.) z 5.840 mieszk., w tem 3.000 Polaków.

North Foreland, przylądek u wybrzeży Anglji, w kanale La Manche. 4 sierpnia 1666 uległ tu Ruyter Monckowi i ks. Ruprechtowi z Palatynatu.

North Little Rock, miasto przemysłowe w stanie Arkanzas (Ameryka płn.) z 14.048 mieszk.

North Platte, miasto w Nebrasce (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad Platte River z 10.466 mieszk. i handlem.

North Riding, ob. Yorkshire.

North Tonawanda, miasto w stanie New York (Ameryka płn.) z 17.356 mieszk. (w tem 3.000 Polaków) oraz przemysłem drzewnym i żelaznym.

North Uist, wyspa w Hebrydach (W-ka Brytanja), w hrabstwie Inverness z 220 km² i 2.579 mieszk. Główna osada: Lochmaddy.

North-West Territories, ob. Północno-Zachodnie Terytorja.

Northampton, 1. stolica hrabstwa N. (Anglja), nad rz. Nen przy kolei: Londyn—Liverpool z 93.260 mieszk. Posiada stary kościół (z XI. w.), dużą bibljotekę, 2 muzea oraz fabr. obuwia, odlewnie żelaza, browary, garbarnie i handel bydłem. Wpobliżu Althorp Park, siedziba hr. Spencer ze zbiorami sztuki.

2. miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.) nad rz. Connecticut River z 24.145 mieszk. (1.300 Polaków). Posiada wyższy zakład naukowy dla kobiet (Smith College) oraz przemysł odzieżowy, drzewny i żelazny.

Northamptonshire, hrabstwo w środk. Anglji z 2.368 km.² i 307.940 mieszk. Stolicą jest Northampton. W 1888 wydzielono z N. hrabstwo Soke of Peterborough (216 km² z 49.060 mieszk.).

Northbridge, miasto w stanie Massachusetts (Ameryka płn.) z 10.174 mieszk. i przemysłem bawełnianym.

Northbrook, 1. Sir Francis Thornhill, ang. polityk, (1796—1866), od 1826 liberalny członek Izby Gmin, 1839—41 kanclerz izby skarbowej, 1849—52 pierwszy lord admiralicji.

2. Thomas George, syn poprz., (1826—1904), 1857—58 lord admiralicji, 1872—76 generalny gubernator Indyj, 1880—85 minister marynarki.

Northcliffe, wicehr. (od 1905), przedtem Alfred Charles William Harmsworth, dziennikarz i krytyk ang., (1865—1922), w r. 1896 założył konserwatywny „Daily Mail", 1906 kupił „Times", ponadto skupił w swoich rękach szereg innych pism, stając się jednym z potentatów prasowych. Podczas wojny popierał Lloyd George'a, który mianował go ministrem propagandy w krajach nieprzyjacielskich.

Northcote Henry Stafford, polityk ang., (1846—1911), 1900 gubernator Bombaju, 1903—1908 generalny gubernator Australji.

Northeim, miasto okręg. w Hanowerze (Niemcy), nad rz. Rhume, przy kolei: Hanower—Kassel z 9.419 mieszk. oraz przemysłem spożywczym, tytoniowym i i.

Northen Adolf, malarz niem., (1828—1876), malował sceny batalistyczne („Bitwa pod Waterloo", 1858 i i.).

Northern Territory, ob. Północna Australja.

Northers, zimne wichry w Texas i Arkanzas.

Northfleet, miasto w hrabstwie Kent (Anglja), nad dolną Tamizą z 15.720 mieszk. Posiada doki, warsztaty okrętowe, przemysł chemiczny, papierowy i i.

Northumberland, hrabstwo w płn. Anglji z 5.226 km² i 768.660 mieszk. Stolicą jest Newcastle on Tyne.

Northumberland, ang. rodzina arystokratyczna, posiada tytuł hrabiowski i książęcy. Wybitni członkowie: 1. Henry, (1342—1408), popierał 1399 Henryka IV. przy zawładnięciu tronem, potem poróżnił się z nim i padł w bitwie pod Bramham Moor.

2. Thomas Percy, stracony 1572 z rozkazu Elżbiety, jako głowa spiskowców katolickich.

3. Henry, brat poprz., oskarżony o spisek na rzecz Marji Stuart, zmarł 1585 w Tower.

4. Algernon Percy, (1602—1668), za Karola I. wielki admirał, 1644 wybrany przez parlament do komitetu rządzącego, 1649 przeciwny straceniu króla, działał na rzecz restauracji Karola II., wszedł do jego tajnej Rady.

5. Algernon George Percy, (1810—1899), 1852—65 konserwatywny członek Izby Gmin, 1858 lord admiralicji, 1878—1880 tajny strażnik pieczęci.

Northumberlandzka cieśnina, oddziela Nowy Brunświk, Nową Szkocję i wyspę Księcia Edwarda. Jest długa 280 km, szeroka 16—65 km, w zimie pokryta krą morską.

Northumbria, anglosaskie królestwo dzielnicowe, od 829 należało do Wessex.

Northwich, miasto w Cheshire (Anglja), przy kolei: Crewe—Manchester z 18.381 mieszk. Ma muzeum i znaczny przemysł.

Norton, 1. Caroline Elizabeth Sarah, poetka ang., (1808—1877), napisała m. i. idyllę „Sorrows of Rosalie" (1830), poemat o Żydzie — wiecznym tułaczu „The Undying One" (1827), oraz zwłaszcza krytyczno-społeczne obrazy an-

gielskie: „Voice from the Factories" (1836) i „The child of the Islands" (1845); najlepszy jej utwór „The Lady of La Garaye" (1862).

2. Charles Bowyer, polityk ang., (1814—1905), od 1841 w Izbie Gmin jako konserwatysta, 1866—68 podsekretarz stanu w urzędzie kolonjalnym, 1878 par, zasłużony około rozwoju samorządu kolonij, przez który chciał umocnić spójność państwa brytyjskiego.

Norton Sound, zatoka na morzu Beringa, u zach. wybrzeży Alaski na płd. od złotodajnego półwyspu Sewand, do której uchodzi rz. Jukon; port Nome City.

Nôrûs (pers., także Nevrûs), święto nowego roku, obchodzone we wsch. krajach Islamu, zwłaszcza w Persji, przez 14 dni począwszy od wiosennego zrównania dnia z nocą.

Norwalk, 1. miasto portowe nad cieśn. Long Island, w stanie Connecticut (Ameryka płn.) z 27.743 mieszk. Posiada kąpiele morskie i przemysł. 2. miasto w stanie Ohio z 7.379 mieszk., fabr. maszyn, tartakami i młynami.

Norwegja (Norge), królestwo w płn. Europie z 323.796 km² pow. N. zajmuje płn. zach. połać półwyspu Skandynawskiego, nad Atlantykiem (Płn. Morzem Lodowatem, Morzem Północnem, Skagerrakiem i Kattegatem), 1.756 km długą, szeroką 100 na płn. a 400 km na płd. Wybrzeże morskie N. ma 3.400 (razem z fiordami i wyspami 19.300), granica zaś lądowa między N. a Szwecją i Finlandją 2.570 km długości. (Stosunki fizjograficzne ob. Skandynawja). W 1926 liczyła N. 2,788.893 mieszk. (w tem około 30.000 Lapończyków i Kwenów) w 97,3% wyznania ewang.-luterańskiego. Gęstość zaludnienia wynosi 8,6 mieszk. na km² (nad fiordami płd. 30—50, w okręgu Finmark 1 mieszk. na km²). Przyrost naturalny spadł do 9‰. Z całej ludności 29% mieszka w miastach.

Oświata stoi nadzwyczaj wysoko. Uniwersytet istnieje w Oslo, wyższa szkoła techniczna w Trondhjem. Liczne są szkoły handlowe, morskiej żeglugi, przemysłowe oraz uniwersytety ludowe.

W 1920 z 100 osób zawodowo czynnych 31,4 trudniło się rolnictwem, hodowlą i leśnictwem, 5,4 rybołówstwem, 29 przemysłem i górnictwem a 19,7 handlem lub komunikacją. 72,7% całego kraju zajmują nieużytki, las 24,2, role i łąki tylko 3,1%. Mimo tego główne znaczenie w gospodarstwie posiada rolnictwo (drobna własność) z hodowlą. Produkcja rolna (owies, ziemniaki, jęczmień oraz małe ilości pszenicy i żyta) pokrywa tylko połowę zapotrzebowania kraju. Bardzo ważnym gospodarczo jest chów bydła (bydło rogate, owce, renifery na płn.) a jego produkty stanowią wybitną pozycję w eksporcie N. Lasy w 70% szpilkowe dostarczają rocznie 10 milj. m³ drewna. Do głównych obszarów leśnych należą okolice fiordu Oslo. Rybołówstwo, które w 1925 zatrudniało 101.039 osób wysuwa się na pierwsze miejsce w Europie. Wzdłuż wybrzeży łowi się sztokfisze, śledzie, makrele i i., na pełnem morzu wieloryby, w rzekach i jeziorach pstrągi i łososie. Najsławniejsze tereny połowów znajdują się koło wysp Lofotów. W 1925 wartość połowów wyniosła 231,2 milj. koron. Z kopalin posiada N. rudy żelaza, srebra, wolframu, miedzi, cynku i niklu, węgiel natomiast tylko na Szpicbergu. W przemyśle wszystkim gałęziom przoduje przemysł drzewny, celulozowy i papierniczy. W 1926 wywiozła N. masy papierowej i papieru za 226 milj. koron. Na wyzyskaniu sił wodnych opiera się przemysł elektro-chemiczny, który między innemi dostarczył w 1925: 21.301 t. aluminjum t. j. 11,3% produkcji światowej. Ponadto rozwinął się jeszcze w N. przemysł metalurgiczny i spożywczy (mleczarski, fabryki konserw rybnych, wędzarnie śledzi i t. p.).

Handel zagraniczny N. w ostatnich latach naogół maleje. W 1927 eksport osiągnął wartość 684,4 milj. a import 983,8 milj. koron. N. wywozi: papier i masę papierową, produkty hodowlane, ryby, tłuszcze, metale oraz drzewo; przywozi: zboże, mąkę, środki żywności, wyroby metalowe, tkackie i maszyny. Najsilniejsze stosunki handlowe utrzymuje z W-ką Brytanją, Niemcami, St. Zjedn. i Szwecją. Handel Polski z N. jest bardzo mały. Z N. sprowadza Polska: ryby, tran, rudy i nawozy sztuczne; wywozi zaś: zboże, mąkę, cukier, sodę i węgiel. Flota handlowa N. obejmowała w 1927: 1805 okrętów z 2,824.225 t. rej. brutto (w stosunku do liczby ludności czołowe miejsce na świecie). Ruch okrętowy zagraniczny wynosił w 1926: 16.118 okrętów z 12 milj. t. rej. netto (przeważnie pod flagą norweską). Głównemi portami są: Oslo, Narvik i Bergen. Kolei żel. miała N. w 1926: 3.603 km.

Miar i wag używa N. od 1875 metrycznych. System monetarny jest wspólny od 1875 z Danją i Szwecją.

Ustrój i administracja. Podług ustawy konstytucyjnej z 1814, zmienionej ostatnio 1926, jest N. dziedziczną i konstytucyjną monarchją. Król posiada w stosunku do uchwał przedstawicielstwa narodowego prawo dwukrotnego, odraczającego sprzeciwu. Przedstawicielstwo to (Storting) składa się z 150 członków, liczących ponad 30 lat, a wybieranych na okres 3-letni w powszechnem głosowaniu bez różnic płci. Storting zbiera się corocznie bez wezwania króla i wybiera czwartą część swych członków do izby wyższej (Lagting), podczas gdy reszta tworzy izbę niższą (Odelsting). Władzę wykonawczą sprawuje król przez odpowiedzialną przed Stortingiem radę ministrów (Statsraad). Wymiar sprawiedliwości cywilnej spoczywa w rękach 703 Forlikskommisjoner (komisyj porozumiewawczych, złożonych z 2 osób), 110 sądów niższych, 3 sądów wyższych i Trybunału Najwyższego w Oslo; do spraw karnych powołane są sądy przysięgłych. Hierarchja duchowna mianowana jest przez króla. Istnieje 7 biskupstw i 514 probostw. Budżet na 1827/8 wynosił 366,656.000 kor. w wydatkach i dochodach. Dług państwowy w 1926: 1610,6 mil. kor. Siła zbrojna oparta jest na obowiązku powszechnej służby wojskowej; wynosi w okresie pokoju 25—60.000 ludzi, na czas wojny 134.000 wojska linjowego i 110.000 obrony krajowej, 116.000 niewyćwiczonych. Marynarka składa się z 4 przestarzałych pancerników, kilku łodzi kanonierskich i torpedowców oraz

kilku nowych łodzi podwodnych. Godło: złoty lew z koroną na czerwonem tle z srebrną halabardą św. Olafa w łapach. Barwy państwowe: czerwona, biała, niebieska.

Dzieje. N. zasiedlona była przez ludy germańskie na długo przed naszą erą. Właściwa historja kraju rozpoczyna się w VIII. i IX. w. po Chr. wyprawami wikingów. N. rozbita była wówczas na szereg państewek dzielnicowych. Zjednoczenia dokonał 872 Harald Pięknowłosy (Haarfagr). Za jego następców toczyły się boje z opornymi dynastami oraz wdzierającymi się Szwedami i Duńczykami, którzy przejściowo zdobyli panowanie nad krajem. Za Olafa Świętego (1016—1028) poczęło się szerzyć chrześcijaństwo. Władza królewska toczyć musiała długie i zacięte walki z potężną arystokracją (t. zw. baglerami). Dopiero Hankon Stary (1217—1263), pokonawszy 1240 najpotężniejszego rywala Jarla Skule, utwierdził autorytet tronu, podbił Islandję i Grenlandję, nadał 1250 pierwszy przywilej Lubeczanom, którzy w przyszłości zagarnęli w swe ręce życie gospodarcze kraju. 1397 N. weszła w związek z dwoma innemi państwami skandynawskiemi (unja kalmarska) i dostała się przez to pod panowanie Danji; 1536 stała się pod względem prawnym prowincją monarchji duńskiej. Reformacja wzmocniła jeszcze wpływy Duńczyków, nawet język norweski poszedł w zapomnienie. W wojnach z Szwecją ponosiła N. najcięższe straty, jako najbardziej przez nich atakowana część Danji. Stąd zrodziła się nieprzyjaźń szwedzko-norweska, zarazem jednak ożyło stłumione niemal zupełnie poczucie patrjotyzmu N. 1815 została N., wbrew swej woli, przyłączoną do Szwecji, jako zapłata za jej udział w wojnach z Napoleonem. Większość narodu była przeciwną temu związkowi i zmierzała do rozluźnienia go, a zarazem do zdemokratyzowania życia publicznego. Stosunek pomiędzy dynastją a społeczeństwem zaostrzał się. 1905 uznał Storting króla Oskara II. za zdetronizowanego, a unję za rozwiązaną. Szwecja zrezygnowała z użycia przemocy, wymogła tylko na N. zburzenie twierdz pogranicznych, ustanowienie strefy naturalnej i inne postanowienia, mające umożliwić w przyszłości pokojowe współżycie obu narodów. Plebiscyt w N. opowiedział się za oderwaniem od Szwecji i utrzymaniem monarchicznej formy rządu. Na tron powołano ks. Karola duńskiego, który objął panowanie jako Haakon VII. W czasie wojny światowej N. zachowała neutralność, sympatjami stała po stronie Anglji, w nagrodę otrzymała 1920 suwerenność nad wyspami Svalbard (Spitzbergen). Bezpośrednim następstwem wojny była dewaluacja korony, przesilenie gospodarcze i zaburzenia komunistyczne (strejk generalny 1921). W ostatnich latach widoczna jest stopniowa poprawa stosunków.

Norwerth Edgar, architekt polski, * 1884, studja w Moskwie i Petersburgu, 1923 został prezesem sekcji architektonicznej w Akademji Sztuk Pięknych w Moskwie, od 1925 profesor Politechniki warszawskiej; autor licznych artykułów, zamieszcz. w „Architekturze i Budownictwie".

Norweska literatura. Dzieje polityczne Norwegji wpłynęły na rozdział jej literatury na staronordyjską (ob. Nordyjska literatura), gdy Norwegja z Islandją miały wspólną kulturę literacką, i nowonorweską, która po nieśmiałych próbach za czasów przewagi Danji (godny dziś wzmianki jedynie Petter Dass 1647—1708), rozwinęła się w XVIII. i XIX. w. — N. l. rozpoczyna się dopiero w XVIII. w., nietyle od L. Helberga (ob.), działającego w duchu duńskim, ile od założenia w r. 1772 „Towarzystwa Norweskiego". Pierwsi działacze narodowi: Christen Tullin (1728—65), P. Chr. Stenersen (1723—76), poeci religijni Peter i Klaus Frimann, liryk Jens Zetlitz (1761—1821), krytyk Claus Fasting (1746—91), satyryk J. H. Wessel (1742—85) i zwłaszcza jego konserwatywny przeciwnik J. Nordal Bruun (1745—1816) nie myśleli o oderwaniu się od Danji, pod wpływem jednak Montesquieu'go i Rousseau, których idee przyjęli gorliwiej, niż Duńczycy, stali się rzecznikami postępowej odrębności. Do nich nawiązuje nowe pokolenie w XIX. w., ale niezależność polityczna początkowo mało wpływa na literaturę. Poeci, jak Lyder Sagen (1777—1850), C. N. Schwach (1793—1860), J. St. Munch (1778—1832) i nawet romantycy Maurits Hansen (1794—1842) i Henr. A. Bjerregaard (1792—1842) duchowo należą do okresu poprzedniego. — Nowe życie do literatury wprowadzili dopiero Henrik Wergeland (1808—45), polityczny radykał, poeta o bujnej wyobraźni i wybitnej oryginalności i Joh. Sebast. Welhaven (1807—73), humanistyczny rzecznik kultury, pozostający pod wpływem romantyzmu niemieckiego i duńskiego. Z epigonów romantyzmu wyróżnili się: Andreas Munch (1811—84), P. A. Jensen (1812—67), Silvester Sivertson (1809—47) i Chr. Monsen (1815—52). Na tle romantyzmu rozwinęło się zainteresowanie poezją ludową. Utwory jej zbierają, opracowują i wydają: Jörgen Moe (1813—82), P. Chr Asbjörnsen (1812—85), J. B. Faye, M. B. Landstad (1802—80), wreszcie genjalny samouk Ivar Aasen (1813—96), który dał podstawy badaniom narzeczy norweskich, jako liryk pisał narzeczem norweskiem i był rzecznikiem odrodzenia narodowego języka norweskiego z dawnych zach. nordyjskich narzeczy chłopskich, które przetrwały obok panującego literackiego języka duńskiego. Próby te, oparte na podstawach dyletanckich, nie przyjęły się w pokoleniu Ibsena i Björnsona, ale ruch ten t. zw. „landsmaalu" wzrastał i, obok pisarzy o znaczeniu regjonalnem, wydał poetów wyższej miary, jak Olaf Vinje (1818—70), Arne Garborg (1851—1924), Per Sivle (1857—1904). Około r. 1860 l. n. zdobyła sławę europejską. Camilla Collett (1813—95) pisze pierwszą realistyczną powieść rodzinną: „Córka prezydenta" (1855). Henrik Ibsen (1828—1906) staje się ideowym pisarzem dramatycznym w wielkim stylu, wpływając na dramat całej Europy. Bardziej od niego norweskim był Björnstjerne Björnson (1832—1910), twórczy na wielu polach działalności literackiej, rzecznik narodowego postępu. Obok nich wyróżnili się powieściopisarze: Jonas Lie (1833—1908) i Alex. L. Kielland (1849—1906). — Następne pokolenie naturalistyczne pozostawało pod wpływem poprzedników i Duńczyka Georga Brandesa, odznaczając się politycznym radykalizmem, krańcowym pesymizmem i skłonnością do dekadentyzmu. Należą tu: Hans Jaeger (1854—1910), Chr. Krogh (* 1852), Amalie Skram (1847—1905), Kristian Elster (1841—81), Gunnar Heiberg (* 1857), Hans E. Kinck (1865—1926). Z pokolenia tego wyrósł Knut Hamsun (* 1859), wielki piewca przyrody i ludu norweskiego. Z przedstawicieli tego zwrotu od miasta i zagadnień społecznych do wspaniałej przyrody kraju i jego chłopów i rybaków wyróżnili się nadto: Johan Bojer (* 1872), Andr. Haukland (* 1873), Nils Collett Vogt (* 1864), Olaf Duun (* 1876), najwybitniejszy pisarz w narzeczu „landsmaal". Średniowiecze norweskie odtwarza Sigrid Undset (* 1882), obok której wymienić należy starszego Jak. B. Bulla (* 1853). Twórczość ze źródeł bardziej literackich uprawiają Hulda Garborg (* 1862), Mons Lie (* 1864), Bernt Lie (1868—1916) i i. Najwybitniejszym lirykiem jest Sigbj. Obstfelder (1866—1900). Na wymienienie zasługują Herm. Wildenvey (* 1886), Olaf Bull (* 1881), Olaf Ankrust, Einar Solstad (1893—1918), poeta społeczny M. B. Landstad (* 1876) i i. Z poetów „landsmaalu" najwybitniejsi: Kristofer Jansen (1841—1917), Per Sivle (1857—1904) i Anders Hovden (* 1860).

Norweski język ludowy (landsmaal). Od unji kalmarskiej z Danją (1397) narodowy język staronorw. uległ przytłumieniu przez język duński. Reformacja i druk rozpowszechniły w Norwegji język duński jako język kościelny i literacki. W XVII. i XVIII. w. język norw. wychodzi z użycia, utrzymując się jedynie w narzeczach lokalnych. Dopiero od rozdziału z Danją (1814) staje się przedmiotem uwagi, znowu jako język narodowy. Poeta Wergeland wprowadza do swego języka norwegizmy, Asbjörnsen, J. Moe, Landstad zbierają utwory norweskiej poezji ludowej, Ivar Aasen wreszcie (1853) daje początek ruchowi „landsmaalu". Uchwałą stortingu z 1885 i ustawą z 1892 dozwolono nauczać w szkołach w landsmaalu. Dziś trzecia część szkół (ponad 2.000) prowadzona jest w tym języku. Przeciwnikami „landsmaalu" są zwolennicy „riksmaalu" („język państwowy"), t. j. języka staro-duńskiego, jako norweskiego. Pośrednie stanowisko zajmuje ruch bymaalu (języka miejskiego), dążący do wyrobienia odrębnego języka norweskiego drogą stopniowego urabiania języka miejskiego. W literaturze w landsmaalu dali dobry początek: A. O. Vinje i Arne Garborg, pisarzem zaś o sławie europejskiej stał się Olaf Duun.

Norweska sztuka, ob. Skandynawska sztuka; por. też Północna sztuka ludowa.

Norweskie morze, ob. Północne morze Europejskie.

Norwich, 1. stolica hrabstwa Norfolk (Anglja), nad rz. Wensum ze 124.100 mieszk. Posiada szereg zabytkowych budowli (m. i. normańską katedrę, zaczętą w XI. w.), Technical College oraz znaczny przemysł (fabr. obuwia, maszyn, chemikaljów, odlewnie żelaza i t. d.).

2. miasto fabryczne w płd.-wsch. Connecticut (Stany Zjedn. Am. Pln.), nad rz. Thames z 22.304 mieszk. (w tem 3.500 Polaków). Przemysł bawełniany, wełniany, skórny i papierowy.

3. miasto w stanie New York, na płd. od Syracuse z 8.268 mieszk. i fabr. pianin.

Norwid, 1. Ludwik, pisarz pol., (1820—1882), brat poety Cyprjana, w l. 1846—48 przebywał w Paryżu, gdzie zaprzyjaźnił się ze Słowackim i stał się wyznawcą jego mesjanizmu, pisał obrazki powieściowe satyryczne (np. „Hypochondrycy i Pseudoliteraci" 1841), wiersze i artykuły krytyczno-literackie w czasopismach warsz.

C. Norwid.

2. Cyprjan Kamil, polski poeta i malarz, * 1821 w maj. Laskowo-Głuchy pod Warszawą, † 1883 w Paryżu, za życia zapoznany, później zapomniany, odkryty przez Miriama-Przesmyckiego (od r. 1901), w miarę ogłaszania jego pism (najpierw w „Chimerze", zwłaszcza cały poświęcony N. tom VIII., 1904) coraz większe zyskiwał uznanie, obecnie powszechnie już uważany za jednego z największych i najbardziej oryginalnych poetów polskich, który nadto swemi teorjami estetycznemi wyprzedził Ruskina, w Polsce Witkiewicza, poglądami zaś społeczno-filozoficznemi bardzo jest bliski późniejszej ideologji pracy (St. Brzozowski) i uniwersalizmowi. Jako poeta N. świadomie dążył do nowej formy, mającej na celu jak największą dokładność w oddawaniu słowem stanów uczuciowych oraz treści myślowej. Pierwsze utwory poetyckie ogłaszał N. od r. 1840 w czasopismach warszawskich, przyjaźnił się wówczas z gronem młodych poetów warszawskich, nie należał jednak do t. zw. „cyganerji warszawskiej". Już w tych pierwszych poezjach N. przejawia się ludowość, kontrolowana jednak czujną refleksją, później pogłębiona w duchu czynnej pracy twórczej, wznoszącej rodzime pierwiastki ludowe na wyżyny sztuki, kierunkiem swym przeciwstawiającej się ogólnemu prądowi romantycznemu. Na kształtowanie się psychiki N. poważny wpływ wywarła w tym pierwszym okresie dłuższa piesza podróż po kraju w towarzystwie Włod. Wężyka i Ant.

Czajkowskiego (1842). Na jesieni r. 1842 wyjeżdża N. zagranicę, aby do kraju już nie wrócić. Przebywa najpierw w Niemczech i we Włoszech, gdzie we Florencji kształci się w malarstwie i rzeźbie u Ludwika Pampoloniego. W tym czasie poznaje Marję Kalergis z domu Nesselrode, uznawaną wówczas za największą piękność europejską, i staje w szeregu licznych jej wielbicieli, zaprzyjaźniając się równocześnie z towarzyszką jej podróży, Marją Trembicką (późniejszą żoną poety Faleńskiego, korespondencję N. z Trembicką z l. 1845—57 wydał St. Kossowski w VIII. t. „Chimery"). Podczas pobytu w Berlinie (1845—46) najściślejsza przyjaźń łączy N. z Włodz. Łubieńskim, któremu w roku 1848 poświęcił jeden z najpiękniejszych swych wierszy. W r. 1846 aresztowany i uwięziony w Berlinie, podobno za ostre starcie z posłem rosyjskim. Następnie przebywa w Brukseli, Rzymie, gdzie poznaje Krasińskiego i Mickiewicza oraz nawiązuje dozgonną przyjaźń z B. Zaleskim, wreszcie w Paryżu (1849—52), gdzie zbliża się do Słowackiego i Chopina. W tym czasie wydaje oddzielnie poematy: „Wigilja" (1848), „Jeszcze słowo, czyniącym pokój przypisane" (1848), „Pieśni społecznej cztery strony" (1849), „Zwolon" (1851) i „Promethidion" (1851, jeden z głównych utworów N., wyraz poglądów artystycznych poety). W grudniu 1852 r. wyjeżdża N. do Ameryki na żaglowcu, z powodu zapewne zawodu miłosnego (odmowa ze strony Trembickiej, do której przyjaźń przeszła u N. w miłość). Dwuletni pobyt w Ameryce spędza N. w najcięższych warunkach, utrzymując się nawet z pracy fizycznej, chorując nadto i cierpiąc nędzę, częstą odtąd jego towarzyszkę aż do śmierci w przytułku św. Kazimierza w Paryżu. Po powrocie do Europy przebywa czas pewien w Londynie, od r. 1855 osiada na stałe w Paryżu. Oprócz utworów w czasopismach, wydał N. oddzielnie: „O sztuce, dla Polaków" (1858, rozprawa prozą z powodu artykułów Klaczki, który zaprzeczał możliwościom rozwoju polskiej sztuki; przyszłość potwierdziła stanowisko N.), poemacik „Na zgon ś. p. Jana Gajewskiego" (1858), komedję „Auto-da-fé" wraz z powieścią poetycką „Szczęsna" (1859), kilka wcześniejszych utworów w zbiorowym tomie „Poezyj" Konst. Gaszyńskiego, C. N. i Ant. Czajkowskiego (1859), legendę prozą „Garstka piasku" (1859), wykłady „O Juljuszu Słowackim" (1861), zbiorowe wyd. „Poezyj" (1863, zawierające m. i. tragedję „Krakus" i poemat „Quidam"), poematy: „Niewola i Fulminant, 1849—1863" (1864), „Sursum corda" (1867), „Rzecz o wolności słowa" (1869). Zniechęcony brakiem oddźwięku, w ostatnim, najdojrzalszym okresie swej twórczości, gdy dochodzi do oryginalnych, lecz dopiero dziś podziwianych wyników formalnych, N. nie ogłasza już swych dzieł, wydobytych z rękopisów dopiero przez Przesmyckiego; należą tu m. i.: „Fortepian Szopena", „Tajemnica lorda Singelworth", „Bogarodzica", „Kleopatra", „Ostatnia z bajek", „Ad leones", „Milczenie", „Stygmat", cykl „Vade mecum" i t. d. — „Pism zebranych" N. pod red. Zenona Przesmyckiego wydano dotychczas 4 tomy (1912—14, miało być nadto 5 tomów, złożonych jeszcze przed wojną, ale dotychczas niewydanych). Wybory utworów N. wydali Roman Zrębowicz („Wybór poezyj" 1908, II. wyd. 1911, wybór prozy p. t. „Czarne i białe kwiaty" 1910, II. wyd. 1922) i Stanisław Cywiński („Wybór poezyj" w „Biblj. Narod." 1924, tu również podana bibljografja, uzupełnienia Wł. Arcimowicza w „Pamiętniku Literackim" 1930). Monografji brak.

Norwood, dzielnica Londynu, ob. Southhall Norwood.

Norwood, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. 1. w stanie Massachusetts, 22 km na płd.-wsch. od Bostonu z 12.627 mieszk. i przemysłem żelaznym; 2. w stanie Ohio, obok Cincinnati z 31.752 mieszk. oraz przemysłem maszynowym, papierowym i i.

Noryckie Alpy, łańcuch górski w Alpach wsch., na płd. od doliny rz. Mur, na pograniczu Karyntji i Styrji, wys. do 2.441 m (Eisenhut). Dzielą się na Alpy Gurktalskie (na zach.), Lavanttalskie i pasmo Posneck (na płd.-wsch.). Ob. Alpy.

Norymberga (niem. Nürnberg, łac. Noremberga), miasto w środk. Frankonji (Bawarja), nad rz. Pegnitz i kanałem Ludwika z 392.494 mieszk.

Stare miasto jest do dziś otoczone w przeważnej części murami (wybudowane 1345—1452, wzmocnione w XVI. i XVII. w.), nad któremi wznosi się szereg bram i baszt. Za murami znajdują się przedmieścia, a od strony płn.-zach. miasto F ü r t h (ob.). Z pośród 21 protest. i 12 katol. kościołów zasługują na wymienienie: kościół Św. Wawrzyńca (XIV.—XV. w.), mieszczący wiele dzieł sztuki (zwłaszcza obrazów), kościół Św. Sebalda z XIII.—XIV. w. (z grobowcem Św. Sebalda przez Piotra Vischera), kościół Matki Boskiej (XIV. w.), Św. Ducha (XIV. w.), Św. Jakóba (XIII.—XV. w.), Św. Marty (XIV. w.), Św. Klary (XIII. w.) i Św. Idziego (XVIII. w.), a z budowli świeckich: zamek burgrabiowski (z XI. w.) na górze Zamkowej (351 m), zamek cesarski (XII. w.), ratusz z XIV. w., dom Albrechta Dürera (XV. w.), dom „pod złotą tarczą" (XIV. w.) i cały szereg innych, zwłaszcza renesansowych budynków. Na głównym rynku znajduje się „piękna studnia" (z XIV. w.), a poza tem posiada N. wiele pomników, parków i t. p. Z z a k ł a d ó w n a u k o w y c h wymienić trzeba wyższą szkołę handlową (od 1919), bibljotekę miejską (150.000 tomów i 3.000 rpsów), Germańskie Muzeum Narodowe, Muzeum Komunikacji, muzeum towarzystwa przyrodniczego, galerję miejską, archiwa: państwowe i miejskie i ogród zoologiczny.

N. jest największym ośrodkiem p r z e m y s ł o w y m w Bawarji (w 1922 r. — 69.551 robotników), głównie metalowego, maszynowego, drzewnego i chemicznego, a poza tem posiada fabr. ołówków, zabawek i motorów, browary i t. d. Posiada N. również znaczny h a n d e l, zwłaszcza chmielem (rynek światowy), zbożem, mąką i towarami kolonjalnemi, a jest też ważnym węzłem komunikacji kolejowej i lotniczej.

D z i e j e. Miasto stanowiło już w średniowieczu wielki ośrodek przemysłu (zwłaszcza metalowego) i handlu (głównie z Włochami),

a posiadało ustrój arystokratyczny. W XIV.—XVI. w. toczyła N. (miasto Rzeszy) walki z b u r g r a b i a m i n o r y m b e r s k i m i (por. Hohenzollernowie). W 1424—1796 przechowywano tu klejnoty koronne. Na przełomie XV. i XVI. w. istniały w N. szkoły rzeźbiarskie (głównie snycerstwo i odlewnictwo) i malarskie, które oddziaływały na sztukę nietylko Niemiec, ale wskutek znacznego eksportu dzieł sztuki i na Polskę (Wit Stwosz, Adam Kraft, Piotr Vischer, Albrecht Dürer i i.); rozwijała się nauka (Regiomontanus, Marcin Behaim, Willibald Pirckheimer, Hans Sachs i i.). W 1571—1809 istniał w Altdorfie (należącym od 1504 do N.) uniwersytet. Miasto ucierpiało znacznie w czasie wojny 30-letniej. Od 1806 należy N. do Bawarji. W 1835 wybudowano kolej N.—Fürth.

Noryt, skała głębinowa, należąca do grupy gabbra (ob.).

Nos (łac. nasus), narząd węchowy i przewodzący powietrze u zwierząt kręgowych, czasem w połączeniu z wargą górną tworzy ryj. U zwierząt niższych spotyka się n. jako nieparzysty dołek węchowy, u zwierząt kręgowych występuje n. jako twór parzysty, tworząc jednak prawie u wszystkich ryb tylko dołki. N. łączy się do tyłu z jamą gardłową. W wewnętrznym n. tylko górna część (o k o l i c a w ę c h o w a) służy do wąchania, gdyż tu znajdują się komórki węchowe. Dolna część n. wewnętrznego ma tylko znaczenie kanału przewodzącego powietrze (okolica oddechowa). Przepływające tędy powietrze ogrzewa się, a wilgotna powierzchnia błony śluzowej zatrzymuje bakterje i cząsteczki kurzu. Przez muszle nosowe, które są fałdami błony śluzowej, naciągniętemi na podstawie chrzęstnej zwiększa się powierzchnia węchowa i filtrująca nosa wewnętrznego. U mięczaków, gadów i ssaków powstaje jako wypustka nosa wewn. n. d o d a t k o w y (organ Jacobsona), który następnie może się od n. oddzielić i połączyć się z jamą ustną przez kanał przysieczny (kanał Stensona). Organ ten u człowieka występuje szczątkowo. N. zewnętrzny utworzony jest z kości nosowej w części górnej, w części dolnej zaś z części chrzęstnych oraz chrzęstnej przegrody nosowej. Boczne części, które otaczają nozdrza (nares), nazywają się s k r z y d e ł k a m i n o s o w e m i i są ruchome. Jeśli n. wydłuża się w ryj, ruchomość nosa się wzmaga (świnia, słoń). U człowieka rzadko jest n. zewnętrzny zupełnie symetryczny, zwykle zbacza nieco na lewo. Z trzech muszli nosowych każdej strony należą obie górne do kości sitowej, dolna zaś jest samodzielnym tworem. Tworzące się między muszlami przewody nosowe (labirynt n.) komunikują z jamą czołową, szczękową i z kością klinową. Błona śluzowa n. zawiera liczne nerwy i naczynia (dlatego czerwona). Okolica węchowa jest w górnej części przegrody nosowej. Tu znajdują się komórki węchowe, przechodzące we włókna nerwowe. Włókna te przechodzą przez otworki w kości sitowej i łączą się w nerw węchowy. U r ó ż n y c h r a s kształt i wielkość n. są różne. U ludzi małego wzrostu n. jest zwykle szerszy jak u ludzi wysokich. Różne choroby zniekształcają n. zewnętrzny, np. toczeń (lupus) i kiła (syphilis), przy której wytwarza się t. zw. nos siodełkowy, również odmrożenia i oparzenia, wytwarzając blizny, zniekształcają n.

Ubytki wytworzone wskutek wypadku lub usunięcia n. dają się pokryć plastycznie, drogą operacyjną. Najczęstszem schorzeniem n. wewn. jest k a t a r. Przewlekły katar n. może powstać przy schorzeniach jam nosowych. Toczeń (l i s z a j ż r ą c y) niszczy błonę śluzową, chrząstkę i kość. L e c z e n i e polega na przyżeganiu elektrycznem, kwasami, oraz leczeniu światłem. Choroby infekcyjne, jak dyfterja, róża, trąd i nosacizna, sadowią się w n. Niedrożność n. wywołana jest u dzieci często przez przerost migdałka gardłowego.

Nosacizna (łac. malleus), najgroźniejsza choroba zakaźna koni, która przenosi się także na ludzi, koty i in., wywołana zarazkiem, odkrytym 1886 przez Löfflera. N. objawia się guzami na skórze i błonie śluzowej nosa; guzy tworzą się również w płucach i innych narządach. Choroba prowadzi szybko do śmierci lub też pozostaje przez dłuższy czas w stanie utajonym. Do rozpoznania służy malleina (ob.) oraz serodiagnostyka.

Nosairjowie (Nusarjowie, staroż. Nazerini), lud zamieszkały między rz. Orontes a Nahr Kadisza (Płn.-zach. Syrja), zajmuje się pasterstwem i rolnictwem, słynie z rozbojów. Religja N., będąca mieszaniną pojęć pogańskich, gnostycznych i Ismaelitów, ustaliła się w formie obecnej prawdopodobnie około XI w. Wtajemniczeni w nią całkowicie mogą być jedynie rodowici N.

Nosal, szczyt tatrzański (1.215 m) w pasie Zakopiańskich regli, między dolinami Bystrej a Olczyską, opadający skalistemi urwiskami ku zach.

Nosce te (ipsum) (łac.), „poznaj siebie samego!"; greck. Γνῶθι σεαυτόν, napis na świątyni Apollina w Delfach.

Nosek, w b u d o w n i c t w i e: 1. Haczykowaty okap gzymsu. 2. Przyłucze na maswerkach gotyckich. 3. Występ u dachówki, służący do zawieszania tejże na łatach.

Nosiciel bakteryj, osobnik, w którego organiźmie znajdują się bakterje chorób zakaźnych, przyczem sam nie wykazuje objawów chorobowych. Po przebytym durze brzusznym, czerwonce, dyfterji, zapaleniu opon mózgowych ozdrowieńcy przez dłuższy czas są n. b. N. b. tyfusowych jest dla otoczenia szczególnie niebezpieczny, gdyż z kałem i moczem wydala zarazki i w ten sposób rozsiewa chorobę.

Nosidła, pomocniczy środek transportowy, służący głównie do przenoszenia ciężkich naczyń z wodą. Składają się z drążka o rozmaitym, charakterystycznym dla danej okolicy kształcie, zakładanego na barki; na obu jego końcach zawiesza się przenoszony ciężar.

Noske Gustav, polityk niem., * 1868, robotnik, dziennikarz socjalistyczny, w czasie przewrotu 1918 zdobył zaufanie żołnierzy, 1919 dowódca wojsk w Berlinie, stłumił krwawe powstanie spartakowców, 1919 minister Reichswehry, od 1920 nadprezydent Hanoweru.

Noskowski, 1. Zygmunt, kompozytor polski, (1846—1909), jeden z najświetniejszych przedstawicieli muzyki polskiej, uczeń Moniuszki

Z. Noskowski.

w Warszawie i Kiela w Berlinie, dyrektor muzyki miejskiej w Konstancji, po powrocie do kraju nauczyciel kompozycji w Konserwatorjum warszawskiem, kapelmistrz Filharmonji i dyrygent Opery. Napisał: trzy symfonje, z tych F-dur p. t. „Od wiosny do wiosny", orkiestralne warjacje na temat własny, warjacje na temat preludjum szopenowskiego A-dur, uwertury: „Morskie Oko", „Step" op. 66 (1897), nadto kantaty, pieśni, chóry, kompozycje fortepianowe, kwartet fortepianowy D-moll, trzy kwartety smyczkowe, balet „Święto ognia" i opery: „Chata za wsią", „Livia Quintilla", „Wyrok". Jako nauczyciel wykształcił kompozytorów „młodej Polski", jako teoretyk napisał dwa podręczniki: „Harmonję" i „Kontrapunkt".

2. Witold, dziennikarz pol., *1869, pisarz o wielkiej kulturze, zajmuje się sprawami społecznemi i artystycznemi, współpracował w czasopismach krakowskich (w „Głosie Narodu" od r. 1899, w „Czasie" od r. 1904) i i., obecnie redaguje dodatek kulturalno-artystyczny „Kurjera Poznańskiego". Miał być dla Wyspiańskiego wzorem Nosa w „Weselu".

3. Tadeusz, współczesny malarz polski, *1876, wykonał polichromję kilku kościołów.

Nosografja, opis choroby.

Nosokomia (greck.), pielęgnacja chorych.

Nosologia (greck.), nauka o chorobach.

Nosorożce (Rhinocerotidae), rodzina nieparzysto-kopytnych. Należą tu zwierzęta wielkie, ciężkie, niezgrabne, nogi grube, trójpalcowe, na przodzie wydłużonej głowy 1—2 rogów, oczy małe, uszy niewielkie. Całe ciało pokrywa gruba skóra, zwykle naga. Żyją pojedynczo lub stadami po 4—10 osobników, przeważnie w bagnistych lasach nad brzegami jezior i rzek w podzwrotnikowych okolicach. Żywią się pokarmem roślinnym. Samica po 17—18 miesiącach ciąży rodzi jedno młode, którem się długo opiekuje. Należą tu 4 rodzaje: Dicerorhinus Glog., Rhinoceros L., Diceros Gray, Ceratotherium Gray. Najpierwotniejszy jest n. sumatrzański (Dicerorhinus sumatrensis Cuv.) żyje na Borneo, Sumatrze, ma skórę szaro-brunatną, pokrytą czarnemi szczeciniastemi włosami, ma dwa rogi. Indyjski n., cz. jednorożec (Rhinoceros unicornis L.) dochodzi 3.75 m długości, ciało pokrywa bardzo gruba skóra. Żyje w Indjach wsch. i płd. Chinach. N. jawajski (R. sondaicus Desm.) mniejszy od poprzednich, żyje na Jawie, Sumatrze i na półw. Malajskim. N. afrykański dwurożny cz. czarny (Diceros bicornis L.) dochodzi 4 m długości, 1.6 m wysokości, skóra czerwonawo-brunatna, słabo pomarszczona. N. biały, cz. tępорożny (Ceratotherium simum Burch.) największy z obecnie żyjących, ma róg przedni, dochodzący 1,5 m długości, żył ongiś w wielkich stadach w Afryce płd.

N. pojawiły się w eocenie w Europie, w oligocenie przewędrowały do Ameryki, w miocenie rozprzestrzeniły się po całej Eurazji, w pliocenie wyginęły w Ameryce. Równocześnie z mamutem żył n. włochaty, pokryty długim włosem, którego odnaleziono w całości w lodach Syberji. W Polsce odnaleziono szkielet n. w Staruni 1907, obecnie znajduje się w Muzeum Dzieduszyckich we Lwowie. 1929 został odkopany szkielet nosorożca włochatego (Coelodonta antiquitatis) z przed epoki lodowej także w Staruni, doskonale zachowany, własność Akademji Umiejętności w Krakowie.

Nosowe polipy, miękkie, szare lub żółtawo-czerwone narośle (guzy), o gładkiej powierzchni, różnej wielkości, które mogą wypełnić nawet całą jamę nosową. Należą do t. zw. włókniaków i powstają przy przewlekłem zapaleniu błony śluzowej nosa (ob. Nos, Nowotwory). Zwykle znajdują się na środkowej muszli nosa. W wieku starszym trzeba myśleć o nowotworach złośliwych, jak rak i mięsak. Usuwa się operacyjnie.

Nosowy krwotok, zwykle na skutek urazu, gwałtownego siąkania; zdarza się przy chorobach serca, miażdżycy naczyń, chorobach nerek, zakaźnych, krwawiączce lub przy nowotworach nosa i jam nosowych; u kobiet czasem zastępczo zamiast miesiączki. Pierwsza pomoc polega na włożeniu gazy do otworu nosowego i uciśnięciu skrzydełek nosowych palcami. Przy gwałtownym lub nie ustępującym natychmiast krwotoku konieczna pomoc lekarska.

Nosowych jam choroby, zapalenie błony śluzowej jam nosowych (czołowej, szczękowej, komórek sitowych), na skutek przeziębienia, chorób zakaźnych, szczególnie influenzy i schorzeń korzeni zębów. Często przychodzi do ropienia, przyczem konieczne leczenie operacyjne.

Nosówki (nasales), samogłoski ę, ą (nosowe e, o), spółgłoski m. n, przy których wymawianiu prąd powietrza przechodzi także przez nos, ob. Mowa.

Nossa Senhora da Victoria, ob. Victoria.

Nossa Senhora de Belém, ob. Para.

Nossa Senhora do Desterro, miasto w Brazylji, inaczej zwane Florianopolis, ob.

Nossairskie góry, górzysty obszar na płn. od Libanonu, między Nahr el Kebir (Eleutheros), Nahr-el-Assi (Orontes) i wybrzeżem morza Śródziemnego.

Nossi Bé, franc. wyspa na płn.-zach. od Madagaskaru z 293 km² i 14.002 mieszk. (głównie Sakalawów), lesista ze zdrowym klimatem. Portem jest Helville. Do Francji należy od 1840.

Nossig Alfred, pisarz polsko-niem., syjonista, *1863, prace naukowe, jak np.: „Revision des Sozialismus" (1901), „Materialien zur Statistik des jüdischen Stammes" (1887), „Versuch zur Lösung der jüdischen Frage" (1887) wydawał głównie w języku niemieckim, rzadziej w polskim („Statystyka żydów" 1904). Z prac literackich na uwagę zasługują pisane prozą „Poezje" (1888), niemieckie libretto do głośnej opery Paderewskiego „Manru" (1901), trzyaktowa sztuka „Die Hochstapler" (1902), dramat historyczny „Król Sjonu" i śmiały utwór sceniczny, osnuty na tle męczeństwa Giordana Bruna, „Tragedja myśli" (1885, uległ konfiskacie) oraz powieść „Jan Prorok".

Nostalgja (greck.), tęsknota za ojczyzną.

Nostoc Vauch. (trzęsidło), sinica o komórkach okrągłych, zebranych w różańcowate twory, występuje w wodach słodkich. N. commune Vauch. na wilgotnej ziemi, jako skórzaste lub liściaste powłoki barwy sinej albo oliwkowej, silnie pęcznieje po deszczach. Kolonje N. występują intercelularnie w korzeniach Gunera i Cycas, w liściach Azolla i i.

Nostocaceae (trzęsidłowate), rodzina sinic, por. Algae. Najważniejszy rodzaj: Nostoc.

Nostos (greck., l. mn. Nostoi), starogreck. epos o „Powrocie" greckich bohaterów z pod Troi, np. Odyseja.

Nostradamus, właściwie Michel, nazwany od miejsca chrztu (był Żydem) de Notre-Dame, franc. lekarz i astrolog, (1503—1566), słynny ze swych cudownych kuracyj. Osławione jego niejasne proroctwa („Centuries", 1555 i cz.) były jeszcze 1781 zakazane przez dwór papieski, ponieważ przepowiadał w nich upadek papiestwa.

Nostryfikacja, dawniej przyjęcie do korporacji akademickiej, obecnie uznanie zagranicznego dyplomu doktorskiego.

Nostrzyk, ob. Melilotus.

Nośna powierzchnia, u samolotu, wszystkie te części samolotu, które utrzymują samolot w powietrzu.

Nośna siła, najwyższa wytrzymałość na obciążenie, obliczona dla jakiejś konstrukcji.

Nośne powietrze, w języku lotniczym własciwości powietrza, objawiające się przy pewnych warunkach atmosferycznych, wzmagających jego gęstość, a polegające na większej zdolności utrzymywania samolotu w powietrzu.

Nośność (albo udźwig), największe dopuszczalne obciążenie ładunkiem okrętu, wagonu kolejowego, samolotu i t. p.

Nota (łac.), znak, uwaga, także krótki rachunek; ad notam, dla uwagi. — N. dyplomatyczna, urzędowe pismo wręczone jednemu państwu przez drugie lub przedstawicielom tychże; por. Dyplomacja.

Nota Alberto, komedjopisarz włoski, (1775—1847), najwybitniejszy naśladowca Goldoniego. Najlepsze utwory: „Il progettista" i „La Fiera".

Nota bene (skróc. NB., łac.), „uważaj dobrze", „zapamiętaj sobie", stąd NB., znak dla pamięci.

Nota quadrata, nota choralna, właściwa muzyce gregorjańskiej, chorałowi kościoła rzymskiego, rozwinęła się z neum (ob.).

Notable (franc. notables), osoby, wyróżniające się w społeczeństwie wykształceniem, stanowiskiem i majątkiem. W dawnej Francji istniały zgromadzenia n., któremi władcy usiłowali zastąpić Stany Generalne. Ostatnie zgromadzenie n. zebrało się 1787 dla zaradzenia katastrofie finansowej państwa.

Notarjusz (łac.), rejent, urzędnik, który ma powierzony obowiązek publicznego zaświadczania czynności prawnych oraz sporządza i przechowuje dokumenta tych czynności. W b. zaborze pruskim są n. równocześnie adwokatami. Działalność n. rozciąga się na sądownictwo niesporne; odpowiedzialność ich ustala się na podstawie prawa cywilnego; jako osoby wydające dokumenta podlegają prawu publicznemu. Notarjat, urząd n., także ogół n. i do nich odnoszących się stosunków. Dokument notarjalny, dokument sporządzony, albo uwierzytelniony przez n. Ustawa notarjalna przewiduje przy zaistnieniu pewnych warunków bezpośrednią moc egzekucyjną dla aktów notarjalnych. Przymus notarjalny, przepis, na podstawie którego dla ważności pewnych czynności prawnych konieczny jest akt notarjalny.

Notatka (łac.), wiadomość, uwaga; notes, książka kieszonkowa do notowania celem utrwalenia w pamięci.

Noteć (niem. Netze), prawoboczny dopływ Warty, długi 366 km. Wypływa z jez. Brdowskiego na płn.-wsch. od m. Koła, przepływa przez jez. Gopło (odtąd jest spławna na 293 km) i szereg mniejszych jezior, od Nakła, gdzie uchodzi do niej kanał Bydgoski, zmienia kierunek z płn. na zach., tworzy na znacznej przestrzeni, poniżej ujścia Gldy (Gwdy) po ujście Drawy granicę Polski od Niemiec i uchodzi pod Santokiem. W średnim i dolnym biegu płynie N. bagnistą pradoliną toruńsko-eberswaldzką, dziś już po części osuszoną. Bagna nadnoteckie tworzyły w średniowieczu trudną do przebycia granicę naturalną między Wielkopolską i Pomorzem, one też przeszkadzały w dużej mierze trwałemu zespoleniu Pomorza z Polską i usadowieniu się Polski nad Bałtykiem.

Nothnagel Hermann, lekarz niem., (1841—1905), 1872 we Fryburgu, 1874 w Jenie, 1882 w Wiedniu. Wsławił się jako diagnosta, pracował szczególnie nad chorobami mózgu i jelit.

Nothofagus Blume, rodzaj należący do Fagaceae, blisko spokrewniony z Fagus. Są to drzewa i krzewy wiecznie zielone lub zrzucające liście, rosną na półkuli płd., tworząc w umiark. i antarkt. Chile oraz na Nowej Zelandji potężne lasy. W Europie środk. N. nie udaje się.

Nothomb Jean Baptiste, bar., belgij. polityk, (1805—1881), adwokat, 1829—30 jeden z przywódców opozycji liberalnej, 1837—40 minister robót publicznych, zasłużył się około rozbudowy sieci kolejowej; 1843—45 premjer, następnie poseł w Berlinie.

Nothosauridae, p. Sauropterigia.

Notker, nazwisko kilku zakonników ze St. Gallen. Najważn.: N. Balbulus (Jąkała), (840—912), wielce zasłużony dla śpiewu kościelnego, autor wielu psalmów łacińskich, zwłaszcza sekwencyj.

Noto, miasto na Sycylji (Włochy), w prow. Syrakuzy z 32.306 mieszk. Posiada barokowe kościoły i pałace i znaczny handel. N. zostało wybudowane po 1703, po zniszczeniu przez trzęsienie ziemi miasta N. vecchio.

Notodontidae, rodzina niedużych motyli, jednostajnie ubarwionych, latających o zmierzchu.

Rożki samców grzebykowate, samic zwykle piłkowate lub orzęsione, przednie skrzydła lancetowate, tylne małe, wyraźne frenulum. Gąsienice żerują na drzewach. Żyją głównie w okolicach tropikalnych Ameryki, w paleoarctis daleko mniej często. Należą tu gatunki zwykle nieszkodliwe. Z żyjących w Polsce należy wymienić: Notodonta O. (garbatka), Phalera Hb. (narożnica), z pospolitym gatunkiem Ph. bucephala L. (której gąsienice żerują na lipie, wierzbie i dębie), Cesura Schrb. (widłogonka), Stauropus Germ. (potwora) i t. d.

Notogea, królestwo w geografji zwierząt, obejmuje następujące krainy: według Lydekkera (ob.): australijską, polinezyjską, hawajską, australijsko-malajską.

Notonecta, p. Pluskwiaki.

Notoryctes typhlops Stirl. (kret workowaty), zwierzę, należące do torbaczy, rodziny Notoryctidae (krety workowate), podobny do kreta, charakteryzuje się wydłużonym pyszczkiem, opatrzonym twardą tarczką rogową, oczy ukryte pod skórą, uszy małe bez małżowiny, schowane w futerku, nogi 5-palcowe, grzebne, ogon z rogowato-skórzastemi obrączkami. Sierść dość długa, jedwabista, żółtawa lub biaława, z połyskiem srebrzystym. Dochodzi 13 cm długości. Żyje w Australji, zamieszkuje pustynie, żywi się mrówkami, chodniki kopie tuż pod ziemią.

Notoryczny (łac.), powszechnie znany.

Notos, południowy wiatr; jako bóstwo syn Astreusa i Eos.

Notostylops Anugh., kopalne zwierzę kopytne (ob.).

Notoungulata, rząd kopalnych kopytnych (ob.).

Notować (łac.), zaznaczać, zapisywać; notowanie, w języku giełdowym wykazywanie kursu.

Notozieru, jezioro w okręgu Murmań (Rosja) z 440 km². Uchodzi doń wypływająca w Norwegji rz. Noto. Odpływem N. jest rz. Tuloma (do zatoki Kola).

Notre-Dame (franc.), we Francji nazwa Matki Boskiej i poświęconych Jej kościołów, np. katedry w Paryżu (ob.).

Nött, w późnej mitologji nordyjskiej uosobienie nocy.

Nottingham, stolica Nottinghamshire (Anglja), nad rz. Trent z 268.000 mieszk. Posiada wiele starych budowli (zwłaszcza domy otaczające rynek, kościół Saint Mary z XV. w.), uniwersytet (od 1881), szkołę sztuk pięknych, dużą bibljotekę, 2 muzea, galerję sztuki, a poza tem znaczny przemysł (włókienniczy, chemiczny, jedwabniczy, maszynowy, skórny, tytoniowy, ceramiczny, koronkarski, browary i i.) i handel. N. jest punktem węzłowym kolei: Londyn—Leeds i posiada liczne połączenia kanałowe.

Nottinghamshire, hrabstwo w środk. Anglji z 2.186 km² i 669.900 mieszk. Stolicą jest Nottingham.

Notturno (włosk., franc. nocturne), nokturn, „muzyka nocy", analogicznie do serenady, „muzyki wieczoru"; w XVIII. w. kompozycja instrumentalna, zwłaszcza na instrumenty dęte (Divertimento, Cassatio). Do muzyki fortepianowej przeszczepił formę n. kompozytor John Field, a po nim F. Chopin i nadał mu rysy marzycielskie, bogatą ornamentykę i poezję liryzmu.

Notyfikacja (łac.), obwieszczenie, zgłoszenie, uwiadomienie, urzędowe zakomunikowanie, doniesienie; w stosunkach dyplomatycznych zakomunikowanie w formie noty (ob.).

Nouhuys Willem Gerard van, pisarz holend., (1854—1914), autor dramatów: „Eerloos" (1891), „Het Goudvischje" (1893) i i., nowel („Dageraad", 1899 i i.) oraz studjów literackich.

Noulens Joseph, polityk franc., * 1864, 1902—1919 deputowany, piastował tekę skarbu i wojny, 1917 poseł w Petersburgu, 1920 senator.

Noumea, ob. Numea.

Nouveauté (franc.), nowość, zwłaszcza w modzie i materjałach na suknie; haute n., ostatnia nowość.

Nova (łac.), gwiazda nowa (ob. Gwiazdy stałe).

Nova Friburgo (Nowy Fryburg), kolonja w stanie Rio de Janeiro (Brazylja), w górach Serra do Mar z ok. 10.000 mieszk. i handlem jarzynami. Letnisko.

Nova Ves Spišska, ob. Nowa Wieś Spiska.

Nova Zagora, miasto w okręgu Stara Zagora w Bułgarji z 6.518 mieszk. i hodowlą jedwabników. 17 lipca 1877 pobił tu Hurko Reufa Paszę.

Novák, 1. Jan Václav, czeski historyk literatury, (1853—1920), napisał: „Krótką historję literatury czeskiej" (1910), „Życie i dzieła J. A. Komenskiego" (1920), oraz studja z dawnej literatury czeskiej.

2. Viterslav, jeden z naczelnych kompozytorów współczesnej muzyki czeskiej, * 1870, uczeń Dvořaka, rektor Konserwatorjum praskiego, wywarł silny wpływ na młodsze pokolenie narodowych kompozytorów czeskich i ukraińskich, mistrz stylu kameralnego, napisał: tria, kwartety; sonaty i minjatury fortepianowe, pieśni, tańce czeskie, opery komiczne, uwertury i poematy symfoniczne: „W Tatrach", „O wiekuistej tęsknocie", „Suita słowacka"; kantatę: „Burza" na chór, głosy solowe i orkiestrę.

3. Arne, czeski historyk literatury, * 1880, napisał: „Jan Neruda" (1910), „Barokowa Praga" (1915), „Sv. Cech" (1921—22) i i.

Nováková Teréza, pisarka czeska, (1853—1912), autorka powieści z życia ludu: „Jan Jílka" (1904), „Jiř Smatlán" (1906), „Drašar" (1914) i i., biografji Karoliny Světla (1890) i t. d., w l. 1897—1907 wydawała pismo kobiece „Ženský svět".

Novaković Stojan, serbski uczony i polityk, (1842—1915), prof. w Belgradzie, kilkakrotny minister oświecenia, 1884—86 spraw wewnętrznych, 1895—9 i 1909 premjer, ogłosił szereg prac z dziedziny historji i językoznawstwa.

Novalis, ob. Hardenberg 2.

Novara, stolica prowincji N. w Piemoncie (Włochy), przy kolei: Medjolan—Turyn z 55.447 mieszk. Posiada katedrę z XI. w., piękny kościół San Gaudenzio (1577), zamek Viscontich (XV. w.), muzeum oraz przemysł tekstylny i maszynowy, kartograficzny zakład Agostini'ego i handel. 23 marca 1849 pobił tu Radetzky króla sardyńskiego Karola Alberta.

Novasurol, preparat rtęciowy, środek przeciwkiłowy i moczopędny.

Nové Zámky, ob. Nowe Zamki.

Novelda, miasto okręg. w prow. Alicante (Hiszpanja) z 11.994 mieszk.

Novensides (lub novensiles, łac.), ob. Indigetes.

Novi Ligure, miasto w prow. Alessandria (Włochy), przy kolei: Genua—Alessandria z 19.724 mieszk., przemysłem tekstylnym i handlem surowym jedwabiem. 15 sierpnia 1799 pobili tu Rosjanie i Austrjacy pod Suworowem Francuzów Jouberta, a 6 listop. 1799 Francuzi pod Saint-Cyrem Austrjaków Kray'a.

Novi Pazar (Nowy Bazar), miasto w okręgu Ras (Jugosławja), nad rz. Rašką z 11.207 mieszk. Posiada staroż. (rzymskie) termy, prastary kościół metropolity (ongiś pogańska świątynia) oraz handel. N. założony w XV. w. przez Turków obok staroserbskiego grodu Ras, był w XVI. i XVII. w. ważnym ośrodkiem handlu. Do 1913 był N. stolicą sandżaku N. (nad rz. Lim), obejmującego terytorjum dawnej Rascji, która tworzyła w średniowieczu rdzeń państwa serbskiego. W 1913 podzielono sandżak między Serbję i Czarnogórę.

Novi Sad, ob. Nowysad.

Novi Šeher, ob. Zepče.

Noviomplanus, ob. Nowopolski.

Novilunium (łac. Nów), pierwsza widzialność sierpa księżyca po nowiu.

Noviodunum (łac., „nowo założony gród"): celt. nazwy miast: N. (Nevirnum) Aeduorum, obecne Nevers; N. Helvetiorum, obecny Nyon; N. Suessionum, Soissons i in.

Novopacký Jan, malarz czeski, (1824—1908), malował głównie krajobrazy. Wykonywał też litografje.

Novotný, 1. Wacław, historyk czeski, * 1869, prof. uniw. w Pradze, wybitny badacz husytyzmu, autor historji Czech.

2. Franciszek, czeski filolog klas., profesor uniwersytetu w Bernie Morawskiem, * 1881, zajmuje się badaniem listów Platona oraz rytmiką prozy starożytnej. Z prac jego najważniejsze: „Platonovy listy a Platon" (1926), „Eurhythmie řecké a latinské prosy" (1922), „Platonis epistulae" (1930, z łacińskim komentarzem). Z dzieł Platona przełożył on Politeję, Symposion i Timaiosa.

Novum (łac.), coś nowego, w dziedzinie prawnej okoliczność faktyczna, uzasadniająca ponowną rozprawę.

Nowa Aleksandrja, ob. Puławy.

Nowa Anglja (New England), płn.-wsch. część Stanów Zjedn. Am. Płn., obejmuje stany: Maine, New Hampshire, Vermont, Massachusetts, Rhode-Island i Connecticut, mające razem 172.031 km² (obecnie 8,182.428 mieszk.). Większa część ludności tych stanów pochodzi od angielskich purytanów i Szkotów, im też jedynie przysługuje nazwa jankesów (yankee). N. A. stanowiła najdawniejszy teren osadnictwa w Stanach Zjedn. W 1606 oddał ją Jakób I. towarzystwu Plymouth.

Nowa Brytanja (niem. Neupommern, Nowe Pomorze), największa wyspa w archip. Nowej Brytanji [Bismarcka, (ob.)] z 24.900 km². Mało znana wyspa tworzy łuk o długości 400 km i szeroki do 150 km, o wybrzeżach silnie rozczłonkowanych. Przez całą długość wyspy biegną góry, wys. do 1.500 m. Najlepiej znaną częścią wyspy jest półwysep Gazel z czynnemi i wygasłemi wulkanami (do 2.300 m). Cieplice, gejzery i trzęsienia ziemi występują bardzo często. Ludność składa się z Melanezyjczyków, zmieszanych silnie z Mikro- i Polinezyjczykami. Wywozi się głównie koprę. Stolicą jest Rabaul.

Nowa Francja (Nouvelle France), stara nazwa Kanady.

Nowa Fundlandja (Nowa Funlandja, ang. Newfoundland, franc. Terre-Neuve), angielska wyspa na atlantyckiem wybrzeżu Ameryki płn., u wejścia do zatoki Św. Wawrzyńca, oddzielona od Labradoru cieśn. Belle Isle, a od Cape Breton cieśniną Cabota, ma razem z przyległemi wysepkami 110.670 km² i 261.356 mieszk., a z częścią Labradoru — 400.000 km² i 265.291 mieszk. Wyspa ma dobrze rozwinięte skaliste wybrzeża, okryte w zimie i na wiosnę przez gęste mgły i otoczone lodami. Wnętrze wyspy jest wyżyną, mającą tu i ówdzie górzysty charakter (Long Range 600 m), a zbudowaną ze skał archaicznych i paleozoicznych. Wielkie obszary zajmują nagie pustacie skalne, usiane głazami narzutowemi oraz pustacie torfiaste i bagniste. Poza tem kraj pokrywają wielkie lasy i pastwiska. Z rzek największa jest Exploits River (320 km). Klimat jest zimny pod wpływem prądów polarnych (w Saint Johns mamy średnią temperaturę roku 4,8°, stycznia —4,8°, sierpnia 15,3°, opadów rocznie 1.400 mm); burze i mgły są bardzo częste. Świat roślinny i zwierzęcy jest zbliżony do labradorskiego. Pierwotna, algonkińska ludność (Beothuk) została wytępiona przed 1827. Mieszkańcy trudnią się rolnictwem, chowem bydła, a przedewszystkiem gospodarką leśną i rybołówstwem morskiem, którem w 1921 r. zajmowało się 65.448 osób. Bogactwa mineralne (złoto, srebro, ołów, miedź, żelazo) są mało wyzyskiwane. Wywozi się głównie produkty rybołówstwa i górnictwa oraz drzewo i papier. Kolei jest na wyspie 1.532 km, flota zaś handlowa N. składa się z 3.104 przeważnie małych statków ze 160.717 tonn rej.

N. tworzy angielskie dominjum, obejmujące od 1927 również znaczną część Labradoru. Gubernatora mianuje król angielski. Gubernator mianuje rząd i członków rady ustawodawczej, natomiast członków Izby deputowanych wybiera co 4 lata lud. Stolicą jest Saint Johns.

N. odkryta ok. 1497 przez Cabota, została w 1583 zajęta przez Sir Humphreya Gilberta dla Anglji, jednak aż do 1610 służyła tylko za oparcie dla rybołówstwa. Dopiero od tej daty zaczęli się tu i ówdzie osiedlać ludzie na stałe. M. i. osiedlili się w 1639 na płd. wybrzeżu Francuzi. Francja posiadała duże prawa do połowu ryb na wodach N., zrezygnowała z nich jednak w 1904. W 1867 trzymała się N. zdala od związku kanadyjskiego, do którego nie chciała się przyłączyć ze względu na odrębne stosunki gospodarcze i utrzymała się na stanowisku osobnego dominjum. W czasie wojny światowej walczyło 12.000 Nowofunlandczyków w Europie.

Nowa Funlandja, ob. Nowa Fundlandja.

Nowa Granada, ob. Kolumbja.

Nowa Gwinea, po Grenlandji największa wyspa na ziemi, między 0° 19′ i 10° 43′ szer. płd. a 131° i 151° dług. wsch., oddzielona od płn. Australji przez morze Koralowe, cieśninę Torresa i morze Arafura, łączy się od zach. z archipelagiem Indonezji, a należy już do Melanezji. Wyspa jest 2.400 km długa, do 660 km szeroka i ma 785.000 km^2, a razem z przyległemi wyspami 814.000 km^2. Od środk. trzonu odgałęziają się 2 półwyspy, z których jeden jest oblany przez zatokę Geelvinka i Mc Cluera, a drugi przez zatoki Papua i Huon. Płd. część wyspy jest nizinna, wzdłuż płn. wybrzeża biegną góry przybrzeżne, a środek wypełnia potężny system górski, wysoki w zach. części wyspy zgórą 5.000 m (szczyty: Wilhelminy, Juljany, Idenburg i Carstena) i pokryty wiecznemi śniegami. Góry te dzielą się na szereg łańcuchów (góry: Karola-Ludwika, Alberta-Wiktora, Musgrave, Owena-Stanleya i i.), a są zbudowane ze skał starokrystalicznych, na których leżą utwory osadowe aż po trzeciorzęd. Płn. góry przybrzeżne są silnie potrzaskane i osiągają w wulkan. górach Finisterre 3.200 m, a w płycie Saruwaged nawet 4.180 m. Na płn. od nich ciągnie się od zatoki Geelvink po zatokę Huon wąski pas nizinny. Najdłuższą rzeką jest Fly, z innych wymienić trzeba rz. Mai-Kussa, Mamberamo, Wussi, Sepik i i. Rzeki tworzą jedynie drogi, któremi można się dostać do wnętrza wyspy. Klimat ma N. podzwrotnikowy, gorący (25°—28°) i wilgotny (1.300—7.000 mm rocznego opadu), w nizinach niezdrowy. Deszcze letnie sprowadza płn.-zach. muson, zimowe płd.-wsch. pasat. Szata roślinna jest niezwykle bujna, a składa się z mieszaniny elementów indomalajskich, australijskich i endemicznych. Świat zwierzęcy jest zbliżony do australijskiego, osobliwością jego są ptaki rajskie, wiele gatunków papug i gołębi, kazuary i wiele gatunków owadów.

Płn., wsch. i płd. wybrzeża wyspy są zamieszkałe przez plemiona melanezyjskie (Jabim, Massim, Motu, Roro i i.), zaś wybrzeża zach. i płd. oraz wnętrze wyspy zamieszkują Papuasi (Kai, Koiari, Kovio, Koita, Marindanim, Monumbo i i.) i ludy karłowate (Tapiro i i.). W gospodarce odgrywa główną rolę uprawa plantacyjna i rybołówstwo. Z bogactw mineralnych posiada N. złoto i naftę. Pod względem politycznym dzieli się wyspa na część niderlandzką i australijską.

Do Holandji należy zach. część N. po 141° dług. wsch., mająca 390.000 km^2 i 196.000 mieszk. Portami są tu: Doreh, Amberkaki, Tecal i Dobbo. Część australijska, wsch. dzieli się na kraj Papua i położone na płn. odeń Territory of New Guinea. Część płd. (Papua) ma 234.500 km^2 i 276.000 mieszk.; należała ona w 1884—1901 do Anglji, stolicą jej jest Port Moresby, z innych miejscowości wymienić trzeba Samarai i Daru. Płn.-wsch. część wyspy, należącą przed 1914 do Niemiec (Kraj ces. Wilhelma), otrzymała Australja w 1920 jako mandat Ligi Narodów. Część ta ma 180.000 km^2 i 110.000 mieszk., stolicą jej jest Madang, z innych miejscowości ważne są Eitape i Morobe. Wywozi się z N. głównie koprę, kauczuk, złoto, trepang i perłowe muszle.

Wyspa została odkryta przez Hiszpanów w 1526 i do 1545 nazywała się Papua. W 1828 usadowili się w jej zach. części (Fort Dubus) Holendrzy, a w 1835 w płd. części Anglicy. Przy badaniu N. zasłużyli się najwięcej: Blackwood, Owen Stanley i Wallace. W 1884 objęła Anglja formalnie w posiadanie płd.-wsch. część N., w tymże roku utworzono w Berlinie towarzystwo (Neuguinea Kompanie) zmierzające do utworzenia w płn. wsch. części N. Kolonji niemieckiej, obejmującej oprócz Kraju ces. Wilhelma archipelag Bismarcka i wyspy Salomońskie. Kolonja ta przeszła w 1899 na własność państwa niemieckiego, lecz w 1914 została zajęta przez Japończyków i Australję, której przyznano w 1920 niemiecką część N. jako mandat Ligi Narodów. Płd.-wsch. część wyspy przeszła od Anglji do Australji w 1901.

Nowa Hiszpanja (Nueva España), dawna nazwa Meksyku.

Nowa Holandja, dawna nazwa Australji, wprowadzona w 1644 przez Tasmana.

Nowa Irlandja (New Ireland, niem. Neumecklenburg), druga co do wielkości wyspa w archip. Nowej Brytanji z 12.950 km^2 i ok. 20.000 mieszk. Ma kształt długiego (400 km) i wąskiego łuku, ciągnącego się od płn.-zach. ku płd.-wsch. Wzdłuż wyspy ciągnie się pasmo górskie (do 2.150 m). Jest ona dobrze nawodniona i pokryta bujną, podzwrotnikową roślinnością. Zamieszkują wyspę Melanezyjczycy. Stolicą jest Kaewieng i Namatanai.

Nowa Kaledonja (franc. Nouvelle-Calédonie), francuska wyspa na oceanie Spokojnym, między 20° 1′ i 22° 26′ szer. płd. oraz 164° 4′ i 167° 29′ dług. wsch., wąska i długa (392 km) z 16.250 km^2, otoczona wieńcem raf koralowych. Wyspę przecinają w kierunku płn.-zach. góry łańcuchowe (Panié, 1.642 m). Wilgotna wsch. część jest silnie zalesiona, zach. zaś ma suchy klimat stepowy. We wsch. części kwitnie uprawa tytoniu, kawy i palm kokosowych, w zach. chów bydła. Wyspa obfituje w kopaliny (nikiel, kobalt, chrom, żelazo i węgiel).

Ludność tubylcza (28.928 głów) składa się z Melanezyjczyków. Razem z Ile des Pins (Kunie) oraz wyspami Loyalty i Chesterfield tworzy N. kolonję mającą 18.443 km^2 i 51.880 mieszk., w tem 14.172 białych wolnych, a 1.280 skazańców. — Stolicą jest największy port Numea. — N. odkryta w 1774 przez Cooka, należy do Francji od 1853, w 1863—1896 była karną kolonją.

Nowa Kartagina, ob. Cartagena.

Nowa Kastylja, płd.-wsch. część Kastylji (ob.).

Nowa Marchja, płn.-wsch. część Brandenburgji (Niemcy), pomiędzy Pomorzem Zach. (Szczecińskiem) i właściwą Brandenburgją (Starą Marchją), a Wielkopolską, nad rz. Odrą, dolną Wartą i Notecią, mającą 9.419 km^2 (obecnie 491.010 mieszk.). Pierwotnie (do połowy XIII. w.) należała N. M. częścią do Wielkopolski, a częścią do Pomorza, lecz wskutek słabości i walk wewnętrznych w tych dzielnicach została zdobyta ok. 1260 r. przez margrabiów brandenburskich i zgermanizowana. Główne miasta N. M. są: Frankfurt nad Odrą, Kistrzyń i Drezdenko.

Nowa Połnduiowa Walja (ang. New South Wales), najstarsza i najlepiej zaludniona kolonja w płd.-wsch. Australji, między Krajem Królowej i Wiktorją z 801.396 km^2 i 2,370.623 mieszk. Strome wybrzeża obfitują w zatoki i porty. Wzdłuż wybrzeża ciągnie się szeroki (50—200 km) pas podgórski, główny teren uprawy zbóż i owoców. Dalej ku zach. rozciąga się górzysty kraj płytowy, dzielący się na łańcuchy: Nowej Anglji, Liverpool, góry Niebieskie i Alpy Australijskie (Mount Townsend 2.241 m). Wnętrze zajmują stepowe i bezludne niziny, przecięte tu i ówdzie południkowemi pasmami gór (Grey Range. Stanley Range i i.). Główną rzeką N. jest Murray. Pas przybrzeżny posiada klimat ciepły (średnia roczna temperatura 19,4°) i wilgotny, natomiast w górach klimat jest chłodny. Ilość opadów waha się od 1.265 mm w Sydney do 158 mm, nad rz. Darling (rocznie).

Ludność składa się w 99% z Anglików, tubylcze plemiona australijskie znajdują się na wymarciu. 44% ludności mieszka w Sydney. Szkół posiada N. 3.881 z 426.935 uczniów (w 1926 r.); uniwersytet i politechnika znajdują się w Sydney. Ludność trudni się głównie rolnictwem (role uprawne zajmują 19.012 km^2 obszaru), t. j. uprawą zbóż, ziemniaków, wina, trzciny cukrowej, bananów i pomarańczy, oraz chowem bydła (53,860.000 owiec), eksploatacją lasów górskich, górnictwem (srebro, miedź, ołów, cyna, cynk, żelazo, diamenty, złoto, a zwłaszcza węgiel) i przemysłem. Najważniejszemi portami handlowemi są Sydney i Newcastle. Kolei ma kraj 9.241 km.

Na czele państwa stoi mianowany przez króla angielskiego gubernator oraz rząd (9 ministrów) i 2-izbowy parlament. Stolicą jest Sydney.

N. została odkryta w 1770 przez Cooka. W 1788 założono tu kolonję karną, a w 1800 rozpoczęła się wolna kolonizacja. W 1840 otrzymała N. obecne granice, gdyż przedtem nazwą N. obejmowano cały kontynent. W 1856 otrzymała N. nową organizację, a od 1901 jest jednem z państw związku Australijskiego. Do N. należą wyspy Lorda Howe.

Nowa Serbja, nazwa używana w XVIII. w. (i później) na oznaczenie płn. części dawnych „Dzikich Pól", leżącej tuż na płd. od Podola i Ukrainy polskiej, w płn. części późniejszej gub. Cherson. Nazwa pochodzi stąd, że obszary te skolonizowano wychodźcami z Serbji.

Nowa Szkocja (Nova Scotia), prowincja we wsch. Kanadzie z 55.498 km^2 i 523.837 mieszk. Składa się z półwyspu N. (długi 450 km) i wyspy Cape Breton, posiada wiele dobrych, niezamarzających portów oraz bogate złoża węgla i rudy żelaznej (magnetyt). Klimat jest wilgotny (opadów rocznie 1.430 mm), cechują go krótkie wiosny, upalne lata i długie zimy (średnia roczna 6,2°, minimum —29,4°, maximum 33,9°).

Ludność (77% Anglików, 10% Frankokanadyjczyków) trudni się rolnictwem, chowem bydła, rybołówstwem morskiem, górnictwem i przemysłem. Wywozi się węgiel, ryby, drzewo i produkty mleczarskie. Stolicą jest Halifax.

N. została odkryta w 1498 przez Cabota i nazywała się początkowo Akadją. W 1604 zajęli kraj Francuzi, a w 1613 Anglicy, w 1632—54 należała N. znów do Francji, a od 1713 stale do Anglji; od 1867 stanowi część Kanady.

Nowa Wieś, gmina o charakterze miejskim w pow. Katowice (woj. Śląskie), przy kolei: N.—Gliwice, 12 km na zach. od Katowic z 21.460 mieszk. Huty i walcownie cynku, kopalnie węgla, fabr. wódek i likierów, wyrobów żelaznych oraz zabawek.

Nowa Wieś Spiska (słow. Nova Ves Spišska), miasto powiat. w żupie liptowsko-spiskiej (Czechosłowacja) na Spiszu, nad rz. Hernadem z 11.210 mieszk. Posiada kościół z XIV. w., fabr. sukna, gipsu, krochmalu, a w okolicy liczne kopalnie. W 1412—1768 była N. stolicą polskiego Spisza i największem z 13 miast spiskich.

Nowa Wilejka, miasto w pow. Wilno-Troki (woj. wileńskie), nad rz. Wilejką, stacja węzłowa kolei: Wilno—Turmont i N.—Mołodeczno, miała w 1910 r. — 10.182 mieszk. Posiada fabr. wyrobów cementowych, papiernię, młyny, tartaki, odlewnię żelaza i handel bydłem.

Nowa Zelandja (New Zealand), brytyjskie dominjum, składające się z 2 głównych wysp: Północnej (Te Ika a Maui) i Południowej (Te Wai Punamu) oraz małej wysepki Stewarta na oceanie Spokojnym, 2.000 km na płd.-wsch. od Australji, z 267.497 km^2 pow. i 1,437.167 (1927) mieszk., razem zaś z podległemi N. Z. wyspami: Chatham, Bounty, Auckland, Antypody, Campbell, Kermadec, Cooka, Niue, Manihiki, Tokelau 269.070 km^2 i 1,452.378 mieszk. W 1920 przyłączono do N. Z. wyspy Samoa, jako obszar mandatowy.

Obie główne wyspy, oddzielone od siebie cieśniną Cooka posiadają b. urozmaicone wybrzeża, pocięte głębokiemi zatokami o typie fiordów: Hauraki, Manukau- i Hawkesbay na wyspie Płn. a Tasmanbay i Milfordsund na wyspie Płd. W zach. części wyspy Południowej ciągną się wyniosłe Alpy Nowozelandzkie, 300 km długie góry fałdowe (zbudowane ze starych skał krystalicznych i paleozoicznych), osiągające w M. Cook 3.775 m i dźwigające potężne lodowce (lodowiec Tasmana 28 km długi). Od wsch. przylega do nich obszar podgórski (sfałdowane skały mezozoiczne i trzeciorzędowe), przechodzący w równiny, zasłane osadami czwartorzędu. Północna wyspa zawdzięcza swój krajobraz działalności wulkanów. Na wyżynie Waikato wznoszą się czynne wulkany: Tongariro (1.981 m), Ngauruhoe (2.280 m) i Ruapehu (2.961 m). Pełno tu jezior pochodzenia wulkanicznego lub glacjalnego (Taupo 626 km^2), źródeł gorących i gejzerów. Uroczą tę wyspę nawiedzają często trzęsienia ziemi. Krótkie rzeki obu wysp (Waikato, Thames, Molyneux, Waitaki) przedstawiają znaczne źródło energji wodnej. N. Z. ma klimat oceaniczny, cechujący się małemi wahaniami temperatury. Auckland: średn. temp. roku 14,9°, stycznia 19,3°, lipca 11,1°; Dunedin: średn. temp. roku 9,9°, stycznia

14,3°, lipca 5,6°. Zach. brzegi wysp (do 3.000 mm) są bogatsze w opady od wsch. (640 mm).

R o ś l i n n o ś ć N. Z. przeważnie endemiczna jest bardzo bujna. Podzwrotnikowe lasy mieszane, pokrywają wielkie obszary. Do najważniejszych roślin tubylczych należą len nowozelandzki i świerki Dammara (Kauri).

F a u n a podobna jest do australijskiej. Z ssaków występują tylko szczury i nietoperze. Dla ptaków charakterystyczne są papugi i kiwi.

L u d n o ś ć tubylczą N. Z. stanowią Maorysi (Maori) w liczbie 62.781, mieszkający przeważnie na wyspie Płn., politycznie równouprawnieni z ludnością białą (1,372.387) pochodzenia brytyjskiego. 42% należy do kościoła anglikańskiego, 25 do prezbiterjańskiego, 13 do rzym. kat. Wielkiemi miastami są: Auckland, Wellington i Christchurch. Uniwersytety znajdują się w Auckland i Dunedin.

W życiu gospodarczem główną rolę odgrywa, hodowla (67.200 km^2 pastwisk) i rolnictwo (7.700 km^2 pow. uprawnej), które daje większe plony, niż w Australji a dostarcza głównie: pszenicy, owsa, jęczmienia i ziemniaków. W 1926 hodowano w N. Z.: 3,45 milj. bydła rogatego i 24,9 milj. owiec.

Duże znaczenie posiada g ó r n i c t w o (złoto, srebro, węgiel, olej skalny).

P r z e m y s ł (mleczarstwo, fabryki konserw, garbarnie, fabryki wełny, przędzalnie lnu, przemysł drzewny) rozwija się powoli. W 1927 wywiozła N. Z. towarów (wełna, mięso, skóry, złoto, drzewo, len) za 48,5 milj. Ł., sprowadziła zaś (fabrykaty, towary kolonjalne i środki spożywcze) za 44,8 milj. Ł. Udział Wielkiej Brytanji w handlu zagran. N. Z. wynosi $^{7}/_{8}$. Głównemi portami są: Wellington, Auckland, Lyttelton, Napier i Invercargill. Własna flota N. Z. liczy (1926) 558 okrętów z 117.337 t. rej. Kolei żel. ma N. Z. 5.279 km (1927). Połączenie kablowe istnieje z Australją, Kanadą i Płd. Afryką.

Na czele rządu dominjum stoi mianowany przez Koronę brytyjską generalny gubernator z 11 ministrami. Władzę ustawodawczą pełni izba wyższa (Legislative Council), złożona z 41 członków, mianowanych przez Koronę i izba niższa (House of Representatives), złożona z 80 członków wybieranych na 3 lata (4 Maori). Siedzibą rządu jest Wellington. W N. Z. istnieje powszechny obowiązek służby wojskowej. Armja składa się z wojska stałego (100 ofic., 400 żołn.) i milicji (1100 ofic., 43.000 żołn.); flota wojenna z 2 małych pancerników.

N. Z. odkrytą przez Tasmana 1642 pozyskał dla Anglji Cook w 1769. Osadnictwo europejskie rozpoczęło się w 1814. Wielkie zasługi około zasiedlenia wysp położyła N.-Company, założona 1839. W 1840 i następnych latach musieli pokonać Anglicy kilka powstań tubylców. 1888 wprowadzono powszechne prawo głosowania. Dominjum stanowi N. Z. od 1907. Żywy udział wzięła N. Z. w wojnie światowej, wysyłając swe wojska na front zach.

Nowa Ziemia (ros. Nowaja Ziemlja), 2 wyspy na morzu Lodowatem Płn., między morzem Barentsa i Karyjskiem oraz 70° 30' i 77° szer. płn., długie 950 km, szer. 60—145 km, mają 92.000 km^2. Płd. część podwójnej wyspy jest nizinna i niezlodowacona, środkowa górzysta (Matoszkin Szar do 1.200 m) i pokryta po części lodowcami, płn. zaś wyżynna (ok. 600 m) i pokryta lądolodem. K l i m a t zach. części N. jest łagodniejszy (lipiec + 6,2°), niż wsch. (+3,4°), temperatura spada tu niekiedy do —50°. Świat r o ś l i n n y jest ubogi, natomiast z w i e r z ę c y, zwłaszcza na wybrzeżach, jest reprezentowany bardzo obficie. Wyspa posiada węgiel i miedź, trudne jednak do eksploatowania. Od 1877 istnieją na zach. wybrzeżu N. 4 osiedla samojedzkie z ok. 100 mieszk., a w 1923 założono tu stację meteorologiczną i magnetyczną. Wyspa należy do gub. Archangielsk.

Wyspę znaną już w XI. w. kupcom z Nowogrodu W-kiego odkrył w 1553 Willoughby, a zbadał w 1594—97 Holender Barents. W XIX. i XX. w. zwiedziło N. kilkadziesiąt rozmaitych wypraw naukowych.

Nowacja (łac., o d n o w i e n i e, p r z e k s z t a ł c e n i e), zniesienie istniejącego zobowiązania przez zaciągnięcie nowego, w miejsce dotychczasowego.

Nowacjanie, zwolennicy N o w a c j a n a, rzymsk. kapłana, wyklętego z Kościoła w r. 251 przez pap. Korneljusza. Uczyli, że Kościół nie powinien na nowo przyjmować upadłych wiernych (lapsi), sami zaś nazywali się czystymi (katharoi). Zwalczał ich w swych pismach św. Cyprjan.

Nowaczyński, 1. Tadeusz, pedagog polski, pijar, (1717—1794), napisał m. i.: „O prozodji i harmonji języka polskiego" (1781).

2. Adolf Neuwert-, pisarz i publicysta polski, * 1876, wybitny pisarz dramatyczny, świetny essayista, piszący stylem oryginalnym, choć zdradzającym manjerę, bardzo sugestywnym, satyryk niezwykle cięty i złośliwy, nie cofający się nawet przed paszkwilem, umysł żywy i ruchliwy, ale wybitnie subjektywny oddzielnie wydał: „Małpie zwierciadło" (1901), „Facecje sowizdrzalskie" (1903), „Meandry" (1911, II. wyd. p. t. „Nowy Momus" 1912), „Pogrom" (1921), „Sen srebrny Salomei Kohn" (1923), „System doktora Caro" (1927); utwory dramatyczne: „Siedem dramatów jednoaktowych" (1904), „Smocze gniazdo" (1905), „Jegomość Pan Rej w Babinie" (1906), „Starościc ukarany" (1906), „Bóg wojny" (1908), „Car Samozwaniec" (1909), „Wielki Fryderyk" (1910), „Cyganerja warszawska" (1912), „Nowe Ateny" (1913), „Apostoł tanga" („Amulet", 1914), „Było to nad Bałtykiem" (1915), „Polaski w Ameryce" (1917), „Komendant Paryża" (1926), „Wojna wojnie" (1927), „Wiosna narodów" (1929); szkice krytyczne: „Studja i szkice" (1901), „Wczasy literackie" (1906), „Wizerunek Mikołaja Reja z Nagłowic" (1905), „Oskar Wilde" (1906), „Co czasy niosą" (1909), „Szkice literackie" (1918), „Góry z piasku" (1922), „Pamflety" (1930); prace publicystyczne: „Mocarstwo anonimowe" (1921) i „Dokumenty historyczne z czasów wojny europejskiej" (1922).

Nowaja Ładoga, miasto w obwodzie Leningradzkim (Rosja), przy ujściu rz. Wołchow do jez. Ładogi z 4.288 mieszk. 12 km powyżej N.

Częściowy widok na miasto. Na lewo 85-o piętrowy Empire - State - Building. (Atlantic Photo).

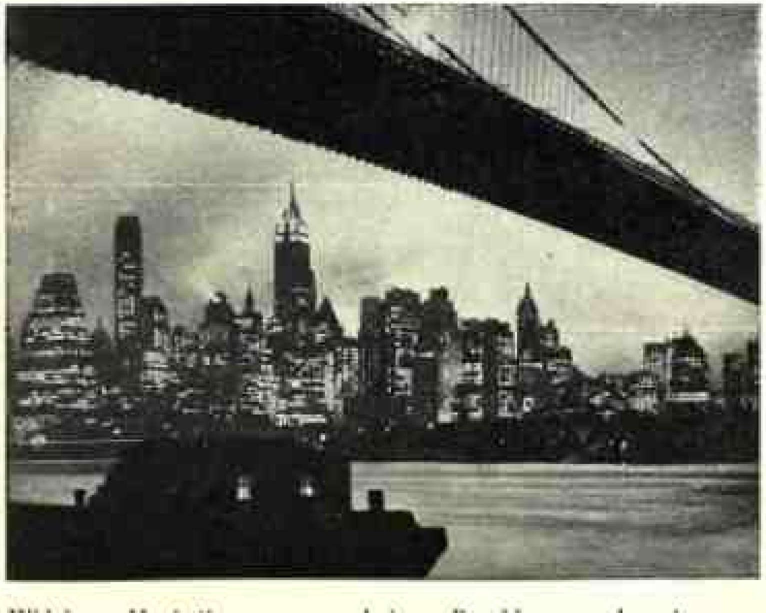

Widok na Manhattan w nocy od strony Brooklynu z pod mostu przez East River. (Keystone).

73-piętrowy gmach Chryslera. (New York Times).

Gmach giełdy na Wallstreet. (Presse-Photo).

Budowa „drapaczy chmur". (Keystone View).

Ruch na ulicy Times Square. (Welt-Photo).

Wjazd w ul. Broadway. (Keystone).

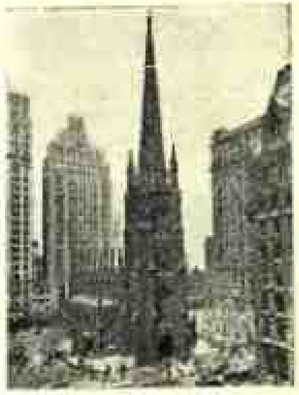

Kościół św. Trójcy. (Keystone).

leży nad rz. Wołchow — Staraja Ładoga, pierwsza siedziba Ruryka (862—65).

Nowaja Praga (Petrikowka) miasteczko na Ukrainie, w okręgu Zinowjewsk, nad rz. Beszką z 13.107 mieszk. i młynami.

Nowaja Ziemlja, ob. Nowa Ziemia.

Nowak, 1. Anatol, biskup przemyski obrz. łac., * 1862, otrzymał święcenia kapłańskie 1885, został kanonikiem kapituły katedralnej krakowskiej 1896, konsekrowany na biskupa tyt. Irenopolitańskiego 30 grud. 1900, był rektorem seminarjum duch. do 1912, dziekanem kapituły, 1924 prekonizowany na biskupa przemyskiego.

2. Juljan Ignacy, bakterjolog pols., * 1865, prof. bakterjologji na uniw. Jagiell. w Krakowie, dyrektor Zakładu Weterynarji i Medycyny Doświadczalnej; był od 31 sierpnia do 16 grudnia 1922 prezesem Rady Ministrów.

3. Jan, znakomity współczesny geolog polski, * 1880, prof. Uniw. Jagiell. w Krakowie, dyr. Zakładu Paleontologicznego (1922—1929), następnie dyr. Zakładu Geologicznego Uniw. Jagiell. Z prac, odnoszących się głównie do tektoniki, a zwłaszcza tektoniki Karpat należy wymienić przedewszystkiem: „O jednostkach tektonicznych polskich Karpat wschodnich" (1914), której ukazanie się stanowiło zwrotny moment w badaniach karpackich. Autor tej pracy po raz pierwszy próbował przedstawić syntezę budowy części Karpat, stwarzając następnie całą szkołę geologów karpackich. Z licznych prac należy wymienić: „Nafta Karpat Polskich" (1921), „Geologja polskich obszarów naft." (1929), „Zarys tektoniki Polski" (1927).

Nowakowski, 1. Józef, polski kompozytor i pianista, (1800—1865), uczeń Elsnera w Konserwatorjum warszawskiem, zasłynął z doskonałych polonezów, mazurów, etud fortepianowych, fantazyj i pieśni. Pisał nadto uwertury, kwartety i przerobił szkołę fortepianową Hüntena.

2. Franciszek Kandyd, bibljograf pol., (1813—1851), wydawca „Źródeł do dziejów Polski" (1841, 2 t.) i i., dyrektor bibljoteki w Suchej, opracował naukowy katalog tego zbioru, inicjator Komisji Bibljograficznej Tow. Naukowego krakowskiego, której staraniem podjął Estreicher (ob.) pracę nad swą „Bibljografją polską".

3. Edward, historyk pol., (1829—1903), zakonnik i kaznodzieja, uczestnik powstania 1863 r., ogłosił szereg prac historycznych.

4. Aleksy, malarz polski, * 1872, studja w Akademji Sztuk Pięknych w Krakowie. Maluje głównie portrety i sceny rodzajowe. Z ważniejszych prac: „Czerkies umierający".

5. Kazimierz, lekarz polski, * 1879, studja odbył w Lipsku, w r. 1923 został docentem chirurgji na Uniwersytecie w Poznaniu; autor licznych rozpraw.

6. Marceli, ks., polityk polski, * 1881, proboszcz w Warszawie, b. profesor seminarjum duchownego, poseł do Sejmu od 1919 z stronnictwa narodowego.

7. Bohdan Bartłomiej, grafik polski, * 1887, ilustrator pism humorystycznych.

8. Stanisław, współczesny geograf polski, (* 1888), profesor geografji gospodarczej na uniwersytecie poznańskim. Napisał kilka prac, dotyczących Syberji i Japonji i szereg artykułów z zakresu geografji gospodarczej. Głównem jego dziełem jest „Geografja gospodarcza Polski Zachodniej", Poznań 1929.

9. Zygmunt Tempka, pisarz i aktor pol., * 1891, studja filozof. na Uniwer. Jagiell. w Krakowie, 1927—1929 dyrektor teatru krakowskiego, napisał studjum historyczno-literackie „Józef Narzymski i komedja społeczna" (1922), wydał w „Bibljotece Narodowej" M. Bałuckiego „Grube ryby" i J. Blizińskiego „Pana Damazego", w czasopismach zamieszcza szkice nowelistyczne i dowcipne feljetony.

Nowara, ob. Novara.

Nowasól (niem. Neusalz), miasto na Dolnym Śląsku (Niemcy), nad Odrą, przy kolei: Głogów—Zielona Góra (Grünberg) z 14.166 mieszk. i przemysłem.

Nowatus i Tymoteusz, święci, bracia św. Praksedy i św. Pudencjany.

Nowawes, miasto w Brandenburgji (Niemcy), nad rz. Hawelą, naprzeciw Poczdamu z 26.975 mieszk. Posiada przemysł tekstylny, filmowy, browary, fabr. lokomotyw, dywanów, sztucznego jedwabiu, obuwia i i. Założone w 1751 jako kolonja protestanckich tkaczy czeskich.

Nowe (niem. Neuenburg), miasto w pow. Świecie (woj. pomorskie), na lewym brzegu Wisły (przystań parowców), przy ujściu do niej Mątawy i przy kolei: N.—Twarda Góra z 5.154 mieszk. (86% Polaków). Posiada przemysł drzewny, fabr. wódek i likierów, octu, maszyn rolniczych, wyrobów cementowych i mebli, browar, hutę szklanną, tartaki i młyny oraz handel śliwkami i bydłem. Z zabytkowych budowli posiada N. gotycki kościół z XIV. w., stary kościół ewang. (dawniej klasztor) i szczątki starego zamku krzyżackiego. Miasto powstało obok starego grodu pomorskiego.

Nowe gwiazdy, ob. Gwiazdy stałe.

Nowe Hebrydy, grupa wysp na oceanie Spokojnym, na płn. od Nowej Kaledonji, składa się z 26 wysp (Espiritu Santo, Mallikolo z portem Sandwich, Sandwich, Api, Ambrym, Tanna, Futuna, wyspy Banksa i i.), mających 13.200 km². Wyspy zbudowane ze skał młodowulkanicznych i wapieni koralowych wykazują żywą działalność wulkaniczną, są górzyste (wulkan Lopevi 1.000 m) i posiadają gorący klimat morski i bujną roślinność. Ludność (55—60.000, w tem 1.068 Europejczyków) składa się z Melanezyjczyków, zmieszanych poczęści z Polinezyjczykami. We wnętrzu Espiritu Santo żyje niski, ciemny, o kędzierzawych włosach lud, zapewne autochtoniczny. Ludność trudni się rolnictwem (kopra, bawełna, kakao, kawa i kukurydza). Stolicą jest Port Vila (1.200 mieszk.).

Wyspy odkryte w 1606 przez Quirosa, od 1886 protektorat francuski, należą od 1906 wspólnie do Francji i Anglji.

Nowe Miasto, 1. miasto w pow. Rawa (woj. warszawskie), przy kolei: Warszawa—N., na lewym brzegu Pilicy z 3.761 mieszk. Posiada browar, fabr. sukna, elektrownię i handel bydłem oraz klasztor kapucynów (z XVIII. w.) z bibljoteką i zbiorami sztuki. Położone malowniczo miasto jest uczęszczanem letniskiem.

2. miasto w pow. Lubawa (woj. pomorskie), nad rz. Drwęcą, przy kolei: Tama Brodzka—Radomno i N.—Zajączkowo z 3.848 mieszk. N. jest siedzibą władz powiatu lubawskiego i posiada tartaki, cegielnie, browar, fabr. maszyn i mebli oraz handel bydłem i ziemiopłodami. Miasto, założone w 1325, posiada piękną farę (XIV. w.) i szereg innych zabytków architektury gotyckiej.

3. (N. n a d W a r t ą), miasto w pow. Jarocin (woj. poznańskie), 5 km od kolei: Jarocin—Poznań z 1.650 mieszk., młynami i handlem.

Nowe Miasto Korczyn, ob. Nowy Korczyn.

Nowe Pomorze, ob. Nowa Brytanja.

Nowe srebro, ob. Niklu stopy.

Nowe Strzelce, ob. Neustrelitz.

Nowe Wschodnie Prusy, w 1795—1806 nazwa obszaru między Prusami Wsch. na płn., Wisłą i Bugiem na płd. a Niemnem na wsch., zagrabionego Polsce przez Prusy w 3-im, a częściowo (zach. część) w 2-im rozbiorze. W 1806 r. weszły N. W. P. w skład Księstwa Warszawskiego.

Nowe Zamki (Nové Zámky), miasto na płd. Słowaczczyźnie, nad rz. Nitrą (Czechosłowacja) z 19.023 mieszk. Przemysł tkacki, skórny, fabr. obuwia oraz handel bydłem i ziemiopłodami.

Nowej Brytanji archipelag (niem. Bismarck-Archipel), grupa wysp na płn.-wsch. od Nowej Gwinei, między 0° 40' i 6° 30' szer. płd. oraz 142° i 155° dług. wsch., składa się z wielu wysp, z których największe są: N o w a B r y t a n j a (Neupommern) z 24.900 km^2, N o w a I r l a n d j a (Neumecklenburg) z 12.950 km^2, L a v o n g a i (Neuhannover) z 1.476 km^2, w y s p a K s i ę c i a J o r k u (Neulauenburg) z 58 km^2, wyspy A d m i r a l i c j i z 2.276 km^2 i wyspy F r a n c u s k i e lub W i t u z 820 km^2. Ogółem ma N. 47.100 km^2. Prawie wszystkie wyspy są wąskie, wydłużone i górzyste (do 2.300 m), po części z czynnemi wulkanami, pod wielu zaś względami są podobne do Nowej Gwinei (klimat, świat zwierzęcy i roślinny). L u d n o ś ć (ok. 176.000 głów) na wybrzeżach melanezyjska, z domieszką polinezyjską i malajską, a we wnętrzu papuaska, trudni się uprawą roli (kopra, kawa, bawełna). Stolicą za czasów niemieckich było K o k o p o (Herbertshöhe), potem R a b a u l.

Archipelag został odkryty w 1616 przez Le Maire'a i Schoutena. Od 1870 zaczęli osadzać się na Nowej Brytanji Niemcy, do których należał już w 1884 prawie cały archipelag, zajęty w 1914 i rządzony obecnie przez Australję.

Nowela (włosk. novella, „nowość"), utwór epicki prozą. Podobnie jak powieść, zajmuje się n. przeważnie światem rzeczywistym, ogranicza się jednak najczęściej do ważniejszych zdarzeń i zwrotów w życiu jednostki. Wskutek dążności do koncentracji i pogłębienia akcji, n. pokrewna jest dramatowi. Mistrzami n. są przedewszystkiem pisarze romańscy: Boccaccio, Sacchetti, Strapparola, Verga, De Amicis, d'Annunzio, Farina, Borgese i i. we Włoszech; Don Juan Manuel, Timoneda i zwłaszcza Cervantes w Hiszpanji; Małgorzata z Navarry, Scarron, Voltaire, Merimée, Flaubert, Daudet, Maupassant, A. France we Francji. Z pisarzy angielskich i płn.-ameryk.: Thackeray, Poe, Bret Harte, Kipling, Wilde, Mark Twain, Thomas Hardy, H. James, Katherine Mansfield, Dreiser; z pis. skandynawskich: Björnson, J. P. Jacobsen, Bang, Kjelland, Hamsun, Selma Lagerlöf, Heidenstam, Per Hallström; z pis. niemieckich: Goethe, Kleist, Heyse, Storm, Keller, Th. Mann, St. Zweig, H. Franck, Perutz i i.; z pis. węgier.: Jókai, Mikszáth, Herczeg, Móricz; z pisarzy żydowskich: Sz. Asz i Szalom Alejchem, Perec; z pis. rosyj.: Turgeniew, Czechow, Gogol, Gorkij, Bunin i i.; z pis. p o l s k i c h: Norwid, Orzeszkowa, Prus, Sienkiewicz, Sewer-Maciejowski, Junosza-Szaniawski, Konopnicka, Dygasiński, Szymański, Sieroszewski, Reymont, Kaz. Tetmajer, Żeromski, Rittner, Perzyński, Grubiński, Kaden-Bandrowski, Choynowski, Goetel i i.

Nowele (łac. novellae leges), „nowe" ustawy, dodatkowe ustawy, zmieniające albo rozszerzające dawniejsze.

Noweleta (franc. novelette), forma miniatury muzycznej, która tytuł wzięła z poezji pod wpływem romantyzmu, starającego się o ścisły związek między sztukami pięknemi. Znamionuje ją ton pogody i liryzmu. Twórcą tej formy jest R. Schumann.

Nowenna, nabożeństwo 9-dniowe ku czci jednej z trzech Osób Boskich, Najśw. Marji Panny lub jakiegoś świętego.

Nowgorod Wielikij, ob. Nowogród Wielki.

Nowicjat, czas próby kandydatów wzgl. kandydatek do stanu zakonnego przed złożeniem ślubów, trwający rok lub dłużej. — M i s t r z n o w i c j u s z ó w, zakonnik czuwający nad życiem nowicjuszów i niem kierujący.

Nowicki, 1. Emiljan Klemens, lekarz polski, (1781—1876), studja w Wilnie i Warszawie, w r. 1817 profesor okulistyki w Warszawie, gdzie 1823 został dyrektorem kliniki chirurgicznej. Ogłosił m. i.: „Odejmowanie członków" (1831), „O złamaniu kości..." (1833).

2. Maksymiljan Siła, zoolog polski, (1824—1890), prof. zoologji na uniwersytecie Jagiell. w Krakowie; brał czynny udział w założeniu Towarzystwa Tatrzańskiego i Rybackiego. Ogłosił prace o chrząszczach i motylach, zebranych w Galicji wsch., rozprawy o świstaku, kozicy, pleniu, rybach rzeki Skawy i wiele innych, poza tem znana jego „Zoologja obrazkowa" (1880).

3. Fortunat, lekarz polski, (1830—1885), studja w Kijowie, 1858 osiadł w Żytomierzu, skąd 1861 zesłany do Tambowa, 1864 został lekarzem zdrojowym w Lipecku, po powrocie do kraju 1877 założył zakład kąpielowy w Nałęczowie, którego do 1882 był dyrektorem. Ogłosił m. i.: „Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863" (1870), „O użyciu lekarskiem wody żelazistej źródeł Nałęczowskich" (1883).

4. Władysław, pisarz i pedagog pols., (1846—1918), wydał m. i. „Początki języka polskiego" (IX. wyd. 1903), „Jak uczyć początków języka" (1879), „Co dać dziecku na gwiazdkę; przegląd literatury dla dzieci i młodzieży z ostatniego siedmiolecia" (1886), „Na letniem mieszkaniu, rozrywki i zajęcia dzieci na wsi" (1897), „Nasi pisarze w najpiękniejszych wyjątkach" (1905, 2 t.).

5. Franciszek, poeta pol., * 1864, wydał „Poezje" (1891, II. wyd. p. t. „Pieśni czasu" 1904), zawierające m. i. cykl świetnych sonetów tatrzańskich.

6. Witold Walerjan, lekarz polski, * 1878, profesor Uniwersytetu we Lwowie; ogłosił znaczną ilość prac z dziedziny anatomji patologicznej.

Nowikow Nikołaj Iwanowicz, pisarz rosyj., (1744—1818), twórca dziennikarstwa rosyjskiego, wydawał od r. 1769 czasopisma satyryczno-moralne, zakładał drukarnie, bibljoteki, księgarnie i t. d., działając w kierunku szerzenia oświaty wśród ludu, 1792 uwięziony, wypuszczony na wolność dopiero po śmierci Katarzyny II.

Nowiny, tereny po raz pierwszy wzięte pod uprawę rolną, najczęściej grunty uzyskane z wytrzebienia lasów. Po usunięciu pni i korzeni drzew (ob. Karczowanie), puszcza się mocny pług o ostrym lemieszu i wąskiej odkładnicy; pozostałe korzenie wycina się siekierą. N. leśną w jesieni zoraną, a z wiosną kilkakrotnie zbronowaną i spulchnioną, zasiewa się zwykle owsem, prosem, breczką, jarem żytem lub obsadza ziemniakami. N., jako zasobne w składniki pokarmowe, przez pierwszych kilka lat nie wymagają nawożenia.

„Nowiny", pismo codzienne, wydawane w Warszawie w l. 1878—83, pod redakcją kolejno Erazma Piltza, Al. Świętochowskiego, Bol. Prusa, przy współudziale najwybitniejszych pisarzy polskich z kół pozytywistycznych.

Nowiny lekarskie, pismo fachowe lekarskie, dwutygodnik, założony 1889 w Poznaniu, organ Wydziału Lekarskiego poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Izby Lekarskiej poznańsko-pomorskiej oraz Naczelnej w Warszawie.

Nowiński, 1. Józefat, pisarz pol., * 1863, wydał: „Świekra i inne nowele" (1897), poemat dramatyczny „Biała gołąbka" (1899), powieść „Życie i marzenie" (1901), studja literackie: „Sienkiewicz" (1902) i „Stanisław Przybyszewski" (1902).

2. Stefan, pisarz i dziennikarz polski, * 1889, wydał m. i. satyryczno-humorystyczne „Stefcia Nowińskiego zadania polskie" (1920).

Nowo Nikołajewsk, ob. Nowo Sybirsk.

Nowo Radomsk, rosyjska nazwa Radomska (ob.).

Nowo Sybirsk (do 1925— Nowo-Nikołajewsk), stolica Syberji, na prawym brzegu Obu, przy kolei syberyjskiej ze 120.771 mieszk. Dzięki swemu położeniu tworzy N. ośrodek gospodarczy całej Syberji; posiada fabr. cukru, mydła, skór, odlewnie żelaza, tartaki i młyny oraz znaczny handel bydłem i ziemiopłodami (port rzeczny). N. powstał w 1893 przy budowie kolei syberyjskiej.

Nowo Święciany, miasto w pow. Święciany (woj. wileńskie), nad rz. Grejmianą, przy kolei: Wilno—Turmont, na zach. od Święcian, niedaleko granicy litewskiej z 3.196 mieszk. Posiada fabr. drzewek do zapałek, garbarnię i młyny. Miasto położone wśród lasów jest uczęszczanem letniskiem.

Nowo Ukrainka (Nowo Pawłowsk), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Zinowjewsk, nad rz. Taszbyk i Pomożnaja, przy kolei: Charków—Odesa z 16.386 mieszk. i handlem.

Nowobabilońskie państwo, ob. Chaldejczycy.

Nowobajazet, miasto okręg. w republ. sowieckiej Armenji, 6 km na zach. od jez. Gokcza z 8.432 mieszk.

Nowochrzczeńcy, ob. Anabaptyści.

Nowodiamentyn, sztuczny korund, wyrabiany w piecach elektrycznych.

Nowodworski, 1. Bartłomiej, rycerz pols., (1544—1624), zasłynął w bojach z Turkami, Tatarami i Moskwą; z powodu zabójstwa popełnionego na dworze królewskim schronił się do Francji, gdzie uczestniczył w wojnach religijnych, następnie został kawalerem maltańskim i odznaczył się przy zdobyciu Lepanto i w Afryce. Wróciwszy 1607 do Polski został dowódcą straży królewskiej, 1611 przyczynił się walnie do zdobycia Smoleńska. Miłośnik nauki, przeznaczył zdobyte jako żołd wojskowy fundusze na wydawanie dzieł profesorów wszechnicy Jagiellońskiej, oraz ufundowania gimnazjum św. Anny w Krakowie, które z tego powodu przezwano jego imieniem.

2. Michał, biskup płocki, (1831—1896), 1848 wstąpił do seminarjum duchownego w Włocławku, 1851 do akademji duch. w Warszawie, 1854 otrzymał święcenia kapłańskie, 1859 profesor akad., 1861 kanonik warsz., 1863 wywieziony do gub. permskiej. Powróciwszy z wygnania 1868, został proboszczem w Burzeninie, następnie przeniósł się do Warszawy i oddał się pracy naukowej, pisząc prace apologetyczne, wydając „Przegląd Katolicki", „Encyklopedję kościelną" i i. 1887 został doktorem honoris causa Uniw. Jagiell. i akademji duch. petersburskiej. 1889 prekonizowany, 1890 konsekrowany na biskupa diecezji płockiej.

3. Franciszek, pols. prawnik i polityk, (1859—1924), w l. 1897—99 był nacz. red. „Kurj. Warsz.", w odrodzonej Polsce pierwszy prez. Sądu Najwyższego.

4. Witold, historyk pol., * 1861, docent Uniw. Petersburskiego, badacz czasów Batorego.

5. Stanisław, prawnik pols., * 1874, 1921—22 prezydent miasta Warszawy, 1920—21 i 1923 był min. sprawiedliwości, obecnie jest sędzią Sądu Najwyższego.

6. Henryk August, rysownik polski, * 1875, ilustrator pism humorystycznych, wykonawca artystycznych reklam.

Nowofundlandzka ławica, podmorska płyta, wysterczająca stromo z głębin Atlantyku, dotykająca na płd.-wsch. Nowej Fundlandji, ciągnie się w kierunku płd.-wsch., a ma 150.000 km^2 powierzchni i 500 km długości. Wyjąwszy doliny, jest ławica zanurzona pod powierzchnią morza średnio 50—100 m, a gdzie niegdzie tylko 7 m. Powierzchnia jej jest pokryta osadami z topniejących gór lodowych i planktonem, który służy za pożywienie dla bogatego rybostanu, dzięki któremu jest ławica terenem ożywionego rybołówstwa.

Nowograd Wołyńskij, ob. Zwiahel.

Nowogrecka literatura. Dualizm nowogreckiej kultury pochodzi ze starego wpływu Bizancjum i z nowego wpływu świata romańskiego. Pierwszy władał powierzchownie całym obszarem języka i ludu greckiego aż do XIII w.; dopiero pod panowaniem wenecko-frankońskiem

zaczęły się zaznaczać prądy narodowe, najsilniej w w. XVI. i XVII., by ucichnąć w w. XVII. i XVIII., odżyć zaś ponownie w XIX. w. wraz z poezją ludową, jako podłoże narodowej literatury artystycznej. Twórczość *ludowa* korzeniami tkwi w dobie hellenistycznej, skąd czerpie zamiłowanie do liryki, występujące nawet w nielicznych wątkach epicznych greckiego średniowiecza (Digenis Akritas). Poezja ludowa z dawnych podań zachowała niewiele, najstarszą jej postacią historyczną jest Aleksander W., przetworzony w postać mityczną. Z czasów bizantyńskich przetrwały wspomnienia walk z Arabami i upadku Konstantynopola, wyraźniejsze odbicie zatrzymał w poezji ludowej dopiero koniec czasów tureckich z wolnościowemi pieśniami kleftów. Po zdobyciu Krety przez Turków (1669) Konstantynopol stał się znowu ośrodkiem kultury greckiej. Nową arystokrację duchową wytworzyli fanarjoci (ob. Fanar), pogrążeni w bizantyńskiej scholastyce i dialektyce. W zakładanych przez nich szkołach uczono greki kościelnej, od końca XVIII. w. greki klasycznej. Dopiero Ad. Koraïs (ob.) stworzył prozę pełną umiaru, jednak jeszcze nie czysto narodową. Nawet po odzyskaniu niepodległości (1832) i założeniu uniwersytetu w Atenach (1837) wykształcenie pozostawało w rękach fanarjotów i przez pół wieku panowała akademicka szkoła poetów (Zambelios, Al. Sutzos, Al. Rangabé, Th. Orphanidis, J. Karasutzas, D. Bernardakis, P. Kalligas, E. Rhoïdis, A. Vlachos, Sp. Vassiliadis), obca prądom ludowo-narodowym, których wyrazicielami w poezji fanarjockiej przed odbudowaniem królestwa byli Ath. Christopulos, J. Villaras i Rizos Nerulos.

Niezależnie od prądu klasycystycznego powstaje od r. 1830 poezja narodowa na wyspach jońskich. Dokoła D. Solomosa zebrało się w Korfu koło poetów, jak Typaldos, Kalvos, Tertzetis, Markoras, na uboczu stał satyryk A. Laskaratos; z Korfu nowy prąd udzielił się właściwej Grecji, w czem pośredniczył romantyk A. Valaoritis. — Od r. 1885 młodzi poeci ateńscy żywo przejmują się prądem ludowym. Starsi, jak Zambelios (1805—56), Paraschos (1838—95) i A. Provelengios (* 1850) łączą jeszcze oba kierunki. Młode pokolenie znajduje przywódcę w K. Palamâsie, opierającym się na poezji ludowej i na technice francuskich parnasistów. W liryce wyróżnili się obok niego i po nim: G. Drossinis, J. Polemis, K. Hadzopulos, M. Malakassis, J. Gryparis, L. Mabilis, L. Porphyras i i., którzy opiewali ojczyznę i jej przyrodę. Młodsza grupa poetów, których organem było czasopismo „Grammata", zwróciła się do antyku: S. Skipis, A. Sikelianos, K. Varnalis, T. Malanos, Theone Drakopulu, Kavaphis, P. Vlastos, L. Papandoniu, K. Uranis, trzej ostatni o rysach więcej kosmopolitycznych. Ostatnio przejawia się znowu zwrot do narodowości, np. N. Petmesas, G. Athanas.

W *nowelistyce* regjonalizm rozwija się od lat 1890-tych. Poprzednikiem był tu D. Vikelas („Lukis Laras"). Wyróżnili się: A. Heftaliotis (1849—1923), A. Papadiamandis (1850—1912), A. Karkavitsas (1867—1923), J. Vlachojannis (* 1868), Gr. Xenopulos (* 1867), C. Nirwanas (* 1866), K. Hadzopulos (1868—1920), K. Theotokis (1872—1922). Młodsze pokolenie opisuje dekadentyzm miejski: D. Vutyras (* 1875), D. P. Tangopulos, Nikolaïdis, I. Pieridis, lub proletarjat: K. Paroritis (* 1880), V. Freris. — *Powieść nowoczesna* dopiero się rozwija. Główni przedstawiciele powieści erotycznej: Gr. Xenopulos i D. Kokkinos, satyryczno-społecznej: K. Hadzopulos, K. Theotokis, K. Paroritis, Thras. Kastanakis, Emilia Daphni. — Gdy powieść pozostaje pod wpływem rosyjskim, *dramat* zdąża wzorem skandynawskim. Tylko Gr. Xenopulos wprowadza też wpływy romańskie, północnemu zaś realizmowi oraz Hauptmannowi hołduje J. Kambissis (1872—1901). Główni przedstawiciele współczesnego dramatu obyczajowego: Sp. Melas i Pandelis Horn. W komedji wyróżnili się N. Laskaris, Th. Synadinos i P. Moraïtinis. — Głównem *czasopismem literackiem* jest obecnie wychodząca od r. 1927 w Atenach „Nea Hestia".

Nowogrecki język, jest ostatnim potomkiem światowego języka hellenistycznego, nie ma więc nic wspólnego z dawnemi narzeczami, jedynie t. zw. język *zakoński* na wsch. Peloponezie wykazuje ślady języka dorydzkiego. W literaturze pięknej n. j. *ludowy* wszedł w użycie około r. 1888, w nauce i prasie nadal utrzymuje się język *literacki*, pochodzący z doby hellenistycznej („Katharevusa").

Nowogród, miasto w pow. Łomża (woj. warszawskie), nad rz. Narwią przy ujściu rz. Pisi, przy linji wąskotor.: Myszyniec—Łomża z 1.856 mieszk. Młyny, garbarnie i handel ziemiopłodami. Miastem jest N. od pocz. XV. w., ongiś leżał wśród wielkiej puszczy nowogrodzkiej, dziś już przetrzebionej.

Nowogród Niżny, ob. Niżnij Nowgorod.

Nowogród Siewierski (Nowgorod Siewiersk), miasto na Ukrainie, w okręgu Głuchów, nad rz. Desną z 9.145 mieszk. Posiada olejarnie, przędzalnie konopi, kamieniołomy i handel. N., jedno z najstarszych miast Rusi, był początkowo stolicą osobnego księstwa Siewierskiego, później należał do ks. czernichowskiego i do Litwy, Moskwy, a w 1611—1667 (1650 r.) do Polski i był stolicą powiatu w wojew. czernichowskiem.

Nowogród Wielki (Nowgorod Wielikij), miasto okręg. w obwodzie Leningrad (Rosja) nad rz. Wołchow, 8 km na płn. od jez. Ilmeń z 31.120 mieszk., posiada mnóstwo zabytkowych budowli, m. i. 47 kościołów i klasztorów (katedra Św. Zofji z 1052 r. ze wspaniałemi bronzowemi drzwiami „Korsuńskiemi", kutemi w Magdeburgu, w 1152—56; katedra Św. Mikołaja z 1113; kościół Preobrażeński z 1374; klasztor Św. Antoniego z 1116; Kreml, zwany Djetiniec z 1409 i i.), muzea: historyczne, sztuki i rewolucji, a wreszcie przemysł drzewny, młyny, browary i handel.

N., jedna z pierwszych osad wareskich (Holmgardr), został ok. 864 siedzibą Ruryka. Z biegiem czasu stał się N. potężną republiką kupiecką, której posiadłości rozciągały się na płn.-wsch. aż po morze Białe. Wcześnie bowiem wyrósł N. do roli największego ośrodka handlowego wsch. Europy i posiadał ożywione stosunki z zach. Europą (zwłaszcza Hanzą).

W XV. w. rozpoczęła się pomiędzy Litwą i Moskwą rywalizacja o wpływy w N., a Kazimierz Jagiellończyk pozwolił zająć miasto w 1478 Iwanowi Srogiemu. Z chwilą przyłączenia do Moskwy N. zaczął podupadać i wnet stracił dawne znaczenie, pozostając „miastem muzeów".

Nowogródek, miasto wojewódzkie, rozłożone malowniczo w pagórkowatej (324 m) okolicy, przeciętej szeregiem rzeczułek, płynących do Niemna, przy kolei wąskotor.: Nowojelnia—Lubcza, łączącej miasto z linją: Lida—Baranowicze. N. ma 7.606 mieszk. (w połowie Polaków), 2 kościoły kat., 2 cerkwie prawosł., 1 meczet, 2 gimnazja, kilka małych bibljotek i jest siedzibą wielu władz państwowych i instytucyj publicznych. Z zakładów przemysłowych posiada N. fabr. wyrobów betonowych i ceramicznych, garbarnię i młyn parowy, a poza tem znaczny handel bydłem i ziemiopłodami. Prastary ten gród słowiański, już w XIII. w. został zajęty przez Litwinów i później był ośrodkiem osobnego księstwa, a następnie województwa, istniejącego do 1795 r. i obejmującego wydłużony obszar kraju między Niemnem na płn. a Polesiem na płd. Od 1581 był N. razem z Mińskiem siedzibą Trybunału W. Ks. Litewskiego (przeniesionego stąd w 1775 do Grodna), co przyczyniło się do tem żywszego rozkwitu miasta, zaliczającego się od 1444 do miast większych. O tej świetnej przeszłości świadczą dziś tylko ruiny potężnego zamczyska na wyniosłej górze. N. był miejscem chrztu i pobytu w dzieciństwie Adama Mickiewicza.

Powiat N. ma 2.787 km² (w tem 42% ról i 31% lasów) i 109.082 mieszk. (33,5% Polaków).

Województwo nowogrodzkie (z siedzibą w Słonimie), mające 22.692 km² (w 1921) 800.761 mieszk. (na 1 km² — 35,3 mieszk.) obejmuje obszary po obu brzegach górnego Niemna, czyli *część Pojezierza Wileńsko-Mińskiego*. Posiada ono charakter niewysokiej wyżyny (do 343 m), którą Niemen i jego dopływy dzielą na szereg wzniesień (Oszmiańskie, Nowogrodzkie, Wołkowyskie). Ukształtowanie swej powierzchni zawdzięczają te obszary działalności lodowców dyluwjalnych. Od płd. graniczy województwo z Polesiem. Gleby na terenie województwa są naogół mało urodzajne, a w związku z tem znaczne obszary (28,9% ogólnej powierzchni) zajmują lasy. Natomiast grunty orne zajmują 42,7% obszaru (976,700 ha), łąki 11%, pastwiska 5,4%, a inne grunty i nieużytki 12% obszaru.

Pszenicą obsiewa się tylko 7.000 ha, żytem 229.300 ha, jęczmieniem 37.100 ha, owsem 103.600 ha, gryką 26.000 ha, prosem 13.400 ha, grochem 15.000 ha, rzepakiem 3.200 ha, lnem 12.100 ha, konopiami 200 ha, a ziemniakami 57.400 ha. Kultura rolna stoi na poziomie niskim, gospodarka jest tu raczej ekstensywną. W gospodarstwach rolnych przeważa własność wielka, do której należy 50,5% powierzchni ogólnej. Poza tem gospodarstwa karłowate (poniżej 2 ha) zajmują tylko 1% gruntów, małe (2—5 ha): 10,1%, średnie (5—20 ha): 28,7% a większe (20—100 ha): 9,7% powierzchni. Koni było w 1927 r. na obszarze województwa — 183.147 sztuk, bydła rogatego — 311.935 sztuk, trzody chlewnej — 198.538, a owiec — 191.354 sztuk.

Rolnictwem trudni się wogóle 83,7% ludności, przemysłem 5,6%, handlem 3,1%, komunikacją 1,2%, służbą publiczną i w wolnych zawodach 1,6% ludności.

W miastach mieszka 9,5% ogółu ludności. 53,9% ludności należy do narodowości polskiej, 6,8% do żydowskiej, 37,6% do białoruskiej i 1,4% do litewskiej, zaś jeśli chodzi o wyznanie, to 39,6% ludności wyznaje religję rzymsko-kat., 51,1% prawosławną, a 9% mojżeszową. Analfabetów w wieku lat 10 i więcej było w 1921 r. — 54,6% ludności. Jest to smutna spuścizna po regimie carskim. W r. szk. 1928/29 było na obszarze województwa 1.087 szkół powszechnych (1.027 publicznych, a 1.031 z językiem polskim) z 2.100 naucz. i 95.615 uczniami, 14 szkół średnich z 212 naucz. i 3.308 uczn., 5 seminarjów naucz. z 786 uczn. i 9 szkół zawodowych (w tem 7 średnich) z 699 uczniami.

Miast na obszarze województwa jest 8, gmin wiejskich 91, a powiatów 7 (Baranowicze, Lida, Nieśwież, Nowogródek, Słonim, Stołpce i Wołożyn).

Nowoislandzka literatura. Echa świetności literatury staroislandzkiej (ob. Nordyjska lit.) odzywają się w hymnach religijnych, jak „Lilja" Eysteinna Asgrimssona (ok. 1350) i „Ljómur" Jóna Arasona (ok. 1540). Za reformacji, oprócz przekładu biblji przez biskupa Gudbrandra Thórlakssona (1584), kwitnie pieśniarstwo religijne. Z niego wychodzą „Psalmy pasyjne" Hallgrimura Pjetursona (1614—74). W poezji świeckiej uprawiane są „Rimur", poetyckie opracowania dawnych romantycznych wątków, aż po wiek XIX. Wybitniejszą oryginalnością odznaczyli się w XVII. w. liryk i satyryk Stefán Ólafsson, w XVIII. w. dydaktyk Eggert Ólafsson (1726—68) i tłumacz Jón Thórlaksson (1744—1819). Odradza się n. l. dopiero w XIX. w. w poetach na tle narodowem Bjarnim Thorarensenie (1786—1841) i Jónasie Hallgrimssonie (1807—1847). Odtąd, zachowując swą odrębność, l. n. nawiązuje do prądów europejskich. Wyróżnili się: Benedikt Gröndal (1826—1907), Steingrimur Thorsteinsson (1831—1913), Matthias Jochumsson (1835—1920), Páll Ólafsson (1827—1905), Thórsteinn Egilsson (1858—1914), Stephan G. Stephansson (* 1853), Einar Benediktsson (* 1864), Gudm. Gudmundsson, uprawiający również inne rodzaje twórczości literackiej.

Nowoje Wremia („Nowy Czas"), najbardziej wpływowy i rozpowszechniony dziennik rosyjski w Petersburgu, wychodzi od r. 1868, od 1876 panslawistyczny, wrogi Niemcom, od 1919 wydawany w Belgradzie.

Nowokaina, dwuetyloamino-pochodna anestezyny, estru etylowego kwasu p-aminobenzoesowego. Tworzy bezbarwne, łatwo w wodzie rozpuszczalne kryształki, służy jako środek znieczulający, zastępuje kokainę, a nie posiada tak silnych własności trujących.

Nowołacińscy poeci, poeci, którzy po czasach, należących do literatury średniowiecznej, t. zn. od epoki Odrodzenia, pisali znowu językiem

i formą klasyków łacińskich. Jednym z pierwszych był Dante; za ojca poezji nowołacińskiej i uprawiającego ją humanizmu uważany jest Petrarka. Poezja nowołac. przyjęła się także w szkole i utrzymała się długo obok poezji narodowej. Wiele tłumaczono z greckiego. Głównie starano się o naśladowanie formy zewnętrznej poetów klasycznych; nie brak jednak i prawdziwych poetów, np. we Włoszech: A. degli Beccadelli, zwany Panormitą (1394—1471), A. Poliziano (1454—94), J. Sannazaro (1455—1530), P. Bembo (1470—1547), G. Vida (1490—1566), G. Fracastoro (1483—1533); w Niemczech: K. Celtes (1459—1508; w l. 1489—91 przebywał w Krakowie; już w r. 1487 uwieńczony jako pierwszy poeta niemiecki), H. Bebel (1472—1516), U. v. Hutten (uwieńcz. 1517), Eobanus Hessus (1488—1540), Enricius Cordus (1486—1535), S. Lemnius (ok. 1510—50), G. Sabinus (1508—60) i i.; we Francji: M. A. Muret (1526—85), J. C. Scaliger (1484—1558) i jego syn J. J. Scaliger (1540—1609), P. D. Huet (1630—1721); w Anglji: G. Buchanan (1506—82), J. Owen (1560—1622), J. Barclay (1582—1621); w Niderlandach: Jan Everhaerts (Johannes Secundus, 1511—36), H. Grotius (1583—1645), D. Heinsius (1580—1655) i jego syn Nik. Heinsius (1620—81), Jan van Broekhuizen (1649—1707); w Polsce: Paweł z Krosna († 1517), Jan z Wiślicy (* ok. 1490), Andrzej Krzycki (1482—1537), Jan Dantyszek (1485—1548), Mikołaj Hussowski (ok. 1475—po r. 1533), Klemens Janicki (1516—1543, w r. 1540 jako poeta uwieńczony przez papieża Pawła III.), Jan Kochanowski (1530—84), Szymon Szymonowic (1558—1629), Maciej Kazimierz Sarbiewski (1595—1640, „polski Horacy", sławny w Europie, zwłaszcza w Anglji); ostatnim poetą polsko-łacińskim był Fr. D. Kniaźnin (1750—1807).

Nowomirgorod, miasto w okręgu Zinowjewsk na Ukrainie nad rz. Wysią, przy kolei: Czerkasy—Odesa z 8.729 mieszk. Młyny i fabr. spirytusu.

Nowomoskowsk, miasto na Ukrainie, w okręgu Dniepropetrowsk, nad rz. Samarą, przy kolei: Charków—Niżnie Dnieprowsk z 15.137 mieszk., młynami i handlem.

Nowoperskie państwo, ob. Persja, Dzieje.

Nowopolski Wojciech (Albertus Novicampianus), pisarz polsko-łaciński, lekarz, filozof i teolog, (1508—1558), wydał m. i.: „De accentibus et recta pronunciatione opusculum" (1548, IV. wyd. 1567), „Scopus biblicus" (1553, VIII. wyd. 1659), jedna z pierwszych obron katolicyzmu w początkach ruchu reformacyjnego, „De corruptissimis hujus seculi moribus" (1557, III. wyd. 1572), „Apologia pro catholica fide" (1559).

Noworodek, dziecko aż do czasu odpadnięcia pępowiny. Ob. Dziecko.

Noworodka pielęgnacja, polega przedewszystkiem na utrzymywaniu w czystości i opatrywaniu pępka. Dziecko przykłada się co 3 godz. do piersi matki, w nocy powinna być przerwa w karmieniu około 6 godzinna.

Noworosja, nazwa używana do 1917 r. na oznaczenie płd. Ukrainy. Powstała po utworzeniu w 1764 guberuji Noworosyjskiej, obejmującej późniejsze gubernje: Ekaterynosław, Cherson, a później i Taurydę i Besarabję.

Noworosyjsk, stolica okręgu Czarnomorskiego na Płn. Kaukazie (Rosja), nad zatoką Noworosyjską (morze Czarne) z 66.118 mieszk. N. jest znanem letniskiem, a poza tem posiada wielkie cementownie, młyny, fabr. maszyn, rafinerje nafty i znaczny wywóz zboża (największe w Rosji elewatory). Ruch portowy zagraniczny wynosił w 1925/26 r. — 1,700 000 tonn rej. Miasto zostało założone w 1838 r.

Nowosielski Antoni, ob. Marcinkowski Antoni.

Nowosilcow Mikołaj Mikołajewicz, hr., senator ros., (1761—1836), zdolny, sprytny, a pozbawiony jakichkolwiek zasad moralnych, w młodości był zagorzałym liberałem, wielbicielem ustroju angielskiego, należał do najbliższych doradców Aleksandra I. w jego zamierzeniach reformatorskich, został pomocnikiem ministra sprawiedliwości i prezesem Akademji Nauk, używanym był do częstych misyj dyplomatycznych; 1820 opracował projekt konstytucji dla cesarstwa. Zczasem przeszedł do obozu skrajnej reakcji, skończył jako jeden z najwyższych dygnitarzy, prezes komitetu ministrów i rady państwa. — Najdonioślejszy bezwątpienia okres działalności N. przypada na czasy Królestwa Kongresowego 1815—1830. Ustanowiony przez Aleksandra przy Radzie Stanu Królestwa w charakterze pełnomocnika, od pierwszej chwili zmierzał systematycznie do podkopania bytu Kongresówki i zdławienia życia polskiego. Od niego wychodziły najpotężniejsze impulsy prześladowań, denuncjacje i oskarżenia przeciw Polakom. Organizator tajnej policji, cenzury i szpiegostwa, niszczyciel oświaty polskiej na Litwie, tropiciel i kat patrjotów, wnoszący w każdą dziedzinę demoralizację, bezprawia, korupcję, stał się N. jednym z głównych sprawców katastrofy Królestwa Kongresowego. Wspaniały wizerunek „Pana Senatora" nakreślił Mickiewicz w III. cz. „Dziadów". Por. też znakomitą charakterystykę w „Łukasińskim" Askenazego.

Nowosyberyjskie wyspy, archipelag na morzu Lodowatem Płn., naprzeciw wybrzeży wsch. Syberji między 73° i 77° szer. płn. oraz 136° i 150° dług. wsch., należący do republ. Jakutów. Składa się z 4 wielkich (Kotelnego, Fadiejewa, Lachowa i Nowa Syberja) i kilku małych (m. i. De Longa) wysp, mających ok. 28.000 km^2. Wyspy zostały odkryte w XVIII. w. i były badane przez De Longa, Bungego, Tolla i i.

Nowoteksł, elektrotechniczna masa izolacyjna, wyrabiana ze sztucznej żywicy.

Nowotny, 1. Franciszek, lekarz pols., (1872—1924), prof. uniw. Jagiell. w Krakowie, autor „Fizjologji zmysłu słuchu" w podręczn. fizjol. wyd. przez Becka i Cybulskiego.

2. Juljusz, prawnik pols., * 1874, prof. uniw. lwowskiego, członek komisji kodyfikacyjnej; np.: „Prawo prasowe", „Projekt ustawy postępowania karnego (pols. proc. karnej)" i in.

Nowotwory (greck. neoplasia, neoplasma, łac. tumores), samodzielne guzy, w ściślejszem znaczeniu takie, których chorobliwy wzrost polega na nowotworzeniu się tkanek. N. dzielimy na n. tkanki łącznej (włókniaki), tkanki mięsnej i nerwowej, oraz nabłonkowate. Oprócz tego istnieją n. mieszane i takie, które obok swoistej tkanki zawierają resztki narządów (zęby, włosy), t. zw. potworniaki (teratoma). Wzrost n. jest nieograniczony, rosną one ponad powierzchnią w postaci guzków, guzów, bywają uszypułowane, jak np. polipy. N. dobrotliwy uszkadza otoczenie tylko mechanicznie i daje się od otoczenia oddzielić. Złośliwe n. wrastają w otoczenie, wnikają w naczynia krwionośne i chłonne i tworzą przez zawleczenie krwią i limfą przerzuty (metastazy). Przerzuty powstają też przez rozsianie się (disseminacja) oderwanych kawałków guza, np. w jamie otrzewnej. N. mózgu są już przez swoją lokalizację niebezpieczne. N. szpiku kostnego prowadzą do zaburzeń w tworzeniu się krwi. Wiele n. prowadzi do gwałtownego wychudnięcia, t. zw. charłactwa (cachexia). — Mimo usilnych badań przyczyny powstania n. nie są do dziś dnia znane. Czasem powstają n. po zadziałaniu mechanicznem i chemicznem, czasem powstają przy przewlekłych zapaleniach. Leczenie możliwie wczesne, operacyjne, ewentualnie głębokie naświetlania prom. Roentgena. Nawroty są częste.

Nowouzieńsk, miasto okręg. w gub. Saratow (Rosja), nad rz. Wkl Uzień z 13.952 mieszk. i handlem.

Nowowiejski, 1. Antoni Juljan, ks. biskup płocki, * 1855, 1874 wstąpił do sem. duchownego w Płocku, kształcił się w Petersburgu i tam uzyskał stopień magistra teologji; został profesorem seminarjum płockiego, 1903 prałatem-prepozytem kapituły płockiej, 1908 biskupem. 1930 mianowany tytularnym arcybiskupem z pozostaniem na stolicy biskupiej płockiej. Napisał kilka dzieł z zakresu liturgji.

2. Feliks, kompozytor polski, * 1877, uczeń konserwatorjum berlińskiego i szkoły ratyzbońskiej, znakomity organista i dyrygent, 1910—1914 dyr. Tow. Muzycznego w Krakowie, obecnie w Poznaniu, zdobył niezwykły sukces dramatycznem oratorjum „Quo vadis", wykazującem w instrumentacji wpływ Wagnera. Również i opera „Legenda Bałtyku" spotkała się z wielkiem powodzeniem; napisał nadto 2 symfonje, uwerturę „Polskie swaty", kujawiak, utwory organowe i liturgiczne i in.

Nowozybkow, miasto okręg. w gub. Brjańsk (Rosja), nad rz. Zybką i Karną, przy kolei: Brjańsk—Homel z 19.932 mieszk. Przemysł powroźniczy, młynarski, drzewny, skórny oraz handel.

Nowożytność, epoka historji, która następuje po średniowieczu i trwa (od końca XV. w.) po dziś dzień. Odróżnia się zazwyczaj w obrębie n. dwie ery: nowożytną w ścisłem tego słowa znaczeniu (do 1789) i najnowszą wzgl. współczesną.

Nowy Bazar (Novibazar), ob. Novi Pazar.

Nowy Boh, ob. Nowyj Bug.

Nowy Brunświk (New Brunswick), prowincja w Kanadzie nad zatoką Fundybai i Św. Wawrzyńca z 72.500 km^2 i 403.300 mieszk. (w tem 26% Francuzów). Kraj posiada doskonale rozwinięte wybrzeża, natomiast wnętrze jego jest pagórkowatą niziną jeziorną, tylko na płn. i płd. podnosi się do wysokości 783 m. Powierzchnię pokrywają osady lodowcowe, na których spotyka się gęsto lasy i łąki. Główne rzeki: Saint John, Saint Croix, Petitcodiac i Miramichi. Klimat jest wybitnie kontynentalny (średnia roczna temperatura 4,5°, minimum —37°, maximum 36°, opadów rocznie 1.100 mm). Świat roślinny i zwierzęcy jest taki sam jak w Kanadzie. Z pożytecznych minerałów posiada N. B. tylko węgiel kam. i gips. Główne bogactwo kraju stanowią lasy i rybołówstwo, a w pewnym stopniu także rolnictwo (zboża, ziemniaki, jarzyny i owoce) i chów bydła. Przemysł, za wyjątkiem drzewnego jest słabo rozwinięty; handel, którego głównemi przedmiotami są ryby i drzewo, kieruje się przeważnie przez port Saint John. Kolei posiada N. B. 3.133 km. Stolicą kraju i siedzibą uniwersytetu jest Fredericton. Na czele zarządu stoi namiestnik z 8 ministrami i zgromadzeniem ustawodawczem (48 członków). Do Kongresu wysyła N. B. 10 senatorów i 11 deputowanych. Kraj dzieli się na 15 okręgów.

Dzieje. N. B. pierwotnie część francuskiej Akadji, został po odstąpieniu Kanady Anglikom (1763) przyłączony do Nowej Szkocji a w 1783 wydzielony jako N. B. Prowincję dominjum Kanady tworzy od 1867. Szybki swój rozwój zawdzięcza wywozowi drzewa do Anglji.

Nowy Dwór, 1. miasto w pow. Sokółka (woj. białostockie), 7 km od kolei: Białystok—Grodno z 1.222 mieszk. i handlem. Posiada kościół mur. z 1503, fundację Bony.

2. miasto w pow. Warszawa, przy ujściu Bugu do Wisły i kolei: Warszawa—Działdowo, naprzeciw Modlina, z 7.829 mieszk. Posiada warsztaty okrętowe, browar, tartaki, młyny oraz fabr. fajansu, mydła i syropu kartoflanego oraz handel. Starożytna ta osada została miastem w 1782 r.

Nowy Hanower, niemiecka (Neuhannover) nazwa wyspy Lovongai w archip. Nowej Brytanji.

Nowy Jork, stan (New York State), jeden z 13 pierwotnych stanów Unji Płn.-amer., najludniejszy i najważniejszy, położony między Atlantykiem a jeziorami Erie i Ontario, o powierzchni 127.433 km^2 z 11.423.000 mieszk.

Wybrzeże morskie jest krótkie, ale znajduje się na niem najlepszy, atlantycki port naturalny Ameryki Płn., Nowy Jork. Płd. część stanu zajmują góry Catskill (1 282 m), ostatnie wzniesienia płd. Appalachów, a w płn. części stanu zaczynają się już pasma płn. Appalachów mające zakończenie lowniczemi górami Adirondack. Zach. obszary N. J. stanowią krainę dość płaską, pokrytą żyznemi glinami dyluwjalnemi. N. J. przecina rzeka Hudson, która razem z kanałami, łączącemi ją z Wielkiemi jeziorami (kanał New York—Barge) i rzeką św. Wawrzyńca (kanał Champlain) tworzy znakomity splot dróg wodnych. N. J. posiada na wybrzeżu klimat wybitnie kontynentalny (miasto N. J.: średn. temp. roku 11,2°, lipca 23,9°, stycznia —0,9°, opadów w roku 1.150 mm). Najwyższe temperatury sięgają 40°, a najniższe w płn. części stanu do —43°.

Ludność stanu składa się w 26.8% z emigrantów europejskich i azjatyckich (1920:

2,786.000, w czem 293.790 Polaków). Głównemi produktami uprawy ziemi są: owies, kukurydza, pszenica, ziemniaki, tytoń i owoce. Hodowla i rybołówstwo, dobrze rozwinięte zaopatrują w odpowiednie artykuły wielomiljonową ludność miasta N. J. Występują tu złoża rud żelaza, soli, gipsu, ropy oraz gaz ziemny. Potężny przemysł (fabryki odzieży, papieru, maszyn, przemysł metalurgiczny i spożywczy) zatrudnia przeszło miljon robotników. Ale ważniejszym od niego jest handel, zawdzięczający swój rozwój znakomitemu położeniu komunikacyjnemu, a ogniskujący się w największym porcie świata, Nowym Jorku. Flota handlowa stanu przekracza ¼ całej floty handl. St. Zjedn. W 1926 posiadał N. J. 16.377 km kolei żel. i 1.025 km dróg wodnych. Stan dzieli się na 62 counties. Przedstawicielami jego w Kongresie są 2 senatorowie i 43 deputow. Stolicą stanu jest Albany. Najbardziej znane uniwersytety znajdują się w Nowym Jorku, Ithaca i Syracuse.

N. J., którego wybrzeża odkryli Champlain i Hudson w 1609, należał pierwotnie do Holendrów, a od 1664 (zdecydowanie od 1674) do Anglji. W okresie wojny o niepodległość 1776—83 znajdował się w ręku Anglików.

Nowy Jork (ang. New York), największe miasto świata, zajmujące 775 km² z 5,970.800 mieszk., a jako Wielki N. J. z 930 km² i 9,350.000 mieszk. Miasto leży w stanie N. J. (Stany Zjedn. Am. Płn.), pod 40° 42' szer. płn. (szerokość geogr. Neapolu), przy ujściu rz. Hudson, która tworzy tu rozległy system wodny. Pierwotnie zajmowało miasto tylko wyspę Manhattan, później zaś rozszerzało się na przeciwległy ląd oraz przyległe wyspy (Long Island, Staten Island i i.). Leżące na prawym brzegu rz. Hudson (w stanie New Jersey), miasta: Paterson, Passaic, Newark, Elisabeth, Bayonne, Jersey City, Hoboken i i. są przedmieściami N. J., który tworzy od 1898 r. razem z wieloma przedmieściami osobną gminę (Wielki N. J.), podzieloną na okręgi: Manhattan, Bronx, Brooklyn, Queens (Long Island) i Richmond (Staten Island). Miasto jest wydłużone do 56 km, a szerokie do 30 km. Swój gospodarczy rozwój zawdzięcza N. J. przedewszystkiem zatoce Nowojorskiej (New York-Bay), która dzieli się na zatokę zewnętrzną (Lower Bay) i wewnętrzną (Upper Bay), oraz rzece Hudson, której dolina przedłuża się rowem Mohawk. Zatoka zewnętrzna (około 300 km²) jest usiana licznemi ławicami, między któremi jednak mogą przejechać wielkie okręty oceaniczne, które przez cieśniny Narrows (szer. 1.600 m) i Arthur Kill (cieśn. Staten Island) przedostają się do zatoki wewnętrznej (długa 9,5 km, szeroka 8 km), ta zaś razem z East River i Hudsonem tworzy właściwy port nowojorski, wyposażony we wszelkie potrzebne urządzenia. Tu też znajdują się wysepki: Governor's Island (z fortyfikacjami), Ellis Island (z urzędami imigracyjnemi), Bedloe's Island lub Liberty z olbrzymim posągiem Wolności (dar Francji z 1886 r.).

Właściwy N. J. (Manhattan) dzieli się na dolne (downtown) i górne (uptown) miasto. Pierwsze jest najstarszą częścią N. J., jest też zabudowane nieregularnie i ma wąskie ulice. Jako dzielnica handlowa posiada dolne miasto rozliczne giełdy i banki, z których wiele mieści się w drapaczach chmur (sky scrapers), jakich w N. J. jest zgórą 2.500. Poza tem znajduje się tu mnóstwo wspaniałych budowli publicznych, pałaców prasy, uniwersytet nowojorski oraz szereg kościołów, m. i. gotycki Trinity Church z wysoką (86 m) wieżą i stary Saint Paul Church. W środku City Hall Parku znajduje się ratusz. Głównemi ulicami dolnego miasta są: Bowery, Wall Street (z wielkiemi bankami) i 30 km długa Broadway, najruchliwsza ulica N. J. Północne, górne miasto jest zabudowane regularnie wzdłuż biegnących od płd. ku płn. szerokich ulic głównych (avenues) i kolejno numerowanych bocznic (streets), biegnących ze wsch. na zach. i łączących North River z East River. Piąta (Fifth) Avenue jest najelegantszą ulicą, zamieszkałą przez miljonerów i posiadającą rozliczne hotele, restauracje, kluby, pałace i kościoły (katolicka katedra Saint Patrick i budowana od 1892 olbrzymia katedra Saint John the Divine). Z ulicą tą konkuruje obecnie coraz więcej Park Avenue. Ze wspanialszych budowli trzeba wymienić tu Metropolitan Opera House, hippodrom, Madison Square Garden, halę Carnegie, Bibljotekę Publiczną, Metropolitan Museum of Art, Columbia-University, mauzoleum gen. U. Granta i i. Środek górnego miasta zajmuje park centralny (4 km długi, 800 m szeroki) z wieloma pomnikami; oprócz niego N. J. posiada jeszcze szereg innych parków. Kościołów i domów modlitwy posiada właściwy N. J. ok. 650. Wszystkie przedmieścia N. J. z Brooklynem na czele mają znaczenie jako miejsce zamieszkania ludności pracującej w Manhattan.

Ludność N. J. wynosiła w 1790 r. — 33.131 mieszk., w 1900 r. — 3,437.202 mieszk., a w 1920 r. — 5,621.151 mieszk., w tem białych urodzonych poza krajem — 38,7% ogółu ludności, z czego 1,640.000 Żydów (największe skupienie Żydów na ziemi), 900.000 Anglików i Irlandczyków, 800.000 Włochów, 690.000 Niemców, 220.000 Rosjan, 160.000 Polaków, a wreszcie 200.000 murzynów.

Dzięki dogodnemu położeniu rozwinął się N. J. na ośrodek olbrzymiego przemysłu, zwłaszcza odzieżowego cukrowniczego (Brooklyn), drukarskiego, mięsnego, żelaznego, maszynowego, tytoniowego, jedwabniczego, meblowego i t. d. Jeszcze większe znaczenie posiada N. J. jako centrum handlowe, giełdowe i bankowości (ok. 200 banków). Przez N. J. bowiem przechodzi prawie połowa całego zamorskiego handlu Stanów Zjedn. (w 1925/6 r. przywóz wartości 2.274,6 miljonów dolarów, wywóz 1.716,1 milj. dolarów). Jest również N. J. największym portem na ziemi (w 1926/7 ruch portowy — 75,300.000 tonn reg. netto) i głównym portem imigracyjnym Stanów Zjedn. 70 linij okrętowych łączy go z najważniejszemi portami wszystkich części świata, a rz. Hudson i kanał New York State Barge z wnętrzem kraju. Urządzenia portowe, ładunkowe i składy zajmują 100 km wybrzeża. Poza tem wychodzi

Wykrawaczka cholewek

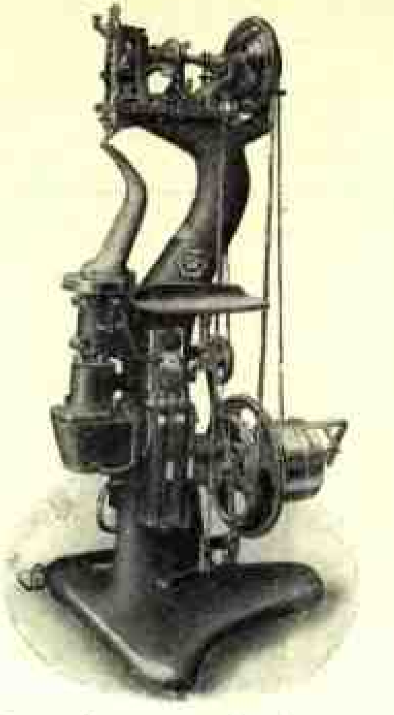

Maszyna do przyszywania podeszew.

Wykrawaczka podeszew.

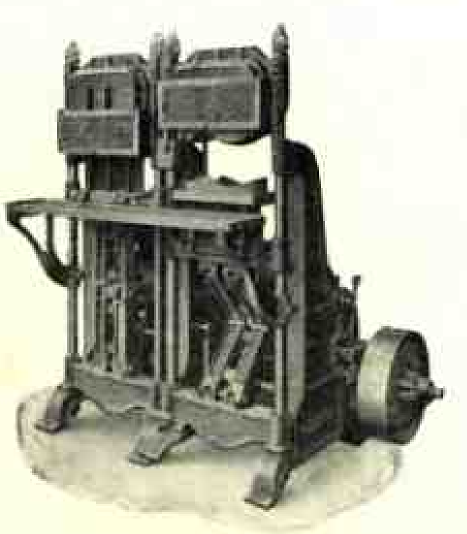

Maszyna do kształtowania podeszew (podwójna).

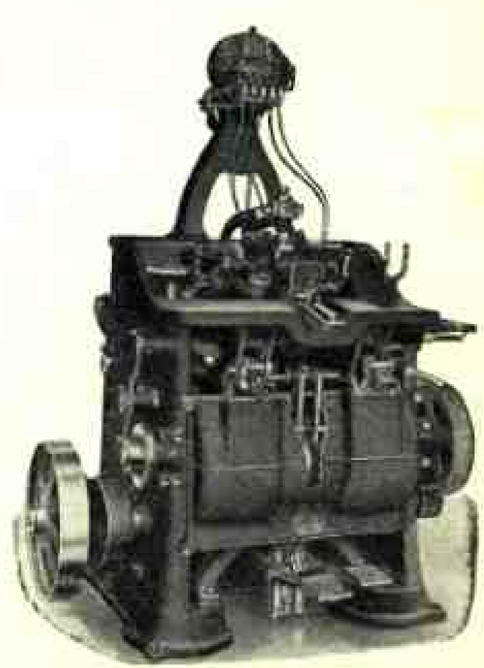

Maszyna do zawijania cholewek.

Cholewka zawinięta na podpodeszwę.

Maszyna do nalepiania podeszew.

Cholewka przykołkowana do podpodeszwy.

Maszyna do kołkowania (świnkowania) podeszew.

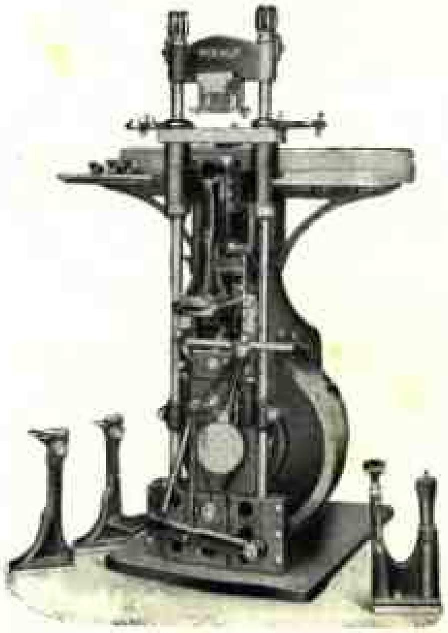

Maszyna do przybijania obcasów.

z N. J. na wszystkie strony mnóstwo linij kolejowych i łotniczych, a koleje elektryczne (w dużej części podziemne) przecinają miasto we wszystkich kierunkach. Dla ruchu pieszego i kołowego służą również liczne mosty i tunele, łączące poszczególne części i dzielnice miasta.

Oprócz niezliczonych szkół różnego typu i rodzaju posiada N. J. 10 uniwersytetów i kolegjów (Colleges), m. i. Columbia University (od 1754; w 1925/6 r. — 13.392 stud.), New York University (od 1831 r., 31.657 stud.), City College (od 1847 r., 10.341 stud.), Hunter College (od 1870 r., 3.500 studentek). Teatrów posiada miasto 414 (niektóre są zarazem kinami), właściwych kin 286. Światową sławą cieszy się Metropolitan Opera House. Z bibljotek największe są: Public Library (2,970.000 tomów), Mercantile Library (219.000 t.). Najważniejsze towarzystwa naukowe: The Hispanic Society of America (od 1904; organ „Revue Hispanique"), American Geographical Society of New York (od 1852, organ „The Geographical Review"), New York Historical Society (od 1804, publ. „Publication Fund Series" i „Quarterly Bulletin"), American Numismatic Society (od 1858) i i. Z muzeów największe są: Metropolitan Museum of Art i American Museum of Natural History. Z rozlicznych czasopism i dzienników zasługują na wyróżnienie: „The Sun", „New York American", „New York Herald", „New York Times", „New York Tribune" i „New York World". — Zarządza miastem burmistrz (mayor) wybierany na 4 lata, 5 prezydentów okręgów i rada miejska (Board of Aldermen) złożona z 65 członków.

D z i e j e. Pierwsze osiedle zostało założone przez Holendrów w 1614 r. i zorganizowane w 1627 przez Piotra Minnewita pod nazwą N o w e g o A m s t e r d a m u. Obecną nazwę otrzymało miasto po zdobyciu go przez Anglików w 1664. W czasie wojny o niepodległość Stanów zajmowali Anglicy miasto w 1776—1783. W 1789 został Jerzy Waszyngton obwołany w N. J. prezydentem Stanów Zjedn. W 1785—90 był N. J. siedzibą rządu związkowego. Szybki rozwój miasta datuje się od początku XIX w. (otwarcie kanału Erie w 1825 r.), podczas bowiem gdy miało ono w 1800 r. tylko 79.216 mieszk., to w 1850 r. miało już 696.115, a w 1880 r. — 1,911.698 mieszk.

Nowy Kamerun, część Kamerunu, odstąpiona w 1911 Niemcom przez Francję i nie należąca obecnie do obszaru mandatowego.

Nowy Korczyn (Nowe Miasto Korczyn), osada miejska w pow. Stopnica (woj. kieleckie), przy ujściu rz. Nidy do Wisły, 13 km od kolei: Tarnów—Szczucin (stacja Mędrzechów) z 3.682 mieszk. Przystań żeglugi parowej na Wiśle, fabr. dachówek, garbarnia, młyny i handel ziemiopłodami. Dzięki położeniu na pograniczu ziem: krakowskiej i sandomierskiej stał się N. K. ulubionem miejscem zjazdów politycznych, odbywanych pierwotnie w Starym Korczynie, naprzeciw N. Kazimierz W-ki zbudował w N. zamek murowany, broniony przez sztuczne jezioro Czartorję, od jego też czasów miasto rozwija się świetnie i w końcu XVI. w. należało do największych miast Małopolski. Dopiero przeniesienie stolicy i punktu ciężkości kraju na Mazowsze pozbawia N. dawnego znaczenia i powoduje szybki upadek miasta. Z zabytków minionej świetności posiada N. stary kościół pofranciszkański, w którym odbywały się w XIV. i XV. w. i jeszcze z pocz. XVII. w. liczne zjazdy szlachty.

Nowy Margelan, ob. Margelan.

Nowy Meklemburg, ob. Nowa Irlandja.

Nowy Meksyk, stan Unji Pln.-ameryk. z 317.609 km² pow. i 392.000 mieszk. Leży w dorzeczu Rio Grande del Norte, stanowiąc płytę do 1.700 m wysoką, którą przecinają łańcuchy gór Skalistych (4.000 m) w kierunku z pln. na płd. Płd. wsch. część N. M. zajmuje „Llano estacado", pln.-wsch. wyżynna i pustynna prerja, na zach. występują liczne góry stołowe (mesas). K l i m a t jest suchy z upalnemi latami i mroźnemi zimami (Santa Fé: średn. temp. lipca 20,4°, stycznia — 1,9°, opadów rocznie 362 mm). Lasy pokrywają tylko wynioślejsze stoki górskie. Role spotyka się tylko w dolinach i obszarach sztucznie nawodnionych. W N. M. żyje 22.481 Indjan (Pueblo, Apacze, Navajo), osiadłych w wioskach, zwanych „pueblo" lub pędzących koczowniczy tryb życia na prerji. Znaczna część l u d n o ś c i to metysi, mówiący językiem hiszpańskim. Uprawia się jedynie 2% pow. (kukurydza, pszenica i owsce). Główną zaś gałęzią gospodarstwa jest hodowla owiec i bydła rogatego. N. M. produkuje też najwięcej wełny z wszystkich stanów Unji. Górnictwo (złoża złota, srebra, miedzi, cynku i węgla) nie zdołało się jeszcze rozwinąć. W 1923 posiadał stan 4.836 km kolei żel. (w tem linja południowo-pacyficzna). N. M. podzielony na 31 counties wybiera do Kongresu 2 senatorów i 1 deputowanego. Stolicą jest S a n t a F é. N. M. nabyty przez Unję od Meksyku 1848, stanowił razem z częścią Kalifornji terytorjum, które po odłączeniu Arizony 1863, zamieniono na stan w 1912.

Nowy Orlean (New Orleans), największe miasto i port oraz stolica Luizjany (Stany Zjedn. Am. Pln.), położone wśród bagien delty Missisipi na lewym brzegu rzeki, 177 km powyżej jej ujścia, chronione od wylewów rzeki systemem wielkich tam, ma 424.000 mieszk. (w tem ¼ kolorowych i 200 Polaków). K l i m a t jest gorący i wilgotny (ob. Luizjana), plagą jest żółta febra i moskity. Trudno jest o słodką wodę, której dostarcza „deszczówka" i ogromna (182 m głęboka) studnia artezyjska. Miasto jest zabudowane regularnie i pocięte licznemi kanałami. Szczególnie piękną jest dzielnica zamieszkała przez potomków pierwszych kolonistów francuskich, poza tem jednak posiada N. O. wiele pięknych placów, pomników, budowli publicznych, parków i t. p. Z zakładów naukowych posiada miasto uniwersytet Tulane (od 1834), katolicki uniwersytet Loyoli (od 1904), 2 uniwersytety murzyńskie, muzeum, 2 bibljoteki i t. d. Miasto jest największym portem handlowym Stanów po Nowym Jorku i Waszyngtonie (ruch portowy w 1925 r. — 10,400.000 tonn reg.), zwłaszcza dla wywozu bawełny, zboża, ryżu, cukru, tytoniu, drzewa, bydła i mięsa. Poza tem posiada N. O. również

znaczny przemysł, zwłaszcza rafinerje cukru, fabr. worków, maszyn, odzieży, wyrobów tytoniowych, młyny i łuszczarnie ryżu. Portem zewnętrznym N. O. jest Port Eads.

Miasto założone przez Francuzów w 1718, przeszło w 1763 wraz z całą Luizjaną do Hiszpanji, w 1800 wróciło do Francji, która sprzedała je w 1803 Stanom Zjedn. 8 km na płd. od miasta pobił w 1815 Jackson Anglików, a w 1862 Farragut wojska konfederacji.

Nowy Peszt, ob. Ujpest.

Nowy Port (niem. Neufahrwasser), port i przedmieście Gdańska, położone przy ujściu Wisły do morza, 5 km na płn. od środka miasta. Dzielnica ta jest zamieszkała przez marynarzy i ludność robotniczą.

Nowy Rok, dzień, od którego rozpoczyna się rok, obchodzony uroczyście u narodów cywilizowanych. Niemal wszyscy chrześcijanie obchodzą go 1 stycznia, podobnie jak Rzymianie starożytni, którzy w ten dzień składali ofiary Janusowi (ob.) i obdarowywali się wzajemnie (każdy klient musiał złożyć dar swemu patronowi, później także każdy mieszkaniec Rzymu cesarzowi [strena]). Persowie obchodzili N. r. (Nauróz) w dzień wiosennego zrównania dnia z nocą i ofiarowywali sobie wzajemnie jaja. Żydzi obchodzą N. r. w dzień 1. Tiszri (wrzesień-październik). Grecy starożytni rozpoczynali N. r. w pierwszą pełnię po letniem przesileniu dnia z nocą. W Chinach wypada N. r. w dzień po nowiu, gdy słońce znajduje się w konstelacji wodnika (między 20 stycznia a 18 lutego; podobnie było do r. 1872 w Japonji, do 1892 na Korei; obecnie zaprowadzono tam kalendarz gregorjański).

Nowy Sącz, miasto powiat. w woj. krakowskiem przy ujściu rz. Kamienicy do Dunajca i przy kolei: Stróże—Muszyna i Chabówka—N., 290 m nad poz. morza. Ma 29.000 mieszk., 4 kościoły katol. (m. i. kolegjata z XV. w.) i 1 stary ewang. w stylu bizant., 2 klasztory, zamek, kilka szkół średnich, Bibljotekę miejską, Muzeum Ziemi Sądeckiej oraz szereg władz i instytucyj publicznych. N. jest poza tem ośrodkiem znacznego przemysłu (fabr. maszyn, pługów, przetworów chem., likierów, mydła, cukrów, win, szczotek, parasoli i wozów, cegielnie, cementownie, młyny, rafinerja, przemysł drzewny) i handlu.

N. jest starym grodem broniącym doliny Dunajca, ostatecznie został lokowany w 1298 r., wnet urósł do roli wielkiego ośrodka handlowego od strony Węgier i mimo kilku pożarów (1331, 1486, 1522) należał ciągle do najznaczniejszych miast małopolskich. Upadek miasta rozpoczyna się od wojen szwedzkich, które zresztą okryły N. dużą sławą, gdyż tu podniesiono wcześnie powstanie przeciw Szwedom w 1655. W listopadzie 1770 zajęli N. Austrjacy. Od najdawniejszych czasów tworzył N. ośrodek ziemi, potem powiatu.

Powiat N. ma 1.262 km² (w tem 44,3% gruntów ornych i 29,4% lasów) oraz 130.792 mieszk.

Nowy Smokowiec, ob. Szmeks.

Nowy Śląsk, 1795—1806 nazwa obszaru zabranego Polsce w 3. rozbiorze przez Prusy, obejmującego terytorjum od Pilicy (na wsch.) i Białej Przemszy (na płd.) po granicę Śląska (na zach.) i Częstochowę (na płn.), (dzisiejszy powiat Zawiercie i części pow.: Będzin, Olkusz, Włoszczowa i Częstochowa), razem 2.230 km². Po 1806 należał N. S. do Księstwa Warszawskiego.

Nowy Świat, nazwa Ameryki w przeciwstawieniu do Starego Świata (Europa, Azja i Afryka).

Nowy Targ (Neumarkt), ob. Środa.

Nowy Targ, miasto powiat. w woj. krakowskiem, położone nad Dunajcem, w obszernej dolinie nowotarskiej między Pieninami i Tatrami (Podhale), przy kolei: Chabówka—Zakopane i N.—Suchahora, 592 m nad poz. morza. N. będący stolicą Podhala, a zarazem uczęszczanem letniskiem oraz ośrodkiem narciarstwa i turystyki (Pieniny), posiada 8.071 mieszk., 2 kościoły kat. (jeden modrzewiowy, drugi murowany z XIV. w.), 2 szkoły średnie oraz przemysł drzewny, młynarstwo, browary, garbarnie, kamieniołomy i handel. N. należy do najstarszych miast małopolskich (z drugiej połowy XIII. w., lokowany ostatecznie w 1346 r.).

Powiat N., obejmujący, oprócz Podhala, również polskie skrawki Spisza i Orawy (583 km²), ma 1.910 km² (w tem 41% ról i 28% lasów) i 102.694 mieszk.

Nowy Testament, ob. Biblja.

Nowy Tomyśl, miasto powiat. w woj. poznańskiem przy kolei: Zbąszyń—Poznań i N.—Lwówek z 2.083 mieszk. Posiada fabr. siatek żarowych i mebli, browar, młyny, tartaki, koszykarstwo oraz handel chmielem i bydłem. Miasto zostało założone w 1786.

Powiat N. ma 843 km² (w tem 59,5% gruntów ornych i 26,7% lasów) i 50.373 mieszk. (63% Polaków).

Nowyj Bug (Kucaja Bałka, Siemienowka, Nowopawłowka) miasteczko na Ukrainie, w okręgu Mikołajów z 14.659 mieszk. i handlem.

Nowysad (Novi Sad), miasto w Baczce (Jugosławja) na lewym brzegu Dunaju, przy ujściu doń kanału Aleksandra, połączone koleją z Petrovaradynem. Ma 39.147 mieszk., przemysł młynarski, spożywczy i jedwabniczy oraz znaczny handel.

Nox (łac.), noc, ob. Nyx.

Noxa (łac.), szkoda, uszkodzenie; w prawie rzymskiem wyrządzenie szkody przez niewolnika albo zwierzę; poszkodowany wnosił skargę odszkodowawczą (actio noxalis) przeciw właścicielowi, który mógł zwolnić się od wynagrodzenia szkody, pozostawiając (noxae dedidit) skrzącemu niewolnika względnie zwierzę. N. w medycynie szkodliwość wogóle, przyczyna, wytwarzająca chorobę.

Noya, miasto okręg. w prow. La Coruña (Hiszpanja), wpobliżu zatoki Ria de Muros z 10.687 mieszk. i portem.

Noyes, 1. John Humphrey, założyciel perfekcjonistów (ob.).

2. George Rapall, polonista płn.-amerykański, * 1873, od 1901 prof. uniw. w Berkeley (Kalifornja), oprócz rozprawy o Drydenie i wydania jego pism, ogłosił przy współpracy swej żony i uczniów komentowane przekłady ang. „Pana Tadeusza" (1919, II. wyd. 1930), „Konrada Wallenroda" i wyboru drobnych utworów Mickiewicza (1925), „Anhellego" Słowackiego (1930), „Dam i huzarów" Fredry (1926), wyboru poematów Jana Kochanowskiego (1928), „Religji starożytnej Grecji" Tad. Zielińskiego (1926). Pod jego kierownictwem wychodzi od r. 1929 czasopismo „The Polish Student".

Noyon, miasto w depart. Oise (Francja), nad rz. Verse, wpobliżu jej ujścia do rz. Oise i przy kolei: Paryż—Maubeuge z 5.408 mieszk. Posiada katedrę z XII.—XIV. w., cukrownie i przemysł chemiczny. N. było w starożytności (Noviomagus) i średniowieczu znacznem miastem. Tu urodził się w 1509 r. Kalwin. W czasie wojny światowej (15—18 września 1914 i 9—13 czerwca 1918) stoczyły tu wojska francuskie 2 wielkie bitwy z Niemcami.

Noyszewski Stanisław Piołun-, współcz. pisarz pol., wydał powieści „Dziennik człowieka niepotrzebnego", „Powstańcy", „Baronowa Inborn", nadto cenną pracę źródłową: „Stefan Żeromski, dom, dzieciństwo i młodość" (1928).

Nozdrza (nares), ob. Nos.

Nozdrzaki (Sirenia), rząd ssaków morskich, roślinożernych, o ciele grubem, walkowatem, na głowie wybitne nozdrza (stąd polska nazwa). Odnóża przednie przekształcone w mięsiste płetwy, ruchome w stawie łopatkowym i łokciowym, tylnych odnóży brak. Ku tyłowi ciało zwęża się i kończy płaską płetwą ogonową. Uzębienie niezupełne: brak kłów, siekacze zredukowane. Żyją gromadnie lub parami w morzach podzwrotnikowych blisko ujść wielkich rzek. Żywią się roślinami morskiemi. Należą tu dwie rodziny, z których każda reprezentowana przez jeden rodzaj. Brzegowce (Trichechidae) charakteryzują się 6 kręgami szyjnemi, brakiem siekaczy, warga górna rozcięta pośrodku, obie części przytem zachowują samodzielny ruch. Brzegowiec senegalski (Trichechus senegalensis Desm.) dochodzi 2,5 m długości, barwa ciemno-szara, żyje w rzekach podzwrotn. Afryki zach. aż do jez. Czad. Rodzaj dugoń (Dugong Lacép.) żyje w 3 gatunkach w oceanie Indyjskim od Madagaskaru aż po Australję. Najbardziej znany gatunek: d. czyli piersiopławka indyjska lub morska panna (D. hemprichi Ehrbg) żyje w morzu Czerwonem. Stellervna cz. krowa morska (ob.). Znaleziska z trzeciorzędu egipskiego wskazują na pokrewieństwo n. z trąbowcami. Najstarsza krowa morska Eotherium aegyptiacum Ow. stoi blisko trąbowca Moeritherium. Odnóża zostają zredukowane u Eosiren Andrews, żyjącego w eocenie, Halitherium Kaup, z oligocenu i Metaxytherium Christol z miocenu.

Nozean, minerał, zbliżony do sodalitu, glinokrzemian sodowy, zawierający ponadto w swym składzie cząsteczkę siarczanu sodowego. Występuje w kryształach barwy szarej, zielonawej aż do czarnej w niektórych fonolitach.

Nożna piłka, ob. Piłka nożna.

Nożyce, przyrząd do krajania tkaniny, papieru, blachy i t. p. N. formy obłączkowej, t. j. dwa ostrza osadzone na elastycznym obłąku, znane były w Azji już 1500 l. przed Chr. Dzisiejszy kształt n. pojawił się w okresie cesarstwa rzymskiego.

Nóg kąpiel, zabieg leczniczy celem odprowadzenia krwi z odleglejszych części ciała (dlatego stosowany przy bólach głowy i bezsenności). Stosuje się kąpiele zimne i ciepłe, w wodzie przepływającej lub stojącej. Należyte osuszenie i natarcie ręcznikiem po kąpieli chroni przed przeziębieniem. Zimne kąpiele (8° do 12°, kilka minut) wzmagają krążenie krwi w nogach; gorące (32° do 45°, kwadrans lub dłużej) wzmagają ukrwienie nóg, powodują jednak też przekrwienie narządów miednicy małej (kiszka stolcowa, narządy płciowe wewnętrzne), tak, że przy chorobach tych narządów, miesiączce i ciąży nie powinno się ich stosować. Działanie kąpieli nożnych można wzmóc przez dodatek soli, sody, gorczycy.

Nóg pocenie, nadmierne wydzielanie potu, który, rozkładając się, wydaje cuchnącą woń i prowadzi łatwo do stanu zapalnego między palcami. Najważniejsze jest częste mycie nóg, a także częsta zmiana pończoch.

Nów, ob. Księżyc.

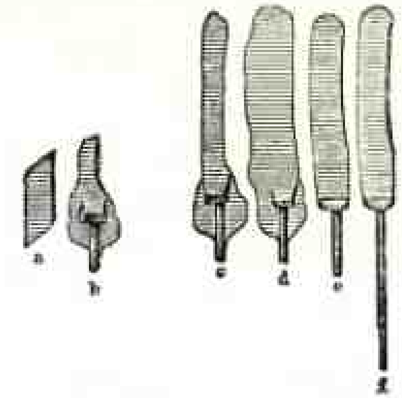

1. Sporządzanie ostrza noży stołowych.

2. Nóż bronzowy, 3. Nóż żelazny, 4. Nóż egips., t. zw. chopa, 5. i 6. Ozdobny nóż i widelec z XVI. w.

Nóż, ostre narzędzie stalowe, dzisiaj głównie kuchenne i stołowe. Składa się z ostrza i czopa, który tkwi w ozdobnej niejednokrotnie

ręczce. U n. stołowych zaznaczone jest zwykle przejście od ostrza do czopa osadą. Masowa fabrykacja n. odbywa się przez prasowanie na gorąco płaskiego kawałka stali. Wyprasowany n. zostaje następnie wykończony na obrabiarkach, zahartowany, odpuszczony, wyszlifowany, wyostrzony i oprawiony w rączkę. Pierwotnie był n. przedewszystkiem bronią, a dopiero w drugim rzędzie narzędziem pomocniczem przy jedzeniu i jako taki znany był już w epoce kamiennej i bronzowej. Ludy pierwotne wyrabiały go też z kości. Specjalne n. stołowe wraz z widelcami weszły w użycie przy jedzeniu dopiero w okresie Odrodzenia. Oprawiano je wtedy w bardzo ozdobne, niekiedy artystycznie wykonane rączki.

Np, symbol chemiczny pierwiastku nipponium.

N. P. R., ob. Narodowa Partja Robotnicza.

Nto. = netto.

Nuance (franc.), odcień, stopniowanie, przedewszystkiem w odniesieniu do stopniowego przechodzenia jednych barw w drugie; w ogólnem znaczeniu też odnośnie do pojęć; specjalnie subtelny rys (gest i t. d.) w grze lub tonie.

Nuba, grupa ludności płn.-afrykańskiej, z nad granicy krajów murzyńskich. Wysmukli, o skórze ciemno-brunatnej, różnią się cechami fizycznemi i etnologicznie od murzynów; N. są rolnikami, o totemistycznych klanach, dzielą się na klasy według wieku, posiadają kult czaszek; istnieje u nich zwyczaj zabijania króla (królowie odpowiadają za urodzaje; po siedmioletniem najwyżej panowaniu zabija się ich wśród ceremonij). Do właściwych N. zalicza się Berabrów, Danknlów, Fundżów i t. Język N., używany jest dziś w dolinie Nilu i górach Kordofanu; znane są też zabytki języka staronubijskiego (papirusy, pomniki).

Nubar Pasza, polityk egipski, (1825—1899), wykształcony po europejsku, używany był przez Mehmed Alego do ważnych misyj dyplomatycznych, 1854 poseł w Wiedniu, zorganizował budowę pierwszej kolei egipskiej i dokończył rokowań w sprawie kanału sueskiego, 1866—74 minister spraw zagranicznych, obdarzył swój kraj europejskiemi urządzeniami państwowemi, później był trzykrotnie premjerem.

Nubecula (łac.), zmętnienia w ciałku szklistem oka, również w moczu.

Nubecula maior i N. minor, ob. Magalhãesa obłoki.

Nubja, kraina w płn.-wsch. Afryce, między 18° i 24° szer. płn. a 30° i 37° długości wsch., graniczący od wsch. z morzem Czerwonem, od zach. z łańcuchem oaz u brzegu pustyni Libijskiej i obejmuje politycznie egipską prowincję Assuan oraz sudańskie prow. Dongola, Berber, Chartum, Wadi Halfa i Czerwonomorską, razem 950.000 km² z 940.366 mieszk. N. jest częścią wielkiej płyty pustynnej i tworzy starokrystaliczny zrąb, sterczący stromo nad zapadliną morza Czerwonego (Dżebel Erba, 2.230 m). Wyżyna przecięta tu i ówdzie górami stołowemi i suchemi dolinami, opada ku zach., gdzie jest pokryta na powierzchni piaskowcami. Płynący wąską doliną Nil, którego koryto obfituje tu w słynne katarakty, tworzy w N. wielki łuk, od którego na płd. znajduje się step Bajuda, a na płn. pustynia Nubijska. Klimat jest upalny i suchy (średnia temperatura lata 30°—33°); obszary uprawne znajdują się tylko w dolinie Nilu, zresztą zaś nadają krajobrazowi piętno tamaryndy i sykomory.

Osiadłą ludność spotykamy tylko w dolinie Nilu, zresztą żyją tu plemiona koczownicze (na płn. — Ababdechowie; na płd. — Biszarinowie) przedstawiające mieszaninę elementu hamickiego z murzyńskim, mówiące po części narzeczami hamickiemi, a po części arabskiemi (Bedża). Wywozi się z kraju gumę i daktyle. Główną arterją komunikacyjną jest Nil, kolej nadnilska i koleje do Darfur i Kordofanu oraz Port Sudan i Suakinu (nad morzem Czerwonem). Poza tem dużą rolę odgrywa komunikacja karawanowa.

Dzieje. Liczne ruiny świadczą, że N. posiadała już we wczesnej starożytności wysoką kulturę. Słynęła ona wtedy jako kraj złotodajny (Kusz). Już w IX. w. przed Chr. istniało tu silne państwo z stolicą Napata (ob.), które panowało ok. 770 nawet nad Dolnym Egiptem, lecz upadło ok. 670 r. prz. Chr. W VI. w. przyjęła N. chrześcijaństwo, które po podbiciu kraju przez Arabów ustąpiło ok. 1300 r. przed islamem. Kraj rozpadł się na wiele drobnych państewek, zależnych od Arabów, a po 1517 od Turcji. W 1812 zajęli kraj Mamelucy, których wyparł stąd Ibrahim Pasza w 1820. Po 1883 rządził N. Mahdi, zaś po 1900 r. część płn. została przyłączona do Egiptu, a płd. do egipsko-ang. Sudanu.

Nubkongla, przełęcz w Transhimalajach, na płn.-wsch. od Lhassy, wys. 5.470 m.

Nuble, prowincja w wewn. Chile, u stóp Andów z 9.059 km² i 172.005 mieszk. Stolicą tyżnej prowincji jest Chillán.

Nucha (Szeki), miasto okręg. w Azerbeidżanie, na płd. stokach Kaukazu z 22.965 mieszk. Przemysł tytoniowy i handel jedwabiem.

Nucleolus (łac. jąderko), p. Komórka i Komórki podział.

Nucleus (łac.), jądro komórkowe, ob. Komórka.

Nuculiferae (orzeszkowe), rząd zrosłopłatkowych, charakteryzuje się owocem, rozpadającym się na 4 niełupki, obejmuje rodziny: Borraginaceae, Verbenaceae, Labiatae, należące według systemu Englera do Tubiflorae.

Nudis verbis (łac.), nagiemi, prostemi słowami, bez ogródek.

Nueva Cáceres, miasto na półwyspie Camarines (wyspa Luzon) w Filipinach z ok. 40.000 mieszk.

Nueva España, ob. Nowa Hiszpanja.

Nueva Esparta (Colón), stan w Wenezueli, obejmujący wyspy: Margarita, Coche, Tortuga, Los Roques i i. (Wyspy Pod Wiatrem), z 1.270 km² i 69.392 mieszk. Stolicą jest La Asuncion, głównym portem Pampatar.

Nueva San Salvador (Santa Tecla), stolica depart. Libertad w San Salvador z 27.600 mieszk. i przemysłem.

Nuevo León, stan w płd.-wsch. Meksyku, na wsch. równinny, zresztą górzysty (Sierra Madre Oriental) z 65.103 km² i 336.412 mieszk., obfituje w kopaliny. Stolicą jest Monterey.

Nuevo Santander, miasto w Meksyku, ob. Victoria.

Nufenen, przełęcz w Alpach szwajcarskich, w grupie Św. Gotarda, wys. 2.441 m.

Nugent Laval, hr., austr. feldmarszałek, (1777—1862), kierował 1813 kampanją przeciw wicekrólowi Eugenjuszowi, zdobył Chorwację, Istrję i obszar nad Padem, 1815 dowodził we Włoszech przeciw Muratowi, brał udział w kampanjach włoskich 1848 i 1859.

Nuhna-Blandina gruczoł (glandula lingualis anterior) znajduje się na dolnej powierzchni końca języka, wydziela śluz i ślinę.

Nukleinowe kwasy, ob. Nukleoproteidy.

Nukleoalbuminy, ciała białkowe, zaliczane do białek właściwych (protein), o charakterze kwaśnym, zawierające fosfor. W wodzie czystej są trudno rozpuszczalne, od gotowania nie ścinają się. Należą tutaj kazeina (sernik) oraz witelina.

Nukleoproteidy, grupa białek, w których skład wchodzi białko i kwasy nukleinowe; są to główne składniki jąder komórek roślinnych i zwierzęcych. N. posiadają charakter wybitnie kwaśny; charakterystyczną jest znaczna zawartość fosforu (od 5—6%), oraz iżenu (do 40%). Łatwo rozpuszczają się w alkaljach, nie rozpuszczają się natomiast w rozc. kwasach. Kwasy nukleinowe przedstawiają połączenia o niezbadanej jeszcze budowie, złożone z węglowodanów, zasad purynowych i kwasu fosforowego.

Nukahiwa (Nukahiwa) wyspa we franc. archip. Markizy (Marquesas) na oceanie Spokojnym z 482 km² i ok. 1.500 mieszk. Portem jest Taiohae.

Nulla, południowo-australijskie plemię zbieraczy i myśliwych z nad brzegów jez. Eyre.

Nulla dies sine linea (łac.), „żaden dzień bez kreski", wezwanie malarza Apellesa do pracy.

Nulla poena sine lege (łac.), powszechnie uznana zasada prawna, polegająca na tem, że za czyn jakiś można wtedy tylko ponieść karę, jeżeli karalność jego oznaczona była przez ustawę zanim czyn popełniono.

Nullarbor Plains, pustynna płyta krasowa nad Wielką Zatoką Australijską, opadająca stromo ku morzu (180—90 m), przecięta przez zach.-australijską kolej pustynną. Na wybrzeżu N. niema żadnego portu.

Nulliporowy wapień, trzeciorzędowy wapień, składający się z wodorostów z rodzaju Lithotamnium (inaczej wapień litotamniowy, ponieważ litotamnia nazywano także nulliporami).

Nullo Francesco, bojownik o wolność Włoch i Polski, (1826—1863) walczył przeciw Austrjakom 1848 i 1859, poległ w powstaniu styczniowem.

Nullum crimen sine lege (łac.), żaden czyn nie jest uważany za karalny, chyba, że za taki uznaje go ustawa. Por. Nulla poena sine lege.

Numa, kurna chata leśna; szałas, schronisko.

Numa Pompilius, bajeczny drugi król Rzymu, Sabińczyk z Cures, panował rzekomo 715—672. Miał być twórcą kultu starorzymskich bóstw państwowych (Ob. Januarius i Egeria).

Numantia, miasto celtiberyjskich Arewaków w hiszp. prowincji Soria, przy ujściu rz. Tera do Duero, zbudowane w III. w. prz. Chr., w 133 r. prz. Chr. zdobyte i zburzone przez Rzymian.

Numantyńska wojna, wojna, którą prowadziło miasto Numantia 142—133 prz. Chr. z Rzymem, po pokonaniu Celtiberów.

Numazu, miasto w prow. Szizuoka (Japonja), na środk. Hondo, u płd. podnóży Fudżijamy z 38.042 mieszk.

Numea (Nouméa), stolica Nowej Kaledonji, na płd.-zach. wybrzeżu wyspy z 9.662 mieszk. i dobrym portem.

Numeit (numeit), minerał, p. Garnieryt.

Numedalslaagen, ob. Laagen 2.

Numen (łac.), bóstwo.

Numenios, neopitagorejczyk w II. w. po Chr. Urywki jego pism zebrał F. Thedinga: „De Numenio philosopho Platonico" (1875).

Numenius L. (kulig), ptak z rodziny Scolopacidae (bekasy), ma dziób bardzo długi, zgięty w łuk, głowa średnio duża, cała upierzona, pióra dość sztywne. N. arcuatus L. (k. wielki), 75 cm długi, 125 cm szeroki, żyje na wybrzeżach Europy płn. i zach. Azji (do jeziora Bałkajskiego), nad Bałtykiem bardzo częsty, w głębi kraju pospolity w czasie przelotów. N. phaeopus L. (k. mniejszy), nad Bałtykiem dość częsty.

Numerator, maszyna do samoczynnego drukowania bieżących numerów na banknotach, losach, biletach kolejowych i t. p. Zasadniczą częścią składową są osadzone na wspólnym wale okrągłe tarcze, opatrzone na obwodzie wypukłorzeźbionemi cyframi. Każda następna tarcza obraca się o jedną cyfrę naprzód, z chwilą gdy poprzednia wykonuje dziesiąty zkolei obrót, czyli gdy nastawia się na cyfrę 0.

Numeri (łac.), tytuł 4. księgi Mojżesza, ponieważ podaje „spis" ludności izraelskiej.

Numerować (łac.), cyfrować, oznaczyć cyframi.

Numerus clausus (łac., „zamknięta liczba"), system, polegający na tem, że do pewnego zawodu albo urzędu dopuszcza się pewną zgóry oznaczoną ilość osób. N. c. istnieje czasami także w szkołach akademickich, związkach i t. d.

Numidja, staroż. państwo w płn.-zach. Afryce (dzisiejszy wsch. Alger). Numidowie (z greck. nomadowie) słynęli jako świetni jeźdźcy, a dzielili się na Massesyljów i Massyljów, na zach. i wsch. od rz. Ampsagi (dziś Wadi el-Kebir). M. in. królem N. był słynny Jugurta. W 106 r. przed Chr. oddali Rzymianie zach. część kraju Mauretanji, a wsch. rozdzielili między rodzinę królewską. Po bitwie pod Tapsus stała się N. prowincją rzymską, lecz cesarz August oddał część N. na zach. od Ampsagi Jubie II. Najważniejszemi miastami N. były: Hippo, Zama, Lambessa i Cirta.

Numizmatyczna literatura polska. Właściwy jej rozwój jako odrębnej nauki pomocniczej historji przypada na w. XIX., chociaż już i w. XVIII. wydał dzieła cenne w tej dziedzinie np. Braun, Ausführlich historischer Bericht über polnisch — und preussisches Münzwesen, Elbląg 1722. Niżej podane zestawienie obejmuje jedynie najważniejsze prace:

I. Dzieła ogólne oraz wydawnictwa źródłowe: **Lelewel, o monecie pol-**

skiej, Poznań 1863; Ryszard, Bibljografja numizmatyczna polska, Kraków 1882; Stronczyński, Dawne monety polskie, Piotrków 1883; E. Hutten-Czapski, Catalogue de la collection des medailles et monnaies polonaises; Kirmis, Handbuch der polnischen Münzkunde, Poznań 1892; Gumowski, Podręcznik numizmatyki polskiej, Kraków 1914; tenże, Monety polskie, Warszawa 1924; Friedensburg, Schlesische Münzgeschichte im Mittelalter, Cod. dipl. Sil. XII., XIII., XXIII.

I. Czasopisma perjodyczne: Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne, organ krakowskiego Towarzystwa numizmatycznego, wychodzi od r. 1889, dotąd tomów XIII. Zawiera cały szereg cennych prac numizmatycznych od epoki wczesnohistorycznej do dzisiejszej doby.

III. Opracowania: 1. Epoka przedhistoryczna: Sadowski, Drogi handlowe Greków i Rzymian, Kraków 1879; Gumowski, Wykopaliska monet polskich z X. i XI. w., Kraków 1905; Fredrich, Funde antiker Münzen in der Provinz Posen, Poznań 1909; Schwandt, Westpreussische Münzkunde, Gdańsk 1905.

2. Wiek X.—XIII.: Stronczyński, Pieniądze Piastów, Warszawa 1847; Gumowski, O grzywnie i monecie piastowskiej, Kraków 1908; tenże, Pierwsze denary doby piastowskiej; Grodecki, Mincerze w wczesnem średniowieczu polskiem, Kraków 1928.

3. Wiek XIV.—XV.: Piekosiński, O monecie i stopie menniczej, Kraków 1876; Vossberg, Geschichte der preussischen Münzen, Berlin 1842; Stupnicki, O monetach halicko-ruskich, 1865; Gumowski, Numizmatyka litewska wieków średnich, Kraków 1921.

4. Wiek XVI.: Zagórski, Monety dawnej Polski, Warszawa 1845; Grażyński, Reformy monetarne w Polsce; Gumowski, Wpływy polskie na pieniężne stosunki Śląska, Kraków 1918; Szelągowski, Pieniądz i przewrót cen w XVI. i XVII. wieku, Lwów 1905; Tymieniecki, Zarys do dziejów mennic koronnych, Kraków 1916; Gumowski, Mennica wileńska w XVI. i XVII. w.

5. Wiek XVII.: prócz poprzednio wymienionych też Jasiński, Beiträge zur Finanzgeschichte Polens, Poznań 1910.

6. Wiek XVIII.: Gumowski, Monety saskopolskie, Kraków 1910; Konopczyński, Przesilenie monetarne za Augusta III., Ekonomista 1910; Plage, Okres Stanisława Augusta w numizmatyce polskiej, Kraków 1913.

7. Okres porozbiorowy: Plage, Monety bite dla prowincyj polskich, Kraków 1906; Jerzy Michajłowicz, Russkaja monjety czekanennyja dla Prussji, Gruzji, Polszy i Finlandji, Petersburg 1893; Solski, Polska moneta papierowa, Lwów 1921—1923.

Numizmatyczne towarzystwa, stowarzyszenia znawców i miłośników monet. Ważniejsze zagran. znajdują się w Wiedniu, Monachjum, Frankfurcie nad Menem, Londynie, Paryżu, Brukseli, Nowym Jorku, Medjolanie, Amsterdamie, w Bernie Szwajcarskim, Berlinie, Kopenhadze. Przeważna ich część wydaje własne czasopisma. Międzynarodowe kongresy numizmatyczne odbywają się od 1892 r., mianowicie w 1900 w Paryżu, w 1903 w Rzymie, w 1910 w Brukseli. W Polsce istnieją t. n. w Krakowie (od 1888), Lwowie, Poznaniu i Warszawie. Własne czasopismo posiada t. n. w Krakowie (Wiadomości numizmatyczno - archeologiczne, 1889—1930, t. 13) oraz we Lwowie („Zapiski"). Obecnie planowane jest utworzenie związku polskich t. n. Ogólnopolskie zjazdy numizmatyczne odbyły się w 1914 w Krakowie oraz 1929 w Poznaniu.

Numizmatyczny gabinet, systematycznie uporządkowany, pozostający pod opieką fachowca zbiór monet lub przedmiotów, pokrewnych im techniką lub przeznaczeniem, także pieczęci i t. p. wraz z kopjami i falsyfikatami. Zbieranie monet, najpierw starożytnych, zjawia się w czasach Odrodzenia (od XIV. w., Petrarka jest jednym z pierwszych znanych zbieraczy monet) i rozszerza się w XVI. w. Wnet posiadanie g. n. staje się aspiracją każdego niemal dworu panującego. Z tych właśnie zbiorów powstają w ciągu XIX. w. dzisiejsze wielkie zbiory państwowe, najważniejsze w Paryżu, Londynie, Wiedniu, Berlinie, Petersburgu. Nie brak również i zbiorów prywatnych zbieraczy. Wykaz zbiorów monet i wydawanych przez nie katalogów podaje Gnecchi, Guida numismatica universale. (4 wyd. 1903).

Numizmatyka (greck. nomisma, „ustawowy środek wymienny"), nauka o pieniądzu, zarówno z punktu historyczno-prawnoustrojowego, jak gospodarczego i historyczno-artystycznego; obejmuje więc naukę o prawie menniczem, administracji menniczej, technice menniczej, wartości i stopie menniczej, obrazie i napisie na monetach, wszystko w rozwoju genetycznym. W ten sposób jest n. nietylko nauką pomocniczą historji, lecz także samodzielną nauką źródłową. Podstawę jej stanowią w pierwszym rzędzie monety, następnie, w miarę wzrostu zasobu źródeł historycznych, także inskrypcje, zapiski, układy państwowe, dokumenty nadawcze, rozporządzenia, akty mennicze i skarbowe, rachunki za bicie monety, papiery kupieckie i t. d. N. obejmuje także naukę o innych (przeważnie niepaństwowych) środkach obiegowych (jak przedmonetarne rodzaje pieniądza, pieniądze papierowe i t. d.), oraz o przedmiotach, pokrewnych monecie tylko pod względem materjału i techniki, zwłaszcza o medalach i oznakach pamiątkowych. — N. powstała z naukowego opracowywania zbiorów monet i początkowo obejmowała wskutek tego tylko monety starożytne. Pierwszy opracowywał je systematycznie Eckhel („Doctrina numorum veterum", 8 t., 1792—98). Początek n. średniowieczno-nowożytnej dał wnet potem J. Mader. Od tego czasu powstała olbrzymia literatura numizmatyczna, z niej najważniejsze dzieła:

A. Krótkim zwięzłym podręcznikiem n. polskiej jest M. Gumowskiego „Podręcznik numizmatyki polskiej", 2 t., 1914, obejmujący okres od początków państwa polskiego do r. 1831 wraz z monetami księstw lennych. W literaturze niemieckiej ogólne wprowadzenie dają: Stückelberg, Der Münzsammler (1899) oraz Dannenberg, Grundzüge der Münzkunde (3 wyd. 1912).

B. Mennictwo starożytne: Mommsen, Geschichte des röm. Münzwesens (1860, lepszy jest powiększony przekład francuski Duc de Blacas'a 1865—75); E. Babelon, Traité des monnaies grecques et romaines (1901—10); Head, Historia numorum (2 wyd. 1911, greckie monety); Bernhart, Handbuch zur Münzkunde der röm. Kaiserzeit (1926, 2 t.); Catalogue of Greek (Roman, Byzantine) Coins, wydawany przez British Museum (od r. 1873) jak i przez gabinety numizmatyczne w Paryżu, Berlinie, Wiedniu, Glasgow; Imhoof-Blumer, Monnaies grecques (1883); dalej wydawnictwa Akademji w Paryżu („Recueil des monnaies grecques d'Asie mineure", od 1904) i w Berlinie („Die antiken Münzen Nordgriechenlands", od 1898; „Die ant. M. Mysiens", od 1913); wkońcu dzieła: L. Müllera, Svoronosa, E. I. Haeberlina, E. A. Sydenhama, Gnecchi'ego; por. Anson, Greek Coin Types (1911—16, 6 t.); Regling, Die antike Münze als Kunstwerk (1924).

C. Średniowieczne i nowożytne monety: Engel i Serrure, Traité du numismatique du moyen âge (1890—1905, 3 t.) oraz Numismatique moderne et contemporaine (1898—99, 2 t.); Friedensburg, Münzkunde und Geldgeschichte der Einzelstaaten (1926). Zbiory dokumentów odnoszących się do mennictwa: n. p. Ruding Annals of the Coinage of Great Britain and its Dependencies (1840, 3 t.); Saulcy, Recueil des documents relatifs à l'histoire des monnaies frappées par les rois de France (1879). Herby na monetach zestawia Rentzmann (Numismatisches Wappenlexikon, 1876, nowe wyd. 1924). Skróty na monetach objaśniają m. i. Rentzmann (Numismat. Legendenlexikon des Mittelalters und der Neuzeit, 1865—66; dodatek 1878), Schlickeysen (Erklärung der Abkürzungen auf Münzen, 3 wyd. 1896) i Capelli („Lexicon abbreviaturarum", 1901). Słowniki numizmatyczne: m. i. Halke (1909), fachowy słownik w 7 językach ułożył S. Ambrosoli („Vocabolarietto dei numismatici in sette lingue", 1897).

D. Dla orjentalnej n. szczególne znaczenie posiada „Catalogue of the Oriental and Indian Coins in the British Museum" (1875—1914, 16 t.), dalej katalogi wielu innych zbiorów państwowych.

E. O obecnych stosunkach menniczych ob. dzieła o charakterze podręcznikowym: Klimpert, Lexikon der Münzen, Masse und Gewichte (2 wyd. 1896); Nelkenbrecher i Neubauer (20 wyd. 1877); Blind (1906); Haupt, Histoire monétaire de notre temps (1886) oraz Arbitrages et parités (8 wyd. 1894). Coraz więcej znaczenia dla n. zyskują też od r. 1890 licytacyjne katalogi wielkich antykwarjatów zagranicznych, a to przez bogaty materjał ilustracyjny.

Czasopisma: „Revue numismatique" (od 1836); „Revue belge de numismatique" (od 1842); „Numismatic Chronicle" (od 1838); „British Numismatic Journal" (od 1904); „Schweizerische numismat. Rundschau" (od 1891); „Rivista italiana di numismatica" (od 1888); „Journal international d'archéologie numismatique" (od 1898); „American Journal of Numismatics" (większe znaczenie dopiero od r. 1908); „Numismatic Notes and Monographs" (od 1920); „Zeitschrift für Numismatik" (od 1874); „Numismat. Literaturblatt" (od 1880); „Berliner Münzblätter" (od 1880); „Frankfurter Münzzeitung" (1899—1921, do 1901 jako „Münzblätter"); „Numismat. Zeitschrift" (od 1874). — Por. Numizmatyczna literatura polska.

Nummulitowy wapień, wapień, zawierający dużą otwornicę Nummulites. W Polsce wapienie te znane są z eocenu tatrzańskiego.

Nummus (Numus, łac.), moneta; zwłaszcza tyle co sesterc.

Nun (Non, Los Morrelos), przylądek na płd.-zach. wybrzeżu Marokka, przy ujściu Wadi Draa, naprzeciw wysp Kanaryjskich.

Nun (Rio N.), jedno z ramion delty Nigru.

Nun (Wadi Nun), kraina w płd.-zach. Marokku, nad Atlantykiem i rzeką N. (Assaka), na płn. od Wadi Draa ze 144 km² i 45.000 mieszk. Stolicą jest Ogulmin (Glimim).

Nun (Nunu), staroegipskie bóstwo wód.

Nunatak (z eskimos.), wzniesienie skalne, sterczące z pośród pokrywy lodowcowej.

Nunc est bibendum (łac.), „teraz należy pić", początek ody Horacego (I., 37).

Nuncjusz, poseł i pełnomocnik papieża, dyplomatyczny jego zastępca na świeckich dworach (od XVI. w.). Rozróżnia się n. 1-szej i 2-giej klasy (internuncjusz w małych państewkach); od czasu kongresu wied. są dziekanami korpusu dyplomatycznego. N. będący kardynałem, nosi tytuł pronuncjusza.

Nuncupatio, w starorzymskiem prawie słowa towarzyszące mancypacji (ob. Mancipatio).

Nundinae (łac., od novem dies), u Rzymian dni targowe. Między dwoma targami mijał okres 7 dni. Trzy dni targowe (tres n.) obejmowały okres 17 dni (Trinundinum), w czasie których należało opublikować wniesione projekty nowych ustaw.

Nuneaton, miasto w Warwickshire (Anglja), nad kanałem Coventry, przy kolei: Londyn—Stafford z 41.875 mieszk. Przemysł żelazny, włókienniczy i ceramiczny.

Núñez, 1. Pedro, zwany też Nonius lub Nunnius, matematyk portugalski, (1492—1577); przypisują mu odkrycie noniusza.

2. Rafael, kolumbijski mąż stanu, (1825—1894), 1854 minister skarbu, następnie kilkakrotny prezydent, zasłużony około rozwoju państwa.

G. Núñez de Arce.

Núñez de Arce Gáspar, poeta hiszp., (1834—1903), autor dramatów (wyd. zbior. 1879), z któ-

rych największe powodzenie miał „El haz de leña“ („Wiązka gałęzi“, 1872), sławę zawdzięcza przedewszystkiem: „Gritos del combate“ (1875), „Última lamentación de Lord Byron“ (1879), „La selva oscura“ (1879), „La visión de Fray Martín“ (1880), „El Idilio“ (1883), „La pesca“ (1884), „Maruja“ (1886), „Sursum Corda“ (1900). Odznacza się polotem wyobraźni, siłą wyrazu i głębią myśli.

Núñez y Rodriguez Emilio, kubański mąż stanu, * 1855, 1899 członek zgromadzenia ustawodawczego Habany, 1900 jej gubernator, 1913 minister rolnictwa Kuby, 1916 wiceprezydent republiki.

Nunivak, wyspa na morzu Beringa, u wybrzeża zach. Alaski, pod 60° szer. płn., zbudowana z piaskowców i law bazaltowych, ma 6.000 km² i ok. 170 mieszk. eskimoskich.

Nunut, instrument muzyczny ludów Oceanji, używany przy uroczystościach religijnych; dźwięk wydobyty dłonią, przesuwaną po języczkach drewnianych, podobny do krzyku osła.

Nuoro, stolica prowincji N. na Sardynji (Włochy) z 7.770 mieszk.

Nuova Antologia, najznamienitszy włoski dwutygodnik naukowy, literacki i artystyczny, założ. w r. 1866.

Nupe (Nyfe), kraina w Nigerji (Afryka), przy ujściu rz. Binue do Nigru z ok. 15.000 km² i ok. 650.000 mieszk. Kraj jest żyzny i słynie z tkactwa. Stolicą jest B i d a. Ongiś stanowiło N. największe lenne państwo Sokota.

Nupe, szczep Sudańczyków, zajmujący się pierwotnem rolnictwem, o stosunkowo wysoko rozwiniętej technice obróbki metali i szkła; królów swych grzebią w katakumbach.

Nuphar Sm., ob. Grążel.

Nur ed-din Mahmud, sułtan Seldżuków (1118—1174), panował w Syrji i Egipcie, waleczny i sprawiedliwy, walczył z powodzeniem przeciw krzyżowcom, obalił 1169 kalifat Fatymidów w Egipcie.

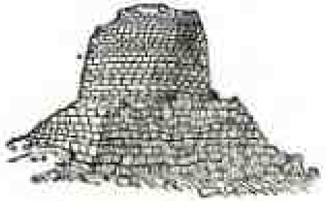

Nuragi na Sardynji.

Nuragi, wieże kamienne w kształcie ściętego stożka, wys. 10—20 m, szer. 6—18 m, często spotykane na Sardynji; są one zabytkami młodszej epoki kamiennej, a używano ich jako mieszkań aż do czasów cesarstwa. Podobnemi zabytkami są talajoty na Balearach i broksy (brochs) w Szkocji.

Nürburg Ring, tor dla wyścigów samochodowych koło Adenau w Nadrenji (Niemcy), zbudowany w 1927. Ma on 29 km długości, 17,5% nachylenia i 300 m różnicy wysokości.

Nurczyk, lewoboczny dopływ rz. Nurca w pow. Bielsk, długi 38 km, uchodzi powyżej m. Boćków.

Nurek (Uria Briss), ptak z rodziny Alcidae, charakteryzuje się długim, prostym, mocno zaostrzonym dzióbem, 12 sterówek, skrzydła małe, spiczaste. Na płn. żyje n. n u r n i k (U. grylle L.), czarny, na skrzydłach wielka biała plama; spód ciała zimą biały. Nad Bałtykiem zjawia się bardzo rzadko. N. n u r z y k (U. troile K.), nad Bałtykiem w zimie dość częsty, ma głowę, szyję i wierzch ciała brunatno-czarny, brzuch i pas przez skrzydło biały, w zimie szyja biała.

Nurkowanie, zdolność przebywania przez dłuższy czas pod wodą. Ponieważ nadweręża ono płuca i serce, nie trzeba go nadużywać. Pływacy zawodowi ustanowili rekord przeszło 5-minutowego n.

Nurkowanie u s a m o l o t u, skierowanie samolotu pod ostrym kątem do ziemi. Zdolność szybkiego n. jest pożądaną u samolotów myśliwskich, gdyż z nią się łączy szybkie przeprowadzenie ataku na przeciwnika, względnie szybka ucieczka. N. na pełnym gazie, wzgl. szybkie wyprowadzenie z n. wymaga dużej wytrzymałości samolotu, z uwagi na niezwykle wielki napór powietrza na jego powierzchnię nośną.

Nurkowce, ob. Podwodne łodzie.

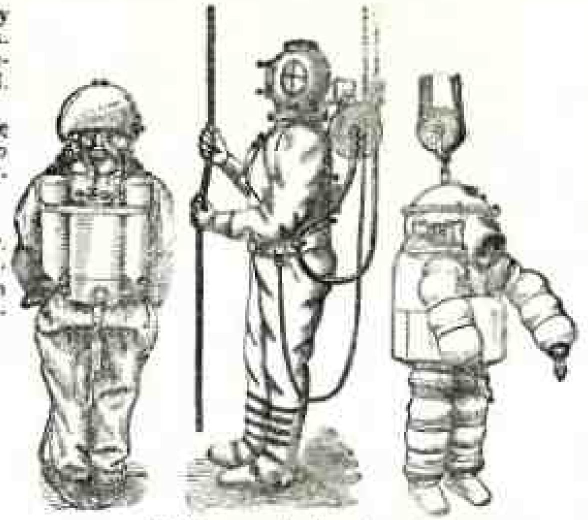

Strój i przyrządy do nurkowania.

Nurkowe przyrządy, mają za zadanie umożliwić pracę pod wodą. Dzielą się na: d z w o n y n u r k o w e i u b r a n i a n u r k o w e. Dzwony, czyli skrzynie nurkowe (ob. Fundament), mogą być używane tylko na nieznacznej głębokości, ubrania dozwalają na opuszczenie się w znaczniejsze głębiny i względnie swobodne poruszanie na dnie. Poza gumowem odzieniem i butami obciążonemi ołowiem, jest najważniejszą częścią ubrania szczelny hełm, ze szklanem okienkiem. Pod hełm wprowadza się powietrze do oddychania. Przy dawnych aparatach tłoczono powietrze pompą przez rurę do zbiornika, umieszczonego na plecach nurka; przy nowszych zabiera nurek zapas ściśnionego powietrza w zbiorniku, podobnie, jak przy pożarnych przyrządach ratowniczych. Nurka spuszcza się

pod wodę na linie. Porozumienie z powierzchnią odbywało się dawniej zapomocą linki sygnałowej, obecnie telefonicznie. Dawne aparaty umożliwiały przebywanie przez 4—5 godz. na głębokości do 20 m, 1½ godz. na głębokości do 30 m pod wodą; nowsze dozwalają osiągnąć głębokość do 40 m. W ostatnich latach skonstruowano strój nurkowy, pozwalający dotrzeć do głębokości 100 m, dzięki stalowemu pancerzowi, zabezpieczającemu nurka przed wielkiem ciśnieniem wód głębinowych. Z a s t o s o w a n i e p r a c y n u r k a: przy doraźnej naprawie podwodnych części kadłuba statku, przy wydobywaniu okrętów zatopionych i połowie pereł i korali.

Nurków choroba, występuje, skoro z pod wysokiego ciśnienia, panującego w ubiorze nurka, ten wydostaje się nagle na powierzchnię wody. Przez nagłe uwolnienie się gazów absorbowanych w krwi, w czasie kiedy nurek znajdował się pod wysokiem ciśnieniem, przychodzi do zaczopowania naczyń krwionośnych i rozdarcia tkanek i stąd do krwotoków mózgu, z nosa, ust, żołądka, płuc i t. d. Podobne objawy występują przy t. zw. chorobie kesonowej, której ulegają czasami robotnicy, zajęci przy budowie fundamentów podwodnych (ob. Fundament).

Nürnberg, ob. Norymberga.

Nurowate (nury, Colymbidae), rodzina ptaków, charakteryzująca się nogami całopletwowemi. Głowa wielka, szyja krótka, skrzydła długie, kończyste, upierzenie ante zmienia się z wiekiem i porą roku. P e r k o z d w u c z u b y (Lophaethya [Colymbus, Podiceps] cristata L.) dochodzi 62 cm długości, w Polsce pospolity, ma na wierzchu głowy dwa czarniawe czuby. P e r k o z p e r k o z e k (Podicipes fluviatilis L.) długości 25 cm, zwierzchu oliwkowo-czarny pod spodem ciemno-popielaty, nad Bałtykiem oraz w głębi kraju pospolity. Żywi się owadami. P e r k o z z a u s z n i k (Dytes auritus L.) długości 32 cm, zwierzchu czarny, spód biały. Pospolity w Polsce, na zimę odlatuje.

Nursia, ob. Norcia.

Nurt, główny prąd w rzece, struga wodna w jej obrębie, posiadająca największą chyżość i stanowiąca jakby oś dynamiczną rzeki.

Nurzec, prawoboczny dopływ Bugu, długi 103 km w pow. Bielsk. Przepływa koło Brańska i Ciechanowca, a uchodzi powyżej m i a s t e c z k a N u r u (pow. Ostrów 1,363 mieszk.), dawnej stolicy ziemi Nurskiej w woj. mazowieckiem. W dolnym biegu tworzył N. granicę b. Kongresówki.

Nus (greck.), rozum, duch, zdolność myślenia.

Nusbaum Henryk, lekarz polski, * 1849, neurolog, profesor hon. na uniwersytecie w Warszawie, gdzie wykładał logikę oraz filozofję medycyny, napisał liczne prace naukowe, m. i.: „O metodzie rozpoznawania chorób“ (1877), „O wrażeniach zmysłowych“ (1886), „O żywieniu się i pokarmach“ (z L. Nenckim, 1887), „O natężeniu w zjawiskach patologicznych“ (1892).

Nusbaum-Hilarowicz, 1. Józef polski zoolog, (1859—1917), studjował w Warszawie, następnie we Francji i w Niemczech. 1892 został prof. Akademji Weterynarji we Lwowie. Ogłosił szereg prac, głównie z zakresu anatomji porów-

J. Nusbaum-Hilarowicz.

nawczej i embrjologji różnych działów zwierząt. Z ważniejszych należy wymienić: „Rozwój organów płciowych owadów“ (1884), „Stosunek ucha do pęcherza pławnego u ryb“ (1883), „L'embryologie d'Oniscus“ (1886), „Embryologja i histogenja Isopodów“ (1892), „Rozwój krwi i serca u płazów“ (1891), „Rozwój przysadki mózgowej u ssaków“ (1896) i w. in. Z podręczników: „Podręcznik zoologji“ (1894), „Ogólna historja rozwoju“ (1887), „Anatomja porównawcza“ (2 t., 1899). Popularyzował wiedzę przyrodniczą w ogólnie znanych pracach, jak n. p.: „Z zagadnień biologji“ (1899), „Z zagadek życia“ (1900), i t. d.

2. Tadeusz, syn poprz., prawnik polski, * 1887, studjował we Lwowie, prof. Wolnej Wszechnicy Polskiej w Warszawie; nap.: „Polski Trybunał administracyjny“ (1925) i i. prace, dotyczące polskiego postępowania administracyjnego.

Nusle, wsch. dzielnica Pragi (Czechy) z 29.675 mieszk.

Nušić Bronisław, pisarz serbski, * 1864, dyrektor teatru, później naczelnik wydziału sztuki w Białogrodzie (1918—23), autor utworów prozą, nowel i zwłaszcza feljetonów, w których celuje, poezyj, oraz utworów dramatycznych; uważany za najwybitniejszego komedjopisarza jugosłowiańskiego, odznaczający się dobrem poczuciem sceny, żywością akcji i dialogu („Podejrzana twarz“, „Protekcja“, „Poseł ludowy“, „Pani ministrowa“ i i.).

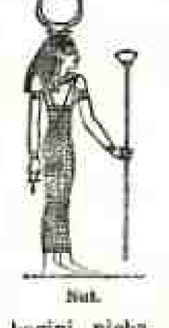

Nut.

Nut, egipska bogini nieba, małżonka boga ziemi Geb; uważano ją za matkę bóstw Ozyrysa, Seta, Izydy i Neftys.

Nuta charakterystyczna, w muzyce dźwięk, mający tę własność, że „prowadzi“ do najbliż-

szego półtonu, stąd nazwa t o n u p r o w a d z ą c e g o, „note sensible", czyli „nuta czuła". Każdy krzyżyk lub bemol, podwyższające lub obniżające ton akordu tonicznego lub ton jednego z akordów dominantowych, wprowadzają ton, który działa jako n. ch., t. zn. budzi oczekiwanie półtonu, postępującego w górę lub w dół. N. ch. nazywa się w szczególności półton przed toniką, a więc np. h w C-dur (subsemitonium modi). Akustycznie wyraża stosunek półtonu 15 : 16 (16 : 15).

Nuta choralna, w późnem średniowieczu używana dla notowania melodyj gregorjańskich, oznaczająca tylko wysokość interwali, a nie podająca rytmicznej wartości nut. Przejęto ją z dawnych neum (ob.), nadano jej tylko formy kanciaste, co ułatwiło ścisłe oznaczenie wysokości nut.

Nutacja (łac.), odkryte przez Bradleya 1747 „kołysanie" się osi ziemskiej dokoła średniego położenia. N. polega na tem, że biegun opisuje w ciągu 18,7 lat elipsę, której półosi wynoszą 9,21 i 6,90 sekund łuku. Wartość dłuższej osi oznacza się nazwą s t a ł e j n. — W teorji bąków wirujących nazywamy n. drobne ruchy osi symetrji bąka, zakłócające regularną precesję.— W m u z y c e: spisywanie nut, ob. Nuty.

Nutka, plemię Indjan Wakaszów z zach. brzegów wyspy Vancouver (Am. Pin.).

Nutramina, p. Witaminy.

Nutria, handlowa nazwa futra z płd.-amerykańskiego bobra błotnistego. Skórka pokryta jest gęstym, złocisto-brunatnym puchem. Sierść zostaje przy przeróbce wyskubana.

Nutritio (łac.), odżywianie; n u t r i x, żywicielka, karmicielka.

Nutowe pismo, ob. Nuty.

Nutowy klucz, ob. Klucz i Nuty.

Nutowy system, zbiorowe pojęcie na określenie wszystkich znaków pisma nutowego; ob. Nuty.

Nuty (z łac. nota, „znak"), oznaczają w muzyce wysokość dźwięku i jego wartość rytmiczną. Nasze pismo nutowe określa zapomocą nut, umieszczonych wyżej lub niżej na linjach systemu nutowego, w y s o k o ś ć d ź w i ę k u. Absolutną wysokość podają k l u c z e (ob. Klucz). Każdy dźwięk skali diatonicznej ma dzisiaj nazwę liter alfabetu podobnie, jak to było w początkach rozwoju pisma nutowego (C D E F G A H). Krzyżyki, bemole, pojedyncze i podwójne oznaczają chromatyczne zmiany w wysokości dźwięków. Do oznaczenia w a r t o ś c i r y t m i c z n e j służy kształt nuty: brevis 𝅜 = podwójna nuta cała; semibrevis 𝅝 = cała nuta; półnuta 𝅗𝅥; ćwiartka ♩; ósemka ♪; kilka ósemek łączy się kreską: ♫; szesnastka 𝅘𝅥𝅯, ewent. ♬; trzydziestodwójka 𝅘𝅥𝅰, ewent. ♬; $^{1}/_{64}$ = 𝅘𝅥𝅱 ewent. ♬.

Dawne pismo mensuralne nie znało podziału na takty; dopiero wiek (XVI.) wprowadził k r e s k i t a k t o w e dla łatwiejszego przeglądu rytmicznych stosunków. Przy kluczu umieszcza się znak taktowy. Tempo reguluje m e t r o n o m. Dla dynamiki służą znaki crescenda i decrescenda < >. Pozostałością dawnych neum są ozdobniki czyli z n a k i o r n a m e n t y k i. Jednoimienne tony różnych oktaw oznacza się jako oktawę: subkontra, kontra, wielką, małą i 1-, 2-, 3- i 4-kreślną oktawę.

R o z w ó j p i s m a n u t o w e g o. Najstarsze próby stworzenia pisma nutowego występują u tych ludów, które w najdawniejszych czasach miały już pismo wyrazowe (Chińczycy, Indowie, Grecy). Ich pismo muzyczne składało się z liter lub z liczb, oznaczających nie wysokość dźwięku, lecz jego położenie na instrumencie. N. jest zatem znakiem, wskazującym, w którem miejscu należy ją wziąć na gryfie. Niektóre z tych pism utrzymały się długo, np. w tabulaturach na lutnię, gitarę, mandolinę. Dopiero w średniowieczu wprowadzono dla nauki śpiewu kościelnego pismo, przedstawiające poglądowo przebieg linji melodyjnej (n e u m y, ob.), ale bez ścisłego, dokładnego oznaczenia wysokości interwali. Zadanie to spełniło p i s m o m e n s u r a l n e, określające zarazem rytmiczną wartość nut. Wprowadzenie k r e s e k t a k t o w y c h było ostatnim etapem w rozwoju pisma nutowego. Wszystkie późniejsze próby uproszczenia i zmian nie mają zasadniczego znaczenia. — Por. Tabl. poza tekstem.

Nux (łac.), orzech, p. Owoc.

Nux vomica, p. Strychnos i tabl. Lekarskie rośliny (1).

Nuytsia R. Br., rodzaj, należący do Loranthaceae, nie pasorzytuje. Jedyny gatunek N. floribunda R. Br., rośnie w Australji.

Ny (duńsk., szwedz.), „nowy".

Nyâya, system filozoficzny, ob. Indyjska filozofja.

Nyborg, miasto i miejscowość kąpielowa na wsch. wybrzeżu Fionji (Danja) z 9.782 mieszk. Posiada zamek z 1170 r. (obecnie muzeum) oraz budowę okrętów, przemysł metalurgiczny i papierowy, a wreszcie port handlowy. 14 listop. 1659 odniosły tu połączone wojska polskie (pod Czarnieckim), cesarskie, duńskie i brandenburskie zwycięstwo nad Szwedami.

Nyctaginaceae (d z i w a c z k i), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Centrospermae. Należą tu tak rośliny drzewiaste jak i zioła. Kwiaty otoczone nazewnątrz utworem często barwnym, kielichowatym, okwiat pojedynczy, niepozorny, 5-cio dzielny, słupek 1-no komorowy o 1-nym zalążku. Występują głównie w Ameryce tropikalnej. Najważniejszy rodzaj Mirabilis.

Nyctea, ptak, p. Sowy.

Nycticorax, p. Ślepowron.

Nyiregyhaza, miasto w komitacie Szabolcs-Ung (Węgry), przy kolei: Csap—Debreczyn z 43.340 mieszk. i znacznym przemysłem.

Nyírség, wyżyna nad rz. Cisą w komitacie Szabolcs (Węgry), pokryta wydmami piaszczystemi i jeziorami sodowemi, obecnie przeważnie uprawna. Ośrodkiem jest N y i r e g y h a z a.

Nyj (Nijam), miał być starosłowiańskiem bóstwem śmierci (według innych była niem Nija), które odbierało cześć głównie w Gnieźnie i Niemczy (Śląsk); opiekowało się ono zmarłymi i życiem pośmiertnem.

Nyköbing, nazwa kilku miast w Danji. Największe z nich, na wyspie Falster, w okręgu Maribo ma 13.541 mieszk. oraz przemysł cukrowniczy, spożywczy, tytoniowy i port.

Nyköping, stolica Sudermanji (Södermanland) w Szwecji, nieopodal od ujścia rz. N y k ö p i n g s å do Bałtyku z 13.560 mieszk. Posiada ruiny zamku N y k ö p i n g s h u s (XII. w.), muzeum oraz przemysł włókienniczy, fabr. mydła, lamp i mebli.

Nyktalopia (greck.), dzienna ślepota, objaw polegający na lepszem widzeniu o zmierzchu niż za dnia, występuje u zwierząt nocnych, u ludzi przy zupełnej ślepocie barw oraz przy niektórych chorobach oczu. P. Hemeralopia.

Nyktophobia (greck.), lęk przed ciemnością na tle nerwowem.

Nykturia (greck.), oddawanie moczu w nocy, ob. Enuresis.

Nyland (fiń. Uusimaa), prowincja w Finlandji, nad zatoką Fińską z 12.139 km² i 473.281 mieszk., ze stolicą H e l s i n k i.

Nymburk, miasto w żupie Mlada Boleslav (wsch. Czechy), nad rz. Łabą z 11.124 mieszk. Posiada gotycki kościół, resztki murów miejskich, przemysł rolniczy i handel ziemiopłodami.

Nympha (greck.), łechtaczka, ob. Clitoris.

Nymphaea alba.

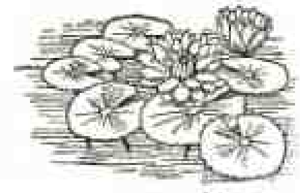

Nymphaea lotus.

Nymphaea L. (g r z y b i e n i e), roślina wodna, należąca do Nymphaeaceae, o dużych liściach, pływających po powierzchni wody. W P o l s c e N. alba L. (g r z. b i a ł e), o kwiatach białych, złożonych z licznych płatków, ułożonych spiralnie, tak długich, jak zielone działki, lub nieco dłuższych. Kłącza grube, pełzające na dnie wód, bogate w substancje mączne, jadalne, używane też do garbowania. N. candida Presl (g r z. p ó ł n o c n e), o kwiatach żółtych, występuje na całym niżu. W Egipcie na Nilu N. lotus L. o kwiatach białych, nasiona jadalne.

Nymphaeaceae (g r z y b i e n i o w a t e), rodzina roślin wodnych, należy do Polycarpicae. Liście zanurzone, pływające lub wystające ponad wodę, kwiaty pojedyncze, obupłciowe, okwiat złożony z 2-ch okółków, których elementy nie różnią się między sobą, lub z 3—6-dzielnego kielicha, z mniej lub więcej licznych płatków korony, ustawionych na skrętnicy, (przyczem kielich powstał z listków okwiatu, korona przez przekształcenie pręcików). Pręcików 3 lub wiele. 3 lub wiele słupków, wolnych lub ze sobą zrośniętych, owocem jagoda. Najważniejsze rodzaje: Nuphar, Nymphaea, Nelumbo, Euryale, Victoria.

Nymphaeoides Hill (Limnanthemum Gmel, g r z y b i e ń c z y k), roślina, należąca do rodziny Menyanthaceae (b o b r k o w a t e, ob. Menyanthes), rośnie na dnie wód. N. peltata (Gmel) Ktze (g. w o d n y), kłącze na dnie wód stojących, liście pływające, długoogonkowe, okrągławe, w nasadzie sercowato wycięte, kwiaty długoszypułkowe, wystające nad wodę, barwy złocisto-żółtej; w Polsce występuje na całym niżu.

Nymphenburg, zamek w okolicy Monachjum, znany ze swej wspaniałej dekoracji wnętrz. W N. znajduje się fabryka porcelany, przeniesiona 1758 z Neudeck, wyrabiająca naczynia stołowe, figurki i popiersia rokokowe biskuitowe (najlepsze wzory: Bustelli i Melchior), znak fabryczny stanowił herb bawarski.

Nymphenburski traktat, zawarty 1741 między Hiszpanją a Karolem Albertem, elektorem Bawarji, miał na celu zapewnienie pierwszej włoskich posiadłości Habsburgów, drugiemu — korony cesarskiej i krajów austrjacko-niemieckich.

Nyon, miasto okręg. w kantonie Waadt (Szwajcarja), nad jez. Genewskiem, przy kolei: Genewa-Lozanna z 5.275 mieszk. Posiada zamek z XVI. w. i wielostronny przemysł.

Nyord, duńska wyspa koło Zelandji z 5 km² i 223 mieszk.

Nyrén Magnus, astronom szwedzki, (1837—1921), od 1868 w obserwatorjum w Pułkowie, 1892—1907 zastępca dyrektora, zasłużył się przez ponowne dokładne wyznaczenie stałych precesji, nutacji i aberacji oraz sporządzenie fundamentalnego katalogu pułkowskiego obserwatorjum. Prace jego ukazywały się przeważnie w „Pamiętnikach Akademji petersburskiej".

Nysa, nimfa góry Nysa, opiekunka Dionizosa, ob.

Nyssa L. (k l ą ż a), rodzaj, należący do Nyssaceae, drzewa lub krzewy o drobnych, zielonawych kwiatach, rosną na torfowiskach płd. Ameryki. N. aquatica L. dostarcza gąbczastego korzenia, zwanego tupelo, używanego w medycynie. Owoce jadalne. Hodowana w europejskich parkach, w jesieni pięknie ubarwiona.

Nystad (fiń. Uusikaupunki), miasto portowe w okręgu Åbo-Björneborg (Finlandja), nad zatoką Botnicką z 4.382 mieszk. 10 września 1721 zawarła tu Szwecja pokój z Rosją, kończący wojnę Północną. W pokoju tym straciła Szwecja Inflanty, Estonję, Ingrję i Karelję.

Nystagmus (grec.-łac.), ob. Oczopląs.

Nyström Johan Fredrik, szwedzki historyk i polityk konserwatywny, (1855—1918), napisał: „De svenska ostindiska kompanierna" (1883), „Handbok i Sveriges geografi" (1895), „Geografiens och de geografiska upptäckternas historia till början af 1800-talet" (1899), wydał: „Hugonis Grotii epistolae ad Ax. Oxenstierna 1633—45" (1889—91, 2 t.).

Nytych (niem. Neuteich), miasto na terenie W. M. Gdańska, w okręgu Wielkie Żuławy z 2.395 mieszk. Fabr. słodu, cukrownia, młyny i handel zbożem.

Nyx (grec.; łac. Nox), personifikacja „Nocy", według Hezjoda córka Chaosu, porodziła ze swym bratem Erebosem Eter, Hemerę (Dzień), Charona, sama zaś Mojry, Kery, Nemesis, Eris, Śmierć, Sen i in.

O.

O, o, 19 litera alfabetu polskiego (15 łac.), służąca na oznaczenie samogłoski tylnej, średniej (ob. Mowa); znak pochodzi z fenickiego ajin.

O w c h e m j i = symbol 1 atomu tlenu; O_3 = symbol 1 cząsteczki ozonu, o- skrót dla orto (w nomenklaturze).

ó, 20 litera alfabetu polskiego na oznaczenie u, pochodzącego z dawnego o długiego, które przeszło w samogłoskę pośrednią między o i u, a następnie w XVI. w. zlało się z u.

Ó (węgier.), w nazwach miejscowości „stary"; przeciwieństwo: Új, „nowy".

O', nowoir. ó ze staroir. aue („wnuk"), służy w jęz. ir. i galijskim do tworzenia patronimików (ob. Nazwisko), np. O'Connell „potomek Connella".

Ö (szwedz., liczba mnoga Öar; duńskie i norweskie Ø, liczba mnoga Øer), wyspa.

Oahu, jedna z wysp Hawajskich z 1.554 km². Wybrzeża wyspy są otoczone wieńcem raf koralowych, a wnętrze przecięte pasmami górskiemi (do 1.230 m). Uprawia się trzcinę cukrową, bawełnę i palmy kokosowe. Stolicą jest H o n o l u l u, a portem wojennym P e a r l H a r b o u r.

Oajaca, ob. Oaxaca.

Oak Park Village, miasto przemysłowe w stanie Illinois (Ameryka Płn.) z 39.858 mieszk.

Oakengates, miasto w Shropshire (Anglja), przy kolei: Wellington—Birmingham z 11.345 mieszk. Kopalnie węgla i żelaza.

Oakham, ob. Rutland.

Oakland, nazwa wielu miast w Stanach Zjedn. Am. Płn., m. i. miasto w Kalifornji, nad zatoką San Francisco z 267.300 mieszk. (200 Polaków). Ważny port handlowy i rybacki (w 1924 r. — 78.708 statków) oraz ośrodek przemysłu (drzewny, jutowy i t. d.) i handlu. Z O. łączą się miasta: Alameda i Berkeley.

Oannes, w babilońskiej mitologji istota o rybiej postaci, z głowie i nogach ludzkich, która nauczyła Babilończyków pisma oraz innych sztuk.

Oats (ang.), owies; por. Quaker Oats.

Oaxaca (Oajaca), stan w płd.-zach. Meksyku z 94.211 km² i 976.005 mieszk., obejmuje częścią pobrzeże oceanu Spokojnego, a częścią góry Sierra Madre del Sur (Zempoaltepec 3.396 m). Główną rzeką jest Rio Verde. K l i m a t na wybrzeżu i w dolinach gorący, jest w górach łagodny i zdrowy. Obszary te są pokryte bogatą roślinnością podzwrotnikową. Z kopalin posiada stan srebro i złoto. Częste są trzęsienia ziemi. L u d n o ś ć (głównie Indjanie, Zapotekowie) trudni się rolnictwem i chowem bydła.

S t o l i c a O. (O a x a c a d e J u a r e z), nad rz. Atoyac ma 27.792 mieszk. i żywy handel. Założona w 1522 przez Hiszpanów na miejscu warowni Azteków Huaxiacac była siedzibą Ferd. Korteza.

Oazy, obszary wśród pustyń pokryte roślinnością, która zawdzięcza swe istnienie źródłom, arteryjskim studniom lub rzekom. Taką wielką oazą nadrzeczną jest Egipt. Najczęściej spotyka się w oazach palmy daktylowe i opuncje, a poza tem zboża, warzywa, wino, melony, tytoń i t. d. Ogromne znaczenie posiadają oazy dla komunikacji, zwłaszcza karawanowej. Do najsłynniejszych należą oazy: Jowisza Amona (Siwah), Mała (Farafrah) i Wielka (Chargeh i Dachel) w płn.-wsch. Afryce; wielkiemi oazami są również: Chiwa, Buchara i Samarkanda.

ob. = obiit (łac., „zmarł").

Ob (tatar. Omar), rzeka na Syberji i Uralu, długa 3.718 km. Powstaje w górach Altaj, gdzie wypływają źródłowe jej rzeki: Bija (235 km) i Katuń (587 km), płynie po opuszczeniu Altaju przez równinę Syberyjską, rozlewając szeroko (tu i ówdzie do 35 km) swe wody i uchodzi poniżej Obdorska kilkoma ramionami do 800 km długiej i 40—85 km szerokiej zatoki Obskiej (Obskaja Guba) na morzu Lodowatem Płn. Dorzecze O. ma 2,948.000 km². Główne dopływy: Czumyt, Inja, Tom, Czułym, Ket, Tym i Wach (z prawej) oraz Czaryż, Alej, Was-Jugan i Irtysz z lewej strony. O. jest rybny i żeglowny, w dolnym biegu jest 140—160 dni wolny od lodów, w górnym zaś 170—185 dni (od maja do września). Przy ujściu O. leży Nowyj Port, mający komunikację z Hamburgiem i Londynem, nad rzeką zaś mamy porty: Barnauł, Kamień i Nowo-Sybirsk. System kanałów łączy O. z Jenissejem.

Obadjasz, jeden z 12 mniejszych proroków w V. w. przed Chr. Księga jego proroctw zawiera proroctwo przeciw Edomitom i zapowiedź wybawienia z niewoli dla Jerozolimy.

Obaliński Alfred, lekarz polski, (1843—1898), studja lekarskie odbył w Krakowie, gdzie 1897 został profesorem zwyczajnym Uniw. Jagiellońskiego i dyrektorem kliniki chirurgicznej. Napisał liczne prace naukowe z zakresu chirurgji, ogłaszane w piśmiennictwie polskiem („Przegląd lekarski", „Medycyna") i niemieckiem. Był znakomitym operatorem.

Oban (Obang, „wielka moneta"), dawne wielkie złote monety japońskie, wydawane jako dary honorowe.

Obbergen Antoni van, architekt flamandzki, † 1611, osiedlił się w Gdańsku w r. 1586, gdzie wykonał liczne budowle, wśród nich ratusz staromiejski, wykończony 1589, szkołę N. P. Marji przy dworze Artusa, 3 domy kaznodziejskie św. Katarzyny (1602), zbrojownie przy Joppengasse i Kohlmarkcie (1605) i in. W latach 1602—1603 przebudował i nadbudował o jedno piętro ratusz w Toruniu, gdzie w r. 1600 przebudował dwór Artusa.

Obbia (Obiat), sułtanat we włoskiem Somali (Afryka) z portem i stolicą O.

Obce ciało (łac. corpus alienum), określenie używane w medycynie na przedmioty w tkankach lub jamach ciała, które normalnie w nich się nie znajdują. Dostały się one tam z zewnątrz lub wytworzone w jednem miejscu zawędrowały w inną okolicę ciała. Do o. c. należą odłamki kostne w ranach, kamienie. O. c. działają drażniąco na otoczenie, wywołują ból, powodują stany zapalne i t. d., często jednak nieszkodliwe. L e c z e n i e polega na usunięciu c. o.

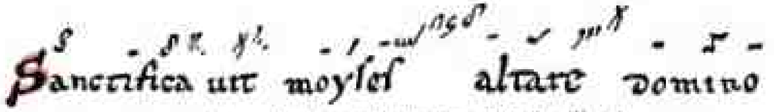

1. Neumy. Kodeks 339 biblioteki w St. Gallen (X. w.).

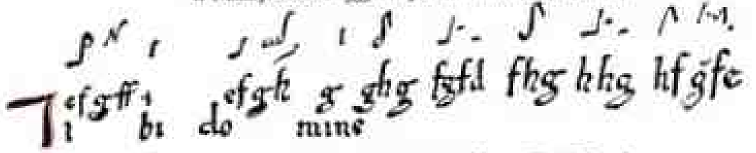

2. Neumy z literami. Antyfonarz z Montpellier (XI. w.).

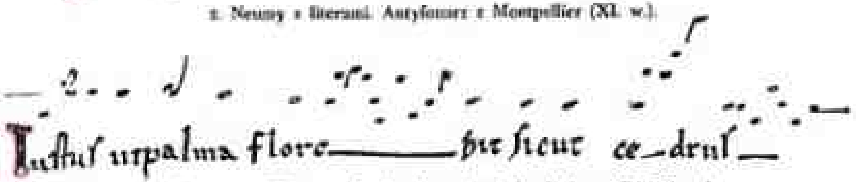

3. Neumy na linji wyrytej, nie zabarwionej. Graduale z Albi (XI. w.).

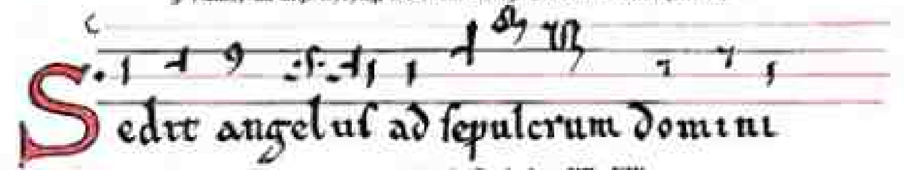

4. Neumy na czterech linjach. Graduale z XII—XIII. w.

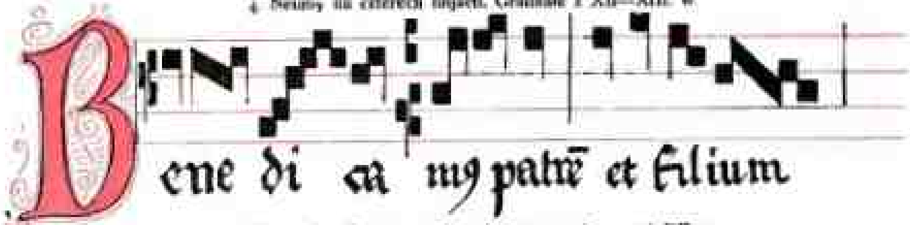

5. Neumy kwadratowe na linjach (nota quadriquarta) XII. w.

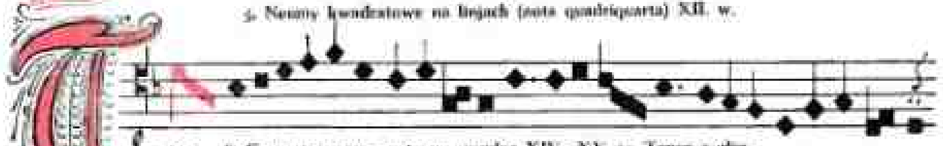

6. Czarno-czerwone nuty menzuralne XIV—XV. w. Tenor 3 głos. »chanson« G. Binchois.

7. Czarne i białe nuty menzuralne XV—XVII. w. Ten sam tenor.

8. Ten sam tenor w transkrypcji dzisiejszej notacji.

9. Ten sam tenor w wartościach nut. skróconych do 1/4.

Obce wyrazy, wyrazy wzięte z obcych języków, istniejące w każdym języku, jako naturalny wynik wzajemnych stosunków kulturalnych. O. w. mogą pozostać w swej pierwotnej postaci, np. hockey, cicerone, bądź też, co ma zwłaszcza miejsce przy o. w. wprowadzonych do języka dawniej, przybrać formę podobną do wyrazów swojskich, np. kościół z łac. castellum, niejednokrotnie przybierając do obcego rdzenia swojskie sufiksy, np. bławatek z niem. blau. W dziejach języka polskiego wyróżniamy okresy wpływów pewnych języków: w średniowieczu przedewszystkiem łacina (kościół, pojęcia oderwane), niemieck. (życie miejskie) i czesk. W czasach nowszych obok łaciny, będącej ciągle źródłem zapożyczeń i częściowo niemieckiego, w XVI. w. j. włoski i ruski, w XVII. w. także j. turecki, w XVIII. j. francuski, w XIX. j. rosyjski, w XX. angielski. Por. M. Arct, „Słownik wyrazów obcych". — Kierunek, tępiący obce wyrazy w języku, bardzo żywy np. u Czechów, nazywamy p u r y z m e m j ę z y k o w y m, tępicieli, p u r y s t a m i. W P o l s c e wychodzi przeważnie temu celowi poświęcone czasopismo „Poradnik językowy".

Obcęgi, narzędzie do chwytania, ściskania, zginania i przecinania materjałów metalowych. Składają się z dwóch ramion, połączonych luźno nitem. Szczęki chwytne mają kształt zależny od celu do jakiego mają służyć o. O. tnące mają szczęki półokrągłe, ostro zakończone; do rur półokrągłe, wewnątrz karbowane; do zginania blachy i drutu wydłużone płaskie; do skręcania blachy i drutu gładkie stożkowate.

Obcy (cudzoziemiec), osoba, nie należąca do danego związku państwowego, a przebywająca na jego obszarze. Rozporządzenie Prez. Rzplitej o cudzoziemcach z 13 sierpnia 1926 (D. U. 465) określa cudzoziemca negatywnie, uważając za niego każdego, kto nie jest obywatelem polskim. Wedle art. 95 konstytucji Rzp. P. z 17 marca 1921, Dz. U. R. P. Nr. 44, poz. 267 „cudzoziemcy używają pod warunkiem wzajemności równych praw z obywatelami państwa polskiego, oraz mają równe z nimi obowiązki, o ile ustawy wyraźnie nie wymagają obywatelstwa polskiego". Ten ostatni warunek jest znany kilku ustawom, jak np. ustawie o państwowej służbie cywilnej, przepisom o służbie w polskiej sile zbrojnej, dalej związane jest z nim czynne i bierne prawo wyborcze do sejmu i senatu (art. 12 i 13 konstytucji) i do sejmu śląskiego i t. d. Poza tem ustawa z 24 marca 1920 (Dz. U. 178) wprowadziła szereg ograniczeń co do nabywania nieruchomości przez cudzoziemców, a to tak przez osoby fizyczne, jak i prawne. O. nie ma prawa pobytu w państwie polskiem bez zezwolenia władz polskich, które udzielają zezwoleń na wjazd, pobyt i przejazd cudzoziemca, prowadzą ewidencję o., (obowiązek meldunkowy, rejestracja, dowód osobisty), wreszcie mają prawo w pewnych wypadkach wydalić cudzoziemca z granic państwa polskiego. Przepisom rozporządzenia o cudzoziemcach nie podlegają osoby, którym przysługuje prawo eksterytorjalności. Ob. też Cudzoziemiec i Obcych prawo.

Obcych prawo (ius albinagii) jest to ogół przepisów, normujących prawa i obowiązki obcych (cudzoziemców). W starożytnem i staro-germańskiem prawie obcy nie miał żadnej ochrony prawnej, w czasach średniowiecznych był traktowany pod względem prawnym o wiele gorzej, aniżeli obywatel. Tak np. obcy kupiec był w miastach znacznie ograniczony w swej działalności handlowej. Prawo nowoczesne dopuszcza obcych do używania równych praw z obywatelami pod warunkiem wzajemności, jednakowoż warunkiem wykonywania pewnych praw i obowiązków jest obywatelstwo państwowe (por. Obcy). Obcy podlega zasadniczo ustawom państwa, na którego terytorjum przebywa; kwestje te reguluje prawo międzynarodowe i specjalne umowy (konwencje). W przeciwieństwie do obywatela obcy nie ma prawa pobytu w państwie, którego nie jest obywatelem, i dlatego istnieje cały szereg przepisów, normujących prawo wjazdu, pobytu i przejazdu obcych. Państwo zastrzega sobie również prawo wydalania obcych z granic swego terytorjum w wypadkach w odnośnych ustawach przewidzianych.

Obdorja (Obdorskij Kraj), równina na Uralu (Rosja), w okręgu Tobolsk, nad dolnym Obem i zatoką Obską aż po Ural (góry Obdorskie). Stolicą jest O b d o r s k z 1.613 mieszk. (rybacy i łowcy).

Obdukcja (z łac.), otwarcie zwłok dla celów naukowych, szczególnie dla urzędowego stwierdzenia przyczyny śmierci; zwyczajnie mogą je przeprowadzać tylko dwaj lekarze, z których jeden musi być lekarzem sądowym; powinien znajdować się przy niej również sędzia. Z przeprowadzonej o. sporządza się protokół. — O g l ą d a n i e z w ł o k jest to badanie zwłok bez sekcji.

Obedientia canonica (łac.), posłuszeństwo kanoniczne, które klerycy winni okazywać swym kościelnym przełożonym; także urząd nadany podwładnemu (obedientiarius). P r z y s i ę g a p o s ł u s z e ń s t w a: przys. składana przez kardynałów, arcybiskupów i biskupów papieżowi, przez niższych duchownych biskupowi, na wierne spełnianie przepisów Kościoła i uległość wobec przełożonego.

Obeid, El-, stolica Kordofanu w płn.-wsch. Afryce, utworzona z 6 wsi i połączona koleją z Kosti (stacja kolei nadnilskiej). Ma ok. 25.000 mieszk., wiele meczetów, przemysł rękodzielniczy i handel.

Obejście, ob. Zagroda.

Obejście, działania części wojsk na nieprzygotowane tyły przeciwnika, związanego walką na froncie. Wymaga szybkiego działania i synchronizacji, aby nieprzyjaciel nie pobił kolejno rozdzielonego wojska.

Obelia, p. Hydrozoa.

Obelisk (greck.), słup kamienny, czworoboczny, wąski, zwężający się jeszcze ku górze, zakończony piramidalnie, był w Egipcie symbolem kultu boga słońca. Stawiano je parami przed domami, bramami świątyń lub grobowców. Najstarszy znany o. znajduje się w Heliopolis. W czasach rzymskich przewieziono kilka o. do Rzymu (jeden na Piazza del Popolo, drugi przed Curia Innocentiana, trzeci stoi przed S. Giovanni in Laterano), 1831 podarował Mehmed Ali Francji o. Ramzesa II., który obecnie stoi

na Place de la Concorde. Z t. zw. „szpilek Kleopatry", wzniesionych przez Tutmozisa III. w Heliopolis, a przeniesionych następnie (25 r. prz. Chr.) do Aleksandrji, znajduje się jeden w New Yorku, drugi od 1877 w Londynie.

Obeliskos (obelos), krytyczny znak do tekstu, używany przez greckich gramatyków (†) w miejscach nieprawdziwych.

Oberalp, przełęcz w grupie Św. Gotarda (Alpy Szwajcarskie), wysoka 2.048 m. Przechodzi przez nią droga i kolej.

Oberammergau, wieś i letnisko w Górnej Bawarji (Niemcy) nad rz. Ammer, przy kolei: Murnau—O. z 2.281 miesz. Słynie z drzeworytnictwa i widowisk pasyjnych, urządzanych tu co 10 lat od 1634 (najbliższe w 1940).

Oberdank Wilhelm, triesteńczyk, jako członek włoskiej irredenty miał 1882 wykonać zamach na Franciszka Józefa; aresztowany w przeddzień zamachu, zginął na szubienicy.

Oberek (obertas), taniec ludowy polski, w rytmie mazurka, szybki, z akcentem równym na każdej z trzech ćwierci. Nazwa pochodzi od nagłych obrotów, które wykonywał przodownik, pociągając za sobą tańczące pary; tańczą go z przytupywaniem. Rytm o. nazywają w Krakowskiem „drobnym", w przeciwieństwie do „wielkiego" rytmu krakowiaka. W Wielkopolsce nosi o. nazwę wyrwas lub drygant. Znamionuje go rozmach, temperament, a nadto rzewny liryzm, zwłaszcza części środkowej, zwykle w Moll. Niektóre mazurki chopinowskie mają charakter o. Poezję jego oddał Henryk Wieniawski w sławnym o. G-dur.

Oberflacht, wieś koło Tuttlingen (Wirtembergja), w której ok. r. 1850 odkopano groby alemańskie z VI—VII. w. po Chr. Zawierają one m. i. wiele przedmiotów drewnianych: trumny, naczynia, świeczniki, przyrządy prząśnicze i tkackie, łuki i strzały, a nawet strunowy instrument muzyczny.

Oberhausen, miasto w Nadrenji (Niemcy), w reg. Düsseldorf, między rz. Ruhr i Emscher, nad kanałem Ren—Herne i Emscher, przytyka do miast. Mülheim, Duisburg, Hamborn, Sterkrade i Essen, a ma 105.436 mieszk. 9 kościołów katol. i 4 ewang. oraz znaczny przemysł żelazny i stalowy, walcownie cynku, fabr. chemikaljów, mebli i szkła. Miasto (od 1874) powstało z połączenia kilku wsi.

Oberhessen, Hesja Górna (ob. Hesja).

Oberhummer Eugen, geograf niemiecki, (* 1859), od 1892 profesor w Monachjum, a od 1903 w Wiedniu, zasłynął z prac z zakresu geografji historycznej dawnej Grecji i staroż. imperjum rzymskiego.

Oberlahnstein, miasto w Hessen-Nassau (Niemcy), przy ujściu rz. Lahn do Renu i kolei: Koblencja—Giessen z 9.487 mieszk., starym zamkiem, dużym portem rzecznym i przemysłem. W 900—1803 należał O. do Moguncji.

Oberland, lesista i jeziorna kraina w zach. części Prus Wsch., obejmująca dzisiejsze powiaty: Pasłęk (Preussisch Holland), Morągi (Mohrungen) i Ostród (Osterode).

Oberon, czwarty księżyc Urana.

Oberon (starofranc. Auberon), król wróżek w „Huon de Bordeaux" (ok. 1220). Występuje później u Chaucera, Spensera, Shakespeare'a („Sen nocy letniej") i w poemacie Wielanda pod tym tytułem.

Ober-Ost, obszar, podległy w czasie wojny światowej niemieckiemu naczelnemu dowództwu na Wschodzie, a obejmujący Kurlandję, Litwę i Białoruś, stanowił przedmiot najbardziej rabunkowej i eksploatacyjnej gospodarki władz wojskowych, które ogołacały kraj z najniezbędniejszych surowców i żywności, równocześnie zaś teren eksperymentów politycznych Ludendorffa, organizującego tam przeciw Polsce separatystyczny ruch białoruski i litewski.

Oberösterreich, Austrja Górna (ob.).

Oberpfalz, ob. Palatynat Górny.

Ober-Salzbrunn (Bad S.), wieś i zdrojowisko na Dolnym Śląsku (Niemcy), w okręgu Wałbrzych z 9.491 mieszk., źródłami alkalicznemi, przemysłem i kopalniami węgla.

Oberschlesien, ob. Śląsk Górny.

Oberstein, miasto w prow. Birkenfeld (Niemcy), w Oldenburgu, nad rz. Nahe z 10.713 mieszk., przemysłem jubilerskim i złotniczym oraz metalowym.

Oberszter, zniemczona nazwa pułkownika, przybyła do Polski z piechotą niemiecką w XVII. wieku.

Obersztor-wachmajster, ob. Major i Oficer.

Obertas, ob. Oberek.

Obertyn, miasteczko w pow. Horodenka (woj. stanisławowskie), nad rz. Czerniawą, 28 km od stacji kolej. Gody—Turka (linja: Stanisławów—Kołomyja) z 4.671 mieszk. i handlem. Miasto posiada pomnik na pamiątkę świetnego zwycięstwa, odniesionego tu 22 sierpnia 1531 przez hetmana Jana Tarnowskiego nad kilkakrotnie silniejszem wojskiem hospodara mołdawskiego Piotra.

Obertyńska Beata z Wolskich, współczesna poetka polska, oddzielnie wydała wierszem „Pszczoły w słoneczniku" (1927), prozą „Gitara i tamci" (1926).

Oberwanie się chmury, deszcz o niezwykle dużej intensywności opadu, poprzedzony prawdopodobnie gwałtowną zmianą w stanie elektrycznym chmur, których ładunek jest ładunkiem objętościowym, składającym się z poszczególnych jonów, te zaś ułatwiają kondensację pary wodnej.

Oberwanie się góry, wielkie osuwisko, obejmujące zazwyczaj i litą skałę, odznaczające się znaczną chyżością ruchu i odbywające się nieraz częściowo drogą powietrzną.

Oberyssel, mylnie zamiast Overijsel, ob.

Oberża (z franc. auberge), tyle co gospoda, karczma, szynk (ob. Hotel).

Oberżynka (Solanum melangena) z rodziny psiankowatych (Solanaceae), mało rozpowszechniona u nas jarzyna, wymaga długiego okresu wegel. i znacznej ilości ciepła. Uprawiana pospolicie w płd. Rosji pod nazwą „bakłażany".

Obesitas (łac.), otyłość.

Obi (japońsk.), kosztowny pasek z brokatu do kimona, u kobiet ma ok. 4 m długości, do 60 cm szerokości; owija się go kilkakrotnie wokoło ciała i utwierdza ztyłu artystyczną kokardą.

Obi (Ombirah), grupa wysp w Molukkach.

Obiady czwartkowe, zebrania towarzyskie, urządzane przez króla Stanisława Augusta Poniatowskiego przez lat 20 od r. 1770 aż po czasy Sejmu Czteroletniego. Brali w nich udział najwybitniejsi ówcześni polscy poeci, pisarze i uczeni. Czytano na nich nowe utwory poetyckie i dyskutowano różne sprawy, m. i. z o. cz. wyszła pierwsza myśl Komisji Edukacyjnej, projekt napisania gramatyki polskiej, projekt wydania „Zbioru praw", na obiadach tych powstawały pomysły do „Monitora" i „Zabaw przyjemnych i pożytecznych", rozmowy czwartkowe pobudzały twórczość Zabłockiego, Krasickiego, Trembeckiego i Naruszewicza. Najlepszy opis o. cz. dał Stanisław Wasylewski w książce „Na dworze króla Stasia" (1919, III. wyd. zmienione 1931).

Obiat, ob. Obbia.

Obiata, ofiara, składana bóstwom.

Obidos, miasto w stanie Para (Brazylja), nad Amazonką z 17.546 mieszk.

Obidowa, grzbiet górski w Gorcach, który powyżej przełęczy Sieniawskiej (na wysok. 812 m) przecina szosa, wiodąca z doliny Raby do Zakopanego.

Obiegnik (włosk. gruppetto), w muzyce ozdobnik, umieszczony nad nutą, którą okrąża dolną i górną sekundą.

Obierka (podkładzina, podwalina), długa, czworokątna, ociosana belka, będąca podstawą wiązania dachowego; por. Dach.

Obieżysasi, nazwa polskich robotników, wyjeżdżających sezonowo na roboty poza granice państwa, szczególniej do Niemiec, a zwłaszcza do Saksonji.

Obiit (łac.), w napisach grobowych „zmarł".

Obir (Hochobir), szczyt w Karawankach, wysoki 2.141 m ze stacją meteorologiczną.

Objawienie (boskie) (łac. revelatio), jest to, w rozumieniu nauki Kościoła katol., wydobycie przez Boga na jaw prawdy lub rzeczy dotąd nieznanej. Bóg objawia się naprzód rozumowi ludzkiemu w świecie widzialnym i to o. się Boga przez przyrodę nazywa się przyrodzonem, a religję z samych badań rozumu wynikającą, religją naturalną. — Jednakowoż Bóg może się dać poznać w inny sposób, przewyższający siły natury stworzonej, czyli w sposób nadprzyrodzony, kiedy odsłania ludziom swe prawdy czyto przez swoje słowa, albo przez obrazy i wizje (jak pierwszym rodzicom, patrjarchom, Mojżeszowi i prorokom), czy też przez naukę, głoszoną przez Słowo wcielone czyli przez Jezusa Chrystusa. Jest to o. nadnaturalne, a zbiór prawd danych przez Boga tą drogą stanowi religję objawioną.

Objekt, ob. Przedmiot; objektywny, przedmiotowy (ob. Przedmiot).

Objektyw (także objektywa, soczewka przedmiotowa), soczewka lub układ soczewek zbierający, który zwracamy w mikroskopie lub lunecie ku badanemu przedmiotowi. O. wytwarza rzeczywisty odwrócony obraz badanego przedmiotu, obraz ten oglądamy przez okular lub wprost okiem na matówce lub ekranie.

Objektywizacja, uprzedmiotowienie, także tyle co realizacja.

Objezierze, obszar dworski w pow. Oborniki (woj. poznańskie), 6 km od Obornik z 632 mieszk. Piękny pałacyk hr. Turnów z bogatą bibljoteką i zbiorami starożytności oraz kopiec Kościuszki, usypany w parku w 1818 przez Turnę, J. U. Niemcewicza i gen. Węgrzynowskiego.

Objętość bryły jest liczbą, podającą ile razy bryła, której objętość przyjęto za jednostkę, mieści się w danej bryle. Jednostkami o. są: metr sześcienny (1 m^3), t. j. sześcian o krawędzi wynoszącej 1 m, i in. jak: 1 mm^3, 1 cm^3, 1 dm^3, przyczem 1 m^3 = 1000 dm^3 = 1,000.000 cm^3 = 1,000.000.000 mm^3.

Oblaci (łac. Ofiarowani), w klasztorach bracia laicy (oblati), siostry (oblatae) i dzieci (pueri oblati), t. zn. osoby, które już w wczesnej młodości ofiarowano dla życia klasztornego; także ludzie świeccy, którzy cały swój majątek zapisali klasztorowi, wzamian za co mieli prawo noszenia stroju zakonnego. — O. nazwa kilku zgromadzeń zakonnych jak: 1. O. św. Ambrożego, założ. w r. 1578 przez św. Karola Boromeusza; 1844 zniesieni, 1848 wskrzeszono na nowo zgromadzenie. 2. O. św. Franciszka Salezego, założ. w 1872 w Troyes przez Brissona; celem zgromadzenia jest przedewszystkiem wychowywanie młodocianych robotników; zatwierdzone w r. 1897. 3. O. Niepokal. Poczęcia, założył biskup Marsylji K. E. de Mazenod w r. 1816 w Aix. Cel: misje ludowe, wychow. kleru i opieka nad młodzieżą.

Oblata, ob. Opłatek.

Oblaty (z łac.), składanie, ofiarowanie, w szczególności ofiary wiernych czy to w pieniądzach czy to w naturze, składane w czasie nabożeństwa na potrzeby kościoła; z o. powstały później stypendja. O. także w znaczeniu darów albo zapisów majątku poczynionych na rzecz klasztorów czy też miejsc pątniczych.

Oblęgorek, wieś w gminie Niewachlów, pow. Kielce, 15 km na płn. od Kielc z 556 mieszk. O. dawna siedziba Tarłów, został ofiarowany w 1900 Henrykowi Sienkiewiczowi jako dar narodowy. Istnieje tu piękny pałac ze zbiorami sztuki, pamiątkami i trofeami myśliwskiemi po autorze „Trylogji" oraz duży park.

Oblężenia stan, przeniesienie całej władzy publicznej na władze wojskowe, które równocześnie zostają wyposażone w nadzwyczajne pełnomocnictwa; dawniej przewidziany był na okres rzeczywistego oblężenia, później zarządzany dla stłumienia ruchów rewolucyjnych, rozruchów i t. p. Wszelkie przestępstwa, popełnione na obszarze, na którym ogłoszono s. o., karane są znacznie surowiej, a zbrodnie zdrady stanu, podpalenia i t. p. — śmiercią. Na czas trwania s. o. zawiesza się prawa obywatelskie. P. Oblężenie.

Oblężenie, polega na otoczeniu twierdzy w celu odcięcia dopływu obrońców i materjału zużywanego w ciągłej walce na pozycjach, przyczem oblegający, stopniowo przełamując linje umocnień, stara się zyskać na terenie oblężony zaś na czasie, wycofując się na główną pozycję.

O. nowoczesnej rozległej twierdzy, czyli t. zw. obozu warownego wymaga licznych wojsk i pochłania masę materjału, ponadto armja oblężnicza musi strzec się przed odsieczą, wysuwając oddziały osłonowe w kierunku głównych sił przeciwnika w polu. Jeśli nie uda się wziąć twierdzy, nie przygotowanej do obrony, ubiegnięciem lub napadem, po krótkiem przygotowaniu zneutralizowawszy obronę dział, wzgl. przedpola (co przy obecnych środkach łączności i walki należy do rzadkości), przeprowadza się regularne o. Zasadą jest niszczenie umocnień z jaknajwiększej odległości, z równoczesnem osiągnięciem jaknajbliższej pozycji szturmowej. Otoczywszy twierdzę kołem umocnień polowych obsadzonych piechotą, podciąga się artylerję ciężką i kolumny saperskie. Rozpoznanie z powietrza i patrolami oraz walki ujawniają położenie i obsadę pozycji. Rozpoczyna się likwidowanie wysuniętych fortów i ośrodków oporu ogniem artylerji. Piechota, wysuwając z pozycyj wyjściowych przykopy i zakładając równoległe, przedziera się, tocząc walki pozycyjne, wspomagane przez broń towarzyszącą i artylerję, przez przedpole i międzypole, dochodząc pod główną pozycję i osiągając pozycję szturmową, gdzie rozpoczyna się walkę minową, ryjąc sztolnie, i ustawia się broń walki zbliska.

Walka z baterjami przeciwnika wymaga wydzielenia części artylerji dalekonośnej, burząca zaś zwraca się przeciw umocnieniom stałym; atakując równocześnie wszystkie odcinki i forsując pola ustala się w miarę wyników punkt natarcia na główną pozycję. Pozorowane natarcia na styczne między pozycjami odciągają odwody przeciwnika. Po zniszczeniu ogniem burzącym lub minami dział następuje gwałtowne przygotowanie i szturm celem wdarcia się do jądra twierdzy. Obrońca twierdzy stara się przeszkodzić zbliżeniu przeciwnika i odsunąć jego pozycje wyjściowe, wykazując dzieła wysunięte i organizując przedpole do obrony; ogień nękający i przeszkadzający bateryj zaczepnych utrudnia pracę i podciąganie artylerji i kolumn. Powolne cofanie się z pozycji na pozycję wśród przeciwnatarć i wypadów o ograniczonych celach byle utrzymać czynną obronę, z wyzyskaniem ośrodków oporu i flankujących dział, wyczerpuje nacierającego i powstrzymuje jego rozmach. Baterje obronne toczą pojedynek z przeciwbaterjami i burzącemi baterjami oblężniczemi. Doskonała organizacja odcinków twierdzy wgłąb i zapewnienie sobie rezerwy głównej i ruchowego odwodu ogniowego (baterje zaprzężone) oraz technicznego, jakoteż wywiad zapobiegają zaskoczeniu szturmowemu. Współpraca artylerji, piechoty i lotnictwa przyczynia się do zaoszczędzenia amunicji na pewnych odcinkach.Ześrodkowanie ognia na punkcie wyjściowym głównego natarcia może uniemożliwić przygotowanie szturmu, jednak duże zużycie pozbawia amunicji twierdzę i w razie nadciągnięcia odsieczy twierdza poddaje się, uprzednio zniszczywszy zdolne do obrony dzieła i pozostałe zapasy. — W starożytności oblegano twierdze, odcinając komunikacje i tocząc walki pod murami. Stosowano machiny burzące (tarany), które toczono pod mury pod osłoną daszków i tarcz, machiny miotające spędzały załogę z murów, na które wdzierano się po drabinach. Wieże oblężnicze ułatwiały walkę z blankami i podstawą murów. Grecy rozwinęli sztukę oblężniczą ok V. w. prz. Chr., opasując twierdze wałem, służącym za osłonę obozu przed wycieczką oblężonych i punkt wyjściowy prac i machin oblężniczych. Oblężeni bronili się wycieczkami, zrzucaniem kłód, paleniem machin i wznoszeniem za wyłomem wałów. Metody te przetrwały blisko 2000 lat, przejęte przez Rzymian, później przez wojska średniowiecza. Zastosowanie dział w połowie XV. w. wprowadza nowy czynnik do walki, demontujący działa obrony i burzący z odległości mury. Holendrzy w połowie XVII. w. udoskonalają sztukę oblężniczą, rozmieszczając baterję wedle zadań, stosując przykopy w posuwaniu się pod mury oraz zapoczątkowują walkę minową. Wiele z tych metod stosował król Stefan Batory, później hetmani w czasie wojen wsch. Vauban stworzył nowy system oblężeń, wysuwając równoległe, obsadzone piechotą, pierwszą obronną, drugą z baterjami demontującemi, trzecią z moździerzami, zaś szczyt przeciwskarpy znowu piechotą i działami burzącemi. Wojna 1870/71 zmodyfikowała ten system, rozporządzano bowiem działami o większej mocy. Wojna 1905 r. (port Artur) wykazała wartość przedpola i ciężkiej artylerji oraz sprzętu pozycyjnego. W czasie wojny światowej twierdze niedostatecznie zaopatrzone lub źle bronione padały bardzo prędko.

Oblężnicza wojna, ob. Oblężenie.

Oblężnicze maszyny, ob. Wojenne maszyny.

Oblicze, twarz (facies, vultus), przednia część głowy, która obejmuje najważniejsze narządy zmysłowe i jamę ustną i ograniczona jest od góry czołem, w dole przez szczękę dolną. Najważniejszemi wymiarami twarzy są: wymiar podłużny i poprzeczny. Kąt twarzowy (ob. Campera kąt twarzowy) wynosi u dorosłego człowieka ok. 70—80°, u orangutana 58°, mandryla 40°, zająca 30°, konia 23°. Zależnie od usposobienia zmienia się wyraz twarzy, co polega na grze mięśni mimicznych, szczególnie w otoczeniu oczu i ust.

Obligacje (z łac.), zobowiązania; także dokumenty stwierdzające zobowiązanie. — Na giełdzie stanowią o. papiery wartościowe prywatne, o stałem oprocentowaniu (przeciwieństwo: akcje o zmiennej dywidendzie); nie mogą być wypowiedziane przez wierzyciela i zostają umorzone w drodze losowania.

Obligat (łac. konieczny), w muzyce, zwłaszcza w orkiestrze głos, traktowany koncertowo, więc niezbędny, w przeciwieństwie do głosu, którego nie musi się uwzględnić („ad libitum", a więc „do woli").

Obligatoryjny, (łac.) obowiązujący, obowiązkowy, przepisany; przeciwieństwo: fakultatywny.

Obligo (włosk.), zobowiązanie; być w o., być zobowiązanym, zwolnić z o., zwolnić z zobowiązania; „bez o.", bez zobowiązania, bez przyjęcia odpowiedzialności.

Obliquus (łac. „skośny"), w gramatyce zawisły: oratio obliquus, mowa zależna. — W anatomji skośny mięsień brzucha u zwierząt ssących i człowieka.

Obliteratio (łac.), w medycynie i embrjologji zarośnięcie, zamknięcie jakiegoś naczynia krwionośnego lub innego kanału, w warunkach prawidłowych albo też pierwotnie otwartego.

Obława, rodzaj polowania; ob. Myślistwo.

Obłąk, ob. Łuk (broń).

Obłąkanie, ob. Umysłowe choroby.

Obłęd (greck. mania), manja, przedtem określenie używane częstokroć dla jakiejś choroby umysłowej, dziś służy jako określenie objawu, spotykanego w wielu chorobach umysłowych, jak np. w porażeniu postępującem lub w manjakalnym okresie o. naprzemiennego (ob. Naprzemienne obłąkanie). Charakterystyczny jest dla o. nastrój podniosły, chwiejny, łatwo przechodzący w gniew, wielomówność, gonitwa myśli, manja wielkości, wzmożone samopoczucie, popęd do ruchu i czynu, przechodzący wkońcu w głośny śmiech, śpiew, hałaśliwość i szał.

Tu należy monomanja, opanowanie przez jedną określoną myśl, jak np. nimfomanja, erotomanja, kleptomanja. P. też Umysłowe choroby.

Obłowe siępki, belki przytwierdzone do spodu okrętu na wysokości zaoblenia dna. Wyrównują wychylenia kadłuba na boki.

Obłóczyny, uroczyste przywdzianie habitu zakonnego.

Obnoxiatio (śred. łac.), w średniowieczu dobrowolne oddanie się w niewolę za długi.

Obojczyk, w anatomji, ob. Clavicula, Obręcz barkowa.

Obojczyk, ob. Zbroja.

Obojnactwo, ob. Hermafrodytyzm.

Obojań, miasto w gub. Kursk (Rosja), nieopodal rz. Psioł z 12.194 mieszk. i handlem.

Obok, port we wsch. Afryce, nad zatoką Tadżurra, we francuskiem Somali z 500 mieszk.

Obojętne elektrycznie ciało, ciało, które nie wywiera na zewnątrz działań elektrycznych. O. e. c. są wszystkie przewodniki uziemione, o ile równocześnie nie są także połączone ze źródłem napięcia elektrycznego.

Obol, prawoboczny dopływ Dźwiny, długi 158 km, uchodzi pod Połockiem (Białoruś).

Obol (greck., obolos), dawna grecka waga i moneta, $^1/_6$ drachmy, wybijana w srebrze i miedzi; attycki o. = 27 groszy, a eginecki o. = 38 groszy; por. też Charon. — Nowogrecki o. = $^1/_{10}$ drachmy = 10 lepta = 17 groszy

Obolenskij Ewgenij, ks., przywódca dekabrystów, (1798—1865), porucznik gwardji, od 1817 w tajnych organizacjach, od 1823 głowa Związku Północnego, po stłumieniu rewolucji dekabrystów skazany na śmierć, potem dożywotni dom poprawy na Syberji.

Obolusowy piaskowiec, kambryjski piaskowiec z odciskami ramienionoga Obolus.

Obońka, płaska beczułka, używana przez górali do przywożenia mleka z hal; 2. dzieża z jednej sztuki drzewa.

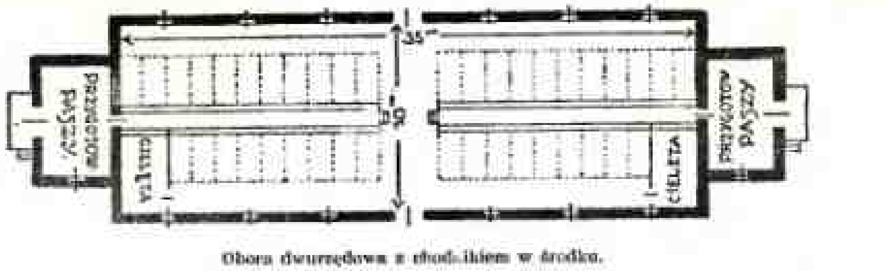

Obora dwurzędowa z chodnikiem w środku.

Obora (krowiarnia), budynek gospodarczy, przeznaczony dla bydła rogatego. W małych gosp. wspólny budynek ze stajnią dla koni, w gosp. większem oddzielny. O. wzorowa składa się: 1. z ogólnej hali podzielonej na „stanowiska", 2. bocznej salki dla przygotowania paszy, 3. i drugiej dla przerobu mleka. O. winna być dość jasna, dobrze wentylowana i posiadać posadzkę nieprzepuszczalną, ustawioną pochyło, celem odprowadzenia gnojówki. P. też Nawozy i nawożenie.

Obornik, normalny nawóz stajenny, wszechstronny środek nawozowy, p. Nawozy i nawożenie.

Oborniki, miasto powiatowe w woj. poznańskiem, przy ujściu Wełny do Warty i kolei: Poznań—Drawski Młyn i O.—Chodzież z 4.091 mieszk.; fabr. wyrobów cementowych, tartaki, garbarnia i handel bydłem oraz leczenia chorób płucnych.

Powiat O. ma 1.088 km² (w tem 60.9% gruntów ornych i 21,7% lasów) oraz 55.146 mieszk. (72% Polaków).

Oborski, 1. Tomasz, (1571—1645), licząc 18 lat został kanonikiem krak.; po powrocie z zagranicy, gdzie się udał celem ukończenia studjów, otrzymał święcenia kapłańskie został biskupem laodycejskim i sufraganem krakowskim i piastował tę godność, odznaczając się wielką gorliwością, przez 30 lat.

2. Mikołaj, ks. biskup-sufragan krakowski, (1611—1689), kształcił się w Rzymie i zdobył tytuł doktora praw, został archidiakonem krakowskim 1651, scholastykiem 1670, bp. Zadzik zamianował go oficjałem, a 1658 został konsekrowany na biskupa tyt. Laodycei. Był komisarzem w procesach beatyfikacyjnych św. Stanisława Kostki, św. Jana Kantego, bł. Kunegundy i bł. Salomei.

3. Aleksander, pułkownik wojsk polskich, utalentowany malarz-amator, (1779—1841), uczeń Orłowskiego, twórca szeregu karykatur oraz akwarel, gwaszów i rysunków, głównie treści humorystycznej.

Obostrzenie kary, zasada w prawie karnem, polegająca na tem, że przy zbiegu przestępstw

nie nakłada się za każde z popełnionych przestępstw osobnej kary, ale karze się najcięższe przestępstwo, a tę nałożoną karę obostrza się w stosunku do ilości i jakości popełnionych przestępstw dodatkowemi karami.

Obotryci, plemię słowiańskie, które zamieszkiwało dzisiejszy Holsztyn i Meklenburgję. Karol W. uznał ich samodzielność, następcy jego rozpoczęli wojnę eksterminacyjną pod hasłem szerzenia chrześcijaństwa, ostatecznego ich podboju i germanizacji dokonał Henryk Lew ok. 1170.

Obowiązek, uznany lub przynajmniej odczuwany (poczucie o.) przez człowieka nakaz wewnętrzny spełniania pewnych czynów ze względu na siebie lub ze względu na innych (obowiązki względem Boga, społeczeństwa). Należy odróżnić o. *etyczne*, nie mające sankcji zewnętrznej, od o. *prawnych*, których spełnienie nakazują i wymuszają prawa państwowe, wreszcie o. *ogólne*, obowiązujące wszystkich ludzi od o. *szczególnych* (stanowych, zawodowych).

Oboźny, w wojsku polskiem od XVI. w. urzędnik, mający czuwać nad rozmieszczeniem wojska, porządkiem na leżach i w ciągnieniu, oraz zaopatrzeniem. Odpowiada generalnemu kwatermistrzowi wojsk cudzoziemskich. Istniał o. *wielki koronny i wielki litewski*, pełniący służbę w razie pospolitego ruszenia, oraz o. *polny kor. i polny lit.*, pełniący stale służbę przy hetmanach. Każdy samorządny oddział wojska miewał o.

Obój (oboe, franc. hautbois), dęty instrument drewniany o wysokim stroju w przeciwieństwie do głębokich instrumentów drewnianych, jak fagot lub basson, ma 9—14 klap i sięga od małego b do 3-kreślnego a. Używany jako instrument solowy i orkiestralny od 250 lat, powstał z fujarki, chalumeau, szałamai; barwa dźwięku nieco matowa; dźwięk wydobywa się zapomocą podwójnego piórka. Odmianą o. jest *rożek angielski*. J. S. Bach posługuje się o., zw. oboe d'amore, strojonym w A, a więc o tercję niższym od dzisiejszego, strojonego w C; dźwięk jego silnie stłumiony. Dzisiejszy o. nazywano dawniej oboe piccolo. — *W organach* stanowi o. głos 8-stopowy, języczkowy i należy tylko do górnej połowy klawjatury; w głębszych rejestrach zastępuje go głos zw. *dulcian*.

Obóz, dłuższy postój wojska w możliwie wygodnych warunkach celem koncentracji, odpoczynku i wyszkolenia. Z braku stałych pomieszczeń wznosi się duże baraki (najmniej na komp.), co zwiększa, obok karności i higjeny, gotowość bojową wojsk. Przed obserwacją i napadami lotniczemi lub ostrzeliwaniem chroni rozrzucenie i maskowanie objektów. — O. *szkolne* zakłada się przy poligonie danej broni. Służba obozowa podobna garnizonowej. Inne sposoby obozowania i urządzania tychże, ob. Postój. O. *oszańcowane* (lub otoczone taborem) odgrywały dużą rolę w wojnach XVI. i XVII. w., ściągając i powstrzymując na sobie duże siły wroga (husyci, wojna trzydziestoletnia, wojny polskie, Obertyn, Cecora, Chocim). Rzymianie zakładali swe castra, umacniając je rowem, wałem i palisadami, jako nocne lub stałe. Posiadały one cztery bramy z czatowniami, w środku jazda, obok, przy głównej ulicy stał namiot wodza, po bokach sprzymierzeńcy. Z takich o. powstawały miasta (ob. Castrum).

Obóz warowny, nazwa nowoczesnej rozległej twierdzy, służącej za bazę operacyjną armji polowej. Oblężenie odrywa duże siły przeciwnika, osłabiając go w polu.

Obóz Wielkiej Polski, organizacja stworzona przez R. Dmowskiego po przewrocie majowym 1926, skupia żywioły prawicowe na gruncie ideologji nacjonalistycznej, z podkreśleniem potrzeby hierarchji, autorytetu i odpowiedzialności kierowników. W szeregu publikacyj formułuje swój program o zasadniczych zagadnieniach ustrojowych, społecznych, gospodarczych, w życiu politycznem występuje razem z partją narodowo-demokratyczną. Najbardziej ruchliwą i ekspansywną częścią O. W. P. są „Młodzi" (ob. Młodzi Obozu Wielkiej Polski).

Obra, lewoboczny dopływ Warty w woj. poznańskiem. *Górna O.*, długa 67 km, wypływa na płn. od Koźmina i przepływa przez wielkie *bagna* (łęgi) *Obrzańskie*, mające 330 km², dziś odwadniane przez 3 kanały. Charakterystyczne jest zanikanie wód na powierzchni podczas przepływu przez te bagna (poniżej Kościanu). Następnie dzieli się O. na 3 ramiona. 28 km długą O. *Mosińską*, 114 km długą O. *Północną*, która przepływa przez jeziora Zbąszyńskie i uchodzi pod Skwierzyną i 31 km długą O. *Zgniłą* (Obrzyca), która płynie ku zach. do Odry. O. Mosińska i Zgniła są żeglowne.

Obrabiarka, w ogólności każda maszyna, służąca do obróbki metali na zimno. Ob. Metali obróbka.

Obrachunkowa Izba, ob. Clearing-House.

Obradović Dimitrije (imię zakonne: *Dositheus*), pisarz serbski, (1739—1811), pierwszy pisał językiem ludowym w miejsce biblijnego języka cerkiewno-słowiańskiego. Główne dzieło: autobiografja (1783). Wyd. zbior. 1833—45, 10 t.

Obralowy druk, powielanie starych druków i rysunków, za pośrednictwem zdjęcia fotograficznego, które służy jako negatyw do sporządzania cynkowej kliszy drukarskiej.

Obraza czci, podpadający pod postanowienia ustawy karnej, umyślny, przeciwny prawu zamach na cześć pewnej osoby, popełniony słownie, w pismach, obrazach, gestami (słowna o. c.) albo też czynem (czynna o. c.). Jeżeli o. polega na rozpowszechnianiu wiadomości, które mogą kogoś poniżyć w opinji publicznej, mówimy o *zniesławieniu*, które znów kwalifikuje się jako *oszczerstwo*, o ile nieprawdziwość danych faktów i okoliczności była rozgłaszającemu znaną. W pewnych okolicznościach może być o. usprawiedliwioną i nie jest karalną (ujemna krytyka literacka, naukowa, obrona słusznych praw, nagana w szkołach, dyscyplinarna i t. p.) o ile forma i treść wyłączają zamiar obrażenia. Dla karalności o. c. nie wymagają kodeksy karne zamiaru obrażenia, musi natomiast istnieć świadomość o. po stronie obrażającego. Wszystkie też kodeksy karne każą surowiej, aniżeli zwykłą o., o. czynną, publiczną, a zwłaszcza oszczerstwo.

Obraza majestatu, ob. Polityczne przestępstwa.

Obrazki, ob. Arum.

Obrazkowate, ob. Araceae.

Obrazoburcy, ob. Ikonoklaści.

Obrazowe pismo (*piktografja*), używane przed wynalazkiem liter. Spotyka się je w kamiennej i bronzowej epoce Europy, u Australijczyków, Mikronezyjczyków, Polinezyjczyków, Eskimosów, zwłaszcza u Indjan Ameryki Płn. i Środkowej. Z rozwoju jego w kierunku skrótów i uproszczeń (hieroglify u Mayów meksykańskich, w Chinach, Egipcie) powstawały pisma wyrazowe, sylabowe i literowe.

Obrazów konserwacja, czynność, mająca na celu albo zabezpieczenie obrazów przed dalszem zniszczeniem, albo przywrócenie ich do dawnego stanu. Powinna być wykonywaną tylko przez specjalistów, malarzy-restauratorów (niestosowanie się do tego pociąga za sobą najczęściej zniszczenie obrazu, nie dające się już naprawić). Umiejętność konserw. obraz., która zaczęła rozwijać się na naukowych podstawach w drugiej połowie XIX. wieku, polega na szeregu mechanicznych i chemicznych zabiegów, z których ważniejsze są: *usunięcie* starego, złuszczałego *werniksu i nałożenie nowego*, *przenoszenie* obrazów malowanych na drzewie na nową deskę albo płótno lub obrazów malowanych na płótnie na nowe płótno (t. zw. rentoilage), wreszcie *umocnienie tylnej strony* obrazów, malowanych na drzewie, odpowiednią kratą z deseczek (parquetage). — Konserwacja malowideł ściennych (malowanych na ścianach techniką al fresco lub temperą) polega głównie na *odczyszczaniu* ich z warstw je pokrywających środkami chemicznemi i technicznemi, na *usunięciu* z murów *wilgoci*, niszczącej te malowidła, wreszcie na *przenoszeniu* malowideł ściennych na inne miejsce po wyjęciu ich ze ściany albo razem z murem (sposób dawniejszy), albo tylko z warstwą tynku.

Obrazy cudowne, w kościele katolickim obrazy N. Marji P. i Świętych, dla których czci Bóg za wstawiennictwem Świętych udziela szczególnej łaski. Stąd uważane są za cudowne.

Obrecht (Hobrecht) Jacobus, kompozytor niderlandzki, (ok. 1450—1505), kapelmistrz nadworny i katedralny w Utrechcie, Ferrarze, Cambrai, Brugji, Antwerpji, jeden z najświetniejszych przedstawicieli wokalnego stylu imitacyjnego: msze, pasje chóralne, motety i świeckie chansons.

Obrenović, serbska rodzina panująca, założona przez Milosza I. O., ob. Serbja, Dzieje.

Obręblarka, ob. Blacha.

Obrębowicz Kazimierz, architekt polski, (1853—1913), absolwent Akademji budownictwa w Berlinie, pozostawił prace naukowe, dotyczące wytrzymałości materjałów i ogrzewnictwa.

Obręcz barkowa, składa się z *obojczyka i łopatki*, odznacza się łatwą ruchliwością w porównaniu z obręczą miednicową. Obojczyk jest kością wygiętą w kształcie litery S, zaopatrzony dwoma stawami. Stawem przednim pozostaje w związku z mostkiem (ob.). Torebka stawowa wzmocniona jest kilkoma więzadłami. tylny staw wiąże obojczyk z łopatką (ob.). Torebka tego stawu jest również wzmocniona 3 więzadłami. Do obojczyka przyczepiają się trzy mięśnie.

W. O'Brien.

O'Brien William, irlandzki polityk i dziennikarz, (1852—1928), od 1883 w Izbie Gmin, twórca i przywódca United Irish League i niezawisłej frakcji parlamentarnej.

Obrocki Jan, rzeźbiarz polski końca XVIII. w., ozdobił swemi dziełami, głównie rzeźbami w drzewie liczne kościoły w Małopolsce. Rzeźby O. są mistrzowsko wykonane i pełne wdzięku.

Obrok, popularna nazwa karmy dla zwierząt pociągowych (głównie dla koni): mieszanina sieczki (ciętej słomy) z owsem, rzadziej z innem ziarnem, otrębami lub śrutą.

Obrona, w procesie karnym odpieranie zarzutów oskarżenia przy pomocy *obrońcy*. Wedle polskiego kodeksu postępowania karnego obrońcą może być adwokat oraz każdy profesor i docent prawa jednego z uniwersytetów polskich (art. 86), a w okresie przejściowym także inne osoby, wymienione w art. 14—17 przepisów, wprowadzających kodeks. Wybór obrońcy przysługuje zasadniczo oskarżonemu, z wyjątkiem wypadku o. *z urzędu*. Oskarżony musi mieć obrońcę na rozprawie przed sądem przysięgłych oraz w toku całego postępowania (z wyjątkiem rozprawy kasacyjnej) w wypadkach, jeżeli nie ukończył lat 17, jest głuchy lub niemy, albo istnieje wątpliwość co do jego poczytalności (przymus obrońcy, art. 87 i 88). Jeżeli w wspomnianych wyżej wypadkach nie ustanowi oskarżony sam obrońcy, a także w razie ubóstwa, sąd wyznacza mu obrońcę z urzędu (art. 89). Obrońcą z urzędu ustanawia się z reguły adwokata, wyjątkowo sędziego lub aplikanta (art. 93). Przed wniesieniem aktu oskarżenia może obrońca porozumiewać się z oskarżonym tylko za zgodą i w obecności sędziego lub prokuratora, a także tylko za ich zezwoleniem przeglądać akta sprawy; po wniesieniu aktu oskarżenia może porozumiewać się sam na sam z oskarżonym i nie potrzebuje zezwolenia do przeglądu akt (art. 94 i 211—2). Na rozprawie głównej obrońca ma prawo przemawiać (plaidoyer) po zamknięciu przewodu sądowego, a przed wydaniem wyroku (art. 353).

Obrona, w znacz. *wojskowem* działanie wojenne, zmierzające do odparcia nieprzyjacielskich działań zaczepnych; w dziedzinie *strategji* o. (zw. też *defensywą*) stara się unicestwić zamierzenia zaczepne przeciwnika, jużto stosując o. w znacz. taktycznem, jużto przechodząc z postawy wyczekującej do natarcia (ob.),

przyczem wyzyskuje właściwości teatru wojny, przeszkody górskie i rzeczne, moczary i puszcze, posiadaną sieć drożną, twierdze i umocnienia polowe, niekiedy samą głębokość teatru wojennego, a także błędy przeciwnika, by zapewnić powodzenie zwrotu zaczepnego. W takiej o. manewrowej typową formą jest manewr po linjach wewnętrznych, wyzyskujący rozciągnięcie się sił napastnika, aby pobić je kolejno zapomocą zwrotów zaczepnych z położenia środkowego (wojny Napoleona, Tannenberg 1914, bitwa nad Wkrą 1920). Stosuje się też nagłe uderzenia z boku (Marna 1914, operacja warszawska 1920). W dziedzinie taktycznej, o. stawia czoło nacierającemu na wybranych pozycjach, składających się zazwyczaj z szeregu kolejnych linij oporu. Wyzyskując znajomość terenu, jego umocnienie i odpowiednie przygotowanie działaniem ogniem art. i karab. masz., stara się o. zużyć siły nacierającego, przeciwuderzeniami odrzuca te, które wedrą się w pozycję, doprowadza do zużycia odwodów nieprzyjacielskich, a oszczędza własne, by przejść do przeciwnatarcia, które jedynie może rozstrzygnąć bitwę obronną w sposób zwycięski.

Obrona konieczna, prawo odparcia bezprawnego, obecnego napadu na chronione przez prawo dobro broniącego się lub osoby trzeciej. Jeżeli istnieją warunki tej obrony, działanie broniącego nie podpada pod sankcję prawa cywilnego lub karnego (nie pociąga za sobą ani kary, ani obowiązku odszkodowania). O. k. musi być jednak umiarkowana, za jej przekroczenie sprawcy grozi z reguły odpowiedzialność, chyba, że działał z przestrachu, przerażenia lub obawy.

Obrona krajowa (niem. Landwehr), pierwotnie nazwa wyszkolonych rezerw pruskich wedle planu Scharnhorsta z 1807 r. Później określenie roczników rezerwistów, których pierwsze powołania zasilały armję czynną, zaś drugie tworzyły odrębne formacje. W Austro-Węgrzech o. k. tworzyła osobne formacje już w czasie pokoju; węgierska o. k., ob. Honvéd.

Obrona przeciwlotnicza, obrona przeciw działaniu samolotów nieprzyjacielskich, dzieli się na bierną i czynną. — 1. O. p. bierna polega w pierwszym rzędzie na maskowaniu (ob.). Do elementów obrony biernej należą balony zaporowe, t. j. balony na uwięzi, które zamiast ludzi dźwigają na duże wysokości siatki, w które łatwo może się wplątać samolot. Balonów takich jest zawsze kilka, siatki znajdują się między niemi. Tego rodzaju obrony można używać tylko w nocy. — 2. O. czynna. Powołuje się do niej specjalne oddziały, posługujące się sprzętem obrony czynnej, t. j. w pierwszym rzędzie działami i karabinami przeciwlotniczemi oraz lotnictwem myśliwskiem. — Działa przeciwlotnicze są zbudowane w ten sposób, że mogą strzelać na duże wysokości i pod kątem jak najbardziej zbliżonym do pionu; do ich obsługi wymagana jest jak najdalej idąca precyzja strzału. Karabiny maszynowe nie wymagają już tak precyzyjnej obsługi, działają jednak na bardzo małych wysokościach (do tysiąca metrów), podczas gdy działa przeciwlotnicze najnowszego typu dają możność trafienia i na wysokości 9.000 m. Jednych i drugich nie używa się nigdy pojedynczo, lecz masowo, ponieważ tylko wtedy można uzyskać pewien efekt. Lotnictwo myśliwskie (ob. Lotnictwo) ma jako zadanie przy obronie czynnej atakowanie i niszczenie nieprzyjacielskich samolotów.

Celem zastosowania na odcinku, zagrożonym przez napady nieprzyjacielskiego lotnictwa, wszystkich środków o. p., musi być zorganizowana na terenie całego kraju specjalna sieć posterunków podsłuchowo-obserwacyjnych. Ich zadaniem jest obserwacja nieprzyjacielskich samolotów i zawiadamianie miejscowości na tyłach o grożącym im niebezpieczeństwie. W nocy, nie mogąc obserwować, posługują się one specjalnemi przyrządami podsłuchowemi, które chwytają szum samolotu, zwiększają go i pozwalają obliczyć miejsce, gdzie się w danej chwili samolot sam znajduje. Będąc wpobliżu baterji dział przeciwlotniczych, kierują w miejsce, gdzie przypuszczalnie samolot nieprzyjacielski się znajduje, światło reflektorów, ułatwiając w ten sposób celowanie artylerzystom.

Obrona twierdzy, ob. Oblężenie.

Obrotnica, pozioma tarcza, dająca się obracać, używana przeważnie w kolejnictwie, zaopatrzona jest w tor szynowy. Służy do obracania lokomotyw i poszczególnych wagonów, a także do przetaczania ich na inny tor. Małe o. obsługiwane są ręcznie, duże — mechanicznie. Obecnie zaczynają stosować o. na wąskich ulicach dla ułatwienia ruchu samochodowego. — O. w lotnictwie wojsk., tarcza, na której się obraca karabin maszynowy.

Obrotolicznik, aparat do wskazywania ilości obrotów kół, wałów w silnikach, maszynach i t. p.

Obrotowy podatek. Wszelkie podatki od obrotu mają wspólną cechę, że się je pobiera z okazji przeniesienia majątku lub praw majątkowych i że obciążają majątek tylko nieregularnie w chwili zmiany właściciela, czem różnią się od innych podatków, obciążających źródło dochodu w stanie spokoju i w sposób regularny. Dlatego też teoretycznie albo wydziela się je w odrębną grupę albo utożsamia z opłatami skarbowemi lub podatkami bezpośredniemi. — Podatki od obrotu nie przedstawiają jednolitego systemu, jak np. podatki przychodowe, ale dotyczą różnych przejawów życia gospodarczego; są one uzupełnieniem systemu podatkowego, gdy chodzi o pewne źródła niedotknięte podatkami bezpośredniemi. Zarzuca się im, że tamują wolny obrót. Do podatków od obrotu należą: 1. podatek od obrotu nieruchomości (t. zw. opłaty stemplowe), wprowadzony ustawą z 16. VII. 1920 (Dz. U. R. P. Nr. 73, p. 498) i z 31. VII. 1924 (Dz. U. R. P. Nr. 73, p. 720); pewne zwolnienia dla nowowznoszonych budowli przewiduje ustawa z 22. IX. 1922 (Dz. U. R. P. Nr. 88, p. 786); 2. opłaty stemplowe od rachunków i poświadczeń odbioru sum pieniężnych lub innych przedmiotów wartościowych, uregulowane ustawą z 28. X. 1921 (Dz. U. R. P. Nr. 92, p. 676); 3. podatek wekslowy wedle ustawy z 26. X. 1921 (Dz. U. R. P. Nr. 26/ex 22, p. 313); 4. podatek od czeków wedle

ustawy z 24. III. 1925; 5. podatek giełdowy wedle ustaw z 2. VII. 1921 (Dz. U. R. P. Nr. 73, poz. 500) i 25. XII. 1923 (Dz. U. R. P. Nr. 131, p. 1062); 6. podatek od ubezpieczeń wedle ustawy z 16. VII. 1920 (Dz. U. R. P. Nr. 75, p. 509); 7. podatek od spadków i darowizn wedle ustawy z 29. V. 1920 (Dz. U. R. P. Nr. 49, p. 299) i następnych. Wreszcie takim ogólnym podatkiem obrotowym jest podatek przemysłowy (ob.) wedle ustawy z 15. VII. 1925 (Dz. U. R. P. Nr. 79, p. 550).

Obrotowy ruch. Jeżeli ciało obraca się naokoło osi, względem której cząstki ciała są symetrycznie rozłożone, wtedy działania odśrodkowe odpowiednio położonych cząstek na oś obrotu znoszą się wzajemnie, oś nie doznaje jednostronnego nacisku i jest swobodną osią obrotu, których każde ciało z wyjątkiem kuli posiada trzy. Oś, względem której moment bezwładności jest największy, jest trwałą osią obrotu, ponieważ ciało, mające możność wyboru osi obrotu, zawsze do niej powraca. Na tem polega właściwość bąków wirujących, że ich oś obrotu zachowuje stały kierunek w przestrzeni, a poddana działaniu siły zewnętrznej wykonuje ruchy precesyjne. O. r. ciała koło osi, która nie jest jedną z osi symetrji, jest bardzo zawiły. Ob. Dośrodkowa siła, Moment.

Obroty wojsk, ob. Musztra.

Obroża (franc. collier), kółko rzemienne lub metalowe, zakładane na szyję psa.

Obrót, zakup i sprzedaż towarów; także ogół tych towarów; szczególnie jednak sumy pieniężne pobrane w pewnym określonym okresie. O. zmniejszony o koszta stanowi zysk.

Obruczew, 1. Nikołaj Nikołajewicz, generał ros., (1830—1904), brał wybitny udział w reorganizacji armji rosyjskiej, 1881—97 na stanowisku szefa sztabu generalnego, stał się jednym z twórców konwencji wojskowej z Francją. Autor dzieł z historji wojskowej.

2. Włodzimierz, geolog rosyjski, (* 1863), profesor w Moskwie, 1886—88 objechał Bucharę i Transkaspję, badał po 1892 jako geolog przy wyprawie Potanina system Nanszan i pust. Gobi. Jest autorem szeregu dzieł z zakresu geografji i geologji środk. Azji.

Obryśnica, miara przekroju załadowania otwartych wagonów kolejowych. Ustawiona jest nad bocznym torem w postaci ramy, na której zawieszone są kulki na drutach. Normalnie załadowany wagon nie powinien przy próbie zawadzić ładunkiem o kulki.

Obryw, odpękanie i zawalenie się krawędzi stromego stoku.

Obrządek (łac. ritus), sposób odprawiania służby Bożej, całokształt ceremonij stosowanych przy sprawowaniu funkcyj liturgicznych i praktyk zewnętrznych w życiu religijnem społeczeństwa. Rozróżniamy o. zachodnie i wschodnie. W kościele zach. obowiązuje o. łaciński; istnieją również ambrozjański i mozarabski. W wschodnim kościele istnieją: o. grecki, syryjski, koptyjski i ormiański.

Obrzezania święto (Festum circumcisionis), 1. styczeń, jako dzień obrzezania Jezusa (Łuk. 2, 21); święto obchodzone od VI. wieku.

Obrzezanie (circumcisio), operacja, polegająca na usunięciu napletka (ob. Prącie). O. znanem było wielu ludom starożytnym, jak np. Egipcjanom; u Żydów stało się obrządkiem religijnym, połączonym z nadaniem imienia chłopcu, odbywa się 8. dnia po urodzeniu. Z o. spotykamy się też u wielu ludów pierwotnych, głównie Afryki i Australji, przyczem niejednokrotnie stosuje się je i u dziewcząt, u których najczęściej polega na usunięciu łechtaczki; ludy te łączą je zwykle z uroczystem uznaniem dojrzałości płciowej. Dziś jeszcze nie jest dokładnie wyjaśnionem, czy o. powstało na tle zamierzeń higjenicznych czy też innem.

Obrzęk (greck. oedema), przesiąknięcie szczelin tkankowych wzgl. jam ciała wodnistym płynem pochodzącym z naczyń krwionośnych. Ze względu na miejsce rozróżniamy rozległy o. skóry (anasarca), płyn wolny w jamie brzusznej (ascites), w klatce piersiowej (hydrothorax), w worku osierdziowym (hydropericardium), w komorach i między oponami mózgu (hydrocephalus), w stawach (hydarthros). Ze względu na pochodzenie rozróżniamy: 1. o. zastoinowy przy utrudnieniu krążenia krwi (np. obrzęk płuc), 2. o. w chorobach nerek, 3. o. na skutek toksycznego działania trujących substancyj na ściany naczyń (dyfterja, szkarlatyna, o. anafilaktyczny), 4. o. na tle nerwowem (angioneurotyczne), 5. o. w stanach wyniszczenia (tu należy puchlina głodowa przy niedostatecznym dowozie pokarmu), 6. o. z atrofji (w mózgu), 7. przesięk z powodu utrudnionego odpływu limfy, 8. o. zapalny. Tkanki obrzękłe są niedokrwiste, dość przejrzyste, w dotknięciu ciastowate i nieelastyczne. Skóra lub błona śluzowa, pokrywająca je, jest wygładzona i blada. Ogólne o. usuwa się przez wzmożenie wydzielania wody przez skórę, przewód pokarmowy i nerki. O. złośliwy, wywołany działaniem bakteryj beztlenowych, np. Bacillus oedematis maligni wywołuje na dużej przestrzeni nasiąknięcie tkanki podskórnej płynem krwawo-surowiczym i prowadzi szybko do śmierci.

Obrzęk gazowy (zgorzel gazowa, obrzęk złośliwy), zakażenie ziemią ran głębokich, połączonych z miażdżeniem i zgnieceniem mięśni. O. g. wywołują bakterje, żyjące bez dostępu tlenu (vibrio septicus Pasteura, bacillus capsulatus aerogenes Welch, bac. phlegmones emphysematosae Fraenkel), znajdują się one w przewodzie pokarmowym, nawożonej ziemi i t. p. Wojna światowa dostarczyła obfitego materjału do obserwacji (3% ran) o. g. Zakażenie to występuje szczególnie często na pośladkach, na udach, ze względu na obfity rozwój mięśni, ujawnia się zwykle w 4 dni po zranieniu. Objawy: zapad sił, często bez gorączki; w ciężkich wypadkach wymioty, czkawka, poty, zżółknięcie skóry, przytomność zachowana. Rana silnie bolesna; w otoczeniu zbiera się obrzęk, lecz niema zaczerwienienia ani podniesienia ciepłoty skóry, skóra silnie napięta przechodzi w odcień bronzowy lub niebieski. Mięśnie na dnie rany ulegają rozkładowi z tworzeniem baniek gazu i ten proces szybko się szerzy, tak, że dochodzi do zgorzeli i martwicy całej

kończyny. Rozróżnia się 3 formy zakażenia: lekka, ograniczona do rany: średnia, szybko szerząca się, którą można jednak zahamować przez wczesną amputację i śmiertelna, z ogólnem zakażeniem krwi. Leczenie operacyjne, wstrzykiwanie surowicy ochronnej.

Obrzęk Quinckego (ostry, angioneurotyczny obrzęk, oedema fugax), ograniczony obrzęk skórny, występuje napadowo, zwłaszcza na wargach, uszach, powiekach, szyi, rzadziej na tułowiu i kończynach. Powstaje na tle ogólnej nerwowości przez rozszerzenie naczyń limfatycznych, nie daje się leczeniem opanować; ob. Naczynio-ruchowe nerwice.

Obrzęk śluzakowaty, ob. Śluzakowaty obrzęk.

Obrzud Stanisław, pisarz polski, * 1868, zaciekawił publiczność wystawionym w 1907 dramatem „Słoneczna pieśń" (pod wpływem Wyspiańskiego). W poezji swej nie znalazł również własnego wyrazu, chociaż zdobywa się niekiedy na ton głębszego piękna. Z utworów nowelistycznych znaczną popularnością cieszył się zbiór „Honor Karola Pęksy" (1922).

Obrzut Andrzej, lekarz polski, (1855—1910), 1891 profesor w Pradze, 1896 we Lwowie. Poza licznemi pracami naukowemi, napisał wspólnie z prof. Hlavą podręcznik anatomji patologicznej.

Obrzycko, miasto w powiecie Szamotuły (woj. poznańskie), nad rz. Wartą, przy kolei: Oborniki—Wronki z 1.563 mieszk. Gorzelnia, tartak i handel. Stary ten gród (miasto od XV. w.) posiada kościół z XVIII. w., w którym znajduje się olbrzymi obraz wieczerzy pańskiej z 1606, pędzla Eugen. Caxes.

Obsada, ob. Załoga.

Obsekwje (łac.), to samo co egzekwie, ob.

Obsequens Julius, rzymski pisarz, prawdopodobnie w IV. w. po Chr., zestawił w wyciągu z dzieł Liwjusza wszystkie „Prodigia" lat 249—12 prz. Chr. (wyd. Rosbach, 1910).

Obsequium (łac.), posłuszeństwo; w kościele kat. przez ślub zakonny bezwzględnie obowiązujące posłuszeństwo.

Observer, The (ang., „obserwator"), londyński tygodnik konserwatywny, najstarsza gazeta niedzielna, założ. 1791, o silnym wpływie politycznym.

Obserwacja (łac.), planowe śledzenie zjawisk dla ustalenia ich charakterystycznych cech oraz wzajemnych związków. Na miejsce średniowiecznej przetwórczej tendencji naukowej, która dążyła przedewszystkiem do stworzenia syntezy filozoficznej z materjału zebranego przez wcześniejsze pokolenia, wystąpiła w czasach nowożytnych dążność do tworzenia nowej wiedzy, opartej na o. W tym kierunku szła działalność Alberta Wielkiego, Rogera Bacona, Leonarda da Vinci, Kopernika, Keplera, Galileusza, Kartezjusza, Franciszka Bacona i i. Nowoczesne metody o., wydoskonalone przez nauki przyrodnicze, dążą do obliczenia wielkości popełnionego błędu i możliwego wyeliminowania błędów w o. Szczególnym rodzajem o. jest eksperyment (ob.). W znaczeniu wojsk. śledzenie ze specjalnie urządzonych stanowisk (w pierwszych linjach) lub z powietrza (płatowce, balony) zamierzeń i poruszeń przeciwnika, celem zawiadomienia własnych dowództw i wojsk o potrzebie lub skutkach działań ogniem i manewrem.

Obserwacyjny korpus, ob. Osłona.

Obserwanci (łac.), zakonnicy ściśle przestrzegający reguły zakonnej; gałąź franciszkanów i karmelitów.

Obserwator, w artylerji oficer, kierujący ze stanowiska obserwacyjnego ogniem baterji; w lotnictwie personel latający, wyszkolony w obserwowaniu, rozpoznawaniu i fotografowaniu.

Obserwatorjum (łac.), zakład dla dostrzeżeń astronomicznych, także fizycznych, geofizycznych lub meteorologicznych. O. astronomiczne mieszczą się zwykle poza wielkiemi miastami, często na wysokich górach. Największe o. na świecie znajdują się w Ameryce (O. Yerkesa na Mount Wilson, Licka na Mount Hamilton w Kalifornji, Harvardzkie i in.). O. polskie znajdują się przy uniwersytetach: krakowskim, warszawskim, wileńskim i poznańskim, poza tem na górze Łysinie w Beskidach znajduje się Stacja Narodowego Instytutu Astron. im. M. Kopernika.

Obserwatorjum magnetyczne, ob. Magnetyczne obserwatorja.

Obsidian Cliffs, ściana skalna z wulkanicznego szkliwa w parku Yellowstone (Stany Zjedn. Am. Płn.), długa 270 m, a wys. 75 m.

Obskurantyzm (z łac. obscurus, „ciemny"), usiłowanie, by nie dopuścić do uświadomienia innych i siebie samego; stąd obskuranci, zacofańcy.

Obskurny (łac.), ciemny; niewłaściwy, niesławny.

Obst Seweryn, malarz i rysownik pol., (1847—1917), profesor rysunków we Lwowie. Malował portrety, studja ludowe i krajobrazy, głównie z Huculszczyzny.

Obstetricia, ars (łac.), położnictwo.

Obstetrix (łac.), położna, akuszerka; obstetricans, położnik.

Obstfelder Sigbjörn, pisarz norw., (1866—1900), w lirykach (1893) nastrojowiec w stylu Maeterlincka, bardziej umiarkowany choć marzycielski symbolista w nowelach (1893—1904) i dramacie („Czerwone krople", 1897). „Samlede skrifter" 1917, 2 t.

Obstipatio (nowo-łac.), zaparcie stolca, zatwardzenie.

Obstruentia (remedia, łac.), środki wywołujące zaparcie.

Obstrukcja, tamowanie obrad ciała parlamentarnego przez mniejszość opozycyjną. Odróżnia się o. taktyczną, polegającą na wygłaszaniu przewlekłych mów i stawianiu niezliczonych wniosków, oraz o. techniczną, przy której posłowie opozycyjni stwarzają fizyczne przeszkody (bicie w pulty, gra na instrumentach etc.).

Obstrukcja (z łac.), zatwardzenie, zaparcie stolca.

Obsydjan (smołowiec, lawa szklista), szklista skała wylewna, odpowiadająca pod względem chemicznym i składu mineralnego trachitom i liparytom, barwy czarnej lub szarej, także żółtawej, brunatnej, czerwonawej lub zielonej, przeźroczysta aż do nieprzeźroczystej. Składa się z bezpostaciowej substancji szklistej, nie-

Obsydjan.

kiedy z wkładkami fluidalnie ułożonych kryształów i mikrolitów. O. występują w związku z trachitami i liparytami lub samoistnie w obszarach wulkanicznych (Węgry, Wyspy Liparyjskie, Teneryfa, Islandja, Meksyk i t. d.). Dawniej używana była przez niektóre ludy do wyrobu noży i zakończeń strzał, obecnie posiada zastosowanie przy fabrykacji guzików, waz i t. p. przedmiotów.

Obsypnik, płużek jedno- lub dwustronny, służący do obsypywania roślin okopowych.

Obszar w matematyce, zbiór punktów geometrycznych, rozważanych w danem badaniu. N. p. o. ciągłości funkcji, zbiór punktów, w których funkcja jest ciągła.

Obszar chłonny, obszar wsiąkania wód zasilających wodę gruntową. Obszar dopływowy, jest to obszar, którego wody spływają do wspólnego zbiornika (ob. Dorzecze, Zlewisko). Obszar zalewowy, porzecze (dolina rzeki) zalewane przy wysokim wodostanie.

Obszczyj Syrt, płaskie pasma wzgórz, biegnące od płd. krawędzi Uralu po Wołgę i stanowiące część naturalnej granicy między Europą i Azją. Najwyższa część płn.-wsch. sięga do 628 m.

Obszerność drgań, ob. Amplituda.

Obuch, 1. nazwa tępej części siekiery, odwrotnej do ostrza. 2. pierwotnie broń (młot lub maczuga), służąca do rozbijania zbroi, przekształca się w buławy i buzdygany, przybierające różne formy gałki lub ozdoby w formie piór, łączących gałkę z trzonem. W Polsce stała się odznaką dowódców.

Obuchowicz Filip, wojownik i dyplomata pol., † 1657, 1648 marszałek sejmu elekcyjnego, 1653 poseł do Moskwy, niebawem do Wenecji, 1654 wojewoda smoleński, bronił Smoleńska przeciw Moskwie i 1656 walczył w bitwie pod Warszawą. Jego „Diarjusz", kontynuowany przez synów, stanowi ważne źródło historyczne.

Obumarszczyzna (ius albinagii), przysługujący z dawnego prawa polskiego szlachcie przywilej, według którego dziedziczyła ona po zmarłym bezpotomnie w jej dobrach cudzoziemcu.

Obuszek, młotek na długim trzonku; służył w Polsce jeździe do rozbijania zbroi, zaś w życiu codziennem za laskę do podpierania się, był bronią niebezpieczną w zwadzie, przeto liczne konstytucje zakazywały noszenia o. na zebraniach. Przybył w XVI. w. ze Wschodu przez Węgry. Czekanik była to siekierka, zakończona młotkiem lub nosem, zaś nadziak posiadał proste ostrze.

Obuwie, stanowiące ochronę nóg przed zranieniem, znane było ludziom od dawna. Początkowo owijano nogi skórami, z których powstało zczasem tego rodzaju o. jak opanki i kierpce, a także sandały, znane już ludom starożytnym; używano też już i pewnego rodzaju wysokich sznurowanych bucików. U Rzymian, obok sandałów (sandalia, soleae), używano też t. zw. calceus, będących na równi z togą oznaką obywatela rzymskiego; żołnierze rzymscy nosili rodzaj sandałów, o podeszwach nabijanych gwoździami. O. późno-rzymskie (rodzaj bucików), przechodzi następnie do średniowiecza. W XII. w. poraz pierwszy pojawiają się buciki o nadmiernie długich nosach. Począwszy od tego czasu ulega o. podobnym zmianom mody, jak i reszta odzieży, zmieniając się w zależności od jej kaprysów. Do o. w szerszem znaczeniu zaliczyć też należy pończochy, onucze i t. p. U Słowian właściwe o. należy do czterech głównych rodzajów, a to: łapci (ob.), drewniaków, chodaków (kierpc, ob.) i butów z cholewami. Drewniaki, sporządzane całkowicie z drzewa, są na terenie Słowian częstszemi jedynie na skrajnym płn.-wsch. Polski, na Litwie pruskiej i Żmudzi. Częściej spotyka się je w rozmaitych okolicach Niemiec, Holandji, Bretanji etc.

Obuwie skórzane wyrabiane było od czasów starożytnych sposobem rękodzielniczym, według jednakich zasad, o ile pominie się pewne odmiany kształtu, zależne od epoki i mody. W połowie XIX. w. zaczęto w Ameryce wprowadzać maszyny do fabrykacji o., które w miarę rozwoju zastępowały kolejno poszczególne rękoczyny przy wyrobie o., tak, że dzisiaj całe o. może być wykonane maszynowo. Wykonanie o. ręczne, czy maszynowe ma przebieg następujący: but, składający się z części górnej, t. zn. cholewki i dolnej, t. j. podeszwy z obcasem zespala się na drewnianym modelu stopy, t. zw. kopycie. Do spodu kopyta przytwierdza się luźno płat twardej skóry, t. zw. podeszwę wewnętrzną albo podpodeszwę, a na jego wierzch nadziewa się skrojoną i zeszytą uprzednio cholewkę. W dalszym ciągu następuje naciąganie cholewki na kopycie i przybijanie jej dolnych brzegów do podeszwy przy pomocy drewnianych ćwieczków. Potem nalepia się podeszwę dolną, którą łączy się z podpodeszwą ćwieczkami drewnianemi lub łańcuszkowym szwem maszynowym. Ostatecznie przybija się do podeszwy obcas, składający się z kilku płatów skóry lub przy o. kobiecem niekiedy drewniany.

Obuwik, ob. Cypripedium.

Obwisłoogonowe małpy (Pithecia Geoffr.), rodzina małp szerokonosych. Przeważnie małe, o ogonie obwisłym, owłosionym i niechwytnym. Na czubie głowy silnie rozwinięte włosy, na twarzy tworzą brodę. Żyją w Ameryce Płd. w suchych lasach. Najważniejsi przedstawiciele: czuprynek szatanice (P. satanas Hoffm.), dochodzi 55 cm długości, nie znosi niewoli. Starsze zwierzęta mają sierść czarną, na grzbiecie brudno-żółtą, młodsze brunatną.

Obwodowy kąt, ob. Koło.

Obwód, długość linji łamanej lub krzywej, zamkniętej.

Obwódka starcza (łac. Arcus senilis, greck. gerontoxon), szare, pierścieniowate zaćmienie obwodu rogówki oka, bez znaczenia dla wzroku.

Obwódki (obsiewki), w ogrodnictwie obramowania kwietników, klombów, rabatów lub trawników wąskiemi linjami niskich, silnie się krzewiących roślin, o jednolitej barwie liścia (bukszpan, rumianek) lub kwiatu (stroiczka, niezapominajka, ukośnica, bratki i w. in.).

Obyczajność, zachowanie, odpowiadające normom moralności, obowiązującym w pewnej spółnocie społecznej.

Obyczajowa policja, jedna z funkcyj policji, mająca na celu ochronę obyczajności publicznej, zwłaszcza przez zwalczanie prostytucji tajnej oraz nadzór nad osobami, zawodowo trudniącemi się prostytucją.

Obyczajowe przestępstwa, działania karane z powodu poważnego naruszenia obyczajów w zakresie życia płciowego; działania te skierowane są albo przeciwko wolności płciowej pojedynczych osób lub przeciw ogólnemu pojęciu dobrych obyczajów społeczeństwa. Kodeksy znają szereg przestępstw obyczajowych, jak np. kazirodztwo, gwałt lub zniewolenie, nierząd przeciwny naturze, shańbienie, kuplerstwo czyli stręczenie do nierządu, uwiedzenie nieletnich i t. p.

Obyczajów historja, gałąź historji kultury i etnografji, granicząca blisko z historją religji i prawa, zajmuje się badaniem obyczajów różnych ludów w rozwoju historycznym, w ich przejawach na polu życia domowego, publicznego, religijnego, często z zastosowaniem metody porównawczej.

Obywatel (łac. civis, niem. Bürger, franc. citoyen), osoba, należąca do danego związku państwowego, przebywająca na jego obszarze. W krajach niemieckich „Bürger" oznaczał mieszkańca warownego grodu (Burg), w Szwajcarji członka Wielkiej Rady. Pod wpływem Rewolucji francuskiej o. (citoyen) jest osoba, posiadająca pełnię praw politycznych, z czem łączą się obowiązki nakładane przez związek państwowy na obywateli (np. służba wojskowa). Zasady, tyczące prawnego stanowiska o., umieszczone są jużto w ustawach zasadniczych (konstytucje), jużto w specjalnych ustawach o obywatelstwie (ob.), wreszcie także w traktatach międzynarodowych.

Obywatelstwo, suma praw i obowiązków obywatela (ob.) danego związku państwowego. Źródłem prawa o o. w państwie polskiem jest: 1) konstytucja marcowa z r. 1921; 2) ustawa o o. polskiem z 20 stycznia 1920; 3) cały szereg rozporządzeń i mniejszych ustaw i 4) traktaty międzynarodowe. Konstytucja marcowa wypowiada zasadę, że obywatel polski nie może być równocześnie obywatelem innego państwa i że o. polskie nabywa się: a) przez urodzenie z rodziców, mających o. polskie, b) przez nadanie o. ze strony powołanej władzy państwowej. Wedle ustawy z 20 stycznia 1920 (D. U. 44) obywatelem polskim jest osoba: 1. osiedlona na obszarze państwa polskiego (prawo swojszczyzny), 2. urodzona na obszarze państwa polskiego, o ile jej nie służy o. innego państwa, 3. której przysługuje o. na mocy traktatów międzynarodowych (traktat wersalski, traktat o mniejszościach, konwencja wiedeńska w sprawie o., konwencja genewska z 15. V. 1922, traktat ryski z 18. III. 1921). Sposoby nabycia o. polskiego są następujące: 1. przez urodzenie, 2. uprawnienie, uznanie lub przysposobienie, 3. zamążpójście, 4. przyjęcie urzędu publicznego lub przyjęcie do służby wojskowej i 5. przez nadanie. Utrata o. polskiego następuje: 1. przez nabycie obcego obywatelstwa, 2. przez przyjęcie urzędu publicznego lub wstąpienie do służby wojskowej w obcem państwie bez zgody Rady Ministrów. Na zasadzie rozporządzenia Rady Obrony Państwa z 11. VIII. 1920 (D. U. 540) obywatel polski może być pozbawiony o. polskiego, jeżeli a) samowolnie porzucił służbę wojskową w wojsku polskiem, b) celem uchylenia się od służby wojskowej opuścił granice i przebywa zagranicą c) przebywa stale za granicami Polski i w ciągu 3 miesięcy od doręczenia mu wezwania nie zgłosił się u właściwej władzy. Również traci się o. przez opcję na rzecz o. niemieckiego, co jest przewidziane w traktatach międzynarodowych.

Obywatelstwo akademickie, jest to uzyskane przez akt imatrykulacji w szkole akademickiej prawo uczęszczania na wykłady, brania udziału w ćwiczeniach, seminarjach i t. d. oraz do używania akademickich urządzeń. Prawa o. a. unormowane są w polskiej ustawie o szkołach akademickich z dnia 13 lipca 1920 (D. U. 494) oraz w późniejszych ustawach i rozporządzeniach. Słuchacze szkół akademickich dzielą się na studentów i wolnych słuchaczy. Tylko studenci mają prawo składania egzaminów i ubiegania się o stopnie akademickie. Student, zapisujący się do szkoły akademickiej, podlega aktowi imatrykulacji (ob.)

Obzor narodnohospodářsky, czeskie czasopismo ekonomiczne, wychodzące w Pradze od r. 1895.

Oc (langue d'oc), ob. Francuski język.

Ocaina, plemię, zamieszkujące wybrzeża Igara Parana (po Putumayo); O. o jasno brunzowej skórze, mieszkają w domach komunalnych, zajmują się uprawą roli, wierzą w dobre i złe bóstwo, czczą słońce i księżyc, zmarłych grzebią.

Ocampo Florian de, (1501—1576), historjograf Karola V., nap. „Crónica general de España" (1544).

Ocaña, 1. miasto okręg w prow. Toledo (Hiszpanja), przy kolei Aranjuez—Cuenca z 5.808 mieszk. 19 listop. 1809 pobili tu Francuzi (Mortier) Hiszpanów (Areizaga). 2. miasto w depart. Santander Norte (Kolumbja) z 16.814 mieszk.

Ocap, w budownictwie drewnianem łączenie belek przez zaczopowanie. Ob. Drewniane budownictwo.

Occipitale (os. łac.), kość potyliczna czaszki; occipitalis, potyliczny, wzgl. należący do potylicy.

Occiput (łac.), potylica.

Occulta (łac.), rzeczy ukryte, tajemne.

Occam Wilhelm, scholastyk, ob. Ockham.

Ocean (z greck.), wielkie otwarte zagłębienie, wypełnione wodą słoną, oddzielające masy lądu. Oceany, zajmujące ogółem 361 000 000 km², t. j. 71 % powierzchni ziemi zlewają się ze sobą, przeważnie na większych przestrzeniach, tworząc jedno wielkie morze, oblewające zewsząd kontynenty. Obecnie wyróżnia się oceany: Spokojny (Wielki), Atlantycki i Indyjski, do nich też zalicza się morza Lodowate Północne i Południowe, uważane dawniej za osobne oceany.

Ocean Island, ob. Paanopa.

Océanie Française, ob. Oceanja Francuska.

Oceanja, zbiorowa nazwa niezliczonych wysp na oceanie Spokojnym, rozsypanych w pasie od wysp Palau na zach. aż do Sala y Gomez na wsch. przez 117 stopni długości i 88 stopni szerokości geograficznej, zajmujących 1,24 milj. km² pow., z czego 1.1 milj. przypada na Nową Gwineę i Nową Zelandję. Ludność O. wynosi około 3 milj. O. dzieli się na: Melanezję, Polinezję, Mikronezję i Nową Zelandję.

Wyspy O., z wyjątkiem młodych wulkanicznych oraz koralowych, stanowią resztki dawnego lądu, który niegdyś sięgał daleko na wsch., co najmniej po głębokie rowy oceaniczne: Marjański, Tonga i Kermadec. Częste trzęsienia ziemi, liczne wulkany czynne, gejzery, cieplice i podmorskie wybuchy wulkanów świadczą jeszcze dziś o zaburzeniach tektonicznych tych obszarów. Melanezja i Nowa Zelandja wykazują w swej florze i faunie silne pokrewieństwo z kontynentem Australji, od którego prawdopodobnie zostały oderwane. Brak takich śladów dawnego związku z lądem w Polinezji i Mikronezji, które składają się z drobnych wysp, zbudowanych z raf koralowych (atoli) lub stożków wulkanicznych, otoczonych przybrzeżnemi rafami koralowemi. Góry O. osiągają wielkie wysokości: na Nowej Gwinei ponad 5.000 m, na Hawai (Mauna Kea) 4.210 m a na Nowej Zelandji (Mount Cook) 3.760 m. O. z wyjątkiem N. Zelandji posiada klimat zwrotnikowy i oceaniczny o wysokiej średniej temperaturze roku (21—26°) a bardzo małych wahaniach średniej temp. w poszczególnych miesiącach. Panuje tu wieczne lato. Zach. obszary O. nawiedzają monsuny, na płn. azjatycki a na płd. australijski. Reszta O. pozostaje pod wpływem pasatów. Ilość opadów maleje ku wsch., w poszczególnych zaś latach podlega wielkim wahaniom. Pora suszy zaznacza się tylko zmniejszeniem ilości opadów. Najobfitsze opady ma wyspa Kauai (archipelag Hawajski).

Flora zach. części O. zbliżona jest na nizinach do indyjsko-malajskiej, w górach zaś do australijskiej, endemiczne składniki roślinności występują najliczniej na N. Zelandji. W całej O. rozpowszechniona jest palma kokosowa, palma Kentia sięga na wsch. po wyspy Fidżi, palma sago po Tonga. Na wybrzeżach rosną lasy mangrowe. Do pospolitych roślin należą: drzewo chlebowe i bataty. Świat zwierzęcy, zaliczany do regjonu australijskiego odznacza się wielkiem ubóstwem, zwłaszcza w płd.-wsch. i wsch. części O. Z ssaków żyły tu pierwotnie tylko torbacze (Nowa Gwinea), nietoperze i niektóre gryzonie. Bogaciej przedstawia się świat ptaków (charakterystyczne ptaki rajskie na N. Gwinei). Niewyczerpane natomiast jest bogactwo fauny morskiej.

Stosunki polityczne i gospodarcze.

Oceanja rozpada się na posiadłości następujących państw:

	km²	mieszk.
Wielka Brytanja	797.000	2,314.000
Holandja (część Nowej Gwinei)	390 000	196.000
Francja (Nowa Kaledonja, Oceanja fr.)	22 700	86.000
St. Zjedn. Amer. Płn. (Hawai, Samoa, Guam)	17.445	345.000
Japonja (Marjany, Karoliny, Marshall)	2.150	56.000
Nowe Hebrydy (ang.-franc.)	13.200	60.000
Chile (w. Wielkanocna)	118	228

Znaczenie gospodarcze O. (poza N. Zelandją) polega na produkcji kopry (z palmy kokosowej), kakao, kauczuku, bananów (Fidżi), trzciny cukrowej i ananasów (Hawai). Z powodu braku tubylczych sił roboczych sprowadza się Hindusów na Fidżi a Chińczyków i Japończyków na Hawai. Rybołówstwo morskie dostarcza pereł oraz szyldkretu. Na Nowej Kaledonji znajdują się rudy niklu, złoża zaś fosforytów na Nauru, Palau i Paanopa. Wyspy O. odgrywają wielką rolę w komunikacji oceanicznej, stanowiąc stacje okrętowe, żywnościowe, węglowe lub kablowe.

Dzieje. Olbrzymia część wysp. O. została odkryta w ciągu XVI—XVIII. w. przez licznych podróżników (Magellan, Torres, Tasman, Dampier i inni) przy poszukiwaniach legendarnego lądu południowego oraz przy sposobności odbywania żeglugi między Azją a Ameryką. Wiele z tych odkryć poszło później w zapomnienie z powodu tajemnicy, jaką je otaczano albo błędnych oznaczeń położenia geograficznego. Dopiero Cook (1768—80) dostarczył pewnych wiadomości o wyspach oceanu Spokojnego. Po nim wielkie zasługi około poznania O. położyli: Vancouver, Fitzroy, Darwin, Dumont d'Urville, Bastian i inni.

Pierwszymi właścicielami kolonij w O. byli Hiszpanie; Holendrzy i Anglicy usadowili się tu z początkiem XIX. w., później jeszcze Francuzi, St. Zjedn. i Niemcy a ostatnio Japonja. Hiszpanję wyrugowano z O. w 1899 a Niemcy straciły swoje posiadłości we wojnie światowej.

Oceanji zabytki znaleziono na wielu wyspach Oceanji: potężne terasy i platformy z olbrzymich bloków kamiennych na Malden, Hawai, Tahiti, Marquesas (Markizy), Mangarewa, Pitcairn, Tongatabu i w. i., piramidę kamienną na Swallow, rozległe stare fortyfikacje na Rapa, drogi ułożone z wapiennych bloków koralowych pod pokładami guana na wyspie Christmas; obeliski kamienne w kształcie menhirów na sztucznych wzgórzach na Pitcairn, Ovalau (Fidżi), wyspach Hervey, Tongatabu. Najsłynniejsze są ruiny: 1. Nanmatal na Ponape (rys. 1); podobne budowle znajdują się w Lölö na Kusaie; 2. olbrzymie (do 23 m wysokie) kamienne posągi ludzkich postaci, malowidła i płaskorzeźby na skałach oraz podziemne korytarze i groby na wyspie Wielkanocnej (rys. 2); 3. liczne rzeźby, świadczące o starej kulturze Maori (ob.) na Nowej Zelandji; 4. podwójne rzędy potężnych słupów, prawdopodobnie pozostałości starych budowli na palach, na Tinian (wyspy Ma-

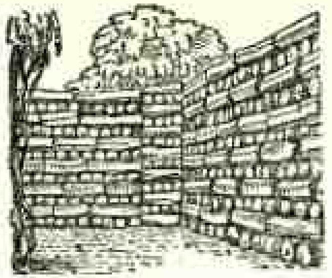

Mur w Nan Tauacz (Ponape).

Kamienne posągi na wybrzeżu wyspy Wielkanocnej.

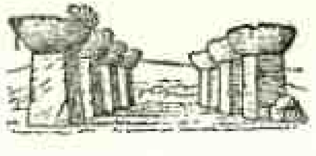

Stare budowle na Tinian (Marjany).

rjany). Mieszkańcy przypisują pochodzenie tych budowli bogom; przypuszczalnie wzniesione zostały przez obecnie osiadłe tam ludy, gdyż charakter ich odpowiada polinezyjskiemu sposobowi budowania.

Oceanja Francuska (Océanie Française, Établissements de l'Océanie), jednostka administracyjna francuskich kolonij w płd.-wsch. Polinezji, obejmująca wyspy: Towarzyskie, Tuamotu, Tubuai, Marquises, Rapa z 4.006 km² i 30.802 mieszk. Stolicą jest *Papeete* na Tahiti. O. wywozi: fosfaty, koprę i wanilję (w 1926 za 53,7 milj. frank.).

Oceanografja (z greck.), specjalna dziedzina hydrografji, poświęcona badaniu mórz i oceanów pod względem fizycznym i chemicznym: stosunków termicznych, składu chemicznego i gęstości wody morskiej, jej ruchów oraz głębokości dna morskiego. Systematyczne badania powierzchni oceanów rozpoczęto dopiero w połowie XIX w., głównie z inicjatywy M. Maury'ego. Do badań dna morskiego przyczyniło się w wielkiej mierze zakładanie kabli podmorskich. (O ekspedycjach oceanograficznych, ob. Morskie ekspedycje naukowe). Praktyczne potrzeby rybołówstwa na morzach płn. Europy spowodowały założenie w 1902 międzynarodowej komisji dla oceanograficznych i hydrobiologicznych badań morza z siedzibą w Kopenhadze (Conseil International pour l'Exploration de la Mer). Odpowiednia międzynarodowa instytucja dla morza Śródziemnego ma swą siedzibę w Monako.

Oceanus, ob. Okeanos.

Ocele, stalowe ostrza, które przyśrubowuje się w zimie koniom pod podkowy, aby mogły utrzymać się na gołoledzi. Mogą być albo szpiczaste, w kształcie czworościennego ostrosłupa, albo przytępione, o przekroju w kształcie litery O lub H (hacele).

Ocelli (łac.; stemmata), małe oczka u zwierząt niższych.

Ocet, przyprawa do potraw, zawierająca jako główny składnik *kwas octowy* (ob.). W technice otrzymuje się o. głównie zap. dwóch metod. Pierwsza z nich polega na utlenianiu alkoholu etylowego, przy współudziale tlenu powietrza i rozmaitych drobnoustrojów (np. mycoderma aceti), które rozwijając się w roztworach alkoholu (piwo, wino i t. p.), przeprowadzają go w kwas octowy. Najczęściej jednak stosuje się metodę t. zw. szybkiego octowania. Do beczki, zaopatrzonej u dna i u góry w dziurkowane przegrody, wlewa się ocet, zawierający bakterje octowe. Ostatnie zatrzymują się i rozmnażają na wiórach bukowych, wypełniających beczkę. Do przygotowanej w sposób powyższy beczki, wlewa się cienkim strumieniem 10% roztw. alkoholu (wódka, wino i t. p.) który spotykając się z tlenem powietrza (wchodzącego przez otwory w bocznych ścianach beczki) i z bakterjami octowemi, ulega utlenieniu na kwas octowy. Alkohol przepuszcza się przez drugą, trzecią i t. d. beczkę, aż do zupełnego wyczerpania się go. Proces ten odbywa się w 25°—35°. O. taki zawiera ok. 12% kwasu octowego. Zawartość kw. octowego w o. stołowym wynosi 3.5—10.5 gr w 100 cm³.

Ocet drzewny, składnik płynnego produktu suchej destylacji drzewa, zw. o. d. *surowym*. Ostatni przedstawia się jako ciecz brunatna ostrego smaku, o c. wł. 1.015—1.03, w skład której wchodzi, oprócz wody, kwas octowy (5—9%), alkohol metylowy (6—10%), kwas masłowy, aceton, fenole i t. d. Surowy o. d. służy do konserwowania mięsa, do impregnowania drzewa oraz lin; jako środek przeciwgnilny stosowany był przez Egipcjan do balsamowania zwłok. Z o. d. surowego można przez odpowiednią przeróbkę otrzymać kwas octowy, zapomocą frakcjonowanej destylacji surowego o. d. otrzymuje się rektyfikowany o. d. (Acetum pyrolignosum rectificatum).

Ocheidir, dobrze zachowany pałac perskiego typu w Iraku (Kerbela), zapewne pałac na pustyni z IX. w. po Chr., podobny w założeniu do Mszatty (ob.) i Balkuwary w Samarra.

Ochenkowski Władysław, ekonomista polski, (1840—1908), studjował w Niemczech, 1882 objął katedrę ekonomji polit. na Uniwersytecie Lwowskim. W pracach swych zajmował się głównie historją gospodarczą Anglji.

Ochetus (*Hoquetus*), dawny ozdobnik, używany w kontrapunkcie od XII. do XV. w., polega na częstych pauzach, kolejno występujących w poszczególnych głosach tak, że śpiew wywiera wrażenie „łkania" i stąd nazwa.

Ochino Bernardino, reformator włoski, (1487—1565), franciszkanin, od 1534 w zakonie kapucynów, 1538 generał tegoż zakonu, słynął jako kaznodzieja; 1542 przeszedł na protestantyzm. Odtąd żył i pracował dla reformacji

w Genewie, Bazylei, Augsburgu, Londynie i Zurychu. Swoim oporem przeciwko nauce o Trójcy św. oraz obroną poligamji zraził sobie kalwinistów; od r. 1563 na wygnaniu.

Ochlokracja, zwyrodniała forma demokracji, panowanie motłochu ulicznego.

Ochładzanie ciała, wzgl. poszczególnych jego części jest starą metodą leczniczą. Chłodne kąpiele poniżej 20° C i niżej, stosowane już były w 2-giej połowie XIX. stulecia w ostrych, gorączkowych chorobach (tyfus brzuszny). Służą one do wzmożenia oddychania, czynności serca i systemu nerwowego. Miejscowe o. zapomocą worka z lodem lub aparatów ochładzających (*aparat Leitera*) stosuje się przy procesach zapalnych i bolesnych. Ma ono zastosowanie również przy „niepokoju" serca.

Ochmistrz, marszałek domowy, przełożony nad służbą domową przy dawnych dworach królewskich i magnackich; później także wychowawca (guwerner) domowy.

Ochmatów, wieś na Ukrainie, nad rz. Burtą (do Tykicza), na płn. od Humania, znana z 2 zwycięstw Polaków, raz 30 stycznia 1644 pod hetmanem Stan. Koniecpolskim nad silną hordą tatarską pod Omarem Agą, drugi raz 29 stycznia do 2 lutego 1655 pod hetmanem Stan. Lanckorońskim i Stefanem Potockim nad Chmielnickim i Buturlinem.

Ochnia, lewoboczny dopływ Bzury, długi 45 km, wypływa na zach. od miasteczka Lubienia (pow. Włocławek).

Ochoa Eugenio de, historyk hiszp., (1815—1872), wydawca dzieł Santillany, autor katalogu rękopisów hiszpańskich w Paryżu.

Ochock, miasto portowe w obwodzie Dalekiego Wschodu, przy ujściu rz. Ochoty do morza Ochockiego z 674 mieszk. Rybołówstwo i handel tytoniem.

Ochocki Jan Duklan, pamiętnikarz pol., (1766—1837), palestrant, bywalec na dworach magnackich i królewskich, szambelan St. Augusta. Jego „Pamiętniki" (1854, 4 t.) zawierają barwny i zajmujący obraz życia obyczajowego epoki.

Ochockie morze (Tunguskie m.), odnoga oceanu Spokojnego między wybrzeżem wsch. Azji, Kamczatką, Kurylami, wyspą Jezo i Sachalinem, ma 1.530.000 km² i jest głębokie do 3.370 m. Cieśnina Lapérouse i zatoka Tatarska łączy je z morzem Japońskiem. Strome i dzikie wybrzeża morza O. są pokryte od listopada do kwietnia lodami. Morze jest zimne, mgliste, a przytem rybne.

Ochopnia, dawny strój narodowy polski, zarzucony już w XVI. w., o którym wspomina Górnicki w „Dworzaninie"; opisu o. dotychczas nie znamy.

Ochorowicz Julian, filozof i psycholog polski, (1850—1917), kształcił się w uniwersytecie warszawskim, później pracował nad filozofją i psychologją pod kierunkiem Struvego, pod wpływem Comte'a skłonił się do pozytywizmu, w którego duchu pisał, stając się przedstawicielem *pozytywizmu warszawskiego*, jako redaktor „Niwy". W Lipsku uzyskał 1874 doktorat filozofji, a we Lwowie, dokąd przeniósł się z Warszawy, habilitował się jako do-

J. Ochorowicz.

cent filozofji. Później uległ wpływowi Spencera, a wreszcie od psychologji przeszedł do medjumizmu, zajmując się wyłącznie zjawiskami medjumicznemi i hipnotycznemi, które tłumaczył przez swoją hipotezę *promieni sztywnych*. Dzieła: „Duch i mózg" (1882), „Bedingungen des Bewusstwerdens" (1874), „Ból fizyczny i moralny" (Kosmos, 1882), „Wstęp i pogląd ogólny na filozofję pozytywną" (1870), „O kształceniu własnego charakteru" (1873), „De la suggestion mentale" (1887), „O metodzie w etyce" (1906), „Zjawiska medjumiczne" („Bibl. dzieł wyborowych" 780, 786, 787, 817, 818), „Psychologja i medycyna" (2 t. 1916—17).

Ochota, rzeka w okręgu Dalekiego Wschodu (Syberja), długa 400 km. Uchodzi pod m. Ochockiem do morza Ochockiego.

Ochota, przedmieście Warszawy, między polem Mokotowskiem i torem kolei: Warszawa—Kraków, włączone w 1916 do miasta.

Ochotkowate (Chironomidae), rodzina muchówek podobnych do komarów, o krótkiej ssawce, u niektórych gatunków przystosowanej do kłucia. Larwy żyją w wodzie, nawozie, pod korą drzew i t. d. Najważniejsze rodzaje: *ochotka* (Chironomus Meig.) w licznych gatunkach. Owady doskonałe latają czasem w olbrzymich rojach nad wodami. Z innych rodzajów należy wymienić: *kuczman* (Ceratopogon), którego ukłucie jest bolesne.

Ochotnicy, zaciągający się dobrowolnie do wojska, w przeciwieństwie do poborowych. Odróżnić należy o. werbowanych w czasie pokoju do wojsk zaciężnych lub broni specjalnych, wstępujących przed terminem wcielenia celem uzyskania pewnych ulg (z tytułu cenzusu nauk, wzgl. wyszkolenia przedpoborowego), od takichże podczas wojny: ci tworzą w połączeniu ze starszymi żołnierzami najlepsze formacje. Masowy zaciąg o. zastosowała pierwsza republika francuska w 1793 r. W *Polsce* w okresie walk o wolność napływ o. z uświadomionych narodowo warstw ludności decydował niejednokrotnie o zakroju pierwszych działań. — W czasie wojny światowej polskie oddziały formowały się wyłącznie z o., a w chwili odrodzenia się Rzplitej o. tworzyli pierwsze walczące jednostki.

Ochotonidae, rodzina gryzoni. Jedyny rodzaj Ocholona Linck. (*szczekuszka*). W Europie żyje jedyny gatunek O. pusillus Pall. (*szczekuszka europejska*) o szarobrunatnem

ubarwieniu. W górach centralno-syberyjskich żyje (w dyluwjum rozpowszechniony i w Europie środk.) O. alpinus Pall. (s z. s y b e r y j s k a), o futerku czerwono-żółtem. O. przebywają w jamach, do których zbierają na zimę zapasy.

Ochra (limonit ochrowy), minerał, odmiana limonitu, często zawierająca domieszki gliny i wapna, występuje w bezkształtnych skupieniach barwy żółtawej do brunatnej. Większe ilości o., której używa się jako farby, występują w wietrzejących dolomitach żelazistych. Sztucznie sporządza się o. przez zmieszanie siarczanu żelaza z mlekiem wapiennem lub sodą. O. c z e r w o n a (hematyt ochrowy) jest odmianą hematytu, zanieczyszczonego gliną, barwy czerwonawej.

Ochrana, osławiona policja tajna w przedrewolucyjnej Rosji, której działalność, skierowana przeciw żywiołom rewolucyjnym, a posługująca się wyrafinowanym systemem szpiegostwa i prowokacji, stała się jednym z ważnych współczynników upadku caratu.

Ochroma Swartz. (p u c h o w i e c), roślina z rodziny Malvaceae. Jedyny gatunek O. lagopus Sw. z płd. Ameryki, dostarcza z nasion wełny zw. e d r e d o n e m roślinnym, drewno miękkie i gąbczaste (balza), używane zamiast korka.

Ochrona lokatorów, ob. Lokatorów ochrona.

Ochrona przyrody, zabezpieczenie przyrody przed niszczycielską gospodarką rabunkową człowieka. Człowiek, jako cząstka przyrody jest od niej zależny we wszystkich potrzebach i koniecznościach swego życia. To też chcąc żyć w przyrodzie i korzystać z jej darów, musi zachować miarę w niszczeniu, aby nie zachwiać równowagi życia przyrody, a przez to i własnego życia nie narazić na nieobliczalne szkody. O. p. jest zagwarantowana ustawą. Pierwsze kroki w tej dziedzinie podyktował wzgląd na zdrowotność; dalsze motywy o. p. można podzielić na trzy grupy: 1. n a t u r y e s t e t y c z n e j; 2. h i s t o r y c z n o - p a m i ą t k o w e; 3. p r z y r o d n i c z o - n a u k o w e. O. p. mogą podlegać całe przestrzenie, które noszą nazwę r e z e r w a t ó w lub też pojedyncze twory martwej lub żywej przyrody, oznaczone indywidualnie albo gatunkowo, lub też jako grupy. O. p. wymaga również opieki nad krajobrazem, celem strzeżenia go przed oszpeceniem niestosownemi budowlami, źle przeprowadzonemi drogami, szyldami reklamowemi i t. d. W Polsce ministerstwo W. R. i O. P. powołało w r. 1920 do życia państwową Radę Ochrony Przyrody, której działalność, wspomagana przez liczne sekcje w różnych częściach kraju, dała już pokaźne wyniki.

Ochronki, zakłady wychowywania dzieci osieroconych lub pozbawionych opieki rodzicielskiej, utrzymywane dawniej przez zakony, instytucje dobroczynne i t. p., w ostatnich czasach również przez związki samorządowe. Por. też Dziecko (Opieka nad dzieckiem).

Ochronna surowica, ob. Surowicą leczenie.

Ochronne cła, ob. Cło.

Ochronne rośliny, w g o s p. r o l n e m mają na celu osłanianie właściwej uprawy przed ujemnym wpływem klimatu (wiatru, mrozu, słońca) lub szkodników. — W o g r o d n i c t w i e stosuje się s z p a l e r y i ż y w o p ł o t y z krzewów, osłaniające rośliny od wiatru i zaniesienia piaskiem. W okolicach nawiedzanych przez burze i silne wiatry (okolice nadmorskie lub wysokogórskie) osłania się często zabudowania i ogrody szpalerami opornych gatunków drzew, sadzonych w 3—4 gęstych szeregach, które przerzedza się w miarę rozrostu.

Ochronne szczepienie, ob. Szczepienie ochronne.

Ochronne zalesienia mają na celu chronienie sąsiednich terenów zagospodarowanych przed niebezpieczeństwami żywiołowemi: terenów górskich przeciw obsuwaniu się stoków i usypisk, staczaniu się lawin (posiadają znaczny wpływ na złagodzenie klimatu); brzegów rzecznych przeciw zalewom, powodziom i podmywaniu, terenów piaszczystych celem umiejscowienia piasków. Z. o. wymaga jednolitego stanu i spoczywa zwykle w rękach państwa lub władz komunalnych. Przymus zalesiania oparty jest na ustawach i stanowi jeden z głównych przedmiotów t. zw. p o l i t y k i l e s o w e j. Najlepiej rozwiązuje tę kwestję austrjacka ust. lasowa z r. 1852 i szwajcarskie prawo związkowe z r. 1902.

Ochronny czas, okres, w którym nie wolno polować; według ustawy łowieckiej z 3 grudnia 1927 nie wolno polować wogóle na: żubry, bobry, kozice, świstaki, na samice i cielęta: łosia, jelenia, daniela, na sarny kozy i koźlęta, na niedźwiedzice i niedźwiedziątka, na kury głuszca, kury bażanta, czarne bociany oraz w województwie pomorskiem, poznańskiem, warszawskiem, łódzkiem, kieleckiem, lubelskiem, krakowskiem, lwowskiem, tarnopolskiem i stanisławowskiem na kury cietrzewia. Czas ochronny na łosie byki trwa od 15 grudnia do 31 sierpnia, jelenie byki, daniele, rogacze od 1 listopada do 31 sierpnia, sarny kozły w województwie poznańskiem i pomorskiem od stycznia do 15 maja, w województwach pozostałych od lutego do 20 kwietnia, zające szaraki w województwie poznańskiem, pomorskiem od 15 stycznia do listopada, w innych od lutego do października, słomki od 15 maja do lipca, przepiórki od grudnia do listopada i t. d.

Ochronny system (p r o t e k c y j n y), ogół zarządzeń w zakresie polityki handlowej, mający na celu ochronę produkcji krajowej; przeciwieństwo: w o l n y h a n d e l.

Ochronny wagon, pierwszy wagon kolejowy za lokomotywą, nie może być w myśl przepisów obsadzany podróżnymi.

Ochronny znak, ob. Znak ochronny.

Ochronosis, odkładanie się czarnego pigmentu w chrząstkach, ścięgnach, stawach i t. d.

Ochryda (Ohrid), miasto w płd. Serbji (Jugosławja), w okręgu Bitolj, nad jeziorem O. z 9.934 mieszk. Posiada wiele cerkwi i meczetów, garbarnie i rybołówstwo.

Ochrydzkie jezioro, jezioro w płd. Serbji i Albanji z 280 km², głębokie 285 m, przyjmuje podziemne dopływy od jez. Presba. Otaczające góry (Odoništa, Galičica) upadają stromo ku rybnemu jezioru, nad którego brzegami kwitnie sadownictwo, uprawa wina i chów bydła. Od płn. odwadnia jezioro Czarny Drin.

Oaza.

Ochs Siegfried, niem. kompozytor i dyrygent, (1858—1929), założyciel chóru filharmonicznego w Berlinie, znakomity wykonawca oratorjów, nadto kierownik chóru berlińskiej akademji, napisał: operę komiczną „Im Namen des Gesetzes" (1888) i wspomnienia autobiograf. „Geschehenes, Gesehenes" (1922).

Ochsenbein Ulrich, polityk szwajcar., (1811—1890), adwokat, 1845 członek Wielkiej Rady w Bernie, 1847 prezydent republiki, w wojnie domowej dowódca dywizji i zwycięzca pod Schüpfheim, później w służbie wojskowej francuskiej.

Ochta, prawoboczny dopływ Newy, długi 63 km. Przy jego ujściu leżą przedmieścia Leningradu, Mała i W-ka Ochta.

Ociesęki, wieś w pow. Kielce, 30 km na wsch. od tego miasta z 439 mieszk. 28 listop. 1863 stoczyli tu powstańcy polscy pod wodzą Chmieleńskiego i Boska pamiętną bitwę z Moskalami.

Ocieski Jan, pol. mąż stanu, (1501—1563), odprawił szereg poselstw (do Turcji, Rzymu, Austrji), pracował w sądownictwie, 1550 został podkanclerzem, 1552 kanclerzem w. kor. Brał żywy udział w sprawach religijnych i ruchu reformatorskim swojej epoki, słynął jako mówca, wysoce wykształcony, opiekował się studjującą młodzieżą.

Ocimum Rivin. (b a z y l j a), zioła lub drobne krzewy z rodziny wargowych, rosną w klimatach cieplejszych. O. basilicum L. z cieplejszych części Azji i Afryki, o kwiatach purpurowych, hodowana w licznych odmianach w krajach śródziemnomorskich. Cała roślina wydaje aromatyczną woń, używana do dzisiaj jako przyprawa kuchenna.

Ockel Eduard, niemiecki pejzażysta, (1834—1910), pozostawał pod wpływem krajobrazowego malarstwa francuskiego.

Ockham Wilhelm, scholastyk niem., (ok. 1300—1349 wzgl. 1350), franciszkanin, wskrzesiciel nominalizmu, nauczał w Oksfordzie, 1324 zawezwano go do Awinjonu, gdzie miał odpowiadać za swoje heretyckie nauki. Z Awinjonu schronił się do cesarza Ludwika Bawarskiego i pozostał w Monachjum. Obok pism skierowanych przeciwko papieżowi oraz rozpraw kościelno-politycznych pisał dzieła filozoficzne, z których najważniejsze „Summa totius logicae".

Ocmulgee, rzeka w Georgji (Stany Zjedn. Am. Płn.), obfituje w szypoty i ma 380 km długości. Razem z O c o n e e tworzy A l t a m a h a R i v e r.

O'Connell Daniel, polityk irlandzki, (1775—1847), adwokat w Dublinie i znakomity mówca ludowy, 1828 wybrany do Izby Gmin, przeprowadził 1829 ustawę o emancypacji politycznej katolików, następnie zmierzał do zerwania unji Irlandji z Anglją. 1840 założył National Repeal Association i został pierwszym katolickim burmistrzem Dublina, stracił jednak wśród rodaków popularność, skoro począł występować przeciw używaniu środków gwałtownych i niezgodnych z prawem.

D. O'Connell.

O' Connor, 1. Feargus Edward, ang. działacz robotniczy, (1794—1855), adwokat, od 1832 w Izbie Gmin, popierał program O' Connella rozwiązania unji z Irlandją, organizował radykalne

F. E. O'Connor.

związki robotnicze, 1848 stał na czele ruchu Kartystów i kierował masową petycją do parlamentu.

2. Thomas Power, irlan. polityk i dziennikarz, * 1848, 1880—1900 zasiadał w Izbie Gmin, założyciel szeregu czasopism, zwłaszcza dla młodzieży, np.: „History of the Irish Question" (1889).

O' Conor Sir Nicholas Roderick, dyplomata bryt., (1844—1908), 1892 poseł w Pekinie, 1895 w Petersburgu, 1898 w Konstantynopolu.

Ocotea Aubl. (w a w r z y b ó b), rośliny drzewiaste z rodziny Lauraceae, charakteryzują się skórzastemi liśćmi. Liczne gatunki w płd. Afryce, na Jamajce i w Gujanie.

Octactinia (Octocorallia), rząd koral i (ob.).

Octandrus (łac.-grec.), kwiat o 8 pręcikach, stąd Octandria, ósma klasa systemu Linneusza.

Octans (łac.), gwiazdozbiór płd., ob. Oktant.

Octany, sole kwasu octowego (ob. Octowy kwas oraz odp. metale).

Octava, ob. Oktawa.

Octavia, 1. od 40 r. prz. Chr. żona triumwira M. Antonjusza, siostra cesarza Augusta, wdowa po C. Marcellusie. Po śmierci Antonjusza oddała się głównie wychowaniu dzieci; umarła w 11 r. prz. Chr., czczona jako wzór szlachetnej kobiety.

2. żona cesarza Nerona (ob.).

Octavianus, rzymski cesarz, ob. Augustus.

Octavius, imię starorzymskiej rodziny szlacheckiej pochodzącej z miasta wolskiego Velitrae. Godni wzmianki są:

1. Cneius O., jako komendant floty w wojnie przeciw Perseuszowi, wziął tegoż do niewoli. W 167 prz. Chr. odbył triumf, w 165 był konsulem.

2. Caius O., po swojej preturze (61) zawiadywał prowincją Macedonją, umarł w drodze powrotnej w 58 w Noli, pozostawiwszy ze swego małżeństwa z Atią, córką plebejusza M. Atiusa Balbusa i Julji, siostry Cezara, syna Caiusa O., późniejszego cesarza Augusta (ob.), oraz dwie córki (ob. Octavia).

Octidi (franc.), ósmy dzień dekady we franc. kalendarzu rewolucyjnym.

Octiduum (łac.), przeciąg ośmiu dni.

Octogynus (greck.-łac.), kwiat o 8 słupkach, stąd Octogynia, 8 rząd w pierwszych 13 klasach systemu Linneusza.

Octopoda (ośmiornice), rząd głowonogów (ob.). Zwierzęta tu należące charakteryzują się ośmioma ramionami jednakowej mniej więcej długości. Należy tu rodzaj. ośmiornica (Octopus. Polypus).

Octowego kwasu bezwodnik $CH_3.CO.OCOCH_3$, powstaje, gdy na sól sodową lub potasową kwasu octowego (ob.) podziałać chlorkiem kw. octowego. Jest to ciecz bezbarwna, ostrej woni, wrząca w 137°. Rozpuszcza się w 10-ciokrotnej ilości wody, zwolna przechodząc w kwas octowy. Używa się do otrzymywania pochodnych acetylowych alkoholów oraz amin.

Octowy aldehyd, ob. Aldehydy.

Octowy eter, często używana nazwa estru etylowego kwasu octowego, otrzymywanego zapomocą destylacji alkoholu i kwasu siarkowego z bezwodnym octanem sodowym. Jest to ciecz bezbarwna, o miłej, owocowej woni, łatwo rozpuszczalna w alkoholu i eterze. Używa się go do fabrykacji eterów owocowych, jako domieszki do wódek (poprawianie smaku), jako środka leczniczego i t. d. Analogicznie otrzymuje się ester amylowy kw. octowego, używany przy fabrykacji eterów owocowych.

Octowy kwas (etanowy kw.) CH_3COOH, występuje w przyrodzie w stanie wolnym wzgl. w postaci estrów, wchodząc w skład substancyj roślinnych; obecność jego stwierdzono w pocie. Powstaje przy suchej destylacji nielotnych ciał organicznych, jak n. p. drzewo, przy stapianiu cukru i kwasu winowego z wodorotlenkiem potasowym oraz przy umiarkowanem utlenianiu alkoholu etylowego (ob. Ocet). K. o. czysty przedstawia ciecz bezbarwną, o przenikliwym zapachu, wrzącą w 118°, zestalającą się w 16,7° na ciało krystaliczne (kw. o. lodowaty). Rozpuszcza wiele związków organicznych, a także fosfor i siarkę. Na naskórek działa silnie żrąco. Z zasadami tworzy łatwo rozpuszczalne sole (octany).

Czysty k. o. otrzymuje się w technice z octu drzewnego surowego zap. destylacji w oparztach miedzianych, przyczem produkty destylacji przeprowadza się przez mleko wapienne. Surowy octan wapnia po usunięciu części smolistych, odfiltrowaniu i odparowaniu, poddaje się destylacji z kwasem siarkowym. Otrzymany tak surowy k. o. poddaje się jeszcze oczyszczeniu zapomocą destylacji frakcjonowanej przy użyciu deflegmatorów (ob. Destylacja), oraz utlenieniu nadmanganianem potasowym. W ten sposób oczyszczony k. o. nosi nazwę o. k. lodowatego i zawiera 95—100% czystego związku. Ostatnio opracowano syntetyczną metodę otrzymywania k. o. polegającą na wprowadzeniu acetylenu (ob.) do kwasu siarkowego w obecności tlenku rtęci. W tych warunkach powstaje aldehyd octowy, który łatwo utlenia się działaniem tlenu lub powietrza na k. o.

O. k. używany jako przyprawa do potraw, znalazł również zastosowanie w przemyśle farbiarskim, fotograficznym oraz w preparatyce związków organicznych.

Ocet umiano otrzymywać już w starożytności ze skwaśniałych soków owocowych, wina i piwa; służył jako napój chłodzący. Skład chem. o. k. podał 1814 Berzelius.

Oculi (łac. „oczy"), nazwa czwartej niedzieli przed Wielkanocą (3. niedziela postu), od słów Ps. 25, 15.

Oculomotorius (łac.; nervus o.), trzeci nerw mózgowy, zaopatruje 4 mięśnie oka (ob. Mózg).

Oculus (łac.), oko.

Ocumare del Tuy, stolica stanu Miranda w Wenezueli płn., na płd. od Caracas z 10.050 mieszk.

Oczaków, miasteczko na Ukrainie, nad limanem Dniepru z 4.674 mieszk. i portem handlowym. O. był od 1492 silną twierdzą turecką, broniącą ujścia Dniepru. W 1737 i 1788 zdobyli go Rosjanie, do których należy od 1791. Okolice O. zamieszkałe ongiś przez Tatarów oczakowskich zwano Jedyssanem.

Oczapowski, 1. Michał, pisarz z dziedziny rolnictwa, (1788—1854), prof. uniwersytetu wileńskiego, 1835 dyrektor Instytutu Agronomicznego w Marymoncie. Wszechstronny teoretyk i praktyk, położył w kraju pierwsze podwaliny pod nowoczesną wiedzę i naukę rolniczą, z pośród b. licznych dzieł należy wymienić: „Zasady gosp. rozumowanego według Thaera" (1819), „Gospodarstwo wiejskie" (12 t., 1835—1844), „O roli, jej uprawie i pielęgnowaniu roślin gospod." (1825), „Uprawa mechaniczna gruntu" (1835), „Zasady ogólne hodowli bydła" (1841), jeszcze dzisiaj zachowały w wielu punktach swą aktualność.

2. Józef Bogdan, ekonomista polski, (1840—1895), 1865 prof. na Uniw. Jagiellońskim; nap.: „Rys encyklopedji nauk politycznych" i i.

Oczarowate, ob. Hamamelidaceae.

Oczepiny, ob. Czepiny.

Oczerety, miejsca zarośnięte przez trzcinę.

Oczka, małe, okrągłe jeziorka na powierzchni moreny dennej lądolodu.

Oczko, w botanice, ob. Oczkowanie.

Oczko Wojciech, lekarz polski, (1545—1608), nadworny lekarz i sekretarz królów: Zygmunta Augusta, Stefana Batorego i Zygmunta III. Między wieloma pracami lekarskiemi napisał pierwszą w literaturze polskiej monografję o kile p. t.: „Przymiot, albo dworska niemoc" (1581). W r. 1881 wydało (wyd. jubileuszowe) Towarzystwo lekarskie w Warszawie pracę jego p. t. „Przymiot i cieplice".

Oczkowanie (okulizacja), jest to, podobnie jak szczepienie, wegetatywny sposób uszlachetniania dzikich drzewek i krzewów. Polega na przeniesieniu pączka wzrostowego rośliny szlachetnej, na roślinę dziką tego samego gatunku. W szczelinę naciętą w korze dziczki w kształcie litery T zasuwa się świeżo odcięty, wraz z sąsiadującą skórką, pączek przyszłego pędu (znajdujący się w kącie ogonka liściowego). Zrazik taki, czyli oczko obwiązany łykiem po pewnym czasie wypuszcza pęd szlachetny; wówczas odcina się górną część dziczki powyżej oczka. Porą o. w naszym klimacie jest koniec lipca do pierwszej połowy września, w tych warunkach oczko wypuszcza pęd dopiero z wiosną roku następnego. O. przyjmują krzewy ozdobne i wszystkie drzewa owocowe, najlepiej grusze, śliwy, morele, brzoskwinie i jabłonie, znacznie oporniej wiśnie i czereśnie.

Oczna szczelina występuje u ludzkiego płodu, potem zanika.

Ocznych mięśni porażenia, występują przy schorzeniach nerwów ruchowych oka (na tle reumatycznem, syfilitycznem albo innem, po zranieniach i t. p.), albo przy chorobach mózgowych. Najczęstszą przyczyną bywa kiła, szczególniej w późnych stadjach wiądu rdzenia (tabes). P. m. o. powoduje w dotkniętem niem oku widzenie w fałszywem miejscu, stąd podwójne widzenie, jeżeli drugie oko jest normalne i otwarte. Leczenie przyczynowe; przy porażeniu długotrwałem, zabieg operacyjny na mięśniach ocznych.

Oczodołu schorzenia, choroby jamy ocznej (orbita), to jest lejka o kostnych ścianach, w którym ułożona jest gałka oczna. O. s. prowadzą do wysadzenia oka (wytrzeszcz, exophthalmus) po zapaleniach, ropieniach, krwotokach, guzach, w chorobie Basedowa, albo do zapadnięcia oka (enophthalmus) przy zaniku tłuszczu, złamaniu ściany kostnej; zapadnięcie oka występuje czasem jako wada wrodzona.

Oczopląs (greck.-łac. nystagmus), drżenie gałek ocznych; objaw spotykany w chorobach uszu (zapalenie, ropienie w labiryncie ucha) lub móżdżku.

Oczu badanie, zajmuje się z jednej strony stwierdzeniem przedmiotowych zmian chorobowych, z drugiej zaś stara się ustalić podmiotową wydolność chorego narządu. Do uwydatnienia szczegółów na rogówce, tęczówce i soczewce używa się oświetlenia ogniskowego zapom. soczewki skupiającej, lub sposobem ulepszonym zapom. światła lampy szczelinowej, zwłaszcza z dodatkiem mikroskopu rogówkowego. Głębsze części ogląda się wziernikiem (oftalmoskopem, Helmholtz 1850). Metoda ta polega na uchwyceniu przez badającego promieni odbitych od dna oka badanego, a dążących zpowrotem do źródła światła. Jeśli w zwierciedle wklęsłem zrobimy otworek i przyłożymy doń oko, a zwierciadłem rzucimy pęk promieni przez źrenicę oka badanego, to promienie odbite wytworzą nam obraz dna oka i to albo prosty, jeśli odległość wziernika od oka nie przekracza 4—5 cm, lub odwrócony, jeśli oddalenie wynosi ok. 50 cm. Do oznaczenia krzywizny łamiących powierzchni oka (soczewki i rogówki) służy oftalmometr. Napięcie gałki ocznej odczytuje się przy pomocy tonometru, najczęściej Schiötz'a (1905). Przy badaniu wydolności oka należy przedewszystkiem stwierdzić bystrość wzroku; rozpoznawanie widzianego przedmiotu zależy od jego wielkości i oddalenia. Do badania służą najrozmaitsze próby, bardzo popularne są tablice Snellena. Ważnem niekiedy jest badanie widzenia obwodowego, to jest tego, co widzi oko nieruchome obok przedmiotu, w który się wpatruje. Z przyrządów może tu oddać usługi perymetr, czyli polomierz. Przerwy w polu widzenia (scotoma) wykrywa się zapom. skrawków białego lub barwnego papieru wielkości ½ cm². Zdolność odróżniania siły światła można stwierdzić osobnemi przyrządami. Zmysł barw wykazuje się przez dobieranie kolorów, (próba Holmgrena), kolorowe szkła i t. p. Badanie to ma znaczenie przy ustalaniu zdolności zawodowej pewnej kategorji pracowników (kolejarze, marynarze i t. d.).

Oczu choroby dotyczą najczęściej skóry zewnętrznej i części ochronnych (spojówka, rogówka, powieki, narządy łzowe, ob. Oko ludzkie). Rzadziej występują choroby oka wewnętrznego (tęczówka, soczewka), do wykrycia których używa się wziernika ocznego. Okulary mogą wpłynąć tylko na te schorzenia, które polegają na zmianach w sile łamania oka (krótkowzroczność i t. d.). Przy ch. o. trzeba zwrócić uwagę na stan ogólny chorego, bo często ch. o. jest tylko jednym z objawów ogólnej choroby ustroju. Rozróżnia się następ. grupy ch. o.: błędy refrakcji (krótko- i dalekowzroczność, niezborność i inne niedomogi), schorzenia spojówki (np. zapalenie wiosenne, jaglica), choroby rogówki, tęczówki, ciała rzęskowego, naczyniówki, soczewki, ciała szklistego, siatkówki, nerwu wzrocznego, powiek, narządów łzowych, mięśni ocznych (zez, drżenie gałek), jamy ocznej. Następnie wymienić należy: jaskrę (glaucoma), zapalenie współczulne oczu, ślepotę połowiczą (hemianopsia) i t. d. U zwierząt domowych najczęściej występują zaćmy. Ob. poszcz. artykuły.

Oczu pielęgnowanie zaczyna się już przy urodzeniu dziecka przemyciem oczu i zapobiegawczem zakropleniem protargolu. Przy silniejszem zaropieniu i zaczerwienieniu należy zawezwać lekarza. Oczy oseska należy chronić przed zbyt silnem światłem słonecznem lub sztucznem. Najczęstszemi chorobami oczu wieku dziecięcego są zapalenia spojówki i rogówki, często spowodowane brakiem czystości (wszy). Zez, wady refrakcji należy jak najwcześniej poddać odpowiedniemu leczeniu, a przy dziedzicznem obciążeniu krótkowzrocznością kłaść specjalny nacisk na przebywanie dziecka na wolnem powietrzu i na unikaniu pracy natężającej zbytnio oczy. Szkodliwemi są szybkie zmiany światła i ciemności, jak również niedostateczne światło przy pracy. Nadużywanie tytoniu i alkoholu przyczynia się także do osłabienia wzroku. U dzieci z małżeństw między bliskimi krewnymi zdarza się często zwyrodnienie barwnika siatkówki i za nią idąca ślepota.

Oczu świecenie, świecenie źrenicy, dzięki odbijaniu się promieni świetlnych od dna oka.

Czerwona barwa źrenicy u zwierząt i ludzi albinotycznych (pozbawionych barwnika) pochodzi stąd, że prócz promieni świetlnych, dostających się normalną drogą do oka, t. zn. przez źrenicę, dostają się także inne promienie przez pozbawione barwnika powieki. Oczy kota i psa świecą gdy światło pada przez otwarte drzwi choćby wąską szparką, przyczem wystarcza nieznaczna ilość światła, ponieważ dno oka u tych zwierząt ma własność silnego odbijania światła. To samo zjawisko można także obserwować u zwierząt bezkręgowych, a mian. ciem.

Oczu zapalenie, zbiorowe określenie na rozmaite choroby oczu, które zazwyczaj przechodzą ze skóry otaczającej oczy, lub ze spojówki na gałkę oczną. *Egipskie* z. o., ob. Trachoma. Z. o. noworodków, ob. Spojówki choroby.

Oczu zranienia zajmują ok. 7—8% uszkodzeń cielesnych. *Powierzchowne skaleczenia* mają znaczenie, jeśli uszkadzają rogówkę, a dołącza się zakażenie. *Następowe zapalenie* oka ma znaczenie tem poważniejsze, że może się dołączyć *zapalenie współczulne* drugiego oka. Zranienie soczewki powoduje zwykle zmętnienie i zaćmę. *Ciała obce* w worku spojówkowym dadzą się łatwo usunąć. Z rogówki należy je wyjąć aseptycznie po znieczuleniu. Z wnętrza oka można wydostać opiłki żelaza zapom. silnego elektromagnesu. *Zgniecenie oka* bez rany zewnętrznej może spowodować urazy wewnątrz oka, krwotoki i t. p. *Uszkodzenie nerwu wzrokowego* lub dróg wzrokowych na podstawie czaszki lub w mózgu prowadzi do zaburzeń widzenia obu oczu. *Oparzenia i nadżerki* chemikaljami wymagają natychmiastowego wymycia wodą, potem zaciągnięcia rychłej porady lekarza.

Oczy, ob. art. Oko i Oko ludzkie.

Oczy sztuczne (oczne protezy), przeważnie ze szkła, mają zadanie kosmetyczne, żeby złagodzić zeszpecenie, spowodowane utratą oka. Można nosić o. na oclemniałem lub skurczonem oku. S. o. wkłada się i wyjmuje palcami bez trudności i obmywa codziennie w słonej wodzie.

Oczy uroczne (o. złe, zaziora), według przesądu ludowego, właściwość pewnych ludzi, a także zwierząt i istot nadzmysłowych, szkodzenia wzrokiem („rzucania uroku"); por. Urok.

Oczyszczarki, w ogólności maszyny do usuwania pyłu z przedmiotów; pracują trzepakami, szczotkami lub ssącym prądem powietrza. Por. Odkurzanie.

Oczyszczenie N. Marji P., ob. Marjańskie święta.

Oda (greck., „pieśń"), liryczna forma literacka, w której przedewszystkiem znajdują wyraz wzniosłe uczucia. Wyraża o. silne afekty, a budową strof różni się od melodyjnej pieśni. Przedmiotem o. są wyłącznie podniosłe wrażenia przyrody, wybitne zdarzenia historyczne i polityczne, niekiedy problemy religijne lub filozoficzne. O., w formie religijnej spotykamy najwcześniej u Żydów (psalmy), w świeckiej u Greków (Pindar) i Rzymian (Horacy). Pod wpływem starożytności wznowiono o. w okresie renesansu. Jako autorowie godni wymienienia są: we *Włoszech*: Bernardo Tasso, Gabriello Chiabrera; później Alfieri, Manzoni, Carducci, d'Annunzio i Pascoli; w *Hiszpanji*: Ponce de León († 1591), Fernando de Herrera, Juan Baptista de Arriaza; we *Francji*: Ronsard, J. B. Rousseau, Boileau, A. Chénier, w XIX. w. Victor Hugo, Musset, Lamartine i in.; w *Anglji*: Cowley, Dryden, Pope, Collins, Wordsworth, Coleridge, Shelley Keats; w *Rosji*: Dzierżawin, Żukowskij, Puszkin; w *Niemczech*: Günther, Klopstock, Ramler, Goethe, Hölderlin, Platen i in. W *Polsce* pisali o.: Kochanowski, Sarbiewski, Krasicki, Trembecki, Mickiewicz, Węgierski, Kniaźnin i in.; ostatnio Wierzyński.

W *muzyce*, starogrecki hymn, śpiewany przy wtórze lutni, czyli formingi, głównie na cześć Apollina (o. *pityjska*). W XVIII. w. pieśni liryczne do śpiewu z towarzyszeniem fortepianu nazywano o. Potem przybrała o. znaczenie ogólne kantaty. Stąd IX. symfonja Beethovena, zakończona chórem do słów schillerowskiej o. „An die Freude", nosi nazwę *symfonji-o.* Odtąd nazwą tą określa się symfonję, której finał przeznaczony jest na chór i głosy solowe. Por. Fel. David: „Pustynia", symfonje: Gustava Mahlera, Skriabina, III. symfonja K. Szymanowskiego.

Oda, córka Dietricha, margr. Marchji Północnej, († 1023), wyszła za Mieszka I. 979 lub 980. Małżeństwo to miało znaczenie polityczne jako nawrót Mieszka do uległości wobec cesarstwa. Z imieniem jej związany jest słynny akt „Dagome iudex", t. j. zapis Polski na rzecz Stolicy Apostolskiej.

Oda-baszi (tureck. „dozorca pokoju"), zawiadowca gospód tureckich lub karawanserajów; przedtem także kapitan janczarów.

Odadahraun, pustynia lawowa we wnętrzu Islandji z wulkanem Askja, ma 4.000 km².

Odaliska (tur. odalik = nałożnica), biała niewolnica haremów tureckich; z chwilą urodzenia syna uznawano zwykle o. za prawą małżonkę.

Odbarwianie, usuwanie z cieczy ciał barwiących, polegające na zaobsorbowaniu ich lub zniszczeniu ich zdolności barwienia. Najczęściej stosuje się ogrzewanie płynu z wyżarzonym węglem kostnym (ob. Adsorbcja) lub wytwarza się osad, np. siarczku ołowiu, wodorotlenku żelazowego, któryby spowodował strącenie się barwnika. Przy o. olejów stosuje się niekiedy naświetlanie promieniami słonecznemi.

Odberg Jonas Fridolf, historyk szwedzki, (1845—1916), nap.: „Om den Svenske konungens Domsrätt före Svea Hofrätts inrättande år 1614" (1875), „Om Anders Lorichs, Johan III's ständige legat i Polen, och hans tid 1569 till 1584" (1893), „Om prinsessan Cecilia Wasa, markgrefvinna af Baden-Rodemachern" (1896) i in.

Odbicia kąt, p. Odbicie.

Odbicie. W przypadku ruchu falowego, bez względu na jego bliższe własności, fala, padająca na powierzchnię lub płaszczyznę graniczną zetknięcia dwóch różnych ośrodków ulega częściowemu, a w pewnych warunkach całkowitemu odbiciu. We wszystkich tych przypadkach zmienia się czoło fali w ten sposób, że kąt padania, t. j. kąt zawarty pomiędzy powierzchnią graniczną a normalną czoła fali padającej równa się kątowi pomiędzy powierzchnią a normalną do czoła fali odbitej. Posługując się pojęciem promienia, można także powiedzieć, że kąt padania, t. j. kąt pomiędzy normalną do powierzchni i promieniem równa się kątowi o., t. j. kątowi pomiędzy normalną a promieniem odbitym. Promień padający i odbity leżą w tej samej płaszczyźnie. P. też Światło.

Odbicie całkowite światła. Prawo Snelliusa podporządkowuje każdemu promieniowi padającemu promień załamany, co jest słusznem tylko wtedy, gdy przechodzimy z ośrodka rzadszego do ośrodka gęstszego optycznie. Przy przejściu w odwrotnym kierunku, skoro kąt padania osiągnie wartość, zw. *kątem granicznym*, promień załamany tworzy z prostopadłą kąt prosty, skoro zaś wartość kąta padania jest większą od wartości granicznej, załamanie niema już miejsca, natomiast występuje zjawisko o. c. ś. Dla powietrza i szkła o współczynniku załamania 1.50 wartość kąta granicznego wynosi 41° 48'. Wszystkie zatem promienie, które od strony szkła padają pod kątem większym niż 41° 48' nie przechodzą do powietrza, ale odbijają się całkowicie.

Odbijanie (łac. ructus), ob. Żołądka choroby.

Odbijany, jedna z figur tanecznych mazura, krakowiaka, jak również i staropolskiego poloneza; figurę tą tańczy zwykle lud na weselu po oczepinach i wianowaniu, przyczem każdy z gości winien choć raz z panną młodą zatańczyć dookoła izby, a za zaszczyt ten rzucić datek grajkom.

Odbijanki, kolorowe obrazki na papierze, które można przenieść na metal, szkło, porcelanę, drzewo. Wyrabiane są sposobem litograficznym w ten sposób, że papier powleka się najpierw warstwą materjału rozpuszczalnego w wodzie, potem odbija na nim druk wielobarwny, jednak w odwrotnej kolejności barw i jako obraz odwrócony.

Odbitka, ob. Kopjowanie i Kalka.

Odbudowa objęta jest t. zw. *prawem budowlanem*, traktującem o wszelkich kwestjach, związanych z budową budynków i urządzeń oraz zakładaniem ulic, placów i dróg. Rozporządzenie Prez. Rzpltej z dnia 16 lutego 1928 o prawie budowlanem i zabudowaniu osiedli (D. U. 23) łącznie z rozporządzeniami i przepisami miejscowemi, wydanemi na podstawie tego rozporządzenia, obejmują całokształt prawa budowlanego i mają zastosowanie: 1. przy budowie, zmianach budowlanych i utrzymaniu: a) wszelkich budynków naziemnych i podziemnych, b) urządzeń związanych z budynkami; 2. przy tworzeniu nowych działek budowlanych; 3. przy zakładaniu, urządzaniu i zmianach ulic i dróg, placów i wszelkich terenów. Za *osiedla* uważa się miasta i miasteczka, uzdrowiska, osady wiejskie i fabryczne. Budowa następuje na podstawie planu zabudowania. (Por. też Mieszkaniowa kwestja).

Odbudowa, w *górnictwie* czynność wykruszania kopaliny ze żyły, prowadzona w t. zw. *szlaku dobywczym* (ob. Kopalnie). Prowadzi się ją albo z t. zw. *podsadzką*, zasypując równocześnie wybrany szlak nieużytecznym materjałem, albo bez niej. W pierwszym wypadku stosuje się najczęściej t. zw. o. *stropową*, w drugim t. zw. o. *filarową*. Szlak dobywczy przy odbudowie stropowej rozszerza się zwykle w formę o przekroju trójkąta, budując w miarę tego w jego wnętrzu podobną formę z podsadzki. Szlak dobywczy przy odbudowie filarowej dzieli się na szereg równoległych pól, które się w poziomym kierunku eksploatuje. Po wyeksportowaniu najwyższego pola doprowadza się do zapadu wybranej sztolni na pole niższe i t. d. O ile zapadanie się sztolni mogłoby powodować obniżenie terenu na powierzchni, zagrażające budynkom, zostawia się między wybranemi warstwami nienaruszone partje minerału, t. zw. filary, które zapadanie powstrzymują. Zależnie od grubości pokładu i jego nachylenia mogą te dwa typowe sposoby ulegać pewnym modyfikacjom.

Odbyt (łac. anus), tylne ujście przewodu pokarmowego (ob. Jelito). *Schorzenia*: 1. *Niedrożność* (zarośnięcie) *wrodzona* (atresia ani) uniemożliwia wypróżnienie jelita. 2. *Zapalenia* przez zakażenie uszkodzeń błony śluzowej (twarde masy kałowe), albo przez przeniesienie z sąsiednich części skóry i błony śluzowej; objawy: bóle piekące i gniotące, ciągłe bezowocne parcie na stolec, wydzielina śluzowa; mogą się wytworzyć ropnie i przetoki. Naddarcia błony śluzowej, idące w parze ze skurczem zwieracza trudno się leczą. Głębokie wrzody o. (gruźlica, kiła, rzeżączka) prowadzą do zbliznowań, zwężających i utrudniających wypróżnienie. 3. *Nowotwory*: guzki krwawnicze (ob. Hemoroidy). *Rak* wymaga wczesnego usunięcia operacyjnego. O. *sztuczny* jest to umocowanie pętli jelitowej w powłokach brzusznych celem odprowadzenia treści jelita ponad miejscem schorzałem.

Odbytnica, ob. Jelito.

Odbytniczo-pęcherzowa przetoka jest to nieprawidłowe połączenie światła pęcherza z światłem odbytnicy na skutek urazu lub owrzodzeń (rak macicy, pęcherza, odbytnicy) i może pośrednio przez zakażenie pęcherza prowadzić do zakażenia nerek.

Odbytnicy niedrożność, jest anomalją wrodzoną, która wymaga operacyjnego usunięcia.

Odbytnicy polipy, dobrotliwe nowotwory, które sprawiają dolegliwości po uszkodzeniu ich; leczenie operacyjne.

Odbytnicy przetoka jest to przewód ropny, powstały zwykle przez przebicie ropnia okoloodbytniczego, prowadzący do światła odbytnicy lub na zewnątrz przez skórę. Występuje wyciek ropny, krwawy, czasem bóle i utrudnienie w oddawaniu stolca; *leczenie* operacyjne.

Odbytnicy wypadnięcie (łac. Prolapsus ani), jest to wydostanie się błony śluzowej odbytnicy albo całej ściany przez odbyt, zdarza się u dzieci po długotrwałych biegunkach, u kobiet przy osłabionej podstawie miednicy (porody), przy hemoroidach, zaparciu i innych schorzeniach, prowadzących do wysilonego parcia lub wskutek uszkodzenia zwieracza. *Leczenie* musi być przyczynowe, w ciężkich przypadkach wymaga operacji. Tylko operacyjnie leczy się przepuklinę odbytniczą, przy której poprzez odbyt wydostaje się torba otrzewnowa z wnętrznościami.

Odbytnicy zapalenie (greck. proktitis), w formie łagodnej nieżyt odbytnicy, powstaje po zranieniach, ciałach obcych w odbytnicy, przez owrzodzenia, guzy krwawnicze (hemoroidy), wypadnięcie, wskutek przeniesienia się procesu zapalnego z otoczenia na odbytnicę. *Ostre zapalenie* przebiega z gorączką i bólami, gwałtownem parciem i wyciekiem śluzowo-krwawym. Przy *zap. chronicznem* istnieje uczucie ciężkości, zaparcia, częściej biegunki, wyciek śluzowy. Mogą powstać naddarcia błony śluzowej i zapalenie tkanek otaczających (periproktitis). Leczenie powinno być przyczynowe i objawowe: łóżko, dieta, przepłókiwania.

Odbytnicy zranienia powstają przez ciała obce (ości, kości, kanki), przez przekłucie, nacięcie, strzał, ucisk główki dziecka przy porodach, pęknięcie przy gwałtownem parciu i wymagają leczenia chirurgicznego

Odbytnicy zwężenia, mogą być następstwem wrzodów przy rzeżączce, kile; wywołują parcie na stolec, odchody śluzowe, krwawe i ropne. *Leczenie* przyczynowe i operacyjne.

Odbytowe gruczoły, koło odbytu uchodzące gruczoły, o wydzielinie tłustej, często o silnej woni, służącej do obrony, a nieraz i przywabiania płci przeciwnej (u niektórych zwierząt). Wydzielin tych używa się jako lekarstwa i perfum (piżmo).

Odchody, ob. Ekskrementy, Ekskrety.

Odcięta, por. Współrzędne.

Odcinek, część prostej ograniczona dwoma punktami; o. *koła*, część jego ograniczona łukiem i cięciwą; o. *kuli*, część jej ograniczona czaszą i kołem

Odcinek (wojsk.), linja terenu zorganizowanego do obrony.

Odcisk, ob. Nagniotek.

Odcisk, wzór odbity przy użyciu rytowanego stempla. Może być płaski, barwny lub wypukły, względnie wklęsły, niebarwiony.

Odczynniki, związki chemiczne lub ich roztwory, służące do wykrywania obecności innych związków chem. Tak np. rozcieńczony kwas siarkowy dodany do roztworu soli barowej lub ołowiawej strąca biały osad siarczanu. Kwas siarkowy jest więc odczynnikiem na związki baru i ołowiu.

Odczynnikowy papier, paski bibuły napojone roztworem ciała, wykazującego obecność grup lub poszczególnych związków chemicznych. Tak np. bibuła napojona roztworem lakmusu (ob.), zabarwia się w roztworze kwaśnym na czerwono, w alkalicznym na niebiesko. Służy zatem do wykrywania jonów wodorowych i wodorotlenowych. Papier skrobiowy zabarwia się od śladów jodu na kolor niebieski, papierek ołowiawy czernieje pod wpływem siarkowodoru.

Oddech (w ogólności), uchodzący przy wydechu strumień powietrza o temperaturze zbliżonej do ciepłoty ciała, zawierający mniej tlenu, a więcej dwutlenku węgla i wody jak powietrze wdychane. (Ob. Oddychanie). Prawidłowo bezwonny, może mieć przykry zapach przy procesach gnilnych zębów, dziąseł, gardła, w chorobach żołądka i t. d. Odrażający jest przy pewnej formie chronicznego zapalenia nosa, ozena. *Leczenie* musi usunąć przyczynę.

Oddechowe ćwiczenia mają duże znaczenie zdrowotne w gimnastyce i sporcie, są zasadniczemi składnikami ćwiczeń fizycznych. Służą do dokładnego przewietrzania płuc, wzmocnienia mięśni oddechowych i uzyskania dużej rozciągłości klatki piersiowej.

Oddechowe korzenie. U tropikalnych roślin błotnych, głównie należących do formacji mangrowe, korzenie wyrastające pionowo z podłoża ku górze, służące do pobierania tlenu.

Oddechowe narządy, ob. Oddychanie.

Oddechowe szmery, ob. Oddychanie.

Odd-Fellows (ang. Independent Order of O.-F.), towarzystwo dobroczynne, rozpowszechnione w Anglji ok. 1750. Hasłem: „Przyjaźń, Miłość i Prawda". Członkowie nazwali się O.-F. („dziwaczni towarzysze", także „wolni towarzysze" w przeciwieństwie do zorganizowanych w cechach). Sprężystą organizację i wewnętrzne przekształcenie w towarzystwo humanitarne, które powołało do życia liczne urządzenia dobroczynne, zawdzięcza zakon Tomaszowi Wildey, rzemieślnikowi, który 1817 wywędrował z Londynu do Ameryki Płn. Nauki zakonu dadzą się ująć w następujące zasady: 1. kochaj Boga i bliźnich, jak siebie samego; 2. różnice rangi, stanu, wyznania i przynależności narodowej nie mają w zakonie miejsca; 3. wierność ojczyźnie, posłuszeństwo ustawom, miłość wszystkim ludziom; 4. zwalczanie nałogów; 5. gotowość niesienia pomocy. Loże O.-F. podlegają 10 „niezależnym wielkim lożom"; nie pozostają w żadnym związku z lożami wolnomularskiemi.

Odds (ang.), zakład z nierównemi stawkami przy wyścigach.

Oddychanie (łac. respiratio), proces życiowy, który dostarcza organizmowi tlenu (niezbędnego, za wyjątkiem niektórych bakteryj, wszystkim tworom żyjącym) i usuwa dwutlenek węgla, parę wodną i t. d. Najprostszą formą o. jest wymiana gazów przez skórę, wzgl. błony śluzowe przewodu pokarmowego (o. jelitowe).

U zwierząt zaopatrzonych w specjalne narządy, ten sposób traci na znaczeniu. U *owadów* narządem tym są *tchawki*, system kanalików, oplatających wszystkie tkanki i komunikujących otworkami (stigmata) z boku ciała z światem zewnętrznym. Bardziej skomplikowany narząd stanowią u *zwierząt wodnych skrzela* (ob.), u lądowych *płuca* (ob.). W tych narządach wymiana gazów odbywa się między naczyniami krwionośnemi włosowatemi a otoczonemi przez nie najdrobniejszemi rozgałęzieniami oskrzeli ([w płucach pęcherzyki płucne] o. *zewnętrzne*). Z płuc rozchodzi się krew tętnicza albo wprost, albo poprzez serce po całym organiźmie i w naczyniach włosowatych oddaje tkankom tlen, a obładowuje się dwutlenkiem węgla (o. *wewnętrzne*), (ob. Krwiobieg). Krew żylna wraca do serca, które ją wypycha do płuc. Ruchy klatki piersiowej i przepony zapewniają dostateczną wymianę powietrza, przyczem kobiety oddychają zapomocą ruchów klatki piersiowej (typ o. *kobiecy*, jako wyraz do fizjologicznego przygotowania się do ciąży), mężczyźni natomiast posługują się przy oddychaniu mięśniami przepony

(*typ o. męski*). Normalny oddech wymienia tylko jedną piątą ilości powietrza zawartego w płucach. Życiowa pojemność płuc, to zn. ilość powietrza, uzyskana po głębokim wdechu, przy możliwie głębokim wydechu, wynosi 3700—4000 cm³. Po najgłębszym wydechu zostaje w płucach około 800 cm³ (*powietrze zalegające*), po zwykłym wydechu 1600—2700 cm³. Przy spokojnym oddechu ilość zmienianego powietrza wynosi około 500 cm³, co zależy jednak od warunków ustroju. Ruch powietrza w płucach wywołuje przy osłuchiwaniu *szmery oddechowe*. Rozróżniamy szmery pęcherzykowe, zbliżone do wymawiania litery f jako wyraz przejścia powietrza z oskrzelików do pęcherzyków płucnych i *szmery oskrzelowe*, chuchające, zbliżone do ch, słyszalne nad krtanią, tchawicą. W schorzeniach płuc ulegają szmery oddechowe rozmaitym zmianom, a stwierdzenie tych zmian zapomocą metody osłuchiwania pozwala na rozpoznanie procesów chorobowych w płucach. Na ruchy oddechowe, zazwyczaj rytmiczne i odruchowe, można dowolnie wpływać. Przeciętnie wypada na minutę 16—20 oddechów. Wdech jest bodźcem wydechu i odwrotnie; bodziec powstaje w zakończeniach nerwu błędnego. Ośrodek oddechowy znajduje się w rdzeniu przedłużonym. Bodźcem ośrodka oddechowego jest nadmiar kwasu węglowego we krwi lub niedostatek tlenu, który powoduje przekwaszenie krwi. Zbyt silne bodźce porażają ośrodek oddechowy, prowadząc do uduszenia. Nadmiar tlenu w płucach i w krwi sprowadza *bezdech* (apnoe). W tym stanie znajduje się płód w łonie matki: otrzymuje on tlen przez dyfuzję zapom. naczyń krwionośnych łożyska z krwi matki, oddając swój bezwodnik kwasu węglowego. Zwiększona przez przerwanie tej wymiany żylność krwi po porodzie, sprowadza pierwszy oddech. Mieszaniną wodoru i tlenu można dłuższy czas oddychać bez szkody. Trujące są: tlenek węgla, tlenek azotu, kwas pruski, siarkowodór, fosforjak, arsenjak i t. d. Odurzająco działają: podtlenek azotu (gaz rozweselający), kwas węglowy. Gazami powodującemi skurcz głośni, oddychać nie można, są to m. innemi: chlor, chlorowodór, kwas siarkowy, amonjak.

O. *roślin* polega również na pobieraniu tlenu i wydalaniu kwasu węglowego, przyczem spalanie wytworzonych przez asymilację ciał (dyssymilacja) dostarcza potrzebnej do życia energji; intensywne o. np. u świeżo kiełkujących nasion, rozkwitających kwiatów i pączków, wytwarza ciepło. Brak tlenu poraża roślinę tak, że ginie z uduszenia. Wydzielanie kwasu węglowego nie ustaje jednak odrazu po odcięciu dowozu tlenu, bo roślina może tlen czerpać jakiś czas z połączeń chemicznych swego ciała (o. *śródcząsteczkowe*). Rośliny zielone pobierają w świetle (za dnia) z atmosfery kwas węglowy, a wydalają tlen (por. Asymilacja).

Oddychanie sztuczne stosuje się jako pomoc w wypadkach ustania oddechu (otrucie, utonięcie) przy zachowanej drożności górnych dróg oddechowych, celem pobudzenia naturalnego oddychania. *Metoda Silvestra*: osobnik leży na plecach, ratujący chwyta obydwa ramiona w okolicy łokcia, przyciska silnie do klatki piersiowej, a następnie przyciąga szybko do góry i nazewnątrz ku głowie, powtarzając ten zabieg 15—20 razy na minutę. Opisane powyżej ruchy bierne zwiększają i zmniejszają naprzemian pojemność klatki piersiowej, wypychając i wciągając w ten sposób powietrze do płuc. Gorszą jest metoda, w której od boków mocno się uciska żebra i pozwala im potem rozciągnąć się, przez co wsysają powietrze. Można też wprowadzić wąż gumowy do tchawicy i wpuszczać wolnym strumieniem tlen ze zbiornika (insuflacja).

Oddział, w *wojsku, organizacyjnie*: formacja broni lub służb. (bataljony piesze i techniczne, dywizjony jazdy i artylerji, urzędy i t. p.), rozpadająca się na pododdziały (kompanje, szwadrony, baterje, zakłady). Tworzy czasem formację macierzystą dla personelu danej broni. Niejednokrotnie administracyjnie niezależny, podlega wyższemu związkowi (pułk, brygada). *Taktycznie* o. nazywa się grupy (mieszane z różnych broni), przeznaczone do rozmaitych zadań, jako osłonowe, wysunięte, oderwane, partyzanckie i t. p.

Oddźwięk, ob. Rezonancja.

Odejmowanie, drugie z działań arytmetycznych, odwrotne względem dodawania. Odjąć od liczby a liczbę b znaczy znaleźć taką liczbę c, aby $b + c = a$. Piszemy to: $a - b = c$ i czytamy: a mniej (minus) b równa się c. Liczba a nazywa się *odjemną*, b — *odjemnikiem*, a — *różnicą* lub *resztą*. W obrębie liczb dodatnich o. jest wykonalne, jeśli odjemnik nie jest większy od odjemnej; o ile dopuszczamy do rachunku liczby ujemne, o. jest wykonalne zawsze

Odelsk, miasto w pow. Sokółka (woj. białostockie), nad rz. Odlą (lewy dopływ Świsłoczy), 15 km na wsch. od Sokółki z 1.333 mieszk. i młynami. Miasto założone zostało w XVI. w.

Odenathus (Septimius), przywódca plemienia arabskiego w Palmyrze, wyzwolił się 261 po Chr. z pod zwierzchnictwa Rzymu. Po jego zamordowaniu sprawowała rządy jego małżonka, Zenobia.

Odenkirchen, miasto w Nadrenji (Niemcy), nad rz. Niers, przy kolei: Kolonja—Rheydt z 20.076 mieszk. oraz przemysłem tekstylnym, chemicznym, maszynowym, skórnym i i.

Odense, miasto okręg. na Fjonji (Danja), wpobliżu fiordu O., nad rz. Odense-Aa i kanałem O., przy kolei: Fredericia—Kopenhaga z 52.376 mieszk. Posiada starą katedrę (XI.—XIV. w.) z grobowcami królów duńskich, dom rodzinny (dziś muzeum) bajkopisarza H. C. Andersena, archiwum krajowe oraz znaczny przemysł, handel i żeglugę. O. było już w średniowieczu znacznem miastem i od XI. w. siedzibą biskupa. Na sejmie w O. w 1527 zapewniono protestantom swobodę wyznaniową.

Odenwald, góry w Hesji, Badenji i Bawarji (Niemcy), oddzielone na płn.-wsch. doliną Menu od gór Spessart. Zach. część O., nad doliną Renu jest zbudowana ze starszych i młodszych skał krystalicznych, zaś wsch. ze pstrego piaskowca. Neckar przebija się wąską doliną przez lesiste góry, których najwyższym szczytem jest bazal-

towy Katzenbuckel (626 m). Stoki gór są usiane zamkami

Odeon (z greck.), u Greków i w okresie cesarstwa u Rzymian okrągłe budynki, pokryte dachem, przeznaczone na popisy muzyczne, także na rozprawy sądowe; potem także teatr, jak np. O., który po r. 161 po Chr. wybudował w Atenach Herodes Atticus. Dzisiaj O. nazywa się wielkie budowle przeznaczone dla rozrywek szerokich mas. Znany jest paryski Odéon, teatr istniejący od r. 1782.

Oder, ob. Odra.

Oder Matthias, geometra niemiecki, († 1614), podjął po 1586 pierwszy na wielką miarę rozmiar i zdjęcie Saksonji i na jego podstawie opracował doskonałą mapę kraju w skali 1 : 12.500, jedną z najlepszych w owych czasach.

Oderberg, ob. Bogumin.

Oderint, dum metuant (łac.) „Niechaj (mnie) nienawidzą, byleby się bali" (z tragedji „Atreus" rzyms. poety Acciusa), dewiza cesarza Kaliguli.

Oderwana liczba, ob. Liczba.

Oderwane (a b s t r a k c y j n e) **nauki,** w pewnym sensie wszystkie nauki, gdyż są teoretyczne i operują pojęciami. W tem oderwaniu się od rzeczywistości są jednak różne stopnie. Najbardziej o. n. jest matematyka. Nauce teoretycznej, czyli t. zw. c z y s t e j nauce, przeciwstawiamy naukę s t o s o w a n ą lub t e c h n i k ę (biologja — medycyna; nauka o elektryczności — elektrotechnika).

Oderwany (abstrakcyjny), pojęciowy, nieoglądowy, w przeciwieństwie do k o n k r e t n e g o, oglądowego. Konkretnemi są tylko jednostki, indywidua, wszystko co ogólne jest o., abstrakcyjne. W węższem znaczeniu mówi się o pojęciach o., przeciwstawiając je konkretnym. Przykładem pojęcia o. jest „cnota", pojęcia konkretnego „dąb".

Oderzo, miasto w prow. Treviso (Włochy) z 9.700 mieszk. Posiada ruiny budowli rzymskich, malowane domy z XVI. w. i muzeum.

Odesa, miasto okręg. na Ukrainie, leżące nad osłoniętą zatoką morza Czarnego, na 47 m wysokim płaskowyżu tuż na krawędzi stepu. Miasto mające 411.416 mieszk. jest zbudowane regularnie i otoczone wieńcem fabrycznych przedmieść (Słobodka-Romanowka, Peressyp, Woroncowka, Bugajewka, Mełnicy i Mołdowianka). W wielkim parku Szewczenki znajduje się obserwatorjum astron. i szczątki warowni, wybudowanej w 1794 i stanowiącej zawiązek miasta. Z pośród publicznych budowli najstarszą jest katedra Preobrażeńska (1795).

Wśród ludności przeważają Rosjanie, Żydzi i Ukraińcy (10%), poza tem mieszka tu wielu Polaków, Niemców, Greków i i. Miasto jest ośrodkiem znacznego przemysłu (warsztaty okrętowe, fabr. cukru, korków, maszyn, superfosfatu oraz wyrobów skórnych i włókienniczych). Port O., głęboki 5—12 m, o powierzchni 140 ha zamarza 30—65 dni w roku. Ruch portowy po wojnie światowej znacznie osłabł z powodu odcięcia Besarabji i wynosił w 1925/26 tylko 806.000 tonn rej. Koleje łączą O. z Charkowem i Kijowem, poza tem posiada O. port lotniczy. Miasto posiada szereg szkół wyższych i instytutów, bibljotek (z Naukową i Publiczną na czele), muzeów (Historyczno-Archeologiczne, 3 muzea Sztuk Pięknych, Muzeum Rewolucji, przyrodnicze i Żydowskie), teatrów, ogród zoologiczny i t. p. W okolicy znajduje się kilka miejscowości kąpielowych, uzdrowisk klimatycznych i zdrojowisk (solanki).

W XV. w. założyli Turcy twierdzę Chadżybej, którą zdobyli w 1789 Rosjanie, którzy założyli tu w 1794 warownię i port O. W 1805—1920 była O. stolicą gubernji. W 1904 miało miasto 600.000 mieszk.

Odescalchi, włoski ród książęcy, występuje od 1290. Ważniejsi członkowie:

1. Benedetto O., który 1676 został papieżem jako Inocenty XI. (ob.).

2. Carlo O., (1785—1841), który 1823 został kardynałem.

3. Baldassare, (1844—1909), uczestnik ruchu narodowego we Włoszech, 1870 członek rządu tymczasowego w Rzymie.

Odessos, 1. kolonja Miletu na zach. wybrzeżu morza Czarnego, założona ok. 570 przed Chr., nazywa się od końca VII. w. W a r n ą; 2. grecka kolonja na płn. wybrzeżu morza Czarnego, na płn.-wsch. od dzisiejszej O d e s y, która otrzymała nazwę właśnie po tej kolonji O.

Odgłos, ob. Echo.

Odgraniczenie, o d d z i e l e n i e (demarcatio), określenie używane w medycynie na oddzielanie się tkanki obumarłej od tkanki zdrowej (ob. Zgorzel).

Odhner Clas Teodor, szwedzki historyk i polityk, (1836—1904), 1871 prof. w Lund, 1894—97 przywódca umiarkowanych liberałów w Drugiej Izbie. Nap.: „Bidrag till svenska städernas och borgareståndets historia före 1633" (1860), „Sveriges inre historia under drottning Christinas förmyndare" (1865), „Om orsakerna till Gustaf II. Adolfs deltagande i 30-åriga kriget" (1882), „Sveriges politiska historia under Gustaf III.'s regering" (1885—1905, 3 t.), „Gustaf III. och Katarina II. efter freden i Värälä" (1895).

Odi profanum vulgus et arceo (łac.), „Gardzę nędznym tłumem i stronię od niego", cytat z Horacego „Ody" (III., 1, 1).

Odilo, ks. bawarski, († 748), popierał misje św. Bonifacego, powiększył swe państwo od wschodu, przybrał tytuł królewski.

Odilo, św., (962—1048), był opatem klasztoru w Cluny, którego reformę przeprowadził prawie po wszystkich klasztorach Francji. O. zapoczątkował uroczysty obchód dnia Zadusznego.

Odiosa (łac.), znienawidzone rzeczy.

Odium (łac.), nienawiść, wrogość; plama.

Odjemna, odjemnik, ob. Odejmowanie.

Odkażające środki, ob. Antyseptyka, Dezynfekcja.

Odkażanie, ob. Dezynfekcja.

Odkładnica, część składowa pługa, idąca za lemieszem, powoduje podniesienie skiby i jej przewrócenie (o. o d w r a c a j ą c a, s p i r a l n a) albo rozkruszenie (o. k r u s z ą c a, c y l i n d r y c z n a). O. pośrednie k r u s z ą c o - o d k ł a d a j ą c e charakteryzują t. zw. pługi ruchadłowe systemów amerykańskich i niemieckich.

Odkłady, jeden z kilku sposobów wegetatywnego rozmnażania roślin: boczny pęd rośliny macierzystej przygina się do ziemi i przysypuje poniżej wierzchołka kopczykiem ziemi (pędy rośl. trudno się korzeniących, należy naciąć ostrym nożem). Po zakorzenieniu się pędu, odcina się go od rośl. macierzystej i przesadza na miejsce przeznaczone. Zapomocą o. rozmnaża się agrest, goździki i t. p.

Odkrycia, ob. Wynalazki i odkrycia. Najważniejsze o d k r y c i a g e o g r a f i c z n e, ob. tabelę „Najważniejsze odkrycia i podróże geograficzne".

Najważniejsze odkrycia i podróże geograficzne.

AFRYKA.

ok. r. 600 przed Chr. Żeglarze feniccy opływają Afrykę z polecenia faraona Nechona.
ok. r. 450 przed Chr. Herodot zwiedza Egipt, Cyrenaikę, Kartaginę.
ok. r. 200 przed Chr. Egipskie okręty objeżdżają wsch. wybrzeża Afryki.
rok 800—1000 po Chr. Arabowie osiedlają się na wsch. wybrzeżach Afryki aż po Madagaskar.
1437 Gil Eannes opływa przylądek Bojador.
1445/7 Joao Fernandez bada Rio de Oro.
1448 Diago Comez bada rzekę Gambiu.
1461/2 Pedro de Cintra bada Złote Wybrzeże i Sierra Leone.
1469/80 Pedro Escovaz, Joao de Santarem badają wybrzeże Gwinei, odkrywają rzeki Niger i Kamerun (ujścia), pierwszy raz przekraczają równik 1° 51' sz. płd.
1482 Diego Cão odkrywa rzekę Kongo, przylądek Santa Maria 13° 26' sz. płd. Ustawia słupy pamiątkowe „padraos".
1487/8 Bartolomeus Diaz dociera do przylądka Dobrej Nadziei.
1507 Mascarenhas odkrywa Mauritius i Réunion.
1795/7 Mungo Park odbywa swą pierwszą podróż do Afryki (Niger).
1805/6 Mungo Park, druga podróż do Afryki (Sokoto).
1822/4 Clapperton, Oudney, Denham docierają do jeziora Czad.
1825 A. G. Laing pierwszy zwiedza Timbuktu.
1849/64 Dawid Livingstone odbywa trzy podróże po Afryce środkowej. Odkrywa liczne rzeki (Zambezi) i jeziora (Niassa) (Wodospad Wiktorji).
1850/55 H. Barth podróżuje po Saharze.
1858 Burton osiąga jezioro Tanganika.
1860/61 J. Speke i J. Grant podróżuje po Afryce (Jezioro Wiktorja, kraina Uganda, wodospady Ripon)
1869 Otwarcie kanału Sueskiego.
1869/91 Schweinfurth bada dorzecza Bahr el Ghazal i Uele.
1870 Gustaw Nachtigal bada krainy Wadai, Dar Fur, Kordofan.
1871/2, 1874/7, 1887/9 H. Stanley podróżuje po Afryce. Za jego inicjatywą powstaje państwo Kongo. Odkrywa ludy pigmejskie (Uganda). Tanganika, Kagera.
1872/5 H. Cameron przechodzi Afrykę z Bogojomo do Benguell.
1889 Hans Meyer osiąga Kilimandżaro.
1898/900 Foureau przechodzi Afrykę od Algeru przez Saharę i Sudan do Kongo.
1907/9 Adolf Meklemburski bada Afrykę środkową. Jan Czekanowski bada ludy pigmejskie.
rok 1923 Przebycie Sahary samochodem poraz pierwszy.

AMERYKA.

876 Grunnbjörn odkrywa wybrzeża Wschodniej Grenlandji.
999 Leif, syn Erika Raudi odkrywa Labrador.
1492 Pierwsza podróż Kolumba. Odkrycie Antylów (Guanahani, Kuba, San Domingo).
1493/6 Druga podróż Kolumba, Dominica, Gwadelupa, Jamajka.
1497/8 Giovanni Gabotto dociera do Ameryki (Labrador).
1497/500 Amerigo Vespucci osiąga ujścia rzek Orinoco i Essequibo.
1498/500 Trzecia podróż Kolumba. Osiąga ląd stały Ameryki Płd. (Orinoko).
1500/1 Pedro Cabral odkrywa Brazylję.
1512 Ponce de Leon odkrywa półwysep Florydę i zatokę Meksykańską.
1513 Vasco de Balboa przepływa przesmyk Panamski i dosięga Oceanu Wielkiego.
1515 Juan de Solis dopływa do La Platy.
1519 Fernando Cortez zdobywa Meksyk.
1532/34 Francesco Pizarro zdobywa Peru.
1534/42 Jacques Cartier podróżuje w Kanadzie. Odkrywa rzekę św. Wawrzyńca.
1535 Almagro podbija Chile.
1544 Orellana odkrywa i bada rzekę Amazonkę.
1673 Pater Marquette i Jolliet przejeżdżają Missisipi od północy.
1789/93 Al. Mackenzie odkrywa rzekę swego imienia.
1799/804 A. Humboldt i A. Bonpland badają Amerykę Płd. i Środk.
1803/05 Lewis i Clark: Missouri i Columbia.
1838 Ignacy Domeyko bada Chile.
1913 Stuck zdobywa Mc. Kinley; Alaska.

ANTARKTYDA.

1772 Kerguelen odkrywa kraj swego imienia.
1819—21 Fabian v. Bellingshausen kieruje wyprawą, mającą na celu badanie Antarktydy. Odkrywa wyspę Piotra I. i ziemię Aleksandra I.
1838 Dumont d'Urville odkrywa ziemię Ludwika Filipa i ziemię Adélie.
1839 Wilkes odkrywa kraj swego imienia.
1841/2 James Ross organizuje ekspedycję antarktyczną, odkrywa kraj Wiktorji.
1894/95 Carsten Borchgrewink na „Antarctic" dociera do 74° sz. płd.
1897/9 Wyprawa antarktyczna na statku „Belgica". Z Polaków biorą udział Henryk

Arctowski i Antoni Dobrowolski. Pierwsze przezimowanie.
rok 1900 Borchgrevink dociera do 78° 50′ sz. płd.
1901 Scott osiąga w wyprawie 82° 17′ sz. płd., odkrywa kraj Edwarda, Szwedzi pod Nordenskjöldem badają kraj Grahama.
1907/9 Shackleton osiąga w kraju Wiktorji 88° 23′ sz. płd.
1911 Roald Amundsen zdobywa biegun Południowy dn. 15. XII.
1912 Scott dociera po raz wtóry do bieguna Południowego.
1928/9 Wielka wyprawa Byrda do bieguna południowego (z samolotami).

ARKTYDA.

982 Wyprawa Erika Raudi odkrywa Grenlandję.
1556 Burrough odkrywa Nową Ziemię.
1585/87 John Dawis. Trzy podróże arktyczne.
1594/97 Wilhelm Barents bada Nową Ziemię (morze Karskie i Spitzberg).
1607/15. Hudson odbywa trzy podróże arktyczne. Odkrywa zatokę i rzekę Hudsona. Szuka przejścia płn.-zach.
1728 Vitus Bering odkrywa cieśninę swego imienia (1648 przez Dieszniewa).
1818 James Ross. Pierwsza podróż arktyczna.
1820/23 F. Wrangel odbywa podróż po Oceanie Lodowatym na płn. od Syberji.
1829/33 James Ross. Druga podróż. Odkrycie bieguna magnetycznego na Boothia Felix.
1845 Franklin kieruje ekspedycją arktyczną.
1859 Mc. Klintock odnajduje resztki ekspedycji Franklina.
1874 Payer i Weyprecht odkrywają Ziemię Franciszka Józefa.
1879 Adolf Nordenskjöld na statku „Vego" zdobywa przejście płn.-wsch.
1889 Fridtjof Nansen przebywa pierwszy wpoprzek Grenlandję.
1893 Fridtjof Nansen na „Framie" odbywa podróż arktyczną; dociera saniami do 86° 14′ 36″ sz. płn.
1903—06 Amundsen odbywa podróż arktyczną.
1909 R. Peary w odległości ok. 20 km od bieguna Północnego.
1916/18 Knud Rasmussen w Grenlandji płn.-wsch.
1919 Byrd przelatuje aeroplanem nad biegunem ze Spitzbergu do Alaski.
1925 Amundsen na aeroplanie dociera do 87° 44′ sz. płn.
1926 Amundsen w towarzystwie płk. Nobilego i Elswortha przelatuje nad biegunem na statku powietrznym „Norge".

AUSTRALJA I OCEANJA.

1521 Magellan odkrywa Marjany.
1527 Jorge de Menezes odkrywa Nową Gwineę.
1528/29 Saavedra odkrywa wyspy Karoliny i Maraballa.
rok 1567/69 Mandaña przejeżdża ocean Spokojny, odkrywa wyspy Salomona.
1606 De Quiros odkrywa Nowe Hebrydy, Torres drogę swego imienia, Holendrzy docierają do Australji.
1642 Abel Tasman, Holender, objeżdża Australję, odkrywa Tasmanję, Nową Zelandję, archipelag Tonga.
1768/70, 1772/75, 1776/79 } J. Cook odbywa 3 podróże. Bada wschodnie wybrzeża Australji, Nową Kaledonję, wyspy Hawajskie.
1772 Kerguélen de Trémarec odkrywa wyspy swego imienia.
1786/88 La Pérouse przejeżdża ocean Spokojny.
1839/44 Paweł Strzelecki podróżuje po Australji, nadaje nazwę góry Kościuszki najwyższemu szczytowi Alp Australijskich.
1844 Sturt bada wnętrze Australji.
1860/1 O'Hara Burke przebywa Australję z południa na północ.
1896 Carnegie bada zach. Australję.
1901 Brockman bada zach. Australję.
1902 Maurice i Murray odbywają podróż z połud. na półn. Australji.

AZJA.

800 Kalif el Mamum z Bagdadu zapoczątkowuje ruch geograficzny u Arabów.
850 Sulejman opisuje podróże do Indyj i Chin.
950 Masudi, geograf, podróżuje po dalekim Wschodzie.
1245/7 Piano di Carpini i Benedykt Polak w centralnej Azji.
1253/6 Wilhelm Rubruk w Karakorum.
1261/95 Niccolo Maffeo i Marco Polo podróżują po Azji (Krym, morze Kaspijskie, Chiny, Kiperal, Buchara, Azja środkowa, góry Afganistanu, pasmo Hindukusz, Pamir, Indje, Persja).
1298 Rustiziano z Pizy opisuje podróże Marco Polo.
1298 Giovanni da Montecorvino w Chinach.
1316/18 Odorico da Pordenone osiąga Indje przednie i wyspy Sundajskie.
1325/52 Ibn Batuta, arabski podróżnik, zwiedza i opisuje cały świat Mahometan.
1487 Pero de Covilhao odbywa podróż do Indyj.
1498 Vasco da Gama odkrywa drogę do Indyj wsch.
1512 Portugalczycy (Serrão) osiągają Molukki.
1519/22 Fernão Magellan odbywa pierwszą podróż dookoła ziemi. Filipiny.
1581 Jermak Timofiejew. Początek podboju Syberji.
1733/43 Gmelin podróżuje po Syberji.
1742 Czeluskin dociera do płn. przylądka Azji.
1761/67 Carsten Niebuhr podaje ważne wiadomości o Syrji, Arabji, Persji i Indjach przednich.
1828/30 A. Erman odkrywa biegun zimna.
1835 Junghuhn: Jawa.

rok 1858 Francuzi zdobywają Kochinchinę.
1864/82 B. Dybowski bada jezioro Bajkał i Kamczatkę.
1868/72 Ferdynand Richthofen podróżuje po Chinach.
1870/88 N. Przewalski w Azji Środkowej. Tarim, Lob Nor.
1873/75 Al. Czekanowski, bada okolice Bajkału, dorzecze Tunguski i Leny.
1876/89 Br. Grąbczewski odbywa podróż po Tybecie, Pamirze i Kaszgarji.
rok 1887 Younghus po raz pierwszy przechodzi Centralną Azję ze wschodu na zachód.
1889/90, 1892/98 } K. Bogdanowicz odbywa podróże po Syberji i Kamczatce.
1894/97 Sven Hedin bada Tybet, dorzecze Tarymu, Lob Nor.
1898 Kozłow bada Gobi, Hoang-ho i Jangtsekiang
1905—08 Sven Hedin bada Tybet, dorzecze Tarymu, Lob Nor.
1905 Workman: Kaszmir.
1921/24 Próby zdobycia M. Everest.

Odkrywka, w geologji odkryte miejsce występowania skał pewnego wieku na powierzchni. W obszarach przykrytych skałami młodszemi o. skał starszych występują w miejscach głęboko wciętych w teren, t. j. w brzegach i w dnie rzek, zwłaszcza górskich, w jarach, na zboczach dolin i t. p. W wielu przypadkach geolog, pracujący w terenie musi stwarzać sztuczne o. przez odkopywanie warstw powierzchniowych.

Odkształcenie. Działanie sił na ciała prócz ruchu tychże wywołuje także pewne przesunięcia cząstek wewnątrz ciała i na jego powierzchni, które to przesunięcia noszą nazwę o. O. wywołują pomiędzy cząstkami ciała siły wewnętrzne, zw. ciśnieniami lub napięciami wewnętrznemi. Wszelkie o., jakiemu może ulec ciało jest albo o. objętościowem, t. j. zgęszczeniem lub rozrzedzeniem, bądź też o. postaciowem, t. j. polega na zmianie postaci ciała przy niezmiennej jego objętości lub wreszcie w ogólnym przypadku o. składa się z obu wyżej wymienionych o. Miarą o. jest stosunek zmiany rozmiarów lub objętości ciała po o. do rozmiarów lub objętości pierwotnej, nieodkształconej.

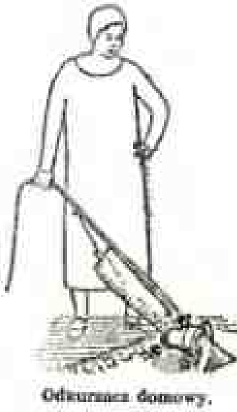

Odkurzacz domowy.

Odkurzanie polega na usuwaniu szkodliwego dla zdrowia kurzu. Może być uskuteczniane przez zwilżanie powierzchni pyłochłonnemi cieczami (na drogach, w kopalniach), wyssanie prądem powietrznym, wytworzonym odpowiednią turbinką (odkurzacze domowe i przemysłowe) lub przez wyodrębnienie prądem elektr. pyłu żelaznego, zawartego w gazach odlotowych pieców hutniczych (ob. Odpylanie). Odkurzacze posiadają komory z odpowiedniemi filtrami, w których osadza się kurz. W nowoczesnych zakładach przemysłowych (tartakach, szlifierniach i t. d.) doprowadza się do każdej obrabiarki rurociągi centralnego aparatu odkurzającego, zwiększając higjenę pracy.

Odległościomierz, przyrząd, służący do oznaczania odległości pewnego przedmiotu z miejsca obserwacji. Najstarszą zasadą tego pomiaru jest pomiar kąta ostrego, przylegającego do przyprostokątni trójkąta prostokątnego. Znajomość długości przyprostokątni i kąta ostrego pozwala wyznaczyć długość drugiej przyprostokątni. W praktyce umieszcza się lunety celownicze na końcach metalowego pręta 1—6 m długości. O. nowszego typu polegają na zastosowaniu pryzmatu; przez obrót lub przesunięcie tegoż sprowadzamy dwa widziane w lunecie obrazy do nakrycia się ze sobą i wprost na skali przyrządu odczytujemy odległość wyrażoną w metrach.

Odległość dwóch punktów jest to miara odcinka, łączącego dwa punkty. Jeśli podajemy odległość punktów na powierzchni ziemi, to ze względu na jej kulistość, podajemy długość łuku koła wielkiego przechodzącego przez dane punkty. Jeśli rozważane odległości nie są zbyt wielkie, można uważać je w przybliżeniu za odcinki prostolinjowe.

Odległość widzenia, ogólnie o. przedmiotu widzianego od oka, w szczególności o. dokładnego widzenia jest to ta o., przy której najlepiej widzimy i czytamy przy określonem oświetleniu zwyczajny druk. Wynosi ona dla oka normalnego 25 cm. — W meteorologji o. w. nazywamy zasięg wzroku normalnego w zależności od stanu atmosfery.

Odlew, odtworzenie kształtów przedmiotu przy użyciu masy płynnej, później tężejącej. O. uskutecznia się przy pomocy formy, która jest negatywem odtwarzanego przedmiotu. O. mogą być metalowe lub gipsowe. Formy z gliny, wosku, gutaperki i t. p.

Odlew rdzeniowy, pusty w środku odlew, uzyskany przez oblanie formy t. zw. „rdzenia".

Odlew twardy. Żelazny odlew ze surowca szarego, szybko oziębiony, twardnieje na powierzchni przez to, że surowiec szary zamienia się na głębokości do 15 mm w biały. Także dodatek ferromanganu do surowca szarego daje odlewy twarde. Ob. Odlewnictwo.

Odlewanie czcionek przez długie wieki uskuteczniali sami drukarze, następnie zajmowali się tem także specjaliści-rytownicy; dopiero w po-

łowie XIX. stulecia wprowadzono maszynę odlewniczą i wówczas powstały większe odlewnie czcionek. Stop używany do o. cz. zawiera przeważnie ok. 67% ołowiu, 28% antymonu i 5% cyny. Wielkości czcionek są znormalizowane.

Odlewnictwo, kształtowanie przedmiotów przez wlanie masy płynnej do formy, której wnętrze odpowiada zewnętrznym wymiarom przedmiotu, i doprowadzenie tej masy do zakrzepnięcia we formie. Przez odlewanie kształtuje się przedmioty z gipsu, betonu na zimno i metali na gorąco. Do odlewów zimnych używa się form trwałych, metalowych, drewnianych lub gipsowych. Do odlewania metali wyrabia się w glinie lub piasku formy, które służą tylko jednorazowo. Do odciskania takich form służą drewniane modele, nieco większych wymiarów, niż zamierzony odlew, gdyż należy się liczyć z kurczeniem się metalu przy zastyganiu. Celem łatwiejszego wyrobienia odcisków są te modele tak sporządzone, że dają się rozkładać na części. Zwilżony piasek formierski, zawierający ok. 10% gliny i 10% miałkiego koksu ubija się w dwóch żelaznych ramach. W jednej odciska się dolną, a w drugiej górną połowę modelu, poczem obie ramy razem składa. W górnej ramie wydrąża się otwór wlewowy i jeden lub kilka otworów dla ujścia powietrza, wypieranego przez wlewany metal. Do odciskania modeli we formach przy masowej produkcji odlewów służą dzisiaj maszyny zbudowane na zasadzie pras. Można na nich przy pomocy jednego modelu drewnianego przygotować w krótkim czasie cały szereg form. Kształty koliste (np. koła zamachowe, zębate i t. p.) wytłacza się w formach przy pomocy szablonów, założonych do maszyn podobnych w konstrukcji do wiertarek żórawiowych (ob. Metali obróbka). Przedmioty wewnątrz puste, jak np. garnki, rury i t. p. odlewa się we formach, w których pustej przestrzeni odlewanego przedmiotu odpowiada rdzeń wyrobiony z piasku lub gliny.

Metal do odlewu topi się w tyglach lub w t. zw. piecach kupolowych, które są w konstrukcji minjaturami wielkiego pieca hutniczego, służącego do wytapiania żelaza z rudy. Roztopiony metal wlewa się do form przy pomocy żelaznych kubłów, wylepionych gliną, przewożonych od pieca do formy na wiszących wózkach żórawiowych. Po ostygnięciu odlewu wydobywa się go z formy i oczyszcza drucianemi szczotkami lub przy pomocy dmuchawek piaskowych.

O. jest umiejętnością niezmiernie dawną. Odlewanie przedmiotów z bronzu uprawiane było już w czasach przedhistorycznych (epoka bronzowa). W starożytności odlewano także przedmioty z cyny, srebra i złota, o wysokiej wartości artystycznej, natomiast wyroby żelazne umiano znacznie wcześniej odkuwać, niż odlewać. Chińczycy znali odlewy żelazne podobno już w VII. w. prz. Chr., w Europie jednak rozwinęło się o. żelaza dopiero w połowie XV. w. Do odlewów używa się surowca żelaznego, zazwyczaj szarego, jednak nie bezpośrednio z wielkiego pieca, tylko po powtórnem przetopieniu w piecu kupolowym. Odlewy z surowca, mniej lub więcej twarde, są zawsze kruche, z powodu dużej zawartości węgla. Pewną elastyczność na powierzchni można im nadać przez ogrzewanie w zamkniętych tyglach ze sproszkowanym hematytem. Zabieg polega na tem, że tlen wydobywający się z rudy spala węgiel na powierzchni rozgrzanego odlewu i zamienia, do pewnej głębokości, surowiec w żelazo miękkie. W ten sposób wyrabia się masowo przedmioty, od których wymaga się pewnej elastyczności, a których odkuwanie wypadłoby zbyt drogo, a więc np. klucze, okucia, części zamków i t. p. Są to t. zw. odlewy temperowe. Odlewy ze stali zlewnej, lufy broni palnej, narzędzia, części składowe maszyn udało się wykonać dopiero w połowie XIX. w.

Odleżyny, ob. Decubitus.

Odłam, ob. Frakcja.

Odłogi, ob. Ugorowanie.

Odma piersiowa, ob. Pneumothorax.

Odmieniec, według przesądu ludowego dziecko, podrzucone przez boginkę wzamian za dziecko ludzkie, w chwili, gdy to ostatnie pozostawiono bez opieki.

Odmieniec jaskiniowy (Proteus anguinus Laur.), płaz, należący do ogoniastych, dochodzi 25—30 cm dług., otwór ustny wąski, ząbki drobne, po obu stronach szyi pęczki skrzel, oczka małe, pod skórą, krótkie, trójpalczaste tylne odnóża, ogon krótki, otoczony tłuszczową płetwą. Barwa ciała biaława lub różowawa. Żyje w podziemnych wodach Karyntji, Krainy i Dalmacji. Hoduje się doskonale. Żywi się drobnemi rybami, robakami, małżami, ślimakami. Zależnie od warunków zew. młode rodzą się żywe lub też są jajorodne.

Odmłodzenie w znaczeniu biolog. ogólne określenie procesów, które sprowadzają organizm na młodsze stadja rozwojowe i tem samem opóźniają chwilę śmierci. U niektórych pierwotniaków procesem o. jest konjugacja (ob.), po której zdolność rozwojowa zwierząt wzrasta, przyczem jednak życie osobnika nie ulega przedłużeniu. Przedłużenie życia osobniczego u pierwotniaków jest możliwe dzięki sztucznym zabiegom, wstrzymującym dzielenie się. Słodkowodne stułbie ucinane regularnie w dolnej swej części ulegają odmłodzeniu, nie rozmnażając się i nie pączkując. Przy dostatecznym dopływie pokarmu zwierzęta mogą żyć długo w ten sposób. U Planarii przedłużenie życia następuje dzięki długotrwałemu głodzeniu, poczem zwierzę cofa się niejako na stadjum embrjonalne i po następującym dopływie pokarmu zaczyna rozwój nanowo. Wszystkie te zwierzęta posiadają „potencjonalną nieśmiertelność", ponieważ całe ciało da się sprowadzić na stadjum rozwojowe młodociane.

U wyższych zwierząt o. w tem znaczeniu nie jest możliwe, dotyczy najwyżej poszczególnych części ciała, zachowujących zdolność regeneracji. Wszystkie te procesy, pobudzające osłabione czynności życiowe, a tem samem wywołujące przedłużenie życia, należy nazwać raczej reaktywacją.

Metody odmładzania polegają naogół na pobudzeniu czynności gruczołów o wewnętrznem wydzielaniu, przedewszystkiem gruczołów płcio-

Wybijacz

Matryca surowa

Wykończona matryca.

Niewykończona czcionka.

Wykończona czcionka.

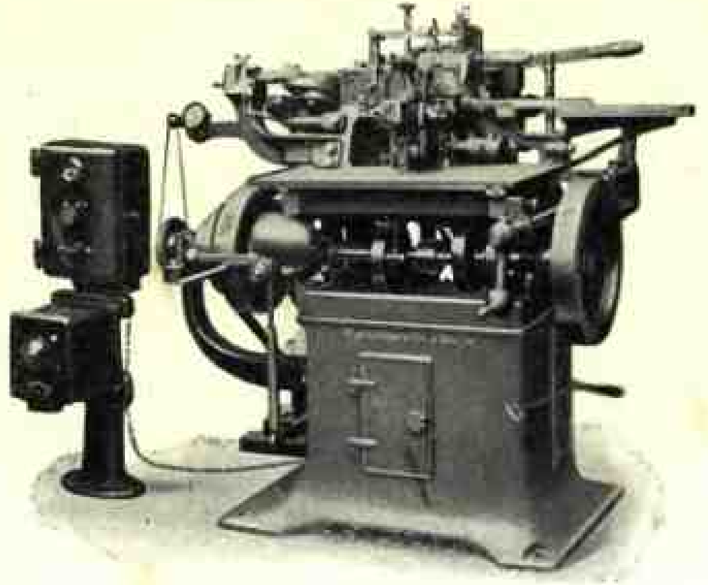

Maszyna do odlewania czcionek (od przodu).

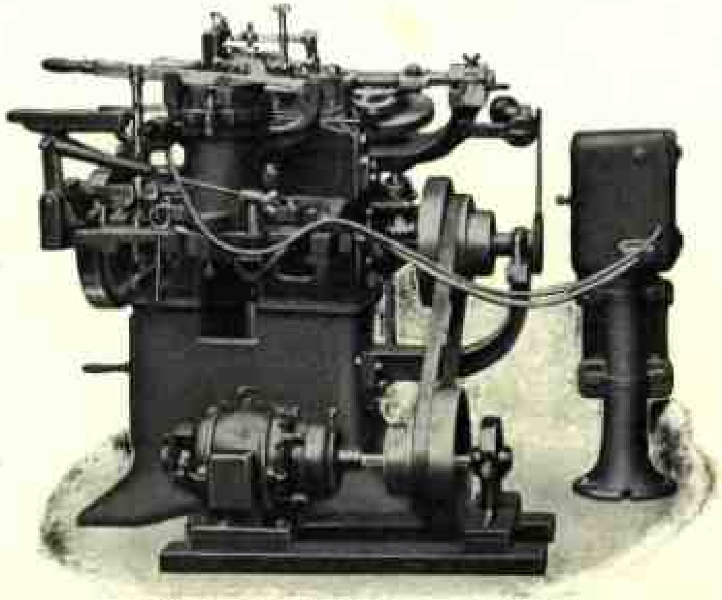

Maszyna do odlewania czcionek (od tyłu).

Willa Fransoni (włoski Renesans).

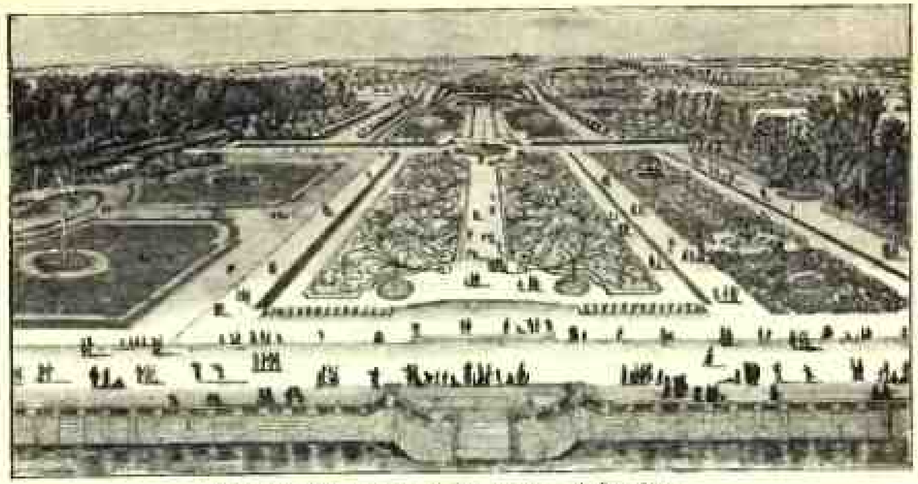

Ogród zamku Vaux-le-Vicomte; zał. Lenôtre.

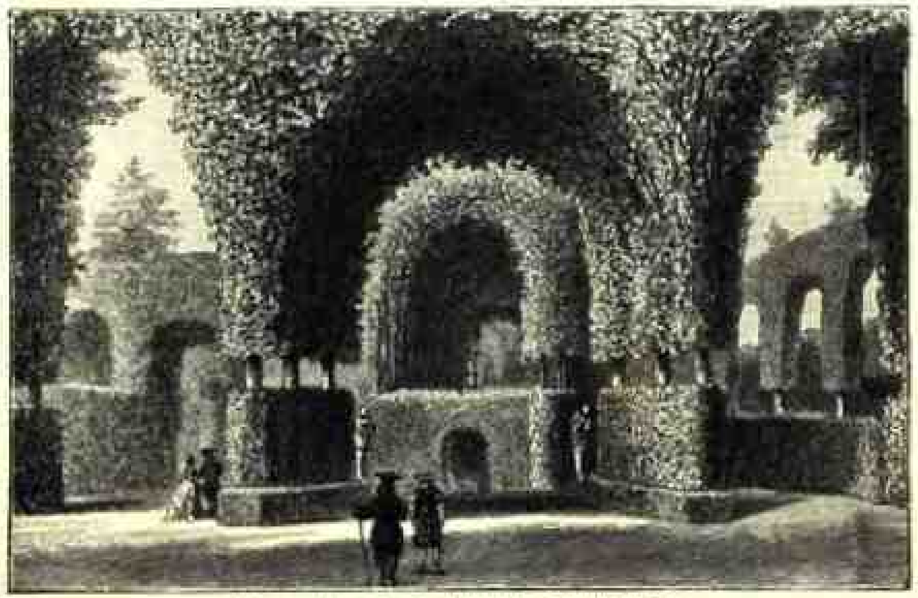

Fragment parku w Wersalu, zał. Lenôtre.

wych, które oprócz komórek rozrodczych wytwarzają hormony, tak ważne dla całej przemiany materji, a zatem i procesu starzenia się. Polegają one na przeszczepianiu gruczołów płciowych zwierząt młodych na stare. Liczne, od r. 1920 podejmowane próby przeszczepiania na ssakach wykazały pewną przemijającą reaktywację gruczołów. Wzmożona ich czynność wywołana jest, zdaje się, pobudzającem działaniem obcych gruczołów na wydzielanie hormonów przez starzejące się gruczoły własne. Procesu starzenia jednakże mimo powtarzania zabiegu wstrzymać nie można, gdyż zależnym jest on nietylko od gruczołów płciowych. Mimoto przywiązywano duże ekonomiczne nadzieje do o. zwierząt domowych, stosowanego przez Woronowa. Ludziom też przeszczepiano gruczoły płciowe wzgl. ich części (pierwszy Lespinasse, Chicago 1913) częścią ludzkie, częścią zwierzęce, szczególnie z małp (Woronow). Skutek był raczej sugestywny, w najlepszym razie przemijający. Większą skuteczność zdaje się obiecywać metoda Steinacha, polegająca na podwiązywaniu przewodów nasiennych, wypróbowana na zwierzętach. Zabieg ten powoduje silne przekrwienie jądra (jąder), zwyrodnienie kanalików nasiennych i elementów rozrodczych, a bujanie tkanki śródmiąższowej. Ponieważ tkanka ta, jak się zdaje, wytwarza hormony, więc wydzielanie ich wzrasta i odmładza organizm. Teoretyczna interpretacja nasuwa jeszcze wątpliwości, lecz w wypadkach przedwczesnego zestarzenia się gruczołów płciowych okazał się ten dość niewinny zabieg skutecznym. O. normalnie starzejącego się człowieka wydaje się i na tej drodze niemożliwem, choć próby robione na zwierzętach (szczury, morskie świnki) dały pomyślne wyniki. K. Doppler (1927) próbował na zwierzętach i ludziach innej metody, niszczył mianowicie włókienka nerwowe, towarzyszące naczyniom krwionośnym i osiągał przekrwienie i reaktywację jąder. Problem o. u kobiet jest trudniejszy, gdyż hormony jajników mają, zdaje się, mniejszy wpływ na starzenie się, jak hormony jąder. Praktycznych rezultatów nie dały ani wszczepiania młodych jajników, ani naświetlania promieniami Roentgena. Jak się zdaje, większe ma znaczenie diatermja okolicy jajników, a także stosowanie wyciągów jajnikowych. Ponieważ starzenie się jest zależne nietylko od stanu gruczołów płciowych, próbowano też transfuzji krwi zwierząt młodych do starych; odmładzano z dobrym skutkiem kury, karmiąc je tarczycą. Miecznikow polecał picie jogurt'u, co, zwalczając szkodliwe bakterje w jelicie, ma wpływać na przedłużenie życia człowieka. O. mają też na celu różne reformy racjonalnego życia i odżywiania się.

Odmłodzenie krajobrazu (rzeźby), zmiana rzeźby, wywołana spotęgowaniem działalności czynnika morfologicznego, najczęściej ruchami górotwórczemi. Przerywają one cykl erozyjny, który niekiedy doszedł już do fazy końcowej (peneplena) i przez wytworzenie nowych form rzeźby pionowej rozpoczynają nowy cykl. O. może być spowodowane również zmianą klimatu.

Odmrożenie, zmiany miejscowe lub ogólne, wywołane działaniem niskiej temperatury. Wpływ zimna może sprowadzić śmierć ustroju, zwłaszcza u ludzi słabszych, starszych, lub źle odżywionych, przedewszystkiem po nadużyciu alkoholu, który sprowadza rozszerzenie naczyń skórnych (szybsza utrata ciepła). Przed śmiercią wrażliwość skóry tępieje, występuje znużenie i senność. Przy spadku ciepłoty ciała do 18—20° może nastąpić śmierć. Odmrożonego należy przenieść do temperatury wyższej, którą się powinno stopniowo podwyższać, nacierać, najlepiej śniegiem, zastosować sztuczne oddychanie, środki nasercowe. Miejscowo występują o. na częściach najdalej od serca położonych, jak uszy, nos, ręce, stopy; ciasne buciki i rękawiczki ułatwiają o.; występuje obrzęk zapalny, siny, palący i silnie swędzący, prowadzący do odmrozin, łatwo ulegający owrzodzeniu. Cięższe stany wywołują zmiany martwicze, prowadzące nieraz do zgorzeli.

U roślin (poniżej 0°) marznie woda w komórkach i niszczy budowę protoplazmy. Czasem powolne odtajanie może jeszcze roślinę uratować. Niektóre rośliny podzwrotnikowe giną już w temperaturze kilku stopni powyżej 0.

Odo, święty (878 [879]—942), około 909 żył jako mnich w Baume, 927 opat w klasztorze w Cluny, którego był organizatorem.

Odo, hr. Paryża, syn Roberta Walecznego, († 898), obronił 886 Paryż przed Normanami, 887 obwołany królem państwa zach. frankońskiego, nie zdołał się 897 utrzymać przeciw Karolowi III.

Odoaker (Odowaker), wódz germański, († 493), dowódca gwardji cesarza rzymskiego, 476 zdetronizował młodocianego Romulusa Augustulusa, został królem włoskim, od cesarza wschodnio-rzymskiego Zenona otrzymał tytuł patrycjusza. Rządy jego we Włoszech były pomyślne; oddał swym wojskom trzecią część gruntów, szanował ustawy i senat rzymski, pozostawił administrację urzędnikom miejscowym, lubo arjanin, tolerował duchowieństwo katolickie. 489 pobity przez Teodoryka, poddał mu się 493 i zginął zamordowany podczas uczty.

Odobescu Alexander, historyk rumuń., (1834—1895), profesor archeologji w Bukareszcie, 1862 minister oświecenia.

Odojewskij Władimir Fiodorowicz, ks., rosyjski pisarz, (1803—1869), główny przedstawiciel rosyjskiego romantyzmu, autor nowel „Russkija noczi" (1844, 3 t.), pokrewnych formą E. A. T. Hoffmanna „Separationsbrüder"; zajmował się również historją i teorją muzyki („J. S. Bach" i in.).

Odolanów, miasto powiat. w woj. poznańskiem, nad rz. Baryczą i jez. Zborowiec, przy kolei: Ostrów—Międzybród z 2.437 mieszk., fabr. maszyn roln., tkalnią, młynami, tartakami i handlem bydłem. Pod miastem (od pocz. XV. w.) pobił w 1709 generał rosyjski Goltz hetmana Józ. Potockiego, stronnika Leszczyńskiego, a 22 kwietnia 1848 stoczyli tu powstańcy polscy utarczkę z Prusakami. Do 1832 istniał w O. stary zamek.

Powiat O. graniczący od zach. z Prusami ma 629 km² (w tem 49,5% gruntów ornych

i 30,9% lasów) oraz 43.217 mieszk. (79% Polaków).

Odonata, p. Ważki.

O'Donnell, 1. Enrique José, hr., generał hiszp., (1769—1834), dowodził 1810 w Katalonji przeciw Francuzom, 1811 zwyciężył pod La Bisbal, 1818 gubernator Kadyksu, ustąpił 1823.

2. Leopoldo, ks. Tetuán, syn poprz., hiszp. generał i polityk, (1809—1867), walczył 1833—39 przeciw Karlistom. 1844—48 gubernator Kuby, od 1856 był kilkakrotnie premjerem hiszpańskim, 1859/60 dowodził zwycięską wyprawą w Marokko.

O'Donnell, irlandzki ród szlachecki, ob. Tyrconnel.

Odontoblasty (greck.), komórki zębotwórcze, p. Zęby.

Odontoglossum H. B. K., storczyk epifytyczny, płd.-amerykański. Niektóre gatunki hodowane w pokojach, np. O. nevadense Reichb.

Odontograf (greck.), lineał do wykreślania przynależnych zębów koła zębatego.

Odontolcae, odontornity (ob. Odontornithes) z zębami osadzonemi w rynienkach szczęki dolnej i górnej.

Odontolity (greck.), skamieniałe zęby.

Odontologja (greck.), nauka o zębach.

Odontoma (greck.), ob. Zębiak.

Odontornithes, ptaki zębate. Wymarła grupa ptaków, spotykana w formacji kredowej Ameryki pln.

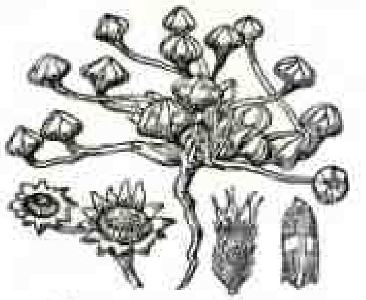

Odontospermum pygmaeum.

Odontospermum Neck. (p o g l ą d a, Asteriscus Mönch.), roślina z rodziny Compositae, reprezentowana głównie w strefie śródziemnomorskiej. O. pygmaeum O. Hoffm. z pln. Afryki, Palestyny aż do Beludżystanu; w czasie suszy stula listki, otwierając je w atmosferze wilgotnej.

Odor (łac.), woń (smród, zapach); O. hircinus („woń koźla") zapach potu pod pachami; o d o r y m e t r j a, mierzenie pobudliwości powonienia zapomocą różnych zapachów.

Odorheiu (węg. Szekelyudvarhely), miasto w Siedmiogrodzie (Rumunja), nad W-kim Kokelem z 10.192 mieszk., młynami, tartakami i gorzelniami.

Odoryk z Pardenone, franciszkanin włoski, który wyprawił się w 1318 na Wschód i przez Trapezunt, Tebrys i Ormuz dotarł do Indyj, a następnie drogą morską przez Sumatrę i Jawę do Chin, gdzie przebywał 5 lat i w 1330 powrócił przez Tybet i Persję do Europy.

Odpadki fabryczne, pozostałości surowców przy przeróbce chemicznej, które powstają obok produktu zasadniczego. Wszystkie fabryki starają się odpadki zużytkować, gdyż częstokroć od rozwiązania tego problemu zależy opłacalność produkcji. Często odpadki jednego procesu fabrykacyjnego stanowią podstawowy surowiec nowego działu fabrykacji. Np. bezwodnik siarkowy otrzymywany przy wyprażaniu blendy cynkowej służy do wyrobu kwasu siarkowego.

Odpływ, ob. Przypływ i odpływ.

Odporność jest to niewrażliwość danego ustroju na pewne zakażenie. O. może być w r o d z o n a lub n a b y t a, zwykle swoista, i to albo c z y n n a, albo b i e r n a. Czynna, nabyta może być wskutek przebytej sprawy chorobowej, t. zw. o. n a t u r a l n a, lub z szczepienia ochronnego t. zw. o. s z t u c z n a. O. bierna polega na wprowadzeniu do organizmu ciał ochronnych (immunoterapja) i trwa ona znacznie krócej od poprzedniej, działa jednak dobitnie. O. może polegać na braku powinowactwa lub wrażliwości dla danego jadu lub na czynnikach ochronnych. Do takich należy fagocytoza (ob. Fagocyty) i wytwarzanie w ustroju hipotetycznych substancyj, jak: a n t y t o k s y n y, skierowane przeciw jadom, b a k t e r j o l i z y n y, rozpuszczające bakterje, a g l u t y n i n y, zlepiające je, o p s o n i n y, przysposabiające do fagocytozy, p r e c y p i t y n y, strącające białko i wreszcie nie specyficzna a l e k s y n a (dopełniacz Ehrlicha). Oprócz bakteryj i ich jadów, każde białko i niektóre inne substancje, wprowadzone pozajelitowo wywołują jako antygeny powstanie w surowicy swoistych przeciwciał (niweczników), jak np. c y t o l i z y n y na obce komórki, h e m o l i z y n y na krwinki czerwone i t. d.

Odpowiedniość doskonała według teorji mnogości zachodzi między dwoma zbiorami, jeśli każdemu elementowi jednego zbioru odpowiada jeden i tylko jeden element zbioru drugiego i naodwrót.

Odprawa, jednorazowa zapłata, mająca zastąpić pewne perjodycznie się powtarzające świadczenia. Występuje w praktyce często, zwłaszcza przy rozwiązaniu stosunku najmu usług i stanowi wówczas wynagrodzenie za utratę zajęcia.

Odprawa (wojsk.), zbiórka przełożonych i funkcyjnych, podległych kierownikowi jakiejś akcji (wojennej) celem otrzymania wskazówek co do przeprowadzenia tejże.

Odprawa celna, załatwienie przez władzę celną czynności, dotyczących oclenia przywiezionych towarów.

Odpust (łac. indulgentia), w kościele katolickim odpuszczenie kary doczesnej należnej za grzechy, zgładzone już co do winy i ważne u Boga, a którego udziela Kościół poza sakramentem (pokuty) ze swego skarbu. O. zatem nie jest odpuszczeniem grzechów ciężkich czy lekkich, ani kary wiecznej, tylko kary doczesnej i należnej za grzechy już przedtem odpuszczone. D o g m a t y c z n e u z a s a d n i e n i e o. znajduje się w nauce Kościoła o zasługach Chrystusa, Matki Boskiej i Świętych, tworzących ów skarb Kościoła niewyczerpany, w nauce o władzy

Kościoła odpuszczania grzechów, więc winy i kary wiecznej i doczesnej, oraz na dogmacie o obcowaniu świętych, który uczy, że wszyscy wierni stanowią jedno ciało, z Chrystusem jako głową, tak, że dobra duchowe wszystkich sprawiedliwych są w pewnem znaczeniu własnością wszystkich należących do tego ciała i mają przynosić im korzyści. — O. dzielą się na z u p e ł n e, odpuszczające wszystką karę doczesną i c z ą s t k o w e, odpuszczające część kary doczesnej; o s o b o w e, które mogą uzyskać tylko pewne osoby lub zgromadzenia: zakony, bractwa; m i e j s c o w e, przywiązane do pewnych miejsc: kościołów, kaplic, ołtarzy i r z e c z o w e, przywiązane do pewnych modlitw i rzeczy poświęconych, jak różańce, koronki, krzyże, medaliki i t. p. Do o. zupełnych należy także o. j u b i l e u s z o w y, który się powtarza co 25 lat.

O d p u s t z u p e ł n y: absolucja generalna, którą w odróżnieniu do innych o. z. przez papieża udzielonych, udzielić może każdy kapłan, mający do tego władzę. Dla uzyskania o. z. wymagany jest stan łaski. Rozróżnia się o. z. dla konających oraz członków poszczególnych zakonów, dla ostatnich w pewne dni roku.

Odpylanie s p o s o b e m C o t t r e l l a polega na tem, że gazy zostają przepuszczone między dwiema elektrodami, z których jedna posiada wiele ostrych końców, druga zaś (przeciwnobiegunowa) ma kształt płaszczyzny. Pod wpływem promieniowania wznoszące się w gazie drobniutkie ciała stałe zostają naelektryzowane i przyciągnięte do płaskiej elektrody (ob. też Odkurzanie).

Odra (niem. Oder, łac. Viadua, Odagra), rzeka we wsch. Niemczech, długa 866 km, z dorzeczem 118,611 km², z tego w Polsce 46.030 km², a w Niemczech 65.580 km². O. wypływa na Morawach z Jesionika (Sudety), na wysokości 627 m nad poz. morza. Przepłynąwszy 96 km na obszarze Czechosłowacji (brama Morawska), tworzy od ujścia Olzy na odcinku 15 km granicę polsko-niemiecką (Śląsk Górny), a później, od Raciborza, przepływa przez niemiecki Śląsk, Brandenburgję i Pomorze Pruskie. Z ważniejszych miast leży nad O. Opole, Brzeg, Wrocław, Głogów, Frankfurt n. O., a przy ujściu Szczecin i Świnioujście. W dolnym biegu tworzy rzeka wielkie bagna (poniżej Kistrzynia) i dzieli się na właściwą O., która uchodzi do zalewu Szczecińskiego i Beglicę (Reglitz), wpływającą do jez. Dąmskiego. Miejscami płynie O. pradoliną Warszawsko-Berlińską lub Toruńsko-Eberswaldzką. Szerokość rzeki wynosi w górnym biegu ok. 60 m, w średnim ok. 135 m, w dolnym 150—200 m. Spadek wynosi w górnym i średnim biegu 1 : 3.200, a przy ujściu zaledwie 1 : 100.000.

Z prawobocznych dopływów wymienić trzeba Ostrawicę, Olzę, Kłodnicę, Małapanew, Stobrawę, Widawę, Baryczę, Wartę z Notecią i Inę, a z lewobocznych Oppę, Cynę Nissę Kładzką, Oławę, Ślęzę, Bystrzycę Kładzką, Kaczachę, Bobrawę (Böhr) i Nissę Łużycką. Przy średnim wodostanie prowadzi rzeka do morza 570 m³/sek. W lecie rzeka przybiera często gwałtownie i wylewa, dzięki jednak uregulowaniu koryta samej O. i jej górskich dopływów wylewy te nie są niebezpieczne. Zamarza O. rocznie przez 61—63 dni.

Od ujścia Kłodnicy do ujścia Nissy Łużyckiej została O. skanalizowana i udostępniona dla żeglugi parowej na 717 km (od Koźla). Ruch statków na rzece wyrażał się w 1926 r. cyfrą 10.882.000 tonn. Kanał Kłodnicki łączy O. z zagłębiem Śląskiem, 2 kanały ze Szprewą i 1 z Hawelą, a poza tem kanał Bydgoski łączy dorzecze O. z dorzeczem Wisły. W traktacie wersalskim została O. umiędzynarodowiona od ujścia Oppy i oddana pod nadzór osobnej komisji międzynarodowej.

W zaraniu dziejów Polski była O. r z e k ą p o l s k ą, prawie od samych źródeł do ujścia, nad jej bowiem brzegami i w całem dorzeczu mieszkały plemiona polskie. Równocześnie stanowiła O. w swym średnim i dolnym biegu wraz z Bobrawą i Nissą Łużycką silną linję obronną od strony Niemiec, na której załamały się po kilkakroć najazdy germańskie na Polskę w X. i XI. w. Dopiero rozbicie Polski na dzielnice po śmierci Bolesława Krzywoustego spowodowało powolne wycofywanie się Polski i polskości z linji Odry od końca XII. w. zacząwszy, zwłaszcza zaś w w. XIII. i XIV., kiedy to utraciliśmy bezpowrotnie Pomorze nadodrzańskie, ziemię Lubuską i Śląsk na rzecz Niemców i Czechów. Zamiast naturalnej i krótkiej granicy Sudety—Bobrawa—O. otrzymała Polska trudne do obrony granice sztuczne, a O. związana nierozdzielnie swemi prawobocznemi dopływami z Polską stała się rzeką niemiecką.

Odra, k u r, (łac. morbilli), zakaźna, często nagminnie występująca choroba wieku dziecięcego, o nieznanym dotychczas zarazku. Zakażenie może nastąpić przez przebywanie, chociażby krótkie, z osobnikiem chorym jeszcze przed wystąpieniem u tegoż wysypki. Po 10 dniach występuje gorączka, katar, kaszel, zapalenie oczu i charakterystyczne plamki Koplika (ob.) na błonie śluzowej jamy ustnej, potem wysypka, rozszerzająca się, począwszy od twarzy po całem ciele w postaci ciemno-czerwonych, małych, lekko wyniosłych plamek, które następnie zlewają się w większe plamy. Po kilku dniach wysypka znika, gorączka i inne przypadłości (katar, kaszel, czasem biegunka) ustępują i skóra się złuszcza w kształcie otrębów. L e c z e n i e ogranicza się do ogólnie przy gorączkowych chorobach stosowanych środków; częste powikłania (zapalenie płuc) wymagają nadzoru lekarza. Prawie każdy człowiek przechodzi o.; śmiertelność jest mała, wzrasta jednak przed 4. rokiem życia. Raz przebyta o. uodpornia zwykle na późniejsze infekcje. Na tej podstawie, w ostatnich latach stosuje się u dzieci, które zetknęły się z chorym na o. surowicę z krwi ozdrowieńców, usiłując w ten sposób zapobiec wystąpieniu choroby.

Odradzanie, ob. Regeneracja.

Odrodzenie, ob. Renesans.

Odrowąż Iwo, ob. Iwo Odrowąż.

Odrowąż Jacek, ob. Jacek Odrowąż.

Odruch (łac. reflex), w fizjologji określenie zjawiska, które powstaje w ten sposób, że stan pobudzenia przenosi się z aparatu odbiorczego (receptora), i nerwów d o ś r o d k o w y c h przez

nerwy odśrodkowe na zewnątrz. Najczęściej między neuron (ob.) doprowadzający i odprowadzający podnięty wchodzi jeszcze wstawka, t. zw. neuron kojarzeniowy; powyżej opisany zespół nazywa się łukiem odruchowym. Prosty o. powstaje u kręgowców w ten sposób: aparat odbiorczy, np. ciałko dotykowe, odbiera bodziec, stan pobudzenia przechodzi przez nerw dośrodkowy do komórek zwojów kręgowych i przez korzonki tylne do rdzenia kręgowego, następnie przechodzi podnięta do komórki motorycznej, leżącej w przednich rogach substancji szarej rdzenia i przez korzonki przednie dostaje się do aparatu wykonawczego, n. p. mięśnia lub gruczołu, które pobudza do czynności. Ośrodki kojarzeniowe są to grupy komórek szarej substancji rdzenia i mózgu (ob. Mózg), które łączą poszczególne proste o. w powiązane, celowe czynności. Najważniejsze ośrodki leżą w rdzeniu przedłużonym (oddechowe, wymiotne i t. p.), wpływając wzajemnie na siebie, przyczem nadrzędne mogą działać na podrzędne hamująco lub pobudzająco. Z wzrostem natężenia podniety rozszerza się udział organów wykonawczych, przyczem dana czynność może stracić charakter celowości (np. drgawki odruchowe, jako reakcja na zbyt silną podnietę). Podział na o. z udziałem i bez udziału świadomości nie da się ostro przeprowadzić. Kora mózgowa działa nagół hamująco na pobudliwość odruchową.

W psychologji zwierząt uważa się ogólnie o. za podstawę wszelkich czynności. Przy tresurze wchodzą w grę o. związane, mianowicie, jeżeli z bodźcem, wywołującym pewną czynność sumuje się bodziec drugi, to później już sam bodziec dodatkowy może wywołać czynność, odpowiadającą pierwszemu.

Odruchowe ruchy, ruchy wywołane odruchem (ob.); odruchowy łuk, ob. Odruch.

Odryzowie, szczep tracki mieszkający nad środkowym Hebrosem; po wojnach perskich, pod panowaniem króla Teresa stworzyli wielkie królestwo między Dunajem a Propontydą. Od r. 341 prz. Chr. podlegali władzy Macedończyków, od 167 władzy Rzymian.

Odrzańska ławica (niem. Oderbank), wielka mielizna w zatoce Szczecińskiej (Bałtyk), na płn. od wysp Wolin i Usedom.

Odrzańsko-Szprewski kanał, kanał łączący Szprewę z Odrą, długi 88 km, zbudowany 1887—91.

Odrzut (franc. recul), odskok działa lub t. zw. „kopnięcie" broni ręcznej, skutkiem ciśnienia gazów ze spalonego prochu na komorę zamkową, co wyzyskano w konstrukcjach broni samoczynnej. Celem zneutralizowania odskoku dział stosuje się łoża z oporopowrotnikami, a ostatnio hamulec wylotowy.

Odrzykoń, wieś w pow. Krosno (woj. lwowskie), 7 km od Krosna z 2.467 mieszk. Na wsch. od wsi wznoszą się ruiny starego zamku, zwanego Odrzykońskim lub Kamieńcem, należącego ongiś do Firlejów. Wśród ruin wznieśli włościanie pomnik Kościuszce. Ostatniego mieszkańca tych ruin przedstawił Sew. Goszczyński w poemacie „Król zamczyska".

Odrzywolski, 1. Sławomir, architekt polski, *1846, studja odbył w Krakowie i (od 1866) w Berlinie, gdzie pozostawał do r. 1878, wykonując szereg ważniejszych budowli, jak przebudowa pałacu Radziwiłłów dla Bismarcka, wille i pałacyki w okolicach Berlina. 1878 powołany został do Krakowa na profesora w Instytucie Techniczno-Przemysłowym.

W Krakowie wykonał (sam i wspólnie z W. Kaczmarskim) projekty licznych domów prywatnych, dalej wille, grobowce i t. d. Projektował kościoły wiejskie w Albigowej, Mrowli, Równem (pod Duklą), Rabce, Markowej, Rudawie (pod Krakowem) i t. d. Jedną z największych prac O. jest przeprowadzenie (od r. 1886) odnowienia katedry na Wawelu. O. jako współpracownik Komisji historji sztuki Polskiej Akademji Umiejętności ogłosił w jej „Sprawozdaniach" szereg komunikatów i monografję zamku w Baranowie. W r. 1893 wydał: „Renesans w Polsce, zabytki sztuki z w. XVI. i XVII.".

2. Kazimierz, (1860—1900), studjował w Krakowie, pracował w destylarni nafty i następnie przy poszukiwaniach nafty w Argentynie, poczem powrócił do kraju. Położył zasługi na polu rozwoju przemysłu naftowego.

Odsetki, ob. Procent.

Odsiecz (franc. secours), uwolnienie oblężonej twierdzy lub osaczonych wojsk. Także nazwa wojsk, zdążających w tym celu.

Odszklenie, tworzenie się ciał krystalicznych (krystalitów, ob.) w stopionem szkle lub krzepnącej magmie. Produkty o. pomnażając się, powodują przejście skał bezpostaciowych w półkrystaliczne i krystaliczne. Kryształy powstałe przez o. są często w skałach ułożone regularnie w równoległych linjach (struktura fluktuacyjna, fluidalna, wzgl., jeżeli jest widoczna tylko pod mikroskopem, mikrofluktuacyjna).

Odstępne, zastrzeżona w umowie lub też później umówiona kwota pieniężna, którą strona zawierająca umowę ma zapłacić na wypadek odstąpienia od niej. Funkcję o. spełnia najczęściej zadatek, dany zgóry przy zawarciu umowy.

Odszkodowanie, ob. Szkoda.

Odszkodowania (reparacje), ob. Dawes'a plan, Younga plan.

Odśrodkowa siła (centryfugalna), występuje w przypadku ruchu kołowego lub obrotowego. Ciało, ulegające działaniu siły dośrodkowej wywiera na źródło tejże siły działanie równe co do wartości, lecz przeciwnie skierowane. Jest to o. s. Działa ona na więzy, łączące ciało ze środkiem obrotu i na oś obrotu, a w przypadku ruchu planet na ciało centralne, t. j. słońce. P. też Dośrodkowa siła.

Odśrodkowe młyny, urządzenia do rozdrabniania materjałów twardych działaniem siły odśrodkowej. Zbudowane są albo w ten sposób, że w kolistej misie, wprowadzonej w szybki ruch obrotowy, biegają ciężkie kule i wsypany między nie materjał, albo też, że na trzy walce, porostające w zgodnym ruchu obrotowym, nasadzony jest luźno ciężki pierścień, a materjał mielony zostaje siłą odśrodkową wciskany między ścianę wewnętrzną pierścienia, a walce.

Odtłuszczacze służą do odciągania oliwy, zawartej w parze odlotowej maszyn parowych. Budową są one zasadniczo zbliżone do odwadniaczy (ob. Odwadniacze samoczynne); oddzielenie oliwy następuje przez działanie siły odśrodkowej (o. centryfugalne) albo przez nagłe zmiany kierunku w prowadzeniu pary.

Odtłuszczenie, metoda lecznicza, mająca na celu zwalczanie nadmiernych nagromadzeń tłuszczu w organizmie. Leczenie odtłuszczające opiera się na przepisach dietetycznych, gimnastyce i posługuje się pewnemi lekami; ob. Otyłość.

Odtrutka (greck.-łac. antidotum), ciało lub zabieg dla zobojętnienia trucizny lub zwalczania objawów zatrucia, w każdym wypadku dostosowane do chemicznych własności trucizny. Działać może w przewodzie pokarmowym lub we krwi, o ile nie ulegnie rozkładowi przez soki ustroju, albo o ile zatrucie nie stało się nieodwracalne. Kilka przykładów: kwas spożyty zobojętnia się tlenkiem magnezu, kredą, mydłem, ługi zobojętnia się rozcieńcz. kwasami (ocet). W celu strącenia alkaloidów, glikozydów, soli metali ciężkich używa się roztworów garbnika, wywaru galasówek lub kory dębowej, kawy, herbaty. Przeciw arszenikowi stosuje się świeżo przyrządzony wodorotlenek żelaza.

Odtylcowa broń, ob. Palna broń.

Odtylcówka, popularne określenie działa, nabijanego od tyłu, oraz broni myśliwskiej składanej (łamanej).

Odulf, św., † 865, był misjonarzem wśród Fryzów.

Odurzające środki, ob. Narcotica.

Oduzdne (trenzlowe), opłata, znana w starem prawie polskiem, uiszczana przy kupnie konia, dziś zwyczajowy datek służbie sprzedającego.

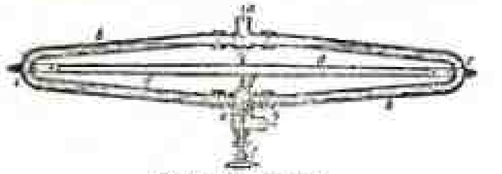

Odwadniacz rurowy.

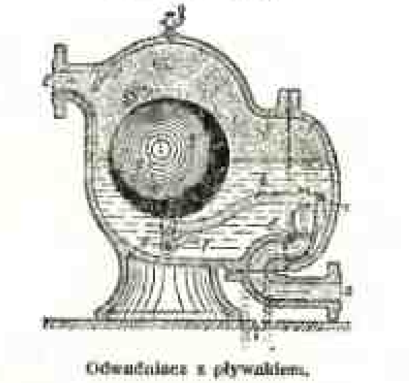

Odwadniacz z pływakiem.

Odwadniacze samoczynne, aparaty do odprowadzania na zewn. wody, powstałej przez skroplenie pary w przewodach rurowych i t. p. Wbudowane zostają w najniższem miejscu, posiadają zwykle zbiorniczek-garnek dla gromadzącej się wody i zawór, który w miarę napełniania się zbiornika wypuszcza wodę nazewn. Sterowanie zaworu wypustowego odbywa się samoczynnie i uskutecznia się prostem urządzeniem, wykorzystującem wydłużalność metalu pod wpływem różnicy temperatur (rurowe o.) lub mechanizmem dźwigniowym z pływakiem, który zostaje przez wodę wyparty ku górze i otwiera wypust.

Odwadnianie, odprowadzanie nadmiaru wody z wilgotnych terenów, utrudniającej roślinom dostęp powietrza. Zależnie od przyczyny stosuje się nast. metody: 1) wstrzymywanie dopływu wody z terenów wyżej położonych, 2) obniżenie zwierciadła wody (bagrowanie), 3) regulacja brzegów, 4) zwiększanie spadków przez przecinanie łuków koryta, 5) przebijanie nieprzepuszczalnych pokładów i przeprowadzanie wody do głębszych, przepuszczalnych warstw podłoża, 6) kolmacja, t. j. podnoszenie poziomu gruntów, 7) mechaniczne odprowadzanie wody systemem pomp (ob. Meljoracje rolnicze i Nawadnianie). — W chemji, usunięcie zawartej w substancji wody, związanej bądź chemicznie, bądź mechanicznie.

Odwanianie, ob. Dezodoryzacja.

Odwetowe środki, ob. Represalja, Retorsje.

Odwłok (łac. abdomen), wyraźnie segmentowana końcowa część ciała członkonogów, u owadów zawiera wnętrzności, u raków tylko końcowy odcinek jelita.

Odwłosienie (depilatio), uzyskuje się zapomocą środków żrących, zawierających siarkę. Korzonki włosowe niszczy się zapomocą elektrolizy.

Odwietrzna, w żeglarstwie strona okrętu odwrócona od kierunku wiatru, w przeciwieństwie do nawietrznej, zwróconej pod wiatr.

Odwołanie, ob. Apelacja.

Odwód, część wojska pozostawiona wtyle, przeznaczona do głównego natarcia lub wsparcia obrony, daje d-cy możność działania bez odrywania oddziałów walczących z linji. Przy nowoczesnem uszykowaniu wgłąb, o. taktyczne powstają wewnątrz oddziałów. Wyższe jednostki wydzielają główny o. ustawiony tak, by działał w każdym punkcie odcinka. O. czat na postoju wspiera zaatakowane ubezpieczenia (czaty). O. specjalne składają się z broni potrzebnych w danych warunkach bojowych. Naczelne dowództwo lub armja rozporządza o. strategicznemi, składającemi się z wyższych jednostek (korpusy, dywizje) oraz jazdy odwodowej, wspartej oddziałami zmotoryzowanemi, artylerji, lotnictwa i inżynierji.

Odwracalne zjawiska, w fizyce idealny typ zjawisk, w których możliwe jest przejście układu nietylko ze stanu początkowego do końcowego, ale także przejście w kierunku odwrotnym przez te same stany pośrednie dokładnie do stanu początkowego. O. z. są czysto mechaniczne, np. ruch wahadła bez tarcia. W termodynamice o. z. nazywamy zjawiska, w których entropja zachowuje stałą wartość, są to przemiany bardzo powolne, składające się z szeregu bardzo mało różnych od siebie stanów równowagi.

Odwrotność liczby, liczba, która pomnożona przez liczbę daną, da 1. Np. 3 i 1/3 lub 5/6 i 6/5.

Odwrót (*rejterada*), cofanie się wojsk pod naporem przeciwnika, w wyniku przegranej lub na zarządzenie, celem zajęcia nowych stanowisk i przegrupowania; trwa czasem kilka dni. Przeprowadza się nocą, by uniknąć strat; czołowe oddziały i artylerja trwają w miejscu, powstrzymując natarcie, lub też wzmożoną akcją mylą wroga, umożliwiając oderwanie się od niego. Szczegółowe zarządzenia regulują odpływ wojsk na punkty wyjściowe i ewakuację zakładów. W odwrocie na *bliską odległość* odwody (ubezpieczenia) tworzą nowe ośrodki oporu, walczące do upadłego, na *dalszą* oddziały osłaniające cofają się powoli w walkach odwrotowych, wyzyskując właściwości terenu, by umożliwić siłom głównym osiągnięcie nowych pozycyj i uporządkowanie się. Przy dłużej trwającym o. kawalerja lub wydzielone grupy wspomagane przez lotnictwo walczą z pościgiem, działając manewrem na skrzydła i połączenia tegoż. Surowo przestrzegana karność zapobiega panice.

O' Dwyer Joseph, zasłużony lekarz amerykański, (1841—1898), wynalazca intubacji w leczeniu błonicy (ob. Intubacja, Błonica).

Odwzorowanie obszaru matematycznego, polega na przyporządkowaniu każdemu punktowi tego obszaru, jednego tylko punktu jakiegoś drugiego obszaru. W *kartografji* ważne są o. zgodnokątowe, t. j. takie, że kąt utworzony przez krzywe, przecinające się w jednym obszarze, równy jest kątowi, utworzonemu przez odpowiadające im krzywe w drugim obszarze. Przykładem o. jest odpowiedniość rzutowa. P. też Jednokreślność.

Ody Salomonowe, zbiór 42 pieśni, powstały w II. w. po Chrystusie, 1909 wyd. w tłumaczeniu syryjskiem; pochodzą prawdopodobnie od gnostyków.

Odymalski Walenty, poeta polski XVII. w. (* ok. 1620), autor poematu religijnego „Świata naprawionego od Jezusa Chrystusa historjej świętej ksiąg dziesięć (1663—1670, częściowo dosłowne naśladownictwo „Zwierciadła smutnego“ Abrahama Rożniatowskiego), „Żałosnej postaci korony polskiej... rymem słowieńskim wyrażonej“ (1669) i i. Jemu przypisują autorstwo poematu epicznego: „Oblężenia Jasnej Góry Częstochowskiej pieśni dwanaście“ (wydał z rękopisu Jan Czubek, 1930), utworu, wyróżniającego się na tle epoki, stawianego obok „Wojny Chocimskiej“ Wacława Potockiego.

Odyn (Odin, staro-nord. Odhinn), nordyjska forma imienia boga Wotana.

Odyniec, samiec dzikiej świni.

Odyniec Antoni Edward, pol. poeta i publicysta, (1804—1885), filareta wileński (więziony 1823—24) i przyjaciel Mickiewicza, którego poznał w r. 1821, obcował z nim 1829 w Petersburgu, w l. 1829—30 towarzyszył mu w podróży po Europie, wspomnienia jego jednak o Mickiewiczu („Listy z podróży“ 1875—78, 4 t. „Wspomnienia z przeszłości, opowiadane Deotymie“ 1884), spisane dopiero później, nie zawsze są wiarogodne. W l. 1829—30 wydał w Warszawie dwa tomy noworocznika „Melitele“ (rocznik III. w Lipsku w r. 1835), który odegrał rolę

A. E. Odyniec.

w polskim ruchu romantycznym, tam m. i. pierwodruk „Farysa“ Mickiewicza. W l. 1840—60 redagował urzędowy „Kurjer Wileński“, w r. 1866 „Kurjer Warszawski“; współpracował nadto w wielu czasopismach i wydawnictwach. Jako poeta naśladował Mickiewicza i obcych romantyków (ballady, legendy, druk. od r. 1822, wyd. zbior. „Poezyj“ 1825—26, 2 t., IV wyd. 1874—75, 2 t.), napisał też kilka słabych dramatów („Izora“ 1829, „Felicyta“ 1849, „Barbara Radziwiłłówna“ 1858, „Jerzy Lubomirski“ 1861—70), najlepiej zasłużył się przekładami Bürgera (od r. 1822), Byrona, W. Scotta, Moora, Puszkina, Schillera („Tłumaczenia“ 1838—41, 3 t., III. wyd. 1897, 2 t.).

Odyseja (Odyssea), epopeja Homera (ob. Odyseusz i Homer).

Odyseusz (łac. Ulixes), w greckich podaniach bohaterskich król Itaki, syn Laertesa, mąż Penelopy i ojciec Telemacha, w wojnie trojańskiej odznaczał się rozsądkiem i sprytem oraz jako dobry doradca. Po zdobyciu miasta przybył w ciągu 10-letniej tułaczki (treść Homera „Odysei“) do Kikonów, Lotofagów, cyklopa Polifema, przez oślepienie którego ściągnął na siebie nienawiść Posejdona, do Eola, Lestrygonów, czarodziejki Kirke, do podziemia, minąwszy syreny oraz Scyllę i Charybdę na wyspę Trinakię, a następnie Ogygję, gdzie przebywał przez 7 lat u nimfy Kalipso; stąd udał się do Feaków, którzy go odwieźli na Itakę. Przy pomocy Ateny zabił zalotników, ubiegających się o Penelopę. Historycznem podłożem tego opowiadania jest wędrówka jakiegoś Greka do południowego Tunisu (jaskinia cyklopów), na wyspy pelagijskie (Trinakia) i do starożytnego miasta obok Kalibji (Feakowie), rozszerzona, a przez powrót niepoznanego małżonka zakończona. Tejrezjasz przepowiedział O., że śmierć przyjdzie do niego z morza w późnej starości; późniejsze podanie każe mu zginąć, niepoznanemu, z ręki swego syna i Kirki, Telegonosa, przybyłego z za morza. Według jeszcze późniejszego podania miał być przez Kirkę znowu do życia przywrócony i udawszy się do Tyrrenji, spalony na górze Perge. W sztuce mamy dużo scen z Odysei, szczególnie ze spotkania się z syrenami i Nauzyką.

Odysseus, właśc. Andrutsos, nowogrecki bojownik o wolność, (1785—1825), waleczny i chytry, w czasie powstania przeciw Turkom przerzucał się z jednej strony na drugą.

Odzież, okrycie dla ludzi, zamieszkujących wyższe szerokości geograficzne, nieodzowne dla utrzymania zdrowia i życia, gdyż chroni ciało przed ubytkiem ciepła. Poza tem służy o. potrzebie przystrajania ciała i stąd częstej ulega zmianie (ob. Kostjum, Moda). Na o. składają się materjały pochodzenia zwierzęcego i roślinnego (skóra, wełna, płótno, bawełna). Ze względów zdrowotnych ważnym jest tak materjał, jak i forma (krój i t. d.) o. Bardzo ważną jest *przepuszczalność powietrza* tkanin; trykot posiada największą, gęsta natomiast tkanina bawełniana najmniejszą przepuszczalność powietrza; także dobre lub złe *przewodnictwo ciepła* ma duże znaczenie. Dużą rolę odgrywa zdolność chłonięcia wody, przyczem materjały gładkie, jak płótno, jedwab, bawełna szybko chłoną wodę, wełna natomiast powoli. *Promieniowanie ciepła* na zewnątrz odbywa się przez materjały gładkie znacznie trudniej niż przez szorstkie. *Zdolność wchłaniania promieni* (absorbcja) najmniejsza jest u materjałów białych, największa u czarnych.

O. pokrywa 80% powierzchni naszego ciała, zmniejsza utratę ciała, chroni przed wiatrem, deszczem i zbyt silnemi promieniami słońca. O. nieodpowiednia przynosi zdrowiu szkodę: niedość przepuszczalna utrudnia parowanie potu i zatrzymuje wydychany skórą bezwodnik kwasu węglowego. Moda nie zawsze idzie w parze z higjeną, lecz w ostatnich czasach daje się zauważyć w tym kierunku pewien zwrot ku lepszemu. Do o. dostają się oprócz kurzu wydzieliny skóry i bakterje. Przez o. przenosić się mogą także choroby jak: odra, ospa, płonica, gruźlica i t. d., toteż należy bieliznę gotować dobrze przy praniu, a inne części ubrania poddawać dezynfekcji. Farbowanie materjałów barwnikami, zawierającemi szkodliwe dla zdrowia składniki, jak: miedź, ołów, arszenik i i. jest ustawowo wzbronione.

O. *pod względem etnograficznym*. Początek o. leży w utracie owłosienia u człowieka; o. musi je zastąpić, a zarazem służy jako strój ciała i odznaka płci. Uczucie wstydu występuje dopiero u ludów o wyższym stopniu cywilizacji i odegrało prawdopodobnie mniejszą rolę przy powstaniu o. O. stosuje się do stref klimatycznych.

Odziomek, część pnia drzewnego, sięgająca od ziemi po najniższe gałęzie, najcenniejsza do obróbki, bo pozbawiona sęków.

Odźwiernik (pylorus), ujście żołądka do jelita cienkiego; ob. Żołądek.

Odźwiernika skurcz, ob. Pylorospasmus.

Odżibwe (ang. Chippewa), plemię Algonkinów, rybacy i myśliwi, ok. 30.000 głów, budują czółna (kanu) z kory i w dużych ilościach produkują cukier klonowy. Wielkie znaczenie posiada u nich tajny związek Mida'ów i szamani. O. zamieszkiwali dawniej okolice między jez. Michigan a Hurońskiem, ok. 1600 wywędrowali nad jez. Górne.

Odżywcze środki, odżywki, preparaty, sporządzane fabrycznie i odpowiednio przystosowane do wydatniejszego odżywiania chorych. Mleko, jaja, mięso, krew suszy się i sporządza się z nich wyciągi z dodatkiem fermentów i enzymów celem wywołania wstępnego trawienia i uzyskania lepszej strawności białka. Do niektórych ś. o. dodaje się pewne leki.

Odżywianie, całokształt fizjologicznych procesów, przy pomocy których organizm przyswaja sobie potrzebny do budowy, przemiany materji i energji materjał. Materjału tego dostarcza pożywienie, które składa się u *człowieka i zwierząt* z substancyj organicznych, jak *białko, tłuszcz i węglowodany* i z nieorganicznych, jak *woda i sole mineralne*. Białko, węglowodany i tłuszcze stają się skutkiem procesów utleniania, odbywających się w organizmie wytwórcami ciepła i pracy mechanicznej. Miarą energetycznej wartości pokarmu jest ilość wytworzonego ciepła, która wyraża się kalorjami (ob. Kalorja). Białko jest nieodzownym składnikiem pożywienia, da się tylko częściowo zastąpić przez tłuszcze i węglowodany. Ilość białka koniecznego do utrzymania życia wynosi 60—100 gr przy średnio-ciężkiej pracy. Tłuszcze i węglowodany mogą się wzajemnie zastępować, ale przy braku węglowodanów tłuszcze źle się spalają. Umiarkowany zapas tłuszczu czyni organizm odporniejszym przy zwiększonym wysiłku lub czasowem niedożywieniu. Oprócz wyżej wymienionych, wymaga organizm jeszcze innych organicznych składników pożywienia, chemicznie dotychczas bliżej nie zbadanych, zw. *witaminami* (ob.), których brak w pokarmach powoduje różne choroby, t. zw. *awitaminozy*; z nieorganicznych nieodzownym do życia jest tlen, wdychiwany z powietrzem. Brak wody sprowadza tak samo śmierć, jak brak pokarmu. Sole nieorganiczne, jak wapniowe, potasowe, magnezowe, sól kuchenna, związki żelaza i fosforany dostają się do organizmu z wodą lub pokarmami, tylko sól kuchenną jako taką dodaje się do potraw.

Trawienie pokarmów. Składniki pokarmów różnią się chemicznie od składników organizmu, który je przyswaja. I tak tłuszcz zwierzęcy różni się od roślinnego, glikogen zwierz. od rośl. skrobi. Zap. trawienia (ob.) rozkładają się te składniki na prostsze związki i te dopiero jelita mogą wchłaniać. Część nie wchłoniętą wydala organizm z kałem. *Wyzyskanie* pożywienia przez organizm jest rozmaite. Najlepsze przy pokarmach pochodzenia zwierz., najgorsze przy pokarmach roślinnych, i to zależnie od ilości zawartego w tych ostatnich błonnika (celulozy). Białko ryb, jaj, mleka, sera, zużywa organizm prawie zupełnie, natomiast strata białka w pokarmach rośl., ubogich i tak w białko jest b. znaczna. Przyswajanie tłuszczu z mleka, jaj, masła, smalcu jest wysokowartościowe, przyswajanie węglowodanów różne, zależnie od rodzaju pożywienia. Strata energji zawartej w pokarmach, wynosi przeciętnie przy diecie mieszanej 10%.

O. *sztuczne*, stosuje się przy ciężkich schorzeniach jamy ustnej, gardzieli, przełyku, żołądka, przy zwężeniach lub niedrożności tych dróg, porażeniach mięśni połykowych, przy wzbranianiu się przed jedzeniem umysłowo chorych. Zabieg ten wykonuje się w ten sposób, że

zapomocą zgłębnika (sondy) wprowadza się zagęszczony płynny pokarm wprost do żołądka, lub zap. lewatywy do jelit, które mają zdolność szybkiego wchłaniania i trawienia cukru, skrobi, białka i (gorzej) tłuszczu. Przy o. p o d s k ó r n e m, b. rzadko używanem, wstrzykuje się oliwę pod skórę. O. stosowane przez odbytnicę lub podskórnie, nie może człowieka przez dłuższy przeciąg czasu utrzymać przy życiu, lecz wstrzymuje tylko czasowo zanik sił.

O. r o ś l i n jest to proces przemiany materji, który powoduje przyrost suchej wagi rośliny. W p r z e c i w i e ń s t w i e d o z w i e r z ą t roślina buduje organiczne składniki swego ustroju z nieorganicznych związków, które pobiera z ziemi, powietrza i wody; są to: kwas węglowy, tlen, wodór, azot, potas, wapń, magnez, żelazo, fosfor i siarka. Inne, jak chlor, sód, krzem, cynk, glin, brom, jod, mangan, miedź są dla o. roślin po największej części nieistotne. Kwas węglowy z powietrza zostaje rozłożony na tlen, który się wydziela i na węgiel, który w połączeniu z wodą, na drodze nieznanych jeszcze połączeń pośrednich, wytwarza węglowodany, jak cukier i skrobia. Ta asymilacja (ob.) związana jest z obecnością chlorofilu w roślinie i działaniem światła. Węglowodany tworzą materjał wyjściowy dla wszelkich składników organicznych, potrzebnych do budowy roślin, a mian. c e l u l o z y, t ł u s z c z u i b i a ł k a. Nadmiar składników odżywczych gromadzi się jako zapas w bulwach, cebulach, nasionach i t. d. wzgl. w korze drzew. Wodę wraz z składnikami pożywienia wchłaniają rośliny zap. włośników korzeni, zaś rośliny, zanurzone w wodzie całą swą powierzchnią. Azot wchłaniają zielone rośliny w postaci azotanów i soli amonowych z ziemi, wolny azot z powietrza przyswajają tylko niektóre bakterje. Obecność wolnego tlenu jest, jak w każdym procesie życiowym, niezbędnym warunkiem o. roślin. (P. też Oddychanie).

Oechelhäuser Wilhelm, niem. ekonomista i badacz Szekspira, (1820—1902), we wstępach do scenicznych opracowań dramatów Szekspira (od r. 1870) wprowadził daleko idącą modernizację pomysłów inscenizacyjnych.

Oechsli Wilhelm, historyk szwajcar., (1851—1919), 1887 prof. politechniki, 1894 uniwersytetu w Zurychu, autor szeregu prac z dziejów Szwajcarji.

Oedema (greck.), obrzęk (ob.).

Oedicnemus Temm. (k u l o n), ptak z rodziny s i e w k o w a t y c h, ma grubą głowę, dziób prosty, silny, czworograniasty. O. oedicnemus L. (k. w ł a ś c i w y) zamieszkuje Europę płd. i środk. oraz Afrykę płd., żeruje w nocy, polując na drobne zwierzęta kręgowe i bezkręgowe.

Oedogonium Link. (u w i k ł o), rodzaj glonów zielonych, nitkowatych, charakteryzujących się tworzeniem pierścieni w górnej części rosnącej komórki. Rozród przy pomocy oogonium, zapłodnionego przez plemniki, wytworzone przez przyczepione do oogonium t. zw. k a r ł o w a t e

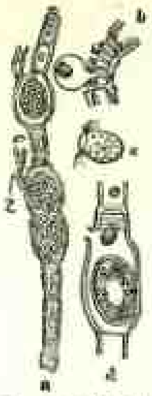

Oedogonium. a nitka z oogoniami, Z samczyki karłowate b androspora, c plemnik, d zapłodnienie.

s a m c z y k i lub w innym wypadku przez plemniki wytworzone wprost w obupłciowych nitkach.

A. G. Oehlenschläger.

Oehlenschläger Adam Gottlob, poeta duński, (1779—1850), „Poezjami" (1803) i „Pismami poetyckiemi" (1805, 2 t.) zainicjował romantyzm duński. Z później wydanych główne jego dzieła: „Poezje nordyjskie" (1807), tragedje: „Palnatoke" i „Axel i Valborg", liryki; cykle poetyckie: „Helge" (1814), „Bogowie Północy" (w „Nowych pismach poetyckich" 1828, 3 t.), „Saga Örvarodda" (1841). W r. 1829 uwieńczony przez Tegnéra na króla poetów, w r. 1849 uczczony jako poeta narodowy. Zbior. wyd. krytyczne 1857—62, 32 t. Przekłady pol. Jul. Bartoszewicza i Stan. Budzińskiego (Bolesława Wiktora).

Oelsnitz, 1. (O. im Vogtland), miasto w Saksonji (Niemcy), w okręgu Zwickau, nad Białą Elsterą z 17.038 mieszk. Fabr. dywanów, koronek, wyrobów włókienniczych, skór, maszyn, wyrobów cementowych i in. — 2. (O. im Erzgebirge), miasto w Saksonji, przy kolei: Glauchau-Stollberg z 18.268 mieszk. Kopalnie węgla, fabr. maszyn, igieł, tartaki i in.

Oenanthe L. (k r o p i d ł o), roślina baldaszkowa, wodna, o bulwiastym korzeniu, kwiaty białe. O phellandrium Lam. (k. w o d n e) rośnie

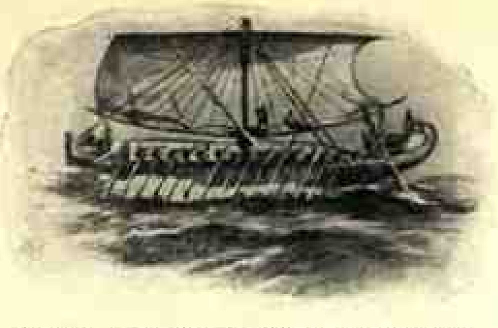

Egipski statek morski (XX. w. przed Chr.).

Galera wenecka (VII. w.).

„Smok" Wikingów (X. w.).

Koga (XIV. w.).

Karawela Kolumba (1492).

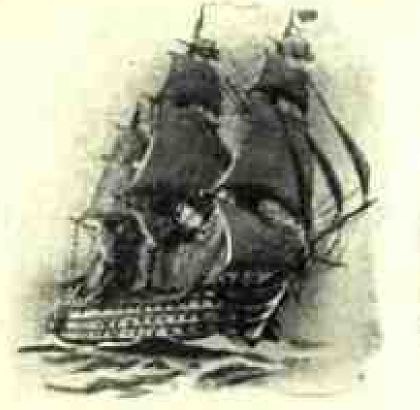

Dwupokładowiec franc. (XVI. w.).

Trójpokładowiec ang. (XVII. w.).

Bandera nelsonowska (1798).

Fregata śrubowa (1868).

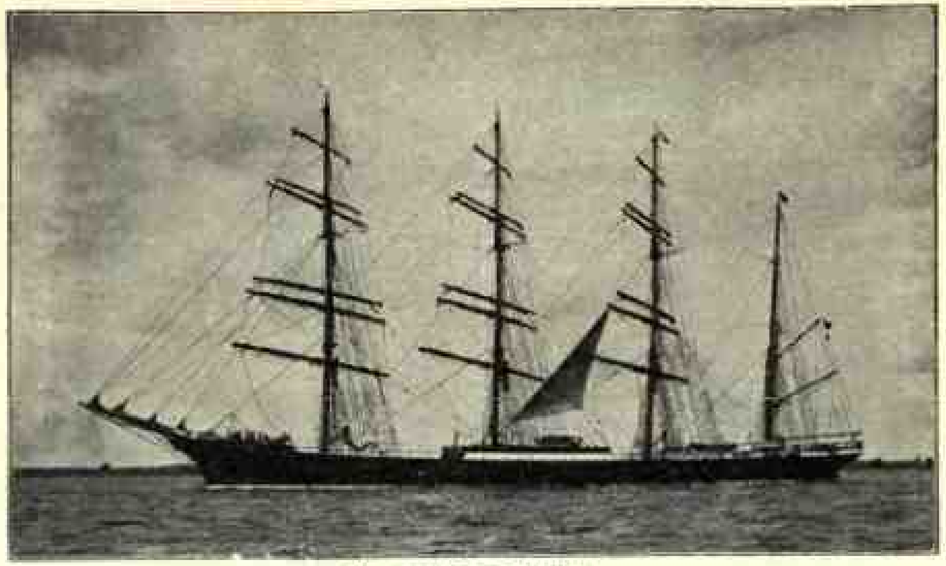

Nowoczesny żaglowiec.

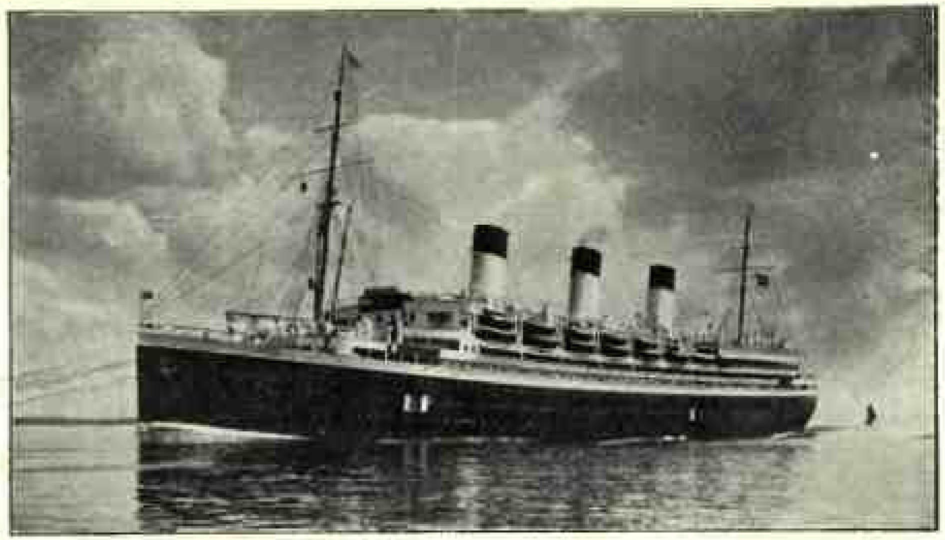

Parowiec pasażerski.

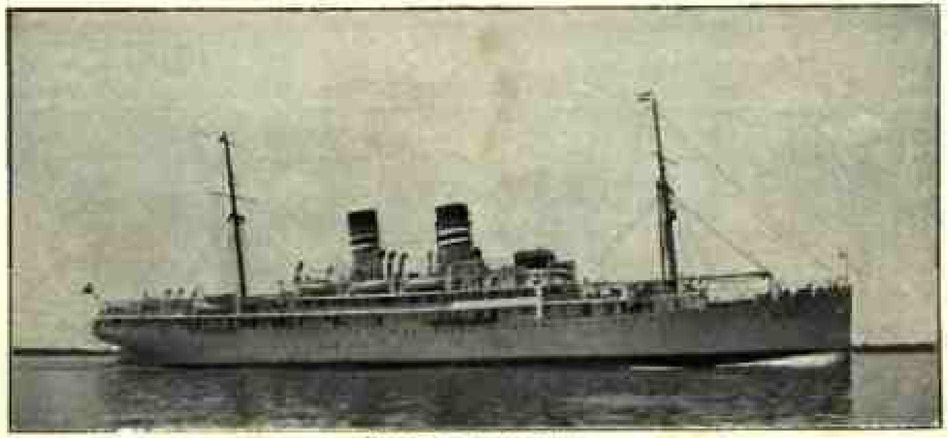

Parowiec towarowy.

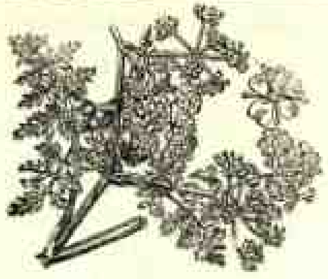

Oenanthe phellandrium.

w rowach i na torfowiskach w Europie i Azji, w Polsce na całym niżu. Owoc bogaty w olejki eteryczne.

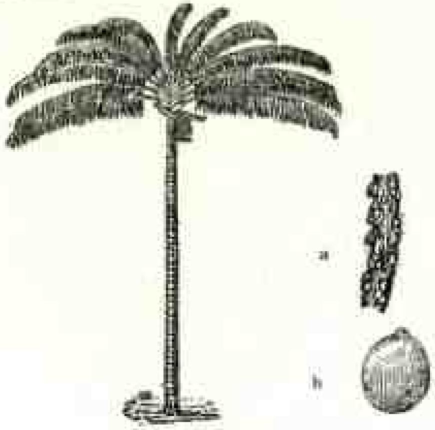

Oenocarpus. *a* kwiaty, *b* owoc.

Oenocarpus Mart. (o p a t r z n i c a), palma z pniem obrączkowanym, liśćmi pierzastemi, owoce jadalne, wielkości orzecha laskowego. Rośnie w Ameryce płd. Z miąższu owoców wyrabia się napój podobny do wina.

Oenothera biennis.

Oenothera L. (w i e s i o ł e k), roślina z rodziny Oenotheraceae, zioła o liściach pojedynczych, kwiatach dużych, zwykle żółtych, owocem puszka. Pochodzi z Ameryki płd. W Europie na glebach piaszczystych często zdziczała. O. biennis L. (w. d w u l e t n i) w Polsce występuje na całym niżu. Charakteryzuje się dużemi, żółtemi kwiatami, które otwierają się wieczorem i kwitną tylko w ciągu następnego dnia. Korzeń używany na jarzynę. Na O. lamarckiana Ser. odkrył de Vries teorję mutacji (ob. Mutacja).

Oenotheraceae (w i e s i o ł k o w a t e), rodzina roślin dwuliściennych z rzędu Myrtales. Zioła lub byliny o ulistnieniu zmiennem, przylistków brak lub niepozorne, kwiaty promieniste lub grzbieciste, kielich i korona najczęściej 4-ro dzielne. Pręcików 2 razy tyle co płatków korony lub mniej. Pyłek pojedynczy lub w tetradach, słupek 2—6-cio komorowy, dolny, zrośnięty z dnem kwiatostanu, rzadziej częściowo wolny. Dno kwiatowe silnie wydłużone oraz żywo zabarwione, owocem jagoda lub orzech. Najważniejsze rodzaje: Oenothera, Epilobium, Circaea, Trapa, Godetia, Fuchsia, Jussiaea.

Oer-Erkenschwick, gmina w Westfalji (Niemcy), w okręgu Recklinghausen z 15.036 mieszk.; kopalnie węgla i fabryki.

Oeser Rudolf, polityk niem., (1858—1926), demokratyczny poseł do parlamentu i sejmu pruskiego, 1919—21 prus. minister robót publ., 1922 niem. minister spr. wewn., 1923 komunikacji, 1924 general. dyrektor Niem. Tow. Akc. Kolei Państwowych.

Oesophagismus (oesophagus, greck.), skurcz przełyku.

Oesophagitis (greck.), zapalenie przełyku.

Oesophagoscopia (greck.), badanie przełyku zapomocą specjaln. przyrządu (oesophagoskop) celem stwierdzenia jego schorzeń lub obecności ciał obcych.

Oesophagotomia (greck.), chirurgiczne przecięcie przełyku.

Oesophagus (greck), przełyk (ob.).

Oestridae, ob. Gzy.

Oestrus (greck.), ob. Ruja.

Oesypus (greck.), tłuszcz wydzielany z gruczołów łojowych owiec, nadający wełnie połysk i sprężystość.

Oeta (dziś Katavothra), góry w staroż. Grecji, na płd.-zach. od zatoki Malijskiej, w krainie Oeten, wysokie do 2.160 m.

Oettinger Józef, lekarz polski, (1818—1880), studja odbył na Uniwer. Jagiell. w Krakowie, gdzie wykładał potem historję medycyny. Był lekarzem naczelnym szpitala starozakonnych w Krakowie, radcą miasta Krakowa i członkiem Akademji Umiejętności. Napisał szereg prac z zakresu historji medycyny.

Oeynhausen (Bad O.), miasto i zdrojowisko w Westfalji (Niemcy), nad rz. Werrą, wpobliżu jej ujścia do Wezery z 6.674 mieszk. oraz źródłami szczawy i solankami.

Ofeltes, w greck. micie syn króla Likurga z Nemei, zmarł ukąszony przez węża, w czasie, gdy jego piastunka Hypsipyle pokazywała źródło siedmiu bohaterom, ciągnącym na zdobycie Teb. Bohaterowie uczcili jego śmierć i g r z y s k a m i n e m e j s k i e m i, które stały się świętem narodowem i były potem urządzane co dwa lata ku czci Zeusa.

na różnokierunkowem rozmieszczeniu listewkowatych skaleni, pomiędzy któremi w ziarnach występuje augit, wypełniając wolną przestrzeń.

Ofjolatrja (greck.), tyle co kult węży, ob. też Ofici.

Ofnet, jaskinia koło Nördlingen (Bawarja), w której znaleziono prócz innych najstarsze krótkogłowe czaszki w Europie, z okresu wczesnego paleolitu.

Ofotfjord, fiord w Nordlandji (Norwegja), długi 76 km. Nad O. leży miasto Narvik.

Oftalmolog (greck.), lekarz chorób oczu; o f t a l m o l o g j a, nauka o chorobach oczu i ich leczeniu.

Oftalmometrja, mierzenie fizycznych (optycznych) właściwości oka zapomocą oftalmometru (ob. Oczu badanie).

Oftalmoskop (greck.) wziernik oczny, ob. Oczu badanie.

Oftedal Lars, norweski teolog i polityk, (1838—1900), działacz na polu społecznem, autor pism moralnych, przywódca partji liberalnej Storlingu.

Ogaden, stepowa wyżyna, wysoka do 900 m, przecięta źródłowemi rzekami Webi Szebeli, należąca do Abisynji, na pograniczu ang. i włoskiego Somali, a zamieszkała przez koczownicze plemiona Somali.

Ogam (nowoirl. ogham), nazwa najdawniejszego alfabetu irlandzkiego, złożonego z punktów i kresek prostopadłych lub pochyłych, pisanych nad lub pod linją lub ją przecinających. Wprowadzono go w III. w. w płd. Irlandji, biorąc za podstawę alfabet łaciński. Dochowane zabytki w napisach grobowcowych z IV.—IX. w. są najstarszemi pomnikami języka irlandzkiego.

Ogar, p. Psy.

Ogarew Nikołaj P., poeta rosyj., (1813—1877), autor wierszy politycznych w duchu wolnościowym, zwolennik i rzecznik ideologji Hercena.

Ogasawaradżima, ob. Bonin'a wyspy.

Ogden, miasto w stanie Utah (Ameryka płn.), 15 km na wsch. od Wielkiego Jeziora Słonego, u stóp gór Wahsatch, przy kolei Pacyficznej z 32.804 mieszk. Przemysł cukrowniczy i młynarski oraz handel ziemiopłodami.

Ogdensburg, miasto portowe w stanie Nowy Jork, nad rz. Św. Wawrzyńca z 14.609 mieszk. i handlem.

Oggersheim, miasto w Palatynacie Reńskim (Niemcy), przy kolei: Ludwigshafen—Wormacja z 9.780 mieszk. i przemysłem. Mieszkał tu przez pewien czas Fryd. Schiller.

Oggionno Marco d', malarz włoski, (ok. 1470—1549 ?), uczeń Leonarda da Vinci, z którego „Wieczerzy" malował kopje, jest twórcą fresków w Santa Maria della Pace w Medjolanie i obrazów sztalugowych: „Archanioł Michał zwycięża Lucyfera" i „Chrystus i św. Jan jako dzieci".

Ogień, żar, zjawisko, towarzyszące reakcjom chemicznym, przy których wydzielają się znaczne ilości ciepła, co powoduje podwyższenie się temperatury ciał spalających się, tak że cząstki tych ciał zaczynają świecić. W starożytności uważano o. za coś materjalnego, fizyka Arystotelesa uważa o. za jeden z czterech elementów wszechświata. P. też Ognia kult.

Ogień (w z n a c z. w o j s k.), strzelanie (palenie) z broni palnej i dział, łączące i uzupełniające się we wspólnym wysiłku zadania przeciwnikowi jak największych szkód, ubezwładniające stanowiska bojowe, chroniące i torujące drogę własnemu natarciu. Skuteczność i siła o. zależy od kierownictwa, właściwości broni, wyszkolenia strzeleckiego oraz właściwości terenu i warunków atmosferycznych. Kierownictwo polega na wyborze i urządzeniu stanowiska ogniowego, wskazaniu celu lub elementów strzelania, oraz rodzaju o. i pocisków, obserwacji wyników i trosce o amunicję dla broni, wzgl. formacji. Wyszkolenie strzeleckie ogranicza marnowanie amunicji i zapewnia troskliwą obsługę broni. Właściwości techniczne broni zwiększają skuteczną odległość rażenia, wytrzymałość, szybkość o. i moc pocisków. Właściwości terenu obok warunków atmosferycznych powodują trudności w ustalaniu elementów strzelania, wzgl. podaniu celu oraz niespodzianki w działaniu pocisków. Zależnie od położenia bojowego, celów zadania i fazy przeprowadzania tegoż stosuje się odpowiedni rodzaj o. O. różnią się szybkością strzelania, rodzajem pocisków oraz częstością zmiany celów. Na a r t y l e r j i spoczywa cały ciężar walki ogniowej; ma ona tworzyć drogę piechocie o. p r z y g o t o w a w c z y m burząc przeszkody i towarzysząc jej w natarciu r u c h o m y m o. z a p o r o w y m, uniemożliwiając wrogowi użycie odwodów, równocześnie o. o c z y s z c z a j ą c y m, skokami wprzód i wtył zgniata się resztę oporu. O. o s ł a n i a j ą c y może również ułatwić zadanie piechocie, oślepiając i ubezwładniając pierwsze linje wroga, podczas gdy o. p r z e s z k a d z a j ą c y skierowuje się na drogi, wiodące do nich. W obronie o. n i s z c z ą c y, prowadzony przez ciężkie baterje,ześrodkowuje się na punktach wyjściowych nacierającego, n ę k a j ą c y dosięga go w obozie, p r z e s z k a d z a j ą c y utrudnia podciąganie rezerw i uzupełnień, zaś o d w e t o w y odpowiada na ostrzeliwanie słabego punktu równie dotkliwem działaniem. O. p r z e c i w p r z y g o t o w a w c z y i z a p o r o w y unicestwia próby szturmu. P i e c h o t a rozporządza bronią bardziej indywidualną, stosując strzał pojedynczy (salwy rzadko tylko w zwartych szykach przeciw jeździe) z karabinu powtarzalnego, oraz długie i krótkie serje, bądź ciągły o. z lekkich i ciężkich karabinów maszynowych, strzelając w jakiś punkt lub po linji oraz siejąc po jakiejś płaszczyźnie. Granaty ręczne wyrzuca się pojedynczo lub salwami. O. broni towarzyszących podobny artyleryjskiemu.

Ogień paczkami, określenie i komenda szybkiego i intensywnego ognia, używana z wprowadzeniem karabinów powtarzalnych.

Ogień rotowy, kolejne salwy plutonami w bataljonie, by utrzymać ciągłość ognia przy manewrowaniu (C h a r g e m e n t). Stosowany wzorem pruskim w wojskach XVIII. w.

Ogier, samiec konia.

Ogier (Ogier Duńczyk), bohater starofranc. eposu z końca XII. w., skąd przeszedł także do innych literatur (w duńskiej jako Holger Danske).

Ogińscy, książęcy ród litewski. 1. Marcjan, kanclerz w. litew. († 1690), odznaczył się w woj-

nach z Rakoczym, prowadził z Moskwą rokowania o „pokój wieczny" (1686).

2. Grzegorz, starosta żmudzki († 1709), stał na czele szlachty litewskiej, walczącej przeciw Sapiehom, najwierniejszy stronnik Augusta II. w dobie wojny północnej, mianowany przezeń hetmanem pol., potem w. lit.

3. Michał Kazimierz, (1728—1800), w czasie bezkrólewia 1764 jeden z kandydatów Rosji na tron polski, 1768 hetman w. lit., przystąpił do konfederacji barskiej, pobity przez Suworowa 1771 pod Stołowiczami, spędził kilka lat na wygnaniu, w dobie Sejmu W. należał do stronnictwa patrjotycznego, po upadku konstyt. 3 maja złożył buławę. O. należał do najbardziej kulturalnych umysłów swojej epoki, pracował usilnie nad podniesieniem gospodarczem kraju, zakładał fabryki, przyczynił się do zbudowania traktu pińsko-wołyńskiego, stworzył „k a n a ł O.". Wielki miłośnik muzyki, utrzymywał w Słonimiu dobrą orkiestrę, udoskonalił mechanizm harfy, co posłużyło Erardowi do konstrukcji harfy pedałowej; napisał kilka polonezów. — Utrzymywał teatr polski i włoski, założył drukarnię. Dzieła literackie: „Książka in Octavo Majori" (1781), „Powieści historyczne i moralne" (1782), „Bajki i nie bajki" (1788).

M. K. Ogiński.

4. Michał Kleofas, (1765—1833), uczestnik prac Sejmu W., 1789 poseł nadzwyczajny w Hadze, uzyskał korzystną dla Polski pożyczkę, jeździł do Londynu układać się z Pittem. Gdy konfederacja targowicka zasekwestrowała jego dobra, przystąpił do niej i przyjął godność podskarbiego w. lit., następnie jednak uczestniczył w insurekcji jako członek rządu tymczasowego i dowódca na Litwie. Po upadku powstania działał wśród emigracji we Włoszech, Francji i w Turcji. Straciwszy nadzieję odzyskania niepodległości w drodze powstania, osiadł w swym majątku na Litwie. 1810 zbliżył się do cesarza Aleksandra i został gorącym jego zwolennikiem. Mianowany tajnym radcą i senatorem brał 1811 udział w pracach nad utworzeniem W. Ks. Litewskiego pod berłem cara. Po utworzeniu Królestwa Kongresowego wyjechał do Włoch, gdzie spędził resztę życia. „Mémoires sur la Pologne et les Polonais" (1826—27, 4 t. przekł. pol. w „Zbiorze pamiętn. z w. XVIII.", Poznań 1870—72, 4 t.). — O. j a k o m u z y k. Uczeń J. Kozłowskiego, a potem G. B. Viottiego, zasłynął z polonezów, wśród których polonez G moll, zw. „Pożegnanie ojczyzny" zdobył szczególną popularność; pisał nadto pieśni do słów francuskich, marsze i operę „Zélis et Valcour ou Bonaparte au Caire".

Ogińskiego kanał, łączy Niemen przez Szczarę, jez. Wygonowskie i Jasiołdę z Prypecią, a więc i Dnieprem. Kanał wybudowany 1765—1784 przez Michała Kazim. Ogińskiego, wojewodę wileńskiego ma 52,8 km długości, 12 m szerokości, 1 m głębokości i 21 śluz. Służy głównie do spławu drzewa, a zamarza przeciętnie 132 dni w roku (od połowy listopada do końca marca). Cała uspławniona przestrzeń od Prypeci do Niemna ma 300.8 km długości.

Ogląd, w pierwotnem znaczeniu spostrzeżenie jakiegoś przedmiotu zapomocą zmysłu wzroku, później bezpośrednie (i n t u i c y j n e) ujęcie jakiejś treści przez świadomość w przeciwstawieniu do ujęcia pojęciowego (d y s k u r s y w n e g o). O. gra ważną rolę w kantowskiej teorji poznania. Kant przyjmuje tylko o. z m y s ł o w e (przestrzenny i czasowy), a odrzuca istnienie o. u m y s ł o w e g o, przecząc w ten sposób możliwości poznania intuicyjnego, pozapojęciowego. O. umysłowy, a w rezultacie i poznanie intuicyjne przyjmują Plotyn, Fichte, Schelling i i.

Oględziny (inspectio ocularis), czynność, zapomocą której władza poddaje własnym spostrzeżeniom zmysłowym pewne przedmioty. O. sądowe uregulowane są art. 123, 127 i 344 pol. proc. karnej.

Oględziny zwłok, przymusowe badanie zwłok przez rzeczoznawcę (lekarza, oglądacza) celem stwierdzenia śmierci, aby zapobiec grzebaniu pozornie zmarłych lub zatajeniu śmierci, wywołanej zbrodnią lub zaniedbaniem, jak również celem przeszkodzenia szerzenia się chorób zakaźnych i uzyskania dokładnych spisów wypadków śmierci. — W razie niemożności oznaczenia rodzaju śmierci, oglądacz zawiadamia władze. — Naogół należy pochować zwłoki w 48—72 godzin od chwili śmierci.

Oglio, lewoboczny dopływ Padu w płn. Włoszech, długi 280 km. Wypływa z Alp Ortlerskich i przepływa jez. Iseo.

Ogłoszenie (a n o n s, i n s e r a t), publiczne podanie do wiadomości jakiejś treści, najczęściej w dziennikach lub innych pismach perjodycznych. Może mieć charakter urzędowy, towarzyski (zawiadomienie o ślubie, nekrolog etc.), najczęściej zaś handlowy. Pierwsze o. pochodzą z XVII. w., wielobarwne z końca XIX. w. O. h a n d l o w e rozwinęły się zwłaszcza w ostatnich czasach, w związku z olbrzymim rozwojem ekonomicznym świata, zajmując niejednokrotnie większą część tekstu czasopism, wymagają dużej znajomości psychologji i sztuki graficznej. Rozrost o. wywołał powstanie a j e n c y j o g ł o s z e n i o w y c h, t. j. towarzystw, pośredniczących między dziennikami a ogłaszającą się publicznością, udzielających informacyj etc., które też niejednokrotnie dzierżawią dział o. dzienników; często są to wielkie wpływowe przedsiębiorstwa, jak np.: ajencja Rud. Mosse w Niemczech lub Havas we Francji, w Polsce Par.

Ogmore and Garw, miasto w Glamorganshire w Walji (W-ka Brytanja) z 30.174 mieszk. i przemysłem.

Ognia gaszenie, ob. Pożarnictwo, Pożarnicze przyrządy i urządzenia.

Ognia kult, jeden z najstarszych kultów, w którym oddawano cześć o. już to jako symbolowi najwyższych bóstw, pośrednikowi między niemi i człowiekiem, już też jako bóstwu samemu, istocie żywej. Z kultem tym spotykamy się u wszystkich prawie ludów, a ślady jego znajdujemy nawet w religji katolickiej (święcenie ognia). W związku z k. o. pozostaje przypisywanie mu własności oczyszczającej (stąd przepędzanie bydła przez ogień, palenie świec przy zwłokach etc.). K. o. łączy się też z kultem przodków i słońca. Por. Hefajstos, Znicz, Kupała, Westa.

Ognia niecenie, ob. Krzesiwo.

Ognia święcenie, w liturgji katol. poświęca kapłan w Wielką Sobotę ogień, wykrzesany z kamienia, którym zapala się światło w kościele.

Ognie sztuczne, ob. Pirotechnika, Bengalskie ognie.

Ognik (strophulus, lichen urticatus, łac.), częsty, dobrotliwy, pokrzywkowy wykwit skóry, występujący szczególnie u dzieci ze skazą wysiękową jako małe, twarde, czerwone, silnie swędzące guzełki. Przyczyna: zwiększona wrażliwość organizmu na pewne składniki pokarmów lub stykające się ze skórą materje. *Leczenie*: usunięcie przyczyny, czystość, środki, uśmierzające swąd.

Ognik błędny (łac. ignis fatuus), drobny, niebieskawy płomyk, gasnący przy lekkim powiewie powietrza, unosi się nad mokradłami lub miejscami obfitującemi w gnijące resztki organiczne. Powód powstawania nieznany dokładnie. Złudzenie skaczącego ruchu polega jeszcze na fakt, że gdy jeden b. o. gaśnie, w niedalekiej odległości zapala się nowy.

Ogniki św. Anzelma, elektryczne wyładowania widoczne w ciemności na ostrych narożach i kolcach w postaci świetlnych miotełek lub świecących punktów, w zależności od znaku wypływu. O. są bezpośrednim objawem wyrównywania się różnicy potencjałów elektrycznych między ziemią a atmosferą.

Ogniomistrz, stopień podoficerski w artylerji, odpowiadający sierżantowi piechoty. Pełni obowiązki zastępcy dowódcy plutonu lub funkcyjnego; *starszy o.* jest szefem baterji (ob. Sierżant).

Ogniotrwałe materjały wzgl. *wyroby* są takie, które wytrzymują wysokie temperatury bez zmiany. W technice nazywa się o. wyroby z gliny szamotowej, grafitu, wapna palonego, platyny i t. p. O. powłoki na drzewie, np. szkło wodne, chronią tylko przed łatwą zapalnością, ale nie zabezpieczają przed zwęgleniem w wysokiej temperaturze.

Ogniotrwałe zaprawy, środki chemiczne, któremi napaja się tkaniny lub drzewo (np. dekoracje teatralne) celem zmniejszenia ich łatwozapalności. Używa się zazwyczaj siarczanu amonowego lub sodowego, boraksu, ałunu, wodorotlenku glinowego i szkła wodnego.

Ogniowe rozsadzanie skał, stary zabieg górniczy, stosowany przed wynalezieniem materjałów wybuchowych. Skały rozpalano przez podłożenie ogniska i polewano następnie wodą, przez co pękały.

Ogniowy chrzest, w wojsku: pierwsza potyczka oddziału lub żołnierza.

Ognisko, u przedhistorycznych i pierwotnych ludów już to otwarte palenisko, czasem ograniczone lub umieszczone na podwyższeniu, już też osłonięte; o. u Greków i Rzymian było poświęcone Hestji, wzgl. Weście i stanowiło ośrodek życia domowego; podobnie stanowiło ono symbol życia domowego i u wielu innych ludów, wiążących z o. cały szereg zabobonów, wierzeń i zwyczajów.

Ognisko *soczewki* lub *zwierciadła*, jest to punkt, w którym zbierają się wiązki promieni równoległych, załamanych przez soczewki lub odbite przez zwierciadła. O., skupiające wiązkę równoległą do osi optycznej systemu nazywamy o. *głównem*, wszystkie inne o. nazywamy o. *bocznemi*. Płaszczyzna, w której leżą o. nosi nazwę *płaszczyzny ogniskowej*, a jej odległość od środka soczewki względnie wierzchołka zwierciadła nazywamy krótko ogniskową. P. Soczewka, Zwierciadło. — O. w *geometrji*, ob. Elipsa, Hiperbola, Parabola.

Ogniskowa linja i ogniskowa powierzchnia. Jeżeli promienie świetlne, wychodzące z punktu świecącego trafiają na zwierciadło lub soczewkę o znacznych wymiarach, nie przecinają się po odbiciu lub załamaniu w jednym punkcie, ale w szeregu punktów, tworzących ciągłą powierzchnię, zw. *diakaustyką* przy zwierciadłach, a *katakaustyką* przy soczewkach; przecięcie o. powierzchni z płaszczyzną, przechodzącą przez oś optyczną, daje o. *linję*.

Ognista wyspa (portug. Ilha de Fogo), jedna z wysp Zielonego Przylądka z wulkanem Pico (2.875 m).

Ognista Ziemia (hiszp. Tierra del Fuego), grupa wysp u płd. krańca Ameryki płd., oddzielona od kontynentu cieśniną Magellana, między $52^\circ 28'$ i $55^\circ 59'$ szer. płd., ma 71.500 km^2 a składa się z jednej głównej wyspy (właściwa O.) i wielu małych wysepek skalistych, z których jedna, wysunięta najdalej ku płd. kończy się przylądkiem Horn (Kap Hoorn). Płn. część głównej wyspy jest płytą, wysoką do 300 m i pokrytą utworami trzecio- i czwartorzędu, morenami, moczarami i jeziorami, natomiast część płd. zajmują Kordyljery, zbudowane ze skał krystalicznych, kredowych i młodych wybuchowych (Monte Sarmiento 2.404 m) i silnie zlodowacone. Wybrzeża tej części wyspy są pocięte fiordami i zatokami. *Klimat* ma O. oceaniczny, chłodny (roczne wahania temperatury $11{,}2^\circ$), opadów rocznie 568 mm. Góry są pokryte subantarktycznemi lasami, płn. część wyspy stepem.

Zach. część wyspy głównej i wysepki na płd. od kanału Beagle należą do Chile, wsch. zaś część do Argentyny (21.496 km^2 z 2.548 mieszk.). Część argent. tworzy osobne terytorjum ze stolicą *Ushuaia* (kolonja karna), a część chilijska należy do terytorjum Magallanes i ma tylko małą miejscowość *Porvenir*.

Ziemia O. została odkryta w 1520 przez Magellana i nazwana tak z powodu ogni zauważonych w nocy. Najwięcej zasłużyli się dla zbadania O. Karol Darwin i O. Nordenskiöld. Podzielona została O. w 1881.

Mieszkańcy Z. O. i wysp sąsiednich należą do trzech, językowo odrębnych plemion: *Yagan*, z nad kanału Beagle, *Alakalufów* z nad fiordów i z wysp zachodnich i *Ona*, ze wschodniej części głównej wyspy. Wiodą oni życie nędzne, zajmując się zbieractwem, myślistwem i rybołówstwem; ubierają się w skóry, posługują się narzędziami z kości i muszel, łodzie budują z kory. Wierzą w demony, choć u Yaganów ma istnieć wiara w jednego Boga. Język ich, zresztą bogaty, posiada dla liczb jedynie określenia na 1, 2 i 3.

Ogniwo elektryczne, ob. Elektryczne ogniwo.

Ogon (łac. cauda), u kręgowców koniec ciała, zawierający końcowy odcinek kręgosłupa, umięśniony, unaczyniony i unerwiony, brak w nim wnętrzności i jamy ciała. U wielu zwierząt bezkręgowych nazywa się o. tylną, wydłużoną część ciała. — *O. chwytny* służy do obejmowania gałęzi, podnoszenia i spuszczania różnych przedmiotów; częsty u małp Nowego Świata, niektórych torbaczy i t. d.

Ogon samolotu, w mowie potocznej koniec kadłuba samolotu wraz ze statecznikiem, sterami wysokościowemi i kierunkowemi.

Ogoniaste (Urodela, Caudata), rząd płazów. Należą tu zwierzęta o ciele wąskiem, wydłużonem, ogon bocznie ścieśniony. Odnóża w liczbie czterech, tylko wyjątkowo brak odnóży tylnych, podczas gdy przednie zamienione na krótkie wyrostki. Drobne, często szczątkowe oczy leżą tuż pod przeźroczystą skórą. Dzielimy je na 4 rodziny: Amphiumidae, Salamandridae, Proteidae, Sirenidae.

Ogoniaste gwiazdy, tyle co komety (ob.).

Ogoniasty człowiek, osobnik, u którego przedłużony słos pacierzowy wolno wystaje. W starożytności uważano za ludzi ogoniastych Kalistrów w Indjach, ludy Afryki środkowej i jakiejś wyspy na zach. od Sycylji. Musiały to być ogony, należące do ubioru, gdyż ludy ogoniaste nie istnieją. Spotykano tylko na Jawie, Borneo, Ceramie, Timorze poszczególnych ludzi ogoniastych; anomalja ta nie jest przywiązana do żadnej rasy. O ogoniastym ludzie właściwie można myśleć tylko w wypadkach, w których ogon składa się z nadliczbowych kręgów.

Ogonice (Copelata), rząd osłonic (Tunicata), wolno pływających, opatrzonych ogonem, pozbawionych jamy okołoskrzelnej i stekowej. Struna grzbietowa zachowuje się przez całe życie. Rozwój prosty.

Ogonowa kość (łac. os coccygis), zakończenie kręgosłupa, występuje u człowieka, u którego 4 (rzadziej 5) ostatnie kręgi, odpowiadające kręgom ogonowym zwierząt kręgowych ogoniastych, zlewają się w jedną kość o. Brak jej górnych łuków tak, że rdzeń kręgowy leży wolno i dlatego nazywają te kręgi fałszywemi (vertebrae spuriae). U ptaków jako odpowiednik występuje pygostyl z 4—6 kręgów ogonowych. Płód ludzki przejściowo ma ogon.

Ogotai, trzeci syn i następca Dżengis-Chana, panował 1229—41. Za jego rządów podbili Mongołowie Ruś i spustoszyli Polskę i Węgry.

Ogowe (franc. Ogôoué), rzeka we Francuskiej Afryce Równikowej, długa 1.200 km, z dorzeczem 300.000 km^2. Powstaje z połączenia dwu rzek źródłowych na dziale wodnym od rz. Kongo, a uchodzi wielką (4.800 km^2), bagnistą deltą koło przylądka Lopez. Żeglowna jest tylko na 350 km, zresztą koryto jej jest bardzo zdziczałe.

Ogórecznik, ob. Borrago.

Ogórek, ob. Cucumis.

„Ograniczony rozum poddanych“, ironiczne określenie, powstałe z okazji rozporządzenia ministra prus. Rochowa z 1838, w którym wyraża on naganę dla poddanych, którzy ośmielają się sądzić postępowanie władcy.

Ogrizović Milan, poeta chorw., (1877—1923), autor bardzo scenicznych dramatów na tle historycznem lub podaniowem („Hasanagica“ 1909, uważany za narodowy dramat Serbochorwatów) oraz psychologiczno-symbolicznych na tle współczesnem („Zwiastowanie“ 1917, „Vučina“ 1921 i i.).

Ogrodnictwo (*ogrodownictwo*), czynności związane z intensywną uprawą ziemi zapomocą narzędzi ręcznych, hodowlą roślin, często w warunkach sztucznych, mające na celu, w odróżnieniu od rolnictwa i leśnictwa, prócz produkcji spożywczej, produkcję roślin ozdobnych. P. też art. Ogrodnicza sztuka, Ogród.

Historja o. Już w XVI. w. prz. Chr. istniały w staroż. Egipcie ogrody, zawierające większość znanych nam obecnie warzyw i drzew owocowych (selery, tykwy, ogórki, melony, kawony, granaty, jabłonie, figi, winorośle, pomarańcze, jaśmin, rozmaryn i t. p.). Salomon (993—953) zakładał w Judei ogrody warzywne i hodowlę roślin lekarskich. Cyrus Starszy w ustawodawstwie swem wiele miejsca poświęcił sprawom ogrodnictwa i warzywnictwa. Odyssea wspomina o dużych sadach na Itace. O technice o. starożyt. Rzymu znajdujemy wzmianki u Katona, Cycerona i Plinjusza. W wiekach od VIII. do XII. po Chr. uprawą roślin użyt. i lekars. zajmowały się klasztory, którym zawdzięczamy pierwsze ogrody botaniczne. „Capitulare de villis“, zbiór wskazań gospodarczych dla posiadłości Karola Wk., zawiera prócz 23 gatunków warzyw, przepisy o uprawie róż i białych lilij. W XVI. w. rozwija się kwieciarstwo i technika uszlachetniania dzikich odmian kwiatowych (goździki, konwalje, róże pnące). Koniec XVI. i początek XVII. wieku przynoszą uprawę rośl. cebulkowych (lilje, tulipany, hiacynty, mieczyki), hodowlę lewkonji, kalafioru i rzeżuchy. Zawilce, tuberozy, balsaminy, pelargonje, geranje pojawiają się około r. 1700. Wiek ten zapoczątkowuje hodowlę roślin egzotycznych w ozdobnych cieplarniach (pomarańczarnie). Nowo odkryte szlaki morskie sprowadzają do Europy z Japonji azalje, hortensje i kamelje, z Meksyku georginje i w. i. W. XIX. staje się świadkiem wzmożonego handlu nasionami i specjalizacji w ogrodnicz. krajach europejskich. Anglja i Belgja przodują w cieplarnianej hodowli roślin płd., Holandja rozwija masową produkcję rośl. cebulkowych i zimo-zielonych. Francja specjalizuje się w uszlachetnianiu odmian owocowych, warzywnych i róż, wprowa-

dza masową uprawę kwiatów na Riwierze. Ostatnie dziesiątki lat przynoszą rozwój kwieciarstwa ozdobnego w sąsiedztwie wielkich miast, dostarczającego świeżych kwiatów ciętych i doniczkowych bez względu na porę roku.

O. oparte na znacznie intensywniejszej od rolnictwa uprawie, wymaga wysokich nakładów kapitału i pracy, wyszkolonego personelu i wiadomości teoretycznych, czerpanych z nauki fizjologji rośl., genetyki, systematyki, odmianoznawstwa i nauki o chorobach rośl. Szkoły ogr., związki, wystawy, izby ogrodnicze dostarczają hodowcom nietylko wiadomości teoretycznych z ich zakresu pracy, lecz również zajmują się zagadnieniami ekonomicznemi produkcji ogrodn. z zakresu jej opłacalności i organizacji zbytu.

Ogrodnicza architektura, kształtowanie ogrodów według układu osiowego i symetrycznego (w odróżnieniu od parkownictwa krajobrazowego), jakoteż wszelkie zdobiące ogród lub park budowle, rzeźby, sadzawki i t. p.

Ogrodnicza sztuka, parkownictwo, polega na artystycznem zestawianiu naturalnych walorów przyrody w ramach ograniczonego terenu. Jako posługująca się materjałem roślinnym i efektami, wynikającemi z konfiguracji gruntu, wymaga wiadomości technicznych (miernictwa, niwelacyj, techniki drogowej i wodnej, kreślarstwa) oraz przyrodniczych (systematyki, morfologji i fizjologji roślin), jak również zdolności artystycznych i odczucia przyrody. Style sz. o. dzielą się na 2 zasadnicze grupy: 1. układy regularne, geometryczne; 2. układy krajobrazowe.

W Egipcie panował układ czworoboczny, ramowany szpalerami. Sławne ogrody „Semiramidy" w Babilonie, w istocie ofiarowane przez Nabuchodonozora małżonce swej Amytis, rozplanowane były na szeregu terasowatych płaszczyzn. Zasadę tę przejęli Persowie, uzupełniając układy geometryczne skupieniami parkowemi dla zwierzyny (ogr. Darjusza w Persepolis, „raj króla Cyrusa"). „Święty gaj" w Dafne wskazuje na geometryczny styl ogr. greckich, które wywodzą się z małych ogródków domowych i dziedzińców. Sz. o. rzymska, przejęła z Grecji, rozkwita w okresie cesarstwa, wprowadza linje zaokrąglone oraz liczne ozdoby architektoniczne (rzeźby, sadzawki). W średniowieczu prócz kierunku maurytańskiego, pokrewnego rzymskiemu, z bogactwem efektów wodnych (Alhambra), jedynem siedliskiem sz. ogr. były ogrody klasztorne, częstokroć w ciasnych ramach krużganków, częściowo zajęte pod uprawę użytkową. Podobnie zakładano ogrody zamkowe. Epoka Odrodzenia wprowadza nowe efekty: ogród związany z architekturą budowli zachowuje układ osiowy, lecz całość dzieli na szereg perspektyw, ujętych szpalerami, żywopłotami; przestrzenie wolne wypełniają bogate kwietniki (Villa Fransoni, ogród Boboli we Florencji, Isola bella na Lago Maggiore, ogrody d'Este w Tivoli t.zw. „1000 fontan"). Do najwyższego rozkwitu dochodzi styl włoski w okresie baroku (Frascati, villa Aldobrandini, v. Borghese, v. Pamfili). Styl francuski, stworzony przez nadw. ogrodnika Ludwika XIV., Lenôtre'a, akcentując główną perspektywę osiową, usuwa naturalną monotonję płaskiego terenu (w odróżnieniu od falistych ogr. włoskich) przepychem architektury, jak baseny, kaskady, schody wodne (Wersal). Na nim wzorowane są ogrody: drezdeńskie, Sans-souci, Schönbrunn, park w Wilanowie i t. p. Zupełnie odmiennie kształtował się w XVIII. w. styl holenderski, który na regularnej szachownicy wprowadzał drobiazgowe zdobnictwo z muszli, kul szklanych, karłowatych strzyżonych w deseń drzewek, karzełków. Cechuje go niezwykła czystość i pedantyczność (lakierowane pnie drzew). W w. XVIII. nastąpiło w Anglji całkowite przekształcenie stylu. Zarzucono zdobienie architektoniczne, zastępując je prostotą naturalnego krajobrazu równinnego. Minjaturowa maniera ogrodów chińskich i japońskich modna w całej Europie, ustąpiła miejsca angielskim zasadom ogrodnictwa celowego, klimatycznie i ekonomicznie przystosowanego do miejscowych warunków, czyli nowoczesnemu typowi ogrodu, będącego kompromisem użyteczności i potrzeb estetycznych. Współczesna sz. o. pozostaje pod silnym wpływem parkownictwa publicznego, będącego na usługach higjeny. W ostatnich latach coraz bardziej popularnem staje się w miastach hasło mnożenia przestrzeni zadrzewionych: skwery, boiska, ogródki dziecięce, parki ludowe i t. p.

Ogrodnik, każdy, wykonywujący czynności, związane z uprawą roślin lub sztuką ogrodniczą. Prócz specjalizacji w zakresie czynności praktycznych sadownictwo, szkółkarstwo, warzywnictwo, hodowla róż, goździków i t. p.) istnieją kierunki artystyczne, np. projektowanie i zakładanie ogrodów, parków publicznych i t. d.

Ogrodowe miasto, ob. Miast budowa.

Ogrodowe rośliny, z naturalnych ich stanowisk w przyrodzie przeniesione do uprawy ogrodowej. Sztuczne warunki: 1. hodowli (ziemia ogrodowa i jej staranna uprawa, inspekty, cieplarnie), 2. rozmnażania (dzielenie, odkłady, sadzonki, szczepienie), 3. krzyżowania wywołują i podtrzymują daleko idące zmiany morfologiczne i anatomiczne. — Hodowla r. o. (od drugiej połowy XIX. wieku) zdąża do: 1. form powiększonych, a) formy wielkolistne — varietates grandifoliae, b) wielkokwiatowe — grandiflorae, c) wielkoowocowe — macrocarpae; 2. form zmniejszonych, skarłowaciałych — v. compactae, nanae; 3. form płaczących — v. pendulae; 4. zmian barwy kwiatów (kw. wielobarwne — v. tri- quadricolores); 5 form pełnokwiatowych — v. flore pleno; 6. zmian kształtu liści, łodyg, organów podziemnych.

Skrzyżowanie dwóch odmian tego samego gatunku daje początek formie niewiele się różniącej od form macierzystych, natomiast krzyżówka dwóch różnych gatunków wykazuje zwykle b. znaczne odchylenia od cech pierwotnych, które przy dalszej konsekwentnej uprawie ustalają nowe odmiany. — Na tej drodze powstały liczne odmiany goździków, petunij, kalceolaryj, begonij, dalij i storczyków. Do ciekawych odchyleń w nielicznych wypadkach doprowadza trwała zmiana warunków wegetacji (składników pokarmowych): np. nieznaczna dawka soli żelaza lub glinu zmienia barwę kwiatu hortensji z różowej na niebieską, zubożenie ziemi pod względem pokarmowym bywa przyczyną zawiązywania kwiatów pełnych i t. p.

Ogrodowe szkodniki, zwierzęta i niższe rośliny, niszczące rośliny ogrodowe. Z ssaków należy wymienić: myszy, krety, koty, tchórze, kuny. Z ptaków: wilgi, kosy, wróble, zjadające czereśnie, wiśnie i młode liście. Z niższych zwierząt robaki, ślimaki, wije; z owadów gąsienice różnych motyli, chrząszczy, błonkówek, mszyce i t. d. Szkodniki zwierzęce zwalczają skutecznie inne zwierzęta, np. krety, ptaki owadożerne, pasorzytne błonkówki, niszczące larwy owadzie i t. d. Często bardzo ulegają szkodnikom zwierzęcym rośliny już opadnięte przez szkodniki roślinne (grzyby lub bakterje). Wśród pasorzytnych roślin należy wymienić: mącznicę, rdze, głownie i śniecie, które niszczą nieraz całe plantacje roślinne.

Ogrody botaniczne, ogrody, w których hoduje się rośliny wszystkich części ziemi dla celów naukowych. Pierwszy o. b. został założony przez Mateusza Sylvaticusa w XIV. w. w Salerno, w r. 1333 Wenecja zakłada pierwszy publiczny o. botaniczno-medyczny, następnie powstają o. b. w Padwie, Pizie, Bolonji, dopiero 1597 w Paryżu. Dzisiaj każde prawie uniwersyteckie miasto może się poszczycić o. b. W Polsce ogrody botaniczne istnieją w Warszawie, Krakowie, Poznaniu, Wilnie, Łodzi. Z zagraniczn. o. b. należy wymienić: w Kopenhadze, Upsali, Lund, Berlinie, Moskwie. Z najważniejszych pozaeurop. należy wymienić: w Tyflisie, Kalkucie, Madrasie, Buitenzorg (na Jawie), w Afryce w kraju Przylądkowym, na Teneryfie, w Ameryce na Jamajce, w Nowym Jorku, Cambridge, Rio de Janeiro, w Meksyku, w Australji w Sydney, Melbourne, Adelaide. — W dużych o. b. rośliny są ułożone według systemu, w grupach biologicznych oraz w grupach geograficznych.

Ogrody wiszące, ob. Ogród.

Ogrody zoologiczne, parki, w których grupuje się krajowe i egzotyczne zwierzęta dla publicznego oglądania oraz dla celów naukowych. Dążeniem dzisiejszych o. z. jest hodować zwierzęta w warunkach zbliżonych jak najbardziej do naturalnych. W Polsce o. z.: w Poznaniu, w Warszawie, w Krakowie zwierzyniec w lesie Wolskim, w Pszczynie park narodowy, w którym znajdują się żubry, w Białowieży rezerwat. Z dużych zagranicznych należy wymienić: w Wiedniu, Berlinie, Hamburgu, Londynie, Antwerpji, Kopenhadze, Sydney i t. d. W dużych o. z. urządzone są również insektarja i akwarja.

Ogrodzeniec, osada miejska w pow. Olkusz (woj. kieleckie), 7 km na płd.-wsch. od Zawiercia, wpobliżu źródeł Czarnej Przemszy z 2401 mieszk., fabr. cementu, dachówek i guzików, cegielniami, kamieniołomami i młynami. Na wsch. od O. wznoszą się we wsi Podzamcze na wysokiej (504 m) górze piękne ruiny potężnego zamczyska, wzniesionego w XVI. w. przez Bonarów.

Ogród, ograniczony teren, oddany pod uprawę roślin o wartościach użytkowych lub estetycznych, stąd podział na: 1. ogr. użytkowe (sady, o. warzywne, handlowe, botaniczne lub doświadczalne) i 2. o. ozdobne (parki, o. kwiatowe). P. też poszcz. artyk. Cechy wspólne posiada prywatny o. domowy, który jako miejsce wypoczynku winien wywierać wrażenie harmonijne i spokojne. Elementy o. ozdobnego: 1. ścieżki i drogi; 2. trawniki i gazony; 3. rabaty kwiatowe; 4. grzędy; 5. klomby; 6. kwietniki (zbiorowisko grzęd i klombów); 7. szpalery; 8. skupienia; 9 tła; 10. obwódki; 11. rośl. pojedyncze (solitery); 12. pnącze. Przy zestawianiu tych elementów (ob. Ogrodnicza sztuka) winno się uwzględniać harmonję barw kwiatów i porę ich kwitnienia.

O. dachowe, niesłusznie zwane wiszącemi, na płaskich dachach i terasach, wymagają silnej budowy więzań dach. i nieprzepuszczalności okrycia. Rośliny kwitnące, jak pelargonje, fuksje, begonje, petunje i t. lub pnące, w rodzaju wina, chmielu jap., sępoty umieszcza się zwykle w podłużnych skrzynkach drew., wypełnionych ogrodową ziemią; rośliny większe, jak laury, oleandry, tuje, rododendrony w oddzielnych kubłach lub wazonach. Jeśli konstrukcja dachu na to pozwala, można całą jego powierzchnię założyć warstwą ziemi i obsadzić roślinami płytko się korzeniącemi (rośl. kwiatowe jednoroczne, truskawki, sałata, szpinak, rzodkiewka i t. p.). P. też art. Ogrodnictwo, Ogrodnicza sztuka.

Ogródki dziecięce (freblówki), urządzenia, publiczne i prywatne, mające na celu wychowanie i opiekę nad małego dziećmi w wieku 3—6 lat (przedszkolnym) w określonych godzinach dnia, pod kierunkiem wykwalifikowanych sił (freblanek). Por. też Fröbel.

Ogrójec, ogród oliwny, na górze oliwnej w Jerozolimie, w którym Chrystus się modlił przed swą męką i doznając wszystkich boleści konania, pocił się krwawym potem. W tym ogrodzie służba arcykapłanów żyd. pod wodzą Judasza pojmała Jezusa. Na pamiątkę modlitwy Jezusa w o., znajdują się często przy kościołach „ogrójce", kaplice, w których są rzeźby, przedstawiające tę scenę. (Np. słynny o. u św. Barbary w Krakowie).

Ogrzewalnia, budynek kolejowy do przechowywania lokomotyw, kształtu zazwyczaj kolistego lub wielobocznego, rzadziej prostokątnego. Dojazd lokomotyw na stanowiska za pośrednictwem zwrotnic i pomostu obrotowego.

Ogrzewanie polega na sztucznem ocieplaniu pomieszczeń mieszkalnych, magazynów, fabryk, teatrów i t. d. Zasadniczo rozróżniamy: o. osobne dla każdej ubikacji i o. centralne-zbiorowe. W pomieszczeniach ogrzewanych centralnie konieczną jest dla zdrowia sztuczna wentylacja, następująca przy o. osobnem w sposób naturalny, a to wskutek spotrzebowania przy spalaniu węgla znacznych ilości powietrza, które musi dopływać od zewnątrz szczelinami w drzwiach i oknach. W skład o. zasadniczo wchodzą: komora paleniskowa, urządzenia grzejące i komin. Wytworzone w komorze paleniskowej ciepło promieniuje np. za pośrednictwem ścian pieca bezpośrednio na otaczające powietrze lub udziela się elementom,

pośredniczącym (parze, wodzie) w jego przeniesieniu do grzejników, ustawionych w rozmaitych pomieszczeniach. Dla zwiększenia wydajności prowadzi się gazy spalinowe przez szereg kanałów, zanim uchodzą do komina. Dla tego celu zwiększa się często przy piecach żelaznych długość rur blaszanych.

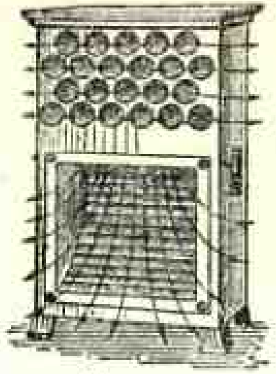

Piec gazowy.

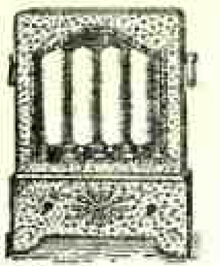

Elektr. piec lampowy.

Wśród najważniejszych systemów o. osobnego rozróżniamy: 1. Kominek, który należy do prymitywniejszych urządzeń, o niskiej wydajności, gdyż ciepło promieniuje bezpośrednio z otwartego ogniska. Obecnie kominek ma niewielkie zastosowanie, często dla dekoracji. 2. Kanałowe o. z zagłębionem paleniskiem i kanałami, używane przeważnie w cieplarniach. — 3. Piecowe o. ma duże zastosowanie szczególnie w mieszkaniach, a wydajność pieców pokojowych (ob.) wynosi przeciętnie 50%, dochodząc nawet do 80%. — 4. Naftowe lub spirytusowe o., używane zwykle przejściowo do ogrzewania na krótko małej ubikacji. — 5. Gazowe o. jest czyste i wygodne, lecz nieco drogie w użyciu. Gaz świetlny, mieszając się przez spalanie z powietrzem, tworzy niebieski płomień, z którego promieniuje bezpośrednio ciepło, a oprócz tego nagrzewa cyrkulujące powietrze. Kształty pieców gaz. są rozmaite; przy stałych urządzeniach o. g. zastosowane są automaty do utrzymywania jednakowej temperatury (ob. Gazowy piec). — 6. Elektryczne o. jest wygodniejsze od poprzedniego, jednak znacznie droższe. Wytworzone ciepło udziela się całkowicie otaczającemu powietrzu (ob. Elektryczne o.).

O. centralne jest ekonomiczniejsze od o. osobnemi piecami, a poza tem jest czyste, wygodne i niedrogie. Rozróżniamy: 1. Powietrzne o. z piecem lub komorą, z której ogrzane powietrze doprowadzone zostaje kanałami lub t. p. do poszczególnych pomieszczeń, powodując jednocześnie wentylację. Do większych instalacyj włącza się wentylatory tłoczące dla wzmocnienia cyrkulacji powietrza. Obecnie o. p. więcej rozpowszechnione jest w Ameryce Płn., niż w Europie, gdzie zastosowanie znajduje także o. parowo- lub wodnopowietrzne, w którem powietrze zostaje ogrzane przez zetknięcie się z gorącemi rurami. — 2. Wodne o. zasadniczo składa się z kotła, rurociągów i grzejników, wypełnionych wodą; jest obecnie bardzo rozpowszechnione. Pracuje niskiem ciśnieniem; ogrzana w nisko ustawionym kotle woda jako lżejsza podnosi się rurami do góry, skąd dopływa do poszczególnych grzejników, a następnie ostudzona staje się cięższą i wraca do kotła, aby po ogrzaniu rozpocząć znów wędrówkę. Cyrkulacja jest ciągła, a w specjalnych wypadkach zwiększa się ją przy pomocy pompy. Bezpośredniemi przekaźnikami ciepła są żeliwne grzejniki, zw. kaloryferami. Ostatnio rozpowszechniło się także o. piętrowe, pracujące na tych samych zasadach z ustawionym w przedpokoju kociołkiem, posiadającym zewnętrzne kształty normalnego pieca żelaznego.

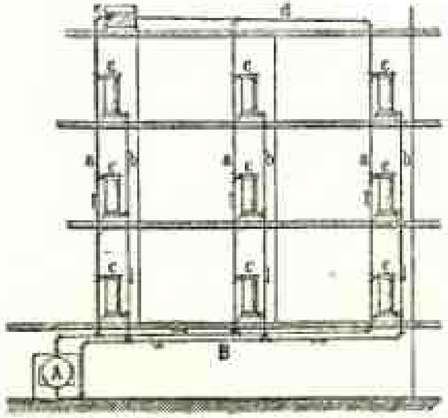

Instalacja centraln. ogrzewania wodnego.

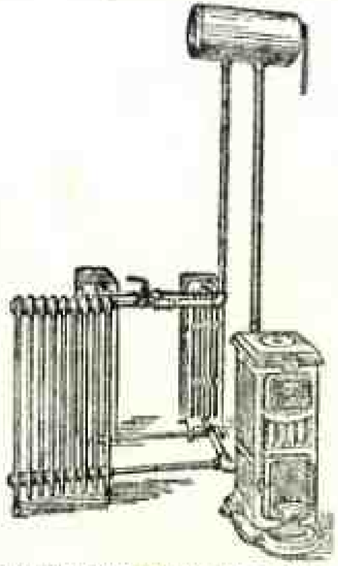

Centralne piętrowe ogrzewanie wodne.

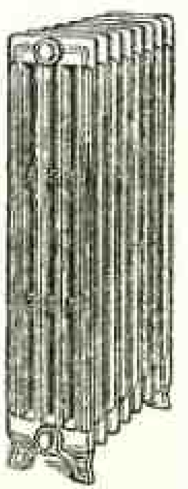

Grzejnik (kaloryfer).

Próbowano także wbudować kociołek do pieca kuchennego, co dało słabsze wyniki. — 3. Parowe o. może pracować samodzielnie lub parą odlotową. Para o wysokiem ciśnieniu do 5 at. (zredukowanych zwykle do 2 at.), znajduje zastosowanie do ogrzewania tylko w zakładach przemysłowych, gdzie używa się jej także do innych celów. Najczęściej spotyka się parowe o., pracujące niskiem ciśnieniem. Kotły zaopatrzone są ogranicznikami ciśnienia i zwykle składają się z kilku żeliwnych członków, a cała instalacja podobna jest do urządzeń przy wodnem o.

Istnieją również kombinowane systemy o., jak np. parowo-wodne z kotłem ogrzewanym parą, doprowadzoną z innego źródła itd. Od kilkunastu lat rozpowszechnia się centralne o. dalekosiężne dla miast, zaopatrywane przez wielkie zakłady przemysłowe. W Polsce używają dla tych celów także gazów ziemnych.

Ogrzewanie centralne, ob. Ogrzewanie.

Ogulin, miasteczko w Chorwacji (Jugosławja), w okręgu Primorska Krajina, nad rz. Dobrą z 9.302 mieszk. i starym zamkiem.

Ogun, rzeka w kraju Joruba (Nigerja ang.), długa 300 km. Wypływa w płn. Dahome, a uchodzi do laguny Kradu pod Lagos.

Ogurczyńskij, wyspa u płd.-wsch. wybrzeży morza Kaspijskiego, należąca do republ. sowiec. Turkmenistan z 84 km².

Ogyges, bajeczny król Beocji, za panowania którego miał być potop (Ogygijski potop).

Ogygia, u Homera wyspa nimfy Kalipso, położona w „środku mórz".

O' Higgins, prowincja w środk. Chile, między Pacyfikiem i Andami oraz rzekami Maipo i Rapel, ze stolicą Rancagua (19.794 mieszk.).

Ohio (franc. La Belle Rivière), najważniejszy dopływ Missisipi, długi 1.556 km. Powstaje pod Pittsburgiem z połączenia Alleghany i Monongaheli, a uchodzi z lewego brzegu pod Kairo. Dorzecze O. ma 520.000 km². Jest żeglowna aż do Pittsburga i mimo zmiennych wodostanów i szypot pod Louisville (kanał) tworzy bardzo ważną arterję wodnej komunikacji. Przy ujściu prowadzi rzeka 8.500 m³/sek. i dostarcza Missisipi ½ wody. Z pośród wielu dopływów najważniejsze są: Tennessee i Cumberland.

Ohio, stan Unji Płn.-amer., położony między rzeką Ohio a jeziorem Erie z 106.289 km² pow. i 6,710.000 mieszk. (w tem około 100.000 Polaków).

Jest to kraina równinna lub lekko falista, wzniesiona średnio 120—420 m. Na zach. występują skały sylurskie i dewońskie, na wsch. zaś karbońskie stanowiące przedłużenie appalachijskiego zagłębia węglowego. Gleby zwłaszcza nad rzekami słyną z urodzajności. Klimat jest kontynentalny ale złagodzony wpływem wielkich jezior (Cincinnati; średn. temp. roku 12,9°, stycznia 0,2°, lipca 25,4°, opadów rocznie 1052 mm).

Pod względem kulturalnym i gospodarczym należy O. do najwyżej stojących stanów Ameryki Płn. Uprawa ziemi dostarcza głównie kukurydzy, owsa, pszenicy, ziemniaków i tytoniu. Kwitnie też ogrodnictwo i hodowla (bydło rogate, owce i świnie). W O. znajdują się bogate złoża żelaza, węgla i oleju skalnego. Wspaniale rozwinięty przemysł obejmuje liczne gałęzie (huty żelaza i stali, budowa maszyn, aut, fabryki obuwia, wielkie rzeźnie, młynarstwo, przeróbka tytoniu i t. p.).

W 1925 posiadał stan 19.336 km kolei żel. oraz liczną flotę handlową i rybacką na jeziorze Erie. O. dzieli się na 88 counties. Przedstawicielami stanu w Kongresie są 2 senatorowie i 22 deputow. Stolicą stanu jest Columbus.

O., którego kolonizację zaczęli Francuzi (1680) jest stanem od 1803.

Ohio-Erie kanał, w stanie Ohio, łączy jez. Erie (pod Cleveland) z rz. Ohio (pod Portsmouth) a przez tę z Nowym Jorkiem. Długi 546 km, szeroki 12,5 m, głęboki 1,5 m, ze 150 śluzami. Został wybudowany 1824—35.

Ohlau, ob Oława.

Ohligs, miasto w Nadrenji (Niemcy), przy kolei: Kolonja—Elberfeld z 29.804 mieszk. i fabr. wyrobów i instrumentów stalowych, mebli, wyrobów tekstylnych i i.

G. S. Ohm.

Ohm Georg Simon, niemiecki fizyk, (1787—1854), profesor fizyki w Monachjum, ogłosił prawo O., określające przewodzenie prądów elektrycznych w metalach, opracował teorję ogniwa galwanicznego, w akustyce zajmował się teorją drgań harmonicznych, a w dziedzinie optyki zjawiskami interferencji w cienkich płytkach krystalicznych.

Ohm, jednostka oporu elektr., ob. Om.

Ohma prawo, p. Elektryczny opór. — O. p. z akustyki stwierdza, że ucho odczuwa jako pojedyncze tony tylko drgania powietrza perjodyczne sinusowe, zaś każde inne perjodyczne drganie rozkłada na szereg drgań sinusowych, z których każde przy dostatecznej amplitudzie wywołuje wrażenie tonu.

Ohmometr, ob. Omometr.

Ohnet Georges, powieściopisarz franc., (1848—1918), pisarz średniej miary, ale bardzo popularny; powodzenie zdobył powieścią na tle konfliktu między arystokracją a mieszczaństwem: „Serge Panine" (1881), odznaczoną przez Akademję; z licznych jego utworów późniejszych mimo zastrzeżeń krytyki najpopularniejszy: „Le Maître de forges" (1882). Pisał też dla sceny. Ostatnim jego utworem jest dziennik wojenny: „Journal d'un Bourgeois de Paris" (1914—18). Większość jego utworów tłumaczono i na polski (od r. 1883).

G. Ohnet.

Ohra, ob. Orunia.

Ohře (niem. Eger), lewoboczny dopływ Łaby w płn.-zach. Czechach, długi 310 km. Wypływa z gór Smereczanych w Bawarji, a uchodzi pod Litomierzycami.

Ohryzko Józefat, publicysta pol., (1827—1890), w r. 1864 jako ajent Rządu Narodowego uwięziony, później zesłany na Syberję; w r. 1859 wydawał w Petersburgu dwutygodnik „Słowo" (zamknięty przez rząd) oraz „Pismo zbiorowe" (2 t.); wydał nadto przedruk „Volumina legum" (1859—60, 8 t.).

Oidium Link, forma konidjalna niektórych postawczaków i workowców, uważana dawniej za osobny rodzaj.

Oignies Hugo von, zakonnik i złotnik flamandzki w pierwszej połowie XIII. w., pracował w Namur, gdzie wykonał liczne drogocenne naczynia liturgiczne i t. p. Najcenniejszem jego dziełem jest oprawa ewangeljarza katedry Notre-Dame w Namur.

Oikumene, ob. Orbis terrarum.

Oikumeniczny (z greck.), powszechny, dotyczący całej zamieszkałej kuli ziemskiej. O. (powszechne) s o b o r y, ob. Sobór. O. s y m b o l e t. j. powszechne symbole czyli wyznania wiary (symbol apostolski, nicejsko-konstantynopolitański, atanazjański) kościoła chrześcijańskiego. P a t r j a r c h a o. tytuł patrjarchy konstantynopolitańskiego.

Oil (ang.), olej; także tyle co olej skalny.

Oïl (langue d'oïl), ob. Francuski język.

Oil City, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.) w Alleganach, w ośrodku zagłębia naftowego z 21.274 mieszk. (w tem 1.800 Polaków).

Oil Rivers, ob. Niger.

Oineus, mityczny król Kalidonu, ojciec Meleagra. Nie złożył ofiary Artemidzie, która mszcząc się na nim, zesłała na kraj strasznego dzika, na którego urządzono słynne łowy kalidońskie.

Oiniadai, starożytne miasto w Akarnanji. Dobrze zachowane, dziś Trikardokastron zwane ruiny koło Kardochi, są najwspanialszą pozostałością architektury Akarnanji.

Oinologja (z greck.), nauka o winiarstwie.

Oinomaos, ob. Pelops.

Oinometr, areometr do oznaczania alkoholu w winie.

Oinotrowie, lud pochodzenia indoeuropejskiego, według literatury V. w. prz. Chr. przedhistoryczni mieszkańcy płd.-zach. Italji.

Oirooi, chińska nazwa Dżungarów (ob.).

Oise, prawoboczny dopływ Sekwany, długi 300 km. Wypływa w Ardennach (Belgja), przepływa kotlinę Paryską i uchodzi poniżej Pontoise. Dopływy: Serre i Aisne. Kanały łączą O. z Sambrą, Skaldą i Sommą. Nad O. toczyły się w 1918 zacięte walki między Francuzami i Niemcami.

Oise, departament w płn. Francji, nazwany od rzeki O., obejmujący część dawnej Pikardji i Ile-de-France, ma 5.887 km² i 405.971 mieszk. Stolicą jest B e a u v a i s.

Oita, miasto okręg. na wyspie Kiusziu (Japonja), nad zatoką O. z 53.352 mieszk. Wywóz maí ryżu i ryb.

Oitoz, przełęcz w Karpatach Wsch., na pograniczu Siedmiogrodu i Mołdawji, wysoka 846 m.

Ojciec (pater familias), jest to mężczyzna, który spłodził dziecko. O j c o s t w o, stosunek ojca do spłodzonego dziecka. Odróżniamy o. ś l u b n e g o, który spłodził dziecko z kobietą, żyjącą z nim w związku małżeńskim, i o. n i e ś l u b n e g o, jeżeli dziecko urodziło się poza małżeństwem. Tak o. ślubny, jak i nieślubny ma obowiązek utrzymać dziecko przez siebie spłodzone. O. ma nad dzieckiem władzę ojcowską i jest normalnie opiekunem dziecka. Władza ojcowska może być w pewnych wypadkach o. sądownie odebraną.

Ojciec chrzestny (wzgl. matka chrzestna), dorosła osoba, która przy udzielaniu chrztu św. składa w imieniu chrześniaka wyznanie wiary i obowiązuje się dbać o chrześcijańskie wychowanie dziecka. Powstałe między chrześniakiem i chrzczącym z jednej, a chrześniakiem i rodzicami chrzestnymi z drugiej strony powinowactwo duchowe jest w myśl prawa kanonicznego (kan. 1079) przeszkodą rozrywającą małżeństwo.

Ojciec święty, papież jako ojciec wszystkich wiernych; ob. Papież.

Ojcobójstwo (łac. parricidium), morderstwo, popełnione na ojcu; jest morderstwem kwalifikowanem, karanem surowiej, aniżeli morderstwo pospolite.

Ojcostwo, ob. Ojciec.

Ojcowie apostolscy (łac. Patres apostolici), w XVII. w. powstała nazwa tych pisarzy starochrześcijańskich, którzy byli uczniami apostołów: jak Barnabasz, św. Klemens Rzymski, Hermas, św. Ignacy, Papjasz, św. Polikarp, autor listu do Diogneta.

Ojcowie Kościoła (łac. Patres ecclesiae), ci z najstarszych pisarzy kościelnych, którzy przez prawdziwą wiedzę (doctrina orthodoxa) i święte życie (sanctitas vitae) zostali uznani przez Kościół (approbatio) jako świadkowie przekazanej nauki o wierze. Jednych z nich, wyróżniających się szczególną wiedzą (eruditio eminens) czci Kościół jako doktorów Kościoła (doctores ecclesiae), jednakowoż to pojęcie niekoniecznie musi się łączyć ze znajomością starożytności (antiquitas). Do wielkich doktorów kościoła wschodniego są zaliczani: Athanasius, Basilius z Cezarei, Grzegorz z Nazjanzu, Jan Chryzostomos, zachodniego kościoła: Ambrozjusz, Hieronim, Augustyn, Grzegorz Wielki. Do nich dołącza się (w porządku ogłaszania przez papieży): Tomasz z Akwinu, Bonawentura, Leon I., Piotr Damiani, Bernard Clairvaux, Hilarius z Poitiers, Alfons de Liguori, Franciszek z Salez, Cyryl z Aleksandrji, Cyryl z Jerozolimy, Jan z Damaszku, Czcigodny Beda. P. Patrystyka.

Ojców, wieś w powiecie Olkusz (woj. kieleckie), 20 km na płn.-zach. od Krakowa, skąd prowadzi do O. doskonała droga automobilowa, w jarowej dolinie Prądnika, 405 m nad poz. morza ze 120 mieszk. Dolina ojcowska i pobliskie doliny: sąspowska i będkowska należą dzięki swej malowniczości do najpiękniejszych zakątków w Polsce. Strome ściany dolin, wypłókane w wapieniu jurajskim, uderzają dziwacznością i rozmaitością kształtów, poza tem zaś spotyka się tu niecodzienne okazy flory i fauny, nie mówiąc już o sławnych i niezwykle z archeologicznego i historycznego punktu widzenia ciekawych jaskiniach, których w O. i okolicy jest kilkadziesiąt, ze słynną i największą grotą Łokietka na czele. Poza tem posiada O. jeszcze ruiny starożytnego zamczyska, wybudowanego przez Kazimierza Wielkiego. Dzięki temu wszystkiemu rozwija się O. jako uczęszczane uzdrowisko klimatyczne i cel licznych wycieczek, zwłaszcza z Krakowa i Śląska. Posiada zakład przyrodoleczniczy z kompletnemi urządzeniami nowoczesnemi, park, schronisko turystyczne Pol. Tow. Krajozn. i liczne wille; frekwencja roczna ok. 2.900 osób.

Groty ojcowskie były zamieszkałe już w neolicie, za czasów historycznych miał się chronić w nich w czasie walk z Czechami Władysław Łokietek, na którą to pamiątkę Kazimierz W-ki miał tu zbudować zamek „Ociec". W 1787 zwiedzał O. i grotę Łokietka Stanisław August. Ok. 1860 założono w O. zakład wodoleczniczy, który jednak został zniszczony z całą wsią w czasie potyczki stoczonej tu przez powstańców w marcu 1863. Obecnie dzięki połączeniu z Krakowem rozwija się O. w szybkiem tempie.

Ojcze nasz (łac. Pater noster), „Modlitwa Pańska", składa się z wezwania i siedmiu próśb; modlitwa ta była od najdawniejszych czasów niezbędną częścią składową nabożeństwa.

Ojczym, małżonek matki dziecka, spłodzonego przez nią z innym mężem.

Ojeda, ob. Hojeda 1.

Ojetti Ugo, pisarz i dziennikarz włoski, * 1871, wydał m. i. powieści: „Il Vecchio" i „Mio figlio ferroviere" (przekład pol. „Karjera mojego syna" 1923), studja o Rafaelu (1920), o malarzu Armando Spadini (1921), wspomnienia wojenne: „I nani tra le colonne" (1922), „I cose viste" (1923, wspomnienia od r. 1895 aż do czasów ostatnich).

Ojkodome (greck.), w Nowym Testamencie używane na oznaczenie „zbudowania" gminy chrześcijańskiej na Chrystusie, jako kamieniu węgielnym (Efezów 2, 20).

Ojratów obszar, autonomiczny obszar na Syberji, utworzony w 1922 z części gub. Tomsk, na płn.-zach. stokach Altaju, nad rz. Biją i Katunią (do Obu) z 87.764 km² i 99.557 mieszk. Ludność (41,6% Ojratów, 54,9% Rosjan) trudni się chowem bydła, myślistwem, a także i rolnictwem. 53,7% obszaru pokrywają lasy, tylko 5.400 km² jest zużytkowane. Kopaliny (złoto, srebro, miedź, grafit, węgiel i i.) nie są eksploatowane. Stolicą jest U l a l a.

Oka (Ocka, Okka, Oke, Ogga), waga państw mahometańskich, w Arabji = 1,323 kg, w Egipcie = 1,248 kg, w Afganistanie = 1,015 kg, w Turcji = 1 kg, w Bułgarji i Serbji = 1,284 kg.

Oka, 1. prawoboczny dopływ Wołgi, długi 1.520 km. Wypływa w gub. Orel, płynie pod Orłem i Rjazaniem, a uchodzi pod Niżnym Nowogrodem. Jest rybna; zamarza na 111—140 dni. Główne dopływy: Susza, Upa, Pronja, Moksza i Tesza (z prawej) oraz Ugra, Moskwa i Klaźma (z lewej strony).

2. lewoboczny dopływ Angary na Syberji, długi 854 km. Wypływa na wsch. stokach gór Sajańskich z jez. Okińskoje, a uchodzi pod Bratskim Ostrogiem. Główny dopływ: Ija.

Oka nowotwory wychodzą zwykle z powiek i spojówki, rzadziej z rogówki i wewnętrznych tkanek oka. Nowotwory powiek bywają dobrotliwe (gradówka, brodawki, znamiona); w późniejszym wieku występują wrzody rakowe, które mogą zniszczyć całe oko i doprowadzić do śmierci chorego. Nowotwory rogówki, naczyniówki, siatkówki są prawie zawsze złośliwe (sarcoma, glioma) i tylko wczesna operacja może uleczyć; rak powiek da się czasem usunąć naświetlaniem promieniami Roentgena lub radem.

Oka oś jest przedłużeniem osi soczewkowej na rogówkę i siatkówkę; pada na siatkówkę cokolwiek powyżej i ku środkowi od plamki żółtej, nie schodzi się zatem z osią widzenia.

Oka ruchy wykonywane są przez gałkę oczną przy pomocy mięśni, umieszczonych na jej zewnętrznej powierzchni. Nastawiają oczy w ten sposób, że obraz oglądanego przedmiotu pada na siatkówkę w miejscu ostrego widzenia. Zwykle ruchy obojga oczu są równobieżne. Odchylenie ruchów od normy nazywamy z e z e m. Ruchy oczu stanowią też o wyrazie twarzy i na nich w wielkiej mierze polega mimika.

Oka zranienia, ob. Oczu choroby.

Okajama, miasto okręg. na zach. Hondo (Japonja) ze 124.521 mieszk. Posiada szkołę medyczną, żywy handel i przemysł.

Okap, ob. Dach.

Okapi, ob. Żyrafy.

Okaryna.

Okaryna (włosk. ocarina — gąska), instrument muzyczny, wynaleziony przez Ludw. Sylvestriego († 1927), podobny z kształtu do kadłuba ptasiego, zaopatrzony otworami, jak flet lub klarnet.

Okavango, ob. Kubango.

Okazaki, miasto w okręgu Aichi (Japonja), na płn.-wsch. Hondo z 44.556 mieszk. i przemysłem bawełnianym. W O. założono w 1600 szogunat Tokugawa.

Okazja (łac.), sposobność; „okazyjna wyprzedaż", „okazyjne kupno", dobra sposobność zakupu.

Okazjonalizm, ob. Geulincx.

Okeanos.

Okeanos, w greckim micie najstarszy z Tytanów, który nie brał udziału w walce przeciw Zeusowi, podobnie jak jego siostra Tetyda, z którą zrodził 3.000 synów (rzeki, strumyki i źródła) i 3.000 córek (okeanidy; por. Morskie bóstwa). Już dla Homera jest O. potężną rzeką, opływającą dokoła ziemię. Przedstawiano go jako pogodnego, brodatego mężczyznę.

Okee-cho-bee, jezioro krasowe na płd. Florydzie (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 2.600 km², głębokie do 6 m. Odpływa do zatoki Meksykańskiej.

Okeefinokee, bagna (swamp) w płd. Georgji (Stany Zjedn. Am. Płn., mające 2.500 km²).

Okeghem (Ockenheim) Jean, niderlandzki kompozytor z Flandrji (ok. 1430—1495), naczelny przedstawiciel drugiej szkoły niderlandzkiej, mistrz kanonu w wielogłosowych kompozycjach wokalnych, kościelnych i świeckich; napisał 17 mszy, 7 motetów, 19 chansons.

Oken Lorenz, właściwie Ockenfuss, przyrodnik i filozof niem., (1779—1851), zwolennik Schellinga, na podstawie jego filozofji rozwinął filozofję przyrody w dziele: „Lb. der Naturphilosophie" (1808—11). Z ważniejszych jego dzieł należy wymienić: „Lb. der Naturgeschichte" (1813—27, 3 t.).

Okęcki Władysław, prawnik pol., (1840—1918), po ukończeniu studjów prawniczych prof. prawa rzymskiego w warsz. Szkole gł., następnie porzucił katedrę i poświęcił się gospodarstwu wiejskiemu. Napisał: „O wyborze metody do wykładu prawa rzymskiego" (1865); „Prawo familijne Rzymian" (1866); tłumaczył Tacyta: „Żywot Juljusza Agrykoli" i „Roczniki" (1895); wydał Klonowicza „Gorais" (1875).

Okinawa, główna wyspa w archip. Riukiu (Japonja).

Oklogmiut, plemię Eskimosów z nad cieśniny Beringa, ok. 300 głów, pośredniczy w wymianie towarów między Alaską a Azją płn.-wsch.

Okishima, grupa wysp u płn.-zach. wybrzeża Hondo (Japonja), złożona z większej wyspy O. i 3 wysepek wulkanicznych, mających razem 570 km². Ongiś miejsce zesłania.

Oklahoma, stan Unji Płn.-amer. z 181.440 km² pow. i 2,384.000 mieszk. Wsch. część stanu zajmują wzgórza Ozark, obfitujące w płody kopalniane; zach. część stanowi żyzną prerję, wznoszącą się 300 do 1.500 m. Głównemi rzekami są: Arkansas z dopływami Cimarron i Canadian oraz Red River. Klimat jest ciepły i kontynentalny (O. City: średn. temperatura roku 14,8°, stycznia 1,0° lipca 26,7°, opadów w roku 778 mm).

Obok ludności białej żyje tu 149.408 murzynów i 120.163 Indjan. Podstawowe znaczenie gospodarcze posiada uprawa roli i górnictwo. O. produkuje przedewszystkiem bawełnę a prócz niej pszenicę, owies i ziemniaki. Wysoko stoi również hodowla, głównie bydła rogatego. W górnictwie pierwsze miejsce zajmuje nafta, później węgiel, cynk i ołów. W produkcji nafty przoduje O. wszystkim stanom Unji. Z przemysłu rozwinęło się młynarstwo i przetwórnie bawełny.

W 1925 długość sieci kolei żel. wynosiła 10.599 km. O. dzieli się na 76 counties. Do Kongresu wybiera 2 senatorów i 8 deputow. Stolicą jest Oklahoma City.

Stan O. powstał w 1907 z połączenia 2 terytorjów: O. i Indjan.

Oklahoma City, stolica i największe miasto stanu Oklahoma, nad płn. ramieniem rz. Canadian River z 98.370 mieszk. Przemysł rolniczy i znaczny handel.

Oklepice, paści drewniane na grubego zwierza, konstruowane w różne, bardzo pomysłowe sposoby przez kłusowników. Np. górale karpaccy łapią w o. niedźwiedzie.

Okluzja (łac.), zamknięcie, zwężenie; o. gazów, rozpuszczanie się gazów w ciałach stałych, np. emanacyj promieniotwórczych przez niektóre sole. Siarczany i węglany przy tej samej ilości ciała czynnego promieniują mniej niż tlenki lub bromki, chlorki. O. występuje nietylko na powierzchni, ale także we wnętrzu ciał okludujących.

Okład, ob. Kataplazm, Priessnitza okłady.

Okmiana, jezioro w pow. Wilno-Troki, oddzielone wąskim przesmykiem od jez. Trockiego, 3 km długie do 1 km szerokie.

Okmulgee, miasto w zach. Oklahomie (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 17.430 mieszk.

Okno, drewniana konstrukcja, oszklona i wstawiona w ścianę budynku dla dopuszczenia światła i powietrza do wnętrza. Kształt o. zależy od architektonicznego rozwiązania wnęki, t. j. otworu w murze. Konstrukcja składa się z ramy, zwanej też krosnami okiennemi, w której osadzone są na zawiasach oszklone skrzydła ruchome, zamykane na klamki lub zasuwy. Skrzydła dzielą się zwykle na dwie oddzielne kwatery, górną i dolną. W krajach płn. osadza się w krosnach dwie pary skrzydeł, przy nowszych konstrukcjach otwieranych do wnętrza, t. zw. szafkowe okna podwójne. Tafle szklane są osadzone w skrzydłach przy pomocy gwoździków i kitu. O. kościelne mają skrzydła nieruchome, ozdobione szkłem, ujętem w oprawę ołowianą (ob. Witraże). O. pojawiają się w budynkach mieszkalnych dopiero u ludów, stojących na wyższym stopniu kultury. Do przepuszczania światła służą w nich pierwotnie pęcherze zwierzęce i rybie, płytki miki, w Chinach i Japonji

naoliwiony papier. Szklane szyby pojawiają się w Europie w o. kościelnych w IV. w., w budynkach świeckich dopiero między XII. a XIV. w. po Chrystusie.

Okno (jezioro wertepowe), jeziorko położone w lejku krasowym.

Okno tektoniczne, w geologji obszar warstw młodszych przykrytych skałami starszemi (co często zachodzi przy płaszczowinach), który wychodzi na powierzchnię po zniszczeniu (denudacji) przykrywającego go płaszcza skał starszych.

Oko (łac. oculus), narząd wzroku zwierząt, u jednokomórkowych plama barwnikowa. U niższych zwierząt wielokomórkowych istnieją t. zw. oczy kierunkowe, w których przez odpowiednio ułożony barwnik pada światło w pewnym kierunku, co zwierzę odczuwa jako wrażenie świetlne. W o. rozróżnia się części łamiące światło i kierujące je w odpowiednie miejsce i wrażliwe na światło komórki, stojące w związku z nerwem wzrokowym i pośredniczące w odbieraniu wrażeń świetlnych. Komórki te wydłużają się wolnym końcem w t. zw. pałeczki wzrokowe. Dalszem stadjum są dołki oczne mięczaków. Jeśli dołek się zamknie i oddzieli od skóry, powstaje pęcherzyk wzrokowy, nad którym może się znajdować łamiąca światło rogówka lub też może oddzielić się od niej soczewka. Ilość oczu i umiejscowienie ich jest różne, zależnie od rodzaju zwierzęcia. U zwierząt jaskiniowych lub podziemnych o. jest narządem szczątkowym, lub brak go zupełnie. Członkonogi mają obok oczu prostych i złożone. U niektórych owadów, raków i ryb są oczy dzielone, celem możności widzenia w wielu kierunkach. Najlepiej wykształcone jest oko pęcherzykowe u kręgowców. Ryby mają soczewkę prawie okrągłą, a do akomodacji służy odpowiedni mięsień. Ptaki mają oko ogromne, o przedłużonej ku tyłowi gałce i silnie wysklepionej rogówce, chronione pierścieniem z płytek rogowych, podobnie jak u jaszczurek i żółwi. W ciałko szkliste wchodzi, podobnie jak u ryb, grzebień. Blask oka wielu kręgowców (koń, kot) zależy częściowo od właściwości rogówki, zwykle jednak powstaje przez odbijającą światło część naczyniówki na dnie oka (tapetum lucidum). — Ob. art. Oko ludzkie, Wzrok.

Oko, 1. organ wzroku (ob. wyż.), l. mn. oczy (jak ucho — uszy), z dawnej liczby podwójnej; 2. oka oznacza kratkę, z jakiej się składa sieć; 3. w staropolszczyźnie jednostka liczebna (oka domina, kostki do gry i t. p.); 4. miara wagi, zapożyczona od Turków, nieco większa od 1 kg (ok. 3 funtów).

Oko ludzkie. Zasadniczą częścią o. l. jest gałka oczna umieszczona w oczodole, wytworzonym z różnych kości czaszki. Oczodół wypełnia tkanka tłuszczowa. Do poruszania gałki służy sześć mięśni ocznych, unerwionych przez trzeci, czwarty i szósty nerw czaszkowy. Gałkę oczną tworzy w największej części twardówka czyli białkówka (sclera), biała, gruba błona, która z samego przodu przechodzi w bardziej wypukłą, zupełnie przeźroczystą rogówkę (cornea). Od wewnątrz przylega do twardówki naczyniówka (jagodówka, chorioidea), silnie ukrwiona i zabarwiona błona, która pod rogówką tworzy tęczówkę (iris) o zabarwieniu zależnem od ilości barwnika. W środku tęczówki znajduje się otwór, zwany źrenicą (pupilla), który odruchowo zwęża się lub rozszerza (od 2—6 mm). Na pograniczu tęczówki i naczyniówki leży ciało rzęskowe (corpus ciliare), które kurcząc się, uwypukla soczewkę, wywołując akomodację. Od ciała rzęskowego odchodzi obwódka rzęskowa (corona ciliaris). Silnie łamiąca światło soczewka (lens cristallina) znajduje się w pochewce poza źrenicą. Przestrzeń między rogówką a tęczówką i soczewką nosi nazwę przedniej komory oka, poza tęczówką i do boku od soczewki leży tylna komora oka, obydwie wypełnione cieczą wodną, przejrzystą (humor aqueus), nieco różną od limfy. Między soczewką a białkówką leży ciałko szkliste (corpus vitreum).

Promienie światła, odbite od jakiegoś przedmiotu, dostają się po przejściu i załamaniu ich przez rogówkę, soczewkę i ciałko szkliste na siatkówkę (retina), gdzie wytwarzają ostry obraz przedmiotu. Siatkówka, o budowie bardzo zawiłej, leży na wewnętrznej powierzchni naczyniówki, dochodzi do wyrostków rzęskowych, ale tylko jej tylna część służy do odbierania wrażeń wzrokowych. Nerw wzrokowy, wychodzący z wzgórka wzrokowego mózgu (thalamus opticus), krzyżuje się częściowo z nerwem drugostronnym (chiasma nervorum opticorum) i rozpościera się w siatkówce o. Brodawka, czyli tarcza nerwu wzrokowego (pupilla optica) leży nieco na wewnątrz od osi oka, a w osi samej znajduje się na siatkówce plamka żółta (macula lutea retinae), miejsce najostrzejszego widzenia.

Powieki (palpebrae) są to dwa ruchome płatki skórne, które pokrywają gałkę oczną. Na brzegu powiek znajdują się rzęsy (cilia), bardziej ku tyłowi leżą ujścia gruczołów łojowych Meiboma (ob. Meiboma gruczoły). Do ruchów powiekami służy mięsień, dźwigacz powieki górnej (m. levator palpebrae superioris) i okrężny oka (m. orbicularis palpebrarum). Skóra wewnętrzna powiek tworzy spojówkę (conjunctiva), która powleka gałkę oczną od przodu. W kącie przyśrodkowym oka tworzy spojówka marszczkę półksiężycowatą jako szczątek trzeciej powieki u zwierząt (membrana nictitans). W zewnętrznym kącie, umocowane do sklepienia oczodołu, znajdują się gruczoły łzowe, z których przewodami łzowemi wydostają się łzy na rogówkę i wewnętrzną część powiek, zwilżają je i przez dwa otworki, górny i dolny w wewnętrznym kącie oka (punctum lacrimale) dostają się do kanalików łzowych i do woreczka łzowego (saccus lacrimalis), a przez przewód łzowy (ductus naso-lacrimalis) do nosa. Naczynia krwionośne o. dochodzą do niego razem z nerwem wzrokowym i rozgałęziają się w siatkówce i naczyniówce. — P. też art. pod Oczny..., Oczo..., Oczu..., Oczy... oraz tabl. na str. 284.

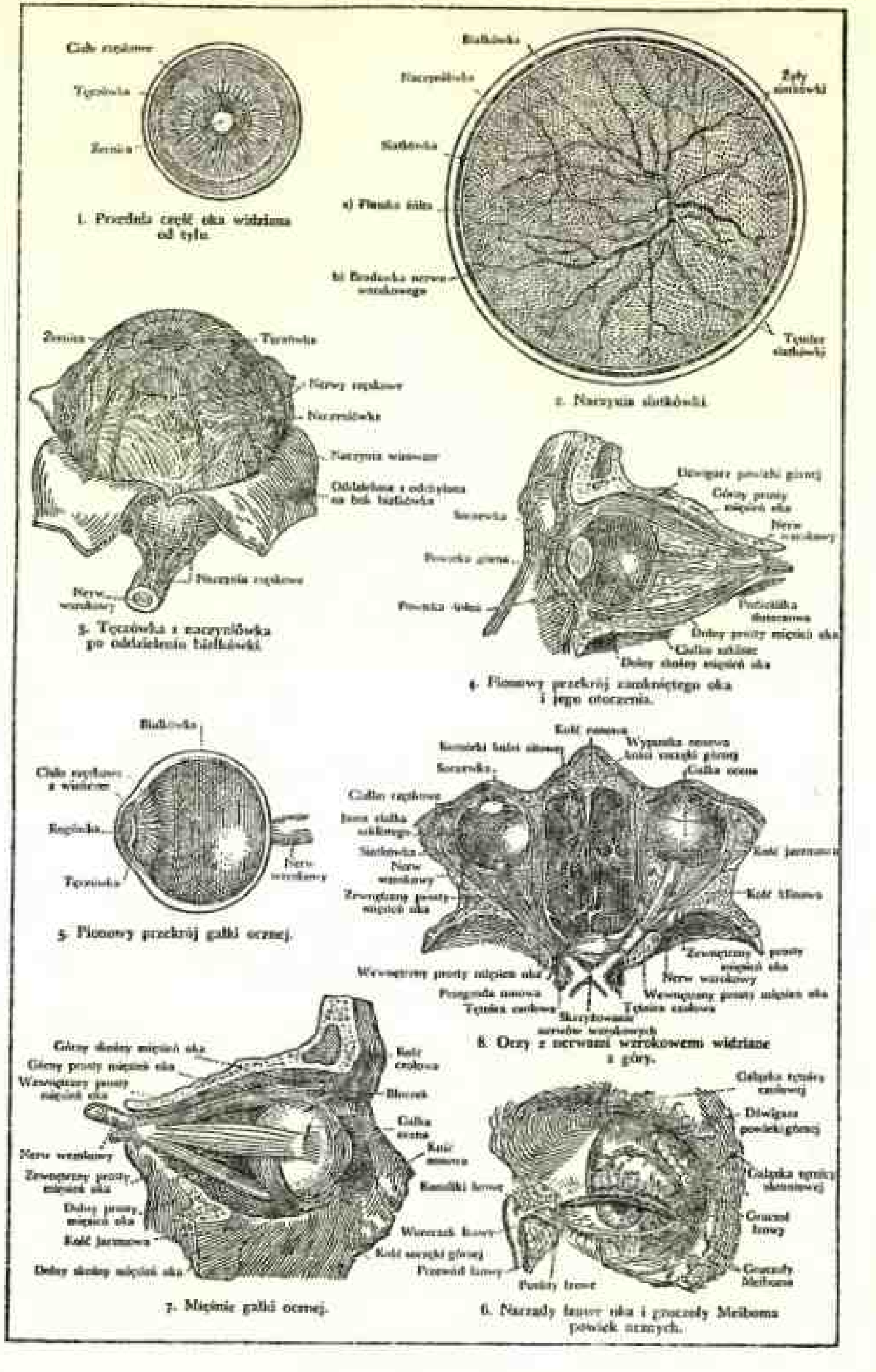

1. Przednia część oka widziana od tyłu.

2. Naczynia siatkówki.

3. Tęczówka i naczyniówka po oddzieleniu białkówki.

4. Pionowy przekrój zamkniętego oka i jego otoczenia.

5. Pionowy przekrój gałki ocznej.

6. Narządy łzowe oka i gruczoły Meiboma powiek ocznych.

7. Mięśnie gałki ocznej.

8. Oczy z nerwami wzrokowemi widziane z góry.

Okocim, wieś w pow. Brzesko (woj. krakowskie), 1 km od Brzeska, a 5 km od stacji kolej. Słotwina z 2.106 mieszk., własność baronów Götzów-Okocimskich. Istnieje tu sławny browar oraz fabr. wódek, eteru i drożdży, rafinerja spirytusu i młyny.

Okolampadius Johannes, reformator, (1482—1531), 1529 brał w Marburgu udział w dysputach religijnych jako przeciwnik Lutra. 1531 powołano go celem zaprowadzenia reformacji do Ulm.

Okolica, wieś, czasem kompleks wsi, zamieszkałych przez szlachtę zagrodową; stąd nazwa szlachta okoliczna czyli zagrodowa.

Okolnica, typ osiedla, w którem domy grupują się w kształcie kręgu lub podkowy; pola leżą nazewnątrz wsi. Typ ten uważano dawniej za charakterystyczny dla Słowian; spotyka się go również i u wielu ludów Afryki.

Okolski, 1. Szymon, dziejopis i heraldyk pols., (1580—1653), dominikanin, jako kaznodzieja obozowy brał udział w wyprawach na Kozaków 1637 i 1638, został potem przeorem kilku kolejno klasztorów. 1648—52, prowincjałem ruskim. Nap.: „Orbis Polonus" (herbarz szlachty pol. 1641, 3 t.), oraz diarjusz wymienionych wypraw kozackich.

2. Antoni, prawnik pol., (1838—1897), studja prawnicze w Petersburgu, w Niemczech, od 1865 prof. prawa państwowego w Szkole Głównej w Warszawie, od 1885 na Uniwersytecie Warszawskim. Napisał: „O organizacji sądów karnych" (1869); „Prawo cywilne w Królestwie Polskiem obowiązujące..." (1877); „Forma kontradyktoryjna w ustawie postępowania sądowo-cywilnego z d. 20. XI. 1864 r." (1870); „Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem" (1880—1884); „Ustrój państw europejskich i Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej" (1887); „Kwestja reformy gimnazjalnej w Niemczech, Szwecji i Francji tudzież wykształcenia klasycznego wobec potrzeb nowoczesnego społeczeństwa" (1891) i w. in.

Okołowicz Józef, pol. działacz społeczny, (1876—1923), poświęcił swe życie sprawom emigracyjnym, dążąc do ochrony polskiego wychodźtwa przed wyzyskiem. Od 1908 bawił w Brazylji, gdzie redagował szereg pism polskich, od 1910 Dyrektor T-wa Emigracyjnego w Krakowie i redaktor Biuletynu Pol. Twa Emigr., 1919—22 konsul generalny Rzplitej Polskiej w Kanadzie. O. uchodził za najwybitniejszego znawcę spraw emigracyjnych; zagadnieniu temu poświęcił szereg rozprawek, z których najważniejsze: „Wychodźtwo polskie przed wojną światową" (1920).

Okoń Tadeusz, malarz polski, * 1870, studja w Krakowie, Monachjum i Paryżu; maluje głównie portrety (m. i. „Portret dzieci", „Portret matki artysty").

Okoński Władysław, pseud. Aleksandra Świętochowskiego (ob.).

Okopisko, miejsce otoczone wałem ziemnym; zwykle pod o. rozumie się jednak cmentarz żydowski, zwany też k i r k u t e m.

Okopowe rośliny, gromadzące zapasy pokarmowe przeważnie w partjach podziemnych w postaci s k r o b i (np. ziemniaki), c u k r u (buraki), i n u l i n y (bulwy). Uprawa tych roślin wymaga dobrego stanowiska w płodozmianie i kilkakrotnego w ciągu wegetacji obsypywania cz. o k o p y w a n i a (stąd nazwa) roślin sadzonych w rzadkich rzędach. Okopywania dokonywa się bądź ręcznie zap. motyk, bądź też mechanicznie zap. specjalnych płużków, t. zw. obsypników.

Okopy, podstawowe umocnienia polowe, powstają z wnęk kopanych przez strzelców w czasie walki (pracę się maskuje), następnie pogłębianych w doły; łączy się potem doły w linję rowem (na rozkaz w razie utrwalenia się frontu), otrzymując o., czyli r o w y s t r z e l e c k i e o nieregularnym narysie, służące za schronienie i stanowisko ogniowe obsadzie. Zależnie od właściwości podłoża ryje się rów głębiej lub wznosi się przedpiersie i zaplecze, by osiągnąć głębokość 1.80—2.50 m. Następnie zaopatruje się rowy strzelnicami (skośne) i poprzecznicami (celem osłony flanki) oraz kopie się w przedniej ścianie nisze i schrony. Celem utrwalenia odziewa się ściany faszyną, darnią lub workami z piaskiem. Dbać należy zawsze o odwodnienie i maskowanie. W razie potrzeby kopie się rowy wyjściowe i łącznikowe z drugą linją rezerwowych o., zaopatrzonych w pewne wygody dla odwodów. Na upatrzonych stanowiskach obronnych przygotowuje się o. silnie ubetonowane z licznemi schronami. W wojnie ruchowej lub przy natarciach wyzyskuje się leje, łączone rowami z główną pozycją.

Okopy (O. Ś w. T r ó j c y), wieś w pow. Borszczów (woj. tarnopolskie), u spływu Zbrucza i Dniestru, nad granicą Podola rosyjskiego i Rumunji, 26 km od stacji kolej. Iwanie Puste z 701 mieszk. i sadownictwem (morele). Letnisko.

Osadzie dały początek warowne okopy, wzniesione za czasów Sobieskiego naprzeciw obsadzonego przez Turków Kamieńca Pod. (odległy 21 km), które istniały w całości do 1773, a po części zachowały się do dzisiaj. Wewnątrz warowni założył gen. M. Kąski w 1700 r. miasto.

Okoruchowy nerw, ob. Oculomotorius i Mózg.

Okostna, ob. Kości.

Okostnej zapalenie (greck. periostitis), występuje w ostrej postaci na skutek urazu (złamanie kości), albo zakażenia ropnego wprost od rany, lub drogą krwi przy rozsianiu się bakteryj ropotwórczych przy ogólnem zakażeniu krwi, tyfusie, szkarlatynie. Między okostną a kością wytwarza się ropień, silnie bolesny, który daje miejscowy obrzęk, zaczerwienienie, wywołuje gorączkę, może zająć tkanki sąsiednie i sprowadzić zakażenie krwi (ob. Kostnego szpiku zapalenie). Postać p r z e w l e k ł a, tworząca wyrośle kostne (hyperostosis) powstaje pod wpływem bodźców zewnętrznych (uraz, ucisk). Gruźlica, kiła, promienica lub trąd wywołują przewlekłe, ropne z. o. L e c z e n i e przyczynowe, miejscowo okłady, przy ropniach leczenie operacyjne.

Okowita, ob. Gorzelnictwo.

Okraszewski Stanisław, pisarz polski, (1785—1865), napisał: „Piosnki z muzyką" (1817), „Panegiryk nowych a szczęśliwie wynalezionych

rymów" (w „Pamiętn. Warsz." 1817), „Izora i Artur" (tamże), „Wspomnienie okolic Rzymu" (tamże, 1818), „Szkice podróżnego w przelocie przez Europę" (w „Bibl. Warsz." 1842—43), odznaczał się ciętym dowcipem i żywym stylem.

Okrąglakowa grobla, prowizoryczna droga przez bagna, sporządzona z ułożonych obok siebie okrąglaków drzewnych, spojonych na krańcach legarami górnemi i dolnemi, związanemi drutem.

Okres (perjod), w astronomji czas obiegu, np. planety dokoła słońca. — W matematyce o. funkcji (perjod) jest to liczba a o tej własności, że $f(x + a) = f(x)$ dla wszelkich x, jakie wolno wstawiać. Funkcja, posiadająca o. nazywa się okresową (perjodyczną). sin x jest np. funkcją okresową. O. ułamka dziesiętnego ob. Dziesiętny ułamek. — W chronologji używa się często określenia o. w znaczeniu cyklu. Do najbardziej znanych należą: o. chaldejski, „saros", czyli okres zaćmień, obejmujący 223 miesiące synodyczne, po upływie którego powtarzają się zaćmienia w tym samym porządku; o. „Psiej Gwiazdy" cz. sotisowy, Egipcjan, obejmujący 1460 lat, po którym heljakalny wschód Psiej Gwiazdy (Syrjusz, α Psa Wielkiego) i wylew Nilu przypadały na początek roku egipskiego; o. wiktorjański, 532 lat, po upływie którego święta wielkanocne przypadają na te same dni miesiąca, o. Metona (cykl. M., złota liczba), obejmujący 19 lat lub 6940 dni. — W muzyce zamknięte i symetrycznie zbudowane zdanie, zazwyczaj 8-taktowe, złożone z poprzednika i następnika, stanowi podstawę konstrukcji, czyli formy muzycznej. Symetryczna budowa o. ulega często zmianom przez redukcję lub wydłużenie obydwóch części; powstaje wtedy o. asymetryczny, w którym przedewszystkiem następnik rozszerza się przez dodanie powtarzających się taktów dla dobitniejszego zaznaczenia, że tu zamyka się myśl muzyczna. — W gramatyce zdanie, składające się z kilku członów, powstałych przez rozszerzenie poszczególnych części zdania głównego na zdanie poboczne, przez co zdanie główne jest ośrodkiem całości. O. złożone powstają przez połączenie kilku zdań głównych. — W metryce o. nazywamy połączenie kilku wierszy (perjodów).

Okres inkubacyjny, ob. Inkubacja.

Okresowy (perjodyczny) układ pierwiastków chemicznych, ob. Pierwiastki.

Okresy geologiczne, ob. Geologja.

Okrąg w geometrji, tyle co koło (ob.).

Okręgi wojskowe dzielą obszar państwa na okręgi władz wojskowych, odpowiadające jednostkom wojskowym (np. okręgi korpusowe) lub w celach mobilizacyjnych i administracyjnych (komendy uzupełnień, etapowe i t. p.).

Okręt, ob. Okręty.

Okręt Argo (łac. Argo Navis), wielki gwiazdozbiór nieba płd., leżący w Drodze Mlecznej na płd. od gw. Orjona.

Okręt flagowy, we flocie wojennej o. admiralski oznaczony specjalną flagą.

Okręt węglowy, przy flocie wojennej transportowiec zapasowego węgla.

Okrętowa gazeta, gazeta, wydawana przez stację iskrową na większych okrętach pasażerskich. Przed wynalezieniem telegrafu bez drutu o. g. zawierała tylko wiadomości z pokładu, kartę potraw, program koncertów i t. p.

Okrętowa służba, ogół zajęć załogi na pokładzie okrętu wojennego. Ujęta w przepisy, podobnie jak w służbie garnizonowej lub polowej, obejmuje szkolenie bojowe i specjalne, wystawianie wacht, utrzymywanie porządku i t. p.

Okrętowe linje, linje, po których kursują regularnie okręty, łączące ze sobą poszczególne porty, zwłaszcza ważniejsze. Rozróżniamy linje towarowe i pocztowe, przyczem żegluga na tych ostatnich jest szybsza i bardziej ograniczona co do wyboru drogi.

Okrętowy dziennik, przewidziany w ustawodawstwie morskiem. Prowadzą go oficerowie wachtowi, wzgl. sternicy, notując wydarzenia, wypadki, zmianę kursu i położenia geograficznego, szybkości oraz swe spostrzeżenia.

Okrętowy kompas (Pyxis), gwiazdozbiór nieba płd.

Okrętowy lekarz, lekarz marynarki handlowej, pełni swe obowiązki na mocy kontraktu. Podlega kapitanowi okrętu, korzystając z praw oficerskich. Marynarka wojenna ma własną służbę sanitarną i lekarzy, wzgl. oficerów sanitarnych.

Okrętowy rejestr, publiczna księga, prowadzona przez zarządy i inspekcje dróg wodnych oraz urzędy techniczne, w której wpisuje się imię i nazwisko właściciela, wymiary okrętu, okrętowe prawo zastawu i t. p. (Rozp. Prez. Rzplitej z 6. III. 1928). Zarejestrowane okręty otrzymują dokument rejestracyjny w postaci certyfikatu okrętowego, który wraz z uwierzytelnionym wyciągiem z rejestru winien stale znajdować się na okręcie. (Ustawa z 28. V. 1920 o polskich statkach handlowych morskich Dz. U. 285).

Okrętów klasyfikacja, ocena zdolności nawigacyjnej okrętów, potrzebna do zawarcia morskich kontraktów asekuracyjnych i sprzedaży okrętów. K. o. zawdzięcza powstanie i rozwój Edwardowi Lloydowi (ob. Lloyd). Wielkie towarzystwa okrętowe prowadzą dokładne listy okrętów i zbierają wiadomości o nieszczęśliwych wypadkach oraz wykonują kontrolę nad budową i urządzeniem okrętów.

Okrętów pomiary. Woda wyparta przez pływający okręt waży tyle, ile sam statek wraz z ładunkiem. Ilość m^3 wody wypartą przez okręt oznacza jego wyporność. Pojemność, czy ładowność okrętu wylicza się z jego objętości. Przy użyciu empirycznej formułki oblicza się pojemność w tonnach. Angielska formułka Moorsoma przyjęła jest z małemi odmianami we wszystkich państwach. Według tej formułki objętość statku wyliczona w sześciennych stopach angielskich i podzielona przez 100 daje ilość tonn zarejestrowanych brutto (tonn Moorsoma). Przy pomiarze objętości statku w m^3 otrzymuje się zarejestrowane tonny brutto, dzieląc wynik przez 2,83. Objętość przestrzeni użytkowej statku, t. j. służącej do pomieszczenia podróżnych i ładunku, obliczona w podobny sposób, daje tonny zarejestrowane netto.

Okrętów zatopionych wydobywanie jest możliwe na głębokościach nie przekraczających 50 m i o ile okręt leży na twardem dnie. Odbywa się przy pomocy specjalnych żórawi lub szczelnych skrzyń, które podkłada się pod kadłub rozbitka, a następnie przez wtłoczenie do nich powietrza zmusza do wypłynięcia na powierzchnię. Również w kadłub rozbitka wtłacza się pompami powietrze (po uprzedniem uszczelnieniu go przez nurków). W. z. o. trudnią się specjalne towarzystwa, rozporządzające specjalnemi parowcami i odpowiednią załogą nurków.

Okrętu chrzest, określenie dla nadania nazwy okrętowi przy wyjeździe z warsztatu okrętowego.

Okręty służą do przewożenia ludzi i rozmaitych ładunków na wodzie. Według przeznaczenia rozróżniamy: o. handlowe i o. wojenne, według zakresu działania: o. śródlądowe, rzeczne, nadbrzeżne i morskie, zaś według źródła napędu: o. żaglowe, parowe (z maszynami lub turbinami par.), motorowe (z silnikami spalinowemi) i rotorowe, wzgl. kombinowane. Bezpośredni napęd o. uskutecznia się jedną lub kilku śrubami, rzadziej kołami łopatkowemi. W zależności od przeznaczenia i zakresu działania o. mają różne kształty. Projektowanie o. oparte jest na nauce o zasadach matematyczno-fizycznych i praktycznych doświadczeniach, a budowa o. stosuje obecnie najnowsze zdobycze techniki. Przy projektowaniu o. budowniczy musi uwzględnić nietylko warunki natury ogólnej, ale i specjalne życzenia zamawiającego. Okręty buduje się w nowszych czasach przeważnie ze stali. Kadłub o. utworzony jest z masywnej stępki, graniczącej z dziobnicą i tylnicą, wielu wręg, nadających kształt, i z szeregu podłużnych i poprzecznych wzmocnień. Poszycie o. utworzone jest z przynitowanych płyt żelaznych lub stalowych, a czasem dla opancerzenia stosuje się jeszcze osobne opłycenie wewnętrzne. Odporność okrętu zwiększa się szeregiem podłużnych i poprzecznych ścianek, które dzielą go na wiele szczelnych komór. Strona zewnętrzna o. pokryta zostaje powłoką, chroniącą od rdzy. Zwykle płaszczyzna pionowa dzieli okręt na dwie połowy. Około 1,5 m poniżej poręczy ściany bocznej znajduje się główny pokład. W żaglowych o. wszystkie urządzenia do obsługi żagli znajdują się na gł. pokładzie. Między wielkim a przednim masztem znajdują się duże łodzie ratunkowe, małe są zawieszone z boku w żórawikach łodziowych. Przednia część gł. pokładu — pomost przedni — przeznaczona jest dla załogi, miejsce za wielkim masztem — dla kapitana i oficerów. O. handlowe często mają na gł. pokładzie kilka nadbudówek, w których mieszka załoga. Dla kapitana i stojącego na straży wznosi się nad gł. pokładem pomost komendanta, zaopatrzony w wszystkie urządzenia do manewrowania o., wzgl. połączenia dla przesyłania dotyczących rozkazów. Główny pokład połączony jest schodkami z niższym pokładem. Przeznaczenie miejsca pod głównym pokładem jest rozmaite i zależy od rodzaju o. Urządzenie popędowe znajduje się w dolnej części o. Sprawność o. zależy w dużej mierze od kształtu kadłubu poniżej powierzchni wodnej. Z drzewa okrętów już prawie się nie buduje, ostatnio wprowadzono do budowy o. żelazo-beton, który nadaje się jednak tylko do mniejszych jednostek.

Zachodzą wypadki gdy dla przystosowania do warunków dróg wodnych musi być położenie okrętu zmienione przez jego podniesienie. Ponieważ śluzy nie zawsze wystarczają do podnoszenia o., stosują w tym celu także urządzenia mechaniczne i hydrauliczne.

Historja rozwoju o. sięga epoki kamiennej, w epoce bronzowej pojawiły się ozdobne łodzie z dziobnicą kształtu zwierzęcego, nieco później na morzu Egejskiem występuje o. z wysokim przodem. Kształty o. zmieniały się szybko. Dość wcześnie zaopatrzono o. w 1—3 masztów. Żeglarstwem zajmowały się już bardzo wcześnie ludy Mezopotamji. Babilończycy i Asyryjczycy budowali o. krótkie i szerokie, zaopatrzone w wiosła i maszt. Okręty egipskie w II. tysiącleciu prz. Chr. odznaczały się znaczną długością, wielką ilością wioseł i mocno ożaglonym masztem. Fenicjanie, budując podobne o., doszli do mistrzostwa, lecz potem ustąpili miejsca Kartagińczykom, na których wzorach opierali się następnie Rzymianie. Nastąpiło zmniejszenie o. dla ułatwienia manewrowania. Za nielicznemi wyjątkami (dochodzącemi do olbrzymich rozmiarów z paru tysiącami wioseł) ówczesne o. miały przeważnie pojemność 50 do 100 t. Z biegiem czasu z o. bizantyjskich powstały wioślarskie wojenne o. (galery). Niektóre narody używały nadal żaglowców bez wioseł. Łodzie mieszkańców płn. nadbrzeży odznaczały się smukłemi kształtami i zaopatrzone były w ok. 30 wioseł. W XIII—XV. w. powstały na morzu Śródziemnem o. rozmaitego rodzaju (m. i. galeony, karawele, kogi). Około 1400 pojawiły się pierwsze angielskie trzymasztowce. W r. 1514 zbudowano jeden z pierwszych dwupokładowców — angielski o. wojenny („Henry Grace à Dieu"). Budownictwo o. w wieku XVII. czerpało doświadczenia z wypraw do Indyj Wsch. (Nelsona „Victory"). Z mniejszych o. były w użyciu: fregaty, korwety, szkunery i kutry. W roku 1787 zbudowano w Anglji pierwszy o. z żelaza. Doniosłe znaczenie miała maszyna parowa dla dalszego rozwoju komunikacji okrętowej. Wojenne o. żaglowe zanikają, ustępując miejsca nowocześniejszym krążownikom. Koło 1857 pojawiły się pierwsze stalowe parowce i wkrótce stal opanowała budownictwo okr. Największy przewrót wywołało zastosowanie dalekobieżnych o. śrubowych, których rozmiary szybko wzrastały. Wprowadzenie turbiny parowej do napędu o. w początkach XX. w. wywołało zwiększenie chyżości i dalszy rozkwit komunikacji okrętowej. Do budowy o. zastosowano żelazo-beton. Po wojnie światowej, która specjalnie wpłynęła na rozwój łodzi podwodnych i torpedowców, duże zastosowanie w o. znalazł silnik Diesla, a robiono również doświadczenia z popędem przy pomocy rotorów.

Od początków powstania Państwa Polskiego zwrócono baczną uwagę na rozwój polskiej marynarki handlowej i wojennej; ob. tom Polska.

Okręty-matki, zaopatrujące i eskortujące flotylle torpedowców, nurkowców oraz minowców, stosownie do posiadanych urządzeń i przeznaczenia, służą na morzu za skład materjałów i warsztat reperacyjny, a w porcie za koszary załogom. Samoloty, zaokrętowane na takim statku, nie mogą jak na lotniskowcu lądować na pokładzie, zaś wznoszą się wyrzucane z katapult.

Okręty wojenne, ob. Marynarka (wojenna). Por. też Krążownik, Linjowe okręty, Podwodna łódź, Torpedowiec, Pomocnicze okręty.

Okrężne, nazwa dożynek (ob.) na Mazowszu.

Okrężnica, część jelita grubego (ob. Jelito).

Okrężnica, roślina, ob. Hottonia.

Okruchowiec (brekcja), zlepieniec złożony z krawędzistych odłamków skalnych.

Okrytozalążkowe, ob. Angiospermae.

Okrzejka, prawoboczny dopływ Wisły, długi 52 km. Wypływa w pow. Łuków pod Wolą Okrzejską (miejsce urodzenia Henr. Sienkiewicza), a uchodzi 4 km poniżej Maciejowic.

Okrzemki, ob. Diatomeae.

Okrzemkowa ziemia, skała krzemionkowa, składająca się ze skorupek obumarłych okrzemek i zawierająca w swym składzie 75—90% krzemionki przy kilku do kilkunastu % wody. Występuje w pokładach trzeciorzędowych i czwartorzędowych, które rzadko tylko przekraczają miąższość kilku wzgl. kilkunastu m (jak np. pokłady w Newadzie i Kalifornji o miąższości ponad 100 m). Dzięki dużej zdolności pochłaniania, którą posiada, używana jest z. o. do odwadniania osadów (w chemji analitycznej), do wyrobu dynamitu (przez napojenie ziemi o. nitrogliceryną), do wypełniania szaf ogniotrwałych i t. p.

Okrzyn, ob. Laserpitium.

Oksalit (humboldtyn), minerał, wodny szczawian żelazawy $2\,FeC_2O_4 \cdot 3\,H_2O$, występujący we włosistych kryształach lub zbitych skupieniach barwy słomiano-żółtawej w szczelinach węgla brunatnego (Czechosłowacja, Hesja).

Oksalurja (greck.), wydzielanie z moczem szczawianu wapnia, pochodzącego przeważnie z pokarmów (owoce, jarzyny). Czasem kamienie moczowe składają się ze szczawianu wapnia.

Oksford, ob. Oxford.

Oksonjowe sole, sole eterów, t. j. związki eterów z kwasami, w których tlen występuje jako pierwiastek czterowartościowy.

Oksy- (greck.), używa się w zestawieniach z nazwami związków chemicznych organicznych, zawierających wśród grup charakterystycznych grupę hydroksylową OH. Np. kwas mlekowy $CH_3 \cdot CH\,(OH) \cdot COOH$ nosi również nazwę kwasu α-oksypropionowego.

Oksybenzoesowy kwas, ob. Salicylowy kwas.

Oksybenzole, tyle co fenole (ob.).

Oksydacja (greck.-łac.), utlenienie (ob. Tlen); oksydować, utleniać.

Oksydazy, enzymy, działające utleniająco (ob. Enzymy, Fermenty).

Oksydowana blacha, żelazna blacha, utleniona na kolor ciemno-niebieski.

Oksydowane srebro, ob. Metalochromja.

Oksydyna, odpowiednio spreparowana wazelina, używana do powlekania cynku i miedzi, celem uchronienia powierzchni metali przed działaniem tlenu.

Oksyfilne (greck.) **tkanki**, barwiące się barwnikami kwaśnemi, np. eozyną (przeciwieństwo: bazofilne).

Oksyhemoglobina, ob. Hemoglobina.

Oksykamfora, jeden z produktów utleniania kamfory, używany w roztworze alkoholowym jako środek leczniczy przeciw astmie, przyczem stosuje się wdychanie jego par, które powstają przy wkraplaniu roztworu o. do gorącej wody.

Oksyketony (alkoholoketony, ketole), związki organiczne, zawierające w cząsteczce obok grupy karbonylowej CO, grupę wodorotlenową OH. Działają redukująco, przyczem łatwo utleniają się, przechodząc w t. zw. dwuketony.

Oksykwasy, kwasy organiczne, zawierające oprócz grupy karboksylowej COOH, grupę wodorotlenową OH. Związki te, będące równocześnie kwasami i alkoholami (wzgl. fenolami) mogą tworzyć narówno sole, jak i estry. Jeżeli grupa OH umieszczona jest przy węglu bezpośrednio połączonym z grupą karboksylową, to związek taki nosi nazwę α-oksykwasu. W β- i γ-o. grupa OH oddzielona jest od grupy karboksylowej jednym wzgl. dwoma węglami. Wśród analog. połączeń aromat. rozróżniamy o, — m, — p, — wzgl. 1,2, 1,3, 1,4 o.

Oksylos, bajeczny władca Etolów, który miał zaprowadzić Heraklidów na Peloponez.

Oksymoron (greck., „dowcipna-niedorzeczność"), retoryczna figura, polegająca na żartobliwem zestawieniu dwóch widocznie sprzecznych pojęć np. gadatliwe milczenie, pracowite próżnowanie.

Oksymy, związki organiczne, zawierające w cząsteczce dwuwartościową grupę NOH. Powstają z aldehydów lub ketonów działaniem hydroksyloaminy (ob.), przyczem w pierwszym wypadku noszą nazwę aldoksymów, w drugim ketoksymów.

Oksynaftoesowy kwas $C_{10}H_6 \cdot OH \cdot COOH$, powstaje w postaci soli sodowej przy ogrzewaniu naftolanów w atmosferze dwutlenku węgla. Jest to proszek bezbarwny i bezwonny; działa zabójczo na bakterje, grzybki i niektóre niższe organizmy zwierzęce nawet w rozcieńczeniu 1 : 100.000, stąd też używa się go do tępienia szkodników roślinnych oraz do dezynfekcji ścieków.

Oksynitryle (cyjanhydryny), powstają z aldehydów i ketonów działaniem cyjanowodoru. Zawierają one w cząsteczce dwie grupy charakterystyczne: cyjanową CN i hydroksylową OH. Związki te łatwo przechodzą pod wpływem kwasu solnego lub alkaljów w kwasy oksytłuszczowe.

Oksypropionowy kwas, ob. Mleczny kwas.

Oksytoluole, krezole (ob.).

Oksywja (Oksywie), przyległość Gdyni (Pomorze) nad Bałtykiem, na t. zw. kępie Oksywskiej, wzniesieniu pochodzenia lodowcowego, na którem oprócz O. leży kilka innych miejscowości. W O. znajduje się kościół i piękny cmentarz.

Oksza J., pseud. Julji Kisielewskiej (ob.).

Oktachord (z greck.), postęp, złożony z ośmiu tonów diatonicznych; rozpada się na dwa tetrachordy, po cztery tony.

Oktadrachmon (także oktodrachmon), greck. moneta o wartości 8 drachm.

Oktaedr (greck.), ośmiościan (ob.).

Oktaeteris (z greck.), okres czasu 8, enneateris 9 lat, pierwszy często używany w kalendarzu.

Oktan C_8H_{18}, węglowodór parafinowy, którego łańcuch węglowy zawiera ośm atomów węgla.

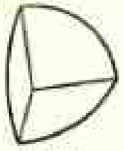

Oktant.

Oktant (z łac.), ósma część obwodu koła, lub ósma część kuli, odcięta przez 3 do siebie prostopadłe, przez środek kuli przechodzące płaszczyzny, albo jedna z 8 części, na jakie dzielą przestrzeń 3 takie płaszczyzny. O. w astronomji i nautyce, przyrząd, ob. Sekstans.

Oktant (octans), gwiazdozbiór leżący w okolicy płd. bieguna niebieskiego. Gwiazda σ (5,5 wielkości) jest płd. gwiazdą polarną, odległą od bieguna o 48'.2 (1929).

Oktapla (z greck.), biblja w 8-miu językach, drukowana w 8-miu kolumnach; por. Heksapla.

Oktastylos (greck.), oznaczenie w architekturze budowli, mającej na stronie frontowej 8 kolumn.

Oktawa (z łac. octava), w liturgji katolickiej ósmy dzień (dies octava) po jakiemś święcie, a wogóle ośmiodniowy obchód jakiegoś wielkiego święta kościelnego. Rozróżnia się o. uprzywilejowane, jak o. Wielkiej Nocy, Zielonych Świąt, Trzech Króli, Bożego Ciała, Bożego Narodzenia, Wniebowstąpienia Pańskiego i o. zwyczajne (o. Niepokalanego Poczęcia, Najświętszej Marji Panny, Narodzenia Matki Boskiej, Wniebowzięcia Najświętszej Marji Panny, niektórych świąt świętych, jako też o. poświęcenia kościoła i patronów danego kościoła [Patrocinium]). — W metryce (włosk. ottaverime) zwrotka poetycka, złożona z ośmiu wierszy jedenastozgłoskowych, rymujących się 1 z 3 i 5, 2 z 4 i 6, 7 z 8-mym, wprowadzona do Polski przez Seb. Grabowieckiego i Piotra Kochanowskiego, po mistrzowsku uprawiana przez Jul. Słowackiego. Ob. Stanca. — W muzyce (włosk. ottava, octava), ósmy ton postępu diatonicznego, licząc od dowolnego tonu, jako podstawowego. Por. Diapazon. O. jest jedynym interwałem, którego nie można „temperować", lecz trzeba stroić jako interwał akustycznie czysty. W piśmie nutowem „ottava" oznacza przeniesienie nut o wyższą oktawę, „ottava bassa" zaś o niższą.

Oktawja, ob. Octavia.

Oktawjan, ob. Augustus.

Oktet (franc. octuor, włosk. ottetto), kompozycja kameralna przeznaczona na ośm równorzędnie traktowanych instrumentów; o. wokalny przeznaczony jest na ośm głosów do śpiewu.

Oktoechos, zbiór śpiewów kościoła wsch., bizantyjskiego, zawierający officia, ułożone według ośmiu tonacyj kościelnych.

Oktogon (greck.), ośmiokąt ośmiobok (ob.).

Oktrojowanie (z franc. octroi), zezwolenie, nadanie, zwłaszcza jednak narzucenie, zarządzenie czegoś z mocy własnej władzy; oktrojowana konstytucja, ustrój nadany przez władcę jednostronnie, bez współdziałania z reprezentacją narodu.

Oktyljon, ósma potęga miljona (jedynka i 48 zer po niej).

Oktylowy alkohol znajduje się w postaci estru kwasu masłowego w olejku Pastinaca sativa. Tworzy ciecz bezbarwną, o silnej, aromatycznej woni, nierozpuszczalną w wodzie. Wrze w 199°.

Oku Yasukata, hr., generał japoń., * 1844, jeden z dowódców w wojnie z Rosją 1904—1905, 1906—12 szef sztabu generalnego, 1911 feldmarszałek, 1914—16 minister skarbu.

Okubo margr. Toshimichi, polityk japoński, (1830—1878), brał wybitny udział w reorganizacji państwa japońskiego, członek misji do Europy i Ameryki (1872—73), z powodu swych reform zamordowany przez kilku fanatycznych samurajów.

Okucia, części metalowe przybijane do wyrobów drewnianych dla wzmocnienia i ozdoby. Styl gotycki wprowadził nader bogate o. żelazne, barokowy, rokokowy, a zwłaszcza neoklasyczny o. bronzowe. Style nowoczesne posługują się przeważnie gładkiemi o. mosiężnemi.

Okular, soczewka lub układ soczewek w lunetach, mikroskopach zwrócony do oka. Zadaniem o. jest powiększenie lub powiększenie i odwrócenie obrazu wytworzonego przez objektyw. Rozróżniamy zasadniczo trzy typy o.: o. Ramsdena, o. Huygensa i o. kompensacyjny. Składają się conajmniej z dwóch soczewek: zbierającej obraz, wytworzony przez objektyw i ocznej, a różnią się między sobą różnemi sposobami, które usuwają astygmatyzm wiązek i achromatyzm obrazów, dając jednakowe powiększenie we wszystkich barwach widma.

Okularnik (Naja Laur.), wąż z rodziny zdradnicowatych (Elapidae). Charakterystyczną cechą tego węża jest to, że podniósłszy przednią część ciała może rozszerzać tarczowato szyję. W szczęce górnej występują dwa silne bruzdkowane zęby jadowe. Tarczak o., zwany też kobrą (N. tripudians Merr.) żyje w płd. Azji aż do morza Kaspijskiego, dochodzi 180 cm długości, barwy jasnożółtej z popielatym odcieniem, okulary obrzeżone dwoma czarnemi linjami. Żywi się drobnemi kręgowcami, dobrze pływa i wspina się. Ukąszenie bardzo niebezpieczne, kąsa tylko rozczepiony. Tarczak afrykański, zw. też żmiją Kleopatry (N. haie Merr.), pospolity nad Nilem, w Tunisie i Marokku, dochodzi 2 m długości, wierzchem słomkowo-żółty, spodem jasno-żółty. Porusza się zwinnie, łazi po drzewach, doskonale pływa. W staroż. Egipcie czczony jako obrońca pól, często używany w celach samobójczych (Kleopatra). Żyjący w płd.-wsch. Azji N. bungarus

Schl., dochodzący 4 m dług., jest największym wężem jadowitym.

Okularowy mikrometr, dokładna, na szkle ryta podziałka, którą umieszcza się w okularze w płaszczyźnie obrazu wytworzonego przez objektyw, tak że równocześnie widzimy podziałkę i obraz.

Okulary, szkła ujęte w odpowiednią oprawę, umożliwiającą stałe noszenie ich przed oczyma, a mające na celu poprawienie zdolności widzenia lub też ochronę oczu przed rażącem i szkodliwem dla wzroku światłem, przed odpryskującemi cząstkami ciał stałych, przed pyłem, a nawet przed ciśnieniem cząstek powietrza, wywołanem przez szybki ruch. We wszystkich tych przypadkach, w których nie chodzi bezpośrednio o poprawę zdolności widzenia, używa się szkieł płaskich, nieprzepuszczających pewnych promieni, albo też osłabiających je na skutek odpowiedniego zabarwienia, bądź też szkieł bezbarwnych, a czasem także innych przeźroczystych ciał. O. mające na celu p o p r a w ę z d o l n o ś c i w i d z e n i a powinny być w każdym poszczególnym przypadku dostosowane do indywidualnej budowy oka. W oku k r ó t k o w i d z a obraz przedmiotu odległego tworzy się przed siatkówką; aby go sprowadzić na siatkówkę musimy użyć s o c z e w k i r o z p r a s z a j ą c e j, w oku d a l e k o w i d z a, aby obraz powstał na siatkówce, trzeba zmniejszyć rozbieżność wiązki, używając s o c z e w k i z b i e r a j ą c e j. Poszczególne szkła o. rozróżniamy ze względu na ich zdolność rozpraszającą lub zbierającą, której miarą jest pewna liczba. Szkło, którego ogniskowa wynosi np. 20 cm = 0,2 m ma $\frac{1}{0{,}2} = 5$ D (d i o p t r y j), przyczem dla soczewek rozpraszających kładziemy przed tą liczbą znak ujemny, dla zbierających znak dodatni.

Szkła p e r y s k o p o w e są lepiej dostosowane do właściwości oka przez nadanie im odpowiedniego do krzywizny rogówki wygięcia. Często zdarza się, że załamywanie światła przez soczewkę oka nie jest symetryczne względem osi oka, wadę tę nazywamy a s t y g m a t y z m e m; wyrównuje się ją przez stosowanie szkieł sfero-cylindrycznych.

O. ze s z k ł a m i p u n k t a l n e m i ułatwiają widzenie nietylko w kierunku wiązki głównej, ale także w równej mierze dla wiązek bocznych. Technika optyczna rozporządza metodami, które pozwalają dla każdego oka obliczyć i dostosować system optyczny, poprawiający wady tegoż. O. zaczęto stosować pod koniec XIII. w., a ich wynalazca nie jest znany. P. art. Dalekowzroczność, Krótki wzrok.

Okulary lotnicze, konieczna ochrona oczu w czasie lotu. Ze względu na pęd powietrza muszą bardzo ostro przylegać do oczu, nadto umocowanie ich na głowie musi być bardzo staranne. Skonstruowane są podobnie jak okulary automobilowe, jednakowoż muszą mieć większy horyzont widzenia, głównie na boki. Do o. l. używa się szkła specjalnie preparowanego przeciw rozbiciu; składa się ono z precyzyjnie klejonych warstw szkła szlifowanego i miki. Dla pracy na większych wysokościach (powyżej 3.000 m) muszą być o. zaopatrzone w specjalne przyrządy ogrzewające szkło, by przeciwdziałać zamarzaniu; nadto dla lotów bliżej ziemi w złą pogodę pokrywa się powierzchnię szkła specjalnym tłuszczem, który nie pozwala na osadzanie się wody na szkle.

Okulista (łac.) lekarz chorób oczu.

Okulistyka (o f t a l m o l o g j a). Historja o. zaczyna się na Zachodzie w dawnej Grecji i u Rzymian, od których pochodzi większość specjalnych wyrażeń. W średniowieczu zaznaczyły się wpływy arabskie. Pierwszą klinikę chorób ocznych urządził Beer w Wiedniu, właściwy rozwój zaczyna się jednak od wynalezienia wziernika ocznego (Helmholtz 1850).

Okulizacja, ob. Oczkowanie.

Okultacja (z łac.), zasłonięcie, w a s t r o n o m j i zakrycie (np. gwiazdy przez księżyc) lub zaćmienie.

Okultyzm (z łac. occultum, „ukryte"; k s e n o l o g j a), pierwotnie zajmowanie się niewidocznemi siłami przyrody (vires occultae) oraz tajemnicami misteryj starożytnych (occulta), obecnie określenie nauki o niezbadanem (głównie zjawiskach nadzmysłowych), stojącej na pograniczu między wiedzą ścisłą a metafizyką, która zajmuje się szczególnie tem, co zachodzi poza granicami „normalnych" przejawów. Por. Magja, Mistyka, Teozofja, Spirytyzm, Metapsychika. Odrzucany przez materjalistów XIX. w., w ostatnich czasach stał się o. przedmiotem rozważań naukowych.

Okuma Shigenobu.

Okuma margr. Shigenobu, japoński polityk i uczony, (1838—1922), założył 1882 partję postępową, był kilkakrotnie ministrem, 1914—16 stał na czele rządu, założył z własnych funduszów prywatny uniwersytet Waseda w Tokjo, wpływając w ten sposób na kształcenie przeznaczonej na kierownicze stanowiska młodzieży.

Okuniew, osada miejska w pow. Warszawa, nad rz. Długą, 3 km od stacji kolej. Miłosna z 1.891 mieszk. Miastem jest O. od 1538 r. 18 lutego 1831 gen. Żymirski i Szembek stoczyli tu bitwę z Rosjanami, w czasie której O. został spalony.

Okuniowate (Percidae), rodzina ryb kostnoszkieletowych o ciele ściśnionem, łuska na brzegu ząbkowana, zęby w szczękach na lemieszu i kościach podniebiennych. Żyją w wodach słodkich i słonych, odznaczają się żywem ubarwieniem, ruchliwością i drapieżnością. Typowy

rodzaj o k u ń (Perca L.); gatunek o. r z e c z n y (P. fluviatilis L.), dochodzi wagi 3 kg, barwy zielonawo-żółtej z mosiężnym połyskiem, śniade pręgi ciągną się od grzbietu ku białemu brzuchowi. Żyje w wodach słodkich Europy, płn. Azji i płn. Ameryki. Tarło od marca do maja. S a n d a c z (Lucioperca Cuv.); gatunek L. sandra Cuv. ma do 1,25 m długości, 15 kg wagi zwierzchu zielonawo-szary, dołem srebrzysty. Przebywa w czystych, głębokich wodach Europy wsch., płn. i środk. aż po Elbę. Mięso bardzo cenione. Hodowla bardzo trudna. P o d s a n d a c z y k (L. volgensis Cuv.) w dorzeczach Dniestru i Wołgi, dostarcza tranu. J a z g a r z (Acerina Cuv.) z gatunkami A. cernua L. we wszystkich rzekach europejskich o dnie piaszczystem oraz w Azji płn., wagi 0,5 kg, barwy oliwkowozielonej, czarno nakrapiany. Tarło od kwietnia do maja. Mięso cenione i smaczne. B r a n z y n (Labrax Cuv.); gatunek L. lupus Lacép, zwany też łososiokoniem, odróżnia się wysmukłem ciałem, drobnemi łuskami, języczkiem chropowatym, wieczkiem opatrzonem dwoma kolcami. Dochodzi 1 m długości, wagi 10 kg, żyje w morzu Śródziemnem i oceanie Atlantyckim, żywi się rakami, robakami, drobnemi rybkami, mięso bardzo smaczne. S t r z ę p i e l (Serranus Cthr.), ryba znana z piękności barw oraz dobrego mięsa, występuje w licznych gatunkach. S. żółtopletwy (S. scriba C.) dług. 20—30 cm żyje w morzu Śródziemnem, często poławiany.

Okuń, ob. Okuniowate.

Okuń Edward, współczesny malarz pols., * 1872, studja malarskie w kraju, w Paryżu i w Monachjum. Po długim pobycie we Włoszech osiadł w Warszawie. Maluje obrazy głównie o treści fantastycznej i nastrojowej oraz pejzaże (z Włoch i Polski). Ilustrował szereg dzieł i pism.

Okup, należytość złożona za jeńca zagarniętego w czasie napadów (tatarskich) czy też działań wojennych w okresie średniowiecza. W czasie wypraw krzyżowych stworzono zakon trynitarzy, których zadaniem było wykupywanie jeńców z rąk tureckich. W Polsce zakon ten powstał dopiero za czasów Jana III.

Okupacja zachodzi wtedy, gdy wojska nieprzyjacielskie faktycznie zajmują obce terytorjum. O k u p a n t obejmuje zazwyczaj najwyższą władzę wojskową i cywilną i powinien się stosować do postanowień konwencyj haskich z 1899 i 1907. W prawie m i ę d z y n a r o d o w e m rozumiemy przez o. zajęcie wolnego terytorjum (np. zamieszkanego przez ludy niecywilizowane) i ustanowienie na niem władz państwowych. Do ważności o. potrzebna jest jej e f e k t y w n o ś ć, t. j. by była rzeczywiście wykonana i by okupant zawiadomił o o. pozostałe mocarstwa.

Okupacja wojenna Królestwa Kongresowego, ob. Polska, Dzieje.

Okwiat, ob. Kwiat.

Okyo (właśc. M a r u y a m a), malarz japoński, (1733—1795), jest założycielem malarskiej szkoły realistycznej, zw. od niego szkołą Maruyama.

Ol., skrót oleum (ob.).

Olaf, królowie Norwegji, 1. O. I. Tryggvessön, (963—1000), wychowany na obczyźnie, został w Anglji chrześcijaninem, 995 powołany na tron norweski, popierał rozszerzanie się chrześcijaństwa, zbudował pierwszy kościół, założył Nidaros.

2. O. II. Święty, (995—1030), zdobył 1016 tron Norwegji, która pozostawała od 1000 pod zwierzchnością duńską i szwedzką, wypędzony przez Knuta W., padł w bitwie, 1164 uznany za patrona kraju.

3. O. III. Kyrre („Pokojowy"), † 1093, rządził od 1066 z bratem Magnusem, od 1069 sam, popierał handel z zagranicą i założył Bergen.

4. O. V., (1370—1387), obrany 1376 królem duńskim, 1380 również norweskim.

Oláh Mikołaj, arcybiskup Esztergomu, (1493—1568), początkowo sekretarz króla Ludwika i królowej Marji, został 1543 biskupem w Zagrzebiu, 1553 arcyb. Esztergomu i prymasem Węgier. 1562 rozpoczął walkę z reformacją na Węgrzech, działał również jako historyk. Główne dzieło „Hungaria et Attila"

Olai Ericus, historyk szwedzki, († 1486), prof. teologji na uniwersytecie w Upsali, nap.: „Historia svecorum gothorumque" (1615).

Olancho, departament w republ. Honduras z 33.634 km² i 60.000 mieszk. Stolicą jest J u t i g a l p a.

Öland, szwedzka wyspa na Bałtyku, oddzielona od lądu cieśn. Kalmarską, ma 1.346 km² i 27.603 mieszk. Wyspa jest nizinna (51 m) i zbudowana z sylurskich wapieni i margli, długa 137 km, szeroka do 16 km. Jedynem miastem jest B o r g h o l m. 11 czerwca 1676 pobiła tu flota duńska pod Nielsem Juelem Szwedów pod adm. Creutzem.

Oława (niem. Ohle), lewoboczny dopływ Odry na Dolnym Śląsku, długi 100 km. Wypływa na płd. od Ziembic a uchodzi pod Wrocławiem.

Oława (niem. Ohlau), miasto na Dolnym Śląsku (Niemcy), nad rzeką O., wpobliżu jej ujścia do Odry, przy kolei: Wrocław—Brzeg z 11.412 mieszk. Posiada zamek i przemysł cynkowy, tytoniowy, maszynowy i i. Stary ten gród i rezydencja Piastów śląskich należał w 1691—1734 do Jakóba Sobieskiego.

Olbernhau, miasto w Saksonji (Niemcy), nad rz. Flöha w Rudawach z 10.004 mieszk. i przemysłem.

Olbers Wilhelm, astronom i lekarz niemiecki, (1758—1840), był czynny we wszystkich niemal dziedzinach astronomji, zwłaszcza rozwinął teorję ruchu komet i planetoid, podając pierwszą dokładną i wygodną metodę do wyznaczenia orbity, 1802 odkrył drugą zkolei planetoidę: Pallas, 1807 Westę, 1815 kometę z okresem obiegu 72,6 lat.

Olbia (także Borysthenes), miasto u ujścia rz. Hypanis (Bug), wzbogacone przez handel zbożem, założone przez Milezyjczyków 655 prz. Chr., zburzone przez Gotów ok. 200 po Chr. Ruiny koło Porutino.

Olbora, danina opłacana skarbowi książęcemu czy królewskiemu z kopalni kruszców w formie dziesięciny czystego kruszcu lub pieniężnego ekwiwalentu przez dzierżawców (gwarectwa), którym król wypuszczał kopalnie. Podatek ten pobierał panujący na tej zasadzie, iż wnętrze ziemi jest jego własnością.

Olbracht, król polski, ob. Jan 24.

Olbrich Joseph, architekt niem., (1867—1908), propagujący w swych dziełach t. zw. „Jugendstil", autor szeregu monografij z zakresu architektury.

Olbrot, ob. Kaszalot.

Olbrotowiec, ob. Kaszalot.

Olbrzymi, ludzie o wzroście, przekraczającym 2 m; o. wyższych nad 250 cm spotyka się bardzo rzadko. Z wzrostem o., występującym prawie wyłącznie u mężczyzn, łączą się zwykle zmiany w proporcjach ciała, jak też i pewne upośledzenie umysłowe; często występuje również i upośledzenie zdolności rozrodczych. P. Akromegalja.

O. odgrywają wielką rolę w mitologji i podaniach ludowych, do których podstawę dały bezwątpienia znaleziska kości olbrzymich zwierząt dawnych okresów jak np. mamuta i t. i.

Olbrzymie Góry (czesk. Krkonoše, niem. Riesengebirge), najwyższe pasmo Sudetów między Czechami a Dolnym Śląskiem, 40 km długie, sięgające od gór Izerskich na płn.-zach. po przełęcz Kamieniogórską (Landeshuter Pass) i dolinę Bobru na płd.-wsch. O. zbudowane z granitów, gnejsów, łupków łyszczykowych, bazaltów i porfirów opadają stromiej ku płn., do kotliny Jeleniogórskiej (Hirschberg), niż ku płd. Średnia wysokość grzbietów wynosi 1.300 m. Najwyższym szczytem jest Śnieżka (Schneekoppe) 1.603 m. W epoce dyluwjalnej góry O. były objęte samodzielnem zlodowaceniem, którego ślady pozostały w postaci karów lodowcowych, moren i jezior (na płn. stronie). O. tworzą dział wodny między Odrą a Łabą. Płn. stoki odwadniają Bóbr i jego dopływy, płd. Łaba i Upawa. Góry O. cechują obfite opady zwłaszcza śnieżne w zimie (1.200—1.550 mm w roku). Lasy wznoszą się do 1.250 m, grzbiety pokrywają kosówka, hale lub torfowiska. Ruch turystyczny jest bardzo żywy.

Olbrzymie komórki, duże wielojądrzaste komórki, które normalnie znajdują się w szpiku kostnym, łożysku i w embrjonalnej wątrobie; poza tem znajduje się je w tkankach patologicznych (mięsaki, guzki gruźlicze i t. d.).

Olbrzymy (gwiazdy), ob. Gwiazdy stałe (właściwości fizyczne).

Olcha, p. Olsza.

Olchowicz, 1. Konrad, dziennikarz pols., (1858—1924), redaktor (od 1906) „Kurjera Warszawskiego".

2. Konrad, syn poprzed., dziennikarz, * 1894, redaktor „Kurjera Warszawskiego".

Olcza, przysiółek w płn.-wsch. stronie Zakopanego, nad potokiem O. (do Zakopianki).

Olczowie (M a n g u n i), plemię Tunguzów nad dolnym Amurem, bardzo zmieszane z Giljakami; żyją głównie z połowu ryb.

Old Bailey, popularna nazwa głównego sądu karnego (Central Criminal Court) w Newgate, w City londyńskiej.

Old Forge, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.) z 12.240 mieszk. (w tem 1.500 Polaków).

Old red (sandstone — stary czerwony piaskowiec, ang.), utwory dewońskie (ob. Dewon), wykształcone typowo w Anglji pod postacią czerwonych piaskowców.

Oldbury, miasto w Worcestershire (Anglja), nad rz. Teme i kanałem Birminghamskim z 36.000 mieszk., fabr. wagonów oraz wyrobów z żelaza i stali, chemikaljów i t. i.

Oldekop Iwan, admirał niem., * 1876, od 1927 dowódca floty.

J. Oldenbarnevelt.

Oldenbarnevelt (Barneveld) Johan, holender, mąż stanu, (1547—1619), od 1586 pensjonarz i kierujący minister prowincji holenderskiej, wyróżnił się w dziedzinie polityki zagranicznej, finansów i handlu, głowa stronnictwa patrycjuszowskiego, popierał 1609 zawarcie dwunastoletniego rozejmu z Hiszpanją. W walce wyznaniowej arminjanów z gomarystami wystąpił przeciw tym ostatnim, przez co naraził się namiestnikowi Maurycemu Orańskiemu, został uwięziony i ścięty.

Oldenburg, niemiecka republika związkowa z 6.424 km² pow. i 545.172 mieszk. (85 na 1 km²), składająca się z 3 oddzielnych obszarów: Oldenburga w płn.-zach. Niemczech (5.379 km²), Lubeki nad zatoką Lubecką (542 km²) i Birkenfeldu w górach Hunsrück (503 km²).

Główną część republiki stanowi kraj O., graniczący z morzem Północnem, Bremą i Hanowerem. Obszar Wilhelmshaven tworzy w granicach O. pruską ekslawę. O., zajmujący część płn. niziny niemieckiej jest krainą równinną i niską, wznoszącą się najwyżej (Dammer Berge) do 146 m, pokrytą utworami epoki lodowej. Obszary wyższe i piaszczyste (Geest) są mało urodzajne i nadają się głównie na łąki i pastwiska. Rolnictwo zaś rozwija się na marszach niżej położonych i wilgotnych ale żyznych. M a r s z e (Marschen) leżą przeważnie na wybrzeżu, nad zatoką Jade i nad Wezerą. Wielkie przestrzenie zajmują torfowiska (8,9% całej pow.).

Główną r z e k ą jest żeglowna Wezera z dopływem Hunte, połączonym kanałem z Ems.

K l i m a t oceaniczny cechuje łagodność i wilgotność (miasto O.: średn. temp. roku 8.3°, stycznia 0.2°, lipca 16.7°, opadów rocznie 710 mm).

L u d n o ś ć, składająca się pod względem etnograficznym z Sasów i Fryzów (w zach. O. część mieszk. mówi językiem fryzyjskim) w 76,3% wyznaje protestantyzm a w 22,7% katolicyzm.

Z ogólnej pow. kraju przypada na rolę 30%, łąki i pastwiska 37,4%, lasy 10,3%. Główną gałęzią gospodarstwa jest rolnictwo, produkujące przedewszystkiem: żyto, owies i ziemniaki oraz hodowla koni i bydła rogatego. Nad morzem kwitnie rybołówstwo. Bogactw kopalnianych O. prawie nie posiada podobnie, jak i znaczniejszego przemysłu. W 1926 miał O. 715 km kolei żel.

Ważniejszemi portami są Nordenham i Oldenburg.

Oldenburg, 1. stolica republiki Oldenburg z 52.723 mieszk., punkt węzłowy kolei Brema—Emden leży nad rzeką Hunte i kanałem Hunte-Ems. Posiada port, przemysł szklany, hutniczy i maszynowy oraz handel produktami rolnemi i hodowlanemi. Miastem jest od 1345.

2. miasteczko w Szlezwigu-Holsztynie, gród w 940, siedziba książąt słowiańskich Wagrjów.

Oldham, miasto w Lancashire (Anglja), obok Manchesteru ze 143.000 mieszk. Posiada szereg zakładów i instytucyj naukowych oraz znaczny przemysł tekstylny, maszynowy i metalowy.

Oldhamit, minerał, siarczek wapnia CaS, zwykle na powierzchni pokryty warstewką siarczanu wapniowego na skutek procesu przeobrażenia, występuje w kulistych skupieniach barwy brunatnej. Tw. 4; c. wł. 2,58. Znaleziony w meteorycie w płn. Ameryce.

Oldonyo l'Engai, wulkan znajdujący się w stadjum solfatary, w kolonji Tanganika (Afryka wsch.), na obszarze Meru, wysoki 2.900 m.

Olea (łac.), ob. Oliwne drzewo.

Oleaceae (o l i w n i k o w a t e), jedyna rodzina rzędu Ligustrales. Należą tu rośliny drzewiaste, bez przylistków. Okwiat zwykle 4-dzielny, 2 pręciki, rzadziej więcej, słupek dwukomorowy, owocem pestczak, jagoda, puszka lub niełupka. Najważniejsze rodzaje: Olea, Fraxinus, Syringa, Forsythia, Ligustrum, Jasminum.

Oleander, roślina, p. Nerium.

Oleandra Cav., płożąca się paproć z rodziny Polypodiaceae, występuje w krajach tropikalnych. O. neriiformis Cav., o liściach podobnych do oleandra, występuje prawie we wszystkich krajach tropikalnych.

Olearius (właśc. Ölschläger) Adam, pisarz niem., (1603—1671), autor cenionej „Beschreibung der moskowitischen und persischen Reise" (1647 i później), tłumacz „Gulistanu" Saadiego (1654).

Olechnowicz Władysław, lekarz polski, (1848—1918), zajmował się specjalnie antropologją. Szereg prac naukowych z zakresu antropologji, m. i.: „Rasy Europy".

Olechowski Gustaw, pisarz pol., * 1874, oprócz artykułów i broszur publicystycznych, wydał powieści: „Dzieje Mężczyzny" (1912, II. wyd. 1919), „Rycerz" (1914), „Wódz" (1929, o Marszałku Piłsudskim) i i., utwory dramatyczne: „Wieś", „Zwietrzałe dusze", „Tajemnica miłości".

Olecko, ob. Marggrabowa.

Olecranon, wyrostek łokciowy, ob. Ramię.

Olefiny (a l k y l e n y, a l k e n y), C_nH_{2n}, węglowodory szeregu alifatycznego, zawierające jedno wiązanie węglowe podwójne. Powstają przy suchej destylacji ciał organicznych, dlatego też znajdują się w gazie świetlnym. Charakterystyczną ich własnością jest zdolność przyłączania 2 jednostek chemicznych, np. 2 atomów wodoru, chlorowca, jednej drobiny kwasu siarkowego, ozonu i t. p.

Najprostszym o. jest etylen (ob.) $CH_2=CH_2$. Pierwsze o. są gazami, następne cieczami, począwszy zaś od $C_{18}H_{36}$ ciałami stałemi.

Oleg Mądry, ks. ruski, † 912, po śmierci Ruryka sprawował rządy za jego niepełnoletniego syna Igora, przeniósł rezydencję z Nowogrodu do zdobytego Kijowa, podbił sąsiednie plemiona słowiańskie. 907 oblegał Bizancjum i zmusił je do płacenia haraczu i zawarcia układu handlowego.

Oleina (e l a i n a) występuje w rozmaitych tłuszczach, zwłaszcza w oleju migdałowym i oliwie. Oczyszczona tworzy olej bezbarwny, bezwonny, pozbawiony smaku (p. Oleinowy kwas).

Oleinowy kwas (k. o l e j o w y) $C_{18}H_{34}O_2$, nienasycony, jednozasadowy kwas organiczny, występujący jako ester glicerynowy w wielu tłuszczach, jak np. w oliwie, olejku słodkich migdałów, tranie. Przy fabrykacji stearyny otrzymuje się go jako produkt uboczny. Tworzy ciecz bezbarwną, bezwonną i bez smaku, zestalającą się w 14°. Używa się go do natłuszczania wełny i do wyrobu mydeł.

Oleistych roślin uprawa, uprawa roślin, których nasiona zawierają znaczny % tłuszczu. W naszym klimacie najczęściej uprawiane są: rzepak, rzepik, len, mak, rzadziej słonecznik, gorczyca, rzeżnik i Madia sativa. Prasowane resztki nasion, po wydobyciu tłuszczu stanowią t. zw. makuchy (ob.). U. r. o. wymaga dobrej gleby, znacznych wkładów kapitału i robocizny, a ze względu na niebezpieczeństwo przymarznięcia i szkodników, nie często się opłaca. Wymagania nawozowe wszechstronne (ob. Nawozy i nawożenie), uprawa jak okopowych (ob. Okopowe rośliny).

Olej, ob. Oleje.

Olej chemików holenderskich, dawna, obecnie już nieużywana nazwa chlorku etylenu $CH_2Cl.CH_2Cl$. Ob. Etylen.

Olej skalny, czyli r o p a n a f t o w a jest cieczą lżejszą od wody, c. wł. 0,70—0,96, od jasnożółtej do prawie czarnej barwy, o swoistym ostrym zapachu. Pod względem składu chemicznego jest mieszaniną węglowodorów, o różnej liczbie atomów w drobinie, należących do rzędu p a r a f i n C_nH_{2n+2} (r o p a a m e r y k a ń s k a) lub n a f t e n ó w C_nH_{2n} (r o p a k a u k a s k a). W ropie p o l s k i e j występują obok siebie oba dwa typy tych węglowodorów. O. s. występuje w różnych złożach geologicznych i w różnych głębokościach pod powierzchnią ziemi, w tak zw. p i a s k a c h r o p o n o ś n y c h, które są nim przesycone. Najbogatsze złoża występują w s i o d ł a c h, t. j. przegięciach warstw geologicznych, gdzie nagromadzona ropa zamknięta jest pod znacznem ciśnieniem gazów; niekiedy wydostaje się aż na powierzchnię ziemi. Z ł o ż a r o p o n o ś n e znajdują się w wielu miejscach na ziemi. Najobfitsze są w St. Zjedn. A. P., głównie w stanach Pensylwanja i Nowy-Jork, w Meksyku i na Kaukazie w okolicach Baku, poza tem w Indjach Holenderskich, Persji, Mezopotamji, Wenezueli, Peru.

Japonji. W Europie znajdują się większe złoża tylko na płn. stokach Karpat w Polsce i w Rumunji. Pochodzenie ropy tłumaczyli Mendelejew i Moissan teorją, według której miała ona powstać przez rozkład wodą węglików metalicznych, znajdujących się w głębi skorupy ziemskiej. W świetle dzisiejszych badań geologicznych większe prawdopodobieństwo posiada teorja Englera i Höfera, według której pochodzenie ropy naftowej należy odnieść do rozkładu olbrzymich ilości organizmów fauny morskiej. Węglowodory mogły w tych warunkach powstać jako ostateczny produkt rozpadu tłuszczów, pod wpływem wyższej temperatury i ciśnienia. Pogląd ten poparł Engler doświadczeniem, a mianowicie rozkładem na węglowodory tranu rybiego. Radziszewski postawił ponadto hipotezę, iż powstanie ropy należy odnieść do flory morskiej i specjalnej fermentacji celulozy. Ropa znana była już ludom starożytności, które używały jej w stanie surowym, jako środka leczniczego i konserwującego. Górale karpaccy we wsch. Małopolsce znali ją również oddawna i używali do leczenia chorób skórnych i jako smarowidła do wozów. W stanie surowym mogłaby ropa poza tem służyć jedynie na opał, natomiast przez odpowiednią chemiczną przeróbkę można z niej otrzymać wiele cennych produktów. Pierwszy zajął się przeróbką ropy Łukasiewicz (ob.). Przemysłową eksploatację i przeróbkę na wielką skalę rozpoczęto w r. 1859 w St. Zjedn. Am. Płn. Pierwotny studzienny sposób dobywania zastąpiono wnet przez wiercenie szybów, które dzisiaj dochodzą do głębokości 2.000 m.

Przebicie się do warstwy roponośnej zwiastuje obfita erupcja gazów, dzisiaj ujmowanych i służących jako opał, która niejednokrotnie wyrzuca ropę na powierzchnię. O ile ropa nie wypływa pod ciśnieniem gazów, wydostaje się ją pompami i przeprowadza do zbiorników, skąd rurociągiem lub cysternami wagonowemi zostaje przesłana do rafinerji. — Rafinowanie ropy polega na frakcjonowanej destylacji w kotłach, połączonych przelewami w baterje z 6—8 sztuk, przyczem coraz dalsze kotły ogrzewa się coraz silniej, przez co destylacja może być ciągłą. Przekropy, przechodzące w temp. do 150°, zowią się surową benzyną, w temp. 150°—300° surową naftą. Surową benzynę destyluje się powtórnie w aparatach kolumnowych (ob. Chemiczny przemysł), przyczem otrzymuje się następujące frakcje: 1. eter naftowy, c. wł. 0,66, temp. wrzenia 40°—60°; 2. benzyna lekka, c. wł. 0,70, temp. wrz. 60°—80°; 3. benzyna ciężka, o c. wł. 0,73, temp. wrz. 80°—120°; 4. ligroina, c. wł. 0,75, temp. wrz. 120°—150°. Eter naftowy służy do ekstrakcji tłuszczu, benzyny do motorów spalinowych, ligroina do rozcieńczania farb olejnych, jako namiastka terpentyny.

Surową naftę poddaje się działaniu stężonego kwasu siarkowego, celem wytrącenia węglowodorów żywicznych, które powodowałyby kopcenie, poczem neutralizuje się ją ługiem sodowym i wymywa wodą. Przeszedłszy ten proces oczyszczenia, przedstawia się nafta jako płyn bezbarwny, z żółtawą lub niebieskawą fluorescencją, o ciężarze wł. 0,79—0,825. Służy do oświetlania i ze względu na bezpieczeństwo nie powinna wydzielać gazów, któreby się w zetknięciu z płomieniem zapalały w temp. poniżej 21°. Do badania zapalności gazów naftowych używa się t. zw. przyrządu Abla. Pozostałość po oddestylowaniu surowej benzyny i nafty, t. zw. mazut poddaje się dalszej frakcjonowanej destylacji, w drugiej baterji kotłów, przy udziale pary przegrzanej, przyczem otrzymuje się szereg przekropów o różnym ciężarze właściwym i stopniu lepkości, z których lżejsze służą do produkcji olejowego gazu (ob.), a cięższe, po oczyszczeniu, podobnem do czyszczenia nafty, jako oleje do smarowania maszyn; albo też wymraża się z mazutu gęstą masę, którą przerabia się na parafinę (ob.). Mazut niektórych gatunków ropy amerykańskiej i polskiej, zagęszczony pod zmniejszonem ciśnieniem, daje lepką masę, z której przez odpowiednie oczyszczenie otrzymuje się wazelinę. Po oddestylowaniu olejów smarowych, pozostaje smolista masa, zw. gudronem, która służy jako opał. Naczelne miejsce w światowej produkcji o. s. zajmują St. Zjedn. Am. Płn. (ok. 70%), potem Meksyk (ok. 14%), wreszcie Rosja (ok. 4,5%). Reszta produkcji rozkłada się na inne kraje, wśród których Polska obejmuje ok. 0,5% produkcji światowej.

Olej zagęszczony, zgęstniały pod wpływem powietrza olejek terpentynowy, używany (także w mieszaninie) do rozcieńczania farb ceramicznych. Zagęszczony przez dłuższe ogrzewanie bez dostępu powietrza olej lniany służy m. i. do wyrobu farb drukarskich.

Olej zwierzęcy, produkt suchej destylacji substancyj pochodzenia zwierzęcego. Tworzy ciecz gęstą, ciemno-brunatno zabarwioną, nieprzyjemnej woni. Poddany rektyfikacji odbarwia się (eteryczny o. z.). Używa się go m. i. do denaturowania spirytusu. P. też Kostny olej.

Olejarstwo, otrzymywanie tłustych olejów roślinnych przez prasowanie nasion olejonośnych.

Oleje, płynne tłuszcze, rozpowszechnione w świecie zwierzęcym i roślinnym; do najważniejszych należą o.: rzepakowy, lniany, makowy, konopny, oliwa, sezamowy, bawełniany, migdałowy, rycynowy oraz słonecznikowy. Technicznie otrzymuje się o. z nasion wzgl. owoców, które rozciera się na miazgę, następnie wytłacza w prasach hydraulicznych, w temperaturze normalnej lub też podwyższonej (60°—100° C). Przy użyciu świeżych doskonale zmielonych nasion stosuje się również i ekstrakcję zapomocą odpowiednich rozpuszczalników, przyczem pozostała po ekstrakcji miazga służy następnie jako pokarm dla bydła. O. otrzymywany przez wytłaczanie zawiera sporo zanieczyszczeń, które usuwa się zapomocą sączenia w prasach filtracyjnych. Na drodze chemicznej oczyszcza się je przez traktowanie np. kwasem siarkowym, przez wdmuchiwanie powietrza i t. d. (rafinacja o.). Wkońcu przemywa się je wodą, następnie słabym roztworem sody i sączy przez trociny. O. niewysychające zawierają jako główne składniki: oleinę, stearynę, oraz palmitynę; oleje schnące, glicerydy kwasów oleinowego, linolowego i linolenowego.

W zwykłej temperaturze są o. cieczami gęstemi. W ok. 0° zestalają się, w wodzie nierozpuszczalne, łatwo rozpuszczają się w eterze. Nie są lotne, a ogrzane powyżej 250°, rozkładają się z wydzieleniem akroleiny. Na powietrzu gęstnieją i jełczeją, inne znowu pochłaniają tlen i zestalają się. Do o. niewysychających należą: oliwa, olej migdałowy, rzepakowy, sezamowy (łogowy), bawełniany, gorczycowy i krotonowy; do o. schnących zaliczają się: lniany, konopny, makowy, słonecznikowy, orzechowy, drzewny, rycynowy.

Oleje święte, używane w kościele kat. przy udzielaniu niektórych sakramentów: chrztu, bierzmowania, kapłaństwa i ostatniego namaszczenia. Biskup święci w Wielki Czwartek: 1. olej chorych (oleum infirmorum), 2. olej katechumenów (oleum sanctum), 3. Krzyżmo św. (sanctum chrisma).

Olejek geranjowy, olejek eteryczny, otrzymywany z liści Andropogon schoenanthus. Tworzy ciecz woni róż, o c. wł. 0,888—0,896. Głównym jego składnikiem jest geranjol (ob.) (76—93%). Używają go m. i. do fałszowania olejku różanego.

Olejek goździkowy, olejek eteryczny, otrzymywany z korzeni goździka przez destylację z parą wodną. Głównym jego składnikiem (70—80%) jest eugenol (ob.). Posiada zastosowanie w perfumerji, przy fabrykacji likierów, jako środek leczniczy przy bólu zębów.

Olejkarze, byli to wędrowni kupcy lekarstw i ziół, najczęściej Słowacy, podający się za lekarzy i aptekarzy; przyczynili się do rozpowszechnienia wielu przesądów leczniczych.

Olejki eteryczne, ob. Eteryczne olejki.

Olejna palma, p. Elaeis.

Olejne farby, barwniki zmieszane z niewielką ilością olejów schnących (oleje: lniany, orzechowy, makowy), używane w malarstwie olejnem. Barwniki te nie powinny prawie zupełnie rozpuszczać się w oleju, aby można było nakładać farby wzajemnie na siebie. Szybkość schnięcia farb zależy od ilości dodanego oleju. Jeśli barwa oleju jest ciemna, dodaje się przy rozrabianiu go z farbą nieco glejty ołowianej. F. o. przechowuje się (celem zabezpieczenia przed wyschnięciem) w otwartych naczyniach pod warstwą wody lub też w zamkniętych tubkach cynowych.

Olejne malarstwo, technika, pojawiająca się w XIV w., udoskonalona przez braci van Eyck (ob.), polegająca na zastosowaniu oleju roślinnego, jako środka wiążącego farby. Technika ta ma te dobre strony, że łatwo można farby ol. mieszać, kładzione zaś obok siebie nie spływają się, można więc na dolną suchą warstwę farby położyć drugą, co ułatwia przemalowywania. Wchodzą w grę także wartości estetyczne; przez lazurowanie (ob.) dają się osiągnąć wielorakie efekty świetlne.

Farby olejne przygotowuje się przez rozłarcie barwników mineralnych lub roślinnych z olejem lnianym lub makowym. Dzisiaj znajdują się w handlu gotowe pasty w tubach. Do rozcieńczenia służy olej lniany lub terpentyna. Maluje się farbami olejnemi na blasze miedzianej, drzewie, grubem płótnie lnianem i tekturze. Płótno i tektura muszą być uprzednio zagruntowane, t. j. pociągnięte warstwą kredy rozrobionej z wodą klejową. Płótno przybija się przed malowaniem do drewnianej ramy i napina przez rozpychanie ramy klinami. Po wyschnięciu barwy matowieją z powodu wsiąkania farb w podłoże. Celem ich ożywienia pociąga się powierzchnię obrazu t. zw. werniksem, t. j. białkiem lub terpentynowym roztworem żywicy mastyks.

Olejno-temperowa technika malarska, znana w średniowieczu, stosowana w nowszych czasach (np. przez Böcklina), polega na dodaniu oleju do farb wiązanych białkiem, by nadać im większą podatność.

Olejowy gaz. Olej otrzymywany przy destylacji ropy ze składników wrzących powyżej 300°, poddany rozkładowi w rozżarzonych retortach daje mieszaninę gazową, która oczyszczona podobnie jak gaz świetlny i ścieśniona w zbiornikach pod ciśnieniem 10 atm. służy do oświetlania wagonów kolejowych. Gaz olejowy można też otrzymywać z oleju wydobywanego przez destylację z węgla brunatnego.

Olejowy kwas, ob. Oleinowy kwas.

Olekma, prawoboczny dopływ Leny w republ. sowieckiej Jakutów (Syberja), długi 1.600 km (spławny na 610 km). Wypływa na płn. stokach gór Jabłonnych, a uchodzi poniżej Olekmińska.

Olelkowicze, litewski ród kniaziowski, wygasł w linji męskiej, 1588. Michał O., ks. słupski, namiestnik W. Nowogrodu brał udział w spisku na życie Kaz. Jagiellończyka, zaco został stracony 1481.

Olendzki Władysław (pseud. Jacek Soplica), (1840—1894), dziennikarz pols., najpierw postępowiec, później konserwatysta, współpracownik „Niwy", autor kompilacyjnej książki o „Teorjach politycznych XVI. w." (1872).

Olenek, rzeka w republ. Jakutów (Syberja), długa 2.400 km. Wypływa z gór Jangkan, a uchodzi (10 km szeroka) do morza Lodowatego Płn.

Olenellus rodzaj trylobita, występującego tylko w dolnym kambrze i posiadającego wskutek tego znaczenie jako skamielina przewodnia. Por. tekst i tabl. Kambryjska i sylurska formacja.

Oleodruk, litograficzna kopja obrazu olejnego.

Oleomargaryna, ob. Margaryna.

Oléron, przybrzeżna wyspa w zach. Francji, przed ujściem rz. Charente, ma 172 km² i 15.318 mieszk. Wyspa jest równinna, w płd. części pokryta zalesionemi wydmami. Główne miejscowości: Le Château d'O. i Saint-Georges d'O.

T. zw. prawo Olerońskie (Charte d'Oléroun, Lois d'Oléroun) jest prywatnym zbiorem wyroków sądu morskiego wyspy O. z XII. w., który rozszerzył się w kopjach po całej Francji i został przyjęty w 1364, tak że prawo olerońskie miało przez długi czas duże znaczenie w zach. i płn. Europie.

z Oleska Wacław, pseud. Wacława Zaleskiego (ob.).

Olesko, miasto w pow. Złoczów (woj. tarnopolskie), na płn. stokach Woroniaków, 7 km od

stacji kolej. Ożydów (linja: Krasne—Zdołbunowo) z 3.698 mieszk., młynami, cementownią i sadownictwem. Stare to miasto posiada kościół z XVI. w. z grobami Daniłowiczów, klasztor Kapucynów z 1739 oraz warowny zamek (odbudowany w XVI. w.), o który toczyły się z końcem XIV. i XV. w. zacięte spory między Polską i Litwą. Na zamku tym urodził się w 1629 Jan III. Sobieski, a w 1639 Michał Korybut Wiśniowiecki.

Oleszczyński, 1. Antoni, rytownik polski, (1794—1879), studja odbył w Warszawie, Petersburgu i Paryżu, gdzie się później na stałe osiedlił. Spuścizna artystyczna O. jest bardzo liczna, stanowią ją przeważnie staloryty. Z rycin O. wymienić musimy portrety osobistości historycznych i współczesnych artyście: Kopernika, Jana Zamojskiego, Kościuszki, ks. Józefa, generałów Dąbrowskiego i Kniaziewicza, Śniadeckich, Mickiewicza, portret i grobowiec Zofji z Czartoryskich Zamoyskiej i t. d. W serjach wydał „Rozmaitości" (album, ilustrujące dzieje Polski), „Wspomnienia" i „Archiwum pamiątek artystycznych, literackich i historycznych"; oprócz tego ryciny krajobrazowe (należą do nich np. widoki Krakowa i okolicy). O. był bardzo cenionym przez współczesnych.

2. Seweryn, litograf polski, brat Antoniego, (1801—1876), studja odbył w Warszawie, 1825 wysłany dla studjów do Niemiec i Francji, od 1827 zarządzał Instytutem Litografji Szkolnej, 1837 dyrektor litografji Banku Polskiego. Prócz wzorów kaligraficznych, map i t. d. znamy liczne litograf. portrety O. współczesnych mu osobistości, jak: J. Lelewela, J. Kilińskiego, F. Brandta, Ksawerego Kosseckiego i in. O. wykształcił w litografji i cynkografji wielu pracowników polskich.

3. Władysław, *rzeźbiarz* i rytownik polski, brat Antoniego, (1808—1866), studja odbył w Warszawie i w Paryżu pod kierunkiem Davida d'Angers. 1830 przybył do Warszawy, od 1831 osiedlił się w Paryżu. Główne dzieła O. wykonywane są w marmurze: popiersie A. Mickiewicza, pomniki: Klementyny z Tańskich Hoffmanowej, Juljusza Słowackiego, jenerała Małachowskiego w Chantilly, Niemcewicza i Kniaziewicza w Montmorency, A. Mickiewicza w Poznaniu, Jachowicza, Niegolewskiego, Brodzińskiego u wizytek w Warszawie, grobowce: jenerała Skrzyneckiego (Kraków, dominikanie), Woronicza i t. d. Z bronzów wymienić należy Jana Sobieskiego na koniu.

Oleszkiewicz Józef, malarz polski, (1777—1830), uczeń Smuglewicza w Wilnie, kształcił się dalej w Dreźnie, wreszcie u Davida w Paryżu. Ok. 1810 osiedlił się w Petersburgu. Malował portrety i obrazy religijne, ołtarzowe i t. d. Najważn.: portret Karoliny Chodkiewiczowej z domu Walewskiej (1808), portrety ks. jenerała Czartoryskiego, H. Rzewuskiego, Beklewskiego (1824) i t. d.

Oleszyce, miasteczko w pow. Lubaczów (woj. lwowskie), przy kolei: Jarosław—Krystynopol z 3.049 mieszk., garbarniami, młynami, tartakami oraz handlem. Miasto założone w 1576 posiada ruiny zamku Sieniawskich z XVII. w.

Oleśnica, lewoboczny dopływ Warty, długi 45 km. Wypływa 6 km na płd. od Wielunia.

Oleśnica (niem. Öls), miasto powiat. na Dolnym Śląsku (Niemcy), przy kolei: Wrocław—Kluczbork z 14.465 mieszk. Posiada zamek z XVI. w. oraz przemysł maszynowy, tytoniowy, meblowy, młynarski i i.

Prastary ten gród śląski, od 1255 miasto, był w 1321—1809 stolicą osobnego księstwa, z początku piastowskiego. Pierwszym księciem O. był Konrad I († 1366) syn Henryka III. wrocławskiego. Po śmierci Konrada Białego w 1492 przeszło księstwo do Piastów ziembickich, a po ich wymarciu w 1647 do bocznej linji książąt wirtemberskich (do 1792) i brunświckich. Obecnie należy lenno O. do b. kronprinza niemieckiego.

Oleśnicka Zofja z Pieskowej Skały, domniemana pierwsza poetka polska w XVI. w., wyznania kalwińskiego, jej przypisują autorstwo „Pieśni nowej, w której jest dziękowanie Panu Bogu..." (1556, II. wyd. 1558).

Z. Oleśnicki.

Oleśnicki Zbigniew, biskup krak. i (od 1451) kardynał, (1389—1455), wystąpił na widownię dziejową w bitwie pod Grunwaldem, gdzie zwalić miał z konia atakującego Jagiełłę rycerza krzyżackiego. Niedługo później pracował jako pisarz w kancelarji królewskiej, by po upadku Jastrzębca osiągnąć w 1423 biskupstwo krakowskie. Odtąd wpływ O. na tok spraw państwowych z roku na rok rośnie a przewagi jego nie zdołała przeważyć ani obrotność Witolda, ni też niechęć szlachty wielkopolskiej i panów litewsko-ruskich. O., polityk o szerokim umyśle, dążył wytrwale do wyprowadzenia Polski na szeroką widownię polityczną, co mu się w znacznej części powiodło. Autokrata, namiętnie zwalczał husytyzm, dopatrując się w nim momentów rewolucyjnych a wielkość Polski widział w unji z Węgrami, co mu się udało, gdy Władysław Warneńczyk objął 1440 tron Arpadów.

Klęska warneńska była zarazem klęską polityki O.; na niego zrzucono odpowiedzialność za niepowodzenia, które w tym czasie Polskę spotkały. Chcąc wykazać się choć jakimś sukcesem, przeprowadził układy z ks. górnośląskimi, na podstawie których zdołał zakupić i przyłączyć na stałe do Polski ks. siewierskie. To drobne powodzenie nie zdołało wzmocnić jego stanowiska a z chwilą objęcia rządów przez Kazimierza Jag. wpływ jego polityczny zupełnie upadł.

W stosunku do Litwy stał na nieprzejednanem stanowisku inkorporacji tych ziem do Polski i stanowisko to w znacznej mierze przyczyniło się do niechęci, jaką względem niego żywił król Kazimierz.

O. reprezentuje typ polityka ze szkoły Kazimierza W. Głęboko wykształcony, budził podziw humanistów swą znajomością autorów i pięknością stylu łacińskiego — Miał pozostawić po sobie pamiętniki, które jednak do naszych czasów się nie dochowały.

Oleśno (niem. Rosenberg), miasto powiat. na pruskim Górnym Śląsku, przy kolei: Kluczbork—Lubliniec z 5.969 mieszk. Przemysł maszynowy, drzewny i fabr. cementu. Wpobliżu znajduje się kościół Św. Anny i Św. Rocha, cel licznych pielgrzymek.

Oleum (z łac.), olej; O. amygdalarum, olejek migdałowy; O. amygdalarum amararum, olej gorzkich migdałów; O. animale, olej zwierzęcy i in.

Oleum et operam perdidi, łac. przysłowie „Oliwę i trud zmarnowałem", cytat z Plauta „Poenulus" (1, 2, 119).

Olexinski Franciszek Ksawery, malarz pols., (1758—1820), uczeń Fr. Smuglewicza i Lesseura, malował portrety i minjatury, odznaczające się dużem podobieństwem portretowanych osób. Najważniejsze z nich portrety: T. Kościuszki, ks. Józefa Poniatowskiego, jenerała Dąbrowskiego, J. Zajączka, Aleksandra I., K. Koźmiana i autoportret.

Olfactorius (nervus), nerw węchowy (ob. Mózg, Nos).

Olfactus (łac.), zmysł węchu, ob. Węch.

Olfaktometr, przyrząd do badania węchu, dziś nieużywany.

Olga, żona Igora, księcia ruskiego; po śmierci męża (945) sprawowała rządy w czasie małoletności syna do r. 955. W r. 957 przyjęła w Konstantynopolu chrzest i otrzymała imię Helena, potem pracowała gorliwie nad szerzeniem chrześcijaństwa. Uważana jest za świętą. Cerkiew ruska obchodzi jej pamiątkę 11 lipca.

Olgierd, w. ks. litewski, syn Gedymina, † 1377, otrzymał po śmierci ojca (1341) Krewo i Witebsk, z pomocą brata Kiejstuta, ks. trockiego usunął z Wilna niedołężnego Jawnutę (1345) i objął władzę wielkoksiążęcą. Rządził wspólnie z Kiejstutem, który wziął na siebie obowiązek bronienia północno-zachodnich kresów przeciw Krzyżakom, podczas kiedy O. skierował ekspansję państwa litewskiego na południowy wschód, zawojował szereg księstw ruskich (Siewierszczyznę z Briańskiem, Nowogródkiem Siewierskim i Czernichowem, Mścisław i Mohilew, pograniczne grody smoleńskie), w których osadzał swych synów lub braci. 1362 pokonał Tatarów pod Sinemi Wodami, dotarł aż na Krym, zajął Podole i Kijowszczyznę, zhołdował Rżew, Możajsk, Smoleńsk, Twer. Dzięki O. element ruski zdobył przewagę nad rdzenną litewszczyzną, prawosławie szerzyło się w wyższych warstwach społeczeństwa, sam O. budował cerkwie i przyjął chrzest na łożu śmierci. Z Polską toczył liczne walki o Wołyń, usiłował też bezskutecznie pokonać Moskwę.

Olhão, miasto portowe w Algarwji (Portugalja) z 11.050 mieszk. i handlem.

Olhopol (Olgopol), miasteczko na Ukrainie, w okręgu Tulczyn, nad rz. Sawranką z 6.534 mieszk. i gorzelnią. O. został założony w 1795.

Olibanum (łac.), tyle co kadzidło.

Olier Jean Jacques, (1608—1657), założyciel sulpicjanów, zgromadzenia kapłanów dla wychowywania kleru.

Olifant (starofranc.), róg z kości słoniowej (éléphant), zwłaszcza róg myśliwski Rolanda w podaniu z cyklu Karola W.

Olifant, nazwa 4 rzek w Kraju Przylądkowym (Afryka płd.), z których największa jest O. (Lepelule), dopływ rz. Limpolo, długi 700 km, uchodzący już na terytorjum portugalskiem.

Olig... (greck.), mało...

Oligaemia (greck.), niedokrwistość, ob. Anemja.

Oligarchja (o l i g o k r a c j a), zwyrodniała forma rządów arystokratycznych, polegająca na podziale władzy pomiędzy nieliczne rodziny i jednostki.

Oligo... (greck.), mało...

Oligocen, piętro trzeciorzędowej formacji (ob.).

Oligochaeta (s k ą p o s z c z e t y), p. Szczecionogi.

Oligocythaemia (greck.), zmniejszona ilość ciałek krwi; występuje po zatruciach rtęcią, arsenem oraz przy in. chorobach.

Oligodynamiczne działanie. Wyrażenie użyte po raz pierwszy przez Nägeliego (1893) na określenie działania na żywe rośliny drobnych ilości składników, rozpuszczonych w wodzie (szczególnie dotyczy to metali ciężkich). Nägeli stwierdził, że zielone glony (Spirogyra) giną w wodzie, zawierającej 1 część miedzi na 77 milj. części wody. Także organizmy zwierzęce, żyjące w wodzie (pierwotniaki, robaki, kijanki i t. d.) przy podobnie małej zawartości miedzi giną. Z drugiej strony metale ciężkie w podobnie niskich koncentracjach działają pobudzająco na kiełkowanie nasion roślin wyższych i wzrost pleśniaków. Bliżej zbadano stymulujące działanie cynku i manganu. Przyczyny do dzisiaj niezupełnie wyjaśnione.

Oligofrenja (greck.), ob. Idjotyzm.

Oligoklaz, minerał, należący do grupy plagjoklazów. P. Skalenie.

Oligokracja, ob. Oligarchja.

Oligomastia (greck.), brak normalnie rozwiniętych gruczołów mlecznych.

Oligotrichia (greck.), rzadki porost włosów.

Olim (łac.), niegdyś; Olim meminisse iuvabit, ob. Meminisse iuvabit.

Olimp (Olympos), lesiste góry w płn. Grecji, na granicy Tesalji i Macedonji, wysokie 2.918 m. D o l i n a T e m p e oddziela O. od gór Ossa. O. uchodził w starożytności za siedzibę bogów. Nazwę tę nosiło jeszcze kilka gór na wyspach greckich i w Azji Mniejszej.

Olimpijczyk, mieszkaniec Olimpu, bóg grecki, w szczególności Zeus; przenośnie: władca, człowiek potężny.

Olimpijska sztafeta, bieg sztafetowy, w którym poszczególni biegacze mają przebiec przestrzeń 800, 200, 200 i 400 m.

Olimpijskie igrzyska, najważniejsze z igrzysk starogreckich w Olimpji (ob.), odbywały się ku czci Zeusa co 4 lata w czasie pierwszej pełni po przesileniu letniem (ob. Olimpjada); początkowo trwały 3 dni, od r. 468 prz. Chr., gdy brał w nich udział cały świat grecki, 5 dni: w 12 dniu miesiąca wyścigi konne, w 13 pentatlon t. j. pięciobój złożony z biegów, skoków, zapasów, rzutu dyskiem i oszczepem, w 14 dniu ofiara i procesja, w 15 wyścigi na rydwanach, w 16 zapasy i walka na pięści. Dopuszczani do o. byli tylko wolni i nieskazitelni Hellenowie, potem także Rzymianie. Uroczystość prowadzili hellanodikowie. Nagrodą zwycięzców (olimpjoników), których imiona od 776 r. prz. Chr. spisywano (początek rachuby według olimpjad), był wieniec z drzewa oliwnego, uroczyste ugoszczenie i prawo wystawienia swego posągu w świętym gaju. Po powrocie otrzymywał zwycięzca olimpijski w Atenach 500 drachm, miejsce honorowe na uroczystościach i dożywotne utrzymanie w Prytanejon, w Sparcie prawo walczenia obok króla. Poeci jak np. Pindar, opiewali zwycięzców. Igrzyska dawały nietylko okazję do ożywionego handlu, lecz także do odczytywania poetyckich dzieł i t. d. W r. 393 po Chr. zostały zniesione przez Teodozjusza Wielkiego. — W r. 1894 powstał komitet olimpijski do zorganizowania międzynarodowych zawodów sportowych. Odbyły się one w 1896 w Atenach, 1900 w Paryżu, 1904 w Saint Louis, 1906 w Atenach, 1908 w Londynie, 1912 w Sztokholmie, 1920 w Antwerpji, 1924 w Paryżu, 1928 w Amsterdamie, w 1932 mają się odbyć w Ameryce.

Olimpja, siedziba prastarej świątyni, sławne miejsce igrzysk olimpijskich (ob.), w starożytnej Grecji, na Peloponezie nad Alfejosem, w krainie Elis. Igrzyska, które odbywały się pod egidą Elejczyków, możemy śledzić od r. 776 prz. Chr., są jednak o wiele starsze. Okręg przeznaczony na kult i igrzyska obejmował wiele budynków, pięknych gajów i parków, oraz wiele dzieł sztuki. Punktem centralnym była t. zw. Altis, święty okręg otoczony murem, z wielkim ołtarzem Zeusa. Wpobliżu znajdowało się Heraion, świątynia dorycka poświęcona Herze, świątynia Pelopsa i sławna świątynia Zeusa Olimpijskiego (Olympieion), zbudowana przez Elejczyków na pamiątkę zwycięstwa odniesionego w walce z Pisatis (ok. 450 prz. Chr.). Był to dorycki peripter, zbudowany przez Libona, prawie tak wielki jak Partenon w Atenach; po bokach znajdowało się sześć metop z białego marmuru, przedstawiających prace Heraklesa (ob. tabl. Grecka sztuka, 3); zachodni fronton przedstawiał walkę Lapitów i Centaurów, wschodni przygotowania do walki o pierwszeństwo między Pelopsem i Oinomaosem. We wnętrzu znajdował się olbrzymich rozmiarów posąg siedzącego na tronie Zeusa, arcydzieło Fidjasza, ze złota i kości słoniowej. Wpobliżu Opistodomu rosła dzika oliwka, z której chłopcy złotemi nożami ścinali gałązki na wieńce dla zwycięzców. Między świątynią Zeusa, a wielkim ołtarzem pokazywano prastarą kolumnę z drzewa, pokrytą dachem, jako pozostałość z domu Oinomaosa. W Altis odkopano i rozpoznano: w płn. zach. stronie poświęcone Herze Prytaneion, w którem odbywały się przyjęcia dla zwycięzców, na płd. stąd Philippeion, wzniesione przez Filipa Macedońskiego po bitwie pod Cheroneją, i w płd. stronie Altis buleuterion, gdzie sędziowie odbywali swoje posiedzenia. Dla pomieszczenia licznych darów wotywnych, miało w Altis 12 miast swoje skarbce. Poza Altis znajdowały się stadjon i hippodrom wpobliżu świątyni Demetry. Mieszkania dla zawodników mieściły się przy gymnazjonie. Liczne inne budowle zawierały pomieszczenia uczestników igrzysk, personelu świątyni i służyły do celów gospodarskich. Po zniesieniu igrzysk olimpijskich (ob.), opustoszała Olimpja; zniszczyły ją grabieże, trzęsienia ziemi, wylewy Alfejosu, tak że zniknęła bez śladu z powierzchni ziemi. Ernest Curtius podjął wykopaliska w 1875, a prowadził je do r. 1881. Znalezione zabytki umieszczone są w specjalnie zbudowanem w O. muzeum.

Olimpjada, u starożytnych Greków okres 4-letni, jaki dzielił jedne igrzyska olimpijskie od następnych. Erę tę zapoczątkowały igrzyska urządzone w lipcu 776 r. przed Chr., a zakończyła o. z r. 293 lub 393 po Chr. Ob. Olimpijskie igrzyska.

Olimpjada, córka władcy Molossów, Neoptolemosa, w 357 prz. Chr. żona Filipa Macedońskiego, 356 matka Aleksandra Wielkiego. Piękna i mądra, lecz chciwa władzy, popadła w podejrzenie o współudział w zamordowaniu męża, który się z nią rozstał (336). Podczas zamieszania po śmierci Aleksandra 319, wzięła pod opiekę swego wnuka Aleksandra, syna Roksany i kazała wymordować wszystkich opozycyjnych członków rodziny królewskiej. Dlatego obległ ją Kassander w Pydnie, głodem zmusił do kapitulacji, a zgromadzenie wojskowe skazało ją na śmierć (316).

Olimpjusz, święty, biskup Ouene w Tracji, w IV. w. po Chr., zwalczał arjan, którzy swemi intrygami skłonili cesarza Konstansa do skazania O. na śmierć.

Olinda, dawna stolica stanu Pernambuco (Brazylja), nad morzem, wpobliżu Recife z 58.239 mieszk. i znacznym handlem. O. założył w 1534 Duarte Coelho Pereira.

Olinowanie okrętu składa się z następujących rodzajów lin konopnych: 2—18 zwojów przędzy dla kabli daje linę, 18—50 zwojów t. zw. kardel, 3 splecione kardele przywięź, 4 t. zw. uwięź, większa ilość splecionych kardeli t. zw. linę kablową. Różne te rodzaje lin okrętowych mają obwód 3—50 cm i są napojone terem.

Olint, najznaczniejsza z greckich kolonij na Chalcydyce, w 480 prz. Chr. zdobyty przez Kserksesa i skolonizowany przez Chalcydyjczyków z Torony. Potem założył O. związek sąsiednich miast pod swoją hegemonją, lecz oblężony w 382 przez Spartę, zmuszony został w 379 do poddania się. W 375 był O. członkiem 2-go attyckiego związku morskiego. Podczas sporu z Macedonją ociągali się Ateńczycy z nadesłaniem pomocy O., mimo, iż Demostenes swemi t. zw. mowami olintyjskiemi zachęcał ich do tego; w 348 Filip zdobył i zburzył O. Ruiny na wschód od Ai-Mama.

Oliphant Margaret, z domu Wilson, powieściopisarka ang., (1828—1897), odznaczająca się głównie pełnemi humoru obrazami szkockiego i angielskiego życia wiejskiego. Ważniejsze: „Passages in the Life of Mrs Margaret Maitland of Sunnyside" (1849), „Chronicles of Carlingford" (1862—65, tu najlepsze jej opowiadanie „Salem Chapel" 1863), „The Beleaguered City" (1879). Niektóre jej utwory są w przekładzie polskim.

Olita (lit. Alytus), miasto powiat. na Litwie, nad Niemnem, przy kolei: Orany—Marjampol z 6.322 mieszk. i handlem zbożem. Przed 1795 była O. ośrodkiem ekonomji królewskiej.

Oliva (O. de Jerez), miasto w prow. Badajoz (Hiszpanja), wpobliżu granicy Portugalji z 9.798 mieszk. i tkactwem.

Oliva Fernán Pérez de, hiszpański filozof moralności, (1494—1531), wykładał na uniwersytecie w Rzymie i Paryżu, był nauczycielem Filipa II. hiszpańskiego. Jego „Diálogo de la dignidad del hombre" jest pierwszym klasycznym przykładem dydaktycznej prozy w literaturze hiszpańskiej. O. tłumaczył też na język hiszpański dzieła pisarzy greckich.

G. Olivárez.

Olivárez Gaspar de Guzmán, ks., hiszp. mąż stanu, (1587—1645), wszechwładny minister Filipa IV., usiłował wskrzesić potęgę Hiszpanji. Zwalczał lenistwo i zbytek wśród ludności, popierał rzemiosło i handel, usiłował ulepszyć administrację; w polityce zagranicznej wznowił wojnę z Holandją i popierał Habsburgów austrjackich. Z powodu surowości wobec szlachty i ucisku podatkowego został 1643 usunięty z dworu.

Oliveira Fernão, gramatyk portugalski, (1507—1581), prześladowany przez inkwizycję jako protestant. Nap. „Gramática da lingua portuguêsa" (1536) i „Fabrica das Nãos" (1555).

Oliveira Martins Joaquim Pedro de, historyk portugalski, (1845—1894); główne dzieła: „Os Lusiadas; ensaio sobre Camões" (1872), „Historia de Portugal" (1879), „Os filhos de D. João I." (1891) i in.

Olivella maura.

Olivella Sw. (Oliva Brug., zagłębka), tropikalny ślimak o skorupce podobnej do oliwki. Zagłębka maurytańska (O. maura L.) ma ciemną, połyskującą skorupkę, która dochodzi 5 cm długości.

Oliwenit, minerał, wodny arsenian miedzi, występujący w rombowych kryształach izomorfowych z adaminem i libetenitem i w kulistych agregatach barwy oliwkowo-zielonawej lub brunatnej (Kornwalja, Niżnij Tagił).

Olivenza, miasto okręg. w prow. Badajoz (Hiszpanja), na pograniczu Portugalji z 11.649 mieszk.

Olivetanus Pierre Robert, teolog protest., (1506—1538), jako nauczyciel wydał francuski przekład biblji (1535), który był podstawą późniejszych wydań genewskich.

Olivi Petrus Johannis, franciszkanin, (1248—1298), rzecznik t. zw. spirituales; pisał dzieła treści filozoficznej, ascetycznej i dogmatycznej. Pisma jego zostały potępione przez papieży.

Olivier, bohater podań średniowiecznych, towarzysz bojów i przygód Rolanda.

Olivier, 1. Ludwig Heinrich Ferdinand, pedagog szwajcarski, (1759—1815), 1781 nauczyciel w Dessau, działalność pedagogiczną rozwinął w Niemczech i Szwajcarji, stworzył metodę dla nauki czytania i pisania (m. Lautier). Napisał: „Die Kunst, Lesen und Rechtschreiben zu lehren..." (1801), „Über den Wert guter, natürlicher Unterrichtsmethoden" (1802).

2. Ferdinand, malarz i grafik niemiecki, (1785—1841), pozostający pod wpływem nazarenistów, profesor szkoły w Monachjum. Znane są jego krajobrazy.

3. Juste, szwajcarsko-franc. pisarz i poeta, (1807—1876), autor „Chansons lointaines" (1847) oraz nowel: „M Argent et ses compagnons d'aventure" (1850), „Deux nouvelles" (1854), „Luze Léonard" (1856), „Le pré aux noisettes" (1863), „Sentiers de montagnes" (1875) i in. „Oeuvres choisies" (1879, 2 t.). O. i jego żona pozostawali w bliskich stosunkach z Mickiewiczem, czego ślady w ich korespondencji.

Oliwa, płynny tłuszcz, wyciśnięty z dojrzałych owoców drzewa oliwnego (Olea europaea). Najdelikatniejsza, t. zw. dziewicza wydobywana jest przez słaby nacisk prasy na owoce. Silniejszy nacisk prasy, wywarty na pozostałość po odpłynięciu o. dziewiczej, daje drugą sortę, t. zw. o. prowancką. Następnie zwilża się wytłoki gorącą wodą i wyciska trzecią sortę, najgorszą, ale nadającą się jeszcze do spożycia. Resztki tłuszczu ekstrahuje się z wytłoków przy pomocy dwusiarczku węgla. Tak wydobyty olej nazywa się o. sulfurową i służy tylko do celów technicznych, głównie do natłuszczania wełny przy przędzeniu i do wyrobu mydeł. O. jadalna ma zielonawo-żółtą lub złocisto-żółtą barwę. W stanie świeżym ma łagodny smak i zapach, lecz łatwo jełczeje. Przy +2° ścina się na białą maść. Najlepszą o. produkuje płd. Francja. Poza tem produkują o. Włochy, Grecja, Hiszpanja, Dalmacja i francuskie kolonje płn.-afrykańskie. — Do Polski sprowadza się ok. 3.500 kwintali rocznie.

Oliwa (niem. Oliva), dawniej miasteczko (13.000 mieszk.), obecnie (od 1920) przedmieście Gdańska, u stóp Karlsbergu (107 m), przy kolei do Sopotu (4 km) i Gdyni (13 km), 3 km od

wybrzeża Bałtyku. W latach 1178—1832 istniało tu słynne opactwo cysterskie, w którem wielokrotnie gościli królowie polscy, tu też zawarto 3 maja 1660 pokój ze Szwecją, w którym Polska zrzekła się większej części Inflant i uznała suwerenność Prus Książęcych. Wspaniały kościół i budynek poklasztorny zawierają wiele pamiątek polskich.

Oliwetanie (łac. Congregatio Beatae Mariae Virginis de monte Oliveto), kongregacja zakonu św. Benedykta, założona przez bł. Bernarda Tolomei, w r. 1324 zatwierdzona. Zakon niegdyś bardzo liczny i rozpowszechniony ma obecnie tylko 9 klasztorów. Dom macierzysty znajduje się w Monte Oliveto koło Asciano.

Oliwin (perydot, chryzolit), minerał, będący izomorfową mieszaniną krzemianu magnezu Mg_2SiO_4 i krzemianu żelaza Fe_2SiO_4, występuje w rombowych kryształach słupkowatych lub grubo-tabliczkowych, tworzących niekiedy bliźniaki, — lub w skupieniach ziarnistych barwy żółtawej, brunatnej i czerwonawej. Tw. 6,5—7; c. wł. 3,2—3,6. O. jest istotną lub przypadkową częścią składową niektórych skał wylewnych (bazaltów, melafirów), występuje dalej w gabbrach, pikrytach i innych skałach zasadowych. Podczas przeobrażenia o. przechodzi w serpentyn, przyczem dodatkowemi produktami przeobrażenia są magnetyt, opal, iddingsyt i in.

Przeźroczyste odmiany w kryształach znane z Małej Azji, Brazylji, Egiptu, Cejlonu, pod nazwą chryzolitu używane są jako kamienie ozdobne. Kryształy z Traverselli, zwietrzałe i zawierające wodę otrzymały nazwę wilursytu; kryształy bogate w żelazo z Kaiserstuhl znane są pod nazwą hyalosyderytu.

Oliwinowa skała (dunit — od występowania w górach Nowozelandzkich Dun Mountains, perydotyt od zawartości oliwinu), skała krystaliczno-ziarnista, składająca się z oliwinu jako składnika istotnego, prócz którego zawiera magnetyt, tytanit, chromit, spinel chromowy i in. Spokrewnionemi z tą skałą są: harzburgit, składający się głównie z oliwinu i bronzytu, wehrlit z oliwinem i diopsydem lub augitem, lherzolit z piroksenem rombowym i jednoskośnym obok oliwinu jako składnika głównego. Podczas przeobrażenia skała oliwinowa przechodzi w skałę serpentynową.

Oliwka, owoc oliwnego drzewa (ob.).

Oliwna góra (łac. Mons oliveti, arab. Dżebel el Tûr), miejsce, z którego Chrystus w 40-tym dniu po zmartwychwstaniu miał wstąpić do nieba. Jest to góra na wschód od Jerozolimy, oddzielona od miasta doliną rz. Kidron. Z trzech szczytów, północny dochodzi do wysokości 828 m. Ces. Helena zbudowała tam w 333 r. bazylikę. Obecnie znajduje się tam kaplica mahometańska; wpobliżu kaplicy wznieśli chrześcijanie ołtarze.

Oliwne drzewo (Olea R. Br.) drzewa lub krzewy z rodziny Oleaceae, liście całobrzegie, naprzeciwległe, skórzaste, kwiaty zebrane w grona, owocem pestczak jedno- lub dwunasienny. O. europaea L. dochodzi 6—10 m wysokości, liście wiecznie zielone, spodem pokryte białym kutnerem, drobne, białe kwiatki, owoce zwane oliwkami, najczęściej owalne, rzadziej kuliste, barwy czerwonawej, zielonawej, czarnej, lub fioletowej, zależnie od odmiany, są wielkości jaja gołębiego, miąższ zielonawobiały, smak tłusto-gorzki. O. d. pochodzi ze wschodu, uprawiane w krajach śródziemnomorskich, często zdziczałe w macchi, we wszystkich klimatycznie podobnych okolicach hodowane (Kalifornja, Peru, Chile, Australja i t. d.). Drzewo dochodzi późnej starości, często cierpi na raka. Oliwki zbiera się w Europie od listopada do końca stycznia, surowe zakłada się do słonej wody lub octu. Z dojrzałych owoców i pestek otrzymuje się oliwę (ob.). Drewno o. jest wonne, zielonawo-żółte, z czarnemi żyłkami, przyjmuje piękną politurę. Żywica starych drzew o woni wanilji używana na kadzidła. W starożytności gałązka oliwna była symbolem pokoju, w Grecji wieniec oliwny był najwyższą nagrodą dla zasłużonego obywatela.

Oliwnik, p. Elaeagnus

Oliwkowate, ob. Oleaceae.

Olizar Gustaw (pseud. A. Filipowicz), pisarz polski, (1798—1865), autor dowcipnego „Pomieszania Jarosza Bejły" (1841), gdzie ośmieszał konserwatywne poglądy Henryka Rzewuskiego. Napisał „Pamiętniki" (1798—1865) (wyd. 1892).

Olizarowski Tomasz August, poeta pol., (1811—1879), utalentowany, ale mało samodzielny; z wydanych drukiem utworów najlepsze w „Poezjach" (1836, tu m. i. poemat ukraiński „Zawerucha"), wyd. zbior. (wybór) „Dzieł przez autora Bruna" (1852, 3 t.); napisał też wiele poematów dramatycznych, z których wydał: „Wincentego z Szamotuł" (1850), „Dziewicę Erinu" (1857), „Radę w Chęcinach" (1861), nadto „Teatr dla dzieci i młodzieży" (1873).

Olkieniki, miasteczko w pow. Wilno—Troki, nad rz. Mereczanką, przy kolei: Grodno—Wilno z 680 miesz., papiernią, garbarnią i młynami. W historji polskiej upamiętniły się O. bratobójczą bitwą 2 listop. 1700 między wojskiem Sapiehów z jednej, a szlachtą litewską z Ogińskim, Wiśniowieckim i Pociejem na czele, oburzoną na despotyzm wszechwładnej rodziny Sapiehów. Bitwa zakończyła się zupełnym pogromem wojsk sapieżyńskich.

Olkusz, miasto powiat., w woj. kieleckiem, nad rz. Babą (ob.), przy kolei: Kielce—Strzemieszyce, wśród piaszczystej wyżyny (Jura Krakowska) z 6.667 miesz. Posiada piękny kościół gotycki, 2 gimnazja, tartaki, fabr. wyrobów emaljowanych i kafli. O. (dawniej Ilkusz) słynął już we wczesnem średniowieczu ze swych kopalni ołowiu i srebra i w XIV.—XVI. w. należał do największych miast Małopolski. Wojny szwedzkie i zalanie sztolni w 1674 przez rz. Babę spowodowało zupełny upadek górnictwa w pocz. XVIII. w. w okolicach O. i mimo wysiłków późniejszych kopalnie się nie podniosły; dopiero w końcu XIX. w. rozpoczęto eksploatować bogate jeszcze pokłady rudy galmanu w okolicach miasta.

Powiat O. ma 1.347 km² (w tem 57,6% ról i 23,6% lasów) oraz 136.239 miesz.

Olla (hiszp.), hiszpańska potrawa narodowa, rosół na mięsie i jarzynach. O. podrida (dosłownie „zgniły garnek", także O. española), duszone mięso (w kilku gatunkach), zaprawione korzeniami, i jarzyny; tyle co mieszanina (polski „bigos", franc. pot-pourri).

Olla podrida, ob. Olla.

E. Ollivier.

Ollivier Emile, francuski polityk i historyk, (1825—1913), adwokat, 1857 deputowany, zwolennik polityki Napoleona III., 1870 utworzył rząd liberalny, ustąpił po pierwszych klęskach wojennych. Autor wielkiego dzieła, będącego częściowo apologją Drugiego Cesarstwa: „L'empire libéral; études, récits, souvenirs" (1895—1912, 16 t.).

Olmeca, jedno z plemion pierwotnych Meksyku, zamieszkuje dawny kraj Cuetlaxtlan (koło dzis. Cotaxtla), na płd. od drogi Veracruz-Orizaba; wcześnie przyjęło język i zwyczaje Meksykan.

Olmeda de San José Federico, hiszpański kompozytor, (1865—1909), organista i badacz, napisał 4 symfonje, poematy symfoniczne, kwartet smyczkowy, kompozycje fortepianowe i pieśni.

Olomouc, ob. Ołomuniec.

Oloron (O.-Sainte Marie), miasto okręg. w depart. Basses-Pyrénées (Francja płd.-zach.), nad Gave d'O. (dopływ rz. Gave de Pau) z 9.584 miesz. Posiada 2 romańskie kościoły, przemysł wełniany i skórny oraz handel.

Olozaga Salustiano, polityk hiszp., (1803—1873), deputowany stronnictwa postępowego, 1843 premjer, 1855 jeden z twórców nowej konstytucji, był kilkakrotnie ambasadorem w Paryżu.

A. Olrik.

Olrik Axel, duński etnograf i badacz starożytności, (1864—1917), od 1913 profesor w Kopenhadze, pracował we wszystkich dziedzinach etnografji i przyczynił się w pierwszym rzędzie do jej przekształtowania w duchu nowoczesnym. Kontynuował Sv. Grundtviga zbiór duńskich Folkeviser, doszedł do poznania prawidłowości twórczości ludowej, założył duński zbiór etnograficzny (1901) i czasopismo: „Danske Studier" (1904), pisał o Ragnarök („Om Ragnarok" 1902), opracował duńską poezję bohaterską (1903—10) i in. Ze spuścizny jego wydaje H. Ellekilde zupełne opracowanie mitologji nordyjskiej („Nordens Gudeverden" od 1927).

Öls, ob. Oleśnica.

Olshausen Theodor, polityk szlezwicko-holsztyński, (1802—1869), był 1848 wybitnym członkiem prowizorycznego rządu szlezwicko-holsztyńskiego, 1851—65 w Ameryce, nap.: „Die Vereinigten Staaten" (1853—55, 3 t.), „Geschichte der Mormonen" (1856) i in.

Olsza, (olcha, Alnus Tourn.), drzewa lub krzewy z rodziny Betulaceae, o liściach jajowato-zaostrzonych, kwiaty jednopłciowe, zebrane w kotki, rosną w 17 gatunkach na półkuli płn. O. czarna (Alnus glutinosa Gaertn.), drzewo, dochodzące 25 m wysokości, o korze ciemnej, łodygach nieowłosionych, za młodu lepkich, dochodzi w Europie do 65° szer. płn., ponadto występuje w płn. Afryce i na Syberji, głównie na brzegach stawów i potoków, tworząc olszyny. Drewno miękkie, świeże żółto-czerwone, po wysuszeniu rdzawo-czerwone, w wodzie wytrzymałe, na lądzie znacznie mniej, używane do budowli wodnych (np. studzien), poza tem na opał. W Polsce na całym niżu, wyjątkowo w reglu karpackim. O. szara (A. incana Moench) o gałązkach zawsze owłosionych, nielepkich, rośnie w całej prawie Europie i płn. Azji, w Polsce w reglu dolnym i krainie uprawy oraz w dolinach rzek karpackich na niżu. Drzewo rozgałęzia się krzewiasto, dochodzi 10 m wysok. Drewno jaśniejsze niż u poprzedniej. Kosa olcha (A. viridis DC) krzew 2—4 m wysokości, rośnie w Alpach, w Polsce występuje w Karpatach wsch. w krainie kosodrzewu. W płd. Europie, głównie w Apeninach, występuje A. cordifolia DC. Leśniczo ważniejsza jest o. czarna, umożliwiająca zalesienie nagich gleb, tworzy warstwę humusową, skutkiem czego często sadzona na ubogich glebach jako pionier.

Olsza, błędna nazwa rz. Olzy (ob.).

Olszanka, prawoboczny dopływ Berezyny Niemnowej, długi 64 km.

Olszewicz, 1. Wacław, prawnik pol., * 1888, studjował we Francji i Belgji; w Polsce odrodzonej urzędnik w Min. Spraw Zagran., od 1924 naczelnik wydziału ekonomicznego tegoż Min. Obecnie dyrektor Bibljoteki T-wa Przyjaciół Nauk na Śląsku. Napisał: „L'évolution de la constitution polonaise" (1912); „Znaczenie gospodarcze Litwy i Białorusi" (1920); „Potęga gospodarcza podstawą politycznej potęgi Polski" (1928) i in.

2. Bolesław, historyk kartografji i geografji, (* 1893), napisał szereg przyczynków z tego zakresu oraz podstawową pracę „Polska kartografja wojskowa. Zarys historyczny" (1921). Jest profesorem W. S. H. w Poznaniu.

K. Olszewski.

Olszewski, 1. Karol, wybitny chemik pols., (1846—1915), w l. 1888—1915 prof. i dyr. zakładu chemicznego Uniw. Jagiell. w Krakowie, członek Polskiej Akad. Um. Pracował głównie nad otrzymywaniem niskich temperatur oraz nad skraplaniem gazów. W r. 1883 otrzymał wraz z prof. Wróblewskim ciekły tlen, następnie azot, tlenek węgla; w dalszym ciągu udało mu się zestalić alkohol i siarczek węglowy. Badania jego doprowadziły do uzyskania temperatury, leżącej poniżej temp. krytycznej powietrza (—140°), co pozwoliło, przy nagłem rozprężaniu oziębionych do powyższej temp. gazów, osiągnąć temp. —240°. Przyrząd, którym O. się posługiwał, oparty był na systemie t. zw. kaskadowym; polegał on na stosowaniu kolejnem coraz energiczniej ziębiących środków, zaczynając od mieszaniny lodu z solą (—21°), a kończąc na wrzącym w próżni etylenem (—160°). Z pośród gazów nie udało mu się skroplić tylko wodoru i helu.

2. Antoni, polityk polski, *1879, studja techniczne ukończył w Petersburgu. W Polsce Odrodzonej od grudnia 1919 do czerwca 1920 minister przemysłu i handlu, od 1921 przewodniczący polskiej delegacji ministerjalnej do spraw repatrjacji i reewakuacji w Moskwie.

Olszowski, 1. Andrzej, pol. mąż stanu, (1621—1677), duchowny, zarządzał kancelarją Jana Kazimierza, 1659 posłował do Frankfurtu n. M., potem do Wiednia, 1661 został biskupem chełmińskim, 1666 podkanclerzym kor. W czasie bezkrólewia 1668/9 napisał broszurę p. t. „Censura candidatorum", w której opowiedział się za kandydaturą piastowską. Jego dziełem był wybór Mich. Wiśniowieckiego, za którego panowania kierował polityką państwową. Zwolennik Austrji, doprowadził do małżeństwa króla z arcyks. Eleonorą, przyczyniając się przez to do wybuchu wojny z Turcją. 1674 został prymasem i złożył mniejszą pieczęć. Wybitny mówca i kaznodzieja, ogłosił szereg pism.

2. Kazimierz, dyplomata pols., *1875, po ukończeniu studjów prawniczych adwokat przysięgły. Od 1919 ekspert w Paryżu dla spraw reperacyj ekonomicznych i finansowych, od 1921 pełnomocnik do rokowań z Niemcami, od czerwca 1923 poseł nadzwyczajny w Berlinie, od lipca 1928 poseł w Angorze. Napisał: „Polski bank miejski" (1917) i in.

Olsztyn, 1. osada miejska w pow. Częstochowa (woj. kieleckie), przy kolei: Częstochowa—Kielce z 887 mieszk. Kopalnia szpatu i ruiny zamku z XIV. w., w którym Kazimierz W-ki uwięził Maćka Borkowica. Miastem jest O. od 1488, zamek był zrujnowany już w końcu XVIII. w.; 2. ob. Allenstein.

Olsztynek (niem. Hohenstein), miasto w Prusach Wsch., w pow. Ostród (Mazowsze pruskie), przy kolei: Olsztyn—Nidbork z 2.723 mieszk.

Olta, ob. Aluta.

Olten, miasto okręg. w kantonie Solury (Szwajcarja), przy kolei: Bazylea—Lucerna z 11.560 mieszk. Posiada muzeum, przemysł maszynowy, skórny i handel.

Oltenja, ob. Wołoszczyzna Mała.

Oltmans Jan Frederik, pisarz holend., (1806—1854), obok Jacoba van Lennep inicjator holend. powieści histor., pisał pod pseud. J. van den Hage: „Het Slot Loevestein in 1570" (1834), „De schaapherder" (1838), „Het huis van het zeewijf benevens verspreide verhalen" (1854). Wyd. zbior. 1883—84, VIII. wyd. 1893, 7 t.

Olwid, pseudonim Hulewicza Witolda (ob.).

Olwiopol, ob. Pierwomajsk.

Olybrius Anicius, zachodnio-rzymski cesarz, od marca do października 472, dostał się na tron za poparciem partji Rицimera.

Olympia, stolica stanu Waszyngton (Ameryka płn.), nad cieśn. Puget z 7.795 mieszk. Fabr. konserw i przemysł drzewny.

Olympic Range (Olympia Mountains), góry na półwyspie Olympus (Olympia) w stanie Waszyngton, stanowiące odnogę gór przybrzeżnych w zach. Ameryce płn., a sięgające w szczycie Mount Olympus do 2.485 m wysokości. Góry są pokryte nieprzebytemi puszczami, trudno dostępne, mało znane.

Olympieion, świątynia Zeusa, ob. Ateny; Olimpja.

Olympiodoros, grecki historyk z Teb w Egipcie, opisał, jako kontynuator Eunapiosa, dzieje zachodnio-rzymskiego cesarstwa 407—425; wyciąg u Focjusza.

Olympionikes, zwycięzca w igrzyskach olimpijskich.

Olympos, 1. śpiewak i flecista we frygijskich podaniach; 2. Wynalazca aulodji, ob. Nomos) około 700 prz. Chr.

Olyphant, miasto w Pensylwanji (Stany Zjedn. Am. Płn.), nad Lackawanna River z 10.236 mieszk. (w tem 1.000 Polaków) i kopalniami węgla.

Olza, prawoboczny dopływ Odry na Śląsku Cieszyńskim, długi 83 km. Wypływa w Beskidzie Zach. wpobliżu źródeł Wisły, tworzy na znacznym odcinku (koło Cieszyna) granicę Polski i Czechosłowacji, a uchodzi poniżej Bogumina.

Ołomuniec (czesk. Olomouc, niem. Olmütz), stolica żupy na Morawach (Czechosłowacja), nad rz. Morawą, przy kolei: Praga—Przerów, posiada po wcieleniu szeregu przedmieść 57.206 mieszk. Z zabytków wymienić trzeba gotycką katedrę z XIV. w., kościół Św. Maurycego z XI—XII. w. oraz gotycki ratusz ze słynnym zegarem na wysokiej (78 m) wieży, a z zakładów naukowych fakultet teologiczny, 2 wielkie biblioteki i 3 muzea. Poza tem posiada miasto znaczny przemysł metalurgiczny, skórny, drzewny, mleczarski i piwowarski.

O., stara stolica Moraw, był ok. 1050 ośrodkiem dzielnicowego księstewka; prawo niemieckie otrzymał przed 1250. W 1306 zamordowano tu króla Wacława III. Od 1063 posiadało miasto biskupstwo (od 1777 arcybiskupstwo).

Ołowiana biel, ob. Biel ołowiana, Ołowiane farby.

Ołowiana folja, cienka blacha do pakowania tytoniu i wyrobów gumowych.

Ołowiane farby, chemiczne związki ołowiu, używane w malarstwie i pokostnictwie. Największe znaczenie posiada biel ołowiana, zasadowy węglan ołowiu $2PbCO_3 + Pb(OH)_2$, najwydatniejsza ze wszystkich białych farb, potrzebująca mało pokostu i szybko schnąca, jednak czerniejąca w atmosferze, zawierającej siarkowodór. Wyrabiana jest na wielką skalę kilku sposobami. Najstarszy jest t. zw. sposób holenderski, polegający na tem, że płyty ołowiane zanurza się do garnków glinianych, napełnionych octem i przykrywa fermentującemi materjałami, np. nawozem końskim lub garbnicą. Tworzy się zasadowy octan ołowiu, który pod wpływem bezwodnika węglowego, wydobywającego się z fermentujących materjałów, zamienia się na zasadowy węglan. Najczęściej stosowany w przemyśle jest t. zw. sposób karyntyjski: płyty ołowiane wiesza się na drewnianych listwach, w murowanych, zamkniętych komorach, do których wprowadza się pary kwasu octowego, gazy z paleniska, zawierające bezwodnik węglowy i powietrze. W temp. 40°—50° trwa proces rozkładu ok. 2 miesiące. Jednorazowy ładunek komory wynosi około 10.000 kg ołowiu.

Najczystsza biel ołowiana zwie się kremską, pośledniejsze gatunki t. zw. biel wenecka, holenderska, hamburska zmieszane są z bielą barytową. — Przez wyprażenie bieli ołowianej otrzymuje się czerwoną farbę malarską, t. zw. minję Pb_3O_4. Tanią minję, służącą do powlekania przedmiotów żelaznych, otrzymuje się przez wyprażenie glejty PbO.

Ołowianka żeglarska, przyrząd do mierzenia głębokości morza. W najprostszej formie składa się z bloku ołowianego, zawieszonego na linie. Zależnie od mierzonych głębokości waży taki blok od 6—50 kg. Uskutecznianie pomiarów wielkich głębokości, bez zatrzymywania biegu okrętu, umożliwia t. zw. o. patentowa, skonstruowana na tej zasadzie, że ciśnienie równa się w każdej głębokości ciężarowi cisnącego słupa wody + 1 atm. Składa się ona z kalibrowanej rury szklanej, u góry zamkniętej i pociągniętej wewnątrz warstwą chromianu srebrowego. Gdy obciążona rura opada na dno, woda morska ścieśnia powietrze w niej zamknięte i wdziera się do środka, barwiąc przytem sól srebrową na żółto. Wysokość barwnego słupa odczytana na skali odpowiada pewnej głębokości. W ostatnich czasach skonstruowano akustyczne przyrządy do mierzenia głębokości. Zasada polega na tem, że głos rozchodzi się w wodzie z szybkością 1500 m/sek i odbity od dna morskiego wraca z tą samą szybkością na powierzchnię, jako echo. Pocisk, wyrzucony z okrętu ścieśnionem powietrzem, wybucha przy zetknięciu z powierzchnią wody. Mikrofon, połączony z czasomierzem, odnotowuje czas od wybuchu do powrotu echa.

Ołowiany papier, to samo co ołowiana folja (ob.) lub także papier, napojony solami ołowiu, używany w pracowni chemicznej do wykrywania siarkowodoru.

Ołowica, ob. Ołowiem zatrucie.

Ołowiem zatrucie (saturnismus, ołowica). Ostre z. o. powstaje po zażyciu rozpuszczalnych soli ołowiu. Objawy: bóle żołądka, wymioty, porażenia, nawet śmierć. Leczenie: opróżnienie żołądka, mleko, substancje śluzowe. Przewlekłe z. o. jest częstsze i ważniejsze, powstaje wskutek długotrwałego pobierania z pokarmem soli ołowiu lub wskutek zawodowego stykania się z środkami, zawierającemi ołów (malarze, drukarze). Charakterystyczne objawy: czarny rąbek na dziąsłach, zwykle rozpulchnionych będących w stanie zapalnym, kolka, która łączy się z zaparciem stolca, tętno jest twarde i małe, bóle występują w stawach, także porażenie nerwów, które najczęściej przejawia się w porażeniu mięśni wyprostnych przedramienia, czasem występuje epilepsja ołowicza, która zawsze prowadzi do śmierci. Zwykle towarzyszy z. o. przewlekłemu anemja, czasem dna ołowicza. Leczenie: usunięcie przyczyny i objawowe. Wskazana zmiana zawodu.

Ołowioryt, ręcznie rytowane czcionki drukarskie z ozdobnemi literami, winjetami i t. p.

Ołowiu lanie (greck. molibdenomancja), praktykowany zwłaszcza w noc św. Andrzeja zwyczaj przepowiadania z kształtów odlewu, powstałego przez wylanie roztopionego ołowiu do wody.

Ołowiu octan, ob. Ołowiu sole.

Ołowiu sole. W związkach swych występuje ołów jako pierwiastek 2- i 4-wartościowy. Najliczniejsze i najtrwalsze sole wywodzą się od ołowiu dwuwartościowego. Otrzymuje się je przez rozpuszczenie tlenków w odpowiednich kwasach lub też drogą wymiany podwójnej. Rozpuszczalne, jak azotan, octan posiadają smak słodki, ściągający; na organizm ludzki działają trująco.

Octan ołowiawy otrzymuje się działaniem kwasu octowego na glejtę. Tworzy ciało bezbarwne, krystaliczne, używany przy fabrykacji farb ołowianych i pokostu. Chlorek ołowiawy strąca się w postaci białego osadu za dodaniem roztworu chlorku sodu do roztworu soli ołowiawej. Występujące w naturze zasadowe chlorki o. otrzymuje się działaniem mleka wapiennego na gorący roztwór chlorku ołowiawego lub przez ogrzewanie glejty z salmjakiem. W pierwszym wypadku otrzymuje się biel ołowianą Pattinsona, farbę używaną do powlekania przedmiotów, w drugim, farbę malarską, t. zw. żółcień mineralną. Jako farba znalazł również zastosowanie zasadowy chromian ołowiu, t. zw. żółcień chromowa. Normalny węglan ołowiu $PbCO_3$, występuje w przyrodzie jako ruda ołowiana biała. Z roztworów soli ołowiawych strącają węglany alkaliczne zasadowe węglany ołowiu, z których najważn. biel ołowiana ceniona farba ma-

larska. Mieszanina krzemianu i siarczanu ołowiu, otrzymywana zapomocą prażenia kwasu krzemowego z galeną, służy jako farba malarska. Podwójne krzemiany ołowiu wchodzą w skład szkła ołowiowego (flintu), glazur, emalij i t. p. Siarczan ołowiu $PbSO_4$ występuje w przyrodzie jako minerał anglezyt. Powstaje m. i. przy prażeniu galeny, po dodaniu kwasu siarkowego do roztworów soli ołowiawych i t. d. W wodzie rozpuszcza się b. trudno. W mieszaninie z innemi związkami ołowiu bywa używany jako farba malarska. Zasadowy siarczan $2PbSO_4 \cdot PbO$ znalazł zastosowanie jako farba, t. zw. *biel ołowiana sublimowana*.

Ołowiu stopy. Niewielkie już dodatki innych metali podwyższają temperaturę topnienia i twardość ołowiu, zmieniając również i inne jego własności. Domieszka 0,2—0,8% *arsenu*, czyni ołów kruchym. Stopy z *barem i wapniem* (1—3%) używane są jako metale łożyskowe. St. z *miedzią* służą do wyrobu blachy. W technice znalazły nadto zastosowanie st. o. z 8—10% zawartością kadmu, manganu i (4%) sodu lub magnezu. Dodatek miedzi czyni stop mniej kruchym, a bardziej twardym, cyna podnosi odporność s. o. na działanie czynników chemicznych.

Ołowiu tlenki, związki ołowiu z tlenem, z których poznano sześć Pb_2O, PbO, Pb_5O_7, Pb_2O_3, Pb_3O_4, PbO_2. Do ważniejszych należą:

Tlenek ołowiawy PbO (glejta) powstaje na powierzchni ołowiu metalicznego przy stapianiu w powietrzu. Jest to żółty lub czerwonawy proszek, rozpuszcza się łatwo w kwasach i zasadach, tworząc sole ołowiawe wzgl. ołowiny. Znalazł zastosowanie przy fabrykacji szkła, glazur, pokostów, plastrów, kitów i t. d.

Minja Pb_3O_4 powstaje w postaci czerwonego proszku przy ogrzewaniu na powietrzu tlenku lub węglanu ołowiawego do 430°. Technicznie otrzymuje się m. działaniem mieszaniny pary wodnej i powietrza na stopiony ołów i następne ogrzewanie do czerwonego żaru. Służy do wyrobu szkła ołowianego, a w mieszaninie z pokostem jako farba czerwona do powlekania przedmiotów żelaznych.

Tlenek ołowiowy PbO_2 (*dwutlenek o.*) można otrzymać z minji. Tworzy proszek barwy brunatnej. Łatwo odszczepia tlen i dlatego znajduje zastosowanie jako środek utleniający. Używa się go do oczyszczania alkoholu, przy fabrykacji zapałek i t. d.

Wodorotlenek ołowiawy $Pb(OH)_2$, powstaje za dodaniem wodorotlenku sodowego do roztworu soli ołowiawej. Powstały osad rozpuszcza się w nadmiarze ługu, przyczem tworzy się rozpuszczalny ołowin sodowy.

Wodorotlenek ołowiowy (kw. ortoołowiowy $Pb(OH)_4$, jest nietrwały i rozpada się odrazu na wodę i dwutlenek ołowiu.

Ołów (Plumbum) Pb, metaliczny pierwiastek chemiczny, rozpowszechniony w przyrodzie wyłącznie w postaci związków. Do najważniejszych kruszców o. należą: *błyszcz ołowiu* (*galena*) PbS, cerusyt $PbCO_3$, *anglezyt* $PbSO_4$ oraz *krokoit* $PbCrO_4$. O. przedstawia się jako metal szaroniebieski, o mocnym połysku metalicznym; w powietrzu jednak bardzo szybko pokrywa się warstwą tlenku i staje się matowym. Gęstość 11,39, temp. topn. 327°, t. wrz. 1600°. Jest b. miękki, daje się wyciągać w druty i walcować na blachę. Ogrzewany w powietrzu do 300° utlenia się na minję (ob. Ołowiu tlenki). Opiera się działaniu wody czystej destylowanej, natomiast rozpuszcza się znacznie w wodzie, zawierającej dwutlenek węgla i sole metali alkalicznych. Łatwo rozpuszcza się w rozcieńczonym kwasie azotowym, stęż. solnym i siarkowym. W związkach występuje o. jako pierwiastek dwu- i czterowartościowy (ob. Ołowiu sole i O. tlenki). O. surowy t. zw. *hutniczy* zawiera w postaci zanieczyszczeń cały szereg rozmaitych pierwiastków jak miedź, cynk, nikiel, żelazo, bizmut, cynę, antymon, arsen, często również srebro (ob. niżej Otrzymywanie i oczyszczanie o.). Zastosowanie znajduje zarówno czysty o., jak i jego stopy, tlenki oraz sole. Czysty o. służy do wyrobu rozmaitych aparatów i sprzętów, do budowy komór ołowianych, wyrobu rur, płyt akumulatorowych, retort, zalewania haków i klamr w kamieniach i t. d. Wszystkie związki o. należą do silnych trucizn, dlatego też istnieje cały szereg przepisów i ograniczeń, zarówno w zakresie fabrykacji, jak i stosowalności o.

O. znany był już w starożytności; używano go w Egipcie, Indjach, Grecji i t. d. Na wielkie rozmiary rozwinęła się produkcja o. u Rzymian; używano go w starożytności do wyrobu rur wodociągowych, naczyń, kul pociskowych i in.

Otrzymywanie i oczyszczanie o. Ołów otrzymuje się w technice wyłącznie na drodze suchej. Wydobywa się go głównie z galeny, rzadziej z węglanu o., według trzech rozmaitych metod: przez prażenie i wzajemne oddziaływanie na siebie produktów prażenia, 2. przez prażenie a następnie redukcję, 3. metodą strącania. Pierwsza z nich polega na częściowem wyprażeniu galeny, przyczem pewna jej część przemienia się na tlenek i siarczan. Następnie podnosi się temperaturę i przez mieszanie z rudą niezmienioną wywołuje wzajemną reakcję siarczku, tlenku i siarczanu o. O. wydziela się w postaci metalu stopionego, siarka i tlen uchodzą jako dwutlenek siarki SO_2. Niezmieniony siarczan i tlenek redukuje się niekiedy zapom. węgla. Druga metoda polega na wyprażaniu rud i następującej redukcji. Rudę poddaje się prażeniu w t. zw. prażakach szuflowych; ulatniające się w czasie prażenia wielkie ilości pyłu lotnego, zawierające srebro (0,02%), arszenik (40—50%), ołów (10—25%), antymon i t. d. chwyta się w odpowiednio urządzonych zagęszczalnikach. Wyprażoną rudę miesza się następnie z koksem i wytapia w piecach szybowych.

Metoda strącania polega na ogrzewaniu galeny z odpadkami żelaznemi lub rudami żelaznemi i węglem. Żelazo przechodzi w siarczek żelaza i zbiera się na powierzchni stopionego o. Metoda ta wymaga jednak galeny wolnej prawie od domieszki siarczków obcych metali.

Otrzymany zapomocą powyższych metod o. nosi nazwę o. *hutniczego*. Zawiera on cały szereg zanieczyszczeń w postaci obcych metali jak np. miedzi, cynku, niklu, żelaza, bizmutu, cyny, antymonu, a także siarki i arsenu. Miedź usuwa się zapom. procesu odtapiania w piecach płomiennych; miedź stopiona z niewielką ilością ołowiu pozostaje na trzonie pieca, o. zaś spływa do czerpaka. Oprócz miedzi dają się w ten sposób usunąć zanieczyszczenia kobaltu, niklu, arsenu i siarki. Najczęściej jednak stosuje się elektrolityczną metodę oczyszczania o. hutniczego. O. odlewa się w płyty, zanurza w roztworze kwasu fluorokrzemowego i łączy z dodatnim biegunem dynamomaszyny. Przy elektrolizie miedź, antymon, bizmut, arsen, srebro i złoto pozostają wraz z niewielką ilością o. w postaci szkieletu u anody, cynk, kobalt, nikiel natomiast pozostają w roztworze. Srebro wydobywa się z o. hutniczego metodą Parkesa (ob. Srebro).

Ołów twardy, stop ołowiu, zawierający 7—25% antymonu. Zastosowanie: czcionki, łożyska, wentyle, pociski.

Ołówki do pisania wyrabia się z grafitu z dodatkiem 0,8—1,6% gliny. Rozdrobniony i oczyszczony przez szlamowanie grafit miele się na miałki proszek, miesza ze szlamowaną gliną i przeciska w stanie zwilżonym przez wąskie rurki. Uzyskuje się w ten sposób wstęgę, którą tnie się na słupki, suszy i wypala bez dostępu powietrza. Na oprawę przygotowuje się deseczki grubości połowy o., w których żłobi się rowki na pomieszczenie 4—6 słupków grafitowych. Słupki te wkleja się w dolną deseczkę, nakleja następnie deseczkę górną, poczem całość rozcina się na 4—6 o., które się ostatecznie hebluje i polituruje. Najlepsze o. otrzymują oprawę z drewna cedrowego, tańsze z jaworowego, olszowego lub grabowego. Twardość o. oznacza się liczbami 1—5 najtwardsze lub odpowiedniemi literami H dla twardych, F dla średnich, B dla miękkich sort. Nazwa o. pochodzi stąd, że w średnich wiekach używano do pisania sztabek ołowianych. W dzisiejszej formie weszły o. w użycie z początkiem XIX. w. T. zw. o. atramentowe składają się z gliny, środka lepiącego (np. gumy arabskiej) i barwnika smołowcowego.

Ołtarz (łac. alta ara), wzniesienie dla składania ofiar i wypełniania obrzędów. U Greków i Rzymian stawiano kamienne o. przed świątyniami, w gajach świętych i t. d.; były one różnie dekorowane. Żydzi przed zbudowaniem świątyni Salomona w Jerozolimie stawiali o. ofiarne na wzgórzach. — Kościół katolicki zasadniczo utrzymał typ stołu Wieczerzy Pańskiej; od VI. w. po Chr. łączy się z nim grób męczennika (confessio), wskutek czego wytwarza się stopniowo potrzeba zwiększania ilości o. Rozróżniamy w kościołach katolickich o. *główny*, stojący w chórze kościoła, zawierający wizerunek świętego, którego wezwanie nosi dany kościół, i o. *boczne* w nawach i kaplicach. O. *katolicki* składa się z podstawy (stipes), płyty górnej (mensa), w której znajdują się otwory na relikwje, dokumenty poświęcenia lub t. p., część przednią zdobi antependium; mensa bywa nakrywana obrusem (palla, mappa). Nad o. wznosiły się dawniej relikwiarze, później wizerunki świętych, i ta górna część o. rozwinęła się w epoce gotyku w skomplikowane nieraz w formach poliptyki, malowane lub rzeźbione, składające się z predelli (ob.), właściwego obrazu i nasady ofiarnej. W epoce renesansu znikają o. szafkowe, budowa o. staje się prostszą, w baroku znowu pojawiają się bogate rozczłonkowania i powstają liczne bogate o., nieraz z bardzo kosztownych materjałów. Kościoły protestanckie zatrzymały formę o. katolickiego, reformowane wróciły do formy stołu. *Ołtarzyki ruchome*, podróżne i t. d. w małej formie, różnie zdobione, zawierają również relikwje.

Ołtarz (Ara), gwiazdozbiór płd.

Ołtarza sakrament, komunja św., hostja przenajświętsza w kościele kat.

Ołtarzowe sprzęty, naczynia używane przy funkcjach liturg., szczególnie przy mszy św.: kielich, patena, puszka, ampułki, także monstrancja, krzyż, obrus ołtarzowy.

Ołtuszewski Władysław, lekarz pols., (1855—1922), założył w Warszawie zakład leczniczy dla zboczeń mowy, autor licznych prac z fizjologji i patologji mowy.

Ołyka, miasto w pow. Łuck (woj. wołyńskie), przy ujściu Miłowiczki do Putylówki, 9 km od kolei: Kowel—Równe z 4.333 mieszk. Browar, młyn motor., tartak oraz handel zbożem i drzewem. Starożytne to miasto było od 1589 ośrodkiem ordynacji ołyckiej ks. Radziwiłłów. Z czasów dawnej świetności posiada O. kościół kat. z 1640 i ruiny zamku z XVI w. We wrześniu 1915 i czerwcu 1916 toczyły się pod O. zacięte walki między Austrjakami i Rosjanami.

Om, mistyczny symbol Wedy, wszechświata, a potem bóstw hinduskich; słowo powstałe prawdopodobnie ze samogłoski połączonej z dźwiękiem nosowym, okrzyku wydawanego przy składaniu ofiar.

Om (*ohm*), międzynarodowa jednostka oporu elektrycznego. Jest to opór słupa rtęci o masie 14,4521 gr, a o długości 1,063 m w temperaturze 0° C.

Om, dopływ Irtysza na Syberji, długi 770 km (na 470 km żeglowny). Wypływa z bagien Wasiuga, a uchodzi pod Omskiem. Główny dopływ: *Tortas*.

Omagra (greck.), ból dnowy barku.

Omagua (Kampewa), osiadłe plemię Tupi (ob.), ze wsch. Peru, uprawiające bawełnę i kukurydzę. Dosyć rozwinięta kultura O. wykazuje wpływy peruwiańskie.

Omaha, plemię Dakotów w rezerwatach Nebraski, zamieszkuje lepianki i namioty, trudni się uprawą roli i polowaniem. Ich kultura była przesycona ideami religijno-mistycznemi.

Omaha, miasto w stanie Nebraska (Ameryka płn.), na zach. brzegu Missouri, naprzeciw Council Bluffs, ma 219.200 mieszk. (7.000 Polaków). Miasto będące jednym z najważniejszych węzłów kolejowych i ośrodków gospodarczych obszarów prerjowych, posiada uniwersytet (od 1909), kolegjum medyczne, wielką bibljotekę oraz znaczny przemysł (maszynowy, spirytusowy, mięsny) i handel produktami rolnictwa i bydłem. O. zostało założone 1854.

Omajadzi, ród arabski, jego przywódca *Abu Sufjân* dowodził Koreiszytami w walce z Mahometem, 630 poddał mu się. Syn jego *Moâ-*

wija został 661 kalifem, którą to godność utrzymało się w rodzie do 749. Prześladowaniom Abbasydów uszedł Abder Rahmân i założył 756 dynastję O. w Kordobie, gdzie panowali do 1031.

Omalgia (greck.), ból barku.

Omamy, ob. Halucynacja.

Oman, roślina, ob. Inula.

Oman, sułtanat w płd.-wsch. Arabji, stojący pod protektoratem Anglji z 150.900 km² i ok. 500.000 mieszk. Obejmuje pas nadbrzeżny nad zatoką Perską (na wsch. od półwyspu El-Katr), cieśniną Ormuz i zatoką O. (620 km długa, 320 km szeroka i do 3.694 m głęboka) oraz część wybrzeża płd. Arabji, aż po zatokę Merbat na zach. O. dzieli się na 9. prawie niezależnych prowincyj z szejkami na czele. Kraj przecinają góry fałdowe (Dżebel Achdar, 3.020 m), oddzielone zapadliskiem cieśn. Ormuz od gór płd. Persji. Klimat jest gorący (średnia roczna temperatura 20.7°) i suchy (opadów rocznie 125 mm).

Ludność składa się z Arabów (87%), Beludżów, Persów, Hindusów i i. W 15% są to wędrowni pasterze, 30% mieszkańcy miast trudniący się handlem i rybołówstwem, a reszta rolnicy (w oazach). Wywozi się daktyle, ryby, osły, perły, skóry, rodzynki i i. Skarby kopalne (miedź, ołów, siarka) są niewyzyskiwane. Stolicą i głównym portem jest Maskat, inne ważniejsze porty: Sur i Sohar.

Oman, Sir Charles William Chadwick, historyk ang., * 1860, 1905 prof. w Oxfordzie, 1917—1921 prezes Royal Historical Society, nap.: „A History of Greece" (1888), „A History of Europe 476—918" (1893), „A History of the Art of War in the Middle Ages" (1898), „A History of the Peninsular War 1807—12" (1902—22, 6 t.), „The Great Revolt of 1381" (1906), „History of England before the Norman Conquest" (1910) i in.

Omar I. Ibnal-Ch'attab, drugi kalif, († 644), od 616 zwolennik Mahometa, został niebawem jego prawą ręką, towarzyszył mu do Medyny, przeprowadził 632 wybór Abu Bekra na kalifa i wywierał za jego rządów silny wpływ. Jako kalif (634—644) przestrzegał surowo przepisów nowej wiary, stworzył zarząd oparty na organizacji militarnej, wprowadził mahometańską rachubę czasu (ob. Hedżra). Wodzowie jego zdobyli Syrję, Persję i Egipt.

Omar (-i) Khajjam (arab. „fabrykant namiotów", prawdopodobnie nazwisko rodowe), znakomity perski matematyk, fizyk, astronom i poeta (ok. 1017—1123), słynny na cały świat, jako autor dowcipnych, śmiałych, nieraz cynicznych czterowierszy (rubâ'iyât, l. poj. rubâ'i), w których wydrwił różne filozoficzne i teologiczne prądy swego czasu, zwłaszcza ortodoksyjne. Od r. 1859 przekładano je wielokrotnie na języki europejskie, m. i. na franc. Nicolas (1867), na angiel. Fitz Gerald (1859), Heron Allen (1898), na niem. Friedrich Rosen (1909, V. wyd. 1922), na polski (w wyjątkach) J. A. Święcicki, Fr. Ks. Pusłowski, Ant. Lange, M. Wolska, M. Pawlikowski, Konrad Libicki (1921).

Omara meczet (Kubbet es-Sachra), ob. Jerozolima.

Omarlicowate (Silphidae), rodzina chrząszczy, żyjących głównie w strefie umiarkowanej. W niebezpieczeństwie wydzielają cuchnącą ciecz. Żywią się gnijącemi substancjami (do których często składają jaja), owadami i ślimakami. Larwa omarlicy czarnej (Silpha atrata Leach.) zwierzchu błyszcząco-czarna, od spodu biała, podobnie jak i larwa S. opaca L. wyrządzają znaczne szkody w plantacjach buraków. Z innych przedstawicieli należy wymienić: grabarza (Necrophorus vespillo L.).

Omasus, ob. Księgi.

Omate, wulkan w peruwiańskich Kordyljerach zach., wysoki ok. 5.600 m.

Ombay (Alor), jedna z wysp Sundajskich, należąca do holend. rezydentury Timor z 2.347 km² i ok. 200.000 mieszk. Razem z okolicznemi wysepkami tworzy O. grupę Alor (3.100 km²).

Ombiliczny punkt, punkt powierzchni, dla którego indykatrysa jest kołem, np. każdy punkt na kuli.

Ombla, ob. Rjeka.

Ombos (Omboi), dwa miasta w starożytnym Egipcie: 1. dziś. Kôm Ombo, poniżej pierwszej katarakty Nilu, ze wspaniałą (z epoki Ptolomeuszów) podwójną świątynią bogów Horusa i Sobeka; 2. dziś. Nb-t, nawprost Koptos, między Keneh i Luksor, miejsce kultu boga Set, odkopane 1896 przez Flinders Petrie.

Ombrés (franc., z ombrer, „cieniować"), oznacza rozlewne farbowanie cieniowane, stosowane na przędzy, tkaninie i tapetach. Np. na tkaninie uzyskuje się efekty cieniowane w ten sposób, że przeciąga się tkaninę ponad szeregiem rozstawionych walców, obciągniętych wełnianą materją, które przy obrocie zanurzają się dolną połową w kotle z farbą. Walce drukują na tkaninie barwne pasy, które dzięki wsiąkalności tkaniny rozlewają się na brzegach.

Ombrofilne rośliny, rośliny, występujące w klimacie o obfitych opadach; ombrofoby, rośliny, unikające okolic bogatych w opady.

Ombrometr (greck.), pluwjometr, deszczomierz, przyrząd do pomiaru opadów atmosferycznych. Jest jednym z najstarszych przyrządów meteorologicznych, używany jeszcze w IV wieku przed Chr. w Indjach, a dzisiejszy kształt przyrządu nie różni się od tego, jaki nadano mu w XV. w. w Korei. P. Meteorologiczne przyrządy.

Omdlenie (greck. synkope), chorobliwe wyłączenie czynności mózgu, przez co znika świadomość, zdolność odbierania wrażeń oraz zdolność poruszania mięśni. Omdlenie poprzedza zawrót głowy, migotanie przed oczyma. Podczas o. oddech i tętno słabną, ręce i nogi stają się zimne, pot występuje na czole. O. może trwać kilka sekund do kilku minut; może być wywołane przez silne wzruszenie, jak lęk, uciecha, ból, także przez wstrząs mózgu, utratę krwi.

Leczenie: ułożenie chorego głową na dół, środki podniecające (czarna kawa, alkohol).

Omdurman, osada na lewym brzegu Nilu, poniżej miejsca, w którym Nil Biały łączy się z Niebieskim, ongiś stolica państwa Mahdiego, ma 78.624 mieszk. Ob. Chartum.

O'Meara Barry Edward, lekarz ang. (1780—1836), 1815—18 lekarz Napoleona I. na wyspie św. Heleny; ogłosił dziennik: „Napoleon in Exile" (1822).

Omega (Ω), ob. O. — W fizyce jednostka oporu elektrycznego 1 Ω = 1 om.

Omega-mgławica, w gwiazdozbiorze Strzelca, należy do mgławic nieregularnych; nazwa pochodzi od kształtu, zbliżonego do greckiej litery.

Omen (łac.), pomyślna lub niepomyślna wróżba, u Rzymian przedewszystkiem wyraz, wymówiony przypadkiem, przyjęty przez słuchacza jako przepowiednia. Ob. Nomen et omen.

Omentum, ob. Sieć (w anatomji).

Omer Pasza

Omer Pasza, generał turecki, (1806—1871), z pochodzenia Chorwat, nazw. Michał Latas, przeszedłszy na islam został oficerem, pokonał 1846 zbuntowanych Kurdów, 1848—50 był gubernatorem Bośni, walczył pomyślnie w wojnie krymskiej, następnie przeciw Czarnogórcom, 1867 na Krecie, 1868—69 minister wojny.

Omfacyt, minerał, p. Augit.

Omfacytowa skała, p. Eklogit.

Omfalos (greck., „pępek") stożkowaty blok marmurowy w świątyni Apollina w Delfach, uchodził w starożytności za środek ziemi.

Omi, święta góra Chin w zach. Szeczuanie (3.350 m).

Omikron (o, „o małe"), w alfabecie greckim krótkie, zamknięte o.

Omladina („młodzież"), 1. tajne stowarzyszenie serbskie, działające od 1848 w duchu zjednoczenia i niepodległości narodu serbskiego, zwracało się zarówno przeciw Węgrom, jak absolutystycznym rządom w Serbji. — 2. Tajne stowarzyszenie czeskie, złożone przeważnie z studentów i młodych robotników, o charakterze patrjotyczno-socjalistycznym. 1894 stanęło w Pradze przed sądem 76 jego członków za działalność antypaństwową, sam związek został rozwiązany.

Omlet (franc. Omelette), ciasto z jaj z mąką lub bez; może być napełnione owocami, mięsem i t. p.

Ommatofory, oczka, siedzące na krótkich lub długich stylikach, częste u raków (podophthalmata), niektórych ślimaków i larw ryb.

Omne nimium nocet, łac. przysłowie: „wszystko co nad miarę szkodzi", co za dużo, to niezdrowo; ob. Ne quid nimis.

Omne vivum e vivo (łac.), teza postawiona przez Harveya, wedle której wszystko, co żyje, może pochodzić tylko od istot żywych.

Omnes eodem cogimur (łac. „wszyscy musimy w to samo miejsce", t. zn. zstąpić do Orku), cytat z Horacjusza „Od" II. 3, 25.

Omnia ad (in) majorem Dei gloriam (łac. O. A. M. D. G), „wszystko na większą chwałę Boga", dewiza zakonu jezuitów.

Omnia mea mecum porto (łac.), „cały mój dobytek z sobą noszę", filozoficzne powiedzenie Biasa; według tego zatytułował Mat. Claudius zbiór swych pism: „Asmus omnia secum portans" („Asmus, który cały swój dobytek z sobą nosi").

Omnia vincit Amor (łac.), „wszystko zwycięża bóg miłości" (miłość), cytat z Wergiljusza „Eklog", 10, 69.

Omnibus (łac., „dla wszystkich"), wielosiedzeniowy pojazd najemny, konny lub motorowy.

Omnipotens (łac.), wszechwładny; omnipotencja, wszechwładza.

Omnis cellula e cellula (łac.), zdanie, wypowiedziane przez Rudolfa Virchowa: komórka może powstać tylko z komórki.

Omnis nucleus e nucleo (łac.), teza Oskara Hertwiga, wedle której każde jądro żywej komórki powstaje z jądra komórkowego.

Omnivora (wszystkożerne), p. Pożywienie zwierząt.

Omo, rzeka w krainie Kaffa (Abisynja), długa ok. 600 m, uchodzi jako Nianam do jez. Rudolfa.

Omocznia (greck. allantois), jedna z błon, otaczających jaje płodowe gadów, ptaków i ssaków; powstaje ona jako pęcherzykowate wypuklenie jelita zarodka, rozprzestrzenia się obficie unaczynioną warstwą zewnętrzną na błonie jaja płodowego, tworząc z nią kosmówkę (chorion), której kosmki, wrastając w ścianę macicy, wytwarzają łożysko (ob.). O. służy (u gadów i ptaków) do zasilania zarodka tlenem i materjałami odżywczemi, jak również do wymiany produktów przemiany materji między matką a płodem.

Omolon, prawoboczny dopływ Kołymy w republice Jakutów, długi 1.100 km (320 km żeglowny), wypływa na płn.-zach. stokach gór Stanowych.

Omometr (ohmometr), przyrząd, który służy do bezpośredniego odczytywania oporu elektr.

Omophorion (greck.), szeroka, wysadzana klejnotami szarfa, należąca do ornatu cesarza bizantyńskiego, opasująca plecy i opadająca na piersi i do tyłu. W stroju liturgicznym duchownych grecko-katolickich odpowiada pallium duchowieństwa zach.

Omoplatoskopja, metoda przepowiadania pogody z pęknięć wrzuconej do ognia kości łopatkowej zwierząt (zwykle owiec), praktykowana jeszcze obecnie u Lapończyków, Kałmuków, Mongołów, Tungusów, Beduinów i i., a także w Anglji i Niemczech.

Omori Fuzakichi, japoński sejsmolog, (1868—1923), profesor uniwersytetu w Tokio, dyrektor Instytutu Sejsmologicznego i prezydent Komitetu Sejsmolog., wybitny badacz zjawisk, związanych z trzęsieniem ziemi.

Omotepe, czynny wulkan w Nikaragwie, wysoki 1.783 m.

Omphalitis (greck.), zapalenie pępka, ob. Pępek.

Omphalodes Mönch (*ułudka*), roślina, należąca do Borraginaceae, o kwiatach niebieskich lub białych, występuje w ok. 24 gatunkach w płd. i umiarkowanej Europie oraz Azji. O. verna Mönch (*u. wiosenna*), hodowana w ogrodach. — *W Polsce* rośnie dziko O. scorpioides Schrank. (*u. leśna*).

Omphalopsychoi (greck.), tyle co hesychaści (ob.).

Omphalopagus, zrośląk pępkowy, bliźnięta zrośnięte pępkiem.

Omphalophlegmone (greck.), ropienie pępka, ob. Pępek.

Omphalorrhagia (greck.), krwotok pępkowy, ob. Pępek.

Omphalos (greck.), pępek.

Omri, jeden z najwybitniejszych królów izraelskich, 887—877, dostał się na tron wskutek przewrotu państwowego, zawarł pokój z Judą, utrzymywał przyjaźń z Tyrem, podbił Moab, wojował z Aramejczykami.

Omsk, miasto okręg na Syberji, przy ujściu rz. Omu do Irtysza i kolei syberyjskiej, wśród płaszczystej równiny ze 161.475 mieszk. Miasto tworzące ośrodek gospodarczy zach. Syberji posiada port rzeczny, przemysł młynarski i znaczny handel ziemiopłodami. Z zakładów naukowych ma O. akademję rolniczą, instytuty: medyczny i weterynaryjny oraz muzeum. Miasto założone w 1717 było w 1918—19 siedzibą rządu admir. Kołczaka, a w 1919—21 stolicą Syberji.

Omulew, prawoboczny dopływ Narwi, długi 105 km. Wypływa z jeziora O. na Mazowszu pruskiem, płynie później granicą pow. Ostrołęka, Przasnysz i Maków, a uchodzi nawprost Ostrołęki.

Omuta, miasto w okręgu Fukuoka (Japonja) na wyspie Kiusziu z 68.256 mieszk. Ważny port handlowy.

Omyłka (*błąd*, łac. *error*), jest to każdy nieprawdziwy sąd, uważany za prawdziwy. W prawie *cywilnem* błąd zachodzi wtedy, gdy oświadczenie woli różni się od woli rzeczywistej, o czem składający oświadczenie woli nie wie. Rodzaje błędu: 1) błąd w oświadczeniu woli, gdy składający oświadczenie nie chciał złożyć wogóle danego oświadczenia; 2) błąd w określeniu, gdy oświadczeniu nadaje się mylne znaczenie (np. „posiadanie" zamiast „własność"); 3) error in re vel in persona, tj. błąd co do głównego przedmiotu interesu lub co do identyczności kontrahenta; 4) in qualitate, co do własności istotnej rzeczy lub osoby. Na skutek powyższych błędów można pod pewnemi warunkami daną czynność prawną zaczepić. Błąd co do prawa (error iuris) nie uprawnia do zaczepienia czynności prawnej (ignorantia iuris nocet), natomiast błąd co do stosunku prawnego jest postawiony na równi ze zwyczajnym błędem. Błąd w prawie *karnem* wyklucza poczytanie winy, natomiast *nieznajomość przepisów* ustawowych *nie wyklucza karalności przestępcy*.

Ona (Selk'nam), plemię Patagończyków na Isla Grande, r. 1891: ok. 2000, 1923: 260 głów. Myśliwi, rośli i barczyści, znają łuki i strzały, odziewają się skórami.

Onacewicz Ignacy, historyk polski, (1780—1845), 1818 został profesorem uniwersytetu wileńskiego, 1828 aresztowany przez władze rosyjskie, 1835 odzyskał wolność i wyjechał do Petersburga, gdzie spędził resztę życia. Przeważna część jego dzieł pozostała w rękopisie i zaginęła, ukazały się w druku drobniejsze przyczynki, poświęcone przeważnie dziejom Litwy.

Onager, ob. Osioł.

Onan (hebr. Onan), według podania żydowskiego syn Judy, unikający przez wylewanie nasienia obowiązku miłosnego wobec żony zmarłego brata (por. 1. Mojżesza 38, 8—10, ob. Lewirat). — Stąd przez nieporozumienie nazwa onanji.

Onanja, ob. Samogwałt.

Onasandros (fałszywie Onosandros), platończyk w I. w. po Chr., autor dzieła „O obowiązkach wodzów" (wyd. Köchly 1860; z ang. przekładem członków Illinois Greek Club. 1923).

Onatas, rzeźbiarz grecki pierwszej połowy V. w. prz. Chr., najznakomitszy ze szkoły egineckiej, twórca wielu posągów i grup; m. in. wykonał posąg Demeter dla Figalejczyków (bogini miała ciało ludzkie i głowę konia); dla Hierona syrakuzańskiego zrobił grupę wozu i woźnicy, do Pergamonu kolosalny, bronzowy posąg Apollina i wiele in. w różnych miastach greckich. P. Eginecka szkoła.

Onbaszi (tureck., „głowa dziesięciu"), w armji tureckiej podoficer.

Onça (*uncja*), dawna jednostka ciężaru w Portugalji; w Brazylji = 28,69 gr, w Meksyku (onza) = 28,765 gr.

Onchestos, miejscowość w starożytnej Beocji, na płd. od jeziora Kopais, znana ze świątyni Posejdona, przy której obchodzono *onchestje* z wyścigami konnemi.

Oncidium Sw. (*motylnik*), storczyk epifityczny, pochodzący z tropikalnej Ameryki płd. i środkowej, hodowany w europejskich szklarniach (z piękniejszych odmian O. papilio Lindl., O. limminghi Morr.).

W. Oncken.

Oncken, 1. Wilhelm, historyk niem., (1838—1905), prof. w Giessen, poseł do Reichstagu, wydawca wielkiej historji powszechnej, napisał: „Athen und Hellas" (1865—66, 2 t.), „Die Staatslehre des Aristoteles" (1870—75, 2 t.), „Österreich und Preussen im Befreiungskrieg" (1876—1879,

2 t.), „Das Zeitalter Friedrichs d. Gr." (1881—82, 2 t.), „Das Zeitalter der Revolution, des Kaiserreichs und der Befreiungskriege" (1884—86, 2 t.), „Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm" (1890—92, 2 t.).

2. Hermann, historyk niem., * 1869, prof. w Monachjum, w Berlinie, napisał: „Das älteste oldenburgische Lehnsregister" (1893), „Lassalle" (1904), „Rudolf von Bennigsen" (1910, 2 t.), „Historisch-polit. Aufsätze und Reden" (1914, 2 t.), „Deutschlands Weltkrieg und die Deutschamerikaner" (1914), „Die Rheinpolitik Napoleons III. 1863—70 und der Ursprung des Krieges 1870" (1926, 3 t.).

Ondit (franc. „mówi się"), tyle co pogłoska.

Ondříček Franciszek, skrzypek-wirtuoz czeski, (1859—1922), uczeń Massarta w Paryżu, wydał z dr. Mittelmannem metodę gry skrzypcowej na podstawie anatomiczno-fizjologicznej, nadto koncert skrzypcowy i rapsodję orkiestralną.

Ondulacja (franc. ondulation, „ruch falisty"), drganie tonu; falowanie włosów.

Ondyna (Undyna), boginka pogańskich Litwinów, odpowiadająca rusałkom i dziwożonom (ob.). Według wierzeń i opowieści ludowych zamieszkiwała ona dna rzek i wielkich jezior.

Onega, rzeka w Rosji, długa 411 km (żeglowna 149 km), wypływa z jez. Łacza w gub. Wołogda, a uchodzi do *zatoki O.* w płd części morza Białego.

Onega (Oneżskoje Oziero), drugie co do wielkości (po Ładodze) jezioro w Europie, w obwodzie Leningradzkim i w Karelji (Rosja), ma 9.950 km² i jest głębokie do 124 m. Rybne i wysepkami usiane jezioro zamarza średnio 150 dni w roku. Główne dopływy: Wodła, Witegra, Szuja, Suna, Sjennaja i Andoma. Przez rz. Świr odpływają wody O. do jez. Ładogi.

Oneglia, ob. Imperia.

Oneida, jedno z plemion, należących do związku pięciu narodów Irokezów (ob.), na płd. wybrzeżach jez. Ontario.

Oneida, polodowcowe jezioro rynnowe w stanie Nowy Jork ze 199 km², głębokie do 18 m. Rzeka *Oneida River* odwadnia je do Oswego River.

Oneida, miasto w stanie Nowy Jork (Ameryka płn.), nad kanałem Erie i *jeziorem O.* z 10.541 mieszk.

O'Neill Eugene Gladstone, płn.-ameryk. pisarz dramat., * 1888, pierwotnie aktor i dziennikarz, wiele podróżował, wpłynęli nań Joseph Conrad i J. M. Synge, napisał dramaty: „Chris Christopherson" (1919), „Beyond the Horizon" (1920) i i.

Oneiromancja (z greck.), wykładanie snów.

Oneiros, u Greków bóg snu.

Oneonta, miasto w stanie Nowy Jork (Ameryka Płn.), nad rz. Susquehanną z 11.582 mieszk.

Onerva L. (pseud., właśc. *Hilja Madetoja*), poetka i tłumaczka fińska, * 1882, w poezjach (zbiory od 1908), nowelach i powieściach („Mirdja" 1908, „Inari" 1914) łączy głęboką nastrojowość z jasnością stylu.

Onesimus, święci chrześcijańscy: 1. niewolnik z Kolossy, o którym pisze św. Paweł w swoim liście do Filemona. 2. O., biskup w Soissons, † 361.

Onesiphoros, święty, uczeń św. Pawła apostoła (II. Tim. 1, 16 nn.; 4, 19).

Oneskie jezioro, ob. Onega.

Onestep (ang. „jeden krok"), taniec towarzyski w takcie parzystym na 2/4, sprowadzony ok. r. 1910 do Europy z Ameryki, zwiastun jazzu (foxtrott, charleston, black-bottom).

Ongaro Francesco dall', ob. Dall'Ongaro.

Onicza (Onitsa), miasteczko w płd. Nigerji (Afryka), 3 km od Nigru z 18.500 mieszk. i znacznym handlem.

Oniks, ob. Onyks.

Onjati, łańcuch górski we wnętrzu ang. Afryki płd.-zach., na obszarze źródłowym rz. Nosob, wysokie do 2.072 m.

Onkelos, rzekomy autor Targumu O. (ob. Targum). Tłumaczenia pięcioksięgu na aramejski język ludowy, dokonanego w Palestynie w II. w. po Chr., później przerobionego w Babilonie.

Onkologja (greck.), nauka o nowotworach.

Onkotyczne ciśnienie, ciśnienie osmotyczne koloidów (ob.), rozpuszczonych w sokach ustroju.

Onlik (onlyk, „dziesiątka"), turecka moneta = 10 gurusz (piastrów, ob.).

Onobrychis Gärtn. (*sparceta*), roślina motylkowa, zioła lub krzewinki o kwiatach czerwonych, białych, rzadziej żółtych; strąki półkuliste lub okrągławo-ślimakowate, nie otwierające się. O. viciaefolia Scop. (O. sativa Lam., *s. siewna*), pochodzi z Europy płd. i Małej Azji, w w. XVIII. rozprzestrzeniona jako roślina pastewna, obecnie w wielu okolicach zdziczała.

Onolatrja (greck. „cześć osła"), zarzucana Żydom a później także i chrześcijanom przez pogan.

Onomakritos, grecki poeta z Aten, zbierał i fałszował za panowania Pizystratydów wieszczby wyroczni Orfeusza i Muzajosa, pisał także eposy.

Onomarchos, wódz Fokejczyków w 2. (3) wojnie świętej (354), kontynuował walkę przeciw Tebańczykom przy pomocy skarbów zrabowanych w świątyni delfickiej, dwa razy zwyciężył Filipa Macedońskiego, w 352 został pokonany i zabity.

Onomastikon (greck., „spis nazw"), rzeczowy a nie alfabetyczny spis słów, z odpowiedniemi objaśnieniami. Później określano jako o. krótki wierszyk imieninowy.

Onomastyka (greck.), nauka, zajmująca się badaniem nazw i nazwisk.

Onomatologja (greck.), nauka o tworzeniu i znaczeniu imion własnych; także wykaz słów w pewnym porządku.

Onomatopeja (greck.), tworzenie słów według naturalnego brzmienia, np. miauczeć, kukułka; w poezji zastosowanie takich słów lub dźwięków: *onomatopeiczny*, naśladujący dźwięki.

Onon, rzeka we wsch. Azji, długa 980 km. Wypływa w Mongolji, przepływa przez obszar Dalekiego Wschodu i po połączeniu z rz. Ingodą, tworzy rz. Szyłkę.

Onondaga, plemię Irokezów w Stanie New York; wódz ich, Hiawatha (ob.) założył w XVI. w., związek pięciu narodów (ob. Irokezi).

Onondaga, małe jezioro słone w stanie Nowy Jork, wpobliżu Syrakuz, długie 10 km, szerokie 2,5 km.

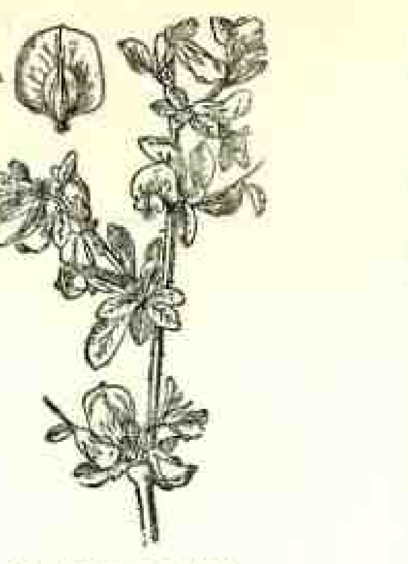

Ononis spinosa. a) kwiat.

Ononis L. (w i l ż y n a), roślina motylkowa, często kolczaste zioła lub krzewy, liście trójlistkowe, przylistki, kwiaty różowe, żółte lub pstre, owocem jajowaty lub równowąski strąk. O. spinosa L. (w. c i e r n i s t a), o kwiatach różowych, rośnie w całej prawie Europie jako chwast na polach uprawnych. Gorzki korzeń (Radix Ononidis) używany jako środek moczopędny.

Onopordon L. (p o p l o c h), roślina, należąca do Compositae, o kwiatach czerwonych, fioletowych lub białych. W całej P o l s c e pospolity O. acanthium L. (p. p o s p o l i t y). Korzeń i łodyga używane były dawniej przeciw chorobie raka.

On revient toujours à ses premiers amours (franc.), zawsze powraca się do pierwszej miłości (odpowiednie przysłowie polskie: „Stara miłość nie rdzewieje"), cytat z Étienne'a tekstu do opery Isouarda „Joconde", po raz pierwszy wystawionej w Paryżu 1814.

Onslow, 1. William, brytyjski polityk, (1853—1911), konserwatysta, 1889—92 gubernator N. Zelandji, 1895—1900 podsekretarz stanu dla Indyj, 1903—05 minister rolnictwa.

2. Richard, syn poprz., * 1876, od 1901 w służbie dyplomatycznej, 1920—21 cywilny lord admiralicji.

Ontario, najlepiej zaludniona prowincja Kanady z 1.054.800 km² i 3.187.000 mieszk. Część płd.-wsch. prowincji tworzy pagórkowaty i żyzny półwysep, zamknięty jeziorami: Erie, Huron i O., zwany „ogrodem Kanady", posiadający k l i m a t o gorących latach i ostrych zimach (Toronto ma średnią roczną temperaturę 6,8°, lipca 19,8°, stycznia —5,3°). Część płn.-zach. prowincji jest naogół mało urodzajna i posiada ostry klimat (styczeń —20°). Z r z e k najważniejsze są: Moose, Albany i Ottawa. L u d n o ś ć trudni się głównie rolnictwem i ogrodnictwem, gospodarką leśną, chowem bydła i górnictwem (złoto, miedź, nikiel, nafta, żelazo, cynk i i.). O. przoduje innym prowincjom Kanady również jeśli chodzi o rozwój przemysłu, zwłaszcza drzewnego, papierowego, mleczarskiego oraz skórnego i maszynowego. Kolei posiada 17.554 km.

Wśród ludności przeważają Anglicy (26.436 Indjan) i protestanci (576.178 katolików). Wielkiemi miastami są: Toronto, Ottawa i Hamilton. Oprócz uniwersytetu w Toronto posiada O. akademję wojskową w Kingston. W 1925/26 r. uczęszczało do 7.105 szkół powszechnych i 422 średnich — 739.674 uczniów. Do Kongresu wysyła O. 24 senatorów i 82 deputowanych. Stolicą i głównym portem jest T o r o n t o.

Anglja podbiła O. w 1763, pierwszą osadę (Kingston) założono w 1782.

Ontario, najdalej ku wsch. wysunięte i najmniejsze z pośród 5 wielkich jezior kanadyjskich, długie 300 km, szer. do 80 km, głęb. do 226 m z 17.000 km² powierzchni i 78.000 km² zlewiska. O. leży 76 m nad poz. morza, a 100 niżej poziomu jez. Erie, z którem łączy je kanał Welland. Płaskie, po części bagniste i lesiste brzegi jeziora obfitują w dobre porty. Zamarza O. jak i inne jeziora w dorzeczu rz. Św. Wawrzyńca, która wypływa z niego przy wyspach Thousend Islands. Fiordowa zatoka Quinte Bai oddziela od kanadyjskiego wybrzeża wyspę Księcia Edwarda. Kanał Oswego łączy O. z rz. Hudson, a kanał Rideau z Ottawą.

Onteniente, miasto okręg. w prow. Walencja (Hiszpanja) z 12.470 mieszk., zabytkowemi budowlami i przemysłem.

Ontogeneza (o n t o g e n j a, z greck., o n t o g e n e t y c z n y r o z w ó j), p. Rozwój w przyrodzie.

Ontologja (z greck. on — byt), nauka o bycie (o tem, co istnieje) jest pierwszą częścią metafizyki. O n t o l o g i c z n y d o w ó d istnienia Boga, ob. Bóg.

Ontong Java, ob. Lorda Howe wyspy.

Onuce (o n u c k i), czworokątne płaty barchanu lub płótna, któremi owija się nogę (zamiast skarpetki czy pończochy). O. chronią stopy od otarcia i ran, dlatego noszą je żołnierze w marszu i t. p.

Onufry, święty, († ok. 400), pustelnik w Tebaidzie (Górny Egipt).

Onus (l. mn. onera, łac.), ciężar. O. fabricae, w p r a w i e k o ś c i e l n e m ciężar utrzymywania i ulepszania budynków kościelnych. O. probandi, ciężar dowodu, t. j. przerzucenie na powoda względnie pozwanego udowodnienia tezy dowodowej. Onera matrimonii, ciężary połączone z utrzymaniem małżeństwa, które zazwyczaj ponosić ma mąż. Onera publica, wszelkiego rodzaju ciężary publiczne (podatki).

Onychia (greck.), zanokcica, zapalenie łożyska paznokcia.

Onychomancja (greck.), przepowiadanie losu i określanie charakteru z paznokci.

Onyks, odmiana chalcedonu, charakteryzująca się naprzemianległością białych lub jasno-szarych i ciemnych warstewek. Właściwy o. (a r a b s k i) posiada tylko białe i czarne warstewki, s a r d o n y k s białe i pomarańczowe, k a r n j o l o n y k s białe i czerwone. O. był kamieniem bardzo cenionym przez starożytnych (wyrabiano z niego kamee i gemmy). Obecnie używany jest zwłaszcza do pieczęci.

Onyx (greck.), paznokieć, pazur, kopyto.

Onza (uncja), dawniej w Hiszpanji, a częściowo obecnie jeszcze w hiszpańskiej Ameryce: 1. waga = 28,76 g, dla klejnotów = 27,96 g; 2. moneta złota po 8 escudos de oro, przy końcu (1786—1848) = 140,72 zł.

Oocyty, komórki jajowe, wydobywające się z oogonium, po przejściu przez procesy t. zw. „dojrzewania" przeobrażają się w jaja zdolne do rozwoju.

Oodeypore, ob. Udaipur.

Oogamja (r o z r ó d o o g a m i c z n y, od greck. „oon" jajo), p. Rozród.

Oogonia (ovogonia, prajaja), komórki jajnika, z których rozwijają się jaja (oocyty).

Ookinet, ob. Malarja.

Oolemma (ovolemma), osłonka, otaczająca komórkę jajową. Ob. Embrjon.

Oolit, skała o strukturze oolitowej (p. Skały).

Oologja (greck.), nauka o jajach.

Oomancja (ooskopja, greck.), przepowiadanie przyszłości z jaj i skorup od jaj, w krajach chrześc. rozpowszechnione zwłaszcza na Wielkanoc.

Ooms Carel, belgijski malarz, (1845—1900), uczeń Akademji antwerpskiej, następnie de Keysera, zwiedził Holandję, Anglję, Niemcy i Włochy. Najważ.: „Protestant z córką czytający biblję" (Bruksela), „Niewinność chroniona przez prawo" (Antwerpja).

Oomycetes, grzyby, należące do pleśniaków.

Oophoritis (greck.), zapalenie jajnika.

Oophoron (greck.), jajnik.

Ooplazma (greck.), p. Jaje.

Oort (N o o r t) Adam van, malarz flamandzki, (1562—1641), nauczyciel Rubensa, malował kompozycje figuralne i portrety. Główne dzieło: „Grosz czynszowy" (Antwerpja, kościół św. Jakóba), inne dzieła O. posiadają muzea w Gandawie, Brukseli, Lille i Valenciennes.

Oosphaera (greck.), tyle co komórka jajowa, np. u glonów.

Oospora, spora, powstająca z oogonium przez zapłodnienie.

Oost, 1. Jakob van, starszy, malarz niderlandzki, (1601—1671), studja odbył we Włoszech (wpływy Carraccich), dalej kształcił się na dziełach Rubensa i van Dycka. Dzieła religijne w kościołach w Brugji, prócz tego malował portrety.

2. Jakob van, młodszy, malarz niderlandzki, syn i uczeń poprzed., (1639—1713), pracował dłuższy czas w Lille, gdzie znajdują się w kościołach jego obrazy religijne, portrety w tamtejszem Muzeum.

Oosterhout, gmina w Płn. Brabancji (Holandja), nad kanałem Wilhelminy, na płn.-wsch. od Bredy z 14.893 mieszk. i przemysłem.

Oosterwyck Maria van, malarka niderlandzka, (1630—1693), malowała kwiaty, owoce i martwe natury (Drezno, Wiedeń i t. d.).

Op. lub **op.** = opus (ob.).

o. p., w księgarstwie angielskiem = out of print, „wyczerpane".

Opactwo, klasztor, stojący pod władzą opata (ob.).

Opady atmosferyczne, wszelkie, zarówno w postaci płynnej, jak i stałej, wydzielanie wody z powietrza z powodu ochładzania się, przyczem atmosfera w miarę oziębiania się przesyca się parą wodną, która skrapla się w postaci r o s y, s z r o n u, s a d z i (okiści), m g ł y, d e s z c z u, ś n i e g u lub g r a d u. Ilość opadów mierzy się deszczomierzem (ombrometr, pluwjometr), przyczem oznacza się w milimetrach wysokość warstwy spadłej wody, która pokryłaby równomiernie całą powierzchnię, gdyby nie wsiąkała do ziemi i nie spływała do rzek.

Opaka, wieś w pow. Drohobycz (woj. lwowskie), nad potokiem O. (do Bystrzycy), 15 km na zach. od Borysławia z 2.277 mieszk. i 3 kopalniami nafty.

Opal, minerał, bezpostaciowa krzemionka z zawartością wody od 1—20%. Jest to typowy minerał koloidalny o postaci naciekowej lub groniastej. Tw. 5,5—6,5, c. wł. 2,1—2,2. Zwykle zabarwiony tlenkami żelaza na żółtawo lub brunatno. Okazy bezbarwne są często spękane drobnemi szczelinkami, co jest powodem interferencji i pięknej gry barw; dzięki tej własności zaliczane bywają o. do kamieni szlachetnych. Z licznych odmian najważniejsze: o. s z l a c h e t n y (ob. tabl. Kamienie szlachetne), odznacza się wspaniałą grą barw (piękne okazy znane są w Czerwenicy na Węgrzech, z Meksyku, Nowej Zelandji, Urugwaju i t. d.), h y a l i t, czyli o. szklisty, bezbarwna i przeźroczysta odmiana o. z bazaltów i andezytów, o. o g n i s t y, t. j. hyalit barwy czerwonawej, h y d r o f a n, o. mętny, który staje się przeźroczysty, gdy nabierze dostateczną ilość wody, o. j a s p i s o w y, zabarwiony na ciemno, o. m l e c z n y, białawy, nieprzeźroczysty i t. d.

O. tworzy nieraz pseudomorfozy po utworach roślinnych (drzewa skamieniałe). G e j z e r y t jest odmianą o., osadzaną z gorących źródeł płn. Ameryki, Islandji, Nowej Zelandji. O. wchodzi również w skład osadów biochemicznych — ziemi okrzemkowej, łupku szlifierskiego i trypli.

Opal, tkanina, odmiana batystu.

Opalenica, miasto w pow. Grodzisk (woj. poznańskie), nad rz. Mogilnicą, przy kolei: Poznań—Zbąszyń i Grodzisk—Lwówek, 37 km na zach. od Poznania z 3.058 mieszk. Cukrownia, garbarnie, młyny i handel ziemiopłodami. Miasto (od ok. 1400) było gniazdem rodziny Opalińskich.

Opalescencja, zjawisko świetlne, występujące w ośrodkach o specjalnej strukturze, sprzyjającej interferencji, t. j. wygasaniu jednych lub wzmocnieniu innych składników światła białego, skąd pochodzi gra światła odbitego w zjawisku o. O. występuje także w przypadku gwałtownych a lokalnych zmian gęstości, np. przy skropleniu gazów wpobliżu ich punktu krytycznego.

Opaliński, 1. Jędrzej, (1540—1593), 1570 marszałek nadw. koronny, 1572 generał wielkopolski, 1573 marszałek w. kor., walczył pod Gdańskiem, wysoce ceniony przez Batorego i mianowany przezeń wykonawcą ostatniej woli, stał się następnie gorliwym stronnikiem Zygmunta III., którego bronił na sejmie inkwizycyjnym 1592 przed atakami opozycji, oraz wrogiem Jana Zamoyskiego.

2. **Łukasz**, syn poprz., (1574—1654), znany z krwawych zatargów z Djabłem Stadnickim, 1629 marszałek nadworny, 1639 wielki koronny, fundator wspaniałego kościoła i klasztoru Bernardynów w Leżajsku.

3. **Piotr**, 1600—1661, waleczny uczestnik bitwy chocimskiej, walk z Szwedami, Kozakami, Moskwą, Rakoczym, wojewoda podlaski, potem podolski i kaliski.

4. **Krzysztof**, polski poeta satyryczny, (ok. 1610—1656), wojewoda poznański, w r. 1655 stronnik szwedzki, wydał Wielkopolskę w ręce Karola Gustawa (kapitulacja pod Ujściem); napisał: „Satyry albo Przestrogi do naprawy rządu i obyczajów w Polszcze należące" (1650, VIII. wyd. 1698, nowsze wyd. 1840 i 1884). Treść swych satyr brał z poetów rzymskich, zwłaszcza z Juwenalisa, doskonale ją jednak dostrajał do stosunków polskich. Nie oszczędzał nikogo, ze złośliwym dowcipem, rubasznym, jędrnym językiem karcił bystro zauważone i śmiało charakteryzowane wady obyczajowe. Do najsilniejszych zaliczają jego satyrę „Na ciężary i opresyją chłopską w Polszcze".

5. **Łukasz**, brat Krzysztofa, pisarz polski, statysta, satyryk i teoretyk poezji, (1612—1662), marszałek izby poselskiej w r. 1638, od 1650 marszałek nadworny; napisał: wybitną rozprawę polityczną „Rozmowa plebana z ziemianinem albo dyszkurs o postanowieniu teraźniejszem Rzpltej polskiej i o sposobie zawierania sejmów" (1641); „Polonia defensa contra Joannem Barclaium" (1648, przekład pol. 1921); satyrę polityczno-obyczajową wierszem „Coś nowego pisanego roku 1652" (potępienie liberum veto, opis ucieczki z pod Piławiec); pierwszą poetykę polską p. t. „Poeta" (pis. ok. 1661, druk. 1788); traktat moralny o obowiązkach „De officiis libri tres" (1659, III. wyd. 1703, w XVIII. w. używany jako podręcznik w szkołach jezuickich.

6. **Jan**, syn Piotra, † 1684, wojewoda brzesko-kujawski. Wsławił się w bojach przeciw Szwedom i Tatarom, był regimentarzem w bitwie chocimskiej 1673.

Opalony Wierch, szczyt (2.116 m) w Tatrach Wysokich, wznoszący się w grzbiecie, który oddziela doliny 5 Stawów Polskich i Roztoki od dolin za Mnichem i Rybiego Potoku.

Opalowe szkło, ozdobne szkło, otrzymane w ten sposób, że do mętnego szkła, które ma stanowić materjał podstawowy, dodaje się podczas topienia szkieł barwnych, które się w niem rozlewają, wywołując cieniowanie o różnem natężeniu barwy.

Opałek Mieczysław, pisarz pol., * 1881, wydał: „Gdy Alkar kochał Eminę" (1924, obrazki z epoki biedermeierowskiej), „Bibljopole lwowscy" (1928), „Stare księgi, stare wina" (1928), „Pamiątki polskie 1914—1917" (3 zesz. 1915—17), „W dworku na Litwie. Z lat dziecinnych J. Piłsudskiego" (1917) i in.

Opancerzenie, osłony stalowe, chroniące przed działaniem pocisków. Stosowane w postaci płyt pancernych wzmacniają przedpiersia dział i pułapy składów i schronów w tychże, utrudniając burzenie i przebicie. O. dział tworzą równocześnie schrony dla obsługi i lawetę, jako wieże ruchome, okręcające się, wzgl. zapadające, zabezpieczone kopułą pancerną, ustawiane bateriami. Stanowiska obserwacyjne i broni przeciwszturmowej mieszczą się w kazamatach lub wieżyczkach, wbudowanych w dzieła. Artylerja polowa, narażona na ostrzeliwanie zbliska, posiada tarcze ochronne na lawetach i jaszczach. Bronie pancerne (czołgi, samochody i pociągi pancerne) posiadają o., chroniące żywotne części kadłuba i umożliwiające obserwację i obsługę broni. O. okrętów wojennych tworzą płyty pancerne na kadłubie lub wewnątrz tegoż.

Opanki.

Opanki, rodzaj obuwia, noszonego w płd.-wsch. Europie: stopy w grubych wełnianych pończochach, owija się kawałkiem skóry, przymocowanym do nóg przy pomocy rzemieni. — Jako o. określa się dziś lekkie, plecione obuwie damskie.

Oparo (Rapa), skalista, bazaltowa wysepka w płd. Polinezji z 42 km² i 240 mieszk. Należy do franc. grupy wysp Tubuai.

Opary, stan atmosfery, przy którym słońce prześwieca przez nią, jako błyszcząca żółta, czasem czerwono-żółta tarcza. Tworzeniu się o. sprzyja obecność dymów.

Opaska, pasek materji bawełnianej, 3—12 cm szeroki, 1—10 m długi, służy w chirurgji do przytrzymania nałożonej na ranę gazy. O. sporządza się też z płótna, flaneli, gumy. O. służy również do przytrzymywania szyn, nałożonych przy złamaniach kończyn. O. można impregnować krochmalem, gipsem celem założenia opatrunków ustalających.

Opat (aram. abba, „ojciec"), tytuł przełożonych tych zakonów, które obowiązuje stabilitas loci, t. j. stałość miejsca zamieszkania. Rozróżnia się abbates regulares (zakonnych) i abbates saeculares, świeckich bez urzędu. O. wykonują w zakonie władzę biskupią i mają prawo do używania mitry, pastorału i pierścienia. Zwykle o. są wyjęci z pod władzy biskupa diecezjalnego. Na czele kilku opactw stoi arcyopat — generalny o.

Opata, rolnicze plemię Pimów w dolinach Sonora i Yaqui w Meksyku płn.

Opatów, miasto powiat. w woj. kieleckiem, nad rz. Opatówką, 12 km od stacji kolej.: Ćmielów (linja Skarżysko—Tarnobrzeg), 29 km na płn.-zach. od Sandomierza, z 8.827 mieszk. (5.462 Żydów). Posiada cukrownię, fabr. produktów chemicznych, wyrobów cementowych, wyrób szczotek oraz handel. Prastara ta osada (pierwotnie Żmigród) posiadała już w XI. w. opactwo (zapewne benedyktyńskie), zamienione później na kolegjatę, przyczem sam O. został nadany biskupom lubuskim, mającym sprawować misje na Rusi. Miastem jest O. od 1282 (ostateczna lokacja w 1348). Ok. 1518 przeszedł O. w posiadanie Szydłowieckich. Po pożarach w 1551, 1751 i 1834 miasto podupadło; z czasów dawnej świetności pozostała tylko wspaniała kolegjata z XII. w. z przepięknemi, renesansowemi nagrobkami Szydłowieckich oraz jedna brama miejska (Warszawska).

Powiat O. obejmujący część lessowej i nadzwyczaj żyznej wyżyny Sandomierskiej, ma 1.653 km² (61,9% ról i 21,3% lasów) oraz 162.600 mieszk.

Opatówek, osada miejska, w pow. Kalisz (woj. łódzkie), nad rz. Pokrzywnicą, 150 m nad poz. morza, przy kolei: Łódź Kaliska—Ostrów Wkpolski z 2.802 mieszk. Fabr. sukna i zabawek oraz handel bydłem. Miastem został O. około 1360 r.

Opatówka, lewoboczny dopływ Wisły, długi 55 km. Wypływa na wsch. stokach Łysogór (góry: Królewska i Książęca) i płynie pod Opatowem.

Opatrunek, służy w chirurgji do zabezpieczenia ran od zewnątrz, do pokrycia ran środkami leczniczemi, oraz do unieruchomienia zranionych części ciała. O. składa się z wewnętrznej części, przylegającej wprost do rany (gaza, wata) oraz z opaski (ob.). Przy stanie zapalnym dookoła rany, używa się o. wilgotnych, przepajając najczęściej watę kwaśną wodą i pokrywając ją ceratką lub t. zw. batystem Billrotha. O. zakłada się ściśle według pewnych reguł, zależnie jaką część ciała ma przykryć. Przy małych ranach używa się o. przylepcowych (plaster). Celem unieruchomienia kończyny (przy złamaniach) używa się o. ustalających, t. zw. gipsowych lub krochmalnych, zależnie od tego, czem przepojona jest opaska. Do unieruchomienia kończyn służą też różne modele szyn, wyrabianych z drzewa, drutu, blachy. O. wyciągowe służą przy złamaniu kości do leczenia przez wyciąganie, celem uniknięcia skrócenia kończyny. Aby wywrzeć pewien ucisk na miejsca chore, np. przy żylakach, używa się do o. opasek elastycznych (trykot, flanela, pończocha gumowa). Ob. też Pomoc w nagłych wypadkach.

Opatrznica, ob. Oenocarpus.

Opawa (czesk. Opava, niem. Troppau), miasto okręg. na Śląsku czeskim (opawskim), nad rz. Oppą, wpobliżu granicy Śląska pruskiego z 33.457 mieszk., przeważnie Niemców. Miasto posiada szereg zabytkowych budowli (gotycki kościół z XV. w. i i.), muzeum oraz znaczny przemysł tekstylny, maszynowy, drzewny, meblowy i i. oraz znaczny handel. Stare to miasto, należało w średniowieczu raz do Śląska, to znów do Moraw. Od XIV. w. było ośrodkiem osobnego księstwa, które po 1742 pozostało wraz z Cieszyńskiem przy Austrji i 1848—1919 tworzyło wraz z Cieszyńskiem kraj koronny Austrji. Księstwo O. miało przed wojną światową 2.864 km² i 322.128 mieszk. Obecnie zostało ono wcielone do Moraw (żupa ostrawsko-morawska). W październiku, listopadzie i grudniu 1820 odbył się w O. zjazd monarchów Austrji, Prus i Rosji, na którym zobowiązano się dbać o utrzymanie stanu, utrwalonego w 1815.

Opcja (z łac.), prawo wyboru; w szczególności prawo wyboru obywatelstwa państwowego (ius optionis), które gwarantuje się w traktacie międzynarodowym mieszkańcom zaanektowanego kraju aż do pewnego ściśle oznaczonego terminu. Najczęściej optujący na rzecz ościennego państwa musi tamże wyemigrować. Opcja męża rozciąga się z reguły na żonę i dzieci. Wedle traktatów międzynarodowych (traktat wersalski z 28. VI. 1919, traktat ryski z 18. III 1921) obywatelom niemieckim względnie rosyjskim, którzy mieli stałe miejsce zamieszkania na terytorjach, przyznanych Polsce, przysługiwało do pewnego czasu prawo o. na rzecz obywatelstwa niemieckiego wzgl. rosyjskiego

Opeć Baltazar, pisarz polski, mieszczanin krakowski z pierwszej pol. XVI. w., autor jednej z pierwszych drukowanych książek polskich: „Żywot Pana Jezu Krysta" (I. wyd. ok. r. 1515 nie dochowało się, II. wyd. 1522, liczne wyd. późniejsze, ostatnie 1884), bardzo w swoim czasie poczytnej przeróbki łacińskiego dzieła św. Bonawentury.

Opera (łac. l. mnoga od opus), „dzieła".

Opera (włosk. „dzieło"), nazwa formy dramatyczno-muzycznej, stworzonej we Włoszech ok. 1600. Nazwę o. wprowadzono we Francji z końcem w. XVII.; pierwotnie zaś o. nazywano „dramma per musica", określając tą nazwą zarówno o. poważną, czyli tragedję muzyczną (opera seria), jak i sceny pastoralne i alegorje mitologiczne (serenata lub festa teatrale). O. jest połączeniem poezji i muzyki: obydwa te czynniki mają się łączyć z sobą organicznie. Źródłem o. jest starogrecka tragedja, która posługiwała się śpiewną recytacją tekstu na tle unisonowego akompanjamentu kitary. Dramatyczne przedstawienia z muzyką odbywały się także w średniowieczu: jako t. zw. misterja i przedstawienia pasyjne, urządzane przez Kościół, na dworach zaś jako sielankowe pastourelles i alegoryczne sceny hołdownicze i t. d. Śpiew misterjów opierał się na melodjach chorału gregorjańskiego, natomiast w dworskich przedstawieniach na wielogłosowych madrygałach. Gdy około r. 1600 w domu hr. Bardiego da Vernio we Florencji grono artystów (t. zw. „camerata", czyli „dilettanti") postanowiło wskrzesić starogrecki dramat, opatrzony muzyką, usunięto z muzyki sztuczny kontrapunkt i wprowadzono melodję, zbliżoną do mowy uczuciowej i podkreślającą znaczenie i rytm słowa poetyckiego. Była to więc deklamacja muzyczna, która stała się podłożem nowego stylu dramatycznego (stile rappresentativo lub recitativo). Taką formę ma pierwsza opera Jacopone Peri'ego „Dafne" (1594 r.). Dla charakterystyki działających osób posługuje się kompozytor śpiewem solowym, czyli monodją, a nie, jak dawniej, wielogłosowym śpiewem chóru; orkiestra, prowadzona akordowo, stanowi podporę harmoniczną śpiewu. Rywal Periego, Giulio Caccini traktuje głos w sposób wirtuozowski w o. „Euridice" (1600). Najwybitniejszym kompozytorem wczesnej o. jest Claudio Monteverdi w Wenecji,

gdzie w r. 1637 powstała pierwsza publiczna scena operowa. „Orfeo" Monteverdiego (1607) posługuje się instrumentami orkiestry jako środkiem ilustracyjnym akcji i dla charakterystyki nastroju. Cavalli i Cesti wyzwalają stopniowo muzykę z jej stanowiska podrzędnego wobec poezji i recytację muzyczną przeobrażają w śpiewną melodję (kantylenę). Ostatecznie zdobyła muzyka przewagę w o.; zwłaszcza o. neapolitańska (A. Scarlatti, Leo, Porpora i in.) kładzie nacisk na piękny śpiew, bel canto, i rozwija wirtuozostwo wokalne (kastraci). O. włoska zdobyła hegemonję w całej Europie: w Anglji narodowy kierunek Purcella (1658—1695) uległ wpływom włoskim (Händel); w Niemczech, zwłaszcza w Wiedniu i na dworach książęcych pielęgnowano niemal wyłącznie o. włoską. Tak samo było w XVII. w. w Polsce, gdzie już za Władysława IV. wykonywano pierwsze o. Tylko Francja stworzyła narodową operę (Académie de musique): Cambert „Pomone" (1671), J. B. Lully „Alceste" (1674) kładą nacisk na poezję i dramatyczny pierwiastek; za ich przykładem idzie J. Ph. Rameau „Hippolyte et Aricie" (1733), wkońcu Chr. W. Gluck „Ifigenja w Aulidzie" (1774). Obok opera seria rozwinęli Włosi o. komiczną, opera buffa (G. B. Pergolese „Serva padrona" 1733), która potem święciła triumfy w twórczości Paesiella, Cimarosy i Rossiniego, a nadto przyczyniła się do powstania francuskiej o. komicznej (Duni, Philidor, Monsigny, Grétry). Syntezą wpływów włoskich i francuskich jest o. największego genjusza muzyki dramatycznej, t. j. W. A. Mozarta. Wiek XIX. stworzył nowy typ o., zw. wielką, bohaterską (Cherubini „Medea" 1797, Spontini „Westalka" 1807 i Meyerbeer „Hugenoci" 1836), która kładzie nacisk na zewnętrzny efekt i przepych wystawy. Romantyzm przyczynił się do stworzenia o. niemieckiej (Spohr „Faust" 1816, K. M. Weber „Wolny Strzelec" 1821, Marschner „Hans Heiling" 1833), aż ostatecznie R. Wagner dokonał przełomowej reformy, przekształcając o. w dramat muzyczny, będący połączeniem wszystkich sztuk pięknych w organiczną całość, w której jednak dramat odgrywa naczelną rolę. Niezależnie od tego rozwija się tradycyjna o. włoska, którą reprezentuje Giuseppe Verdi, we Francji zaś Ch. Gounod („Faust" 1859) i Ambr. Thomas („Mignon" 1866). Pośrednie stanowisko zajmuje we Francji Bizet („Carmen" 1875). O. komiczna (Lortzing, Nicolai) przeobraża się w karykaturę o., czyli operetkę (Hervé, Offenbach, Lecocq, Joh. Strauss syn, Millöcker, Suppé, Lehar, Fall), a ostatecznie w rewję, opartą na pierwiastkach „jazzu". — O. polska jest połączeniem form operowych włoskich i melodyj i rytmów narodowych (Moniuszko, Żeleński); nowsza zaś zużytkowuje zdobycze wagnerowskie i straussowskie (Szymanowski, Ludomir Różycki). Dzieje o. polskiej do Moniuszki napisał Maurycy Karasowski.

Operacja, (z łac.) działanie, np. handlowe, strategiczne, chirurgiczne i t. d. — W matematyce nazwa dla działań dodawania, odejmowania, mnożenia, dzielenia, potęgowania i pierwiastkowania.

W medycynie zabieg, który lekarz (operator) wykonuje na ciele chorego zapomocą narzędzi; w ścisłem słowa znaczeniu zabieg krwawy, który połączony jest z przecinaniem tkanek. O. dwuczasowe, to są takie, gdzie zabieg wykonuje się częściami, z przerwą kilkudniową lub dłuższą. O. plastyczne, przy których brakujące części ciała uzupełnia się częściami z otoczenia, np. nos tworzy się z płatu skóry wziętego z czoła. O. aseptyczne, przy których nacina się tkankę niezakażoną, septyczne, przy których operator styka się z ropą. Sala operacyjna musi być jasna, dobrze ogrzana, musi posiadać ściany oraz urządzenie, dające się łatwo zmywać. Umywalnia z płynącą ciepłą wodą oraz aparaty sterylizacyjne, jakoteż materjał opatrunkowy i narzędzia powinny się znajdować w osobnej ubikacji, obok sali operacyjnej, która służyć też może do przygotowania chorego. (Ob. Chirurgja).

Operacje wojenne (działania wojenne), poruszenia wojsk po wyjściu z podstawy operacyjnej po pewnych linjach (ob. Linja), wedle ustalonego planu. Dążąc do osiągnięcia celu spełniają poszczególne oddziały szereg zadań, staczając walki w obszarze operacyjnym, w wyniku których posuwają się naprzód, cofają, koncentrują, bronią i t. d., zmieniając obszary i kierunki operacji.

Operculum, pokrywa skrzelowa ryb, także płytka, zamykająca skorupkę ślimaków.

Operetka, mała opera o charakterze komicznym, wprowadzająca śpiew i dialog naprzemian. Pierwotna nazwa we Włoszech i Francji: „opera buffa", w Niemczech zaś „Singspiel" (czesk. „spewohra"). Twórcą nowoczesnej o. jest Jacques Offenbach w Paryżu; nadto Audran, Hervé, Lecocq; w Wiedniu F. Suppé, Joh. Strauss, F. Lehar, L. Fall. P. też Opera.

Opętani, t. j. opanowani przez złego ducha lub demona, za czasów Chrystusa określenie chorych, dotkniętych ciężką histerją i t. p. zaburzeniami nerwowemi. Przekonanie, że choroby takie pochodzą od demonów, poparte powagą N. T., przetrwało wśród ludu po dziś dzień, utrzymało się też długo w medycynie.

Ophidia, ob. Węże.

Ophioglossaceae (języcznikowate), rodzina paproci z rzędu Ophioglossales. Protalium długotrwałe, podziemne, bezzieleniowe. Pokolenie zarodnikonośne ma kłącze oraz korzenie. Na wierzchołku wzrostu powstają liście, których część służy do celów rozrodu, część natomiast do asymilacji. Sporangia na brzegu partji zarodnikonośnej, mają ścianę wielokomórkową, otwierającą się rysą poprzeczną lub podłużną. Należą tu następujące rodzaje: Ophioglossum, Botrychium, Helminthostachys i t. d.

Ophioglossum L. (nasięźrzał), paproć z rodziny Ophioglossaceae. Jedyny liść podzielony na część górną zarodnikonośną i dolną płoną. O. vulgatum L. rośnie na łąkach i brzegach lasów w Europie i Azji.

Ophir, czynny wulkan na zach. wybrzeżu Sumatry, wysoki 2 912 m.

Ophir, w Starym Testamencie okolica, z której Salomon sprowadzał przez edomickie porty złoto, kość słoniową i t. p. Przypuszczano, że O. znajduje się w Azji Przedniej lub w Indjach, na wybrzeżu Sofala (Afryka), przy ujściu Indusu lub w płd. Arabji, ostatnio zaś sądzi K. Peters, że O. znajdował się w płd. Afryce, wpobliżu Simbabye.

Ophiuchus (Serpentarius, wężownik), gwiazdozbiór, zawierający t. zw. „Strzałę Barnarda" z największym dotychczas znanym ruchem własnym (10,3 sekund łuku w roku) oraz liczne gromady gwiazd.

Ophiuroidea, p. Wężowidła.

Ophrys L. (dwulistnik), storczyk, rosnący głównie w strefie śródziemnomorskiej. W Polsce O. muscifera Huds. (d. muszy) w Pieninach i na Opolu.

Ophthalmia (greck.), zapalenie oka.

Ophthalmia gonorrhoica (greck.), wiewiór albo tryper oka.

Ophthalmoplegia (greck.), porażenie mięśni ocznych.

Opiata, leki, zawierające makowiec (opjum).

Opie John, malarz angielski, (1761—1807), od r. 1806 profesor Akademji londyńskiej, był znanym, wybitnym portrecistą, malował również kompozycje figuralne i sceny rodzajowe, znajdują się one w muzeach i zbiorach prywatnych angielskich, a także i amerykańskich. Autoportret O. posiada National Portrait Gallery w Londynie.

Opieka, instytucja prawna, polegająca zazwyczaj na ochronie osób pozbawionych ojcowskiej pieczy, a jeszcze małoletnich. Obowiązkiem opiekuna jest starać się o osobę powierzoną jego pieczy i zarządzać jej majątkiem. Do ważności zobowiązań osoby, pod taką pieczą się znajdującej, jest wymagana zgoda opiekuna ewentualnie sądu nadopiekuńczego. — Sprawa o. uregulowana jest odrębnie przez kodeks cywilny austrjacki, niemiecki i napoleoński, obowiązujących w dawnych zaborach. Jednolity kodeks cywilny w opracowaniu. Kwestję stosunków osobistych i opieki reguluje m. i. ustawa z 2 sierpnia 1926 o prawie właściwem dla stosunków prywatnych wewnętrznych (prawie prywatnem międzydzielnicowem).

Opieka nad dziewczętami mieści w sobie dążenia, mające na celu ochronę młodych dziewcząt przed uprowadzeniem. Ochrona wykonywana jest przez Związki kobiet, które mają częstokroć swe ekspozytury na dworcach kolejowych. Przepisy ochronne znajdujemy w prawie karnem w postaci kar za stręczenie do nierządu i za zbrodnie seksualnej natury. Dla ochrony dziewcząt służą także międzynarodowe konwencje dla zwalczania t. zw. handlu żywym towarem.

Opieka nad matką wchodzi w zakres opieki społecznej (ob.). O. nad kobietami ciężarnemi i matkami karmiącemi polega na udzielaniu pomocy lekarskiej i położniczej przed, w czasie i po połogu pracownicom, należącym do kas chorych, nie dłużej niż w ciągu 8 tygodni łącznie. Do tej dziedziny należy też rozporządzenie w sprawie urządzenia i utrzymywania żłóbków dla niemowląt w zakładach pracy (ob. Dziecko). Kobieta w stanie ciąży ma prawo przerwać pracę za złożeniem świadectwa lekarskiego, że spodziewać się można rozwiązania nie później niż za sześć tygodni. — O ochronie pracy kobiet por. Opieka społeczna (Ochrona pracy młodocianych i kobiet).

Opieka nad potomstwem u zwierząt polega na ochronie jaj u zwierząt niższych, noszeniu młodych na ciele lub w ciele (u niektórych zwierząt służą do tego celu komory lęgowe, worki i t. d.), budowaniu gniazd i t. p. Żywieniem młodych zajmuje się samica, samiec lub też niekiedy oboje rodzice. Rzadko o. n. p. zostaje powierzona obcym zwierzętom, jak to ma miejsce np. u kukułki, podrzucającej swe jaja do gniazd innych ptaków. O. n. p. szczególnie wyraźnie występuje u wielu owadów: jedne paraliżują ofiary, by zachować je w stanie żywym dla przyszłego potomstwa, inne składają jaja w upatrzone miejsce, gdzie wylęgające się młode znajdą odrazu dostateczną ilość pokarmu.

Opieka społeczna, zaspokajanie ze środków publicznych niezbędnych potrzeb życiowych osób, które trwale lub chwilowo własnemi środkami materjalnemi lub własną pracą tego uczynić nie mogą, jak niemniej zapobieganie wytworzeniu się stanu wyżej określonego. W zakres o. s. wchodzi o. nad niemowlętami, dziećmi, młodzieżą, ochrona macierzyństwa, o. nad starcami, inwalidami, nieuleczalnie chorymi, bezdomnymi i pomoc instytucjom prywatnym z tym zakresem działania oraz współdziałanie z niemi. Zagadnienie o. s. reguluje w Polsce ustawa ramowa z 1923.

O. nad niemowlętami zajmują się stacje opieki nad matką i dzieckiem. Celem ich walka ze śmiertelnością niemowląt i kontrola nad prawidłowym rozwojem fizycznym dziecka. (P. Dziecko). — Opiekę nad gruźliczo chorymi wykonują przychodnie gruźlicze, posiadające gabinety radjologiczne i lampy kwarcowe oraz własne laboratorja chemiczne, ewent. kontakt z odpowiedniemi laboratorjami. — O. nad repatrjantami obejmuje w szczególności dzieci repatrjowane z Rosji. Prócz tej repatrjacji napływają do Polski dzieci obywateli polskich, kierowane zazwyczaj do gmin przynależności. — O. nad dziećmi, które wymagają specjalnej opieki obejmuje dzieci niewidome, głuchonieme, upośledzone umysłowo i dzieci, które wkroczyły na drogę występku. Przygotowaniem nauczycieli dla szkół specjalnych zajmuje się Państwowy instytut pedagogiki specjalnej w Warszawie. Dziećmi wymienionych typów zajmują się Zakłady rozrzucone po Polsce, np. Państwowy Instytut Głuchoniemych w Warszawie, Zakład dla Głuchoniemych we Lwowie, Łodzi, Międzyrzeczu i w innych miastach, dla ociemniałych Zakłady w Warszawie, Bydgoszczy, Lwowie, Bojanowie pod Lesznem, dla umysłowo upośledzonych w Warszawie, Łodzi, Poznaniu, Bydgoszczy, Lwowie, Wilnie, Krakowie, Lublinie, Kaliszu i Siedlcach. O nieletnich przestępcach, ob. Dziecko. — Ochrona pracy młodocianych i kobiet uregulowana jest ustawą z 2 lipca 1924.

Młodocianymi są w rozumieniu ustawy osoby obojga płci we wieku od lat 15 do ukończonych lat 18. Przyjmowanie do pracy zarobkowej dzieci przed ukończeniem lat 15 jest wzbronione. Zatrudnianie młodocianych i kobiet jest wzbronione w warunkach, w których praca jest szczególnie niebezpieczna lub szkodliwa dla zdrowia, moralności i dobrych obyczajów. Ustawowa ilość pracy dla młodocianych wynosi do 40 godzin tygodniowo, pozostałe sześć godzin przeznaczone na dokształcanie zawodowe. — Ochronie macierzyństwa, ob. Opieka nad matką. — Opiekuńcze Związki komunalne są jednostkami samorządowemi wyższego rzędu dla zadań określonych w ustawie 1923 r. i szczegółowych rozporządzeniach. — Opiekunowie społeczni i Komisje o. s. wprowadzone Rozp. Prezydenta Rzeczypospolitej z marca 1928. Obowiązkiem opiekuna społ. jest inicjatywa i współdziałanie z organami gminnemi w zakresie wykonywania o. s., badanie stosunków osobistych i majątkowych osób, korzystających lub mających korzystać z o. s. i komunikowanie zarządowi gminy swych spostrzeżeń oraz składanie gminnej komisji o. s. przynajmniej raz do roku sprawozdań z działalności. Stanowisko opiekuna społecznego jest honorowe i bezpłatne.

Opiekuńczy duch, ob. Genjusz.

Opieński Henryk, polski kompozytor, dyrygent i muzykolog, * 1870, uczeń d'Indy'ego w Paryżu i H. Urbana w Berlinie, powołany na dyrektora państw. konserwatorjum w Poznaniu, napisał pieśni, kompozycje skrzypcowe, chóry, poematy symfoniczne: „Lilla Weneda", „Zygmunt August i Barbara", opery: „Marja", „Jakób lutnista"; poza tem prace historyczne: o Chopinie, Bekwarku, Paderewskim i Moniuszce, nadto „Dzieje muzyki..." i „La musique polonaise" (Paryż 1918, 1928).

Opierzenie samolotu, kadłuba albo skrzydeł, okrycie rusztowania skrzydeł samolotu, względnie jego kadłuba, przez płótno, dychtę lub też blachy metalowe.

Opikowie, ob. Oskowie.

Opilionidae (tabuńce), rząd pajęczaków o ciele podzielonem na głowotułów i odwłok, przyczem głowotułów jest jednolity, na odwłoku segmentacja wyraźna. Szczękoróżki kleszczowate, nogogłaszczki wydłużone, podobne do nóg chodowych, tylko krótsze. Oddychają tchawkami. Jedna lub dwie pary oczu. Niektóre posiadają gruczoły przędne. Jaja składają w ziemi, rozwój prosty. W Europie reprezentowane w niewielkiej ilości, częste natomiast w Ameryce płd. Z krajowych do najpospolitszych należy kosarz ścienny (ob.).

Opimius Lucius, Rzymianin, pochodzenia plebejskiego, jako konsul w 121 prz. Chr. był przeciwnikiem G. S. Grakcha (ob. 3), jako poseł do Jugurty dał się przekupić 115, został zasądzony 110, umarł na wygnaniu.

Opinion, L', tygodnik bezpartyjny, zawiera przegląd ostatnich zdarzeń, zał. 1908.

Opinja publiczna, czynnik życia publicznego, od najdawniejszych czasów użytkowana przez mężów stanu, którzy starali się ją pozyskać lub poskromić, w epoce przed Rewolucją Francuską stała się jedną z najdonioślejszych sprężyn przewrotów społecznych i politycznych. W XIX. w. jej znaczenie spotęgowało się w miarę demokratyzacji społeczeństw. Dziś, każdy rząd i każde stronnictwo uważa za niezbędne pozyskać sobie o. p. przez umiejętną propagandę (broszury, prasa codzienna, zgromadzenia, afisze etc.).

Opinogóra Górna, wieś w pow. Ciechanów (woj. warszawskie), 7 km od Ciechanowa z 213 mieszk. O. jest ośrodkiem ordynacji hr. Krasińskich. W kaplicy w O. spoczywają zwłoki Zygmunta Krasińskiego.

Opis (babil. Upe), stare babilońskie miasto nad Tygrysem, za czasów greckich jako centrum handlowe straciło znaczenie na rzecz blisko leżącej Seleucji.

Opis (łac. descriptio), zestawienie cech przedmiotu lub zdarzenia w pewnym porządku; jako takie jest o. pierwszem zadaniem nauki i musi poprzedzać objaśnienie. Badacze pozytywistyczni, uważający całkowite objaśnienie za niemożliwe, widzą zasadnicze zadanie wiedzy jedynie w możliwie pełnym o.

Opisthocomidae, rodzina kuraków. Jedyny przedstawiciel: Opisthocomus hoazin A. Müll, zamieszkujący Amerykę płd., ma wierzch ciała brunatny, pod spodem jaśniejszy, wierzch głowy biało-żółty, okolica dzioba czerwona, dziób zakrzywiony. Żywi się pokarmem roślinnym.

Opistodom (greck. „oficyny"), w starogreckich świątyniach (np. Partenon), miejsce poza cellą, przeznaczone najczęściej na skarbiec państwa lub świątyni.

Opisthotonus (greck.), tężec tylny, przegięcie kręgosłupa, szczególnie szyjnego, do tyłu przy zapaleniu opon mózgowych.

M. Opitz.

Opitz Martin, poeta niem., (1597—1639), wiódł życie urozmaicone i pełne przygód w służbie różnych dworów panujących, m. i. (1633) jako Gdańszczanin został sekretarzem i historjografem króla polskiego Władysława IV. i zajmował się badaniem starożytności sarmackich. W literaturze niem. zasłużył się głównie teoretyczną („Buch von der deutschen Poeterey", 1624) działalnością w kierunku podniesienia i rozwoju języka i form poetyckich, wpłynął na następców swemi przepisami metrycznemi; jako poeta, głównie dydaktyczno-refleksyjny, mimo przesadnej chwały u współczesnych, małe ma znaczenie. Przez swoje pochlebstwo i żądzę zaszczytów stał się niesławnym wzorem poetów niem. XVII. w. Pierwsze wyd. zbior. 1625, ostatnie opracowane przez autora 1641.

Opjum (makowiec), wysuszony sok mleczny z niedojrzałych makówek Papaver somniferum. Otrzymuje się na wielką skalę w Indjach Wsch., Persji, Małej Azji, Chinach. Niedojrzałe makówki nacina się powierzchownie i zbiera wypływający sok, następnie suszy i rozsyła w kawałkach od 60—700 gr. Świeże o. jest ciałem miękkiem, lepkiem, łatwo ulega gniciu, po wysuszeniu jest twarde, ziarniste, brunatnoczerwone, ma smak gorzki, dosyć ostry. W skład o. wchodzi woda, cukier, wosk, żywica, białka, barwniki, substancje mineralne oraz 21 alkaloidów (do 33%), z których najważniejsze są: morfina, kodeina, tebaina, papaweryna, narkotyna, narceina. Własności o. jako środka narkotycznego znano już w starożytności. Pod względem charakteru działania zbliża się o. do głównego składnika, morfiny: w pierwszej chwili działa podniecająco, potem uspokajająco i usypiająco. Dzięki temu znalazł dosyć szerokie zastosowanie w lecznictwie, mniejsze jednakowoż niż morfina. W większych dawkach jest trujące, a używane częściej wywołuje zaburzenia nerwowe oraz choroby przewodu pokarmowego. Przy zatruciu o. stosuje się jako środki przeciwdziałające płókanie żołądka, środki przeczyszczające, taninę, silną herbatę lub kawę, atropinę, zimny tusz i t. p. O. posiada również znaczenie jako surowiec do otrzymywania morfiny i innych alkaloidów. Największe jednakowoż zapotrzebowanie o. wykazują środowiska, w których rozpowszechniony jest nałóg zażywania o. wyłącznie jako środka podniecającego i narkotycznego. Uformowane w niewielkie tabletki lub kulki bywa spożywane lub też spalane w specjalnych fajkach. W tej formie zaczęto używać o. po r. 1650 w Chinach. Ze względu na ogromne rozpowszechnienie się tego nałogu zakazał rząd chiński 1820 importu o. z Indyj Wsch. Było to powodem angielsko-chińskiej wojny opjumowej (1842), która zmusiła rząd chiński do cofnięcia zakazu. W Europie doszło do porozumienia w kwestji handlu o. w r. 1912 na konferencji w Hadze. 1924 powołano do życia międzynarodową komisję, która opracowała program walki z handlem o. (także morfiną, heroiną i kokainą); wynikiem tej pracy była konwencja opjumowa (1925), którą ratyfikowano (do 1928) w siedmiu państwach europejskich.

Opladen, miasto w Nadrenji (Niemcy), nad rz. Wupper, przy kolei: Kolonja—Barmen z 13.225 mieszk. oraz przemysłem chemicznym, metalowym, meblowym i handlem.

Opland (do 1919 Kristians), okręg w Norwegji z 25.258 km² i 138.622 mieszk. Stolicą jest Lillehammer.

Opłatanie, np. drutu jedwabiem lub przędzy drutem (np. struny) uskutecznia maszyna, która pracuje na tej zasadzie, że pusta wewnątrz cewka zaopatrzona w szpulkę nici i wodzik nitki obraca się szybko dookoła swej osi, a równocześnie przez jej wnętrze przeciągany jest opłatany drut, względnie przędza.

Opłatek (łac. oblata, „ofiarowanie"), cienkie płaskie krążki (ob. Hostja) lub tabliczki, wypiekane z niekwaszonej mąki pszennej i wody, wywodzące się z żydowskiego placka paschalnego. O. używa się też do zalepiania listu (stąd przysłowie: „z braku laku dobry i opłatek"), jako podkładu do piernika i t. p. W o. zawija się też niesmaczne lekarstwa.

Opłaty i należytości, opłaty pobierane przez władze publiczne od obywateli za używanie publicznych urządzeń, oraz za czynności przez obywateli bezpośrednio spowodowane, celem pokrycia kosztów. Pobierane o. nie powinny przekraczać kosztów z daną czynnością połączonych, w przeciwnym bowiem razie przybierają charakter podatków. W praktyce zalicza się o. do podatków pośrednich. Pobierają je kasy państwowe i gminne (o. fiskalne), notarjusze, adwokaci (koszta sądowe), duchowni i t. d. Wymiary należytości rozróżniamy stałe, zmienne lub ułożone wedle gradacji w stosunku do sumy. Dalej dzielą się n. na ogólne i szczegółowe. Dla ułatwienia pobiera się często o. w stemplach.

Opławek, produkt przejściowy przy otrzymywaniu żelaza spawanego, ob. Żelazo.

Opłucna (pleura), błona surowicza, wyściełająca jamę piersiową i oblekająca płuca; ściana środk. (mediastinum) dzieli ją na 2 worki.

Opłucnej zapalenie (pleuritis), najczęściej na tle gruźliczem, także po przeziębieniu i zapaleniu płuc, zranieniu klatki piersiowej. Rozróżnia się: 1. Z. o. suche, przy którem wytwarzają się na powierzchni opłucnej naloty włóknika, wskutek czego przychodzi do tarcia blaszek opłucnej, co powoduje ból przy oddychaniu; tarcie to daje się wyczuć przy obmacywaniu klatki piersiowej i wysłuchać. 2. Z. o. wysiękowe, przy którem w jamie opłucnej gromadzi się surowiczy płyn (wysięk), uciskający płuco, występują bóle, kaszel oraz duszność. Wysięk może też być ropny lub krwawy. O. z. suche może przejść w wysiękowe. Wysięk może się zupełnie wessać; przy obu rodzajach z. o. mogą się wytworzyć zrosty opłucnowe. Wysięk ropny może przebić do oskrzeli lub dać przetokę na zewnątrz klatki piersiowej. Rokowanie zależy od stanu ogólnego chorego. Leczenie: leżenie w łóżku, okłady wysychające, bańki, środki uśmierzające kaszel. Zawsze trzeba uwzględnić tło chorobowe. Przy z. o. wysiękowem można przez nakłucie odpuścić płyn. O. z. zdarza się też u zwierząt domowych.

Opocznik (Saxicola Bechst.), ptak z rodziny Turdidae (drozdowatych). Drobne ptaszki o długich skrzydłach i nogach, ogon szeroki, dziobek zaostrzony. W całej Europie i znacznej części Azji w okolicach górzystych i kamienistych występuje o. białorzytka (S. oenanthe L.), ptaszek, dochodzący 17 cm wielkości, wierzch popielaty, spód rudawo-płowy, ogon biały z czarnym końcem. W Polsce pospolity, na zimę odlatuje. O. czarnogardlisty (L. plapazina L.), żyje w Europie płd., tylko przypadkowo zalatuje ku płn. Najchętniej przebywa w okolicach górzystych. Żywi się drobnemi owadami. Gniazdo zakłada w szczelinach skalnych, młode wysiaduje sama samica.

Opoczno, miasto powiat. w woj. kieleckiem, nad rz. Drzewiczką, przy kolei: Koluszki—Skar-

żysko z 8.252 mieszk. Posiada przemysł ceramiczny, odlewnię żelaza, hutę szklaną, fabr. spirytualjów i pończoch, młyny, olejarnię, browar oraz wapienniki, kopalnię glinki ogniotrwałej i handel bydłem. Stare to miasto (od XIV. w.) było do 1795 stolicą powiatu w woj. sandomierskiem i posiadało zamek.

P o w i a t O. ma obecnie 1.853 km² (52,6% ról i 27,3% lasów) oraz 122.571 mieszk.

Opodeldok (linimentum saponato-camphoratum), galaretowata masa, składająca się z mydła, kamfory, spirytusu, olejku tymianowego, rozmarynowego i amonjaku, służy do nacierania przy bólach reumatycznych, gośćcowych. Nazwa o. o nieznanem pochodzeniu, znajduje się już u Paracelsusa.

Opoka, skała osadowa, należąca do margli, składająca się z kalcytu, substancyj ilastych, kwarcu i glaukonitu. Kalcyt, który częściowo jest zabarwiony wodorotlenkiem żelaza, występuje przeważnie jako materjał organiczny (resztki gąbek, otwornic i t. p.).

Opolczyk Władysław, ks. śląski, († 1401), władca części ks. opolskiego, pozostawał w bliskiej przyjaźni z Ludwikiem Węgierskim, któremu pomagał w zarządzie państwem, 1372—78 był z jego ramienia namiestnikiem Rusi Czerwonej. Na stanowisku tem podniósł kraj gospodarczo, posunął naprzód kolonizację, stworzył drogi handlowe, popierał kościół katolicki i miasta, pod względem jednak politycznym przygotował przyłączenie Rusi do Węgier. 1378 piastował przez kilka miesięcy godność gubernatora Polski, następnie otrzymał od Ludwika ziemię dobrzyńską i część Kujaw jako lenno. Po śmierci Ludwika popierał na tron polski jego córki, potem był stronnikiem Wilhelma rakuskiego. Poróżniwszy się z Jagiełłą oddał 1392 ziemię dobrzyńską w zastaw Krzyżakom i podał im projekt rozbioru Polski. W wynikłej stąd wojnie stracił posiadłości i znaczenie polityczne i spędził ostatnie lata osamotniony na zamku opolskim.

Opole, w Polsce średniowiecznej nazywano tak małe (czasem i większe) jednostki terytorjalne, których kilka lub kilkanaście, tworzyło obszar kasztelanji (terytorjum grodowe). Organizacja opolna, obejmująca wszystkich wolnych i poddanych, osiadłych na obszarze o. miała charakter gospodarczy i sądowy. Ludność o. spełniała np. pewne świadczenia na rzecz państwa, zobowiązana była do zorganizowania pościgu za złoczyńcami i t. d.

Opole, zach. część wyżyny Podolskiej, sięgająca na wsch. po doliny Złotej Lipy i Koropca, o krajobrazie odmiennym od właściwego Podola. O. wzniesione średnio 350—450 m jest krainą pagórkowatą, gęsto i silnie przez erozję porozcinaną i na znacznych przestrzeniach pokrytą lasami. Dniestr oraz jego dopływy nie tworzą tu jarów, charakterystycznych dla obszaru właściwego Podola, ale płyną dolinami o dnie szerokiem. Z większych miejscowości leżą na O.: Bóbrka, Przemyślany, Mikołajów, Rohatyn, Brzeżany, Żórawno i Halicz (ob. Podole).

Opole (niem. Oppeln), stolica niemieckiego Górnego Śląska, nad rz. Odrą, przy kolei: Wrocław—Racibórz z 41.507 mieszk. (w 1910 — 20% Polaków). Posiada kościół ewang. z XIV w. z grobowcami Piastów opolskich i katolicki z grobowcem ostatniego Piasta Jana oraz zamek piastowski z XIV. w. Poza tem mamy tu muzeum, archiwum oraz fabr. cementu, maszyn, wyrobów tytoniowych, likierów, przemysł drzewny, handel zbożem i bydłem i port rzeczny. Prastary ten gród polskich O p o l a n był 1163—1532 stolicą osobnego księstwa piastowskiego, które obejmowało początkowo cały Górny Śląsk. Od 1922 jest O. stolicą pruskiej prowincji Oberschlesien (ob. Śląsk Górny), obejmującej te obszary dawnej regencji opolskiej, które po 1921 pozostały przy Niemcach. W p o w i e c i e O. w i e ś mieszkało w 1910 r. — 78,2% Polaków.

Opole, osada miejska w pow. Puławy (woj. lubelskie), przy kolei: Nałęczów Wąski—O. z 5.646 mieszk. Cegielnie, cukrownia, garbarnie i handel ziemiopłodami. W XVI. w. było miasto ośrodkiem kalwinizmu.

Opone, koczownicze plemię Karaibów (ob.) w Kolumbji, mieszka w szałasach lub prymitywnych chatach, nosi przepaski z włókien roślinnych, używa łuków i strzał. Na obszarach zamieszkałych przez nich znajdują się rysunki na skałach.

Oponować (łac.), przeciwstawiać się, podnieść sprzeciw; stąd o p o n e n t, przy dawnej formie promocji ten, który atakował tezy promowanego.

Opony mózgowe, ob. Mózg.

Opoponax Koch. (k o s z t y w a ł), roślina baldaszkowa. O. chironium z Europy płd., znane od czasów starożytnych jako roślina lekarska. Korzenie i dolna część łodygi bogate w sok mleczny, twardniejący na powietrzu w gumo-żywicę, zw. g u m ą p a n a k s o w ą, o smaku gorzkim, używaną w lecznictwie oraz w perfumerji, gdzie otrzymuje się z niej olejek eteryczny.

Oporinus Johann (właśc. H e r b s t), szwajcarski uczony i drukarz, (1507—1568), nauczyciel łaciny i greki, założył drukarnię i wydawał liczne poprawne druki, głównie dzieł klasycznych, częściowo z własnemi komentarzami.

Opornica, ob. Elektryczny opór.

Oporność, sprzeciw; w m e d y c y n i e uczucie oporu przy opukiwaniu i obmacywaniu guzów, przy obmacywaniu brzucha podczas zapalenia otrzewnej.

Oporowy termometr. Opór elektryczny metali w większym lub mniejszym stopniu zależy od temperatury. Z tej właściwości korzysta się przy budowie o. t. Jest to przewodnik, zwykle cienki drucik żelazny lub platynowy, izolowany, nawinięty na ceweczkę, osłoniętą płaszczem metalowym, tak że łatwo go zetknąć z ciałem, którego temperaturę chcemy zmierzyć. Wyznaczywszy doświadczalnie średni współczynnik temper. oporu dla danego zakresu temperatur, w obrębie którego mamy dokonywać pomiarów, możemy, w założeniu, że opór zmienia się linjowo z temperaturą, wyliczyć opór dla każdej temperatury, wzgl. mierząc w niej opór, zmierzyć temperaturę. Pomiary o. t. z łatwością pozwalają na pomiar temperatury z dokładnością na 0,01° C.

Oporto, ob. Porto.

Oportunizm (od łac. opportunus, „dogodny, stosowny do okoliczności, w sam czas"), przystosowanie się do chwilowego położenia; o p o r t u n i s t a, człowiek praktyczny, wykorzystujący sposobność; polityk, uprawiający politykę, przystosowaną do warunków dnia.

Oportunizmu zasada, zasada ustawowa w prawie karnem nowoczesnem, wedle której oskarżyciel publiczny ściga przestępstwo, o ile uznaje to za konieczne ze względu na interes publiczny. Przeciwieństwo: z a s a d a l e g a l n o ś c i, wedle której prokurator z o b o w i ą z a n y j e s t do wystąpienia we wszystkich wypadkach działań, sprzeciwiających się prawu.

Opossum, rodzaj torbaczy. W handlu futro d y d e l f a w i r g i n i j s k i e g o (Didelphys marsupialis). Cenniejsze o. australijskie pochodzi z kuzu (Trichosurus vulpecula Kerr.).

Opozycja, przeciwieństwo, opór; w życiu politycznem kierunek, zwalczający system panujący, zwł. rząd, stąd o. parlamentarna, opozycyjne stronnictwa, prasa i t. d.

W f i z j o l o g j i ustawienie jednego lub wielu palców tej samej ręki lub nogi naprzeciw reszty (np. u człowieka kciuk). — W a s t r o n o m j i, ob. Aspekt.

Opór, w d y n a m i c e czynniki hamujące ruch, wyczerpujące energję kinetyczną tegoż. Należą tu o. tarcia, lepkość płynów i t. p. O. e l e k t r y c z n y, ob. Elektryczny opór.

Opóźniony ruch, o p ó ź n i e n i e, p. Ruch.

Opp. = opera, dzieła.

Oppa (Opawa), lewoboczny dopływ Odry, długi 131 km. Wypływa na zboczach Dziadka na Morawach, przyjmuje pod Karniowem Złotą Oppę i tworzy w średnim biegu granicę między Prusami i Czechosłowacją.

Oppeln, ob. Opole.

Oppeln-Bronikowski Friedrich, bar., pisarz niem., * 1873, autor nowel z życia wojskowego („Aus dem Sattel geplaudert" 1908), dobry tłumacz poetów francuskich, wydawca pism Fryderyka W. (1912—14, 12 t.).

Oppenheim, 1. Heinrich Bernhard, niem. polityk i ekonomista, (1819—1880), założył „Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur" (1861—64, 13 t.), zasiadał 1873—77, jako liberalny nacjonalista w sejmie Rzeszy. Napisał: „System des Völkerrechts" (1845, 2 wyd. 1866 i i.). Por. Katedralni socjaliści.

2. Samuel, astronom austrj., * 1857, od 1911 profesor we Wiedniu, od 1917 redaguje „Encyklopädie der mathematischen Wissenschaften". Nap. m. in. „Das Weltbild im Wandel der Zeit" (1906), „Probleme der modernen Astronomie" (1911).

3. Hermann, lekarz niem., (1858—1919), od 1893 profesor w Berlinie. Zajmował się szczególnie chorobami nerwowemi. Nap.: „Lb. der Nervenkrankheiten" (7 wyd. 1923).

4. James, pisarz pln.-ameryk., * 1882, pod wpływem biblji, Whitmana, psychoanalityków Freuda i Junga autor nowel („Pay-Envelopes" 1911) i poezyj („Songs for the New Age" 1914, „The Solitary" 1919 i i.).

Oppenheimer Franz, ekonomista niem., * 1864, od 1919 prof. w Frankfurcie n. M., twórca liberaln. socjalizmu, nap.: „Das Grundgesetz der Marxschen Gesellschaftslehre" (1903), „Der Staat" (1907), „System der Soziologie" (1922—27) i in.

Oppenord (O p p e n o r t) Gilles-Marie, architekt francuski, (1672—1742), uczeń J. H. Mansarda, przebywał kilka lat we Włoszech, gdzie uległ wpływowi dzieł Berniniego i Borrominiego. Po powrocie do Francji wykonał w Paryżu główne ołtarze w kościołach Saint-Germain-des-Prés i w Saint Sulpice (zburzone w czasie rewolucji 1793), dalej dekoracje niektórych sal w Palais Royal i t. d. Był dyrektorem manufaktur królewskich i intendentem królewskich ogrodów; według jego rysunków wykonano cały szereg wzorników dekoracyjnych. Rysunki O. znajdują się w Galerji sztokholmskiej.

Oppersdorff Hans Georg, hr., polityk niem., * 1866, właściciel ziemski na G. Śląsku, od 1907 poseł do Reichstagu, 1919 optował za Polską.

Oppert Jules, orjentalista franc., (1825—1905), 1851 brał udział we francuskiej ekspedycji naukowej do Mezopotamji, w 1854 przedłożył w Institut de France swój system odcyfrowywania asyryjskich napisów klinowych. Jak Rawlinson i Hincks uznał O. obce pochodzenie babilońsko-asyryjskiego pisma klinowego i nazwał język wynalazców tego pisma sumeryjskim. 1857 został profesorem językoznawstwa porównawczego przy bibljotece królewskiej, 1868 w Collège de France. O. miał przełomowe znaczenie w wielu dziedzinach, pisma jego jednakowoż często są powierzchowne. Główne dzieło: „Expédition scientifique en Mésopotamie" (1858—63, 2 t.).

Oppianos, greck. poeta dydaktyczny z Cylicji, napisał ok. 200 r. po Chr., „Halieutika" o łowieniu ryb. Przypisywany mu wiersz o polowaniu („Kynegetika") jest dziełem współczesnego mu autora z Apamei w Syrji. (Wyd. Lehrs 1868).

Oppman Artur (pseud. O r - O t), poeta polski, * 1867, znany głównie jako pieśniarz starej Warszawy, oddzielnie wydał: „Poezje" (1889), „Na obcej ziemi" (1891), „Stare Miasto" (1893), „Pieśni" (1891), „Wiosenne kwiecie" (1896), „Nala" (1896), „Leśne pieśni" (1897), „Wybór poezyj" (1900), „Kronika mieszczańska" (1902 i 1922), „Monologi" (1903), „Pieśni o sławie", „Hymn wolności" (1925), „Legendy warszawskie" (1925), „Szopka polska" (1925), „Moja Warszawa" (1929); nadto szereg utworów dla dzieci.

T. Oppolzer.

Oppolzer, 1. Theodor, Ritter von, astronom austrjacki, (1841—1886), od 1870 prof. we Wied-

niu, opublikował wiele prac w pismach wiedeńskiej Akademji i pismach astronomicznych. Nap.: „Lb. zur Bahnbestimmung der Kometen und Planeten“, „Tafeln zur Berechnung der Mondfinsternisse“ (1883), „Entwurf einer Mondtheorie“ (1886), „Kanon der Finsternisse“ (1887), zawierający elementy wszystkich zaćmień słońca i księżyca od 1207 przed Chr. do 2163 po Chr.

2. Egon von, syn poprz., astronom, (1869—1907), od 1906 prof. w Innsbrucku, skonstruował nowy teleskop zenitalny i fotometr, oraz odkrył zmiany blasku Erosa (p. Asteroidy).

Oprawa, ob. Introligatorstwo, Książka.

Oprawca, pierwotnie sługa miejski, chwytający złoczyńców, później pomocnik kata, którego głównem zajęciem było wyłapywanie psów, popularna nazwa hycel.

Oprawisko, zakład, w którym niszczy się w sposób higjeniczny i ekonomiczny ciała padłych zwierząt. Kości i mączka mięsna, otrzymane przez wygotowanie i wysuszenie, służą jako nawóz sztuczny.

Opresja (łac. oppressio), ucisk, przykra sytuacja.

Oprycznina, nazwa terytorjum, które Iwan Groźny wyodrębnił 1654 i rozdzielił pomiędzy członków swej straży przybocznej („Opryczników“), wytępiwszy pierwotnych właścicieli.

Oprzęd, otoczka na poczwarkach owadów, powstaje jako wydzielina gruczołów przędnych.

Ops, rzymska bogini obfitych zbiorów, początkowo towarzyszka Consusa (ob.), była potem utożsamiona z grecką Reą. Ku jej czci obchodzono dwa święta: Opiconsivia (25 sierpnia) i Opalia (19 grudnia).

Opsoniny, ob. Odporność.

Opstal Gerard van, rzeźbiarz flamandzki, (1595—1668), działający głównie w Paryżu, gdzie pozostał szereg jego dzieł, przeważnie w słoniowej kości (kilka z nich w Luwrze).

Optant, ten, który wykonuje prawo opcji (ob.).

Optativus (łac.), tryb życzący greckiego czasownika, np. εἴην, „obym był“.

Optatus, biskup Milewy w Numidji, bronił w II. połowie IV. w. pismem przeciw donatyzmowi zwróconem katolickiego pojęcia kościoła i sakramentów św. („De schismate Donatistarum contra Parmenianum“ wyd. Ziwsa, 1893).

Opticus (nervus o.), nerw wzrokowy.

Optima fide (łac.), w najlepszej wierze.

Optima forma (łac.), w najlepszej formie.

Optime (łac.), bardzo dobrze, najlepiej.

Optimum (łac.), najlepsze; por. Pessimum.

Optimus Maximus (skrócone O. M.), przydomek Jowisza (ob.).

Optofon, przyrząd zbudowany przez Fournier d'Albe, mający na celu zamianę światła na fale głosowe za pośrednictwem komórek selenowych, które naświetlone zmniejszają wielokrotnie swój opór, dając w telefonie prądy słyszalne. Można zastosować o. do odczytywania akustycznego pisma dla ślepych.

Optometr (greck.), przyrząd, służący do oznaczania bystrości i zdolności akomodacyjnej oka. O. wedł. Scheinera składa się z dwóch rur, z których jedna wsuwa się w drugą, zaopatrzonych w cienkie płytki z równoległemi do siebie szparami. Jeżeli przez szparę podwójną patrzymy na szparę pojedynczą, wydaje się ona pojedynczą tylko w tych odległościach od oka, na które oko może akomodować. W odległościach bliższych, niż punkt bliski, i dalszych niż punkt daleki oka, szpara widziana jest podwójnie; tym sposobem wyznaczamy odległości charakterystycznych dla oka punktów.

Optyczna ława, drewniana lub metalowa szyna, po której można przesuwać ujęte w odpowiednią oprawę soczewki, źródło światła, fotometr i t. p. celem badania ich własności optycznych. Na podziałce umieszczonej wzdłuż o. ł. odczytujemy odległości.

Optyczne metody zapisywania w przyrządach zapisujących, polegają na zastosowaniu promienia świetlnego, który działa na papier fotograficzny lub film, przesuwający się ruchem jednostajnym.

Optyczne przyrządy, poprawiają sprawność oka, jako organu wzrokowego. Zaliczamy do o. p.: lupy, okulary, mikroskopy, lunety i t. p. Budowa o. p. opiera się na zastosowaniu teorji Abbego, który wykazał, że używana w geometrycznej optyce metoda otrzymywania obrazów drogą odwzorowania punktowego zgadza się pod pewnemi warunkami z wnioskami teorji falowej, według której obrazy wytwarzane przez o. p. są obrazami dyfrakcyjnemi. O. p. nazywamy także przyrządy, używane w badaniach naukowych z dziedziny optyki, np. spektroskopy, polarymetry, spektrometry, siatki dyfrakcyjne, pryzmaty.

Optyczne szkło, szkło, przeznaczone do użytku w optycznych przyrządach. O. s. powinno być jednorodne, wolne od napięć wewnętrznych, odporne na działanie chemiczne i atmosferyczne i możliwie wolne od pęcherzyków powietrza. Do wyrobu o. s. używa się piasku kwarcowego, a poza tem wyłącznie fabrykatów chemicznie czystych, przez dobór tychże można w szerokich granicach zmieniać współczynnik załamania szkła.

Optyczne złudzenia, ob. Geometryczne złudzenia optyczne.

Optycznie czynne ośrodki, ciała, które przepuszczając światło spolaryzowane linjowo, skręcają jego płaszczyznę polaryzacji o pewien kąt, proporcjonalny do grubości warstwy.

Optyczny (greck.), wszystko co dotyczy światła lub wzroku.

Optyk (z greck.), wytwórca przyrządów optycznych, w szczególności okularów, lunet i t. p.

Optyka, dział fizyki, zajmujący się zjawiskami światła. O. geometryczna, posługując się pojęciem promienia jako prostolinijnych dróg rozchodzenia się światła, objaśnia zjawiska odbicia i załamania się światła. O. fizyczna, opierając się na założeniach falowej teorji światła, wyjaśnia zjawiska dyspersji światła, barwy ciał, zjawisko emisji i absorbcji, polaryzacji i interferencji światła. O. teoretyczna zajmuje się zagadnieniem fizycznej natury światła. O. fizjologiczna jest nauką o wrażeniach wzrokowych. O. stosowana jest zastosowaniem o. do zagadnień praktycznych budowy przyrządów optycznych. — Optyka kryształów, ob. Kryształów optyka.

BIBLIOTEKA MIEJSKA W CHEŁMIE Nr 28951